

KÜTÜBÜ CÂLÎNÛS FÎ'T-TIB

Galen'in Tıp Külliyyâtı Derlemeleri

İSKENDERİYELİ ŞÂRİHLER

Klasik Arapçaya Çeviri

HUNEYN B. İSHAK

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 205

Bilim ve Felsefe Serisi : 70

Kitabın Adı : CEVÂMÎ'U'L-İSKENDERÂNİYYÎN Lİ-KÛTÛBİ
CÂLÎNÛS Fİ'T-TİB

Galen'in Tıp Külliyyâtı Üzerine İskenderiyeli Şârihler'in Derlemeleri

Müellifi : İskenderiyeli Şârihler (6. Yüzyıl)

Özgün Dili : Grekçe

Klasik Arapçaya Çeviri : Huneyn b. İshak (ö. 260/873)

Çeviri ve Eleştirmeli Metin : Doç. Dr. Özcan Akdağ
Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri (Din Felsefesi), Öğretim Üyesi
Öğr. Gör. Ahmed Mderaty
Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri (Arap Dili ve Belagatı)

Editör : Prof. Dr. Gürbüz Deniz
Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi)

Arşiv Kayıt : Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih, nr. 3538, Yenicami, nr. 1179

Son Okuma : Muhammet Uysal, Yazma Eser Uzmanı
Ziya Çetintaş, Yazma Eser Uzmanı

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul,
Tel.: 0212 624 2111 www.matbaasistemleri.com, Sertifika No: 40421

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2023

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

İskenderiyeli Şârihler,

Galen'in Tıp Külliyyâtı Üzerine İskenderiyeli Şârihler'in Derlemeleri, *Cevâmî'ul-İskenderâniyyîn li-Kütübi Câlînûs fi't-Tıb*

1. Galen, 2. İskenderiyeli Şârihler, 3. Huneyn b. İshâk, 4. Cevâmî'ul-İskenderâniyyîn, 5. Tıp
ISBN: 978-975-17-5388-5

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

KÜTÜBÜ CÂLÎNÛS FÎ'T-TİB

GALEN'İN TIP KÜLLİYÂTI DERLEMELERİ

(İNCELEME - ÇEVİRİ - ELEŞTİRMELİ METİN)

İSKENDERİYELİ ŞÂRİHLER
(6. Yüzyıl)

Klasik Arapçaya Çeviri
HUNEYN B. İSHAK
(ö. 873)

Çeviri ve Eleştirmeli Metin
Özcan Akdağ - Ahmed Mderaty

Editör
Gürbüz Deniz

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ: GALEN VE İSKENDERİYE ŞERHLERİ	15
A. Galen'in Hayatı	15
B. Galen'in Eserlerinin İslam Dünyasına Aktarımı	20
C. Beytülhikme (Hikmet Evi) ve Huneyn b. İshak	22
D. İskenderiye Şerhleri	42
1. Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Esere Derleme	48
2. Küçük Tıp Sanatı Üzerine Adlı Esere Derleme	49
3. Küçük Nabız Üzerine Adlı Esere Derleme	50
4. "Tabiat" İsmine Dair Glaukon'a Adlı Esere Derleme	51
5. Hippokrates'e Göre Unsurlar Üzerine Adlı Esere Derleme	52
6. Tabii Kuvveler Üzerine Adlı Esere Derleme	54
7. Mizaç Üzerine Adlı Esere Derleme	55
8. Anatomi (Teşrih) Üzerine Adlı Esere Derleme	56
9. Ateşlerin Sınıfları Üzerine Adlı Esere Derleme	58
10. Buhran Üzerine Adlı Esere Derleme	59
E. Çeviride Takip Edilen Yöntem	60
KAYNAKÇA	63

CEVÂMÎ'U'L-İSKENDERÂNİYYÎN Lİ-KÛTÛBİ CÂLÎNÛS Fİ'T-TİB

I. GALEN'İN "TIP EKOLLERİ ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	68
Galen'in Hairesis İsimli <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabına İskenderiyeli Şârihler'in Şerh, Telhîs ve Derlemesi	68
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Birinci Kısımına Şerh	72
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının İkinci Kısımına Şerh	76

Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Üçüncü Kısımına Şerh	80
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Dördüncü Kısımına Şerh	98
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Beşinci Kısımına Şerh	100
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Altıncı Kısımına Şerh	106
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Yedinci Kısımına Şerh	108
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Sekizinci Kısımına Şerh	112
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Dokuzuncu Kısımına Şerh	114
Galen'in <i>Tıp Ekolleri Üzerine</i> Adlı Kitabının Onuncu Kısımına Şerh	118
II. GALEN'İN "KÜÇÜK TIP SANATI ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	124
Galen'in <i>Küçük Tıp Sanatı</i> Diye Bilinen Kitabına İskenderiyeli Şârihler'in Derlemesi	124
Dimağa (Beyin) İlişkin İstidlal	154
Gözün Mizacına Dair	164
Gözün Terkibine Dair	170
Kalbin Mizacına Dair	170
Karaciğere Dair	174
Testislere (Unseyeyn) Dair	176
Bedenin Tümünün Yani Etin (Ten) Mizacına Dair	178
Midenin Mizacına Dair	182
Akciğerin Mizacına Dair	182
III. GALEN'İN "ÖĞRENCİLER İÇİN NABIZ ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	216
IV. GALEN'İN "TABİAT İSMİNE DAİR GLAUKON'A" ADLI KİTABINA DERLEME	296
Galen'in <i>Tabiat İsmine Dair Glaukon'a</i> Adlı Kitabının Birinci Makalesine İskenderiyeli Şârihler'in Derlemesinin Başlangıcı	296

Mantık Yöntemi Üzere Bölümleme	298
Fasılların ve Cinslerin Türlerine Bölünmesinin Misali	300
Tedavinin Amaçlarının Sayısına Dair	302
Tedavi Yapılan Şeylerin Miktarına Dair	304
Tedavi Yapılan Şeylerin Kullanılmasındaki Veçheye Dair	306
Mnasaeus'un Taksimi	308
Galen'in Tıbbı Dair Taksimi	312
Günlük Ateşin Fail Sebeplerini, Türlerini ve Tedavi Yöntemini Açıklamaya Dair	326
Çürümeden Kaynaklanan Ateşlere Dair	350
Buhrana Delalet Eden Semptomlar	356
Hastalığın Olgunlaşmasına Delalet Eden Semptomlar	356
Ölüme Delalet Eden Semptomlar	356
Ateşlerin Çeşitlerinin Tedbiri	358
Gün Aşırı Gelen Ateşe İstidlal	370
Dört Günde Bir Gelen Ateşe İstidlal	374
Balgamdan Kaynaklanan Ateşe İstidlal	378
Gün Aşırı Gelen Ateşin Tedavisi	394
Gün Aşırı Gelen Ateş ile Balgamdan Kaynaklanan Ateşten Oluşan Ateşin Tedavisi	408
Dört Günde Gelen Ateşin Tedavisinde Kullanılan Şeylerin Sayımı	426
Nöbeti Her Gün Gelen Muvazibe Ateşin Tedavisi	428
Bayılma ve Sebepleri Üzerine	438
Rahimlerin Boğulması	442
Buhrana Dair Özet	484
Galen'in <i>Glaukon</i> 'a Adlı Kitabının <i>Hastalıkların Tedavisi Üzerine</i> Adlı İkinci Makalesine Derleme	494
Şişlik	494
Karaciğer ve Dalakta Meydana Gelen Şişliğin Tedavisine Dair	542
Madde Toplayan Çıbanın Tedavisinin Açıklanması	552
Buğday Unundan Yapılan Yakıların Niteliği	554
V. GALEN'İN "HİPPOKRATES'E GÖRE UNSURLAR" ADLI KİTABINA DERLEME	584
Galen'in <i>Hippokrates'e Göre Unsurlar</i> Adlı Kitabına İskenderiyeli Şârihler'in Derlemesinin Başlangıcı	584

VI. GALEN'İN "TABİÎ KUVVELER ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	648
Galen'in <i>Tabiî Kuvveler Üzerine</i> Adlı Kitabının Birinci Makalesine Derleme	648
Galen'in <i>Tabiî Kuvveler Üzerine</i> Adlı Kitabının İkinci Makalesine Derleme	682
Galen'in <i>Tabiî Kuvveler Üzerine</i> Adlı Kitabının Üçüncü Makalesine Derleme	710
VII. GALEN'İN "MİZAÇ ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	746
Galen'in <i>Mizaç Üzerine</i> Adlı Kitabının Birinci Makalesine Derleme	746
Galen'in <i>Mizaç Üzerine</i> Adlı Kitabının İkinci Makalesine Derleme	784
Kandaki Yağlı Kısım Üzerine	802
Galen'in <i>Mizaç Üzerine</i> Kitabının Üçüncü Makalesine Derleme	824
VIII. GALEN'İN "ÖĞRENCİLER İÇİN ANATOMİ ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	848
Galen'in <i>Öğrenciler İçin Anatomi Üzerine</i> Adlı Kitabının "Kemiklerin Anatomisine Dair" Birinci Makalesine Derleme	848
Galen'in <i>Öğrenciler İçin Kasların Anatomisi Üzerine</i> Kitabına Derleme	898
Galen'in <i>Öğrenciler İçin Sinirlerin Anatomisi Üzerine</i> Kitabına Derleme	952
Galen'in <i>Öğrenciler İçin Atmayan Damarların (Venler)</i> <i>Anatomisi Üzerine</i> Adlı Kitabına Derleme	968
Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan Birinci Parçanın Yolunun Açıklaması	974
Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan İkinci Parçanın Yolunun Açıklaması	974
Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan Üçüncü Parçanın Yolunun Açıklaması	976
Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan Dördüncü Parçanın Yolunun Açıklaması	980

Toplardamardan Aşağıya Doğru İnen Birinci Parçanın Yolunun Açıklaması	984
Toplardamardan, Bedenin Aşağısına Doğru İnen İkinci Parçanın Yolunun Açıklaması	984
Toplardamardan, Bedenin Aşağısına Doğru İnen Üçüncü Parçanın Yolunun Açıklaması	986
Galen'in <i>Öğrenciler İçin Atan Damarların (Arterler) Anatomisi Üzerine</i> Adlı Kitabının Derlemesi	990
IX. GALEN'İN "ATEŞLERİN SINIFLARI ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	998
Galen'in <i>Ateşlerin Sınıfları Üzerine</i> Adlı Kitabının Birinci Makalesine Derleme	998
Galen'in <i>Ateşlerin Sınıfları Üzerine</i> Adlı Kitabının İkinci Makalesine Derleme	1024
X. GALEN'İN "BUHRAN ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME	1048
Galen'in <i>Buhran Üzerine</i> Adlı Kitabının Birinci Makalesine Derleme	1048
Galen'in <i>Buhran Üzerine</i> Adlı Kitabının İkinci Makalesine Derleme	1086
Galen'in <i>Buhran Üzerine</i> Adlı Kitabının Üçüncü Makalesine Derleme	1102
EKLER	1119
DİZİN	1129

ÖNSÖZ

İnsanın sahip olduğu merak ve araştırma duygusu onu hem kendi hem de dış dünya hakkında araştırmaya yapmaya sevk etmiştir. İnsanoğlunun bu merakı ve çabası bilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilimin doğuşu ve gelişimi ise dünya tarihi boyunca ortaya çıkan ve ilmî serüvene katkı sunan bilginlerin katkıları ile birikimsel (kümülatif) şekilde tashih edilerek ilerlemiş ve gelişmiştir. Aynı şekilde tıp ilmi de doğduğu yerde kalmayıp, diğer düşünürlerin ve kültürlerin katkısı ile gelişerek ilerlemiştir. Tıp ilmine önemli katkılar sunan tabiplerden biri de Bergamalı Galen'dir. Galen gerek tıp ilmi gerekse felsefe konusunda pek çok eser telif etmiş ve kendisinden sonra gelen ilim adamlarına rehber olmuştur. Sonraki düşünürler onun eserleri ve görüşlerini temele alarak tıp sanatını bir adım daha ileriye taşımıştır. Bu bağlamda gerek İlk Çağ'da gerekse Orta Çağ ve Yeni Çağ'da Galen'in eserleri tıp ilminde bir mihenk taşı olarak kabul edilmiştir. Nasıl ki Aristoteles felsefe konusunda otorite bir şahsiyet olarak kabul edilmişse aynı şekilde Hippokrates'ten sonra Galen de tıp ilminde otorite bir şahsiyet olarak kabul edilmiştir.

Galen'in tıp ilminde otorite olması, Roma döneminde onun eserlerinin tıp fakültelerinde okutulmasına sebep olmuştur. Tıp eğitimi müfredatında kullanmak ve tıp eğitimini daha kolay hale getirmek amacıyla VI. yüzyılda İskenderiye'deki tabipler Galen'in eserlerinden bazılarını derleyerek anlaşılır şekilde özetlemiş ve sistemleştirmişlerdir. Huneyn b. İshak da bu derleme ve serhleri *Cevâmiu'l-İskenderânîyyin li-kütübi Câlinûs fi't-tıb* adıyla Arapçaya çevirmiş ve bu eserler İslam dünyasında Galen'in kendi eserleri kadar yaygın hale gelmiştir. Bilindiği kadarıyla İskenderiyeli hekimler tarafından derlenen bu eserlerin Grekçesi kaybolmuş olup sadece Arapçası günümüze ulaşmıştır.

Bu çalışma, genelde düşünce tarihi özelde de tıp tarihi açısından önemli

bir şahsiyet olan Galen'in eserlerine İskenderiyeli bir grup tabip tarafından yapılan derlemelerin Türkçeye çevirisidir. Orijinal dildeki nüshası kaybolmuş olan derlemeler, Arapça olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu durum, bilimin gelecek nesillere aktarılması konusunda İslam medeniyetinin nasıl bir rol oynadığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Özcan Akdağ

GİRİŞ: GALEN VE İSKENDERİYE ŞERHLERİ

A. Galen'in Hayatı

İslam dünyasında *Câlinûs* olarak bilinen Galen, günümüzde İzmir'in bir ilçesi olan Bergama'da dünyaya gelmiştir. Galen'in doğum tarihi konusunda çeşitli rivayetler vardır. İbn Ebî Usaybia'ya göre Galen Trayinus (Trajanus) adlı Roma imparatorunun (98-117) tahta geçişinin onuncu yılında doğmuştur.¹ Buna göre Galen'in doğum tarihi milâdî 108 yılına tekabül etmektedir. Modern araştırmaların vardığı sonuçlar ise Galen'in 130'lu yıllarda doğduğu yönündedir.²

İbn Cülcül olarak bilinen Süleyman b. Hasan da eserinde Galen ve onun doğum yeri olan Bergama hakkında birtakım bilgilere yer vermektedir. İbn Cülcül'e göre Galen, Roma İmparatorluğu döneminde yaşayan Yunan bilgelerinden biridir. Galen, Marmara denizinde bir yarımada olan İstanbul'un doğusunda küçük bir şehir olan Bergama'da doğmuş ve yetişmiştir.³ İbn Cülcül ve İbn Ebî Usaybia'nın aktarımına göre bu bölgede ikamet eden halk, Grek Yunanlı Rumlardır. Bu halk, Gotlar'ın Endülüs'ü istila etmesi neticesinde oradan göç ederek Anadolu'ya yerleşen bir millettir.⁴

İbn Fâtik ise Galen'in fiziksel yapısı ve karakteri hakkında birtakım bilgiler aktarmaktadır. Ona göre Galen esmer tenli olup güzel bir surete sahiptir. Omuzları ve gövdesi geniş olup uzun parmakları ve güzel saçları vardır. Şarkı söylemeyi, müzik dinlemeyi ve okumayı seven; mutedil yürüyüşlü ve güler yüzlü; her zaman iyi giyinen ve güzel kokular süren biridir.⁵ Galen ismi de

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ'*, ed. Amir en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1996), 313.

2 İlhan Kutluer, "Câlinûs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1993, 32.

3 İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, ed. Fuad Seyyid (Beyrut: Müessesetu'r-rişale, 1985), 41; İbn Fâtik, *Muhtârul-Hikem: Hikmetli Sözler*, trc. Osman Güman (İstanbul: TYEKB, 2013), 538.

4 İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, 41; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ'*, 320.

5 İbn Fâtik, *Muhtârul-Hikem: Hikmetli Sözler*, 544; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ'*, 339.

“sakin” veya “rehber” manalarına gelen *Ghalinos* kelimesinden türetilmiştir. Bundan dolayı Galen ismi Arapçaya *Fazıl* (Erdeмли) olarak çevrilmiştir.¹

Mimar olan babası on beş yaşına kadar Galen'e aritmetik ve geometri eğitimi vermiş, daha sonra onu mantık ve tıp tahsiline yönlendirmiştir. Nitekim Galen, kitaplarının okunma sırasını ele aldığı eserinde on beşinci yaşının sonuna kadar babasının, geometri, aritmetik ve diğer matematiksel disiplinler konusunda kendisini eğittiğini, daha sonra felsefe ve mantık öğrenmeye yönlendirdiğini, babasının, bir rüya gördüğünü ve bu rüyadan hareketle kendisini tıp eğitimi almaya yönlendirdiğini belirtmiştir. Tıp eğitimine başladığı dönemde ise Galen on yedi yaşındadır.²

Söz konusu rüyadan sonra Galen'in babası muazzam paralar harcayarak onun tıp eğitimi almasına imkân sağlamıştır. Nitekim Ebu'l-Vefa Mübaşir b. Fatik bu konuda şunları ifade etmektedir: “Galen'in babası oğluna çok iyi baktı. Onun için çok para harcadı ve öğretmenlere yüksek ücretler ödedi ve onları uzak şehirlerden getirtti.³ Galen gençliğinde burhanî ilimlerini öğrenmeye istekli ve arzuluymdu. İlim öğrenme arzusundan dolayı Galen, öğrendiği şeyi hocasının yanına giderken yolda tekrar eder, eğer hocasının yanında öğrenmişse evine dönüş esnasında bunları tekrar ederdi... İnsanlar ona hayret eder ve şöyle derdi: Çokça mal mülk verilen ve önde gelen kişilerden olan bir babanın ilim öğrenmeye hırslı bir çocuğusun. Babanın babası bir mühendisti ve çiftçilikle uğraşırđı. Onu babası ise usta bir marangoz ve onun babası da hesap uzmanı idi.”⁴

Yirmili yaşlarda babasını kaybeden Galen bu olaydan sonra tıp konusunda kendini geliştirmek için çeşitli yerlere seyahat etmiştir. İzmir'e giderek anatomist Pelops'dan ders almış; sonrasında ise Korinthos'a giderek Pelops'un hocası ve Quintus'un⁵ öğrencisi Numisianus'dan ders almıştır. Ve nihayet İskenderiye'ye gitmiş, burada da kadim Mısır tıbbının bütün inceliklerini öğrenmiştir.⁶

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etubbâ*, 339.

2 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etubbâ*, 308.

3 İbn Fâtik, *Muhtârü'l-Hikem: Hikmetli Sözlür*, 538.

4 İbn Fâtik, *Muhtârü'l-Hikem: Hikmetli Sözlür*, 540; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etubbâ*, 331.

5 Anatomi uzmanı ve doktor. Herhangi yazılı bir eser bırakmayan Quintus'un anatomiye ilişkin öğretisi Galen gibi tabipler üzerinde etkili olmuştur. <https://oxfordre.com/classics/classics/view/10.1093/>

6 İter Uzel, “Galenos ve Deneysel Tıp”, *Erdem* 9 (1996): 406.

Eğitim amaçlı Galen'in yapmış olduğu seyahatler konusunda İbn Fâtik şu kaydı düşmektedir: "Galen Atina, Roma, İskenderiye ve diğer şehirlerle tıp ilmini tahsil etmek için seyahat etti. Arminus'tan tıp ilmini okudu, ancak daha önce Galen, babasından ve bir grup mühendisten hendese/geometri, dil, gramer gibi ilimleri tahsil etti. Ayrıca Galen, Kleopatra isimli bir kadından da tıp dersi aldı ve özellikle kadın hastalıklarına ilişkin tedavi konusunda ondan pek çok tedavi yöntemi öğrendi. Kolkotor (demir oksit) madenini görmek için bizzat Kıbrıs'a gitti. Yine Galen, mühürlü çamur uygulamasını görmek için Limni adasına seyahat etti. Böylece tüm bu uygulamalara bizzat tanık oldu ve göreyerek bunları doğruladı. Yine Galen Mısır'a gitti ve bir süre orada kaldı. Dolayısıyla orada kullanılan ilaçları özellikle Asyut kasabasındaki afyon ve bunun kullanım miktarlarını inceledi. Galen buradan ayrıldı ve memleketine dönmek için Şam'a doğru yola çıktı. Ancak yolda hastalandı ve Mısır'ın en uzak kısmında Kızıl Deniz kenarında bir şehir olan el-Farama'da öldü."¹

Alanında tecrübe kazandıktan sonra Roma'ya giden Galen araştırmalarına devam etmiştir. Roma'da imparatorun küçük oğlu Commodus'un özel hekimi olarak görev yapan Galen, tıp ve felsefe konularında dersler verip çok sayıda eser telif etmiştir. Anatomi (teşrih) konusundaki eserinde Galen, Roma'ya ilk defa Hadrian'dan sonra gelen Antoninus'un saltanatının başlangıcında geldiğini dile getirir. Daha sonra Galen, Roma lideri Boethus için anatomiye dair bir kitap kaleme almıştır. Galen İzmir'de ikamet ettiği esnada -Quintus'un öğrencisi Satürn'den sonra- ikinci hocası olan Pelops ile teşrih üzerine makaleler de telif etmiştir. Sonrasında Galen meşhur başka bir hocadan ders almak için Corintos'a gitmiştir. Bu kişi Africianus olarak bilinen Quintus'un bir öğrencisidir. Daha sonra Galen, Quintus ve Numisianus'un öğrencilerinden olan meşhur bir grubun olduğunu duyunca İskenderiye'ye gitmiş, burada eğitim aldıktan sonra memleketi Bergama'ya dönmüştür. Bir süre burada kaldıktan sonra Galen tekrar Roma'ya gitmiş ve Boethus'un önünde teşrih uygulaması icra etmiştir. Bu esnada orada Meşşailerin önde gelenlerinden Aphrodisiaslı İskender ve Roma valisi Sergius

1 İbn Fâtik, *Muhtârü'l-Hikem: Hikmetli Sözler*, 539-540; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-ebbâ*, 329-330.

Bulus hazır bulunmuştur. Sergius Bulus hem teorik hem de pratik felsefenin her alanında oldukça eğitimli biriydi.¹

Galen hakkındaki tartışmalardan biri onun Hz. İsa'nın çağdaşı olup olmadığıdır. Galen'in Hz. İsa'nın çağdaşı olduğunu iddia edenlerden birisi Beyhakî'dir. Nitekim o, Galen'in kız kardeşinin oğlu Pavlus'un, İsa'nın havarilerinden biri olduğunu belirtir. Galen, yolculuk için aciz, zayıf ve yaşça büyük olduğunu bildirmek için kız kardeşinin oğlunu İsa'ya (a.s.) göndermiş ve Pavlus'un İsa'ya iman etmesini ve ona eşlik etmesini istemiştir.² Buna mukabil el-Mesûdî ise Galen'in, Hz. İsa'dan yaklaşık iki yüz yıl sonra yaşadığını aktarmaktadır.³

Galen'in Hz. İsa'dan sonra yaşadığına dair diğer bir kanıt ise Galen'in Platon'un *Cumhuriyet* adlı eserine yaptığı şerhten çıkarılabılır. Nitekim Galen söz konusu şerhte, Hristiyan olduğunu iddia edenlerin iman ettikleri ilkeleri, mucizelerden aldığını belirtir. Hristiyanlar filozofların yaptığı davranışları sergilerler ve ahiretin varlığına inanırlar. Bununla birlikte Hristiyanlar cinsel ilişkiden kaçınırlar. Yeme-içme konusunda öz-denetime sahiptirler ve adalet konusunda aşırı titizlik gösterirler. Bu görüşlerden hareketle Buhtîşû', Galen'in Hz. İsa'dan sonra yaşadığı neticesine ulaşır. Çünkü Hz. İsa zamanında Hristiyanlar henüz bu tarz ahlakî bir yapıyı ve ruhbanlık tarzı yaşamı benimsememişlerdi. Nitekim Galen'in dikkat çektiği, her şeyden el etek çekip yüce Tanrı'ya adanma tarzındaki ruhbanlık anlayışı, Hz. İsa'nın ölümünden yaklaşık bir asır sonra teşekkül etmiştir.⁴

Galen, eserlerinde Yahudiler ve Hristiyanlar hakkında birtakım görüşlere yer vermektedir. *Anatomiye Dair Hippokrates'in Görüşleri Üzerine* adlı eserin dördüncü faslında araştırma ve incelemeye değer vermeyip sadece bir otoriteye başvurarak tıp sanatını icra eden tabipler hakkında Galen, bu tabiplerin Yahudi halkına şeriat getiren Musa ile mukayese edilebileceğini, çünkü onun, kitaplarını kanıt ortaya koymadan yazdığını ve sadece "Tanrı emretti" veya "Tanrı dedi" şeklindeki ifadelerle takipçilerine aktardığını

1 İbn Fâtik, *Muhtârul-Hikem: Hikmetli Sözler*, 540; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etibbâ*, 333-334.

2 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etibbâ*, 309.

3 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etibbâ*, 309.

4 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etibbâ*, 320.

belirtir. *Canlıların Organlarının Faydalarına Dair* adlı kitabında Galen Hz. Musa'dan ve *Büyük Nabza Dair* adlı kitapta ise Hz. Musa ve Hz. İsa'dan bahseder. Yine o, *İlk Muharrike Dair* adlı makalesinde Hz. Musa ve Hz. İsa'nın ismini zikreder ve "Eğer Musa ve Mesih'in öğrencilerine öğrettiği gibi öğreten insanlar görseydim, size hiçbir tanım vermezdim. Çünkü onlar, öğrencilerine her şeyi iman ile kabul etmelerini emrederler" demektedir.¹

Galen tıp ve felsefe konusunda pek çok esere kaleme almıştır. Bu eserlerin çoğu 191 yılında gerçekleşen Roma yangınında yok olmuştur. *Kederin Ortadan Kaldırılması Üzerine* adlı kitabında Galen, kitaplarının ve değerli eşyalarının çoğunun Roma'daki kraliyet depolarında meydana gelen büyük bir yangında yok olduğunu söyler. Yanan kitaplardan bazıları Aristoteles'e ait el yazmalarıdır. Bazıları ise Anaxagoras'tan ve Eflatun'dan ders alan kişiler ve hocalarının rehberliğinde düzeltmeler yapan ve hatta bunların çoğunu düzeltinceye kadar çok uzak şehirlere yolculuk yapan Andromachus'un el yazmalarıdır.²

Tıp tarihi açısından önde gelen düşünürlerden olan Galen'in eserleri C.G. Kühn tarafından 1821-1833 yılları arasında 22 cilt halinde eski Grekçe ve Latince çevirileriyle birlikte yayımlanmıştır. Bunlar, Galen'in kaleme aldığı eserlerin sadece üçte ikisi olup diğerleri ise kaybolmuştur.³ Galen'in bilim ve tıba ilişkin eserlerinin çoğu günümüze ulaşmış olsa da onun, felsefeye dair yazmış olduğu eserlerin pek çoğu maalesef günümüze ulaşamamıştır.⁴

Galen, Hippokrates'in unutulmuş olan görüşlerini ve eserlerini yeniden canlandırmış ve *Corpus Hippocraticum* adlı kitabın, tıbbın temel kitabı olarak kabul edilmesini sağlamıştır. *Corpus*'un değerini arttıracak yazılar kaleme almanın yanı sıra Galen, Hippokrates'in eserlerinin pek

1 İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Kasım, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etıbbâ'* (İstanbul: Matbaatü'l-vehbiyye, 1882), 77; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos* (Kayseri: Kimlik, 2021), 20.

2 İbn Fâtik, *Muhtârul-Hikem: Hikmetli Sözler*, 542; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etıbbâ'*, 334; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 20-21.

3 İlter Uzel, "Galenos ve Deneysel Tıp", 435.

4 P. N. Singer, "Galen", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, t.y., <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/galen/>.

çoğuna da şerhler yazmıştır.¹ Bu bağlamda Galen'in tıp tarihi açısından önemli bir şahsiyet olduğu pekâlâ söylenebilir. Nitekim Endülüslü hekim ve tıp tarihçisi İbn Cülcül (ö. 994) tabip ve hekimlerin biyografisini ele aldığı eserinde “Galen, tıbbın anahtarıdır. Galen olmasaydı tıp ilmi bütünüyle silinip giderdi.”² demektedir.

B. Galen'in Eserlerinin İslam Dünyasına Aktarımı

Abbasiler döneminde Galen'in eserlerinin bir kısmı Beytülhikme (Hikmet Evi) denilen tercüme merkezinde Hristiyan Arap mütercim Huneyn b. İshak el-İbadî (ö. 873) tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Daha sonra bu eserler Arapçadan İbraniceye aktarılmıştır.³ Arapçaya çevrilen bu eserler tabip Zekeriya er-Râzî (ö. 925), İbn Sînâ (ö. 1037), İbn Rüşd (ö. 1198) gibi önde gelen Müslüman tabiplerin çalışmalarına ön ayak olmuştur.⁴ Galen'in eserlerinin İslam dünyasına aktarımından sonra pek çok Müslüman tabip onun eserlerinden ve düşüncelerinden etkilenmiştir. Nitekim önde gelen Müslüman tabiplerden biri olan İbn Sînâ *el-Kânun fi't-Tıb* adlı eserine tanımlarla başlar ve bu stil, Galen'in *Küçük Tıp Sanatı* ve *Tıp Ekolleri* adlı eserlerdeki tarz ile paralellik arz eder. Benzer şekilde Galen'in eserlerine telhis türü eserler kaleme alan İbn Rüşd de genel meseleler konusunda Galen'in yöntemini takip eder.⁵

1 İlter Uzel, “Galenos ve Deneysel Tıp”, 437.

2 İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, 42-44.

3 John Walbridge, “Introduction”, *he Alexandrian Epitomes of Galen: On The Medical Sects for Beginners; The Small Srt of Medicine; On the Elements According to the Opinion of Hippocrates* (Utah: Brigham Young University, 2014), xix; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 55.

4 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2007), 143.

5 John Walbridge, “Introduction”, xxxi; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 55. Ebu İlac b. Süleyman el-Meâri *İstığfar* adlı kitabında Galen'i överek şu kaydı düşer:

“Tanrı Galen'i gözetsin ve korusun!

Hippokrates ve öğrencilerine merhamet etsin.

Çünkü onların ilkeleri, sarsılmazdır

Bunlarla, yaralı ve hastalar şifa bulur.

Ağırlıkta hafif ince kitaplar yazsalar da,

Şifa ve tedavi etmede bunlar en yüce dağdır.” İbn Ebi Usaybia, 1882:88.

Önde gelen sufi şair Mevlâna'nın Mesnevi'sinde şu beyit yer alır: “Yüzbinlerce Câlînûs'un İsa'nın mucizesi karşısında nefesi kesildi” *Mesnevi* I. Cilt, 554. Beyit.

Yine önde gelen müfessir ve kelimci Fahreddin Râzî (ö. 1207) de kaleme aldığı tefsirinde Galen'in *Organların Faydalarına Dair* eserine atıfta bulunmaktadır. Râzî, *Tefsir-i Kebir*, I, 217.

Her ne kadar Galen İslam dünyasından tıp konusunda otorite kabul edilse de onun bu otoritesi mutlak ve sarsılmaz bir karaktere sahip olmamıştır. Bu bağlamda onun görüşlerinin çıkmazlarını ortaya koymak için birtakım eserler kaleme alınmıştır. Nitekim “Arap Galen” olarak bilinen Zekeriya er-Râzî Galen’in görüşlerindeki şüpheleri göstermek için *Kitâbü’ş-şükûk alâ Câlînûs* (Galen’in Şüpheleri Üzerine) adlı bir eser telif etmiştir.¹

Yine İbnü’n-Nefis (ö. 1288), kan dolaşımı konusunu ele alırken, kanın sağ karıncıktan sol karıncığa geçmesi için gizli bir oda olduğuna dair Galen’in görüşünün hatalı olduğunu, kanın, sağ karıncıktan sol karıncığa geçişinin, dolaşım yoluyla olduğunu belirtmektedir.²

Benzer şekilde Abdullatif b. Yusuf b. Muhammed el-Bağdadî de (ö. 1232) anatomiye ilişkin hususlarda Galen’in hatalarına yer vermiş ve bu konuda onu eleştirmiştir. Nitekim Bağdadî, Galen’in iddia ettiği gibi çenenin, çene bölgesinde birbirine bağlı iki kemikten değil de tek kemikten oluştuğunu tespit etmiştir. Sonuç olarak Bağdadî, her ne kadar tıp alanında Galen’i büyük bir otorite olarak görse de bu alanda otoriteye değil gözlemlere önem vermek gerektiğine dikkat çekmiştir.³

Görüldüğü gibi İslam dünyasına intikal eden Galen’in tıbbı dair fikirleri, olduğu gibi kabul edilmeyip çeşitli tabiplerin çalışmaları vasıtasıyla düzeltilmiş ve daha da ileri seviyeye taşınmıştır. İslam Düşüncesine aktarılan

1 Arap Galen (Arap Galen) olarak isimlendirilen Zekeriya er-Razi, *Kitâbü’ş-şükûk alâ Câlînûs* adlı eserde üç hususta Galen’den ayrılır. Bunlardan birincisi hastalığın nedenini araştırma ve ilaçların sonuçları hususudur. Mesela Galen sirkeyi, aynı anda hem sıcak hem de soğuk karakterde tek bir tür olarak zikrederken, Razi ise sirkenin, birisi sıcak diğeri soğuk olmak üzere iki nitelikten oluştuğunu iddia etmektedir. Razi’nin Galen’e yönelik diğer eleştirisi ise tedaviye ilişkin kullanılan ilaçlar konusundadır. Razi’ye göre bir ilaca ilişkin uygulama, tecrübe ve gözlem yoluyla ve bunların daha önceki uygulamalarıyla elde edilebilir. Yoksa Galen’in düşündüğü gibi burhanî bir yöntem ile tedaviye ilişkin ilaç hakkında bir çıkarım yapılamaz. Razi’nin Galen’den ayrıldığı diğer husus ise Galen’in tedavi yönteminin yetersizliği konusundadır. Mesela antik Yunan’da cüzzam gibi hastalıkların tedavisinde yılan kanı kullanılmaktadır. Ancak Razi, bu yöntemi uyguladığını ve bu uygulamanın tedavi konusunda başarılı olmadığını dile getirir. Bk. Dina Bacalexı, Mehrnaz Katouzian-Safadi, “Two Readings of Galen: Rhazes (9th-10th cent.) and Leonhart Fuchs (16th cent)” (International Conference Scientiae 2015: Disciplines of Knowing in the Early Modern World, Scientiae International Research Group, Toronto, 2015); Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 57.

2 Mehmet Bayraktar, *İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2000), 218-219; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 57.

3 Fuat Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, 51; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 57.

Galen'in fikirleri dogmatik şekilde kabul edilmemiş; aksine eleştirilmiş ve tashih edilerek geliştirilmiştir. Dolayısıyla tıp ilmi İslam Dünyasında büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bunun farkına varan Orta Çağ'daki Batılı düşünürler İslam dünyasında üretilen ve geliştirilen bu bilgi birikiminden faydalanmaya karar vermiş ve bu eserlerin çoğu Arapçadan Latinceye tercüme edilmiştir. Latinceye aktarılan eserler arasında Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Rüşd, İbnü'l-Heysen, tabip er-Razî gibi düşünürlerin yanı sıra Hippokrateler ve Galen'in Arapçaya çevrilmiş eserleri de yer almaktadır. Nitekim Cremonalı Gerhard (ö. 1187), Hippokrateler ve Galen'in eserlerini Arapçadan Latinceye aktarmıştır.¹

C. Beytülhikme (Hikmet Evi) ve Huneyn b. İshak

Fikri anlamda Halife Mansur'a kadar geri götürülen Beytülhikme'yi, dönemin ilim akademisi hüviyetine kavuşturan Abbasi halifesi Me'mun olmuştur. Beytülhikme Bağdat'ta 830 yılında kurulmuş ve bu kuruma bağlı olarak da bir kütüphane açılmıştır. Yüklü miktarda para harcanarak gerek Müslüman gerekse gayri Müslim pek çok ilim adamı burada istihdam edilmiştir. Burada Grekçe, Süryanice vb. dillerdeki eserler Arapçaya tercüme edilmiş ve daha önce yapılmış olan tercüme de gözden geçirilerek tashih edilmiştir.² Diğer bir ifadeyle ilmi tercüme devlet eliyle yapılır hale gelmiştir.³ Tabii burada yapılan çevirilerin hepsinin mutlak manada doğru olduğu söylenemez. Nitekim Kindî (ö. 876) Beytülhikme'de Grekçe ve Süryaniceden yapılan felsefi metinlerin tercümelerinde birtakım sıkıntılar olduğuna dikkat çekmiş ve bunları düzeltme yoluna gitmiştir.⁴

Beytülhikme, Halife'nin sarayına bağlı bir müştemilat şeklinde olup bu kurum, bir müdür, mütercim ve müellifler, bunların emrinde çalışan kâtipler, çevrilen kitapları çoğaltan müstensihler ve kitapların ciltlenmesinden sorumlu olan mücellitlerden müteşekkildir. İşte Galen'in pek çok eserini Arapçaya çeviren ve kendisi de bir hekim olan Huneyn b. İshak da bu mütercimlerden biridir.

1 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 144; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 57-58.

2 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 1998), 41; Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 10.

3 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 30.

4 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 160.

Kûfe'nin güneyinde yer alan Hire'de doğan Huneyn b. İshak, Hristiyan Arap bir aileye mensuptur. Eczacılıkla meşgul olan babası, tıp ilmine yönelmesi hususunda Huneyn'i teşvik etmiştir. 12 yaşlarında Bağdat'a giden Huneyn, hekim olan İbn Mâseveyh'in derslerine katılmaya başlamış ve ders esnasında çokça soru sorması ile ön plana çıkmıştır. Bu durum ise derse iştirak eden diğer kişileri oldukça rahatsız etmiştir. Genellikle tüccar olan Hireliler'in tıp ilmi ile meşgul olması pek hoş karşılanmadığı için İbn Mâseveyh, onu ders halkasından çıkarmıştır. Bu olaydan sonra Huneyn, tıp ve felsefe dili olan Grekçeyi öğrenmeye karar vermiş ve bu dili öğrenmek için Bizans topraklarına seyahat etmiş; neticede de başarılı olmuştur.¹

Abbasi Halifesi Me'mun'un özel hekimi olan Cibrâîl b. Buhtîşû'nin isteği ile ilk tercüme faaliyetlerine başlayan Huneyn b. İshak, on yedi yaşlarındayken Galen'in *Tabîî Kuvvelere Dair* ve *Ateşlerin Sınıflarına Dair* adlı eserlerini Arapçaya aktarmıştır. Bu tercümeleri beğenen Cibrâîl b. Buhtîşû', Huneyn b. İshak'ın mütercim olarak Beytulhikme'de görev almasına olanak sağlamıştır.² Halife tarafından kitap temini için Bizans topraklarına gönderilen Benî Musa adlı kardeşlerin bulunduğu heyette de yer alan Huneyn b. İshak, halife Mu'tasım-Billâh, Vâsi'-Billâh ve Mütevekkil Alellah'ın hizmetinde de çalışmıştır. Tercüme faaliyetlerinin yanı sıra Huneyn b. İshak Halife Mütevekkil'in özel hekimliğini de yürütmüştür.³

İbn Ebî Usaybia'ya göre Huneyn b. İshak yetmiş senelik ömrünün kırk sekiz senesini, Galen'in eserleri üzerine incelemeler yapmaya ve bunları Arapçaya çevirmeye adanmıştır.⁴ Huneyn b. İshak tercümelerinde nasıl bir yöntem izlediğini ele alan *er-Risâle* isimli bir eser de kaleme almıştır. Burada Huneyn, Galen'e ait eserlerin kısa özetini vermenin yanı sıra, eğer varsa, eserlerin daha önceki tercümelerini ve bu tercümelerin eksikliklerini de zikretmektedir. Ayrıca Huneyn b. İshak, Galen'in eserlerinin pek çok Grekçe nüshasını elde ettiğini ve bu nüshaları karşılaştırarak daha sağlam ve tutarlı bir metin oluşturduğunu, bundan sonra eseri Arapçaya veya Süryaniceye tercüme ettiğini belirtmektedir.

1 Hasan Katipoğlu ve İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1998.

2 Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 41.

3 Eyüp Tanrıverdi, "Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshak Ekolü", *Divan*, 2007, 95.

4 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etebbâ*, 369.

Huneyn b. İshak tarafından Grekçeden Arapça ve Süryaniceye tercüme edilen tıbbî eserler, Arapça ve Süryanice konuşan entelektüellerin hizmetine sunulmuştur.¹ Hatta Huneyn b. İshak'ın yapmış olduğu bu tercüme-lerin, Arapçanın bilim dili olmasına katkı sağladığı da iddia edilmektedir.² Tıp ilmine dair tercümelerin yanı sıra Huneyn b. İshak bu alanda telif türünden eserler de kaleme almıştır. Sözelimi onun tarafından kaleme alınan *el-Medhal il'et-tıbb* ya da diğer adıyla *Mesa'il fi't-tıbb li-l-Müteallimin* (Tıbbî Giriş) adlı eser Toledolu Marcus tarafından *Liber introduction in medicinam* adıyla Latinceye aktarılmıştır.³ Hatta bu esere İbn Sînâ, Ebü'l-Kasım en-Nisâbüri, Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî ve İbnü'n-Nefis tarafından şerhler kaleme alınmıştır.⁴

Arapçaya çevrilen Galen'in eserleri Arapça konuşan entelektüellerin ve tabiplerin hizmetine sunulmuştur. Nitekim İslam Dünyası'nda meşhur olan Galen'in eserleri tıp tarihi konusunda ansiklopedik bir eser kaleme alan İbn Ebî Usaybia tarafından da detaylı şekilde verilmiştir. İbn Ebî Usaybia'nın aktarımına göre söz konusu eserler şunlardır:⁵

1) *Kitâbu Binkis-el-Fihrist* (كتاب بينكس وهو الفهرست): Galen'in bu eser-deki amacı, yazmış olduğu tüm eserleri, bunların her birini yazmadaki ama-cını, söz konusu eseri yazmaya kendisini sevk eden sebebi, kime ithafen ve hangi yaşta-yken yazdığını ortaya koymaktır. Eser iki bölümden oluşur ve Galen birinci bölümde tıbbî kitaplarını; ikinci bölümde ise mantık, felsefe, belagat ve nahiv konusundaki kitaplarını zikreder.

2) *Kitapların Okunma Sırası Üzerine* (كتاب في مراتب قراءة كتبه): Burada Galen yazmış olduğu eserlerin okunma tertibine yer vermektedir.

3) *Tıp Ekolleri* (كتاب الفرق): Eser tek bölümdür ve Galen bu eserin, tıp sanatını öğrenmek isteyen kimselerin okuyacağı ilk kitap olduğunu ifade eder. Galen'in bu eserdeki amacı, tıp ekollerinden Tecrübeciler, Kıyasçılar ve Metodistlerden her birinin görüşünü açıklamak, delillerini ve iddialarını

1 Hasan Katipoğlu ve İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak".

2 <https://www.qdl.qa/en/hunayn-ibn-ishaq-and-rise-arabic-language-science>.

3 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 96.

4 Hasan Katipoğlu ve İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak".

5 İbn Ebî Usaybia, *Uyünu'l-enbâ fi tabakati'l-etıbbâ*, 345-368; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 60-85.

tespit etmek, onlara muhalif olanların delillerini betimleme ve bunlardan hangisinin doğru ya da yanlış olduğu konusunda nasıl hüküm verileceğini ortaya koymaktır. Bu kitabında Galen, Roma'ya ilk defa geldiğinde kendisinin otuz yaşlarında olduğunu belirtir.

4) *Küçük Sanat Üzerine* (كتاب الصناعة الصغيرة): Eser tek bölümden oluşur. Eserin başında Galen, diğer kitaplarındaki telhis ve şerh edilen şeyleri topladığını dile getirir.

5) *Küçük Nabız Üzerine* (كتاب النبض الصغير): Bu eser bir bölümdür. Bu eseri Galen *Tothors ve Diğer Öğrenciler için Küçük Nabız* olarak adlandırmıştır. Galen'in buradaki amacı nabzın durumuna dair bilgileri öğrencilere açıklamaktır. Eserde Galen öncelikle nabzın türlerini sayar. Daha sonra nabzı değiştiren sebepleri betimler. Bunlardan bazıları tabii sebepler ve bazıları da tabiat dışı sebeplerdir. Galen, *Tıp Ekolleri* adlı eseri yazdığı dönemde bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir.

6) *Hastalıkların Tedavisine Hazırlık Konusunda Glaucon'a* (كتاب إلى (أغلوqn في التأتی لشفاء الأمراض): Bir filozof olan Glaucon, Galen'in tıbbıa dair eserlerini gördüğünde çok etkilenmiş ve ondan, kendisi için bir kitap yazmasını talep etmiştir. Galen bu eserde öncelikle hastalıklara delalet eden belirtileri takdim eder. İlk bölümde Galensos ateş türlerini ve tedavilerini ele alır. Burada o, ateş türlerinin ve tedavilerinin hepsini değil, oldukça yaygın olan türlerini özetler. Galen bu kitabı, *Tıp Ekolleri* adlı kitabı yazdığı dönemde kaleme aldığını belirtir.

7) *Kemikler Üzerine* (كتاب في العظام): Bu kitap tek bölümdür ve Galen bu kitabı *Yeni Başlayanlar İçin Kemiklere Dair* şeklinde isimlendirmiştir. Şöyle ki Galen bu eserle, öğrencilerinin teşrih ilmini öğrenmesini murat eder. Çünkü Galen'e göre teşrih ilmine vakıf olmaksızın kıyasî tıp hakkında bir şey öğrenmek mümkün değildir. Bu eserde Galen, bedendeki kemikleri ve bu kemiklerin birbiri ile ilişkisini ve bağlantısını ortaya koymayı amaçlar.

8) *Kaslar Üzerine* (كتاب في العضل): Bu kitap tek bölümden oluşur. Galen bu eseri öğrenciler için yazmamıştır. Ancak İskenderiyeli Şârihler bu eseri, öğrenciler için yazılan eserler arasında saymıştır. Şöyle ki onlar daha

önceki iki makaleyi, öğrencilere yönelik olan Galen'in yazdığı üç makale ile yani "Sinirlerin Teşrihine Dair", "Atar Olmayan Damarlara (Venler) Dair" ve "Atardamarlara (Arterler) Dair" adlı makalelerle bir araya getirmişlerdir. İskenderiyeli Şârihler tek bir kitap olmayan bu makaleleri beş bölümden oluşan bir kitap haline getirip bunu da *Öğrenciler İçin Teşrih* olarak adlandırmışlardır. Galen bu eserde yani *Kaslara Dair* adlı eserde tüm organların her birinde yer alan kasların durumunu, kaç tane olduğunu, bunlardan her birinin nereden başladığını ve bunların hangi işlevi yerine getirdiğini tavsif etmeyi amaçlar.

9) *Sinirlere Dair* (كتاب في العصب): Bu kitap da bir bölümdür. Galen bu eseri öğrenciler için kaleme almıştır. Galen'in buradaki amacı beyinden ve omurilikten kaç sinir çiftinin çıktığını, bu sinirin hangi sinir olduğunu, her birinin nerede ve nasıl kısımlara ayrıldığını ve hangi işlevleri gerçekleştirdiklerini göstermektir.

10) *Damarlara Dair* (كتاب في العروق): Galen bu kitabı bir bölüm olarak tasarlamıştır. Onun buradaki amacı atan ve atmayan damarların durumunu ortaya koymaktır. Galen bu eseri öğrenciler için yazmış ve bunu, *Damarlara Dair Autisthenes'e Bir Kitap* olarak adlandırmıştır. İskenderiyeli Şârihler ise bu eseri, "Atmayan Damarlara Dair Makale" ve "Atan Damarlara Dair Makale" olmak üzere iki bölüme ayırmışlardır. Galen'in buradaki amacı, kalpten ve karaciğerden kaç damarın çıktığını ve bunların hangileri olduğunu, nasıl olduklarını, bunların her birinin nerede şubelere ayrıldığını açıklamaktır.

11) *Hippokrates'in Görüşüne Göre Unsurlar* (كتاب الاسطقسات على رأي أبقراط): Bu kitap bir makaledir. Galen'in buradaki amacı oluş-bozuluşu kabul eden cisimlerin tümünü ve dört unsurdan yani toprak, su, hava ve ateşten oluşan cisimlerin, bitkilerin ve hayvanların tabiatını açıklamaktır. Söz konusu dört unsur, aynı zamanda insan bedenini oluşturan temel unsurlardır. İnsan vücudunu kaim kılan yakın ikincil unsurlar ise kan, balgam, kara safra ve sarı safra olmak üzere dört hıldtır.

12) *Mizaç Üzerine* (كتاب المزاج): Bu eser üç bölümden oluşur. Galen eserin ilk iki bölümde mizaçların sınıflarını ortaya koyar. Ayrıca bunların kaç

tane olduğunu ve bunlardan her birine delalet eden göstergeleri tavsif eder. Eserin üçüncü bölümünde ise tedavi edici mizaç sınıflarını ortaya koyar.

13) *Tabiî Kuvvelere Dair* (كتاب القوى الطبيعية): Eser üç bölümden oluşur. Galen'in buradaki amacı, bedenin tedbirinin -değiştirme, büyüme ve beslenme olmak üzere- üç tabiî kuvve ile meydana geldiğini açıklamaktır. Değiştirme kuvvesi, iki kuvveden mürekkeptir. Bunlardan biri benzer parçalı organlara dönüşüncüye kadar meniye değiştirir ve dönüştürür. Diğer ise benzer parçalı organları, yapı, konum, miktar ya da mürekkep organlardın her birinde gerek duyulan sayı oranınca terkip eder. Beslenme kuvvesine ise, cezbetme, tutma, hazmetme ve defetme şeklinde dört kuvve hizmet eder.

14) *Hastalıklar ve Semptomlar Üzerine* (كتاب العلل والأعراض): Eser altı bölümden oluşur. Galen bu konuyla alakalı başka bir eser daha telif etmiştir. İskenderiyeli Şârihler bu eserleri bir araya getirerek tek bir kitap yapmışlardır.

15) *İç Organların Hastalıklarının Teşhisine Dair* (كتاب تعرف علل الأعضاء الباطنة): Bu eser *Sancılı Yerler* olarak da bilinir ve altı bölümden oluşur. Galen'in bu kitaptaki amacı, kendisinde hastalık meydana geldiği zaman iç organların durumuna delalet eden alametleri ortaya koymaktır.

16) *Büyük Nabza Dair* (كتاب النبض الكبير): Galen bu kitabı on altı bölüme, her bir bölümü de dört kısma; her bir kısmı da dört alt bölüme ayırmıştır. Eserde Galen nabzın cinslerini, bunların nasıl bilinebileceği gibi hususları ele alır.

17) *Ateşlerin Çeşitleri Üzerine* (كتاب أصناف الحميات): Eser, iki bölümden oluşur. Galen'in buradaki amacı ateş türleri ve bunlara delalet eden alametleri açıklamaktır. Eserin ilk bölümünde, biri ruhta, diğeri ise aslı organlarda meydana gelen ateşler ele alınır. Eserin ikinci bölümünde ise mizacı etkileyen üçüncü bir ateş türü ele alınır.

18) *Buhran (Kriz) Üzerine* (كتاب البهران): Bu kitap üç bölümden oluşur. Buhran hastalığının seyri hakkında bilgi veren kritik dönemlere verilen isimdir. Söz konusu kritik dönemler, hastalığının seyri hakkında ileriye dönük tahminde bulunmaya olanak sağlayacaktır. Galen, buhran dönemlerini ve bu dönemlerde görülen alametleri bu eserde zikretmektedir.

19) *Buhran (Kriz) Dönemlerine Dair* (كتاب أيام البحران): Eser üç bölümden oluşur. Eserde buhranın hangi günlerde meydana gelebileceği ve bunların hangisinin iyi hangisinin kötü olduğu meselesi ele alınmaktadır.

20) *İyileşme Yöntemleri Üzerine* (كتاب حيلة البرء): Eser on dört bölümden oluşur. Galen'in buradaki amacı, hastalıklardan her birinin kıyas yöntemiyle nasıl tedavi edildiğini ortaya koymaktır. Burada Galen, genel hastalıklar konusuna odaklanır. Buradan hareketle o, hastalıklıdan her birini tedavi etmek için gerekli olan şeyleri çıkarır. Bunun için de o spesifik şeylerden basit örnekler verir.

Eserin altı bölümü Hieron isimli bir kişiye ithaf edilmiştir. Bunlardan birinci ve ikinci makalede Galen, tıp ilmindeki durumların, üzerine bina edildiği doğru usulleri açıklar ve Erasistratus ve takipçilerinin temele aldığı yanlış ilkeyi çürütmeye çalışır. Geriye kalan dört makalede Galen, organlardan her birine özgü tedavileri tarif eder. Galen, Hieron öldüğünde eseri yazmayı bırakır. Eugenianus isimli şahıs kendisinden kitabı bitirmesini talep edince Galen, eserin geri kalan sekiz bölümünü Eugenianus'a ithaf eder.

21) *Anatomi Uygulamasına Dair* (كتاب علاج التشريح): *Büyük Teşrih* olarak bilinen bu eseri Galen, on beş bölüm olarak kaleme almış ve teşrih konusunda gerek duyulan her şeyi bu eserde topladığını belirtmiştir. İlk bölümde Galen, kollardaki kaslar ve bunların bağlantılarını açıklamakta; ikinci bölümde bacaklardaki kasları ve bağlantılarını; üçüncü bölümde kollar ve bacaklarda yer alan sinirleri ve arterleri; dördüncü bölümde, yanakları ve dudakları hareket ettiren kaslar ve alt çeneyi yukarı ve aşağı hareket ettiren şeyleri; beşinci bölümde göğüs, karın, kalça ve bel kaslarını tavsif eder. Altıncı bölümde o, sindirim sistemini yani mideyi, bağırsakları, karaciğeri, dalağı, böbreği, mesane ve benzerlerini; yedinci ve sekizinci bölümde solunum sistemi araçlarını ele alır. Yedinci bölümde henüz ölmüş olan bir canlının kalp, akciğerleri ve atardamarları üzerinde yapılan otopsi sonucunda ortaya çıkan sonuçları tavsif eder. Sekizinci bölümde ise o, göğsün tümünde yapılan otopsinin sonucunda ortaya çıkan durumları ortaya koyar. Galen, eserin dokuzuncu bölümünü tamamen beyin ve omuriliğin anatomisini ayırmıştır. Onuncu bölümde gözler, dil, yemek borusu ve bununla ilişkili

olan organların otopsisini ele alır. On birinci bölümde gırtlak ve Yunanca alfabedeki lamda harfine (λ) benzeyen kemik ve bununla ilişkili olan sinirleri ele alır. On ikinci bölümde üreme organlarının otopsisini; on üçüncü bölümde atardamarlar ve atar olmayan damarların teşrihini; on dördüncü bölümde beyinden gelen sinirlerin teşrihini; on beşinci bölümde ise omurilikten gelen sinirlerin teşrihini tavsif eder.

22) *Anatomiye Dair Marinus'un Kitabının Muhtasarı* (اختصار كتاب مارينس): Marinus kitabını yirmi bölüm olarak telif etmiştir ve Galen bu eseri dört bölümde özetlemiştir.

23) *Lucus'un Anatomiye Dair Kitabının Muhtasarı* (اختصار كتاب لوقس في التشريح): Bu kitap müellifi tarafından on yedi bölüm olarak telif edilmiştir. Galen bu eseri iki bölümde özetlediğini zikretmiştir.

24) *Anatomi Konusunda Kadim Tabipler Arasında Gerçekleşen İhtilafa Dair* (كتاب فيما وقع من الاختلاف بين القدماء في التشريح): Eser iki bölümden oluşur. Galen'in buradaki amacı, anatomiye dair eserlerde ve teşrih taraftarları arasında meydana gelen görüş ayrılıklarını açıklamaktır.

25) *Ölülerin Otopsisini Üzerine* (كتاب تشريح الأموات): Eser tek bölümdür. Galen burada ölü hayvanların teşrihinden elde edilen bilgileri tavsif eder.

26) *Canlıların Otopsisini Üzerine* (كتاب تشريح الأحياء): Eser iki bölümdür. Galen'in buradaki amacı canlı hayvanların otopsisinden elde edilen bilgileri açıklamaktır.

27) *Anatomiye Dair Hippokrates'in Bilgisi Üzerine* (كتاب في علم أبقراط): Galen bu eseri beş bölüm olarak telif etmiş ve Boethius için gençlik döneminde kaleme almıştır. Galen'in buradaki amacı, Hippokrates'in teşrih ilmine sadık bir tabip olduğunu açıklamaktır. Bunu kanıtlamak için Galen, Hippokrates'in eserlerinin hepsinden örnekler verir.

28) *Anatomiye Dair Erasistratus'un Görüşleri Üzerine* (كتاب في آراء أراسسراطس بالتشريح): Galen bu eseri üç bölüm olarak kaleme almıştır. Galen bu eseri de Boethius için kaleme almıştır. Galen'in buradaki amacı, anatomiye dair Erasistratus'un görüşlerini ortaya koymak sonrasında ise bu görüşlerden doğru ve yanlış olanlarını açıklamaktır.

29) *Teşrîh Konusunda Lucus'un Bildiklerine Dair* (كتاب فيما يعلمه لوقس من أمر التشريح): Eser dört bölümdür.

30) *Anatomi Konusunda Lucus'a Muhalif Durumlar Üzerine* (كتاب فيما خالف فيه لوقس في التشريح): Eser iki bölümdür.

31) *Rahmin Anatomisi Üzerine* (كتاب في تشريح الرحم): Küçük bir makale olan bu eseri Galen hamile bir kadın için yazmıştır. Eserde rahmin anatomisi ve hamilelik sırasında ortaya çıkan değişikliklere ilişkin bilgilere yer verilmektedir.

32) *Boyun Omurlarının Eklemi Üzerine* (كتاب في مفصل الفقرة من فقرار الرقبة): Eser bir bölümdür.

33) *Benzer Parçalı Organların Farklılığı Üzerine* (كتاب في اختلاف الأعضاء): Eser bir bölümdür.¹

34) *Ses Araçlarının Anatomisi Üzerine* (كتاب في تشريح آلات الصوت): Eser bir bölümdür. Huneyn b. İshak'a göre bu kitap, Galen'in üslubuna uygundur ve bu eserin yazarı, Galen'in eserlerini derleyenlerden birisi olabilir.

35) *Gözün Anatomisi Üzerine* (كتاب في تشريح العين): Bu eser bir bölümdür. Huneyn b. İshak'a göre bu eser Galen'e nispet edilse de ona ait değildir. Bu eser Rufus veya başka biri tarafından yazılmış olabilir.

36) *Göğsün ve Akciğerin Hareketi Üzerine* (كتاب في حركة الصدر والرئة): Galen bu eseri üç bölüm olarak gençlik döneminde kaleme almıştır. O dönemde Galen, Valvus ile İzmir şehrinde ikamet ediyordu. Burada birlikte eğitim gördüğü arkadaşlarından biri, ondan bu konuda bir eser kaleme almasını talep etmiştir. Bunun üzerine Galen ilk iki bölümde ve üçüncü bölümün başında tıp sanatı konusunda Valvus'tan neler öğrendiğini anlatır. Üçüncü bölümün geri kalan kısmında ise Galen, kendi çıkarımlarını tavsif eder.

37) *Solunum Hastalıkları Üzerine* (كتاب في علل النَّفْس): Galen bu eseri, Roma'ya yaptığı ilk yolculuğu esnasında Boethius için iki bölüm olarak kaleme almıştır.

1 Benzer parçalı organlardan maksat, homojen yani tek tip olanlardır. Sözelimi "et" veya "kemik" gibi. Bk. <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=38815#7f2e64>.

38) *Ses Üzerine* (كتاب في الصوت): Galen bu kitabı dört bölüm olarak kaleme almıştır. Galen'in buradaki amacı, sesin nasıl meydana geldiğini, sesi meydana getiren araçları ve seslerin nasıl farklılaştığını açıklamaktır.

39) *Kasların Hareketleri Üzerine* (كتاب في حركة العضل): Eser iki bölümdür. Galen'in buradaki amacı kasların hareketinin nasıl olduğunu ve onlarda muhtelif hareketlerin nasıl meydana geldiğini açıklamaktır.

40) *İdrarın Kandan Ayırıştığı Konusunda İnanılan Hatanın Çürütülmesi Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في مناقضة الخطأ الذي اعتقد في تمييز البول من الدم).

41) *Nabzın Gerekliliğine Dair Bir İnceleme* (مقالة في الحاجة إلى النبض).

42) *Solunumun Gerekliliğine Dair Bir İnceleme* (مقالة في الحاجة إلى التنفس).

43) *Atardamarlarda Kanın Tabii Olarak Akıp Akmadığına Dair Bir İnceleme* (مقالة في العروق الصوارب هل يجري فيها الدم بالطبع أم لا).

44) *Müşhil İlaçların Gücüne Dair* (كتاب في قوى الأدوية المسهلة): Bu eser tek bölümden oluşur. Burada ishal edici ilaçlar ve ishal olma durumu açıklanır. Bu ilaçlardan her biri tabiatına uygun olan bedende yer alan bir şeyle karşılaşır ve onu çözer. Sonra beden bunu defeder ve dışarı atar.

45) *Alışkanlıklar Üzerine* (كتاب في العادات): Bu eser tek bölümdür. Galen'in buradaki amacı, alışkanlığın tedavide dikkate alınması gereken şeylerden biri olduğunu açıklamaktır.

46) *Hippokrates ve Platon'un Görüşleri Üzerine* (كتاب في آراء أبقراط و فلاطون): Bu eser on bölümdür. Galen'in buradaki amacı, Platon'un görüşlerinin çoğunun, Hippokrates'in görüşleri ile örtüştüğünü ve bu ikisine muhalif olan Aristoteles'in hatalı olduğunu açıklamaktır.

47) *Güç Hareketler Üzerine* (كتاب في الحركة المعتاصة): Bu eser bir bölümdür. Galen'in buradaki amacı, önceki düşünürler için bilinmeyen ve daha sonra öğrenilen belirli hareketleri açıklamaktır.

48) *Koklama Organı Üzerine* (كتاب في آلة الشم): Bu eser tek bölümdür.

49) *Organların Faydaları Üzerine* (كتاب منافع الأعضاء): Bu eser on yedi bölümdür. Eserin birinci ve ikinci bölümünde Galen, yüce ve mübarek

Yaratıcı'nın elin muhkem yapısındaki hikmetini açıklar. Üçüncü bölümde ayağın muhkem yapısındaki hikmeti, dördüncü ve beşinci bölümde beslenme organlarındaki Tanrı'nın hikmetini, altıncı ve yedinci bölümde solunum organlarının durumunu, sekizinci ve dokuzuncu bölümde kafatasının durumunu, onuncu bölümde gözlerin durumunu, on birinci bölümde yüzde bulunan diğer şeylerin durumunu, on ikinci bölümde hem baş hem de boyun için ortak olan organların durumunu, on üçüncü bölümde omuz ve omurga bölgesinin durumunu açıklar. Bundan sonraki iki bölümde Galen, Yaratıcı'nın, üreme organlarında yarattığı hikmeti ortaya koyar. On altıncı bölümde, tüm beden için müşterek olan yani atardamarlar, atar olmayan damarlar ve sinirler gibi organların durumunu ele alır. On yedinci bölümde Galen, tüm organların durumunu ve büyüklüğünü tavsif eder.

50) *Bedenin İyi Yapılı Olmasına Dair Bir İnceleme* (مقالة في خصب البدن): Bu makale, *Mizaç Üzerine* adlı eserin ilk iki bölümünün devamı niteliğindedir.

51) *Muhtelif Mizacın Kötülüğü Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في سوء المزاج): Burada Galen tüm vücudu etkileyen kötü mizacın hangi türler olduğunu ve hangi kötü mizaç türünün bedeninin organlarında bir değişime neden olduğunu beyan eder.

52) *Basit İlaçlar Üzerine* (كتاب الأدوية المفردة): Galen bu eseri on bir bölüm olarak kaleme almıştır. Eserin ilk iki bölümünde Galen, ilaçların gücünü belirlemek için yanlış yöntemleri izleyenlerin hatalarını ortaya koyar. Üçüncü bölümde Galen, ilaçların birincil nitelikleri üzerine hüküm vermeye ilişkin ilmin tümü için doğru ve sağlam bir ilke ortaya koymaya çalışır. Dördüncü bölümde o, tat ve koku gibi ilaçların ikincil özelliklerini ve bunlardan hareketle, ilaçların birincil nitelikleri hakkında yapılan istidlaller konusunda bilgi verir. Beşinci bölümde Galen, ilaçların etkilerini, yani onların bedendeki ısıtma, soğutma, kurutma ve nemlendirme gibi faaliyetlerini açıklar. Bundan sonra gelen üç bölümde o, bitkilerden elde edilen her bir ilacın niteliğini tek tek ele alır. Dokuzuncu bölümde Galen, toprağın cüzlelerinden yani toz, çamur, taş ve madenlerden elde edilen ilaçların özelliklerini

açıklar. Onuncu bölümde o, canlılardan elde edilen ilaçları; on birinci bölümde tuzlu su ve deniz suyundan elde edilen ilaçların niteliklerini ortaya koyar. On birinci bölümde ise deniz suyundan ve acı sulardan üretilen ilaçların niteliklerini gösterir.

53) *Göz Hastalıklarının Semptomları Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في دلائل علل العين): Galen bu eseri oldukça genç bir yaşta kaleme almıştır. Bu eserde Galen, gözün tabakalarından her birinde meydana gelen hastalıkları özetler ve bunların semptomlarını tavsif eder.

54) *Hastalıkların Evreleri Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في أوقات الأمراض): Burada Galen hastalığın dört aşamasını yani başlangıcını, ilerlemesini, zirveye ulaşmasını ve düşüşünü inceler.

55) *İmtıla' Üzerine* (كتاب الامتلاء): *Kitâbu'l-kesre* olarak da bilinen bu eser tek bölümden oluşur. Burada Galen, hıltların¹ çoğalmasi durumunu ve bunların türlerinin her birine delalet eden semptomları ele alır.

56) *Şişlikler Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في الأورام): Galen şişlikleri tabiat dışı meydana gelen sert şeyler olarak isimlendirir. Bu makalede o, tüm şişlik (verem) türlerini ve bunların semptomlarını ele alır.

57) *Esbâb-ı bâdiyeye Dair Bir İnceleme* (مقالة في الأسباب البادية): Burada Galen insan bedeninde etkin olan ilk sebepleri açıklar ve bunlara karşı çıkanların fikirlerini çürütür.

58) *Hastalıklara Bağlı Olan Sebepler Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في الأسباب المتصلة بالأمراض): Burada Galen hastalığın ortaya çıkmasına neden olan sebepleri zikreder.

59) *İrkilme, Titreme, Spazm ve Kasılma Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في الرعشة والنافض والاختلاج والتشنج).

60) *Tibbın Kısımları Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في أجزاء الطب).

61) *Meni Üzerine* (كتاب المنى): Eser iki bölümdür. Galen'in buradaki amacı, Aristoteles'in düşündüğü gibi, vücudun tüm organlarının temelini

1 Kan, balgam, sarı safra ve kara safra.

kan olmadığını, aksine aslî organların meniden ortaya çıktığını, adet kanından ise sadece kırmızı etin meydana geldiğini açıklamaktır.

62) *Yedi Aylık Ceninin Doğumu Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في تولد الجنين) (المولود لسبعة أشهر).

63) *Kara Safra Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في المرة السوداء): Galen bu eserde kara safranın çeşitlerini ve bunların belirtilerini ele alır.

64) *Ateşlerin Devirleri ve Terkibi Üzerine* (كتاب أدوار الحميات وتراكيبها): Eser bir bölümdür ve burada Galen, tekrarlanan ateşler ve bunların terkibi konusunda yanlış iddialarda bulunan bir gruba karşı çıkar. Galen bu kitabı, *Tanımlar Üzerine Konuşanlara Karşı Münakaza* olarak adlandırır. Huneyn b. İshak, bu bağlamda Galen'e nispet edilen bir makale daha bulduğunu, ancak bunun Galen'e ait olmadığını dile getirir.

65) *Büyük Nabız Olarak Bilinen Eserin Muhtasarı* (اختصار كتابه المعروف بالنبض الكبير): Eser bir bölümden oluşur. Huneyn b. İshak bu konuda şunu dile getirir: “Benim görüşüme gelecek olursak, buna benzer Yunanca bir makale buldum. Ancak Galen'in böyle bir makale kaleme aldığını teyit edemedim. Çünkü bu eser, nabız konusunda gerek duyulan her şeyi ihtiva etmemektedir. Ayrıca söz konusu eser güzel bir şekilde telif de edilmemiştir. Galen böyle bir makale kaleme almayı vaat etmiş fakat bunu tamamlayamamış olabilir. İntihalcilerden birisi bu vaadi görüp Galen'in eserlerini incelemeyen ve doğrulamadan bu eserin ismini, *el-Fibrîst* adlı esere eklemiş olabilir. Yine Galen'in bunun dışında başka bir makale kaleme almış olması da mümkündür. Nitekim onun eserlerinin pek çoğu hakkında çalışmalar yapıldı. Dolayısıyla bu makalenin yerine başka bir makale de konulmuş olabilir.”

66) *Nabız Konusunda Archigenes'in Görüşününün Nakzedilmesi* (كتاب في النبض) (يناقض فيه أرخيغانس): Galen, bu eseri sekiz makale olarak kaleme almıştır.

67) *Solunumun Kötülüğü Üzerine* (كتاب في رداءة التنفس): Galen bu eseri üç makale olarak kaleme almıştır. Onun buradaki amacı solunum yetersizliği çeşitlerini, bunun sebeplerini ve bunların semptomlarını ele almaktır. İlk bölümde o, solunum türlerini ve sebeplerini, ikinci bölümde kötü nefes

alma türlerini, bunun nedenlerini ve bunlara delalet eden semptomları ele alır; üçüncü bölümde ise Galen, dile getirdiği görüşlerin doğruluğu konusunda Hippokrates'in ifadelerinden kanıtlar getirir.

68) *Hippokrates'in Prognosis Adlı Eserinden Nükteler* (كتاب نوادر تقدمة) (المعرفة): Eser bir bölümdür. Burada Galen ileri düzeydeki bilgi arayışını ve bunu elde etmenin ustaca yöntemlerini araştırmaktadır. Yine Galen burada, hastalığın durumunu aşırı şekilde ileri taşıyan şeyleri açıklar ve bunlardaki hayret verici noktalar hakkında bilgi verir.

69) *İyileşme Yöntemleri Üzerine Adlı Eserin Muhtasarı* (اختصار كتابه في حيلة البرء): Eser iki bölümden oluşur.

70) *Kan Alma Üzerine* (كتاب الفصد): Eser üç bölümdür. Eserin birinci makalesinde Galen, damardan kan almayı kabul etmeyen Erasistratus'a karşı çıkar. İkinci bölümde ise Galen, Erasistratus'un Roma'daki takipçilerine karşı çıkar. Üçüncü bölümde ise o, damardan kan alma yoluyla yapılan tedavi konusundaki görüşünü açıklar.

71) *Erime Üzerine* (كتاب الذبول): Eser bir bölümdür. Galen'in buradaki amacı söz konusu hastalığın tabiatını, türlerini ve buna en uygun olan tedbir/tedavi yöntemini açıklamaktır.

72) *Epilepsi/Sara Olan Çocuğun Belirtileri Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في صفات لصبي يصرع).

73) *Gıdaların Kuvveleri Üzerine* (كتاب قوى الأغذية): Eser üç bölümdür. Galen burada yiyecek ve içeceklerden elde edilen besinleri sıralar ve söz konusu besinlerin her birinde yer alan şeyleri açıklar.

74) *İnce Tedbir Üzerine* (كتاب التدبير الملطف): Eser bir bölümdür.

75) *İnceltilen Tedbir Üzerine Adlı Eserin Muhtasarı* (اختصار هذا الكتاب الذي في التدبير الملطف).

76) *İyi ve Kötü Hıtlar (Kimüs)¹ Üzerine* (كتاب الكيموس الجيد والرديء): Eser bir bölümdür. Bu eserde Galen gıdaları açıklar ve hangi yiyeceklerin iyi, hangilerinin kötü hıtlar meydana getirdiğini zikreder.

1 Kimüs, besinlerin hazmedildikten sonra almuş olduğu hal.

77) *Hastaların Tedavisi Konusunda Erasistratus'un Görüşlerine Dair* (كتاب في أفكار أراسطراطس في مداواة الأمراض): Eser sekiz bölümdür. Galen burada Erasistratus'un tedavi konusunda benimsediği yöntemi ele alır ve bu yöntemin doğru ve yanlış yönlerini açıklar.

78) *Hippokrates'e Göre Keskin (Akut) Hastalıkların Tedavisi Üzerine* (كتاب تدبير الأمراض الحادة على رأي أبقراط): Eser bir bölümdür.

79) *İlaçların Terkibi Üzerine* (كتاب تركيب الأدوية): Galen eseri on yedi bölüme ayırmıştır. Bu bölümlerden yedisinin tamamı, mürekkep ilaçların cinslerini, tek tek ele almaktadır. Örneğin, keskin bir yarada et meydana getiren ilacı bir cins; yaranın keskinliğini çözen ilacı başka bir cins; tedavi eden ilaçları ise başka bir cins kılmıştır. Diğer ilaçlar ise buna mukayese edilmiştir. Galen'in bu eserdeki amacı, genel duruma göre ilaçların terkip yöntemlerini açıklamaktır. Bundan dolayı Galen, söz konusu yedi bölümü, "Genel Duruma ve Cinslere Göre İlaçların Terkibi/Kompozisyonu" olarak adlandırmıştır. Kalan diğer on bölümü ise Galen "Konumlarına Göre İlaçların Terkibi" olarak adlandırmıştır. O bununla, söz konusu on bölümdeki ilaç terkiplerini açıklamayı istemektedir. Galen'in bununla kastı, mutlak hastalıklardan bir hastalık için kullanılan ilaçlar hakkında tür olarak haber vermek değil, aksine hastalığın konumuna yani hastalığın meydana geldiği organa göre ilaçları açıklamaktır. Galen baş ile konuya giriş yapar ve vücudun organların tamamını ele alır ve organların en küçüğünde durur.

İbn Ebî Usaybia'ya göre bu kitap, ilaçların terkibi hususunda Galen'in tasvir ettiği gibi bir bütün olarak mevcut değildir. Zamanla eser iki kitaba ayrılmış ve bunların her biri müstakil bir kitap haline gelmiştir. Galen'in eserlerindeki delilleri ortaya koymak için İskenderiyeli Şârihler ya da başkalarının böyle bir şey yapmış olması mümkündür. Bu kitapların ilki *Katagenos* olarak bilinir ve daha önce zikredilen ilk yedi makaleyi ihtiva eder. Diğer kitap ise *Meyâmir* olarak bilinir ve geri kalan on makaleyi ihtiva eder. *Meyâmir* kelimesi yol anlamına gelen *meymmer* kelimesinin çoğuludur. Bu kitap, mürekkep ilaçların kullanımını konusunda doğru yöntemleri gösterdiğinden dolayı yola benzetilmiştir.

80) *Kolay Bulunabilen İlaçlar Üzerine* (كتاب الأدوية التي يسهل وجودها): Eser *Her Mekânda Bulunabilen İlaçlar* olarak da isimlendirilir. Eser iki bölümdür. Huneyn b. İshak'a göre bu konuda yazılmış ve Galen'e nispet edilen başka bir makale daha vardır. Bu makalenin yazarı Galen değil, Philigrius isimli biridir. Huneyn b. İshak'a göre Philigrius tarafından yazılan bu kitaba, Galen tarafından hiçbir şekilde savunulmayan pek çok saçmalıklar eklenmiştir.

81) *Hastalıklara Karşı Kullanılan İlaçlar Üzerine* (كتاب الأدوية المقابلة للأدواء): Galen eseri iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde o, panzehir (tir-yak) konusunu, ikinci bölümünde ise diğer macunlar konusunu ele alır.

82) *Panzehire (Tiryak) Dair Magelianus'a Bir Kitap* (كتاب الترياق إلى (مفيليانوس)).

83) *Panzehire (Tiryak) Dair İmparator'a Bir Kitap* (كتاب الترياق إلى قيصر): Bu eser de tek bölümdür.

84) *Sağlığın Korunması Yöntemine Dair* (كتاب الحيلة لحفظ الصحة): Eser altı bölümdür. Galen'in bu eserdeki amacı, mükemmel şekilde sağlıklı olan bireylerin sağlıklı olma durumunu nasıl koruyabileceğini; en kâmil manada sağlıklı olma halinden yoksun olanların bunu nasıl elde edebileceğini ve hem özgür insanların hem de kölelerin bunu kolay bir şekilde nasıl muhafaza edebileceğini açıklamaktır.

85) *Aspolus'a Bir Kitap* (كتاب إلى أسبولوس): Eser bir bölümdür. Galen'in buradaki amacı, insanların sahip olduğu sağlığın tıp sanatıyla mı yoksa egzersiz (riyazet) yoluyla mı koruduğunu araştırmaktır.

86) *Küçük Topla Egzersiz Yapma Üzerine* (كتاب الرياضة بالكرة الصغيرة): Bu eser küçük bir makaledir. Burada Galen, küçük bir topla egzersiz yapmanın ve lobut çevirme oyunu (jongörlük) oynamanın faydalarını zikreder.

87) *Hippokrates'in Yemin Adlı Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب عهد أبقراط).

88) *Hippokrates'in Aforizmalar Adlı Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب الفصول): Galen bu eseri yedi bölüme ayırmıştır.

89) *Hippokrates'in Kırıklar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب الكسر لأبقراط): Galen bu eseri üç bölüme ayırmıştır.

90) *Hippokrates'in Çıkıkların Yerleştirilmesi Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب (رد الخلع لأبقراط): Galen bu eseri dört bölüme ayırmıştır.

91) *Hippokrates'in Prognosis Adlı Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب مقدمة المعرفة): Galen bu eseri üç bölüme ayırmıştır.

92) *Hippokrates'in Keskin (Akut) Hastalıkların Tedavisi Adlı Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب تدبير الأمراض الحادة لأبقراط): Bu eserin şerhi üç bölümdür, ancak Galen *el-Fihrist* adlı eserinde adı geçen kitabı beş bölüm olarak şerh ettiğini belirtir. Üç bölümden ilki, söz konusu eserin sahih kısımlarının tefsiri iken geri kalan diğer iki bölüm ise eserin şüpheli kısımlarıyla alakalıdır.

93) *Hippokrates'in Yaralar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب القروح لأبقراط): Eser tek bölümdür.

94) *Hippokrates'in Kafadaki Çıbanlar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب جراحات الرأس لأبقراط): Eser tek bölümdür.

95) *Hippokrates'in Epidemi Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب أبيديما لأبقراط): Söz konusu eserin ilk makalesini Galen üç bölümde; ikinci makalesini altı bölümde; üçüncü makalesini üç bölümde; altıncı makalesini sekiz bölümde şerh etmiştir. Geriye kalan üç makale yani dördüncü, beşinci ve yedinci makaleyi ise Galen şerh etmemiştir. Çünkü Galen'e göre, söz konusu makaleler Hippokrates'in üslubu ile yazılmamıştır.

96) *Hippokrates'in Hıtlar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب الأخلاط لأبقراط): Galen bu eseri üç bölüme ayırmıştır.

97) *Hippokrates'in Uyarılar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب مقدمة الإنذار): Galen bu eseri üç bölüme ayırmıştır.

98) *Hippokrates'in Kataterler Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب قاطيطريون): Galen bu eseri üç bölüme ayırmıştır.

99) *Hippokrates'in Hava, Su ve Mekanlar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب (الهواء والماء والمسكن لأبقراط): Galen bu eseri de üç bölüme ayırmıştır.

100) *Hippokrates'in Gıdalar Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب الغذاء لأبقراط): Galen bu eseri dört bölüme ayırmıştır.

101) *Hippokrates'in Ceninin Tabiatı Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب طبيعة الجنين لأبقراط): Huneyn b. İshak, çok az bir kısmı hariç bu kitabı, Abbasi halifesi Mutasım Billah zamanında Arapçaya çevirmiştir.

102) *Hippokrates'in İnsan Doğası Kitabının Şerhi* (تفسير كتاب طبيعة الإنسان لأبقراط): Galen bu eseri iki bölüme ayırmıştır.

103) *Hippokrates'in İnsan Doğası Kitabı ve Diğer Kitaplarındaki Görüşünün Aynı Olduğuna Dair* (كتاب في أن رأي أبقراط في كتاب طبيعة الإنسان وفي) (سائر كتبه واحد): Galen bu eseri üç bölüme ayırmış ve bu eseri, *İnsan Doğası Üzerine* adlı kitabı şerh ettikten sonra kaleme aldığını söylemiştir. Bu eser bazı grupların eline ulaştığında onlar bu eseri ayıplamış ve burada yer alan görüşlerin Hippokrates'e ait olmadığını iddia etmişlerdir.

104) *Erdemli Tabip Filozof Olmalı* (كتاب في أن الطبيب الفاضل يجب أن يكون فيلسوفا مقالة): Eser, bir bölümdür. Eserde erdemli bir tabibin felsefe ve mantık bilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

105) *Hippokrates'e Nispet Edilen Kitapların Doğruluğu ve Yanlılığı* (كتاب في كتب أبقراط الصحيحة وغير الصحيحة): Eser bir bölümdür.

106) *Dört Keyfiyet Görüşünü Kabul eden Hippokrates'in Takipçilerine Yönelik Quintus'un Eleştirilerinin Doğruluğunun İncelemesi Üzerine* (كتاب في) (البحث عن صواب ما ثلب به قوينطس أصحاب أبقراط الذين قالوا بالكيفيات الأربع): Eser bir bölümdür. Huneyn b. İshak'a göre bu kitabın Galen'e aidiyeti şüphelidir. Bundan dolayı kendisi de bu eseri Arapçaya tercüme etmemiştir.

107) *Hippokrates'in Görüşüne Göre Sübâta (Koma) Dair Bir Eser* (كتاب في) (السبات على رأي أبقراط): Eser bir bölümdür. Huneyn b. İshak'a göre bu kitabın Galen'e aidiyeti şüphelidir. Bundan dolayı kendisi de Arapçaya tercüme etmemiştir.

108) *Hippokrates'in Kullandığı Terimler Üzerine* (كتاب في ألفاظ أبقراط): Bu kitap bir bölümdür. Huneyn b. İshak'a göre Galen'in buradaki amacı,

Hippokrates'in kullandığı garip lafızları açıklamaktır. Bu eser, Yunanca bilenler için faydalıdır. Yunanca bilmeyenlerin bu esere ihtiyacı yoktur ve başka bir dile tercüme edilmesi de mümkün değildir.

109) *Asclepiades'in Görüşüne Göre Nefsin Cevherinin Mahiyetine Dair* (كتاب في جوهر النفس ما هي على رأي أسقليبيادس): Eser bir bölümdür.

110) *Tıbbî Deneyler Üzerine* (كتاب في التجربة الطبية): Eser bir bölümdür. Burada Galen tecrübecilerin, kıyasçıların ve metodistlerin birbirlerine karşı ileri sürdükleri delilleri ele alır.

111) *Tıbbî Yaygınlaştırmayı Teşvik Etme Üzerine* (كتاب في الحث على تعميم الطب): Eser bir bölümdür. Galen bu eseri Menodotes'a ithaf etmiştir.

112) *Tecrübenin Özeti Üzerine* (كتاب في جمل التجربة): Eser bir makaleden ibarettir.

113) *Tabiplerin En İyisinin İmtihanı Üzerine* (كتاب في محنة أفضل الأطباء): Eser bir bölümdür.

114) *Görüş Olarak İnanılan Şeyler Üzerine* (كتاب فيما يعتقد رأياً): Eser bir bölümdür.

115) *Tıbbî Terimler Üzerine* (كتاب في الأسماء الطبية): Galen'in bu eserdeki amacı, tabiplerin bu sanatta kullandıkları lafızların ne anlama geldiğini açıklamaktır. Galen bu eseri beş bölüme ayırmıştır. Eserin bir bölümü, Hubeyş el-E'sam tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.

116) *Burhan Üzerine* (كتاب البرهان): Bu eseri Galen on beş bölüme ayırmıştır. Galen'in bu eserdeki amacı, Aristoteles'in mantık konusunda eserinin dördüncü kitabında amaçladığı zorunlu olan açıklama yöntemlerinin nasıl elde edildiğini beyan etmektir. Huneyn b. İshak'a göre her ne kadar Ubeydullah b. Cibrîl b. Buhtîşû' bu eseri bulmayı şiddetli bir şekilde arzu etmiş olsa da o dönemde kimse *Burhan Üzerine* adlı eserin Yunanca nüshasının tamamını elde edememiştir. Huneyn b. İshak'ın kendisi de bu amaca ulaşmak istemiş ve bunun için Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır hatta İskenderiye bölgesini araştırmıştır. Eserin yarısını, Şam'da bulabilmiştir. Eserin bulunan kısımlarını Eyyüp, Cibrîl b. Buhtîşû' için tercüme etmiştir. Huneyn b. İshak'ın kendisi ise kitabın tamamını bulmadan eseri

tercüme etmeyi istemediğini belirtmektedir. Yine de Huneyn, elde ettiği bazı kısımları Süryaniceye tercüme etmiştir. Ayrıca İshak b. Huneyn, eserin on ikinci bölümünden, on beşinci bölüme kadar olan kısımlarını Arapçaya tercüme etmiştir.

117) *Vaz'i Kıyaslar Üzerine* (كتاب في القياسات الوضعية): Eser bir bölümdür.

118) *Sanatların Kendisi İle Kaim Olduğu Şeyler Üzerine* (كتاب في قوام الصناعات): Huneyn b. İshak, bu kitabın sadece küçük bir bölümünün Yunancasını bulabildiğini ifade etmiştir.

119) *İnsanın Kendi Kusurlarını Bilmesi Üzerine* (كتاب في تعرف الإنسان نفسه): Eser iki makaleden müteşekkildir. Huneyn b. İshak bu kitabın tamamının Yunancasını bulamadığını, fakat eserin eksik olan bir bölümünü bulduğunu ifade eder.

120) *Ahlak Üzerine* (كتاب الأخلاق): Eser dört bölümden müteşekkildir. Galen'in bu eserdeki amacı, ahlak türlerini, bunların nedenlerini, belirtilelerini ortaya koymaktır.

121) *Kederin Ortadan Kaldırılması Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في صرف الاغتمام): Galen bu eseri, Roma'da yangın meydana geldiğinde büyük hazineleri yok olup gittiğinde neden hiç üzülmediğini soran bir adam için kaleme almıştır. Adama bu durumun sebebini tavsif eder ve neye üzülüp neye üzülmemek gerektiğini açıklar.

122) *İyi İnsanların Düşmanlarından Fayda Elde Edebileceklerine Dair Bir İnceleme* (مقالة في أن أختيار الناس قد ينتفعون بأعدائهم).

123) *Timaeus Adlı Eserinde Platon'un Tıp İlmine Dair Zikrettiği Şeyler Üzerine* (كتاب فيما ذكره أفلاطون في كتابه المعروف بطيماوس من علم الطب): Eser, dört bölümdür.

124) *Nefsin Kuvvelerinin Bedenin Mizacına Tabi Olması Üzerine* (كتاب في أن قوى النفس تابعة لمزاج البدن): Eser bir bölümdür.

125) *Platon'un Eserleri Üzerine Bir Derleme* (كتاب جوامع كتب أفلاطون).

126) *İlk Muharrikin Hareket Etmeyişi Üzerine* (كتاب في أن المحرك الأول لا يتحرك): Eser bir bölümdür.

127) *Mantiğa Giriş* (كتاب المدخل إلى المنطق): Eser bir bölümdür. Burada Galen, öğrencilerin mantık konusunda gerek duyduğu bilgilere yer verir.

128) *Ölçü Sayıları Üzerine Bir İnceleme* (مقالة في عدد المقاييس).

129) *Aristoteles'in Peri Hermeneias Olarak İsimlendirilen Eserinden İkinci Kitabın Şerhi* (تفسير الكتاب الثاني من كتب أرسطوطاليس وهو الذي يسمى باريمينياس): Eser üç bölümdür. Huneyn b. İshak, bu eserin eksik bir nüshasını bulduğunu belirtir.

130) *Konuşma Esnasında Hata Yapan Kişinin Yapması Gerekenler* (كتاب فيما يلزم الذي يلحن في كلامه): Eser yedi bölümdür. Huneyn b. İshak bu eserin sadece bir bölümünü bulduğunu ve onu da tercüme etmediğini dile getirir.

Yukarıda sayılan eserlerin yanı sıra Galen'e atfedilen başka eserler de vardır. Galen'in eserlerini Arapçaya çeviren Huneyn b. İshak bu konuda incelemeler yapmıştır. Ona göre Galen ismi ile tesmiye edilmiş ancak Galen'e ait olmayan pek çok eser söz konusudur.¹ Bu eserlerden bazıları Galen'in görüşleri temele alınarak üretilmiştir. Aslında Galen bazı konularda bir kitap telif etmemiştir. Galen'den sonra bazı müellifler, onun diğer eserlerinden alıntılar yapmış ve ortaya çıkan eseri Galen'e atfetmiştir. İnsanların böyle davranmasının nedeni ise ya Galen'in çok sayıda kitabına sahip olma arzusu ya da birkaç bölümden oluşan bir kitabın ilk makalesinde Galen'in ismini gördüğünde, diğer makalelerin de Galen'e ait olduğunu zannetmesidir. Bu sebeple Rufus'un pek çok makalesi, Galen'e atfedilmiştir. Rufus'un kaleme aldığı sarılık konusundaki makale buna örnek olarak verilebilir. Huneyn b. İshak'a göre Galen ismi ile isimlendirilen makalelerin üslubu, Galen'in üslubuna uygun olmadığı gibi, anlam bakımından da zayıftır.²

D. İskenderiye Şerhleri

Günümüzde Mısır devleti sınırları içerisinde yer alan İskenderiye Akdeniz kıyısında yer alan şehirlerden biri olup Nil nehrinin batısında bulunmaktadır. Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların kesiştiği

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etebbâ*, 368.

2 Galen'e atfedilen eserler için bk. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etebbâ*, 368-372.

yerde bulunan İskenderiye Makedon komutan Büyük İskender (*Alexander The Great*) tarafından kurulmuştur. Müslümanlar bu şehri kuşattığında burası Bizans hâkimiyetindeydi. İskenderiye, Amr b. Âs tarafından 642 yılında fethedilmiştir. Hz. Ömer'in İskenderiye Kütüphanesi'ni yaktığı iddia edilse de bu rivayetin tarihi bir gerçekliği söz konusu değildir.¹

İskenderiye Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce eğitim konusunda önemli bir yere sahipti. O dönemde pek çok kişi, tıp eğitimi konusunda önemli merkezlerden bir yer olan İskenderiye'ye eğitim görmeye gelmekteydi.² İskenderiye'nin tıp eğitimi konusundaki otoritesi eskilere kadar gitmektedir. MÖ. 332 yılında kurulan merkeze Erasistratus ve Herophilus gibi tabipler yetişmiştir.³ Nitekim tıp ilminin önde gelen isimlerinden biri olan Galen de İskenderiye'ye gelip tıp eğitimi alanlardan birisidir. Galen'den sonra da bu şehrin tıp eğitimi konusundaki etkisi devam etmiştir.

Roma döneminde Galen'in tıp ilminde otorite olması, onun eserlerinin dönemin tıp fakültelerinde okutulmasına sebep olmuştur. Tıp eğitimi müfredatında kullanmak ve tıp eğitimi daha kolay hale getirmek amacıyla VI. yüzyılda İskenderiye'deki tabipler Galen'in eserlerinden bazılarının Grekçesini derleyerek anlaşılır şekilde özetlemiş ve sistemleştirmişlerdir. Huneyn b. İshak bu derleme ve şerhleri *Cevâmiu'l-İskenderâniyyin li-kütübi Câlînûs fi't-tıb* adıyla Arapçaya çevirmiş ve bu eserler İslam dünyasında Galen'in kendi eserleri kadar yaygın hale gelmiş ve bilinir olmuştur.⁴ Bilindiği kadarıyla İskenderiyeli hekimler tarafından derlenen bu eserlerin Grekçesi kaybolmuş olup sadece Arapçası günümüze ulaşmıştır. Nitekim derlemelerin pek çok Arapça yazma nüshası mevcuttur.⁵ İskenderiyeli Şârihler'in yapmış olduğu bu derlemenin temel amacı, öz bir şekilde öğrencilerin, tıbbın konularını, anatomi ve tedavi yöntemlerini öğrenebilmesidir.⁶

1 Eymen Fuad Seyyid, "İskenderiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2000.

2 John Walbridge, "Introduction", xx; Ahmet Kayacık, "İskenderiye Okulu ve Tıbbî Mantıkî Gelenek", *Bilimname* 36 (2018): 91-108.

3 Peter E. Pormann, "Medical Education in Late Antiquity From Alexandria to Montpellier", *Hippocrates and Medical Education* (Brill, 2010), 419.

4 John Walbridge, "Introduction", xix.

5 John Walbridge, "Introduction", xxxiv.

6 John Walbridge, "Introduction", xxxii.

Ebu'l Ferec b. Hindu *Kitabu'l-miftahi't-tıb* adlı eserinde bu konuya eğilir ve söz konusu telhis ve derlemelerin Galen'in eserlerini zenginleştirdiğini dile getirir. Ancak Ebu'l-Ferec'in hocası Ebu'l-Hayr b. Hammar onunla aynı fikirde değildir. Hammar'a göre İskenderiyeli Şârihler'in bu yöntemi sorunludur, çünkü onlar gıdalar, hava ve ilaçlar konusunu ihmal etmişlerdir. Hammar'a göre aynı şekilde İskenderiyeli Şârihler Galen'in eserlerinin tertibi konusunda da hataya düşmüştür. Çünkü Galen tıp eğitimine anatomi ile başlar ve daha sonra kuvveler ve işlevler konusuna, sonrasında ise unsurlar konusuna geçiş yapar. Buna mukabil İskenderiyeli Şârihler'in derlemesindeki eserlerin sıralaması Galen'in yöntemine uymamaktadır. Ebu'l-Ferec, hocası Hammar'ın aksine, İskenderiyeli Şârihler'in böyle bir sıralama yapmasının, öğrenim için daha kolay bir yöntem olmasından kaynaklandığını düşünür. Yapılan telhis ve derlemeler öğrenciler için oldukça açık, anlaşılır ve özet niteliğindedir. Bu sebeple ilave açıklamalara ve yorumlara ihtiyaç duyulmamaktadır.¹

İskenderiye'deki tıp eğitiminde takip edilen müfredat ise şu şekilde hazırlanmıştır:

a. Beşerî Bilimler: Bu bağlamda öğrencilere gramer, matematik, astroloji ve ilaç bileşimleri okutulmaktadır.

b. Aristo'nun Mantiğa Dair Eserleri: Bu bağlamda Aristo'nun *Kategoriler*, *Yorum Üzerine*, *Birinci Analitikler* ve *İkinci Analitikler* adlı eserleri okutulmaktadır.

c. Hippokrates'in Çalışmaları: Hippokrates'in *Aforizmalar*, *Semptomlar*, *Akut Hastalıklarda Tedbir* ile *Hava, Su ve Mekanlar* adlı eserleri okutulmaktadır.

d. Galen'in Çalışmaları: İskenderiyeli tabipler Galen'in eserlerini eğitim dönemine göre dağıtmışlardır.

Birinci Sınıfta: *Öğrenciler İçin Tıp Ekolleri*, *Küçük Tıp Sanatı*, *Tothors'a Nabız*, *Tabiata Dair Glaukon'a*,

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakati'l-etibbâ*, 382-383.

İkinci Sınıfta: *Hippokrates'e Göre Unsurlar, Mizaç Üzerine, Tabii Kuvveler Üzerine ve Öğrenciler İçin Anatomi*,

Üçüncü Sınıfta: *Hastalıklar ve Belirtileri Üzerine*,

Dördüncü Sınıfta: *İç Organların Hastalıklarının Teşhisi ve Büyük Nabız*,

Beşinci Sınıfta: *Ateşlerin Sınıfları Üzerine ve Buhran Üzerine*,

Altıncı Sınıfta: *İyileşme Metotları ve*

Yedinci Sınıfta: *Sağlığın Tedbiri* adlı eserler okutulmaktadır.¹

İbnü'l-Kıftî kaleme aldığı *Tarihu'l-hukema* adlı eserinde Anchillus adlı Mısırlı bir tabip ve filozofun bahsetmektedir. Anchillus, Galen'in kitaplarını derleyip bunları şerh eden ve telhis yapan grubun şefidir. Huneyn b. İshak'a göre Anchillus ve ekibi İskenderiye tıp okulunun yöneticileridir. Bu kişiler Galen'in kitaplarını okuyup özetleyerek öğrencilerin istifadesine sunmuşlardır. Bu ekibin içinde Stephanus, Gesius, Anchillus ve Marinus vardır. Bu dört tabip, İskenderiye'deki tabiplerin önde gelenleridir. Söz konusu derlemeleri ve şerhleri hazırlayan kişiler bunlardır. Derlemelere son şeklini veren kişi ise Anchillus'tur.²

İbn Cülcül ise *Tabakatu'l-etibba' ve'l-hukemâ* adlı eserinde Hz. İsa'nın çağrısının her yere yayıldığı sıralarda İskenderiye'de bir grup mahir filozofun ortaya çıktığını, bu kişilerin, kolay bir şekilde akılda tutulabilmesi için Galen'in çalışmalarını telhis ettiklerini ve bir araya getirdiklerini; söz konusu telhisi ve derlemeyi yapan grubun başkanının ise İskenderiyeli Anchillus olduğunu aktarmaktadır.³

Yine el-Muhtar b. Hasan b. Butlan Galen'in on altı eserini bir araya getiren ve bunları tefsir eden İskenderiyeli Şârihler'in, Stephanus, Cassius, Theodosius, Anchilles Tatius, Anchillus, Palladius ve Yahyâ en-Nahvî olmak üzere yedi kişi olduğunu ve bu grubun liderinin de Anchillus olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu düşünürlerin hepsi Hz. İsa'nın dinine mensuptur.⁴ Görüldüğü gibi Galen'in eserlerinin şerh ve telhisini yapan İsken-

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ*, 382; John Walbridge, "Introduction", xxiv.

2 John Walbridge, "Introduction", xxxv.

3 İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, 51; John Walbridge, "Introduction", xxxvi.

4 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ*, 373; John Walbridge, "Introduction", xxxvix.

deriyeli Şârihler'in sayısı konusunda farklı görüşler söz konusudur. Bazıları bunların dört kişi olduğunu, bazıları ise yedi kişi olduğunu ifade etmektedir. Ancak ileri sürülen bu farklı görüşlerde ortak olan anlayış, söz konusu grubun liderinin Anchillus isimli tabip olduğudur.

İskenderiyeli Şârihler'in söz konusu derlemesi, sadece Galen'in eserlerinin özetinden ibaret değildir. İskenderiyeli Şârihler konu ile alakalı olduğunu düşündükleri birtakım fikirleri ve görüşleri de eserlere yansıtmışlardır. Nitekim onlar konuya ilişkin, bazen Hippokrates'ten ve diğer tabiplerden alıntılar yapmaktadırlar. Sözgelimi "*Tabiat*" İsmine Dair Glaukon'a adlı derleme, Hippokrates'in *tabiat* kavramını hangi anlamda kullandığını açıklamakla başlar. Bazen de Galen'in diğer eserlerinde konu ile alakalı olan yerleri ilave etmişlerdir. Hatta İskenderiyeli Şârihler'in Glaukon'a dair derlemesi, Galen'in Glaukon'a ithafen yazdığı eser¹ kadar hacimli ve detaylıdır. Sözgelimi ateşler konusu ele alınırken, Galen'in başka eserlerinde bu konuya ilişkin serdedilen görüşlerini de vererek konuyu daha sistemli şekilde sunmuşlardır. Bununla birlikte derlemeler Galen'in eserlerinde bulunmayan birtakım bilgilere de yer vermektedir.²

Derlemelerin tıp eğitimi gören öğrenciler için yazıldığı dikkate alınırsa böyle bir metodun oldukça makul bir yol olduğu söylenebilir. Zira bu eserlerle amaçlanan şey, tıp eğitimi alan öğrencileri, tıp ilmine ilişkin herhangi bir konuyu kolay ve öz bir şekilde öğrenmesi ve derli-toplu yani bu konulara daha sistemli şekilde ulaşmasıdır.

Yine söz konusu derlemeler içerisinde bir konu taksim ve tasnif edilirken, tasnif edilen konunun savunucuları arasında "Galen de bu görüşü savunur" ya da "Galen bu konuyu şu şekilde taksim eder" gibi cümlelere yer verilmektedirler.

Galen'in eserlerinden hareketle hazırlanıp İskenderiye'deki tıp eğitiminde okutulan ve çevirisi sunulan eserlere ait yazmalar ve varak numaraları şu şekildedir:

1 Galenos, *Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev. Nur Nirvene. İstanbul: Pinhan, 2019, ss. 159-239.

2 Gerrit Bos ve YTzvi Longermann, "The 'Summaries' and Other Recensions of Galen", *The Alexandrian Summaries of Galen's "On Critical Days": Editions and Translations of the Two Versions of the Jawāmi'* (Boston: Brill, 2014), 6.

Eserler	Yeni Cami 1179 (H. 913/M. 1507)	Fatih3538	Katar Milli Kütüphane 23407 (17. yy)	Princeton Garret 1075
<i>Tıp Ekolleri Üzerine Derleme</i>	116-128	1-19	2-20	-
<i>Küçük Tıp Sanatı Üzerine Derleme</i>	129-148	19- 46	20-48	-
<i>Öğrenciler İçin Nabız Üzerine Derleme</i>	148-167	47- 68	48-72	-
<i>Tabiata Dair Glaukon'a Adlı Esere Derleme</i>	167-222	69-148	72-157	-
<i>Hippokrates'e Göre Ursurlar Üzerine Derleme</i>	222-245	148-166	157-176	-
<i>Tabii Kuvveler Üzerine Derleme</i>	267-289	166-192	208-239	-
<i>Mizaç Üzerine Derleme</i>	245-267	193-218	176-208	-
<i>Öğrenciler İçin Anatomi (Teşrih) Üzerine Derleme</i>	289-326	218-258	240-291	-
<i>Ateşlerin Sınıflarına Dair Derleme</i>	-	258-271	-	69-89
<i>Buhran Üzerine Derleme</i>	470-490	271-292	-	42-59

Yukarıda verilen listede yer alan eserlerden üç tanesi yani *Tıp Ekolleri Üzerine Derleme*, *Küçük Tıp Sanatı Üzerine Derleme* ve *Hippokrates'e Göre Unsurlar Üzerine Derleme* adlı eserlerin Arapça tahkiki ve İngilizce çevirisi John Walbridge tarafından yapılmış ve 2014 yılında yayımlanmıştır. Yine *Ateşlerin Sınıflarına Dair Derleme* olan metnin sadece Arapça tahkiki yapılmıştır.¹ *Öğrenciler İçin Anatomi Üzerine Derleme* adlı eserin *Sinirlerin Anatomisine Dair* adlı kısmın da tahkiki metni ve Almanca çevirisi daha önce yayımlanmıştır.² Tespit edebildiğimiz kadarıyla geriye kalan diğer kısımların herhangi bir tahkiki ve çevirisi söz konusu değildir. Dolayısıyla bu eserin Türkçe çevirisi ilk olmakla birlikte yukarıda zikredilen kısımlar dışındaki diğer kısımların Arapça eleştirmeli metni ilk defa yayımlanacaktır. Bu bağlamda söz konusu kısımların eleştirmeli metninin, dünya çapında özgün bir çalışma niteliği taşıdığı söylenebilir.

1. *Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Esere Derleme*

Bu eserde,³ tıbbî tedavi ve uygulamalar konusunda Kıyasçılar (Rasyonalistler), Tecrübeciler ve Metodistler olmak üzere üç ekole ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Burada Galen söz konusu ekollerin diğerlerine yönelik eleştirilerinin yanı sıra, ele aldığı ekolün iddialarının zayıf yönlerine de işaret etmektedir. Rivayete göre Galen bu eseri otuzlu yaşlarda kaleme almış ve tıp ilmini öğrenmek isteyenlerin, ilk olarak bunu okumasını tavsiye etmiştir. Eser Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya çevrilmiş⁴ ve eserin Arapça yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde yer almaktadır.

Galen'e göre her ne kadar tüm tabipler tıbbın tanımı ve amacı konusunda hemfikir olsalar da bunların bilgisinin elde edilmesine dair yöntemler konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Tabiplerden bazıları bu bilgileri

1 Bk. Galen, *Über die Arten der Fieber* ed. Matthias Wernhard. München: Ludwig-Maximilians-Universität 2004.

2 Bk. Galen, "Über die Anatomie der Nerven" *Originalschrift und alexandrinisches Compendium in arabischer Überlieferung*. Ahmad M. al-Dubayan. Berlin: Schwarz, 2000. Ayrıca İskenderiye şerhlerinin yazmaları tıpkı basım olarak Fuat Sezgin tarafından yayımlanmıştır. Bk. Fuat Sezgin. *Summaria Alexandrinorum*. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2001-2004. Facsimile editions; volume 68.

3 *Tıp Ekolleri* adlı eserin bazı kısımlarının çeviri kontrolünde Doç. Dr. Osman Bayder'in katkısı olmuştur. Katkısından dolayı kendisine teşekkür ediyoruz.

4 Peter E. Pormann, "The Alexandrian Summary (Jawami') of Galen's on the Sects For Beginners: Commentary or Abridgment", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 47 (2004): 12.

elde etme konusunda tecrübeyi önemli olduğuna vurgu yaparken, bazıları da kıyasın (akıl yürütmenin) gerekli olduğuna dikkat çekmişlerdir. Kıyasçı ekole göre açık seçik durumlardan hareketle, kapalı durumlara ve bilinen bir hastalıktan hareketle bilinmeyen bir hastalığa geçiş yapılabilir. Daha önce uygulanan tedavi yöntemi, kıyas yöntemi ile yeni karşılaşılan diğer bir ifadeyle kapalı olan duruma transfer edilebilir. Bu bağlamda Platoncu, Aristotelesçi/Meşşai, Stoa ve Epikürcülük gibi felsefi akımlara mensup tabipler, kıyasçı ekol içerisinde değerlendirilmiştir.

Galen'e göre üç tane tıp ekolü vardır: Bunlardan biri *Tecrübecilerdir*. Tecrübeciler sadece tecrübeyi kullanırlar. İkincisi *Akılçılar'dır* (Kıyasçılar). Bunlar tecrübe ve akıl yürütmeyi (kıyas) birlikte kullanırlar. Üçüncüsü ise Metodistlerdir (ashâbu'l-hiyel). Metodistler tecrübe ve akıl yürütmeyi kullanmazlar. Tecrübeci ekolün önde gelen mensupları Agrigentolu Acron, Coslu Philinus, İskenderiyeli Serapion, Sextus [Empiricus] ve Apollonius [Empiricus]dur. Akılçılar ekolünün önde gelenleri Hippokrates, [Carystuslu] Diocles, Praxagoras, Philotimus, Erasistratus ve Asclepiades'tir. Metodist ekol taraftarları ise Laodicalı Themison, [Trallesli] Thessalus, Mnsaeus, Menemachus ve Soranus'tur.

2. Küçük Tıp Sanatı Üzerine Adlı Esere Derleme

Tıbbı Giriş olarak bilinen¹ eserde tıp sanatının tanımı, kısımları ele alınmaktadır. Ayrıca hastalıklar ve hastalıkların semptomları gibi meselelere de temas edilmektedir. Yine bu eserde Hippokrates'e ve diğer düşünürlere göre insanın hangi unsurlardan meydana geldiğine yönelik açıklamalara da yer verilir. Bu eser Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya *es-sinaatu's-sağire et-tıbbiyye* olarak çevrilmiştir.

Eser öğretimde kullanılan yöntemleri tanımlayarak başlar. Buna göre bazı düşünürler öğretimde kullanılan yöntemleri tahlil (analiz) ve döndürme (aks) yöntemi, terkip yöntemi, tanımın çözümlenmesi yöntemi, taksim yöntemi ve nitelendirme ve tasvir yöntemi olmak üzere beş kısma ayırmıştır. Bazı düşünürler ise öğretimde kullanılan yöntemleri tanımın tahlili, terkip,

1 John Redman Coxe, *The Writings of Hipocrates and Galen* (Philedelphia: Lindsay and Blakiston, 1846), 486-487.

tahlil ve aks (döndürme) olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Tabiplerden bir grup, bu üç tür öğretim tekniğini kullanmıştır. Sözelimi tanımın tahlili yöntemini, Herophilus'un¹ takipçileri ve Erytherianlı Heraclides² uygulamıştır. Terkip yöntemini Herophilus'un takipçileri ve Antakyalı Athenaeus³ uygulamıştır. Galen ise, bu üç öğretim yönteminin her birini kitaplarında kullanmıştır. Bu meyanda Galen, tahlil ve döndürme yöntemini *Hastalıklar ve Belirtileri Üzerine*, *Hastalıkların Konumlarına Dair* ve *İyileşme Metotları* adlı eserlerinde; terkip yöntemini *Unurlara Dair*, *Mizaç Üzerine* ve *Tabii Kuvvelere Dair* adlı kitaplarında; konuyu öz ve kısa bir şekilde sunmayı amaçladığı için tanımın tahlili tekniğini, *Küçük Tıp Sanatı* ve *Tıbbın İspatına Dair* eserde kullanmıştır.

Eserin devamında tıbbın tanımı ele alınır ve tıp, sağlıkla, hastalıkla ve ne sağlık ne de hastalıkla ilgisi olan durumların bilgisi olarak tanımlanır. Sonrasında ise eserde, sağlığın, hastalığın ve ne sağlıklı ne de hasta olma durumunun sebeplerine ve alametlerine ilişkin farklı kombinasyonları içeren tablolara yer verilmektedir.

Sonrasında dimağın, gözün, kalbin, karaciğerin, testislerin ve etin mizacı ve yapısı ele alınmakta ve söz konusu temel organların işlevlerine ilişkin izahlar sunulmaktadır. Eserin sonlarında ise semptomlar konusuna değinilmekte ve hastalığa, sağlığa ve ne sağlıklı ne de hasta olma durumuna delalet eden semptomlara ilişkin açıklamalara yer verilmektedir.

3. Küçük Nabız Üzerine Adlı Esere Derleme

Eserde nabzın türleri ve hastalıklara göre gösterdiği değişkenlik durumu ele alınmaktadır. Hastalığa, yiyecek-içeceklere, egzersiz durumuna, uykusuzluk, gam ve keder gibi nefse arız olan hallere göre nabız farklılık arz edebilir. Bu bağlamda nabız, kesintisiz, hızlı, büyük, küçük, değişken, güçlü, zayıf, fetretli vs. olabilir. Bu anlamda nabızı değiştiren sebepler tabii, tabiat dışı ve bu ikisi arasında yer alan sebeplerdir. Tabii olan sebepler, cinsiyet, mizaç, yaş, beden yapısı, mevsimler, bölgeler, halihazırdaki havanın durumu, uyku ve uyanıklıktır. Tabiat dışı olan sebepler ise ateş ve acıdır. Tabii ve

1 İskenderiye'de yaşamış MÖ.280 yılında ölmüş tabip.

2 Birinci yüzyılın sonlarında yaşamış Herophilus'un takipçisi.

3 MS. Birinci yüzyılda yaşamış tabip.

tabiat dışı arasında yer alan sebepler ise egzersiz, banyo yapmak, yiyecekler ve içeceklerdir.

Yine eserde özel bir isimle adlandırılan nabız çeşitlerine yer verilmektedir. Söz konusu nabızlardan bazıları, dalgalı nabız (en-nabzu'l-mevcî-undulant pulse), kurtsu nabız (en-nabzu'd-dûdî-vermicular pulse), karıncalı nabız (en-nabzu'n-nemlî-formicant pulse) ve sabit olan nabızdır (en-nabzu's-sabit). Bu meyanda titrek nabız, kasıntılı nabız, gazalî nabız (gazelle pulse) ve iki vuruşlu (diocratic) nabız gibi çeşitlere de değinilmektedir.

Eserin sonlarına doğru zatülcenb, zatürre, tüberküloz, koma (es-sübât), felç, sara, cüzzam, sarılık, rahim boğulması, hamilelik vb. durumlarda hastaların nabızlarında meydana gelen değişiklikler ele alınmakta ve bunlar arasında karşılaştırmalar yapılmaktadır.

4. “Tabiat” İsmine Dair Glaukon’a Adlı Esere Derleme

Bu eser on the medical sects of galen’a ithafen yazılmış bir eserdir. Eserde Galen sürekli olan, her gün gelen ve dört günde bir gelen ateşleri ve türlerini ele almakta ve bunların tedavi yöntemlerine temas etmektedir. İskenderiyeli Şârihler’in kaleme aldığı şerh ise Galen’in eserinden daha hacimli ve detaylıdır. İskenderiyeli Şârihler’in şerhi, Hippokrates’in *tabiat* kavramına yüklediği dört mana ile başlar. Hippokrates’e göre tabiat, bedeninin mizacı, bedeninin heyeti, bedeni tedbir eden kuvve ve nefsin hareketi olmak üzere dört anlama gelmektedir.

Sonrasında ise eser, iyi bir tedavi yapmak isteyen bir tabibin, hastalıkların cinslerini, türlerini vs. öğrenmesi gerektiğini, bunu belirlerken hangi konuda kıyasa ve hangi konuda duyusal tecrübeye müracaat etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunula birlikte hektik ateş, çürüklükten kaynaklanan ateş, günlük ateş, dört günde bir gelen ateş, sürekli gelen ateş, her gün gelen ateşleri ve bunların kısımları, sebepleri ile tedavi yöntemleri hakkında bilgiler verilir.

İlerleyen kısımlarda ise ateşe sebep olan nedenler ve ortaya çıkan ateş türlerinin nasıl tedavi edildiğine ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Eserin son kısımlarında ise şişlikler, kanser, cüzzam vs. gibi o dönemde sıkça görülen hastalıklar ve bunların tedavi yöntemlerine ilişkin bilgiler sunulmaktadır.

5. Hippokrates'e Göre Unsurlar Üzerine Adlı Esere Derleme

Bu eserde Galen, insanın tabiatının hangi unsurlardan oluştuğu meselesini ele alır. Eşyanın kaynağı nedir? Varlığına şahit olduğumuz şeyler neyden meydana gelmiştir? Söz konusu şeylerin özü/arkesi nedir? Tecrübemize konu olan mevcudata ilişkin bu tür sorular Antik Yunan düşüncesinden bu zamana kadar pek çok düşünürün cevap bulmaya çalıştığı temel sorulardandır. Unsurlar konusunda düşünürler, farklı görüşler benimsemişlerdir. Bunlardan bazıları unsurun tek olduğunu iddia ederken, bazıları ise unsurun, birden çok olduğunu iddia etmiştir. Unsurun tek olduğunu belirten Thales ve Hippon gibi düşünürlerden bazıları bu unsurun su olduğu görüşündedir. Miletli düşünür Thales'e göre var olan her şey sudan meydana gelmiştir ve varlığını onunla idame ettirmektedir. Tabiatı gözlemleyerek böyle bir kanıya varan Thales, her şeyin kaynağını su olarak görmekte ve birbirinden farklı olan her şeyin suyun değişim ve dönüşümleri ile açıklanabileceğini düşünmektedir. Mesela zıt bir nitelik olan ateş, suyun farklı mod ve tarzda olmasından meydana gelmiştir.¹

Miletli düşünür Aneximenes ve Diogenes ise eşyanın kaynağının hava olduğunu belirtmektedir. Hayatın devam etmesi için hava, gerekli bir unsurdur. Eğer hava yoksa, canlıların hayatını idame ettirmesi söz konusu olamaz. Buradan hareketle Aneximenes, eşyanın kaynağının hava olduğunu iddia etmiştir.²

Xenophanes de unsurun tek olduğu ve bunun toprak olduğu görüşündedir. Ona göre var olan her şey topraktan meydana gelmiştir ve toprağın farklı mod ve tarzlarıdır.³ Heraklitos ve Hippasus ise diğerlerinden farklı bir iddia gündeme getirir. Onlara göre eşyanın temel unsuru ne su ne hava ne de topraktır. Bu asli unsur, ateştir.

Bazı düşünürler ise unsurların sayı bakımından birden çok olduğu görüşündedir. Unsurların üç tane olduğunu söyleyenlerden birisi Coslu İon'dur. Var olan her şey, toprak, su ve ateşten meydana gelmiştir. Empedokles, oluşun meydana gelmesi konusunda temel iki etkenin aşk ve mücadele ol-

1 Kamıran Birand, *İlk Çağ Felsefe Tarihi* (Ankara: AÜİFY, 2001), 14.

2 Kamıran Birand, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 15.

3 Kamıran Birand, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 17.

duğunu düşünür. Ancak bunlar unsur değildir. Unsurlar, toprak, su, hava ve ateştir. Bunlardan bir tanesi sıcak, diğer üç tanesi ise soğuk tabiatlıdır.¹

Unsurların sayı bakımından çok olduğunu ve bunların da dört tane olduğunu söyleyenlerden birisi Hippokrates'tir. Ona göre unsurlar, toprak, su, hava ve ateştir. Ayrıca Hippokrates, unsurların tür bakımından da çok olduğunu kabul eder. Hippokrates'in görüşünde olduğu gibi unsurların çokluğunun tür bakımından olduğunu savunanlar şunu iddia etmektedir: Söz konusu unsurlardan müellef olan cisimlerin farklılaşması, unsurların mizacındaki farklılıktan dolayı ileri gelir. Epikür'e göre benzer parçalı organlarda meydana gelen hastalıklar, birisi yoğunlaşma diğeri ise çözülme yoluyla iki şekilde meydana gelir.

Galen ise insan bedeninin tek bir unsurdan olması görüşünün saçmalık olduğunu ileri sürmüştür. Eğer insan Thales, Aneximenes ve diğerlerinin iddia ettiği gibi tek bir unsurdan meydana gelmiş olsaydı acıyı hissetmesi mümkün olmazdı. Galen bu görüşü savunanlara karşı beş delil ortaya koyar:

Birincisi bu gruplar, unsurlar konusundaki kabullerini ispatlamayı istiyorlar, ancak onlar, farkında olmadan bunu terk ediyorlar ve unsurların birbirine dönüşümü ve değişimini dile getiriyorlar.

İkincisi onlar, unsurlar için gerekli kıldıkları bu değişim ve dönüşümden hareketle kıyasî sonuçlar yöntemince cereyan etmeyen ve buna benzemeyen bir şey ortaya çıkardılar. Şöyle ki onlar unsurların birbirine dönüşmesini ve değişmesini açıkladıkları zaman -ancak bu değişim ve dönüşümün tek bir şeyde olması gerektiğini belirttiklerinde, buna bağlı olarak onlar ne özel bir türü ne de sureti olan dört unsur için konu (mevzu) olan bir şeyin yani heyulanın var olduğu sonucuna ulaşmaları gerekirdi- bunları terk edip bu dört taneden bir tanesinin unsur olduğu neticesine ulaştılar.

Üçüncüsü, onlar eşyanın aslı olan ilke ve unsurun tek olduğunu iddia ediyorlar. Daha sonra ise onlar, bu tek unsuru değiştiriyor ve dönüştürüyorlar. Eğer unsur dönüşüyorsa bu durumda o, batıl olur ve ortadan kalkar. İlke ve asıl olan şeyin, batıl olmaması ve ortadan kalkmaması gerekirdi.

1 Kamıran Birand, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 23.

Aksine ilke ve asıl, daim olmalı ve baki kalmalıdır. Eğer onlar unsurun baki kaldığını söylese bu durumda onlar, ateşin, ateş olarak kaldığı halde suya dönüşmesini nasıl açıklayacaklar?

Dördüncüsü, bu düşünürlerin hepsi birbirine zıt görüşler ileri sürmektedir. Bunların hepsi birbiri ile aynı olan şu burhanı getirmektedir: Tek olan unsur, yoğun hale geldiğinde ve çözüldüğünde, kendisinden diğer unsurlar meydana gelir.

Beşincisi, eğer onlar tek olan bu unsurun yoğunlaştığını ve çözüldüğünü iddia ederlerse bu durumda unsurun tek olmadığı aşıkardır. Çünkü unsurun bir halden başka bir hale değişimi, kesinlikle onun -bazen çözülme bazen de yoğunlaşma şeklinde- kendisi dışında başka bir şeye dönüşmesini gerektirir. Bu da zorunlu olarak unsurun, iki tane olmasını gerektirir.

Eğer insan Demokritos'un dediği gibi tek bir unsurdan oluşsaydı, vücudumuza bir iğne battığında acıyı hissedemezdik. İğne bölünmeyen atomlar arasında bulunan boşluğa girdiğinde, iğnenin oraya girmesinden dolayı bir acının meydana gelmemesi gerekirdi. Çünkü atomlar arasında bulunan boşluk ve uzam/feza bir şey değildir. Eğer Demokritos iğnenin bölünmeyen atomların (eczâ) kendisine girmiş olduğunu söylese bu durum, bölünmez olarak düşünülen atomlar bölünebilir hale gelmiş olurdu. Yine onun, etkilenmeye maruz kalmayan şeyler olarak düşündüğü atomlar, etkilenmeyi kabul eder hale gelirdi. Tıpkı Hippokrates'in unsurun tek olmadığından hareketle acının meydana gelmesine yönelik çıkarımda bulunması gibi aynı şekilde Galen de diğer değişim türlerinin hepsinden hareketle böyle bir neticeye ulaşmayı mümkün görmektedir. Çünkü insan tek bir unsurdan mürekkep olursa, bu durumda insan ne lezzet ne gam, ne sıcaklık, ne soğukluk duyar ve ne de diğer etkilenme türlerine maruz kalırdı.

6. Tabii Kuvveler Üzerine Adlı Esere Derleme

Eser, kuvvelerin nefşânî, yaşamsal (hayvanî) ve tabii kuvve olmak üzere üç cins olduğu ifadesi ile başlar. Sonrasında nefşânî kuvvelerin, hissi/duyum, hareket ve yönetici (siyasî) kuvve olmak üzere üç tane olduğunu belirtir.

Bunlardan hissi kuvve, görme, işitme, koklama, tatma ve dokunmadan oluşan beş duyu organıdır. Hareket kuvvesi ise iradî hareketlerin kendisi ile meydana geldiği şeydir. Tahayyül, düşünce ve hatırlama ise yönetici kuvve içerisinde zikredilmektedir.

Kuvvelerin diğer cinsi olan yaşamsal (hayvanî) kuvve ise kabzetme ve yayılmayı gerçekleştiren atardamarlar ve kalbin nabzıdır. Kuvvelerin diğer bir cinsi ise tabiî kuvvelerdir. Tabiî kuvvelerden biri, şekil verici ve değiştirici olmak üzere iki kuvveden müellef olan doğurma kuvvesidir. İkincisi nihai noktasına ulaşana kadar organları büyüten ve geliştiren büyüme kuvvesidir. Üçüncüsü ise besleyici kuvvedir. Besleyici kuvve, kendisine hizmet eden cazibe, tutan (masike), hazmeden ve defedici olmak üzere dört kuvve ile tamamlanır.

Eserin ilerleyen kısımlarında nitelikler konusundaki görüş ayrılıklarına yer verilmektedir. Bu bağlamda Demokritos, Anaxagoras, Hippokrates, Aristoteles, Zenon, Carystus, Epiküros ve Asclepiades'in görüşlerine yer verilmekte ve değerlendirilmektedir.

Sonrasında Asclepiades'in, Erasistratus'un ve Lucus'un, idrar, sindirim vb. konulardaki görüşleri ele alınmakta ve bunların geçerli olup olmadığı tartışılmaktadır. Onların görüşlerinin geçersizliği ise hem kıyas hem de tecrübe yoluyla ortaya konulmakta ve bu konuda birtakım argümanlar sunulmaktadır.

7. Mizaç Üzerine Adlı Esere Derleme

Eser üç bölümden oluşmaktadır. Kuvveler, tabiî, hayvanî (yaşamsal) ve muharrik olmak üzere üç türdür. Tabiî kuvveler karaciğer ile ilişkilidir ve damarlar vasıtasıyla vücudun her tarafına dağıtılır. Hayvanî kuvveler ise kalp ile alakalıdır ve arterler vasıtasıyla tüm bedene yayılır. Muharrik kuvveler beyin ile ilişkilidir ve bu, sinirler vasıtasıyla tüm vücuda yayılır. Galen'e göre bitkilerin muharrik kuvveleri söz konusu değildir. İradî ve duysal hareket sadece hayvanlara özgüdür.

Mizacın biri mutedil, diğeri gayri mutedil olmak üzere iki cinsi söz konusudur. Mizacın türleri ise çoktur. Sözelimi gayri mutedil olan mizaçlardan bazıısı müfret ve basittir; bazıısı ise mürekkeptir. Müfret ve basit olan mizaç sıcak, soğuk, kuru, rutubetli olabilir. Mürekkep olan mizaç ise sıcak-kuru, sıcak-rutubetli, soğuk-kuru veya soğuk-rutubetli olabilir.

Mizaç konusunda üç görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre mizaçlar, sıcak-rutubetli, sıcak-kuru, soğuk-rutubetli, soğuk-kuru olmak üzere dört tanedir. İkinci görüşe göre mizaçlar, sıcak-soğuk ve soğuk-rutubetli olmak üzere iki tanedir. Üçüncü görüşe göre mizaçlar, dokuz tanedir. Bunlardan dört tanesi müfret, dört tanesi mürekkep ve bir tanesi de mutedil mizaçtır. Müfret mizaçlar sıcak, soğuk, rutubetli ve kuru olandır. Mürekkep mizaçlar ise sıcak-kuru, sıcak-rutubetli, soğuk-kuru ve soğuk-rutubetli olanlardır.

Galen'e göre mizaçların dört tane olduğu görüşü, hatalıdır ve eksiktir. İkinci görüş yani mizaçların iki tane olduğunu iddia edenlerin görüşü ise diğerinden daha hatalı ve daha eksiktir. Üçüncü görüş yani mizaçların dokuz tane olduğunu iddia edenlerin görüşü doğru ve kâmil olan görüştür. Mizaçların dört tane olduğunu iddia edenlere göre mizaçları meydana getiren fail ve münfail keyfiyetler; sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk olmak üzere dört tanedir.

8. Anatomi (Teşrîh) Üzerine Adlı Esere Derleme

Öğrenciler İçin Anatomi adlı bu derleme eser, *Kemiklerin Anatomisi*, *Kasların Anatomisi*, *Sinirlerin Anatomisi*, *Atmayan Damarların (Venler) Anatomisi* ve *Atardamarların (Arterler) Anatomisi* olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır.

İbn Ebî Usaybia'ya göre kemiklerin anatomisi konusundaki kitabı Galen *Öğrenciler İçin Kemiklere Dair* olarak isimlendirmiştir. Galen'in bu eserdeki amacı, tıp öğrencilerinin teşrîh ilmini öğrenmesidir. Çünkü Galen'e göre teşrîh ilmine vakıf olmaksızın kıyasî tıp hakkında bir şey öğrenmek mümkün değildir. Galen bu eserde, her bir kemiğin durumunu tavsif eder ve bir kemiğin diğer kemiklerle nasıl bağlantı kurduğunu ortaya koyar.¹

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ*, 347; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 62-63.

Makalenin sonunda bedendeki kemiklerin sayısı şu şekilde özetlenmektedir: Kafa kemikleri altı tane; çift kemikler dört tane; üst çenenin kemikleri on dört tane; söz konusu çenedeki dişler on altı tane; direğe benzeyen (temel kemik) bir tane; alt çene kemikleri iki tane; bu çenede bulunan dişler on altı tane; omurganın omurları, yirmi dört tane; acuz (sağrı) kemiği üç tane; kuyruk sokumu kemikleri üç tane; kaburgalar yirmi dört tane; göğüs kemiğinde bulunan kemikler yedi tane; omuz kemikleri iki tane; omuzların başları iki tane; köprücük kemiği iki tane; pazu kemiği iki tane; iki üst koldaki üst kemik iki tane; iki alt koldaki alt kemik, iki tane; el bileklerinin kemikleri on altı tane; ellerin tarak kemikleri, sekiz tane; parmakların kemikleri otuz tane; kalça kemikleri iki tane; uyluk kemikleri iki tane; asetabulum (huku'l-virk) iki tane; büyük bacak kemikleri iki tane; küçük bacak kemikleri iki tane; aşık kemiği, iki tane; topuk iki tane; naviküler kemikler, iki tane; iki ayak bilek kemikleri sekiz tane; iki ayağın tarak kemikleri on tane; iki ayağın parmaklarının kemikleri, yirmi sekiz tanedir. Bunların toplamı, Yunancada lamda harfine benzeyen gırtlaktaki kemik, kalpte yer alan kemik ve parmakların çevresinde bulunan susamsı kemik hariç, iki yüz kırk sekiz tanedir.

Galen *Kasların Anatomisi* adlı eserini öğrenciler için kaleme almamıştır. Ancak İskenderiyeli Şârihler bu eseri, öğrenciler için yazılan eserler arasında saymıştır. Şöyle ki onlar bu eseri, Galen'in öğrencilere yönelik olarak yazdığı "Sinirlerin Anatomisi", "Atar Olmayan Damarların Anatomisi" ve "Atardamarların Anatomisi" adlı makalelerle bir araya getirmişlerdir. İskenderiyeli Şârihler müstakil bir kitap olmayan bu makaleleri bir araya getirerek beş bölümden oluşan bir kitap oluşturmuşlar ve bunu da *Öğrenciler İçin Teshîh* olarak adlandırmışlardır. Galen bu eserde tüm organların her birinde yer alan kasların durumunu, kaç tane olduğunu, bunlardan her birinin nereden başladığını ve bunların hangi işlevi yerine getirdiğini tavsif etmiştir.¹

Özetle bedende yer alan kaslar şu şekildedir: Yüz bölgesinde dokuz; iki gözde yirmi dört; çeneyi aşağıya doğru hareket ettiren on iki; başı hareket ettiren yirmi üç; iki omuzu hareket ettiren on dört; göğüs kafesini hareket ettiren dört; lamda harfine (λ) benzeyen kemiği hareket ettiren altı; dili hareket ettiren dokuz; gırtlak hareket ettiren yirmi altı; boğazı hareket ettiren

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etibbâ*, 347-348; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, 62-63.

iki; boynu hareket ettiren dört; iki omuz eklemi hareket ettiren yirmi altı; iki kolda otuz dört; iki avuçta otuz altı; dirsek eklemi hareket ettiren sekiz; göğsü hareket ettiren yüz yedi; omurgayı hareket ettiren kırk sekiz; karın üzerinde sekiz; kasıklarda dört; mesanede bir; erkeklik organında (penis) dört; anüsü tutan dört; kalça ekleminde yirmi altı; diz eklemi hareket ettiren on sekiz; iki bacakta yirmi sekiz; iki ayakta elli iki kas vardır. Bu kaslar, beş yüz yirmi yedi tanedir.

Galen *Sinirlerin Anatomisi* adlı eseri öğrenciler için kaleme almıştır. Galen'in amacı beyinden ve omurilikten kaç sinir çiftinin çıktığını, bu sinirin hangi sinir olduğunu, her birinin nerede ve nasıl şubelere ayrıldığını ve hangi işlevleri gerçekleştirdiklerini göstermektir. Özetle eserde, sinirlerin toplamının yetmiş yedi tane olduğu belirtilmektedir. Sinirlerden yedi çift, kafadan; sekiz çift, boyundan; on iki çift sırt omurlarından; beş çift, bel omurlarından; üç çift, sağrı kemiğinden; üç çift, kuyruk sokumu kemiğinden; eşi olmayan münferit sinir ise kuyruk sokumunun ucundan çıkar.¹

Damarların Anatomisi adlı eserde ise Galen atar ve atar olmayan damarların durumunu ortaya koymaktadır. Galen bu eseri öğrenciler için yazmış ve bunu, *Damarlara Dair Antisthenes'e Bir Kitap* olarak adlandırmıştır. İskenderiyeli Şârihler ise bu eseri, "Öğrenciler İçin Atmayan Damarların (Venler) Anatomisi" ve "Öğrenciler İçin Atardamarların (Arterler) Anatomisi" olmak üzere iki bölüme ayırmışlardır.²

Atar olmayan damarlar kısmında karaciğerden çıkan damarlar ve bunlardan bedenine aşağısına, yukarısına giden damarlara ve bu damarların kollarına yer verilmiştir. Atardamarların anatomisi kısmında ise kalpten hangi damarların çıktığına ve bunların şubelerine yer verilmiştir.

9. Ateşlerin Sınıflarına Üzerine Adlı Esere Derleme

Eser iki makaleden oluşmakta ve adından da anlaşıldığı üzere ateşlerin türlerini ele almaktadır. Ateşler, biri cevherî diğeri arazî olmak üzere iki kı-sımdır. Her bir ateş belirli bir maddede meydana gelir. Bedendeki madde, ruhlar (can), hıtlar ve aslî organlar olmak üzere üç tanedir. Ruhlara, günlük

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etebbâ*, 348.

2 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakati'l-etebbâ*, 348.

ateş ilişirken hıtlara ise çürüklükten kaynaklanan ateş ilişir. Aslı organlara ise hektik (*humma ed-dik-zehrfieber*) ateş ilişir.

Ateşlerin türlerine yer verildikten sonra burada Hippokrates'ten sonra ve Galen'den önce gelen tabiplerin hepsinin ateşlerin sınıflandırılması konusunda hata yaptıklarına dikkat çekilmektedir. Zira Erasistratus'un ve Asclepedias'ın takipçileri olan tabiplerden bazıları, cevherî fasılları eksik addetmişlerdir. Bu düşünürler, ateş cevherinin, tabiî mecranın dışına çıkan bir hararet olduğunu bilmedikleri için cevherî sınıfları tam olarak tespit edememişlerdir. Archigenes'in takipçisi olan tabiplerden bazıları cevherî fasıllarla, arazi fasılları birbirine karıştırmışlardır. Athenaeus'un takipçilerinden olan tabiplerden bazıları ateşin cinslerinden bazıılarını hafzetmişlerdir. Praxagoras'ın takipçisi olan tabiplerden bazıları ise ateşin cinslerinin sayısını arttırmışlardır.

Ateşin hangi cinsten olduğunu tespit etmek için ateşin kaynağına bakılmalıdır. Eğer ateşin kaynağı aslı organlar ise ve sonrasında bu, diğer iki cinse (ruhlara ve organlara) kayarsa buna *hektik ateş* adı verilmektedir. Ateşin kaynağı hıtlar olursa ve sonrasında bu, aslı organları ve ruhları ısıtmaya başlarsa buna *çürüklükten kaynaklanan ateş* adı verilir. Ateşin kaynağı ruhlar olursa ve sonrasında bu, diğer iki cinse kayarsa buna *günlük ateş* adı verilmektedir. Eserin ilerleyen kısımlarında ise ateşlerin süreleri ve bunlara delalet eden alametler, ateşlerin birbiri ile terkibi ve bunun neticesinde ortaya çıkan ateş türleri, ateşlerin nöbetleri ve fetretleri detaylı şekilde ele alınarak değerlendirilmektedir.

10. *Buhran Üzerine Adlı Esere Derleme*

Eser üç makaleden oluşur ve buhranın¹ sınıflarını sayarak başlar. Buhranın sınıfları altıdır. Birincisi iyileşmeye doğru olan ani değişimdir ki buna iyi buhran adı verilir. İkincisi ölüme doğru olan ani değişimdir ki buna kötü buhran adı verilir. Üçüncüsü uzun süre boyunca iyileşmeye doğru olan değişimdir ki buna çözülme denir. Dördüncüsü uzun süre boyunca ölüme doğru olan değişimdir ki buna erime (zübûl) adı verilir. Beşincisi mürekkep olan ve iyileşmeye giden değişimdir. Altıncısı ise aniden helak olmaya/ölüme götüren değişimdir.

1 Buhran, hastanın iyileşmesi veya kötüleşmesine delalet eden kritik anlara verilen isimdir.

Eserde hastalıkların aşamalarından bazılarının, başlangıç, yükseliş/artış, zirve ve düşüş olmak üzere külli olduğuna; bazılarının ise nöbetleri kapsayan cüzi aşamalar olduğuna dikkat çekilmektedir. Külli aşamalar, hastalığın türü, uygun şeylerin bir araya gelmesi, nöbetlerin durumları ve daha sonra ortaya çıkan şeylerin orta çıkması olmak üzere dört şeyden hareketle bilinir. Hastalığın cüzi aşamaları ise kuvvetin keyfiyeti ve damarların nabzının hareketinden yola çıkılarak bilinir.

Hastalığın aşamalarının bilinmesi için ise şu dört ilkeye müracaat edilir: 1) Hastalığın türü, 2) hastalığa delalet eden şeylerin uygunluğu ve farklılığı, 3) daha sonra ortaya çıkan semptomlar ve 4) nöbetlerin birinin diğerine göre önce gelmesi veya diğerinden sonraya kalması, nöbetlerin uzun ve kısa kalma, zorluğun şiddeti ve azlığı, kendisine eşlik eden semptomların kötülüğü ve iyiliği bakımından nöbetlerin durumudur.

Sonrasında idrar ve dışkıdan hareketle hastalığın olgunlaşmış veya olgunlaşmamış olması veya helak/ölüm durumu hakkında bilgi elde edilebilir. Sözelimi olgunlaşmamış idrarın bazıları, hafif bir hastalığa delalet eder. Olgunlaşmamış idrarın bazıları ise büyük bir hastalığa delalet eder. Bunun örneği, suya benzeyen ince idrardır. Söz konusu idrar ya damarlar cinsinden yani atar ve atar olmayan damarlar cinsinden bir hastalığa delalet eder ya idrar vasıtalarındaki bir hastalığa delalet eder. Dolayısıyla hastalık esnasında bedenden atılan şeylerin rengine, görünüşüne, kıvamına ve çıkış şekline dikkat edilmelidir. Zira tüm bunlar hastalığın aşamalarına ve hastalığın hangi konumda olduğuna ilişkin teşhiste bulunmak için gereklidir.

E. Çeviride Takip Edilen Yöntem

Eserin yazmalarından hareketle eleştirmeli Arapça metin inşa edilmiştir. Eleştirmeli metinde İSAM'ın tahkik esasları benimsenmiş ve şu yazmalara müracaat edilmiştir:

A) Süleymaniye Kütüphanesi Yenicami kataloğunda yer alan 1179 numaralı yazma. Eleştirmeli metinde *elif* (إ) rumuzu ile gösterilmiştir.

B) Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya kataloğunda yer alan 3538 numaralı yazma. Eleştirmeli metinde *be* (ب) rumuzu ile gösterilmiştir.

C) Katar Milli Kütüphanesi 23407 nolu yazma. Eleştirmeli metinde *cîm* (ج) rumuzu ile gösterilmiştir.

D) Princeton Üniversitesi Kütüphanesi Garret koleksiyonunda yer alan 1075 nolu yazma. Eleştirmeli metinde *dal* (د) rumuzu ile gösterilmiştir.

Huneyn b. İshak'ın bazen aynı durumu ifade etmek için Arapça çeviri-de eşanlamlı birkaç kelimeyi kullandığı görülmektedir. Bunun nedeni ise tıbbı dair eserlerin Arapçaya çevirisinin yeni olması, tıbbi kavramların henüz oturmamış olması olabilir. Dolayısıyla Huneyn b. İshak'ın bu noktada okuyucuların anlayışını dikkate aldığı söylenebilir. Bundan dolayı Huneyn b. İshak meseleyi açıkça ifade edebilmek için aynı anlama gelen birden fazla kelime kullanmıştır.¹ Bu bağlamda mümkün olduğu kadar metne bağlı kalınmış ve eş anlamlı kelimeler karşılanmaya çalışılmıştır.

Her çeviri çalışmasında olduğu gibi bu eserin çevirisinde de birtakım güçlüklerle karşılaşmıştır. Çeviri esnasında karşılaştığımız en büyük sorun metinde geçen Yunanca kelimelerin tespiti konusudur. Huneyn b. İshak eseri Arapçaya çevirirken Arapçaya çevirmeksizin bazı isimleri Yunanca olarak zikretmiştir. Bilindiği üzere Yunanca alfabede bulunan harflerden bazılarının Arapça alfabede bulunmaması nedeniyle söz konusu harfler Arapça alfabe ile yazılırken farklı bir surete bürünmektedir. Sözelimi Yunanca alfabede yer alan *P* harfi, Arapçaya dönüştürülürken *F* harfi veya *B* ile karşılanmıştır. Nitekim *Platon* ismi, Arapçada *Flatun* şeklinde yazılmaktadır. Ayrıca müstensihlerin söz konusu kelimeleri bazen farklı harflerle de yazmış olmaları sebebiyle, Arapça harflerin suretine bürünen söz konusu kelimelerin bazılarını okumak oldukça zor olmuştur. Bu güçlüğü üstesinden gelmek için Arapça-Yunanca, Türkçe-Yunanca ve İngilizce Yunanca sözlüklerden faydalanılmış ve söz konusu kelimelerin tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Yine de bazı kelimelerin tespiti mümkün olmamıştır.

Çeviri esnasında karşılaştığımız diğer bir zorluk da belirli bir alana özgü olan kavramların kullanılmış olmasıdır. Sözelimi cenin zarflarının ele alın-

1 [https://www.academia.edu/38092843/Hunayn_Ibn_Ishāq_and_the_Creation_of_an_Arabic_Galen_Proofs_\(Erişim: 10.11.2020\)](https://www.academia.edu/38092843/Hunayn_Ibn_Ishāq_and_the_Creation_of_an_Arabic_Galen_Proofs_(Erişim: 10.11.2020))

diği yerde Huneyn b. İshak bu zarların isimlerini Arapçaya çevirmek yerine Yunanca haliyle zikretmiştir. Söz konusu teknik terimlerin okunması ve tespit edilmesi çevirinin diğer bir güçlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine eserde zikredilen bitki isimlerinin Türkçe karşılığını bulmak da oldukça zor olmuştur. Bu sebeple söz konusu bitkilerin, tespit edebildiğimiz kadarıyla Latince karşılıklarının verilmesine de azami çaba gösterilmiştir. Yine bu konuda Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından yayımlanan Tokadî Mustafa Efendi'nin *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*'nin altıncı cildinden yararlanılmıştır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus da Galen'in eserlerine İskenderiyeli Şârihler'in yapmış olduğu derlemelerin Arapça çevirisinde, eserlerinin besmele ile başlaması ve Allah'a hamd ile bitmesidir. Söz konusu eserleri Arapçaya çevirenler ya da bunları çoğaltan müstensihler, eserlerin girişine besmele ve sonuna da Allah'a hamd ve peygambere salavat kısımlarını eklemişlerdir. Çeviride yazma nüshalar dikkate alındığı için bu ibareler aynen korunmuştur.

Çalışmanın basılmasına katkı sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına, söz konusu kurumda çalışarak esere katkı sunan personele şükranlarımızı sunuyoruz. Yine bu süreçte katkıda bulunan ve destek veren Prof. Dr. Gürbüz Deniz'e, Prof. Dr. John Walbridge'e, Doç. Dr. Hümeyra Özturan'a ve kemiklerin Latince isimleri konusunda yardımını esirgemeyen Acil Tıp Teknisyeni Pınar Akdağ'a da teşekkür ediyoruz.

Özcan Akdağ-Ahmed Mderaty

KAYNAKÇA

- Ahmet Kayacık. “İskenderiye Okulu ve Tıbbî Mantıkî Gelenek”. *Bilimname* 36 (2018): 91-108.
- Dina Bacalexi, Mehrnaz Katouzian-Safadi. “Two Readings of Galen: Rhazes (9th-10th cent.) and Leonhart Fuchs (16th cent)”. Toronto, 2015.
- Eymen Fuad Seyyid. “İskenderiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2000.
- Eyüp Tanrıverdi. “Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü”. *Divan*. 2007. 93-150.
- Fuat Sezgin. *İslam'da Bilim ve Teknik*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2007.
- Gerrit Bos ve Y Tzvi Longermann. “The ‘Summaries’ and Other Recensions of Galen”. *The Alexandrian Summaries of Galen’s “On Critical Days”: Editions and Translations of the Two Versions of the Jawāmi’*. Boston: Brill, 2014.
- Hasan Katipoğlu ve İlhan Kutluer. “Huneyn b. İshak”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 1998.
- İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-etıbbâ' ve'l-hukemâ*. Ed. Fuad Seyyid. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1985.
- İbn Ebî Usaybia. *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'*. Ed. Âmir en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1996.
- İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım. *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'*. İstanbul: Matbaatü'l-vehbiyye, 1882.
- İbn Fâtik. *Muhtârü'l-Hikem: Hikmetli Sözler*. Trc. Osman Güman. İstanbul: TYEKB, 2013.
- İlhan Kutluer. “Câlînûs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1993.
- İlter Uzel. “Galenos ve Deneysel Tıp”. *Erdem* 9 (1996).
- John Redman Coxe. *The Writings of Hipocrates and Galen*. Philedelphia: Lindsay and Blakiston, 1846.

John Walbridge. "Introduction". *The Alexandrian Epitomes of Galen: On The Medical Sects for Beginners; The Small Srt of Medicine; On the Elements According to the Opinion of Hippocrates*. Utah: Brigham Young University, 2014.

Kamıran Birand. *İlk Çağ Felsefe Tarihi*. Ankara: AÜİFY, 2001.

Mehmet Bayrakdar. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 1998.

Mehmet Bayrakdar. *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2000.

Özcan Akdağ. *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*. Kayseri: Kimlik, 2021.

P. N. Singer. "Galen". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. t.y. <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/galen/>.

Peter E. Pormann. "Medical Education in Late Antiquity From Alexandria to Montpellier". *Hippocrates and Medical Education*. 419-441. Brill, 2010.

Peter E. Pormann. "The Alexandrian Summary (Jawami') of Galen's on the Sects For Beginners: Commentary or Abridgment". *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 47 (2004): 11-33.

**CEVÂMI'U'L-İSKENDERÂNİYYÎN
Lİ-KÛTÛBİ CÂLÎNÛS Fİ'T-TİB**

İSKENDERİYELİ ŞÂRİHLER

**Klasik Arapçaya Çeviri
HUNEYN B. İSHÂK**

جوامع الإسكندرانيين
لكتب جالينوس في الطب

ترجمة حنين بن إسحق

I. GALEN'İN “TIP EKOLLERİ ÜZERİNE” ADLI KİTABINA DERLEME

**Rahman ve Rahîm Allah adıyla!
Rabbim nimet verdin, onu arttır.**

Galen'in *Hairesis* İsimli *Tıp Ekolleri Üzerine* Adlı Kitabına İskenderiyeli Şârihler'in Şerh, Telhîs ve Derlemesi

Bazı insanlar tıbbı iki kısma, bazıları ise beş kısma ayırır. Tıbbı ikiye ayıranlar, tıbbın bir kısmının ilim (nazarî/teorik), bir kısmının ise amel (uygulama/pratik) olduğunu söyler. İlim kısmı üç bölüme ayrılır: Birincisi tabiatlar ilmi; ikincisi sebepler ilmi; üçüncüsü ise belirtiler ve semptomlar ilmidir.

Tabiatlar ilmine gelecek olursak bu, altı şeyi içerir: Birincisi unsurlara (ustukussât) dair bilgi, ikincisi mizaçlara dair bilgi, üçüncüsü hıtlara¹ dair bilgi; dördüncüsü organların durumuna dair bilgi, beşincisi kuvvelere dair bilgi, altıncısı ise fiiller durumuna dair bilgidir.

Sebepler ilmine gelecek olursak bunun bazısı, esbâb-ı bâdiye² durumuna dair bilgi, bazısı geçmiş sebeplerin (el-esbâbu's-sâbika)³ durumuna dair bilgi ve bazısı esbâb-ı vâsıla⁴ durumuna dair bilgidir.

Belirtiler ve semptomlar ilmine gelecek olursak bunun bazısı, hali hazır-
daki şeylerin durumuna dair bilgidir. Bu alametlere özel olarak “göstergeler (delâil)” adı verilir. Bunların bazısı olacak şeyleri bilmeye dair bilgidir. Buna “ileride olacak şeye dair öncü bilgi” denir ki buna “uyaran” adı verilir. Bazısı, geçmiş duruma ilişkin bilgidir. Buna “geçmiş olanı hatırlatan” denir.

1 Geleneksel tıp anlayışında dört tane hilt bulunmaktadır. Bunlar, kan, balgam, kara safra ve sarı safradır. İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 17-25.

2 *Esbâb-ı bâdiye*. Bedene dışarıdan ilişen sebeplerdir. Vücut dışından kaynaklanan hava, gıda, sıcaklık-soğukluk, darp veya nefse bağlı olarak korku, öfke gibi unsurlarla hastalığa yol açan sebepler. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 308.

3 Hastalığa yol açan hilt, terkip ve mizaçtan kaynaklanan sebepler. Körlüğe yol açan kataraktın kaynağı sebab-i sâbık; körlüğe yol açan kataraktın kendisi sebab-i vâsıldır. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 308.

4 Hastalığa yol açan ikinci derece hastalığa en yakın sebepler. Bu sebepler hastalığa yol açan ana sebebi intikal ettirir. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 308.

جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في فرق الطب

بسم الله الرحمن الرحيم
ربّ أنعمت فزده

جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في فرق الطب المسمّى أراسيس
على الشرح والتلخيص للإسكندرانيين^١

٥
إنّ بعض الناس قسّم الطّبَ قسمين، وبعضهم قسّمه^٢ خمسة أقسام. والذين قسّموه
قسمين قالوا: إنّ منه علمًا ومنه عملاً. والعلم ينقسم ثلاثة أقسام، أحدها علم الطبائع،
والثاني علم الأسباب، والثالث علم العلامات والدلائل.

١٠
وأما^٣ علم الطبائع يحوي^٤ على^٥ ستة أشياء. أحدها العلم بأمر الأسطقتسات، والثاني
العلم بأمر الأمزاج، والثالث العلم بأمر الأخلاط، والرابع العلم بأمر الأعضاء، والخامس
العلم بأمر القوى، والسادس العلم بأمر الأفعال.

فأما العلم بأمر الأسباب، فمنه العلم بأمر الأسباب البادئة، ومنه العلم بالأسباب
السابقة، ومنه العلم بالأسباب الواصلة.

١٥
وأما علم العلامات والدلائل، فمنه العلم بما هو حاضر، ويقال لهذه العلامات
خاصّة دلائل. ومنه العلم بما سيكون، ويقال لهذا سابق العلم بما سيكون، وتسمّى
منذرة^٦ ومنه العلم بما قد سلف، ويقال لها مذكرة بما قد سلف ومضى^٧.

١ ب: بسم الله الرحمن الرحيم ربّ يسرّ برحمتك. جوامع كتاب جالينوس في فرق الطّب على الشّرح
والتلخيص للإسكندرانيين، ج: بسم الله الرحمن. ربّ يسرّ وتممّ بالخير. جوامع الإسكندرانيين لكتاب
جالينوس في فرق الطبّ إراسيس.

٢ أ - قسّمه.

٣ ب - إما.

٤ ب: يحتوي.

٥ أ - على.

٦ أ ج - وتسمّى منذرة.

٧ ب - بما قد سلف ومضى.

Tıbbın pratik boyutuna gelecek olursak bu, iki kısma ayrılır: Birincisi sağlığın korunması, ikincisi ise sağlığın kazanılmasıdır. Sağlığın korunması üç kısma ayrılır: Birincisi mutlak sağlığı koruma, ikincisi önlem olarak sağlığı koruma ve üçüncüsü tedbir (düzenleme) yoluyla beslenme ve canlandırma (hayatta tutma). Söz konusu bu tedbirlerin bazısı, yaşlıların bedenlerinin tedbiri, bazısı çocukların bedenlerinin tedbiri, bazısı ise hastalıklardan yeni iyileşmiş olanların (nekâhat) bedenlerinin tedbiridir.

Sağlığın kazanılması bazen tedbir, bazen müdahale (elle tedavi), bazen de ilaç kullanma yoluyla olur. Müdahale bazen yarma, dikiş atma, kesme ve dağlama gibi et üzerinde gerçekleşir; bazen de kırılan kemiğin tedavi edilmesi ve çıkık olan kemiğin düzeltilmesi gibi kemik üzerinde gerçekleşir.

Tıbbi beş bölüme ayıranlara gelecek olursak onlar şunu dile getirdiler: Tıbbın kısımlarından biri [1] tabii varlıkların bilgisidir ki bunlar yukarıda zikrettiğimiz altı şeydir. [2] Diğeri, sebeplerin bilgisi olup bunlar daha önce zikredilen üç sebeptir. [3] Diğeri, göstergelere dair bilgidir ki bunlar daha önce açıkladığımız üç göstergedir. [4] Bir diğeri, sağlığı korunması, [5] sonuncusu ise sağlığın kazanılmasıdır.

Tıbbi beş bölüme ayıranlar sağlığı korumanın da üç kısma ayrıldığını dile getirdiler. Bunlardan birincisi sağlıklı mizacı, olduğu hal üzere koruyan kısımdır. Buna mutlak sağlığı koruma denir. Diğeri, beden sağlıklı olduğu sürece hastalıkları meydana getirebilecek sebeplerin oluşumunu ortadan kaldıran kısımdır. Buna önlem olarak sağlığı koruma denir. Üçüncüsü tedbir (düzenleme) yoluyla besleme ve canlandırmadır. Söz konusu bu tedbir çeşitleri, yukarıda zikrettiğimiz üç çeşittir.

Sağlığın kazanılmasına gelecek olursak [tıbbi beş kısma ayıranlar] bunun da üç kısma ayrıldığını dile getirdiler. Bunlardan birincisi yeme-içme, bedene özgü olan hareket ve sükûn, ruha ait hareket ve sükûn ve uyku-uyanıklık ile olan tedbirdir (düzenlemedir). Diğeri müdahaledir (elle tedavi) ki bunun sınıfları daha önce zikrettiğimiz üzere üç sınıftır. Üçüncüsü değiştirici ve tahliye edici olan ilaçlar kullanmaktır.

Tıp ekolleri üç tanedir: Bunlardan birincisi tecrübeciler (deneyciler) ekolüdür. Bu ekolün mensupları, sadece tecrübeyi kullanırlar. Diğeri kıyasçılar (akılcılar) ekolüdür. Bu ekolün mensupları, tecrübe ve kıyası birlikte kullanırlar.

وأما العمل فينقسم قسمين. أحدهما حفظ الصحة، والآخر اجتلاب الصحة. وحفظ الصحة ينقسم إلى ثلاثة أقسام. أحدها الحفاظ المطلق، والآخر التقدم بالحفظ، والثالث التغذية والانعاش بالتدبير. وهذا التدبير منه^١ تدبير أبدان المشايخ، ومنه تدبير أبدان الصبيان، ومنه تدبير أبدان الناقهين من الأمراض.

٥ وأما اجتلاب الصحة فمنه ما يكون بالتدبير، ومنه ما يكون بعلاج اليد، ومنه ما يكون باستعمال الأدوية. والعلاج باليد منه ما هو في اللحم، مثل البطّ والخياطة والقطع والكبي، ومنه ما هو في العظام، مثل جبر العظم المكسور وإصلاح العظم المخلوع.

وأما الذين قسّموا الطب خمسة أقسام فقالوا: إنّ أحد أقسامه العلم بالأشياء الطبيعية، وهي تلك الستة التي ذكرناها، والعلم بالأسباب، وهي تلك الثلاثة التي تقدم ذكرها، والعلم بالدلائل^٢، وهي تلك الثلاثة التي وصفناها قبل، وحفظ الصحة، واجتلاب الصحة.

١٠ وقالوا: إنّ حفظ الصحة ينقسم ثلاثة أقسام. أحدها الجزء الذي يحفظ المزاج الصحي على ما هو عليه، ويقال له حفظ الصحة المطلق. والآخر الجزء الذي يقطع كون الأسباب التي يتوقع منها إحداث الأمراض ما دام البدن صحيحًا، ويقال له التقدم بالحفظ. والثالث التغذية والانعاش بالتدبير، وأصناف هذا^٣ التدبير هي تلك الثلاثة التي ذكرناها.

١٥ وأما اجتلاب الصحة فقالوا: إنّهُ ينقسم أيضًا ثلاثة أقسام. أحدها التدبير بالمطعم والمشرب والحركة والسكون، ما كان من ذلك للنفس وما كان من ذلك للبدن، والنوم واليقظة. والآخر علاج اليد، وأصنافه هي تلك الثلاثة^٤ التي ذكرناها قبل. والثالث استعمال الأدوية، ما كان منها يغير وما كان منها يستفرغ.

٢٠ فرّق الطب ثلاث. الواحدة فرقة أصحاب التجارب، وأهلها يستعملون التجربة وحدها. والثانية فرقة أصحاب القياس، وأهلها يستعملون التجربة والقياس معًا.

١ ب: وهذا التدبير ينقسم فمنه.

٢ ب: بالأدلة.

٣ أ ج - هذا.

٤ ب: منه.

٥ ب - الثلاثة.

Üçüncüsü ise metodistler (ashâbu'l-hiyel)¹ ekolüdür. Bu ekolün mensupları ne tecrübeyi ne de kıyası kullanırlar. Tecrübeci ekolün temellerini ikame edenler Agrigentolu² Acron³, Coslu⁴ Philinus⁵, İskenderiyeli⁶ Serapion⁷, Sextus [Empiricus]⁸ ve Apollonius [Empiricus]dur.⁹ Kıyasçılar ekolünün temellerini ikame edenler Hippokrates¹⁰, [Carystuslu¹¹] Diocles¹², Praxagoras¹³, Philotimus¹⁴, Erasistratus¹⁵ ve Asclepiades'tir.¹⁶ Metodist ekolün temellerini ikame edenler Laodicalı¹⁷ Themison¹⁸, [Trallesli¹⁹] Thessalus²⁰, Menemachus²¹, Mnasaeus²² ve Soranus'tur.²³

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Birinci Kısımına Şerh

Soranus tıbbın tanımını konusunda şunu dile getirmiştir: “Tıp, sağlık ve hastalıkla ilgili durumların bilinmesidir.” Heraphilus²⁴ ise şunu dile getirmiştir: “Tıp, [a] sağlık hallerinin -ki bu, sağlıklı bedenler, sağlığın faili ve koruyucu sebepleri ve sağlığı gösteren alametlerdir-, [b] hastalık hallerinin -ki bu, hasta bedenler, hastalığın fail sebepleri ve hastalığı gösteren alametlerdir- ve [c] sağlıkla ve hastalıkla alakası olmayan hallerin -ki bu, durumu bu hal üzere olan beden, bunun fail sebebi ve bunu gösteren alametlerdir- bilinmesidir.”

1 Bu ekolün Yunanca karşılığı metodist manasına gelen “μεθοδικοί” ifadesidir. Bk. John Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen: On The Medical Sects for Beginners; The Small Art of Medicine; On the Elements According to the Opinion of Hippocrates* (Utah: Brigham Young University, 2014), s. 10.

2 İtalya'nın Güney Batısında yer alan bir şehir.

3 Antik dönemde yaşamış bir tabip.

4 Antik Yunan'da bir şehir.

5 Hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. MÖ. 250'li yıllarda yaşadığı tahmin edilmektedir.

6 Mısır'ın Akdeniz kıyısında bulunan ikinci büyük şehri.

7 MÖ. Üçüncü yüzyılda İskenderiye'de yaşamış tabip.

8 MS. 160-210 yılları arasında yaşamış düşünür ve tabip.

9 Apollonius Antiochenus olduğu tahmin edilen bu tabibin, İskenderiyeli Serapion'dan sonra MÖ ikinci yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir.

10 MÖ. 460-370 yılları arasında yaşamış tabip.

11 Yunanistan'da Euboea adasında bir şehir.

12 MÖ. 400-301 yılları arasında yaşamış tabip.

13 MÖ. 4. Yüzyılda yaşamış tabip. 340 yılında Kos adasında doğmuştur.

14 Praxagoras'ın öğrencisi olup MÖ. 4. ve 3. Yüzyıllarda yaşamış tabip.

15 M.Ö. 304-250 yılları arasında yaşamış anatomist.

16 MÖ. 124-40 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen tabip ve filozof.

17 Denizli-Eskihisar sınırları içerisinde yer alan antik bir kent.

18 MÖ. Birinci yüzyılda yaşamış ve Asclepiades'in öğrencisi olan tabip.

19 Aydın ili sınırları içerisinde yer alan antik bir kent.

20 Roma imparatoru Nero'nun tabibi.

21 İkinci yüzyılda yaşamış tabip.

22 MS. Birinci yüzyılda yaşadığı tahmin edilen tabip.

23 Birinci ve ikinci yüzyılda Efes'te yaşamış tabip.

24 MÖ. 325-280 yılları arasında İskenderiye'de yaşamış tabip.

والثالثة فرقة أصحاب الحيل، وأهلها ليس يستعملون لا التجربة ولا القياس. والذين قاموا بتثبيت فرقة أصحاب التجارب، أقرن الأقرانطي، وفيلنوس القزافي، وسارافيون الأسكندراني، وسخطس، وأبولونيوس. والذين قاموا بتثبيت فرقة أصحاب القياس، أبقرات، وديوقليس، وفركساغورس، وفولوطيموس، وأراسطراطيس، وأسقليبيادس. والذين قاموا بتثبيت فرقة أصحاب الحيل، ثاميسن الأوذريقي، وثاسلس، ومناخوس، ومناساس، وسورانوس.

شرح الباب الأول من كتاب جالينوس في فرق الطب

قال سورانوس في حد الطب: إنَّ الطب معرفة الأمور الصحيَّة والأمور المرضية. وقال إيروفيلس: إنَّ الطب^١ معرفة الأمور الصحيَّة، وهي الأبدان الصحيحة، والأسباب الحافظة والفاعلة للصحة، والعلامات الدالة على الصحة، والأمور المرضية، وهي الأبدان المريضة، والأسباب الفاعلة للمرض، والعلامات الدالة على المرض، والأمور التي ليست بصحيَّة ولا مرضية^٢، وهي البدن الذي حاله هذا الحال، والسبب الفاعل لذلك، والعلامات الدالة عليه.

١ ب - معرفة الأمور الضحية والأمور المرضية. وقال إيروفيلس إنَّ الطَّب.

٢ ب: مرض.

Sebepler iki sınıftır: Bunlardan bazısı sağlığa ilişkindir, bazısı ise hastalığa ilişkindir. Sağlığa ilişkin olanlar iki türdür. Bunlardan biri, mevcut sağlığı koruyan sebeptir, diğeri ise bozulduktan sonra sağlığı tekrar kazandıran ve döndüren sebeptir. Benzer şekilde hastalığa ilişkin sebepler de iki türdür. Bunlardan biri mevcut hastalığı muhafaza eden sebeptir, diğeri ise olmayan bir hastalığı cezbeden sebeptir. Mevcut olan sağlığı muhafaza eden sağlık sebeplerinden olan şey, *sağlıklıların tedbiri* olarak isimlendirilir ki bu, yeme, içme, amaçlı egzersiz ve banyo ile olur. Mevcut olmayan bir sağlığı meydana getiren sebepler, *tedavi* olarak isimlendirilir. Bu sebeplerden bazısı, dışarı atılmaya ihtiyaç duyulan şeyi bedenden tahliye eder. Bunun örneği, damardan kan almak ve ilaç ile ishal¹ yapmaktır. Söz konusu sebeplerden bazısı değişime ihtiyaç duyan şeyin heyetini/ yapısını değiştirir. Bu şey ya yakı gibi dışardan ya da soğuk su içmek gibi içeriden olur.

Tabiplerin hepsi, tıbbın amacının bütünü üzerinde ittifak etmişlerdir ve bu konuda ortak bir görüşe sahiptirler. Çünkü tabiplerin tamamı, bedene sağlığı kazandırmayı arzu ederler. Ancak tabipler, kendisi ile sağlığın kazanıldığı şeylerin varlığı ve bunların çıkarsanması (elde edilmesi) konusunda ihtilaf etmişlerdir. Şöyle ki tecrübeciler, bu şeylerin sadece tecrübe yoluyla çıkarsanacağını iddia ederler. Akılcılar (kıyasçılar) ise bu şeylerin, sadece tecrübe ile çıkarsanamayacağını, tecrübe ile birlikte kendisiyle istidlal yapılan kıyasa da ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Metodistlere gelecek olursak onlar, tecrübeyi aşagılamayı amaçlıyorlar. Onlar tartışmada bilkuvve olarak kıyası kullanırlar. Bilfiil durumda ise onlar, her ikisine de başvururlar.

İlk iki ekolden her bir fırka, kesinlikle farklı isimlerle isimlendirilir. Tecrübeciler ekolüne gelecek olursak -ki bunlar kendisi ile sağlığın kazanıldığı şeyleri sadece tecrübe ile elde edenlerdir-, bunlara, *deneyci*, *muhafaza edenler* (*ezberleyenler*) ve *hatırlayanlar* denilir. İstidlali kullanan akılcı ekole gelecek olursak bunlara *kıyasçılar*, *reyciler*, *duyulara açık olan şeylerden aklen açık durumlara geçiş yapan kimseler* denir. Bu iki ekolden her birinin mensupları, kendi ekollerinden türetilen isimlerle adlandırılırlar.

1 Yani bedende birikmiş hıtların atılmasıdır.

الأسباب^١ صنفان، منها صحيحة، ومنها مرضية. والصحيحة نوعان، منها ما يحفظ الصحة الموجودة، ومنها ما يردّ ويجلب الصحة بعد فسادها. والمرضية أيضًا نوعان، منها ما يحفظ المرض الموجود، ومنها ما يجذب مرضًا لم يكن. وما كان أيضًا من أسباب الصحة حافظًا للصحة الموجودة، فهو يُسمّى تدبير الأصحاء، ويكون بالمطعم والمشرب والقصد في الرياضة والاستحمام. وما كان منها يحدث صحةً ليست بموجودة، فهو يُسمّى مداواة. وبعض هذه الأسباب يستفرغ من البدن ما يُحتاج إلى استفرغته، بمنزلة فصد العرق، والإسهال بالدواء. وبعضها يغيّر هيئة ما يُحتاج إلى تغييره، إما من خارج بمنزلة الضماد، وإما من داخل بمنزلة شرب الماء البارد.

وجميع الأطباء يتفقون على تمام غرض الطب مشتركون فيه. إذ كان جميعهم إنّما يطلبون إفادة البدن الصحة، إلا أنّهم يختلفون في وجود الأشياء التي تُستفاد بها الصحة واستخراجها. وذلك أنّ أصحاب التجارب يزعمون أنّ هذه الأشياء تُستخرج بالتجربة وحدها. وأصحاب القياس يزعمون أنّها لا تُستخرج بالتجربة وحدها،^٢ لكن بالتجربة التي يكون معها قياس يُستدلّ به. وأما أصحاب الحيل فإنهم يلتمسون إردال التجربة^٣ واستعمال القياس بالكلام^٤ والقوّة^٥، فأما بالفعل فهم^٦ يعيدون منهما جميعًا.

كل واحدة من الفرقتين الأوليين تسمى بأسماء شتى، فأما^٧ فرقة أصحاب التجارب، وهي^٨ التي تستخرج الأشياء التي تُستفاد بها الصحة بالتجربة وحدها، فيقال لها المجربة والحافظة والمتذكّرة. وأما فرقة أصحاب القياس التي تستعمل الاستدلال، فيقال لها القياسية، وذات الرأي، وذات الارتقاء من الأمور الظاهرة للحس إلى الأمور الظاهرة للعقل. وأهل كل فرقة من هاتين الفرقتين يسمّون بأسماء مشتقة من أسماء فرقتهن.

١ ب: والأسباب.
٢ أ - وأصحاب القياس يزعمون أنّها لا تستخرج بالتجربة وحدها. ج: وأصحاب القياس يزعمون يستعملون بالتجربة وحدها.
٣ أ ج: يلتمسون رقص العقل وإردال التجربة.
٤ ب: ويدعون استعمال القياس بالقول.
٥ ب - والقوّة.
٦ ب: فإنهم.
٧ ب: إما.
٨ ب ج: فهي.
٩ أ - التي.

Tecrübecilere ise *deneyimleyenler*, *muhafaza edenler* (*ezberleyenler*) ve *hatırlayanlar* denilmiştir. Kıyasçılara ise *kıyasçılar*, *reyciler*, *duyulara açık olan şeylerden akılla bilinen şeylere geçiş yapanlar* denilir.

Türetilmiş isimler konusunda üç şeye dikkat edilmelidir: Bunlardan birincisi türetilen ismin, kendisinden türetilen isimle bir müşterekliğe sahip olmasıdır. Diğeri, türetilen ismin manasının, kendisinden türetilen ismin manasına ortak olmasıdır. Üçüncüsü türetilmiş bir ismin son hecesi, kendisinden türetilen ismin son hecesinden farklı olmalıdır.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının İkinci Kısımına Şerh

Tecrübenin kısımları beştir: Bunlardan birincisi *tabiî* olmandır. Bunun örneği, burun kanaması, terleme, bağırsakları boşaltma (ishal yapma) ve kusmadır. İkincisi *arazî* olmandır. Bunun örneği, soğuk su ve şarap içilmesi ve buna benzer başka şeylerdir. Üçüncüsü *iradî* olmandır. Bunun oluşumu ve açıklaması ya rüya ya kehanet ya da tahmin (zacr)¹ gibi yollarla olur. Dördüncüsü *benzetmedir* ki bu, bir tabibin bir şeyi başka bir şeye ya *tabiî* ya *arazî* ya da *tefafuk etme* (uygun düşme) yoluyla *benzetmesidir*. Beşincisi bir şeyi, kendisine benzeyen başka bir şeye nakletmektir. Bu da [a] ya bir organdan başka bir organa geçiş (nakil) yoluyla olur. Bunun örneği kaslardan uyluğa geçiştir. [b] Ya bir hastalıktan başka bir hastalığa nakletme yoluyla olur. Bunun örneği yılcancık (humra-erizipel)² olarak bilinen hastalıktan uçuk (nemle-herpes)³ olarak bilinen hastalığa geçiştir. [c] Ya da bir ilahtan, diğeri bir ilaca nakletme yoluyla olur. Bunun örneği ayvadan alıca geçiştir.

Bu taksim başka şekilde de yapılmış ve böylece tecrübenin kısımlarının dört tane olduğu dile getirilmiştir. Bunlardan birincisi ya *tabiî* olarak ya da *arazî* olarak gerçekleşen *tefafuk etme* ile olmandır. İkincisi *iradî*dir. Üçüncüsü *benzetmedir*. Dördüncüsü bir şeyden, kendisine benzeyen başka bir şeye geçiştir. Tecrübenin taksim edildiği bu dört kısımdan ikisi,

1 Zacr, cahiliye döneminde kullanılan fal yöntemlerinden biridir. Buna göre kişi bir kuşu alır, onu bıraktığında kuşun gittiği yön doğrultusunda bir fiilde bulunmayı ya da bulunmamayı seçer.

2 Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 366.

3 Nemle, *egzama* olarak da isimlendirilmektedir. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 509.

فأما أصحاب التجارب فيقال لهم المجربون والحافظون والامتدكرون. وأما أصحاب القياس فيقال لهم القياسيون، وذوو الرأي، وذوو الارتقاء من الشيء الظاهر للحس^١ إلى الشيء الذي يُعرّف بالعقل.

يحتاج في الأسماء المشتقة^٢ إلى ثلاثة أشياء. أحدها أن يكون الاسم المشتق مشاركاً للاسم الذي منه اشتق، والآخر أن يكون معناه مشاركاً لمعنى ذلك، والثالث أن يكون آخر مقطع الاسم المشتق مخالفاً لآخر مقطع الاسم الذي اشتق منه.^٣

شرح الباب الثاني من كتاب جالينوس في فرق الطب^٤

أجزاء التجربة خمسة. أحدها الطبيعي، بمنزلة الرعاف، والعرق، واستطلاق البطن، والقيء. والثاني العرضي، بمنزلة شرب الماء البارد، والشراب، وغير ذلك مما أشبهه. والثالث الإرادي، الذي كونه^٥ ويانه إما من المنام، وإما من الزجر، وإما من التكهن.^٦ والرابع التشبيه، وهو أن يُشبه الطبيب إما بالطبع، وإما بالعرض، وإما بالاتفاق.^٧ والخامس نقل الشيء إلى ما هو شبيه به، إما من عضو إلى عضو،^٨ بمنزلة النقلة من العضد إلى الفخذ، وإما من علة إلى علة، بمنزلة النقلة من العلة المعروفة بالحمرة إلى العلة المعروفة بالنملة، وإما من دواء إلى دواء، بمنزلة النقلة من السفرجل إلى الزعرور.

وقد تنقسم هذه القسمة بضرب آخر، فيقال: إن أجزاء التجربة أربعة. أحدها الاتفاق، إما من قبل الطبع، وإما من قبل العرض. والآخر الإرادي، والثالث المشبه، والرابع الناقل من الشيء إلى شبيهه. ومن هذه الأجزاء^٩ الأربعة التي تنقسم التجربة عليها، اثنان

١ ب: من الشيء الذي بالحس.
 ٢ ب: ويحتاج في الأشياء المشتقة الظاهرة.
 ٣ ب - والآخر أن يكون معناه مشاركا لمعنى ذلك والثالث أن يكون آخر مقطع الاسم المشتق مخالفا لآخر مقطع الاسم الذي اشتق منه.
 ٤ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.
 ٥ ب - كونه.
 ٦ أ ج: التكهن.
 ٧ ب: الاتفاق الإرادي.
 ٨ ب - عضو.
 ٩ أ ب - الأجزاء.

kendisinden elde edilen madde yerine geçerken -ki bunların ikisi tabîî ve iradî tevafuktur-, diğer ikisi ise sağlığın kendisi ile kazanıldığı şeylerin çıkarıldığı alet yerine geçer. Bu ikisi benzetme ve bir şeyi, kendisine benzeyen başka bir şeye nakletmedir.

5 Bir şeyi, kendisine benzeyen başka bir şeye nakletme üç şekilde olur. Bunlardan birincisi ilaçların bir hastalıktan kendisine benzeyen başka bir hastalığa nakledilmesidir. Bunun örneği, soğutucu ilaçların yılanlık olarak bilinen şişlikten (verem),¹ uçuk (nemle-herpes) olarak bilinen hastalığa nakledilmesidir. Çünkü bunların ikisi, hararet ve kırmızı renk bakımından birbirine benzeyen
10 iki hastalıktır. İkincisi ilaçların, bir organdan kendisine benzeyen bir organa nakledilmesidir. Bunun örneği, bir şeyin/ilacın, pazudan uyluğa nakledilmesidir. Çünkü bu iki organın her biri hem tabiat hem de yapı (heyet) bakımından birbirine benzerdir. Üçüncüsü tedavinin, bir ilaçtan başka bir ilaca nakledilmesidir. Bunun örneği ishalde ayva yerine alıcın kullanılmasıdır. Çünkü bu
15 iki ilacın her biri kabız yapma bakımından birbirine benzerdir.

Aynı şekilde benzetme de üç kısma ayrılır. Şöyle ki tabip yaptığı şeyi ya tabîî ya iradî ya da arazî şekilde örnek alır. Tabîî olarak bir şeyi örnek alma şu şekilde olur: Tabip, kandan kaynaklanan ateşi (humma'd-dem) olan birinin burnu kanadığında bunun hastaya fayda verdiğini gördüğü zaman söz konusu ateşe yakalanan başka birinde de kan alma işlemini kullanır. Bir tabibin
20 arazî olarak bir şeyi örnek alması şöyle olabilir: Tabip, kandan kaynaklanan ateşi olan birinin herhangi bir sebeple bedeninden bir yerinin yarılıp oradan kan aktığını ve bunun da hastaya fayda sağladığına denk geldiğinde başka hastasında da kan almayı ve kan akıtmayı kullanır. Bir tabibin, iradî olarak
25 bir şeyi örnek alması şöyle olabilir: Kan alma işlemini bir insan rüyasında gördüğünde ve tahmin veya kehanet yoluyla bu, onun aklına düşüğünde, onun nefsi bunu yapmaya meylettiğinde ve kendi iradesi ile kan alıp bundan fayda elde ettiğinde, kan alma işlemini tabip, bu hastalığa benzer hastalığı olan başka birisinde de uygular.

30 Tecrübecilere göre şeylerin bilgisinin ve marifetinin idraki iki şekilde olur: Ya gözlem yoluyla olur. Buna *doğrudan tecrübe* (mübaşere) denilir. Ya da duyma yoluyla olur. Buna da *rivayet* adı verilir.

1 Metinde geçen tüm "verem" kelimeleri şişlik olarak karşılanmıştır.

يقومان مقام المادة التي تُستمدّ منها، وهما الاتفاق الطبيعي والإرادي^١، واثان يقومان مقام الآلة التي بها تُستخرج الأشياء التي تُستفاد بها الصحة، وهما التشبيه ونقل الشيء إلى ما هو شبيهه به.

ونقل^٢ الشيء إلى ما هو شبيهه به يكون على ثلاثة أوجه. أحدها أن تُنقل الأدوية من علة إلى علة تشبهها، بمنزلة نقل الأدوية المُبرّدة من الورم المعروف بالحمرة إلى العلة المعروفة بالنملة، لأنّ هاتين علتان متشابهتان في الحرارة وحمرة اللون. والثاني أن تُنقل الأدوية من عضو إلى عضو شبيهه، بمنزلة ما يُنقل الشيء من العضد إلى الفخذ، لمشابهة كل واحد من هذين العضوين للآخر في الطبع والهيئة. والثالث أن يُنقل العلاج من دواء إلى دواء، بمنزلة ما يُستعمل في الاستطلاق^٣ مكان السفرجل الزعور^٤، لمشابهة كل واحد من هذين الدواءين^٥ الآخر في القبض.

والتشبيه أيضًا يكون على ثلاثة أضرب. وذلك أنّ الطبيب يتمثل فيما يفعله إما بالطبع، وإما بالعرض، وإما بالإرادة. وامتثاله الطبع يكون^٦ بمنزلة ما إذا هو رأى أنّ صاحب حمى الدم لمّا رُغف انتفع برعافه، استعمل في غيره من أصحاب هذه الحمى فصدّ العرق. وأما امتثاله العرض فبمنزلة ما إذا هو رأى أنّ صاحب حمى الدم عندما اتفق أن موضعًا انجرح^٧ من بدنه بسبب من الأسباب فسأل منه دمّ فانتفع بذلك، استعمل في غيره^٨ فصدّ العرق وإخراج الدم منه، وأما امتثاله الإرادة، فبمنزلة ما إذا رأى إنسان في المنام، أو وقع في نفسه بالزجر، أو من التكهن أن يفتصد، فمالت نفسه إلى ذلك وافتصد بإرادته وانتفع بفصده، استعمل الطبيب في غيره ممن به مثل تلك العلة فصدّ العرق.

إدراك علم الأشياء ومعرفتها يكون على ضربين عند أصحاب التجارب. إما بالبصر ويقال له المباشرة، وإما بالسمع ويقال له الرواية.

١ ب: الطَّبِيعِيّ والعَرْضِيّ والإِرَادِيّ.
٢ ب: - و.
٣ ب: استطلاق البطن.
٤ ب: - الدَّوَاءِين.
٥ أ ج - يكون.
٦ ب: انخرق.
٧ ب - في غيره.
٨ أ ج: فجرح فصد، ب: فجرح

Tecrübe beş türdür ki bunlar, tecrübenin kısımlarıdır. Birincisi tabîî, ikincisi arazî, üçüncüsü iradî, dördüncüsü benzetme ve beşincisi de bir şeyin, kendisine benzeyen bir şeye nakletmedir. Söz konusu bu beş cüz, cins bakımından sayıldığında dört tane olur. Bunlar tesadüfî, iradî, benzetme ve nakletmedir. Söz konusu bu beş cüz türlere ayrıldığı zaman yedi tane olur. Bunlar [1] tabîî, [2] arazî, [3] iradî, [4] benzetme ve nakletmedir ki nakletme de üç türdür: [5] ya bir hastalıktan başka bir hastalığa nakletme, [6] ya bir konumdan başka bir konuma nakletme, [7] ya da bir ilaçtan başka bir ilaca nakletme.

Bu konu, başka bir açıdan da tasnif edilmiş ve şöyle denilmiştir: Tecrübe iki şeyle sabit olur: Bunlardan birincisi tecrübecinin, tecrübe dolayısıyla elde ettiği madde, diğeri ise tecrübecinin kullanmış olduğu türdür. Tecrübenin maddesi, tabîî şekilde olan şeyler, tesadüfî şekilde olan şeyler ve irade ile yapılan şeylerdir. Hareket yani iradî olan hareket ya uykudan ya tahminden (zacr) ya da kehanetten dolayı meydana gelir. Tecrübenin türü benzetme ve bir şeyi, kendisine benzeyen başka bir şeye nakletmedir. Benzetme, tabibin ya tabiattan olan ya iradeden olan ya da arazdan olan şey bakımından benzerlik kurmasıdır. İradeden dolayı meydana gelen şey ya rüyaya ya tahmine ya da bir kehanete tabi olur. Bir şeyi, kendisine benzeyen başka bir şeye nakletme ya bir hastalıktan bir hastalığa ya bir organdan bir organa ya da bir ilaçtan bir ilaca olur.

Burada sana *tab'* veya *tabiat* ifadesi söylendiği zaman bunun manasını, canlının bedenini tedbir eden (düzenleyen) bir kuvve olarak anla! Şöyle ki bu yani *tab'* ve *tabiat* ismi üç manada kullanılır: Bunlardan birincisi varlıklardan her birinin cevheri ve varlığı, ikincisi canlının bedenini tedbir eden kuvve, üçüncüsü bedeninin mizacı ve âdetidir.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Üçüncü Kısımına Şerh

Bedeni değiştiren sebeplerden bazılarının, zorunlu olarak bedeni değiştirmesi kaçınılmazdır. Bunlar altı tanedir: Birincisi, bedeni kuşatan hava, ikincisi hareket ve sükûn, üçüncüsü yenilen ve içilen şeyler, dördüncüsü uyku ve uyanıklık, beşincisi tahliye ve hapsedilme, altıncısı gazap, sevinç, korku, keder ve gam gibi nefse arız olan hallerdir (psikolojik durumlardır). Bedeni değiştiren sebeplerden bazılarının değiştirmesi zorunlu değildir. Bunun örneği, ateş, ok, taş, yırtıcı hayvan ve kılıç gibi şeylerdir.

التجارب خمسة أنواع، وهي أجزاء التجربة. أحدها الطبيعي، والثاني العرضي، والثالث الإرادي، والرابع المشبه، والخامس الناقل من الشيء إلى شبيهه. وهذه الخمسة الأجزاء إذا حُصِّلت أجناسًا كانت أربعة، وهي الاتفاق، والإرادة، والتشبيه، والنقل. وإذا فُصِّلت أنواعًا كانت سبعة وهي الطبيعي، والعرضي، والإرادي، والمشبه، والناقل، وهو ثلاثة أنواع إما من علة إلى علة، وإما من موضع إلى موضع، وإما من دواء إلى دواء.

وهذه القسمة تقسم على وجه آخر فيقال إنَّ التجربة تثبت بشيئين، أحدهما المادة التي يستمد منها صاحب التجربة، والآخر النوع الذي يستعمله. ومادتها هي الأشياء التي تكون بالطبع، والأشياء التي تكون بالاتفاق، والأشياء التي تُفعل بالإرادة. وتكون الحركة أي من صاحب الإرادة إليها^١ إما من المنام، وإما من الزجر، وإما من التكهن. ونوعها التشبيه، ونقل الشيء إلى شبيهه. والتشبيه هو أن يشبه الطبيب إما بما يكون من الطبع، وإما بما يكون من الإرادة، وإما بما يكون من العرض. والذي يكون من الإرادة إما أن يتبع المنام، وإما أن يتبع الزجر، وإما أن يتبع التكهن. ونقل الشيء إلى شبيهه يكون من إما علة إلى علة، وإما من عضو إلى عضو، وإما من دواء إلى دواء.

وإذا قيل لك ها هنا طبع وطبيعة فافهم أن معنى ذلك هو القوة المدبِّرة لبدن الحيوان، وذلك أن هذا الاسم أعني طبعاً أو طبيعةً يتصرَّف على ثلاثة وجوه. أحدها جوهر كل واحد من الأشياء ووجوده، الثاني القوة المدبِّرة للبدن، والثالث مزاج البدن وعادته.

شرح الباب الثالث من كتاب جالينوس في فرق الطب^٢

الأسباب المغيرة للبدن، منها ما لا بدَّ من أن يغيِّره ضرورةً، وهي ستة. أحدها الهواء المحيط به، والثاني الحركة والسكون، والثالث الأشياء التي تُؤكَل وتُشْرَب، والرابع النوم واليقظة، والخامس الاستفراغ والاحتقان،^٤ والسادس عوارض النفس، مثل الغم والهم والفرح والغضب. ومنها ما ليس تغييرها إياه ضرورةً، بمنزلة السيف^٥ والسهم والحجر والنار.

١ ب: أصحاب.

٢ ب: وتكون الحركة منها إليها.

٣ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

٤ ب: الاحتقان والاحتباس.

٥ ب: السيف والسبع.

Havanın mizacı [a] ya mutedilliğin en üst noktasında olur. Bunun örneği, havanın, bahar mevsiminde sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk bakımından mutedil olmasıdır. Havanın mizacı [b] ya bütünüyle mutedillige aykırıdır. Bunun örneği, yaz veya kış mevsimindeki durumdur. Şöyle ki yaz mevsiminde havaya, kuruluk ve sıcaklık baskın gelir; kış mevsiminde ise rutubet ve soğukluk baskın gelir. Havanın mizacı [c] ya da bazı durumlarda mutedil, bazı durumlarda ise mutedil değildir. Bunun örneği, sonbahar mevsimindeki durumdur. Çünkü sonbahar mevsiminin havası, soğukluk ve sıcaklık bakımından mutedil ve -kuruluğa daha fazla meylettiği için- rutubet ve kuruluk bakımından mutedil değildir. Bununla birlikte başka açıdan da sonbahar mevsimi, soğukluk ve sıcaklık bakımından mutedil değildir. Çünkü onun mizacı tüm gün boyunca eşit değildir. Şöyle ki bu mevsim, sabahleyin daha soğuk iken gün ortasında daha sıcaktır.

Havanın mizacı başka şekilde de taksim edilmekte ve şöyle denilmektedir: Havanın mizacı [a] ya mutedildir. Bunun örneği, bir grubun sıcak ve rutubetli olduğunu zannettiği ilk bahar mevsimindeki durumdur. Ancak durum bu şekilde değildir, aksine o mutedildir. Havanın mizacı [b] ya sıcak-kurudur. Bunun örneği, yaz mevsimindeki durumdur. Havanın mizacı [c] ya soğuk-rutubetlidir. Bunun örneği, kış mevsimindeki durumdur. Havanın mizacı [d] ya da sıcaklık-soğukluk bakımından mutedil, kuruluk-rutubet bakımından mutedil değildir. Bunun örneği, bir grubun soğuk olduğunu zannettiği sonbahar mevsimindeki durumdur. Ancak sonbahar soğuk değil, mutedildir.

Havanın mizacının ya tabii olması -ki bu daha önce açıkladığımız üzere, senenin dönemlerinden içinde bulunulan zamana göre olan mizaçtır- ya da tabiat dışı olması kaçınılmazdır. Durum bu şekilde olduğu zaman havanın mizacı değişmiştir. Havanın mizacının değişimi ya onun cevherinin değişmesinden kaynaklanır -ki bu durumda salgın hastalık (veba) meydana gelir- ya da onun keyfiyetinin değişmesinden kaynaklanır. Keyfiyetinin değişmesi ise şu iki şekilden biriyle olur: Bu, [a] ya tabii keyfiyetin artmasıyla olur. Bunun örneği, yaz mevsiminin aşırı sıcak ve aşırı kuru olması durumunda ortaya çıkan şeydir. [b] Ya da keyfiyetin, değişip kendisinin karşıtı olan bir keyfiyete dönüşmesinden dolayı olur. Bunun örneği, yaz mevsiminin çok yağmurlu ve rutubetli olması halinde ortaya çıkan durumdur.

ومزاج الهواء إما أن يكون على غاية الاعتدال، بمنزله ما يكون ذلك في الربيع معتدلاً في الحر والبرد والرطوبة واليبس. وإما أن يكون على خلاف الاعتدال جملةً، بمنزلة ما يكون كذلك في الصيف أو في الشتاء، فإنّ الهواء في الصيف يُفطر عليه الحر واليبس، وفي الشتاء يفطر عليه البرد والرطوبة. وإما إن يكون في بعض الحالات معتدلاً وفي بعضها غير معتدل، بمنزلة ما يكون كذلك في الخريف، لأنّ هواء الخريف معتدل في الحرارة والبرودة، غير معتدل في الرطوبة واليبوسة، وذلك أنّه إلى اليبس أميل، مع أنّه من جهة أخرى أيضاً غير معتدل في الحرارة والبرودة، لأنّ مزاجه في النهار كلّ لا يستوي، وذلك أنّه بالغدوات يكون أبرد، وفي أنصاف النهار أحرّ.

وقد يقسم مزاج الهواء قسمة أخرى فيقال: إنّ مزاج الهواء إما معتدل، بمنزلة ما يكون كذلك في الربيع الذي ظن قوم أنّه حار رطب، وليس هو كذلك، بل هو معتدل، وإما حار يابس، بمنزلة ما يكون كذلك في الصيف، وإما بارد رطب بمنزلة ما يكون كذلك في الشتاء، وإما معتدل في الحر والبرد غير معتدل في الرطوبة واليبس، بمنزلة ما^١ يكون كذلك في الخريف الذي قد^٢ ظن قوم أنّه بارد وليس هو ببارد.

ومزاج الهواء لا يخلو من أن يكون إما طبيعياً، وهو المزاج الذي يكون بحسب الوقت الحاضر من أوقات السنة كما وصفنا قبل، وإما خارجاً عن الطبيعة، وإذا كان كذلك فقد تغير، وتغيره يكون إما لأنّ جوهره يتغير فيحدث عن ذلك وباء، وإما لأنّ كيميته تتغير، وتغير كيميته يكون على أحد وجهين. إما لأنّ كيميته الطبيعية تزيد، بمنزلة ما يعرض للصيف أن يكون مفطر الحرارة مفطر اليبس، وإما لأنّه يتغير ويتقلب إلى كيميته مضادة لكيميته،^٣ بمنزلة ما يعرض للصيف أن يكون كثير المطر رطباً.

١ أ - كذلك.

٢ ب: كما.

٣ أ ج - قد.

٤ ب: أشد الحرارة وأشد اليبس.

٥ ب: وإما لأنّه ينتقل إلى خلافتها.

Bu iki şeklin her birinde keyfiyetin değişimi ya senenin dört mevsiminde ya üç mevsiminde ya iki mevsiminde ya da bir mevsiminde olur.

Havanın tabii olan mizacı, senenin vaktine ve bölgelere (memleketlere) göre uygun olandır. Şöyle ki bölgelerden bazıları kuzeyde bulunur ki bunlar soğuk ve kurudur; bazıları güneyde yer alır ki bunlar sıcak ve nemlidir; bazıları doğuda yer alır ki bunların mizacı mutedildir; bazıları batıda yer alır ki bunların mizacı mutedildir. Yine havanın değişimi yerin konumundan dolayı yani yerin kuzeye, güneye, batıya veya doğuya bakışına göre olur.

Hareketin (egzersiz) ve sükunun (dinlenme) etkileri farklılık arz eder. Şöyle ki hareket iki fiil/etki meydana getirir. Zira hareket, mutedil olduğu zaman ısıtır ve nemlendirir. Hareket aşırı derecede olursa soğutur ve kurutur. Sükûn ise sadece tek bir fiil meydana getirir. Çünkü sükunu her zaman, soğukluk takip eder. Soğukluğu ise -rutubeti yok eden hararetin kaybolduğu için- rutubet takip eder.

Hareketin etkileri üç açıdan dolayı farklılık arz eder: Bunlardan birincisi hareketin keyfiyeti, ikincisi hareketin miktarı, üçüncüsü ise sükunun kendisine karıştığı miktardır. Keyfiyet bakımından hareketin etkisinin farklılığı ya hareket güçlü, şiddetli ve sert olduğu için bu, bedeni ısıtır, kurutur ve sertleştirir. Ya da hareket zayıf olduğu için sahibini zorlamaz. Böylece hareketin etkisi, yukarıda zikrettiğimiz durumdan daha az olur. Miktar bakımından hareketin etkisinin farklılaşmasına gelecek olursak ya onun miktarı çok olur. Böylece o, güçlü hareketin yapmış olduğu etkiyi yapar. Ya da onun miktarı az olur. Böylece o, zayıf hareketin yapmış olduğu etkiyi yapar. Sükunun kendisine sirayet ettiği miktardan dolayı hareketin etkisinin farklılık arz etmesine gelecek olursak bu, ya hızlı ve kesintisiz (mütevâtir) olur. Böylece o, güçlü olanın yaptığı etkiyi yapar. Ya da hareket yavaş ve düzensiz olur. Böylece o, zayıf hareketin yaptığı etkiyi yapar.

Hareket başka bir açıdan, bir sanatla uğraşanların kullandıkları maddenin farklılığı bakımından değişkenlik arz edebilir. Şöyle ki insan, bir hamam işletiyor olabilir. Böylece bu meslek, ısıtır ve nemlendirir. Veya insan, balıkçı olabilir. Dolayısıyla bu meslek, soğutur ve nemlendirir. Aynı şekilde denizcilik de bu etkiyi yapar. Veya insan, avcı da olabilir.

وتغيّر الكيفية في كل واحد من هذين الوجهين، يكون إما في أربعة أوقات السنة، وإما في ثلاثة منها، وإما في اثنين، وإما في واحد.

ومزاج الهواء الذي هو له طبيعي، يكون بحسب الوقت الحاضر من أوقات السنة، وبحسب البلد، وذلك لأنّ البلدان منها شمالية، وهي باردة يابسة، ومنها جنوبية، وهي حارة رطبة، ومنها شرقية، وهي معتدلة المزاج، ومنها غربية، وهي معتدلة المزاج، وتغيّر الهواء أيضًا يكون من قبل وضع الموضع، بأن يكون إما مستقبلاً إما الشمال، وإما الجنوب، وإما الشرق، وإما الغرب.

الحركة والسكون فعلاهما في البدن مختلف، وذلك أنّ الحركة تفعل فعلين، لأنّها إذا كانت معتدلة فمن شأنها أن تُسَخِّن وترطّب^٢، وإنّ أفرطت فمن شأنها أن تبرّد وتبيس^٣. وإما السكون فإنّه يفعل فعلاً واحداً، لأنه في كل وقت إنّما تتبعه البرودة، وتتبع البرودة رطوبة لفقد الحرارة التي تُفنى الرطوبة.

أفعال الحركة تختلف من ثلاثة أوجه. أحدها كيفية الحركة، والآخر مقدارها، والثالث مقدار ما يخالطها من السكون. واختلافها من قبل الكيفية يكون لأنّها إما أن تكون قوية شديدة عنيفة فُتسَخِّن وتُجفّف وتصلّب^٤، وإما أن تكون ضعيفة لا تعنف بصاحبها، فيكون فعلها لهما^٥ وصفنا أقل. وإما اختلافها من قبل مقدارها، فهو أنّها إما أن تكون كثيرة، فتفعل ما تفعله الحركة القوية، وإما أن تكون يسيرة فتفعل ما تفعله الضعيفة، وإما اختلافها من قبل مقدار ما يخالطها من السكون، وهو أنّها إما أن تكون سريعة متواترة، فتفعل ما تفعله القوية، وإما أن تكون بطيئة متفاوتة، فتفعل ما تفعله الضعيفة.

وقد يتبع الحركة أيضًا اختلاف آخر من قبل اختلاف المادة التي يستعملها أصحاب الصناعات، وهي أن يكون الإنسان قيمّ حمام، فإنّ هذه الصناعة تُسَخِّن وترطّب، أو يكون صياد السمك فإنّ هذه الصناعة تبرّد وترطّب، وكذلك الملاحه، أو أن يكون قناصًا،

١ أ ج - في البدن.

٢ ب - ترطّب.

٣ ب - تبيس.

٤ ب: تصلّب أكثر.

٥ ب: كما.

٦ أ ج: لأنّ.

Çünkü bu meslek, ısıtır ve kurutur. Demircilik ve kuyumculuk mesleği¹ de aynı etkiyi yapar. Veya insan, çiftçi olabilir. Çünkü bu meslek soğutur ve kurutur.

Su, bazı durumlarda zorunlu olarak kullanılır. Bunun örneği, içme konusundaki suyun kullanımınıdır. Su, bazı durumlarda zorunlu olarak kullanılmaz. Bunun örneği, yıkanma konusundaki suyun kullanımınıdır. Suyun çeşitleri farklıdır. Şöyle ki suyun bazısı akmayan durgun sudur ki bu su, yoğun ve pistir. Suyun bazısı kaynak suyudur ki bu iyidir. Bunun en iyisi, derin bir kaynaktan çıkan, hızlı bir şekilde ısınan ve soğuyandır. Bu su, ağırlık bakımından hafiftir. Ona baktığın zaman suyun temiz ve saf olduğunu; tat ve koku bakımından keyfiyetlerden hiçbirinin ağır basacak şekilde onda zahir olmadığını görürsün. Bu su, yaz mevsiminde soğuk olurken kış mevsiminde sıcak olur. Suyun bazısı yağmur suyudur. Bu da iyi bir sudur, ancak bu su hızlı bozulur. Suyun bazısı kar ve buz suyudur. Bu su, cevher bakımından daha yoğun, daha kötü ve daha soğuktur. Suyun bazısı kendisinde tedavi edici kuvveler bulunduran sudur. Bunun örneği, kendisinde tuz kuvvesi bulunan tuz suyu, mizacı ve kuvveti katrana benzeyen katran kuyusundan çıkarılan su, sülfür suyu -ki bunun kuvveti sülfürik aside benzer- ve şap madeninden çıkan sudur ki bunun kuvveti şap madeninin kuvvesine benzer.

Yiyeceklerden bazıları bedeni kurutur. Bunun örneği, kuru ekmek, mercimek, darı (el-câvers)² ve pirinçtir. Bazıları bedeni nemlendirir. Bunun örneği, et ve taze baklagillerdir. Bazıları bedeni ısıtır. Bunun örneği, hardal ve kara biberle yapılmış yiyeceklerdir. Yiyeceklerden bazıları bedeni soğutur. Bunun örneği, salatalık, acur ve meyvelerdir.

İçeceklerin bazıları bedeni soğutur ve nemlendirir. Bunun örneği, soğuk sudur. İçeceklerden bazıları bedeni ısıtır ve nemlendirir. Bunun örneği, yeni üretilmiş şaraptır. İçeceklerden bazıları bedeni ısıtır ve kurutur. Bunun örneği, baharatlı ballı içecektir (el-handikûn).³ İçeceklerden bazıları bedeni soğutur ve kurutur. Bunun örneği, su ve sirke ile yapılan içeceklerdir.

1 Kuyumculuk ile altına çeşitli şekiller verme işi kastedilmektedir.

2 Panicum miliaceum. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbizu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 261.

3 Mide üşütmesi, sindirim sıkıntıları ve soğuktan kaynaklanan karaciğer zafiyeti için kullanılan ve terkiibinde yılanmış şarap, asel-i sâfi, zencebîl, kâkule, hâl, karanfûl, dâr-ı sinî, fülful-i esved, misk, sükk ve zaferân bulunan deva. Bunun başka terkiibi de vardır. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbizu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 345.

لأنّ هذه الصناعة تُسَخَّن وتَجْفَف، وكذلك صناعة الحدادين والصبّاغة، أو أنّ يكون حرّاً، لأنّ هذه الصناعة تبرّد وتَجْفَف.

الماء يُستعمل في بعض المواضع ضرورةً، بمنزلة ما يُستعمل في الشرب، وفي بعضها غير ضرورة، بمنزلة ما يستعمل في الاستحمام. وأصناف الماء تختلف، وذلك أنّ منه أجامي لا يجري، وهو غليظ رديء، ومنه ماء العيون، وهو جيّد، وأفضله ما كان يخرج من عيون غائرة ويسخن ويبرد سريعاً، وهو خفيف الوزن، وإذا نظرت إليه رأيتَه صافياً نقيّاً، وليس فيه شيء من الكيفيات ظاهر لا في المذاق ولا في الرائحة، ويكون في الصيف بارداً، وفي الشتاء حارّاً، ومنه ماء الأمطار، وهو أيضاً جيّد، غير أنّ العفونة تسرع إليه، ومنه ماء الثلج والجمد، وهو أغلظ جوهرًا وأردأ وأشدّ بردًا، ومنه ماء توجد فيه قوى دوائية، بمنزلة ماء الملح الذي فيه قوة الملح، والماء الذي يخرج من عيون القار الذي يشبه مزاجه وقوته قوة القار، والماء الكبريتي، وهو الذي يشبه الكبريت في قوته، والماء الذي يخرج من معدن الشب، وقوته أيضاً قوة الشب.

والأطعمة منها ما يجفف البدن،^١ بمنزلة الخبز اليابس والعدس والجاورس والأرز، ومنها ما يرطب، بمنزلة البقول الرطبة واللحوم، ومنها ما يسخن، بمنزلة ما يُتَّخَذ من الأطعمة بالخردل والفلفل، ومنها ما يبرّد، بمنزلة الفاكهة والقشّاء والخيار.

والأشربة منها ما يبرّد ويرطب، بمنزلة الماء البارد، ومنها ما يسخن ويرطب، بمنزلة الشراب الحديث، ومنها ما يسخن ويجفف، بمنزلة الخنديقون، ومنها ما يبرّد ويجفف، بمنزلة الأشربة التي تُتَّخَذ بالخل والماء.

١ أ.ج: وأن.
٢ ب - البدن.

Uyku ve uyanıklık, bedende farklı etkiler meydana getirir. Şöyle ki uyku, tabiî kuvveyi güçlendirir; nefsânî kuvveyi gevşetir. Uyanıklık, bunun tersi olup tabiî kuvveyi gevşetir; nefsânî kuvveyi ise güçlendirir. Uykuyu, bedenden tahliye edilmesi gereken şeylerin hapsedilmesi takip eder. Uyanıklığı ise bedende tutulan şeylerin dışarı atılması takip eder. Uykunun etkisi, özellikle bedende denk gelinen şeyin miktarına göre farklılık gösterir. Şöyle ki eğer bedende olgunlaşmayan bir maddeye ve hazmedilemeyen bir gıdaya denk gelirse uyku, söz konusu maddeyi olgunlaştırır, gıdayı hazmeder, ısıtır ve nemlendirir. Şayet uyku bedeni saf, temiz ve boş bulursa, hararet birlikte bulunduğu tabiî neme yönelir ve onu yok eder. Bu durumu bedeninin soğuması takip eder. Yine kendisinde miktarı kuvveye galip gelmeyen madde olan bir bedene denk gelirse uyku, bedene fayda verir ve onun tabiî ısını güçlendirir. Eğer miktarı kuvveye galip gelen madde olan bir bedene denk gelirse uyku, tabiî ıyı söndürür. Bunun örneği, nöbetleri olan ateşler durumunda nöbetin başlangıcı esnasında ateşin nöbetinin öne geçerek hastayı uyanık kalmaya zorlaması halinde ortaya çıkan durumdur.

Kendisi ile sağlığın kazanıldığı şeylerin keyfiyeti, tedavisi amaçlanan hastalığın türünden hareketle, miktarı ise “unsurların kızları” olarak isimlendirilen şeylerden hareketle bilinir ki bunlar, durumun kendisi üzerine bina edildiği göstergelerdir. Bunun örneği, hastanın yaşı -ki hasta ya çocuk ya genç ya orta yaşlı (kühûl) ya da ihtiyar yaşta olabilir-, hastanın mizacı, senenin içinde bulunulan dönemi, o günkü havanın durumu, hastanın ikamet ettiği bölge, hastanın alışkanlığı ve hastanın icra ettiği meslektir.

Mizacın sınıfları dokuz tanedir: Bu sınıfların dördü basittir ki bunlar, sıcak, soğuk, rutubet ve kurudur. Bunların dördü mürekkeptir ki bunlar, kuru-sıcak, rutubetli-sıcak, kuru-soğuk ve rutubetli-soğuktur. Bunlardan biri ise mutedildir.

Âdetler (alışkanlıklar) de sınıflara ayrılır. Şöyle ki insanlardan bazılarının âdeti su içmek iken bazılarının âdeti şarap içmektir. İnsanlardan bazıları günde bir defa yemek yerken, bazıları günde iki veya üç defa yemek yemektedir. İnsanlardan bazıları tahliye (istifrag) işlemine alışkındır, bazıları buna alışkın değildir.

النوم واليقظة يختلف فعلهما في البدن، وذلك أنّ النوم يقوّي القوة الطبيعية، ويرخّي القوّة النفسانية. واليقظة تخالف ذلك، ترخّي القوة الطبيعية، وتقوّي القوة النفسانية. والنوم يتبعه احتباس ما يستفرغ من البدن، واليقظة يتبعها استفراغ ما هو محتبس في البدن. وفعل النوم خاصّة يختلف بقدر ما يصادف في البدن، وذلك أنّه إنّ صادف في البدن مادة لم تنضج وغذاء لم يستمرئ، فأنضج المادة، وهضم الغذاء وأسخن ورطب. وإنّ صادف البدن نقيًا خاويًا، فعطفت الحرارة على الرطوبة الغريزية التي قوامها بها فأفتتها، أعقب ذلك برودة البدن. وإذا صادف النوم البدن أيضًا وليس فيه مادة مقدارها قاهر للقوة، نفع وقوّي الحرارة الطبيعية. فإنّ صادفه وفيه مادة مقدارها قاهر للقوة، طفأ الحرارة الطبيعية، بمنزلة ما يعرض ذلك في ابتداء نوائب الحمّيات النائية، في الوقت الذي تتقدم فيه إلى المريض وتأمره^١ أن يكون يقظانًا.

كيفية الأشياء التي تُستفاد بها الصحة، تُعرّف من نوع العلة التي يُقصد لمداواتها، ومقدارها يُعرّف من الأشياء التي يقال لها بنات الأركان، وهي الشواهد التي عليها يكون^٢ مبنى الأمر، بمنزلة سن المريض التي إما أن تكون سن الصبي، وإما سن الشباب، وإما سن الكهول، وإما سن الشيخوخ، ومزاج المريض، والوقت الحاضر من أوقات السنة، وحال الهواء في ذلك الوقت،^٣ والبلد الذي يأويه المريض، والعادة التي جرى عليها، والصناعة التي يعالجها.

وأصناف المزاج تسعة. منها أربعة بسيطة، وهي الحار والبارد والرطب واليابس، ومنها^٤ أربعة مركبة، وهي الحار اليابس والحار الرطب والبارد اليابس والبارد الرطب، ومنها واحد معتدل.

والعادة أيضًا أصناف، وذلك أنّ من الناس من عادته شرب الماء،^٥ ومنهم من عادته شرب الشراب،^٦ ومنهم من قد اعتاد أن يأكل مرة في اليوم، ومنهم من قد اعتاد أن يأكل مرتين أو ثلاث، ومن الناس من قد اعتاد الاستفراغ، ومنهم من لم يعتد ذلك.

١ ب ج: يتقدّم.
٢ ب: يأمره.
٣ أ ج - يكون.
٤ ب: اليوم.
٥ أ ج - منها.
٦ ب: الماء البارد.
٧ ب: الشباب.

Senenin mevsimleri dört tanedir. Bunlardan birincisi bahardır ki bu, mutedildir. İkincisi yaz mevsimidir ki bu, kuru ve sıcaktır. Üçüncüsü sonbahar mevsimidir ki bu, kurudur, soğukluk bakımından mutedildir ve bunun durumu istikrarsızdır. Dördüncüsü kış mevsimidir ki bu, soğuk ve rutubetlidir.

5 Hastalıklara tabi olan semptomları tecrübeciler, pek çok kez yaptıkları ve böylece fayda veren şey konusunda delil getirmek için kullanırlar. Kıyasçılar semptomları, hastalık konusunda yapılması gereken şeye delil getirmek için kullanırlar. Buna şişlik (verem) örnek verilebilir. Bedende ortaya çıkan her bir şişlik, hıtlardan birinden, organlardan birine akan maddeden kaynaklanır. Hıtlar dört tanedir: Kan -ki bu sıcak-rutubetlidir-, balgam -ki bu, soğuk-rutubetlidir-, sarı safra -ki bu, sıcak-kurudur- ve kara safra -ki bu, soğuk-kurudur-. Söz konusu bu dört hılttan, dört cins şişlik doğar. Dolayısıyla flegmon¹ olarak isimlendirilen şişlik kandan kaynaklanır.² Balgamdan, ödem olarak isimlendirilen yumuşak şişlik meydana gelir. Sarı safranın kendisinden değil ancak sarı safranın karıştığı kandan yılcık (humra-erizepel) olarak bilinen şişlik meydana gelir. Çünkü sadece sarı safradan, yılcık değil, uçuk (nemle-herpes) meydana gelir. Kara safradan şişliğin sertliği ile bilinen câsi şişliği³ meydana gelir ki buna skirus (scirrhus) denilir.

20 Örnek olarak verdiğimiz şişlik (verem), kandan kaynaklanan şişliktir ki buna *flegmon* denir. Bu şişlik meydana geldiğinde şu semptomlar onu takip eder: Veremli organın şişmesi, kızarması, genişlemesi, ağrması, sertleşmesi ve dokunmaya direnç göstermesidir. Söz konusu semptomlar ortaya çıktığı zaman tecrübeci, buna benzer şişlikleri, pek çok kez durumun başında itüzümü ile durumun sonunda papatya, çemen otu ve keten tohumu ile tedavi ettiğini ve bu tedavilerin faydalı ve etkili olduğunu hatırlar.

Kıyasçıya gelirsek bu semptomlardan hareketle o, akan maddeden organda toplanan şeyin tahliye edilmesi gerektiğine ve bundan sonra söz konusu organın, kendisine akan şeyi kabul etmemesi için güçlendirilmesi gerektiğine delil getirir. Söz konusu her iki uygulamadan birindeki yöntem diğerinden farklıdır.

1 Kanlı kabarcık, kan çıbanı, flegmon (phlegmon): "Etibbâ mâddesi demeviyî-i mahvolan vereme filigamûnî derler ve safrâvî-i mahda humret derler ve iki mâdde cem' olup ya'nî dem ve safrâdan hâdis olsa iki ismi cem edip ağlebi takdim ederler." Bk. Tokadi Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 323.

2 Kan hıltının çoğalmasından dolayı oluşan şişlik.

3 Sert, katı sülb. Bk. Tokadi Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 261.

وأوقات السنة أربعة. أحدها الربيع وهو معتدل، والأخر الصيف وهو حار يابس، والثالث الخريف وهو يابس معتدل البرودة ومضطرب الحال، والرابع الشتاء وهو بارد رطب.

الأعراض التابعة للأمراض، يستدل بها أصحاب التجارب على ما قد فعلوه مرارًا كثيرةً
 ٥ فنفع، ويستدل بها أصحاب القياس على الشيء الذي ينبغي أن يُفعل، مثال ذلك الورم، فإن كل ورم إنَّما يتولد من مادة تنصب الى واحد من الأعضاء من واحد^١ من الأخلاط. والأخلاط أربعة، الدم وهو حار رطب، والبلغم وهو بارد رطب، والصفراء^٢ وهي حارة يابسة، والمُرة السوداء وهي بادرة يابسة. ويتولد عن هذه الأربعة الأخلاط أربعة أجناس من الأورام، فيحدث عن الدم الورم المسمى فلغموني^٣. ويحدث عن البلغم الورم الرخو الذي يقال له أوزيما. ويحدث عن المُرة الصفراء، لا بل عن الدم الذي قد ضربت فيه الصفراء
 ١٠ الورم المعروف بالحمرة، لأنَّ الصفراء^٤ وحدها إنَّما تحدث عنها النملة لا الحمرة. ويحدث عن المُرة السوداء الورم الجاسي المعروف بالصلابة، وهو^٥ الذي يقال له سقيروس.

فأنزل أن هذا الورم الذي تمثلنا به هو ورم من دم، وهو الذي يقال له فلغموني، فإنَّ هذا ورم إذا حدث تبعته هذه الأعراض، وهي انتفاخ العضو الوارم، وحمرة
 ١٥ وتمدده ووجعه وصلابته ومدافعته للحس. فإذا ظهرت هذه الأعراض، تذكَّر بها صاحب التجارب أنه قد عالج مثل هذا الورم مرارًا كثيرةً في مبدأ أمره بعنب الثعلب، وفي آخره بالبابونج والحلبة وبذر^٦ الكتان، فنفعه ذلك وأنجع فيه.

وإما صاحب القياس، فإنَّه يستدل بها على أنه يحتاج الى است فراغ ما قد حصل
 ٢٠ في ذلك العضو من المادة التي انصبت إليه، وتقوية العضو حتى لا يقبل ما ينصب إليه منها بعد ذلك. والسبيل في كل واحدة من هاتين الخصلتين غيره في الأخرى،

١ ب: أحد.
 ٢ ب: المُرّة الصفراء.
 ٣ ب: الورم الذمي الذي يقال له فلغموني.
 ٤ ب: المُرّة الصفراء.
 ٥ ب - وهو الذي.
 ٦ أ ج: البذر.

Şöyle ki fazlalıklardan (atıklar) hiçbir şeyi kabul etmemesi için organın güçlendirilmesi, kabız edici şeylerle ve mizacı aşırıya gitmiş olan organın mizacı onu, mutedil haline döndüren şeylerle yapılır. Organa akan şeyden birikmiş olan şeyin tahliye edilmesine gelecek olursak bu, iki şekilde olur: Bunlardan birincisi, söz konusu maddenin bastırılması ve geriye döndürülmesidir. Bu uygulama, durumun başında kabız edici şeylerle olur. Diğeri ise artık geri döndürülemeyen, bastırılmayan ve defedilemeyen toplanmış şeyin tahliye edilmesidir. Bu uygulama durumun sonunda ısıtan ve gevşeten şeylerle yapılır. Çünkü ilaçlardan bazıları bastırıcı ve defedicidir. Bunlar kabız eden ve soğutan şeylerdir. İlaçlardan bazıları tahliye edicidir. Bunlar, ısıtan ve gevşeten şeylerdir.

Bedendeki kuvveler üç cinstir. Bunlardan birincisi nefsanî kuvve cinsidir ki bu, dimağda yer alır. Buna, iradî fiillerin sağlıklı ve zayıf olmasından hareketle delil getirilir. Diğeri hayvanî (yaşamsal) kuvve cinsidir ki bu, kalpte yer alır. Buna, nabızdan hareketle delil getirilir. Üçüncüsü tabiî kuvve cinsidir ve bu kuvvenin kaynağı karaciğerdir. Buna, idrar ve -kesimden hemen sonra yumuşak etten akan kana benzer olan- dışkıdan hareketle delil getirilir.

Kandan kaynaklanan şişlik (hematoma) eğer darbe ve çarpma gibi esbâb-ı badiyeden dolayı meydana gelirse işin başında bunun, fail hıltın tahliye edilmesi için ısıtıcı ve gevşetici şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Eğer kandan kaynaklanan şişlik daha önceki geçmiş bir sebepten dolayı -yani bedende hasıl olan imtilâdan dolayı- meydana gelirse, öncelikle söz konusu maddenin bastırılması ve engellenmesi gerekir. Öyle ki madde bedenden tahliye edildiği zaman sonrasında bedeni ısıtan ve gevşeten şeylere müracaat edilir ve böylece bunlarla tedavi yapılır.

İmtilâya delalet eden alametler, insanın tembelleşmesi, hareketinin yavaşlaması, kişinin tüm bedeninde ağırlık hissetmesi, cilt renginin kızarması, damarlarının tabiî halinden daha fazla şişmesi ve cildinin sarkmasıdır/ yayılmasıdır.

Tedavi [a] ya tedavide kullanılan şeyin miktarı bakımından -bunun örneği, daha az ya da çok kan tahliye edildiği zaman ortaya çıkan durumdur- [b] ya kullanılan tedavinin şekli bakımından -bunun örneği, birçok kez tahliye yapıldığı zaman ortaya çıkan durumdur- [c] ya da bütünüyle cins bakımından -bunun örneği, tahliye yerine kabız edici yakı kullanıldığı zaman ortaya çıkan durumdur- farklılık arz eder.

وذلك أن تقوية العضو حتى لا يقبل شيء من الفضل إنما يكون بالأشياء القابضة، والأشياء التي تردّ العضو عن إفراط المزاج الى اعتداله. وإما استفراغ ما قد حصل ممّا انصب إليه، فيكون بأمرين. أحدهما قمع المادة وردّها الى خلف، وذلك يكون في مبدأ الأمر بالأشياء القابضة، والأخر استفراغ ما قد حصل وصار^٢ ليس يرجع ولا ينقمع ولا يندفع، وذلك يكون في آخر الأمر بالأشياء التي تسخن وترخي، لأنّ الأدوية منها قامعة^٣ دافعة، وهي التي تقبض وتبرد، ومنها ما تستفرغ وهي التي تسخن وترخي.

أجناس ما في البدن من القوى ثلاثة. أحدها جنس القوة النفسانية، وهي التي في الدماغ، ويُستدل عليها بصحة الأفعال الإرادية وضعفها، والأخر جنس القوة الحيوانية، وهي التي في القلب، ويُستدل عليها بالنبض، والثالث جنس القوة الطبيعية، ومبدأ هذه القوة الكبد^٤، ويُستدل عليها بالبول والبراز الشبيه بغسالة اللحم الطري القريب العهد بالذبح.

وإن كان حدوث الورم الدموي من سبب بادئ، بمنزلة الضربة والصدمة، فينبغي أن يعالج في أول الأمر بالأشياء التي تسخن وترخي، كيما يستفرغ الخلط الفاعل له. وإن كان حدوثه من سبب سابق متقدّم^٥، أعني من امتلاء حاصل في البدن، فينبغي أولاً أن تُقَمَّع المادة وتُمنع، حتى إذا استفرغ البدن رُجع الى الأشياء التي تسخن وترخي، فعولج بها.

وعلامات الامتلاء، هي أن يكون الإنسان يعتره كسل وفطور عن الحركة، ويجد ثقلاً في جميع بدنه، ويصير لونه أحمر، وتنتفخ عروقه أكثر مما كانت عليه بالطبع، ويتمدد جلده.

المداواة تختلف، إما في مقدار الشيء الذي يُداوى به، بمنزلة ما يعرض ذلك إذا استفرغ من الدم مقدار أكثر أو أقل، وإما في الوجه الذي يستعمل به ذلك الشيء، بمنزلة ما يعرض ذلك عندما يستفرغ الشيء مراراً كثيرة، وإما في الجنس كله جملةً، بمنزلة ما يعرض ذلك إذا استعمل مكان الاستفراغ ضماد قابض.

١ أ - لا.

٢ ب - صار.

٣ ب: مانعة.

٤ ب: من الكبد.

٥ ب - متقدّم.

Tahliyeye delalet eden şeyler, imtilâ', kuvvetin sağlığı, gençlik yaşı, bahar mevsimi, havanın mutedilliği, tahliye alışkanlığı ve kişinin tahliyeye ihtiyaç duymasına sebep olan icra ettiği meslektir. Bu meslek, yorgunluk vermeyen meslekler türünden olandır. Tahliye yapılmasının gerekli olmadığına delalet eden şeyler şunlardır: [a] İster nefsanî, ister hayvanî isterse tabiî olsun kuvvetin zayıf olmasıdır. Yine nefsanî kuvvelerde ister hissi, ister hareket, ister siyasî (yönetici) ve tedbir kuvvesi olsun; tabiî kuvveler de ister cazibe, ister masike, ister değiştirme isterse de def etme kuvvesi olsun fark etmez. [b] Çocuk ve yaşlı olduğu zaman yaz, [c] yaz veya kış olduğu zaman senenin dönemlerinden içinde bulunulan mevsim, [d] Sakalibe gibi oldukça soğuk bölge veya Habeşistan gibi oldukça sıcak olan bölge ve [e] tahliyeye alışkanlığın azlığıdır. [Bu durumlarda tahliye yapılmaz.]

Hem tecrübeciler hem de kıyasçılar bizatihi bazı şeyleri -yani hastalık ve bu hastalığın tedavisinde kullanılan şeylerin durumunun kendisi üzerine bina edildiği göstergeleri- bilmektedirler. Ancak tecrübeciler bunları, muhafaza etme/ezber ve gözlem yoluyla bilirken, kıyasçılar ise akıl yürütme (istidlal) yoluyla bilirler. Kıyasçılar yapılması gereken şeye, durumun kendisinden hareketle delil getiriler. Böylece kıyasçılar, tabiî olan her şeyin, muhafaza edilmesi ve tutulması gerektiğine; tabiat dışı olan her şeyin ise bedenden çıkarılması ve kökünün kazılması gerektiğine delil getirirler. Tabiat dışı olan şeyler üçtür: Hastalık, hastalığın sebebi ve hastalığın zorunlu semptomudur.

Sebeplerden bazıları, bedene dışarıdan gelir. Bunlara esbâb-ı bâdiye denir. Bunun örneği, darp ve hayvan ısırmasıdır. Sebeplerden bazıları beden içerisinde hareket eder. Bunlara geçmiş denir. Bunun örneği, imtilâ' ve çürümedir. Sebeplerden bazıları başka sebepler önceler ve bu, hastalıkların meydana gelmesi konusunda en yakın olan sebeptir. Bunlara esbâb-ı vâsıla adı verilir. Bunun örneği, ateş esnasında kalbin ısınmasıdır.

Zehirli hayvanların zehirleri farklılık arz eder. Bu zehirlerden bazıları, aşırı derecede kurutur. Hatta zehir, bedende kasılma meydana getirir. Bunun örneği, en büyük zararı dimağa olan kuduz köpeğin zehridir. Zehirlerden bazıları,

الأشياء التي تدل على الاستفراغ، هي الامتلاء، وصحة القوة، وسن الشباب، ووقت الربيع، واعتدال الهواء، وعادة الاستفراغ، والصناعة التي يحتاج المعالج لها الى الاستفراغ، بمنزلة الصناعات التي لا تعب فيها. وأما الأشياء التي تدل على أنه لا ينبغي أن يُستعمل^٢ الاستفراغ، فهي ضعف القوة، إن كانت نفسانية، وإن كانت حيوانية، وإن كانت طبيعية. ومن النفسانية أيضاً إن كانت قوة الحس، وإن كانت قوة الحركة، وإن كانت قوة التدبير والسياسة. ومن الطبيعية إن كانت القوة الجاذبة، وإن كانت القوة الماسكة، وإن كانت القوة المغيرة، وإن كانت القوة الدافعة. والسن إذا كان صغيراً أو شيخاً،^٣ والوقت الحاضر من أوقات السنة، إذا كان صيفاً أو شتاءً، والبلد إذا كان شديد البرودة، بمنزلة بلاد الصقالبة، أو شديد الحر بمنزلة بلاد الحبشة، وقلة الاعتياد للاستفراغ.

أصحاب التجارب وأصحاب القياس يعرفون أشياء واحدة بأعيانها، أعني المرض، والشواهد التي عليها مبني الأمر في الأشياء التي يُداوى بها. إلا أن أصحاب التجارب يعرفون ذلك بالحفظ والرصد، وأصحاب القياس بالاستدلال. وأصحاب القياس؛ يستدلون من نفس الأمر على ما ينبغي أن يُفعل فيه. فيستدلون من كل شيء هو في الطبع، على أنه ينبغي أن يُحفظ ويُستبقى، ومن كل شيء هو خارج عن الطبع على أنه ينبغي أن يُقْلَع ويُستأصل. والأشياء الخارجة عن الطبيعة ثلاثة، المرض وسببه والعرض اللّازم له.

والأسباب منها ما يرد على البدن من خارج، ويقال لها أسباب بادئة، بمنزلة الضربة والنهشة، ومنها ما يتحرك في البدن من داخل، ويقال لها أسباب سابقة، بمنزلة الامتلاء والعفونة، ومنها ما يتقدمها أسباب آخر، وتكون هي أقرب الأسباب إلى حدوث الأمراض، ويقال لها أسباب واصلة، بمنزلة سخونة القلب في الحمى.

سموم الحيوان ذوات السمّ تختلف، فمنها يجفف تجفيفاً مفرطاً حتى أنه يُحدث تشنّجاً، بمنزلة سمّ الكلب الكلب الذي أكثر مضرته للدماغ، ومنها

١ أ ج - التي.
٢ ب - يستعمل.
٣ ب: إذا كان سنّ صبي صغير أو شيخ.
٤ ب - يستدلون وأصحاب القياس.
٥ ب: التابع.

aşırı derecede soğutur. Hatta hasta soğuktan dolayı kendisine taş vurulmuş gibi zanneder. Bunun örneği, en büyük zararı kalbe olan akrep zehridir. Zehirlerden bazıları oldukça aşırı derecede ısıtır. Bunun örneği, organı çürüten, aşındıran ve keskinliği sebebiyle yakan yılan ve engerek yılanının zehridir.

Semptomlardan bazıları, hastalığın bizzat kendisine delalet eder. Bazıları hastalığın sebebine, bazıları ise hastalığın konumuna delalet eder. Buna şöyle örnek verilebilir: Ateş esnasında nabzın hızındaki değişkenlik, ateşin kendisine delalet eder. İmtilâ'a delalet eden alametler, ateşin sebebine delalet eder. Bunun örneği, harekette tembellik, bedende ağırlık, damarlarda imtilâ' ve rengin kızarmasıdır. Zatülcenb hastalığına yakalanan kişide meydana gelen semptomlar, illetin ve hastalığın konumuna delalet eder ki bu semptomlar, keskin ateş, öksürük, nefes darlığı ve batan ağrıdır.

Yaranın meydana gelmesi ya içeriden görünmeyen bir sebep dolayısıyla ya da dışarıdan görünen bir sebep dolayısıyla olur. İçerideki görünmeyen sebebin örneği, organı aşındıran ve yakan keskin bir hılt veya ayıran ve genişleten bir imtilâ'dır.¹ Dışarıdaki görünen sebebe gelecek olursak bu, ya nefis sahibi cisimlerden (canlı) bir cisim -ki bunlar, büyüyen cisimlerdir- olur ya da kendisinde nefis bulunmayan (cansız) yani büyümeyen bir cisim olur.

Kendisinde nefis (canlılık) bulunmayan cisimlerden dolayı meydana gelen yara halat gibi çekilen ve uzayan bir cisim ile, kılıç gibi kesen bir cisim ile, ateş gibi yakan bir cisim ile, taş gibi ezen bir cisim ile ve ok gibi delen bir cisim ile meydana gelir.

Nefis sahibi bir cisimden dolayı meydana gelen yaralara gelecek olursak bunun örneği, hayvan ısırması neticesinde meydana gelen yaralardır. Isıran hayvanların ya zehirli ya da zehirsiz bir hayvan olması kaçınılmazdır. Zehirsiz hayvanların ısırması neticesinde meydana gelen yaralara gelecek olursak bu, her zaman cansız cisimlerden dolayı oluşan yaralara benzer ve aralarında hiçbir farklılık ve ayrılık söz konusu değildir.

1 İmtilâ': Hıltların bedende artmasından dolayı meydana gelen durumdur.

ما يبَرِّد تبريداً مفراطاً حتى يظنَّ المريض أنه^١ يُرمى بحجارة من^٢ البرد، بمنزلة سمِّ العقرب الذي أكثر مضرته بالقلب، ومنها ما يسخِّن إسخناً شديداً^٣ مفراطاً، بمنزلة سمِّ الثعبان وسمِّ الأفاعي الذي يعفّن العضو ويأكله ويحرقه بحدته.

ومن الأعراض أشياء تدلّ على نفس المرض، ومنها أشياء تدلّ على سبب المرض، ومنها أشياء تدلّ على موضع المرض. مثال ذلك أنّ اختلاف النبض في وقت الحمى في السرعة، يدلّ على نفس الحمى. والعلامات الدالة على الامتلاء، تدلّ على سبب الحمى، بمنزلة الكسل عن الحركة، وثقل البدن، وانتفاخ العروق، وحمرة اللون. والأعراض الحادثة بصاحب ذات الجنب، تدلّ على موضع العلة والمرض، وهي الحمى الحادة، والسعال، وضيق النفس، والوجع الناحس.

حدوث القرحة يكون إما من سبب باطن من داخل، وإما من سبب ظاهر من خارج. والسبب الباطن من داخل، بمنزلة خلط حاد يأكل ويحرق، أو امتلاء يمدد ويفرق. وأما السبب الظاهر من خارج، فإما أن يكون جسماً من الأجسام ذوات النفوس، وهي الأجسام النامية، وإما من جسم لا نفس له، أي غير نام.

والقرحة الحادثة عن جسم لا نفس له، يكون إما من جسم يمد بمنزلة الحبل، وإما من جسم يقطع بمنزلة السيف، وإما من جسم يحرق بمنزلة النار، وإما من جسم يرض^٥ بمنزلة الحجر، وإما من جسم يثقب بمنزلة السهم.

فأما القرحة التي تحدث عن جسم ذي نفس، فبمنزلة القرحة الحادثة عن نهشة الحيوان والحيوان الذي ينهش، لا يخلو من أن يكون إما حيوان له سم، وإما حيواناً لا سم له. وأما القرحة الحادثة عن نهشة حيوان لا سم له، لاتزال دائماً شبيهةً بالقرحة الحادثة عن جسم لا نفس له، لا خلاف بينهما ولا فرق.

١ ب: كآته.

٢ ب - من.

٣ أ ج - شديداً.

٤ ب - و.

٥ ب - بمنزلة النار، وإما من جسم يرض.

Zehirli hayvanların ısırmasından dolayı meydana gelen yaralara gelecek olursak, kesinlikle bunlarda, nefis sahibi olmayan cisimlerden dolayı meydana gelen yaralara benzer olmayan kötü semptomlar ortaya çıkması gerekir. Söz konusu bu kötü semptomlar ya işin sonunda yarayı takip eder, öyle ki hastalığın başlangıcında bu yara ile nefis sahibi olmayan cisimlerden dolayı meydana gelen yara arasında hiçbir fark yoktur. Ya da söz konusu kötü semptomlar, işin başında yarayı takip eder. İşin sonunda kötü semptomların kendisini takip ettiği yara, kuduz bir köpeğin ısırmasından dolayı meydana gelen yaraya benzerdir. Çünkü bu yara, ilk günlerde, diğer yaralara benzer. Daha sonra işin sonunda sudan korkma ve kasılma gibi helak edici kötü semptomlar ortaya çıkar. İşin başında kendisini kötü semptomlar takip eden yaraya gelecek olursak, yaraya tabi olan semptomlardan bazıları sadece söz konusu yarada olur. Bunun örneği, çürüme ile birlikte organlardan birinde meydana gelen ölüm veya organda ortaya çıkan kararmadır. Yaraya tabi olan semptomlardan bazıları bedeninin tümünü kapsar. Bunun örneği, zehir beyne zarar verdiğinde kendisinden dolayı kasılma meydana gelen yaralar veya kalbe zarar verdiğinde bayılmaya yol açan yaralar veya karaciğere zarar verdiğinde rengin değişmesi ve sarılığa yol açan yaralardır.

Zehirli hayvanlar tarafından ısırılan kişiler, zehri çekmek için yaranın üzerine konulan keskin, sıcak ve çekici bir ilaç ile dışarıdan ve tiryak (panzehir) ve benzeri şeyler gibi zehri kurutan ve yok eden bir ilaç ile içeriden tedavi edilirler.

Galen'in *Tıp Ekolleri Üzerine* Adlı Kitabının Dördüncü Kısımına Şerh

Kıyasçılar tecrübecilere üç noktada itiraz ederler. Birinci nokta şudur: Asclepiades gibi kıyasçılardan bazıları tecrübenin kendisinin, sabit bir şey olmadığını ifade etmişlerdir. Nitekim Asclepiades şunu dile getirmiştir: “Bedenler sürekli olarak değiştiği için ve kesinlikle tek bir hal üzere sabit kalmadığı için, bedene çoğu kez fayda veren şeyi muhafaza etmek mümkün değildir.”

Asclepiades tecrübecilere yönelik bu itirazında insafı davranmamıştır. Şöyle ki bedenler sürekli değişmeye ve bozulmaya tabi olsa da bu değişim, ilacın iki defa fayda vermeyeceği anlamına gelmez. Çünkü tabipler tabiatta mevcut olan değişimi değil, duyularla idrak edilen değişimi talep ederler.

فأما القرحة التي تحدث عن نهشة حيوان ذي سم، لا بدّ من أن يتبعها لا محالة أعراض رديئة، لا يكون مثلها في القرحة الحادثة عن الأجسام التي لا نفس لها. وهذه الأعراض الرديئة إما أن تتبع القرحة في آخر الأمر، حتى تكون في مبدأ أمرها لا فرق بينها وبين القرحة الحادثة عن جسم لا نفس له، وإما أن تتبعها في أول الأمر. والقرحة التي تتبعها الأعراض الرديئة في آخر الأمر، هي مثل القرحة الحادثة عن نهشة الكلب. فإنّ هذه القرحة تكون في الأيام الأولى شبيهة بسائر القروح، ثم إنّها في آخر الأمر تُحدث أعراضاً رديئةً مُهلِكة، بمنزلة التفزع من الماء والتشنج. وأما القرحة التي تتبعها الأعراض الرديئة في أول الأمر، فمنها تكون الأعراض التابعة لها في القرحة وحدها، بمنزلة القرحة التي تكون معها عفونة أو عطب عضو من الأعضاء، أو من سواد يظهر فيه. ومنها ما تكون الأعراض التابعة له تعمّ البدن كلّهُ، بمنزلة القروح التي يحدث عنها التشنج عندما يضرّ السم بالدماع، أو الغشي عندما يضر بالقلب، أو إحالة اللون واليرقان عندما يضرّ بالكبد.

الذين تنهشهم الحيوانات ذوات السموم، يُداوون من خارج بأدوية حادة^٢ حارة جاذبة توضع على القرحة كيما تجذب السم، ومن داخل بأدوية تجفف وتنشف السم، بمنزلة الترياق وما أشبهه.

١٥ شرح الباب الرابع من كتاب جالينوس في فرق الطب^٣

أصحاب القياس يطعنون على أصحاب التجربة من ثلاثة وجوه. أحدها أنّهم قالوا: «إنّ التجربة لا ثبات لها» بمنزلة أسقليبيادس. فإنّ هذا قال: إنّهُ لما كانت الأبدان دائمة التغير لا تقف على حال واحدة بته، صار حفظ ما قد نفع مراراً كثيرةً ممّا لا يمكن.

ولم ينصف هذا في طعنه على القوم، وذلك أنّ الأبدان وإن كانت دائمة التغير،^٤ فليس يبلغ من تغيرها أن يكون الدواء لا ينفع مرتين. لأنّ الأطباء إنما يطلبون التغير المحسوس، لا التغير الموجود في الطبع.

١ - تكون.

٢ - حادة.

٣ - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

٤ - التحلل والتغير.

İkinci nokta şudur: Erasistratus gibi bazı kıyasçılar tecrübenin, kendisine ihtiyaç duyulan şeyi tamamlamadığını dile getirmişlerdir. Erasistratus basit ve müfret olan hastalıkların tedavisinin, tecrübeler yoluyla basit ve müfret ilaçlarla bulunabileceğini kabul eder. Ancak mürekkep hastalıkların tedavisinin tecrübeler yoluyla mürekkep şeylerle (ilaçlarla) olmasına gelince bu, Erasistratus'un kabul etmediği bir şeydir.

Erasistratus da tecrübecilere yönelik bu itirazında insaflı davranmamıştır. Çünkü tecrübe, basit ve müfret hastalıkların tedavisini nasıl bulup çıkarıyorsa aynı şekilde onun, mürekkep hastalıkların tedavisini bulup çıkarması da mümkündür. Çünkü hastalıkların bazıları basit ve müfrettir. Bunun örneği, balgam hıltından kaynaklanan ateş, gün aşırı gelen ateş ve guttur (nikris). Hastalıkların bazıları mürekkeptir. Bunun örneği, kendisine yılandık (humra) karışmış kandan kaynaklanan şişlik, balgam hıltından kaynaklanan ateş ile gün aşırı ateşten mürekkep olan ateş, çürümeden kaynaklanan ateşe eşlik ettiği zaman hektik (ed-dik) olarak bilinen ateştir. Aynı şekilde tedavide kullanılan şeylerden bazıları basit ve müfrettir. Bunun örneği, semiz otu ve it üzümüdür. Tedavide kullanılan şeylerden bazıları mürekkeptir. Bunun örneği, sürmeler ve macunlardır.

Üçüncü nokta şudur: Athenaeus'un¹ belirttiği üzere bazı kıyasçılar tecrübenin, sanatsal (sınâî) bir yöntem olmadığını dile getirmiştir. Athenaeus şunu ifade etmişlerdir: Tecrübe, -onu icra eden meslek sahiplerinin, mesleklerinin hükümlerine ulaştığı- teknik bir yöntemin zorunlu sonucu değildir.

Athenaeus tecrübecilere yönelik itirazında insaflıdır. Çünkü Eflatun'un da dediği gibi "Kendisine kıyas (akıl yürütme) eşlik etmeyen hiçbir şey, sanatsal (sınâî)² değildir."

25 Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Beşinci Kısımına Şerh

Tecrübeciler, kıyasçılara üç noktada itiraz ederler. Birinci nokta şudur: Tecrübecilerden bazıları şunu dile getirmiştir: Kıyas, ancak bir şey daha evla, daha benzer (analojik) ve daha ikna edici olması bakımından yapıldığında anlamlı olur. Kıyasın, hakikatin bizzat kendisini ve tabiattaki mevcut durumu ortaya çıkarmasına gelecek olursak kıyas, bunu başaramaz.

1 Attalialı Athenaeus 1. Yüzyılda Roma'da yaşamış tabip. Onun otuz kadar kitap yazdığı rivayet edilir, ancak bunların hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Fizyoloji, patoloji, embriyoloji, terapötikler ve diyet, meteorolojinin ve coğrafyanın tıbbi boyutları gibi tıbbın farklı alanlarında eserler kaleme almıştır: <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/blog-yazarligi/attalia-li-athenaeus-athenaios>.

2 Burada "sanat" ifadesi ile kastedilen tıp ilmi olabilir. Zira tıp ilmi, bir sanat olarak düşünülmektedir.

والوجه الثاني أنهم قالوا: إنَّ التجربة ليس تكمل لما يُحتاج إليه، بمنزلة إراسطراطس. فإن هذا يقرُّ بأنَّ العلل البسيطة المفردة، توجد مداواتها بأشياء بسيطة بطريق التجارب، فأما وجود مداواة علل مركبة بأدوية مركبة بطريق التجارب، فذلك عنده مما يكره.

وهذا أيضًا لم ينصف في الطعن عليهم. وذلك أنه كما أنَّ التجربة تستخرج وتجد مداواة الأمراض البسيطة المفردة، كذلك قد يجوز أن تجد وتستخرج مداواة الأمراض المركبة. لأنَّ الأمراض منها بسيطة مفردة، بمنزلة النقرس،^١ وحمى الغب، وحمى البلغم، ومنها مركبة، بمنزلة الورم الدموي الذي تضرب فيه الحمرة، والحمى المركبة من حمى الغب ومن حمى البلغم، والحمى المعروفة بالدِّق إذا كانت معها حمى^٢ من^٣ عفونة. وكذلك الأشياء التي تُداوى بها الأمراض، منها أشياء بسيطة مفردة، بمنزلة البقلة الحمقاء، وعب الثعلب، ومنها أشياء مركبة، بمنزلة الأكحال والمعجنات.

والوجه الثالث أنهم قالوا: إنَّ التجربة ليس لها مذهب صناعي، بمنزلة ما قال أثيناوس. فإنَّ هذا قال: إنها غير لازمة للطريق الصناعي الذي به يصلون أصحاب الصناعات إلى أحكام صناعاتهم.

وقد أنصف هذا في طعنه عليهم، وذلك أنَّ كل أمر لا قياس معه، فهو غير صناعي كما قال أفلاطون.

شرح الباب الخامس من كتاب جالينوس في فرق الطب^٤

وأصحاب التجارب يطعنون على أصحاب القياس من ثلاثة وجوه. أحدها أنَّ بعضهم قال: إنَّ القياس إنَّما يوجب الشيء من طريق ما هو أولى وأشبه وأقنع، فأما أن يكون يقدر على استخراج نفس الحق، والأمر الموجود في الطبع فلا.

١ أ ج: الضرس.

٢ ج - حمى.

٣ ب - من.

٤ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

İkinci nokta şudur: Tecrübecilerden bir grup şunu dile getirmiştir: Tabiatta mevcut olan şeyden hareketle onların inkâr ettiği şeyi çıkarmak kıyasla mümkün olsa da bundan fayda elde edilmez.

5 Üçüncü nokta şudur: Tecrübecilerden diğer bir grup şunu dile getirmiştir: Kıyas ile çıkarsanan şey fayda veren şeyden olsa da bu, zorunlu bir şey olmayıp aksine fazlalık bir şeydir. Çünkü tecrübe yoluyla elde edilen şeyler, kendisine ihtiyaç duyulan durum için yeterlidir.

10 Kıyasçılar, tecrübecilerin talep etmediği özellikle şu üç şeyin bilinmesini isterler. Bunlardan birincisi bedeninin tabiatıdır. Burada "tabiat" lafzı ile kastım, tabiatlar konusunda araştırma alanına giren her şeydir. İkincisi hastalıkların sebepleridir yani geçmiş sebepler ve bağlayıcı sebeplerdir. Çünkü esbâb-ı bâdiye, tecrübeciler tarafından araştırılır ve talep edilebilir. Üçüncüsü kendisi ile sağlığın kazanıldığı şeylerin kuvveleridir. Şöyle ki tecrübeciler, etkili olan ilk ilacın etkisini araştırmazlar ve bunu talep etmezler. Yine onlar, 15 ilaçların her birinin meydana getirdiği kuvveyi araştırmazlar.

Kıyasçılar ekolünün özellikle kullandığı ve tecrübeci ekolün kullanmadığı üç araç vardır: Bunlar, anatomi (teşrîh), bir şeyin kendisinden hareketle o şey hakkında yapılması gereken şeye istidlal ve mantık ilmidir.

20 Anatomi iki çeşittir. Şöyle ki anatominin bir çeşidi tevafuk yoluyla meydana gelir. Bunun örneği, savaş esnasında ortaya çıkan durumdur. Anatominin diğer çeşidi ya canlı veya ölü bir hayvan üzerinde yapılan meslekî uygulamayla olur. Canlı hayvan üzerinde yapılan anatomi uygulaması ile organların fiilleri ve faydaları bilinir. Ölü hayvan üzerinde yapılan anatomi uygulaması ile her bir organın kendisine özgü cevheri, organın yaratılışı/ 25 yapısı, boyutu, sayısı, konumu ve bir organın ilişkide olduğu diğer organlar bilinir.

30 Tecrübeciler anatomi yöntemine iki yönden karşı çıkarlar: Birincisinde tecrübeciler, anatominin kendisine ihtiyaç duyulan şeyleri çıkarsamadığını iddia ederler. İkincisi anatomi ile bir şey elde edilse bu, tıp sanatında zorunlu olan bir şey olmaz.

والآخر أنّ قوماً منهم قالوا: إنّه وإن كان القياس يمكن أن يُستخرج به ما أنكره أولئك من الأمر الموجود في الطبع، فإنّه ليس يُنتفع بذلك.

والثالث أنّ قوماً آخرين^١ منهم قالوا: إنّه وإن كان ما يُستخرج بالقياس ممّا يُنتفع به، فليس ما لا بدّ منه ضرورةً، لكن هو شيء فضل، إذ كان ما يُستخرج بالتجارب يفني بما يُحتاج إليه.

أصحاب القياس خاصّة يطلبون معرفة ثلاثة أشياء لا يطلبها^٢ أصحاب التجارب. أحدها طبيعة البدن، أعني بقولي ها هنا «طبيعة» جميع باب النظر في الطبائع. والثاني أسباب الأمراض، أعني الأسباب السابقة والأسباب الواصلة، لأنّ الأسباب البادئة قد ينظر فيها ويطلبها أصحاب التجارب. والثالث قوى الأشياء التي تُستفاد بها الصحة، وذلك لأنّ أصحاب التجارب لا ينظرون في فعل الأدوية الذي هو فعلٌ أوّل، ولا يطلبونه ولا يبحثون عن القوة التي بها يفعل كل واحد من الأدوية ما يفعل.

ولفرقة أصحاب القياس ثلاثة آلات يستعملونها خاصّة^٣، ولا تستعملها فرقة أصحاب التجارب، وهي التشريح، والاستدلال من نفس الشيء على ما ينبغي أن يُفعل به، وعلم المنطق.

والتشريح يكون على ضربين. وذلك أنّ منه ما يقع بالاتّفاق، بمنزلة ما يعرض من ذلك في الحرب. ومنه ما يكون من فعل الصناعة، إما في حيوان حيّ وإما في حيوان ميت. والذي يكون في حيوان حيّ تُعرّف به أفعال الأعضاء ومنافعها، والذي يكون في حيوان ميت يُعرّف به جوهر كل واحد من الأعضاء المخصوص به، وخلقته، ومقداره، وعدده، ووضعه، ومشاركته لما يشاركه.

وأصحاب التجارب يطعنون على التشريح من وجهين. أحدهما أنّهم يزعمون أنّه ليس يُستخرج به ما يُحتاج إليه، والثاني أنّه وإن استُخرج به شيء، فليس هو ممّا لا بدّ منه ضرورةً في الصناعة.

١ ب: أخر.
٢ ب: لا يطلبونها.
٣ ب: هي خاصّة.

Açık olmayan (doğrudan bilinmeyen) bir şey [a] ya tabiatında açık değildir. Bunun örneği, duyum ile algılanamayan, ancak akılla bilinen her şeydir. Bu şeyin kendisi ile bilindiği kısma ve kendisine delalet eden kıyasa *analoji* denir ki bu, açık bir durumdan kapalı olan şeye kıyas yapmaktır. [b] Açık olmayan şey ya da ne tabiat ne de sanat (tıp) açısından kapalıdır. Aksine bu, zamanın bir anında kapalı olan şeylerdendir. Bunun örneği, tabiatında duyulur olup ancak uzakta bulunması, boyutunun çok küçük olması veya duyumunun, ona yabancı bir duyum organı ile talep edilmesi sebebiyle kapalı olan şeylerdir. Bu kısma delalet eden yöntem *epilojizm* denir. Bu, açık olan bir durumdan hareketle açık olan başka bir duruma kıyas yapmaktır.

Kıyasçılara gelecek olursak bunlar, açık olan bir durumdan hareketle kapalı olan başka bir durum için kıyası kullanırlar. Tecrübeciler ise açık olan bir durumdan açık olan başka bir durum için kıyası kullanırlar ve şunu iddia ederler: Böyle bir kıyas, duyularla idrak edilen şeylere karşı gelenlere karşı çıkmak için, gizlenen ve kaybolan bir şeyi açığa çıkarmak için ve tecrübecileri hatalarla kandırmak ve aldatmak isteyen kişilerin durumunu ifşa etmek için faydalıdır.

Kapalı olan şey [a] ya tabiatı bakımından kapalıdır. Bunun örneği, Yüce ve mübarek Tanrı'nın cevheri, aklın cevheri, nefis ve tabiatıdır. Durumu bu şekilde olan şeyler, açık olandan kapalı olan şeye kıyas yoluyla bilinebilir. [b] Kapalı olan şey, ya da duyum nezdinde kapalı olur. Söz konusu şey de şu dört sebepten biri dolayısıyla duyumdan kaçır: 1) Nesnenin, denizin ortasında bulunan bir gemi gibi duyulardan çok çok uzakta yer alması. Bu gemi, deniz kıyısında bulunan kişi için kapalıdır. 2) Havada uçuşan toz tanecikleri gibi boyutunun çok küçük olması. Ne zaman ki bir delikten veya pencereden güneş ışığı girmezse toz tanecikleri bizim için aşikâr olmaz. 3) Başka bir duyum cinsinden olması. Bunun örneği, tatma duyusu için aşikâr olmayan sestir. 4) Bir şey tarafından kapatılıp örtülmesi. Bunun örneği, denizin derinliklerinde deniz suyu tarafından örtülen taşdır.

Tecrübeciler, açık durumdan kapalı bir duruma yapılan kıyası hoş görmezler. Çünkü bu, kendisinden dolayı ihtilaf meydana gelen ve kendisi üzerine bir hüküm bina edilemeyen şeydir. Buna mukabil tecrübeciler açık bir durumdan hareketle açık bir duruma yapılan kıyası överler. Çünkü bunda ihtilaf söz konusu değildir. Eğer bunda bir ihtilaf söz konusu olursa, bu konuda hüküm vermek kolaydır. Tecrübeciler ihtilafın şu olduğunu iddia ederler: İhtilaf, kendisi hakkında görüş ayrılığı bulunan, idrak edilmeyen ve hakikatine vakıf olunamayan bir şeydir. Bu şeyin idraki ve bunun hakikatine ulaşma konusundaki kusur, ihtilafın sebebidir.

الشيء الذي ليس بظاهر، إما أن يكون في طبعه غير ظاهر، بمنزلة كل شيء لا يقع عليه الحس، وإتّما يُعرّف بالعقل. والباب الذي به يُعرّف هذا والقياس الذي يدل عليه يُقال له أنالوجسموس، وهو القياس على الخفي بالظاهر. وإما أن يكون ليس بخفي في الطبع ولا في الصناعة، لكنّه ممّا يخفي وقتاً من الأوقات، بمنزلة كل شيء هو في طبعه محسوس، إلاّ أنّه لبعده شقته، أو لصغر مقداره، أو لأنّه يُطلب بحاسة غريبة منه قد صار خفياً. والباب الذي يدل على هذا يقال له أفيلوجسموس، وهو القياس بالظاهر على الظاهر.

فأما أصحاب القياس فيستعملون القياس بالظاهر على الخفي، وأما أصحاب التجارب فيستعملون القياس من الظاهر على الظاهر، ويزعمون أنّ هذا نافع في الرد على من يطعن على ما يُرى حسّاً، وفي كشف ما قد توارى وغاب، وفي كشف أمر القوم الذين يلتمسون أن يغالطوا أصحاب التجارب ويخدعهم بالأغاليط.

الشيء الخفي إما أن يكون في طبعه خفياً، بمنزلة جوهر الله تبارك وتعالى، وجوهر العقل والنفس والطبيعة، وما كان كذلك فإنّما يُعرّف بالقياس من الظاهر على الخفي. وإما أن يكون إنّما هو خفي عند الحس، وهذا يفوت الحس لواحد من أربعة أسباب. إما لبعده الشقة، بمنزلة السفينة التي تكون في لجة البحر، فتخفي على من في شاطئ البحر. وإما لصغر مقداره، بمنزلة الهباء الذي يطير في الهواء، فإنّ هذا متى لم يدخل شعاع الشمس من كوة أو من روزنة لم يتبين لنا. وإما لأنّه من جنس حاسة أخرى، بمنزلة الصوت الذي لا يتبين للمذاق، وإما لأنّ شيئاً يغطيه ويستتره، بمنزلة حجر في قعر البحر يغطيه ماء البحر.

أصحاب التجارب يكرهون القياس من الظاهر على الخفي، لأنّه أمر يقع فيه اختلاف ولا يقع عليه الحكم، ويحمدون القياس من الظاهر على الظاهر، من طريق أنّه أمر لا يقع فيه اختلاف، وإنّ وقع كان الحكم فيه سهلاً. والاختلاف زعموا أنّه أمر يدل على أنّ الشيء الذي فيه الاختلاف لم يدرك ولم يُوقَف على حقيقته، والقصور عن إدراك الشيء وبلوغ حقيقته هو سبب الاختلاف.

١ أ.ج: الثالث.

٢ ب: على.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Altıncı Kısımına Şerh

Üçüncü ekole gelecek olursak bu fırka, metodistlerdir (ashâbu'l-hiyel). Metodistler, sebepleri, adetleri, yaşları, senenin dönemlerini, mizaçları, bel-
deleri, kuvveleri ve bedeninin organlarını araştırmaktan kaçınırlar. Hastalıklar
5 konusunda ise metodistler, özel olarak fert olan hastalıkları incelemekten
kaçınırlar. Çünkü tek tek olan hastalıkların sonu yoktur. Onlar, aklen tahsil
edilmesi daha iyi ve bulunması daha kolay olduğu için genel hastalıkların
tümünü amaçlarlar. Onlar genel hastalıkların tamamının üç olduğunu or-
taya koyarlar: Bunlardan birincisi boşaltım yani tahliyedir, ikincisi tıkanık-
10 lık yani hapsedilmedir, üçüncüsü bu ikisinden (boşaltım ve tıkanıklıktan)
mürekkep olandır.

Sağlığın kazanılması -ki bu, tedavidir- ya tedbir (düzenleme) ile ya elle
müdahale ile ya da ilaçlar kullanılarak gerçekleşir. Üçüncü ekolden (meto-
distler) bazıları söz konusu genel şeyi, hastalıkların tümünü yani tedbir ile
15 tedavi edilen, elle müdahale ile tedavi edilen ve ilaçlarla tedavi edilen has-
talıkları kapsayan bir genel şey kıldırılar. Metodistlerden bazıları tedbir ile
tedavi edilen genel hastalıkları, boşaltım ve tıkanıklık ve bunların ikisinden
mürekkep olan hastalıklara hasrettiler. Metodistlerden bazıları elle müda-
hale ile tedavi edilen hastalıkları, başka bir genel gruba hasrettiler ki tedavi
20 edilen şey ya organın tabiatına yabancı ve kötü bir şeydir. Bunun örneği,
mesanede meydana gelen taştır. Ya da konumu bakımından yabancı ve kötü
olan bir şeydir. Bunun örneği, bağırsakların dışına çıkması durumudur ki
bu, fıtıktan dolayı testisin şişmesidir. İlaçla tedavi edilen hastalıklara gelecek
olursak metodistler, zikrettiğimiz genel hastalıkların kendisi ile tedavi edilen
25 metotların tümü konusunda ortaklıklar ve aynı kanaattedirler.

Bu ekolün mensupları, "tıkanıklık hastalığı" ifadesi ile sürekli dışarı çı-
kan fazlalıkların(atıklar) hapsedilmesini kastederler. Bunun örneği, idrar
tıkanıklığı, bağırsak/karın tıkanıklığı ve terin boşalmamasıdır. "Boşaltım
hastalığı" ifadesi ile metodistler söz konusu fazlalıkların aşırı şekilde tahliye
30 edilmesini kastederler. Bunun örneği, aşırı ishal, hastanın tutmaya muktedir
olmadığı çok miktarda idrar ve aşırı terlemedir. "İki hastalıktan mürekkep
hastalık" ifadesi ile onlar, her iki hastalığı (tahliye ve hapsedme) bir araya
getiren hastalığı kastederler. Bunun örneği, gözün hem yoğun bir şekilde
şişkin hem de akıntılı olduğu zamanki durumdur.

شرح الباب السادس من كتاب جالينوس في فرق الطب^١

وأما أهل الفرقة الثالثة، وهم أصحاب الحَيْل، فإنهم يستعفون من النظر في الأسباب والعيادات والأسنان وأوقات السنة والأمزاج والبلدان والقوى وأعضاء البدن، وإذا صاروا إلى الأمراض استعفوا أيضاً من النظر - في الخاصة - الأفراد منها، لأنها ممّا لا نهاية له، ويقصدون لجُمَل الأمراض العامية، من قِبَل أنها أسهل وجوداً وأهون تحصيلاً في العقل. ٥
ووضعوا أن جُمَل الأمراض العامية ثلاث، إحداهن الانبعاث أي الاسترسال، والأخرى الاحتقان أي الاستمساك، والثالثة التركيب منهما جميعاً.^٢

اجتلاب الصحة، وهو^٣ مداواة يكون إما بالتدبير، وإما بعلاج اليد، وإما باستعمال الأدوية. وبعض أهل الفرقة الثالثة يجعلون هذه الجُمَل جملاً تعمّ جميع الأمراض، ما كان منها يُداوى بالتدبير، وما كان منها يُداوى بعلاج اليد، وما كان يُداوى بالأدوية. وبعضهم جعل الجُمَل الموجودة في الأمراض التي تُداوى بالتدبير الانبعاث، والاحتقان، والتركيبَ منهما، وجعل الأمراض التي تُداوى بعلاج اليد جملاً آخر، وهو أن يكون الشيء الذي يُعالج إما غريباً منكراً في طبعه، بمنزلة الحصاة التي تتولد في المثانة، وإما غريباً منكراً في موضعه، بمنزلة قروء الأمعاء، وهو القيلة الحادثة عن الفتق. وأما الأمراض التي تُداوى بالأدوية، فإنهم متفقون مشتركون على جميع ما يُداوى به من الجُمَل التي ذكرناها. ١٥

وأهل هذه الفرقة يعنون بقولهم «علة استمسائية» احتباس الفضول التي لم تزل تجري، بمنزلة حصر البول،^٤ وحصر البطن، واحتباس العرق، ويعنون بقولهم «علة استرسالية»^٥ الإفراط في استفراغ هذه الفضول، بمنزلة الخلفة، وكثرة البول الذي لا يقدر صاحبه على حبسه، وكثرة العرق، ويعنون بقولهم «علة مركبة من العلتين» العلة الجامعة للأمرين، بمنزلة العين إذا كانت واردة كثيرة الدموع معاً. ٢٠

١ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

٢ أ ج - جميعاً.

٣ أ ب ج: هي.

٤ ب: فتق.

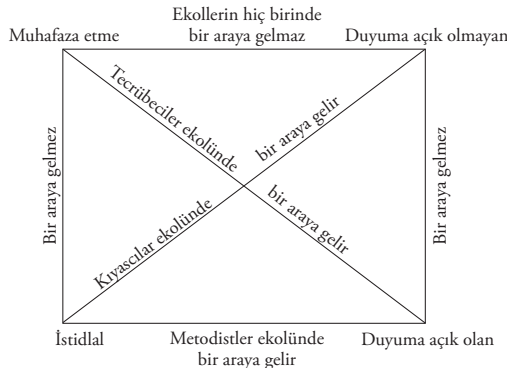
٥ ب + واستمسائه.

٦ ب + وانبعائته.

Onlar tıkanıklık hastalığını gevşetme ve yumuşatma yoluyla tedavi etmeyi amaçlarlar. Bunun örneği, şişmiş olan dizin, çemen otu, sarı taş yoncası (iklîlu'l-melik), keten tohumu, arpa unu ve papatyadan yapılmış olan bir karışımdan müellef olan bir yakı ile tedavi edilmesidir. Metodistler boşaltım hastalıklarını, engelleme ve tıkama yoluyla tedavi etmeyi amaçlarlar. Bunun örneği, ishalin ayva ile tedavi edilmesidir. Mürekkep hastalıklara gelecek olursak bu konuda onlar, diğerinden ziyade bu hastalıkların en önemlisini ve en şiddetlisini amaçlarlar. Bunun örneği, şişmiş olan gözün, eğer akıntısı şişlikten daha çok ise söz konusu maddeyi bastıran, durduran ve geri döndüren merhemlerle (eş-şiyâfât) tedavi edilmesi, eğer şişlik, akan maddeden daha çok ise çözücü merhemlerle tedavi edilmesidir.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Yedinci Kısımına Şerh

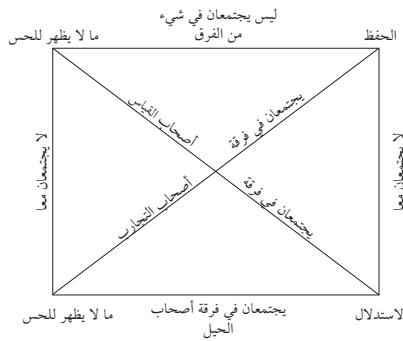
Üç ekolden her biri, bir şeyi amaçlamaktadır. Tecrübeciler ekolü şu iki şeyi talep ederler ve amaçlarlar: Bunlardan birincisi tecrübe ile ulaşılan şeyleri muhafaza etmek, diğeri ise duyularla açıkça anlaşılan şeyleri takip etmek. Kıyasçılar ekolü özellikle şu iki şeyi amaçlamakta ve talep etmektedir: Bunlardan birincisi bir şeyin kendisinden hareketle, o şey hakkında yapılması gereken şeyi istidlal etmek, diğeri ise duyularla açıkça bilinmeyen şeyleri [kıyas yoluyla] bilmektir. Metodistler ekolü şu iki şeyi amaçlamakta ve talep etmektedirler: Bunlardan birincisi, bir şeyin kendisinden, o şey hakkında yapılması gereken şeyi istidlal etmek, diğeri ise duyuma (duyulara) açık olan şeyleri takip etmek. Dolayısıyla bu dört şey yani muhafaza etme (ezber), istidlal, duyuma açık olan durumlar ve duyuma açık olmayan durumlar altı terkip oluşturabilir. Bu terkipten ikisi doğrulanamaz. Bu terkipten biri ise ekollerin mensuplarının hiçbirisi tarafından benimsenmez. Bu terkiplerden üçü ise aşağıdaki temsilde olduğu üzere bu ekoller tarafından benimsenir:

ويقصدون لمداداة العلل الاحتقانية بالإرخاء والتسليس، بمنزلة ما تُداوى الركبة الوارمة بالضماد المؤلف من الحلبة، وإكليل الملك، وبذر الكتان، ودقيق الشعير، والبابونج. ولمداداة العلل الانبعاثية بالإمساك والسد، بمنزلة ما تُداوى الخلفة بالسفرجل. فأما العلل المركبة، فإنهم يقصدون فيها إلى الأهم والأشد أكثر منهم إلى غير ذلك، بمنزلة ما تُداوى العين الوارمة إن كانت دموعها أكثر من ورمها بالشفافات التي تقمع وتدفع وتردع المادة، وإن كان ورمها أكثر بالشفافات المحللة.

شرح الباب السابع من كتاب جالينوس في فرق الطب^١

كل واحد من الثلاث الفرق يقصد لشيء، ففرقة أصحاب التجارب تقصد لأمرين تطلبهما، أحدهما حفظ ما قد استُدرك بالتجارب، والثاني^٢ اتباع ما هو ظاهر للحس. وفرقة أصحاب القياس تقصد لأمرين تطلبهما خاصّة، أحدهما^٣ الاستدلال من نفس الشيء على ما ينبغي أن يُفعل في أمره، ومعرفة ما لا يظهر للحس. وفرقة أصحاب الحيل تقصد لأمرين تطلبهما، أحدهما الاستدلال من نفس الشيء على ما ينبغي أن يُفعل في أمره، واتباع ما هو ظاهر للحس.^٤ فهذه الأربعة الأشياء، أعني الحفظ، والاستدلال، والأمر الظاهر للحس، والأمر الذي لا يظهر للحس قد يكون منها ستة تراكيب. اثنان منها لا يثبتان، وواحد ليس ينتحله أحد من أهل الفرق، وثلاثة ينتحلها أصحاب هذه الفرق على هذا المثال:

١ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

٢ أ ج - الثاني.

٣ ب - أحدهما.

٤ ج: عن.

٥ ج - وفرقة أصحاب الحيل تقصد لأمرين تطلبهما أحدهما الاستدلال من نفس الشيء على ما ينبغي أن تفعل في أمره، واتباع ما هو ظاهر للحس.

٦ ب - قد.

Üçüncü ekolün (metodistler) mensupları bunların¹ tanımını konusunda ihtilaf etmişlerdir. Metodistlerden bazıları şunu dile getirmişlerdir: “Bunlar, tıbbın gayesine tabi olan hisse açık genel şeyleri bilmektir.” Bazıları ise “Bunlar, tıbbın gayesine uygun zahir genel şeyleri bilmektir” demişlerdir. Bu ekole mensup başka bir grup ise “Bunlar, tıbbın gayesine faydalı ve uygun olan zahir genel şeyleri bilmektir” demişlerdir. Thessalus şunu dile getirmiştir: “Bunlar, tıpta bulunması kaçınılmaz olan tıbbın gayesine yakın genel şeyleri bilmektir.”

Tecrübeciler ve metodistler, duyularla açıkça anlaşılmayan durumlar konusunda akıl yürütmeyi hoş görmezler ve bundan kaçınırlar. Ancak tecrübeciler bundan, bilinmez (meçhul) bir şey olduğu için kaçınırken, metodistler ise faydasız olduğu için kaçınırlar.

Metodistler, muhafaza etme konusunda ve duyuma zahir olmayan bir şeyden kaçınmak ve ondan hoşlanmama hususunda tecrübecilere muhaliftirler. Yine metodistler, duyuma zahir olan durum konusunda kıyasçılara muhaliftirler. Metodistler hem kıyasçılara hem de tecrübecilere başka bir açıdan da karşıdırlar. Şöyle ki metodistler fayda vermediğini iddia ettikleri şeyleri -ki bunlar, sebepler, yaşlar, senenin dönemleri, bölgeler ve acı duyan organlar- yok sayarlar (hazfederler). Bununla birlikte tecrübeciler ve kıyasçılar uygulama konusunda ittifak etmişlerdir. Şöyle ki onlar belirli şeylerle tedavi ederler. Tecrübeciler ve kıyasçılar, kendisi ile tedavi yaptıkları şeylerin bilgisinin çıkarsandığı açı konusunda -yani tecrübeciler çıkarsamak istedikleri şeyi, gözlem ve ezberleme (muhafaza etme) ile çıkarsarken, kıyasçılar ise bunu istidlal ile çıkarsarlar- ihtilaf etmişlerdir.

Metodistler ve kıyasçılara gelecek olursak ne uygulama konusunda -çünkü bunlar sebeplere itibar etmezler- ne unsurların kız kardeşleri konusunda ne de kendisi ile tedavi yapılan şeylerin bilinmesini çıkarsamaya yarayan veçhe/cihet konusunda ittifak etmişlerdir. Çünkü metodistler, duyuma zahir olmayan durumlardan kaçınırlar.

Metodistlerin ekolü, kaçınılmaz olarak şu iki durumu içerir: Ya metodist ekol iddiasında doğrudur. Böylece kendisi ile fayda elde edilmeyen fazlalıklar hazfedildiği için bununla tıp sanatı büyük faydalar elde eder.

1 Burada kastedilen şey, üç ekol tarafından benimsenen üç terkip.

قد اختلف أهل الفرقة الثالثة في حدها، فقال بعضهم: إنَّها هي معرفة الجُمل الظاهرة للحس النافعة لتمام الطب، وقال بعضهم: إنَّها معرفة الجُمل الظاهرة الموافقة لتمام الطب، وقال قوم آخرون: إنَّها معرفة الجُمل الظاهرة الموافقة النافعة لتمام الطب، وقال باسلس: إنَّها معرفة الجُمل القريبة من تمام الطب التي لا بد منها فيه ضرورة.

٥ أصحاب^١ التجارب وأصحاب الحيل يكرهون النظر في الأمر الذي لا يظهر للحس ويتجنبونه، إلاَّ أنَّ أصحاب التجارب يفعلون ذلك على أنَّه أمر مجهول، وأصحاب الحيل على أنَّه أمر لا ينفع.

أصحاب^٢ الحيل مخالفون لأصحاب التجارب في الحفظ، وفي جهة الاستعفاء ممَّا لا يظهر للحس والكرهية له، ولأصحاب القياس في الأمر الظاهر للحس، ولهما جميعًا من جهة أخرى أنهم يحذفون أشياء يزعمون أنه لا يُنتَفَعُ بها، وهي الأسباب والأسنان وأوقات السنة والبلدان والأعضاء الآلثة. ومع هذا أيضًا، فإنَّ أصحاب التجارب وأصحاب القياس متفقون في العمل، وذلك أنَّهم يداوون بأشياء واحدة بأعيانها. وهم مختلفون في الوجه الذي به تُستخرَج معرفة الأشياء التي بها يداوون، من طريق أنَّ أصحاب التجارب يريدون أن يستخرجوا ما يستخرجونه من ذلك بالرصد والحفظ، وأصحاب القياس باستدلال.

١٥ وأما^٣ أصحاب الحيل وأصحاب القياس، فغير متفقين لا^٤ في العمل لأنَّهم لا ينظرون في الأسباب، ولا في^٥ بنات الأركان، ولا في الوجه الذي تُستخرَج به معرفة الأشياء التي بها تكون المداواة، لأنَّهم يهربون من الأمر الذي لا يظهر للحس.

ليس^٦ تخلو فرقة أصحاب الحيل من أحد أمرين، إما أن تكون صادقة في دعواها، فتكون صناعة الطب تنتفع بها منفعة عظيمة، إذ^٧ كانت تحذف منها ما هو فضل لا يُنتَفَعُ به،

١ أ ج: وأصحاب.
٢ ب: وأصحاب.
٣ ب: فأما.
٤ أ ج - لا.
٥ ج - العمل.
٦ أ - في.
٧ أ ج: وليس.
٨ أ ب: إذا.

Ya da metodistler iddialarında hatalıdır. Böylece tıp sanatı için gerekli ve zorunlu olan şeyleri hazfettikleri için onların tıp sanatına verdikleri zarar büyük olacaktır.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Sekizinci Kısımına Şerh

Durumlar hakkında araştırma yapmak ve bunlar hakkında hüküm vermek iki şekilde olur. Şöyle ki durumlar, test edilir. Bunların doğruluğu ve yanlışlığı akledilen durumlardan olduğu zaman, kıyas yoluyla, duyumlarla algılanan durumlardan olduğu zaman, duyum yoluyla bilinir. Galen, üçüncü ekolün taraftarları ile burada yaptığı münazarada ilk olarak araştırma kısımlarından ikinci kısmı kullanıyor. Çünkü ikinci kısım, tıp ilmine yeni başlayanlar için daha kolaydır ve üçüncü ekole mensup olanlar da bunu öncelerler ve tercih ederler.

Üçüncü ekolün (metodistler) mensupları ister esbâb-ı bâdiye olsun ister esbâb-ı sâbika olsun isterse esbâb-ı vâsıla olsun sebepler konusunu incelemeyi hazfederler. Yine onlar senenin dönemlerini, bölgeleri ve -mide ve rahim gibi bedenin organlarından bazıları sinirsel yapıda, dil gibi bazıları damarsal yapıda, akciğer ve dalak gibi bazıları atardamar yapısında olduğu için- bedenin farklı organlarını incelemeyi hazfederler.

Öncelikle inceleme sebepler konusunda olsun. Sebepler, başlatıcı, geçmiş ve bağlayıcı olmak üzere üç tanedir. Kıyasçılar bu üç sebebin hepsini bilmeyi talep ederler ve buna dair araştırma yaparlar. Tecrübeciler ise duyuma zahir olma bakımından esbâb-ı bâdiyeyi (ilk sebep-ana sebep)¹ bilmeyi isterler. Bundan dolayı o (Galen), açık olması bakımından tecrübeci ve metodist arasındaki tartışmayı öncelikle esbâb-ı bâdiye meselesinde ortaya koyma görüşündedir. Esbâb-ı sâbika ve esbâb-ı vâsılaya gelecek olursak, tecrübeciler bunları, duyuma zahir olmamasından dolayı, metodistler ise bu sebeplerin faydalı olmamasından dolayı araştırmazlar ve bunların bilinmesini talep etmezler.

1 Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathbûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 535.

وإما أن تكون كاذبةً في الدعوى، فتكون مضرتها لصناعة الطب مضرّةً عظيمة، إذ كانت تحذف الأشياء التي لا بد منها في الصناعة ضروريّةً.

شرح الباب الثامن من كتاب جالينوس في فرق الطب^٢

النظر في الأمور والحكم عليها يكون على ضربين. وذلك أن الأمور تُختبر ويُعرف حَقُّها من باطلها إما بالقياس إذا كانت من الأمور المعقولة، وإما بالحسّ إن كانت من الأمور المحسوسة. وجالينوس يستعمل في مناظرة أصحاب هذه الفرقة الثالثة ها هنا، أوّلًا هذا الباب الثاني من بابي النظر، وذلك لأنّه أسهل على الداخلين في علم الطب، ولأنّ^٣ أهل هذه الفرقة أيضًا يقدّمونه ويؤثرونه.

وأهل هذه الفرقة الثالثة يحذفون النظر في الأسباب،^٤ ما كان منها من الأسباب البادئة، وما كان منها من الأسباب السابقة، وما كان منها من الأسباب الواصلة، والنظر في أوقات السنة وفي البلدان وفي أعضاء البدن التي هي مختلفة، لأنّ بعضها عصبية، بمنزلة المعدة والرحم، وبعضها عروقية، بمنزلة اللسان، وبعضها شريانية، بمنزلة الرئة والطحال.

فليكن النظر أوّلًا في أمر الأسباب، والأسباب ثلاثة، البادئة والسابقة والواصلة. وأصحاب القياس يطلبون معرفة هذه الثلاثة كلها، وينظرون فيها. وأصحاب التجارب يطلبون معرفة الأسباب البادئة من طريق أنّها ظاهرة للحس. ولذلك رأى أن يجعل المناظرة بين صاحب التجربة وصاحب الحيل أوّلًا في هذه الأسباب البادئة من طريق أنّها ظاهرة، وأما الأسباب السابقة والأسباب الواصلة، فليس ينظرون فيها ولا يطلبون تعرّفها^٥ أصحاب التجارب، من طريق أنّها لا تظهر للحس، ولا أصحاب الحيل من طريق أنّها لا تنفع.^٦

١ أ: إذا.

٢ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

٣ أ ج: أن.

٤ ب: يحذفون المنظرين في أمر الأسنان والنظر في أمر الأسباب.

٥ ب: معرفتها.

٦ ب - ولا أصحاب الحيل من طريق أنّها لا تنفع.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Dokuzuncu Kısımına Şerh

Es-sebebu'l-bâdi ya parçaları benzer olan hastalıkların birine sebep olur. Bunun örneği, sıcak rüzgârların ateşe neden olmasıdır. Ya araçsal hastalıklardan birine sebep olur. Bunun örneği, bir darbenin, şişliğe sebep olmasıdır. 5 Ya bağıın ayrılmasına sebep olur. Bunun örneği, kılıcın, okun veya hayvan ısırığının yaraya sebep olmasıdır. Çünkü bağıın ayrılması konusundaki durum açıktır ve bunun es-sebebu'l-bâdi'den dolayı meydana geldiği duyularla açıkça bilinir.

Biz şunu açıklıyoruz: Ne zaman ki es-sebebu'l-bâdi'in ne olduğu bilinmezse, söz konusu sebepten dolayı meydana gelen bağ ayrılmasını iyileştirecek bir tedavi ile tedavi etmek mümkün olmayacaktır. Farz et ki kuduz bir köpek, insanın bedeninin bir yerini yırtılacak şekilde ısırduğunda ve bu köpeğin durumuna delalet eden alametlerden -ki bunlar köpeğin gözlerinin dışı doğru çıkması, dilinin ağzından sarkması, kuyruğunun gevşek olması, 15 susaması ve su içmemesidir- hareketle bilinir. Kuduz bir köpek tarafından ısırılan kişilerin tedavisi, tıpkı zehirli hayvanlardan bir hayvan tarafından ısırılan kişinin tedavisi gibi olur. Bunun tedavisinin hariçten olmasına gelecek olursak bu, yaranın ağzını açan ve genişleten, zehri çekip çıkaran yaranın üzerine konulan keskin ve sıcak ilaçlarla olur. İçeriden yapılan tedaviye 20 gelecek olursak bu, zehri yok eden ve kurutan şeylerle olur. Bunun örneği, panzehir (theriac) ve benzeri şeylerdir. Çünkü bağıın ayrılması, kuduz köpek veya yılan gibi zehirli hayvan ısırığından dolayı meydana gelirse yaranın genişletilmesine ve açılmasına ihtiyaç vardır. Bağıın ayrılması kılıç, ateş veya zehirli olmayan oktan dolayı olursa bu durumda yaranın sadece kaynaştırılması ve birleştirilmesine ihtiyaç vardır. Bağıın ayrılmasındaki durum 25 açıkladığım şekilde olduğu zaman esbâb-ı bâdiyenin durumu hakkında inceleme yapmanın, fayda elde edilen bir şey olduğu bilinmiş olur. Çünkü tedavi, sebebe göre değişiklik ve farklılık arz eder. Tedavinin farklılık arz etmesi ve değişiklik göstermesi ya onun miktarında ya onun keyfiyetinde ya 30 da burada açıkladığımız üzere onun cinsinin tamamında olur. Dolayısıyla biz, bir ve aynı hastalığın fail sebebi farklı olduğu zaman bunun tedavisini, farklı şekilde yapıyoruz.

شرح الباب التاسع من كتاب جالينوس في فرق الطب^١

السبب البادئ إما أن يكون سبباً لمرض من الأمراض المتشابهة الأجزاء، بمنزلة ما تكون السمائم سبباً للحمى، وإما أن يكون سبباً لمرض من الأمراض الآلية، بمنزلة ما تكون الضربة سبباً للورم، وإما أن يكون سبباً لتفرق الاتصال، بمنزلة ما يكون السيف أو السهم أو نهشة الحيوان سبباً للقرحة، ولأن الأمر في تفرق الاتصال أثبت، وأن حدوثه عن السبب البادئ ظاهر للحس.

نحن^٢ نبين أنه متى لم يُعرَف هذا السبب البادئ^٣ ما هو، لم يمكن أن يُداوى تفرق الاتصال الحادث عنه مداواةً يبرأ بها. فأنزل أن إنساناً نهشه كلبٌ كلبٌ نهشةً حرق بها موضعاً من بدنه، وعُرف أنه كلبٌ كلبٌ من هذه العلامات الدالة عليه، وهو أن عيناه تكونان ناتنتين، ولسانه يكون خارجاً عن فيه، وذنبه يكون مسترخياً، ويعطش ولا يشرب الماء. والذين ينهشهم كلبٌ كلبٌ يداوون كما يُداوى سائر من نهشه^٤ حيوان من الحيوانات الأخر ذوات السموم. أما من خارج، فبالأدوية الحارة الحادة التي توضع على القرحة، ممّا توسع وتفتح رأس القرحة وتجذب السم وتخرجه، وأما من داخل، فبالأشياء التي تُفني السم وتجفّفه، بمنزلة الترياق وما أشبهه. لأن تفرق الاتصال إن كان حدوثه عن نهشة حيوان ذي سم، بمنزلة كلبٍ كلبٍ أو أفعى، فهو يحتاج إلى أن يوسّع ويُفتح. وإن كان حدوثه عن سيف أو نار أو سهم غير مسموم، فهو يحتاج إلى أن يلحم ويدمل فقط. وإذا كان الأمر في تفرق الاتصال على ما وصفت^٥، فقد عُلم منه أن النظر في أمر الأسباب البادئة^٦ ممّا يُنتفع به، إذ كانت المداواة تختلف وتتغير بحسب السبب. واختلاف المداواة وتغيرها يكون إما في مقدارها، وإما في كيفيةها، وإما في جملة جنسها على ما وصفنا هنا. هنا. فإننا نداوي العلة الواحدة بعينها إذا اختلف السبب الفاعل لها بمداواة مختلفة.

١ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.
٢ أ ج - نحن.
٣ أ ج - البادئ.
٤ أ ج: نهشته.
٥ أ ج: عن.
٦ أ: نهشة.
٧ ب: قد وصفت.
٨ أ ج - البادئة.

Yaşların durumuna ilişkin araştırmanın da açıklayacağı üzere kendisi ile fayda elde edilen bir şey olduğu bilinebilir. Ben derim ki: Biz kan almak istediğimiz zaman, şu sebeplerden dolayı küçük bir çocuktan kan almayız: Küçük çocuğun bedeni, rutubet ve hararet sebebiyle hızlı bir şekilde çözülür. Kanın pek çoğu çocuğun büyümesi ve bedeninin artması/genişlemesi için kullanılır. Yine çocuğun kuvvetinin zayıf olmasıdır. Yaşlı kişiden de şu sebeplerden dolayı kan almayız: Yaşlı kişinin kanı azdır, bedeni soğumuştur, kurumuştur ve kuvveti zayıflamıştır. Biz, sadece gençliğinin zirvesinde olan kişiden kan alırız. Çünkü bu kişide, yaşlılarda ve çocuklarda olan engelleyici durumlar söz konusu değildir. Zira bu kişi, bedeninin hızlı şekilde çözülmesi, kuvveti zayıf olması ve kanın çoğunun büyümek için kullanılması bakımından çocuk gibi değildir. Yine bu kişi, kanın azlığı, soğukluğun ve kuruluğun baskın gelmesi ve kuvvetin zayıf olması bakımından yaşlı kişi gibi de değildir.

Bölgelere ilişkin bir araştırmanın da şu açıdan kendisinden fayda elde edilen bir şey olduğu bilinir. Ben derim ki: Bölgelerden bazıları mutedil mizaçlıdır. Durumu bu şekilde olan bölgelerde biz, gerektiği vakitte kan alırız. Bölgelerden bazıları Sakalibe bölgeleri gibi çok soğuk olan kuzey bölgelerdir. Durumu bu şekilde olan bölgelerde biz, aynı şekilde kan almayız. Bölgelerden bazıları aşırı derecede sıcak olan güney bölgelerdir. Durumu bu şekilde olan bölgelerde biz, harareti ile havanın bedenden çözdüğü şeyin çok olmasından dolayı kan almayız. Bunun örneği, Habeş bölgesinde ortaya çıkan durumdur.

Yine bedenin organlarının durumuna ilişkin araştırmanın da şu açıdan ihtiyaç duyulan ve fayda elde edilen bir şey olduğu bilinir. Ben derim ki: Kandandan kaynaklanan şişlik, şişmiş organa göre farklı şeylerle tedavi edilir. Eğer söz konusu şişlik gözde olursa bunun tedavisi, sürme ile yapılır. Eğer şişlik kulakta olursa bunun tedavisi, şarap sirkesi ve gül yağı ile yapılır. Eğer şişlik küçük dilde olursa bunun tedavisi dut pekmezi ile, bacakta meydana gelirse bunun tedavisi yakı ile, karında meydana gelirse bunun tedavisi sıcak su ve yağ ile yapılan kaynatılmış ilaçlar (nutûl) ile yapılır.

Sebeplere ilişkin araştırmanın da sana vermiş olduğum aracı hastalıklara dair örneklerden hareketle kendisine ihtiyaç duyulduğu ve kendisinden fayda elde edildiği ortaya çıkmıştır. Çünkü şişlik ya bizzat kendiliğinden dolayı yani sebebin bâdî'in (ilk sebep) olmaksızın meydana gelir.

وقد يُعلَم أيضاً أنّ النظر في أمر الأسنان ممّا ينتفع به ممّا أصف. أقول: أنّا إذا أردنا أنْ نفصد عرقاً، لم نفصده لصبّي صغير، لأنّ الصبي الصغير بدنه يتحلل سريعاً بسبب حرارته ورطوبته، ولأنّ أكثر الدم يتصرف في نمائه وزيادة بدنه، ولأنّ قوته تكون^١ ضعيفةً. ولا نفصد العرق أيضاً لشيخ، لأنّ^٢ دمه قد قلّ، وبدنه قد برد وجفّ، وقوته قد ضعفت. وإنّما نفصد العرق لمن كان في عنفوان سن الشباب فقط، لأنّ ليس فيه من الموانع التي في الصبيان وفي الشيوخ شيء، إذّا كان ليس هو مثل الصبي في سرعة تحلل البدن، وضعف القوة، وكثرة ما ينصرف من الدم في نماء بدنه، ولا مثل الشيخ في قلة الدم والبرد واليبس وضعف القوة.

ويُعلَم أيضاً أنّ النظر في أمر البلدان ممّا يُنتفع به من هذا الوجه، أقول: إنّ البلدان منها معتدل المزاج، وما كان منها^٣ كذلك، فنحن نفصد فيه العرق في وقت الحاجة، وبعضها شماليّ كثير البرد، بمنزلة بلاد الصقالبة، وما كان كذلك أيضاً^٤، فليس نفصد فيه العرق، ومنها جنوبيّ يلتهب ناراً، وما كان كذلك أيضاً، فليس نفصد فيه العرق، لكثرة ما يحلله الهواء من البدن بحرارته، بمنزلة ما يعرض ذلك في بلاد الحبشة.

ويُعلَم أيضاً أنّ النظر في أمر أعضاء البدن ممّا يُحتاج إليه ويُنتفع به من هذا الوجه، أقول: إنّ الورم الدموي يُداوى بأشياء تختلف بحسب العضو الوارم، فإنّ كان ذلك الورم في العين فدواؤه الأكلحال، وإنّ كان في الأذن، فدواؤه خل الخمر ودهن الورد، وإنّ كان في اللهاة، فدواؤه ربّ التوت، وإنّ كان في الساق فدواؤه الضماد، وإنّ كان في البطن^٥ فالنطول بالدهن^٦ والماء الحار.

وقد تبين أيضاً أنّ النظر في أمر^٧ الأسباب ممّا يُحتاج إليه ويُنتفع به من هذا المثال الذي أمثله لك من الأمراض الآلية، وذلك أنّ الورم يكون إما من قبل نفسه، أعني من غير سبب بادئ،

١ - تكون.

٢ - أ: ج: فإنّ.

٣ - أ: ب: إذا.

٤ - ب - منها.

٥ - ب - أيضاً.

٦ - أ: ليس يُفصد، ب: فلننا نفصد.

٧ - ب - وإن كان في البطن.

٨ - ج - بالدهن.

٩ - أ: ج - أمر.

Ya da sebebin bâdî'inden dolayı meydana gelir. Şişlik bizzat kendiliğinden dolayı olursa bu, geçmiş sebepten dolayıdır. Bu şişlik, bedende meydana gelen imtilâ'dır. Durumu bu şekilde olan imtilâ'da, bedenın tamamı tahliye edilmeden önce gevşetici şeylere ihtiyaç duyulmaz. Bundan önce ise bastırarak ve engelleyecek şeylere ihtiyaç duyulur. Şişliğin, bir darbe veya çarpmadan dolayı ortaya çıkan şey gibi sebebin bâdî'inden dolayı meydana gelmesine gelecek olursak bu, en başından itibaren yumuşatan ve gevşeten şeylere ihtiyaç duyar.

Açıkladığımız üzere inceleme iki kısımdır: Bunlardan birincisi duyumdan hareketledir ki bu, tecrübecilere uygun ve muvafık olan kısımdır. Tecrübecilerin dili ile metodistlerle tartışılmıştır. İkincisi ise kıyastan hareketledir ki bu, kıyasçılara uygun ve muvafık olan kısımdır. Böylece kıyasçı, metodistle işte buradaki münazara ile tartışır.

Galen'in Tıp Ekolleri Üzerine Adlı Kitabının Onuncu Kısımına Şerh

Metodistlerden bir grup şunu dile getirir: "Söz konusu genel şeyler¹, bedenın organlarının kendisinde olur." Onlardan bir grup şunu dile getirir: "Söz konusu genel şeyler, bedenın organlarının kendilerinin ihtiva ettiği hıtlarda olur." Genel şeylerin, organın bizzat kendisinde olduğunu söyleyen kimselerin görüşü, "genel şeyler duyuma zahir olan şeylerdir" dedikten sonra "genel şeyler organların bizzat cisimlerinde mevcuttur" demesiyle çürütülür. Nitekim organların tümü duyuma açık değildir, aksine hisse zahir olan organlar bedenın dışında olanlardır. Bedenın içinde örtülmüş olan organlara gelecek olursak bunlar, duyuma açık değildir. Organ duyuma açık olmadığı zaman söz konusu genel şeylerden organda meydana gelen şey, duyuma zahir değildir. Genel şeylerin organların ihtiva ettiği hıtlarda meydana geldiğini söyleyen ve hastalıkların söz konusu hıtların aşırı şekilde hapsedilmesi veya tahliye edilmesi olduğunu iddia edene gelecek olursak bu kimsenin görüşü şununla çürütülür: Tahliye birçok kez itidali aşacak miktarda meydana gelebilir. Bu durum, zarar vermez, aksine fayda verir. Bunun örneği, buhran² esnasında ortaya çıkan durumdur.

1 "Genel şeyler" ifadesi ile kasıt, hastalığa ilişkin genel göstergeler olabilir.

2 Ateşli hastalığın vücutta yol açtığı şiddetli hâl, kriz; sayıklama ve halüsinasyon; hastada gerçekleşen ani değişim: "Ve "buhrân"ın örf-i etubbâda ma'nâ-yı meşhuru marîdin def'aten sıhhat ve marad câniblerden birine taşıyır." Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzül-Mathbûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 256.

وإما من سبب بادئ. فإن^١ كان من قبل نفسه، فهو من سبب سابق، وهو من امتلاء يكون في البدن، وما كان من الورم كذلك فليس يحتاج إلى الأشياء المرخية دون أن يستفرغ البدن كله، فأما قبل ذلك فيحتاج إلى أشياء تتمع وتردع، وأما إذا كان من سبب بادئ^٢، بمنزلة ما يعرض من ضربة أو من صدمة، فهو يحتاج منذ أول الأمر إلى أشياء ترخي وتحلل.

والنظر على ما وصفنا بابان، أحدهما من الحس، وهو باب يشاكل ويوافق أصحاب التجارب، وقد نوظر به أصحاب الحيل عن^٣ لسان أصحاب التجارب، والآخر من القياس، وهو باب يشاكل ويوافق أصحاب القياس، فصاحب القياس يناظر صاحب الحيل بهذه المناظرة هنا.

شرح الباب العاشر من كتاب جالينوس في فرق الطب^٤

١٠ إن أصحاب الحيل منهم قوم يقولون: إن هذه الجمل تكون^٥ في نفس أعضاء البدن، ومنهم قوم يقولون: إنها تكون في الأخلاط التي تحتوي عليها أعضاء البدن. فمن قال منهم: إن هذه الجمل تكون في الأعضاء أنفسها، فقله ينتقض من أنه بعد ما^٦ قال: «إن الجمل أشياء تظهر للحس»، قال: «إنها موجودة في أجسام الأعضاء أنفسها»، وليس الأعضاء كلها ظاهرة للحس، بل إنما يظهر منها للحس ما كان في ظاهر البدن، وأما ما كان في باطن البدن مستورًا فليس هو بظاهر للحس. وإذا لم يكن العضو ظاهرًا للحس، فما يحدث فيه أيضًا من هذه الجمل فليس^٧ بظاهر للحس. وأما^٨ من قال منهم: «بأن الجمل تحدث في الأخلاط التي تحتوي عليها الأعضاء»، وكان يدعي^٩ أن الأمراض إنما هي إفراط هذه الأخلاط في الاحتباس أو في الاستفراغ، فقله ينتقض من أنه قد يعرض مرارًا كثيرة^{١٠} من الاستفراغ مقدار يجاوز الاعتدال، فلا^{١١} يضر، بل ينفع، بمنزلة ما يكون ذلك في البحران.

١ ب: وإذا، ج: وإن.

٢ أ - بادئ.

٣ ب: على.

٤ أ ج - من كتاب جالينوس في فرق الطب.

٥ أ ج - تكون.

٦ ب: أن.

٧ أ ج: ليس.

٨ ب: فإما.

٩ ب: يزعم.

١٠ ب: كثيرة أكثر.

١١ ب: ولا.

Bedenden tahliye edilen şeylerden bazısı, miktar bakımından tabiat dışı olan şeylerdir. Bunun örneği, her biri aşırı miktarda dışarı çıktığı zaman dışkı, idrar, ter ve kusmadır. Tahliye edilen şeylerden bazısı, keyfiyet bakımından tabiat dışıdır. Bunun örneği, rutubetli, aşırı şekilde yanmış olan dışkı, kırmızı ve siyah olduğu zaman idrar ve soğuk olduğu zaman terlemedir. Tahliye edilen şeylerden bazılarının tahliyesi, cihetlerin tümü bakımından tabiat dışıdır. Bunun örneği, kan fışkırmasıdır. Çünkü kanın, bedenden tahliye edilmesi tabii şekilde değildir. Ancak biz, pek çok kez kanın, tahliye edildiğini görürüz. Ancak bu tahliye, hastalığın bir sebebi değil, aksine sağlığın bir sebebidir.

Bağırsağın bir kısmı incedir ve bu üç tanedir. Bunlardan birincisine kapı (pilorus) denir. İkincisine jejunum (es-sâim-boş bağırsak) denir. Bundan sonrası ise kendisine ince bağırsağın kalanı (ileum) denilen dairesel yapıda olan kısımdır. Bağırsağın bir kısmı kalındır ve bu da üç tanedir. Bunlardan birincisi kör bağırsak (caecum), diğeri kolon ve üçüncüsü ise düz bağırsaktır (rectum).

Bir insanda aşırı ishal meydana geldiği zaman, sonrasında metodistler “Bu hastalık, boşaltım yani tahliye hastalıklarındandır” dediklerinde onlara şöyle denilir: “Söz konusu boşaltım hastalığının, hiçbiri duyuma zahir olmayan bağırsakların her birinde meydana gelmesi mümkün olduğunda bu hastalığın hangi bağırsakta meydana geldiğini nereden biliyorsunuz?” Şöyle ki iç organların hastalıklarını bilmek isteyen bir kimsenin, organların tabiatlarını, semptomların kuvvetini, tabiatlar ilmi ekolüne göre unsurların durumu hakkındaki incelemeyi, anatomi ilmini ve mantık ilmini bilmesine ihtiyaç vardır. Mantık ilminde alim olan kimse, nitelikler ve isimler konusunda metodistlerin yaptığı hatalar gibi hatalar yapmaz. Aksine böyle bir kişi, sıkı olanın karşısına yayılmışı, sertin karşısına yumuşağı, yoğun olanın karşısına çözülmüş olanı ve tahliyenin karşısına tahliye etmemeyi koyar.

Kişi, daha önce zikrettiğimiz şeyler konusunda iyi bir şekilde ilim sahibi olursa bu kişi, tahliye edilmeden önce organlardan birinde hapsedilen şeyin daha sonra tahliye edilmesinin şu altı sebepten biri dolayısıyla olacağını bilir: Tahliye 1) söz konusu şeyin ya incelmesinden ve latif hale gelmesinden dolayı olur. Bunun örneği, kanamadan dolayı kadınlarda ortaya çıkan durumdur. 2) Ya söz konusu şeyin çoğalmasından dolayı olur. Bunun örneği, sarhoş kişinin kusması olayında ortaya çıkan durumdur. 3) Ya kanalların genişlemesinden dolayı olur. Bunun örneği, cima esnasında ortaya çıkan durumdur.

الأشياء التي تستفرغ من البدن، منها ما هو خارج عن الطبيعة في مقداره، بمنزلة الثفل والبول والعرق والقيء إذا خرج من كل واحد منها مقدار مفرط. ومنها ما هو خارج عن الطبيعة في كفيته، بمنزلة الثفل الذي يكون كثير الرطوبة ومتشيطاً محترقاً، والبول إذا كان أحمر أو أسود، والعرق إذا كان بارداً^١. ومنها ما استفراغه خارج عن الطبيعة في جميع جهاته، بمنزلة انفجار الدم، لأنّ الدم ليس له في الطبع حد يُستفرغ به من البدن، وقد نجده مراراً كثيرةً يستفرغ، ولا يكون ذلك سبباً للمرض، بل سبباً للصحة.

الأمعاء منها دقاق، وهي ثلاث. أحدها يقال له التواب، والآخر يقال له الصائم، ومن بعد ذلك سائر الاستدارات التي يقال لها جملة أمعاء دقاق، وهي المصارين. ومنها غلاظ، وهي أيضاً ثلاثة، أحدها الأعور، والآخر القولن، والثالث المعاء المستقيم.

فإذا حدث بإنسان خلفه، ثم قال أصحاب الحيل: إنّ ذلك علة من العلل الاسترسالية، أيّ الانبعاث، قيل لهم: إذا كان يمكن^٢ هذه العلة الاسترسالية أن تحدث في كل واحد من هذه الأمعاء التي ليس منها ولا^٣ واحد يظهر للحس، من أين تعلمون في أيّ هذه حدثت تلك العلة. وذلك أنّ من أراد أن يتعرف علل الأعضاء الباطنة، فإنّه يحتاج أن يكون عالماً بطبائع الأعضاء، وبقوة العلامات، وبالنظر في أمر الأسطقسات على مذهب علم الطبائع، وبالتشريح، وبعلم المنطق. فإنّ من هو عالم بالمنطق لا يغلط كغلط أصحاب الحيل في الأسماء والصفات، ولكنه يجعل بإزاء الرخو المتمدد، وإبزاء الصلب اللين، وإبزاء المتخلخل الكثيف، وإبزاء الاستفراغ امتناع ما يستفرغ.

ومن كان عالماً بالأشياء التي ذكرناها قبل علماً جيداً، فهو يعلم أنّ الشيء الذي قد كان قبل استفراغه محتبساً في عضو من الأعضاء ثم استفرغ، فإنما استفرغ بواحد من ستة أسباب. إما لأنّه قد رقق ولطف، بمنزلة ما يعرض للنساء من النزف، وإما لأنّه قد كثر، بمنزلة ما يعرض للسكران القيء، وإما لأنّ المجاري قد اتسعت، بمنزلة ما يعرض في الجماع،

١ ب + له رائحة.

٢ ب: قد.

٣ ب - ولا.

- 4) Ya bir şeyin onu içerden veya dışardan çekmesinden dolayı olur. Bunun örneği, içeriden çekilmede, ısındığı zaman organlardan birindeki durumudur. Dışarıdan çekilmede ise, sıcak hava ve sıcak ilaçtır. 5) Ya defedici kuvvenin güçlenmesinden dolayı olur. Bunun örneği, ateşi zirvede olan kişinin soğuk su içmesi ve böylece o anda terlemesi durumunda ortaya çıkan şeydir. 6) Ya da tutucu kuvvenin zayıflamasından dolayı olur. Bunun örneği, dışkıının çıkarılması esnasında bayılan kimsede ortaya çıkan durumdur.

Biz, daha önce tahliye edilen şeyin hapsedilmesinin, yukarıdaki şeylere muhalif olan altı sebepten dolayı olduğunu da biliyoruz ki onlar şunlardır: Bu durum 1) ya söz konusu şeyin kalınlaşmasından dolayı, 2) ya azalmasından dolayı, 3) ya kanalların yoğunlaşmasından dolayı, 4) ya içeriden veya dışarıdan onu çeken bir şeyin olmamasından dolayı, 5) ya itici kuvvenin zayıflamasından dolayı, 6) ya da tutucu kuvvenin güçlenmesinden dolayı olur.

Organlardan bazıları gevşek ve yumuşaktır. Durumu bu şekilde olan organlara maddelerden bir şey aktığı zaman söz konusu maddenin ince olan kısmı süzülür, kalın olan kısmı ise tutulur. Metodistler bu durumun, mürekkep bir hastalık olduğunu düşünürler. Bunun örneği, ağızda, burunda ve gözlerde ortaya çıkan durumdur. Organlardan bazıları yoğundur ve bunların gözenekleri yoktur. Durumu bu şekilde olan organlara bir madde aktığı zaman maddenin hiçbir kısmı oradan akamaz ve süzülmez. Bunun örneği, uyluk, pazu ve bacakta ortaya çıkan durumdur. Metodistler yanılırlar ve şunu dile getirirler: “Kendisinden bir şey süzülmeyen şişlik, müfret ve basit bir hastalıktır. Kendisinden bir şey süzülen şişlik ise mürekkep bir hastalıktır.” Ancak onlar şunu bilmiyorlar: Göz gibi gevşek bir organda şişlik meydana geldiği zaman, eğer bunun maddesi ince olursa bunun bir kısmı süzülür ve akar. Söz konusu madde kalın olduğunda madde, organdan süzülmez ve ondan hiçbir şey akamaz.

Galen'in *Tıp Ekolleri Üzerine* adlı eserinin derlemesi tamamlandı.

Eserin tümünün manası, şerh ve telhis edildi. Allah'a hamd olsun.

وإما لأن شيئاً يجذبه من داخل أو من خارج، أما من داخل، فبمنزلة واحد من الأعضاء إذا كان قد سخن، وأما من خارج، فبمنزلة الهواء الحار والدواء الحار^١، وإما لأن القوة الدافعة قد قويت، بمنزلة ما يعرض لمن يشرب ماءً باردًا في منتهى حمّاه فيعرق من ساعته، وإما لأن القوة الماسكة تضعف، بمنزلة ما يعرض لمن يغشى عليه عندما يخرج منه الغائط.

٥ ونعلم أيضًا أن احتباس ما قد^٢ كان يستفرغ، إنَّما يكون لستة أسباب مخالفة لتلك^٣. إما لأنه قد غلظ، وإما لأنه قد قلّ، وإما لأنَّ المجاري قد تكاثفت، وإما لأنه ليس شيء يجذبه من داخل ولا من خارج، وإما لأنَّ القوة الدافعة قد ضعفت، وإما لأنَّ القوة الماسكة قد قويت.

الأعضاء منها ما هو سلس متخلخل، وما كان كذلك، فهو إذا انصب إليه شيء من المواد، رشح منه الرقيق من تلك المادة واحتبس الغليظ. وأصحاب الحيل يظنون أن هذا هو علة مركبة، بمنزلة ما يعرض ذلك في العين وفي الأنف وفي الفم. ومنها ما هو كثيف لا مسام له، وما كان كذلك، فهو إذا انصبت إليه مادة لم يرشح ولم يجر منها شيء، بمنزلة ما يعرض ذلك في الفخذ والعضد والساق. وأصحاب الحيل يغلطون ويقولون: «إنَّ الورم الذي لا يرشح منه شيء، هو مرض بسيط مفرد، والورم الذي يرشح منه شيء، هو مرض مركب»، ولا يعلمون أنَّ الورم إذا حدث في عضو متخلخل أيضًا، بمنزلة العين، إنَّ كانت مادته رقيقة رشح وجرى منه بعضها، وإنَّ كانت غليظة، لم يرشح ولم يجر منه شيء منها.

تمت جوامع كتاب جالينوس في فرق الطب

وجُمِّل معانيه مشروحة ملخّصة والله الحمد

١ ب - الحار.

٢ ب - قد.

٣ أ ج: لذلك.

٤ أ ج - مرض.

٥ أ: تم كتاب جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في فرق الطب على الشرح والتلخيص ترجمة حنين بن إسحق يرحمه الله والحمد لله حقَّ حمده كما هو أهله ومستحقه وصلواته على نبيه محمّد وآله أجمعين وحسبنا الله ونعم الوكيل، ج: تم جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في فرق الطب على الشرح والتلخيص يرحمه الله والحمد لله حقَّ حمده كما هو أهله ومستحقه وصلواته على نبيه محمّد وآله أجمعين وحسبنا الله ونعم الوكيل.

II. GALEN'İN “KÜÇÜK TIP SANATI ÜZERİNE” ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

**Galen'in *Küçük Tıp Sanatı* Diye Bilinen Kitabına
İskenderiyeli Şârihler'in Derlemesi**

Tercüme: Ebî Zeyd Huneyn b. İshak el-İbâdî

Bazı kişilerin görüşüne göre öğretimdeki (tealim) metotların çeşitleri beş tanedir. Bunların birincisi, tahlil (analiz) ve döndürme (aks) yöntemi icra edilen metottur. İkincisi terkip yöntemi üzere olan metottur. Üçüncüsü tanımın çözümlenmesi yöntemi üzere olan metottur. Dördüncüsü taksim yöntemi üzere olan metottur. Beşincisi niteleme ve resmetme/tasvir yöntemi üzere olan metottur. Söz konusu bu beş metottan üçü, tertip ve düzen üzere icra edilir. Bunlar, kendisine döndürme denilen tahlil, terkip ve tanımın tahlilidir. Beş yöntemden ikisi ise tertip dışı şekilde icra edilir. Bunlar taksim ve tasvirdir.

Taksim yöntemine gelecek olursak bu, tertip dışı şekilde cereyan eder. Çünkü taksim edilen şey, çeşitli açılardan taksim edilir. Bu, [a] ya cinsin türlere bölünmesi açısından olur. Bunun örneği, canlılığın, insana, ata ve öküze taksim edilmesidir. [b] Ya türün, şahıslara bölünmesi açısından olur. Bunun örneği, insanlığın, Eflatun, Asclepiades ve Sokrates'e taksim edilmesidir. [c] Ya bütünü, parçalara bölünmesi açısından olur. Bunun örneği, bedenin, baş, iki el ve iki ayağa taksim edilmesidir. [d] Ya cevherin, arazlara bölünmesi açısından olur. Bunun örneği, insanın, beyaz, kırmızı ve siyah olmasıdır. [e] Ya arazların, cevherlere bölünmesi açısından olur. Bunun örneği, beyazlığın kara, süte ve kuğu olarak bilinen hayvana taksim edilmesidir. [f] Ya da müşterek bir lafzın, mana bakımından farklı manalara bölünmesi açısından olur. Bunun örneği, “köpek” isminin, denizdeki köpek balığına, karada yaşayan köpeğe, köpek olarak isimlendirilen yıldıza ve Köpekler (Kelbiyyûn-Kînikler) grubundan olan felsefecilere bölünerek verilmesidir.

جوامع كتاب جالينوس في الصّناعة الصّغيرة الطيّبة

بسم الله الرّحمن الرّحيم

جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس المعروف

بالصّناعة الصّغيرة الطيّبة

نقل أبي زيد حنين بن إسحق العبادي^١

أنحاء المسالك في التعاليم^٢ بحسب رأي بعض الناس خمسة. أحدها المسلك الذي يجري الأمر^٣ فيه على طريق التحليل والعكس، والثاني المسلك الذي يكون على طريق التركيب، والثالث المسلك الذي يكون على طريق تحليل الحد، والرابع المسلك الذي يكون على طريق القسمة، والخامس المسلك^٤ الذي يكون على طريق الصفات والرسوم. وهذه الخمسة المسالك، منها ثلاثة تجري على ترتيب ونظام،^٥ وهي التحليل الذي يقال له العكس، والتركيب، وتحليل الحد، ومنها اثنان يجريان على غير ترتيب، وهما القسمة والرسم.

أما القسمة فصارت تجري على غير ترتيب، لأنّ الشيء الذي يُقسم تقع عليه القسمة على وجوه شتى. إما على جهة قسمة الجنس إلى الأنواع، بمنزلة الحيوان إلى الإنسان والفرس والثور، وإما على جهة قسمة النوع إلى الأشخاص، بمنزلة الإنسان إلى أفلاطون وأسقليبيادس^٦ وسقراطيس، وإما على جهة قسمة الكل إلى الأجزاء، بمنزلة البدن إلى الرأس وإلى اليدين وإلى الرجلين، وإما على جهة قسمة الجوهر إلى الأعراض، بمنزلة الإنسان إلى الأبيض وإلى الأحمر وإلى الأسود، وإما على جهة قسمة الأعراض إلى الجواهر، بمنزلة الأبيض إلى الثلج واللبن والحيوان المسمى ققتس، وإما على جهة قسمة اللفظ المشترك إلى المعاني المختلفة المشتركة فيه،^٧ بمنزلة اسم^٨ الكلب الواقع على كلب البحر، وكلب البر، والكوكب المسمى كلبًا، والفيلسوف الذي من حزب الكلبيين.

١ أ: بسم الله الرّحمن الرّحيم ...
٢ ثقتي بالله تعالى وحده، جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في الصّناعة الطيّبة الصّغيرة على الشرح والتلخيص.
٣ ب: أنحاء التعاليم والمسالك فيها.
٤ ب - الأمر.
٥ ب - المسلك.
٦ ب - وأسقليبيادس.
٧ ب - فيه.
٨ أ ج - اسم

Bütünün, parçalara bölünmesi, iki şekilde olur: Ya sinirin sinirlere veya damarın damarlara bölünmesinde olduğu gibi benzer olan parçalara bölünmekle olur. Ya da benzemeyen parçalara bölünmekle olur. Bunun örneği, bedenin tümü taksim edildiğinde bunun bir kısmının baş, bir kısmının eller, bir kısmının ayaklar ve bir kısmının göğüs olmasıdır.

Resmetme ve nitelemeye gelecek olursak bunlar tertip dışı olur. Çünkü niteleyen ve resmeden kişi, bir şeyi ya kemiyet ya keyfiyet ya da kendisi dışındaki başka bir şeye nispet ve izafet açısından niteler ve resmeder.

Başka bir gruba göre öğretim metotları üç tanedir. Onlar bu konuda şunu dile getirdiler: Her öğretimin ya tahlil ve döndürme ciheti ya terkip ciheti ya da tanımın tahlili ciheti üzere olması kaçınılmazdır. Bunlardan her biri ya tertip üzere ya da tertip dışı şekilde olur. Tahlil ve döndürmenin her ikisi, sondan başa doğru döndüğü zaman ortada olan hiçbir şeyi ihmal etmediğinde tertip üzere olur. Aynı durum taksim için de geçerlidir. Çünkü taksim, tahlil yöntemine dâhildir. Bunun örneği tahlil hakkında şunu dile getirmendir: Beden, mürekkep organlara, mürekkep organlar benzer parçalı organlara (tek tip-homojen)¹, benzer parçalı organlar hıtlara², hıtlar gıdalara, gıdalar unsurlara -ki bunlar ateş, hava, su ve topraktır- ayrılır. Taksim konusunda bunun karşılığı şunu dile getirmendir: Beden, başa, ellere ve ayaklara taksim edilir. Bunlardan her biri, kendisinden oluştuğu cüzlere ayrılır. Bunun örneği başın kemiğe, beyne ve omur iliğe ayrılmasıdır. Sonrasında yine bu organların taksimi, benzer parçalı organların cüzlerinde son buluncaya ve orada duruncaya kadar kendisinden oluştuğu cüzlere ayrılır.

Tertip dışı olan tahlil ve taksime gelecek olursak bu ikisi, kişinin ortada olan şeyi ihmal ettiği ve şeylerin tertibini ve nizamını değiştirdiği zaman olur. Tahlil hakkında şunu demen bunun örneğidir: Beden, benzer parçalı organlara kadar ayrılır, böylece mürekkep organları terk etmiş oluruz. Veya sen şunu diyebilirsin: Beden, mürekkep organlara, mürekkep organlar, benzer parçalı organlara, benzer parçalı organlar gıdalara, gıdalar hıtlara kadar ayrılabilir. Böylece sen tertip ve düzeni değiştirmiş olursun.

1 Benzer parçalı organlardan maksat, sadece "et" veya "kemik" gibi organlardır. Bk. <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=38815#7f2e64>. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbizul-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 493.

2 Kan, balgam, sarı safra ve kara safra.

وقسمة الكل إلى الأجزاء تكون على ضربين. إما إلى أجزاء متشابهة بمنزلة العصبية إذا قُسمت أعصاباً، والعرق إذا قُسم عروقاً، وإما إلى أجزاء غير متشابهة، بمنزلة جملة البدن إذا قُسم أجزاءً، فمنها الرأس ومنها اليدين ومنها الرجلان ومنها الصدر.

فأما الرسم والوصف، فإنما صارا على غير ترتيب، لأنّ الواصف والراسم إنما يصف الشيء ويرسمه، إما من كميته، وإما من كميته، وإما من إضافته ونسبته إلى غيره.^١

وأثناء التعاليم بحسب رأي قوم آخرين ثلاثة. وذلك أنّهم قالوا: إنّ كل تعليم لا يخلو من أن يكون إما على جهة العكس والتحليل، وإما على جهة التركيب، وإما على جهة تحليل الحد. وكل واحد من هذه يجري إما على ترتيب، وإما على غير ترتيب.

فالتحليل والعكس يكونان على ترتيب عندما لا يدع شيئاً ممّا في الوسط إذا هو رجع من الأخير إلى الأول. وكذلك الأمر في القسمة، لأن القسمة داخلية في التحليل. مثال ذلك

في التحليل أن تقول: إنّ البدن ينحلّ إلى الأعضاء المركبة، والأعضاء المركبة تنحلّ^٢ إلى الأعضاء المتشابهة الأجزاء، والأعضاء المتشابهة الأجزاء إلى الأخلاط، والأخلاط إلى الأغذية، والأغذية إلى الأسطقسات، وهي النار والهواء والماء والأرض. ونظير ذلك في القسمة أن تقول: إنّ البدن ينقسم إلى الرأس واليدين والرجلين، وكل واحد من هذه ينقسم

إلى الأجزاء التي هو منها مركب، بمنزلة الرأس إلى العظم والدماغ والتخاع. ثم إنّ هذه أيضاً تنقسم إلى الأجزاء التي هي مركبة منها إلى أن تنتهي القسمة إلى الأعضاء المتشابهة الأجزاء، فتقف عندها.

وأما التحليل والقسمة على غير ترتيب، فيكونان عندما يدع الإنسان بعض ما في

الوسط ويغير ترتيب الأشياء ونظامها، مثال ذلك في التحليل أن تقول: إنّ البدن ينحلّ

إلى الأعضاء المتشابهة الأجزاء، فقد تركنا الأعضاء المركبة، أو تقول: إنّ البدن ينحلّ

إلى الأعضاء المركبة، والمركبة إلى المتشابهة الأجزاء، والمتشابهة الأجزاء إلى الأغذية،

والأغذية إلى الأخلاط، فتكون قد غيرت الترتيب والنظام.

١ أ - ج - و.

٢ ب + وذلك أجمع غير محصور ولا مرتّب.

٣ أ - ج - تنحلّ.

٤ أ: في القسمة.

Bu durumun benzeri taksim konusunda şunu demendir: Cevher, cisim olana ve cisim olmayana; cisim büyüyen ve büyümeyene; büyüyen şey, canlı ve cansıza; canlı, düşünen ve düşünmeyene; düşünen, ölen ve ölmeyene taksim edilir. Eğer cevherin, cisme ve cisim olmayana; cismin, büyüyen ve büyümeyen ayrıldığını söylersen böylece sen ortada yer alan “nefes alan” ve “canlı” kategorisini terk etmiş olursun. Veya sen, cevheri canlıya ve cansıza taksim edersen; canlının bazısının cisim, bazısının cisim olmadığını söylersen böylece tertibi ve düzeni değiştirmiş olursun.

Terkibe gelecek olursak bir şeyi ihmal etmeksizin ve düzeni değiştirmeksizin baştan ve sondan gittiğinde bunun da bazısı tertip ve düzen üzere olur. Bunun örneği şunu dile getirmendir: Unsurlar terkip ettiği zaman bunlardan bitkiler; bitkilerden gıdalar; gıdalardan, hıltlar; hıltlardan benzer parçalı organlar; benzer parçalı organlardan mürekkep organlar; mürekkep organlardan bedeninin tümü oluşur.

Sen bazı şeyleri ihmal ettiğinde veya bazılarını değiştirdiğinde terkinin bazısı tertip dışı şekilde olur. Bunun örneği şunu dile getirmendir: Unsurlar terkip ettiği zaman, bunlardan hıltlar meydana gelir. Böylece gıdaları terk etmiş olursun. Veya şunu diyebilirsin: Unsurlar terkip ettiği zaman bunlardan bitkiler; bitkilerden hıltlar; hıltlardan mürekkep organlar; mürekkep olanlardan benzer parçalı organlar meydana gelir. Böylece sen, tertibi ve düzeni değiştirmiş olursun.

Tanınımın tahliline gelecek olursak hiçbir şeyi ihmal etmediğinde ve değiştirmedeğinde bunun bir kısmı tertip ve düzen üzere cereyan eder. Bunun örneği şunu dile getirmendir: Tıp, sağlıkla, hastalıkla ve ne sağlık ne de hastalıkla ilgisi olan durumları bilmektir. Bu üç durumdan her biri, üç şey üzerinde vaki olur. Bunlardan birincisi beden, diğeri koruyucu ve fail sebep, üçüncüsü ise şu anki duruma delalet eden, geçmişten haber veren ve onu hatırlatan, erken gelip ileride meydana gelecek olanı haber veren alametlerdir. Bu üç alametten her biri etkisini ya içinde bulunulan zamanda ya devamlı olarak ya da çoğunlukla gösterir.

Tanınımın tahlilinin diğerk kısmına gelecek olursak bazı şeyleri ihmal ettiğinde veya bazı şeyleri değiştirdiğinde -ne zamanki bu, zikrettiğimiz tertip üzere gerçekleşmezse ve ortada bir eksiklik veya değişiklik olursa- düzensiz ve tertip dışı şekilde cereyan eder.

ونظير ذلك في القسمة أن تقول: إنَّ الجوهر ينقسم إلى جسم ولا جسم، والجسم ينقسم إلى نامٍ وغير نامٍ، والنامي ينقسم إلى حيٍّ ومواتٍ، والحيّ ينقسم إلى الناطق وغير الناطق، والناطق ينقسم إلى مائت وغير مائت. فإن قلت: إنَّ الجوهر ينقسم إلى جسم ولا جسم، والجسم ينقسم إلى نامٍ وغير نامٍ، فتكون قد تركت في الوسط المتنقّس والحي، أو تقول: إنَّ الجوهر ينقسم إلى الحيوان وغير الحيوان، والحيوان منه جسم ومنه لا جسم، فتكون قد غيرت الترتيب والنظام.

وأما التركيب فمنه أيضًا ما يجري على الترتيب والنظام، وذلك عندما تسلك من الأول والأخير من غير أن تدع شيئًا أو تغير نظامًا، مثال ذلك أن تقول: إنَّ الأسطقسات إذا تركبت حدث عنها النبات، ويحدث عن التّبات الأغذية، وعن الأغذية^٢ الأخلاط، وعن الأخلاط الأعضاء المتشابهة الأجزاء، وعن الأعضاء^٣ المتشابهة الأجزاء الأعضاء المركبة، وعن الأعضاء^٤ المركبة جملة البدن.

ومنه ما يجري على غير ترتيب، وذلك عندما تدع بعض الأشياء أو تغير بعضها، مثال ذلك أن تقول: إنَّ الأسطقسات إذا تركبت حدث عنها الأخلاط، فتكون قد تركت الأغذية، أو تقول: إنَّ الأسطقسات إذا تركبت حدث عنها النبات، وعن النبات الأخلاط، وعن الأخلاط الأعضاء المركبة، وعن المركبة المتشابهة الأجزاء، فتكون قد غيرت الترتيب والنظام.

وأما تحليل الحد، فمنه ما يجري على نظام وترتيب، وذلك عندما لا تدع شيئًا ولا تغير شيئًا، مثال ذلك أن تقول: إنَّ الطب هو معرفة الأمور الصحيّة والمرضيّة، والتي ليست بصحيّة ولا مرضيّة. وإن كل واحد من هذه الأمور الثلاثة يقع على ثلاثة أشياء، أحدها البدن، والآخر السبب الحافظ والفاعل، والثالث العلامة التي تدلّ على الوقت^٥ الحاضر، والتي تنبئ عن الماضي، وتذكّر به، والتي تتقدم فتنبئ^٦ عما سيكون. وكل واحدة من هذه العلامات الثلاث إما أن تفعل ذلك في الوقت الحاضر، وإما أن تفعله دائمًا وإما على الأكثر.

ومنه ما يجري على غير ترتيب ولا نظام، وذلك عندما تدع بعض الأشياء أو تغير بعضها، متى لم يجر الأمر في^٧ الترتيب على ما ذكرنا، وكان فيه تغيرًا أو نقصانًا في الوسط.

١ ب: والجسم إلى الناطق وغير الناطق. ٤ ب - الأعضاء. ٧ أ ج - الوقت.
٢ ب + تمضي، ج: عند تمشي. ٥ أ ج - الأعضاء. ٨ أ ج: تنبئ.
٣ أ ج - الأغذية وعن الأغذية. ٦ أ ج: ومثال ذلك أن تقول إنَّ الأسطقسات. ٩ أ ج: على.

Tahlil ve taksim her ikisi, tek bir şeyden başlaması ve pek çok şeyde son bulması bakımından ortaktır. Tahlil ve döndürme fiil ve duyum bakımından tek olan bir şeyden başlar, bilkuvve ve akledilir olan pek çok şeyde sona erer. Bunun örneği, bedenden başlayıp -duyulur ve bilfiil olmayıp kuvve ve akledilir olma bakımından bedende mevcut olan- unsurlarda durmaktır. Taksim ise bilkuvve olan ve makul olan bir şeyden başlar. Böylece o, tek şeyi bilfiil birçok şeye böler. Bunun örneği, cinsin türlere, türlerin şahıslara bölünmesidir. Veya taksim, bilfiil bir şeyden başlar ve böylece o, kendisi ile bilfiil olan pek çok şeyde son bulur. Bunun örneği, bütünüün parçalara bölünmesi, cevherin arzulara veya arzuların cevherlere bölünmesidir.

Sonuç olarak şu söylenir: Öğretim (tealim) metotları şu üç yöntemdir: Tahlil, terkip ve tanımın tahlili. Tanımlara, tasvirilere ve burhanlara gelecek olursak bunlar, öğretim metotlarından değildir. Ancak bunlar mantık ilimleridir. Tanımın tahlili yöntemi üzere cereyan eden öğretim, pek çok adla isimlendirilir ki bunlar, tanımın çözümlenmesi, tanımın döndürmesi, tanımın bölümlenmesi, tanımın açılması, tanımın genişletilmesi, tanımın tefsiri ve tanımın özetlenmesidir.

Tabiplerden bir grup, bu üç tür öğretim tekniğini kullanmayı arzu etti. Böylece tanımın tahlili yöntemini, Herophilus'un¹ takipçileri ve Erythreanlı Heraclides² uygulamıştır. Terkip yöntemini yine Herophilus'un takipçileri ve Antakyalı Athenaeus³ uygulamıştır. Tahlil ve döndürme (aks) yöntemine gelecek olursak bu yöntemi diğer tabiplerin dışında sadece Galen uygulamıştır. Tahlil, döndürme ve tanımın tahlili yöntemlerinden her biri, bir açıdan diğerinden üstündür. Tanımın tahlili yöntemine gelecek olursak bu, döndürme yönteminden üstündür. Çünkü bu yöntem, öğretimde her şeyi öz ve kısa bir şekilde verir ve verilen şeylerin öğrenciler tarafından hıfzedilmesini kolaylaştırır. Döndürme yöntemi; önemi, büyüklüğü ve teknik yöntemin gereği bakımından tanımın tahlili yönteminden üstündür.

Tanımlardan bazıları cevherîdir. Bunlar tanımlanan şeyin cevherinden başlayan tanımlardır. Bunun örneği, insanın tanımının, düşünen canlı, ölümlü, ilmi ve edebi kabul eden olmasıdır. Tanımlardan bazıları tasvirîdir.

1 İskenderiye'de yaşamış MÖ.280 yılında ölmüş tabip.

2 Birinci yüzyılın sonlarında yaşamış Herophilus'un takipçisi.

3 MS. Birinci yüzyılda yaşamış tabip.

التحليل والقسمة يشتركان في أنّهما جميعًا يتبدّان من واحد ويصيران^١ إلى كثير، ويختلفان في أنّ التحليل والعكس إنّما يأخذ شيئًا هو بالفعل والحس واحد، وينتهي به إلى أشياء كثيرة هي بالقوة والمعقول. مثال ذلك أنّ ينتهي بالبدن إلى الأسطقسات التي إنّما وجودها في البدن بالعقل والقوة لا بالفعل والحس. فأما القسمة فتأخذ واحدًا هو بالقوة والمعقول^٢ واحد، فتقسمه إلى أشياء كثيرة بالفعل، بمنزلة قسمة الجنس إلى الأنواع، والنوع إلى الأشخاص، أو تأخذ شيئًا هو بالفعل واحد، فتصير به إلى أشياء هي بالفعل كثيرة، بمنزلة قسمة الكل إلى الأجزاء، أو قسمة الجوهر إلى الأعراض، أو العرض إلى الجواهر.

وعند التحصيل يقال: إنّ أنحاء التعاليم هي هذه الثلاثة، التحليل والتركيب وتحليل الحد. فأما الحدود والرسوم والبراهين، فليست من أنحاء التعاليم، لكنها علوم منطقية. والتعليم الذي يجري على طريق تحليل الحد يُسمى^٣ بأسماء كثيرة، وهي تحليل الحد، وعكس الحد، وقسمة الحدّ، وتفتيح الحد، وبسط الحد، وتفسير الحد، وتلخيص الحد.^٤

وقد التمس استعمال بعض^٥ هذه التعاليم الثلاثة قومًا من الأطباء، فتعاطى تحليل الحد أصحاب إيروفليس وإيراقليدس الأثراري، وتعاطى التركيب أصحاب إيروفليس أيضًا وأثيناوس الأنطاكي، فأما التحليل والعكس فجالينوس وحده^٦ دون سائر الأطباء^٧ استعمله. وكل واحد من التحليل والعكس وتحليل الحد يفوق صاحبه في شيء. أما تحليل الحد فيفوق العكس في أنّه يأتي بكل شيء من التعليم باختصار وإيجاز، وفي أنّه يسهّل حفظ ما يأتي به على المتعلمين. وأما العكس فيفوق تحليل الحد في جلالته القدر وفي لزوم الطريق الصناعي.

والحدود منها جوهرية، وهي التي تؤخذ من جوهر الشيء المحدود، بمنزلة حد الإنسان أنّه حيوان ناطق مائت قابل للعلم^٨ والأدب، ومنها رسومية،

١ ب: ينتهيان.

٢ ب - و.

٣ ب - والمعقول.

٤ أ ج: فيسقى.

٥ أ ج - وتلخيص الحد.

٦ أ - بعض.

٧ أ ج - وحده.

٨ ب + والنّاس.

٩ أ ج: العقل.

Bunlar, şeylere tabi olan arazlardan alınan tanımlardır. Bunun örneği, insanın, geniş tırnaklı ve bedeni deri ile kaplı dik duran canlı olarak tanımlanmasıdır.

5 Galen, bu üç öğretim yönteminin her birini kitaplarında kullanır. Böylece Galen, tahlil ve döndürme yöntemi üzere cereyan eden öğretim tekniğini, *Hastalıklar ve Belirtileri Üzerine*, *Hastalıkların Konumlarına Dair* ve *İyileşme Metotları* adlı eserlerinde kullanır. Terkip yöntemini ise o, *Unurlara Dair*, *Mizaca Dair* ve *Tabii Kuvvelere Dair* adlı kitaplarında kullanır. Konuyu öz
10 ve kısa bir şekilde sunmayı amaçladığı için tanımın tahlili tekniğini Galen, bu kitapta [yani *Küçük Tıp Sanatı*] ve *Tıbbın İspatına Dair* adlı kitapta kullanır.

Tıp, sağlıklı, hastalıkla ve ne sağlık ne de hastalıkla ilgisi olan durumların bilgisi olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda “bilgi” ifadesinin zikredilmesi, bir şeyin cinsinin zikredilmesi makamındadır. Sağlık, hastalık ve ne sağlık
15 ne de hastalıkla ilgisi olan durumların zikredilmesi, fasılları zikretme makamındadır.

Sağlık durumları üç tanedir: Birincisi sağlığı kabul eden beden, ikincisi sağlığa delalet eden alamet ve üçüncüsü sağlığın faili ve koruyucu sebebidir. Hastalık durumları üç tanedir: Birincisi hastalığı kabul eden beden -ki bu,
20 hasta olarak isimlendirilen bedendir-, ikincisi hastalığa delalet eden alamet ve üçüncüsü hastalığı meydana getiren veya onu devam ettiren sebeptir. Ne sağlıklı ne de hastalıkla ilgisi olan durumlar da üç tanedir: Birincisi ne sağlık ne de hastalık durumunu kabul eden beden, ikincisi söz konusu bu duruma delalet eden alamet, üçüncüsü söz konusu bu durumu meydana
25 getiren ve devam ettiren sebeptir. Bir araya getirildiği zaman bunlardan şu şekilde olduğu gibi dokuzlu bir terkip ortaya çıkar:

Sağlıklı beden	Hastalıklı beden	Ne sağlıklı ne de hastalıklı beden
Sağlığın alameti	Hastalığın alameti	Ne sağlıklı ne de hastalıklı olma alameti
Sağlığın sebebi	Hastalığın sebebi	Ne sağlıklı ne de hastalıklı olma durumunun sebebi

وهي الحدود التي تؤخذ من الأعراض التابعة للأشياء، بمنزلة ما يُحد الإنسان بأنه حيوان عريض الأظفار منتصب القامة^٢ يعلو بدنه جلد^٣.

وقد استعمل جالينوس كل واحد من التعاليم الثلاثة في مواضع من كتبه، فاستعمل التعليم الذي يجري على طريق التحليل والعكس في «كتاب العلل والأعراض» وفي «كتاب المواضع الألمة» وفي «كتاب حيلة البرء»، واستعمل التركيب في «كتاب الأسطقسات»^٥ وفي «كتاب المزاج» وفي «كتاب القوى الطبيعية»، واستعمل تحليل الحد في هذا الكتاب الحاضر وفي كتابه «في إثبات الطب» من طريق أنه قصد فيهما إلى الاختصار والإيجاز.

الطب يُحدّ بأنه العلم بالأمر الصحيّة والمرضيّة والتي ليست بصحيّة ولا مرضيّة، وذُكر العلم في هذا^٤ يقوم مقام ذكر جنس الشيء، وذكر الأمور الصحيّة والمرضيّة، والتي ليست بصحيّة ولا مرضيّة تقوم مقام ذكر الفصول.^{١٠}

والأمور الصحيّة ثلاثة، أحدها البدن القابل للصحة، والثاني العلامة الدالة على الصحة، والثالث السبب الفاعل والحافظ للصحة. والأمور المرضيّة ثلاثة، أحدها البدن القابل للمرض، وهو البدن الذي يُسمّى مريضاً، والثاني العلامة الدالة على المرض، والثالث السبب الذي يُحدّث المرض أو يحفظه. والأمور التي ليست بصحيّة ولا مرضيّة ثلاثة، أحدها البدن القابل للحال التي ليست بصحة ولا مرض، والثاني العلامة التي تدل على هذه الحال، والثالث السبب الذي يفعل هذه الحال أو يحفظها. وإذا أُلّفت هذه تولد منها تسعة تراكيب على هذه الصفة:

بدن صحيح	بدن مريض	بدن لا صحيح ولا مريض
علامة صحيّة	علامة مرضيّة	علامة لا صحيّة ولا مرضيّة
سبب صحيّ	سبب مرضيّ	سبب لا صحيّ ولا مرضيّ

١ ب + الألاحقة.

٢ ب + معتي.

٣ ب: جلده.

٤ ب + الموضع الحدّ.

Sağlıklı olan, hastalıklı olan ve ne sağlıklı ne de hasta olan beden, alamet ve sebebin her birinin iki şekilde olduğu söylenir. Birincisi her birinin, şimdiki zamanda o durum üzere olmasıdır. Diğeri her birinin, mutlak şekilde o durum üzere olması yani şimdiki zamanda olmamasıdır. Bu üç durumundan her biri, üç halden her biri ile ve her iki zamandan biri ile bir araya getirildiğinde bundan şu şekilde olduğu gibi on sekiz terkip ortaya çıkar:

	Şimdiki zamanda sağlıklı olan beden	Şimdiki zamanda sağlığın alameti	Şimdiki zamanda sağlığın sebebi
10	Mutlak olarak sağlıklı beden	Mutlak olarak sağlık alameti	Mutlak olarak sağlık sebebi
	Şimdiki zamanda hasta beden	Şimdiki zamanda hastalığın alameti	Şimdiki zamanda hastalığın sebebi
	Mutlak hasta beden	Mutlak hastalık alameti	Mutlak hastalık sebebi
15	Şimdiki zamanda beden ne sağlıklı ne de hasta olması	Şimdiki zamanda ne sağlıklı ne de hastalıklı olma alameti	Şimdiki zamanda ne sağlıklı ne de hasta olma sebebi
	Mutlak manada ne sağlıklı ne de hasta olan beden	Mutlak manada ne sağlık ne de hastalık alameti	Mutlak manada ne sağlık ne de hastalık sebebi

Mutlak, -ki bu halihazırda olmayan şeydir- iki kısma ayrılır: Birincisi devamlı olandır. Diğeri ise çoğunlukla olandır. Bunlar bir araya getirildiği zaman, bundan şu şekilde olduğu gibi yirmi yedi terkip ortaya çıkar:

	Şimdiki zamanda sağlıklı beden	Şimdiki zamanda sağlık alameti	Şimdiki zamanda sağlığın sebebi
25	Sürekli sağlıklı olan sağlıklı beden	Sürekli sağlık alameti	Sürekli sağlık sebebi
	Çoğu durumda sağlıklı beden	Çoğu durumda sağlığın alameti	Çoğu durumda sağlığın sebebi
30	Şimdiki zamanda hasta beden	Şimdiki zamanda hastalığın alameti	Şimdiki zamanda hastalığın sebebi
	Sürekli hasta olan hastalıklı beden	Sürekli hastalık alameti	Sürekli hastalık sebebi
	Çoğu durumda hasta beden	Çoğu durumda hastalığın alameti	Çoğu durumda hastalığın sebebi

وكل واحد من البدن والعلامة والسبب الصحي منها والمرضي والذي ليس بصحي ولا مرضي، يقال على ضربين. أحدهما أن يكون كذلك في الوقت الحاضر، والآخر أن يكون كذلك مطلقاً، أي ليس في الوقت الحاضر. وإذا ألفت كل واحدة من هذه الثلاثة التي في كل واحد من هذه الثلاث الحالات، مع كل واحد من هذين الوقتين، تولد من ذلك ثمانية عشر تركيباً على هذه الصفة:

(أ) بدن صحيح في الوقت الحاضر	(ب) علامة صحيّة في الوقت الحاضر	(ج) سبب صحيّ في الوقت الحاضر
(د) بدن صحيح مطلق	(هـ) علامة صحيّة مطلقة	(و) سبب صحيّ مطلق
(ز) بدن مريض في الوقت الحاضر	(ح) علامة مرضيّة في الوقت الحاضر	(ط) سبب مرضيّ في الوقت الحاضر
(ي) بدن مريض مطلق	(يا) علامة مرضيّة مطلقة	(يب) سبب مرضيّ مطلق
(يج) بدن لا صحيح ولا مريض في الوقت الحاضر	(يد) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة في الوقت الحاضر	(به) سبب لا صحي ولا مرضيّ في الوقت الحاضر
(يو) بدن لا صحيح ولا مريض مطلق	(ير) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة مطلقة	(يح) سبب لا صحي ولا مرضيّ مطلق

والمطلق، وهو ما ليس في الوقت الحاضر، ينقسم قسمين، أحدهما الدائم، والآخر الذي على الأكثر. وإذا ألفت ذلك تولد منه سبعة وعشرون تركيباً على هذه الصفة:

(أ) بدن صحيح في الوقت الحاضر	(ب) علامة صحيّة في الوقت الحاضر	(ج) سبب صحيّ في الوقت الحاضر
(د) بدن صحيح دائم الصحة	(هـ) علامة صحيّة دائماً	(و) سبب صحيّ دائماً
(ز) بدن صحيح على الأكثر	(ح) علامة صحيّة على الأكثر	(ط) سبب صحيّ على الأكثر
(ي) بدن مريض في الوقت الحاضر	(يا) علامة مرضيّة في الوقت الحاضر	(يب) سبب مرضيّ في الوقت الحاضر
(يج) بدن مريض دائم المرض	(يد) علامة مرضيّة دائماً	(به) سبب مرضيّ دائماً
(يو) بدن مريض على الأكثر	(يز) علامة مرضيّة على الأكثر	(يح) سبب مرضيّ على الأكثر

١ ب: الثلاثة مع.
١ استخدم المستنسخ في النسخة (ب) في الجدول كله «في الأكثر» بدلاً من «على الأكثر» في نسختي (أ) و (ج).

	Şimdiki zamanda ne sağlıklı ne hasta beden	Şimdiki zamanda ne sağlık ne de hastalık alameti	Şimdiki zamanda ne sağlık ne de hastalık sebebi
	Sürekli ne sağlıklı ne de hasta beden	Sürekli ne sağlık ne de hastalık alameti	Sürekli ne sağlık ne de hastalık sebebi
5	Çoğu durumda ne sağlıklı ne de hasta beden	Çoğu durumda ne sağlık ne de hastalık alameti	Çoğu durumda ne sağlık ne de hastalık sebebi

İster sebep ister alamet isterse beden olsun ne sağlıklı ne de hastalıklı olma durumu üç açıdan söylenir: Birincisi, bedenin en üst düzeyde sağlıklı ve en üst düzeyde hasta olmayıp aksine ortada bir yerde olmasıdır. Bunun örneği, yaşlıların bedenleri ve hastalığı nekahet döneminde olan bedenlerdir. İkincisi muhtelif organlarda iki durumu bir araya getiren haldir. Bunun örneği, ayağı ve eli uzun süre hasta olan ancak bedeninin geri kalan kısmı sağlıklı olan kişidir. Üçüncüsü her iki durumu farklı zamanlarda bir araya getiren haldir. Bunun örneği insanın, kış mevsiminde sağlıklı olup yaz mevsiminde hasta olmasıdır. Dolayısıyla söz konusu bu şeyler bir araya getirildiğinde bundan, birinci telifte şu şekilde yirmi yedi terkip ortaya çıkar:

20	Şimdiki zamanda en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlıklı ne de hastalıklı benden.	Sürekli en üst sınırlardan biri bakımından bedende ne sağlık ne de hastalık söz konusu değildir.	Çoğu durumda en üst sınırlardan biri bakımından bedende ne sağlık ne de hastalık söz konusu değildir.
	Şimdiki zamanda farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Sürekli olarak farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Çoğu durumda farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden
25	Şimdiki zamanda farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Sürekli olarak farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Sürekli olarak çoğu durumda farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden
30	Şimdiki zamanda en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlık ne de hastalık alameti	Sürekli olarak en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlık ne de hastalık alameti	Çoğu durumda en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlık ne de hastalık alameti

(ك) علامة لا صحيحة ولا مرضية في الوقت الحاضر	(كا) سبب لا صحي ولا مرضي في الوقت الحاضر	(بط) بدن لا صحيح ولا مريض في الوقت الحاضر	٥
(كج) علامة لا صحيحة ولا مرضية دائماً	(كد) سبب لا صحي ولا مرضي دائماً	(كب) بدن لا صحيح ولا مريض دائماً	
(كو) علامة لا صحيحة ولا مرضية على الأكثر ^٢	(كز) سبب لا صحي ولا مرضي على الأكثر ^٣	(كه) بدن لا صحيح ولا مريض على الأكثر ^٤	

والذي ليس بصحيح ولا مريض بدنًا كان أو علامةً أو سببًا، يقال على ثلاثة أنحاء. أحدها أن يكون ليس له صحة في الغاية ولا مرض في الغاية، لكنه في الوسط، بمنزلة أبدان الشيوخ وأبدان الناقهين من الأمراض.^٤ والثاني أن يكون جامعاً للأميرين في أعضاء مختلفة، بمنزلة من تكون رجله أو يده زَمِنَةً، ويكون سائر بدنه صحيحاً. والثالث أن يكون جامعاً للأميرين في أوقات مختلفة، بمنزلة إنسان يكون في الشتاء صحيحاً وفي الصيف مريضاً. فإذا ألّفت هذه، تولد منها في التآليف الأول سبعة وعشرون تركيباً على هذه الصفة:

(أ) بدن لا صحيح ولا مريض ليس فيه ولا في واحد من الغايتين في الوقت الحاضر ^١	(ب) بدن لا صحيح ولا مريض ليس فيه ولا في واحد من الغايتين دائماً	(ج) بدن لا صحيح ولا مريض ليس فيه ولا واحد من الغايتين على الأكثر ^٢	١٥
(د) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأميرين في أعضاء مختلفة في الوقت الحاضر	(هـ) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأميرين في أعضاء مختلفة دائماً	(و) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأميرين في أعضاء مختلفة على الأكثر ^٣	
(ز) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأميرين في أوقات مختلفة في الوقت الحاضر	(ح) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأميرين في أوقات مختلفة دائماً	(ط) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأميرين في أوقات مختلفة على الأكثر	٢٠
(ي) علامة لا صحيحة ولا مرضية ليست ولا في واحدة من الغايتين في الوقت الحاضر	(يا) علامة لا صحيحة ولا مرضية ^٤ ليست ولا في واحدة من الغايتين دائماً	(يب) علامة لا صحيحة ولا مرضية ليست ولا في واحدة من الغايتين على الأكثر	

١ ب: أكثر الأمر.

٢ ب: أكثر الأمر.

٣ ب: أكثر الأمر.

٤ ب: بمنزلة الشيوخ وأبدان الناقهين.

١ أ - الحاضر.

٢ ب: ليس فيه واحد من الغايتين في أكثر الأمر.

٣ ب: في الأكثر.

٤ ب - مرضية.

٥ أ - مرضية.

	Şimdiki zamanda farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti	Sürekli olarak farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti	Çoğu durumda farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti
5	Şimdiki zamanda farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti	Sürekli olarak farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti	Çoğu durumda farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti
10	Şimdiki zamanda en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlık ne de hastalık sebebi	Sürekli olarak en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlık ne de hastalık sebebi	Çoğu durumda en üst sınırlardan biri bakımından hiçbirinde ne sağlık ne de hastalık sebebi
15	Şimdiki zamanda farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Sürekli olarak farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Çoğu durumda farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi
	Şimdiki zamanda farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Sürekli olarak farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Çoğu durumda farklı anlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi

20 İster sebep ister alamet isterse beden olsun farklı organlarda durumu böyle olan ne sağlıklı ne de hastalıklı olma durumu iki şekilde söylenir: Birincisi eşitlik üzeredir, diğeri ise eşitsizlik üzeredir. Böylece ne sağlık ne de hastalık durumunun delalet ettiği vecihlerin ikincisinden, şu şekilde olduğu gibi on sekiz terkip içeren telif ortaya çıkar:

25	Şimdiki zamanda eşitlik üzere farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Sürekli olarak eşitlik üzere farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Çoğu durumda eşitlik üzere farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden
30	Şimdiki zamanda eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Sürekli olarak eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden	Çoğu durumda eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden

(يه) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمرين في أعضاء مختلفة على الأكثر	(يد) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمرين في أعضاء مختلفة دائماً	(يج) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمرين في أعضاء مختلفة في الوقت الحاضر	
(يح) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمرين في أوقات مختلفة على الأكثر	(يز) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمرين في أوقات مختلفة دائماً	(يو) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمرين في أوقات مختلفة في الوقت الحاضر	٥
(كا) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ ليس هو ولا في واحدة من الغائبتين في أكثر الأمر ^٢	(ك) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ ليس هو ولا في واحدة من الغائبتين دائماً	(يط) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ ليس هو ولا في ^١ واحدة من الغائبتين في الوقت الحاضر	
(كد) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على الأكثر ^١	(كج) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمرين في أعضاء مختلفة دائماً	(كب) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمرين في أعضاء مختلفة في الوقت الحاضر	١٠
(كز) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمرين في أوقات مختلفة على الأكثر	(كو) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمرين في أوقات مختلفة دائماً	(كه) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمرين في أوقات مختلفة في الوقت الحاضر	١٥

وما ليس بصحيّ ولا مرضيّ ممّا يكون كذلك في أعضاء مختلفة بدءاً كان أو^٥ علامة^١ أو^١ سبباً، فهو يقال على ضربين. أحدهما على المساواة، والآخر على غير مساواة، فيتولد من ذلك الوجه الثاني من الوجوه التي يدل عليها ما ليس بصحيح ولا مريض، تأليف فيه ثمانية عشر تركيباً على هذه الصفة:

(ج) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على التساوي على الأكثر ^١	(ب) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على التساوي دائماً	(آ) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على التساوي في الوقت الحاضر	٢٠
(و) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على غير ^٢ التساوي على الأكثر ^٢	(هـ) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على غير التساوي دائماً	(د) بدن لا صحيح ولا مريض جامع للأمرين في أعضاء مختلفة على غير التساوي في الوقت الحاضر	٢٥

- ١ أ - الوقت.
- ٢ أ - في.
- ٣ أ: من الغائبتين دائماً، ج: من الغائبتين على الأكثر.
- ٤ ب: في أكثر الأمر.
- ٥ أ ج: أم.
- ٦ أ ج: أم.
- ١ ب: في أكثر الأمر.
- ٢ ب - غير.
- ٣ ب: في أكثر الأمر.

5	Şimdiki zamanda eşitlik üzere farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hastalık alameti	Sürekli olarak eşitlik üzere farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hastalık alameti	Çoğu durumda eşitlik üzere farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlıklı ne de hastalık alameti
10	Şimdiki zamanda eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti	Sürekli olarak eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti	Çoğu durumda eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık alameti
15	Şimdiki zamanda eşit şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Sürekli olarak eşit şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Çoğu durumda eşit şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi
20	Şimdiki zamanda eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Sürekli olarak eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi	Çoğu durumda eşit olmayacak şekilde farklı organlarda iki durumu bir araya getiren ne sağlık ne de hastalık sebebi

Tıp, sağlıklıla, hastalıkla ve ne sağlıklı ne de hastalıkla ilgisi olan durumların bilgisidir. Bu sözümüz, bütün durumlara delalet etmez; çünkü bunun sonuna vakıf olmak mümkün değildir. Yine bu tanım, sınaî yönleme benzediği için durumların bazısına delalet etmez. Aksine bu tanım, “durumlardan olan herhangi bir şeye” delalet eder. Tabipler, bu hususun açıklanması konusunda ihtilaf etmişlerdir. Tabiplerden bazıları “durumlardan olan herhangi bir şey” ifadesinin “insanların hepsini tanımak” anlamına geldiğini dile getirmişlerdir. Bu görüş çirkindir. Çünkü insanın, dünyadaki tüm insanları tanınması bir yana bir şehirde yaşayan herkesi tanınması bile mümkün değildir. Ancak bu görüşe göre tıbbın, söz konusu durumlardan bir kısmını bilmek olduğu zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Galen bu görüşten kaçınmış ve bunu reddetmiştir.

Tabiplerden bazıları “durumlardan olan herhangi bir şey” ifadesi ile “tabibe gelen kimseler” manasının murat edildiğini söylemişlerdir. Bu ifade, durumların bir kısmını bilmeyi gerektirir. Başka bir grup ise onun sözünde geçen “durumlardan olan herhangi bir şey” ifadesi ile

(ط) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمريين في أعضاء مختلفة على التساوي على الأكثر ^١	(ح) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمريين في أعضاء مختلفة على التساوي دائماً	(ز) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمريين في أعضاء مختلفة على التساوي في الوقت الحاضر
(يب) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمريين في أعضاء مختلفة على غير التساوي على الأكثر ^٢	(يا) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمريين في أعضاء مختلفة على غير التساوي دائماً	(ي) علامة لا صحيّة ولا مرضيّة جامعة للأمريين في أعضاء مختلفة على غير التساوي في الوقت الحاضر
(به) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمريين في أعضاء مختلفة على التساوي على الأكثر ^٣	(بد) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمريين في أعضاء مختلفة على التساوي دائماً	(بيج) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمريين في أعضاء مختلفة على التساوي في الوقت الحاضر
(بيح) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمريين في أعضاء مختلفة على غير التساوي على الأكثر ^٤	(بيز) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمريين في أعضاء مختلفة على غير التساوي دائماً	(بو) سبب لا صحيّ ولا مرضيّ جامع للأمريين في أعضاء مختلفة على غير التساوي في الوقت الحاضر

٥

١٠

الطب هو معرفة الأمور الصحيّة والمرضيّة والتي ليست بصحيّة ولا مرضيّة، وقلنا هذا ليس يدلّ على الجميع^١، لأن ذلك ممّا لا يمكن ولا يوقف على منتهاه، ولا يدلّ أيضاً على البعض، لأن ذلك لا يشبه الطريق الصناعي، لكنه يدلّ على أيّ شيء كان منها. وقد اختلف الناس في تفسير هذا المعنى، فبعضهم قال: ^٢ إنّ معنى قوله «أيّ شيء كان منها» إنّما هو معرفة^٣ جلّ^٤ الناس، وهذا شنع لأنّ الإنسان لا يقدر أن يعرف جلّ من في مدينة واحدة فضلاً^٥ أن يعرف جلّ من في العالم كله، على أنّه يجب بحسب هذا القول أيضاً أن يكون الطب إنّما هو المعرفة^٦ بالبعض من هذه الأمور، وجالينوس قد هرب من هذا ودفعه.

١٥

وبعضّ قال: إنّ قوله «أيّ شيء كان منها» إنّما أراد به من يأتي الطبيب، وهذا القول أيضاً يوجب معرفة البعض. وقوم آخرون قالوا: إنّ معناه في قوله «أيّ شيء كان منها»

٢٠

- ١ ب: في أكثر الأمر.
- ٢ ب: على التساوي في أكثر الأمر.
- ٣ ب: على غير.
- ٤ ب: على غير التساوي في أكثر الأمر.
- ٥ ب: في أكثر الأمر.
- ٦ أ ج: الجمع.
- ٧ ب: فقال بعضهم.
- ٨ ب - معرفة.
- ٩ استخدم المستنسخ في النسخة (ب) في الجدول كـ «في الأكثر» بدلاً من «على الأكثر» في نسختي (أ) و (ج).
- ١٠ أ ج: فدع.
- ١١ أ ج: معرفة.

fiilleri zarara uğramış herhangi birinin kastedildiği görüşündedir. Açıkçası bu görüş de yanlıştır. Çünkü sağlıklı kişilerin fiillerinin zarar görmüş olması mümkün değildir. Onun sözünde geçen “durumlardan olan herhangi bir şey” ifadesi hakkındaki en doğru görüş şudur: Onun söz, küllî ve cinsî yollar ve yöntemler konusunda bilgi sahibi olmak manasına delalet eder. Böylece tabip, küllî-cinsî yöntemlere, tikel-müfret şeylere vakıf olur. Dolayısıyla tabip, küllî-cinsî olan yöntemlerle, tikel-müfret şeyleri bilir.

Şimdiki zamanda sağlıklı beden, söz konusu vakitte mutedil mizaçlı ve eşit/dengeli terkipli olandır. Mutedil ve dengeli ifadesi iki şekilde söylenir: Birincisi imtizaç etmekle mutedil hale gelen şeylerin bedende yer alması ve denk şekilde olmakla eşit parçaların bedende bulunmasıdır. İkincisi söz konusu şeylerin bedende eşit olmayan miktarlarda bulunmasıdır. Ancak söz konusu miktarlar, sağlıklı bedenlerin kendisine ihtiyaç duyduğu miktara denk gelir.

Sürekli sağlıklı bedene gelecek olursak bu, tüm yaşlarda mizacı mutedil ve terkibi eşit olan bedendir. Çoğunlukla sağlıklı bedene gelecek olursak bu, sağlık durumlarının en üst seviyesinden eksik olan bedendir. Fakat bu şeyin eksiklik miktarı, azdır.

Aynı şekilde hastalıklı beden de ya şimdiki zamanda ya sürekli olarak ya da çoğunlukla hasta olması kaçınılmazdır. Mizacın kötülüğü ya benzer parçalı organların tümünde olur. Bunun örneği ateş esnasında ortaya çıkan durumdur. Ya gut hastalığında olduğu gibi organların bazılarında olur. Ya da organlardan en şerefli ve önemi en büyük olan organda olur. Bunun örneği sevdâ hıltından dolayı ortaya çıkan durumdur.

Mürekkep organların sahip olduğu dengeden ve terkip bakımından mutedil olmaktan çıkması [a] ya Thersites'in¹ durumunda olduğu gibi aynı şekilde organların tümünde olur [b] ya sepet şeklindeki baş (el-müseffat) gibi bedenin bir parçasında olur [c] ya da organlardan en şerefli ve önemi en büyük olan organda olur. Söz konusu organların şerefli ve önemini büyük olması

1 Homer'in *İliad* adlı eserinde geçen ve oldukça çirkin olan kişi.

إنّما هو أيّ من أفعاله مضرورة، وهذا أيضًا كذب صراح، لأنّ الأصحاء بأسرهم ليس يجوز أن تكون أفعالهم مضرورة. وأصدق الأقاويل في معنى قوله «أيّ شيء كان منها» هو أنّ قوله هذا يدل على أنّه يكون عند الإنسان علم بالطرق والمذاهب الكلية الجنسية، فيقف بهذه الطرق الكلية الجنسية^١ على الأشياء المفردة الجزئية، فيعرفها بها.

٥ البدن الصحيح في الوقت الحاضر، هو الذي يكون في ذلك^٢ الوقت الحاضر معتدل المزاج مستوي التركيب. والمعتدل والمستوي يقال على ضربين، أحدهما أن يكون فيه من الأشياء التي بامتزاجها اعتدل، والأشياء التي باستوائها استواء أجزاء متساوية، والآخر أن يكون فيه من تلك الأشياء مقادير غير متساوية، إلّا أنّ تلك المقادير موافقة لما تحتاج إليه الأبدان الصحيّة^٣.

١٠ وأما البدن الصحيح دائمًا فهو الذي يكون معتدل المزاج مستوي التركيب في جميع الأسنان. وأما البدن الصحيح على الأكثر،^٤ فهو الذي يكون ناقصاً عن أفضل حالات الصحة، إلّا أنّ مقدار نقصانه مقدار يسير.

١٥ وكذلك البدن المريض^٥ لا يخلو من أن يكون إما في الوقت الحاضر، وإما دائماً، وإما على الأكثر. وسوء المزاج^٦ إما أن يكون في جميع الأعضاء المتشابهة الأجزاء، بمنزلة ما يعرض ذلك في الحمى، وإما أن يكون في بعضها، بمنزلة ما يعرض في النقرس، وإما أن يكون في أشرفها وأجلّها قدرًا، بمنزلة ما يعرض في الوسواس السوداوي.

وخروج الأعضاء المركبة عن الاستواء والاعتدال في التركيب، إما أن يكون أيضًا في جميع الأعضاء، بمنزلة ما يكون في ثرسطس،^٧ وإما في بعضها بمنزلة ما يكون في المسقّط الرأس، وإما في أشرفها وأجلّها قدرًا. وشرف هذه وجلالة قدرها

١ ب - الجنسية، ج - فيقف بهذه الطرق الكلية الجنسية.

٢ أ - ذلك.

٣ أ ج - الأبدان الصحيّة.

٤ ب: أكثر الأمر.

٥ ب: وكذلك يكون على ثلاث جهات البدن المريض.

٦ ب + وذلك.

٧ ورد في حاشية النسخة (أ): هو رجل ذكره أميروس الشاعر أنّه كان في العسكر وكان أحذب في صدره وظهره وكان رأسه مستطيلًا شبيها بالزورق أزغر الشعر مشرقه أزور أعرج بهن سينة.

ya hayatın devam ettirilmesi için gereklidir. Bunun örneği karaciğerindeki damarları dar olan kimsedir. Ya da hayatın kalitesi için gereklidir. Bunun örneği parmakları birbirine yapışık olan kişinin durumudur.

Söz konusu iki durumu yani en üst noktada sağlığı ve en üst noktada hastalığı bir araya getiren ne sağlıklı ne de hasta beden ya baş ve ayaklarda olduğu gibi her iki durumu muhtelif organlarda ya da tek bir organda bir araya getirir. Her iki durumun tek bir organda bir araya gelmesi [a] ya söz konusu organın terkiбинin dengeli olup mizacının mutedil olmamasıdır. Bunun örneği başın güzel bir şekilde sahip olup ancak gerektiğinden daha sıcak ve daha soğuk olmasıdır. [b] Ya bunun tam tersi olur. Böylece organın mizacı dengeli, terkiби ise dengesiz olur. Bunun örneği başın mizacının mutedil olup ancak öne veya arkaya doğru çokça çıkıntılı olmasıdır. [c] Ya organın terkiби dengeli olup mizacı, muhtelif keyfiyetler bakımından hem mutedil hem de gayrı mutedil olur. Bunun örneği organın sıcaklık ve soğukluk bakımından mutedil olup ancak rutubet ve kuruluk bakımından mutedil olmaması veya bunun tam tersi olmasıdır. [d] Ya da bunun tam tersi olur. Organ mizacı bakımından mutedil olup terkiби ise farklı yönlerden hem dengeli hem de dengesiz olmasıdır. Bunun örneği organın, yapı bakımından dengeli olup konum, miktar, sayı bakımından dengesiz olması veya bunun tam tersi şekilde olmasıdır.

Fiilde bulunan ilk fail keyfiyetler ve kendisinde etkinin meydana geldiği münfail keyfiyetler dört tanedir: Bunlardan iki tanesinin fiili daha çoktur yani bunlar daha çok etki eder. Bunlar sıcaklık ve soğukluktur. Diğer ikisi daha çok fiile maruz kalır yani bunların etkilenmesi daha çoktur. Bunlar kuruluk ve rutubettir.

İlk keyfiyetler bakımından zıtların sınıfları, iki kısımdır: Birincisine etkisi daha çok iki fail keyfiyetin zıtlığı denir. Bunlar sıcaklık ve soğukluktur. Diğerine, etkilenmesi daha fazla ve fiilin etkisinin kendisinde gerçekleşmesi daha çok olan iki keyfiyetin zıtlığı denir. Bunlar, kuruluk ve rutubettir.

“Şimdi” ifadesinin manası -ki bu, hali hazırdaki vakittir- iki durum üzere gerçekleşir: Birincisi, genişliği olmayan zamanın bir noktasıdır. Diğer ise “Şimdi yaz mevsimidir” dediğimizde olduğu gibi kendisinde genişlik olan bir vakittir.

إما أن يكون فيما يُحتاج إليه في قوام الحياة، بمنزلة من تكون عروق كبده ضيقةً، وإما فيما يُحتاج إليه من جودة الحياة، بمنزلة من تلتحم أصابعه بعضها ببعض.

والبدن الذي ليس بصحيح ولا مريض^٢ الجامع للأمرين، أعني صحة في الغاية وسقم في الغاية، إما أن يكون جامعاً للأمرين في أعضاء مختلفة، بمنزلة الرأس والرجلين، وإما في عضو واحد. والجامع لهما في عضو واحد، إما أن يكون تركيب ذلك العضو منه مستويًا، ومزاجه غير معتدل، بمنزلة ما يكون الرأس حسن الشكل إلا أنه أحرّ وأبرد مما ينبغي، وإما أن يكون على خلاف ذلك، فيكون مزاجه معتدلاً وتركيبه غير مستوٍ، بمنزلة ما يكون الرأس معتدل المزاج إلا أنه أشد نواءً إما إلى قدام وإما إلى خلف، وإما أن يكون تركيبه مستويًا، ومزاجه معتدلاً وغير معتدل معاً في كيفيات مختلفة، بمنزلة ما يكون معتدلاً في الحرارة والبرودة، غير معتدل في الرطوبة واليبس، أو على خلاف ذلك، وإما أن يكون بخلاف هذا، فيكون في جملة مزاجه معتدلاً، ويكون في تركيبه مستويًا أو غير مستوٍ معاً في أنحاء مختلفة، بمنزلة ما يكون مستويًا في الخلقة، غير مستوٍ في الوضع، أو في المقدار، أو في العدد، أو على خلاف ذلك.

الكيفيات الأولى الفاعلة التي تفعل، والمنفعله التي يقع بها الفعل هي أربع، اثنتان منها الفعل لهما^١ أكثر، أي أكثر فعلاً، وهما الحرارة والبرودة، واثنتان يقع بهما الفعل أكثر، أي أكثر انفعالاً، وهما اليبوسة والرطوبة.

أصناف التضاد في الكيفيات الأولى صنفان، أحدهما يقال له تضاد الكيفيتين الفاعلتين^٢ اللتين الفعل بها أكثر، وهما الحرارة والبرودة، والآخر يقال له تضاد الكيفيتين اللتين^٣ هما أكثر انفعالاً، ووقوع الفعل بهما أكثر، وهما اليبوسة والرطوبة.

معنى الآن وهو الوقت الحاضر يقع على أمرين، أحدهما النقطة التي لا عَرَضَ لها من الزمان، والآخر الوقت الذي له عَرَضٌ بمنزلة ما يقول: إن الآن صيف.

١ ب: لقوام.
٢ ب: بعض.
٣ ب: سقيم.
٤ ب: و.
٥ ب: بهما.
٦ ب - يقع بهما الفعل أكثر أي.
٧ أ ج - الفاعلتين.
٨ أ ج - اللتين.

Alametlerden bazıları, sağlık bazıları ise hastalık alametidir. Bu iki sınıftan her birinin bazıları, şimdiki zamana delalet eder, bazıları ileride meydana gelecek olanı bildirir, bazıları geçmiş olanları hatırlatır. Ne sağlığın ne de hastalığın alametine gelecek olursak bunlardan bazıları, en üst seviye bakımından sağlığı ve hastalığı bir araya getiren bedene delalet eder. Bazıları üst sınır bakımından ne sağlıklı ne de hastalıklı bedene delalet eder. Bazıları bir zamanda sağlıklı olup başka bir zamanda hasta olan bedene delalet eder. Bu durumda alametlerin söz konusu üç sınıfından her biri ya şimdiki zamana delalet eder ya ileride gerçekleşecek durumu haber verir ya da geçmiş durumu hatırlatır. Söz konusu alametler bir araya getirildiğinde bundan, şu şekilde olduğu gibi on beş terkip ortaya çıkar:

	Sağlığa delalet eden alamet	Sağlığı bildiren alamet	Sağlığı hatırlatan alamet
15	Hastalığa delalet eden alamet	Hastalığı bildiren alamet	Hastalığı hatırlatan alamet
	Bedenin, en üst seviyede ne sağlıklı ne de hasta olmasına delalet eden alamet	Bedenin, en üst seviyede ne sağlıklı ne de hasta olması durumunu bildiren alamet	Bedenin, en üst seviyede ne sağlıklı ne de hasta olması durumunu hatırlatan alamet
20	Bedenin, söz konusu iki durumu bir araya getirdiğine delalet eden alamet	Bedenin, söz konusu iki durumu bir araya getirme durumunu bildiren alamet	Bedenin, söz konusu iki durumu bir araya getirme durumunu hatırlatan alamet
25	Bedenin bir zamanda sağlıklı, başka bir zamanda hasta olmasına delalet eden alamet	Bedenin bir zamanda hasta, başka bir zamanda sağlıklı olma durumunu bildiren alamet	Bedenin bir zamanda sağlıklı, başka bir zamanda hasta olması durumunu hatırlatan alamet

Alametlerden bazıları, kendisiyle sadece hastanın fayda elde ettiği şeylerdir. Bu alametler, hali hazırdaki duruma delalet eden alametlerdir. Alametlerden bazıları kendisiyle yalnızca tabibin fayda elde ettiği şeylerdir. Bunlar önceki durumu hatırlatan alametlerdir. Çünkü bu alametlerle, tabibin övülmesi ve tabibin, insanlara ferasetini ve maharetini göstermesi konusunda fayda elde edilir. Alametlerden bazıları, kendisi ile hem hastanın hem de tabibin fayda elde ettiği şeylerdir. Bunlar ileride meydana gelecek olan şeyleri bildiren/haber veren alametlerdir.

العلامات منها صحيحة ومنها مرضية، وكل واحد من هذين الصنفين منه ما هو دال على الأمر الحاضر، ومنه ما هو مُنذر بما يستأنف، ومنه مُذكر بما قد مضى. وأما العلامات التي ليست بصحيحة ولا مرضية، فبعضها يدل على البدن الجامع للغائتين من الصحة والمرض، وبعضها يدل على البدن الذي لا صحة له في الغاية، ولا مرض له في الغاية،^١ وبعضها يدل على البدن الذي يكون في وقت من الأوقات صحيحاً، وفي وقت آخر مريضاً. فإذاً^٢ كل واحد من هذه الثلاثة الأصناف من العلامات، إما أن يدل على الحاضر، وإما أن يُنذر بالمستأنف، وإما أن يذكر بالسالف. وإذا ألفت هذه العلامات صار منها خمسة عشر تركيباً على هذه الصفة:

(أ) علامة تدل على الصحة	(ب) علامة تنذر بالصحة	(ج) علامة تذكر بالصحة	
(د) علامة تدل على المرض	(هـ) علامة تنذر بالمرض	(و) علامة تذكر بالمرض	١٠
(ز) علامة تدل على بدن لا صحيح ولا مريض في الغاية	(ح) علامة تنذر بحال لا صحيحة ولا مرضية في الغاية	(ط) علامة تذكر بحال لا صحيحة ولا مرضية في الغاية	
(ي) علامة تدل على بدن جامع للأمرين	(با) علامة تنذر بحال جامعة للأمرين	(يب) علامة تذكر بحال جامعة للأمرين	
(يج) علامة تدل على بدن في وقت صحيح وفي وقت آخر مريض	(يد) علامة تنذر بحال صحيحة في وقت ومرضية في آخر	(به) علامة تذكر بحال صحيحة في وقت ومرضية في وقت آخر ^٣	١٥

العلامات منها أشياء ينتفع بها المريض فقط، وهي العلامات الدالة على ما هو حاضر، ومنها أشياء ينتفع بها الطبيب فقط، وهي العلامات المذكرة بما قد سلف، لأن هذه إنما ينتفع بها في أن يُمدح الطبيب ويُظهر للناس حذقه وفراسته،^٤ ومنها ما ينتفع بها المريض والطبيب معاً، وهي العلامات التي تنذر بما سيكون.

١ أ ج - له في الغاية.
٢ ب - فإذاً.
٣ أ + حال.
٤ ب + وقت.
٥ أ ج: مرضية في آخر.
٦ أ ج: أنه حاذق.

Alametler farklı bir şekilde sınıflandırılabilir ki o da şöyledir: Alametlerden bazıları şimdiki zamana delalet eder. Bunun faydası öncelikle, tedavilerden kendisine ihtiyaç duyulan şey konusunda hastaya döner. Bunun arazî şekilde faydası, yaptığı işin başarılı olması bakımından tabibe döner. Geçmişî hatırlatan alametlerin faydası öncelikle, övgü ve teşekkürü elde etmesi bakımından tabibe döner. Bunun da arızî şekilde faydası, tabibin maharetine, araştırmasının kalitesine güvendiği zaman tabibe teslim olmak ve onun sözlerini dinlemek bakımından hastaya döner. Bu, tedavinin akıbeti konusunda iyi bir sonuç doğuracaktır. İleride meydana gelecek alametlerin faydası, öncelikli olarak ve arazî şekilde her ikisine (hem tabibe hem de hastaya) döner.

Bedenlerden, sağlık bakımından en iyi hal üzere olan beden, benzer parçalı organların mizacı bakımından mutedilliği, aracı organların¹ terkihi bakımından ölçülülüğü, organların mizacının mutedilliğine delil getirme hususunda bedenin tümündeki bağlantı bakımından övülme durumunu kendisinde toplayandır.

Benzer parçalı organların mutedil mizacına delalet eden alametlerden bazıları cevherîdir. Bunun örneği, birincil keyfiyetlerdeki -ki bunlar, sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluştur- itidaldir. Bazıları arazîdir. Söz konusu arazî alametlerden bazıları dokunulur olanlardır. Bunlar, mutedil sertlik ve mutedil yumuşaklıktır. Bazıları görülür olanlardır. Bunlar, mutedil beyazlık ve mutedil kırmızılıktır. Bazıları hem dokunulur hem de görülür olanlardır. Bunun örneği, saç ve saça tabi şeylerdir yani saçın gür, seyrek, kıvırcık, düz ve buna benzer olmasıdır. Dolayısıyla mükemmel beden, söz konusu tüm bu durumlar bakımından mutedil olur. Alametlerden bazıları tamamlayıcıdır. Bunun örneği fiillerin tam olmasıdır.

Yine aynı şekilde aracı organların terkihi bakımından durumlarının mükemmel olduğuna delalet eden alametlerden bazıları cevherîdir. Bunlar, yapı, miktarlar, sayı ve konumdur. Yapı, iç bükeylik, boşluk, şekil, pürüzlülük ve pürüzsüzlük olmak üzere beş şeyi bir araya getirir. Konum,

1 "Aracı organlar", benzer parçalı (homojen-tek tip) olmayan organlar. İrade ile hareket eden mürekkep organlar için kullanılan ifadedir. Bk. <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=42438#e5d30b>.

وللعلامات تصريف آخر، وهو^١ أنّ منها^٢ ما هو دالّ على الحاضر، فنفعه أولاً يعود على المريض فيما يحتاج إليه من المداواة، ومن طريق العرض يعود نفعها على الطبيب في أنّ ينجح عمله. وما هو منها مذكّر بما قد سلف، فنفعه أولاً يعود على الطبيب فيما يحتاج إليه من اكتساب الحمد والمدح، ويعود نفعه من طريق العرض على المريض أيضاً في أنّه إذا وثق بحذق الطبيب وجودة نظره استسلم إليه^٣ وركن إلى قوله، وذلك ممّا يتبعه حُسْنُ العاقبة في المداواة. وما هو منها منذر لما يستأنف، فنفعه يعود عليهما جميعاً أولاً وبالعرض.

ما كان من الأبدان على أفضل الحالات في الصحة، فهو جامع للاعتدال في مزاج الأعضاء المتشابهة الأجزاء، واستوائها في تركيب الأعضاء الآلية، والحال المحمودة في اتصال جملة البدن في الاستدلال على اعتدال مزاج الأعضاء.^٤

العلامات الدالة على اعتدال مزاج الأعضاء المتشابهة الأجزاء، منها ما هو^٥ جوهريّ، بمنزلة الاعتدال في الكيفيات الأول، وهي الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، ومنها ما هو عرضي. وهذه العرضية منها^٦ ملموسة، وهي الصلابة المعتدلة واللين المعتدل، ومنها مبصورة، وهي البياض المعتدل والحمرة المعتدلة، ومنها ملموسة ومبصورة معاً، بمنزلة الشعر وتوابعه، وهي الأزب والأزعر والجعد والسبط وما أشبه ذلك. فإنّ البدن الفاضل يكون معتدلاً في هذه الأحوال كلها. ومنها تامة، بمنزلة تمام الأفعال.

وكذلك أيضاً العلامات الدالة على أفضل الحالات في تركيب الأعضاء الآلية، منها ماهي جوهرية، وهي الخلقة والمقادير والعدد والوضع. والخلقة تجمع خمسة^٧ أشياء، وهي التقعير^٨ والتجويف والشكل والخشونة والملاسة. والوضع

١ ب: وهي.

٢ أ ج - منها.

٣ أ: استنم له، ج: أسلم له.

٤ أ ج: ما.

٥ أ ج - في الاستدلال على اعتدال مزاج الأعضاء.

٦ أ - هو.

٧ ب + ما هي.

٨ ب - خمسة.

٩ أ ج: الثقب.

düz-meyilli durum ve ortaklık olmak üzere iki şeyi kendinde toplar. Aracı organların (tek tip olmayan-mürekkep) terkibi bakımından en iyi hal üzere olan beden, söz konusu şeylerin hepsi bakımından mutedildir. Aracı organların terkibi bakımından beden durumlarının mükemmel olduğuna delalet eden alametlerden bazıları arazîdir. Bunun örneği, güzellik ve iyiliktir. 5 Alametlerden bazıları tamamlayıcıdır. Bunun örneği fiillerin tam olmasıdır.

-Zararlar sebebiyle sürekli sağlıklı olmayan- sağlıklı bedenlerde çoğu durumda meydana gelen zarar ya benzer parçalı organlarda olur ya da aracı organlarda olur. Benzer parçalı organlarda olanlar ya bir keyfiyet bakımından ya da iki keyfiyet bakımından olur. Aracı organlarda meydana gelen bozulmalar ya bir tür bakımından ya da iki tür bakımından olur. 10

Aracı organların yapısında ve benzer parçalı organların yapısında sağlamlığın (fazilet) kendisi ile tamamlandığı şeylerin [a] bazıları, cins mecrasında gerçekleşir. Bunlar, iki tanedir. Birincisi mizaç, diğeri ise yapıdır. [b] Bazıları, tür mecrasında cereyan eder. Bu da iki tanedir. Bunlardan biri mizaç bakımından mutedillik, diğeri ise yapı bakımından mutedilliktir. 15

Aracı ve benzer parçalı organlardaki bozukluğu oluşturan şeylerden biri, cinslerdir, Bunlar iki tanedir. Birincisi mizaç, diğeri ise yapıdır. Bazıları türlerdir. Bunlar da iki tanedir. Birincisi mizacın mutedillikten çıkması, diğeri ise terkinin dengesinden çıkmasıdır. 20

Organların yapısının üstün bir yapıda olması için bağlantısının yani kendisinde bulunan benzer parçalı olanların -bunlar, sinir, atardamarlar, atmayan damarlar ve bunlara bezer olanlardır- ve mürekkep olanların -bunlar, baş, el, ayak ve bunlara benzer olanlardır- yerinde olmasına ihtiyaç duyar. 25

“Miskâm”¹ ve “hasta” bedenler arasındaki fark şudur: “Miskâm beden”in fiillerindeki bozulmalar duyulara açık değildir. “Hasta beden”nin fiillerindeki bozulmalar duyulara açıktır. “Miskâm” ile “çoğu durumda sağlıklı” beden arasındaki fark şudur: “Miskâm” hastalık sebeplerine yenilmeye hazırdır ve onun filleri daha çok zarar görür.

1 Miskâm kelimesi duyulara açık olmayan çok fazla hastalık taşıyan beden için kullanılmaktadır. Tez hasta olan, yapısı hasta olmaya müsait olan beden. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, C.1, s.460.

يجمع شيئين، وهما الوضع المستقيم والمائل^١، والمشاركة. والبدن الذي حاله أفضل الحالات في تركيب الأعضاء الآلية، هو معتدل في هذه كلها. ومنها عرضية، بمنزلة الحسن والجمال. ومنها تامة بمنزلة تمام الأفعال.

والآفة في الأبدان الصحيحة على أكثر الأمر التي بسببها صارت ليست بدائمة الصحة، إما أن تكون في الأعضاء المتشابهة الأجزاء، وإما أن تكون في الأعضاء الآلية. والذي في الأعضاء المتشابهة الأجزاء^٢، إما في كيفية واحدة، وإما في كيفيتين. والتي^٣ في الأعضاء الآلية، إما في نوع واحد، وإما في نوعين.

الأشياء التي بها تتم الفضيلة في هيئة الأعضاء المتشابهة الأجزاء، وفي هيئة الأعضاء الآلية، بعضها يجري مجرى الجنس، وهما شيئان، أحدهما المزاج والآخر الهيئة^٤، وبعضها يجري مجرى النوع، وهما شيئان، أحدهما الاعتدال في المزاج والآخر الاعتدال في الهيئة^٥.

والأشياء^٦ التي تتم بها آفة الأعضاء المتشابهة الأجزاء والأعضاء^٧ الآلية، منها ماهي أجناس وهما شيئان، أحدهما المزاج والآخر الهيئة^٨، ومنها ماهي أنواع، وهما أيضًا شيئان، أحدهما الخروج عن اعتدال المزاج، والآخر الخروج عن استواء التركيب.

والأعضاء أيضًا تحتاج إلى أن يسلم لها اتصالها لتكون هيئتها^٩ الهيئة الفاضلة، أعني المتشابهة الأجزاء منها، وهي العصب والعروق الضواري وغير الضواري وما أشبه ذلك، والمركبة، وهي الرأس واليد والرجل وما أشبه ذلك.

الفرق بين البدن^{١٠} المسقام والمريض، أن المسقام ليس ما بأفعاله من المصاير محسوس، والمريض مصائر أفعاله محسوسة. والفرق بين المسقام^{١١} والذي هو صحيح على الأكثر، أن المسقام مستعد لينقهر^{١٢} من الأسباب المرضية، وأفعاله مضرورة أكثر،

١ أ - والمائل.	٦ أ ج - و.	١٠ أ ج - البدن.
٢ ج - وإما أن تكون في	٧ أ ج - الأعضاء.	١١ ب: الأمراض.
الأعضاء الآلية، والذي	٨ ب: المقدار.	١٢ ب: أن الأمراض
في الأعضاء المتشابهة	٩ ب + أيضًا له.	مستعد للانقهار
الأجزاء.		
٣ ج - التي.		
٤ ب: المقدار.		
٥ ب: المقدار.		

“Çoğu durumda sağlıklı” olan beden, hastalık sebeplerine yenilmeye hazır değildir ve onun fiilleri daha az zarar görür. Sağlığın tabakalarının en üstte olanı ile hastalığın tabakalarının en altta olanı arasında şu şekilde mertebeler vardır:

5 İki taraftan biri, üstünlüğün en üst noktasında olan sağlıktır.	Bundan sonraki bir altındaki sağlık mertebesidir.	Bundan sonraki ortadaki sağlık mertebesidir. Bu, ne sağlıklı ne de hasta olma halidir. Bu da ortadadır.	Bundan sonraki hastalığın mertebeleridir. Bu, miskâm bir şekilde sağlıklı olan sağlıklı kişilerin halleridir. Bu, kötüdür.	En alt nokta, yerleşmiş olan hastalıktır. Bu, hepsinin en kötüsüdür.
---	---	---	--	--

10 Kendisinde fiiller bakımından bozulma meydana gelen bedenlerde şu durumların ortaya çıkması kaçınılmazdır: [a] Ya bedeninin tüm fiilleri kaybolur. Bunun örneği, hareketi ve hissi kaybolan organlardır. [b] Ya fiil kısıtlanır. Fiilin kısıtlanması az miktarda olursa bunun bilinmesi zor ve meşakkatlidir. Eğer fiilin kısıtlanması çok miktarda olursa bunun bilinmesi kolaydır. [c] Ya da fiil kötü ve hoş olmayan bir şekilde gerçekleşir. Bunun bilinmesi kolaydır. Bunun örneği, kendisinde ağrı veya kasılma meydana gelen organlardır.

20 Bedende meydana gelen zararlar, iki şekildedir: Birincisi söz konusu zararın, duyuma açık olmayıp tabîî şekilde orada bulunmasıdır. Durum bu şekilde olduğu zaman “bu beden hastadır” denilmez. İkincisi söz konusu zararın, duyulara açık olmasıdır. Durum bu şekilde olduğu zaman eğer zarar az miktardaysa “Bu beden orta düzeyde sağlıklıdır, yani ne sağlıklıdır ne de hastadır” denilir. Eğer zarar diğerinden çok çok fazla ise bu durumda “Bu beden miskâm şekilde sağlıklıdır” denilir. Eğer zarar öncekinden daha fazla ise bu durumda da “Bu beden hastadır” denilir.

25 Heyetlerin (şekiller/yapılar) en iyisi bakımından eksik olan bedenlerden bazıları, az bir şekilde eksiktir. Bazılarının eksikliği, bir öncekinden daha çoktur. Bazılarının eksikliği bir öncekinden de daha fazladır. Bazılarının eksikliği oldukça çoktur.

والذي هو صحيح على الأكثر ليس هو بمستعد لينقهر من الأسباب المرضية، وأفعاله مضرورة أقل. وفيما بين أفضل طبقات الصحة، وأقصى طبقات المرض مراتب على هذا المثال:

أحد الطرفين الصحة التي هي في غاية الفضيلة ^١	وبعد ذلك مراتب الصحة الدون	ثم الصحة الوسطى، وهي حال من ليس بصحيح ولا مريض وذلك وسط ^٢	ثم مراتب السقم، وهي حالات الأصحاء صحةً مِسْقَامَةً وذلك رديء	والطرف الآخر المرض المستحكم، وهو أردأ الجميع
--	-------------------------------	---	--	---

الأبدان التي يحدث بها في أفعالها آفة، لا تخلو من أن يكون ذلك يعرض لها إما عند ذهاب الفعل جملةً، بمنزلة الاعضاء التي يبطل حسها وحركتها، وإما عندما ينقص الفعل. ونقصانه إن كان يسير المقدار فتعرّفه يكون عسرًا شاقًا، وإن كان كثيرًا فتعرّفه يكون سهلًا، وإما عندما يجري الفعل مجرى رديئًا منكّرًا، وتعرّف ذلك يكون سهلًا، بمنزلة الأعضاء التي يحدث بها وجع أو تشنّج.

المضار الحادثة في البدن ضربان، أحدهما أن تكون المضرة تخفى عن الحس وتوجد في الطبع، وإذا كان كذلك لم يُقل إنَّ البدن مريض، والآخر أن تكون المضرة موجودة حسًا، وإذا كانت كذلك، فإنها إن كانت مضرةً يسيرةً، قيل إن ذلك البدن صحيح صحةً وسطًا، أي ليس هو بصحيح ولا مريض، وإن كانت أكثر من ذلك كثيرًا، قيل إنَّ البدن صحيح صحةً مِسْقَامَةً، وإن كانت أكثر من ذلك أيضًا، قيل إنَّه مريض.

والأبدان الناقصة عن أفضل الهيئات، بعضها ينقص^٥ نقصانًا يسيرًا، وبعضها نقصانه أكثر، وبعضها أكثر من ذلك أيضًا، وبعضها نقصانه أكثر من ذلك^٦ بكثير.

١ ب: فأحد.
٢ ب: هي في الغاية من الفضيلة.
٣ ب - وذلك وسط.
٤ ب: ذلك.
٥ ب: بعضها ببعض.
٦ أ ج - من ذلك.

Yine aynı şekilde alametlerden bazılarının heyetlerin en iyisine delaleti az miktardadır. Alametlerden bazılarının eksikliği bir öncekinden daha fazladır. Bazılarının eksikliği bir öncekinden daha çoktur. Bazılarının eksikliği ise oldukça çoktur. Söz konusu hallerin mertebelerinin tasnifi şu şekildedir:

5	Birincisi faziletin en üst noktası bakımından sağlıklı bedenlerin durumudur.
	İkincisi sağlık bakımından diğerinden daha düşük olan bedenlerin durumudur.
	Üçüncüsü ne sağlıklı ne de hasta olan bedenlerin durumudur.
	Dördüncüsü miskâm bedeninin durumudur.
	Beşincisi hastalığı öncekinden daha düşük seviyede olan hasta bedeninin durumudur.
10	Altıncısı hastalığı bakımından en üst seviyede olan bedeninin durumudur.

Miskâm bedenlerin bilinmesi konusundaki genel durumu, daha önce açıklamıştık. Detaylarına yani tek tek organlardan her birinin bilinmesine gelecek olursak onu burada açıklayacağız. Miskâm bedeninin ya mutlak manada miskâm olması -ki bu, burada meselede zikrediyor olduğumuz şeydir- veya şu anda miskâm olması kaçınılmazdır ki bu, konunun sonunda zikredeceğimiz şeydir.

Bedendeki organların cinsi dörttür. Organlardan [a] bazısı yönetici (temel) organlardır. Bunlar, dimağ (beyin), kalp, karaciğer ve testislerdir (üreme organları-unseyân). Organlardan [b] bazısı, yönetici organların hizmetçisi ve kölesidir. Şöyle ki sinirler, dimağın köleleri ve hizmetçileridir, atardamarlar, kalbin köleleri ve hizmetçileridir, atar olmayan damarlar, karaciğerin köleleri ve hizmetçileridir ve meni kanalları, üreme organlarının (unseyân) köleleri ve hizmetçileridir. Organlardan [c] bazısı bizzat kendisinde tabiî (garîze) kuvve bulunanlardır. Bunlar, kemikler, kıkırdaklar, zarlar, bağlar, yumuşak et ve buna benzer olanlardır. Organlardan [d] bazısı hem kendinde tabiî kuvveye sahiptir hem de diğer organlardan kendilerine kuvve gelen organlardır. Bunlar, eller, ayaklar, göğüs ve buna benzer olanlardır.

Dimâğa (Beyin) İlişkin İstidlal

Dimâğın hallerine delalet eden alametlerden bazıları cevherîdir ki bu, beş cinstir. Alametlerden bazıları ise arazîdir. Bunun örneği, dışarıda meydana gelen sebeplerden dolayı zararın hızlı veya yavaş bir şekilde kendisine isabet etmesidir. Cevherî olan beş alamete gelecek olursak bunlardan birincisi başın durumu,

وكذلك أيضًا العلامات بعضها ينقص^١ عن الدلالة^٢ على الهيئة الفاضلة مقدارًا يسيرًا، وبعضها نقصانه عن ذلك أكثر، وبعضها أكثر من ذلك، وبعضها كثير النقصان جدًا. وتصنيف مراتب هذه الحالات^٣ يجري على هذا المثال:^٤

أولها حال الأبدان الصحيحة صحة في غاية الفضيلة	والثاني حال الأبدان الصحيحة صحة دون ^٥	والثالث حال الأبدان التي ليست بصحبة ولا مرضية	والرابع حال البدن المسقام	والخامس حال البدن المريض مرضًا دون	والسادس حال ما ^٦ هو في غاية المرض
---	--	---	---------------------------	------------------------------------	--

وجملة الأمر في تعرف الأبدان المسقامة قد وصفناها فيما تقدّم. فأما على التفصيل، أعني تعرف كل واحد من الأعضاء على الانفراد، فنحن نصفه ها هنا. فالبدن المسقام لا يخلو من أن يكون مسقامًا مطلقًا، وهو هذا الذي نذكره في هذا الموضوع، أو مسقامًا في الوقت الحاضر، وهو الذي نذكره في آخر الأمر.

أجناس^٧ ما في البدن من الأعضاء أربعة، وذلك أن منها رؤوسًا، وهي الدماغ والقلب والكبد والأثنيان، ومنها خول وخدم للرؤساء، وهي^٨ أن العصب خول وخدم للدماغ، والعروق الضواري^٩ خول وخدم للقلب، والعروق التي ليست بضوارب^{١٠} خول وخدم للكبد، وأوعية المنى^{١١} خول وخدم للأثنيين. ومنها ما لها في أنفسها قوى غريزية، وهي العظام والغضاريف والأغشية^{١٢} والرباطات واللحم الرخو وما أشبه ذلك. ومنها ما لها قوى غريزية وقوى تجري إليها من غيرها، وهي اليدان والرجلان والصدر وما أشبه ذلك.

الاستدلال على الدماغ^{١٣}

العلامات الدالة على حالات الدماغ بعضها جوهرية، وهي خمسة أجناس، وبعضها عرضية، بمنزلة ما يتفق له أن تكون تسرع إليه المضرة من الأسباب التي تحدث من خارج، أو لا تسرع إليه. فأما الخمسة الجوهرية، فأحدها حال الرأس،

١ ب: بعضها ببعض. ٥ ب: وأجناس.
 ٢ أ: على الدالة. ٦ أ: فهي.
 ٣ ب: وتصنيف مراتب تصنيف هذه الحالات. ٧ ب + وهي.
 ٤ ب + وهي ستة. ٨ ب + وهي.
 ٩ ب + وهي.
 ١٠ ب - والأغشية.
 ١١ أ: ج - الاستدلال على الدماغ.
 ١٢ ب: والثاني حال الأبدان التي صحتها دون
 ١٣ ب: من

ikincisi hisseden fiillerin (algılar) durumu, üçüncüsü muharrrik fiillerin durumu, dördüncüsü yönetici yani tedbir edici fiillerin durumu, beşincisi tabî fiillerin durumudur.

Başın durumu, üç şeyi kendisinde barındırır. Birincisi başın miktarı (boyut), ikincisi başın şekli, üçüncüsü başta yer alan saçtır. Başın boyutuna gelecek olursak bu, ya büyük ya da küçük olur. Başın şekline gelecek olursak bu, ya güzel olur ya da çirkin olur. Başta yer alan saçta gelecek olursak bu da üç şeyi barındırır: Birincisi saçın miktarı, ikincisi saçın şekli, üçüncüsü saçın rengidir. Saçın miktarına gelecek olursak bunun, ya kalın ya da ince olması kaçınılmazdır. Saçın şekline gelecek olursak bunun ya kıvrıkcık ya da düz olması kaçınılmazdır. Saçın rengine gelecek olursak bu, ya ateş renginde, ya kırmızı, ya kahve, ya beyaz ya da siyah olur.

Hisseden fiillere (algılar) gelecek olursak bunlar görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma olmak üzere beş tanedir. Muharrrik fiillere gelecek olursak bunlar, kaslar ve iradî hareketle tamamlanan fiillerdir. Yöneten tedbir edici fiillere gelecek olursak bunlar tahayyül, tefekkür ve tezekkürdür. Tabî fiiller ise gıdayı alma, gıdayı tutma, gıdayı olgunlaştırma ve gıdadan arta kalanı defetmedir.

Baş ya büyük ya da küçük olur. Başın küçüklüğü, her bakımdan dimağın yapısının ve heyetinin kötü olduğuna delalet eder. Eğer başın büyüklüğünün sebebi maddenin çokluğu ve kuvvetin zayıflığı ise bu, dimağın yapısının ve heyetinin kötü olduğuna delalet eder. Başın büyüklüğünün sebebi, eğer maddenin çokluğu ve kuvvetin sıhhati ise bu, dimağın yapısının ve heyetinin iyi ve üstün olduğuna delalet eder.

Büyük başın durumunun kendisi ile bilindiği alametler ve göstergeler vardır. Başta meydana gelen bu durum, kuvvetin zayıflığı ile birlikte maddenin çokluğu sebebiyle midir veya kuvvetin sıhhati ile birlikte maddenin çokluğu sebebiyle midir? Söz konusu bu alametler ve göstergeler, başın şeklinde ve kendisinden doğan şeylerden çıkarsanır. Dimağın kendisinden doğan sinirler, omurilik ve boyun kalın ve güçlü olursa başın büyüklüğünün sebebi, maddesinin çok ve kuvvetinin güçlü olmasıdır. Eğer zikrettiğimiz şeyler ince ve zayıf olursa bunun sebebi, kuvvetin zayıflığı ile birlikte maddenin çok olmasıdır.

والثاني حال الأفعال الحساسة، والثالث حال الأفعال المحركة، والرابع حال الأفعال السياسية أي المدبّرة^١، والخامس حال الأفعال الطبيعية.

وحال الرأس تجمع ثلاثة أشياء، أحدها مقداره، والثاني شكله، والثالث شعره. أما مقدار الرأس فإنه إما أن يكون كبيراً، وإما أن يكون صغيراً^٢. وأما شكله فإنه إما أن يكون حسن الشكل، وإما أن يكون رديء الشكل. وأما شعره ففيه ثلاثة أشياء، أحدها مقداره، والثاني شكله، والثالث لونه. أما مقدار الشعر فإنه لا يخلو من أن يكون إما غليظ اللطافة وإما دقيقها^٣. وأما شكله فإنه لا يخلو من أن يكون إما جعداً وإما سبطاً. وأما لونه فإنه يكون إما بلون النار وإما أحمر وإما أشقر وإما أبيض وإما أسود.

فأما الأفعال الحساسة، فهي خمسة، البصر والسمع والشم والمذاق واللمس. وأما الأفعال المحركة^٤، فهي الأفعال التي تتم بالعضل والحركة الإرادية^٥. وأما الأفعال السياسية المدبّرة^٦، فهي التخيل والتفكير والتذكر. وأما الأفعال الطبيعية، فهي جذب الغذاء وإمساكه وإنضاجه ودفع ما يبقى منه.

والرأس يكون إما كبيراً أو صغيراً، والصغير يدل على كل حال أن بنية الدماغ وهيئته رديئة. وأما الكبير فإنه إن كان السبب في كبره كثرة المادة وضعف القوة، فهو يدل على أن الدماغ رديء البنية والهيئة، وإن كان السبب في ذلك كثرة المادة وصحة القوة، فهو يدل على أن بنية الدماغ وهيئته جيدة فاضلة.

وللرأس الكبير علامات ودلائل يُتعرّف بها أمره، هل عرض له ذلك بسبب كثرة المادة مع ضعف من القوة؟ أو بسبب كثرة المادة مع صحة من القوة؟ وهذه العلامات والدلائل تكون من الأشياء التي تنبت منه ومن شكله. أما من الأشياء التي تنبت منه، فإنه إن كان العصب والنخاع والعنق غليظاً قوياً، فالسبب في كبره أن المادة كانت كثيرة والقوة قوية، وإن كان ما سميناه دقيقاً ضعيفاً، فالسبب في ذلك في كثرة المادة مع ضعف من القوة.

١ - أي المدبّرة.
٢ - ج: كبيراً أو صغيراً.
٣ - ج: أن يكون.
٤ - ب: فيلزمه.
٥ - ب: دقيق اللطافة.
٦ - ج: الإرادية.
٧ - ج: بالعضل المحركة.
٨ - ج: المدبّرة.
٩ - ب: إذا.

Başın şeklinin göstergelerine gelecek olursak, eğer baş güzel bir şekle sahipse, başın büyüklüğünün sebebi, maddenin çok olması ve kuvvetin güçlü olmasıdır. Eğer başın şekli kötü ise bunun sebebi kuvvetin zayıflığı ile birlikte maddenin çokluğudur.

5 Dimağın yapısının ve heyetinin üstün olduğuna delalet eden büyük baş, kendisinden doğan şeylerden ve kendisinin şeklinden hareketle bilinir. Menşei baş olan şeylere gelecek olursak bunlar, boynun güçlü olmasından, eller ve ayakların en iyi heyete sahip olmasından ve bütün sinir cinslerinin kalın ve güçlü olmasından hareketle bilinir. Başın şekline gelecek olursak
10 bu, onun güzel bir şekle sahip olmasından hareketle bilinir.

Başın iki çıkıntısı vardır. Bunlardan biri öndedir. Çünkü beynin ön kısmından algılayan sinirler doğar. Diğer çıkıntı ise arkadadır. Çünkü, beynin arka kısmından muharrik sinirler ve omurilik doğar. Bu iki çıkıntıdan her biri, azalır ve artar. Azaldığında küçük olur, arttığında büyük olur. Ancak
15 çıkıntının azalması ve küçülmesi [a] ya maddedeki noksanlıktan dolayı olur. Bu noksanlık, diğerinden daha az kötüdür. [b] Ya da kuvvetin zayıflığından dolayı olur. Bu noksanlığın kötülüğü, diğerinden daha büyüktür. Her iki durum dimağdan neşet eden şeylerden hareketle bilinir. Çıkıntının artmasına gelecek olursak bu, başın basık olmasıdır. Bu da ya kuvvetin zayıflığı ile
20 birlikte maddenin çokluğu sebebiyle olur -ki bu, kötüdür- ya da kuvvetin sıhhati ile birlikte maddenin çokluğu sebebiyle olur ki bu, iyidir.

Başı ayıran şeyler -ki bunlar derzlerdir (sütür)- beş tanedir. Bunlardan üç tanesi hakiki derzlerdir. Diğer ikisi ise hakiki olmayan derzlerdir. Hakiki olan üç derze gelecek olursak bunlardan biri, taçsal (koronal) derzdir. Bu
25 derz, dimağın ön kısmında, taç konumunda yer alır. Diğeri, çöpe (şiş) benzer olandır. Bu, önden arkaya doğru doğrusal şekilde uzamsal olarak başı iki parçaya bölen derzdir. Üçüncüsü ise Yunanca alfabedeki lamda harfine benzeyen derzdir. Bu derz, arkadan (λ) şekline benzeyendir.

Hakiki olmayan iki derze gelecek olursak bu ikisi başın iki yanında bulunur ve bunlara iki kabuk derz (squamous sutures) denilir. Çünkü bu ikisi,
30 bir kemiğin diğerine yapışmasıdır. Bu derzlerden biri sağ tarafta, diğeri ise sol taraftadır. Beş derzin şekli şöyledir:

وأما الدلالة من شكل الرأس، فإنه إن كان الرأس حسن الشكل، فالسبب في كبره أن المادة كانت كثيرة والقوة قوية، وإن كان رديء الشكل، فالسبب في ذلك كثرة المادة مع ضعف من القوة.

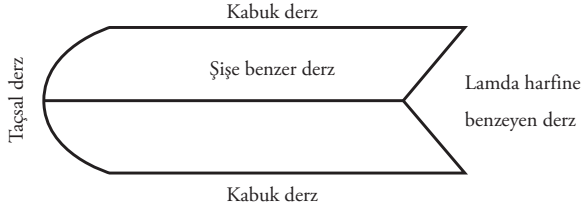
والرأس الكبير الذي يدل على أن الدماغ فاضل البنية والهيئة يُعرف من الأشياء التي منشأها منه ومن شكله. أما من الأشياء التي منشأها منه، فبأن يكون العنق قويًا، واليدان والرجلان بأفضل هيئة، وجميع أجناس العصب غليظة قوية. وأما من شكله، فبأن يكون حسن الشكل.

وللرأس نتوءان أحدهما من قدام، وذلك لأن من مقدم الدماغ ينبت العصب الحسي، والآخر من خلف، وذلك لأن من مؤخر الدماغ ينبت العصب المحرك والنخاع. وكل واحد من هذين النتوءين ينقص ويزيد، وعند نقصانه يكون صغيرًا، وعند زيادته يكون عظيمًا، إلا أن نقصانه وصغره يكون إما من قبل نقصان في المادة، وهذا النقصان أقل رداءة من غيره، وإما من قبل ضعف من القوة، وهذا أعظم شرًا، وجميعًا يتعرفان من الأشياء التي منشأها من الدماغ. وأما الزيادة فهي أن يصير الرأس مسفطًا، فيكون إما بسبب كثرة المادة مع ضعف من القوة، وذلك رديء، وإما بسبب كثرة المادة مع صحة من القوة، وذلك أفضل.

شؤون الرأس^٢ وهي دروزه، خمسة، ثلاثة منها هي دروزه بالحقيقة، واثنان ليسا دروزه بالحقيقة. أما الثلاثة الحقيقية، فواحد منها الدرز الإكليلي، وهو من قدام حيث موضع الإكليل من الرأس، والآخر السفودي، وهو الذي يقطع الرأس في طوله بنصفين على الاستقامة من قدام إلى خلف، والثالث الشبيه باللام في حروف اليونانيين، وهو^٣ الدرز الذي من الخلف على هذا المثال^٤ «λ».

وأما الاثنان اللذان ليسا بحقيقيين فهما على جنبي الرأس، ويقال لهما الدرزين القشريين، لأنهما التزاق عظم بعظم، واحد من الجانب الأيمن، والآخر من الجانب الأيسر، وهذا مثال الخمسة الدروز:

١ أ ج - وعند نقصانه يكون صغيرًا؛ وعند زيادته يكون عظيمًا.
٢ وهي قطع الجمجمة والواحدة شأن.
٣ ب: وهذا.
٤ ب - «λ».

Dimiğ, lamda harfine benzeyen derzin olduğu yerde iki kısma ayrılır; bunlardan önde olan kısma dimiğın önü, arkada olan kısma ise dimiğın arkası denir.

Sinirlerin fiilleri, hissetmek ve harekete geçirmektir. Sinirlerden bazıları hareketi geçirendir (muharriktir) ve bunların menşei dimiğın arkasıdır. Çünkü dimiğın bu kısmından pek çok muharrik sinir ve az miktarda hissedenden sinir doğar. Sinirlerden bazıları hissedendir ve bunların menşei, dimiğın ön kısmıdır. Çünkü dimiğın bu kısmından hissedenden pek çok sinir ve az miktarda muharrik sinir doğar.

Siyasi (yönetici) fiiller yani tedbir edici fiiller üç tanedir. Bunlar, tahayyül, tefekkür (düşünce) ve tezekkürdür (hatırlama). Bu üç tanesinden her birinin övülen fazileti ve yerilen afeti söz konusudur. Tahayyülün fazileti, ilmi hızlı bir şekilde kabul etmektir. Bu, dimiğın kısımlarından ön kısmın hızlı bir şekilde izlenim elde ettiğine (intiba) ve kabul ettiğine delalet eder. Çünkü tahayyül, dimiğın kısımlarından ön kısımda gerçekleşir. Buna en uygun mizaç mutedil rutubettir. Çünkü izlenimin (intiba) hızlı olması ve resmin hızlı bir şekilde kabul edilmesi, ne sert-kuru ne de çok rutubetli şeyde değil, bu ikisi arasında mutedil olan şeyde gerçekleşmesi mümkündür.

Tahayyülün bozukluğu ve durumunun kötülüğü, öğrenme kabiliyetinin zorluğudur. Bu, dimiğın kısımlarından ön kısmın sert olması hasebiyle sureti kabul etmenin ve izlenimin güçlüğüne delalet eder. Sertlik ya kuru-luk ya da soğukluk olmak üzere iki durumdan birinin sonucudur. Burada meydana gelen durumun, kuruluşun sonucu olması daha evladır.

الدماغ مقسوم بجزئين حيث الدرز الشبيه باللام، فالجزء المقدم منه يقال له مقدم الدماغ، والجزء المؤخر منه يقال له مؤخر الدماغ.^١

أفعال العصب هي الحسّ والحركة، والعصب^٢ منه محرّك، ومنشأه من مؤخر الدماغ، لأنّ هذا الجزء ينبت منه عصب محرّك كثير، وعصب حساس يسير، ومنه حساس ومنشأه من مقدم الدماغ، لأنّ هذا الجزء ينبت منه عصب حساس كثير، وعصب محرّك يسير.

الأفعال السياسية، أي المدبّرة، ثلاثة، وهي التخيل^٣ والفكر والذكر، ولكل واحدة من هذه الثلاثة فضيلة تُحمّد وآفة تُذم. فضيلة التخيل سرعة قبول العلم، وهذا مما يدل على أنّ الجزء المقدم من أجزاء الدماغ سريع الانطباع والقبول، لأنّ التخيل إنّما يكون بهذا الجزء من أجزاء الدماغ، وأوفى الأمزاج لذلك؛ المزاج المعتدل الرطوبه، إذّه كان ليس تمكن سرعة الانطباع وسهولة قبول الصورة في الشيء اليابس الصلب، ولا في الشيء الكثير الرطوبة، بل في الشيء المعتدل فيما بينهما.

وآفة التخيل وسوء حاله عسر القبول للتعليم، وذلك ممّا يدل على أنّ الجزء المقدم من أجزاء الدماغ عسر الانطباع والقبول للصورة لأنه صلب. والصلابة تابعة لأحد أمرين، إما لليس وإما للبرد، والأولى بها في هذا الموضع أنّ تكون تابعة لليس.

١ ب: الدّماغ مقسوم بجزئين أحدهما مقدّمه والآخر مؤخّره، تقسامه حيث الدّروز الشبيه باللام والجزء المقدم منه يقال له مقدّم الدّماغ والجزء الخلف منه يقال له مؤخّر الدّماغ.
 ٢ أ ح - أفعال العصب هي الحسّ والحركة و.
 ٣ أ: التحليل.
 ٤ ب: كذلك.
 ٥ ب: إذا.

Tefekküre gelecek olursak bunun fazileti ve kemali, zihnînci inceliği ve anlayışın hızlılığıdır. Bu durum, nefsanî ruhun letafetine delalet eder. Nefsanî ruhun letafeti olgunluk bakımından zirveye ulaşmanın bir sonucudur. Olgunluk bakımından zirveye ulaşmak, hararetin mutedilliğine ve rutubetin azlığına tabidir. Tefekkürün eksikliği ve durumunun kötülüğü, anlayış bakımından yavaşlık ve geride kalmaktır. Bu durum, nefsanî ruhun kalınlığına delalet eder. Nefsanî ruhun kalınlığı ya soğukluğun ya da rutubetin çokluğu olmak üzere iki durumdan birine bağlıdır.

Tezekküre gelecek olursak bunun fazileti hıfzemenin kalitesidir. Bu durum, dimağın kısımlarından arka kısmın kuruluşuna delalet eder; çünkü tezekkür burada meydana gelir. Hıfzeme, sabit ve devamlı olan şeylere ihtiyaç duyar. Kuru şey, bu özelliğe sahiptir. Tezekkürün eksikliği ve durumunun kötülüğü unutkanlıktır. Bu durum, dimağın kısımlarından arka kısmın gerektiğinden daha rutubetli olduğuna delalet eder. Bir şey rutubetli olduğu zaman kalıcı ve sabit olmayan akışkan ve sıvı bir şey olur.

Dimağın mizacının sıcak olduğuna delalet eden şey, kararlılık konusunda sebatın az olması ve görüşlerin hızlı bir şekilde değişmesidir. Bunun delili, çocukların durumudur. Dimağın mizacının soğuk olduğuna delalet eden şey, kararlılık konusundaki sebatır. Bunun delili, yaşlıların durumudur.

Dimağın mizacı mutedil olduğu zaman onun durumu şunlarda da mutedil olur: [a] Algısal fiillerde -ki bunlar görme, işitme, koklama, tatma ve dokunmadır-. [b] İradî fiillerde -ki bunlar, tüm hareketlerdir. [c] Siyasi yani tedbir fiillerinde -ki bunlar tahayyül, tefekkür ve tezekkürdür-. [d] Tabiî fiillerde -ki bunlar burundan, damak deliklerinden ve kulaklardan tahliye edilen fazlalıklarla (atıklar) bilinen şeylerdir-. Dimağ mutedil olursa şu durumlardan hızlı zarar görmez: Isıtan, soğutan, rutubetlendiren veya kurutan şeyler gibi kendisine dışardan gelen şeylerden dolayı dimağın hızlı bir şekilde zarar görmemesidir.

Yine dimağ mutedil mizaçlı olduğu zaman kişinin saç, bebeklik çağında ateş renginde, çocukluk çağında açık kırmızıya çalar renkte,

وأما الفكر ففضيلته وكماله لطافة الذهن وسرعة الفهم، وذلك ممّا يدل على لطافة الروح النفساني، ولطافة الروح النفساني تابعة لبلوغ الغاية في النضج، وبلوغ الغاية في النضج تابعة لاعتدال الحرارة وقلة الرطوبة. وآفة الفكر وسوء حاله التخلف والإبطاء في الفهم، وذلك ممّا يدل على غلظ من الروح النفساني، وغلظ الروح النفساني تابع لأحد أمرين، إما لكثرة الرطوبة وإما للبرودة. ٥

وأما الذّكر ففضيلته جودة الحفظ، وذلك ممّا يدل على يسر الجزء المؤخر من أجزاء الدماغ، لأنّ الذّكر إنّما يكون هناك، والحفظ يحتاج إلى أشياء لها ثبات وبقاء، واليابس هو على هذه الصفة. وآفة الذكر وسوء حاله النسيان، وذلك ممّا يدل على أنّ الجزء المؤخر من أجزاء الدماغ أرطب ممّا ينبغي، وإنّ كان الشيء رطباً، فهو سيّال جارٍ لا لبث له ولا بقاء.

ومما يُستدل به على أنّ مزاج الدماغ حار سرعة الاستحالة إلى الآراء، وقلة الثبات على العزيمة، والدليل على ذلك حال الصبيان. ومما يُستدل به على أنّ مزاج الدماغ بارد الثبات على العزيمة، والدليل على ذلك حال الشيوخ. ١٠

إذا كان مزاج الدماغ معتدلاً، كانت أحواله معتدلة في الأفعال الحساسة، وهي البصر والسمع والشم والمذاق واللمس، وفي الأفعال الإرادية، وهي الحركات أجمع،^١ وفي الأفعال السياسية المدبّرة، وهي التّخيل والفكر والذّكر، وفي الأفعال الطبيعية، وهي التي تُعرّف بالفضول التي تستفرغ من الأنف ومن ثقب الحنك ومن الأذنين، ويكون لا تسرع إليه المضار من الأشياء التي تلقاه من خارج، بمنزلة الأشياء التي تسعّن أو تبرّد أو ترطب أو تيبس. ١٥

وإذا كان الدماغ أيضاً معتدلاً المزاج، كان شعره في وقت ما يكون الإنسان طفلاً يضرب إلى لون النار، وفي وقت ما يكون صبيّاً يضرب إلى الحمرة الناصعة،

١ أ ج - ممّا.
٢ ب: شيء له.
٣ ب - و.
٤ أ ج - ممّا.
٥ ب ج: وإذا.
٦ ج - كان.
٧ ب + سن.
٨ أ ج - أجمع.
٩ ب + لون.

olgunluk ve son dönemlerde kişinin saçı, kırmızımsı, kumral, düz ve kıvrıcık arasında olur -ki bu, mutedil bölgelerdedir-. Saçın kıvrıcık-siyah olması ya dimağın harareti sebebiyledir ya bölgenin harareti sebebiyledir ya da hıltların harareti ve kendisinde safranın galip gelmesi sebebiyledir ki bu da karaciğerin hararetine bağlıdır.

Dimağın mutedil mizaçtan kayması (zeval) kaçınılmaz olarak onun ya az bir şekilde tabiî mizaçtan kayması veya çok miktarda tabiî mizaçtan kayması şeklinde olur. Dimağın mizacının mutedillikten uzaklaşması (zeval), az miktarda olursa bunun alameti zayıf ve hafif olur. Eğer dimağın mizacının zevali çok miktarda olursa bunun alameti güçlü ve açık olur.

Diğer organların kötü mizacının sınıfları gibi, dimağın mizacının kötü mizaç sınıfları da sekiz tanedir. Bunlardan dört sınıf, müfret ve basittir. Dört sınıf ise, mürekkeptir. Müfret-basit olanlara gelecek olursak bunlar, sıcak, soğuk, rutubetli ve kuru olandır. Mürekkep olanlara gelecek olursak bunlar, sıcak-kuru, sıcak-rutubetli, soğuk-kuru ve soğuk-rutubetli olandır. Tüm bu sınıfların tabiî durumundan kayması ya az miktarda olur ve bunun alameti açık değildir. Ya çok miktarda olur ve bunun alameti açıktır.

Gözün Mizacına Dair

Gözün mizacının sıcak veya soğuk olup olmadığına delalet eden şeyler, hareketi bakımından gözün durumu, gözde bulunan damarların durumu ve kendisine dokunulduğu zaman ortaya çıkan durumdur. Gözün mizacının rutubetli veya kuru olup olmadığına delalet eden şeyler, rutubetli mizaçta gözün, yumuşak dokunuşlu ve rutubetle dolu olması; kuru mizaçta gözün sert, kuru ve sıvısız olmasıdır.

Ne tür organ olursa olsun diğer organlara delil getirildiği gibi, gözde de aşırıya giden her keyfiyete delalet eden genel alametler vardır. Gözdeki aşırıya giden keyfiyetlere benzeyen şeyler ona zarar verir. Söz konusu keyfiyetlere aykırı şeyler ona fayda verir.

Gözün büyüklüğündeki durum, onun yapısından (hilkat) ve fiilinden hareketle bilinir. Yapısından hareketle bilinmesine gelecek olursak, göz büyük ve onun yapısı güzel olursa bu, onun yaratıldığı maddenin, çok miktarda ve mizacının mutedil olduğuna delalet eder.

وفي وقت المنتهى والكمال يكون شعره أصهب أشقر وسط فيما بين السبط والجعد، وذلك في البلد المعتدل. الشعر يكون جعداً أسوداً إما بسبب حرارة الدماغ، وإما بسبب حرارة البلد، وإما بسبب حرارة الأخلاط وغلبة المرار عليها، وذلك تابع لحرارة الكبد.

وإذا كان الدماغ زائلاً عن المزاج المعتدل، فليس يخلو مزاجه^١ الزائل من أن يكون إنمّا زال عن المزاج الطبيعي زوالاً يسيراً، أو^٢ يكون قد زال عنه زوالاً كبيراً. وإن^٣ كان زواله يسيراً، كانت علامته ضعيفة خفية، وإن كان زواله كبيراً، كانت علامته قوية بيّنة.

وأصناف المزاج الرديء من مزاج الدماغ ثمانية، كمثل ما عليه أصناف المزاج الرديء في سائر الأعضاء، منها^٤ أربعة أصناف بسيطة مفردة، ومنها أربعة مركبة. أما البسيطة المفردة، فالحار والبارد والرطب واليابس، وأما المركبة، فالحار اليابس والحار الرطب والبارد اليابس والبارد الرطب. وجميع هذه الأصناف إما أن يكون زوالها عن الحال الطبيعية زوالاً يسيراً، وتكون علاماتها غير بيّنة، وإما أن يكون زوالها كثيراً وتكون علاماتها بيّنة.

ذكر مزاج العين

الذي يُستدل به على مزاج العين حار أو أم^٥ بارد حال العين في حركاتها، وحال العروق التي فيها، وحال ما يتبين للمس منها. والذي يُستدل به على مزاجها رطب هو أم^٦ يابس أن المزاج^٧ الرطب تكون معه العين لينة الملمس، وتكون مملوءة رطوبة، واليابس تكون معه العين صلبة وتكون يابسة جافة.

وللعين علامة عامية يُستدل بها على كل^٨ كيفية تفرط عليها، كمثل ما يستدل به على كل عضو آخر أي الأعضاء^٩ كان، وهي أن الأشياء المشابهة للكيفية المفرطة عليها تضرها، والأشياء المخالفة لها تنفعها.

الحال في كبر العين تُعرف من خلقتها ومن فعلها. أما من خلقتها فإنها إن كانت كبيرة، وكانت خلقتها حسنة، دلّ ذلك على أن المادة التي منها خلقت كانت كثيرة معتدلة المزاج،

٧ أج - المزاج.
٨ ب - كل.
٩ ب: عضو

٤ ب - منها.
٥ أج: أو.
٦ أج: أو.

١ ب + الرديء.
٢ ب + أن.
٣ ب: فإن.

Eğer göz büyük olursa ve onun yapısı güzel olmazsa bu, söz konusu maddenin çok olduğuna ancak bunun mutedil olmadığına delalet eder. Gözün büyüklüğündeki durumun onun fiillerinden hareketle bilinmesine gelecek olursak, eğer göz fiilini tam olarak ve güzel bir şekil yaparsa bu, gözün yaratıldığı maddenin iyi olduğuna delalet eder. Eğer gözün fiilinde kusurlar varsa bu, onun mizacının kötü olduğuna delalet eder.

Aynı şekilde gözün küçüklüğündeki durum onun yapısından ve fiilinden hareketle bilinir. Yapısından hareketle bilinmesine gelecek olursak eğer göz küçük ve onun şekli güzel olursa bu, gözün yaratıldığı maddenin az olduğuna, ancak maddenin mizacının mutedil ve iyi olduğuna delalet eder. Gözün küçük olup şeklinin güzel olmamasına gelecek olursak bundan hareketle, söz konusu maddenin az, mizacının da kötü olduğuna delil getirilir. Gözün küçüklüğündeki durumun gözün fiilinden hareketle bilinmesine gelecek olursak eğer göz fiilini güzel şekilde yaparsa bu, onun yaratıldığı maddenin iyi olduğuna delalet eder. Eğer göz fiilini güzel bir şekilde yapmazsa bu, maddenin mizacının kötü olduğunda delalet eder.

Gözdeki mavilik [a] ya gözdeki yumurta akına benzeyen sıvının (er-rutubetuş-şebihetu bi-beyazı'l-beyz)¹ eksik olması sebebiyle, [b] ya bunun berak ve saf olması sebebiyle [c] ya buza benzer sıvının (er-rutubetuş-şebihetu bi'l-celid)² saflığı sebebiyle [d] ya bunun çokluğu sebebiyle [e] ya da bunun dışarı doğru bir konumda olması sebebiyledir.

Gözdeki siyahlık [a] ya gözdeki yumurta akına benzeyen sıvının çokluğu sebebiyle ya [b] bunun kalınlığı ve bulanıklığı sebebiyle [c] ya buza benzer sıvının parlak olmaması sebebiyle [d] ya bunun küçük olması sebebiyle [e] ya da bunun içeri doğru bir konumda olması sebebiyledir.

Bu konu farklı şekilde şöyle taksim edilebilir. Gözün mavi veya siyah olması [a] ya yumurta akına benzeyen sıvı sebebiyle [b] ya da buza benzer sıvı sebebiyledir. Yumurta akına benzeyen sıvıdan dolayı olması ise ya onun kemiyeti ya da keyfiyeti sebebiyledir. Kemiyet sebebiyle olması ise eğer yumurta akına benzeyen sıvı az olursa göz mavi olur. Eğer çok olursa göz siyah olur.

1 Aköz sıvısı, aqueous humor. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s.526.

2 Göz merceği, crystalline humor. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 526.

وإن كانت كبيرة، ولم تكن خلقتها حسنة، دل ذلك على أن المادة كانت كثيرة، إلا أنها لم تكن معتدلة. وأما من فعلها فإنها إن كانت تفعل فعلها على التمام حسناً، دل ذلك على أن المادة التي منها خلقت كانت جيدة، وإن كان في فعلها تقصير، دل ذلك على سوء مزاجها.

وكذلك الحال أيضاً في صغر العين تُعرّف من خلقتها ومن فعلها. أما من خلقتها فإنها إن كانت صغيرة، وكان شكلها حسناً، كان ذلك دليلاً على أن المادة التي منها خلقت كانت يسيرة، إلا أنها كانت معتدلة المزاج جيدة، وأما إن كانت صغيرة ولم يكن شكلها حسناً، فذلك منها يدل^١ على أن المادة كانت يسيرة ومزاجها كان رديئاً. وأما من قبل^٢ فعلها، فإن إن كانت تفعل فعلها^٣ حسناً، دل ذلك على أن المادة التي منها خلقت كانت جيدة، وإن كانت لا تفعل فعلها حسناً، دل ذلك على أن مزاجها كان رديئاً.

الزرقة تكون في العين إما بسبب نقصان الرطوبة الشبيهة ببياض البيض التي في العين، وإما بسبب صفائها ونقائها، وإما بسبب صفاء الرطوبة الشبيهة بالجليد، وإما بسبب كثرتها، وإما بسبب أنها موضوعة مما يلي خارج.

والكحولة تكون في العين إما بسبب كثرة الرطوبة الشبيهة ببياض البيض، وإما بسبب غلظها وكدورتها، وإما بسبب أن الرطوبة الجلدية ليست بمضيئة، وإما بسبب أنها صغيرة، وإما بسبب أنها موضوعة ما يلي داخل.

وقد ينقسم هذا المعنى بقسمة أخرى على هذه الحكاية. العين تكون زرقاء أو كحلاء إما بسبب الرطوبة الشبيهة ببياض البيض، وإما بسبب الرطوبة الشبيهة بالجليد. فبسبب^٤ الرطوبة الشبيهة ببياض البيض، إما لكميتها وإما لكيفيتها. أما بسبب كميتها فإنها إن كانت يسيرة صارت العين بها زرقاء، وإن كانت كثيرة صارت العين بها كحلاء،

١ ب: دل ذلك منها.

٢ ب - قبل.

٣ أ ج + كان.

٤ أ - منها.

٥ ب - كان.

٦ ب: ومن أجل.

Keyfiyet sebebiyle olmasına gelecek olursak eğer yumurta akına benzeyen sıvı saf olursa göz mavi olur. Eğer yoğun ve bulanık olursa göz siyah olur.

5 Buza benzer sıvı sebebiyle olmasına gelecek olursak bu, ya onun kemiyetinden ya keyfiyetinden ya da konumundan dolayı olur. Buza benzer sıvının keyfiyeti sebebiyle olması durumuna gelecek olursak eğer parlak olursa, bununla göz mavi olur. Eğer parlak değilse bununla göz siyah olur. Buza benzer sıvının kemiyeti sebebiyle olması durumuna gelecek olursak, eğer söz konusu sıvı çok olursa göz mavi olur; az olursa göz mavi olmaz. Söz konusu sıvının konum sebebiyle olması durumuna gelecek olursak 10 eğer bunun konumu dışarı doğru meylediyorsa göz mavi olur; eğer içeri doğru meylediyorsa göz siyah olur.

Yumurta beyazına benzer sıvı daha ince ve gerektiğinden daha çok olduğu zaman göz daha nemli olur. Yumurta beyazına benzeyen sıvı daha kalın ve daha az olduğu zaman göz, daha kuru olur. Aynı şekilde buza benzer sıvı ya onun mizacı bakımından ya da kıvamı bakımından farklılık arz eder ve değişir. Mizaç bakımından değişkenlik göstermesi ve farklılık arz etmesi, eğer söz konusu sıvı rutubete meylederse göz rutubetli olur veya daha kuru olmaya meylederse bununla göz kuru olur. Kıvam bakımından 15 değişkenlik ve farklılık arz etme durumuna gelecek olursak söz konusu sıvı, çoğunlukla gerektiğinden daha çok inceliğe meylediyorsa bununla göz, rutubetli olur. Eğer çoğunlukla gerektiğinden daha çok kalınlığa meylediyorsa göz kuru olur. 20

Bu konu farklı bir şekilde şöyle taksim edilebilir. Gözün nemli veya kuru olması ya yumurta akına benzeyen sıvı sebebiyle ya da buza benzer sıvı sebebiyledir. Yumurta akına benzeyen sıvı sebebiyle olan duruma gelecek olursak bu, ya onun kemiyetinden ya da onun keyfiyetinden yani onun kıvamından dolayıdır. Bu durumun kemiyet bakımından olması ise eğer söz konusu sıvı çok miktarda olursa bununla göz rutubetli olur. Eğer az miktarda olursa bununla göz kuru olur. Söz konusu durumun 25 keyfiyet yani kıvam bakımından olmasına gelecek olursak eğer söz konusu sıvı ince olursa bununla göz nemli olur. Eğer yoğun olursa bununla göz kuru olur. 30

وأما بسبب كفييتها^١ فإنها إن كانت صافيةً صارت العين بها زرقاء، وإن كانت غليظةً كدرهً صارت العين بها كحلاء.

وأما بسبب الرطوبة الجلدية، فيكون ذلك إما لكميتها، وإما لكفييتها، وإما لوضعها. أما بسبب كفييتها، فإنها إن كانت مضيئةً تصير العين بها زرقاء، وإن لم تكن مضيئةً تصير العين بها كحلاء. وأما بسبب كميتها فإنها إن كانت كثيرةً صارت العين زرقاء، وإن كان صغيرةً صارت العين كحلاء. وأما بسبب وضعها، فإنها إن كانت موضوعةً مما يلي خارج صارت العين زرقاء، وإن كانت موضوعةً مما يلي داخل صارت العين كحلاء.

كلما كانت الرطوبة الشبيهة بياض البيض أرق وأكثر مما ينبغي، كانت العين أرطب، وكلما كانت أغلظ وأقل كانت العين أبيض، وكذلك الرطوبة الشبيهة بالجلد، قد تختلف وتتغير، إما من طريق مزاجها، وإما من طريق قوامها. واختلافها وتغيرها من طريق المزاج إن كان يخرج بها إلى أن يكون أرطب، صارت العين بها رطبةً، وإن كان يخرج بها إلى أن تكون أبيض، صارت العين بها يابسة.^٢ وأما اختلافها وتغيرها من طريق القوام، فإنه إن خرج بها إلى أن تكون أرق مما ينبغي صارت العين رطبةً، وإن خرج بها أكثر مما ينبغي إلى أن يكون أغلظ مما ينبغي صارت العين بها يابسة.^٣

وقد يُقسَم هذا المعنى بعينه بقسمة أخرى على هذه الحكاية. العين تكون رطبةً أو يابسةً، إما بسبب الرطوبة الشبيهة بياض البيض، وإما بسبب الرطوبة الجلدية. أما بسبب الرطوبة الشبيهة بياض البيض، إما لكميتها وإما لكفييتها، أعني قوامها. فأما بطريق كميتها، فإنها إن كانت كبيرة المقدار، صارت العين بها رطبةً، وإن كانت يسيرة المقدار، صارت العين بها يابسةً. وأما من طريق كفييتها وقوامها، فإنها إن كانت رقيقةً صارت العين بها رطبةً، وإن كانت غليظةً صارت العين بها يابسةً.

١ ب: وقوامها.

٢ ب: وقد.

٣ ب: أنه أن ميلها إلى البيض تصير العين يابسة، أو ميلها إلى الرطوبة تصير العين رطبة.

٤ ب: فإنه إن كان ميلها إلى الرقة أكثر مما ينبغي تصير العين رطبة، وميلها إلى الغلظ أكثر مما ينبغي تصير العين يابسة.

٥ أ ج: وبسبب.

٦ أ ج: إما.

Buza benzer sıvı sebebiyle olan duruma gelecek olursak bu, ya onun mizacından ya da kıvamından dolayıdır. Mizacından dolayı olan duruma gelecek olursak eğer onun mizacı kuru olursa bununla göz kuru olur. Eğer onun mizacı rutubetli olursa bununla göz nemli olur. Onun kıvamı bakımından
5 olan duruma gelecek olursak eğer onun kıvamı yoğun olursa bununla göz kuru olur. Eğer ince olursa bununla göz nemli olur.

Gözün Terkibine Dair

Göz, üç sıvıdan ve iki tabakadan mürekkeptir. Üç sıvıya gelecek olursak bunların birincisi erimiş cama benzer (Vitröz camı sıvı, vitreous humor),
10 ikincisi buza benzer (göz merceği, crystalline humor), üçüncüsü yumurta akına (aköz sıvısı, aqueous humor) benzer kısımdır. Gözün iki tabakasına gelecek olursak bunların birincisinin menşei, dimağın zarlarından kalın olan zardır. İkincisinin menşei ince zardır. Menşei dimağın sert zarı olan tabakanın, buza benzeyen sıvının arkasındaki kısmına ağa benzer tabaka (retina)
15 adı verilir. Çünkü bu kısım, ağ gibi gözde olan şeylerin tümünü ihtiva eder. Buza benzer tabakanın önünde olan tabakaya gelecek olursak bu, -söz konusu kısım ince ve saf olduğu için- boynuza benzer tabaka (kornea) olarak isimlendirilir. Menşei ince zar olan tabakaya gelecek olursak bunun, buza benzer tabakanın arkasındaki kısmı -burada atardamarlar ve atar olmayan
20 damarlar çokça bulunduğu için- meşimeye (plesenta) benzer tabaka olarak adlandırılır. Buza benzer tabakanın önünde olan kısma gelecek olursak bu, üzüme benzeyen tabaka olarak isimlendirilir. Çünkü bu parça, üzüm tane sine benzer. Boynuza benzer tabakaya bitişik olan zara gelecek olursak bu, -ki bunun menşei, başın üstünde olan zardır- arkasındaki şeyler için örtü ve
25 koruyucu gibi bir şeydir. Yunanca da buna epipefykós (ince zar-conjunctiva) denilmektedir.

Kalbin Mizacına Dair

Tıpkı diğer organlardan her birinin kötü mizaç türlerinin olması gibi kalbin kötü mizacının türü sekiz tanedir. Bu sekiz mizaçtan dört tanesi müfret ve basittir. Dört tanesi ise mürekkeptir. Müfret ve basit olanlar ise sıcaklık,
30 soğukluk, kuruluk ve rutubettir. Mürekkep olanlar ise sıcaklık ile kuruluk, sıcaklık ile rutubet, soğukluk ile kuruluk ve soğukluk ile rutubettir.

وبسبب الرطوبة الجليدية، إما لمزاجها وإما لقوامها. أما من طريق مزاجها، فإنها إن كانت يابسة صارت العين بها يابسة، وإن كانت رطبة صارت العين بها رطبة. وأما من طريق قوامها فإنها إن كانت غليظة، صارت العين يابسة، وإن كانت رقيقة، صارت العين بسببها رطبة.

ذكر تركيب العين

العين مركبة من ثلاث رطوبات وطبقتين. أما الثلاث الرطوبات، فالواحدة منهن شبيهة بالزجاج الذائب، والثانية شبيهة بالجليد، والثالثة شبيهة ببياض البيض. فأما الطبقتان، فالواحدة منهما^٢ منشأها من الغشاء الصلب من غشاء الدماغ، والثانية^٣ من الغشاء الرقيق، والطبقة التي منشأها من الغشاء الصلب يُسمى^٤ ما هو منها من وراء الرطوبة الجليدية الطبقة الشبيهة بالشبكة، لأن ذلك الجزء منها يحتوي على جميع ما في العين بمنزلة الشبكة، وأما ما هو منها من قدام الجليدية، فيسمى^٥ الطبقة الشبيهة بالقرن،^٦ وذلك لرقّة هذا الجزء وصفائه. فأما الطبقة التي من الغشاء الرقيق، فيسمى^٧ ما هو منها من وراء الرطوبة الجليدية الطبقة الشبيهة بالمشيمة، وذلك لكثرة ما في هذا الجزء^٨ من العروق الضواريب وغير الضواريب، وأما ما هو منها من قدام الجليدية، فيسمى^٩ الطبقة الشبيهة بالعينية، لأنّ هذا الجزء منها شبيه بحبة العنب. وأما الغشاء^{١٠} المتصل بالطبقة الشبيهة بالقرن، وهو الذي منشأه من الغشاء الذي فوق القحف، فإنما هو بمنزلة الوقاية واللباس لهذه الأشياء التي وراءه، ويقال له باليونانية أفيافوس.^٩

ذكر مزاج القلب

أنواع سوء مزاج القلب ثمانية، كمثل^{١١} ما تكون عليه أنواع سوء مزاج كل واحد من سائر الأعضاء، ومن هذه الثمانية أربعة مفردة بسيطة، وأربعة مركبة. أما البسيطة المفردة فالحرارة والبرودة واليبوسة والرطوبة، وأما المركبة فالحرارة واليبوسة والحرارة والرطوبة والبرودة واليبوسة والبرودة والرطوبة.

٩ ب: أفيافوس.
١٠ ب: كمثل

٥ ب - من.
٦ ب: بالقرني.
٧ ب: لكثرة ما فيها.
٨ أ - الغشاء.

١ أ ج: والأخرى.
٢ ب: فأحدهما.
٣ أ ج: والأخرى.
٤ ب: ليس.

Kalbin sıcak mizacının kötülüğüne delalet eden alametler, üç türdür. Birincisi sıcak mizaçtan ayrılmayan özel alametler türüdür. İkincisi, bu mizaca özgü olmayan ve ondan ayrılan alametler türüdür. Üçüncüsü bu ikisi arasında ortada olan alametler türüdür. Sıcak mizaçtan ayrılmayan özel alametlere gelecek olursak bunlar, nefesin büyüklüğü, nabzın hızlılığı ve kesintisizliğidir. Mizaca özgü olmayan ve ondan ayrılan alametlere gelecek olursak bunlar, gazap ve göğsün genişliğidir. Gazap ise felsefi ahlak ile söz konusu mizacın gerektirdiği durumdan farklı hale dönüşür ve değişir. Göğüs genişliği ise dimağın miktarı ile değişir ve bu mizacın gerektirdiği duruma muhalefet eder.

Bu iki tür arasında ortada olan alametlere gelecek olursak bunlar, tüm beden bu mizaçta kalbe ortak olması ve göğüsteki kılların çokluğudur. Çünkü söz konusu iki alamet karaciğerin soğukluğu ve rutubeti ile değişkenlik arz eder. Biz, “Göğsün genişliği dimağın büyüklüğüne göre değişir” dediğimizde bununla, dimağın miktarı büyük olduğu zaman zorunlu olarak bundan omuriliğin miktarının da -menşei dimağ olduğu için- büyük olması gerektiğini; omurilik büyük olduğu zaman kendisinin ihtiva ettiği omurların büyük olması gerektiğini; omurga büyük olduğu zaman ondan doğan kaburganın da büyük olması gerektiğini; kaburga büyük olduğu zaman kaburgalardan müellef olan göğsün büyük ve geniş olması gerektiğini kastederiz. Göğsün genişliği ya kalbin harareti ya dimağın miktarının büyüklüğü ya da ikisinin bir araya gelmesi olmak üzere üç şeyden birine bağlıdır.

Kalbin mizacının soğuk olmasına delalet eden alametler, nabzın küçüklüğü, göğsün darlığı, aşırı korkaklık, göğüsteki kılların azlığı ve beden tümünün soğukluğudur.

Kalbin mizacının kuruluşuna delalet eden alametler, nabzın sertliği, saldırgan ahlak ve beden tümündeki kuruluştur.

Kalbin mizacının rutubetli olduğuna delalet eden alametler, nabzın yumuşaklığı, çabuk sinirlenmek ve kolay bir şekilde sakinleşme, karaciğere mukavemet etmemek koşuluyla beden rutubetidir.

والعلامات التي تدلّ على سوء مزاج القلب الحار ثلاثة أنواع، أحدهما نوع العلامات الخاصة بهذا المزاج الحار التي لا تزياله، والثاني^٢ نوع العلامات التي ليست بخاصية لهذا المزاج ولا غير مفارقة له، والثالث نوع العلامات المتوسطة فيما بين هذين. أما العلامات الخاصة التي لا تزيال هذا المزاج الحار، فعظم التنفس، وسرعة النبض وتواتره. وأما العلامات التي ليست بخاصية لهذا المزاج ولا غير مفارقة له، فالغضب وسعة الصدر. أما الغضب فإنه يتغير وينتقل عمّا يوجهه هذا المزاج بالأخلاق الفلسفية. وأما سعة الصدر فإنّها تتغير وتخالف ما يوجهه هذا المزاج بمقدار^٣ الدماغ.

وأما العلامات المتوسطة فيما بين ذينك^٤ النوعين، فبمشاركة البدن كله للقلب في هذا المزاج، وكثرة^٥ الشعر في الصدر، وذلك أنّ هاتين العلامتين تتغيران ببرودة الكبد ورطوبتها. وقولنا: «إنّ سعة الصدر تتغير بسبب مقدار الدماغ» إنّما نريد أنّ الدماغ إذا كان عظيم المقدار لزم وتبع ذلك ووجب عنه^٦ أن يكون النخاع أيضًا عظيم المقدار، إذ كان منشأ منه، وإذا كان النخاع عظيمًا، وجب أن تكون الفقارات المحتوية عليه^٧ كبارًا، وإذا كانت^٨ الفقار كبارًا، وجب أن تكون الأضلاع الناشئة منها^٩ كبارًا، وإذا كانت الأضلاع كبارًا، وجب أن يكون الصدر المؤلف منها كبيرًا واسعًا. وسعة الصدر تابعة لأحد ثلاثة أشياء، إما لحرارة القلب وإما لعظم مقدار الدماغ وإما لهما جميعًا.

والعلامات الدالة على مزاج القلب البارد صغر النبض، وضيق الصدر، وإفراط^{١٠} الجبن، وقلة الشعر في الصدر، وبرد جميع البدن.

والعلامات الدالة على مزاج القلب اليابس صلابة النبض، وسبعية^{١١} الخلق، ويبس جميع البدن.

والعلامات الدالة على مزاج القلب الرطب لين النبض، وسرعة الغضب وسهولة سكونه، ورطوبة البدن إن لم يقاومه الكبد.

١ ب: والعلامات الدالة.	٥ ب: فكثرة.	٩ أ ج: كان.
٢ أ ب: والآخر.	٦ ب - إنّما.	١٠ أ ج: الأضلاع المؤلفة معها.
٣ ب: لمقدار.	٧ أ ج: عليه عنه.	١١ ب: كثرة.
٤ أ ج: تلك.	٨ أ ج: الخاوية له.	١٢ ب: وسعة.

Kalbin mizacının sıcak-kuru olmasına delalet eden alametler, nabzın büyüklüğü ve sertliği, teneffüsün büyüklüğü, göğsün genişliği, ahlakın hiddeti ve cüreti, hızlı bir şekilde sinirlenme ve sakinleşmenin zorluğu -bu şekilde olan ahlak, küstahlık ahlakıdır- kılın göğüste çokluğu ve yoğunluğu, bedenin tümünün hararetili ve kuru olmasıdır.

Kalbin mizacının sıcak-rutubetli olmasına delalet eden alametler, nabzın büyüklüğü ve yumuşaklığı, aşırı sinirlenmenin kolaylığı ve hızlı bir şekilde sakinleşme, göğsün genişliği, teneffüsün büyüklüğü, rutubet aşırı olursa çürüklük hastalıklarının çokça meydana gelmesi ve bedenin tümünde kuvvetli hararettir. Karaciğere muhalif olmamak koşuluyla beden, sıcak olmakla birlikte rutubetli de olur.

Kalbin mizacının soğuk-rutubetli olmasına delalet eden alametler, nabzın yumuşaklığı ve küçüklüğü, aşırı korkaklık, tembellik, gazabın azlığı, göğüsteki kılların azlığı ve bedenin tümünde soğukluktur. Karaciğere muhalif olmamak koşuluyla beden, soğuklukla birlikte rutubetli olur.

Kalbin mizacının soğuk-kuru olmasına delalet eden alametler, nabzın küçüklüğü ve sertliği, göğsün küçüklüğü ve darlığı, göğüsteki kılların azlığı, teneffüsün küçüklüğü, bedenin tümünün soğukluğu ve kuruluğudur.

20 **Karaciğere Dair**

Karaciğerin mizacının sıcak olduğuna delalet eden alametler, damarların genişliği, sarı safranın çokluğu, gençlik yaşının zirvesinde artan kara safra, karnın ince kısmında çok miktarda kıl, kalbe muhalif olmamak koşuluyla bedenin tümünde hararettir.

25 Karaciğerin mizacının soğuk olduğuna delalet eden alametler, damarların darlığı, kandaki balgamın aşırılığı, karnın ince bölgesinde kılların azlığı ve kalbe muhalif olmamak koşuluyla bedenin tümünde soğukluktur.

30 Karaciğerin mizacının kuru olduğuna delalet eden alametler, damarların sertliği, kanın kalınlığı ve bedenin tümünde kuruluğudur.

والعلامات الدالة على مزاج القلب الحار اليابس عظم النبض وصلابته، وعظم التنفس، وعظم^١ الصدر، والجرأة^٢ والنجدة في الأخلاق، وسرعة الحركة إلى الغضب، وعسر^٣ سكونه، وإذا كان الخُلُق كذلك، فهو من أخلاق العتاة^٤، وكثرة الشعر وتكاثفه في الصدر، وحرارة جميع البدن وببسه.

٥ والعلامات الدالة على أنّ مزاج القلب حار رطب، عظم النبض ولينه، وسهولة الخروج إلى الغضب^٥ جدًّا، وسرعة سكونه^٦، وكبر الصدر، وعظم التنفس، وكثرة الأمراض العفونية إنْ أفرطت^٧ الرطوبة، وقوة^٨ حرارة جميع البدن، وإنْ لم يخالف الكبد كان البدن مع حرارته رطبًا أيضًا.

١٠ والعلامات الدالة على أنّ مزاج القلب بارد رطب، لين النبض وصغره، وإفراط العجين، والكسل، وقلة الغضب، وقلة الشعر في الصدر، وبرود جميع البدن، وإنْ لم يخالفه الكبد كان البدن مع برده رطبًا.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج القلب بارد يابس، صغر النبض وصلابته، وصغر الصدر وضيقه، وقلة الشعر في الصدر، وصغر التنفس، وبرد جميع البدن وببسه.

ذكر الكبد

١٥ والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد حار^{١١}، سعة العروق، وكثرة المُرّة الصفراء، وفي منتهى الشباب كثرة السوداء، وكثرة الشعر في مرق البطن، وحرارة جميع البدن إنْ لم يخالفها القلب.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد بارد، ضيق العروق، وإفراط البلغم في الدم، وقلة الشعر في مرق البطن، وبرد جميع البدن إنْ لم يخالفها القلب.

٢٠ والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد يابس^{١٤}، صلابة العروق، وغلظ الدم، وببسه جميع البدن.

١ ب - وعظم.	٦ ب: جموده.	١١ ب: علي مزاج الكبد الحارة.
٢ ب: والحرارة.	٧ ب + وقويت.	١٢ ب - أن.
٣ ب: إبطاء.	٨ ب - وقوة.	١٣ ب - أن.
٤ ج - العتاة.	٩ ب - أن.	١٤ ب: يابسة
٥ ب: سهولة انبعاث الغضب.	١٠ ب - أن.	

Karaciğerin mizacının rutubetli olduğuna delalet eden alametler, damarların yumuşaklığı, kanın rutubeti ve bedenin tümünde rutubettir.

5 Karaciğerin mizacının sıcak-kuru olduğuna delalet eden alametler, karnın ince kısmında kılların çokluğu ve yoğunluğu, damarların kalınlığı ve sertliği, kanın azlığı ve kalınlığı, kalp olmamak koşuluyla bedenın tümünün kuruluşu ve hararetidir.

10 Kalp ve karaciğerden her birinin mizacının diğerine muhalif olmasındaki ve mukavemet etmesindeki durum, kalbin hararetinin, güçlü bir şekilde karaciğerin soğukluğuna baskın gelmesi, kalbin soğukluğunun, karaciğerin hararetine baskın gelme konusunda daha zayıf kuvvette olması, kalbin rutubetinin, hiçbir şekilde karaciğerin kuruluşuna baskın gelmemesi, kalbin kuruluşunun zayıf bir şekilde karaciğerin rutubetine baskın gelmesi, karaciğerin hararetinin, kalbin soğukluğuna zayıf bir şekilde baskın gelmesi, karaciğerin rutubetinin, kalbin kuruluşuna güçlü bir şekilde baskın gelmesi, karaciğerin soğukluğunun, kalbin sıcaklığına daha zayıf şekilde baskın gelmesi, karaciğerin kuruluşunun, her zaman kalbin rutubetine baskın gelmesidir.

20 Karaciğerin mizacının sıcak-rutubetli olduğuna delalet eden alametler, damarların hacminin büyüklüğü, karnın ince kısmında kılların çokluğu -ancak bu durum sıcak-kuru mizaçtakinden daha azdır-, çürüklükten kaynaklanan hastalıklarının çokluğu, bedenın tümünün rutubetli olması ve bedenın hararetidir.

Karaciğerin mizacının soğuk-kuru olduğuna delalet eden alametler, damarların darlığı, kanın azlığı, karnın ince kısmında kılların azlığı ve bedenın tümünde kuruluktur.

25 Karaciğerin mizacının soğuk-rutubetli olduğuna delalet eden alametler, damarların darlığı, karnın ince kısmında kılların oldukça az olması, kanda aşırı derecede balgam ve bedenın tümünde rutubettir.

Testislere (Unseyeyn) Dair

30 Testislerin (unseyeyn) mizacının sıcak olduğuna delalet eden alametler, cinsel ilişkinin çokluğu, erkek çocuklar doğurtmak, doğurucu nutfe çıkarmak ve kasık çevresindeki organlarda kılların çokluğudur.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد رطب، لين العروق، ورطوبة الدم، ورطوبة جميع البدن.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد حار يابس، كثرة الشعور وكثافته في مرقا البطن، وسعة العروق^٢ وصلابتها، وقلة الدم وغلظه، ويبس جميع البدن وحرارته إن لم يخالفها القلب.

والحال في مخالفة كل واحد من القلب والكبد مزاج الآخر ومقاومته إيّاه، أنّ حرارة القلب تقهر برودة الكبد قهراً قوياً^٣ وبرودته أضعف^٤ قوة في قهر^٥ حرارتها، ورطوبته لا تقهر^٦ يبسها أصلاً، ويبسه يقهر رطوبتها قهراً ضعيفاً^٧ وحرارة الكبد^٨ تقهر برودة القلب قهراً ضعيفاً^٩ ورطوبتها تقهر يبسه قهراً قوياً^{١٠} وبرودتها أقلّ قوة في القهر^{١١} لحرارته^{١٢}، ويبسها لا يزال دائماً قاهراً^{١٣} لرتوبته.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد حار رطب، عظم مقادير العروق، وكثرة الشعر في مرقا البطن، إلاّ أنّه على حال أقلّ منه في المزاج الحار اليابس، وكثرة الأمراض العفونية، ورطوبة جميع البدن وحرارته.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد بارد يابس، ضيق العروق، وقلة الدم، وقلة الشعر في مرقا البطن، ويبس جميع البدن.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الكبد بارد رطب، ضيق العروق، وغاية قلة الشعر في مرقا^{١٥} البطن، وإفراط البلغم في الدم، ورطوبة جميع البدن.

ذكر الأنثيين

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين حار، كثرة الجماع، وتوليد الذكورة، وإنزال النطفة المولدة، وكثرة الشعر في الأعضاء التي حول العانة^{١٧}.

١ - ب - أنّ.	٨ - ب + تغلب.	١٥ - أ ج: المرقا.
٢ - ب + وكبرها.	٩ - ب: غلبة ضعيفة.	١٦ - أ ج - البطن.
٣ - ب: تغلب برودة الكبد غلبة قوية.	١٠ - ب: تغلب يبسه غلبة قوية.	١٧ - ب - والعلامات الدالة على أنّ مزاج
٤ - أ ج: أقلّ.	١١ - ب: وبرودتها أضعف قوة في الغلبة.	الأنثيين حار كثرة الجماع وتوليد
٥ - ب: غلب.	١٢ - أ ج: بحرارته.	الذكورة وإنزال النطفة المولدة وكثرة
٦ - ب: لا تغلب.	١٣ - غالباً.	الشعر في الأعضاء التي حول العانة
٧ - ب: تغلب رطوبتها غلبة ضعيفة.	١٤ - ب - أنّ.	

Testislerin mizacının soğuk olduğuna delalet eden alametler, bunun aksidir yani cinsel ilişkiye yönelmede yavaşlık, ereksiyon yetersizliği, kız çocuklar doğurtmak, kendisinde doğurma gücü olmayan nutfe çıkarmak ve kasıktaki kılların azlığıdır.

5 Testislerin mizacının rutubetli olduğuna delalet eden alametler, meninin çokluğu ve onun rutubetli olmasıdır.

Testislerin mizacının kuru olduğuna delalet eden alametler, meninin azlığı ve onun yoğun olmasıdır.

10 Testislerin mizacının sıcak-kuru olduğuna delalet eden alametler, belirlenen zamandan önce cinsel ilişki şehvetinin ortaya çıkması, meninin yoğunluğu ve azlığı, kasık bölgesinde kılların çokluğu, cima esnasında inzal ve hızlı boşalım ve çocuk doğurtmanın çokluğudur.

15 Testislerin mizacının sıcak-rutubetli olduğuna delalet eden alametler, belirlenen zamandan önce cinsel ilişki şehvetinin ortaya çıkması, doğurma gücü az olan nutfe çıkarmak, meninin çokluğu ve onun rutubeti, durumu böyle bir kişinin ilişkiye girmediği zaman bundan zarar görmesidir.

Testislerin mizacının soğuk-rutubetli olduğuna delalet eden alametler, kişinin cinsel ilişkiye şehvetine yavaş olması, kasık bölgesindeki kılların azlığı ve nutfesinin su gibi ince olmasıdır.

20 Testislerin mizacının soğuk-kuru olduğuna delalet eden alametler, kişinin cima konusunda yavaş davranması, kasık bölgesindeki kılların azlığı ve nutfesinin topraksı şekilde kalın olmasıdır.

Bedenin Tümünün Yani Etin (Ten) Mizacına Dair

25 Bedenin tümünün yani bedenin tümündeki etin mizacının mutedil olduğuna delalet eden alametler, bedenin renginin kırmızılık ve beyazdan mürekkep olan karışık bir renkte olması, bedenin kıllarının, kıvrıkcık ile düz arasında ve sarışın ve dokunma keyfiyetleri -ki bunlar sıcaklık, soğukluk, şişmanlık, zayıflık, yumuşaklık ve sertliktir- bakımından dokunuşunun mutedil olmasıdır.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين بارد، هي^١ الأشياء المخالفة لهذه، أعني الإبطاء في الحركة إلى الجماع، وقلة الانتشار إليه، وتوليد الإناث، وإنزال النطفة التي لا يكون منها ولد، وقلة الشعر في العانة.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين رطب، كثرة المنى ورطوبته.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين يابس، قلة المنى وغلظه.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين حار يابس، مسابقة الشهوة^٢ إلى الجماع^٣ قبل بلوغ الوقت المحدود، وقلة المنى وغلظه^٤، وكثرة الشعر في مواضع^٥ العانة، وسرعة الفراغ والانزال عند الجماع، وكثرة توليد الأولاد.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين حار رطب، مسابقة الشهوة للجماع قبل حلول^٦ الوقت المحدود^٧، وإنزال النطفة التي قليل ما يكون منها ولد، وكثرة المنى ورطوبته، وأن يكون ذلك^٨ الإنسان إذا لم يقرب الجماع ضره ذلك^٩.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين بارد رطب، فأن يكون الإنسان بطيئاً ما تنهض شهوته إلى الجماع^{١٠}، وأن يكون الشعر في عانته قليلاً، وأن تكون نطفته رقيقة شبيهة بالماء.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج الأنثيين بارد يابس، أن يكون الإنسان لا يسرع إلى الجماع^{١١}، وأن يكون الشعر في عانته قليلاً، ونطفته غليظة أرضية.

ذكر مزاج جميع^{١٢} البدن أعني اللحم^{١٣}

والعلامات الدالة على أنّ مزاج جميع البدن معتدل، أعني مزاج اللحم من جميع البدن، أن يكون لون البدن مختلطاً مركباً من حمرة وبياض، وأن يكون شعره متوسطاً فيما بين الجعد والسبط أشقر، وأن يكون ملمسه معتدلاً فيما بين الكيفيات الملموسة، وهي الحرارة والبرودة والسمن والقضافة واللين والصلابة.

١١ ب: ألا يسرع الإنسان في الجماع.

١٢ ج - جميع.

١٣ ب - ذكر مزاج جميع البدن أعني اللحم

٦ ب: وجوب.

٧ ب - المحدود.

٨ أ - ذلك.

٩ ب: إذا لم يجمع بضره.

١٠ ب: قلة شهوة الإنسان للجماع

وإبطاء نهضته لها.

١ ب + من.

٢ أ - الشهوة.

٣ ب: للجماع.

٤ ب: قبل الوقت الموجب وغلظ

المنى وقتله.

٥ ب - مواضع.

Etin mizacının sıcak olduğuna delalet eden alametler, bedenın sıcak dokunuşlu olması, kılların çok olması, renginde kırmızılığın baskın olması ve yağın az olmasıdır.

5 Etin mizacının soğuk olduğuna delalet eden alametler, dokunulduğunda bedende soğukluğun baskın gelmesi, kıllarının azlığı, bedenın beyaz renkli ve yağın çok olmasıdır.

10 Etin mizacının kuru olduğuna delalet eden alametler, bedenın sıska olması ve derisinin sert olmasıdır. Etin mizacının rutubetli olduğuna delalet eden alametler, bedenın kalın olması ve kalın olmakla birlikte yumuşak olmasıdır.

Etin mizacının, sıcak-kuru olduğuna delalet eden alametler, bedenın sıcak dokunuşlu olması, derisinin sert olması, kıllarının çok ve kıvrıkcık olması ve bedenın sıska olmasıdır.

15 Etin mizacının sıcak-rutubetli olduğuna delalet eden alametler, etin çokluğu, bedenın yumuşaklığı, dokunuşun sıcaklığı ve kılların mutedilliyğidir.

Etin mizacının soğuk-kuru olduğuna delalet eden alametler, derinin sertliğı, kılların azlığı, renginin beyazlığı ve yağın ette dağılmış olmasıdır.

20 Etin mizacının soğuk-rutubetli olduğuna delalet eden alametler, etin çokluğu, yağın çokluğu, renginin beyazlığı ve kıllarının azlığıdır.

25 Organda soğukluğun hızlı bir şekilde meydana gelmesi ya organın kendisine has bir soğukluğunun olmasından ya da organın gevşek olmasından dolayıdır. Bir organın soğukluğu kabul etmesinin zorluğu ya onun sıcak olmasından ya da onun yoğun olmasından dolayıdır. Görünüşü bakımından organın yoğun olması ya kendisinde yer alan etin cevherinin çokluğundan ya da etin altında yer alan kemiğin kalın olmasından dolayıdır. Görünüşü bakımından organın ince olması ya kendisinde yer alan kasın az olmasından ya da kendisinde bulunan kemiğin inceliğinden dolayıdır.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم حار، أن يكون البدن حارّ الملمس، كثير الشعر، الغالب على لونه الحمرة، قليل الشحم.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم بارد، أن يكون الغالب على البدن في ملمسه البرد، ويكون شعره قليلاً، وبياضه وشحمه كثيراً.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم يابس، أن يكون البدن قضيئاً، والجلد منه صلباً. والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم رطب، أن يكون البدن غليظاً، ويكون مع غلظه لئناً.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم حار يابس، أن يكون البدن حار الملمس، صلب الجلد، ويكون شعره كثيراً جعداً^١ ويكون بدنه قضيئاً.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم حار رطب، كثرة اللحم، ولين البدن، وحرارة الملمس، واعتدال الشعر.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم بارد يابس، صلابة الجلد، وقلة الشعر، وبياض اللون، وتبدد^٢ الشحم في اللحم.

والعلامات الدالة على أنّ مزاج اللحم بارد رطب، كثرة اللحم، وكثرة الشحم، وبياض اللون، وقلة الشعر.

إسراع البرودة إلى العضو، يكون إما لأنّ في العضو برودة خاصة له، وإما لأنّه متخلخل. وعسر قبول العضو للبرودة، إما لأنّه حار، وإما لأنّه كثيف. ويكون العضو في منظره غليظاً، إما لكثرة ما فيه من جوهر اللحم، وإما لغلظ العظام التي تحت اللحم. ويكون العضو في منظره دقيقاً، إما لأنّ ما فيه من العضل قليل، وإما لدقّة^٣ ما فيه من العظام.

١ أ ج - جعداً.
٢ ب: تفرّق.
٣ أ: لقلة لدقّة.

Bedenin organlarındaki tabii rutubet dört tanedir. Birincisi, damarlarda bulunan rutubettir ki bu, kandır. İkincisi, çiy tanesi gibi organlarda dağılmış olan rutubettir. Üçüncüsü yakın zamanda katılmış ve tutulmuş organlardaki rutubettir. Bunlar et ve yağ gibi olanlardır. Dördüncüsü nutfenin rahme düştüğü ilk andan itibaren organlara dâhil olan rutubettir.

[Midenin Mizacına Dair]

Midenin mizacının kuru olduğuna delalet eden alametler, susuzluğun çokluğu, içecekler konusunda az bir miktar ile yetinmek, çok içmekten dolayı midenin şişmesi, kendisinde kuruluğun baskın geldiği yiyecekleri iyi bir şekilde kabul etmeye uygundur.

Midenin mizacının rutubetli olduğuna delalet eden alametler, susuzluğun azlığı, şişmeksizin bol miktarda içeceğe dayanabilmek ve kendisinde rutubetin baskın olduğu yiyecekleri en iyi şekilde kabul etmeye uygundur.

Midenin mizacının sıcak olduğuna delalet eden alametler, midenin kuvvetli yiyecekleri sindirmesi, değişimi hızlı olan yiyeceklerin midede bozulması, harareti şiddetli olan yiyecekleri iyi bir şekilde kabul etmeye uygundur.

Midenin mizacının soğuk olduğuna delalet eden alametler, iştahın iyi ve yerinde olması, midenin sadece hazmedilmesi kolay yiyecekleri hazmetmesi, hazmedilmesi kolay gıdaları zor bir şekilde hazmetmesi ve geçirmenin ekşi olmasıdır.

[Akciğerin Mizacına Dair]

Akciğerin mizacının sıcak olduğuna delalet eden alametler, insanın, içeceklerle değil soğuk havayı içine çekmekle susuzluğunu gidermesi, söz konusu kişinin göğsünde yanma hissetmesi, üflediğinde kişinin çıkardığı havanın çok olması, çok miktarda havayı içine çekmesi ve kişinin sesinin de gür olmasıdır.

Akciğerin mizacının soğuk olduğuna delalet eden alametler, soğuk havanın zararının ona hızlı bir şekilde etki etmesi, onda balgamsı fazlalığın artması ve sesin ince olmasıdır.

الرطوبات الطبيعية التي في أعضاء البدن أربع، إحداهن الرطوبة التي في العروق، وهي الدم، والثانية الرطوبة المبتوثة في الأعضاء بمنزلة الطل^١، والثالثة الرطوبة التي في الأعضاء^٢ القريبة العهد بالانعقاد وبالجمود،^٣ وهي بمنزلة^٤ الشحم واللحم، والرابعة الرطوبة التي هي مداخلة^٥ للأعضاء منذ أول وقوع النطفة.

[ذكر مزاج المعدة]

والعلامات الدالة على أن المعدة يابسة، كثرة العطش والاكْتفاء بالمقدار اليسير من الشراب، وحدوث الكِظَّة من المقدار الكثير، وحسن القبول للأطعمة التي اليبس عليها غالب. والعلامات الدالة على أن المعدة رطبة، قلة العطش، والاحتمال للشراب الكثير من غير كِظَّة، وحسن القبول للأطعمة التي الرطوبة عليها أغلب.

والعلامات الدالة على أن المعدة حارة، أن تكون^٦ المعدة تهضم الأطعمة القوية، وتفسد فيها الأطعمة السريعة التغير، وتكون حسنة القبول لما كان من الأطعمة أشد حرارة. والعلامات الدالة على أن المعدة باردة، أن تكون الشهوة جيدة تامة^٧، وتكون المعدة تهضم الأشياء السريعة الانهضام فقط، ولا تهضم هذه الأشياء أيضًا^٨ إلا بكد^٩، ويكون الجشاء حامضًا.

[ذكر مزاج الرئة]

والعلامات الدالة على [أن] الرئة حارة، أن يكون العطش يسكن^{١١} باستنشاق الهواء البارد لا بالشراب، ويكون ذلك الإنسان يحس في صدره بالتهاب، ويكون ما تخرجه النفخة عظيمًا، ويستنشق هواء كثيرًا، ويكون صوته أيضًا عظيمًا.

والعلامات الدالة على أن الرئة باردة، أن يكون يسرع إليها الضرر من الهواء البارد، وتكثر فيها الفضول البلغمية، ويكون الصوت صغيرًا.

١ ب: الرذاذ والصل.	٥ ب - بمنزلة.	٩ ب - أيضًا.
٢ أ ج - التي في الأعضاء.	٦ ب: الرطوبة المداخلة.	١٠ أ - بكد.
٣ ب: والجمود.	٧ ب: تكون أن.	١١ أ: سيكون، ج: سكون
٤ أ ج - وهي.	٨ ب: الشهوة ناهضة، ج - تامة.	

Akciğerin mizacının kuru olduğuna delalet eden alametler, içeride ortaya çıkan fazlalıkların az olması ve kişinin sesinin makara sesine benzer olmasıdır.

Akciğerin mizacının rutubetli olduğuna delalet eden alametler, içeride ortaya çıkan fazlalığın çok olması ve kişinin sesinin boğuk olmasıdır.

5 Sesin sebebi, sesin değişkenliğine göre farklılık arz eder. Gür ses, harareten dolayı, ince ses, soğukluktan dolayı olur. Makara sesine benzer olan ses kuruluştan dolayı, boğuk ses rutubetten dolayı, pürüzsüz ses mizacın mutedillüğinden dolayı ve pürüzlü ses kuruluştan dolayı olur. Aynı şekilde keskin ses de soğukluktan dolayı ve ağır ses ise sıcaklıktan dolayı meydana gelir.

10 Organlardan her birinin mizacına, dışarıda karşılaştığı durumlar sebebiyle kendisine ilişen şeylerden ve onun tabiî fiillerinden (fonksiyonlar) hareketle delil getirilir. Dışarıdan organa ilişen şeylere gelecek olursak, eğer organ hızlı bir şekilde ısınıyorsa, onda baskın olan şey hararettir. Eğer organ hızlı bir şekilde soğuyorsa, onda baskın olan şey soğukluktur. Organın tabiî fiillerine gelecek olursak eğer organda çok miktarda atık (fazlalık) ortaya çıkıyorsa organ daha soğuktur. Eğer organda olgunlaşmış az miktarda fazlalık ortaya çıkıyorsa organ daha sıcaktır.

Mürekkep organlarda meydana gelen afetlerden/hasarlardan bazıları duyu- larla idrak edilir, bazıları duyuyla idrak edilmez. Duyularla idrak edilenlere gelecek olursak bunun örneği, başın basık, yapışık (el-lâtî), büyük, küçük ve mutedil olması; göğsün büyük, küçük ve mutedil olması; bacakların düzgün veya içe ya da dışa doğru çarpık olmasıdır. Duyularla idrak edilmeyenlere gelecek bunların bazıları hızlı bir şekilde bilinir. Bunun örneği, mide ve mesanede meydana gelen hasarlardır. Bazısı kolay bir şekilde bilinmez. Bunun örneği, 25 karaciğerde ve safra kanallarında meydana gelen hasarlardır. Bazısı, hiçbir şekilde bilinmez. Bunun örneği, bağırsaklarda ve idrar yollarında meydana gelen hasarlardır.

Zikri geçen organların her birinde hastalıklar meydana gelir. Mideye gelecek olursak onda üç hastalık meydana gelir: Birincisi miktar (hacim) bakımından. Çünkü bazı zamanlarda biz, midenin gerektiğinden daha küçük olduğunu görüyoruz. İkincisi yapı bakımındandır. Çünkü bazı insanlarda biz, midenin tam yuvarlak şekilde olduğunu görüyoruz. Üçüncüsü konum bakımındandır. Çünkü bazı insanlarda biz, midenin dışarıya doğru çıkıntılı olduğunu görüyoruz.

والعلامات الدالة على أنّ الرئة يابسة، أنّ يكون ما يتولد فيها من الفضول يسيراً، ويكون الصوت شبيهاً بصوت الكراكي.

والعلامات الدالة على أنّ الرئة رطبة، كثرة ما يتولد فيها من الفضول، وبحة الصوت.

أسباب الصوت تختلف^١ بحسب اختلافه، فالصوت العظيم يكون من قبل الحرارة، والصغير من قبل البرودة، والشبيه بصوت الكراكي من قبل اليبس، والأبجّ من قبل الرطوبة، والأملس من قبل اعتدال المزاج، والخشن من قبل اليبس، وكذلك أيضاً الصوت الحاد يكون من قبل البرودة، والثقيل من قبل الحرارة.

وقد يُستدلّ على مزاج كل واحد من الأعضاء بما يناله من الأشياء التي تلقاه من خارج، وبما يكون من أفعاله الطبيعية. أما من الأشياء التي تلقاه من خارج، فإنه إن كان يسخن سريعاً فالغالب عليه الحرارة، وإن كان يبرد سريعاً، فالغالب عليه البرودة. وأما من أفعاله الطبيعية، فإنه إن كان يتولد فيه فضل كثير فهو أبرد، وإن كان يتولد فيه فضل يسير نضيج فهو أسخن.

الآفات الحادثة في الأعضاء المركبة، بعضها يُدرّك حسّاً وبعضها لا يُدرّك حسّاً. أما الذي يُدرّك منها حسّاً، فبمنزلة الرأس المسفط، واللاطي، والكبير أو الصغير أو المعتدل، وبمنزلة الصدر الكبير أو الصغير أو المعتدل، وبمنزلة الساقين إذا كانتا على الاستقامة، أو كانتا مقوستين إلى خارج أو إلى داخل. وأما الذي لا يُدرّك منها حسّاً، فبعضه يتعرف سريعاً، بمنزلة الآفات الحادثة في المعدة وفي المثانة، وبعضها يعسر تعرفه، مثل الآفات الحادثة في الكبد وفي مجاري المرّة، وبعضه لا يُعرّف أصلاً، بمنزلة الآفات الحادثة في الأمعاء وفي مجاري البول.

وكل واحد من هذه الأعضاء التي جرى ذكرها تحدث فيها أمراض^٢. أما المعدة فتحدث فيها ثلاثة أمراض، أحدها في المقدار، وذلك أنّا نجدها في بعض الأوقات أصغر مما ينبغي، والثاني في الخلقة^٣، وذلك أنّا نجدها في بعض الناس^٤ مستحكمة الاستدارة، والثالث في الوضع، وذلك أنّا نجدها^٥ في بعض الناس^٦ ناتئة إلى خارج.

١ ب: مختلفة.
٢ ب + ما من الأمراض الآتية.
٣ ب - الخلقة.
٤ ب: الأوقات.
٥ ب - أنّا نجدها.
٦ ب: في بعض الأوقات وفي بعض الناس

Mesaneyeye gelecek olursak onda iki hastalık meydana gelir. Birincisi miktar bakımındandır. Çünkü bazı insanlarda biz, mesanenin gerektiğinden daha küçük olduğunu görüyoruz. İkincisi konum bakımındandır. Çünkü biz, bazı insanların mesanesinin dışı doğru çıkıntılı olduğunu görüyoruz.

Karaciğere gelecek olursak onda üç hastalık meydana gelir. Birincisi yapı bakımındandır. Çünkü biz, onun kanallarının ve damarlarının dar olduğunu görüyoruz. İkincisi konum bakımındandır. Çünkü biz, onun tabii konumundan çıktığını görüyoruz. Üçüncüsü miktar bakımındandır. Çünkü biz, bazı insanlarda onun küçük olduğunu görüyoruz.

Özel bir hastalığa yakalanan organlar, eğer organ bedeninin dışında olan organlardan ise bunların hastalığı, rengin değişiminden, dokunuşun yumuşaklığından, sertliğinden, hararetinden ve organın soğukluğundan, miktarından ve sayısından hareketle bilinir. Eğer organ iç organlardan ise bunların hastalığı, fiillerdeki hasarlardan, bedenden tahliye edilen şeylerden, söz konusu yere özgü ağrıdan, organın konumundan ve organın ilişkili olduğu semptomlardan hareketle bilinir.

Kendisinde zarar meydana gelen her fiilin zararı, üç şekilde olur: Ya organın fiili tamamen iptal olur. Bunun örneği, körlük esnasında görme duyusunda ortaya çıkan durumdur. Ya organın fiili zayıflar. Bunun örneği, perdelenme esnasında görme duyusunda ortaya çıkan durumdur. Ya da organının fiili, olması gereken şekilde değil de kötü bir şekilde meydana gelir. Bunun örneği, sinek hayali ve uçan toz hayali gördüğünde veya genelde kişinin gözün tabiatında olmayan bir şeyi görmesi halinde ortaya çıkan durumdur.

Bedenden çıkan ve tahliye edilen şeylerden bazıları, hastalıklı organların parçalarıdır. Bunlar, söz konusu hastalıklı organlara, [a] ya cevherinin bir özelliği ile delalet eder. Bunun örneği, hastalığın akciğerde olduğuna delalet eden soluk borusunun kısımları ve boşazdır. [b] Ya miktarından hareketle delalet eder. Bunun örneği, dışkı ile birlikte dışarı çıktığı zaman yaradan soyulan kalın kabuktur -ki bu, yaranın kalın bağırsaklarda olduğuna delalet eder-,

وأما المثانة فيحدث فيها مرضان، أحدهما في المقدار، وذلك أنا نجدها في بعض الناس أصغر مما ينبغي، والثاني في الوضع،^١ وذلك أنا نجدها في بعض الناس^٢ ناتئة إلى خارج.

وأما الكبد فيحدث فيها ثلاثة أمراض، أحدها في الخلقة، وذلك أنا نجدها ضيقة العروق والمجاري، والثاني في الوضع،^٣ وذلك أنا نجدها خارجة عن موضعها الطبيعي، والثالث في المقدار، وذلك أنا نجدها في بعض الناس^٤ صغيرة.

الأعضاء المريضة مرضًا خاصًا، إن كانت من الأعضاء التي هي في ظاهر البدن، فأمرضها تُعرَف من تعيّر اللون، ومن لين الملمس وصلابته وحرارته وبرودته، ومن المقدار، ومن العدد. وإن كانت من الأعضاء الباطنة، فأمرضها تُعرَف من مضارّ الأفعال، ومن الأشياء التي تستفرغ من البدن، ومن الوجع الخاص بالموضع، ومن موضع العضو، ومن مناسبة الأعراض.

وكل فعل يناله ضرر، فمضرته تكون على ثلاثة أوجه،^٥ إما بأن يبطل فعله أصلًا، بمنزلة ما يعرض للبصر عند العمى، وإما بأن يضعف فعله، بمنزلة ما يعرض للبصر عند الغشاوة، وإما بأن يجري فعله مجرى رديئًا على غير ما ينبغي، بمنزلة ما يعرض للبصر إن كان^٦ يرى خيال البق وخيال الهباء،^٧ وبالجملة إذا رأى أشياء ليست موجودة في الطبع.^٨

والأشياء التي تستفرغ وتخرج من البدن، منها أشياء هي أجزاء من الأعضاء العليلة، وتدلّ على تلك الأعضاء إما بخصوصية جوهرها، بمنزلة الحلق التي من قصبه الرئة وأقسامها التي تدل على أنّ العلة في الرئة. وإما من مقدارها، بمنزلة القشرة الغليظة التي تنقشر من القرحة إذا خرجت مع البراز، فإنها تدل على أنّ القرحة في الأمعاء الغلاظ،

٩ أ.ج: حال القذى.
١٠ ب: بالجملة إذا رأى الشيء على خلاف ما هو به أو أشياء ليست موجودة في الطبع

١ ب: الموضع.
٢ ب: الأوقات.
٣ ب: الموضع.
٤ ب: الأوقات.
٥ ب: أنحاء.
٦ ب: من.
٧ ب: من.
٨ ب - كان.

veya soyulan ince kabuktur -ki bu, yaranın ince bağırsaklarda olduğuna delalet eder-. [c] Ya konumundan hareketle delalet eder. Bunun örneği, dışkı ile birlikte dışarı çıkan kabuğun, yaranın bağırsaklarda olduğuna, öksürük ile dışarı atılan kabuğun, hastalığın akciğerde olduğuna delalet etmesidir.

Bedenden çıkan ve tahliye edilen şeylerden bazıları söz konusu organların ihtiva ettiği şeylerdir. Söz konusu organlar, o şeyleri tabiatı ile ihtiva eder veya söz konusu organlar bu şeyleri, tabiat dışı şekilde ihtiva eder. Organların tabiatı ile ihtiva ettiği şeylerin bedenden çıkışı [a] ya tabii şekilde olur. Ancak bu, ya keyfiyet ya da kemiyet bakımından tabii mecradan çıkar. Bunun örneği, arttığında-azaldığında veya yumuşadığında-sertleştiğinde dışkının durumu ve arttığında-azaldığında veya siyahlaştığında-beyazlaştığında idrarın durumudur. [b] Ya da kan gibi keyfiyeti bakımından tabii olup bedenden çıkması tabii mecra dışında olur. Çünkü kanın bedenden çıkması tabii olmayıp aksine kan tabii olarak bedende bulunur.

Tabiatı dışı şekilde organların ihtiva ettiği şeylere gelecek olursak, bunlar ya tabiatı var olan şeyler cinsinden olur, ancak bunlar, kan gibi değişime uğramıştır. Ya da tamamıyla tabiat dışı şeyler cinsinden olur. Bunun örneği kurtsu ve taşdır.

Ağrıya (sancı) gelecek olursak bu, [a] ya mizacın aniden değişmesi sebebiyle olur. Bu durum ya sıcaklık ya soğukluk ya kuruluk ya da rutubet dolayısıyla olur. Ağrı [b] ya da bağıın ayrılması sebebiyle meydana gelir. Bu durum ya kesen şeyler ya yayan/genişleten şeyler ya da organı kıran şeyler dolayısıyla olur.

Organın vaziyetine gelecek olursak hastalıklı organa en çok delalet eden şey şişliktir. Şişliğin (verem) sınıfları dört tanedir. Şöyle ki şişlik [a] ya kandan kaynaklanır. Bu, flegmon olarak adlandırılır. [b] Ya safra hiltından kaynaklanır. Bu yilancık (humra-erizepel) olarak adlandırılır. [c] Ya balgam hiltından kaynaklanır. Bu, ödem (teheyyüc) olarak isimlendirilir. [d] Ya da sevdâ hiltından kaynaklanır. Bu, sertlik (indurasyon) olarak isimlendirir.

والريقة تدل على أن القرحة في الأمعاء الدقاق. وإما من وضعها،^١ بمنزلة ما تدل القشرة التي تخرج مع البراز على أن القرحة في الأمعاء، والقشرة التي تُقَدَّف بالسعال تدل على^٢ أن العلة في الرئة.

ومنها أشياء هي ممّا تحتوي الأعضاء عليها، ومن هذه الأشياء ما احتواء تلك الأعضاء عليها بالطبع، ومنها أشياء احتواء تلك الأعضاء عليها خارج عن الطبع. والأشياء التي احتواء الأعضاء عليها بالطبع، إما أن تكون أشياء خروجها من البدن موجود في الطبع، إلاّ أنّها قد زالت عمّا عليه مجراها بالطبع، إما في كفيّتها وإما في كميتها، بمنزلة البراز إذا كثُر أو قل، وإذا كان ليّناً أو صلّباً، والبول إذا كثُر أو قل، وإذا كان أسود أو أبيض. وإما أن تكون أشياء خروجها من^٤ البدن على غير مجرى الطبع، وكفيّتها موجودة في الطبع بمنزلة الدم، فإنّ الدم ليس له في الطبع أن يجري من البدن، لكن أن يوجد للبدن بالطبع.^٥

وأما الأشياء التي احتواء الأعضاء عليها خارج عن الطبع، فإما أن تكون من جنس الأشياء الموجودة في الطبع إلاّ أنّها قد تغيرت، بمنزلة الدم، وإما أن تكون من جنس الأشياء التي جملتها خارجه عن الطبع بمنزلة الدود والحصى.

وأما الوجع فإنّه يحدث إما بسبب تغير المزاج دفعه، وذلك^٦ يكون إما من قبل الحرارة، وإما من قبل البرودة، وإما من قبل اليبوسة، وإما من قبل الرطوبة، وإما بسبب تفرّق الاتصال، وذلك يكون إما من قبل الأشياء التي تقطع، وإما من قبل الأشياء التي تمدد، وإما من قبل الأشياء التي ترصّ العضو.

وأما الوضع، فأكثر ما يدل على العضو العليل الورم.^٧ وأصناف الورم^٨ أربعة، وذلك أنّه إما أن يكون من الدم ويُسمّى فلغموني، وإما من الخلط المراري ويُسمّى حمرة، وإما من البلغم ويُسمّى تهيجا، وإما من الخلط السوداوي ويُسمّى صلابة.^٩

١ ب: بوضعها. ٢ ب: وبالقشرة. ٣ ب: على. ٤ ب: عن. ٥ ب: من البدن وإنّما الموجود في الطبع طبيعة الدم فقط أن يوجد للبدن بالطبع. ٦ أ - ذلك. ٧ ب: بالورم. ٨ ب: الأورام. ٩ أ ج - أنه. ١٠ ب - صلابة.

Semptomlara gelecek olursak bunlardan bazıları fiillerdeki hasarlar-
 da ortaya çıkar. Buradan hareketle, organlara ve fiillerin bozukluklarına
 delil getirmek için kullanılan ilkeler ve yöntemler çıkarılır. Semptom-
 lardan bazıları bedenden atılan şeylerde ortaya çıkar. Buradan hareketle,
 5 bedenden atılan şeylerin kendisinin delalet ettiği yöntemler çıkarılır.
 Semptomlardan bazıları bedenlerin hallerinde ortaya çıkar. Söz konusu
 durumlardan sarılık gibi bazıları gözle görülür tarzda; guruldama gibi ba-
 zıları işitilir tarzda; çürüklük kokuları gibi bazıları koklanır tarzda, ağız
 acılığı gibi bazıları tadılır tarzda; sıcaklık, soğukluk, rutubet, kuruluk,
 10 sertlik, yumuşaklık, kalınlık, incelik, pürüzlülük, pürüzsüzlük gibi bazıları
 dokunulur tarzdadır.

Bedenin hallerinde ortaya çıkan semptomların bazıları hastalıklı orga-
 nın bizzat kendisinde duyularla idrak edilir. Buradan, kendisi ile organın
 konumuna delalet eden yöntem ve o konuma özgü olan ağrıdan istid-
 15 lal edilen yöntem çıkarılır. Semptomlardan bazıları başka bir organda
 duyularla idrak edilir. Buradan semptomların özelliklerinden hareketle
 kendisine delil getirilen yöntem çıkarılır. Bunun örneği, akciğer has-
 talandığı zaman ortaya çıkan durumdur. Çünkü akciğerin hastalığı sıcak
 şişlik olduğu zaman bu hastalığa yanaklarda kızarıklık eşlik eder. Akciğerin
 20 hastalığı yara olduğu zaman buna tırnaklarda bükülme eşlik eder.

Alametlerden bazıları sağlığa, bazıları hastalığa, bazıları ise ne sağlıklı
 ne de hasta olma durumuna delalet eder. Ne sağlıklı ne de hasta olma
 durumuna delalet eden semptomlardan bazıları hem sağlığa hem de has-
 talığa delalet eder. Bazıları bazen sağlığa ve bazen de hastalığa delalet eder.
 25 Bazıları ne tam sağlıklı ne de tam hasta olma durumuna delalet eder. Bu
 türlerden her biri ya hali hazırdaki bir duruma ya ileride meydana gelecek
 durumu haber vermeye ya da önceden meydana gelmiş bir şeyi hatırlatma-
 ya delalet eder. İleride meydana gelecek hastalığı haber veren alametlerden
 bazıları, tabiatla mevcut olan şeyler cinsinden olur. Ancak bunlar, ileride
 30 meydana gelecek bir hastalığa delalet eder. Zira bunların tabii durumu, ya
 keyfiyet ya kemiyet ya da zaman bakımından değişmiştir. İleride meyda-
 na gelecek hastalığı haber veren semptomlardan bazıları tabiat dışı şeyler
 cinsinden olur. Ancak bunun miktarı azdır.

وأما الأعراض، فمنها ما تظهر في مضار الأفعال، ويُستتَبط منها القانون والطريق الذي منه يُستدل^١ على الأعضاء ومضار^٢ أفعالها. ومنها ما يظهر في الأشياء التي تخرج من البدن، ويُستخرَج منها الطريق الذي يُستدل به ممّا^٣ يبرز من البدن. ومنها ما يظهر في حالات الأبدان، وهذه الحالات منها مبصورة بمنزلة اليرقان، ومنها مسموعة بمنزلة القراقر، ومنها المشمومة بمنزلة الروائح المُنتنة، ومنها مذوقة بمنزلة مرارة الفم، ومنها ملموسة، بمنزلة الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة والصلابة واللين والغلظ والرقّة والخشونة والملامسة.

وجميع هذه الأعراض التي تظهر في حالات الأبدان، بعضها يدركه الحسّ من نفس^٤ العضو العليل، ويُستخرَج منها^٥ الطريق الذي يُستدل به على وضع العضو، والطريق الذي يُستدل به^٦ من الوجود الخاص بالموضع. وبعضها يدركه الحسّ في عضو آخر، ويُستخرَج منها الطريق الذي يُستدل بها من خصوصيات الأعراض، بمنزلة ما يعرض إذا اعتلت الرئة، لأنّه إذا كانت علّتها ورمًا حارًّا عرض معه حمرة في الوجنتين، وإذا كانت علّتها قرحةً عرض معها تقوُّس الأظفار.

والعلامات منها صحيّة، ومنها مرضيّة، ومنها لا صحيّة ولا مرضيّة. وهذه التي ليست بصحيّة ولا مرضيّة، منها ما يدل على الصحة وعلى المرض معًا، ومنها ما يدل مرّةً على الصحة ومرّةً على المرض، ومنها ما لا يدل على صحة تامّة ولا على مرض تام، وكل واحد من هذه الأنواع، إما أن يكون يدلّ على ما هو حاضر، وإما منذر بما سيكون، وإما مذكّر بما قد سلف. والعلامات المنذرة بالمرض الذي سيكون، منها ما هو من جنس الأشياء الموجودة في الطبع، إلّا أنّها تدل على مرض سيكون، لأنّها قد تغيّرت عن الحال الطبيعيّة، إما في كيفيتها، وإما في كميتها، وإما في وقتها، ومنها ما هو من جنس الأشياء الخارجة عن الطبيعة، إلّا أنّ مقدارها يسير.

١ ب + به.
٢ ب: بمضار.
٣ ب: ما.
٤ ب: في.
٥ أ ج: منه.
٦ ب + عليه.

Sağlığı haber veren alametlerden ve hastalığı haber veren alametlerden bazıları, fiilin hasarlarında ortaya çıkar. Bu alametler, sürekli olarak [sağlığa ve hastalığa] delalet eder. Alametlerden bazıları bedenlerin hallerinde ortaya çıkar. Bu alametler ne önsel şekilde (doğrudan) delalet eder ne de sürekli olarak delalet eder. Alametlerden bazıları bedenden tahliye edilen şeylerde ortaya çıkar. Bu alametler, sürekli olarak delalet eder. Ancak bunların delaleti, önsel şeylerin delaleti gibi olmayıp aksine bunlar, olgunlaşmanın ve bunun hilafı olan durum vasıtasıyla delalet eder.

Sebeplerden bazıları sağlıklı kılandır, bazıları hasta edendir, bazıları ne sağlıklı kılan ne de hasta edendir. Sağlıklı kılan sebeplerden bazıları sağlığı koruyan şeylerdir. Bazıları sağlığı meydana getiren şeylerdir. Sağlığı koruyan sebeplerden bazıları, yapısında bir eksiklik bulunmayan ve üstün yapıya sahip olan bedenin sağlığını koruyandır. Bazıları, bünyesi ve yapısı, üstün olan bedenlerin yapısı gibi olmayan bedenlerin sağlığını koruyandır. Bu sebeplerden bazıları, kendisine benzer olan şeylerle bedeni, mevcut hali üzere korur. Bu sebeplerden bazıları kendisine zıt şeylerle bedeni, olduğu halden başka hale nakleder. Söz konusu nakleden sebeplerden bazıları bedeni nakleder ve onu üstün yapı ve heyete ulaştırır. Nakleden sebeplerden bazıları bedende bulunan hazırlayıcı sebepleri ortadan kaldırarak bedenini hastalığa uygunluğunu ve kabiliyetini nakleder ve bedeni ilk tabiatı üzere korur.

Bedenleri değiştiren sebeplerden bazıları zorunlu olarak bedeni değiştirir. Bunlar, altı cinstir. Bedenleri değiştiren sebeplerden bazılarının değiştirmesi zorunlu değildir. Bunun örneği, zararlı hayvan, taş, kılıçlar ve bunlara benzeyen şeylerdir. Zorunlu altı sebebe gelecek olursak bunlar, bedeni kuşatan hava, yenilen ve içilen gıdaların cinsi, uyku ve uyanıklık cinsi, ya bedeninin tümünde ya da bazı organlarda gerçekleşen hareket ve sükun cinsi, bedende hapsedilen ve ondan tahliye edilen şeylerin tahliye cinsi ve nefse arız olan haller cinsidir ki bunlar, sevinç, hüznün, keder, gam, haset, gazap ve korkudur. Söz konusu bu altı cins, mutedillik üzere gerektiği şekilde kemiyet ve keyfiyet bakımından korunduğu zaman sağlık için sebep olabilir. Söz konusu altı cins, ya keyfiyet ya kemiyet bakımından mutedillik için iki tarafından birine kaydığı zaman, hastalık için bir sebep olabilir.

والعلامات المنذرة بالصحة والعلامات المنذرة بالمرض، منها ما يتبين في مضارّ الفعل، وهذه علامات تدل دائماً، ومنها ما يتبين في حالات الأبدان، وهذه علامات ليس تدل دلالةً أوليةً ولا دلالةً دائمةً، ومنها ما يتبين في الأشياء التي تستفرغ من البدن، وهذه علامات تدل دائماً، إلا أنّ دلالته ليست بدلالة أولية، لكن إنّما تدل بتوسط النضح وخلافه.

٥ الأسباب منها مصحّحة، ومنها ممرّضة، ومنها لا مصحّحة ولا ممرّضة. والأسباب المصحّحة منها ما تحفظ الصحة، ومنها ما تفعل الصحة، والتي تحفظ الصحة منها ما تحفظ صحة البدن الذي هيئته فاضلة، وبنيته لانقص فيها، ومنها ما تحفظ صحة الأبدان التي بنيتها وهيئتها دون بنية البدن الفاضلة الهيئته، وهذه الأسباب منها ما تحفظ البدن على ما هو عليه بالأشياء المشابهة له،^١ ومنها ما ينقله عمّا هو عليه بالأشياء المضادة له، وهذه الأسباب الناقلة، منها ما ينقل البدن ويبلغ^٢ به إلى الهيئته والبنية الفاضلة، ومنها ما ينقله عن الاستعداد والملاءمة لقبول المرض بقطع الأسباب المتهية فيه ويحفظه على طبعه الأول.

١٠ الأسباب المغيرة للأبدان منها أشياء تغيّر ضرورةً، وهي ستّة أجناس، ومنها أشياء ليس تغييرها ضرورةً، مثل الحيوان المفسد والحجارة والسيوف وما أشبه ذلك. فأما الستة الأسباب الاضطرابية، فهي الهواء المحيط بالبدن، وجنس الأشياء التي تُؤكَل وتُشْرَب، وجنس النوم واليقظة، وجنس الحركة والسكون إما في جميع البدن، وإما في بعض الاعضاء دون بعض، وجنس استفرغ ما يستفرغ من البدن واحتباسه، وجنس عوارض النفس، وهي الفرح والحزن والهمم^٣ والغم والحسد والغضب^٤ والفرع. وهذه الستة الأجناس قد تكون أسباباً للصحة إذا^٥ حُفِظَتْ كيفيتها وكميتها على ما ينبغي وعلى الاعتدال، وتكون^٦ أسباباً للمرض إذا هي زالت عن الاعتدال إلى حد الطرفين، إما في كميتها وإما في كيفيتها.

١ ب + ما.

٢ ب - له.

٣ ب: ويصير ويبلغ.

٤ أ ج - والهمم.

٥ أ ج - والغضب.

٦ أ + زالت عن الاعتدال.

٧ ب: أو تكون.

Üstün heyet ve yapı üzere bedeninin sağlığını koruma bakımından kendisine ihtiyaç duyulan şey, altı cinsin itidali yani bedeni kuşatan havanın, kişinin yediği ve içtiği şeylerin, nefesine arız olan hallerin, uykusunun ve uyanıklığının, hareketinin ve sükununun, bedeninin fazlalıklarının tahliye edilmesinin mutedilligidir. Bedenden tahliye edilen şeyler üç tanedir: Mide ve bağırsaklar tarafından sindirilen yiyeceklerin artığı olan dışkı, karaciğere ulaşan gıdanın artığı olan idrar ve bedeninin tümüne ulaşan gıdanın artığı olan terdir.

Hastalığın tedavisinde kendisine ihtiyaç duyulan şey, hastalık meydana geldiğinde aşırıya giden ve itidali aşan söz konusu cinsleri tersine çevirmektir. Sağlığı, üstün yapıya sahip olan bedeninin sağlığı gibi olmayan bedenlerin sağlığını korumak bakımından kendisine ihtiyaç duyulan şey, şu iki durumdan biridir: Eğer sen söz konusu bedenleri sahip oldukları tabiat üzere korumak istersen, burada, itidali aşan söz konusu cinsleri, kendisine benzetmek maksadıyla bu bedeni meylettiği tarafa çevirme uygulamasını yapman gerekir. Bedeni üstün mizaca nakletmek istediğin zaman sen, nakletme sürecinde söz konusu bedenlerin itidali aştığı açıya aykırı olan cinslerden kullanman gerekir. Nakletmeyi tamamladığın zaman itidali kullanırsın.

Üstün yapısı noksan olan organların bozulmasının ya benzer parçalı organlar ya da mürekkep organlar bakımından olması kaçınılmazdır. Eğer bozulma benzer parçalı organlarda meydana gelirse bunun, ya eşit düzeyde benzer parçalı organların hepsinde ya da eşit olmayacak düzeyde bazısında olup bazısında olmaması kaçınılmazdır. Bu iki şeyden her biri de ya basit ya da bileşik olur. Bunlardan her biri de ya kendisine benzer şeylerle korunmaya ihtiyaç duyar. Bu, insanın zorunlu durumlarla iştigal ettiğinde olan şeydir. Ya da uzun süreli boş zamanlarda kendisine zıt şeylerle düzeltilmeye ihtiyaç duyar.

Eğer bozulma mürekkep organlarda -ki bunlar aracı (işlevsel) olanlardır- meydana gelirse bunun, ya basit ya da mürekkep olması kaçınılmazdır. Eğer basit olursa bu, [a] ya organının yapısında olur. Bunun örneği, organın şeklinde, iç bükeyliğinde, pürüzlülüğünde ve pürüzsüzlüğünde meydana gelen durumdur.

والذي يُحتاج إليه في حفظ صحة البدن الذي هيئته وبنيته فاضلة اعتدال هذه الستة الأجناس، أعني اعتدال الهواء المحيط بالبدن، واعتدال مطعمه ومشربه، واعتدال عوارض نفسه، واعتدال نومه ويقظته، واعتدال حركته وسكونه، واعتدال استفراغ ما يستفرغ من فضوله. وهي ثلاثة، البراز، وهو فضل الطعام الذي تستمره المعدة والبطن، والبول، وهو فضل الغذاء الذي يصير إلى الكبد، والعرق، وهو فضل الغذاء الذي يصل إلى جميع البدن.

والذي يُحتاج إليه في شفاء المرض، هو إفراط هذه الأجناس ومجاوزتها الاعتدال إلى خلاف^١ جهة المرض. والذي يُحتاج إليه في حفظ صحة الأبدان التي صحتها دون صحة البدن الفاضل البنية أحد أمرين، وذلك إذا أردت أن تحفظ هذه الأبدان على طبائعها، فينبغي لك أن^٢ تستعمل فيها من هذه الأجناس ما هو مجاوز الاعتدال إلى الطرف الذي ذلك البدن مائل إليه ليكون شبيهاً له، وإن أردت أن تنقله إلى المزاج الفاضل، فينبغي لك ما دمت في نقله أن تستعمل من هذه الأجناس ما هو مخالف للوجه الذي قد تجاوزت تلك الأبدان الاعتدال إليه،^٣ وإذا استممت نقلها استعملت الاعتدال.

لا يخلو فساد الأعضاء الناقصة عن الهيئة الفاضلة من أن يكون إما في الأعضاء المتشابهة الأجزاء، وإما في الأعضاء المركبة. فإن كان الفساد في الأعضاء المتشابهة الأجزاء، فليس يخلو من أن يكون إما فساداً في جميعها بالسواء، وإما في بعضها دون بعض على غير تساوي. وكل واحد من هذين الفسادين^٤ أيضاً إما أن يكون بسيطاً وإما مركباً.^٥ وكل واحد من هذين أيضاً إما أن تحتاج إلى حفظه بالأشياء المشابهة له، وذلك عندما يكون الإنسان متشاغلاً بأمور اضطرارية، وإما أن يُحتاج إلى إصلاحه في وقت الفراغ على طول المدة بالأشياء المضادة له.^٦

وإن كان الفساد في الأعضاء المركبة وهي^٧ الآلية، فإما أن يكون بسيطاً أو مركباً، والبسيط إما أن يكون في الخلقة، بمنزلة الشكل والتقعر والخشونة والملاسة،

٥ ب: بسيطاً أو مركباً.

٦ أ ج - له.

٧ أ ج - المركبة وهي

١ أ ج + جنس.

٢ ب - لك أن.

٣ ب: في الاعتدال إلى ناحيته.

٤ ب - الفسادين.

Ya organın sayısında olur. Bunun örneği, artma ve eksilme durumudur. Ya organın miktarında olur. Bunun örneği organın büyük veya küçük olmasıdır. Organın konumundan dolayı meydana gelen bozulmalar ya mekân bakımından ya da ortaklık bakımından olur.

5 Zorunlu olarak bedene arız olan sebeplerden bazıları kurutur, bazıları rutubetlendirir. Kurutan sebeplere gelecek olursak bunlar, hareket, sıcak-kuru hava, uykusuzluk, tahliye, gıdanın azlığı ve nefse arız olan tüm hallerdir. Bedeni rutubetlendiren sebeplere gelecek olursak bunlar, hareketsizlik (sükûn), uyku, bedenden tahliye edilen şeylerin hapsedilmesi,
10 gıdanın çokluğu ve rutubetli-soğuk havadır.

Zorunlu olarak bedene arız olan sebeplerden bazıları bedeni ısıtır, bazıları ise soğutur. Isıtıcı söz konusu sebeplere gelecek olursak bunlar, mutedil hareket, özellikle sıcak olduğu zaman mutedil gıda, sıcak hava, buhar gibi sıcak şeylerin hapsedilmesi, mutedil gıdalardaki fazlalık, mutedil uykusuzluk ve mutedil uyku, nefse arız olan durumlardan gazap,
15 her zaman; keder çoğu durumda; sevinç ise bazı zamanlarda bunu yapar. Bedeni soğutan sebeplere gelecek olursak bunlar, aşırı hareket (egzersiz), özellikle soğuk olduğu zaman çok miktarda gıda, soğukluk ve sıcaklık bakımından aşırı olan hava, tahliye edilen şeylerin yavaşlığı, aşırı tahliye,
20 oldukça az gıda, aşırı uykusuzluk, aşırı uyku, nefse arız olan durumlardan gam her zaman; korku çoğu durumda; aşırı olduğu zaman sevinç ise bazı zamanlarda bunu yapar.

Yiyecek ve içeceklerden bazıları bedeni ısıtır. Bunun örneği, et, biber, hardal ve baharatlı ballı içecekten (el-handikûn) yapılan yiyeceklerdir.
25 Yiyecek ve içeceklerden bazıları bedeni soğutur. Bunun örneği, meyve, er-rusatin¹ balığı ve soğuk sudur. Mesleklerden bazıları bedeni ısıtır. Bunun örneği, güreşçilik, kuyumculuk ve demirciliktir. Mesleklerden bazıları bedeni soğutur. Bunun örneği, denizcilik ve yıkamacılık mesleğidir.

1 Yenicami 1179 nolu yazmada söz konusu balığın Ahlat civarında bulunan bir balık türü olduğu ifade edilmektedir.

وإما في العدد بمنزلة الزيادة والنقصان، وإما في المقدار بمنزلة الكبر^١ والصغر، وإما الوضع وهذا إما في المكان وإما في المشاركة.^٢

والأسباب التي تعرض للبدن باضطراب، منها ما يجفّف ومنها ما يرطب. أما التي تجفّف فالحركة والهواء الحار اليابس والسهر والاستفراغ وقلة الغذاء وجميع عوارض النفس. وأما التي ترطب فالسكون والنوم واحتباس ما يستفرغ وكثرة الغذاء والهواء الرطب البارد.

والأسباب التي تعرض للبدن باضطراب، بعضها يسخّن وبعضها يبرّد. أما التي تسخّن فالحركة المعتدلة، والغذاء المعتدل^٣ ولا سيّما إن كان حاراً، والهواء الحار، واحتباس الشيء الحار، بمنزلة البخار، والفضل في الغذاء المعتدل، والسهر المعتدل، والنوم المعتدل، ومن عوارض النفس الغضب يفعل ذلك دائماً، والهم على الأكثر،^٤ والفرح في بعض الأوقات. وأما التي تبرّد، فالحركة العنيفة، والاستكثار من الغذاء وخاصة إن كان بارداً، والهواء المفرط في الحر والبرد، والابطاء فيما يستفرغ، والاستفراغ المفرط، وقليل من الغذاء جداً، والسهر المفرط، والنوم المفرط، ومن عوارض النفس الغمّ يفعل ذلك دائماً، والتفرّع في أكثر الأمر، والفرح في بعض الأوقات إن أفرط.

الأطعمة والأشربة منها ما يسخّن، بمنزلة اللحم والأطعمة المتخذة بالفلفل والخردل والخنديقون، ومنها ما يبرّد، بمنزلة الفاكهة والروساطن^٥ والماء البارد. والصناعات منها ما تسخّن البدن، بمنزلة المصارعة والصياغة^٦ وصناعة الحدادين، ومنها ما يبرّد، بمنزلة الملاحاة والقصاراة.^٨

١ أ - الكبر.
 ٢ ب: وهي الآلية فليس يخلو أن يكون إما بسيطاً وإما مركباً، فإن كان بسيطاً، فإما أن يكون في الخلقة وإما في العدد وإما في الوضع. أما في الخلقة فيعرض فيها الفساد إما في الشكل وإما في التجويف وإما في المجاري وإما في الخشونة وإما في الملازمة، وأما العدد فيعرض فيه الفساد إما بالزيادة وإما بالنقصان، وأما المقدار فيعرض فيه الفساد في العظم وإما في الصغر، وأما الوضع فيعرض فيه الفساد أما بنقل العضو عن موضعه وإما المشاركة لما يشاركه من الأعضاء ما.
 ٣ أ ج - المعتدل.
 ٤ أ ج: والهمّ في أكثر الأوقات.
 ٥ ب: إذا.
 ٦ ورد في حاشية النسخة (أ): في نسخة حاشية زعم أنه نوع من السمك يكون في نواحي أخلاط.
 ٧ ب - والصياغة.
 ٨ ب - والقصاراة.

Hararetin sebeplerinin cinsleri beş tanedir. Birincisi, aşırı olmayan hareket, ikincisi, karşılaşma mutedil olduğu zaman ısıtan şeylerle karşılaşma, üçüncüsü hararete uygun olan madde. Bunun örneği, yiyecekler, içecekler ve sıcak ilaçlardır. Dördüncüsü hararetleli şeyin çözülmesinin yavaşlığıdır ki bu, yoğunluk sebebiyle gerçekleşir. Beşincisi çürümedir.

Soğukluğun sebeplerinin cinsleri altı tanedir. Birincisi, aşırı hareket, ikincisi aşırı hareketsizlik, üçüncüsü aşırı şekilde ısıtan şeylerle karşılaşmadır ki bunun manası, çözülmüştür. Dördüncüsü soğutan şeylerle karşılaşmadır. Beşincisi soğumaya uygun olan maddedir. Bunun örneği, yiyecekler ve soğuk içeceklerdir. Altıncısı gıdanın aşırı şekilde azaltılmasıdır.

Benzer parçalı organlarda bozulma meydana geldiğinde ve organların tümünde kötü mizaç eşit seviyede olduğunda bedeninin tümünün tedavisinde, tedavilerden tek bir türün kullanılması gerekir. Eğer kötü mizacın kötülüğü dengesiz olursa organlardan her birinin, özellikle kendisine uygun olan şeylerle tedavi edilmesi gerekir.

Kendisinde bozulmalar meydana gelen aracı organlara (tek tip olmayan-mürekkep) tabi olan şeyler, organların yapısı, boyutları, sayıları ve konumları olmak üzere dört tanedir. Söz konusu bu dört şeyden her biri şu dört sınıftan biri üzere bedenlerde yer alır: Birincisi en üstün heyettir ve bu, itidal bakımından en üst seviyede olmaktır. İkincisi en üstün heyetin biraz aşağısında olandır. Bu sebep dolayısıyla ikinci merteye, sağlıklı bedenlerin halleri sınıfına dâhil edilir. Üçüncüsü bedeninin, heyetlerin en üstünü olan heyetten uzaklaşıp hastalığa yakın olmasıdır. Durumu bu şekilde olan bedene, “hastalanmış (mimrâz)” denir. Dördüncüsü bedeninin, sağlıklı olma halinden oldukça uzak olmasıdır. Durumu bu şekilde olan bedene, hasta denilir.

Yapıda meydana gelen hasarlar ve hastalıklar beş kısımdır. Birincisi şekil bakımından meydana gelendir. Bu durum, organın şekli değiştiği zaman olur. Bunun örneği yuvarlak bir organın uzamış hale gelmesidir.

أجناس أسباب الحرارة خمسة، أحدها الحركة المفرطة، والثاني لقاء الأشياء المسخنة إذا كان لقاءها معتدلاً، والثالث المادة الموافقة للحرارة، بمنزلة الأطعمة والأشربة والأدوية الحارة، والرابع إبطاء تحلل الشيء الحار، وذلك يكون بسبب التكاثف، والخامس العفونة. وأجناس أسباب البرودة ستة، أحدها الحركة المفرطة، والثاني السكون المفرط، والثالث ملاقات الأشياء التي تسخن بإفراط،^٢ ومعنى هذا القول معنى التخلخل،^٣ والرابع ملاقات الأشياء التي تبرّد، والخامس المادة الملائمة للبرودة، بمنزلة الأطعمة والأشربة الباردة، والسادس تقليل الغذاء المفرط.

إذا حدث في الأعضاء المتشابهة الأجزاء فساد، فكان سوء المزاج الرديء متساوياً في الأعضاء كلها، فينبغي أن يُستعمل في مداواة البدن بأسره نوع واحد من المداواة، وإن كان سوء المزاج الرديء غير متساوي، فينبغي أن يُداوى كل واحد من الأعضاء بالشيء الذي هو موافق له خاصة.

الأسباب التي تلزم الأعضاء الآلية إذا حدثت فيها الآفات^٤ أربعة أشياء، وهي خلقة الأعضاء ومقاديرها وعددها ووضعها. وكل واحد من هذه الأعضاء يوجد في الأبدان على أحد^٥ أربعة أصناف، أحدها الهيئة الفاضلة، وهو أن يكون على أفضل الهيئات وأشدّها اعتدالاً، والثاني أن يكون دون الهيئة الفضلة بقليل، فيدخل بهذا السبب في عداد حالات الأبدان الصحيحة، والثالث أن يكون قد بُعد عن الهيئة التي هي^٦ أفضل الهيئات وقارب المرض،^٧ ويقال حينئذ للبدن الذي حاله هذه الحال ممرض، والرابع أن يكون قد بُعد عن حال البدن الصحيح بعداً كثيراً، ويقال له إذا كان كذلك مريضاً.

الذي يحدث في الخلقة من الآفات والأمراض خمسة أصناف، أحدها ما يحدث في الشكل، وذلك عندما يتغير شكل العضو، بمنزلة ما^٨ يصير المستدير مطاولاً،

١ ب: وأسباب أجناس. ٢ ب: وأسباب أجناس. ٣ ب: وأسباب أجناس. ٤ ب: وأسباب أجناس. ٥ ب: وأسباب أجناس. ٦ ب: وأسباب أجناس. ٧ ب: وأسباب أجناس. ٨ ب: وأسباب أجناس. ٩ ب: وأسباب أجناس. ١٠ ب: وأسباب أجناس.

İkincisi daraldığı, genişlediği veya tıkanıdığı zaman menfezlerde, deliklerde ve kanallarda meydana gelendir. Üçüncüsü tıkanıdığı, dolduğu, genişlediği, büyüdüğü, daraldığı veya küçüldüğü zaman boşluklarda meydana gelendir. Dördüncüsü tabii olarak pürüzlü olan bir organın pürüzsüz hale gelmesidir. Beşincisi tabii olarak pürüzsüz olan bir organın, pürüzlü hale gelmesidir.

Organların boyutlarında (miktarlarında) meydana gelen hasarlar ve hastalıklar iki kısımdır. Birincisi tabii olarak büyük olması gereken organın küçük olmasıdır. Diğer tabii olarak küçük olması gereken organın, büyük olmasıdır.

Organların sayısı bakımından meydana gelen hasarlar dört kısımdır. Bunlardan ikisi, organın tabii sayısından daha fazla olduğu zaman meydana gelir. Diğer ikisi ise organın tabii sayısından daha az sayıda olduğu zaman meydana gelir. Fazlalık bakımından olan iki kısma gelecek olursak bunlardan biri, tabiat bakımından mevcut şeyler cinsinden olur. Bunun örneği altıncı parmağıdır. İkincisi tabiat dışı şeyler cinsinden olur. Bunun örneği, karında meydana gelen kurtlar ve boyunda ortaya çıkan sıraca hastalığıdır. Eksiklik bakımından olan iki kısma gelecek olursak bunlardan biri, organın bir parçası eksik olduğu zaman; ikincisi ise organ tamamıyla yok olduğu zaman meydana gelir.

Organın konumunda meydana gelen hasarlar iki kısımdır. Birincisi organın kendi konumundan kaymasıdır. Bunun örneği, fitik esnasında konumlarından kaydığı ve intikal ettiğinde bağırsakların testislere doğru inmesi halinde ortaya çıkan durum veya eklemlerden bazılarının ayrılması ve konumundan çıkması halinde ortaya çıkan durumdur. İkincisi ihtiyaç anında başka bir organa yaklaşması veya uzaklaşması mümkün olan bir organın durumunun değişmesidir. Bunun örneği, parmakların, dudakların veya göz kapaklarının biri diğerine yaklaştığı zaman, birbirinden uzaklaşmaması veya uzaklaştığında yaklaşmaması halinde ortaya çıkan durumdur.

والثاني ما يحدث في المجاري والثقب والمنافذ إذا ضاقت أو اتسعت أو انسدت،^١ والثالث ما يحدث في التجويف إذا صغر أو ضاق أو كبر أو اتسع أو امتلأ أو انسدت،^٢ والرابع ما يحدث في الخشونة الطبيعية إذا تملس العضو الذي هو بالطبع خشن، والخامس ما يحدث في الملاسة الطبيعية إذا خشن عضو هو بالطبع أملس.^٣

والذي يحدث في مقادير الأعضاء من الآفات والأمراض صنفان، أحدهما أن يكون العضو الذي ينبغي أن يكون في الطبع كبيرًا يصغر،^٤ والآخر أن يكون العضو الذي سبيله بالطبع صغيرًا يعظم.^٥

والذي يحدث في العدد من الآفات أربعة أصناف، اثنان منها يحدث^٦ إذا كان^٧ العدد زائدًا على ما في الطبع، واثنان إذا كان العدد ناقصًا عما في الطبع. إما الصنفان الزائدان، فأحدهما يكون من جنس الأشياء الموجودة في الطبع، بمنزلة الإصبع السادسة، والثاني من جنس الأشياء الخارجة عن الطبع، بمنزلة الدود المتولد في البطن والخنازير المتولدة في الرقبة. وأما^٨ الصنفان الناقصان، فأحدهما يكون إذا نقص جزء من العضو، والثاني إذا نقص عضو بأسره.

والذي يحدث في الوضع من الآفات صنفان، أحدهما أن يُنقل العضو عن موضعه، بمنزلة ما يعرض للأمعاء أن تزول عن موضعها^٩ في الفتق وتنجذب إلى الانثيين،^{١٠} أو يعرض لبعض المفاصل الانخلاع والخروج عن موضعه. والثاني أن يكون العضو الذي شأنه أن يقرب أو يبعد عن عضو آخر في أوقات الحاجة إلى ذلك يتغير عما كان عليه، بمنزلة ما يعرض للأصابع وللشفنتين أو للجفنين أن^{١١} يقرب الواحد من الآخر ولا يتباعد عنه، أو يتباعد^{١٢} ولا يدنو منه.

١ ب - اشتدت.
٢ أ ج - إذا صغر وضاق وكبر واتسع وامتلا وانسد.
٣ أ - الطبيعية إذا خشن عضو هو بالطبع أملس.
٤ أ ج - العضو سبيله بالطبع أن يكون أكبر يصغر.
٥ ب - والآخر أن يكون العضو بالطبع صغيرًا يعظم.
٦ أ ج - يحدث.
٧ ب - إذا كان.
٨ أ ج - و.
٩ ج - وضعها.
١٠ ب - بمنزلة ما يعرض للأمعاء أو ينحدر إلى موضعها فمن الفتق الانثيين.
١١ ب - أو.
١٢ ب - أو يتباعد

Organların şeklinde meydana gelen hasarların, kendisi ile düzeltil-
diği sebepler iki tanedir. Birincisi elle ıslah ve düzeltilmedir. Diğeri ise
bağlamaktır. Organların boşluğunda meydana gelen hasarların kendisi
ile düzeltildiği sebeplere gelecek olursak bu, hasarların farklılığına göre
5 değişkenlik arz eder. Eğer boşluk büyükse ve küçültülmeye ihtiyaç du-
yarsa, bunun tedavisi yakı ve onu sabit kılmakla olur. Eğer boşluk küçük
olursa ve büyütülmeye ihtiyaç duyarsa bunun tedavisi hareket ve nefesin
tutulması ile olur. Buna Yunancada *katalisis* denir ki bu, insanın nefesini
tutması ve bununla birlikte nefes vermemeye çalışmasıdır.

10 Organların boyutlarında meydana gelen hasarların, kendisi ile tedavi
edildiği sebeplere gelecek olursak bu da söz konusu hasarların sınıflarına
göre farklılık arz eder. Şöyle ki eğer hasarlar, organın boyutunun miktarının
artması tarzında meydana gelirse bunun tedavisi sabit kılma ve sarma ile
olur. Şayet bu durum, organın miktarının eksilmesi şeklinde olursa bunun
15 tedavisi hareket ve ovalama ile olur.

Organların şeklinin bozulması şöyle olur: Ya basık olduğu zaman or-
taya çıkan durum gibi başta, ya insan kambur olduğu zaman ortaya çıkan
durum gibi omurgada, ya içe veya dışa doğru kavisli olduğu zaman ortaya
çıkın durum gibi bacaklarda, ya da uyluk eğik olduğu zaman ortaya çıkan
20 durum gibi başka organlarda olur.

Tıkanıklık ya başlangıçta ya da arazî şekilde meydana gelir. Arazî
tıkanıklığa gelecek olursak bunun örneği, şişliklerden biri sebebiyle
ortaya çıkan durumdur. Başlangıçta meydana gelen tıkanıklık ise [a]
ya yoğun yapışkan hılt sebebiyle olur. Bunun tedavisi ballı sirke (se-
25 kencebîn) ile bal suyu gibi kesen ve temizleyen şeylerle yapılır. [b] Ya
tıkanıklık, katı dışkı gibi kalın başka bir fazlalık (atık) sebebiyle olur.
Bunun tedavisi, öncelikle nemlendirmekle, sonrasında ise fazla kes-
kinliği olan lavman ile söz konusu yoğun hıltın parçalanması ile yapı-
lır. [c] Ya da tıkanıklık, taş gibi bütünüyle tabiat dışı şeyler cinsinden
30 olan bir şey sebebiyle olur. Tümüyle tabiat dışı şeyler cinsinden olan
bu şeyin tedavisi, onun tamamıyla bedenden çıkarılmasıyla yapılır.

الأسباب التي بها يكون إصلاح ما يحدث في الشكل من الآفات اثنان. أحدهما التقويم والإصلاح باليد، والآخر الرباط. وأما الأسباب التي بها يكون إصلاح ما يحدث في التجويف من الآفات فتختلف بحسب اختلاف الآفة، وذلك أنه إن كان التجويف قد عظم ويحتاج إلى^١ أن يصغر، فإصلاحه يكون بالرباط والسكون، وإن كان قد صغر ويحتاج إلى أن يكبر، فإصلاحه يكون بتحريكه بالعمل وحصر النفس، الذي يقال له باليونانية قاطاليسس، وهو أن يحبس الإنسان نفسه ويدافع^٢ مع ذلك^٣ هواء^٤ التنفس.

وأما الأسباب التي بها يكون إصلاح ما يحدث في مقادير الأعضاء، فهي أيضًا تختلف بحسب أصناف هذه الآفات، وذلك أنه إن كانت الآفة إنما تحدث من طريق أن مقدار العضو زاد، فإصلاحه يكون بالسكون والرباط، وإن كانت إنما حدثت من طريق أن المقدار نقص فإصلاحه يكون بالحركة والدلك.

شكل الأعضاء إما أن^٥ يفسد في الرأس، بمنزلة ما يعرض له إذا كان مسفطًا، وإما في الضلْب، بمنزلة ما يعرض للإنسان حذبة^٦، وإما في الساق بمنزلة ما يعرض إذا كان الساق مقوساً إلى الداخل أو إلى الخارج، وإما في غير هذه الأعضاء، فبمنزلة ما يعرض للفخذ إذا اعوجت.

السدّة تحدث إما حدوداً أولياً^٧ وإما حدوداً عرضياً. فأما السدة العرضية، فبمنزلة^٨ ما يعرض منها بسبب ورم من الأورام. وأما السدة الأولية^٩، فتكون إما من خلط غليظ لزج، ومداواتها بالأشياء التي تقطع وبالأشياء التي تجلو، بمنزلة السكنجيين وماء العسل، وإما من فضل آخر غليظ، بمنزلة التفل^{١٠} الصلب، فيداوى أولاً بالترطيب، ثم بتقطيع ذلك الغلظ بالحُقن التي لها فضل حدة. وإما من شيء جملمته من جنس ما هو خارج عن الطبيعة، بمنزلة الحصاة، ومداواة الأشياء التي جملمتها من جنس ما هو خارج عن الطبيعة، يكون بإخراجها عن البدن أصلاً،

٩ ب: الآلية.
١٠ ب: الزجيج.

٥ ب - إما أن.
٦ ب: جربة.
٧ ب: ألياً.
٨ أ: بمنزلة.

١ أ: - إلى.
٢ ب: يدفع.
٣ أ: - مع ذلك.
٤ ب: هذا.

Sadece miktarı tabiat dışı olan şeylere gelecek olursak bunların tedavisi, miktarının azaltılması ile olur. [d] Tıkanıklık, miktarı artan şeyden dolayı olabilir. Miktarı artan şey damarlarda olursa bu, damardan kan almakla; söz konusu şey midede olursa bu, kusma ile, göğüste ise bu, öksürme ile; 5 eğer söz konusu şey karaciğerde ise, bulunduğu tarafa göre tahliye edilmelidir. Şöyle ki söz konusu şey karaciğerin iç bükey tarafında yer alırsa bunun, ishal yoluyla bağırsaklardan tahliye edilmesi gerekir. Eğer karaciğerin dış bükey tarafında ise bunun, idrar yoluyla tahliye edilmesi gerekir.

Arazî şekilde meydana gelen tıkanıklığa gelecek olursak bu, ya kandan 10 kaynaklanan şişlikten ya sert şişlikten ya yumuşak şişlikten ya kuruluktan ya da organın şeklinin bozulmasından kaynaklanır.

Pürüzlülük [a] ya bir kemikte olur. İşte o zaman pürüzsüz oluncaya kadar söz konusu kemiğin törpülenmesi gerekir. [b] Ya dilde olur. Bunun, zamk ve karnıyarık tohumu gibi yapıştıran yapışkan şeylerle pürüzsüz 15 hale getirilmesi gerekir. [c] Ya soluk borusunda olur. Bunun, geven otu (el-kusayrâ') ve meyan kökü (aslî's-sûs) ile pürüzsüz hale getirilmesi gerekir. Pürüzsüzlük [a] ya bir kemikte olur. Pürüzlü hale gelinceye kadar kemiğin törpülenmesi gerekir. [b] Ya rahimde olur. Rahmi pürüzsüz hale getiren söz konusu hıltın tahliye edilmesi gerekir.

Sayısı tabiat dışına çıkan şeylerden artmış olanlar ya demir ile ya ateş 20 ile ya da yakıcı ilaçlarla kesilmesi gerekir. Eksilmiş olanlara ise, söz konusu şeyin kaynağına göre muamele edilmesi gerekir. Şöyle ki eğer eksilme, kandan yaratılmış olan bir organda olursa bunun tamamlanması mümkün olabilir. Bunun örneği, derin bir yarada etin eksildiğinin görülmesidir. 25 Eğer eksilme oluşumu meniden olan bir organda olursa, bunun tamamlanması ve yerine başka bir şeyin yaratılması mümkün değildir. Ancak biz onu başka şeyler telafi ederiz. Bunlardan bazısı yakı yerine geçen şeylerdir. Bunun örneği kırılmış bir kemikte, kırık olan yeri, kaynaştırmak maksadıyla onu tutacak ve bağlayacak sert bir şey ile sabitlememizdir. Bunlardan 30 bazısı söz konusu yeri güzelleştirmek için düzeltmektir. Bunun örneği, gerektiği şekilden kısa olduğunda dudağın sarkması ve dişleri kapatması için bizim onu yarmamızdır.

وأما^١ الأشياء التي مقدارها فقط خارج عن الطبيعة، فمداواتها تكون بتنقيصها. وإما من شيء قد كثر مقداره، والشئ الذي يكثر مقداره إن كان في العروق، فينبغي أن يستفرغ بفصد العرق، وإن كان بشيء في المعدة فبالقيء، وإن كان في شيء في الصدر فبالسعال، وإن كان شيء في الكبد فيحسب الناحية التي هو فيها، وذلك أنه إن كان في الجانب المقعر منها^٢ من الكبد فينبغي أن يستفرغ من الأمعاء بالإسهال، وإن كان في الجانب المحدب منها فينبغي أن يستفرغ بالبول.

وأما السدة العرضية فتكون إما من ورم دموي، وإما من ورم صلب، وإما من ورم رخو، وإما من يبس، وإما من فساد شكل العضو.

الخشونة تكون إما في عظم، فينبغي حينئذ أن يُحك ذلك العظم^٣ حتى يتملّس، وإما في اللسان، فينبغي أن يتملّس بالأشياء اللزجة التي تغري، مثل الصمغ والبذر قطونا. وأما ما كان في قصبه الرئة، فينبغي أن يتملّس بالكثيراء وأصل السوس. والملاسة إما أن تكون في عظم، فينبغي أيضاً أن يُحك حتى يخشن. وإما في الرحم، فينبغي أن يُستفرغ ذلك الخلط الذي ملسها.

الأشياء التي عددها خارج عن الطبيعة، ما كان منها من طريق الزيادة، فينبغي أن يُقطع إما بالحديد وإما بالنار وإما بالأدوية المحرقة، وما كان منها من طريق النقصان، فينبغي أن يُعمل في أمره بحسب الأصل الذي منه كان، وذلك أنه إن كان في عضو خُلِق من الدم، فقد يمكن أن يُتمم^٤ بمنزلة ما يُرى ذلك في اللحم إذا نقص في قرحة غائرة، وإن كان النقصان في عضو كونه من المنى، فليس يمكن أن يُتمم ويُخلَق بدله،^٥ ولكننا نعوض منه بأشياء أخرى، بعضها يقوم مقام الرباط، بمنزلة ما يُفعل في العظم المكسور بإثباتنا على موضع الكسر شيئاً صلباً يربطه ويمكسه، بمنزلة اللحم، وبعضها يُصلح لتحسين^٦ الموضع، بمنزلة ما يُفعل في الشفة التي قد قصرت عما ينبغي، أننا نشقها كيما تسترخي وتغطي الأسنان.

٧ ب: ويخلف بدلاً منه.
٨ أ: لتسخين

٤ أ ج: ينبغي.
٥ أ ج: قد.
٦ ج - يتمم.

١ ب: فإما.
٢ ب: من الكبد.
٣ أ ج: العضو.

Organlardan bazısı meniden yaratılmıştır ki bunlar, sert aslî organların tümüdür. Bunun örneği, atardamarlar, atar olmayan damarlar ve kemiklerdir. Bu sebeple söz konusu organlardan bir şey kesilirse, onların yerine bir şey büyümez. Çünkü onların kendisinden yaratıldığı madde bedende hazır şekilde bulunmamaktadır. Organlardan bazısı adet kanından (mensütrüal) yaratılmıştır. Bunlar, et ve etsel organlardır. Kan, bedende hazır ve nazır şekilde sürekli olarak bulunduğu için bu organların uç kısmından bir şey kesildiği zaman kesilen şey, geri döner ve büyür.

Sayısı tabiat dışı olan şeylerin eksilme bakımından olanları eğer kandan yaratılmış olanlardansa, bu organın her yaş döneminde eski haline dönmesi mümkündür. Eğer organ meniden yaratılmış olanlardansa bu organın sadece çocukluk döneminde eski haline dönmesi mümkündür. Çünkü sadece bu dönemde meninin cevheri bedende bir miktar hazır bulunur. Sayısı tabiat dışı olan şeylerin artma bakımından tabiat dışı olanlarına gelecek olursak bunların, ya sıracı hastalığı gibi tümüyle kökünün kazanmasına ya da göze inen sıvı gibi o konumdan nakledilmesine ihtiyaç vardır.

Organların konumunda meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bunun tedavisi, organı tabii konumuna döndürmekle, yakı ve dağlama ile orada muhafaza etmekle yapılır. Organın konumunda meydana gelen hastalıklardan biri çıkmadır. Bu, tabiat dışı çekme ile meydana gelir. Bunun tedavisi, tersine çekme ile, düzeltme ile, eski haline döndürmekle ve organı eski haline getirmekle yapılır. Organın konumunda meydana gelen hastalıklardan biri fitiktir. Bu, bağırsakların yerinden dışarı çıkmasıdır. Bu durum, ya sertliğinden dolayı karın zarında meydana gelen bir delinme sebebiyle ya da yumuşaklığı dolayısıyla karın zarındaki yayılma sebebiyle meydana gelir.

Galen, iç organlarda meydana gelen mürekkep hastalıklar konusunda karşılaştığı iki kişiyi örnek verir. Bu hastalardan birinin midesi soğuk, dairesel, küçük ve dışı doğru çıkıntılıdır. Bu midede dört hastalık vardı. Bunlardan üç tanesi, aracı mürekkep organların hastalıklarındadır.

الأعضاء منها ما خُلِق من المني، وهي^١ جميع الأعضاء الأصلية الصلبة، بمنزلة العروق الضوارب وغير الضوارب والعظام. ولذلك صارت هذه الأعضاء متى انقطع منها شيء لم ينبت بدلاً^٢ منه، لأنَّ المادة التي منها خُلقت ليست مُعدَّة مهياً في البدن. ومنها ما خُلِق من دم^٣ الطمث، وهي^٤ اللحم والأعضاء اللحمية، ولأنَّ^٥ الدم لا يزال مهياً^٦ معداً في البدن دائماً صارت هذه الأعضاء إذا انقطع منها شيء عاد ونبت من الرأس^٧.

الأشياء التي هي خارجة عن الطبع في عددها، ما كان منها من طريق النقصان إن كان مما خُلِق من الدم، فهو^٩ قد^{١٠} يمكن أن يعود إلى حاله في كل سن من الأسنان، وإن كان ممَّا خلق من المني، فإنَّما يكون ممكناً أن يعود في سن الصبي فقط، لأنَّ في هذا السن فقط^{١١} بقية من جوهر المني معدَّة في البدن. وأما ما كان منها من طريق الزيادة، فيحتاج إما إلى^{١٢} أن يُستأصل^{١٣} كلُّه، بمنزلة الخنازير، وإما إلى^{١٤} أن يُنقل^{١٥} عن موضعه، بمنزلة الماء النازل في العين.

وأما الأمراض الحادثة في وضع الأعضاء، فإنَّها تُداوى بِرَدِّ الأعضاء إلى مواضعها الطبيعية وحفظها فيها^{١٦} بالكي^{١٧} والرباط. ومن^{١٨} الأمراض الحادثة في الوضع^{١٩} الخلع، وهو شيء يحدث بسبب المدِّ القاسر، ويُداوى بالمدِّ المخالف وبالتقويم وبالردِّ والإدخال. ومنها الفتق، وهي قيلة الأمعاء، وذلك يكون إما بسبب انخراق يحدث في الصفاق لصلابته، وإما بسبب تمدد في الصفاق لليئته.

إنَّ جالينوس يتمثل في الأمراض المركبة الحادثة في الأعضاء الباطنة بإنسانين رأهما، أحدهما كانت معدته باردة مستديرة صغيرة ناتئة إلى خارج، وكان بهذه المعدة أربعة أمراض، ثلاثة منها من أمراض الأعضاء المركبة التي هي الآلات، وواحد

١ أ ج: وهو.	٨ أ ج - من الرأس.	١٥ ب: نقل.
٢ أ ج: بدله.	٩ أ ج - فهو.	١٦ أ ج - فيها، ب + يسويه وسكون.
٣ ب - من دم.	١٠ ب - قد.	١٧ ب: الكي.
٤ أ ج: وهو.	١١ أ ج: لأنَّ هذا السن فيه.	١٨ ب: فمن.
٥ أ ج: فلأن.	١٢ أ ج - إلى.	١٩ ب: الموضع
٦ أ - مهياً.	١٣ ب: الاستئصال.	
٧ ب: معدل.	١٤ أ ج - إلى.	

Biri ise benzer parçalı organlarda meydana gelen hastalıklardandır ki bu da soğuk mizacın kötülüğüdür. Aracı üç hastalığa gelecek olursak bunlardan biri, organın miktarında idi ki bu, organın küçüklüğüdür. İkincisi organın yapısında meydana geldi ki bu, onun yuvarlak olmasıdır. Üçüncüsü ise organın konumunda meydana geldi ki bu, organın dışa doğru çıkıntılı olmasıdır. Diğer hastaya gelecek olursak, onun besini, midesinden karaciğerine güçlükle geçirdi. Burada Galen sezgiyi kullandı ve bu kişinin karaciğerinde iki hastalık olduğu sonucuna vardı. Bu hastalıklardan biri karaciğerin yapısında ki bu, onda bulunan damarların darlığıdır. Diğerisi ise karaciğerin miktarının küçüklüğü yani karaciğerin kendisinin küçüklüğüdür.

Bağın ayrılması ya etsel organlarda ya sinirsel organlarda ya da kemikten olan organlarda meydana gelir. Etsel organlarda meydana gelen ayrılmaya yara denir. Yaranın tedavisinde dört şeye ihtiyaç vardır: Birincisi ayrılan parçaların bir araya getirilmesi, ikincisi bir araya getirildikten sonra o şekilde muhafaza etmek, üçüncüsü, işin başında veya bir süre sonra ayrılan parçalar arasına bir şeyin düşmesine engel olmak, dördüncüsü ise keyfiyeti kalın, yapışkan ve miktarı mutedil olan gıdadır.

Sinirsel organlarda meydana gelen ayrılmaya gelecek olursak buna Yunancada *sxisma* denir -ki bunun anlamı bozulmadır- ve *amigma* adı verilir ki bunun anlamı yırtılmadır.

Kemikten olan organlarda meydana gelen ayrılmaya gelecek olursak buna kırık adı verilir. Kırığın kaynaşması ve etin kaynaşması, her ikisinin tabii fiil bakımından ve bir ve aynı olan bedendeki mevcut madde bakımından ortaktır. Kırığın kaynaşması ve etin kaynaşması, sertlik bakımından farklılık arz eder. Çünkü sert kemiği kaynaştıran şey, kemiğin cevherine yakın olduğu için eti kaynaştıran şeyden daha serttir.

Ette bağların ayrılması üç şekilden mürekkep olur. Bu, ya hastalıkların sebeplerinden bir sebep ile olur. Bunun örneği, kırıklık ile birlikte kırılmış organa akan bir madde olduğu zaman ortaya çıkan durumdur. Ya hastalıklardan bir hastalık ile olur. Bunun örneği, şişlik (verem), oyukluk ve mizacın kötülüğüdür. Ya da semptomlardan bir semptom ile olur. Bunun örneği, irin ve iltihabın ortaya çıkmasıdır.

من أمراض الأعضاء المتشابهة الأجزاء، وهو سوء المزاج البارد. فأما الثلاثة الأمراض الآلية، فواحد منها كان^١ في مقدار العضو، وهو صغره، والثاني في خلقتة، وهي^٢ استدارته، والثالث في وضعه،^٣ وهو تنوعه إلى خارج. وإما الإنسان الآخر، فكان غذاؤه لا ينفذ من معدته وبطنه إلى كبده إلا بكبد^٤، فاستعمل جالينوس^٥ فيه الحدس، ووقف على أن في كبده مرضيين، أحدهما في خلقتها، وهو ضيق العروق التي فيها، والآخر صغر مقدارها، أعني صغر^٥ الكبدة نفسها.

تفرق الاتصال يحدث إما في الأعضاء اللحمية، وإما في الأعضاء العصبية، وإما في الأعضاء العظمية. والذي يكون في الأعضاء اللحمية يقال له قرحة، والقرحة تحتاج في مداواتها إلى أربعة أشياء. أحدها جمع الأجزاء التي تفرقت، والثاني حفظها بعد الجمع، والثالث التوقي من^٦ وقوع شيء فيما^٧ بين تلك الأجزاء في مبدأ الأمر أو بعد زمان، والرابع الغذاء الذي تكون كفيته غليظة لزجة^٨ ومقداره معتدل.

وأما الذي يكون في الأعضاء العصبية، ويقال له باليونانية سقاسما، وتفسيره الفسخ، وأويعما وتفسيره الهتك.

وأما الذي يكون في الأعضاء العظمية، فيقال له الكسر، والتحام الكسر مشارك للاتحام اللحم من طريق أنهما جميعاً يكونان من فعل الطبيعة، ومن المادة الموجودة في البدن التي هي واحدة بعينها، وهو مخالف له من جهة الصلابة، وذلك أن الشيء الذي يلحم العظم الصلب أصلب من لحام اللحم، لأنه قريب من جوهر العظم^٩.

تفرق الاتصال في اللحام مركب على ثلاثة أوجه، إما مع سبب من أسباب الأمراض^{١٠}، بمنزلة ما يعرض إذا كان مع الكسر مادة تنصب إلى العضو المكسور، وإما مع مرض من الأمراض، بمنزلة الورم والتقوير وسوء المزاج، وإما مع عرض من الأعراض، بمنزلة تولد المدة والصدید.

١ أ - كان.
٢ أ: ج: وهو.
٣ ج: موضعه.
٤ ب - جالينوس.
٥ ب - صغر.
٦ أ: على: ج: في.
٧ ب - فيما.
٨ ب: الذي يكون في كفيته غليظاً لزجاً. ١٠ ب - من أسباب الأمراض
٩ ب: وذلك أن الشيء به يلتحم العظم الصلب من لحام اللحم لأنه قريب من جوهر العظم ويسمى الرشيد.

Kötü mizaçtan bazısı hâkim olmuş ve zirveye ulaşmıştır. Bunun düzeltilmesine *müfret tedavi* denir. Bu da kuvveti bakımından kendisine zıt şeylerle yapılır. Kötü mizaçtan bazısı ileride meydana gelecek şeyler çerçevesinde olabilir. Bunun düzeltilmesine *önleyici koruma ile birlikte mürekkep tedavi* denir. Kötü mizaçtan bazısı, olması yakın olandır. Bunun olmasına engellemeye *tedavi ile birlikte mürekkep koruma* denir. Kısaca buna önleyici koruma denir.

“Tedavi” sözumüze gelecek olursak bunun örneği, dört günde bir gelen ateşte yumuşatma ile çürüklüğün değiştirilmesi ve dönüştürülmesi, gün aşırı ateşte, soğuk su içirilerek hararetin söndürülmesi ve teskin edilmesidir.

“Önleyici koruma” sözumüze gelecek olursak bunun örneği, dört günde bir gelen ateş esnasında kara safra hıltını kara çöpleme (el-harbak) ile tahliye etmek, gün aşırı gelen ateş esnasında tekrar nüksetmesini engellemek için safra hıltını sakamonya ile tahliye etmektir.

Tahliye [a] ya hastalıklı organın bulunduğu tarafın aksi yönde olan kumadaki bir organdan -ki buna rağmen organ, hastalıklı organ ile ilişkiye sahiptir- çekme cihetiyle olur. Bu uygulama, söz konusu madde hastalıklı organa sürekli aktığı zaman yapılır. [b] Ya da hastalıklı organın kendisinden veya onunla ilişkili olan yakın bir organdan çekme ve nakletme cihetiyle olur. Bu uygulama söz konusu madde, organda yerleşik ve sabit hale geldiği zaman ve maddeyi oradan tahliye etmek ve çıkarmak istediğimiz zaman yapılır. Bu iki çeşit tahliye, kan çıkarılması ile, lavman ile, idrar sökücü ilaçlarla ve terleme ile olur.

Ne zaman ki organlardan birinde bir şişlik meydana gelirse şişliğin fail maddesi, ya geldiği yere geri gönderilir ya da hastalıklı organın bizzat kendisinden çıkarılır. Maddenin geldiği yere geri gönderilmesi ya def etmekle, ya çekmekle, ya da zorla çekmekle olur. Maddenin organın bizzat kendisinden çıkarılması ya duyularla idrak edilir şekildedir. Bunun örneği, neşter ile şişmiş şeyin çıkarılmasıdır. Ya da akılla idrak edilir şekildedir. Bunun örneği, ısıtıcı yakı ile şişlikteki maddenin çözülmesidir.

سوء المزاج منه ما قد استحکم وانتهى، وإصلاحه يقال له مداواة مفردة^١ وتكون بالأشياء المضادة له في قوتها، ومنها ما هو في حد ما سيكون^٢، وإصلاحه يقال له مداواة مركبة مع التقدم بالحفظ، ومنه^٣ ما هو مُزَمَع أن يكون، ومنع هذا من أن يكون يقال له الحفظ المركب مع المداواة، ويقال له بالجملة التقدم بالحفظ.

٥ أما قولنا مداواة، فمثل تغيير العفونة وإحالتها في حمى الربيع بالتلطيف^٤، وإطفاء حرارة الحمى وتسكينها في الغب بإسقاء الماء البارد.

وأما قولنا التقدم بالحفظ، فمثل استفراغ الخلط السوداوي في حمى الربيع بالخبز الأسود، واستفراغ الخلط المراري في حمى الغب بالسقمونيا، ليمنع بذلك من عودة الدور.

١٠ والاستفراغ يكون إما على جهة الجذب^٥ من عضو موضعه في خلاف الناحية التي فيها العضو العليل، وهو مع هذا مشارك له، وذلك يكون إذا كانت المادة دائمة الانصباب إلى العضو العليل^٦، وإما على جهة النقل والانتزاع^٧ من نفس العضو العليل أو^٨ من عضو قريب منه مشارك له، وذلك إذا كانت المادة قد تمكّنت واستقرت في العضو، ونريد أن نخرجها ونستخرجها منه، وهذان النوعان كلاهما من الاستفراغ يكونان بإخراج الدم وبالحقنة وبالأدوية المدرة للبول وبالعرق. ١٥

متى حدث بعضو^٩ من الأعضاء ورم، فالمادة الفاعلة له تُستفراغ إما بأن تُرجع^{١٠} إلى ورائها، وإما بأن تخرجها من نفس العضو العليل. ورجوع المادة إلى ورائها يكون إما بالدفع، وإما بالجذب، وإما بالانتزاع^{١١}، وخروجها من نفس العضو يكون إما خروجًا يدركه الحس، مثل خروج ما في الورم بالشرط، وإما خروجًا يُدرك بالعقل^{١٢}، مثل تحليل ما في الورم بالضماد المسخّن. ٢٠

١ ب - مفردة.	٥ أ: بالترياق.	٨ ب: والإسراع.	١٣ أ: بالفعل
٢ ج: ومنها ما هو مزعم	٦ ب: الحدث.	٩ ب: و.	١٠ ب: في عضو.
٣ أ: ومنها.	٧ ب: وذلك عندما	١١ أ: تجرد.	١٢ ب: ورجوع المادة إلى
٤ أ: تغيير.	٨ تكون المادة هو ذا		
	تنصب بعد		

Hastalıklı organın tedavisinde kendisine ihtiyaç duyulan şey, organın konumundan, organın mizacından, organın yapısından ve organın kuvvetinden hareketle çıkarılır. Organın konumundan hareketle çıkarılan delile gelecek olursak, uzak veya yakın olursa bu, konuma göre veya kendisinden tahliye edilmesi mümkün konumun ortaklığına göredir. Organın yapısından hareketle getirilen delile gelecek olursak bu, organın kendisinde oyuk bulunup bulunmamasına göredir. Organın kuvvetinden hareketle getirilen delile gelecek olursak bu, karaciğer gibi kendisinden diğer organlara bir kuvvet nüfuz eden asıl ve kaynak olup olmamasına veya mide gibi tüm beden fayda veren genel bir fiilde bulunup bulunmaması veya göz gibi hissi güçlü olup olmama durumuna göredir.

Önleyici koruma işi hıltların durumunu gözetmektir. Hıltlar ya arttığı zaman kemiyet bakımından ya da dönüştüğü zaman keyfiyet bakımından değişime uğrar. Hıltların artması iki şekilde olur. Birincisi bunların hepsinin artması tek bir sebepten kaynaklanır. İkincisi hıltlardan bir şeyin çıkmasıdır. Ortaya çıkan bu şey, orada bulunan diğer şeyleri değiştirir ve dönüştürür. Böylece bu açıdan hılt artar.

Hıltların keyfiyet bakımından değişmesi üç şekilde olur. Birincisi hıltın kıvamınının, ya inceliş ve latif hale gelmekle ya da kalınlaşmakla değişmesidir. İkincisi hıltın renginin değişmesidir. Böylece hılt ya sarı ya açık kırmızı ya da ateş renginde olur. Üçüncüsü hıltın kokusunun hoş olmayan bir hale değişmesidir. Böylece o, kötü kokulu olur.

Hıltların tabîî haline döndürülmesi ya değişim ve olgunlaşma ile dönüştürme yoluyla ya da tahliye yoluyla olmak üzere iki açıdan biri ile olur. Tahliye işlemi lavman ile, idrar sökücü ilaçlar ile ve terleme ile yapılır.

İyi hale getirme (canlandırma) üç kısma ayrılır. Birincisi çocukların bedenlerinin tedbiridir. İkincisi yaşlıların bedenlerinin tedbiridir. Üçüncüsü ise hastalıktan yeni iyileşmiş olanların bedenlerinin tedbiridir ki bunlar, kendisinde kaliteli kanın az miktarda bulunduğu kuru bedendir. Bundan dolayı bu beden, zayıftır. Söz konusu bu bedenlerin, mutedil mizaçlı sindirimi hızlı olan yiyeceklerle düzeltilmesi gerekir. Bunun örneği, tavuk, yavru tavuk (piliç) eti ve kaya balığı,

قد يُستدل على ما يُحتاج إليه في مداواة العضو العليل من وضع العضو ومن مزاجه ومن خلقتة ومن قوته. فأما^١ من وضعه فبحسب موضعه إن كان قريباً أو بعيداً، أو بحسب مشاركة الموضع الذي منه يمكن أن يستفرغ ما فيه. وأما من خلقتة فبحسب ما هو عليه، من أن^٢ له تجويفاً أم لا تجويف له. وأما من قوته فبحسب حاله في نفسه، هل هو أصل ومعدن تنفذ منه قوة إلى الأعضاء بمنزلة الكبد، أو هل هو يفعل فعلاً عامياً ينفع البدن كله بمنزلة المعدة، أو هل هو قوي الحس، بمنزلة العين.

التقدم بالحفظ من شأنه العناية بأمر الأخلاط، والأخلاط تتغير إما في كميتها إذا هي تزايدت، وإما في كلفتها إذا هي استحالت. وتزيدها يكون على ضربين، أحدهما أن يكون كلها يتولد من^٣ سبب واحد، والثاني أن يكون قد تولد منها شيء، ويكون ذلك الذي تولد يغيّر ويُحيل سائر ما هناك، فيكثر من هذا الوجه.

وتغيّرها في كلفتها يكون على ثلاثة أوجه، أحدها أن يتغيّر قوامها، إما بأن يلطف ويرق وإما بأن يغلظ، والثاني أن يتغيّر لونها، فيصير إما أصفر، وإما أحمر ناصعاً، وإما بلون النار، والثالث أن تتغيّر رائحتها إلى ما يُكره وتصير رديئة الرائحة.^٤

ورؤد الأخلاط إلى الحال الطبيعية يكون بأحد وجهين، إما بالتغيّر والإحالة بالنضج، وإما بالاستفراغ. والاستفراغ يكون بالحقن، وبالأدوية المدرة للبول وبالعرق.

الإنعاش ينقسم ثلاثة أقسام، أحدها تدبير أبدان الصبيان، والثاني تدبير أبدان الشيوخ، والثالث تدبير أبدان الناقهين من المرض، وهي الأبدان التي الدم فيها جيد، إلا أنه يسير المقدار، والبدن يابس، فهو لذلك ضعيف. وينبغي أن تُصلح هذه الأبدان بالأطعمة السريعة الانهضام المعتدلة المزاج، مثل لحم الدجاج والفراريج والسّمك الرضاضي،

١ ب: إما.
٢ ب: إن كان.
٣ ب: من يتولد.
٤ أ ج - أحدها أن يتغيّر قوامها.
٥ ب: أو ما يكون النار.
٦ ب + إما.
٧ أ ج - وتصير رديئة الرائحة.

ince, latif, hoş kokulu, eskimeyen şarap gibi uygun içecekler, ölçülü yürüyüş gibi mutedil egzersiz, banyo yapmak ve biniciliktir.

Galen'in *Küçük Tıp Sanatı* olarak bilinen eseri üzerine İskenderiyeli Şârihler'in derlemesi Allah'ın yardımını ile tamamlandı.

وبالشراب الموافق، مثل الخمور اللطيفة الرقيقة^١ الريحانية التي لم تعتق، وبالرياضة المعتدلة، مثل المشي المعتدل والحمام والركوب.

تمت جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس المعروف

بالصناعة الصغيرة بعون الله تعالى^٢

١ أ ج - الرقيقة.

٢ ب: تمت جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس المعروف بالصناعة الصغيرة الطبية، نقل أبي زيد حنين ابن إسحق، ج: تمت جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس المعروف بالصناعة الصغيرة، والحمد لله رب العالمين والصلوات على سيدنا نبيه محمد وآله أجمعين وحسبنا الله ونعم الوكيل.

III. GALEN'İN "ÖĞRENCİLER İÇİN NABIZ ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

**Öğrenciler İçin Nabız Adlı Kitaba Derleme
Galen'in bu kitabı *Tothors'*adır.**

5

Atardamarlardan (arterler) bazılarının hareketi duyularla idrak edilirken bazılarının hareketi duyularla idrak edilmez. Hareketin hissedilmemesi ya yüzeyinde onu örten bir kemiğin olmasından dolayıdır. Bunun örneği, dimağda (beyinde) bulunan atardamarlardır. Ya yüzeyinde onu örten bir et parçasının olmasından dolayıdır. Bunun örneği, uylukta bulunan atardamarlardır. Ya da yüzeyinde onu örten kalın bir cismin olmasından dolayıdır. Bunun örneği, omurgaların içinde bulunan büyük atardamarlardır. Karın derisi inceldiğinde karnın ince kısmının üzerine elini koyan kimse bu damarın atışını hisseder. Duyularla hareketi idrak edilebilen damarlara gelecek olursak, bunlar ayak bileklerinde bulunan atardamarlar, kulak arkasında bulunan atardamarlar ve el bileğinin iç kısmında bulunan atardamarlardır.

15

Tabipler, el bileğindeki damarları, diğerlerinden farklı olarak şu üç sebepten dolayı kontrol ederler: Birincisi bu damarları yoklamak, diğerlerinden daha kolay ve bunların kontrol edilişi daha açıktır. İkincisi bu damarı yoklamak -özellikle tabibin damarlarını yokladığı kişi utangaç bir insan veya kadın olduğu zaman- başka konumlarda bulunan diğer atardamarları yoklamaktan daha uygun ve daha iyidir. Üçüncüsü el bileğindeki damarlar, amaca daha uygun ve daha elverişli olanlardır. Çünkü bu damarların konumu, kalp hizasında olup kalp istikametine yakındır.

20

25

Damarların nabızlarında bulunan şeylerin cinsi on tanedir: Birincisi yayılma miktarından olan cins, ikincisi hareket keyfiyetinden olan cins, üçüncüsü, nabzın parmaklara vuruş keyfiyetinden olan cins, dördüncüsü, damarın kıvamı durumundan olan cins, beşincisi, sükun vaktinden olan cins,

جوامع كتاب جالينوس في النبض للمتعلّمين

بسم الله الرحمن الرحيم

جوامع كتاب النبض للمتعلّمين وهو كتابه إلى طوثراس^١

العروق الضواريب منها ما تدرك حركته حسًا ومنها ما لا تدرك حركته حسًا والتي لا تدرك حركتها حسًا إنما تفوت الحس إما لأن في وجهها غطاء^٢ ما يسترها، بمنزلة العروق الضواريب التي في الدّماغ وإما لأن في وجهها لحمًا يسترها، بمنزلة العروق الضواريب التي في الفخذ وإما لأن في وجهها أجسامًا غليظة تسترها، بمنزلة العرق الضارب العظيم المستبطن لعظم الصلب الذي إذا رقت جلدة البطن أحسّ من يضع^٣ يده على مرق البطن بنبضه. وأما التي تدرك حركتها حسًا فهي بمنزلة العروق الضواريب التي في بطن^٤ رسغي اليدين والتي خلف الأذنين والتي في رسغي الرجلين.

إنّما صار^٥ الأطباء يجسون العروق الضواريب التي في رسغي اليدين دون غيرها لثلاثة أسباب. أحدها: أنّ مجسة^٦ هذه العروق أسهل أمرًا وأظهر^٧ مأخذًا من غيرها. والثاني: أنّ مجسة هذه العروق أحسن وأمثل من مجسة غيرها من العروق الضواريب التي في المواضع الأخر وخاصة إن كان الذي يجس الطبيب عروقه امرأة أو إنسانًا مستحيًا. والثالث: أنّها أصلح وأوفق لما يحتاج إليه إذ كان موضعها بحذاء القلب على الاستقامة قريبة الموضع منه.

أجناس الأشياء الموجودة في نبض العروق عشرة: أحدها الجنس الذي من مقدار الانبساط، والثاني الجنس الذي من كَيْفِيَّة الحركة، والثالث الذي^٨ من كَيْفِيَّة قرع النبض للأصابع، والرابع من حال قوام العرق، والخامس الذي من وقت السكون،

١ أ ج: بسم الله الرحمن الرحيم. وما توفيقني إلا بالله.
جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في النبض الصغير إلى طوثران ترجمة حنين بن إسحق المتطبب
٢ ب: عظام.
٣ أ ج: يدع.
٤ أ ج - بطن.
٥ ب - إنما.
٦ ب: وصاروا.
٧ ب - مجسة.
٨ ب: وأقرب.
٩ أ ج: التي

altıncısı, nabzın dengeliliğinden ve ihtilafından olan cins, yedincisi, nabzın bir düzende olması ve bu düzenden çıkması türünden olan cins, sekizincisi, damarların doluluğu ve boşluğundan olan cinsi, dokuzuncusu, ölçüden olan cinsi, onuncusu damarın sıcaklığının miktarından olan cinstir.

5 Bu konu şu şekilde farklı tarzda da taksim edilebilir ki o da şöyledir: Nabzın sınıflarından ve fasıllarından bazıları nabzın hareketine izafe edilir ki bunlar beş tanedir: Bunlardan birincisi nabzın hareketinin miktarından olur. Bu da nabzın büyüklüğünü ve küçüklüğünü içine alan cinstir. İkincisi nabzın hareketinin keyfiyetinden olur. Bu, nabzın hızlılığını ve yavaşlığını
10 içine alan cinstir. Üçüncüsü ve dördüncüsü hareket miktarının özelliğinden olur. Bunlar, nabzın dengeliliği ve farklılığını toplayan cins ile nabzın bir düzende olmasını ve bu düzenden çıkmasını içine alan cinstir. Beşincisi nabzın münasebetinden olur. Bu, nabzın düzenini, birinin diğerine nispetini, hareketini ve sükununu içine alan cinstir. Nabzın sınıflarından ve
15 fasıllarından bazıları iki hareket arasındaki sükuna izafe edilen şeylerdir. Bu, nabzın kesintisizliği ve aralıklı atışı (tefâvüt) türünden olan cinstir. Nabzın sınıflarından ve fasıllarından bazıları, nabzın kuvvetine izafe edilen çeşitlerdendir. Bu, nabzın gücünü ve zayıflığını içine alan cinstir. Bazıları, nabzın kendisi ile gerçekleştiği araçlara yani atardamara izafe edilir. Bu, iki cinstir.
20 Birincisi damarın yumuşaklığına ve sertliğine bağlı olan damarın kıvamlarıdır. Diğerisi ise damarın sıcaklık ve soğukluk durumuna bağlı olan damarın keyfiyetidir. Bazıları damarın ihtiva ettiği şeye izafe edilen cinslerdir. Bu, damarın doluluğundan ve boşluğundan elde edilen cinstir.

Nabzın miktarının durumu, kendisinde hareket bulunan boyutlar (ektâr)
25 vasıtasıyla bilinir. Her cismin boyutu üçtür: Birincisi boy, ikincisi en, üçüncüsü ise derinliktir. Bundan dolayı yayılma miktarına bağlı olan basit müfret nabzın çeşitleri cins bakımından dokuz tane olur. Bunlardan üçü boyutla bağlantılıdır. Bunlar uzun, kısa ve bu ikisi arasında yer alan mutedil nabızdır. Bunlardan üçü en ile bağlantılıdır. Bunlar, geniş, dar ve bu ikisi arasında bulunan mutedil nabızdır. Bunlardan üçü derinlikle bağlantılıdır. Bunlar yüze-
30 ye yakın, derinlikte ve bu ikisi arasında bulunan mutedil nabızdır. Bu dokuz çeşidi telif ettiğin zaman bunlardan muhtemel şu yirmi yedi sınıf ortaya çıkar.

والسادس الذي من استواء النبض واختلافه، والسابع الذي من لزوم النبض للنظام وخروجه عن النظام،^١ والثامن الذي من امتلاء العروق وفراغها،^٢ والتاسع الذي من الوزن، والعاشر الذي من مقدار حرارة العرق.

وقد يقسم هذا المعنى قسمة أخرى على هذه الصفة: أصناف النبض وفصوله منها أشياء تضاف إلى حركة النبض وهي خمسة: أحدها من مقدار الحركة، وهو^٣ الجنس الذي يجمع عظم النبض وصغره. والآخر من كيفية الحركة، وهو الجنس الذي يجمع سرعة النبض وإبطاءه. والثالث والرابع من خاصّة مقدار الحركة، وهما الجنس الذي يجمع استواء النبض واختلافه والجنس الذي يجمع لزوم النبض للنظام وخروجه عنه. والخامس من مناسبة النبض، وهو الجنس الذي يجمع وزن النبض ونسبة حركته وسكونه بعضًا إلى بعض. ومنها أشياء تضاف إلى السكون الذي بين كل حركتين من حركات النبض، وهو الجنس الذي من تواتر النبض وتفاوته. ومنها أشياء تضاف إلى القوة التي يكون بها النبض، وهو الجنس الذي يجمع قوة النبض وضعفه. ومنها أشياء تضاف إلى الآلة التي بها يكون النبض، أعني العرق الضارب. وهما جنسان، أحدهما من قوام العرق وحاله في الصلابة واللين، والآخر في كفيته وحاله في الحرارة والبرودة. ومنها أشياء تضاف إلى ما يحتوي عليه العرق، وهو الجنس الذي من الامتلاء والفراغ.^٤

الحال في مقدار النبض يعرف من أقطار الجسم الذي فيه تكون الحركة. وأقطار كل جسم ثلاثة، أحدها الطول والآخر العرض والثالث العمق. ولذلك صارت أصناف النبض البسيطة المفردة الموجودة في الجنس الذي من مقدار الانبساط تسعة، منها في الطول ثلاثة وهي النبض الطويل والقصير والمعتدل بينهما، وفي العرض ثلاثة وهي النبض العريض والضيق والمعتدل بينهما، وفي العمق ثلاثة وهي النبض المشرف والمنخفض والمعتدل بينهما. وإذا ألفت هذه التسعة بعض مع بعض صارت منها^٥ سبعة وعشرين صنفًا مما يمكن أن يكون.

١ ب: عنه.
٢ ب: العرق وفراغه.
٣ أ ج: وهي.
٤ ب: والإفراغ.
٥ أ ج: فيها.

Yirmi yedi tane sınıfın üçünün ismi vardır. Bunlar, büyük, küçük ve bu ikisi arasında bulunan mutedil nabızdır. Diğer yirmi dört tanesinin hiçbirinin ismi yoktur. Bu yirmi yedi sınıfın terkibi şu şekilde olur:

Uzun, geniş ve yüksektir ki bu da büyük nabızdır.

5 Uzun ve geniş olup düşük ile yüksek arasında mutedil nabız.

Uzun olup, geniş ve düşük olan nabız.

Uzun olup, dar ile geniş arasında bulunan mutedil ve yüksek nabız.

Uzun olup, dar ile geniş arasında bulunan mutedil ve düşük ile yüksek arasında olan mutedil nabız.

10 Uzun olup, dar ile geniş arasında bulunan mutedil ve düşük nabız.

Uzun olup, dar ve yüksek olan nabız.

Uzun olup, dar ve düşük ile yüksek arasında olan mutedil nabız.

Uzun, dar ve düşük nabız.

Kısa olup, geniş ve yüksek nabız.

15 Kısa olup, geniş ve yüksek ile düşük arasında mutedil nabız.

Kısa olup, geniş ve düşük nabız.

Kısa olup, geniş ile dar arasında mutedil ve yüksek nabız.

Kısa olup, geniş ile dar arasında mutedil ve yüksek ile düşük arasında mutedil nabız.

20 Kısa olup, geniş ile dar arasında mutedil ve düşük nabız.

Kısa olup, dar ve yüksek nabız.

Kısa olup, dar ve yüksek ile düşük arasında mutedil nabız.

Kısa olup, dar ve düşük nabız ki bu da küçük nabızdır.

Uzun ile kısa arasında mutedil nabız olup, geniş ve yüksektir.

25 Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, geniştir, yüksek ile düşük arasında mutedildir.

Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, geniş ve düşüktür.

Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, geniş ile dar arasında mutedil ve yüksektir.

ومن هذه السبعة والعشرين ثلاثة لها أسماء قائمة، وهي العظيم والصغير والمعتدل بينهما، وأربعة وعشرون لا اسم لشيء منها. وتركيب هذه السبعة والعشرين صنفاً يكون على هذه الصفة:

نبض طويل عريض مشرف وهذا هو العظيم	
نبض طويل عريض معتدل بين المشرف والمنخفض	٥
نبض طويل عريض منخفض	
نبض طويل معتدل بين العريض والضيق مشرف	
نبض طويل معتدل بين العريض والضيق معتدل بين المشرف والمنخفض	
نبض طويل معتدل بين العريض والضيق منخفض	
نبض طويل ضيق مشرف	١٠
نبض طويل ضيق معتدل بين المشرف والمنخفض	
نبض طويل ضيق منخفض	
نبض قصير عريض مشرف	
نبض قصير عريض معتدل بين المشرف والمنخفض	
نبض قصير عريض ^١ منخفض	١٥
نبض قصير معتدل بين العريض والضيق مشرف	
نبض قصير معتدل بين العريض والضيق معتدل بين المشرف والمنخفض	
نبض قصير معتدل بين العريض والضيق منخفض	
نبض قصير ضيق مشرف	
نبض قصير ضيق معتدل بين المشرف والمنخفض	٢٠
نبض قصير ضيق منخفض وهذا هو الصغير	
نبض معتدل بين الطويل والقصير عريض مشرف	
نبض معتدل بين الطويل والقصير عريض معتدل بين المشرف والمنخفض	
نبض معتدل بين الطويل ^٢ والقصير عريض منخفض	
نبض معتدل بين الطويل والقصير معتدل بين العريض والضيق مشرف	٢٥

١ ب - قصير.

٢ أ - الطويل.

Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, geniş ile dar arasında mutedil ve yüksek ile düşük arasında mutedildir.

Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, geniş ile dar arasında mutedil ve düşüktür.

5 Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, dar ve yüksektir.

Uzun ve kısa arasında mutedil nabız, olup dar ve yüksek ile düşük arasında mutedildir.

Uzun ve kısa arasında mutedil nabız olup, dar ve düşüktür.

İsmi mevcut olan üç sınıf -ki bunlar, büyük, küçük ve bu ikisi arasında
10 mutedil olan nabızdır- bunların her biri kendisinde mevcut olan anlamdan dolayı bu ismi almaya hak kazanmıştır. Şöyle ki üç boyut bakımından bu türlerin en aşırısı olan nabza büyük [nabız] denir. Bu nabız, uzunluk, genişlik ve derinlik bakımından aşırıdır. Üç boyut bakımından mutedil olan nabza ise mutedil denilir. Bu, uzunluk, genişlik ve derinlik bakımından mu-
15 tedil durumu kendisinde toplar. Bu üç boyutun eksik olduğu nabza küçük [nabız] denir. Bu kısa, dar ve düşük nabızdır.

Yayıma miktarına nispet edilen nabzın cinsleri üçe ayrılır. Birincisi yoğun nabız, ikincisi seyrek nabız ve üçüncüsü bu ikisi arasında mutedil olan nabızdır. Hareket keyfiyetine nispet edilen nabzın cinsleri üç çeşittir. Bi-
20 rincisi hızlı nabız, ikincisi yavaş nabız, üçüncüsü bu ikisi arasında mutedil olan nabızdır. Damarın parmaklara vuruşunun keyfiyetine nispet edilen türe gelecek olursak, bu da üç kısma ayrılır. Bunlar, güçlü nabız, mutedil nabız ve zayıf nabızdır.

Bütün cinsler arasında -kuvvet durumuna nispet edilen bu cins dışında-
25 tabii olan nabız, mutedil nabız türüdür. Güçlülük bakımından tabii olan nabız, diğer türlerde olduğu üzere iki taraf arasında vasat olan nabız değildir. Aksine burada tabii nabız, güçlü/kuvvetli olandır ki o da iki uçtan birisidir.

Damarın kıvamının durumuna nispet edilen cinse gelecek olursak bu da üç kısma ayrılır: Bunlar sert nabız, yumuşak nabız ve bu ikisi arasında
30 bulunan mutedil nabızdır.

نبض معتدل	بين الطويل والقصير معتدل بين العريض والضيق معتدل بين المشرف والمنخفض
نبض معتدل	بين الطويل والقصير معتدل بين العريض والضيق منخفض
نبض معتدل	بين الطويل والقصير ضيق مشرف
نبض معتدل	بين الطويل والقصير ضيق معتدل بين المشرف والمنخفض
نبض معتدل	بين الطويل والقصير ضيق منخفض

٥

والثلاثة الأصناف التي لها أسماء قائمة، وهي العظيم والصغير والمعتدل بينهما، إنما استحق كل واحد منهما الاسم الذي سُمِّي به من^١ المعنى الموجود فيه. وذلك أنّ النبض الذي هو أزيد هذه الأصناف في الأقطار الثلاثة يقال له «العظيم»،^٢ وهو الزائد في الطول والعرض والعمق. والمعتدل في الأقطار الثلاثة يقال «معتدل»، وهو الذي يجمع الاعتدال في الطول والعرض والعمق. والناقص في الأقطار الثلاثة يقال له «صغير»، وهو القصير الضيق المنخفض.

١٠

وأما الجنس الذي يُنسب إلى مقدار الانبساط فينقسم إلى ثلاثة أنواع، أحدها النبض المُتَلَزِّز، والثاني النبض السخيف، والثالث النبض المعتدل بينهما.^٣ وأما الجنس الذي يُنسب إلى كَيْفِيَّةِ الحركة فينقسم إلى ثلاثة أقسام، أحدها النبض السريع، والآخر النبض البطيء، والثالث النبض المعتدل بينهما. وأما الجنس الذي ينسب إلى كَيْفِيَّةِ قرعة العرق للأصابع فينقسم إلى ثلاثة أنواع، وهي النبض القوي والنبض المعتدل والنبض الضَّعِيف.

١٥

والنبض الطبيعي من جميع هذه الأجناس هو النبض المعتدل، خلا هذا الجنس المنسوب إلى حال القوة، فإنَّ النبض^٤ الطبيعي منه ليس هو النبض الوسط بين الطرفين على ما في سائر الأجناس، بل^٥ النبض القوي وهو أحد الطرفين.

٢٠

وأما^٦ الجنس الذي ينسب إلى حال^٧ قوام العرق فينقسم إلى ثلاثة أنواع، وهي النبض الصلب، والنبض اللين، والنبض المعتدل بينهما.

١ - ب - من.	٧ أ ج: نبض.
٢ - ب: عظيم.	٨ ب: تزيد.
٣ - ب ج - وأما الجنس الذي ينسب إلى مقدار الانبساط فينقسم إلى ثلاثة أنواع أحدها النبض	٩ ب: فأما.
	١٠ أ ج - حال
٤ ب: فأما.	
٥ ب: فأما.	
٦ ب - هذه.	

İki hareket arasında fetret durumuna nispet edilen cinse gelecek olursak bu da üç kısma ayrılır: Bunlar kesintisiz (mütevâtir) nabız, aralıklı (mütefâvit) nabız ve bu ikisi arasında olan nabızdır.

5 Nabzın düzenliliğine ve değişkenliğine nispet edilen cinse gelecek olursak bu, ilk olarak iki kısma ayrılır. Bunlar düzenli nabız ve değişken nabız çeşididir. Daha sonra bu iki kısmın her biri farklı kısımlara ayrılır. Şöyle ki düzenli nabız, ya yukarıda zikrettiğimiz tüm çeşitler bakımından düzenli olur ki buna hakiki manada dengeli (müstevi) nabız denir. Ya da cinslerden biri açısından düzenli olur. Buna mutlak manada dengeli 10 denilmez. Aksine buna, büyüklük veya hızlılık veya sertlik veya güçlülük veya kesintisizlik bakımından dengeli nabız denilir.

Aynı şekilde değişken nabız da ya daha önce zikrettiğimiz tüm çeşitler bakımından ya da cinslerden biri bakımından değişken olur. Bu da çeşit 15 açısından düzenli olanın benzeridir. Onun değişkenliği yukarıda beyan ettiğimiz gibi ya büyüklük ya hızlılık ya güçlülük ya kesintisizlik (mütevâtir) ya da sertlik bakımından olur.

Nabzın değişkenliği ya çok vuruşta ya da bir vuruşta meydana gelir. Bir vuruşta meydana geldiğinde değişkenliğin damarın ya pek çok parçasında ya da sadece bir parçasında olması kaçınılmazdır. Damarın pek çok 20 parçasında olduğu zaman bunun değişkenliği ya parçaların bir yerinde ya da parçaların hareketinde meydana gelir. Nabzın değişkenliği söz konusu parçaların bir yerinde olursa bu altı çeşittir. Zira konum, altı bakımdan farklılaşır. Bunlar üst, alt, sağ, sol, ön ve arkadır.

Nabzın değişkenliği parçaların hareketinde olursa bu, dört kısımdır: 25 Birincisi hızlılık ve yavaşlık bakımından değişkenlik, ikincisi öncelik ve sonralık bakımından değişkenlik, üçüncüsü kuvvet ve zayıflık bakımından değişkenlik, dördüncüsü -ya hareketten açığa çıkan ya da hiçbir şekilde hareketten anlaşılamayan- ziyadelik ve noksanlık bakımından değişkenlik. Değişkenliğin bu sınıfı, nabzın büyüklüğüne nispet edilen cinse 30 dâhildir.

وأما الجنس الذي ينسب إلى وقت الفترة بين الحركتين فينقسم إلى ثلاثة أنواع، وهي النبض المتواتر، والنبض المتفاوت، والنبض المعتدل بينهما.

وأما الجنس الذي يُنسب إلى استواء النبض واختلافه فينقسم^١ أولاً إلى نوعين، وهما نوع النبض المستوي ونوع النبض المختلف، ثم إن كل واحد من هذين النوعين ينقسم بأقسام أخرى، وذلك^٢ أن النبض المستوي إما أن يكون مستويًا في جميع الأصناف التي ذكرناها، وهو الذي يقال له «نبض مستوي» بقول حقيقي، وإما أن يكون مستويًا في واحد من الأجناس، وهذا لا يقال إنه مستوي بقول مطلق، لكن يقال إنه^٣ نبض مستوي في العظم أو في السرعة أو في الصلابة أو في القوة أو في التواتر.

وكذلك النبض المختلف إما أن يكون مختلفًا في الأصناف التي ذكرناها، وإما في واحد منها، وهذا هو بعينه نظير^٤ ذلك المستوي في صنف واحد، واختلافه يكون على ما وصفنا، إما في العظم، وإما في السرعة، وإما في القوة، وإما في التواتر، وإما في الصلابة. اختلاف النبض إما أن يكون في نبضات كثيرة، وإما في نبضة واحدة. وإذا كان في نبضة واحدة فلا يخلو من أن يكون في أجزاء من العرق كثيرة، أو في جزء واحد.

وإذا كان في أجزاء كثيرة فإما أن يكون اختلافه في وضع تلك الأجزاء، وإما في حركتها.^٥ فإن^٦ كان اختلافه في وضع تلك الأجزاء، فهو ستة أصناف، وذلك^٧ أن الوضع يختلف في ست جهات، وهي فوق وأسفل ويمين وشمال وقدام وخلف.

وإن كان في حركة الأجزاء فهو أربعة أصناف أحدها الاختلاف^٨ في السرعة والإبطاء، والآخر الاختلاف في التقدم والتأخر، والثالث الاختلاف في القوة والضعف، والرابع الاختلاف في الزيادة والنقصان فيما يتبين من الحركة أو^٩ لا يتبين منها شيء أصلاً. وهذا الصنف من الاختلاف داخل في الجنس المنسوب إلى عظم النبض.

١	أج: ينقسم.	٥	ب: أو في حركة الأجزاء.	٩	أج: في الاختلاف.
٢	ب: وذلك.	٦	أج: وإن.	١٠	أج: وفي أنه
٣	أج - إنه.	٧	ب - تلك.		
٤	ب - نظير.	٨	ب: وذلك.		

Damarın bir parçasında meydana gelen değişken nabza gelecek olursak bu, üç şekildedir: Birincisi hareketin kesintili olmasıdır. Değişken türlerden olan *gazalî* diye bilinen nabız (gazelle pulse)¹ bu türdendir. Nitekim bu nabız, başlangıçta yavaş, sonuna geldiğinde ve kesildiğinde hızlı olur. Damarın bir parçasında meydana gelen değişken nabzın diğeri ise hareketi geri dönen nabızdır. İki vuruş anlamına gelen *dicrotic*² olarak isimlendirilen bu nabız, söz konusu türe dâhil olur. Bu nabzın ilk hareketi büyük olur; sonrasında ise nabzın hareketi küçüğe döner. Damarın bir parçasında meydana gelen değişken nabzın üçüncü türü, nabzın hareketinin durmaksızın mütevatir (kesintisiz) olmasıdır. Fakat onun hızı değişken olur. Böyle olduğunda parmak uçları kaçınılmaz olarak onun ya iki hareketini hisseder. Buradan hareketle altı sınıf ortaya çıkar. Bunu bir temsil ile sana göstereceğim. Ya da üç hareketi hissedilir. Bu durumda da on iki sınıf ortaya çıkar. Ben altı sınıfı gösterdikten sonra bunu vereceğim.

İki hareket parmak uçları ile idrak edildiği zaman hızı muhtelif/değişken nabzın örneği şunlardır:

Hızlı hareket	Yavaş hareket
Hızlı hareket	Mutedil hareket
Yavaş hareket	Hızlı hareket
Yavaş hareket	Mutedil hareket
Hızlı hareket	Mutedil hareket
Yavaş hareket	Mutedil hareket

Parmak uçlarının üç hareket hissettiği, hızında değişkenlik gösteren nabzın on iki sınıfının temsili şu şekildedir:

1. Hızlı hareket	Yavaş hareket	Hızlı hareket
2. Hızlı hareket	Yavaş hareket	Mutedil hareket
3. Hızlı hareket	Mutedil hareket	Yavaş hareket
4. Hızlı hareket	Mutedil hareket	Hızlı hareket
5. Yavaş hareket	Hızlı hareket	Yavaş hareket

1 İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 189. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathbûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 497.

2 Grekçe'de iki vuruş anlamına gelmektedir.

وأما النبض المختلف في جزء واحد من أجزاء العرق فيكون على ثلاثة جهات. أحدها أن تكون الحركة تنقطع، والنبض المعروف بالغزالي هو من هذا الصنف من الاختلاف، وهو الذي يكون في ابتدائه ابطاء^٢ فإذا كان بآخره وانقطع^٣ صار سريعاً. والصنف الآخر من الاختلاف في جزء واحد هو أن تكون الحركة تعود، والنبض الذي يقال له ديقروطيس وتفسيره المثنى داخل في هذا الصنف، وهو الذي تكون حركته عظيمة ثم ترجع فيتحرك حركة أخرى صغيرة. والصنف الثالث من هذا الاختلاف أن تكون حركة النبض تبقى متصلة لا تنقطع، إلا أنه يكون مختلف السرعة، فإذا كان كذلك فليس يخلو من أن تكون الأنامل تدرك منه حركتين فيكون من ذلك ستة أصناف، أنا ممثلها^٤ لك، أو تكون تُدرك ثلاث حركات فيكون من ذلك اثني عشر صنفاً، وأنا ممثلها لك أيضاً بعد الستة^٥.

مثال الستة الأصناف الموجودة في النبض المختلف السرعة إذا أدركت منه الأنامل حركتين:

حركة سريعة	حركة بطيئة	حركة سريعة	حركة معتدلة
حركة بطيئة	حركة سريعة	حركة بطيئة	حركة معتدلة
حركة سريعة ^٦	حركة معتدلة ^٧	حركة بطيئة ^٨	حركة معتدلة ^٩

مثال الاثني عشر صنفاً الموجودة في النبض المختلف السرعة إذا أدركت منه الأنامل ثلاث حركات:

حركة سريعة	حركة بطيئة	حركة سريعة
حركة سريعة	حركة بطيئة	حركة معتدلة
حركة سريعة	حركة معتدلة	حركة بطيئة
حركة سريعة	حركة معتدلة	حركة سريعة
حركة بطيئة	حركة سريعة	حركة بطيئة

٩ ب: حركة معتدلة
١٠ ب: حركة سريعة

٥ أ: ممثلها.
٦ أ ح - بعد الستة.
٧ ب: حركة معتدلة
٨ ب: حركة بطيئة.

١ ب: فاما.
٢ ب: بطيء.
٣ ب - و.
٤ أ: هذه.

	6. Yavaş hareket	hızlı hareket	Mutedil hareket
	7. Yavaş hareket	Mutedil hareket	Yavaş hareket
	8. Yavaş hareket	Mutedil hareket	Hızlı hareket
	9. Mutedil hareket	Hızlı hareket	Yavaş hareket
5	10. Mutedil hareket	Hızlı hareket	Mutedil hareket
	11. Mutedil hareket	Yavaş hareket	Hızlı hareket
	12. Mutedil hareket	Yavaş hareket	Mutedil hareket

Mürekkep nabızların çeşitlerinden bazılarının özel bir ismi varken, bazılarının ise özel bir ismi yoktur. Özel bir isimle adlandırılan mürekkep nabza gelecek olursak bunlar, *dalgalı nabız* (en-nabzu'l-mevcî-undulant pulse)¹, *kurtsu nabız* (en-nabzu'd-dûdî-vermicular pulse)², *karıncalı nabız* (en-nabzu'n-nemlî-formicant pulse)³ ve bir hal üzere *sabit olan nabız*dır (en-nabzu's-sabit). Bunun örneği, titrek nabız, kasıntılı nabız, gazalî nabız ve iki vuruşlu nabız olarak isimlendirilen nabızdır.⁴ Özel bir ismi olmayan nabızlara gelecek olursak bunlar, terkip çeşitleri bakımından oldukça fazladır. Çünkü ya bir sınıf başka bir sınıf ile tereküp eder ya bir sınıf başka pek çok sınıf ile ya da pek çok sınıf, başka pek çok sınıf ile tereküp eder.⁵

Dalgalı nabız, kurtsu nabız, karıncalı nabız türleri, aynı tür altında bulunur. Çünkü bu üç nabız, damarın pek çok parçasında meydana gelen büyüklükteki değişkenlik ile damarın parçalarındaki hareketin başlangıcı açısından öncelik ve sonralık bakımından olan değişkenlikten mürekkeptir. Bu üç nabız türünün çeşitlerine gelecek olursak, bunlar büyüklük bakımından farklılık arz eder. Çünkü dalgalı nabız, bunların en büyük olanı, kurtsu nabız, ondan daha küçük olanı, karıncalı nabız ise bunların en küçük olanıdır. Bundan dolayı karıncalı nabız, diğerlerinden daha kesintisizdir (tevatür).

1 Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 498.

2 Kurtsu nabız (pulsus vermicularis, vermicular). Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 497.

3 Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 501.

4 İbn Sinâ, *el-Kânûn Fi't-Tıb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 189.

5 Nabızlar konusunda bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.1, s.593.

حركة معتدلة	حركة سريعة	حركة بطيئة
حركة بطيئة	حركة معتدلة	حركة بطيئة
حركة سريعة	حركة معتدلة	حركة بطيئة
حركة بطيئة	حركة سريعة	حركة معتدلة
حركة معتدلة	حركة سريعة	حركة معتدلة
حركة سريعة	حركة بطيئة	حركة معتدلة
حركة معتدلة	حركة بطيئة	حركة معتدلة

٥

أصناف النبض المركب منها ما له اسم خاص، ومنها ما لا اسم خاصاً له. أما التي تسمى بأسماء تخصصها، فمثل النبض المَوْجِي والنبض الدودي والنبض النملي والنبض الثابت على حال واحدة، بمنزلة^٢ النبض المرتعش والنبض المتشنج والنبض الغزالي^٣ والنبض الذي يقال له ذو قرعتين. وأما التي لا اسم لها فهي كثيرة؛ بحسب أصناف التركيب وذلك^٥ أنه إما أن يتركب صنف مع صنف، وإما صنف مع أصناف كثيرة، وإما أصناف^٦ كثيرة مع أصناف كثيرة.

١٠

نوع النبض المَوْجِي والدودي والنملي نوع تحت جنس^٧ واحد بعينه وذلك^٨ أنها ثلاثة مركبة من الاختلاف في العِظْم في أجزاء من العرق كثيرة، ومن الاختلاف في التقدم والتأخر في ابتداء حركة أجزاء العرق. فأما أصنافها فمختلفة في العِظْم وذلك^٩ أن النبض المَوْجِي أعظمها والدودي أصغر منه، والنملي أصغر الجميع^{١٠} فهو^{١١} لذلك أشد تواتراً.

١٥

١ أ ج - خاصاً.
 ٢ أ ج: وبمنزلة.
 ٣ ب - والنَّبْضُ الغزالي.
 ٤ أ ج: فكثيرة.
 ٥ ب: وذلك.
 ٦ ب - أصناف.
 ٧ ب - تحت جنس.
 ٨ ب: وذلك.
 ٩ ب: وذلك.
 ١٠ أ ج: والنملي أصغر منه والنملي أصغر الجميع.
 ١١ أ ج: وهو.

Mürekkep nabzın diğer sınıflarına gelecek olursak titrek ve kasıntılı nabız, konum bakımından değişkenlik ile öncelik-sonralık bakımından olan değişkenlikten mürekkeptirler. Gazalî nabzı ise hareket, güçlülük ve hızlılık bakımından kesintiye uğradığında, damarın bir parçasındaki değişkenlikten mürekkep olur.

Bir hal üzere sabit olan nabza gelecek olursak bu, hiçbir şekilde değişmeyip ancak sürekli belirli bir şekil üzere kalır. İki vuruşlu nabza gelecek olursak bir grup bunun iki nabız olduğunu iddia ederken diğer grup ise bunun bir nabız olduğunu iddia etmiştir.

İki vuruşlu nabzın çeşitleri, eğer nabız parmağa iki defa vurursa, bu durumda dokuz çeşit olur; eğer üç defa vurursa her cins bakımından onun çeşitleri yirmi yedi olur. İki vuruş yapan nabzın üç sebebi vardır: Birincisi kuvvetin şiddeti, diğeri ihtiyacın şiddeti, üçüncüsü de aracı şeyin sertliğidir.

Bir düzene mensubiyetin gerektirdiği cins, iki kısma ayrılır. Nabız, pek çok nabız bakımından değişkenlik arz ettiği zaman nabzın ya belirli bir düzeninin olması ya da belirli bir düzeninin olmaması kaçınılmazdır. Nabzın belirli bir düzeninin olması, onun değişkenliğinin ne azalan ne de çoğalan belirli bir sayı arasında meydana gelmesidir. Nabzın belirli bir düzen haricinde olması, onun değişkenliğinin, diğerinin aksi durumda cereyan etmesidir.

Doluluk ve boşluğa nispet edilen cins ise üç kısma ayrılır: Birincisi dolu nabızdır (en-nabzu'l-mümteliu).¹ Bu durumda parmaklar, üzerine bastırıldığında bastırılan yerin altından alçalan bir rutubeti hisseder. İkincisi boş nabızdır. Bu durumda parmaklar, üzerine bastırıldığında onun sanki boş olduğunu hisseder. Üçüncüsü bu ikisi arasında olan durumdur. Bu durumda parmaklar, üzerine bastırıldığı zaman yukarıdaki iki durum arasında bir şey hisseder.

Ölçülülük durumuna nispet edilen cins iki kısma ayrılır: Birincisi nabzın iyi ölçülü olması, ikincisi kötü ölçülü olmasıdır. Kötü ölçülülük üç çeşittir. Birincisine ölçüye aşan adı verilir. Bunun örneği, çocuğun nabzının genç yaşta ki birisinin nabzına meyletmesidir. İkincisine ölçüye aykırı olan nabız denilir.

1 Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tîb Tercümesi*, C.6, s. 500.

وأما^١ سائر أصناف النبض المركب فالمرتعش منها والمتشنج فهما مركبين من الاختلاف في الوضع والاختلاف في التقدم والتأخر، والغزالي مركب من الاختلاف في جزء واحد من العرق إذا انقطعت الحركة في السرعة وفي القوة.

وأما النبض الثابت على حال واحدة فهو الذي لا يتغير أصلاً، أي عمّا انتهى إليه من الاختلاف الذي يصغر أجزائه عن أجزاء النملي، أي لا كما يتغير الموجي إلى الدودي والدودي إلى النملي، لا يتغير أصلاً^٢ لكن يبقى على مثال واحد دائماً.

وأما ذو القرعتين فقوم زعموا^٣ أنه نبضتين، وقوم آخر قالوا^٤ إنه نبضة واحدة. وأصنافه أنه إن قرع الأصابع قرعتين^٥ كان تسعة، وإن قرع ثلاث قرعات^٦ كانت أصنافه في كل واحد من الأجناس سبعة وعشرين صنفاً. والنبض الذي يقرع قرعتين يكون من ثلاثة أسباب، أحدها شدة القوة، والآخر شدة الحاجة، والثالث صلابة الآلة.

والجنس المنسوب إلى لزوم النظام ينقسم إلى نوعين، وذلك أن النبض إذا كان مختلفاً في نبضات كثيرة لم يخل من أن يكون إما لازماً للنظام وإما غير لازم له. ولزومه للنظام هو أن يكون الاختلاف يقع بين عدد نبضات كثيرة معلومة لا يتقدمه ولا يتأخر عنه. وخروجه عن النظام هو أن يكون الاختلاف يجري أمره على خلاف ذلك.

والجنس^٧ المنسوب إلى الامتلاء والخلاء ينقسم إلى ثلاثة أنواع. أحدها النبض الممتلئ، وهو الذي إذا غمزت عليه الأصابع أحسست فيه رطوبة تنخفض تحت المغمز^٨. والثاني الخالي، وهو الذي إذا غمزت عليه^٩ الأصابع أحسست كأنه فارغ. والثالث الوسط بينهما، وهو الذي إذا غمزت عليه الأصابع أحسست منه بأمر وسط بين الأمرين.

والجنس المنسوب إلى الوزن ينقسم إلى نوعين، وذلك^{١٠} أنه إما أن يكون جيد الوزن وإما رديء الوزن. فالرديء الوزن يكون ثلاثة أنواع، أحدها يقال له المجاوز للوزن، بمنزلة ما إذا كان نبض الصبي مائلاً إلى نبض الشباب. والآخر يقال له مخالف الوزن،

١ أ ج: فإما. ٢ ب - أي عمّا انتهى إليه من الاختلاف الذي يصغر أجزائه عن أجزاء النملي أي: لا كما يتغير ٣ ب: مرتين. ٤ ب: وإن هو قرع ثلاث مرّات. ٥ ب: والجسر. ٦ ب: تحت الأصابع. ٧ أ ج - عليه. ٨ ب: وذلك. ٩ ب: وذلك. ١٠ ب: وذلك.

Bunun örneği, çocuğun nabzının, yaşlı birsinin nabzı olmasıdır. Üçüncüsüne ölçü dışı adı verilir. Bunun örneği, çocuğun, yaş gruplarından hiçbirinde tabiî olmayan bir nabza sahip olmasıdır.

5 Nabız konusundaki ölçünün manası ya yayılma ve daralma durumunda olduğu gibi mukayesedir. Ya -dışardaki sükûn ile içerdeki sükûn durumunda olduğu gibi- iki sükûn arasındadır. Ya da hareket ile sükûn arasındadır.

10 Nabzı değiştiren sebepler üç çeşittir: Bunlardan bazıları tabiî olur. Bazıları tabiat dışı olur. Bazıları bu ikisi arasında bulunur. Tabiî olan sebepler, cinsiyet, mizaç, yaş, yapı, senenin dönemleri, bölgeler, halihazırdaki havanın durumu, uyku ve uyanıklıktır. Cinsiyet iki çeşittir, birincisi erkeklik ikincisi dişiliktir. Mizaç ise tabiî ve arazî olmak üzere iki kısımdır. Yapı, tabiî ve arazî olmak üzere iki çeşittir. Tabiat dışı sebeplere gelecek olursak bunun örneği, ateş ve ağrıdır. Tabiî ve tabiat dışı arasındaki sebeplere 15 gelecek olursak bunun örneği, egzersiz, banyo yapmak, yiyecekler ve içeceklerdir.

20 Nabzı değiştiren sebepler farklı şekilde de tasnif edilebilir. Bu tasnif diğer tasniften daha doğrudur ve şöyle denilir: Bedenleri değiştiren sebepler iki çeşittir: Birincisi tabiat bakımından bilinen belirli sebeplerdir. İkincisi tabiat bakımından bilinmeyen belirsiz sebeplerdir. Bilinmeyen belirsiz sebeplere tabiat dışı sebepler denilir. Bilinen belirli sebeplere gelecek olursak, bunlardan bazılarının türü, miktarı ve keyfiyeti tamamıyla tabiat tarafından belirlenir. Bunun örneği cinsiyet, yaş, mizaçlar, senenin dönemleri, yapı ve bölgelerdir. Durumu böyle olan şeylere *tabiî* adı 25 verilir. Bilinen belirli sebeplerden bazıları ise tabiatта türü belirlenmiş, fakat keyfiyeti ve miktarı tabiat tarafından belirlenmemiştir. Bunun örneği, egzersiz, banyo yapmak ve yiyecekler-içeceklerdir. Durumu böyle olan şeylere *tabiî olmayan* denilir. Uyku-uyanıklık, cinsel ilişki ve gebelik durumuna gelecek olursak bunlar, yukarıda zikredilen iki sınıf arasında 30 yer alır.

بمنزلة ما إذا كان للصبغي نبض الشيخ^١ والثالث يقال له الخارج عن الوزن، بمنزلة ما إذا كان للصبغي نبض ليس هو طبيعي لسن^٢ من الأسنان.

الوزن معناه في النبض المقايسة، إما بين حركتين، بمنزلة المقايسة بين الانبساط والانقباض، وإما بين سكون وسكون، بمنزلة المقايسة بين السكون الخارج والسكون الداخل، وإما بين حركة وسكون.

الأسباب المغيرة للنبض ثلاثة أصناف. منها^٣ ما هو موجود في الطبع، ومنها ما هو خارج عن الطبع، ومنها ما هو بين ذلك. والأسباب الموجودة في الطبع هي الجنس والمزاج والسن والسحنة والوقت من السنة والبلد وحال الهواء في يوم والنوم واليقظة. والجنس نوعان، أحدهما ذكر والآخر أنثى. والمزاج صنفان، أحدهما طبيعي والآخر عَرَضِي. والسحنة صنفان، أحدهما طبيعي والآخر عَرَضِي. فأما الأسباب الخارجة عن الطبع^٤ فبمنزلة الحمى والوجع. وأما^٥ الأسباب التي بين ذلك فبمنزلة^٦ الرياضة والاستحمام والأطعمة والأشربة.

وقد يقسم هذا المعنى^٧ بقسمة أخرى هي أصوب من هذه، فيقال إن الأسباب المغيرة للأبدان صنفان. منها^٨ أسباب معلومة محدودة من الطبع، ومنها أسباب غير محدودة ولا معلومة، وما كان كذلك فيقال إنه خارج عن الطبع. فأما الأسباب المحدودة المعلومة فمنها ما نوعه ومقداره وكيفيته محدود كله من الطبع، بمنزلة الجنس والأسنان والأمزاج وأوقات السنة والسحنة والبلدان، وما كان كذلك فيقال إنه طبيعي. ومنها ما نوعه محدود من الطبع، فأما كيفيته ومقداره غير محدودين، بمنزلة الرياضة والاستحمام والأطعمة والأشربة، وما كان كذلك فيقال إنه ليس بطبيعي. وأما النوم واليقظة والجماع والحبل فهي^٩ أشياء وسط بين هذين الصنفين.

٩ ب: فمنها.
١٠ أ: فهن

٥ أ: بمنزلة.
٦ ب: فإما.
٧ ج: بمنزلة.
٨ ب: الباب.

١ ب: الشيوخ.
٢ ب: لشيء.
٣ ب - منها.
٤ ج - عن الطبع.

Nabız, yaşa göre değişkenlik gösterir. Çünkü çocuk yaşta olan birisinin nabızı, oldukça kesintisiz (mütevatir) ve hızlı, kuvvet ve büyüklük bakımından ise ortadır. Erişkin yaştaki birisinin nabızı, kesintisiz (mütevatir), oldukça büyük ve kuvvetlidir. Orta yaşlı (el-kuhûl) birisinin nabızı, büyüklük ve kuvvet bakımından yavaş ve ortadır. Yaşlı kimselerin nabızı ise, daha düzensiz, oldukça yavaş, oldukça zayıf ve oldukça küçüktür.

Tutucu (mâsike) olarak bilinen nabzın sebepleri -ki bu, aracı sebeplerin en yakınıdır- ancak şu üç şeyle gerçekleşir: Birincisi nabzın fail kuvveti, ikincisi nabızı meydana getirmede ihtiyaç duyulan şey yani soğutmaya (et-tatfiye) olan ihtiyaç, üçüncüsü, nabzın kendisi ile gerçekleştiği vasıta yani atardamardır. Kuvvete gelecek olursak, eğer bu, güçlü olursa nabız, büyük ve hızlı olur. Eğer zayıf olursa nabız, küçük ve yavaş olur. İhtiyaç duyulan şeye gelecek olursak bu, ya şiddetli olur ya da az olur. İhtiyaç şiddetli olursa ve kuvvet güçlü olursa nabız büyük olur, kuvvet daha az olursa nabız hızlı olur, kuvvet zayıf olursa nabız kesintisiz olur. Eğer ihtiyaç az olursa nabız, küçük, yavaş veya düzensiz olur. Nabzın kendisi ile gerçekleştiği vasıtaya yani atardamara gelecek olursak damar ya yumuşak olur. Bu durum, nabzın büyüklüğünü destekler. Ya da sert olur. Bu durum, nabzın küçüklüğünü destekler.

Büyük nabız, oluşumunda üç şeye ihtiyaç duyar: Birincisi kuvvetin güçlü olmasıdır. İkincisi büyük nabızı gerektiren şeyin -yani ateşin- fazla olmasıdır. Üçüncüsü vasıtanın elverişli ve uygun olması yani damarın yumuşak olmasıdır.

Hızlı nabzın oluşumunda iki sebebe ihtiyaç vardır. Birincisi kuvvetin güçlü olmasıdır. Fakat bunun gücü, büyük nabzın ihtiyaç duyduğundan daha azdır. İkinci sebep kendisine olan ihtiyaçtır yani ateşin fazla olmasıdır.

Çocukların nabızı oldukça kesintisiz, hızlı ve büyüklük ile kuvvet bakımından orta halde olur. Çocuğun nabzının büyüklük ve kuvvet bakımından orta halde olmasının sebebi, kuvvet bakımından çocukların erişkin gençler gibi olmamasıdır. Çünkü çocukların bedenleri, mutedil miktardan daha rutubetlidir. Yine çocuklar, oldukça yaşlı olan kimseler gibi zayıf değildir. Çünkü çocukların mizacının harareti, gençlerinkinden daha az değildir. Çocukların nabzının, oldukça kesintisiz ve hızlı olmasının sebebi, büyüklüğün, kendisine ihtiyaç duyulan seviyeye ulaşamamasıdır.

النبض يتغير من قبل السن فإنه^١ في الصبيان متواتر سريع جداً وسط في العظم والقوة، وفي الشباب المستكملين متواتر سريع قوي جداً، وفي الكهول متفاوت بطيء وسط في العظم والقوة، وفي الشيوخ أشد تفاوتاً وأبطأ جداً وأضعف وأصغر جداً.

أسباب النبض المعروفة بالماسكة وهي أقرب الأسباب الآلية لا تلتئم^٢ إلا بثلاثة، أحدها القوة الفاعلة للنبض، والثاني الحاجة التي تدعو إليه أعني الحاجة إلى التطفئة، والثالث الآلة التي بها يكون أعني العرق الضارب. فأما القوة فإنها إن كانت قوية، كان النبض عظيمًا سريعًا، وإن كانت ضعيفة كان النبض صغيرًا بطيئًا. وأما^٣ الحاجة فإنها إما أن تكون شديدة وإما أن تكون يسيرة. فإن كانت الحاجة شديدة كان النبض إما عظيمًا إن كانت القوة قوية، وإما سريعًا إن كانت القوة أقل، وإما متواترًا إن كانت القوة ضعيفة. وإن كانت الحاجة يسيرة كان النبض إما صغيرًا وإما بطيئًا وإما متفاوتًا. وأما الآلة أعني العرق الضارب^٤ فإنه إما أن يكون لينًا فيعين في العظم، وإما صلبًا فيعين في الصغر.

النبض العظيم يحتاج في كونه إلى ثلاثة أشياء، أحدها أن تكون القوة قوية، والآخر أن تكون الحاجة تدعو إليه أعني أن تكون الحرارة كثيرة، والثالث أن تكون الآلة تجيب وتطواع أعني أن يكون العرق لينًا.

والنبض السريع يحتاج في كونه إلى شيئين، أحدهما أن تكون القوة قوية، إلا أنه يحتاج من ذلك إلى أقل مما يحتاج إليه النبض العظيم، والآخر أن تكون الحاجة تدعو إليه أعني أن تكون الحرارة كثيرة.

نبض الصبيان يكون متواترًا جدًا سريعًا وسطًا في العظم والقوة. والسبب في توسطه في العظم والقوة أن الصبيان ليس لهم من القوة في حد الشباب المستكملين، وذلك لأنهم أرطب من المقدار المعتدل، ولا هم من الضعف في حد الشيوخ، لأنهم في حرارة المزاج ليس بدون الشباب. والسبب في أنه متواتر جدًا سريع جدًا أن العظم لا يبلغ له ما يحتاج إليه،

١ ب: بأنه.
٢ ب: الأسباب إليه ولا تلتئم.
٣ ب: فإما.
٤ ب - الحاجة.
٥ ب - الضارب.
٦ أ - أن.

Çünkü daha önce dile getirdiğimiz üzere, ihtiyaca ulaşmak, eğer kuvvet fazla ise bu nabzın büyüklüğü ile olur. Eğer kuvvet zayıf ise bu, nabzın kesintisizliği ile olur. Kuvvet orta ise bu, nabzın hızı ile olur.

Erişkin gençlerin nabzı, kesintisiz (mütevatir), hızlı, oldukça büyük, oldukça güçlü olur. Bu kişilerin nabzının oldukça büyük ve kuvvetli olmasının sebebi, kuvvetin çok olmasıdır. Erişkin gençlerin nabzı, küçük bir çocuğun nabzında olduğu gibi oldukça mütevatir ve hızlı değildir. Bunların nabzının mütevatir ve hızlı olmamasının sebebi, sadece büyüklük bakımından nabzın ihtiyaç duyulan seviyeye ulaşmış olmasıdır.

Orta yaşlı (el-kuhûl) kişilerin nabzı, düzensiz, yavaş, büyüklük ve kuvvet bakımından orta olur. Bu kişilerin nabzının düzensiz ve yavaş olmasının sebebi, soğutmaya olan ihtiyacın azlığıdır. Çünkü bu kişilerin bedenlerinde bulunan hararet, yaşlanmaya başladıkları için azalmıştır. Kuvvet ve büyüklük bakımından bu kişilerin nabzının orta olmasının sebebi, bu kişilerin, kuvvet bakımından erişkin gençler gibi olmamaları ve yaşlılar gibi zayıf olmamalarıdır.

Yaşlı kişilerin nabzı, orta yaştaki kişilerin nabzına göre daha fazla değişkenlik arz eder. Bu kişilerin nabzı, oldukça yavaş, zayıf ve küçüktür. Yaşlı insanların nabzının aşırı şekilde değişkenlik göstermesinin sebebi, söndürmeye duyulan ihtiyacın az olmasıdır. Yaşlı kişilerin nabzının çok yavaş olmasının sebebi, ihtiyacın azlığı ve kuvvetin zayıflığıdır. Yaşlı kişilerin nabzının oldukça zayıf ve küçük olmasının sebebi, kuvvetin azlığıdır.

Nabız, senenin dönemlerine göre farklılık gösterir. Şöyle ki ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde olduğu gibi havanın mutedil olduğu dönemde, yine aynı şekilde havanın mutedil olduğu bölgelerde ve hava durumlarının mutedil olduğu hallerde nabız, oldukça güçlü ve büyük, hız ve kesintisizlik bakımından ise orta olur. Yaz döneminde ve yine aynı şekilde sıcak havalarda ve sıcak bedenlerde nabız, daha hızlı, daha kesintisiz (mütavatir), daha zayıf ve daha küçük olur. Kış döneminde ve aynı şekilde soğuk havalarda ve soğuk bedenlerde nabız, daha düzensiz, daha yavaş, daha zayıf ve oldukça küçük olur. Ara mevsimler yani ilkbahar ve sonbahar döneminde nabzın oldukça büyük ve güçlü olmasının sebebi, bu dönemlerde havanın mizacının mutedil olmasıdır.

وذلك لما قلنا قبل من أن بلوغ الحاجة تكون إن كانت القوة قوية فبعظم النبض، وإن كانت ضعيفة فبتواتره، وإن كانت متوسطة فبسرعته.

نبض الشباب المستكملين يكون متواتراً سريعاً عظيماً جداً قوياً جداً، والسبب في أنه عظيم جداً قوي جداً أن القوة قوية. والسبب في أنه متواتر سريع وليس بمتواتر جداً ولا سريع جداً كنبض الصبيان أن عظم النبض قد بلغ تمام الحاجة.

نبض الكهول، يكون متفاوتاً بطيئاً وسطاً في العظم والقوة. والسبب في تفاوته وإبطائه قلة الحاجة إلى التطفئة وذلك؛ أن الحرارة في أبدان هؤلاء قد ولت، إذ كانوا قد أخذوا نحو الشيخوخة. والسبب في أنه وسط في العظم والقوة أنهم ليسوا من القوة كمثله ما عليه الشباب المستكملون، ولا من الضعف كمثله ما عليه الشيخوخة.

نبض الشيخوخة أشد تفاوتاً من نبض الكهول، بطيء جداً ضعيف جداً، صغير جداً. والسبب في أنه أشد تفاوتاً قلة الحاجة إلى التطفئة، والسبب في أنه بطيء جداً قلة الحاجة وضعف القوة، والسبب في أنه ضعيف جداً صغير جداً ضعف القوة.

النبض يتغير من قبل أوقات السنة بأنه يكون في الأوقات المتوسطة المزاج من مثل الربيع والخريف قوياً جداً عظيماً جداً وسطاً في السرعة والتواتر، وكذلك يكون أيضاً في البلدان المعتدلة المزاج وفي حالات الهواء المعتدل المزاج. ويكون في وقت الصيف أشد سرعة وأشد تواتراً وأشد ضعفاً وأصغر، وكذلك يكون أيضاً في البلدان الحارة المزاج وفي حالات الهواء الحار. ويكون في الشتاء أشد تفاوتاً وأشد إبطاءً وأشد ضعفاً صغيراً جداً، وكذلك يكون في البلدان الباردة وفي حالات الهواء البارد. والسبب في أن النبض يكون في الأوقات المتوسطة من الربيع والخريف عظيماً جداً قوياً جداً اعتدال مزاج الهواء في ذلك الوقت.

١ ب: فيعظم.
٢ ب: النبض.
٣ ب: وفي القوة.
٤ ب: وذلك.
٥ أ ج: بمثل.
٦ أ ج: الشيخوخة.
٧ أ ج - قبل.
٨ أ ج: مثل.
٩ ب - والتواتر.
١٠ أ ج - يكون.
١١ ب: الأبدان.
١٢ أ ج - جداً.

Nabızın hızlılık ve kesintisizlik (tevatür) bakımından orta olmasının sebebi, nabızın büyüklüğünün ihtiyaç duyulan seviyeye ulaşmasıdır. Nabızın yaz döneminde hızlı ve kesintisiz (tevatür) olmasının sebebine gelecek olursak havanın sıcaklığı, buna sevk eder. Yaz döneminde nabızın zayıf ve küçük olmasının sebebi, tabii ısının (el-harâretu'l-garîziye) çözülmesidir. Bunun çözülmesinden dolayı kuvvet zayıflar. Nabızın kış döneminde oldukça düzensiz, yavaş, zayıf ve çok küçük olmasının sebebine gelecek olursak bunun sebebi, soğutmaya ihtiyaç duyulan şeyin az olmasıdır. Bu durum, havanın soğuk olması ve soğuk havanın şiddeti sebebiyle kuvvetin zayıflamasından dolayı olur.

Mevsimler, mizaç bakımından birbirlerine benzeyebilir. İlkbaharın başı, sonbaharın son dönemine benzer. Çünkü sonbaharın kuruluşu, mevsimin sonunda nemli hale gelir. Böylece bu dönem mutedil olur. İlkbaharın son dönemi, sonbaharın ilk dönemine benzer. Çünkü ilkbaharın son döneminin kuruluşu, sonbaharın kuruluşuna yakındır. Yaz mevsiminin sonu, yaz döneminin başına benzer. Kış mevsiminin sonu da kış mevsiminin başına benzer.

Uyku anında nabız farklılık gösterir. Nabız, uykunun başlangıcında küçük, zayıf, düzensiz ve yavaştır. Çünkü tabii ısı, bedenin derinlerinde kaybolduğunda ve hazmedilmeyen gıdalarla karıştığında -sanki bu gıdalar tabii ısıyı örter ve onu söndürür-, beden soğur ve zayıflar. Gıdaların sindiriminden sonra nabızın durumuna gelecek olursak bu durumda nabız, büyük, kuvvetli, düzensiz ve yavaş olur. Nabızın büyük ve kuvvetli olmasının sebebi, gıdaları hazmedip dönüştürdüğünde bedenin bunlarla beslenip ısınmasıdır. Nabızın kuvvetinin düzensiz ve yavaş olmasının sebebi, nabızın büyüklüğünün, ihtiyaç duyulan seviyeye ulaşmasıdır. Uykunun sonunda, eğer insan uzun bir süre uyursa nabız, uykunun başlangıcında olduğu gibi zayıf, küçük, yavaş ve düzensiz olur. Çünkü gıdalardan kalan fazlalık şeyler, Uyanık halde iken hissedilen ve hissedilmeyen tahliyelerle bedenden çıkarılıp atılmadığı zaman, harareti söndürür ve onu boğar.

Aniden uykudan uyanan kişinin nabızı o anda büyük, kuvvetli, hızlı, kesintisiz (mütevatir) ve titrek olur. Bunun sebebi, hareketsizlikten sonra meydana gelen ani harekettir. Kısa bir süre sonra nabız normal haline döner.

والسبب في أنه يكون وسطاً في السرعة، وفي التواتر أن عظم النبض يبلغ تمام الحاجة. فأما في الصيف فالسبب في سرعة النبض وتواتره أن حرارة الهواء تدعوا إلى ذلك، فالسبب^١ في ضعفه وصغره أن الحرارة الغريزية تتحلل^٢ ولتحللها تضعف القوة. وأما في الشتاء فالسبب في أن النبض يكون أشد تفاوتاً وأشد إبطاءً وأشد ضعفاً وأكثر صغراً أن الحاجة إلى التطفئة يسيرة وذلك بسبب برد الهواء وأن القوة تضعف بسبب شدة البرد.

الأوقات قد يشبه بعضها بعضاً في المزاج. فأول الربيع شبيه بآخر الخريف، وذلك لأن يبس الخريف في آخره يترطب فيصير الوقت معتدلاً، وآخر الربيع شبيه بأول الخريف وذلك أن^٣ الربيع في^٤ آخره يصير إلى قريب من يبس الخريف، وآخر الصيف شبيه بأوله، وآخر الشتاء شبيه بأوله.

النبض في وقت النوم يكون بحالات مختلفة فهو في أول النوم أصغر وأضعف وأشد تفاوتاً وأبطأ، وذلك لأن الحرارة الغريزية إذا غارت إلى عمق البدن وشابتك الغذاء الطري الذي لم يستمرئ بعد كأنه يغرقها ويغمرها فيبرد البدن ويضعف. فأما من بعد استمراء الغذاء فالنبض يكون عظيمًا قويًا متفاوتًا بطيئًا. والسبب في عظمه وقوته أن القوة إذا قهرت الغذاء وغيرته واغتذى به البدن وسخن به البدن قويت بذلك. والسبب في تفاوته وإبطائه أن عظم النبض يبلغ تمام الحاجة، ثم إن النبض في آخر الأمر إن أطال الإنسان النوم يعود إلى أن يصير ضعيفاً صغيراً بطيئاً متفاوتاً، وذلك لأن الفضول التي يبقى من الغذاء إذا هي لم تستفرغ وتخرج عن البدن بالاستفراغات المحسوسة وغير المحسوسة^٥ التي تكون في وقت اليقظة غمرت^٦ الحرارة وخنقتها.

المستيقظ من النوم بغتة يكون نبضه في ذلك الوقت عظيمًا قويًا سريعًا متواترًا مرتعدًا. والسبب في ذلك ما يحدث من الحركة بغتة بعقب السكون، ثم إن النبض عن قريب يرجع إلى الاعتدال.

١ ب: السبب.
٢ ب: تتحلل.
٣ ب: لأن.
٤ ب - في.
٥ ب: في النوم.
٦ ب - وغير المحسوسة.
٧ ب: غمرت، ج: غمزة.

Yapı (es-suhnetu) kelimesi iki manaya gelir: Birincisi, mizaçtaki durumdur ki mizaç ya sıcak ya da soğuk olur. Diğeri bedenin diri ya da erimiş (ez-zübûl) olmasıdır ki bu durumda beden ya ince ya da kalın olur.

[Nabız değiştiren] tabii olmayan sebepler dört tanedir. Birincisi egzersiz, ikincisi yıkanmak/banyo yapmak, üçüncüsü yiyecekler, dördüncüsü ise içeceklerdir.

Egzersize gelecek olursak, egzersizin başlangıcında nabız güçlü, büyük, hızlı ve kesintisiz olur. Çünkü mutedil miktarda egzersiz yapan kişide sıcaklık artar. Bunun yanı sıra kişinin kuvveti artar ve sıhhatli olur. Eğer kişi aşırı miktarda egzersiz yaparsa nabız, küçük, zayıf, hızlı ve oldukça mütevatir (kesintisiz) olur. Nabızın küçük ve zayıf olmasının sebebi, yorgunluktan dolayı kuvvetin zayıflamasıdır. Çünkü sıcaklık yükseldiğinde vücudun gözenekleri genişler ve böylece tabii ısı çözülür. Bunun neticesinde kuvvet zayıflar ve hararet azalır. Nabızın hızlı olmasının sebebi, bu anda nabızın büyük olması için ihtiyaç duyulan seviyeye ulaşmış olması değildir. Bundan dolayı nabız oldukça kesintisiz (mütevatir) olur. Çünkü mütevatir durum, zayıf kuvvetin yapabileceği bir şeydir. Bundan dolayı o anda nabız, çok hızlı olmayıp oldukça mütevatir olur. Çünkü hızlılık, oldukça fazla kuvvete ihtiyaç duyar. Eğer egzersiz aşırı şekilde yapılırsa ve sınır aşılsa, kuvvet azaldığı ve sıcaklık ortadan kalktığı için karıncalı nabız (en-nabzu'l-nemli) olur. Karıncalı nabız hakkında bilinmesi gereken şey, bu nabızın oldukça kesintisiz (mütevatir) olmasıdır. Bunun sebebi, kuvvet zayıf olduğu için nabız oldukça yavaş ve küçük olduğunda, bu hal üzere olmasından dolayı ihtiyaç duyulan durumu karşılayamadığı için ve ihtiyaç duyulan şeyi tamamlamak için sürekli olan muttasıl mütevatir nabza ihtiyaç duyuldu.

Banyo yapmaya gelecek olursak banyonun bazısı sıcak su ile, bazısı soğuk su ile olur. Sıcak su ile banyo yapma durumuna gelecek olursak, bunun başlangıcında nabız, oldukça büyük, kuvvetli, hızlı ve mütevatir olur. Çünkü sıcak su ile yıkanmanın başlangıcında, bedenin gücü artar ve sıcaklığı yükselir. Eğer yıkanma durumu uzarsa ve gerekli olan sınırı aşarsa,

السحنة تنصرف على معينين، أحدهما الحال في المزاج أن يكون إما حارًا وإما باردًا،
والآخر الحال في خصب البدن ونهوكه أن يكون إما قضيضًا وإما غليظًا.

الأسباب التي ليست بطبيعية هي أربعة، أحدها الرياضة، والآخر الاستحمام، والثالث
الأطعمة، والرابع الأشربة.

ه فأما الرياضة فإن النبض يكون في ابتدائها قويًا عظيمًا سريعًا متواترًا، وذلك لأن الحرارة
تقوى فيمن يرتاض رياضة معتدلة والقوة تشد وتصح. فإن أفرط^١ الرياضة صار النبض
صغيرًا سريعًا ضعيفًا متواترًا جدًا. والسبب في صغره وضعفه أن القوة تضعف من قبل
التعب وذلك^٢ أن الحرارة إذا قويت اتسع بها مسام البدن، فتتحلل بذلك الحرارة الغريزية
ويتبع تحللها أن القوة تضعف والحرارة تقل. والسبب في سرعته أن العظم الذي كان يقوم
بتمام الحاجة ليس بموجود في هذا الوقت، ولهذا^٣ السبب بعينه يكون النبض متواترًا جدًا،
وذلك لأن التواتر شيء يمكن أن تفعله القوة الضعيفة، ولذلك يكون النبض في هذا الوقت
متواترًا جدًا ولا يكون سريعًا جدًا لأن السرعة تحتاج فيها^٤ إلى قوة قوية، وإن أفرطت
الرياضة وجاوزت الحد صار النبض نمليًا، وذلك لأن القوة تنحل والحرارة تنفذ^٥. وقد
ينبغي أن يعلم أن النبض النملية متواتر جدًا، والسبب في ذلك أنه لما كان النبض قد صار
إلى غاية الصغر والإبطاء، بسبب ضعف القوة وصارت الحاجة لا تتم به وهو على هذه
الحال احتيج إلى تمام الحاجة إلى التواتر المتصل الدائم.

وأمّا^٦ الاستحمام^٦ فمنه ما يكون بالماء الحار ومنه ما يكون بالماء البارد. والاستحمام
بالماء الحار يصير^٨ به النبض في أول الأمر عظيمًا قويًا سريعًا متواترًا، وذلك لأن القوة
تقوى بهذا الاستحمام في هذا الوقت والحرارة تكثر، فإن أفرط هذا الاستحمام وجاوز الحد

١ ب: كثرت.
٢ ب: وذلك.
٣ أ ج: وبهذا.
٤ أ - فيها.
٥ ب: تبعد.
٦ أ ج: فإما.
٧ ب: الاستحمام بالماء.
٨ ب: فما كان منه بالماء الحار فيصير.

nabız küçük, zayıf, düzensiz ve yavaş olur. Çünkü uzun süre banyo yapmak, bedendeki şeyleri çözdüğü için bedenin kuvvetini zayıflatır ve tabiî ısisını ortadan kaldırır. Soğuk su ile yıkanmaya gelecek olursak soğuk su, bedeni soğutur ve tabiî ısisını bitirirse ve soğukluk bedenin derinlerine kadar inerse nabız, küçük, zayıf, yavaş ve düzensiz olur. Suyun soğukluğu, bedenin derinlerine ulaşmazsa ve bedenin dışını soğutursa, bedeni tabakalaştırıp yoğunlaştırırsa, bu sebeple tabiî ısı içeride hapsedilirse ve bundan dolayı tabiî ısı artar ve katlanırsa, bunun sayesinde de kuvvet güçlenirse bu durumda nabız, büyük, güçlü, hızlı ve mütevatir olur.

Yiyeceklere gelecek olursak, eğer yiyecekler mutedil miktarda olur ve bu durumda bedenin kuvveti artıp tabiî ısı çoğalırsa nabız, bu iki duruma uygun hale gelir. Eğer yiyecekler aşırı derecede tüketilirse, bu durumda bedenin kuvveti azalır, kaybolur ve bedenin tabiî ısisı düşer. Bunu, bu duruma uygun olan nabız takip eder.

İçeceklere gelecek olursak eğer içecekler -şarap gibi- sıcak olursa ve miktarı mutedil olursa nabız, bedenin gücünün şiddetine ve sıcaklığın kuvvetine tabi olan durumu takip eder. İçecek sıcak olur ve miktarı oldukça mutedil olmazsa nabız, bedenin gücünün noksanlığına ve sıcaklığın azlığına tabi olan durumu takip eder. Eğer içecekler -su gibi- soğuk olursa nabız, gücün azlığına ve soğukluğun durumuna uygun olan şeyi takip eder.

Tabiat dışı olan haricî sebepler nabızı değiştirir. Çünkü haricî sebepler ya bedenin kuvvetini çözer ve zayıflatır. Böylece nabız değişir. Ya da bedenin gücünü bastırır ve ortadan kaldırır. Böylece nabız değişir. Kuvveti çözen sebepler, gıda eksikliği, hastalığın bizatihi kötülüğü, aşırı derecede tahliye, nefse arız olan haller (psikolojik durumlar), uzun süreli ve şiddetli olan acıdır. Bedenin gücünü bastıran şeylere gelecek olursak, bunlar rutubetin çokluğu ve tabiat dışı olup sonradan ortaya çıkan şişliktir (veremdir).

Nabız, kuvvetten dolayı genel şekilde değişir. Çünkü kuvvet çözülrse nabız, küçük, yavaş, zayıf ve oldukça mütevatir olur. Eğer kuvvet bastırılırsa nabız, muhtelif (değişken), düzensiz olur ve nabzın belirli bir ölçüsü olmaz.

صار النبض صغيراً متفاوتاً بطيئاً، وذلك لأنّ هذا الاستحمام لكثرة^١ ما يتحلل من البدن يضعف القوة ويفني الحرارة الغريزية. فأما^٢ الاستحمام بالماء البارد فإنه إن قهر الماء البارد حرارة البدن الغريزية وبرده^٣ حتى تغوص برودته وتصل إلى عمق البدن صار به النبض صغيراً ضعيفاً بطيئاً متفاوتاً. فإن^٤ لم تصل برودته^٥ إلى عمق البدن وبردت^٦ ظاهره استحصف وتكاثفت فاختنقت بذلك الحرارة الغريزية داخلاً وتضاعفت بهذا السبب وتزيدت وقويت بذلك^٧ القوة صار النبض عظيمًا قويًا سريعًا متواترًا.

وأما الطعام فإنه إن كان معتدل المقدار قويت به القوة وكثرت به^٨ الحرارة الغريزية صار النبض على ما يشاكل هذين الأمرين، وإن كان مفرط المقدار ضعفت به القوة وخارت عنه ونقصت^٩ الحرارة الغريزية وتبع ذلك من النبض ما يشاكله.

وأما الشراب فإنه إن كان حارًا بمنزلة الخمر وكان مقداره معتدلًا^{١٠} تبع ذلك من النبض ما يتبع قوة الحرارة وشدة القوة وإن كان حارًا ومقداره غير معتدل كثير^{١١} يتبع ذلك النبض الذي يتبع قلة الحرارة ونقصان القوة. فأما إن كان الشراب باردًا بمنزلة الماء فإن النبض يكون ما يشاكل البرودة ونقصان القوة.^{١٢}

الأسباب الخارجة عن الطبع تغيّر النبض إما^{١٣} لأنها تحل القوة وتضعفها، فتتغير النبض بذلك، وإما لأنها يضغط القوة فتخور عنها فيتغير النبض لذلك. والأشياء^{١٤} التي تحل القوة هي عدم الغذاء، ورداءة المرض في نفسه، والاستفراغ المفرط، وعوارض النفس، والوجع الشديد والمتناول. وأما الأشياء^{١٥} التي تضغط^{١٦} القوة، فكثرة الرطوبة والورم الحادث خارجًا عن الطبع.

والنبض يتغير من قبل القوة تغيّرًا عامًا بأنه إن انحلت القوة صار النبض صغيرًا ضعيفًا بطيئًا متواترًا جدًّا، وإن انضغطت القوة صار النبض مختلفًا غير منتظم وعلى غير وزن.

١٣ ب - القوة.
١٤ أ ج - إما.
١٥ ب: والأسباب.
١٦ ب: الإنسان.
١٧ أ ج: تغط

٧ ب: وبرودتها.
٨ ب: لذلك.
٩ ب: له.
١٠ أ ج - و.
١١ ب: مقداراً معتدلاً.
١٢ ومقداره كبير غير معتدل.

١ ج - هذا.
٢ ب: بكثرة.
٣ ب: وإما.
٤ ب: وبروده.
٥ ب: وإن.
٦ ب: برودة الماء.

Bu durum üzere sonradan ortaya çıkan düzensiz nabızın örneği, fetretli nabız ve ortasında bir vuruş meydana gelen nabızdır. Değişkenlik ve ölçü dışı olma durumu, çoğunlukla nabızın kuvvetinde ve büyüklüğünde vaki olur. Yine aynı şekilde bu iki durum, diğer çeşitlerde de vaki olabilir.

5 Kendisinde fetret bulunan nabız, bir hareket beklendiği yerde, hareket yerine sükûn vaki olan nabızdır. Ortasında bir vuruş meydana gelen nabız ise kendisinde bir sükûn beklendiği yerde, sükûn yerine hareket vaki olan nabızdır.

10 Kuvveti çözen sebep ne zaman ki gıda azlığı olursa, nabız başlangıçta küçük, zayıf, hızlı ve mütevatir; ortasında küçük, yavaş ve düzensiz; sonunda karıncalı (nemli) olur ki bu durumda nabız oldukça zayıf, küçük ve mütevatir olur.

15 Karıncalı nabız ve kurtsu nabız arasındaki fark şudur: Karıncalı nabız, kuvvet oldukça düştüğünde meydana gelen nabızdır. Kurtsu nabız ise [bedenin] tüm gücünü kaybetmediği anda meydana gelir. Kurtsu nabızda bir vuruşta meydana gelen değişkenlik hissedilir. Karıncalı nabızda öncelik ve sonralık durumundaki bu değişkenlik, hisse açık değildir. Karıncalı nabız, keskin bir hastalık neticesinde kuvvetin çözümlenmesi durumunda meydana gelir. Kurtsu nabız ise herhangi bir nedenden dolayı bedenin tahliyesi neticesinde kuvvetin çözümlenmesi durumunda meydana gelir.

20 Nefse arız olan haller (psikolojik durumlar), gazap, lezzet, gam ve korkudur. Nefse arız olan bu haller ya zorluğu ve şiddetinden dolayı ya da uzun süreli ve devamlılığı nedeniyle nabızı değiştirir.¹

25 Ağrı ya zorluğu ve şiddetinden dolayı ya da temel organlardan birinde meydana gelmesinden dolayı nabızı değiştirir. Kan [hıltı] sebebiyle meydana gelen keskin şişlik -ki buna flegmon denir- hem genel hem de özel şekilde nabızı değiştirir. Nabızın genel değişimi, nabızın, testeresel (minşârî), titrek, hızlı ve mütevatir olmasıdır. Testere dişlerine benzeyen nabız (en-nabzu'l-minşârî-serrate pulse), parçaları eşit olmayan damarda meydana gelir. Şöyle ki

1 İbn Sinâ, *el-Kanûn Fi'r-Tıb*, I. Kitap, 203.

ومن النبض المختلف الحادث في مثل هذه الحال النبض يقع فيه الفترة والنبض الذي يقع فيه نبضة في الوسط. والاختلاف والخروج عن النظام في مثل هذه الحال أكثر ما يكون في قوّة النبض وعظمه وقد يكونان في سائر الأصناف الأخر أيضًا.

والنبض الذي يقع فيه الفترة هو أن يكون في الموضع الذي يتوقع فيه من النبض حركة يكون مكانها سكون. والنبض الذي يقع فيه نبضة في الوسط هو أن يكون في الموضع الذي يتوقع من النبض سكون تكون مكانه حركة.

متى كان السبب الذي يحلّ القوة إنّما هو قلة الغذاء فإنّ النبض يكون في الابتداء صغيرًا ضعيفًا سريعًا متواترًا، وفي الوسط صغيرًا بطيئًا متفاوتًا، وفي آخر الأمر نمليًا وهو في غاية الضعف والصغر والتواتر.

الفرق بين النبض النمليّ والدوديّ أنّ النبض النمليّ إنّما يكون عندما تضعف القوة غاية الضعف والدودي عندما يكون فيها بقية بعد، وأنّ في النبض الدودي يتبين الاختلاف الذي يكون في نبضة واحدة، وفي النبض النملي لا يتبين للجس هذا الاختلاف الذي يكون في التقدم والتأخر، وأنّ النبض النملي يكون عندما تنحل القوة من مرض حاد، والدودي عندما تنحل من علة يستفرغ فيها البدن.

عوارض النفس هي الغضب واللذة والغم والفرع. وهذه العوارض تُغيّر النبض إما لقوتها إذا كانت صعبة، وإما لدوامها إذا تطاول أمرها.

الوجع يغيّر النبض إما لشدته إذا كان صعبًا، وإما لحدوثه في الأعضاء الرئيسة. الورم الحار الحادث عن الدم الذي يقال له فلغموني يغيّر النبض تغييرًا عامًا وتغييرًا خاصًا. وتغيره العام هو أنّ النبض معه يكون منشاريًا مرتعدًا سريعًا متواترًا. والنبض المنشاري هو الذي تكون أجزاء العرق فيه غير متساوية وشبيهة^٨ بأسنان المنشار، وذلك يكون

١ أ: في الفترة في.
٢ أ ج: الآخر.
٣ ب: بل.
٤ أ ج: ضعفة.
٥ أ: لشدتها.
٦ ب: من.
٧ أ: وتغير.
٨ ب - و.

damar, sertlik ve yumuşaklık bakımından değişkenlik arz eder. Çünkü şişliği meydana getiren hıltın bir kısmı, tamamen çürümüş ve bir kısmı ise tamam çürümemiş olduğu için, tamamen çürümemiş olan hılt, damarların bazı parçalarında sertlik meydana getirir. Tamamen çürümüş olan hılt bir yumuşaklık meydana getirir. Bu sebepten dolayı nabız, değişken ve testere dişlerine benzer.

Nabızın özel şekilde değişmesine gelecek olursak bu durum, başlangıç, artma, zirve ve gerileme olmak üzere şişliğin dört evresinden dolayı olur. Nabız, şişliğin bu dört farklı evresinin her bir anına göre farklılık arz eder.

Yine nabız, belirli semptomlar üzere meydana gelen flegmon olarak isimlendirilen şişlik sebebiyle de değişkenlik arz eder. Semptomlara gelecek olursak bunlar, flegmonda ya arızî olarak belirirler ya da zorunlu olarak bu hastalıkla birlikte bulunurlar. Bu zorunlu şeyler, ya şişliğin meydana geldiği organın cevherinden dolayı olur ya da organın lazım arazlarından dolayı olur. Organdan dolayı olan duruma gelecek olursak, bazı organların cevherinde sinir baskındır. Bundan dolayı nabız, testere gibi sert olur. Bazı organların cevherinde atardamarlar baskındır. Bundan dolayı nabız, büyük ve değişken olur. Bazı organların cevherinde atar olmayan damarlar baskındır. Bundan dolayı nabız, büyük ve değişken olup ancak diğerinden daha küçük olur.

Şişliğin meydana geldiği organın lazım arazlarına gelecek olursak nabızın değişkenliği ya organın menfaati dolayısıyla ya organın işlevi dolayısıyla ya da organın tabiatı dolayısıyla değişkenlik gösterir. Şişmiş organın menfaatinden dolayı nabızın değişkenlik göstermesi durumunda -sözgeli mi akciğerde bir şişlik meydana geldiğinde- kişinin nefesinde bir boğulma meydana gelir. Çünkü akciğerin faydası solunumdur. Dolayısıyla akciğerde bir şişlik meydana geldiği zaman bu şişliği boğulma takip eder. Boğulmayı da nabızda değişkenlik takip eder. Şişmiş organın fiilinden dolayı nabızın değişkenlik göstermesine gelecek olursak bunun örneği, midedeki şişliği, sindirim bozukluğunun takip etmesi, karaciğerdeki şişliği, gıda eksikliğinin takip etmesi, böbreklerdeki şişliği, idrar yapma sıkıntısının takip etmesidir. Bunların her biri, buldukları konuma göre nabızı değiştirir.

لأنَّ العرق مختلف في الصلابة واللين، وذلك^١ أنه لما^٢ كان الخلط الذي في الورم بعضه قد استحكمت عفونته وبعضه مالم تستحکم عفونته صار مالم تستحکم عفونته^٣ يُحدث صلابة في بعض أجزاء العروق، وما استحکم يُحدث لينًا فيكون بهذا السبب مختلفًا منشاريًا.

وأما تغييره الخاص فهو أنَّ لهذا الورم أربعة أوقات تختلف فيها حالاته، وهي الابتداء والتزید والانتهاه^٤ والانحطاط. فالنبض يتغير من قبل هذا الورم بحسب كل وقت^٥ من هذه الأربعة الأوقات المختلفة.

وقد يتغير أيضًا النبض بسبب هذا الورم المسمى فلغموني على طريق العرض، إما من قبل أشياء تعرض معه على طريق الأعراض، وإما من قبل شيء لا بد منه معه اضطرارًا. وهذه الأشياء الاضطرارية تكون إما من قبل جوهر العضو الذي يحدث فيه هذا الورم، وإما من قبل^٦ الأعراض اللازمة له. أما^٧ من قبل العضو فإن بعض الأعضاء الغالب عليها في جوهره العصب، والنبض يكون من قبل هذا^٨ منشاريًا صلبًا، وفي بعضها يكون الأغلب عليه جوهر العروق الضوارب، والنبض من قبل هذا^٩ يكون عظيمًا مختلفًا، وبعضها الأغلب عليه جوهر العروق التي ليست بضوارب، والنبض يكون من قبل هذا عظيمًا مختلفًا، إلا أنه أقل عظمًا من غيره.

وأما من قبل الأعراض اللازمة للعضو^{١٠} الذي يحدث فيه هذا الورم فإن النبض يتغير إما من قبل منفعة العضو، وإما من قبل فعله، وإما من قبل طبيعته. أما من قبل منفعة العضو الوارم فبمنزلة^{١١} ما إذا حدث ورم في الرئة عرض من ذلك اختناق وذلك لأن الرئة لها منفعة في النَّفس، فإذا ورمت تبع ذلك^{١٢} الخناق وتغير النبض من قبل الخناق. وأما من قبل فعل العضو الوارم فبمنزلة ما يتبع ورم المعدة فساد الاستمراء، ويتبع ورم الكبد عدم الغذاء^{١٣} ويتبع ورم الكليتين حصر البول، وكل واحد من هذه يغير النبض بحسب موقعه.

١ ب: وذلك.	٧ أ - قبل.	من قبل دون الأعراض اللازمة.
٢ ب: إذا.	٨ ب: وإما.	١٢ أ ج: بمنزلة.
٣ ب: صار ما لم يعفن منه.	٩ ب: مثل هذا.	١٣ ب: ورمها.
٤ ب: وما كان قد عفن.	١٠ ب: مثل هذا.	١٤ ب: الإغذاء.
٥ ب: والمتتهى.	١١ ب: والنبض يكون من قبل مثل	
٦ ب: بحسب وقت وقت.	هذا عظيمًا مختلفًا دون وإما	

Şişmiş organın tabiatından dolayı nabzın değişkenlik göstermesine gelecek olursak, -mide ağzı ve diyafram olarak isimlendirilen kas örtüsü gibi- organ sinirsel olarak his sahibi olduğu zaman bu organlarda şişlik meydana geldiğinde bunu, ağrı, havale (bayılma), kasıntı takip eder. Bununla birlikte söz konusu semptomların her birinin konumuna göre nabızda değişkenlik meydana gelir. Eğer organ his sahibi değilse, söz konusu semptomların hiçbiri meydana gelmez ve bundan dolayı nabız değişkenlik arz etmez.

Zâtülcenb (akciğer zarı iltihabı) hastalığında nabzın kesintisiz olması, kesintisizlik uzun süre devam ederse bu, zâtülcenbin ya zatürreye ya da bayılmaya döneceğine delalet eder. Kesintisizlik az olursa bu, zâtülcenbin ya komaya (es-sübât) ya da sinirde meydana gelebilecek bir hasara dönüşeceğine delalet eder.

Zâtülcenbte testere dişlerine benzeyen nabız eğer az olursa bu durum, kaburganın içinde yer alan akciğer zarında meydana gelen iltihabın kolayca olgunlaşmasına ve hastalığın hızlı bir şekilde iyileşmesine delalet eder. Bu hastalık durumunda söz konusu nabız, güçlü ve dolu olursa bu durum, şişliğin olgunlaşmasının güç ve hastalığın iyileşmesinin zor olduğuna delalet eder. Bu hastalıkla birlikte eğer kişinin kuvveti zayıfsa, hasta tehlikededir. Eğer kişinin kuvveti yerinde ise hastalık uzar. Bu durumda hastalık ya göğüste iltihap toplanması (ictimâu'l-middeti fi's-sadri) ya tüberküloz (es-sull) ya da erime (zubûl) hastalığına evrilir.

Göğüste iltihap toplanması olan kişinin başlangıçtaki nabzı, kaburgaların iç kısmındaki zarda meydana gelen sıcak bir şişlik olan kişinin hastalığının zirvesindeki nabzı gibi olur. Aynı zamanda bu nabız, bir hal üzere sabit olur. Bazı zamanlarda nabız değişken ve düzensiz olur. Göğüste irin toplandığı zaman nabız, değişkenlik ve düzensizlik durumunu muhafaza eder. Şişlik patladığı zaman nabız, oldukça zayıf, oldukça geniş, oldukça yaş ve oldukça düzensiz olur. Çünkü bedenin kuvveti çözümler ve ısısı söner. Huneyn der ki: Bu sınıfa mensup olan kişilerin ateşi devam eder. Durum böyle olursa, söz konusu taksim ne kadar da kötüdür

Hastalığı erime (zubûl) durumuna evrilen kişilerden bazıları, sürekli ateşli olurlar. Onların nabzı, tek bir hal üzere sabit kalır ve kesintisizlik durumu iki tarafa meyleder. Bazıları ise ateşli olmaz. Bunlar iki gruptur.

وأما من قبل طبيعة العضو فإنه إن كان العضو حساسًا عصبياً^١ بمنزلة فم المعدة والحجاب الذي يُسمّى ديافراغماً^٢ يتبعه عند حدوث الورم فيه وجع وغشي^٣ وتشنج. وتغير النبض بحسب موقع كل واحد من هذه الأعراض وإن كان العضو لا حس له لم يحدث من هذه الأعراض شيء ولم يتغير النبض بسبب ذلك.

٥ تواتر النبض في ذات الجنب إن كان ممتدًا كبيرًا فهو يدل على أن الأمر يؤول بذات الجنب إما إلى ذات الرئة وإما إلى الغشي، وإن كان يسيرًا فإنه^٤ يدل على أنها تؤول إما إلى السبات وإما إلى آفة تحدث بالعصب.

والنبض المنشاري في ذات الجنب إن كان يسيرًا فهو يدل على أن الورم الذي قد حدث في الغشاء المستبطن للأضلاع سهل النضج والعله سريعة الإقلاع، وإن كان هذا النبض في هذه العلة قويًا شديدًا^٥ فهو يدل على أن الورم عسر^٦ النضج والعله صعبة، فإن كانت القوة مع ذلك ضعيفة فالمريض على خطر، وإن كانت قوية فالعله تطول أو تنقلب إلى اجتماع المدة في الصدر أو إلى السل^٧ أو إلى الذبول.

صاحب المدة المجتمعة في الصدر يكون نبضه في الابتداء مثل نبض من به ورم حار في الغشاء المستبطن للأضلاع إذا كان الورم في المنتهى^٨ ويكون ثابتًا على حال واحدة، وفي بعض الأحيان يكون مختلفًا غير منتظم، فإذا صارت في الصدر مدة محتقنة^٩ صار النبض^{١٠} ثابتًا على حال واحدة مختلفًا غير^{١١} منتظم، وإذا انفجر الورم صار النبض أشد ضعفًا وأكثر عرُضًا وأشد إبطاءً وأشد تفاوتًا، لأن^{١٢} القوة تنحل والحرارة تطفئ. قال حنين: أهل هذا الصنف^{١٣} فيهم حرارة باقية وإن كان الأمر كذلك فبئس ما قسم.^{١٤}

الذين^{١٥} تؤول بهم الحال إلى الذبول منهم من تبقى فيه الحرارة قائمة ويكون نبضه ثابتًا على حال واحدة ومائل إلى الجانبين متواترًا، ومنهم من لا تبقى فيه الحرارة قائمة، وهؤلاء صنفان.

١ ب: من عصبياً. ٧ ب - إلى. ١٣ ج: الضعف.
٢ ب - الذي يسمّى ديافراغماً. ٨ ب: منتهاه. ١٤ ب: قال حنين هذه القسمة خطأ
٣ أ: غشي. ٩ أ: مخنفة، ج: محتقنة. لأن هؤلاء الحرارة منهم باقية.
٤ أ ج - فإنه. ١٠ أ ج - النبض. ١٥ أ ج: الذي.
٥ ب: ممتلئاً. ١١ ب - غير.
٦ أ: غير. ١٢ وذلك لأن.

Ateşten dolayı bayılma geçirip şarap içirilmesi sebebiyle bu hastalardan bazıları, ölümden döndüler. Fakat hastalık durumu uzadığı için onların bedenleri kurudu sonra da bir deri bir kemik kaldılar (zubûl). Bu kişilerin nabızı, olukça mütevatir olmayıp küçük ve zayıftır. Bu hastalardan diğer grup ise soğuk su içmekten dolayı zubûl hastalığına yakalandılar. Bu gruptakilerin nabızı, düzensizdir.

Zatürre olan kişinin nabızı ya tek yayılma ya da birçok yayılma bakımından değişkenlik arz eder. Eğer değişkenlik, tek yayılma ile olursa nabız ya dalgalı ya iki vuruşlu ya da kesik kesik olur. Değişkenlik, çokça yayılma bakımından olursa nabız ya fetretli ya da ortasında meydana gelen hareketlerle olur.

Sersâm (menenjit) -ki bu, beyinde sıcak kaynaklı oluşan şişliktir- hastalığına yakalananların nabızı ya titrekle olur ya da kasıntılı olur. Eğer nabız titrekle olursa bu, meydana gelmek üzere olan bir bayılmaya (havale) delalet eder. Eğer nabız kasıntılı olursa bu, meydana gelmek üzere olan bir kasıntıya delalet eder.

Ağır koma (es-sübâtü'l-erâkî)¹ olarak bilinen hastalığa yakalanmış kişinin nabızı, sıcak şişlikten dolayı meydana gelen komplikasyonlar (ihtilât) ve safra sebebiyle hızlı ve kesintisiz olur. Aynı zamanda nabız, balgam ve balgamdan kaynaklanan iltihap sebebiyle geniş ve kısa olur.

Katalepsi (el-cumûd)² olarak bilinen hastalığa yakalanan kişinin nabızı, unutkanlık (en-nisyân)³ olarak bilinen hastalığa yakalanan kişiler ile büyüklük, yavaşlık, düzensizlik bakımından ortaklık; kuvvet, sertlik ve -diğer damarlardan daha sıcak olan ve hissedilen- damarın konumu bakımından ise farklılık arz eder.

Kramp (kas spazmı-teşennüc) hastalığına yakalanan kişilerin, damar yapısında büzülme olur. Ancak bu büzülme, damarın üzerine bastırılmadan kaynaklanan bir büzülme olmadığı gibi soğuktan kaynaklanan -sözgelimi soğuktan dolayı titreyen kişideki (en-nâfiz)- bir büzülme gibi de değildir.

1 Sübât-ı seheri. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 552.

2 Katalepsi, adalelerin donması ile irade ve hissin birdenbire kaybolması hastalığı. Hafif sara. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 268.

3 Unutkanlık hastalığı, hafıza kaybı, amnezi, liserqus. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 513.

فمنهم قوم إنَّما صاروا إلى الذبول بسبب شراب شربوه لغشي^١ أصابهم في الحمى فأفلتوا بذلك من الموت، إلا أنهم على طول المدة تجف أبدانهم أولاً فأولاً^٢ ووقعوا إلى الذبول. ونبض هؤلاء يكون متواتراً جداً ضعيفاً صغيراً. ومنهم قوم صاروا إلى الذبول بسبب شرب الماء البارد. ونبض هؤلاء يكون متفاوتاً.

٥ نبض أصحاب ذات الرئة يكون مختلفاً إما في انبساط واحد وإما في انبساطات كثيرة. فإن^٣ كان في انبساط واحد فإما أن يكون موجياً وإما أن يكون ذا القرعتين وإما أن يكون منقطعاً. وإن كان في انبساطات كثيرة فإما أن يكون ذا فترات وإما أن يكون ذا حركات يقع في الوسط.

١٠ ونبض أصحاب السرسام وهو ورم الدماغ الحار^٤ يكون إما مرتعشاً وإما متشنجاً. فإن كان مرتعشاً دل على غشي يريد أن يحدث، وإن كان متشنجاً دل على تشنج يريد أن يحدث ونبض أصحاب العلة المعروفة^٥ بالسبات الأرقبي يكون سريعاً متواتراً بسبب المرة والاختلاط الحادث عن الورم الحار، ويكون عريضاً قصيراً بسبب البلغم والورم الحادث عنه

١٥ ونبض أصحاب العلة المعروفة بالجمود مشارك لنبض أصحاب العلة المعروفة بالنسيان في العظم والإبطاء والتفاوت، ومخالف له في القوة والصلابة وفي أن موضع العرق يدرك حساً أشد سخونة^٦ من غيره.

ونبض أصحاب التشنج يكون بدن العرق فيه مجتمعاً ولا يكون اجتماعه كالاجتماع الذي يحدث^٧ عن الضغط، ولا كالاجتماع الحادث عن البرد بمنزلة ما يكون في النافض،

١ أ ج: شربوا الغشي.
٢ أ ج: أولاً أولاً.
٣ ب: وإن
٤ أ ج: إما
٥ ب: ونبض أصحاب البرسام الحار.
٦ ب: التي تعرف.
٧ ب ج: سخونته.
٨ ب: ولا يكون اجتماعه كالاجتهاد الحادث.

Aynı şekilde bu, hastalığın uzamasından kaynaklanan sertlikten dolayı gerçekleşen büzülme gibi de değildir. Yine bu büzülme, iç organlarda vaki olan hastalıktan ya da hastanın durumunda meydana gelen bozulma ile gerçekleşen büzülme gibi de değildir. Aksine bu büzülme, -iki tarafından uzatılan bir bağırsak gibi- uzatmadan kaynaklanan büzülme gibidir.

Göğüs sıkışması hastalığı olan kişinin nabızı ise ya büyük ve dalgalı olur. Bu, hastalığın zatürreye dönüşeceğine delalet eder. Ya da sert ve kasıntılı olur. Bu, hastalığın, kasılma hastalığına dönüşeceğine delalet eder.

Nabız, mideden dolayı değişkenlik gösterir. Bu durum ya eziyet verici keyfiyet sebebiyle olur ya da bir şeyin miktarının ağırlık vermesi sebebiyle olur. Eziyet verici keyfiyet sebebiyle olan şeyin örneği, kusma, mide bulanması ve yanmadan dolayı maruz kalınan durumdur. Nabız bu durumda, küçük, zayıf ve kesintisiz (mütevatir) olur. Yine eziyet verici keyfiyet sebebiyle olan şeyler, *blumia* denilen -ki bu, soğukluktur- hastalıktan dolayıdır. Bu hastalığa yakalanan kişinin nabızı, düzensiz olur.

Bir şeyin miktarının ağırlık vermesi durumuna gelecek olursak bunun örneği, midede meydana gelen sıcak şişliktir. Bu tür şişliğe yakalanan kişinin nabızı, sert, testere gibi (minşarî) ve küçük olur. Aynı şekilde miktarı ile mideye ağırlık veren şey, yemekten dolayı oluşan imtila' ve hıltlardan dolayı oluşan imtila'dır. Yemekten dolayı imtila' olan kişinin nabızı, zayıf, düzensiz ve yavaş olur. Hıltlardan dolayı imtila' olan kişinin nabızı ise küçük ve yavaş olur.

İstiskâ¹ üç çeşittir: Birincisi testiye benzeyendir. İkincisi davula benzeyendir. Üçüncüsü ise ete benzeyendir. Testiye benzeyen durumun kendisinden kaynaklandığı madde, su rutubetidir. Bu tür beden şişmesinde toplanan su, karın boşluğu ile bağırsaklar arasında birikir. Davula benzeyen durumun kendisinden kaynaklandığı madde, gazdır. Bu tür beden şişmesinde biriken gaz, bağırsaklar ile karın boşluğu arasında toplanır. Ete benzeyen durumun kendisinden kaynaklandığı madde balgamdır.

1 Bedende su toplanması, ascites. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 391.

ولا كالاتتماع الحادث عن الصلابة التي تكون عن طول المرض أو كالاتتماع الحادث عن آفة تكون في الأحشاء، أو عن خطأ^٢ يقع في أمر^٣ المريض، بل يكون اجتماعه كالاتتماع الحادث عن الامتداد بمنزلة مصران ممدود من طرفيه.

ونبض أصحاب الذبحة إما أن يكون عظيمًا موجبًا فيدل على أن العلة تنتقل إلى ذات الرئة، وإما صلبًا متشنجًا فيدل على أنها تنقلب إلى^٤ التشنج

والنبض يتغير من قبل المعدة إما بسبب كيفية مؤذية وإما بسبب شيء يُثقل بمقداره^٥. والشيء الذي كفيته مؤذية بمنزلة ما يعرض من التلذع والغثيان والقيء. والنبض الذي يكون في هذه الحال صغيرًا ضعيفًا متواترًا. ومن الأشياء التي كفيته مؤذية أيضًا ما تحدث عنه العلة التي يقال لها بوليموس وهي البرودة، ونبض من به هذه العلة يكون متفاوتًا.

وأما الشيء الذي يُثقل بمقداره فبمنزلة الورم الحادث في المعدة، ونبض من به^٦ ذلك يكون صلبًا منشاريًا صغيرًا. وما^٧ يُثقل مقداره أيضًا الامتلاء من الطعام والامتلاء من الأخلاط، ونبض من يعرض له الامتلاء من الطعام يكون ضعيفًا متفاوتًا بطيئًا، ونبض من يعرض له الامتلاء من الأخلاط يكون صغيرًا بطيئًا.

والاستسقاء ثلاثة أنواع. أحدها يقال له الزقي^٨ والآخر الطبلي والثالث اللحمي. والمادة التي يكون منها الاستسقاء الزقي هي رطوبة مائية، والموضع الذي يجتمع فيه الماء في هذا الاستسقاء هو الموضع الذي فيما بين الصفاق والأمعاء. والمادة التي يكون منها الاستسقاء الطبلي هو الريح، والموضع الذي يجتمع فيه الريح في هذا الاستسقاء^٩ هو الموضع الذي فيما بين الأمعاء والصفاق. والمادة التي منها^٩ الاستسقاء اللحمي هو البلغم،

١ ب - ولا.

٢ ب: خطأ.

٣ ب: أمور.

٤ أ ج: على.

٥ أ ج: والنبض يتغير من قبل المعدة إما لسبب كيفية مؤذية وإما لشيء ينقل بمقداره.

٦ ب: يصيبه.

٧ ب: ومما.

٨ أ ج - في هذا الاستسقاء.

٩ أ ج: يكون.

Bu tür beden şişmesinde balgam, bedenın tümünde toplanır. Gazdan dolayı meydana gelen beden şişmesine yayılma eşlik eder. Rutubetten dolayı testiye benzeyen beden şişkinliği olan kişinin nabzı, küçük, kesintisiz ve hafif yayılma ile birlikte sertliğe meyleder. Davula benzeyen beden şişkinliği olan kişinin nabzı, daha uzundur, zayıf değildir, daha hızlıdır, oldukça kesintisizdir ve hafif yayılma ile birlikte sertliğe meyllidir. Ete benzeyen beden şişkinliği olan kişinin nabzı, dalgalı, daha geniş, aynı zamanda fazla rutubetten dolayı yumuşıktır.

Cüzzam, bedenın tümüne kara safranın yayılmasıdır. Kara safra iki çeşittir: Birincisi kanın tortusudur (posasıdır). Bu, kötülüğu en az olanıdır ve keskin değildir. Bundan dolayı organlarda bir aşınma ve dökülme söz konusu olmaz. Kara safranın ikinci çeşidi, sarı safranın yanmasından kaynaklanır. Bu, keskindir, kendisinden dolayı organlar aşınır, dökülür ve cüzzam meydana getirir. Kara safranın bu ikinci çeşidinden dolayı meydana gelen cüzzam pis ve kötüdür.

Cüzzamlı kişilerin nabzı, küçük, zayıf, yavaş ve kesintisizdir. Nabzın küçük olmasının sebebi, bedenın kuvvetinin zayıf olması ve ihtiyacın az olmasıdır. Çünkü bu hastalık, soğuk bir hastalıktır. Nabzın zayıf olmasının sebebi, bedenın kuvvetinin durgun olmasıdır. Nabzın yavaş olmasının sebebi, bedenın kuvvetinin zayıf olması ve ihtiyacın az olmasıdır. Nabzın kesintisiz olmasının sebebi, nabzın ihtiyaç duyulan büyüklükte ve hızda olmamasıdır.

Sarılık, safranın yani sarı safranın tüm vücutta yayılmasıdır. Sarı safra ya tabii olarak atılmaya başlandığı zaman çözülme yoluyla yayılır. Tıpkı keskin hastalıklarda maruz kalınan durum gibi. Ya da hastalık yoluyla yayılır. Bu hastalık, ya benzer parçalı organlarda meydana gelen hastalıktan bir hastalık ile olur. Bunun örneği, karaciğerde meydana gelen yakıcı ateştir. Ya da mürekkep organlarda meydana gelen hastalıktan bir hastalık ile olur. Bunun örneği, sarı safranın gelip gittiği kanallarda meydana gelen tıkanıklıktır.

والموضع الذي يجتمع فيه هذا البلغم هو جميع الجسد.^١ والاستسقاء الحادث^٢ عن الريح يكون معه تمدد، والاستسقاء الحادث عن الرطوبة يكون معه تمدد وثقل. والاستسقاء الرقي الذي من الرطوبة^٣ يكون نبض صاحبه صغيراً متواتراً مائلاً إلى الصلابة مع شيء من تمدد. والاستسقاء الطبلي يكون نبض صاحبه أطول ولا يكون ضعيفاً ويكون أسرع وأشد تواتراً ومائلاً إلى الصلابة مع شيء من تمدد. والاستسقاء اللحمي يكون نبض صاحبه موجياً ويكون عريضاً أزيد ويكون أيضاً ليناً وذلك بسبب الرطوبة الكثيرة.

الجذام هو^٤ انتشار^٥ المُرّة السوداء في جميع البدن. والمُرّة السوداء نوعان أحدهما: ثفل^٦ الدم وهو النوع الذي هو أقل رداءة وليس^٧ بالحاد ولا يحدث عنه تآكل الأعضاء وتساقطها، والنوع الآخر يحدث^٨ عن احتراق المُرّة الصفراء وهو حاد يحدث عنه تآكل الأعضاء وتساقطها، ويُحدث الجذام.^٩ والجذام الحادث عن هذا النوع من المُرّة السوداء رديء خبيث.

ونبض المجذومين يكون صغيراً ضعيفاً بطيئاً^{١٠} متواتراً. والسبب في صغره ضعف القوة وقلة الحاجة لأن هذا مرض بارد، والسبب في ضعفه جمود^{١١} القوة، والسبب في إبطائه ضعف القوة وقلة الحاجة،^{١٢} والسبب في تواتره أن ليس للنبض عظم يتم به الحاجة ولا سرعة.

اليرقان انتشار^{١٣} المُرّة الصفراء، أعني انصباب المُرّة الصفراء^{١٤} في البدن كله، وهذه المُرّة تنتشر هذا الانتشار إما على طريق البحران إذا دفعتها الطبيعة كما^{١٥} يعرض ذلك في الأمراض الحادة، وإما على طريق المرض. وهذا المرض إما أن يكون من الأمراض التي تكون في الأعضاء المتشابهة الأجزاء، بمنزلة الحرارة النارية التي تكون في الكبد، وإما من الأمراض التي تكون في الأعضاء المركبة، بمنزلة السدة التي تحدث في المجاري التي تنصب إليها والمجاري التي تخرج فيها المُرّة الصفراء.

١١ ب: ضعف جمود.
١٢ ب: الحرارة.
١٣ ب: هي انتشار.
١٤ أ: أعني انصبابه.
١٥ أ: كيما.

٦ ب: هو ثفل.
٧ أ: ج - و.
٨ ب: يتولد.
٩ ب - ويحدث الجذام.
١٠ أ: ج - بطيئاً.

١ ب: البدن.
٢ ب: الذي يحدث.
٣ أ: ج - الذي من الرطوبة.
٤ ب: وهو.
٥ أ: ج: انصباب.

Ateşsiz sarılık hastalığına yakalanan kişinin nabzı, daha küçük, daha sert, oldukça kesintisiz ve ne zayıf ne de hızlıdır. Nabzın oldukça küçük olmasının sebebi, bedenın kuvvetinin zayıf olmasıdır. Nabzın oldukça sert olmasının sebebi, safranın kuru olmasıdır. Nabzın oldukça kesintisiz olmasının sebebi, ihtiyacın ancak bu şekilde tamamlanmasıdır. Nabzın zayıf olmamasının sebebi, safranın zayıf olup bedenın kuvvetinin ona galip gelmesidir. Nabzın hızlı olmamasının sebebi, bedenın kuvvetinin yerinde olmamasıdır. Bu da mizacın kötülüğünden dolayıdır.

Çöpleme bitkisi (el-harbaku) iki çeşittir. Birincisi ak çöpleme ikincisi ise kara çöplemedir.¹ Ak çöpleme, balgamı söker ve onu kusturarak dışarı çıkartır. Ak çöpleme, kara çöplemeden daha kuvvetli ve ondan daha tehlikelidir. Çünkü o çoğunlukla o kadar fazla miktarda madde çeker ki kuvvetin, çokluğu sebebiyle onu atmaya gücü yetmez. Bundan dolayı kasılma ve boğulma meydana gelir.

Kara çöpleme bitkisi ise kara safrayı, aşağıdan çıkarır. Bunun kuvveti ve tehlikesi daha azdır. Ak çöpleme bitkisinden yapılan sıvıyı içen kişilerin nabzı, sıkışma meydana geldiğinde kusma anından hemen önce geniş, düzensiz, oldukça zayıf ve yavaştır. Çünkü tabii ısı, ak çöplemenin çıkarttığı maddenin çokluğundan dolayı azalır, bedenın sıcaklığı düşer ve kuvveti zayıflar. Kusma anında kişinin nabzı, değişken ve düzensizdir. Çünkü bu anda bedenın kuvveti, özellikle bastırılır ve zarar görür. Kusmadan sonra hastanın durumu iyileşirse ve iyiye doğru giderse, hastanın nabzı düzenli olur. Ancak hastanın nabzı, hala değişken olup bunun değişkenliği, kusmadan önce görülen değişkenlikten daha azdır. Hastanın durumu normal haline yaklaştığında onun nabzı, dengeli (müstevi), kusma anından önceki nabızdan daha büyük ve daha güçlü olur. Hastanın durumu kötüleşirse ve gittikçe kötüye giderse, hastanın durumu kasılmaya ve hıçkırmaya (el-fuâk) meylederse bu hastanın nabzı, küçük, zayıf, düzensiz, oldukça hızlı, değişken ve oldukça kesintisiz olur. Çünkü kasılmadan kaynaklanan yayılma, ateşe sebep olur. Hastanın durumu boğulmaya meylederse hastanın nabzı, küçük, zayıf, değişken ve düzensiz olur. Ancak hastanın nabzı mütevatir ve hızlı olmayıp aksine hararetin sönmesinden dolayı oldukça yavaş olur ve rutubetten dolayı nabız dalgaları ortaya çıkar. Bazı anlarda rutubet oldukça fazla olduğu zaman damarda bir miktar yayılma olur.

1 Halk arasında bohça otu, kara çöpleme, siyah harbak, boynuz otu gibi isimlerle bilinir.

ونبض أصحاب اليرقان الحادث بلا حمى يكون أصغر وأصلب وأشد تواتراً، ولا يكون ضعيفاً ولا سريعاً. والسبب في كثرة صغره أن القوة ضعيفة، والسبب في شدة صلابته أن المُرّة يابسة، والسبب في شدة تواتره أن الحاجة لا تتم إلا بذلك، والسبب في أنه ليس بضعيف أن المُرّة ضعيفة^٥ لا تكُلُّ عليها القوة، والسبب في أنه ليس بسريع أن القوة ليست بقوية وذلك بسبب رداء المزاج.

أنواع الخربق نوعان أحدهما: الخربق الأبيض والآخر الخربق الأسود. والخربق الأبيض ينقي ويُخرج^٦ البلغم من فوق بالقيء. وهو أوفق وأقوى من الأسود وخطره أشد من خطر ذلك، وذلك لأنه^٥ كثيراً ما يجذب من المادة مقداراً لا يمكن القوة دفعه لكثرتة، ولذلك صار يُحدث التشنج والاختناق.

فأما^٦ الخربق الأسود فيُخرج المُرّة السوداء من أسفل، وهو أقل قوة وأقل خطراً، والذين يشربون الخربق الأبيض يكون نبضهم قبل وقت القيء بقليل - إذا حدث الضغط - عريضاً متفاوتاً شديد الضعف شديد الإبطاء، وذلك لأن الحرارة الطبيعية تحتنق لكثرة المادة التي يجتذبها^٧ الخربق وتنطفئ^٨ وتضعف القوة. وفي وقت القيء يكون نبضهم مختلفاً غير منتظم، لأن القوة في ذلك الوقت خاصّة ينالها الضغط والأذى. ومن بعد القيء إن حسنت حال الإنسان ومال^٩ إلى الصلاح والخير صار نبضه منتظماً، إلا أنه يبقى بعد مختلفاً لكن يكون اختلافه أقل منه قبل ذلك، فإذا قرب الحال الطبيعية صار نبضه مستويًا أعظم مما كان قبل ذلك وأقوى. فأما إن ساءت حاله ومال إلى الرُداء^{١١} فإنه إن آلت به الحال إلى التشنج والفواق صار نبضه صغيراً ضعيفاً غير منتظم شديد السرعة مختلفاً متواتراً جداً، وذلك لأن التمدد الحادث عن التشنج تتبعه حرارة، فأما إذا^{١٢} آلت حاله إلى الاختناق فإن نبضه يكون صغيراً ضعيفاً مختلفاً غير منتظم، إلا أنه لا يكون متواتراً ولا سريعاً، بل يكون أشد بطئاً لانطفاء الحرارة، وتبين فيه موجية بسبب الرطوبة، وفي بعض الأوقات يكون في العروق بعض التمدد إذا كانت الرطوبة كثيرة جداً.

١ ب: لم.	٥ أ ج - لآته.	٩ ب: وتنطفئ الحرارة.
٢ ب: خفيفة.	٦ أ ج: وذلك.	١٠ أ ج: فمال.
٣ ب - ويخرج.	٧ ب: وإما.	١١ ب: الرُداءة والسوء.
٤ ب - أوفق.	٨ ب: يجتذب بها.	١٢ ب: فإن.

Bu kitapta yer alan taksim, eskilerin yapmış olduğu taksimdir. Bu kitapta yer alan konular, eskilerin aktardığı, bunlardan sonra gelenlerin tasahih ettiği ve anlaşılır şekilde şerh ettiği sınıflamadan farklı şekilde taksim edilebilir ki bu taksim şu şekildedir: Nabzın fail sebeplerinden bazıları, en başından beri kendinde fail olan sebeplerdir. Buna tabiî kısımlar adı verilir ve bunlar, üç tanedir: Erkek ve kadını içine alan cins, tabiî mizaç ve beden yapısı. Nabzın fail sebeplerinden bazıları ise sonradan oluşur. Buna da nabzı değiştiren sebepler adı verilir. Bu da yukarıda zikredilen tabiî fasıllarda meydana gelen şeylerdir. Bunlar, üç sınıftır: Bazısı sürekli tabiî olarak bilinen şeyler cinsindedir. Bunlara tabiî şeyler adı verilir. Bunun örneği, yaş, çocukluk, yaşlılık, gebelik, yaz ve kış gibi senenin mevsimleridir. Bazısı her zaman tabiat dışı şeylerdendir ve buna tabiat dışı denir. Bunun örneği, şişlik ve ateştir. Bazısı diğer ikisi arasında olan şeylerdir. Söz konusu şeylerin miktarı ve keyfiyeti gerektiği kadar olduğu zaman, bunlar tabiî olur. Bunların miktarı ve keyfiyeti gerektiği kadar olmadığı zaman, bunlar tabiat dışı olur. Bu şeylere, tabiî olmayan şeyler denir. Bunun örneği, yiyecekler, içecekler, uyku-uyanıklık, egzersiz, yıkanmak, -ya her gün meydana gelen durumlardan dolayı ya da beldeye göre değişkenlik arz etmesinden dolayı- havanın mizacıdır. Yukarıda zikredilen altı sebepten özellikle uykunun miktarı bazen tabiî durum üzere olur, bazen de tabiat dışı olur. Uykunun keyfiyetine gelecek olursak bu, her zaman tabiîdir. Bundan dolayı uyku, çoğu zaman tabiî kabul edilir. Yiyeceklere, içeceklerle, egzersiz yapmaya ve yıkanmaya gelecek olursak, bunların hepsinin miktarı ve keyfiyeti hem tabiî hem de tabiat dışı olabilir. Bundan dolayı onlar, tabiî olmayan bir şey olarak isimlendirilir.

İnsanlar erkek ve kadın olmak üzere iki cinsiyettir. Erkek, daha sıcak, daha kuru ve daha kuvvetlidir. Kadınlar, daha soğuk ve daha rutubetlidir. Bundan dolayı kadınlar erkekten daha zayıftır. Damarların nabzı (nabzu'l-urûk) cinsiyete göre farklılık arz eder.¹ Erkeklerin nabzı, kadınların nabzına kıyasla çok daha büyük, çok daha kuvvetli, biraz daha yavaş

1 İbn Sînâ, *el-Kanûn Fi'r-Tıb*, I. Kitap, 196.

فهذا ما كان^١ القدماء يقسمونه من جوامع هذا الكتاب. وقد قسمت^٢ أشياء من معانيه بأقسام آخر انتحلوها القدماء وقسمها من جاء بعدهم وشرحها وأصلحها شرحاً^٣ بليغاً، وهي هذه: الأسباب الفاعلة للنبض منها ما هو فاعل له منذ أول الأمر، وهذه يقال لها «الفصول الطبيعية» وهي ثلاثة: الجنس الجامع للذكر والأنثى، والمزاج الطبيعي، وسحنة البدن. ومنها ما يفعله في آخر الأمر ويقال لها «الأسباب المغيرة للنبض» وهي أشياء تعرض في تلك الفصول الطبيعية وهي ثلاثة أصناف. فمنها أشياء هي أبداً من جنس ما هو معلوم من الطبع،^٤ ويقال لها «الأشياء الطبيعية» بمنزلة السن من الصبي والشيخوخة والحبل والوقت من السنة كالصيف والشتاء. ومنها أشياء هي أبداً خارج عن الطبيعة ويقال لها خارجة عن الطبيعة^٥ بمنزلة الورم والحمى. ومنها أشياء فيما بين ذلك مما إذا كان مقدارها وكيفيتها على ما ينبغي كانت طبيعية، وإذا كان مقدارها وكيفيتها على غير ما ينبغي كانت خارجة عن الطبيعة، ويقال لها^٦ الأشياء التي^٧ ليست في الطبع، بمنزلة الأطعمة والأشربة والنوم واليقظة والرياضة والاستحمام ومزاج الهواء إما من قبل الحالات الحادثة في كل يوم وإما من قبل البلد. ومن هذه الأسباب السنة والنوم^٨ خاصة قد يكون مقداره مرة^٩ على ما في الطبع ومرة خارج عن الطبع، فأما كيفيته فهي^{١٠} أبداً مما في الطبع، ولذلك كثيراً ما يُعدّ ممّا في الطبع.^{١١} فأما الأطعمة والأشربة والرياضة والاستحمام فكلها يكون مقدارها وكيفيتها مما في الطبع ومما هو خارج عن الطبع، ولذلك صارت^{١٢} تُسمّى أشياء ليست في الطبع.

الناس جنسان ذكر وأنثى، والذكر أحر وأيسر وأقوى، والأنثى أبرد وأرطب، وهي لذلك أقل قوة من الذكر. ونبض العروق يتغير بحسب الجنس؛ أنّ نبض عروق الرجال بالقياس إلى^{١٣} نبض^{١٤} عروق النساء يكون أعظم كثيراً وأقوى كثيراً وأبطأ قليلاً

١	ب: هذا ما كانوا.	٦	ب - لها.
٢	ب: قال حنين وقد قسمت.	٧	أ - التي.
٣	أج: شرحها.	٨	ب - و.
٤	ب: من جنس ما هو في الطبع.	٩	أج - مرة.
٥	ب - ويقال لها: خارجة عن الطبيعة.	١٠	أج - فهي.
		١١	أج: ولذلك صار داخل في

عداد الأشياء الطبيعية كثيراً ما بعد مما في الطبع.
١٢ ب - صارت.
١٣ ب: بقياس.
١٤ أج - نبض.

ve seviye bakımından oldukça düzensizdir. Erkeklerin nabzının, kadınların nabzından çok daha büyük olmasının sebebi, erkeğin, kadından daha sıcak olması ve daha güçlü olmasıdır. Erkeğin nabzının daha güçlü olmasının sebebi, erkeklerin bedeninin, kadının bedeninden daha güçlü olmasıdır. Erkeğin nabzının daha yavaş olmasının sebebi, büyüklük bakımından ihtiyaç duyulan şeyi karşılamasıdır. Erkeğin nabzının seviye bakımından oldukça düzensiz olmasının sebebi, önceki sebeple aynıdır [yani büyüklük bakımından ihtiyaç duyulan şeyi karşılamasıdır.] Çünkü kuvvet zayıfladığı anda ihtiyaç kesintisizlikle karşılanmaktadır. Kadının nabzına gelecek olursak bu, erkeğin nabzına kıyasla, çok daha küçük, oldukça zayıf, biraz daha hızlı ve seviye bakımından oldukça kesintisizdir. Bunun sebebi, erkeklerin nabzı konusunda yukarıda açıkladığımız sebeplerin aksidir.

Mizaca gelecek olursak nabız ona göre şu şekilde değişir: -Mutedil mizaç sahibi olan kimse hariç, ki mutedil mizaç, daha soğuk mizaçlı kişilere kıyasla daha sıcak bir mizaçtır- bir nabzı diğer nabza kıyas ettiğin zaman, tabiat bakımından mizacı daha sıcak olan kişinin nabzı, daha büyük, daha hızlı ve oldukça kesintisiz olur. Ancak bu kişinin nabzı, daha güçlü değildir. Mutedilliği aşması ve aşırı derecede olması bakımından mizacı daha sıcak olan kimseye gelecek olursak bu kişinin nabzı, daha büyük ve daha hızlı olur. Çünkü kişinin ihtiyacı çoktur ve kuvveti zayıf değildir. Bu kişinin nabzı, kesintisiz olur; çünkü ihtiyaç çoktur. Bu kişilerin nabzı çok güçlü değildir, çünkü kötüleşene kadar aşırıya giden her mizaç, kuvveti azaltır.

Tabii olarak daha soğuk mizacı olan kişiye gelecek olursak bu kişinin nabzı daha küçük, daha yavaş ve oldukça düzensizdir. Ancak bu kişinin nabzı, çok zayıf olur. Bu kişinin nabzının daha küçük ve daha yavaş olmasının sebebi, bunun sıcaklığının az olması ve kuvvetinin zayıf olmasıdır. Kişinin nabzının düzensiz olmasının sebebi, ihtiyacın az olmasıdır. Soğuk mizaçlı kişinin nabzının, aşırı derecede sıcak mizaçlı kişinin nabzından oldukça zayıf olmamasının sebebi şudur: Nasıl ki bu kişi, mutedil bir mizaçlı değilse aynı şekilde diğeri de mutedil mizaçlı değildir. Ancak sıcaklık, tabii olana daha yakındır. Bundan dolayı sıcak mizaç sahibi olan kişi nabız olarak soğuk mizaçlı kişiden daha kuvvetlidir, fakat bu nabız diğerinden çok kuvvetli değildir.

وأشد تفاوتاً في الغاية. والسبب في أنه أعظم كثيراً أنّ الذكر أحر من الأنثى وأنه أقوى منها، والسبب في أنه أقوى أنّ الذكور أقوى من الإناث، والسبب في أنه أبطأ أنّ الحاجة تتم بالعظم، والسبب في أنه أشد تفاوتاً في الغاية هذا^٢ السبب بعينه، وذلك أنّ الحاجة إنّما تتم بالتواتر عند ضعف القوة. وأما نبض عروق النساء أنه عند قياسه إلى^٥ نبض عروق الرجال أصغر^٦ كثيراً وأضعف كثيراً^٧ وأسرع قليلاً وأشد تواتراً في الغاية، وذلك بخلاف الأشياء^٨ التي وصفناها في نبض الرجال.

فأما المزاج فيتغير بحسبه^٩ النبض على هذا^{١٠} الحال أنك إذا قسمت نبضاً إلى نبض كان نبض من هو طبعه أحر مزاجاً أعظم وأسرع وأشد تواتراً كثيراً^{١١}، لأنه^{١٢} لا يكون أقوى كثيراً دون أن يكون صاحبه معتدل المزاج، فإنّ المعتدل المزاج أيضاً قد يقال إنه أحر مزاجاً من صاحب المزاج البارد، فأما من^{١٣} كان أحر مزاجاً على طريق الإفراط والمجازة للاعتدال فنبضه يكون أعظم وأسرع، لأنّ الحاجة كثيرة ولأنّ^{١٤} القوة ليست بضعيفة، ويكون متواتراً لكثرة الحاجة، ويكون ليس بالقوي كثيراً لأنّ كل مزاج يفرط^{١٥} حتى يصير في حال فساد^{١٦} فهو ينقص من القوة.

فأما من هو بالطبع أبرد مزاجاً فنبضه يكون أصغر وأشد إبطاءً وأشد تفاوتاً كثيراً^{١٧}، إلاّ أنه يكون أضعف^{١٨} كثيراً. والسبب في صغر نبضه وإبطائه أنّ الحرارة قليلة والقوة ضعيفة، والسبب في تفاوته^{١٩} قلة الحاجة، والسبب في أنه ليس بأضعف كثيراً من نبض صاحب المزاج الحار المفرط أنه^{٢٠} كما أنّ هذا غير معتدل المزاج كذلك ذلك، إلاّ أنّ الحرارة أقرب إلى^{٢١} الطبع، فلذلك صار صاحب المزاج الحار أقوى نبضاً من صاحب المزاج البارد إلاّ أنّ ذلك ليس بكثير.

١٦ ب: حتى يصير سوء مزاج.
١٧ أ ج - كثيراً.
١٨ أ ج: يضعف.
١٩ ب: تواتره.
٢٠ أ ج: وأنه.
٢١ ب: من.

١ أ ج: لأنّ.
٢ أ - أنه.
٣ ب: لهذا.
٤ ب - عند.
٥ ب: وأما نبض عروق النساء بقياس.
٦ أ ج: أصغر منه.
٧ أ ج - وأضعف كثيراً.
٨ ب: الأسباب.
٩ أ ج: بجسّة.
١٠ أ ج: هذا أنّ.
١١ ج - كثيراً.
١٢ ب: إلاّ أنه.
١٣ أ ج: وإما ما.
١٤ ب - و.
١٥ أ ج: أنّ يفرط.

Bedenin yapısına gelecek olursak nabız buna göre şu şekilde değişir: Bedeni oldukça zayıf (cılız) olan kişinin nabızı daha büyük ve oldukça yavaştır. Fakat bu kişinin nabızı, kilolu olan kişinin nabzından daha kuvvetli değildir. Cılız kişinin nabzının daha büyük olmasının sebebi, damarı genişleten gücü düşürecek bir kuvvet olmamasıdır. Cılız kişinin nabzının oldukça yavaş olmasının sebebi, ihtiyacın büyüklükle karşılanmasıdır. Cılız kişinin nabzının, kilolu bir kişinin nabzından güçlü olmamasının sebebi, cılızlığın, kötü sıcak bir mizaca tabi olmasıdır. Kötü olan tüm mizaçlar, kuvveti azaltır.

Bedeni kilolu olan kişinin nabzına gelecek olursak bu kişinin nabızı, daha küçük ve çok hızlı olur; ancak kilolu bir kişinin nabızı, cılız olan kişinin nabzından çok zayıf değildir. Kilolu kişinin nabzının daha küçük olmasının sebebi, etin ve yağın, damarı genişleten kuvveti bastırmasıdır. Daha hızlı olmasının sebebi, ihtiyacı karşılayacak büyüklüğün burada bulunmamasıdır. Bundan dolayı ihtiyaç, hızlı olmakla tamamlanan duruma gerek duyar. Kilolu kişinin nabzının cılız kişinin nabzından daha küçük olmasının sebebi, cılız kişinin mizacının sıcak olması; kilolu kişinin mizacının soğuk olmasıdır. Sıcaklık, tabii olan duruma daha yakındır. Kilolu kişinin nabzının, cılız kişinin nabzından daha zayıf olup bunun çok zayıf olmamasının sebebi, tıpkı cılız kişinin aşırı derecede sıcak olmasının, kötü mizaç olması gibi aynı şekilde kilolu kişinin aşırı derecede soğuk olmasının kötü mizaç olmasıdır. Tabii mizaç ve tabii yapı konusunda söylediklerimizi düşün ve bunun, sonradan kazanılan arazi mizaç ve sonradan kazanılan yapı hakkında yukarıda açıkladığımız gibi olduğunu düşün ve anla!

Açıkladığımız üzere nabız ya tabii olan sebeplerden ya tabii olmayan sebeplerden ya da tabiat dışı sebeplerden dolayı değişir. Tabii sebeplere gelecek olursak bunlar, yaş, senenin dönemleri, uyku ve uyanıklıktır. Bunların hepsi daha önce zikredildi. Tabii olmayan sebeplere gelecek olursak bunlar, egzersiz, yıkanmak, yeme ve içmedir. Daha önce egzersiz ve yıkanma konusu geçmişti. Yeme ve içme konusuna gelecek olursak, bu konu daha önce açıklanmadığı için şimdi ele alınacaktır. Tabiat dışı sebeplerden bazıları daha önce zikredilmişti. Bazıları ise şimdi burada ele alınacaktır.

وأما سحنة البدن^١ فيتغير بحسبها النبض^٢ على هذه الصفة: من^٣ كان بدنه أشد قضافة فنبضه يكون أعظم وأشد إبطاءً كثيرًا، إلا أنه لا يكون أقوى كثيرًا من نبض من بدنه غليظ.^٤ والسبب في أنه أعظم أنه ليس هناك شيء يثقل القوة التي تبسط العرق، والسبب في أنه أشد إبطاءً أن الحاجة تتم بالعظم، والسبب في أنه ليس بأقوى كثيرًا أن القضافة إنما تتبع سوء المزاج الحار وكل سوء مزاج يكون فهو ينقص من القوة.

فأما من كان بدنه أغلظ فنبضه يكون أصغر وأسرع كثيرًا، إلا أنه لا يكون أضعف كثيرًا من نبض القضيف. والسبب في أنه أصغر أن اللحم والشحم قد أثقلتا القوة التي تبسط العروق، والسبب في أنه أسرع أن ليس هناك عظم تتم به الحاجة ولذلك احتيج إلى إتمامها بالسرعة، والسبب في أنه أضعف من نبض القضيف أن القضيف حار المزاج وهذا بارد المزاج والحرارة أقرب من الطبيعة، والسبب في أنه وإن كان لضعف منه لكنه ليس بكثير أن إفراط الحرارة أيضًا في القضيف هو سوء المزاج كما أن إفراط البرودة في هذا سوء مزاج.^٥ وهذا الذي قلناه في المزاج الطبيعي والسحنة الطبيعية توهمه وإفهم أنه على ما وصفنا في المزاج العرضي المكتسب والسحنة العرضية والمكتسبة.

والنبض يتغير على ما وصفنا إما من الأسباب التي في الطبع، وإما من الأسباب التي ليست في الطبع، وإما من الأسباب الخارجة عن الطبع. أما الأسباب التي في الطبع فهي الأسنان وأوقات السنة والنوم واليقظة، وقد ذكرت هذه كلها فيما قد سلف.^٦ وأما الأسباب التي ليست في الطبع فهي الرياضة والاستحمام والطعام والشراب، وقد تقدم القول في الرياضة والقول في الاستحمام، فأما الطعام والشراب فإننا نجد القول فيهما^٧ ها هنا لأن أمرهما ليس بمستقص فيما تقدم. وأما^٨ الأسباب الخارجة عن الطبع فبعضها قد تقدم القول فيه وبعضها سنذكره ها هنا.

١ ب: وإما السحنة.
 ٢ أ ج: المزاج، ب: المزاج النبض.
 ٣ أ ج: ومن.
 ٤ ب: أغلظ.
 ٥ أ ج: تنبسط.
 ٦ أ ج: أي لا.
 ٧ أ ج: المزاج.
 ٨ ب: وقد ذكرت كلها فيما سلف.
 ٩ ب: فإما.
 ١٠ ب: فيها.
 ١١ ب: فإما.

Yemek ya çok miktarda ya mutedil miktarda ya da mutedilden daha az miktarda olur. Eğer yemek çok miktarda olup kuvveti ağırlaştıracak derecede olursa, bundan dolayı nabız, değişken ve düzensiz olur. Archigenes¹ nabzın hızının, nabzın kesintisizliğinin daha şiddetli olması durumu olduğunu iddia eder. Yemeğin çok miktarda olmasından kaynaklanan bu değişim, 5 uzun süre devam eder. Eğer yemek mutedil miktarda olursa, bundan dolayı nabız büyük, kuvvetli, hızlı ve kesintisiz olur. Bu değişim uzun süre devam eder. Yemek mutedil miktardan daha az olursa bundan dolayı nabız, büyüklük ve hız bakımından daha az olur. Nabızda meydana gelen bu değişim, çok 10 az bir süre devam eder. Mutedil miktarda yemekten dolayı oluşan nabızdaki değişikliğe gelecek olursak bu, açıkladığımız üzere uzun süre devam eder. Çünkü mutedil miktarda yemek, sıcaklığı artırır ve çoğaltır; kuvveti artırır ve güçlendirir.

İçecekler konusuna gelecek olursak bunlardan bazıları besleyici iken bazıları besleyici değildir. Besleyici olan içeceklerin bazıları, besleyici olmakla birlikte ısıtır; besleyici olmakla beraber soğutur da. Besleyici olmakla birlikte ısıtan içeceğin örneği şaraptır. Çünkü şarap, yiyeceklerin ısıtmasından daha fazla ısıtır. Ancak şarabın besleyiciliği, yiyeceklerin besleyiciliğinden daha azdır. Bununla birlikte şarap, yemeklerden daha hızlı besler. Şarabın fazla 20 miktarda ısıtmasından dolayı nabız daha hızlı ve daha büyük olur. Şarabın besleyiciliğinin az olması ve hızlı sindirilmesinden dolayı nabız, kuvvet bakımından yiyeceklerden faydalandığından daha az faydalanır. Bu durumda şarap, yiyeceğin değiştirmesine nispetle nabızı daha hızlı değiştirir. Çünkü şarabın, midede sindirilmesi ve organlara ulaşım onları gıdalandırması daha 25 hızlıdır. Şaraptan dolayı nabızda meydana gelen değişiklik, kısa bir süre sonra hızlı bir şekilde sakinleşir. Çünkü şarap çok ince (latîf) olduğu için yiyecekten daha hızlı şekilde çözülür. Besleyici olmakla birlikte soğutan içeceklere gelecek olursak bunun örneği nar pekmezidir. Nar püresi besleyici olmasından dolayı kuvveti artırır. Bu açıdan nar pekmezinden dolayı nabız, 30 güçlü olur. Soğutmasından dolayı nar pekmezi, nabzın büyüklüğü ve hızını azaltır.

1 Archigenes, M.S. birinci yüzyılın sonlarında ve ikinci yüzyılın başlarında Suriye Epemiy'e'de yaşamış tabip yaşamış hekim.

الطعام إما أن يكون كثير المقدار، وإما أن يكون^١ معتدل المقدار، وإما أن يكون^٢ أقل من المقدار المعتدل. فإن كان الطعام كثير المقدار حتى يثقل على القوة صار النبض بسببه مختلفاً غير منتظم. وأرجيحانوس^٣ يزعم أن سرعته تكون أشد من تواتره، وهذا التغيير الحادث عن كثرة الطعام يبقى لابتثاً مدة طويلة جداً. فأما إن كان معتدل المقدار فيصير النبض بسببه عظيمًا قويًا سريعًا متواترًا ويمكن هذا التغيير لابتثاً فيه مدة طويلة. وأما إن كان أقل من المقدار المعتدل صار النبض بسببه أقل عظمًا وأقل سرعة ولم يلبث التغيير الحادث عنه في النبض إلا مدة يسيرة. فأما التغيير الحادث عن الطعام المعتدل المقدار فإنه يمكن على ما وصفنا مدة طويلة لأنه يزيد في الحرارة وينميها ويزيد في القوة ويقويها.

وأما الأشربة فمنها ما يغذو، ومنها ما لا يغذو. والأشربة التي تغذو منها ما هو مع غذائه يسخن، ومنها ما هو مع غذائه يبرد. أما الذي هو مع غذائه يسخن فبمنزلة الشراب، فإن^٤ الشراب يسخن كثيرًا أكثر مما تسخن الأطعمة ويغذو غذاءً دون^٥ غذائها، وهو مع هذا أسرع غذاءً منها. فمن قبل كثرة إسخانه يصير النبض بسببه أسرع وأعظم، وبسبب قلة غذائه وسرعته في ذلك صار ما يستفيده النبض من القوة أقل مما يستفيده بالأطعمة، وصار تغييره للنبض^٦ أسرع من تغيير الطعام لأنه أسرع نفوذًا من المعدة ووصولًا إلى الأعضاء وأسرع إغذاءً^٧ لها، وصار ما يحدث عنه من التغيير في النبض يسكن سريعًا لأنه يتحلل أسرع من طريق أنه لطيف. وأما ما كان من الأشربة مع إغذائه يبرد فبمنزلة^٨ رُب الرمان فإنه من طريق ما يغذو ويزيد في القوة فيكون النبض من هذا الوجه قويًا، ومن^٩ طريق ما يبرد يقلل^{١٠} من عظم النبض ومن سرعته.

١ ب - أن يكون.
٢ ب - أن يكون.
٣ ب: أرجيحانوس.
٤ أ ج - فيه.
٥ ب: لأن.
٦ ب: ليس بدون.
٧ ب: النبض.
٨ ب: غذاء.
٩ أ ج: بمنزلة.
١٠ ب - و.
١١ أ ج: يقل.

Besleyici olmayıp, ancak diğer gıdaları sindirme konusunda faydalı olan içeceklerin örneği sudur. Çünkü su, gıdaların sindirilmesine yardımcı olmakla birlikte bedeni soğutabilir. Gıdaların sindirilmesine ve gıdanın kendi başına ulaşmayacağı bir yere ulaşmasına yardımcı olmasından dolayı su, nabızda değişim meydana getirir. Bu değişim, tıpkı vücudun beslendiği şarap sebebiyle meydana gelen değişim gibidir, ancak bu, daha azdır. Çünkü su, bizatihi (doğrudan) besleyici olmayıp aksine arazî (dolaylı) şekilde besleyicidir. Yani suyun besleyiciliği, sindirdiği ve organlara ulaştırdığı yemekler dolayısıyla olur. Şarap ise sadece yiyecekler vasıtasıyla besleyici değil, aynı zamanda bizatihi kendisi de besleyicidir. Su, soğuttuğu için nabızda, soğuk ve rutubetli içeceklerin meydana getirdiği değişiklikleri meydana getirir. Çünkü su, ihtiyacı azaltır. İnsanlar tarafından suyun, bazen mutedil miktarda; bazen de bol miktarda içilmesinden dolayı nabız, yemekten kaynaklanan değişimlere benzer şekilde değişime uğrar. Şöyle ki eğer içilen su, mutedil miktardan çok fazla olursa nabızda değişiklik meydana gelir. Eğer su mutedil miktarda içilirse, nabızda değişiklik meydana gelmez. İçilen su aşırı olmayıp bol miktarda olursa, bedenin kuvvetini çözer.

Gebelikten dolayı nabız, gebelik öncesinden farklı olarak daha büyük, daha hızlı ve daha kesintisiz olur.¹ Çünkü gebelik, ihtiyacı artırır. Gebe kadın hamilelik vaktinde, hem kendi kalbindeki hem de ceninin kalbindeki harareti teskin edebilmek için giren-çıkan havaya hamilelik öncesinden daha çok ihtiyaç duyar. Gebe kadının nabzının kuvveti ise hamilelik anında mutedil kalır. Çünkü gebelik, kuvveti ne artırır ne de azaltır.

Tabiat dışı olan sebepler, nabızda değişkenlik meydana getirir. Tabiat dışı sebepler ya kuvveti çözmekten ve azaltmasından dolayı nabız, küçük, zayıf ve kesintisiz yapar. Ya da kuvveti bastırmasından dolayı nabız değişken olur. Ancak [tabiat dışı sebepler] oldukça büyük olursa bunun, nabızda meydana getirdiği değişiklikler, oldukça çeşitli olur. Bunun örneği, kuvvette değişkenlik, büyüklükte değişkenlik, hızda değişkenlik, kesintisizlikte değişkenlik, öncelik-sonralık bakımından değişkenlik ve sertlik-yumuşaklık bakımından değişkenliktir. Tabiat dışı sebepler az olursa bunun, nabızda meydana getirdiği değişiklik, ancak zikredilen değişkenlik sınıflarından birinde meydana gelir.

1 İbn Sînâ, *el-Kanûn Fi'r-Tıb*, I. Kitap, Çev. 201.

فأما الأشربة التي لا تغذو لكنها مما يُنتفع به في نفوذ الغذاء، فبمنزلة الماء فإن الماء مع ما فيه من المعونة في تنفيذ الغذاء قد يبرّد. فمن طريق معونته في إنفاذ الغذاء وإيصاله إيّاه إلى حيث لا يصل وحده قد يحدث في النبض تغييرًا شبيهًا بالتغيير الحادث^٥ عن الشراب إذا اغتذى به البدن، إلا أن ذلك يكون أقل من قبل أن الماء ليس يغذو بنفسه، بل على طريق العرض أي بالأطعمة التي يُنفذها ويوصلها، والشراب ليس يغذو بالأطعمة فقط، بل بنفسه أيضًا. ومن طريق أن الماء يبرّد فإنّه^٦ يحدث في النبض من التغيير مثل الذي تحدثه الأشربة الباردة الرطبة؛ وذلك أنّه يقلل الحاجة، ومن طريق أن الماء ربما كان ما يشربه الإنسان منه معتدل المقدار وربما كان مفرطًا صار يحدث منه في النبض أيضًا تغير شبيه بالتغيير الحادث عن الطعام، وذلك أنّه إن كان ما يُشرب منه مفرطًا مجاوزًا للاعتدال كثيرًا أحدث في النبض اختلافًا، وإن كان معتدلًا لم يحدث اختلافًا، وإن كان كثيرًا إلا أنّه ليس بالمفرط حل القوة.

الحبل يصير بسببه النبض أعظم وأسرع وأشد تواترًا مما كان قبل ذلك لأنّه يزيد في الحاجة، وذلك أنّ الحامل تحتاج مما يرد وما^٧ يخرج من الهواء في وقت حملها إلى ما تستروح به أيضًا الحرارة التي في قلبها وما تستروح به أيضًا الحرارة التي في قلب الجنين إلى أكثر ممّا تحتاج إليه منه قبل الحمل.^٨ وأما قوة النبض فتبقى معتدلة في وقت الحمل وذلك لأن الحبل لا يزيد في القوة ولا ينقص منها.

الأسباب الخارجة عن الطبيعة تحدث ما تحدثه من التغيير في النبض إما من طريق أنّها تحل القوة وتهتكها فيصير النبض بذلك^٩ صغيرًا ضعيفًا متواترًا، وإما من طريق أنّها تضغط القوة فيصير النبض^{١٠} بذلك مختلفًا، إلا أنّه إن كانت هذه الأشياء عظيمة كان ما يحدث عنها في النبض من الاختلاف في^{١١} أصناف كثيرة، بمنزلة الاختلاف في القوة والاختلاف في العظم والاختلاف في السرعة والاختلاف في التواتر والاختلاف في التقدم والتأخر والاختلاف في الصلابة واللين. وإن كانت يسيرة لم يحدث عنها الاختلاف إلا في صنف واحد من هذه الاصناف فقط.^{١٢}

١ أ ج: بمنزلة.	٥ أ ج - وذلك أنّه.	٩ أ ج: بتلك.
٢ ب: والحادث.	٦ ب: وذلك.	١٠ أ ج - النبض.
٣ أ ج: ومن طريق أن الماء يشرب هو.	٧ أ ج: يبرّد ومما.	١١ ب - في.
٤ ب - الرطبة.	٨ أ ج - إلى أكثر ممّا تحتاج إليه منه قبل الحمل.	١٢ أ: فقد.

Yine o (Galen) der ki: Kuvveti bastıran (baskı altına alan) sebepler az olursa, büyük vuruşlar, küçük vuruşlardan; kuvvetli vuruşlar, zayıf vuruşlardan daha çok olur. Eğer sebepler çok olursa, küçük vuruşlar, büyük vuruşlardan; zayıf vuruşlar kuvvetli vuruşlardan daha çok olur. Yine o der ki: Kuvveti bastıran sebepler az olursa, nabız değişken ve düzenli olur. Eğer sebepler büyük olursa nabız, düzensiz olur. Yine o der ki: Sükûn beklendiği yerde bir hareket meydana gelirse kuvvete zarar veren sebep daha az olur. Bu tür nabza gerçekleşen nabız (el-vâki') denir. Hareket beklendiği yerde bir sükûn meydana gelirse, kuvvete zarar veren sebep büyük olur. Bu tür nabza, fetretli (zü'l-fetra) denir.

Kuvveti çözen sebeplerin örneği, beslenme yetersizliğinin fazla olması, hastalığın kötülüğü, aşırı derecede tahliye, şiddetli ya da büyük acı, nefse arız olan (psikolojik) durumlardır ki bunlar gazap, lezzet, gam ve korkudur.

Tabii sıcaklık iki harekete sahiptir. Birincisi dışarıya doğru olan hareket, diğeri ise içeriye doğru olan harekettir. Sıcaklığın dışarıya doğru olan hareketi ya aniden olur. Bu, gazap anında gerçekleşen harekettir. Ya da kademeli şekilde olur. Bu, şehvet anında gerçekleşen harekettir. Sıcaklığın içeriye doğru olan hareketi de ya aniden olur. Bu, korku anında gerçekleşen harekettir. Ya da kademeli olur. Bu, endişe anında gerçekleşen harekettir. Bundan dolayı gazap, nabızı oldukça yüksek, geniş, uzun, kuvvetli, hızlı ve kesintisiz yapar. Çünkü gazap anında sıcaklık yayılır ve hareket eder. Bundan dolayı kuvvet artar, büyür ve güçlenir. Bu durumda nabız, büyük, güçlü, hızlı ve kesintisiz olur. Sıcaklık yayılıp arttığında, tüm vücuda gider ve dağılır. Bu sebepten dolayı nabız, yüksek, büyük, geniş ve uzun olur.

[Nefse arız olan hallerden biri olan] lezzet ise nabzın kuvveti bakımından bir değişiklik meydana getirmez. Ancak ihtiyaçtan dolayı nabız büyük olur. İhtiyaç büyüklükle karşılandığı için nabız, yavaş ve düzensiz olur.

Meydana gelen her hareket oldukça güçlü olursa bundan dolayı sıcaklık artar ve güçlenir. Bunun örneği, gazap anında meydana gelen durumdur. Eğer hareket, oldukça kuvvetli olmayıp, aksine yavaş ve zayıf olursa, hararetin artması ve gücü daha az olur. Bunun örneği, şehvet anında meydana gelen durumdur.

ويقول أيضًا: إنه إن كانت الأسباب الضاغطة^١ للقوة يسيرة كانت النبضات العظيمة أكثر من النبضات الصغار والنبضات القوية أكثر من النبضات الضعيفة وإن كانت الأسباب عظيمة كانت النبضات الصغيرة أكثر من النبضات العظام، والكبار^٢ والضعيفة أكثر من القوية. ويقول أيضًا: إن^٣ الأسباب الضاغطة للقوة إن^٤ كانت يسيرة كان النبض مختلفًا منتظمًا، وإن كانت عظيمة كان النبض غير منتظم. ويقول أيضًا: إنه إن كان عند توقع السكون تكون حركة فالسبب المضر بالقوة أقل، وهذا النبض يقال له الواقع، وإن كان عند توقع الحركة سكون^٥ فالسبب المضر بالقوة عظيم، وهذا النبض يقال له ذو الفترة.

والأسباب^٦ التي تحل القوة هي بمنزلة عدم^٧ الغذاء ورداءة المرض والاستفراغ المفرط والوجع الشديد العظيم^٨ وعوارض النفس؛ وهي الغضب واللذة والغم والفرح.

الحرارة الطبيعية تتحرك حركتين أحدهما إلى ناحية الخارج والأخرى إلى ناحية الداخل. وحركتها إلى خارج إما أن تكون بغتة وذلك يكون في وقت الغضب، وإما قليلاً قليلاً وذلك في وقت اللذة. وحركتها أيضًا إلى داخل إما أن تكون بغتة وذلك يكون في الفزع، وإما أولًا فأولًا وذلك يكون في الهم. ولذلك صار الغضب يجعل النبض مشرفًا جدًا عريضًا طويلًا قويًا سريعًا متواترًا، وذلك لأن^٩ في وقت الغضب تنتشر الحرارة وتتحرك، فتنمو بذلك وتزيد وتقوى القوة بهذا السبب، ويصير النبض عظيمًا قويًا سريعًا متواترًا، وإذا انتشرت الحرارة وتزيدت انبثت وانبسطت في جميع البدن فيصير النبض بهذا السبب مشرفًا عريضًا طويلًا.

وأما اللذة فإنها لا تحدث في النبض تغييرًا في القوة لكنه يكون عظيمًا بسبب الحاجة ويكون متفاوتًا بطيئًا لأن الحاجة قد تمت بالعظم.

كل حركة تكون فهي إن كانت شديدة قوية قويت بها الحرارة أكثر وتزيدت، بمنزلة ما يعرض ذلك في الغضب، وإن لم تكن الحركة شديدة قوية لكن ضعيفة بطيئة كان^{١٠} تزيد الحرارة وقوتها أقل، بمنزلة ما يعرض ذلك في اللذة.

١ ب: المضاغطة. ٢ ب: أو. ٣ أ: أو. ٤ أ: أو. ٥ ب: يكون سكون. ٦ ب: عظم عدم. ٧ ب: أو العظيم. ٨ أ: في. ٩ ب: كانت. ١٠ أ: من. ١١ ب: أو.

Gam ile nabız, küçük, zayıf, yavaş ve düzensiz olur. Çünkü sıcaklık, gam anında bastırılır. Sıcaklık çekilip içeriye hapsedildiğinde ve söndüğünde, bundan dolayı kuvvet zayıflar.

Korkuya gelecek olursak eğer korku aniden meydana gelirse ve oldukça şiddetli olursa nabız, hızlı, titrek, değişken ve düzensiz olur. Korku hali uzarsa nabız, gamdan dolayı meydana gelen nabız gibi olur. Çünkü korku ve gamın her ikisi tabii ısının içeriye doğru hareket ettiği bir durumdur. -İster oldukça güçlü olsun isterse uzun süre devam etsin- nefse arız olan tüm bu durumlar, kuvveti çözer ve kuvvetin çözülmeye bağlı olarak nabızda değişkenlik meydana getirir.

Ağrıya gelecek olursak bu ya şiddetinden ya uzun süre devam etmesinden ya da önemi büyük temel bir organda meydana gelmesinden dolayı nabızı değiştirir. Nabız, ağrının durumuna göre acı sebebiyle değişir. Şöyle ki acı başlangıçta az miktarda olduğu sürece nabız, daha güçlü, daha hızlı, oldukça düzensiz olur. Bunun sebebi vücutta meydana gelen her acının, sıcaklığı tahrik etmesidir. Zira defetme kuvvesi eziyet veren şeyi defetmek için harekete geçer. Hayvanî kuvveye zarar verecek duruma gelene kadar acı artarsa ve oldukça şiddetlenirse bundan dolayı nabız, küçük, oldukça zayıf, hızlı ve kesintisiz olur. Acı ne kadar uzun süre devam ederse ve ne kadar şiddetli olursa buna göre nabızın durumlarının her biri kuvvet ve şiddet bakımından artar. Acı kuvveti çözecek kadar şiddetli olduğu zaman bu durumda nabız, oldukça zayıf ve küçük olur; bununla birlikte o, aldatıcı hıza ve kesintisizliğe dönüştürür. Yani bu durumda nabız karıncalı nabız olur.

Flegmon olarak isimlendirilen kandan [kan hıltından] meydana gelen şişlik olduğu zaman bunun tüm vücuttaki damarların nabzını değiştirmesi kaçınılmazdır. Bu durum, şişlik ya büyük miktarda olduğu zaman ya da ateşe sebep olan bir şişliğin önemi büyük temel bir organda meydana geldiği zaman gerçekleşir. Flegmon, kesinlikle ortaya çıktığı organın damarlarının nabzını değiştirir. Bu durum, şişlik az olduğunda veya önemi büyük olup temel olmayan bir organda meydana geldiğinde ve ortaya çıkan şişliği bir ateş takip etmediğinde gerçekleşir.

الغم يصير به النبض صغيراً ضعيفاً بطيئاً متفاوتاً، وذلك لأن الحرارة تختنق بالغم إذا هي هربت وانقبضت إلى داخل وتنطفئ فتضعف لذلك القوة.

وأما الفرع فإنه إن عرض بغته وكان شديداً قوياً صار به النبض سريعاً مرتعداً مختلفاً غير منتظم. وإن طال أمره صار^٢ به النبض إلى مثل ما يصير به من قبل الغم، وذلك أن الفرع والغم جميعاً هما حركة تتحركها الحرارة الطبيعية إلى داخل. وهذه العوارض كلها تحل القوة وتحدث في النبض تغيرات تابعة لانحلال القوة، إما عندما يكون شديدة قوية وإما عندما يطول^٣ مكثها مدة طويلة.

وأما الوجع فإنه يغير النبض إما من قبل شدته، وإما من قبل طول مدته، وإما من قبل أنه في عضو شريف جليل الخطر. والنبض^٤ يتغير بسبب الوجع بحسب حالات الوجع، وذلك أنه في ابتداء الوجع ما دام يسيراً يكون النبض أقوى وأسرع وأشد تفاوتاً، والسبب في ذلك أن كل وجع يحدث في البدن فهو يهيج الحرارة، وذلك لأن القوة الدافعة تتحرك لدفع الشيء المؤذي، فإذا تزايد الوجع واشتد جداً حتى يضر بالقوة الحيوانية صار النبض بسبب ذلك صغيراً شديداً الضعف سريعاً متواتراً، وكلما كان الوجع أطول مدة وأشد كان كل واحد من هذه أكثر تزيداً وأشد قوة بحسب ذلك، فإذا قوي الوجع حتى يحل القوة صار النبض بذلك إلى غاية الضعف والصغر ويحيل^٥ السرعة الكاذبة والتواتر أعني أنه يصير النبض نملياً.

الورم الحادث عن الدم وهو الذي يقال له الفلغموني^٦ لا يخلو إذا حدث من أن يغير نبض عروق البدن كله، وذلك عندما يكون إما عظيم المقدار، وإما في عضو شريف جليل الخطر يتبع ورمه حمى، أو يغير لا محالة نبض عروق العضو الذي هو^٧ فيه، وذلك عندما يكون الورم يسيراً، ويكون في عضو آخر ليس بشريف ولا تتبع الورم الحادث فيه حمى.

١ أ ج - و.
٢ أ: وصار.
٣ أ ج: يكون.
٤ ب - من.
٥ ب: للنبض.
٦ أ ج: ويخيل.
٧ ب: فلغموني.
٨ ب - هو.

Sıcak şişlik genel ve özel bir şekilde nabızı değiştirir. Sıcak şişliğin genel şekilde nabızı değiştirmesi şöyledir: Kandan kaynaklanan her bir şişlik nerede olursa olsun nabızı, testereye benzer şekilde değiştirir. Bunun sebebini daha önce dile getirmiştik. Testereye benzer nabız, serttir, yayılma büyüklüğü

5 değişkenlik gösteren hızlı ve kesintisiz nabızdır.

Sıcak şişliğin özel şekilde nabızı değiştirmesine gelecek olursak bu, ya şişliğin kademeli olarak ulaştığı seviyeden dolayı; ya şişliğin miktarından dolayı; ya şişliğin meydana geldiği organdan dolayı; ya da şişliğe tabi olan semptomlardan dolayı olur. Şişliğin kademeli olarak ulaştığı seviyeden dolay

10 yı özel manada nabzın değişmesi, başlangıçta nabız, -ağrıdan dolayı olduğu gibi- daha büyük, daha güçlü, daha hızlı ve oldukça kesintisiz olur. Çünkü şişliğin meydana getirdiği şeyler, acı sebebiyle meydana gelir. Şişliğin artısından dolayı nabzın özel şekilde değişmesine gelecek olursak acı arttığı için nabza dair tüm durumlar da artar. Böylece yayılmanın ve acının şiddetinden

15 dolayı bu aşamada nabız, oldukça sert ve oldukça titrekle olur. Şişliğin zirveye ulaşmasından dolayı nabzın, özel şekilde değişmesine gelecek olursak, yayılmanın ve acının şiddetinden dolayı bu aşamada nabız, oldukça sert ve oldukça titrekle olur. Ancak bununla birlikte nabız, daha önceki durumundan daha küçük olur. Çünkü bu aşamada kuvvet çözümler ve ihtiyacı

20 karşılamak için nabız oldukça düzensiz ve hızlı olur. Emsaline göre şişliğin süresi oldukça uzarsa ve sertleşirse bu, -önceden açıkladığım üzere damarın sertliğini ve inceliğini arttırmakla birlikte- nabızı da arttırır. Şişliğin miktarından dolayı nabzın, özel şekilde değişmesine gelecek olursak, eğer şişlik büyük olursa bu durumda nabız oldukça minşarî (testereye benzer), daha

25 sert, oldukça düzensiz ve daha küçük olur. Eğer şişlik az olursa nabız daha az minşarî, daha az sert, daha az kesintisiz ve daha büyük olur.

Kandan kaynaklanan şişliğin meydana geldiği organdan dolayı nabzın değişmesine gelecek olursak, -mesane, kolon olarak bilinen bağırsaklar, mide, akciğer zarı gibi- sinirsel organlar sıcak kandan kaynaklanan şişliğe yakalandığında bundan dolayı nabız, daha sert ve daha minşarî olur.

30 -Dalak, karaciğer, akciğer ve böbrekler gibi- tabiatında atardamarların ve atar olmayan damarların baskın olduğu organlar sıcak kandan kaynaklanan şişliğe yakalandığında bundan dolayı nabız yukarıdaki durumun zıddı olur.

والورم الحار يغيّر النبض تغييرًا عامًا وتغييرًا خاصًا. أما التغيير العام فإنّ كل ورم يحدث عن الدم حيث كان فهو^١ يغيّر النبض تغييرًا يصير به منشاريًا، والسبب في ذلك ما قلناه قبل. والنبض المنشاري هو نبض صلب مختلف في عظم الانبساط سريع متواتر.

وأما التغيير الخاص فإنّه يحدث إما من قبل^٢ الحد الذي يبلغه الورم في وقت بعد وقت، وإما من مقداره، وإما من العضو الذي فيه الورم، وإما من الأعراض التابعة له. أما من قبل الحد الذي يبلغه الورم في وقت بعد وقت، فإنّ الورم في ابتدائه يصير به النبض أعظم وأقوى وأسرع وأشد تواترًا كما يصير به بسبب الوجع لأنّ الورم أيضًا إنّما يحدث ما يحدثه من ذلك فقد يفعل ذلك^٣ بسبب الوجع. وأما في وقت تزيّد الورم فجميع هذه الأشياء تزيّد لأن الوجع يزيد ويصير النبض في هذا الوقت أشد صلابة وأشد رعدة لشدة التمدد وشدة الوجع. وأما في وقت بلوغ الورم منتهاه فإنّ النبض يصير أشد صلابة وأشد رعدة لشدة التمدد والوجع، إلّا أنّه يكون مع ذلك أصغر مما كان قبل ذلك الوقت، لأنّ القوة في هذا الوقت تنحل وتصير أشد توترًا وسرعة ليتم بذلك الحاجة. فإن طال مدة الورم غاية ما يطول مثله وصلب زاد في النبض مع ما وصفت أنّ دقته وصلابته تزيّدان. وأما من مقدار الورم فإنّ النبض يتغير بأنّ الورم إن كان عظيمًا صار النبض أشد منشارية وأصلب^٤ وأشد تواترًا وأصغر، وإن كان الورم يسيرًا صار النبض أقل منشارية وأقل صلابة وأقل تواترًا وأعظم.

وأما من قبل العضو الذي يحدث فيه هذا الورم الحادّ عن الدم فإنّ النبض يتغير بأنّ الأعضاء العصبية بمنزلة المثانة^٥ والمعالمسمى قولون والمعدة والغشاء المستبطن للأضلاع يصير النبض بسببها -إذا ورمت ورمًا حارًا دمويًا- أشد صلابة وأشد منشارية. والأعضاء التي الأغلب^٦ على طبيعتها العروق الضوارب وغير الضوارب بمنزلة الطحال والكبد والرئة^٧ والكلية بسببها يصير النبض -إذا ورمت هذا الورم- على خلاف ذلك،

١ أ ج: وهو.
٢ ب - قبل.
٣ ب - له.
٤ ب - فقد يفعل ذلك.
٥ ب: وصلابة.
٦ ب: صغيرًا.
٧ أ - المثانة.
٨ أ ج: والأعضاء التي لا يغلب.

Ancak dalak ve akciğer gibi tabiatında atardamarların baskın olduğu organlarda [şişlik meydana gelirse] nabız daha büyük olup bununla birlikte değişken ve düzensiz olur. Karaciğer gibi tabiatında atar olmayan damarların baskın olduğu organlarda meydana gelen şişlikten dolayı nabızda oluşan değişim, daha azdır.

Kandan kaynaklanan şişliğe tabi olan semptomlardan bazıları, zorunlu olarak ortaya çıkar. Bunun örneği, şişliğin meydana geldiği organın tabiatından, işlevinden, faydasından ve hissetmesinden dolayı ortaya çıkan semptomlardır. Şişliğe tabi olan semptomlardan bazıları ise zorunlu değildir. Bunun örneği, bir tür tesadüf ile vaki olan semptomlardır.

Şişmiş organ sebebiyle kandan kaynaklanan sıcak şişliğe tabi olan semptomlardan bazıları, söz konusu organın tabiatı dolayısıyla meydana gelir. Bunun örneği, diyaframda meydana gelen şişlikten kaynaklanan kasılmadır. Çünkü diyaframın tabiatı sinirseldir. Semptomlardan bazıları, organın işlevinden kaynaklanır. Bunun örneği, karaciğerde meydana gelen şişlik dolayısıyla ortaya çıkan gıdalardan besin alamama (ademu'l-gızai) durumu; midede meydana gelen şişlik dolayısıyla ortaya çıkan hazımsızlık durumu; böbreklerde meydana gelen şişlik dolayısıyla ortaya çıkan idrar yolları tıkanıklığı durumudur. Semptomlardan bazıları organın faydasından kaynaklanır. Bunun örneği, -akciğerin bedene faydası, nefes almayı sağlamak olduğu için- akciğerde meydana gelen şişlik dolayısıyla ortaya çıkan nefes darlığıdır. Semptomlardan bazıları organın hissinden kaynaklanır. Çünkü hissetmesi fazla olan organların, acıyı hissetme şiddeti sebebiyle nabız değişir. Hissetmesi az olan organlar, sadece kendisinde meydana gelen hastalıktan dolayı nabızı değiştirir.

Kandan kaynaklanan şişlik akciğer zarında meydana gelirse bu, zatülceb (akciğer zarı iltihabı) olarak isimlendirilir. Cerahat halini aldığında ve iltihap topladığında bu şişlik, irin toplanması (cem'u'l-midde) olarak isimlendirilir. Eğer şişlik akciğerde olursa bu, zatürre olarak isimlendirilir. Bu şişlik, birikip patladığında tüberküloz (es-sull) ve tüberküloza bağlı zübül olarak isimlendirilir. Bu şişlik beyinde meydana gelirse ve safranın sıcak kana galip gelmesinden dolayı olursa buna sıcak sersâm (sersâmun hârrun) adı verilir.

إلا أنها إن كانت طبيعة العروق الضوارب أغلب عليها صار النبض أعظم ومع عظمه مختلفاً غير منتظم، بمنزلة الطحال والرئة. وإن كانت طبيعة العروق التي ليست بضوارب أغلب كان ما يحدث في النبض بسببها من ذلك أقل بمنزلة الكبد.

وأما الأعراض التابعة لهذا الورم الحادث عن الدم، فبعضها يتبعه ضرورة، بمنزلة الأعراض التابعة له من قبل طبيعة العضو الذي يحدث فيه الورم، أو من قبل فعله، أو من قبل منفعته، أو من قبل حسه^١، وبعضها ليس يتبعه ضرورة، بمنزلة الأعراض التي تقع معه بضرب من الاتفاق.

والأعراض التابعة للورم الحار الحادث عن الدم بسبب العضو الوارم منها ما يحدث بطبيعة ذلك العضو، بمنزلة ما يتبع الورم الحادث في الحجاب التشنج، لأن^٢ طبعه طبع عصبي، ومنها ما يحدث بسبب فعل ذلك العضو، بمنزلة ما يتبع الورم الحادث في الكبد عدم الاغذاء، والورم الحادث في المعدة عدم الاستمراء والورم الحادث في الكلى حصراً البول. ومنها ما يحدث بسبب منفعة العضو، بمنزلة ما يتبع ورم الرئة الاختناق؛ للمنفعة^٣ التي يُنتفع بها من الرئة في النفس. ومنها ما يحدث بسبب حس العضو الوارم، وذلك أن الأعضاء الكثيرة الحس يتغير النبض بسببها؛ لشدة ما ينالها من الوجد. والأعضاء القليلة الحس إنما يتغير النبض بسببها للعلة التي بها فقط.

والورم الحادث عن الدم إن حدث^٤ في الغشاء المستبطن للأضلاع يُسمى ذات الجنب، وإذا قاح هذا الورم^٥ واجتمعت فيه المدة سُمي جمع المدة، وإذا حدث في الرئة، سُمي ذات الرئة، وهذا الورم إذا جمع وانفجر سُمي سلاً وذبولاً سلياً. وإذا حدث في الدماغ وكان حدوئه عن الدم الحار أعني دمًا قد غلب عليه الممرار سُمي سرساماً حاراً.

١ أ ج: حسه.
٢ أ ج: لأنه.
٣ ب: والمنفعة.
٤ أ ج - بسببها.
٥ أ: أحدث.
٦ أ ج - الورم.
٧ ب: وإن.
٨ أ ج: إن.

Eğer bu şişlik, balgamsı soğuk bir kandan dolayı meydana gelirse yani balgamın galip geldiği bir kandan dolayı olursa buna da soğuk sersâm (sersâmün bâridun)¹ adı verilir. Eğer kanda meydana gelen şişlik, her iki hiltın yani sarı safra ve balgamın galip geldiği bir kandan meydana gelirse buna, ağır koma (es-sübâtü'l-erâkî)² adı verilir.

Zatülcenb hastası olan kişilerin nabzı, -zatülcenb hastalığının bir şişlik türü olmasından dolayı şişliğe yakalanan diğer kişilerin nabzı gibi- minşarî olur. Zatülcenb hastası olan kişilerin nabzı, söz konusu şişlik sert ve sinirsel bir organda meydana gelmesi bakımından oldukça sert ve oldukça minşarî olur. Zatülcenb hastası olan kişilerin nabzı, kalbe yakın bir organda meydana gelmesi bakımından ihtiyacı karşılamak için hızlı ve kesintisiz (mütevâtir) olur. Çünkü söz konusu kişilerin kuvveti zayıf olması hasebiyle bu tür hastaların nabzı büyük olmadığı için ihtiyaç büyüklükle karşılanmaz.

Zatülcenb hastalığı anında nabzın kesintisiz olması durumunda, eğer söz konusu hastalık normal seyri üzere devam ederse, bu hasta tehlikede değildir. Eğer söz konusu hastalık normal halinden daha ağır seyrediyorsa bu durum, maddenin ya kalbe ulaşacağına delalet eder. Bunun sonucunda bayılma (havale) meydana gelir. Ya da maddenin akciğere ulaşacağına delalet eder. Bunun sonucunda zatürre meydana gelir. Eğer söz konusu hastalık normal halinden daha hafif şekilde seyrederse bu durum, maddenin ya dimağa ulaşacağına delalet eder. Bu durumda koma (es-sübât) meydana gelir. Ya da madde organa ulaşacaktır. Bu durumda sinirde bir hastalık meydana gelir.

Zübûl (erime) hastalığının sınıfları, bir taksime göre iki tanedir. Şöyle ki zübûl hastası olan kişilerden bir kısmında ateş, süreklidir. Bu kişilerin zübûl hastalığına yakalanması ya onlarda ortaya çıkan çözülmemiş şişlikler dolayısıyla. Ya da bayılmadan dolayı şiddetli bir ateş anında içtikleri şarap dolayısıyla. Zübûl hastalığına yakalanan kişilerden bir kısmında ateş, sürekli değildir. Bunun örneği, ateş esnasında içtiği soğuk bir su sebebiyle zübûl hastalığına yakalanan kişilerdir.

1 Unutkanlık hastalığı, hafıza kaybı, amnezi, lisergus, sersâm-ı bârid; unutma. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 513.

2 Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 552.

وإن كان حدوثه من دم بارد بلغمي أعني من دم^١ قد غلب عليه البلغم سُوي سراسمًا باردًا. وإن كان حدوثه من دم قد غلب عليه الخلطان كلاهما مختلطين أعني البلغم والمُرة الصفراء سُوي ذلك سببًا أرقبًا.

نبض أصحاب ذات الجنب يكون مشاربًا^٢ كنبض سائر من به ورم، من طريق أن ذات الجنب إنما هي ورم ومن^٣ طريق أن هذا الورم في عضو صلب عصبى يكون النبض أشد صلابة وأكثر مشارية، ومن^٤ طريق أنه أقرب إلى القلب يكون النبض سريعًا متواترًا لتتم بذلك الحاجة، إذ كان لا يمكن أن تتم بالعظم من قبل أن نبض هؤلاء ليس بالكثير العظم^٥ لضعف قوتهم.

تواتر النبض في ذات الجنب إن كان على ما قد^٦ جرت به العادة في هذه العلة فلا خوف على صاحبه، وإن كان بأكثر مما جرت به العادة في هذه العلة^٧ فهو يدل على أن المادة إما أن تصير إلى القلب ويحدث عنها غشي، وإما أن تصير إلى الرئة ويحدث عنها ذات الرئة. وإن كان بأقل من مقدار العادة فهو يدل على أن المادة إما أن تصير إلى الدماغ ويحدث عنها سبات، وإما أن تصير إلى العضو ويحدث عنها علة في العصب.

أنصاف الذبول على ضرب من القسمة صنفان، وذلك أن أصحاب^٨ الذبول منهم قوم الحرارة فيهم باقية وإنما عرض لهم الذبول إما من قبل أورام حدثت بهم فلم تنحل، وإما من قبل شراب شربوه في حمى حادة بسبب غشي عرض لهم. ومنهم قوم ليس الحرارة باقية فيهم، بمنزلة من^٩ يصير إلى الذبول بسبب ماء بارد يشربه في وقت الحمى.

١ ب - بلغمي أعني من دم.
٢ ب: نبضًا مشاربًا.
٣ ب - و.
٤ ب - و.
٥ ب: العظم.
٦ أ ج - قد.
٧ ب: عادة صاحب هذه العلة.
٨ أ ج: صاحب.
٩ أ ج: ما.

Zübûl hastalığının sınıfları, yukarıdakinden daha farklı ve açıklama bakımından daha iyi bir şekilde taksim edilebilir ki o da şöyledir: Zübûl hastalığı fail sebeplerinden dolayı üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi çözülmeyen şişliklerden dolayı bedende meydana gelen zübûl hastalığıdır. Bu şişlikten dolayı beden erir, bedenin harareti söner ve yavaş yavaş beden bitkinleşir. Zübûl hastalığının bu türünde nabız, zayıf, oldukça hızlı ve oldukça kesintisiz olur. Nabızın büyüklüğü, hastalığın tüm anlarında bir vuruş açısından farenin kuyruğuna (zenebu'l-fe'ra) benzer.¹ Durumu bu şekilde olan nabızı Archigenes eğri ve bükük olarak isimlendirir. Bu özelliği ile birlikte nabız, tek bir hal üzere sabit olur.

Zübûl hastalığının ikinci sınıfı şudur: Kalbinde meydana gelen bir hastalık veya midesinden kaynaklanan bayılma sebebiyle hasta kişinin başına gelen durum, onu ölüme yaklaştırır. Bundan dolayı hastaya şarap içirilir. Bunun sayesinde hasta ani ölümden kurtulur. Bundan sonra hastalığın uzun süre devam etmesinden dolayı bu kişi bitkin düşer. Bu tür zübûl hastalığında nabız, bir hal üzere sabit, zayıf ve oldukça kesintisiz olur. Veya bu hastaların nabızı, farenin kuyruğuna benzer; fakat hastalığın tüm anlarında böyle değildir.

Zübûlün üçüncü sınıfı, mizacın soğuk, kuru ve kötü olmasından dolayı meydana gelen zübûldür. Zübûlün bu sınıfı -bilhassa göğüste ve akciğerde bulunan organlardan birinin hastalıklı olması durumunda- özellikle yaşlı kişilerin başına gelir. Bu tür zübûl çoğunlukla kendisinden önce olan bir ateş akabinde meydana gelir. Bu tür zübûlde nabız, kuvvet yerinde olduğu sürece düzensiz olur. Çünkü bu durumda karşılanacak bir ihtiyaç söz konusu değildir. Kuvvet oldukça fazla şekilde çözüldüğü zaman ihtiyacın karşılanması için nabız kesintisiz olur.

Tüberküloz (es-sull) olan kişilerin nabızı, küçük, zayıf ve hız bakımından mutedil, bir hal üzere sabit olur. Küçük ve zayıf olmasının sebebi, hastanın kuvvetinin zayıf olmasıdır. Hız bakımından mutedil olmasının sebebi, ihtiyacın kendisi ile karşılanmasıdır. Bir hal üzere sabit olmasının sebebi, bu hastalığın zor çözümlenip uzun süre devam etmesidir.

1 İbn Sînâ, *el-Kanûn Fi'r-Tıb*, I. Kitap, 190-194.

وقد يقسم هذا المعنى بقسمة غير القسمة المتقدمة وأحسن منها شرحاً، وهي أن الذبول من طريق السبب الفاعل له^١ يصنف بثلاثة أصناف. أحدها الذبول الذي يقع إليه البدن بسبب أورام لا تنحل فيذوب بها البدن وتنطفئ حرارته ويذبل أولاً فأولاً، والنبض يكون في مثل هذا الصنف ضعيفاً شديداً السرعة متواتراً جداً ويكون عظمه^٢ شبيهاً بأذنان الفأر في نبضة واحدة في جميع الأوقات. وما كان من النبض كذلك فأرجحاً يسميه المنحني والمائل، ويكون مع هذا ثابتاً على حال واحدة.

والصنف الثاني من^٣ الذبول يحدث عنه ما يعرض للمريض أن يشرف على الموت العاجل بسبب علة تحدث في فؤاده أو غشي من قبل معدته، فيسقى لذلك شراباً وينجو به من الموت الوجي^٤ ثم يذبل بدنه على طول المدة. والنبض يكون في مثل هذا الذبول ثابتاً على حال واحدة ضعيفاً متواتراً جداً أو يكون أيضاً شبيهاً بذب الفأر، إلا أنه لا^٥ يكون كذلك في جميع الأوقات.

والصنف الثالث من^٦ الذبول الذي يحدث بسبب سوء مزاج بارد يابس، وهذا النوع من الذبول يعرض للمشايخ خاصة ولا سيما إذا كان واحد من الأعضاء التي في الصدر والرئة عليلاً، وأكثر ما يعرض هذا الصنف من الذبول إنما يعرض^٧ بعقب حمى متقدمة. والنبض يكون في هذا الذبول ما دامت القوة متماسكة متفاوتاً، وذلك لأنه ليس هناك^٨ حاجة تُقصى، فإذا انحلت القوة غاية انحلالها صار النبض متواتراً وذلك ليبلغ تمام الحاجة.

نبض أصحاب السل يكون صغيراً ضعيفاً معتدل السرعة ثابتاً على حال واحدة، والسبب في صغره وضعفه ضعف القوة، والسبب في اعتدال سرعته أن تتم بذلك^٩ الحاجة، والسبب في ثباته على حال واحدة عسر انحلال هذه العلة وطول مكثها.

٦ ب - من.
٧ ب - إنما يعرض.
٨ ب: هنالك.
٩ أ ج - بذاك.

١ أ ج - له.
٢ أ ج: عظيمة.
٣ ب - من.
٤ ب ج: الوجي.
٥ أ ج - لا.

Zatürre olan kişilerin nabzı, büyük, dalgalı, zayıf, yumuşak, değişken ve kesintisiz olur. Nabzın büyüklüğüne gelecek olursak bu, yumuşak olduğu için damarın uyumlu olmasından dolayı ve aynı şekilde ihtiyacın gereğinden dolayı olur. Dalgalı olması ise rutubetin çok olmasından ve kanın tabiatının rutubetli olmasından dolayıdır. Zayıflığı ise kalpte mevcut olan yaşamsal kuvvenin zayıflığından dolayıdır. Yumuşak olması ise şişmiş organın yani akciğerin yumuşak olmasından dolayıdır. Değişken olmasına gelecek olursak, değişkenlik ya bir vuruşta ya da birçok vuruşta olur. Nabzın bir vuruşta değişken olması, kesik kesik, dalgalı ve iki vuruşlu olmasıdır. Nabzın birçok vuruşta değişken olması, fetret ve sükûn beklendiği yerde nabzın, bir vuruşa sahip olmasıdır. Aynı zamanda bu nabız, diğer değişkenlik sınıflarında da değişken olur. [Zatürre olan kişilerin nabzının] kesintisiz olmasına gelecek olursak bunun sebebi, akciğerinde bir şişlik meydana gelen kişilerin hepsinde söz konusu şişliği bir ateşin ve bazen de koma (derin uyku-sübât) hastalığının takip etmesidir. Bu iki semptomdan hangisi baskın gelirse, kesintisizliğinin miktarı, baskın gelen şeye göre olur. Şöyle ki baskın gelen semptom ateş olursa kişinin nabzı, oldukça kesintisiz olur. Eğer baskın olan semptom koma (sübât) olursa nabız, az kesintisiz olur.

Dimaçda (beyin) meydana gelen hastalıklar ya beyin kendi cevherinde ya onda bulunan damarlarda ya beyin karıncıklarında (butûnu't-dimağ) ya da ruhun, dimaçdan sinire aktığı kanallarda meydana gelir. Beynin kendi cevherinde meydana gelen hastalıkların örneği, orada meydana gelen şişliktir. Bu şişlik, soğuk bir maddeden kaynaklanırsa buna soğuk sersâm adı verilir. Bu hastalık özellikle beyin ön kısmında meydana gelen hastalıklardandır. Eğer şişlik sıcak bir maddeden kaynaklanırsa buna da sıcak sersâm adı verilir. Bu şişlik, söz konusu iki şişlikten mürekkep bir maddeden kaynaklanırsa buna ağır koma (es-sübâtu'l-erâkî) adı verilir.

Beyinde bulunan damarlarda meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bunun örneği, melankolik bozukluk (el-vesvâsu's-sevdavî), baş dönmesi başlangıcı (es-seder) ve baş dönmesidir (ed-düvâr). Beynin bütün karıncıklarında meydana gelen hastalıklar, karıncıkların tümünün tıkanmasından kaynaklanır. Bu tıkanıklık bazen, nefsânî ruhtan sinirlere kesinlikle bir şeyin intikal etmesine engel olur. Bundan kaynaklanan hastalığa felç (es-sekte)¹ denir. Bu engelleme bazen de kısmî olur. Bundan kaynaklanan hastalığa sara denir.

1 Apopleks. Bk. Tokadi Mustafa Efendi, *Tahbîzu'l-Mathbûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 539.

وأما أصحاب ذات الرئة فنبضهم عظيم موجي ضعيف لئين مختلف متواتر. أما عظمه فلائ الآلة مطاوعة من طريق أنها لينة ولأن الحاجة تدعو إلى ذلك. وأما موجيته فلكثرة الرطوبة، ولأن الدم في طبعه رطب. وأما ضعفه فلضعف القوة الحيوانية التي في القلب. وأما لينه فللين العضو الوارم أعني الرئة. وأما اختلافه في نبضة واحدة وفي نبضات كثيرة، فاختلفه في نبضة واحدة أنه يكون منقطعاً موجياً ذا قرعتين، واختلفه في نبضات كثيرة أنه يكون ذو فترة وذو نبضة واقعة في الوقت الذي يتوقع فيه السكون، ويكون مختلفاً أيضاً في الأصناف الأخر. وأما تواتره فالسبب فيه أن جميع من يحدث في رثته ورم فالحمى تابعة لذلك الورم وربما تبعه أيضاً سبات، وأيّ هذين العرضين كان أغلب فمقدار التواتر يكون بقياس غلبته، وذاك أنه وإن كان الأغلب الحمى فنبضه يكون في غاية التواتر، وإن كان السبات هو الأغلب كان النبض قليل التواتر.

العلل العارضة في الدماغ إما أن تعرض في نفس جوهره، وإما أن يعرض في العروق التي فيه، وإما أن تعرض في بطونه، وإما أن تعرض في المجاري التي فيها يجري الروح من الدماغ إلى العصب. والعلل التي تعرض في نفس جوهر الدماغ هي؛ بمنزلة الورم الحادث فيه، وهذا الورم إن كان حدوثه عن مادة باردة سُمِّي سراًماً بارداً، وهذه العلة هي من العلل التي تحدث في مقدار الدماغ خاصة، وإن كان حدوث الورم عن مادة حارة سُمِّي سراًماً حاراً، وإن كان حدوثه عن مادة مركبة من المادتين سُمِّي سباتاً أرقياً.

فأما العلل الحادثة في العروق التي في الدماغ فبمنزلة الوسواس السوداوي والسدر والديوار. فأما العلل التي تحدث في بطون الدماغ فمنها ما يحدث عن سدة وتكون في البطون كلها، وهذه السدة مرة يكون سدة تمنع من أن ينفذ شيء أصلاً من الروح النفساني في العصب، والعلة الحادثة عنها يقال لها السكنتة، ومرة تمنع بعض المنع ويقال لهذه العلة

الصرع^٦.

- ١ ب: أصناف.
- ٢ ب: ما.
- ٣ أ ج - أيضاً.
- ٤ ب: وهي.
- ٥ ب: ويقال للعلة الحادثة عنها.
- ٦ أ: الصدع.

Beynin karıncıklarında meydana gelen hastalık, bir karıncıkta meydana gelebilirken, diğerlerinde meydana gelmeyebilir. Bu hastalık ya balgamsı maddeden kaynaklanan koma (sübât) gibi beynin ön iki karıncığında ya da beynin arka kısmındaki bir karıncıkta meydana gelir. Bunun örneği, kuru ve soğuk maddeden ve kendisi ile beraber bir madde bulunmayan kuru ve soğuk kötü mizaçtan kaynaklanan katelepsi hastalığıdır (el-cumûd).¹

Nefsânî ruhun, dimağdan sinirlere nüfuz ettiği kanallarda meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bu hastalıklar bazen, ruhun nüfuz ettiği kanallara nüfuz etmesini tamamen engelleyen bir tıkanıklıktan dolayı olur. Felç ya da yatalak olma (istirha)² olarak bilinen hastalık bundan kaynaklanır. Hastalıklardan bazısı, söz konusu kanallardan bazısının tıkanmasından dolayı kasılma olarak bilinen hastalığa neden olur. Bu hastalıkta nefsânî ruh, sinire akar; ancak bu, kısmen engellenir.

Soğuk sersâm olan kişilerin nabzı, büyüklük, zayıflık, dalgalılık, yumuşaklık bakımından zatürre olan kişilerin nabzı ile ortaktır. Oldukça yavaş olması bakımından ise zatürre olan kişilerin nabzından ayrışır. Bunun sebebi, bu hastalığın soğuk bir maddeden kaynaklanmasıdır. Yine soğuk sersâm olan kişilerin nabzı, daha düzensiz olması bakımından zatürre olanların nabzından farklılaşır. Bunun sebebi, yukarıda geçen sebebin aynısıdır. Soğuk sersâm olan kişilerin nabzı, az miktarda değişken olması bakımından zatürre olanların nabzından ayrışır. Bunun sebebi, hastalığın kalbe yakın olmamasıdır. Yine soğuk sersâm olan kişinin nabzı, sükûn beklendiği yerde vuruşlar olmasından dolayı özellikle onda meydana gelen fetret bakımından zatürre olan kişinin nabzından farklılaşır. Zira yaşamsal kuvve, zatürre hastalığında olduğu gibi bu hastalıkta baskı altında kalmaz. Yine bazı zamanlar sersâm olan hastaların nabzı iki vuruşlu olmak bakımından zatürre olan hastaların nabzından ayrışır. Şişlik, kendisi sebebiyle beyin zarı genişleyene kadar büyük olduğu zaman bundan dolayı atardamar sertleşir.

Sıcak sersâm olan kişilerin nabzına gelecek olursak bunların nabzı, sert, küçük, az kuvvetli, oldukça hızlı, kesintisiz ve hafif dalgalı olur. Ateşlere özgü semptomlar, bu hastalıkta da mevcuttur. Nabzın sert olmasının sebebi, şişlikten kaynaklanan genişlemedir. Çünkü özellikle genişleyen şey, beyin zarıdır.

1 Katelepsi, adalelerin donması ile irade ve hissini birdenbire kaybolması hastalığı. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 268.

2 Gevşeme, felç. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 391.

ومن العلل التي تحدث في بطون الدماغ علل تحدث في^١ بعضها دون بعض، إما في البطنين المتقدمين فبمنزلة^٢ السبات الحادث عن المادة البلغمية، وإما في البطن المؤخر فبمنزلة^٣ الجمود الحادث عن مادة باردة يابسة وعن سوء مزاج بارد يابس لا مادة معه.

٥ فأما العلل الحادثة في المجاري التي ينفذ فيها الروح النفساني من الدماغ إلى العصب، فربما كانت^٤ من سدة تمنع الروح بتة^٥ من النفوذ في المجاري التي تنفذ فيها، ويحدث عن ذلك العلة المعروفة بالاسترخاء والفالج^٦، وربما سدت بعضها فيحدث عن ذلك العلة المعروفة بالتشنج. والروح النفساني في هذه العلة يجري إلى العصب لكنه ممنوع بعض المنع.

١٠ نبض أصحاب السرسام البارد يشارك نبض أصحاب ذات الرئة في العظم والضعف والموجية واللين، ويخالفه في أنه أشد إبطاءً منه، وذلك لأن هذه العلة إنما تحدث من^٧ مادة باردة، وفي أنه أشد تفاوتاً منه لذلك السبب بعينه، وفي أنه أقل اختلافاً منه، وذلك لأن العلة ليست هي بالقرب من القلب، وفي أن الفترات خاصة تعرض فيه النبضات^٨ الواقعة عند توقع السكون، وذلك من طريق أن القوة الحيوانية لا ينالها الضغط كما ينالها في ذات الرئة، وفي أنه يكون في بعض الأوقات ذا قرعتين، وذلك إذا كان^٩ الورم عظيمًا حتى تمدد بسببه الغشاء المغشى على الدماغ فيصلب بذلك العرق الضارب.

وأما نبض أصحاب السرسام الحار فهو صلب صغير قوي قليلاً سريع جداً متواتر وفيه بعض الموجية، والعرض الخاص بالحميات قائم موجود فيه. والسبب في صلابته التمدد التابع للورم، وخاصة لأن الغشاء المغشى للدماغ هو الذي يتمدد. والسبب في صغره أن العروق الضاربة صلبة^{١٠} لا تطاوع ولا تجيب إلى الانبساط، ولأن القوة ضعيفة.

٦ ب: أو الفالج.
٧ ب: عن.
٨ ب: لأن النبضات.
٩ ب: ذا قرعتين إذ كان.
١٠ ب: فإن العرق الضارب صلب.

١ أ ج - في.
٢ ب: بمنزلة.
٣ ب: بمنزلة.
٤ ب: فإنها ربما.
٥ أ ج: كان.

Nabzın küçük olmasının sebebi, kuvvet zayıf olduğu için yayılmaya cevap vermeyen atardamarın sert ve uyumsuz olmasıdır. Nabzın kuvvetinin az olmasının sebebi kuruluşun, toplaması ve germesidir. Nabzın hızlı ve kesintisiz olmasının sebebi maddesinin, sıcak safra cinsinden olmasıdır. Nabzın dalgalı olmasının sebebi, beynin tabiatının rutubetli olmasıdır.

Ateşlere özgü olan semptomlara gelecek olursak bunlar, yayılmanın sonu, inkıbazın başlangıcı, inkıbazın sonu, yayılmanın başlangıcı ve ani bir kesilme ile birlikte nabzın, diğer parçalarından daha hızlı olmasıdır.

Ateşlerin tümünde ya ateşin maddeye baskın olması ya maddenin ateşe baskın olması ya da bunların her ikisinin yani madde ve sıcaklığın baskın ve çok olması kaçınılmazdır. Eğer sıcaklık baskın gelip söndürmeye ve soğutmaya fazlasıyla gerek duyulursa inkıbazın sonu ve yayılmanın başlangıcı nabzın diğer kısımlarından daha hızlı olur. Çünkü tabiat, -kalbi soğutan-soğuk bir hava cezbetmek için yayılmaya doğru meyleder. Fazla dumanı dışarı çıkarma ihtiyacı oldukça şiddetli olursa yayılmanın sonu ve inkıbazın başı, nabzın diğer parçalarından daha hızlı olur. Tabiat, -kalbi oldukça soğutan-soğuk bir hava cezbetmek için yayılmaya doğru meyleder. Eğer madde daha baskın olursa ve fazla olan dumanı dışarı çıkarma ihtiyacı fazla olursa, yayılmanın sonu ve inkıbazın başlangıcı, nabzın diğer parçalarından daha hızlı olur. Çünkü, fazla dumanı sıkıştırmak, defetmek ve dışarıya atmak için tabiat kabzetmeye doğru meyleder. Eğer her ikisi yani madde ve sıcaklık yüksek olursa -sıcak sersâm hastalığında meydana gelen belirtiler gibi- yukarıda belirtilen iki durum ortaya çıkar. Ancak yayılmanın sonu ve inkıbazın başlangıcı, inkıbazın sonundan ve yayılmanın başlangıcından daha hızlı olur. Çünkü sıcak sersâm hastalığında madde, harareten daha fazladır.

Sıcak sersâm hastası olan kişilerin nabzı ya sürekli olur ya da bazı zamanlarda meydana gelir. Sürekli meydana gelen nabzı daha önce açıklamıştık. Bazı zamanlarda meydana gelen nabza gelecek olursak [a] bu nabızdan bazıları, titrek nabız olur. Titrek nabız, kuvvet oldukça güçlü ve damar sert olduğu zaman meydana gelir. [b] Bu nabızdan bazıları ise kesik ve kasıntılı olur. Kesik ve kasıntılı nabız, nabzı kasacak bir hastalık meydana geldiği zaman olur. [c] Bu nabızdan bazıları, damarın konumu bakımından değişkenlik arz eder. Bu tür nabız, ya bir kısmı yukarıda bir kısmı aşağıda olan damarın parçalarında olur;

والسبب في أنّ قوته قليلة أنّ اليبس يجمع ويشد. والسبب في سرعته وتواتره أنّ المادة من جنس المرار حارة. والسبب في موجيَّته أنّ طبع الدماغ طبع رطب.

وأما العَرَض الخاص بالحمّيات الذي يكون موجودًا قائمًا فيه فهو^١ أنّ يكون آخر الانبساط وأول الانقباض وآخر الانقباض وأول الانبساط أسرع من سائر أجزاء النبض مع انقطاعه^٢ دفعة.

ليس تخلو الحمّيات كلها من أنّ تكون الحرارة أغلب فيها للمادة أو المادة أغلب للحرارة أو تكونا كليهما غالبتين كثيرتين أعني المادة والحرارة، فإنّ كانت الحرارة أغلب وكانت الحاجة إلى التطفئة والتبريد أشد كان آخر الانقباض وأول الانبساط أسرع من سائر أجزاء النبض، وذلك لأن الطبيعة تبادر إلى الانبساط لتجلب به هواءً باردًا تروّح^٣ به عن القلب. وإنّ كانت المادة أغلب وكانت الحاجة إلى إخراج الفضول الدخانية أشد كان آخر الانبساط وأول الانقباض أسرع من سائر أجزاء النبض، وذلك لأنّ الطبيعة تبادر إلى الانقباض لتعصر وتدفع الفضول الدخانية وتخرجها. وإنّ كان كلاهما غالبين أعني المادة والحرارة عرض الأمران كلاهما، بمنزلة ما يعرض ذلك في السرسام الحار، إلا أنّ آخر الانبساط وأول الانقباض يكون أسرع من آخر الانقباض وأول الانبساط لأنّ المادة في السرسام الحار أكثر من الحرارة.

نبض أصحاب السرسام الحار منه ما يعرض دائمًا ومنه ما يعرض^٤ في الحين. والذي يعرض منه دائمًا قد وصفناه^٥ فيما مضى من القول. فأما الذي يعرض في الحين فمنه النبض المرتعد، وهذا النبض يكون إذا كانت القوة قوية والعرق صلبًا، ومنه النبض الذي يكون منقطعًا متشجّبًا، وهذا النبض يكون إذا حدثت علة تشنجية، ومنه النبض المختلف في وضع العرق. والاختلاف في وضع العرق يكون^٦ إما في أجزاء العروق إذا كانت بعضها فوق وبعضها أسفل،

١ أ.ج: وهو.
٢ ب: انقطاع.
٣ ب: تطفئ.
٤ أ.ج: من.
٥ ب - ومنه ما يعرض.
٦ ب: وصفنا.
٧ ب: وهذا النبض يكون.

ya da damarın tümünde olur. Şöyle ki bu, tümünü kabzetme durumunda olduğu gibi yukarıya doğru yükselme şeklinde olur; ya da çekiliyormuş gibi aşağı inme şeklinde olur. [d] Bu nabızdan bazılarının kesintisizliği çok olur. Bu tür nabız, kuvvetin zayıflığına işaret ettiği için ileride meydana gelecek bir havaleye/bayılmaya delalet eder.

Ağır koma (es-sübâtü'l-erâkî) hastalığından kaynaklanan belirtiler, -katelepsi (el-cumûd) hastası olarak bilinen kişilerde meydana gelen semptomlar gibi- çoğu zaman hastanın gözlerini kapatması, uyuklaması ve uyuya kalması, sonrasında gözünü kırpmadan uzun bir süre sabit bir noktaya bakmasıdır. Yine bir kişinin hastaya bir şey sorup onu konuşmaya zorlaması halinde hastanın zorlanarak cevap vermesi, hastanın cevabının, oldukça yavaş ve müphem olmasıdır. Çoğu durumda böyle bir hasta, belirli bir düzen olmayacak şekilde karma karışık konuşur ve saçmalar.

Sıcak sersâm ile soğuk sersâm hastalığının birleşmesinden kaynaklanan ağır koma (es-sübâtü'l-erâkî) olarak bilinen hastalığa yakalanmış kişinin nabızı, sıcak sersâm hastası olan kişinin nabızı ile hız, kesintisizlik, kuvvet ve özellikle -hâricî hareket ile aniden meydana gelen kesilme hariç- ateşe yakalanmış kişilerin nabzının niteliği bakımından ortaktır. Yine ağır koma (es-sübâtü'l-erâkî) hastasının nabızı, soğuk sersâm hastalarının nabzının, sıcak sersâm hastalarının nabzının kuvvet, kesintisizlik ve hız bakımından daha az olması, yine genişlik açısından daha fazla ve daha kısa olması hasebiyle ortaklık arz eder. Nabzın geniş olmasının sebebi, balgamın rutubetidir. Kısa olmasının sebebi, nabzın oldukça geniş olmasıdır. Çünkü cismin çaplarından biri arttığında diğeri kısalmır.

Katelepsi (el-cumûd) hastalığı olarak bilinen hastalığa tutulmuş kişinin nabzına gelecek olursak, soğuk sersâm hastalarının nabızı ile büyüklük, yavaşlık ve düzensizlik bakımından ortaktır. Çünkü her iki hastalık, soğuk bir sebepten dolayı meydana gelir. Bunların nabızı şu açılardan farklılaşır: Donukluk hastalığına tutulmuş kişinin nabızı, soğuk sersâm hastası olan kişinin nabızı gibi zayıf ve yumuşak değildir. Çünkü soğuk sersâm, soğukluk ve rutubetten; donukluk hastalığı ise soğuk ve kuru bir hastalıktan kaynaklanır. Damarların yumuşak ve kuvvetin gevşek olması rutubetin gereğidir. Damarların sert olmasıyla birlikte damarın dolu (şişkin) ve sağlıklı olması, kuruluşun gereğidir.

وإما في جملته بأن ينشال ويرتفع كله إلى فوق كأنه يتقبض أو ينحط^٢ إلى أسفل وكأنه^٣ ينجذب. ومنه النبض الكثير التواتر وهذا النبض يدل على غشي سيكون، وذلك أنه يدل على ضعف من القوة.

الأعراض التابعة للسبات الأرقى هي أن^٤ يكون العليل في أكثر الحالات يغمض عينيه وينعس ويغط ثم يعود فيحرق بصره مدة طويلة من غير تطرف،^٥ كمثل ما يعرض لمن به العلة المعروفة بالجمود، وأن يكون إذا سأله إنسان عن شيء أو أكرهه على أن يتكلم لم يجبه إلا بشدة وبكده وكان جوابه غير متمهل غير مبين،^٦ وأن يكون في أكثر الحالات يتكلم بكلام مشوش مختلط لا يجري على استقامة ويهذي هذياناً باطلاً.

ونبض من به هذه العلة المعروفة بالسبات الأرقى - بسبب أنها علة مركبة من السرام الحار والسرام البارد - يكون مشاركاً لنبض أصحاب السرام الحار في السرعة والتواتر والقوة وفي الخاصية المخصوص بها نبض المحمومين خلا الانقطاع الكائن دفعة في الحركة الخارجة، ويكون مشاركاً لنبض^٧ أصحاب السرام البارد في أنه أقل سرعة وأقل تواتراً وأقل قوة من نبض أصحاب السرام الحار، وفي^٨ أنه يكون أكثر عرضاً وأقصر. والسبب في عرضه رطوبة البلغم، والسبب في قصره زيادة عرضه، وذلك لأن أقطار الجسم إذا زاد الواحد منها نقص الآخر.^٩

وأما نبض من به هذه العلة المعروفة بالجمود فإنه مشارك لنبض أصحاب السرام البارد في العظم والإبطاء والتفاوت، وذلك لأنهما جميعاً يكونان من علة باردة، ويخالفه في أنه^{١٠} ليس هو من الضعف على مثال ما عليه حال أصحاب السرام البارد ولا هو لئين مثله، وذلك^{١١} لأن السرام البارد يكون من علة باردة رطبة، والجمود من علة باردة يابسة، ومن شأن الرطوبة أن يكون معها لين العروق واسترخاء القوة، ومن شأن اليبس أن يكون معه صلابة العروق واكتناز العروق وصحتها.

١ ب: بأن ينحط. ٢ ب: ب - و. ٣ أ: أ - و. ٤ ب: ب - و. ٥ ب: متمهل مبيئاً. ٦ ب: النبض. ٧ أ: أ - و. ٨ ب: منهما محق للآخر. ٩ أ: أ - و. ١٠ أ: على مثال ما عليه ذلك ولا مثله وذلك، ج: على مثال ما عليه ذلك. ١١ ب: أن يطرف.

Katelepsi (el-cumûd) ve soğuk sersâm hastalığı arasında üç şeyde fark vardır: Birincisi, fail sebep, ikincisi hastalığın konumu, üçüncüsü doğurduğu semptomlardır. Fail sebebe gelecek olursak fail sebep, soğuk sersâm hastalığının çürümüş ve rutubetli-soğuk bir sebepten; donukluk hastalığının kuru-soğuk bir sebepten dolayı meydana gelmesi hasebiyle farklılaşır. Hastalığın konum bakımından farklılaşması şu şekilde olabilir: Soğuk sersâm hastalığı, beynin ön kısmında olur. Bu hastalık, beynin karıncıklarında değil, beynin kendi cevherinde meydana gelir. Donukluk hastalığı ise beynin arka kısmında olur. Bu hastalık, beynin kendi cevherinde değil, beynin arka karıncığında meydana gelir. Donukluk ve soğuk sersâm hastalığının her ikisinden kaynaklanan semptomlar da farklılık arz eder. Soğuk sersâm hastalığına, bedenin gevşekliği ve yumuşaklığı eşlik ederken, donukluk hastalığına bedenin imtila'ı ve sertliği eşlik eder. Yine soğuk sersâm hastalığına, kesinlikle ateş eşlik eder. Bundan dolayı bu hastalığa tutulmuş kişinin nabızı, değişken olur. Donukluk hastalığına ateş eşlik etmez, bundan dolayı bu kişinin nabızı, dengeli (müstevi) olur.

Kramp hastası olan kişinin nabızı, yayılmış olup damar parçalarında, damarların konumlarında ve hareketlerinde farklılık söz konusudur. Damarların parçalarının konumlardaki farklılığa gelecek olursak bu, -atıcının yayından atılan ok gibi- parçalardan bazılarının yukarı ve üste doğru çıkmasından dolayı, bazılarının ise -sanki bir şeyi çekiyormuş gibi- aşağı doğru gitmesinden dolayı olur. Damarların parçalarındaki harekete gelecek olursak bazı parçalar, hızlı bir şekilde hareket eder, bazıları ise yavaş şekilde hareket eder. Yine bu durumda, damarın kendisine dokunulduğunda damar, diğerlerinden daha sıcak olur. Damarın daha sıcak olması, bu hastalıktan dolayı organları zorlayan kasrî hareket sebebiyledir. Söz konusu aşırı sıcaklığın çoğunlukla meydana gelmesi, koma (sübât) ve kramp birlikte olursa meydana gelir. Şöyle ki bu anda beden tümüyle soğuk olur; bundan dolayı da damarın bulunduğu yerdeki sıcaklığı hissetmek, daha açık, daha fazladır ve daha doğrudur.

Yatalak (istirha'-hemiparaliz) ve felç olan kişinin nabızı, küçük, zayıf ve yavaş olur. Bazı zamanlarda düzensiz, bazı zamanlarda ise kesintisiz olur. Nabzın küçük olmasına gelecek olursak bu, kuvvetin zayıf olmasından ve ihtiyacın da az olmasından dolayıdır. Nabzın yavaş olmasına gelecek olursak

والفرق بين الجمود والسرسام البارد في ثلاثة أشياء أحدها السبب الفاعل، الثاني الموضوع العليل، والثالث الأعراض التابعة. أما السبب^١ الفاعل فيختلفان فيه من طريق أنّ السرسام البارد يكون من سبب بارد رطب قد عفن، والجمود من سبب بارد يابس. وأما الموضوع العليل فيختلفان فيه من طريق أنّ السرسام البارد هو علة تكون في الجزء المقدم من الدماغ، وليس هو من العلل التي تكون في بطون الدماغ، بل في نفس جوهره، والجمود علة تكون في الجزء المؤخر من الدماغ وليست في نفس جوهره، بل في البطن المؤخر. وأما في الأعراض التابعة لهما فيختلفان من قبل أنّ السرسام البارد يعرض معه ويتبعه رخاوة البدن وسلاسته، والجمود يعرض معه برودة ويتبعه اكتناز البدن واستحصافه، والسرسام البارد أيضًا يكون معه لا محالة حمى ولذلك يكون نبض صاحبه مختلفًا^٢ والجمود لا يكون معه حمى فلذلك^٣ يكون نبض^٤ صاحبه مستويًا.

نبض أصحاب التشنج يكون متمدداً ويكون فيه اختلاف في أجزاء العروق وفي وضعها وفي حركتها. أما في وضعها فلأنّ الأجزاء يكون بعضها يصعد ويرتفع إلى فوق كأنّها سهام تقلت من قوس رام، وبعضها ينحط إلى أسفل كأنّ شيئاً يجذبها. وأما في حركتها فإنّ بعض الأجزاء يتحرك حركة سريعة وبعضها يتحرك حركة بطيئة. ويكون أيضًا أنّ العرق يكون عند الملمس أشد حرارة من غيره، وذلك يكون بسبب الحركة القسرية^٥ التي يضطر الأعضاء إليها لما بها من هذه العلة. وأكثر ما تتبين هذه الحرارة الزائدة إن كان التشنج مع سبات، وذلك لأنّ البدن كله في هذا الوقت يكون باردًا فيكون إدراك الحس بحرارة موضع العرق أبلغ وأكثر وأصدق^٦.

نبض أصحاب الاسترخاء والفالج يكون صغيرًا ضعيفًا بطيئًا، ويكون في بعض الأوقات متفاوتًا في بعضها متواترًا. أما صغره فلضعف القوة وقلة الحاجة، وأما إبطاؤه

١ أ ج: بسبب.
٢ ب: مختلفًا غير مستو.
٣ ب: ولذلك.
٤ ب - نبض.
٥ ب: العيفة.
٦ أ ج - وأصدق.

bu, her iki durumun (kuvvet ihtiyaç) birlikte olmasından dolayıdır. Bazı zamanlarda nabzın düzensiz olmasına gelecek olursak bu, ihtiyacın az olmasından dolayıdır. Bazı zamanlarda nabzın kesintisiz olmasına gelecek olursak bu, kuvvet oldukça zayıfladığında meydana gelir. Ancak kesintisizlikle birlikte nabız düzensizlik üzere fetretli olur. Çünkü kuvvet hareketi devam ettirmeye muktedir değildir. Ancak kuvvet hareketin ortasında yorulur ve biter. Kuvvetin bitmesi ve yorulması düzensiz bir şekilde gerçekleşir.

Sekte ve sara hastası olan kişilerin nabzı aynı türdendir. Şöyle ki her iki hastalık, aynı türdendir. Bu hastalıkların her ikisinin fail sebebi, beyin karıncıklarında meydana gelen bir tıkanıklıktır. Söz konusu tıkanıklık eğer büyük olursa ve hiçbir şekilde nüfuz edemeyecek derecede karıncıkları tıkar-
sa, bundan dolayı sekte hastalığı meydana gelir. Eğer tıkanma az olursa ve tıkanıklık tamamıyla olmazsa bu durumda sara hastalığı meydana gelir. Bu iki hastalığa yakalanan kişilerin nabzı, tabii açıdan çokluk ve azlık bakımından farklılık arz eder. Çünkü sekte hastası olan kişilerin nabzı tabii durumdan daha çok değişirken; sara hastası olan kişilerin nabzı daha az değişir.

Sekte hastası olan kişinin nabzı, hasta az miktarda zarar gördüğü ve hastalık tabiata galip gelmediği sürece, damarların iki kenarında sadece bir yayılma görülür. Eğer hastalık, tabiatı ağırlaştırıncaya kadar ona galip gelirse, kişinin nabzı oldukça değişken ve yayılmış olur. Nabzın küçüklüğü ve zayıflığı artarsa bu durumda nabız, düzensiz ve yavaş olur. Hastalık kuvveti yorarsa ve zayıflatırsa bu durumda nabız, zayıf, küçük, hızlı ve kesintisiz olur.

Göğüste ağrı ve sıkışma (ez-zebha-anjina pektoris) olan kişilerin nabzı, hastalığın miktarı orta bir miktarda olduğu sürece kasılma hastası olan kişilerin nabzı gibi yayılmış olur. Eğer söz konusu yayılma aşırı olursa hastalık kasılmaya döner ve nabız, zatürre hastası olan kişilerin nabzı gibi dalgalı ve büyük olur. Yine yayılma durumu daha aşırıya giderse bu, hastalığı zatürreye çevirir. Göğüste ağrı ve sıkışma hastalığında boğulma oldukça şiddetli olursa nabız, küçük ve düzensiz olur. En sonunda nabız, küçük, değişken ve kesintisiz olur.

فلا مريمين جميعاً، وأما تفاوته في بعض الأوقات فلقلة الحاجة، وأما تواتره في بعضها فعندما تكون القوة قد ضعفت جداً إلا أنه يكون مع تواتر ذو فترات على غير نظام من قبل^١ أن القوة لا تطيق أن تدمن^٢ التحريك لكنها تنتهي وتكَلّ في وسط الحركة، وانتهائها وكالاتها^٣ تكون على غير نظام.^٤

٥ نبض أصحاب السكتة وأصحاب الصرع من نوع واحد بعينه، وذلك أن العلتين جميعاً من نوع واحد بعينه، لأنّ السبب الفاعل لهما جميعاً إنما هو سدة تكون في بطون الدماغ، ولكن هذه السدة إن كانت عظيمة وكانت قد سدّت البطن سداً لا ينفذ معه منها شيء حدث عن ذلك السكتة، وإن كانت يسيرة ولم ينسد غاية السد حدث عنها صرع. وقد يختلف نبض أصحاب هاتين العلتين من قبل كثرة التغيير عن الحال الطبيعية وقلته، وذلك لأنّ أصحاب السكات يتغير نبضهم عن الحال الطبيعية كثيراً، وأصحاب الصرع يتغير نبضهم عن حاله^٥ قليلاً.

ونبض^٦ أصحاب السكتة يكون ما دام المريض لم ينله من الأذى إلا اليسير ولم تقوَ العلة بعد على الطبيعة^٧ لا يتبين فيه إلا التمدد في العروق من الجانبين فقط، فإن قويت العلة على الطبيعة حتى^٨ تثقلها صار النبض مختلفاً متمدداً جداً، وإن زاد صغره وضعفه صار متفاوتاً بطيئاً، وإن أعيت^٩ العلة القوة وأضعفتها جداً صار النبض ضعيفاً صغيراً سريعاً متواتراً.^{١٥}

ونبض أصحاب الذبحة لا يزال ما دامت العلة مقدارها مقداراً وسطاً^{١٠} متمدداً مثل نبض المتشنجين، وإن أفرط هذا التمدد أفضت العلة إلى التشنج، ويكون هذا عظيمًا موجبًا مثل نبض أصحاب ذات الرئة، وإن أفرط فيه ذلك أفضت العلة بصاحبها إلى ذات الرئة، فإن كان الاختناق في الذبحة قويًا شديدًا كان النبض صغيراً متفاوتاً، ثم إنه في آخر الأمر يصير صغيراً مختلفاً متواتراً.^{٢٠}

٦ أ - و.
٧ ب: الطريقة.
٨ أ ج: حين.
٩ ب: أنخنت حلت.
١٠ ب - وسطاً.

١ أ ج: على غير نظام قيل.
٢ أ ج: أزيد من.
٣ أ ج: ودالاتها.
٤ ب: وذلك بغير نظام.
٥ أ ج - عن حاله.

Şiddetli nefes daralması (nefesu'l-intisâbu'l-hâdde) hastası olan kişilerin nabızı, sürekli değişken, düzensiz ve fetretli olur. Ancak hastalık miktar bakımından orta düzeyde ise nabız, kesintisiz ve hızlı olur. Eğer hastalık oldukça şiddetli ve zor olursa bu durumda nabız, yavaş ve düzensiz olur. 5 Eğer hastalık kişiyi o yerde öldürecek düzeyde artarsa nabız, kesintisiz olur.

Rahim boğulması¹ olarak bilinen hastalığa yakalanan kadınların nabızı, kuvvet yerinde olduğu sürece kasıtlı bir şekilde yayılmış ve düzensiz olur. Eğer kuvvet yerinde olmazsa ve rahimde meydana gelen tıkanıklık öldürücü 10 olursa bu durumda nabız, kesintisiz ve düzensiz. Bu durum geçicidir.

Nabız, mideden dolayı değişir. Bu değişim, ya keyfiyeti mideye eziyet veren bir şey sebebiyle ya miktarı eziyet veren bir şey sebebiyle ya da midede meydana gelen bir yayılma sebebiyle olur. Keyfiyeti sebebiyle eziyet veren şeyin örneği, midede meydana gelen yanma, bulantı, öğürme 15 refleksi ve kusmadır. Durum böyle olduğu zaman nabız, süreklilik bakımından oldukça kesintisiz, küçük ve zayıf olur. Söz konusu semptomlar uzun süre devam ederse ve güçlenirse bu durumda nabız kurtsu (dudî) olur. Miktarı eziyet veren şeylere gelecek olursak, bunlardan bazıları, kuvvetli bir keyfiyeti olmayan gıdalar gibi müstakil şeylerdir. Ancak bunun 20 miktarı çok olup, mideye ulaştığında mideyi ağırlaştırır. Durumu bu şekilde olan rutubet midede toplanıp ona ağırlık verdiğinde bundan dolayı nabız, düzensiz, yavaş, küçük ve zayıf olur. Miktarı eziyet veren şeylerden bazıları ise miktar bakımından çokluğu ve keyfiyet bakımından soğukluğu 25 gelen semptomlardır. Bundan dolayı nabız, oldukça düzensiz, daha yavaş, daha küçük ve daha zayıf olur.

Midede meydana gelen eziyet verici yayılmaya gelecek olursak bunun örneği, şişlikten dolayı meydana gelen yayılmadır. Bundan dolayı nabız, tescere gibi (minşarî) ve fazla sert olur. Mideye ağırlık veren sebepler artarsa bu 30 durumda nabız, bir vuruşlu nabızda meydana gelen değişkenliğin bir türü bakımından değişken olur. Şöyle ki atardamar yayıldığında, ona dokunan kimse damarın, kum taneleri gibi olduğunu hisseder.

1 Kadınlar da adet kanının gelmemesi sorunundan kaynaklanan hastalık.

ونبض أصحاب نَمَس الانتصاب الحاد لا يزال دائماً مختلفاً غير منتظم ذا فترات، إلا أنه إن كانت العلة وسطاً في مقدارها كان النبض متواتراً سريعاً، وإن كانت العلة في غاية الصعوبة والشدة كان النبض بطيئاً منقطعاً.^٢ قال حنين: وجدنا في اليوناني وكان سريعاً متواتراً^١ وإن كانت تزيد إلى أن تقتل صاحبها على المكان كان النبض متواتراً.

٥ ونبض النساء اللواتي تصيبهن العلة المعروفة باختناق الرحم لا يزال ما دامت القوة باقية على حالها متمدداً تمدداً تشنجياً متفاوتاً، فإن لم تكن القوة باقية على حالها وكان الاختناق مهلكاً صار النبض متواتراً غير منتظم منقضي.

والنبض يتغير من قبل المعدة إما بسبب شيء كيفيته تؤذي المعدة، وإما بسبب شيء مقداره يؤذيها، وإما بسبب تمدد يعرض لها. أما الشيء الذي كيفيته مؤذية فبمنزلة الأخلاط التي يحدث عنها التلذيع والغثيان والتهوع والقيء، وإذا كان ذلك فالنبض يكون متواتراً شديد التواتر صغيراً ضعيفاً، وإذا طال مكث هذه الأعراض وقويت صار النبض دودياً. وأما الشيء الذي مقداره مؤذي فمنه ما يكون منفرداً وحده، بمنزلة الغذاء الذي ليس له كيفية قوية وإنما مقداره مقدار كثير فإذا ورد المعدة أثقلها بكثرتة، والرطوبة التي حالها هذه الحال إذا اجتمعت في المعدة فأثقلتها يكون النبض بسبب ذلك متفاوتاً بطيئاً صغيراً ضعيفاً، ومنه ما يكون قد جمع مع كثرة مقداره أن له كيفية باردة، بمنزلة ما يعرض ذلك في العلة التي يقال لها بوليموس، فيكون النبض بسبب ذلك أشد تفاوتاً وأكثر إبطاءً وأصغر وأضعف.

وأما التمدد المؤذي لها فبمنزلة التمدد الحادث عن الورم، ويكون النبض بسببه منشارياً زائد الصلابة. وإذا تزايدت الأسباب المثقلة للمعدة صار النبض مختلفاً^٣ بنوع الاختلاف الذي يكون في نبضة واحدة، وهو الذي إذا انبسط العرق الضارب أحس من يحسه أن العرق كأنه رمل متفتت.

٥

١٠

١٥

٢٠

١ ب - متواتراً.

٢ ب: بطيئاً متفاوتاً.

٣ ب - قال حنين: وجدنا في اليوناني وكان سريعاً متواتراً.

٤ أ ج: تصلبهن.

٥ ب: الطعام.

٦ ب - لها.

٧ أ ج - مختلفاً.

Öğrenciler İçin Nabız Üzerine Tothors' a adlı Galen'in kitabına derleme tamamlandı.

Hamd âlemlerin Rabbinedir.
Salavat Muhammed'e ve onun âline olsun!

تم جوامع الاسكندرانيين من كتاب جالينوس للنض الصغير

والحمد لله رب العالمين

وصلواته على محمّد وآله أجمعين.^١

١ ب: تم جوامع كتاب جالينوس إلى طوتراس في النض للمتعلمين وهو النض الصغير والحمد لله رب العالمين وصلواته على محمّد وآله أجمعين.

IV. GALEN'İN “TABİAT İSMİNE DAİR GLAUKON'A” ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla! Rabbim kolaylaştır.

**Galen'in “*Tabiat*” İsmine Dair Glaukon'a Adlı Kitabının Birinci
Makalesine İskenderiyeli Şârihler'in Derlemesinin Başlangıcı**

“Tabiat” ismi, Hippokrates'in kitabında dört farklı anlamdadır. Bunlardan birincisi bedeninin mizacı, ikincisi bedeninin heyeti, üçüncüsü bedeni tedbir eden kuvve ve dördüncüsü de nefsin hareketidir. Bunun örneği şudur: “Tabiatlardan bazıları yaz dönemine uygun iken bazıları ise kış dönemine elverişlidir” dediği zaman Hippokrates'in bununla murat ettiği şey, mizaçtır. “Tabiatlardan bazıının göğsü dardır, bazıının bacakları incedir” dediği zaman onun, bununla murat ettiği şey bedeninin heyetidir (yapısıdır). “Tabiat, hastalıklar için şifadır” dediği zaman onun, bununla murat ettiği şey bedeni tedbir eden kuvvedir. “Her şeyin tabiatı öğretim olmaksızın üzerinde bulunduğu halde yol alır” dediği zaman onun, bununla murat ettiği şey nefsin hareketidir. Tabiat isminin kullanıldığı söz konusu manalar, nefis sahibi olan cisimlerden ay feleği hariç hepsi için geneldir. Nefisler ise bedenleri tedbir eden kuvvedir. Tabiat isminin kullanıldığı manalardan bazıları, bu tabinin [Hippokrates] amaçladığı ve yöneldiği insan türü için geneldir ki bu da nefsin hareketidir. Tabiat isminin kullanıldığı manalardan bazıları ise bir açıdan tüm insanlar için genel; başka bir açıdan ise bazı insanlar için özeldir. Bu ikisi de mizaç ve heyettir. Bundan dolayı Hippokrates bize şunu emretmiştir: “İnsanlardan her birine özgü olan heyet ve mizaç durumunu incelemeksizin insanların tümünde bulunan genel mizaç ve heyeti incelemekle yetinmemeliyiz.”

جوامع كتاب جالينوس إلى أغلوقن في اسم الطبيعة

بسم الله الرحمن الرحيم، رب يسر
مبدأ جوامع الإسكندرانيين للمقالة الأولى من كتاب جالينوس إلى
أغلوقن في اسم الطبيعة.^١

٥ اسم الطبيعة يجري في كتاب^٢ أبقراط على أربعة أوجه. أحدها مزاج البدن، والثاني، هيئة البدن، والثالث، القوة المدبّرة للبدن، والرابع، حركة النفس. مثال ذلك أنه حيث يقول: إنّ الطبائع منها ما هي في الصيف صالحة، ومنها ما هي في الشتاء صالحة، فإنما يريد بذلك المزاج. وحيث يقول: إنّ من الطبائع ما الصدر منها ضيق، ومنها ما الساقان منها دقيّان، فإنما^٣ يريد بذلك هيئة البدن. وحيث يقول: إنّ الطبيعة هي الشافية للأمراض فإنما^٤ يريد بذلك القوة المدبرة للبدن. وحيث يقول: إنّ طبيعة كل شيء تجري على ما هي عليه من غير تعليم فإنما^٥ يريد بذلك حركة النفس. ومن هذه المعاني التي يجري عليها اسم الطبيعة، ما هو عام لجميع ما دون فلك القمر من الأجسام التي لها أنفُس، وهي القوة المدبرة للبدن. ومنها ما يعمّ جميع الناس من وجه، ويخصّ بعضهم دون بعض من وجه ١٥ حركة النفس. ومنها ما يعمّ جميع الناس من وجه، ويخصّ بعضهم دون بعض من وجه آخر، وهما المزاج والهيئة. ولذلك^٦ أمرنا^٧ أبقراط^٨ ألا نقصر^٩ على النظر في أمر المزاج والهيئة العامة لجميع الناس، دون أن ننظر^{١٠} في أمر المزاج والهيئة الخاصّة^{١١} بكل واحد من الناس في المزاج.

١ ب: بسم الله الرحمن الرحيم. جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس إلى أغلوقن في الطبيعة. ترجمة حنين بن إسحق، ج: بسم الله الرحمن الرحيم، رب يسر وتمم بالخير. نبدأ جوامع الإسكندرانيين للمقالة الأولى من كتاب جالينوس إلى أغلوقن في اسم الطبيعة.

٢ ب: كلام.

٣ أ ج: وإنما.

٤ ب: إنما.

٥ ب: إنما.

٦ ب: كذلك.

٧ ب: أمر.

٨ أ ج: بقراط.

٩ أ: تقصر، ب: يقصر.

١٠ أ ب: ينظر.

١١ ب: الخاصتين.

İnsan mizacı biri genel diğeri ise özel olmak üzere iki manaya gelir. Genel mizaç ise bütün insanların mizaç çeşitlerinin bulunduğu tüm arazlarda geçerlidir. Nitekim insanların mizacı, yukarıya ya da aşağıya gittiğinde, insanda gerçekleşen bu mizaç, insanın mizacı olmayıp, aksine bu mizaç, diğ
5 diğer canlı türlerine özgü bir mizaç olur. Genel olan bu mizaç, unsurların denk parçalarla veya buna yakın parçalarla imtizaç eden bir mizaçtır. Ancak bu mizaç az miktarda ya sıcaklığa ya soğukluğa ya rutubetliliğe ya da kuruluğa kaymıştır.

Özel mizaç ise söz konusu arazların içinde bulunduğu çeşitlerde geçerlidir ki bu da dokuz kısımdır: Bunlardan biri mutedil, diğ
10 er sekizi ise mutedil değildir. Bu sekiz kısımdan dört tanesi basit ve müfret iken, dört tanesi ise mürekkeptir. Müfret olanlara gelecek olursak bunlar, sıcak, rutubetli, soğuk ve kuru mizaçtır. Bu dört mizacın her biri, artma ve eksilme yoluyla sonsuz bir şekilde bölümlere ayrılır. Şahıslar sonsuz olduğu için
15 tekil şahısların mizaçları da sonsuzdur. Şahıslardan kastım Dion, Thaven ve Themis gibi fertlerdir. Huneyn Arap dilinden şunu örnek verir: Tıpkı dilcilerin Zeyd, Amr ve Abdullah demesi gibi. Dört mürekkep mizaç ise sıcak-kuru, sıcak-rutubetli, soğuk-kuru ve soğuk-rutubetli mizaçlardır. Bu mizaçların her biri de bu misal üzere sonsuz şekilde bölünürler.

Mantık Yöntemi Üzere Bölümleme

İyi bir tedavi yapmak isteyen kimsenin, cinslere dair araştırma işi ile başlaması gerekebilir. Sonrasında düşünce ve akıl yürütme (kıyas) yoluyla, tedrici olarak tüm müfret fertlerin türüne yani kendisinden sonra tür bulunmayan bir türe ulaşınca kadar taksim yapmalıdır. Bir kimse böyle
25 yaptığı zaman, en yüksek cinsten, en genel ve en kapsamlı delaleti alır. Bundan sonraki türlerin her birinden, daha az genel ve daha az kapsamlı delaleti alır. Sonrasında kişi, gözlem ve uygulamaya geçtiğinde -fertlerin türlerinden ayrıldığı ve bölündüğü- fasılları araştırma konusunda teknik sezgi (el-hadsü's-sınai) olarak bilinen tahmin yöntemini kullanır. Fasıl-
30 lar da fertlerin her birinde noksanlık ve ziyadeliğin lazımı olan şeylerdir.

ومزاج الإنسان ينصرف على وجهين، أحدهما عام، والآخر خاص. فأما العام فيقع على جميع العرض الذي فيه أصناف مزاج الناس، الذي إذا تخطى إلى فوق أو إلى أسفل كان المزاج الذي يقع إليه، ليس من مزاج الناس،^١ لكنه مزاج واحد من أنواع سائر الحيوان. وهذا المزاج العام، هو المزاج الذي تمازج الأركان فيه على أجزاء متساوية، أو قريب من ذلك، إلا أنه قد زال قليلاً إما إلى الحرارة، وإما إلى البرودة، وإما إلى الرطوبة، وإما إلى اليبوسة.

وأما المزاج الخاص، فيقع على معاني^٢ الأصناف التي في ذلك العرض، وهي تسعة أصناف. أحدهما معتدل، والثمانية الأخر غير معتدلة. ومن هذه الثمانية، أربعة مفردة بسيطة، وأربعة مركبة. أما المفردة فالمزاج الحار والرطب والبارد واليابس. وكل واحد من هذا الأربعة ينقسم بالزيادة والنقصان بقسم لا نهاية له،^٣ لأن أمزاج^٤ الأشخاص المفردة لا نهاية لها، أعني بالأشخاص^٥ مثل دين وثاون وممين، إذ كانت الأشخاص أيضاً لا نهاية لها. قال حنين: مثاله في العربي كما يقول النحويون زيد وعمرو وعبد الله. وأما الأمزجة^٦ الأربعة المركبة، فهي الحار اليابس، والحار الرطب، والبارد اليابس، والبارد الرطب. وكل واحد من هذه أيضاً ينقسم على ذلك المثال بقسم لا نهاية له.^٧

القسمة في طريق المنطق

قد ينبغي لمن أراد أن يداوي مداواة جيدة، أن يتدبّر أمره من النظر في الاجناس، فيقسّمها بالفكرة والقياس أولاً فأولاً، حتى يبلغ إلى الأنواع التي تلي الأشخاص المفردة، أعني الأنواع التي لا أنواع بعدها. وإذا فعل ذلك، أخذ من الجنس الأعلى دلالة أعم وأجمع. ومن كل واحد من الأنواع التي بعده دلالة أقل وعموماً وأيسر جمعاً. فإذا صار إلى المباشرة والعمل، استعمل التخمين الذي يُعرّف بالحدس الصناعي بالنظر في الفصول^٨ التي بها تنقسم وتتفصل الأشخاص من الأنواع. وهي الفصول التي تلزم من طريق الزيادة والنقصان في كل واحد من الأشخاص،

٩ ب: ثم إذا.
١٠ ب ج: الفصول.

٥ أ ج: مزاج.
٦ أ ج: الأشخاص.
٧ أ ج: فلما المزاج.
٨ أ ج: لها.

١ ب: إما.
٢ ب: مزاج الناس في شيء.
٣ ب - معاني.
٤ أ ج: لها.

Kişi, bu fasıllardan hareketle söz konusu şahıslara özgü tabiata vakıf kılan özel bir istidlal yapar. Bu bölümlenme ve bununla yapılan istidlalin örneği şudur: Gün aşırı gelen ateşin (ateşu'l-gibbî-tertian fever) birincil cinsi -ki bu en üst cinstir-, hastalıktır. Buradan hareketle bunun, diğer hastalıklar gibi zıddı olan bir ilaçla ortadan kaldırılması ve sökülmesine ihtiyaç duyulduğu istidlal edilir. Gün aşırı ateşin ikinci cinsi, onun sıcak hastalık olmasıdır. Buradan hareketle onun tedavisinin soğutma yoluyla olduğuna delil getirilir. Gün aşırı ateşin üçüncü cinsi, onun çürüklükten kaynaklanan ateş olmasıdır. Buradan hareketle ateşi söndürecek ve çürümüş olan maddeyi tahliye edecek şeylerle ateşin soğutulması gerektiğine delil getirilir. Gün aşırı ateşin dördüncü cinsi ise sarı safranın çürümesinden kaynaklanmasıdır. Buradan hareketle ateşin sıcaklığını büyük oranda söndürecek ve orada bulunan sarı safrayı tahliye edecek şeylerle soğutulmasına delil getirilir. Kendisinden sonra bir türü olmayan gün aşırı ateş, halis gün aşırı ateştir. Buradan hareketle onu tedavi eden şeylerin, en üst noktada soğutan şeyler olması gerektiğine delil getirilir.

Gün aşırı ateşin sınıfları ve cüzi fasılları, kendisinde noksanlık ve ziyadeliğin fertlerde hazır bulunuşu açısından mevcuttur. Bu tikel fasıllar yoluyla, kendisi ile tedavi yapılmayı gerektiren şeyler yani ilaçlar hakkında özel bir istidlal yapmak gerekir.

Fasılların ve Cinslerin Türlerle Bölünmesinin Misali

Cinslerin türlere bölündüğü ve türlerin cinslerden ayrıştığı fasıllar, kıyas yoluyla bilinen şeylerdir. Türleri fertlere ayıran ve fertlerin türlerden ayrıştığı fasıllara gelecek olursak bunlar, kıyas yoluyla bilinmez. Aksine bunlar o andaki gözlem, duyum ve iyi bir tahmin ile bilinirler. Sen bunu sunduğum şu temsil ile anla:

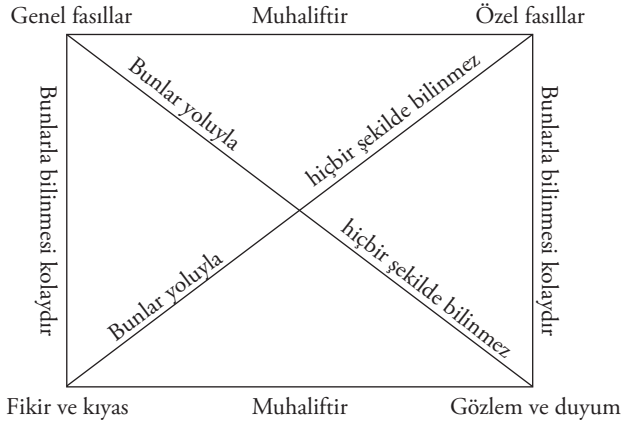
ويستدل من هذه استدلالاً خاصاً يقف به على طبيعة ذلك الشخص خاصة. مثال هذه القسمة والاستدلال بها أن حمى الغب الخالصة جنسها الأول وهو الأعلى أنّها مرض، ويُسْتَدَلُّ من ذلك على أنّها تحتاج كسائر الأمراض إلى أن تُكشَفَ وتُقَلَّعَ بما يضادها. و٥ جنسها الثاني أنّها مرض حار، وذلك مما يُسْتَدَلُّ به على أنّ مداوتها تكون بالتبريد. و٥ جنسها الثالث أنّها حمى من عفونة، وذلك مما يُسْتَدَلُّ به على أنّ تدبيرها ^٢ينبغي أن يكون بأشياء تستفرغ المادة العفنة وتطفئ الحرارة. و٥ جنسها الرابع أنّها حمى من عفونة المُرّة الصفراء، وذلك مما يُسْتَدَلُّ به على أنّ تدبيرها ^٣يكون بأشياء تستفرغ بها المُرّة الصفراء، وتطفئ حرارة الحمى تطفئة كثيرة. ونوعها الذي لا نوع بعده أنّها حمى غبّ خالصة، وذلك مما يُسْتَدَلُّ به على أنّ الأشياء التي يتدبر بها ينبغي أن يكون غاية التبريد. ١٠

وأصنافها وفصولها الجزئية موجودة في الأشخاص على طريق ما يتهيأ فيها من الزيادة والنقصان. وبهذه الفصول الجزئية ينبغي أن يُسْتَدَلُّ استدلالاً خاصاً على الأشياء التي ينبغي أن تدبّر بها أيّ الأشياء هي.

مثال الفصول في قسمة الأجناس إلى الأنواع

١٥ الفصول التي بها تنقسم الأجناس إلى الأنواع وبها تباين الأنواع الأجناس هي أشياء تُعرَفُ بالقياس. فأما الفصول التي بها تنقسم الأنواع إلى الأشخاص، وبها تباين الأشخاص الأنواع فليس ما يُعرَفُ بالقياس، بل إنّما تُعرَفُ هذه بالمباشرة والحس وجودة التخمين. وأنا ممثل لك ^٦ ذلك بمثال فافهمه ^٧

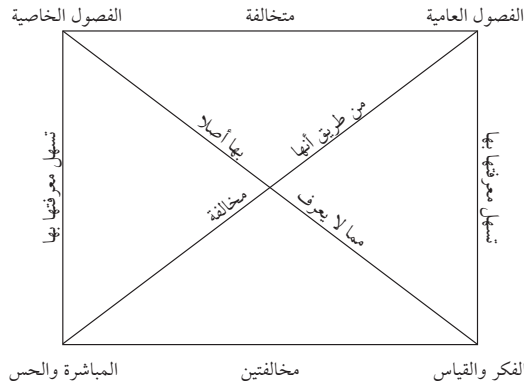
١ أ - هذه.
٢ ب: تبريد.
٣ ب: تبريد.
٤ ب: وإما.
٥ ب: وليست بما.
٦ أ ج - لك.
٧ أ ج: فافهمه إن شاء الله تعالى.

Bu temsilde yer alan genel fasıllar, özel fasılların karşısında yer almıştır. Çünkü genel fasıllar, özel fasıllara muhaliftir. Kıyas ise duyumun karşısında yer alır, çünkü kıyas, duyuma muhaliftir. Genel fasılların düşünce ve kıyas yoluyla bilinmesi kolay olur. Çünkü fikir ve kıyasın her ikisi, duyumdan uzaktır. Özel fasılların gözlem ve tahmin yoluyla bilinmesi kolay olur. Çünkü gözlem ve tahminin her ikisi, duyuma yakındır. Genel fasıllar, gözleme muhalif olduğu için kesinlikle gözlem yoluyla idrak edilemez. Özel fasıllar ise kıyasa muhalif olduğu için kesinlikle kıyas yoluyla idrak edilemez.

Tedavinin Amaçlarının Sayısına Dair

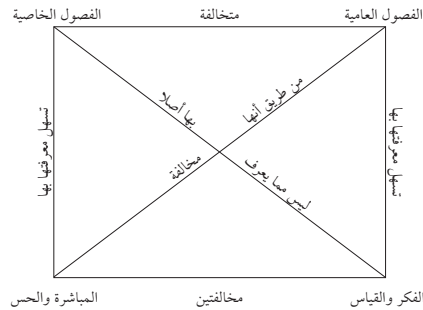
10 Tedavilerde amaçlanan hedefin tümü beş tanedir: Bunlardan birincisi kendisiyle tedavi yapılan şeyin keyfiyetinin amaçlandığı hedefdir. Bunun bilinmesi, hastalığın türü ile olur. İkincisi kendisiyle tedavinin yapıldığı şeyin miktarının amaçlandığı gayedir. Bunun bilinmesi, bedenin mizacı, hastalığın miktarı ve hastalığa uygun ve muhalif olan diğer şeylerin durumu ile olur.

فالفصول العامة وقعت في هذا المثال بإزاء الفصول الخاصة، لأنّها خلافها. والقياس بإزاء الحس لأنّه خلافه. وصارت معرفة الفصول العامة بالفكر والقياس سهلة لأنّهما جميعاً بعيدان عن الحس، ومعرفة الفصول الخاصة بالمباشرة سهلة لأنّهما جميعاً قريبان من الحس. والفصول العامة لا تُدرّك أصلاً بالمباشرة لأنّها خلافها، والفصول الخاصة لا تُدرّك أصلاً بالقياس لأنّها خلافه. ٥

في عدد أغراض المداواة^٣

جميع الأغراض التي يُقصد إليها في المداواة خمسة. أحدها الغرض الذي يُقصد به نحو كيفية الشيء الذي به تكون المداواة، والذي يرشد إلى ذلك هو نوع المرض. والثاني الغرض الذي يُقصد به نحو مقدار الشيء الذي تكون به المداواة، والشيء الذي يرشد إلى ذلك هو مزاج البدن، ومقدار المرض، وحال سائر الأشياء التي تدل بمخالفها وموافقها. ١٠

- ١ ب: الفصول.
- ٢ ب: لأنّهما.
- ٣ ب - في عدد أغراض المداواة.
- ٤ ب: في الغرض.
- ٥ ب - الشيء.

Üçüncüsü kendisiyle tedavinin yapıldığı şeyin kullanılma zamanının amaçlandığı hedefdir. Bunun bilinmesi, hastalığın aşaması, hastanın kuvveti ve hastalığa uygun ve muhalif olan diğer şeylerin durumu ile olur. Dördüncüsü kendisiyle tedavinin yapıldığı şeyin kullanımındaki veçhenin (yöntemin) amaçlandığı hedefdir. Beşincisi kendisiyle tedavinin yapıldığı maddenin (ilaç) belirlenmesinin amaçlandığı hedefdir. Dördüncü ve beşinci gayenin bilinmesi, daha önce zikrettiğimiz şeyler yani hastalık, mizaç, kuvvet, hastalığa uygun ve muhalif şeylere delalet eden durumlarla olur. Bunlar bölge, senenin dönemlerinden içinde bulunulan zaman ve o andaki havanın durumudur. Hastalığın türü ve tedavi yapılan şeyin keyfiyetini bilmeyi sağlayan şeyler, şu şekildedir: Eğer hastalık sıcak ise tedavi yapılan şeyin, soğutucu bir şey olması gerekir. Eğer hastalık soğuk ise tedavi yapılan şeyin, ısıtıcı bir şey olması gerekir.

Tedavi Yapılan Şeylerin Miktarına Dair

Tedavi yapılan şeylerin miktarına gelecek olursak bu duruma sevk eden şeyler, mizaç, hastalığın miktarı ve bu hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara delalet eden diğer hallerdir. Mizaca gelecek olursak bu, [tedavide kullanılan] miktarın belirlenmesini şu şekilde sağlar: Eğer bedeninin mizacı sıcak ise veya bedende sıcak bir hastalık meydana gelmişse bunu, daha önceki haline dönünceye kadar az bir soğutma ile soğutmamız gerekir. Eğer bedeninin mizacı soğuk ise ve bedende sıcak bir hastalık meydana gelmişse bunu, daha önceki haline dönünceye kadar çokça soğutmamız gerekir.

Hastalığın miktarı ise [tedavide kullanılan] miktarın belirlenmesini şu şekilde sağlar: Eğer hastalık çok sıcak ise bunun tedavisinde kullanılan şeyin oldukça soğuk olması gerekir. Eğer hastalık az sıcak ise bunun tedavisinde kullanılan şeyin az soğuk olması gerekir.

Hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara delalet eden diğer şeyler ise [tedavide kullanılan] miktarın belirlenmesini şu şekilde sağlar: Eğer bunlar sıcak ve hastalık sıcak olursa bu durumda soğutmanın fazla olması gerekir. Eğer bunlar soğuk olur ve hastalık sıcak olursa bu durumda soğutmanın az olması gerekir.

والثالث الغرض الذي يُقصد به نحو الوقت الذي فيه يُستعمل الشيء الذي به تكون المداواة، والذي يرشد إلى ذلك هو الوقت من المرض، ومقدار قوة المريض، وحال سائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها. والرابع الغرض الذي يُقصد به نحو الوجه في استعمال الشيء الذي به تكون المداواة. والخامس الغرض الذي يُقصد به نحو اختيار مادة الشيء الذي به تكون المداواة، والذي يرشد إلى هذين الغرضين أيضاً، تلك الأشياء التي ذكرناها، أعني المرض، والمزاج، والقوة، وسائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها، وهي البلد، والوقت الحاضر من أوقات السنة، وحال الهواء في ذلك الوقت. ونوع المرض يرشد إلى العلم بكيفية الشيء الذي به تكون المداواة على هذا المثال: أنه إن كان المرض حاراً، فالأشياء التي بها يُداوى ينبغي أن تكون مما يبرّد، وإن كان بارداً، فينبغي أن يكون مما يسخّن.

١٠ في مقادير الأشياء التي تكون بها المداواة^١

وأما مقادير الأشياء التي تكون بها المداواة، فقد يرشد إليها المزاج، ومقدار المرض، وسائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها. وإما المزاج، فيرشد إلى ذلك على هذا الوجه: أنه إن كان مزاج البدن حاراً أو حدث به مرضٌ حار فينبغي أن نبرّده تبريداً يسيراً حتى يرجع إلى حاله التي لم يزل. ^٢ وإن كان مزاجه بارداً وحدث به مرضٌ حار فينبغي أن نبرّده تبريداً كثيراً، حتى يرجع إلى حاله التي لم يزل.

وأما مقدار المرض فيرشد إلى ذلك بأنه إن كان المرض كثير الحرارة فينبغي أن تكون الأشياء التي يُداوى بها كثيرة البرودة. وإن كان قليل الحرارة فينبغي أن تكون الأشياء التي يُداوى بها قليلة البرودة.

وأما سائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها، فترشد إلى ذلك بأنها إن كانت حارّةً والمرض حار فينبغي أن يكون التبريد كثيراً، وإن كانت باردةً والمرض حار فينبغي أن يكون التبريد يسيراً.

١ - ب - في مقادير الأشياء التي تكون بها المداواة.

٢ - أ - و.

٣ - ب - حتى يرجع إلى حاله التي لم يزل.

٤ - أ - ج - سائر.

Tedavi eden şeyin kullanılması gereken vakte gelecek olursak bunun bilinmesini, hastalığın evresinin zamanı, hastanın kuvvetinin miktarı ve hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara delalet eden diğer şeyler sağ-
 5 lar. Hastalığın evresinin zamanına gelecek olursak, eğer hastalık başlangıç
 aşamasında ise ve hastalık da kısa süreli hastalıklardan bir hastalık ise bu
 aşamada tedbir kesinlikle hafif olmalıdır. Eğer hastalık, müzmin (kronik)
 hastalıklardan bir hastalık ise bu anda tedbir ağır olmalıdır. Eğer hastalık
 son aşamada ise tedbir kesinlikle hafif olmalıdır. Eğer hastalık son evresine
 yaklaşmışsa bu durumda hastanın tedbiri hastalıklardan yeni iyileşmiş olan-
 10 larınki (nekâhat) gibi olmalıdır.

Hastanın kuvvetinin miktarına gelecek olursak bu, [tedavide kullanılan]
 ölçünün bilinmesini şu şekilde sağlar: Eğer hastanın kuvveti yerinde ise,
 bedenden bir şey tahliye etmeye ihtiyaç duyuyorsak ve hasta ateşli ise, has-
 talığın başlangıcında ondan tahliye yaparız ve bu konuda tereddüt edilmez.
 15 Eğer hastanın kuvveti zayıf ise bu durumda tahliye işlemini yapmayız. An-
 cak öncelikle hastanın kuvveti, tahliye işlemine uygun hale gelinceye kadar
 soğutucu şeyler kullanırız.

Hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara gelecek olursak bunlar, [te-
 davide kullanılan] miktarın bilinmesini şu şekilde sağlar: Kış mevsiminde
 20 bedende bulunan şeyleri tahliye eden ilaçları kullanmaya ihtiyaç duyduğum-
 muz zaman bu ilaç, gün doğumunda değil, aksine gün ortasında kullanılır.
 Yaz mevsiminde ise gün ortasında hastaya yiyecek verilmez aksine gün do-
 ğumunda yiyecek verilir.

Tedavi Yapılan Şeylerin Kullanılmasındaki Veçheye Dair

Kendisi ile tedavi yapılan şeylerin kullanımındaki veçheye gelecek olur-
 sak bunun bilinmesini, hastanın kuvvetinin miktarı, hastalıklı yer ve has-
 talığa uygun ve muhalif olan durumlar sağlar. Hastanın kuvvetine gelecek
 olursak bu, şeylerin kullanımının bilinmesini şu şekilde sağlar: Eğer hasta-
 nın kuvveti yerindeyse ve tedavide kullanılan şeyin arttırılmasına ve eksil-
 30 tilmesine ihtiyaç duyarsak bunu bir defa da yaparız, bununla da amacımıza
 ulaırız. Eğer hastanın gücü zayıf ise bunu pek çok kez yaparız.

وأما الوقت الذي ينبغي أن تُستعمل فيه الأشياء التي بها تكون المداواة، فقد يرشد إلى ذلك^٢ الوقت من المرض، ومقدار قوة المريض، وحال سائر^٣ الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها. وأما الوقت من المرض، فإنه إن كان ابتداء المرض، وكان المرض من الأمراض الحادة فينبغي أن يكون التدبير في ذلك الوقت لطيفاً^٤؛ فإن كان مزمنًا فينبغي أن يكون التدبير في ذلك الوقت غليظاً. وإن كان في منتهى المرض فينبغي أن يكون التدبير لا محالة لطيفاً. وإن كان انحطاط المرض فينبغي أن تدبر المريض بتدبير الناقه.

وأما مقدار قوة المريض، فيرشد إلى ذلك بأنه إن كانت القوة قويةً وكنا نحتاج أن نستفرغ البدن وهو محموم استفرغناه في ابتداء العلة ولم نتوقف^٥. وإن كانت القوة ضعيفة لم نفعل ذلك، لكننا نستعمل أولاً الأشياء المطفئة، حتى إذا قويت القوة استفرغناه^٦.

وأما سائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها، فإنها ترشد إلى ذلك على هذا المثال: إننا في الشتاء إذا احتجنا إلى استعمال الأشياء التي تستفرغ ما في البدن، لم نستعملها بالعادة لكن في نصف النهار، وفي الصيف لا نغذو المريض في نصف النهار ولكن^٧ بالعادة.

الوجه في استعمال الأشياء^{١١}

وأما الوجه في استعمال الأشياء التي بها تكون المداواة، فقد يرشد إليه مقدار قوة المريض، والموضع العليل، وسائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها. أما قوة المريض فترشد إلى ذلك بأنها إن كانت قويةً، واحتجنا إلى الزيادة أو إلى النقصان فيما يُداوى به ويُدبر به^{١٢} المريض فعلنا ذلك في دفعة واحدة وبلغنا حاجتنا منه، وإن كانت ضعيفة فعلنا^{١٣} ذلك في مرار كثيرة.

٨ أ ج: استفرغنا ما يحتاجون باستفراغه.
٩ ب: في الصيف في الأوقات الباردة.
١٠ أ ج - و.
١١ ب - الوجه في استعمال الأشياء.
١٢ ب: فيما يداوى أو يدبر به.
١٣ أ ج: وفعلنا.

١ أ - بها.
٢ ب: فقد يرشد إليه.
٣ أ ج - سائر.
٤ ب: التدبير لا محالة لطيفاً.
٥ ب: وإن كان المرض من الأمراض المزمنة.
٦ ب: فإن.
٧ ب: ولم نتوقف باستفراغه.

Hastalığın konumuna gelecek olursak bu, tedavide kullanılan veçhenin bilinmesini şu şekilde sağlar: Eğer yara ince bağırsakta olursa, bu hastalığın tedavisinde içilen ilaçlar kullanılır. Eğer yara kalın bağırsakta olursa bunun tedavisi için lavman kullanılır.

5 Hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara delalet eden şeylere gelecek olursak bunlar, hastalığın tedavisinde kullanılan şeyin kullanılma zamanının bilinmesini şu şekilde sağlar: Şöyle ki eğer hastalık yaz mevsiminde ise soğutmak istediğimiz şeyleri su ve buz yoluyla soğutarak kullanılır. Eğer kış mevsiminde ise biz, ateşle ılıtılmış şeyler kullanılır. Yine aynı şekilde
10 yaz mevsiminde biz, bedende olan şeyi kusturma yoluyla yukarıdan tahliye ederiz. Eğer kış mevsiminde ise ishal yoluyla aşağıdan tahliye ederiz.

Kendisi ile tedavi yapılan şeyin maddesinin seçilmesine gelecek olursak bu, şeylerin kullanımındaki veçhenin bilinmesini şu şekilde sağlar: Hastaya gıda verilmesine ihtiyaç duyduğumuzda şuna bakarız: Eğer hastanın kuvveti
15 yerinde ise domuz eti gibi oldukça besleyici olan gıdaların az bir miktarı ile hastayı besleriz. Eğer hastanın kuvveti zayıf ise sebzeler (bukûl) gibi az besleyici olan gıdaları çok miktarda vererek hastayı besleriz. Yine aynı şekilde tabii mizaç olduğu hal üzere kalıyorsa bu durumda hastanın mizacına uygun olan gıdalar veririz. Eğer hastanın tabii mizacı değiştiyse, bu mizaca aykırı
20 ilaç sınıfına dâhil olan gıdalarla hastayı besleriz.

Mnasaeus'un Taksimi

Mnasaeus tıptaki konuları taksim ederken şöyle bir yol izledi ve şunu dile getirdi: Sağlığın olduğu hal üzere baki kalması veya değişmesi kaçınılmazdır. Eğer sağlık olduğu hal üzere baki kalırsa tabibin yapması gereken şey, mizaca
25 uygun olan şeylerle bu durumu muhafaza etmektir. Eğer sağlık değişirse tabibin yapması gereken şey, sağlığı ortadan kaldıran duruma zıt olan şeylerle onu geri döndürmektir. Sağlık, kendisi ile kaim ve sabit olduğu sebeplerden biri değiştiğinde değişir ki bunlar üç tanedir: Birincisi aslî (temel) organlar, ikincisi sıvılar yani hıltlar¹, üçüncüsü de ruhlardır (el-ervâh). Bu üç şeyden her
30 biri [a] ya artmaya ve eksilmeye bağlı olarak miktar bakımından değişir. [b] Ya ısınma, soğuma, kuruma ve rutubete bağlı olarak keyfiyet bakımından değişir.

1 Gıdanın midede hazımdan sonra kanla karışık dönüştüğü safrâ, balgam ya da sevdâ sureti, keymûs. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbizu'l-Mathbûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 356.

وأما الموضوع العليل فإنه يرشد إلى ذلك بأنه إن كانت قرحة في الأمعاء الدقاق^١ استعملنا في مداواتها أشياء تُشرب، وإن كانت القرحة في الأمعاء الغلاظ استعملنا في مداواتها الحقن.

وأما سائر الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها فإنها^٢ ترشد إلى وقت الاستعمال إما يُستعمل في المداواة على هذا المثال: إنه كان صيفاً استعملنا الأشياء التي نريد بها التبريد مبردة بالماء والثلج. وإن كان شتاءً استعملناها مفرّدة بالنار. وكذلك أيضاً إن كان صيفاً استفرغنا ما في البدن من فوقٍ بالقيء، وإن كان شتاءً استفرغناه من أسفل بالإسهال.

وأما اختيار مادة الشيء الذي تكون به المداواة فقد ترشد إليه هذه الأشياء بأعيانها. مثال ذلك أننا إذا احتجنا إلى أن نغذو المريض نظرنا فإن كانت قوته قويةً غذوانه بأشياء يغذو المقدر^{١٠} اليسير منها غذاءً كثيراً، بمنزلة لحم الخنزير. وإن كانت ضعيفةً غذوانه بأشياء يغذو المقدر^{١٠} الكثير منها يسيراً، بمنزلة البقول. وكذلك أيضاً إن كان المزاج الطبيعي باقياً على طبيعته غذوانه بأشياء مزاجها شبيه له. وإن كان قد تغير غذوانه بأشياء من الأغذية داخلية في باب الأدوية ممّا مزاجه خلاف ذلك.

قسمة مينساوس

قد قسّم مينساوس أمر ما في الطب قسمةً ذهب فيها هذا المذهب: قال: إن الصحة لا تخلو من أن تكون باقيةً على حالها، أو تكون قد تغيرت. فإن كانت باقيةً على حالها^٣ فينبغي للطبيب أن يحفظها بالأشياء الشبيهة بالمزاج. وإن كانت قد تغيرت فينبغي له أن يردّها إلى ما كانت عليه؛ بالأشياء المضادة للشيء المزيل لها. وإنما تتغير الصحة عندما يتغير أحد أسبابها التي بها يكون قوامها وثباتها، وهي ثلاثة أشياء. أحدها الأعضاء الأصلية، والثاني الرطوبات أعني الأخلاط، والثالث الأرواح. وكذلك كل واحد من هذه الثلاثة يتغير إما مقداره، عند زيادته ونقصانه، وإما كلفيته^٦ عندما يسخن أو يبرد أو يبس أو يרטب،

١ ب: في الفك قرحة استعملنا في مداواتها القروجات، وإن كانت قرحة في فم الأمعاء الدقاق.
٢ أ ج - فإنها.
٣ ب - على حالها.
٤ ب - عليه.
٥ ب - كذلك.
٦ ب: في كلفيته.

Veya bu duruma (yani ısınma, soğuma, kuruma, rutubet) tabi olan diğer sebeplerle bedende meydana gelen sebeplere bağlı olarak keyfiyet bakımından değişir. Bu sebepler de ya zorunlu olarak bedenin lazımı olan sebeplerden dolayı olur ya da bedenin zaruri lazımı olmayan bir sebepten dolayı olur.

Zorunlu olarak bedenin lazımı olan sebepler, bedeni kuşatan hava, bedene giren yiyecek ve içecekler, uyku-uyanıklık halindeki durum, hareket ve sükundan kaynaklanan şeyler, bedenden tahliye edilen veya bedende tutulan şeyler ve nefse arız olan hallerdir.

Havaya gelecek olursak bunun mizacı farklılık arz eder. Yaz, kış, bahar ve sonbahar mevsimine bağlı olarak senenin dönemlerinin farklılığın göre hava, Habeşistan ve Sakalibe bölgesi gibi beldelere göre ve sıcak veya soğuk olmasına bağlı olarak o andaki havanın durumuna göre sağlığı değiştirir.

Yiyecek ve içeceklere gelecek olursak bunlar, olması gerektiği halleri değiştiğinde sağlığı değiştirir. Bu değişim, ya miktar bakımından çok veya az olur ya keyfiyet bakımından sıcak veya soğuk olur ya tüketilme vakti bakımından önce veya sonra olur ya da onların mertebelerinden dolayı olur. Bunun örneği, hazmı zor olan şeylerin daha önce verilmesi ve hazmı kolay olan şeylerin bunu takip etmesi durumudur.

Uyku ve uyanıklık durumuna gelecek olursak bu ikisi ya çok ya da az olur. Hareket ve sükuna gelecek olursak bu ikisi, [a] ya bunlardan her biri uygun miktarı aştığında veya uygun miktardan az olduğunda miktarıyla sağlığı değiştirir. [b] Ya da bunlardan her biri daha şiddetli veya daha zayıf olmasına bağlı olarak keyfiyetiyle sağlığı değiştirir. Nefse arız olan durumlara gelecek olursak bunlar, gazap, gam, sevinç, lezzet, korku, uykusuzluk ve endişedir. Tahliye ve tıkanıklığa gelecek olursak bunlar ya gerektiği miktardan ya daha az ya da daha fazla olurlar.

أو يناله غير ذلك من الأشياء التابعة لهذه، إما لسبب^١ من الأسباب اللازمة للبدن باضطراب، وإما لسبب^٢ ليس بلازم ضرورةً.

والأسباب اللازمة للبدن باضطراب^٣ هي الهواء المحيط بالبدن، وما يرد البدن من الطعام والشراب، وحاله في النوم واليقظة، وما يجري عليه من الحركة والسكون، وما يستفرغ منه أو يحتبس فيه، وعوارض النفس.

فأما الهواء فمزاجه يختلف ويغيّر الصحة بحسب اختلاف أوقات السنة من صيف أو شتاء أو ربيع أو خريف، وبحسب البلدان مثل بلاد الحبشة وبلاد الصقالبة، وحسب حال الهواء في وقتٍ وقتٍ؛ أن يكون حارًا أو باردًا.

وأما الأطعمة والأشربة فإنّها تغيّر الصحة عند تغييرها عمّا ينبغي أن تكون عليه، إما في مقدارها بأن يكثر أو يقل، وإما في كفيّتها بأن تكون حارةً أو باردةً، وإما في وقتها بأن يتقدم الوقت أو يتأخر عنه، وإما في مراتبها بمنزلة ما يكون إذا قُدِّمت^٥ الأشياء العسرة الانهضام وأتبعت بالأشياء السهلة الانهضام.

وأما في^٦ النوم واليقظة فإنّهما إما أن يكثرا وإما أن يقلا. وأما الحركة والسكون فإنّهما يغيّران الصحة إما بمقدارهما إذا جاوز كل واحدٍ منهما المقدار الموافق أو قصر عنه، وإما بكفيّتهما إذا كان كل واحدٍ منهما أشدّ أو أضعف. وأما الاستفراغ والاحتقان فإنّهما يكونان إما أكثر من المقدار الذي ينبغي أو أنقص. وأما عوارض النفس فهي الغضب والغم والفرح واللذة والخوف

والسهر والهم.

١ أ ج: بسبب.
٢ أ ج: بسبب.
٣ ب: ضرورة.
٤ ب - وقت.
٥ ب: أخذت.
٦ ب - في.

Galen'in Tıbbı Dair Taksimi

Galen'e gelecek olursak o, tıbbı şu şekilde taksim eder ve şunu dile getirir: Bedende bulunan tüm şeyler ya tabii olur ya da tabiat dışı olur. Eğer söz konusu şeyler tabiata uygun ise bunların, ya kendisi ile bedenın kaim ve sabit olması bakımından ya bedende bulunan bir şeye tabi olması bakımından ya da bedeni değiştiren bir şey olması bakımından tabiata uygun olması kaçınılmazdır.

Bedenin kıvamının kendisi ile meydana geldiği şey iki şekilde olur: Birincisi bedenın maddesi ve unsuru bakımındandır. Diğeri ise tür bakımındandır. Bedenin maddesi ve unsuruna gelecek olursak bunlardan bazıları, oldukça uzak şeylerdir yani ateş, su, toprak ve hava olmak üzere dört unsurdur. Bazıları yakındır. Bunlar, söz konusu dört unsurdan oluşan mizaçlardır. Mizaçlar, dokuz tanedir: Mutedil mizaç, sıcak mizaç, soğuk mizaç, rutubetli mizaç, kuru mizaç, sıcak-rutubetli mizaç, sıcak-kuru mizaç, soğuk-rutubetli mizaç ve soğuk-kuru mizaç. Mizaçlardan bazıları ise diğerlerinden daha yakındır ki bunlar hıtlardır. Hıtlar ise kan, balgam, sarı safra ve kara safradır. Bedeni oluşturan unsurlardan bazıları oldukça yakındır ki bununla ben, organları kastediyorum. Organlar ise dört kısımdır: Birincisi asıl (temel) olan organlar sınıfıdır yani dimağ, kalp, karaciğer ve üreme organlarıdır. İkincisi söz konusu asıl organlardan türeyen organlar sınıfıdır. Bunlar, atardamarlar (arterler), atar olmayan damarlar (venler), sinirler ve meni kanallarıdır. Üçüncüsü kendisinde yalnızca tabii kuvve bulunan organlar sınıfıdır. Bunlar, kemikler, bağlar ve bunlara benzer olan organlardır. Dördüncüsü ise kendisinde tabii kuvve bulunan ve temel organlardan kendilerine kuvveler gelen ve akan organlar sınıfıdır. Bunlar eller, ayaklar, mide ve diğer mürekkep organlardır.

[Bedenin kıvamının kendisi ile meydana geldiği] türe gelecek olursak bu, iki kısımdır. Bunlardan birincisi kuvve, ikincisi ise fiildir. Kuvveler üç cinstir: Birincisi nefsanî kuvveler cinsi, ikincisi hayvanî kuvveler cinsi ve üçüncüsü tabii kuvveler cinsidir. Nefsanî kuvveler üç türdür: Birincisi muharrik kuvve türüdür ve bu kuvvelerin sayısı, kendisinin hareket ettirdiği organların sayısı kadardır. İkincisi hissî (duyusal) kuvve türüdür. Bu, görme kuvvesi, işitme kuvvesi, koklama kuvvesi, tatma kuvvesi ve dokunma kuvvesi olmak üzere beş tanedir. Üçüncüsü müdebbir (yönetici) kuvve türüdür.

قسمة جالينوس للطب^١

وأما جالينوس فإنه قسم ما في الطب بهذه القسمة، فقال: إن كل ما في البدن لا يخلو من أن يكون ممّا في الطبع، أو ممّا هو خارج عن الطبع. فإن كان ممّا هو في الطبع فلا يخلو من أن يكون إما على طريق ما به قوام البدن وثباته، وإما على طريق ما هو تابع لشيء ممّا في البدن، وإما على طريق ما يغيّر البدن.

والشيء الذي به قوام البدن على ضربين. أحدهما، على طريق المادة والعنصر، والآخر، على طريق النوع. فأما المادة والعنصر فمنها شيء بعيد غاية البعد، أعني الأركان الأربعة، وهي النار والهواء والماء والأرض. ومنها شيء قريب، أعني الأمزاج المتمازجة من هذه الأركان، وهي تسعة، المعتدل والحر والبارد والرطب واليابس، والحر الرطب، والحر اليابس، والبارد الرطب، والبارد اليابس. ومنها شيء أقرب من ذلك، أعني الأخلاط، وهي الدم والبلغم والمُرة الصفراء والمُرة السوداء. ومنها شيء قريب غاية القرب، أعني الأعضاء، وهي أربعة أصناف. أحدها صنف الأعضاء التي هي أصول، أعني الدماغ والقلب والكبد والأنثيين. والآخر صنف الأعضاء التي منشأها من الأصول، وهي العروق الضواريب، وغير الضواريب والعصب، وأوعية المنى. والثالث صنف الأعضاء التي لها قوى غريزية فقط، وهي العظام، والرباطات، وأشباهها. والرابع صنف الأعضاء التي لها قوى غريزية، وقوى تجري إليها وتأتيها من الأصول بمنزلة اليدين والرجلين والمعدة وغير ذلك من الأعضاء المركبة.

وأما النوع فصنفان، أحدهما القوة، والآخر الفعل. والقوى ثلاثة أجناس، أحدها جنس القوة النفسانية، والآخر جنس القوة الحيوانية، والثالث جنس القوة الطبيعية. والقوى النفسانية ثلاثة أنواع، أحدها نوع القوى المحركة، وعدد هذه القوى مثل عدد الأعضاء التي تتحرك بها. والثاني نوع القوى الحسية، وهي خمس. الأولى قوة البصر، والثانية قوة السمع، والثالثة، قوة الشم، والرابعة قوة المذاق، والخامسة قوة اللمس.^٢ والثالث نوع القوة المدبرة،

١ أ ج - للطب.

٢ ب: قوة البصر وقوة السمع وقوة الشم وقوة المذاق وقوة اللمس.

Bu, tahayyül, düşünme ve hatırlamadır. Hayvanî kuvvelere gelecek olursak bunlar vurma ve çekilme yoluyla damarların nabzı için fail kuvvedir. Tabîî kuvvelere gelecek olursak bunlardan bazıları birincil kuvveler iken, bazıları ise ikincil kuvvelerdir. Birincil kuvveler üç tanedir: Birincisi doğurma kuvvesi, ikincisi büyüme kuvvesi ve üçüncüsü beslenme kuvvesidir. Doğurma kuvvesi iki tanedir: Bunlardan birincisi kendisi ile bir şeyin oluşumu ve yaratılması gerçekleşen kuvvedir. Diğeri ise söz konusu şeyin kendisi ile oluşturulduğu maddeyi değiştiren kuvvedir. İkincil kuvvelere gelecek olursak bunlar cezbetme, tutma, değiştirme ve defetme (itme) kuvvesidir.

10 Fiiller, kuvvelerin taksimi gibi taksim edilebilir. Çünkü her fiil, ya söz konusu kuvvelerden birisi ile ya da birden fazla kuvve ile meydana gelir.

Organlar özel olarak iki farklı şekilde de taksim edilebilir: Birincisi bazıları kemik, et ve bunlar gibi cüzleri benzer olan organlardır. Bazıları el, ayak ve bunlar gibi mürekkep olan organlardır. İkincisi kalp gibi organlardan bazılarınin, sadece fiili vardır. Akciğer gibi organlardan bazılarınin, sadece menfaati vardır. Karaciğer gibi organlardan bazılarınin hem fiili hem menfaati söz konusudur. Karaciğerin fiili kan meydana getirmek, menfaati ise mideyi ısıtmak ve yiyecek-ıçeceklerin özümsemesi hususunda mideye ihtiyaç duyduğu yardımı sağlamaktır.

20 [Tabiata uygun olan şeylerin] bedende bulunan bir şeye tabi olması durumuna gelecek olursak bunun örneği, sıcak mizaca tabi olan cıızlık ve soğuk mizaca tabi olan şişmanlıktır. Bedeni değiştiren şeylere gelecek olursak bunlardan biri, senenin dönemlerinden, bölgelerden ve zamandan dolayı değişen havadır. Bedeni değiştiren şeylerden biri, yiyecekler-ıçecekler, diğeri uyku-uyanıklık, diğeri hareket-sükûn, diğeri tahliye-tıkanıklık, diğeri ise nefse arız olan hallerdir.

Bedende bulunan tabiat dışı olan şeye gelecek olursak tabiat dışı olan şey şu üç durumdan hâlî değildir: Tabiat dışı olan şey sadece fail olabilir. Buna *sebeb* adı verilir. Tabiat dışı olan şey sadece meful olabilir. Buna *araz* adı verilir. Tabiat dışı şey hem fail hem de meful olabilir. Buna da *hastalık* adı verilir.

وهي التخيل والفكر والدِّكر. وأما القوى الحيوانية فهي الفاعلة لنبض العروق بالانقباض والانبساط. وأما القوى الطبيعية فمنها قوى أول ومنها قوى ثوانٍ. فأما القوى^١ الأول ثلاث، إحداها قوة التوليد، والأخرى قوة النمو، والثالثة قوة الاغتذاء. وقوة التوليد قوتان، إحدهما القوة التي بها يكون خلق الشيء وتكوّنه، والأخرى التي بها يكون تغيير المادة التي منها يخلق ذلك الشيء. فأما القوى الثواني فهي الجاذبة، والماسكة، والمغيرة،^٢ والدافعة.

وأما الأفعال فقسمتها كمثل ذلك، لأن كل فعل إنّما يكون إما^٣ من قوة واحدة من هذه القوى، وإما من أكثر من واحدة.^٤

والأعضاء خاصّة تنقسم بقسمين آخرين. أحدهما أنّ الأعضاء منها متشابهة الأجزاء مثل اللحم والعظم وغير ذلك، ومنها مركبة مثل اليدين والرجلين وغيرهما. والآخر^٥ أنّ الأعضاء منها ما له فعل فقط بمنزلة القلب، ومنها ما له منفعة فقط بمنزلة الرئة، ومنها ما له فعل ومنفعة معاً بمنزلة الكبد. فإن لها فعلاً وهو توليد الدم، ومنفعة هي^٦ إسخان المعدة ومعونتها على ما تحتاج إليه من استمراء الطعام والشراب.

وأما الشيء التابع للشيء ممّا في البدن فهو^٧ مثل القضاة التابعة للمزاج الحار، والسمن التابع للمزاج البارد. وأما الشيء المغيّر للبدن فمنه الهواء الذي يختلف من قبل اختلاف^٨ أوقات السنة، ومن قبل البلد، ومن قبل حالات الهواء في وقتٍ وقتٍ. ومنه الطعام والشراب ومنه النوم واليقظة، ومنه الحركة والسكون، ومنه الاستفراغ والاحتقان والاحتباس، ومنه عوارض النفس.

وأما الشيء الخارج عن الطبيعة، فلا يخلو من أنّ يكون فاعلاً فقط ويقال له سبب، أو مفعول فقط ويقال له عرض، أو فاعل ومفعول معاً ويقال له المرض.

١ أ: فالقوى، ب: والقوى.
٢ ب: والمغيرة والهاضمة.
٣ ب - إما.
٤ أ ج: واحد.
٥ ب: والأخرى.
٦ ب: وهي.
٧ أ ج: وهو.
٨ أ ج - اختلاف.

Hastalıklar üç cinstir: Birinci cins benzer cüzleri olan organlarda meydana gelen hastalıktır ki bu, mizacın kötülüğüdür. İkinci cins aracı mürekkep organlarda meydana gelen hastalıktır ki bu, organların heyetinin bozulmasıdır. Üçüncü cins ise yukarıdaki her iki organ cinsinde meydana gelen hastalıktır ki bu da bağlantı bozukluğudur.

Mizacın kötüleşmesi şu iki durumdan hâlî değildir: Mizacın kötüleşmesi ya basit keyfiyetten veya bir madde ile olan keyfiyetten yani bazı hıltlarla birlikte olan keyfiyetten kaynaklanır. Bu iki sınıftan her biri kaçınılmaz olarak, müfret veya mürekkep olur. Müfret mizacın kötüleşmesi dört kısımdır ki bunlar, sıcak, soğuk, rutubetli ve kurudur. Mürekkep mizacın kötüleşmesi de dört kısımdır ki bunlar, sıcak-rutubetli, sıcak-kuru, soğuk-rutubetli ve soğuk-kurudur. Sıcak mizacın kötüleşmesi eğer başta meydana gelirse buna *yanma* adı verilir. Eğer kalpte meydana gelirse buna *ateş* adı verilir. Eğer başka bir organda meydana gelirse buna *organın iltihabı* adı verilir.

Ateş ya kalpte bulunan ruhta meydana gelir. Buna *günlük ateş* (humma yevmin) adı verilir. Ya aslî organlarda meydana gelir. Buna *hektik ateş* (humma'd-dik) adı verilir. Ya da aslî organların boşluklarında bulunan hıltlarda meydana gelir. Buna *çürüklükten kaynaklanan ateş* (el-humma el-ufüne) adı verilir. Ruhta meydana gelen ateş [a] ya sıcak ve soğuk hava gibi hariçten bedene ilişen sebeplerden dolayı, [b] ya sıcak yiyecekler ve sıcak ilaçlar gibi bedene giren sebeplerden dolayı, [c] ya aşırı derecede hareketten dolayı meydana gelir. Aşırı hareket ise iki kısımdır: Birincisi yorgunluk gibi beden hareketidir, ikincisi keder, gam, gazap ve endişe gibi nefsin hareketleridir. [d] Ya da kasıkta meydana gelen hastalık anında ortaya çıkan şey gibi bazı organlarda meydana gelen sancıdan dolayı olur.

Hektik ateşe gelecek olursak bu ateşin bazısı, aslî organlarda yayılmış olan rutubetlerde (sıvılar) meydana gelir. Buna mutlak hektik ateş adı verilir. Bazen bu ateş, yakın zamanda oluşmuş rutubetli organlarda [et, kas, yağ vb.] bulunan sıvıda meydana gelir. Buna güç kaybı ile sonuçlanan ateş (ed-diku'l-müzeyyel) adı verilir. Ateşten bazısı, aslî organlarda bulunan mevcut sıvıda meydana gelir. Buna büzülme ile sonuçlanan ateş (ed-diku'l-muhsif) adı verilir.

والأمراض ثلاثة أجناس، أحدها المرض الحادث في الأعضاء المتشابهة الأجزاء، وهو سوء المزاج. والآخر المرض الحادث في الأعضاء المركبة، وهو فساد الهيئة. والثالث المرض الحادث فيهما جميعاً، وهو انتقاض الاتصال.

وسوء المزاج لا يخلو من أن يكون إما من كيفية ساذجة، أو من كيفية مع مادة، أي من بعض الأخلاط. وكل واحد من هذين الصنفين لا يخلو من أن يكون مفرداً أو مركباً. وسوء المزاج المفرد أربعة أصناف، وهي الحار، والبارد، والرطب، واليابس. وسوء المزاج المركب أربعة أصناف، وهي الحار الرطب، والحار اليابس، والبارد اليابس، والبارد الرطب. وسوء المزاج الحار إن كان في الرأس سُمِّيَ احتراقاً، وإن كان في القلب سُمِّيَ حمى، وإن كان في عضو آخر سُمِّيَ التهاب ذلك العضو.

والحمى إما أن تكون في الروح الذي في القلب، ويقال لها حمى يوم، وإما أن تكون في الأعضاء الأصلية،^١ ويقال لها حمى الدِّق، وإما أن يكون في الأخلاط التي في تجويفاتها، ويقال لها حمى العفونة.^٢ والحمى التي تكون في الروح إما أن يكون حدوثها من الأسباب التي تلقى البدن من خارج، بمنزلة الهواء الحار والبارد، وإما من الأسباب التي ترد البدن بمنزلة الطعام الحار والدواء الحار، وإما من الحركات المفرطة. وهي صنفان، أحدهما حركات البدن بمنزلة التعب، والآخر حركات النفس بمنزلة الغم والهَم والغضب والسهر، وإما من وجع يحدث في بعض الأعضاء بمنزلة ما يعرض من ذلك في علة الحالين.

وأما حمى الدِّق فمنها ما حدوثه في الرطوبة المبتوثة في الأعضاء الأصلية، ويقال لهذه الحمى حمى الدِّق مطلقاً. ومنها ما حدوثه في الرطوبة الموجودة في الأعضاء الرطبة القريبة العهد بالانعقاد،^٣ ويقال لها الدِّق المذيل. ومنها ما حدوثه في الرطوبة الموجودة في نفس الأعضاء الأصلية، ويقال لها الدِّق المُحسِفُ.

١ ب: كيفية ساذجة وإما من كيفية مع.

٢ ب: الصلبة.

٣ ب: العقوبة.

٤ ب: القريبة الانعقاد.

Çürüklükten kaynaklanan ateşe gelecek olursak bu ateşin bazıları sarı saf-
rada meydana gelir ve buna gün aşırı gelen ateş (humma'l-gibbî-tertian fe-
ver) adı verilir. Bazıları balgamda meydana gelir. Buna her gün gelen sürekli
ateş adı verilir. Bazıları kara safrada meydana gelir. Buna dört günde bir gelen
5 ateş (humma'r-rub'-quarten)¹ adı verilir. Bazıları kanda meydana gelir ve buna
sürekli olan ateş adı verilir.

Gün aşırı gelen ateşin, sürekli ateşin ve kuarten ateşin her birinin ken-
disinden dolayı meydana geldiği çürümüş hıltın, atardamarların ve atma-
yan damarların içinde veya bunların dışında olması kaçınılmazdır. Eğer söz
10 konusu hılt, atar ve atar olmayan damarların dışında olursa bundan doğan
ateş, nöbetli ateş olarak isimlendirilir. Eğer bunların içinde olursa bu, sürekli
ateş olarak isimlendirilir.

Kandan kaynaklanan ateşe gelecek olursak bunun bazıları artan şekilde,
bazıları düşen şekilde, bazıları ise kuvvet bakımından dengeli şekilde olur.

Mürekkep organlarda meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bun-
lardan bazıları, organların yapısında olur. Bazıları organların miktarında olur.
Bazıları organların sayısında ve bazıları da organların konumunda olur. Or-
ganların yapısında meydana gelen hastalıklardan bazıları, organların şeklinde
meydana gelir. Eğer başta/kafada olursa buna sepet şeklindeki baş (el-mü-
20 seffat) adı verilir. Bacaklarda olursa buna çarpıklık ve raşitizm adı verilir.
Omurgaya gelecek olursak, omurga kemiğinde bir eğiklik olduğu zaman,
bu eğiklik eğer önde olursa buna önden kamburluk adı verilir. Eğer eğiklik
arkada olursa buna da arkadan kamburluk adı verilir. Eğer eğiklik omurga-
nın iki tarafından birinde olursa bu da eğrilik ve burkukluk (televviyen ve
25 infitâlen) olarak adlandırılır.

Organların yapısında olan hastalıklardan bazıları onların deliklerinde ve
boşluklarında meydana gelir. Bu iki durumdan her biri ya daralma veya
genişlemeden dolayı ya da tıkanıklıktan dolayı oluşur. Organların yapısında
olan hastalıklardan bazıları ya pürüzsüz olan organda meydana gelen sertlik
30 yoluyla ya da sert olan organda meydana gelen pürüzsüzlük yoluyla onların
yüzeyinde meydana gelir.

1 Bu ateş, birinci ve dördüncü günde görülür. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 365.

وأما^١ حمى العفونة فمنها ما حدوثه في المُرّة الصفراء، ويقال لها حمى^٢ الغب، ومنها ما حدوثه في البلغم، ويقال لها المواظبة في كل يوم، ومنها ما حدوثه في المُرّة السوداء، ويقال لها الربع، ومنها ما حدوثه في الدم، ويقال لها المطبقة.

وكل واحد من حمى الغب والمواظبة والربع، لا^٣ يخلو من أن يكون الخلط الذي يحدث عن عفونته في جوف العروق الضوارب وغير الضوارب أو خارج^٤ منها. فإن كان خارجًا منها سميت حمى نائبة، وإن كانت داخلها سميت حمى دائمة.

وأما حمى الدم فمنها ما يكون متزيدة، ومنها ما تكون منحطة، ومنها ما تكون متساوية القوة.

فأما المرض الحادث في الأعضاء المركبة، فمنه ما يكون في حلقة الأعضاء، ومنه ما يكون في مقاديرها، ومنه ما يكون في عدها، ومنه ما يكون في وضعها. والمرض الحادث في حلقة الأعضاء، منه^٥ ما يحدث في شكل الأعضاء، إما في الرأس فيقال له المسقط،^٦ وإما في الساق فيقال له الأفحج والأحنف، وإما في عظم الصلب إذا تقوس. وتقوس عظم الصلب إن كان إلى قدام، سُوي ذلك حدبة من قدام، وإن كان إلى خلف سُوي حدبة من خلف، وإن كان إلى أحد الجانبين سُوي تلويا وانفتالا.

ومنه ما يحدث في أثقاب الأعضاء، أو في^٧ تجويفاتها، وكل واحد من هذين يكون إما من طريق الضيق، وإما من طريق الاتساع، وإما من طريق السدة. ومنه ما يحدث في ملمس الأعضاء، إما من طريق خشونة تحدث فيما هو منها أملس، وإما من طريق ملاسة^٨ تحدث فيما هو منها خشن.

١ ب: فإما.
٢ ب - حتى.
٣ أ ج - لا.
٤ ب: خارجة.
٥ أ ج: منها.
٦ ب: المسقط.
٧ أ ج - في.
٨ ب: ملوسة.

Organların miktarlarında meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bunlardan bazısı artma yoluyla bazısı eksilme yoluyla oluşur. Organların sayılarında meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bunlardan bazısı, organın sayısı arttığı zaman olur, bazısı ise organın sayısı eksildiği zaman olur. Artma ya organın tabiatında bulunan şey ya da tabiat dışı olan şey cinsinden olur. Eksilme ise ya bütünüyle organın tümünde olur ya da organın bir cüzünde olur.

Organların konumunda meydana gelen hastalıklar ise ya organların konumundan kayması olur ya da bir organın diğer organ ile olan ilişki sınırını aşması yoluyla olur. Organların bağlantısında/ilişkisinde meydana gelen hastalıklara gelecek olursak bu, bağlantının bozulmasıdır. Bunun meydana gelişi ya ette olur. Buna *yara ve cerahat* adı verilir. Ya kemikte olur, buna *kırık* adı verilir. Ya da sinirde olur ki buna da *batma* (sinir iltihabı) adı verilir.

Hastalıkların semptomlarına gelecek olursak bunlardan bazıları hazımsızlık gibi fiillerin zarar görmesi bakımından meydana gelir. Zarar gören her fiilin zararı, üç şekilde olur: Fiilin kendisi ya iptal olur ya eksilir ya da kabul edilmeyen hal üzere bir fiil meydana gelir. Semptomların bazıları, bedenden çıkan şeyin çıkma hallerinin ihtilafı dolayısıyla meydana gelir. Bunun örneği, kötü kokulu ter ve siyah idrardır. Semptomlardan bazıları beden hallerinin ihtilafından dolayı meydana gelen bir şeydir ki bu da beş kısımdır: Birincisi sarı renk gibi gözlemlenen haller, ikincisi guruldama ve çınlama gibi işitilen haller, üçüncüsü beden kötü kokusu gibi koklanan haller, dördüncüsü ağzın acılığı gibi tadılan haller, beşincisi de sertlik ve yumuşaklık gibi dokunulan hallerdir.

Sebeplere gelecek olursak bunlar üç türdür: Birinci tür esbâb-ı bâdiyedir. Bunlar, sıcaklık ve soğukluk gibi dışarıdan kaynaklanan sebeplerdir. İkinci tür, geçmiş sebeplerdir. Bunlar, beden içerisinde biriken sebeplerdir. Bu sebeplerin arasına başka sebepler girdiği zaman, bunlar hastalıkları meydana getirir. Şöyle ki imtilâdan dolayı bir tıkanıklık ve çürüme meydana geldiği zaman bu imtilâ'nın ateş ortaya çıkarması buna örnek verilebilir.

وأما المرض الحادث في مقادير الأعضاء، فمنه ما يحدث من طريق الزيادة، ومنه ما يحدث من طريق النقصان. وأما المرض الذي يحدث في عدد الأعضاء، فمنه ما يكون إذا زاد عددها، ومنه ما يكون إذا نقص. والزيادة إما أن تكون من جنس ما هو في الطبع، وإما من جنس ما هو خارج عن الطبع. والنقصان إما أن يكون جملة العضو كما هو، وإما جزءاً من عضو.

وأما المرض الحادث في وضع الأعضاء، إما أن يكون حدوثه من طريق زوالها عن مواضعها، وإما من طريق خروجها عن حد مشاركتها بعض لبعض. وأما المرض الحادث في اتصال الأعضاء، وهو انتقاص الاتصال، فحدوثه يكون إما في اللحم، ويقال له قرحة أو جراحة، وإما في العظم، ويقال له كسر، وإما في العصب ويقال له نخس.^٥

وأما الأعراض فمنها ما يعرض من طريق مضار الأفعال بمنزلة التخمة. وكل فعل تناله مضرة، فمضرته على أحد ثلاثة وجوه؛^٦ إما أنه يبطل، وإما أنه ينقص، وإما بأن أمره يجري على الوجه المنكسر. ومنها ما يعرض من طريق اختلاف حالات خروج ما يخرج من البدن، بمنزلة العرق المتتن، والبول الأسود. ومنها ما يعرض من طريق اختلاف حالات البدن، وهي خمسة أصناف. أحدها الحال المبصورة بمنزلة اللون الأصفر، والأخرى الحال المسمومة بمنزلة القراقرز والطينين، والثالث الحال المشمومة بمنزلة نتن رائحة البدن، والرابع الحال المطعومة بمنزلة مرارة الفم، والخامس الحال الملموسة بمنزلة الصلابة واللين في اللمس.^٧

وأما الأسباب فهي ثلاثة أنواع. أحدها نوع الأسباب البادئة، وهي الأسباب التي تحدث من خارج بمنزلة الحر والبرد. والآخر نوع الأسباب المتقدمة، وهي الأسباب التي تجتمع داخل البدن، فإذا توسطتها أسباب آخر أحدثت أمراضاً،^٨ بمنزلة الامتلاء الذي إذا كان^٩ حدثت عنه السدد والعفونة أحدثت حمى. والثالث نوع الأسباب المثبتة،^{١٠}

١ ب: عضو.
٢ ب: لها.
٣ ب - وإما في العصب ويقال له نخس.
٤ ب: أوجه.
٥ ب - في اللمس.
٦ أ ج: أمراضها.
٧ ب - كان.
٨ ج: المثبتة.

Üçüncü tür sebep ise sabit kılan (müsbet) sebeplerdir. Bunlar, hastalık ve kendisi arasında yer alan aracı diğer sebeplere ihtiyaç duymaksızın kendisinden dolayı hastalık meydana getirir. Bu sebepler devam ettiği sürece hastalık varlığını devam ettirir, sebepler ortadan kalktığı zaman hastalık da ortadan kalkar. Bunun örneği, çürümeden kaynaklanan ateşteki çürüklüktür.

Sebepler, büyük kısma dâhil olandan daha genel ve daha tam olarak başka şekilde de taksim edilebilir ki o da şöyledir: Sebeplerden bazıları tabii'dir, bazıları tabii değildir, bazıları ise tabiat dışıdır. Tabii sebepler, iradesiz şekilde meydana gelir. Bu sebepler iki kısımdır: Birincisi başlangıçtan beri sağlığın faili olan sebepler sınıfıdır. Erkekliği ve dişiliği içine alan cinsiyet ile soğuk ve sıcak mizaç bu sınıfa dâhildir. İkincisi sonraki durumda sağlığın kısımlarının faili olan sebepler sınıfıdır. Yaş, alışkanlıklar, senenin dönemlerinden içinde bulunulan zaman, bölge, zamana göre değişen hava durumu ve uyku-uyanıklık hali bu sınıftandır.

Tabii olmayan sebeplere gelecek olursak bunlar irade ile meydana gelir ve üç sınıftır: Birincisi soğuk veya sıcak su ile banyo yapmak gibi dışarıdan bedene işen şeyler sınıfıdır. İkincisi yiyecekler ve içecekler gibi bedene giren şeyler sınıfıdır. Üçüncüsü egzersiz gibi insanın yaptığı kısma dâhil olan şeyler sınıfıdır.

Tabiat dışı olan sebeplere gelecek olursak bunlar iki sınıftır: Birincisi cinsi tabii olup miktarı ile keyfiyeti tabiat dışı olan sınıftır. Bunun örneği, beslenme, egzersiz ve cinsel ilişkidir. İkincisi cinsi tamamıyla tabiat dışı olan sınıftır. Bunun örneği, havanın bozuk bir hale dönüşmesi, zehirli hayvanların zehri ve öldürücü ilaçlardır.

Sebeplere ilişkin bu büyük taksim, tamlık, açıklık, vecizlik ve kapsayıcılık bakımından farklı şekilde de taksim edilip şöyle denilir: Bedende bulunan her şey ya tabii olur ya da tabiat dışı olur. Tabiat dışı olan şey hastalık, hastalığın sebebi ve bunun belirtisidir. Tabii olan duruma gelecek olursak bunlar, unsurlar, mizaçlar, hıtlar, organlar, kuvveler, fiiller ve ruhlardır.

وهي التي يحدث عنها المرض من غير أن يحتاج فيما بينه وبينها^١ إلى أسباب آخر، وما دامت موجودة فالمرض موجود، حتى إذا فُتت^٢ أُلغى المرض، بمنزلة العفونة في الحمى الحادثة عن العفن.

وللأسباب^٣ قسمة أخرى أتم وأعم من هذه التي دخلت في القسمة العظمى، وهي أن الأسباب منها طبيعية، ومنها غير طبيعية^٤، ومنها خارجة عن الطبيعة. فأما الأسباب الطبيعية^٥، فهي التي تكون عن غير إرادة، وهي صنفان. أحدهما صنف الأسباب الفاعلة للصحة منذ أول الأمر، من ذلك الجنس الجامع للذكر والأنثى، ومنها المزاج الحار والبارد. والآخر صنف الأسباب الفاعلة لأصناف الصحة في آخر الأمر، من ذلك السن والعادة والوقت الحاضر من أوقات السنة والبلد وحال الهواء في وقت وقت^٦ والنوم واليقظة.

وأما التي ليست بطبيعية فهي التي تكون بالإرادة، وهي ثلاثة أصناف. أحدها صنف الأشياء التي تلقى البدن من خارج، بمنزلة الاستحمام بالماء الحار وبالماء البارد. والآخر صنف الأشياء التي ترد إلى داخل البدن، بمنزلة الطعام والشراب. والثالث صنف الأشياء التي تدخل في باب ما يفعله الإنسان، بمنزلة الرياضة.

وأما التي هي خارجة عن الطبيعة، وهي صنفان، فمنها ما جنسه من جنس ما هو في الطبع، ومقداره أو كلفيته خارج عن الطبع، بمنزلة الأغذية والرياضة والحمام. ومنها ما جملة^٧ جنسه خارج عن الطبع، بمنزلة تغيّر الهواء إلى حال العفونة وسم ذوات السموم والأدوية القتالة.

وقد تُقسم تلك القسمة العظمى بضرب آخر على التمام والبيان والإيجاز^٨، فيقال: إن كل ما في البدن لا يخلو من أن يكون إما في الطبع، وإما خارجاً عن الطبع. والخارج عن الطبع هو المرض والسبب والعرض. وأما ما هو في الطبع فالأركان والأمزاج والأخلاط والأعضاء والقوى والأفعال والأرواح^٩.

١ أ ج: فيما بينهما. ٤ ب: ومنها ليست طبيعية. ٧ ب: والإيجاز والإجمال.
٢ ب: فقدت. ٥ ب: إما الطبيعية. ٨ أ ج - والأرواح.
٣ ب: والأسباب. ٦ أ ج: جملة. ٩ ب: والأرواح.

Mizacın oluşumunun ya başlangıçta ya da sonradan meydana gelmesi kaçınılmazdır. Mizacın ilk başta meydana gelmesi ya cinsiyeti bakımından erkeğin, daha sıcak ve daha kuru olmasıdır. Ya cinsiyeti bakımından kadının daha soğuk ve rutubetli olmasıdır. Ya da sıcak veya soğuk olduğu zaman ilk mizacın gerektirdiği şeyden dolayı olur. Mizacın sonradan meydana gelmesi ise ya yaştan dolayı ya alışkanlıktan dolayı ya senenin dönemlerinden dolayı ya bölgeden dolayı ya da zamana göre değişen havanın durumundan dolayı olur.

Eğer dilersen mizacın sonradan meydana gelişi konusunda şunu da diyebilirsin: Mizacın sonradan oluşumu ya zorunlu olmayan bir sebepten dolayı olur -ki bu anlayış bizim konumuza dâhil değildir- ya da zorunlu sebepler dolayısıyla olur. Bunlar da zamana bağlı olarak havanın hallerine, bölgelere ve senenin dönemlerine göre mizacı değiştiren havanın durumu, yiyecekler-içecekler, uyku-uyanıklık, hareket-sükûn, tahliye-tıkanıklık ve nefse arız olan hallerdir.

Sebeplere ilişkin bu taksim farklı şekilde de yapılmakta ve şöyle denilmektedir: Bedende bulunan her şeyin ya tabii ya da tabiat dışı olması kaçınılmazdır. Tabiat dışı olan şeyler, daha önce taksim ettiğimiz şekilde taksim edilir. Tabii olan sebepler ise şu durumlardan hâlî değildir: [a] Bunlara ya tabii sebeplere kıyas yoluyla vakıf olunur ve tabii sebebin varlığı, unsurlar gibi oluşan şeyin tanımından dolayı olur. [b] Ya da tabii sebeplere, duyum yoluyla vakıf olunur ve bunun varlığı, gözlem yoluyla olur. Duyum yoluyla vakıf olunan sebepler ya mizaç ya mizaca tabi olan şey ya organlar ya da organların heyetine tabi olan şeylerdir.

Mizaçlara tabi olan şeylerden bazıları, keyfiyetlerdir, bazıları ise fiillerdir. Keyfiyetlerden bazıları görülen şeylerdir. Bunun örneği, sarı, kırmızı, beyaz ve siyah renktir. Keyfiyetlerden bazıları dokunulan şeylerdir. Bunun örneği, sertlik, yumuşaklık, cızlılık, şişmanlık, kirpi gibi/tırtıklı hal, kuş tüyü gibi yumuşak hal ve bu şekilde olan tüm durumlarıdır. Keyfiyetlerden bazıları tadılan şeylerdir. Bunlar hıtlardır yani kan, balgam, sarı safra ve kara safradır. Mizaçlara tabi olan fiiller ise yiyeceklerin sindirilmesi, yeme iştahı ve nefsin ahlakıdır.

وكون المزاج لا يخلو من أن يكون إما في أول الأمر، وإما في آخر الأمر. وكونه في أول الأمر إما من طريق الجنس، من ذكر وهو أحر وأبيض، أو من أنثى وهي أبرد وأرطب. وإما من طريق ما يوجبه المزاج الأول إذا كان حاراً أو بارداً. وأما كون المزاج في آخر الأمر فيكون إما من قبل السن، وإما من قبل العادة، وإما من قبل السيرة والصناعة، وإما من قبل أوقات السنة، وإما من قبل البلد، وإما من قبل حالات الهواء في وقتٍ وقتٍ.

وإن شئت قلت أيضاً: إن حدوث المزاج في آخر الأمر يكون إما بسبب غير اضطراري، وليس هذا مما يدخل في كلامنا، وإما من سبب اضطراري، وهو الهواء الذي يتغير مزاجه بحسب أوقات السنة، والبلدان، وحالات الهواء في وقتٍ وقتٍ، والطعام، والشراب، والنوم واليقظة، والحركة والسكون، والاستفراغ والاحتباس،^١ وعوارض النفس.

وقد تُقسم هذه القسمة أيضاً بضرب آخر، فيقال: إن كل ما في البدن لا يخلو من أن يكون إما في الطبع، وإما خارجاً عن الطبع. والخارج عن الطبع ينقسم على ما قسمناه قبل. فأما الذي هو في الطبع، فليس يخلو من أن يكون الوقوف عليه بالقياس، ووجوده^٢ من طريق أنه في حد ما يكون، بمنزلة الأركان، أو يكون الوقوف عليه بالحس، ووجوده^٣ بالمباشرة. وما كان كذلك، فهو إما مزاج، وإما ما يتبع المزاج، وإما أعضاء، وإما ما يتبع هيئات الأعضاء.

والأشياء التابعة للمزاج منها كصفات، ومنها أفعال. والكيفيات منها مبصورة،^٤ بمنزلة اللون الأحمر والأصفر والأبيض والأسود. ومنها ملموسة، بمنزلة الصلابة واللين والهزال والسمن والزيب والزعارة وجميع ما هذا سبيله. ومنها مطعومة،^٥ وهي الأحلاط، أعني الدم والبلغم والمُرة الصفراء والمُرة السوداء.^٦ وأما الأفعال فبمنزلة استمرار الطعام وشهوة الطعام وأخلاق النفس.

١ أ ج - في.
٢ ب: والاحتقان.
٣ أ: ووجهه.
٤ أ: ووجهه.
٥ أ ب: متصورة.
٦ ب: والأزب.
٧ أ ج: متطعمة.
٨ ب: والصفراء والسوداء.

Organların heyetlerine tabi olan şeylere gelecek olursak bunlar, organların lazımı olan arzaldır. Bunun örneği, yaratılış, miktar, adet, konum ve hareket gibi bunlardan kaynaklanan fiillerdir.

Ateş (humma) ya aslî organlarda meydana gelir ki buna hektik ateş (humma'd-dik) adı verilir. Ya ruhta meydana gelir ki buna günlük ateş (humma yevmin) adı verilir. Ya da hıtlarda meydana gelir ki buna da çürüklükten kaynaklanan ateş (humma'l-ufüne) adı verilir. Galen, hektik ateşi şu iki sebepten dolayı bu kitapta¹ zikretmemiştir: Birincisi Galen'in bu kitaptaki amacı, sürekli meydana gelen hastalıkları zikretmektir. Hektik ateş sürekli olarak meydana gelen bir ateş değildir aksine bu ateş, nadir şekilde meydana gelir. İkincisi bu ateşin (hektik ateş), başlangıçta semptomlarla bilinmesi zordur ve son aşamasında bunun tedavisi de zordur. Bu iki sebepten dolayı Galen, kitabın hedef kitlesi olan öğrencilerin seviyesini aştığı için söz konusu ateşi bu kitapta zikretmemiştir. Günlük ateş ise onun, bu kitapta zikrettiği ilk şeydir. Çünkü bu ateşin durumu daha kolaydır ve fazla maharet gerektirmez. Çürüklükten kaynaklanan ateşi ise o, sınıflarının daha çok olmasından ve bu ateşin çeşitlere ayrılmasının daha fazla olmasından dolayı konunun sonunda zikretmiştir.

Günlük Ateşin Fail Sebeplerini, Türlerini ve Tedavi Yöntemini Açıklamaya Dair

Günlük ateşin fail sebepleri dört tanedir. [a] Bazısı sıcaklık ve soğukluk gibi bedene dışarıdan ilişen şeylerdir. [b] Bazısı sıcak [tabiatlı] yiyecek-içecekler ve buna benzer olan ilaçlar gibi bedenin içine giren şeylerdir. [c] Bazısı hareket gibi insanın yaptığı şeylerdir. Hareket nefsanî ve bedenî olmak üzere iki kısımdır. Nefsanî hareket ise gazap, keder ve uykusuzluk türünden olan şeylerdir. Bedenî hareketin örneği ise yorgunluktur. [d] Bazısı organlardan birinde meydana gelen acı gibi arzalar yoluyla ortaya çıkan şeydir. Günlük ateşin fail sebebi tek tek sayıldığı zaman bunlar, yorgunluk, sarhoşluk, hazımsızlık, soğukluk, güneş yakması, bedenin gözenerlerinde tıkanıklık, kasıkta meydana gelen şişlik (verem), uykusuzluk, gam, keder ve gazaptır.

1 "Tabiat" İsmine Dair Glaukon'a adlı kitap.

وأما الأشياء التابعة لهيئات الأعضاء، فهي^١ الأعراض اللازمة لها، بمنزلة الخلقة والمقدار والعدد والوضع، والأفعال التي تحدث عنها بمنزلة الحركة.

الحمى إما أن تحدث في الأعضاء الأصلية،^٢ ويقال لها حمى الدِّق، وإما أن تحدث في الروح، ويقال لها حمى يوم، وإما أن تحدث في الأخلاط، ويقال لها حمى العفونة. وحمى الدِّق ليس يذكرها في هذا الكتاب لسببين. أحدهما أنه إنما قضده في هذا الكتاب ذكر الأمراض التي تحدث في أكثر الأمر، وحمى الدِّق ليست مما يعرض في أكثر الأمر، بل إنما تعرض في النادرة. والسبب الثاني أن هذه الحمى في أول أمرها تعسر معرفتها بالعلامات، وفي آخر الأمر تعسر مداواتها، فهي من الوجهين جميعاً مجاوزة لمقدار المتعلمين الذين إنما قصد بكتابه هذا إليهم. وأما حمى يوم فهي أول شيء يذكره ها هنا، وذلك لأنها أسهل أمراً وأقل تفتناً. وأما حمى العفونة فيذكرها في آخر الأمر، من طريق أن أصنافها أكثر، وتفتنها^٣ أشد.

في ذكر حمى يوم والأسباب الفاعلة لها؛ وأنواعها ومذهب علاجها

الأسباب الفاعلة لحمى يوم أربعة.^٤ منها ما يلقي البدن من خارج بمنزلة الحر والبرد. ومنها ما يرد إلى^٥ داخل البدن بمنزلة الأطعمة والأشربة الحارة والأدوية الشبيهة بها. ومنها ما يفعله الإنسان بمنزلة الحركات، وهي صنفان، نفسانية وبدنية. أما النفسانية فبمنزلة الغضب والغم والههم والأرق.^٦ وأما^٧ البدنية فبمنزلة التعب. ومنها ما يعرض على طريق الأعراض، بمنزلة وجع يعرض في بعض الأعضاء.^٨ والأسباب الفاعلة لحمى يوم إذا عُدَّت^٩ أفراداً فهي^{١٠} هذه: التعب والسُّكْر والتخمة والبرد وإحراق الشمس وتكاثف ظاهر البدن وورم الحالب والأرق والغم والههم والغضب.

٧ - أ - والأرق.
٨ - أ ج - و.
٩ - ب: يحدث في واحد من الأعضاء.
١٠ - أ ج: عدت.
١١ - أ: فهن.

١ - ب: وهي.
٢ - أ ج: الصلبة.
٣ - أ: تفتتها.
٤ - ب - لها.
٥ - أ ج - أربعة.
٦ - ب: من.

Eğer dilersen söz konusu sebepleri daha genel ve daha kapsamlı şekilde dile getirebilirsin. Günlük ateşin fail sebepleri, sıcak hastalığın faili olan beş sebeptir. Birinci sebep, hariçten bedeni ısıtan şeydir. Bunun örneği, güneşin yakmasından dolayı meydana gelen durumdur. İkinci sebep, bedende
5 çözülen şeyin, çözülmesinin engellenmesidir. Bunun örneği, soğuk sebebiyle bedeninin zahirinin tabakalaşması durumudur. Üçüncü sebep harekettir. Bunun örneği, yorgunluk anında ortaya çıkan durumdur. Dördüncü sebep sıcak [tabiatlı] yiyecekler, sıcak [tabiatlı] içecekler ve sıcak [tabiatlı] ilaçlardan dolayı ortaya çıkan durumdur. Beşinci sebep bazı organlarda bozulma
10 meydana getiren çürümedir. Söz konusu çürümenin kendisi değil, bunun ateşi kalbe ulaşır. Bunun örneği, esbâb-ı bâdiyeden dolayı ortaya çıkarsa kasık şişliğinde meydana gelen durumdur.

Yine dilersen günlük ateşin fail sebeplerini başka şekilde de taksim edebilirsin. Günlük ateşin fail sebepleri, zorunlu olarak bedeninin lazımı olan şu
15 altı şeydir: Birincisi çok sıcak olduğu zaman, havadır. Bunun örneği, sıcak rüzgâr anında ortaya çıkan durumdur. İkincisi sıcak olduğu zaman yiyecek ve içeceklerden kaynaklanan durumdur. Üçüncüsü uyanıklık aşırı olduğu zaman durum yani uykusuzluk halidir. Dördüncüsü hareket ölçüyü aştığı zaman ortaya çıkan şiddetli yorgunluk halidir. Beşincisi sıcak buharın sıkışmasıdır. Bunun örneği, soğuktan dolayı bedende meydana gelen tabakalaşma
20 durumudur. Altıncısı nefsin hareketidir ki bu da gazap, gam ve kederdir.

Ateşlerin durumu farklılık arz eder. Günlük ateş cinsinden olan ateşlerin teşhisi ve tedavisi oldukça kolaydır. Hektik ve çürüklükten kaynaklanan ateşlerin türünün teşhisi ve tedavisi zordur. Günlük ateş, kesinlikle esbâb-ı
25 bâdiyeden dolayı meydana gelir. Esbâb-ı badiyeden kaynaklanan her bir ateş, kesinlikle günlük ateş değildir. Çünkü esbâb-ı bâdiyenin, bedende bulunan geçmiş (önceki) bir sebebi harekete geçirmesi mümkündür. Bundan dolayı hektik veya çürüklükten kaynaklanan ateş meydana gelebilir. Çürüklükten kaynaklanan ateş, kesinlikle geçmiş sebeplerden birinden dolayı meydana
30 gelir. Geçmiş bir sebepten kaynaklanan her ateş kesinlikle çürüklükten kaynaklanan ateştir. Ancak açıkladığımız üzere çürüklükten kaynaklanan ateş kesinlikle başlatıcı bir sebebe gerek duyar.

وإن شئت قلت في هذه الأسباب قولاً أعم وأجمع، وهو إنَّ الأسباب الفاعلة لحمى يوم هي تلك الأسباب، أي^١ الخمسة الفاعلة للمرض الحار. أحدها لقاء بعض ما يستخّن البدن من خارج، بمنزلة ما يعرض من إحراق^٢ الشمس. والثاني امتناع تحلل ما^٣ يتحلل من البدن، بمنزلة استحفاف^٤ خارج^٥ البدن بسبب البرد. والثالث الحركة، بمنزلة ما يعرض من التعب. والرابع موافقة المادة، بمنزلة ما يعرض من الأطعمة والأشربة والأدوية الحارة. والخامس العفونة التي تكوّن^٦ في بعض الأعضاء فساداً^٧ وتصل حرارتها إلى القلب ولا تصل العفونة نفسها إليه، بمنزلة ما يعرض في ورم الحالب إن^٨ كان حدوثه عن سبب من الأسباب البادئة.

وإن شئت قلت فيها أيضاً قولاً آخر، وهو: إن الأسباب الفاعلة لحمى يوم هي تلك الستة اللازمة للبدن باضطرار. أحدها الهواء إذا كان كثير الحرارة، بمنزلة ما يعرض له^٩ ذلك في السمائم الحارة. والثاني من الطعام والشراب إذا كانا حارين. والثالث اليقظة إذا أفرطت، أعني الأرق. والرابع الحركة إذا جاوزت الاعتدال، بمنزلة التعب الشديد. والخامس احتقان البخار الحار، بمنزلة ما يعرض ذلك من قبل استحفاف البدن بسبب البرد. والسادس حركات النَّفس، وهي الغم والهم والغضب.

أمر الحمّيات تختلف، فما كان منها من جنس حمى يوم، فمداواته سهلة وتعرّفها سهل. وما كان من جنس حمى الدِّق وحمى العفونة، فتعرّفها يعسر ومداواتها تعسر. حمى يوم إنّما^{١٠} تحدث لا محالة عن سبب من الأسباب البادئة، وليس كل حمى تحدث عن سبب من الأسباب البادئة فهي لا محالة حمى يوم. إذ كان قد يمكن أن يكون السبب البادئ يحرك سبباً قد كان في البدن من الأسباب المتقدمة، فتحدث عن ذلك إما حمى دق وإما حمى عفونة. وحمى العفونة إنّما تحدث لا محالة من سبب من الأسباب المتقدمة، وكل حمى تحدث عن سبب متقدم فهي حمى عفونة، إلاّ أنّه ليس يجب أن يكون حدوثها لا محالة عن^{١١} غير سبب بادئ على ما وصفنا.

٩ أ ج - له.

١٠ ب: وإنما.

١١ ب: من.

٥ ب: ظاهر.

٦ أ ج: تكون محواة.

٧ أ ج: فتأدى.

٨ ب: إذا.

١ ب - أي.

٢ ب: احتراق.

٣ ب: ما كان.

٤ ج: استحفاف.

Belirtilerin durumuna ilişkin özet şu şekildedir: Belirtilerden bazıları cüzidir. Bunlar, renkler, keyfiyetler, yapı, hareket, nabız ve hızlı bir şekilde harekete geçip hareketin kolay olmasıdır. Belirtilerden bazıları geneldir. Bunlar, yaşlar, senenin dönemleri, bölgeler, zaman zaman değişen havanın durumu, erkekler ve dişiler arasındaki cinsiyet farklılığıdır.

Yine o (Galen) der ki: Belirtilerden bazılarının önemi büyük ve değeri de muazzamdır. Belirtilerden bazıları ise daha aşağıda ve önemsizdir. Önemi büyük olanlara gelecek olursak bunlar, beslenme organlarının durumuna delalet ettiği için bevl ve kalbin durumuna delalet ettiği için nabızdır. Aynı şekilde dimağın durumuna delalet ettiği için nefes alma, akıl sağlığı ve hareket de böyledir.

Yine o der ki: Belirtilerden bazıları, karaciğerden çıkarsanır ki bunlar, idrar ve dışkıdır. Belirtilerden bazıları kalpten çıkarsanır ki bunlar, nabız ve teneffüştür. Belirtilerden bazıları dimağdan çıkarsanır ki bunlar, hareket ve akıl sağlığıdır. Bazı alametler önemli olmayan organlardan çıkarılır. Bunlar değersiz ve aşağıda olan alametlerdir. Bunun örneği, gözler, burun ve alındır.

Ateşlere gelecek olursak bu, değeri büyük alametler, kalp ve karaciğerden hareketle çıkarsanır. Kalbe gelecek olursak ateş, kalbin hastalıklarından bir hastalıktır. Bundan dolayı bu duruma özel olarak en çok nabız delalet eder. Karaciğere gelecek olursak karaciğer, kendisinde hıltların oluştuğu madendir. Bundan dolayı idrar, hıltların durumuna delalet eder. Çünkü hıltlar [a] ya ateşin kendisine iliştiği şeydir. Dolayısıyla idrar ile o anda hıltların olgunlaşıp olgunlaşmadığı konusunda delil getirilir. Bunun örneği, çürüklükten kaynaklanan ateşte ortaya çıkan durumdur. Hıltlar [b] ya da bir şekilde ateşin etkisi ile ısınır. Dolayısıyla idrar, hıltların ne kadar ısındığına delalet eder. Bunun örneği, günlük ateşte ortaya çıkan durumdur.

Değersiz ve zayıf alametlere gelecek olursak bunlar, yüzden, yatma şeklinden, teneffüsten, akıldan hareketle ve Hippokrates'in *Prognosis* (تقدمة المعرفة)¹ adlı kitabında dile getirdiği diğer belirtilerden hareketle çıkarsanır.

1 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enba*, s. 34.

جملة الأمر في العلامات أنّ منها علامات جزئية، وهي الألوان والكيفيات والسحنات والحركة والنبض والمسارة إلى الحركة وسهولة الأمر فيها. ومنها علامات عامية، وهي الاسنان وأوقات السنة والبلدان وحالات الهواء في وقتٍ وقتٍ والخلاف بين الذكران والإناث.

ويقول أيضًا: إنّ العلامات منها جليلة الخطر عظيمة القدر، ومنها دنيئة حقيرة. والعظيمة القدر هي البول لأنّه يدل على حال أعضاء الغذاء، والنبض لأنّه يدل على حال القلب، وكذلك التنفس وصحة العقل والحركة لأنّها تدل على حال الدماغ.

ويقول أيضًا: إنّ العلامات منها ما يُستخرج من الكبد، وهو البول والثفل. ومنها ما يُستخرج^١ من القلب، وهو النبض والتنفس. ومنها من الدماغ، وهي صحة الحركة وصحة العقل. ومن العلامات ما يُستخرج من الأعضاء التي ليست بجليلة الخطر، وهي علامات دنيئة صغار، بمنزلة العينين والأنف والجبهة.

وأما في الحميات فالعلامات العظيمة القدر تُستخرج من القلب ومن الكبد. أما من القلب فلأن الحمى علة من علل القلب، ولذلك صار النبض خاصّة يدل عليها أكثر الدلالة. وأما من الكبد فلأن الكبد هي المعدن الذي فيه تتولد الأخلاط، ولذلك صار البول يدل على حال الأخلاط، لأنّ الأخلاط إما أن تكون هي الشيء الذي تشبث الحمى به، فيستدل بالبول حينئذ على أمر الأخلاط هل^٢ نضجت أم لم تنضج، بمنزلة ما يكون ذلك في حميات العفونة، وإما أن تكون قد سخنت بالحمى على حال، فيدل البول حينئذ على مقدار سخونتها كم هو، بمنزلة ما يكون ذلك في حمى يوم.

وأما العلامات الخسيسية الصغار^٣ الضعاف، فُتستخرج من حالات الوجه والاضطجاع والتنفس والعقل وسائر العلامات التي ذكرها أبقراط^٤ في كتاب "تقدمة المعرفة".

١ ب - ما يستخرج.

٢ ب: هي.

٣ أ ج - الصغار.

٤ أ ج بقراط.

Yine o (Galen) der ki: İdrar kesinlikle hıltların durumuna delalet eder. Ancak idrarın hıltların durumuna delalet etmesi ya müspet olur. Yani çürümeden kaynaklanan ateş anında olan şey gibi hıltlarda bir bozukluk meydana gelmiş olabilir. İdrarın hıltların durumuna delalet etmesi ya da menfi olur. Yani günlük ateş ve hektik ateş anında olan şey gibi hıltlarda bir bozukluk meydana gelmemiştir.

Günlük ateş, kendisinden önceki şeylerden hareketle -yani söz konusu ateş, esbâb-ı bâdiyeden dolayı meydana gelir-, ateş esnasında zaman zaman ortaya çıkan semptomlardan hareketle ve ateşten sonra ortaya çıkan şeylerden hareketle bilinir. Yani hasta, ateşten kurtulduktan sonra banyo yaptığında herhangi bir titreme veya yanma hissetmez, aksine hastanın durumu, tam olarak doğal haline döner.

Ateşten dolayı zaman zaman ortaya çıkan şeylere gelecek olursak bunlardan bazıları, ateşin başlangıcında meydana gelir. Bunlar, ateşli kişinin ateş esnasında titreme ile karşılaşmaması ve nabzının değişken olmamasıdır. Bazı şeyler, ateşin artma, yükselme ve zirve aşamasında ortaya çıkar. Bu, hararetin söz konusu iki zamanda sakin (istikrarlı) olmasıdır. Bu durum, keskin ve yakıcı olmayan banyo sıcaklığına benzer. Bu anda nabız, dengeli olur; nabızda değişkenlik olsa da bu değişkenlik az olur veya hemen geçer. Hasta bu ateşe kolay bir şekilde dayanır ve bundan dolayı hemen zarar görmez. Ateşten dolayı zaman zaman ortaya çıkan şeylerden bazıları, ateşin düşmesi ve geçmesi esnasında ortaya çıkar. Ateşin geçmesi kesinlikle ateşin tamamıyla ortadan kalkması ile olur. Ateşin ortadan kalkması ya terleme veya akıntı ve ıslaklık ile olur. Ateşten dolayı zaman zaman ortaya çıkan şeylerden bazıları, ateşin tüm aşamalarında ortaya çıkar. Bu da idrarın içinde beyaz, düz ve pürüzsüz bir çökeltinin devamlı var olmasıdır.

Sebepler iki kısımdır. Sebeplerde bazıları zahirdir. Bazıları ise zahir değildir. Zahir olan sebepler esbâb-ı bâdiyedir. Tabibin, bu tür sebepleri önceki bilgilere dayanarak ve soru sorarak bilmesi mümkündür. Zahir olmayan sebeplere gelecek olursak tabip, teknik yönetime (et-tariku's-sınai) dayalı olduğu zaman bunları sadece önceki bilgileriyle bilir. Dolayısıyla bu sebepler, geçmiş ve müspet sebeplerdir.

ويقول أيضًا: إنَّ البول يدل لا محالة على أمر الأخلاط، إلا أنَّ دلالته عليها، إما أن تكون دلالة موجبة، أعني أنَّه قد نالتها آفةٌ، بمنزلة ما يكون ذلك في حمى العفونة، وإما دلالة سالبة، أعني أنَّه لم تنلها آفةٌ، بمنزلة ما يكون ذلك في حمى يوم وحمى الدِّق.

حمى يوم تُتعرَّف من الأشياء المتقدمة^١ لها، أعني أنَّها تحدث عن أسباب بادئة، ومن الأشياء التي تعرض فيها في وقتٍ وقتٍ، ومن الأشياء التي تلحقها، أعني أن يكون المريض إذا استحجم بعد ما تدعه الحمى لم يحس في الحمام بنافض ولا بتلذع، بل يرجع إلى ما كان عليه من الحال الطبيعية على التمام.

وأما الأشياء التي تعرض في وقتٍ وقتٍ منها فبعضها يعرض في الابتداء، وهو أنَّ المحموم لا يجد في حمّاه نافضًا ولا يكون نبضه مختلفًا. وبعضها يعرض في تزيد الحمى وصعودها^٢ وفي متتهاها، وهو أنَّ الحرارة تكون في هذين الوقتين ساكنةً شبيهةً بحرارة الحمام، ولا تكون حادةً ولا لداعةً، فإنَّ^٣ النبض يكون فيها مستويًا، وإن كان فيه اختلاف كان يسيرًا ورجع عنه سريعًا، وأنَّ المريض تحتل ما به من الحمى احتمالًا سهلًا ولا يسرع إليه التأذي بها. وبعضها يعرض في انحطاط الحمى وانقضائها، وهو أنَّها تنقضي لا محالة انقضاءً تقلع به الحمى إقلاغًا تامًا، ويكون انقضاؤها إما بعرق^٤ وإما برشح وندى. وبعضها يعرض في الأوقات كلّها، وهو أنَّ البول لا يزال فيه شيئًا راسبًا أبيض أملس مستويًا.

الأسباب صنفان، منها ظاهرة ومنها غير ظاهرة. والأسباب الظاهرة هي الأسباب البادئة، وقد يمكن الطبيب أن يعرف هذه الأسباب بسابق العلم وبالمسألة. وأما الأسباب التي ليست بظاهرة فإنَّما يعرفها بسابق العلم فقط، إذا كان على الطريق الصناعي، فهذه هي الأسباب المتقدمة والأسباب المثبتة.

١ ب: حمى يوم تعرف من عين الأسباب المتقدمة.

٢ ب - و.

٣ ب: وإن.

٤ ب: أنه.

٥ ب: بعرض.

İdrarın ateş rengine de olması, nefse arız olan hallerden dolayı günlük ateşe yakalanan herkesi kapsayan bir alamettir. Ancak gazaptan dolayı ateşe yakalanan kişi, bevl esnasında idrarın sıcaklığı ile birlikte yanma hissederek. Gamdan dolayı ateşe yakalanan hasta, gamdan dolayı ortaya çıkan kuruluk sebebiyle idrarın keskinliğini hisseder.

Gözler çöktüğü zaman bu durum, gam, keder ve uykusuzluğa delalet eden genel bir alamettir. Ancak gam esnasında bu alamet, gözlerin durgunluğu ile olur. Endişe esnasında bu alamet, gözlerin sürekli hareket etmesi ile olur. Uykusuzluk esnasında bu alamet, gözlerin uykuya ve uyuklamaya meyletmesi, göz kapaklarının ağırlaşması ve gam esnasında olduğu gibi göz bebeklerinin kendisinde değil de göz kapaklarının hareketinin zorlaşması ile olur.

Gazap sebebiyle meydana gelen günlük ateşte gözler dışarıya çıkar. Gözlerin dışarı çıkması, bu durumda eziyet veren kişiden hemen intikam alma arzusu ile tabiî ısının dışarıya doğru hareket etmesinden dolayıdır. Gam, keder ve uykusuzluk sebebiyle meydana gelen günlük ateşte gözler çöker. Gam esnasındaki duruma gelecek olursak bu, nefsanî ruhun fazla hareket etmekle çözülmesinden ve tabiatın, kendisini terkip eden iki unsur ile yani kan ve ruh ile birlikte kaçıp içeri gizlenmesinden dolayı olur. Keder esnasındaki duruma gelecek olursak bu, fazla harekete bağlı olan çözülmeden dolayı olur. Uykusuzluk esnasındaki duruma gelecek olursak bu, nefsanî ruhu çözen fazla hareketten dolayı olur. Çünkü uykusuzluktan dolayı gıda hazmedilmediği zaman, nefsanî ruh ortaya çıkmaz.

Gazap sebebiyle meydana gelen günlük ateşte yüz, kanın içeriden dışarıya doğru hareket etmesinden dolayı kızarır. Gam ve uykusuzluk anında oluşan günlük ateş esnasında ise yüz, sararır. Gam esnasındaki duruma gelecek olursak bu, tabiî hararetin ve kanın bedeninin derinliklerine doğru meyletmesinden dolayı olur. Uykusuzluk esnasındaki duruma gelecek olursak bu, gıdanın hazmedilmemesinden dolayı olur. Bu sebeple yüzü, parlak ve ışıltılı gösteren kan üretilmez.

نارية البول علامة تعمّ جميع من يحمى حمى يوم من قبل عوارض النفس، إلا أنّها في المحموم من قبل الغضب تكون مع حرارة البول، ويجد المريض حسها عند خروج البول، وفي المحموم من قبل الغم مع حدة في البول يجدها المريض بسبب اليبس الذي يتولد من الغم.

وإذا غارتا العينان فتلك علامة عامية تدل على الهم والغم والأرق، إلا أنّ ذلك يعرض في الغم مع سكون من العين، وفي الهم مع حركة من العين متواترة، وفي الأرق مع ميل من العين إلى النعاس والنوم وثقل الأجنان^٢ وعسر حركة منها، لا من نفس الحدقتين كما يكون ذلك في الغم.

العينان تكونان في حمى يوم الحادثة عن الحرد جاحظتين، من طريق أنّ الحرارة الطبيعية هي^١ في هذه الحال تتحرك إلى خارج دفعة طلباً للانتقام من المؤذي. وأما في حمى يوم الحادثة عن الهم والغم والأرق فإنهما تكونان غائرتين. أما في الغم فلأنّ الروح النفساني تتحلل بكثرة الحركة، ولأنّ الطبيعة تهرب وتتوارى إلى داخل ومعها مركباها أعني الدم والروح. وأما في الهم فلتحلل^٥ التابع لكثرة الحركة. وأما في الأرق فللحركة^٦ الكثيرة التي تحلل ولأنّ الغذاء إذا لم يُستمرأ بسبب الأرق لم يتولد روح نفساني.

الوجه يكون في حمى يوم الحادثة عن الحرد أحمر، لما كان حركة الدم إلى خارج، ويكون^٧ في حمى يوم الحادثة عن الغم وعن الأرق أصفر. أما في الغم فلميل الحرارة الطبيعية والدم إلى عمق البدن. وأما في الأرق فلأنّ الغذاء لا يُستمرأ، ولذلك لا يتولد الدم الذي به يكون اللون مشرقاً ناضراً.

١ - ب - و.

٢ - ب - و.

٣ - ب: من الأجنان.

٤ - ب - ج - هي.

٥ - ب: والتحلل.

٦ - أ: فللجرحه.

٧ - ب - ويكون.

Rengin sarılığı, gam ve uykusuzluğu kapsayan bir alamettir. Fakat gamlı olan kimsede bu alamet, bedenın cılızlığı ve kuruluşu ile ortaya çıkar. Uykusuz olan kimsede ise bu alamet bedendeki ödemdir (teheyyüc). Bu ödem, gıdanın sindirilmemesinden dolayı meydana gelir. Gıdanın sindirilmemesi ise uykusuzluk sebebiyledir. Çünkü nasıl ki gıdanın sindirilmesi uykudan sonra geliyorsa aynı şekilde uykusuzluk sürekli olarak kötü sindirimi doğurur.

Yüzün ve bedenin tümünün şişmesi, kızgınlığı ve uykusuzluğu kapsayan bir alamettir. Ancak bu imtila', kızgınlık durumunda tabii kırmızılığa benzeyen iyi bir hal ve kırmızılık ile olur. Söz konusu imtila' uykusuzlukta, hastalıktan kaynaklanan teheyyüce benzeyen kötü bir hal ve sarılık ile olur.

Kızgınlıktan kaynaklanan günlük ateş esnasında damarların nabızı, yüksek ve büyük olur. Bu durum, hararetin hareketi ve artması sebebiyledir. Nefse arız olan diğer hallerden kaynaklanan günlük ateş esnasındaki nabız ise, küçük olur. Bu durum, hararetin azalıp çekilmesi ve boğulması sebebiyledir.

Hangi sebepten olursa olsun yorgunluk cildi kurutur ve kıraç bırakır. Ancak yorgunluk çok kuvvetli olmazsa kuruluk, belirli bir süreye kadar ciltte ortaya çıkar. Bundan sonra bedenden ya nem ya da sıcak bir buhar çıkar. Bundan sonra bedeni nemlendirecek ve gözenekleri genişletecek hıtlar çözüldüğünde, cildi nemlendiren ve gözenekleri genişleten rutubet çıkar. Eğer yorgunluk çok güçlü ve aşırı olursa ateş azaldığı anda kuruluk açık bir şekilde bedende kalır. Yine yorgunluk mutedil ölçüde olursa durum aynı şekildedir. Ancak her ne kadar yorgunluk mutedil olsa da bu, ya havadan gelen soğukluktan ya da güneşten gelen yakıcılıktan mürekkep olur. Yorgunluk, bedenın kuvvetini çözecek kadar şiddetli olursa nabız, yorgunluk sebebiyle küçük olur. Eğer yorgunluk çok şiddetli olmazsa, bu sebeple kuvvet yerinde olduğu ve -şiddetli olmayan bir yorgunluk sebebiyle sıcaklık artmasından dolayı- ihtiyaç arttığı için nabız büyük olur.

Cildin kuruluşu oldukça şiddetli olursa güneş yakması ve yorgunluğu kapsayan bir alamet olur. Ancak güneş yakması esnasında ortaya çıkan kuruluk, gözlerde ve başta bir iltihap ile birlikte meydana gelir. Yorgunluk esnasında ortaya çıkan kuruluk, gözlerde ve başta bir iltihap olmaksızın meydana gelir.

صفرة اللون علامة تعم الغم والأرق، إلا أنها في صاحب الغم تعرض مع يبس ونحافة من البدن، وفي الأرق مع تهيج من^١ البدن، وهذا التهيج يحدث من قبل أن الغذاء لا يُستمرأ، وذلك بسبب الأرق، وذلك أنه^٢ كما أن النوم يتبعه استمرار الغذاء، كذلك الأرق يتبعه دائماً سوء الاستمرار للغذاء.

٥ انتفاخ الوجه وجميع الجسد علامة تعم الحرد والأرق، إلا أن ذلك يكون في الحرد مع حمرة وحسن حال شبيه بالخضب^٣ الطبيعي، وفي الأرق مع صفرة وسوء حال شبيهة بالتهيج الحادث عن المرض.

١٠ نبض العروق يكون في حمى يوم الحادثة عن الحرد مشرفاً عظيماً، وذلك بسبب الحرارة وحركتها وتزيدها. وأما في حمى يوم الحادثة عن سائر عوارض النفس فيكون النبض صغيراً، وذلك بسبب نقصان الحرارة وانقباضها واختناقها.

التعب على أي وجه كان فهو مما يجفف ويقحل به الجلد، إلا أنه إن لم يكن قوياً كثيراً^٤ فاليبس إنما يتبين^٥ في الجلد إلى وقت ما، ثم يخرج بعد ذلك من البدن إما ندى وإما بخار حار عندما يتحلل من الأخلاط رطوبة ترطبه وتوسع مسامه. وإن كان قوياً كثيراً^٦ مفراطاً بقي اليبس بيناً في البدن وقت^٦ انحطاط الحمى أيضاً. وكذلك أيضاً إن كان معتدلاً لكنه مع اعتداله مركب^٧ إما مع برودة من الهواء، وإما مع احتراق من الشمس. وإذا كان^٨ التعب شديداً حتى يحل القوة، صار النبض بسببه صغيراً، وإن لم يكن شديداً كثيراً، صار النبض بسببه عظيماً، وذلك لأن القوة باقية ولأن الحاجة متزيدة، إذ^٩ كانت الحرارة قد كثرت بسبب التعب الذي ليس بالشديد كثيراً.

٢٠ يبس الجلد إذا كان قوياً شديداً فهو علامة تعم التعب وإحراق الشمس، إلا أن ذلك يعرض^٩ في احتراق الشمس مع التهاب العينين وفي الرأس، ويعرض في التعب خلواً من الالتهاب في العينين والرأس.

١ أ ج: في. ٤ ب: كثيرة.
٢ أ ج - أنه. ٥ أ: يبين.
٣ أ ج: خضب. ٦ ب: في وقت.
٧ ب: وكذلك إن كان.
٨ ب: إذا.
٩ أ ج - يعرض.

Cilt ya basit ve müfret keyfiyetten veya mürekkep bir keyfiyetten dolayı tabakalaşır (kabuk bağlar) ve yoğunlaşır. Müfret keyfiyet, ya soğukluk -bunun örneği, şiddetli soğuk bir havada yolculuk yapan kişinin maruz kaldığı durumdur- ya da kuruluk -bunun örneği, kuma gömülen, sıcak rüzgârlara maruz kalan veya bedenini kuru bir şekilde ovalayan kişinin durumudur- olmak üzere bu iki keyfiyetten biridir. Mürekkep keyfiyete yani kabzedenden keyfiyete gelecek olursak bunun örneği, şap suyu ile banyo yapan kişinin durumudur. Çünkü kabız edici keyfiyet, soğuk-kurudur.

Bedenin yoğunlaşması ve tabakalaşmasından kaynaklanan ateş, dokunma ve idrar ile bilinir. Bunun durumuna göz ve nabız yoluyla bakılır. Dokunma yoluyla bilinme şu şekilde olur: Ateşli kişinin cildinin dokunuşu dolu, yoğun ve tabakalı olur. Yine el, ateşli kişinin bedeni üzerine konulduğunda ilk başta hararetin düşük olduğu hissedilir. Çünkü bu anda hararet, tabakalaşma ve yoğunlaşmadan dolayı el bedene dokununcaya kadar dışarıya çıkmaya muktedir değildir. Sonrasında elin konulduğu yer ısındığında, gözenekler genişlediğinde hararet belli olur ve ortaya çıkar. Dolayısıyla dokunan kimse hararetin, ilk dokunuştaki andan daha güçlü olduğunu hisseder.

Bedenin yoğunlaşması ve tabakalaşmasından kaynaklanan ateşin idrar yoluyla bilinmesine gelecek olursak bu ateşte idrar, kırmızı olmayıp beyazlığa veya sarılığa meyleder. Bu durum, bedenden atılması gereken fazla sıvılar sebebiyledir. Bedenin yoğunlaşması ve tabakalaşmasından dolayı fazlalık olan bu sıvılar hapsedilip çözülmediği zaman, idrara karışır, onun rengini değiştirir ve sarı veya kırmızı rengini safradan alan idrarın kırmızılığını azaltır.

Bedenin yoğunlaşması ve tabakalaşmasından kaynaklanan ateşin, gözlerin durumunun incelemesi ile bilinmesine gelecek olursak gözler çökmüş halde olmayıp çoğu zaman şişkin haldedir.

Bedenin yoğunlaşması ve tabakalaşmasından kaynaklanan ateşin nabız yoluyla bilinmesine gelecek olursak nabız, yorgunluk, uykusuzluk, gam veya kederden dolayı ateşe yakalanan kimsenin nabızı gibi küçük olmaz. Çünkü hastanın kuvveti yerindedir ve harareti, bedeninde gizli kalmıştır. Bunlardan hiçbiri çözülmemiş ve azalmamıştır.

الجلد يستحصف ويتكاثف إما من كيفية بسيطة مفردة، وإما من كيفية مركبة. والكيفية المفردة إحدى كيفيتين. إما برودة بمنزلة ما يعرض لمن يسافر في البرد الشديد، وإما ببوسة بمنزلة ما يعرض لمن يدلك بدنه ذلكاً يابساً، أو تصيبه السمائم، أو يدفن في الرمل. وأما الكيفية المركبة أي^٢ الكيفية القابضة فبمنزلة ما يعرض لمن يستحم بماء الشب، وذلك^٣ أن الكيفية القابضة هي باردة يابسة.

الحمى الحادثة^٤ عن استحصاف البدن وتكاثفه تُعرَف باللمس وبالبول، ويُتفقَد أمرها بالعين والنبض. أما اللمس فإنما يُعرَف لأنَّ ملمس جلد صاحبها يكون مكتنزاً كثيفاً مستحصفاً، ولأنَّ اليد إذا وُضعت على البدن أحسته في أول الأمر قليل الحرارة، وذلك لأنَّ الحرارة في هذا الوقت لا تقدر أن تخرج حتى تسمها اليد لمكان التكاثف والاستحصاف، ثم إنَّه إذا سخن موضع اليد باليد واتسعت مسامه برزت الحرارة وظهرت فأحسها اللامس أقوى ممَّا كانت في أول الأمر.

وأما البول فإنَّ البول لا يكون في هذه الحمى أحمر، لكن يكون مائلاً إلى الصفرة، أو إلى البياض، وذلك لأنَّ الفضول المائية التي كانت من شأنها أن تستفرغ من البدن، إذا هي احتبست بسبب تكاثف البدن واستحصافه ولم تتحلل خالطت البول وغيرت لونه ونقصت من حمرة المُرَّة التي بمخالطتها للبول ينصبغ فيصير أحمر أو أصفر.

وأما بتفقد أمر العين فإنَّ العينين لا يكونان غائرتين، بل كثيراً ما يكونان منتفختين. وأما بالنبض، فلأنَّ النبض لا يكون صغيراً كمثّل نبض من يحم هذه الحمى من همّ أو من غمّ أو أرق أو تعب، وذلك لأنَّ القوة باقية والحرارة^٥ كامنة^٦ في باطن البدن ولم يتحلل واحداً^٧ منهما ولم تنقص.

١ أ ج: فإما.
٢ أ ج: أعني.
٣ ب: وذلك.
٤ ب: الحادة.
٥ ب: فإنها.
٦ ب: باقية للحرارة.
٧ أ ج: متمكنة كامنة.
٨ أ ج: واحدة.

Bedeni yoğunlaşmış ve tabakalaşmış olan herkes, ateşlenmez. Ancak kendisinden kanlı, rutubetli ve sıcak buhar çözülen beden, yoğunlaşıp tabakalaştığında bedenin içerisinde kan toplanır ve şişer. Yine kendisinden sıcak-kuru buhar çözülen beden, yoğunlaşıp tabakalaştığında bedenin içerisinde çürüyecek bir madde bulunmazsa bu beden günlük ateşe yakalanır. Söz konusu bedenin içinde çürüyecek maddeler bulunursa bu beden çürüklükten kaynaklanan ateşe yakalanır.

Kasık şişmesi (veremu'l-hâlib) ayakta oluşan yara gibi esbâb-ı bâdiyeden biri ile meydana gelirse buna eşlik eden ateş, günlük ateştir. Eğer kasık iltihabı geçmiş bir sebep ile olursa yani dışarıdan gelen bir sebep değil de bedende toplanmış olan bir imtila' ile olursa buna eşlik eden ateş, çürüklükten kaynaklanan ateştir.

Yunanca *buhilin*¹ olarak isimlendirilen ve veba (et-tâûn) olarak tercüme edilen şişlik, yumuşak ette meydana gelir. Söz konusu şişliğin meydana geldiği yumuşak et ya kasıkta ya koltuk altında ya boyunda ya da kulakların arkasında olur. Kasıkta meydana gelen şişlik pek çok durumda, karaciğerin fazlalıklarını (atıklarını) kabul eder. Bundan dolayı kasıkta meydana gelen şişlik sıcak şişlik olur ki bu da vebadır. Koltuk altından meydana gelen şişlik pek çok durumda kalbin fazlalıklarını kabul eder. Bundan dolayı koltuk altında meydana gelen şişlik, daha sıcak olur ki bu, kötü ve pis vebadır. Boyunda ve kulakların arkasında meydana gelen şişlik, dimağın fazlalıklarını kabul eder. Bundan dolayı orada meydana gelen şişlik, çoğu durumda soğuk olur. Yine bu bölgelerde sıracı hastalığı (el-hanâzir-scrofula) oluşur.

Yumuşak ette meydana gelen şişlik ateşe sebep olursa bu ateş kötü değildir. Çünkü bu ateş günlük ateştir. Eğer yumuşak ette meydana gelen şişlik, ateşin sebebi olmayıp ateş esnasında ortaya çıkan bir semptom olursa bu ateş kötü ve pistir. Çünkü söz konusu kötü ateş, bunun çürüklükten kaynaklanan bir ateş olduğuna ve aynı zamanda önemi büyük ve şerefli organlarda bir imtila' olduğuna delalet eder. Eğer şişlik kasıkta olursa bu, karaciğerde bir imtila'a; koltuk altında olursa bu, kalpte bir imtila'a; kulak arkalarında olursa bu, dimağda bir imtila'a delalet eder.

1 Bununla kasıt Yunancada veba anlamına gelen *panoúkla* kelimesi olabilir.

ليس^١ كل بدن يتكاثف ويستحصف يحمّ صاحبه، لكن ما كان من الأبدان يتحلل منه بخار رطب دموي فهو إذا استحصف وتكاثف اجتمع فيه الدم وامتلاءً، وما كان منها يتحلل منه بخار حار يابس فهو إذا تكاثف واستحصف. إن لم يكن فيه مواد يمكن أن تعفن، أصابته حمى يوم، وإن كانت فيه مواد يمكن أن تعفن أصابته حمى عفونة.

ورم الحالب إن كان حدوثه عن سبب من الأسباب الباردة بمنزلة قرحة تكون في الرجل فالحمى الحادثة معه حمى يوم. وإن كان حدوثه عن سبب متقدم، أعني عن امتلاء مجتمع في البدن لا من سبب حادث من خارج، فالحمى الحادثة معه حمى عفونة.

الورم المسمى باليونانية بولون^٢ وتفسيره الطاعون هو ورم يحدث في اللحم الرخو. واللحم الرخو الذي يحدث فيه هذا الورم إما^٣ في الحاليين، وإما في الإبطيين، وإما في العنق وخلف الأذنين. وما هو منه في الحاليين، فشأنه أن يقبل في أكثر الحالات فضل الكبد، ولذلك صار الورم الحادث فيه ورماً حاراً^٤ هو الطاعون. وما هو منه في الإبطيين فشأنه أن يقبل في أكثر الأمر فضل القلب، ولذلك^٥ صار الورم الذي يحدث فيه أشد حرارة، وهو الطاعون الخبيث الرديء. وما هو منه في العنق وخلف الأذنين فشأنه أن يقبل فضل الدماغ، ولذلك صار الورم الذي يحدث في أكثر الحالات بارداً ويحدث فيه أيضاً الخنازير.

الورم^٦ الحادث في اللحم الرخو إن كان هو سبباً للحمى، فليس الحمى برديئة، لأنها حمى يوم. وإن كان عارضاً عرض في الحمى وليس هو سببها فالحمى رديئة خبيثة، وذلك^٧ أنها تدل على أنها حمى من عفونة، وأن^٨ في الأعضاء الجليلة الخطر الشريفة امتلاء، إما في الكبد إن كان الورم في الحالب، وإما في القلب إن كان الورم في الإبط، وإما في الدماغ إن كان الورم خلف الأذنين.

١ ب: وليس.
٢ ب: بوتر.
٣ ب: هو إما.
٤ أ: ج: جاو.
٥ ب: وكذلك.
٦ ب: والورم.
٧ ب: وذلك.
٨ ب: أن كان.

Kasıқта veya koltuk altında meydana gelen şişlikten dolayı oluşan günlük ateş nabız yoluyla, hararetin miktarı ile, şişlik zirveye ulaştıktan sonra meydana gelen şeylerle, yüzün ve idrarın rengi ile bilinir. Nabız yoluyla günlük ateşin bilinmesine gelecek olursak bu durumda nabız, oldukça büyük, hızlı ve kesintisiz olur. Çünkü bu, hararetin çokluğundan ve söndürmenin gerekliliğinden kaynaklanır. Hararetin miktarı ise büyük olur. Çünkü bu, harareti olan kişinin iki sıcak hastalığa yakalanmasından kaynaklanır. Bu iki sıcak hastalık, şişlik ve ateştir. Zirveden sonra meydana gelen şeylerle bilinmesine gelecek olursak bu, bedeninin derinliklerinden yakıcı olmayan sıcak bir rutubetin yükselmesidir. Bu durum, yumuşak ette meydana gelen şişliğin, kandan kaynaklanmasından dolayı olur. Yüzdeki renkten dolayı bilinmesine gelecek olursak bu halde yüzün rengi çoğunlukla kızarıklık olur. Bunun sebebini yukarıda açıklamıştım. Aynı şekilde yüz şişkin olur. Ancak yüzün kızarıklığı, kanın rengine tabidir. Yüzün şişkinliği ise kanın çokluğuna tabidir. İdrarın rengi yoluyla bilinmesine gelecek olursak idrarın rengi, beyaza meyleder.¹ Çünkü daha önce idrarı renklendiren safra çekilir ve yumuşak etteki şişliğe meyleder. Zira meydana gelen her acı, maddeleri çeker; aynı şekilde her hararet de maddeleri çeker. Hıtlardan çekilmeye en uygun ve en hızlı olanı safradır. Çünkü safra hıtların en latifidir (incesidir). Bu durumun benzerini başında bir iltihap olan ve baş ağrısı olan kişilerin idrarının beyazlığında da görüyoruz.

Günlük ateşlerin tamamında damarların nabzında, çoğu durumda değişkenlik olmaz. Çünkü bu ateşte, kuvvet baskı altında kalmaz ve ağırlaşmaz. Bazı kişilerde ise nabız, bir vuruşta değişkenlik arz eder. Ancak bu farklılık gizli ve örtülüdür. Bunun örneği, bedeninin tabakalaşması ve yoğunlaşmasından kaynaklanan içeride toplanan buhar sebebiyle günlük ateşte meydana gelen durumdur.

Hamam farklı cüzlerden oluşur. Birincisi sıcak havadır ki bu, bedeni ısıtır, çözer, gözenekleri genişletir ve hafifletir. Ancak hamamın kurutması dolaylı şekilde (arazidir). İkincisi sıcak sudur. Bu, bedeni ısıtır, çözer, gözenekleri genişletir ve nemlendirir. Üçüncüsü soğuk sudur. Bu, soğutur, nemlendirir ve ısıtır. Ancak bunun ısıtması arazî yolladır. Şöyle ki bedeninin dış tabakası yoğunlaşırsa bu, bedeninin hamamda elde ettiği sıcaklığı korur.

1 Galenos, *Galukon'a Tedavi Yöntemi*. Çev. Nur Nirvene. 166.

حمى يوم الحادثة عن ورم في^١ الحالب، أو عن ورم في الإبط تُعرَف بالنبض، وبمقدار^٢ الحرارة، وبما يكون بعد المنتهى، وتلَوّن الوجه، وتلَوّن البول. أما بالنبض فإنه يكون عظيمًا جدًا^٣ مسرعًا جدًا^٤ متواترًا، وذلك لكثرة الحرارة واقتضائها للتطفئة. وأما بمقدار الحرارة فإنها تكون كثيرة، وذلك لأنّ بصاحبها مرضين حارين، أحدهما الورم الحار،^٥ والآخر الحمى. وأما^٦ ما يكون من بعد المنتهى فإنه ترتفع من عمق البدن نداوة لها حرارة، إلا أنها ليست بلذاعة، وذلك لأنّ الورم الذي في^٧ اللحم الرخو إنّما هو من الدم. وأما لون الوجه فإنه يكون في أكثر الحالات أحمر، والسبب في ذلك ما وصفت، ويكون أيضًا منفخًا، إلا أنّ حمرة تابعة للون الدم. وأما^٨ انتفاخه فيتبع كثرة الدم. وأما لون البول، فإنه يكون مائلًا إلى البياض، وذلك لأنّ المرار الذي كان يصبغ البول يتجلّب^٩ ويميل^{١٠} إلى الورم الذي في اللحم الرخو، لأنّ كل وجع يحدث فهو^{١١} يجذب المواد، وكذلك كل حرارة، وليس من الأخلاط شيء أسرع ولا أولى انجذابًا^{١٢} من المُرّة، إذ^{١٣} كانت ألطف الأخلاط. ونظير ذلك أنّا نجد البول في صاحب الصداع ومن يحدث في رأسه التهاب يكون أبيض.

نبض العروق في جميع حمى يوم لا يكون فيه على الأمر الأكثر اختلاف، وذلك لأنّ القوة لا تنضغط في هذه الحمى ولا تثقل. وأما في الفرد بعد الفرد فقد يكون النبض في حمى يوم مختلفًا في نبضة واحدة، إلا أنّ اختلافه يكون غامضًا خفيًا،^{١٤} بمنزلة ما يعرض ذلك في حمى يوم الحادثة عن استحفاف البدن وتكاثفه بسبب البخار الذي يجتمع داخليًا.

الحمّام مؤلّف من أجزاء شتى، أحدها الهواء الحار، وهو يسخّن ويحلّل ويوسّع المسام ويجفف، إلا أنّ تجفيفه بالعرض. والثاني الماء الحار، وهو يسخّن البدن ويحلّل ويوسّع المسام ويرطب. والثالث الماء البارد، وهو يبرّد ويرطب ويسخّن، إلا أنّ إسخانه بطريق العرض، وذلك أنّه إن^{١٥} تكاثف ظاهر البدن، حفظ عليه الحرارة التي اكتسبها من الحمام.

والأولى بالانجذاب.

١٣ ب: ح: إذا.

١٤ أ: أخفى.

١٥ ب: إذا.

٧ ب: يكون في.

٨ ب: فإما.

٩ أ: يتجلّب.

١٠ ب: ويمثل.

١١ ب: فهو.

١٢ أ: ولأولى بالانجذاب، ح:

١ ب - في.

٢ ب - و.

٣ ب - جدًا.

٤ أ: لتطفئة.

٥ ب - الحار.

٦ ب: فإما.

Dördüncüsü bedene sürülen yağdır (dühn). Hamamda kullanılan yağ ya sadece bedene hafif şekilde ya da sert şekilde ovalayarak sürülür. Ancak hafif şekilde sürmek, bedenün gözeneklerini tıkar ve bir şeylerin çözülmesini engeller. Eğer yağ sert şekilde sürülürse ve bu da yumuşak olmayacak tarzda ovalayarak yapılırsa her durumda bedende olan şeyleri çözer, eritir, gevşetir ve bedenün gözeneklerini genişletir. Ancak bu durumla birlikte iki farklı şey meydana gelir. Bu iki şeyden her biri, bedenün içinde bulunduğu duruma göre etkide bulunur. Çünkü söz konusu uygulama, eğer çok rutubetli bedene denk gelirse, rutubeti çözer. Eğer bu uygulama, rutubeti az olan ve kuruluşun galip geldiği bir bedene denk gelirse onu nemlendirir. Hamamın kısımlarından beşincisi ovalamak/keselemektir. Bu da kesinlikle bedeni ısıtır. Ancak bunun miktar aşırı olursa [bedendeki şeyleri] çözer ve yok eder. Eğer bunun miktarı mutedil olursa kanı, organlara çeker, organları nemlendirir ve et meydana getirir. Eğer ovalamak sert olursa eti [cildi] tıkar ve yoğunlaştırır. Eğer ovalamak yumuşak olursa eti çözer ve gevşetir.

Bütün türleri içine alan genel sebepten dolayı meydana gelen günlük ateş, banyo ve beslenme gibi genel bir tedavi yoluyla tedavi edilir. Çeşitli esbâb-ı badiyeden dolayı meydana gelen günlük ateşin tedavisinde kullanılan banyo ve gıdanın şekli, ateşin esbâb-ı bâdiyesinden olan fail sebebinin tabiatına göre farklılaşır.

Banyo yapmak günlük ateşe yakalanan herkesin tedavisinde kullanılan bir şeydir. Ancak günlük ateş bedendeki tabakalaşmadan veya yumuşak ette meydana gelen bir şişlikten dolayı olursa bu durumda kişinin, hamam ortamında uzun süre kalması gerekir. Çünkü kişinin bedenün -özellikle bedenün tabakalaşmasından dolayı ateşe yakalanan kişinin- çözülmeye daha çok ihtiyacı vardır.

Kederden, yorgunluktan, uykusuzluktan, gamdan ve sıcak rüzgarlardan dolayı günlük ateşe yakalanan kimseye gelecek olursak bu kişilerin, bedenini nemlendirmek için sıcak suda oturmaya daha çok ihtiyacı vardır. Özellikle yorgunluk ve sıcak rüzgarlardan dolayı ateşe yakalanan kişinin sıcak suda kalması gerekir. Çünkü bunların hepsinin bedeninde kuruluk meydana gelmiştir. Bundan dolayı bu kişilerin, bedenlerinin kuruluşunu arttırdığı için hamam ortamında kalması fayda vermez.

والرابع الدهن، والدهن يستعمل في الحمام إما بأن يُمسح به البدن فقط، وإما بأن يُمرخ ويُدلك به. فإن^١ مُسح به البدن فقط سد^٢ مسام البدن، ومنع من أن يتحلل منه شيء، وإن مرخ به البدن وذلك بدلك ليس برفيق، وهو على كل حال يحل ويذيب ويرخي ويوسع مسام البدن، إلا أنه يحدث معه^٣ أمرين مختلفين، يفعل كل واحد منهما بحسب الحال التي تصادف البدن عليها، وذلك لأنه^٤ إن صادف بدنًا كثير الرطوبة حل تلك الرطوبة، وإن صادف قليل الرطوبة والغالب عليه اليبس رطبته. والخامس من أجزاء الحمام التدليك، وهو لا محالة يسخن، إلا أنه إن كان مقداره كثيرًا حلل وأفنى، وإن كان معتدل المقدار اجتذب^٥ الدم إلى الأعضاء ورطب وأنبت اللحم، وإن كان صلبًا سد^٦ اللحم وكثفه، وإن كان لينًا حلل اللحم^٧ وأرخاه.

١٠ حمى يوم من طريق أنها تحدث عن سبب عام لجميع أنواعها صارت تُداوى مداواة عامة بالحمام وبالغذاء، ومن^٨ طريق أنها تحدث عن سبب من الأسباب البادئة المختلفة، صار ما يُستعمل في أنواعها من أمر الحمام والغذاء يختلف بحسب اختلاف^٩ طبيعة السبب الفاعل لها من الأسباب البادئة.

١٥ الاستحمام هو شيء يُداوى به جميع من يحم حمى يوم^{١٠}، إلا أن من كانت به هذه الحمى من قبل استحفاف البدن، أو من قبل ورم في اللحم الرخو فهو^{١١} يحتاج إلى أن يكون لبثه في هواء الحمام أكثر، وذلك لأن بدنه إلى التحلل أحوج، وخاصة من كانت حمّاه من قبل استحفاف البدن.

٢٠ فأما من كانت به هذه الحمى من قبل همّ، أو من قبل تعب، أو من قبل أرق، أو من قبل غمّ، أو من قبل سمائم فهو إلى اللبث في الماء الحار أحوج، ليرطب بذلك بدنه، ولا سيما من كانت حمّاه من تعب أو من سمائم، لأن هؤلاء كلهم قد نال أبدانهم اليبس، ولذلك صار اللبث في هواء الحمام غير نافع لهم، إذ كان إنما يزيدهم يبسًا وجفافًا.

١ أ: ج: وإن.	٥ ب: البدن.
٢ أ ب ج: سد.	٦ أ ج: أ جذب.
٣ ب: مع.	٧ أ ج: سد.
٤ ب: وذلك أنه.	٨ أ: الزحم.
	٩ ب - و.
	١٠ ب - اختلاف.
	١١ ب: يوم عاقبة.
	١٢ أ ج: وهو.

Yağlamaya (dühn) gelecek olursak bu uygulamanın nemlendirmek için, yorgunluktan kaynaklanan günlük ateşe yakalanan kişiye daha fazla yapılması, kişinin, mutedil miktarda oldukça yumuşak ve ince bir şekilde ovalanması gerekir. Sebebi ne olursa olsun diğer sebeplerden dolayı bedeni kuruyan kişiye gelecek olursak bu kişide, yorgun kişi için kullanılan miktardan daha az yağ kullanılması gerekir. Ancak yağın kullanımı yukarıda beyan ettiğimiz gibi olmalıdır. Çünkü yoğunluktan kaynaklanan ateşte iki şey bir araya gelmiştir. Birincisi oldukça fazla kuruluştur. Dolayısıyla bu kuruluşun nemlendirilmesi için yağa ihtiyaç vardır. Diğeri ise organlarda yayılmaya veya şişliğe benzer bir şeyin onda meydana gelmesidir. Aynı şekilde burada da gevşeten, boşaltan ve çözen şeylerden biri olması bakımından yağa ihtiyaç vardır.

Bedenin tabakalaşması ve yoğunlaşmasından dolayı günlük ateşe yakalanan kişiye gelecek olursak bu kişi için kullanılan yağ daha az olmalıdır. Yağın kullanılması, ateşli kişinin vücut gözeneklerini genişletmek ve içerideki muhtelif fazlalıkları (atıkları) çözmek için çok miktarda yumuşak bir ovalama ile birlikte olur.

Yumuşak ette meydana gelen bir şişlikten dolayı günlük ateşe yakalanan kişiye gelecek olursak yağlama ve fazlasıyla yağ kullanma (et-temrîh) uygulaması bu kişiye, bedeni tabakalaşmış olan kişiye verdiği faydadan daha az fayda verir. Çünkü bu kişinin bedeni, bedeni tabakalaşmış olan kişinin bedeninden daha az çözülmeye ihtiyaç duyar.

Yorgunluk durumu olan kişi gibi çokça nemlendirmeye ihtiyaç duyan kişinin gücü elverdiği ölçüde su ile sıkça banyo yapması gerekir. Az miktarda nemlendirmeye ihtiyaç duyan kişinin daha seyrek banyo yapması gerekir. Bedeni tabakalamış olan kişinin durumu gibi vücudunun gözeneklerini genişletmeye ve bedenindeki şeyleri çokça çözmeye ihtiyaç duyan kişinin, zaman zaman hamam ortamına maruz kalmak için sık sık hamama girmesi gerekir. Kasık şişmesi olan kişi gibi vücudun gözeneklerini genişletmeye ve bedendeki şeyleri az miktarda çözmeye ihtiyaç duyan kişiye gelecek olursak bu kişinin hamama girmesi ancak hamamın ortamına az maruz kalması gerekir.

وأما الدهن فمن كانت به حمى يوم من قِبل التعب، فينبغي أن يُكثِر منه ويدلك به دلْكًا رفيفًا لئِنَّا جدًّا معتدل المقدار كيما يرطبه. فأما سائر مَن ناله اليبس بسبب من الأسباب الأخرى - أي سبب كان - فينبغي أن يستعمل من الدهن أقل ممَّا يستعمله صاحب التعب، ولكن يبغي أن يكون في سائر أمره على مثل ما وصفنا، وذلك لأنَّ المتعب قد اجتمع عليه أمران. أحدهما أنه قد جفَّ جفافيًّا كثيرًا، فهو^٢ يحتاج إلى الدهن ليرطبه، والآخر أنه قد أصابه في الأعضاء شبيه بالتمدد، وربَّما أصابه شبيه بالورم،^٣ فهو لذلك يحتاج إلى الدهن من طريق أنه أحد الأشياء التي تحلُّ وتطلق وترخي.

وأما من كانت به حمى يوم من قِبل استحفاف البدن وتكاثفه، فينبغي أن يكون ما يستعمله من الدهن أقل، ويكون استعماله إيَّاه مع تدليك^٤ لئِن كثير المقدار، كيما يوسع مسام بدنه ويحلل الفضول المحتقنة فيه.

وأما من كانت به حمى يوم من قِبل ورم في اللحم الرخو، فالدهن والتمرير أقل منفعة له من منفعته للمستحصف البدن، وذلك أن بدنه أقل حاجة إلى التحلل من بدن المستحصف.^٥

ينبغي أن يستحم بالماء من كان يحتاج إلى الترطيب الكثير، بمنزلة أصحاب التعب، مرارًا كثيرة بحسب ما تجيب إليه القوة، ومن كان يحتاج إلى الترطيب اليسير، مرارًا يسيرة. وينبغي أن يدخل الحمام كيما يتردد في هواء الحمام، من كان يحتاج إلى أن توسع مسام بدنه ويتحلل كثيرًا، بمنزلة أصحاب البدن المستحصف، مرارًا كثيرة. وأما من كان إنَّما يحتاج من التحلل وتوسيع مسام البدن^٦ إلى اليسير، بمنزلة أصحاب ورم الحالب، فينبغي أن يدخل الحمام فيلقى هواء الحمام مرارًا يسيرة.

١ ب: لأن حمى.

٢ أ ج: وهو.

٣ ب - وربَّما أصابه شبيه بالورم.

٤ ب: ذلك.

٥ ب: المستحصف البدن.

٦ ب: فإما.

٧ ب - البدن.

Günlük ateşe yakalanan kişilerin yiyecek miktarı ateşin fail sebebine göre olmalıdır. Yorgunluktan dolayı ateşe yakalanan kimsenin yiyecek miktarı çok, sindirilmesi kolay olmalı ve sıklıkla verilmelidir. Yiyeceğin çok miktarda verilmesinin sebebi ise, yorgunluk sebebiyle bu kişilerde meydana gelen kuruluğun ve çözülmenin çok olmasından dolayıdır. Verilen yiyeceğin kolay sindirilmesi ve sıklıkla verilmesinin sebebi, hastanın kuvvetinin zayıf olmasıdır.

Uykusuzluk ve nefse arız olan herhangi bir halden dolayı ateşe yakalanan kişinin, banyo yaptıktan sonra kaliteli kan meydana getiren nemlendirici gıdalarla beslenmesi gerekir. Şöyle ki nefse arız olan haller, diğer tüm şeylerin kurutmasından daha fazla bedeni kurutur. Bunun delili şudur: Gamsız ve kedersiz olan kişi, hazmedilmesi zor olsa da yediği her şeyi hazmeder. Gamlı ve endişeli olan kişi, normal yiyecekler bir yana yiyeceklerden sindirimi kolay olanları bile hızlı bir şekilde sindiremez.

Bedenin tabakalaşmasından veya yumuşak ette meydana gelen bir şişlikten dolayı ateşe yakalanan kişinin tedavisi latif (hafif) bir tedbir ile olmalıdır. Çünkü bu kişinin bedeninde maddelerin fazlalığı söz konusudur.

Yorgunluktan dolayı ateşe yakalanan kişiye şarap içirilmesine gelecek olursak bu, hastanın içebileceği miktar kadar verilmelidir. Yine içeceklerin miktarının belirlenmesi, hastanın kuvvetine, yaşına, alışkanlıklarına, içinde bulunulan senenin dönemine, yaşadığı bölgeye ve mizacına göre olmalıdır. Hastanın kuvvetine gelecek olursak, eğer güçlü olursa hastaya içirilen şarabın miktarı çok olmalıdır. Eğer hastanın kuvveti zayıf olursa, içirilen miktar az olmalıdır. Hastanın yaşına gelecek olursak, hasta yaşlı ise içirilen miktar çok olmalı; eğer hasta çocuk ise içirilen miktar az olmalıdır. Eğer hasta genç olursa içirilen miktar mutedil olmalıdır. Hastanın alışkanlıklarına gelecek olursak, eğer hasta şarap içmeye alışkın ise hastanın, şarabı çokça içmesine müsaade edilir. Eğer hasta şarap içmeye alışkın değilse, ancak az miktarda içmesine müsaade edilir. Senenin içinde bulunulan döneme gelecek olursak bu dönem kış mevsimi ise içirilen şarabın miktarının çok olması gerekir. Eğer yaz mevsimi ise az olması gerekir. Bölgelere gelecek olursak eğer bölge Sakalibe bölgesi olursa bu durumda şarabın miktarı çok olmalıdır. Eğer Habeş bölgesi olursa bu durumda şarabın miktarı az olmalıdır. Mizaca gelecek olursak, eğer mizaç sıcak ise bu durumda şarabın miktarının az olması gerekir. Eğer mizaç soğuk ise şarabın miktarının çok olması gerekir.

الطعام ينبغي أن يقدر لأصحاب حمى يوم بحسب السبب الفاعل للحمى . فمن كانت حمّاه من تعب، فينبغي أن يكون طعامه كثير المقدار، سهل الانهضام، وفي مرار كثيرة. أما كثير المقدار فلما قد نال البدن^٢ من اليبس وكثرة التحلل، وأما سهل التحلل وسهل الانهضام وفي مرار كثيرة فلضعف القوة.

ومن كانت حمّاه من أرق، أو عارض من عوارض النفس^٣ -أي عارض كان- فينبغي بعد أن يستحم وأن يتغذى بغذاء^٤ مرطب يولد دمًا جيدًا. وذلك لأنّ عوارض النفس من شأنها أن تجفف البدن أكثر مما يجففه غيرها من جميع الأشياء. والدليل على ذلك أنّ الذي لا همّ له ولا غمّ فهو يستمرئ كل ما يأكل، ولو كان ممّا يعسر استمراؤه، والذي يهتّم ويغتمّ لا يستمرئ اليسير من السهل الانهضام^٥ من الطعام سريعًا، فضلًا عمّا سوى ذلك.

ومن كانت حمّاه من استحفاف البدن، أو من ورم اللحم الرخو، فينبغي أن يُستعمل فيه التدبير اللطيف، وذلك لكثرة ما في بدنه من المادة.

وأما الشراب فمن كانت حمّاه من تعب فينبغي أن يُسقى منه مقدار ما يحتمل أن يشرب، وينبغي أن يكون مبنى الأمر في تقديره على حسب القوة، والسن، والعادة، والوقت الحاضر من السنة، والبلد، والمزاج. أما القوة، فإن كانت قوية، فينبغي أن يكون مقدار ما يُسقى من الشراب كثيرًا، وإن كانت ضعيفة فيسيّرًا. وأما السن، فإن كان شيخًا فكثيرًا، وإن كان صبيًا فقليلاً، وإن كان شابًا فمقدارًا معتدلًا. وأما العادة فإن كان مريضًا ممن اعتاد شرب الشراب فيطلق له أن يشرب منه كثيرًا، وإن كان لم يعتد شربه، فلا يطلق له إلا اليسير. وأما الوقت الحاضر من السنة فإن كان شتاءً فليكن مقدار الشراب^٦ كثيرًا، وإن كان صيفًا فليكن قليلًا. وأما البلد فإن كان من بلدان الصقالبه فليكن الشراب كثيرًا، وإن كان من بلدان الحبشة فليكن يسيرًا. وأما المزاج فإن كان حارًا فليكن الشراب يسيرًا، وإن كان باردًا فليكن الشراب^٧ كثيرًا.

١ أ ج: فالذي.
٢ ب: إما كبير المقدار فلما ناله من التعب.
٣ أ ج: النفس به.
٤ ب: هذا.
٥ ب: والانهضام.
٦ أ ج: الشرب.
٧ ب - الشراب.

Yumuşak ette meydana gelen şişlikten dolayı ateşe yakalanan kişinin, şişlik çözülüp gidinceye kadar şaraptan menedilmesi gerekir. Çünkü şarap, şişliğin maddesinde olan şeyi arttırır ve dolayısıyla şişlik büyür. Gazaptan dolayı ateşe yakalanan kişinin ise gazabı tamamıyla sakinleşene kadar şarap içmemesi gerekir. Çünkü şarap, gazabı arttıran bir etkiye sahiptir.

Uykusuzluk, kızgınlık, gam veya kederden dolayı ateşe yakalanan kişinin ise şarap içmesi gerekir. Çünkü şarap, uykusuzluğu olan kişiyi uyutur; kızgınlığı olan kişiyi mutlu eder. Böylece kişinin bedeni rutubetlenir. Aynı şekilde gamlı olan kişinin bedeni nemlenir ve kalbi ferahlar. Kederli olan kişi ise şarapla teselli olur ve neşe bulur.

Tabakalaşmadan dolayı ateşe yakalanan kişiye -eğer tabakalaşma az olursa- şarap içirilmesi gerekir. Çünkü şarap, sıcaklığı ile vücudun gözeneklerini genişletir. Tabakalaşmanın çok fazla olduğu kişiye gelecek olursak bu kişiye şarap içirilmemesi gerekir. Çünkü bu halde şarap, vücudun gözeneklerini genişletmeye muktedir değildir. Ancak şarap maddeyi çözdüğünde, erittiğinde ve şarabın kendisi çözülmediği zaman tıkanıklıklar meydana gelir.

Günlük ateşlerin tümü, genel olarak fail sebeplerine aykırı olan şeylerle tedavi edilir. Çünkü yorgunluk, dinlenmekle; keder, düşüncenin teskin edilmesi ile; uykusuzluk uyku ile; kızgınlık, gam ve gazap ise, lezzet ile karşılanmalıdır. Çünkü nefse arız olan bu üç hal gamı doğurur. Her insan ister sözel ister fiili ister düşünsel olsun daha mutlu, daha zevkli ve daha sevimli olan şeyler ile lezzet bulur.

Yumuşak ette meydana gelen şişlikten dolayı oluşan günlük ateşte tedaviye, şişliğin tedavisi ve bu şişliği tedavi etmeden önce de söz konusu şişliğin sebep olduğu yaranın tedavi edilmesi ile başlanmalıdır.

Çürümeden Kaynaklanan Ateşlere Dair

Ateşlerden bazıları bir gün devam eder. Bazıları uzun süre devam eder. Pek çok gün devam eden ateşlerden bazıları, hıltların çürümesinden dolayı meydana gelir. Bazıları aslı organların kendisinden meydana gelir ki

وأما من كانت حمّاه من ورم في اللحم الرخو، فينبغي أن يُمنع من الشراب إلى أن يتحلل الورم ويذهب، كيما لا يزيد الشراب في مادة الورم فيعظم. وأما من كانت حمّاه من غضبٍ فليس ينبغي أن يُسقى شرابًا حتى يسكن غضبه سكونًا تامًا، لأن الشراب من شأنه أن يهيج الغضب.

وأما من كانت حمّاه من أرق أو من حرد أو غمّ أو همّ فينبغي أن يُسقى الشراب، وذلك لأنّ الشراب يصير به^١ صاحب الأرق إلى النوم، والحرد^٢ إلى السرور، فيرطب بذلك، والمغموم أيضًا يَرتبُ بدنه به^٣ ويفرح قلبه، والمهموم يتسلى به ويرطب.^٤

ومن كانت حمّاه من استحصاف البدن، فينبغي إن كان الاستحصاف يسيرًا أن يُسقى شرابًا، لأنّ الشراب بحرارته يوسع المسام. وأما إن كان الاستحصاف كثيرًا، فليس ينبغي أن يُسقى صاحبه شرابًا، لأنّ الشراب لا يقدر في مثل هذا على توسيع المسام، لكنه إذا حل المادة وأذابها ولم يتحلل أحدثت سدًا.

جميع حمّيات يوم تُداوى عامة بمخالفة الأسباب الفاعلة لها، وذلك أنّه ينبغي أن يخالف صاحب^٥ التعب بالراحة، والهم بتسكين الفكر، والأرق بالنوم، والحرد والغم والغضب باللذّة، وذلك لأنّ^٦ هذه الثلاثة العوارض يتبعها الغم، وإنّما يتلذذ كل واحد من الناس بالشيء الذي هو به أسرّ وألذّ وأشدّ محبة، قولاً كان ذلك أم فعلًا أم نظرًا.

حمى يوم الحادثة عن ورم اللحم الرخو، ينبغي أن يُبدأ فيها بمداواة الورم، ومن قبل^٧ مداواة هذا^٨ بمداواة القرحة التي حدث بسببها الورم.

في^٩ ذكر حمّيات العفن

الحمّيات منها ما يلبث يومًا واحدًا، ومنها ما يلبث أيامًا كثيرة. والكثيرة الأيام منها ما يكون حدوثها عن عفونة الأخلاط، ومنها ما يكون حدوثه في نفس الأعضاء الأصلية،

١ أ ج - به.	استحصاف يسير فينبغي.	١٠ ب: وقيل.
٢ أ ج: الحردين.	٦ ب: يكون.	١١ أ ج - مداواة هذا.
٣ أ: يرتب بدنه، ب: يرتب به.	٧ ب - صاحب.	١٢ أ ج - في.
٤ ب: يرتب.	٨ ب: أنّ.	
٥ ب: ومن كانت حمّاه من	٩ ب: يتبدأ.	

bu da hektik (humma'd-dîk) ateştir. Hıltların çürümesinden dolayı meydana gelen ateşlerin bazıları, birtakım organların hastalığı ile meydana gelir. Bazıları organda bir hastalık olmaksızın meydana gelir. Organda bir hastalık olmaksızın meydana gelen ateşlerden bazıları, kötü ve hoşlanılmayan semptomlarla birlikte olur; bazıları kötü semptom olmaksızın meydana gelir. Pek çok semptomla birlikte meydana gelmeyen ateşlerden bazıları nöbetleşe devirli şekilde gelir; bazıları ise sürekli gelir. Nöbetleşe gelen ateşlerin bazılarının nöbetleri, gün aşırı gelir; bazılarının nöbetleri dört günde bir gelir (kuarten); bazılarının nöbetleri her gün gelir. Aynı şekilde sürekli gelen ateşlerden bazıları gün aşırı gelen cinstendir; bazıları dört günde bir gelen cinstendir; bazıları her gün nöbetleşe gelen cinstendir. Bu altı ateşin her biri ya halis (başlı başına) bir hastalıktır ya da halis olmayan bir hastalıktır.

Hıltlardan dolayı meydana gelen ateşlerden bazıları, buna neden olan hıltın, bedeninin tümünde çürümüş olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla bu durumda ateş, aynı düzeyde devam eder (mutbika).¹ Hıltlardan dolayı meydana gelen ateşlerden bazıları, çürümüş olan bu hıltın, sadece bir organda çürümesinden kaynaklanır. Dolayısıyla bu durumda ateş nöbetleşe devreder. Bu ateşe sebep olan (fail) hılt ya tıkanıklık ya da bir şişlik meydana getirir. O (Galen) bu kitapta iç organlardaki belirtileri saymanın zor olmasından ve öğrencilerin kapasitesini aşmasından dolayı iç organların şişlikleri ile ortaya çıkan ateşlerden bahsetmemiştir. Tıkanıklıktan dolayı meydana gelen ateşlere gelecek olursak o (Galen), bu kitabın ilk makalesinde bu meseleyi zikreder. Tıkanıklıktan dolayı meydana gelen ateşler iki sınıftır. Birincisi kendisine kötü belirtilerin eşlik etmediği ateşler sınıfıdır. Bu çeşit ateşleri o, ilk olarak zikreder. Diğer ateş çeşidi ise kendisine kötü belirtilerin eşlik ettiği ateşler sınıfıdır ve o, bunları daha sonra açıklar.

Yine o (Galen) der ki: Kendisinden dolayı ateş meydana gelen çürük hıltın ya damarların içinde ya da damarların dışında olması kaçınılmazdır. Eğer çürüyen hılt damarların dışında olursa bu durumda nöbetleşe devreden ateş meydana gelir. Bu da onun ilk olarak zikrettiği şeydir. Eğer çürüyen hılt damarların içerisinde olursa bu durumda sürekli ateş meydana gelir.

1 Sünûhus. Inflammatory fever, hummâ-ı mutbika. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 555.

وهي حمى الدِّق. والحمى التي تحدث عن عفونة الأخلاط، منها ما يكون^١ مع علة بعض الأعضاء، ومنها ما يحدث من غير علة في عضو. والتي تكون بلا علة في عضو، منها ما يكون مع أعراض منكرة رديئة، ومنها ما يكون بلا أعراض رديئة. والتي تكون بلا أعراض منكرة، منها ما يدور بنوائب، ومنها ما تكون دائمة. والتي تدور بنوائب، فمنها^٢ ما يكون نوائبها غبًا، ومنها ما يكون^٣ نوائبها ربغًا، ومنها ما يكون نوائبها في كل يوم. وكذلك الدائمة، منها من جنس الغب، ومنها من جنس الربع، ومنها من جنس الحمى النابتة في كل يوم. وكل واحد من هذه الحميات الستة إما أن تكون خالصة، وإما غير خالصة.

والحميات الحادثة عن الأخلاط، منها ما يكون الخلط الفاعل لها قد عفن في جميع البدن، فتكون مطبقة^٤. ومنها ما يكون ذلك الخلط العفن في عضو واحد فقط، فتكون الحمى تدور بنوائب، وهذا الخلط الفاعل لهذه الحمى إما أن تحدث عنه سدة^٥، وإما أن يحدث عنه ورم. وليس يذكر^٦ في هذا الكتاب الحميات التي تكون مع أورام الأعضاء الباطنة، من طريق أن تعرفها بالعلامات عسر^٦، وذكرها مجاوز بالمقدار^٧ المتعلمين. فأما الحميات الحادثة عن السدة، فهو ذا يذكرها^٨ في هذه المقالة الأولى من هذا الكتاب، وهي صنفان. أحدهما صنف الحميات التي لا تكون معها أعراض منكرة، وهذا الصنف هو الذي يذكره^٩ أولًا. والصنف الآخر صنف الحميات التي تكون معها أعراض منكرة، وذكره إياه^{١٠} فيما بعد.

ويقول^{١١} أيضًا: إنَّ الخلط العفن الذي تحدث عنه الحمى لا يخلو من أن يكون في داخل العروق أو خارجًا منها. فإن كان خارجًا منها. حدثت^{١٢} عنه حمى تدور بنوائب، وهي التي يذكرها^{١٣} أولًا. وإن كان داخل العروق، حدثت عنه حمى دائمة.

١	ب: والكثيرة الأيام منها ما	٣	ب - يكون.
	يكون حدوثها عن عفونة قد	٤	ب: شدة.
	تعفنت ومنها الدق والذي	٥	أج: نذكر.
	يحدث عن مادة تعفنت ومنها	٦	أج: عسرة.
	ما حدوثها.	٧	ب: المقدار.
٢	ب: منها.	٨	أج: نذكرها.
		٩	أج: نذكره.
		١٠	أج: أيها.
		١١	أج: نقول.
		١٢	أج: حدث.
		١٣	أج: نذكرها.

Çürüme damarların içerisinde olursa bunun, ya bedenın tümünde veya tek bir organda meydana gelmesi kaçınılmazdır. Eğer çürüyen hılt bedenın tümünde olursa bu durumdan kaynaklanan ateş aynı düzeyde devam eder (mutbika), yani bu ateş, nöbetleşe olmaz ve zamanlara göre büyük bir artış göstermez. O (Galen) bu ateş türünü bu eserde bizzat zikretmez. Çünkü bu tür ateşin tedavisi, sürekli olan gün aşırı ateşin tedavisi ve yakıcı ateşin tedavisi ile aynıdır. Çürüyen hılt eğer tek bir organda olursa bundan kaynaklanan ateş sürekli olur. Ancak ateşin sürekliliği ile birlikte alevlenme olur (teheyyüc) ve bu, zamanlara göre artış gösterir. Ateşin alevlenmesi (teheyyüc) ve artması ya her gün olur ya bir gün olur bir gün olmaz ya da bir gün olur iki gün olmaz. Bu ateşleri Galen daha sonra zikreder.

Nöbetleşe devreden müfret ateşler üç tanedir. Birincisi balgamdan kaynaklanır ki bu ateş, her gün devam eder. İkincisi sarı safradan kaynaklanır ki bu ateş, gün aşırı devreder. Üçüncüsü kara safradan kaynaklanır ki bu ateş, dört günde bir gelir. Galen'in bu üç çeşitten ilk zikrettiği ateş gün aşırı gelen ateştir. Çünkü bu ateş diğer iki ateşten daha sık görülür. Bu ateş, diğer iki ateşten daha sakin ve daha hafif seyreder ve beden bu ateşe daha çok dayanıklıdır.

Semptomlar üç cinstir. Semptomlardan bazıları hastalıkların göstergesidir. Bu semptomlar görüldüğü zaman bunların delalet ettiği belirli bir hastalık vardır. Söz konusu bir semptom yoksa hastalık da yoktur. [1] Semptomların bu cinsi hastalığın başlaması ile başlar, hastalıktan ayrılmaz, ondan kopmaz ve hastalığın varlığı bu semptomlarla olur. Buna şöyle örnek verilebilir: Zatülcenb (akciğer zarı iltihabı) hastalığının, keskin bir ateş, nefes darlığı, öksürük ve göğüste ağrı veren bir batma ile birlikte olması kaçınılmazdır. [2] Bazı semptomlar ise hastalığa [ikincil olarak] tabidir ve ona uygundur. Semptomların bu cinsinin ortaya çıkması, bazen hastalığın başlaması ile olur, bazen hastalık başladıktan sonra olur, bazen de semptomlar hiç olmaz. Bunun örneği, zatülcenb hastalığı anında meydana gelen durumdur. Eğer bu hastalık zor ve şiddetli olursa bu hastalığa, göğsün aşağısından kasıklara kadar giden ve göğsün üstünden yukarıya doğru köprücük kemiklerine kadar giden bir ağrı eşlik eder. Ağrı göğsün içerisinde hareket edip hasta olan kaburgalardan hasta olmayan kaburgalara doğru yayılır. [3] Bazı semptomlar ise hastalıktan sonra olur. Semptomların hastalık esnasında olmayıp ortaya çıkması daha sonra olur.

ولا يخلو إذا^٢ كان داخلاً من أن يكون في جميع البدن، أو في عضو واحد. فإن كان في جميع البدن، كانت الحمى الحادثة عنه مطبقة، أعني لا نوبة لها ولا زيادة كثيرة في وقت دون وقت، وليس يذكر^٣ هذه الحمى في هذا الكتاب ذكراً خاصياً، لأن مداواتها ومداواة حمى الغب الدائمة والحمى المحرقة مداواة واحدة. وإن كان في عضو واحد، فالحمى الحادثة عنه تكون دائمة، إلا أنها مع دوامها تهيج وتزداد في وقت دون وقت، وهيجانها وزيادتها تكون إما في كل يوم، وإما يوماً ويوماً لا، وإما يوماً ويومين لا، وهذه الحميات يذكرها^٤ فيما بعد.

الحميات المفردة والتي تدور^٥ بنوائب ثلاث. واحدة من البلغم، وهي تواظب في كل يوم. وأخرى من المزة الصفراء، وهي تدور غباً. والثالثة من المزة السوداء، وهي تدور ربعاً. وأول ما تقدم ذكره من هذه الثلاثة حمى الغب، لأنها تعرض أكثر من تينك الآخرين، ولأنها أسكن وأخف أمراً منهما^٦، ولأن البدن لها أكثر احتمالاً^٧.

الأعراض ثلاثة أجناس، فمنها^٨ ما هي مثبتة للأمراض، وهي التي إذا وجدت فالمرض الذي تثبته موجود، وإذا^٩ فقدت فالمرض مفقود. وهذا الجنس من الأعراض منها ما^{١٠} يتبدئ أعراضه مع ابتداء المرض، ولا تفارقه ولا تزول عنه وبها يكون وجوده. مثال ذلك، أن ذات الجنب لا تخلو من أن تكون معها حمى حادة، وضيق نفس، وسعال، ووجع ناخس في الجنب. ومنها ما هو تابع لذلك ومطابق له^{١١}، وهذا الجنس من الأعراض ربما كان ابتداء أعراضه مع ابتداء المرض، وربما كان بعد^{١٢}، وربما لم تكن أعراضه^{١٣} أصلاً، بمنزلة ما يعرض في ذات الجنب أنها إذا كانت صعبة شديدة عرض معها أن الوجع يبلغ من أسفل إلى مرق البطن، ومن فوق إلى التراقي، ويتنقل في الجنب ويمتد من الأضلاع التي بها العلة إلى الأضلاع التي لا علة بها. ومنها ما هو متأخر لا يعرض إلا فيما بعد.

١ ب: فلا.	٦ أ: منها.	١١ أ: لها.
٢ ب: إذ.	٧ ب: احتمالاً وتعوداً.	١٢ ب: وربما حدث بعده.
٣ أ: نذكر.	٨ ب: منها.	١٣ أ: أعراضه.
٤ أ: نذكرها.	٩ ب: وإما إذا.	
٥ ب: تعد.	١٠ أ: منها ما.	

Geç ortaya çıkan bu semptomlar dört tanedir: Bazısı, buhran (kriz) anında ortaya çıkar ve buhrana delalet eder. Bazısı hastalığın olgunlaşması anında ortaya çıkar ve buna delalet eder. Bazısı hastalığın olgunlaşmasına delalet eder. Bazısı ölüme ve telefe delalet eder.

5 **Buhrana Delalet Eden Semptomlar**

Buhrana delalet eden semptomlara gelecek olursak bunlar, terleme, zamansız meydana gelen üşüme, burun kanaması, fazla miktarda kusma, ani ortaya çıkan baş ağrısı, sebep olacak bir hastalık olmaksızın meydana gelen nefes darlığı, aşırı miktarda uykusuzluk, kalp çarpıntısı, bir ağrı olmaksızın kasık bölgesinin şişmesi, zihnin karışması, bir sebep olmaksızın geceleyin meydana gelen şiddetli tedirginlik (anksiyeti), ateş nöbetinin ön görülenden önce gelmesi, bir ağrı olmaksızın gözden aniden yaş akması, göz iltihabı olmaksızın iki gözde kızarıklık olması, alt çenenin hareketi ve düzensizliği, havada uçan veya parlayan hakikatte olmayan şeyleri görmeyi hayal etme (halüsinasyon), elmacıklarda ve burun ucunda ani oluşan kızarıklık ve kulak köklerinde şişkinliktir.

Hastalığın Olgunlaşmasına Delalet Eden Semptomlar

Hastalığın olgunlaşması haline delalet eden semptomlara gelecek olursak bunun örneği, zatülcenb hastasında ortaya çıkan balgamı tahliye etme ile dışarı atılan şeyin, dengeli, pürüzsüz ve incelik-kalınlık arasında mutedil olmasıdır.

Hastalığına olgunlaşmasının zıddına delalet eden semptomlara gelecek olursak bunlardan bazıları kesinlikle olgunlaşmanın yokluğuna delalet eder. Bunun örneği, zatülcenp hastasının balgamı tahliye edememesi durumudur. Semptomlardan bazıları, zayıf bir olgunlaşmanın olduğuna delalet eder. Bunun örneği, zatülcenb hastasında ortaya çıkan balgamın, ince veya sarı veya ateş renginde kırmızı olmasıdır.

Ölüme Delalet Eden Semptomlar

Ölüme ve telef olmaya delalet eden semptomlara gelecek olursak bunun örneği, zatülcenb hastasının tahliye ettiği hıltın, koyu yeşil, bakır oksidi (zincârî) renginde veya siyah olmasıdır.

وأشكال هذه الأعراض المتأخرة أربعة، فمنها ما يعرض عند البحران ويدل عليه، ومنها ما يعرض عند نضج المرض ويدل عليه، ومنها ما يدل على خلاف النضج، ومنها ما يدل على التلف والهلاك.

الأعراض التي تدل على البحران^١

٥ أما الأعراض التي تدل على البحران، فهي العرق، والبرد الحادث في غير وقته، والرعاف، والقيء الكثير، والصداع العارض بغته، وضيق النفس من غير علة توجبه، والأرق الكثير، والخفقان، وتورم مرق البطن بلا وجع، واختلاط الدهن، وشدة القلق بالليل من غير سبب يوجب ذلك، وتقدم نوبة الحمى عن وقتها على غير الرسم، وانحدار دموع العين بغته من غير وجع في العين، وحمرة العينين من غير رمد، وحركة اللحي الأسفل واضطرابه، وتخيل أشياء للبصر لا حقيقة لها من شيء نظير في الهواء أو لشيء ١٠ يلمع، وحمرة الوجنتين وأرنبه الأنف بغته، وتورم أصل الأذنين.

علامات النضج^٢

وأما الأعراض التي تدل على نضج المرض، فهي بمنزلة ما يعرض لصاحب ذات الجنب أن يكون نفثه مستويًا أملس معتدلًا بين الرقة والثخن. ١٥
وأما الأعراض التي تدل على خلاف النضج، فمنها ما يدل على عدم النضج أصلًا، بمنزلة ما يعرض لصاحب ذات الجنب ألا^٣ ينث شيئًا أصلًا. ومنها ما يدل على نضج ضعيف، بمنزلة ما يعرض لصاحب ذات الجنب أن يكون ما ينثه رقيقًا أو أصفر أو أحمر أو بلون النار.

أعراض التلف^٤

٢٠ وأما الأعراض التي تدل على العطب والتلف، فهي بمنزلة ما يعرض لصاحب ذات الجنب أن يكون ما ينثه أخضر أو زنجاريًا أو أسود.

١ أ ج - الأعراض التي تدل على البحران.
٢ أ ج - علامات النضج.
٣ أ ج: لا.
٤ أ ج - أعراض التلف.

Hastalığa ilişen ve uygun olan semptomlardan bazıları az miktarda olup tehlikeli değildir. Öyle ki tabip, hastalık dışında hastalığı tedavi etmeye yönelik özel bir şeye (ilaç) yönelmeye ihtiyaç duymaz. Bu türden semptomların eşlik etmediği her ateşe, semptomların eşlik etmediği (semptomu olmayan) ateş adı verilir. Galen'in burada zikrettiği ilk şey bu ateşlerdir.

Hastalığa ilişen ve uygun olan semptomlardan bazıları, kuvveti zayıflatacak ve ortadan kaldıracak düzeyde zordur ve şiddetlidir. Öyle ki ateşin eziyetinin şiddeti, sinsiliği, akıbetinin kötü olması korkusundan dolayı tabibi, ateşe yönelmeye ve bütün dikkatini buna yoğunlaştırmaya zorlar. Bunun örneği, bayılma, şiddetli ve yoğun baş ağrısı ve buna benzer olan semptomlardır. Söz konusu semptomların eşlik ettiği ateşler, Galen'in zikrettiği en son şeydir.

Ateşlerin Çeşitlerinin Tedbiri

Tedbir¹, biri yoğun (ğalız), biri hafif (ince-latîf)², diğeri de mutedil olmak üzere üç çeşittir. Yoğun tedbir kuvveti artırır ve hastalığı da artırır. Hafif tedbir kuvveti yok eder ve hastalığı da azaltır. Mutedil tedbir kuvveti muhafaza eder ve hastalığı arttırmaz.

Hippokrates'in dile getirdiği üzere ateşli kişilerin tedavisinde kullanılan tedbirlerden bazıları hepsi için geneldir, bazıları ise hastaya özeldir. Genel tedbirlerden bazılarının bilinmesi, amaçlanan iki semptomdan hareketle çıkarılır. Bunlardan birincisi hastalık, diğeri ise kuvvettir. Hastalığa gelecek olursa eğer hastalık zirveye yakın olursa yani ilk çeyrekte hastalığın zirveye ulaşması bekleniyorsa, başlangıçta tedbirin hafif olması gerekir. Eğer hastalık zirveden uzak ise kuvveti ortadan kaldırmamak için başlangıçta tedbirin hafif olmaması gerekir. Hastalık zirveye ulaştığı zaman, hastalığı olgunlaştırma hususunda tabiatı meşgul etmemek için hazmedilmeye ihtiyaç duyulan gıdalarla ince tedavi yapılır. Kuvvete gelecek olursak, eğer kuvvet yerinde ve güçlü olursa hastalığın başlangıcında tedbir hafif olmalıdır. Eğer kuvvet zayıf ise hastalığın başlangıcında tedbirin hafifliği azaltılmalıdır. Hastalık zirveye ulaştığında tedbirin hafifliği artırılmalıdır. Ancak hafiflik son sınıra ulaşmamalıdır.

1 Hastaya verilecek gıdaların ölçüsünün ve keyfiyetinin belirlenmesi kastedilmektedir. Bu bağlamda "tedbir" kelimesinden diyet" anlaşılabilir.

2 Yani hastayı zorlamayan az yoğun yiyecek ve içeceklerin hastaya verilmesidir. Dolayısıyla tedbirin inceliğinden bu mana anlaşılmalıdır.

الأعراض التابعة المطابقة منها ما يكون يسير المقدار ساكن العادية، حتى أنه لا يحتاج من الطبيب إلى أن يقصد^١ له بشيء من الأشياء خاصة، خلا ما يقصد به المرض.^٢ وكل حمى تكون مع مثل هذه الأعراض فهي من الحميات التي يقال إنها^٣ لا أعراض معها. وأول شيء يذكره^٤ هاهنا هذه الحميات.

ومنها^٥ ما يكون من الصعوبة والشدة في حد يضعف القوة ويجحف بها، حتى يضطر الطبيب ذلك إلى أن تكون عنايته كلها^٦ بأمرها، وقصده نحوها، لشدة أذاها ومكروها وما يخاف من سوء عاقبتها، بمنزلة الغشي والصداع الشديد المبرح وما أشبه ذلك. والحميات التي تعرض معها هذه الأعراض هي آخر ما يذكره.^٧

تدبير أصناف الحميات^٨

التدبير ثلاثة أصناف، منه غليظ، ومنه لطيف، ومنه معتدل. فالتدبير الغليظ يزيد في القوة ويزيد في المرض، والتدبير اللطيف يجحف بالقوة وينقص المرض، والتدبير المعتدل يحفظ القوة ولا يزيد في المرض.

تدبير المحمومين على ما قال أبقراط، منه عام لجميعهم، ومنه خاص لكل واحد منهم. والتدبير العام^٩ تُستخرج معرفته من عرضين يقصد فيه نحوهما. أحدهما المرض، والآخر القوة. أما المرض فإنه إن كان قريب المنتهى، أعني إن كان يتوقع منتهاه في الربع^{١٠} الأول، فينبغي أن يكون التدبير فيه منذ أوله لطيفاً. وإن كان بعيد المنتهى، فينبغي أن يكون التدبير في أول الأمر ليس بلطيف، كيما لا يجحف بالقوة، فإذا صار إلى المنتهى، كان التدبير لطيفاً كيما لا يشغل الطبيعة عن إنضاج المرض بإغذاء^{١١} المريض بغذى يحتاج إلى هضمه. وأما القوة، فإن كانت صحيحة قوية، فينبغي أن يكون التدبير منذ أول المرض لطيفاً، وإن كانت ضعيفة فينبغي أن يُقلل من لطافة^{١٢} التدبير في أول الأمر، ويزاد في لطافته عند حضور المنتهى، لكن لا يبلغ به غاية اللطافة.

١ أج: نقصد.	٥ أج: فمنها.	٩ ب: العام منه.
٢ ب: للمرض.	٦ ب ج: وكلها.	١٠ أج: الربوع.
٣ ب: إنه.	٧ أج: تذكره.	١١ ب: ما غذاء.
٤ أج: تذكره.	٨ أج - تدبير أصناف الحميات.	١٢ أج: لطافته.

Ateşli kişiler için özel olan tedbire gelecek olursak bunun bilinmesi, her hastalığın tikel nöbetlerinin (nevâibu'l-merazı'l-cüz'iyye) çıkarsanması ile olur. Çünkü bu durum ya hastalık şiddetlendiği zaman şiddetli hale gelmeden kısa bir süre önce gıdanın engellenmesini ya da hastanın son derece hafif bir tedbir ile tedavi edilmesini gerektirir. Hastalığın dindiği ve sakinleştiği anlara gelecek olursak gıda ile tedbir, hastalığın ve kuvvetin gerektirdiğine göre yapılmalıdır. Dolayısıyla söylediklerimizden hasıl olan şey şudur: Tedbirin hafif veya yoğun olup olmamasını gerektiren ve bu tedbirin durumuna delalet eden semptomlar üç tanedir. Bunlardan birincisi zayıf veya güçlü olan kuvvettir. İkincisi zirvede veya zirveden uzak olan hastalıktır. Üçüncüsü ateşin nöbetleridir. Eğer ateşin nöbeti her gün geliyorsa, bir gün gelip bir gün gelmiyorsa veya bir gün gelip iki gün gelmiyorsa, ateş nöbetinin geldiği andaki durum, hastalığın zirvesindeki durum gibidir.

Söz konusu üç semptomun kendisi ile bilindiği emareler vardır. Kuvvetin durumu damarlara dokunmakla ve kuvvete delalet eden zikrettiğimiz diğer şeylerle bilinir. Hastalığın süresinin uzaması veya kısılması durumu şu dört şeyden hareketle bilinir: Birincisi hastalığın türü, ikincisi hastalığa uygunluk ve muhalifliğe delalet eden şeylerin durumu, üçüncüsü hastalığın nöbetlerinin artması, dördüncüsü geciken semptomların durumudur.

Hastalığın tikel nöbetlerine (nevâibu'l-merazı'l-cüz'iyye) gelecek olursak bu, hastalığın türünden hareketle bilinir ve delil getirilir. Söz konusu nöbetlerin kısa süreli mi yoksa uzun süreli mi olup olmadığı durumuna ateşin türü ile istidlal şu şekilde olur: Eğer ateş, nöbetleşe devreden ateşlerden ise bu durumda, gün aşırı gelen ateşin zirvesi yakındır, her gün gelen ateşin (muvâzibe)¹ zirvesi uzaktır ve dört günde bir gelen ateşin zirvesi daha uzaktır. Eğer ateş, sürekli ateşlerden ise bu durumda yakıcı ateşin zirvesi yakındır. Gün aşırı gelen ateş ile her gün gelen ateşten (el-muvâzibe) mürekkep olan ateşin zirvesi uzaktır. Yakalanan kişiye içeriden bir sıcaklık, dışarıdan bir üşüme getiren ve tifo (tyfoeidis) olarak isimlendirilen ateşin zirvesi diğerinden daha uzaktır.

1 Her gün baş gösteren ateş, quotidian fever. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 364.

وأما التدبير الخاص فتستخرج معرفته من النوائب الجزئية، وذلك^١ أنه يجب إما أن يُمنع من الغذاء في أوقات اهتياج المرض^٢ وقبل ذلك قليلاً، وإما أن يُدبّر المريض بالتدبير الذي هو في الغاية القصوى من اللطافة. وأما في أوقات فتور المرض وسكونه،^٣ فينبغي أن يكون التدبير بالغذاء بحسب ما يوجبه المرض والقوة. فيحصل مما قلنا أن الأعراض التي يُستدل بها على أمر التدبير - هل ينبغي أن يكون لطيفاً أم غليظاً - ثلاثة. أحدها القوة،^٥ أن تكون قوية أو ضعيفة، والأخرى المرض، أن يكون قريب المنتهى أو بعيده، والثالث نوائب الحمى، إن كانت تنوب في كل يوم أو يوماً ويوم لا، أو يوم ويومين لا، فإن الأمر في حضور وقت نوبة الحمى مثله^٤ في منتهى المرض.

ولكل واحد من هذه الثلاثة أمارات تُعرف بها، والقوة تُتعرّف أحوالها بمجس العروق،^{١٠} وسائر الأشياء التي ذكرنا أنها^٦ تدل عليها. والمرض يُتعرّف^٧ أمره هل تطول مدته أم تقصر في أربعة أشياء. أحدها نوع المرض، والآخر حال الأشياء التي تدل بموافقها لنوع المرض أو مخالفتها له، والثالث تزيد نوائب المرض، والرابع حال الاعراض المتأخرة.

وأما نوائب المرض الجزئية فيُستدل عليها وتُتعرّف من نوع المرض. والاستدلال بنوع الحمى على أحوالها هل هي حادة أو متطاولة يكون على هذا الوجه. إن كانت الحمى من الحميات التي تدور بنوائب فالغيب^٨ قريبة المنتهى، والمواظبة بعيدة المنتهى،^{١٥} والربع أبعد منتهى. وإن كانت من الحميات الدائمة، فالمُحرقة قريبة المنتهى، والمركبة من الغيب والمواظبة بعيدة المنتهى، والحمى التي يقال لها طيفوذس^٩ وهي حمى يجتمع على صاحبها لهيب من داخل وبرد من خارج أبعد منتهى.

١ ب: وذلك.

٢ ب: النوبة.

٣ ب: وإما في وقت فتور النوبة وسكونها.

٤ أ ج: مثلثة ح: ثلاثة.

٥ ب: فالقوة.

٦ أ ج - أنها.

٧ أ ج: فيعرّف.

٨ ب: والغيب.

٩ أ ج: طيفوذوس.

Zirveye yakın ve uzak olup olmadığı konusunda ateşin durumuna dair hastalığa uygunluk ve muhalifliğe delalet eden şeyler ile yapılan istidlal şu şekilde olur: Eğer ateş gün aşırı olursa veya bunun dışındaki herhangi bir ateşin zirvesi yakın ise, bu tür ateşin buhranı, yaz döneminde, gençlik yaşında, mizacı sıcak olan bedende, sıcak bölgelerde, demircilik gibi sıcaklık veren işlerde ve sıcak tedbire alışkan kişilerde hızlı olur. Söz konusu ateşin zirvesi uzak olursa, bu tür ateşin buhranı ise kış döneminde, ihtiyarlık yaşında, mizacı soğuk olan bedende, Sakalibe gibi mizacı soğuk olan bölgelerde, soğuk hava durumlarında, denizcilik, balıkçılık, çiftçilik gibi soğukluk veren işlerde ve soğuk tedbire alışkın olan kişilerde geç gelir.

Zirveye yakın ve uzak olup olmadığı konusunda ateşin nöbetlerinin birinin diğerine göre artış göstermesine dair istidlal şu şekilde olur: Artış ne kadar büyük olursa bu durum, zirvenin daha yakın olduğuna delalet eder. Artış ne kadar az olursa bu durum, zirvenin daha uzak olduğuna delalet eder. Ateş nöbetlerinin artışı üç bakımdan olur: [a] Ya nöbet öne geçtiği zaman ve iyileşme (ekla') geciktiği zaman uzunluk bakımından olur. [b] Ya hararet şimdiki nöbette önceki nöbetten daha güçlü ve şiddetli olduğu zaman zorluk ve şiddet bakımından olur. [c] Ya da yukarıdaki iki durumun birleşimi bakımından olur.

Geciken semptomlar, hastalığın konumu bakımından hastalığın erken veya geç gelmesine göre delalet eden göstergelerdir. Hastalığın olgunlaşmasına delalet eden semptomlardan bazıları, hastalığın ilk dönemlerinde ortaya çıktığı zaman bu durum, hastalığın hızlı bir şekilde iyileşeceğine delalet eder. Söz konusu semptomlar hastalıktan çok zaman sonra ortaya çıktığında bu durum, hastalığın uzun süreceğine delalet eder.

Hastalığın olgunlaşmasının hilafına olan semptomlara gelecek olursak bu durum, -kişi yaşasın ya da hastalık sebebiyle ölsün- her zaman hastalığın uzunluğunu gösterir. Buhrana delalet eden semptomlara gelecek olursak, hastalığın olgunlaşmasının emarelerinden önce ortaya çıktığı zaman bu, şu iki şeyden birine delalet eder: Ya hastanın öleceğine ya da hastanın buhranının zor ve şiddetli olacağına. Semptomlar hastalığın olgunlaşmasından sonra ortaya çıkarsa bu, hastanın hızlı bir şekilde hastalıktan kurtulacağına delalet eder. Ölüme delalet eden sebeplere gelecek olursak sürekli olarak bu, hastanın hızlı bir şekilde öleceğine delalet eder.

والاستدلال بالأشياء التي تدل بموافقته^١ أو مخالفتها للمرض على حال الحمى، هل هي قريبة المنتهى أم^٢ بعيدة يكون على هذا الوجه: إن الحمى إن كانت غبًا أو^٣ غيرها - أي حمى كانت - فمنتهاها يقرب وبحرانها يسرع في وقت الصيف، وفي سن الشباب، وفي البدن الحار المزاج، وفي البلدان الحارة؛^٤ وفي علاج الصناعات المُحَرِّة بمنزلة صناعة الحدادين، وفي المعتادين للتدبير الحار. ويبعد منتهاها ويتأخر بحرانها في وقت الشتاء، وفي سن الشيوخ، وفي البدن البارد المزاج، وفي البلدان الباردة المزاج مثل بلدان بلد الصقالبة،^٥ وفي حالات الهواء البارد، وفي علاج الصناعات المبرِّدة بمنزلة الملاحة وصيد السمك والفلاحة، وفي اعتياد المعتادين^٦ التدبير البارد.

والاستدلال بتزيد نوائب الحمى بعض على بعض على قرب^٧ منتهى الحمى وبعده يكون على هذا الوجه: إن التزيد كلما كان أعظم فهو يدل على أن المنتهى أقرب، وكلما كان أقل فهو يدل على أن المنتهى أبعد. وتزيد نوائب الحمى يكون في أحد ثلاثة أشياء. إما في الطول إذا كانت النوبة تتقدم والإقلاع يتأخر، وإما في الصعوبة والشدة إذا كانت الحرارة في هذه النوبة أقوى وأشد منها في النوبة الماضية، وإما في الأمرين جميعًا.

والأعراض المتأخرة هي دلائل^٨ بحسب تقدمها وتأخرها، وبحسب موقعها من المرض. فالأعراض^٩ الدالة منها على نضج المرض إذا هي ظهرت في أوائل المرض دلّت على سرعة انقضائه، وإذا تبينت^{١٠} بعد أيام من المرض كثيرة دلّت على طول المرض.

وأما الأعراض التي تدل على خلاف النضج فهي تدل أبدأ على طول من المرض مات المريض به أم عاش. وأما الأعراض الدالة على البحران فإنها إذا ظهرت قبل علامات النضج، دلّت على أحد أمرين. إما أن المريض يموت، وإما أن بحران المريض يكون صعبًا شديدًا. وإذا ظهرت بعد علامات النضج، دلّت على سرعة نجاة المريض وتخلصه من مرضه.^{١١} وأما الأعراض الدالة على العطب فهي تدل أبدأ على هلاك معجل.

١ ب: و. وفي البلد الصقالبة. ١٠ أ ج: ثبتت.
 ٢ ب: أو. ب - المعتادين. ١١ ب - وإذا ظهرت بعد علامات
 ٣ ب: و. أ ج: قريب. النضج دلّت على سرعة نجاة
 ٤ ب: البلد الحار. المريض وتخلصه من مرضه.
 ٥ أ ج: وفي البدن البارد المزاج. ب: والأعراض. ٦
 ٧ أ ج: دلائل تدل. ٨
 ٩ ب: والأعراض.

Ateşli kişiye gıda verilmesi için bir zaman seçilmesi gerekir. Bu kişinin ateşi nöbetleşe devreden ateşlerden ise nöbetin olmadığı rahatlık anında bu kişiye gıda verilir. Çünkü ateş nöbeti anında kuvvet, ateşin kötü mizacından dolayı zayıflar. Bu durumda kuvvet, gıdayı değiştirip hazmetmeye muktedir
5 olamaz. Gıda değişip hazmedilmediği zaman ateşin maddesini arttıran bir fazlalık olur. Eğer kişinin yakalandığı ateş sürekli ise ateşin kötü mizacından dolayı burada bir fasıla olmadığı için gıda için bir an tayin edilmesi mümkün değildir. Ancak yine de sürekli ateşlerde hararetin daha az olup ateşin düştüğü ve hafiflediği anlar söz konusudur. Bu anlar beklenmeli ve o esnada
10 kişiye gıda verilmelidir.

Ateşli kişinin tedavisini üstlenen kimse ateşin keskin (kısa süreli) veya uzun olup olmadığı durumunu araştırarak, ihtiyaç duyduğu tedbir türüne vakıf olma konusunda ve bu tedbirin hafif mi yoksa yoğun mu olması gerektiği konusunda fayda elde eder. Söz konusu kişi yine ateşin, nöbetleşe
15 devreden bir ateş veya sürekli devam eden bir ateş olup olmadığı durumunu araştırarak, hastaya gıda verilmesi hususunda ihtiyaç duyduğu vakte vakıf olma konusunda fayda elde eder.

Nöbetleşe devreden ateş ile sürekli devam eden ateşi birbirinden ayıran alametler vardır. Şöyle ki nöbetleşe devreden ateşte, birincisi titreme (en-nâfizu), ikincisi terleme, üçüncüsü ise nöbetler geçtiği zaman ateşten kurtulma
20 olmak üzere üç şey bir araya gelir. Titremeye gelecek olursak bu, maddenin duyusu güçlü olan organlara akmasından dolayı nöbetleşe devreden ateşte ortaya çıkar. Terleme ise damarlar gibi yoğun kanallarda mahsur kalmadığı zaman maddenin tahliye edilmesinden dolayı olur. Nöbetler geçtiğinde
25 ateşten kurtulma ise ateş nöbetinde çürüyen madde damarlarda mahsur kalmadığı zaman maddenin hepsinin boşalmasından dolayı olur.

Sürekli ve aynı düzeyde devam eden (mutbika) ateşe gelecek olursak bunda yukarıda zikredilen üç şeyden hiçbiri bulunmaz. Çünkü ateşin belirtileri ortadan kalkmaksızın tamamen ateşten kurtuluş söz konusu olmaz.
30 Sürekli ve aynı düzeyde devam eden ateşe gözle görülür miktarda terleme ve titreme eşlik etmez. Aksine bazı zamanlarda bedenin zahirinde, ellerde, ayaklarda şu iki durumdan birisinden dolayı bu ateşe soğukluk eşlik eder:

ينبغي أن يُختار للمحموم وقت يغذى فيه، فإن كانت حمّاه من الحمّيات التي تدور بنوائب، فينبغي أن يغذى في وقت راحته، وذلك لأنّ القوة في وقت نوبة الحمى تضعف من سوء مزاج الحمى، فلا يمكنها تغيير الغذاء ولا هضمه، وإذا لم يتغير الغذاء ولم ينهضم، صار فضلاً زائداً في مادة الحمى. وإن كانت حمّاه حمى دائمة فليس يُقدّر فيها على وقت يكون البدن فيه نقيّاً من سوء مزاج الحمى. ولكن للحمّيات الدائمة أيضاً أوقات تكون فيها أليّن وأخف، وتكون الحرارة أقل، فينبغي أن يُتوقّع له هذا الوقت فيغذى فيه.

فالمتمولي لمداواة المحموم ينتفع بالبحث عن أمر الحمى، هل هي حادة أم متطاوله، فيما يحتاج إليه من الوقوف على نوع التدبير، هل ينبغي أن يكون لطيفاً أم غليظاً، وينتفع بالبحث عن حال الحمى، هل هي من الحمّيات التي تدور بنوائب أم من الحمّيات التي تطبق، فيما يحتاج إليه من الوقوف على الوقت الذي يغذّي فيه المريض.

وللحمّيات علامات يفرّق بها بين ما تدور منها بنوائب وبين ما يطبق، وذلك أنّ الحمى التي تدور بنوائب فيها ثلاثة أشياء. أحدها النافض، والآخر العرق، والثالث إقلاع الحمى إذا انقضت نوبتها. أما النافض فيعرض في الحمّيات التي تدور بنوائب، لأنّ المادة تنصبّ على أعضاء كثيرة الحس. وأما العرق فلأنّ المادة تستفرغ إذا كانت ليس محصورة في أوعية كثيفة، أعني في العروق. وأما إقلاع الحمى عند انقضاء نوبتها، فلأنّ المادة التي تعفن في نوبة الحمى، تستفرغ كلها إذا كانت ليست محصورة في العروق.

وأما الحمى الدائمة المطبقة، فليس يكون فيها ولا واحدة من هذه الثلاثة، وذلك أنّها لا تغلق أصلاً إقلاغاً تامّاً دون انقضائها، ولا يكون معها عرق له قدر ولا نافض، بل إنّما يعرض معها أن ظاهر البدن واليدين والرجلين في بعض الأوقات تبرد لأحد أمرين.

١ ب - مزاج.

٢ أ ج - بين.

٣ ب: وذلك.

٤ ب: نوبة نوبة.

٥ ب: واحد.

[a] Çünkü tabîî ısı ve kan, bedenın batınında yer alan ve kendisinde çürüklük bulunan söz konusu organa akar. Bu organda çürüklükten dolayı meydana gelen hararet, kanı kendisine çeker. [b] Çünkü söz konusu ateş, sürekli ateş ile nöbetleşe devreden ateşten mürekkeptir. Dolayısıyla meydana gelen soğukluk, nöbet anında bu ateşin maddesinin, duyusu güçlü olan organlara akması sebebiyle olur.

Maddenin çürümesinden kaynaklanan ateşlerin başlangıçları farklılık arz eder. Bunlardan bazıları titreme ile başlar. Durumu bu şekilde olan ateşler kesinlikle nöbetleşe devreden ateşlerdendir. Ancak çürüklükten kaynaklanan ateşlerden bazıları, gün aşırı gelen ateş gibi şiddetli bir titreme ile başlar. Gün aşırı gelen ateşteki titreme bir sızı ile olur. Çürüklükten kaynaklanan ateşlerden bazıları ise dört günde bir gelen (kuarten) ateş gibi hafif titreme ile başlar. Dört günde bir gelen ateşteki titremeye sızı eşlik etmez. Ancak dört günde bir gelen ateşe yakalanmış kişi kemiklerinde ağırlık ve ağrıya benzer bir şey hisseder. Ateşin süresi uzadığı zaman titreme şiddetlenir. Çürüklükten kaynaklanan ateşlerden bazıları titreme ile başlamaz. Durumu bu şekilde olan her gün gelen (el-muvâzıbe) ateşler gibi bazılarına, ateşin son aşamasında soğukluk eşlik eder. Bazen de soğukluk hastalığın başında meydana gelebilir. Ateşlerden bazılarına ise hiçbir şekilde soğukluk eşlik etmez. Durumu bu şekilde olan ateşler, sürekli olan ateşlerdir.

Ateş esnasındaki titreme iki sebepten dolayı meydana gelir: Birincisi soğuk hıltın oldukça hisli olan organlara akması sebebiyle onu soğutmasıdır. Bunun örneği, her gün gelen ve dört günde bir gelen ateşlerde görülen durumdur. İkincisi sıcak hıltın söz konusu organlara akıp onları yakması ve kanla birlikte tabîî ısyı bedenın derinliklerine kaçmaya zorlamasındandır. Bu yüzden bedenın zahiri soğur. Tıpkı gün aşırı gelen ateşte olduğu gibi.

Söz konusu titreme ile birlikte olan sarsıntı (irkilme - ri'de) ya bedenın zahirindeki soğuklukla ya da duyusu güçlü olan organların safranın yakıcılığına maruz kalması ile meydana gelir. Gün aşırı gelen ateşin başlangıcında titreme oldukça kuvvetlidir. Dört günde bir gelen ateşin başlangıcında ise titreme çoğu durumda zayıftır. Titremenin az miktarda olması,

إما لأن الحرارة الغريزية والدم يميلان إلى العضو الذي فيه العفونة في^١ باطن البدن، لمكان ما يتولد في ذلك العضو من الحرارة بسبب العفونة، فتجذب تلك الحرارة الدم إليها، وإما لأن الحمى مركبة من حمى دائمة وحمى تدور بنوائب^٢، فيكون ما يحدث من البرد بسبب أن مادة هذه الحمى في وقت نوبتها تنصب على الأعضاء الكثيرة الحس^٣.

٥ ومبدأ حميات العفن يختلف. فمنها ما يتبدئ بنافض، وما كان ابتداءه كذلك، فهو لا محالة من الحميات التي تدور بنوائب. إلا أن من هذه الحميات ما تتبدئ بنافض شديد بمنزلة حمى الغب، والنافض في هذه الحمى يكون بعرزان^٤. ومنها ما يتبدئ بنافض يسير بمنزلة حمى الربيع، والنافض في هذه الحمى ليس يكون معه غرزان، لكن يجد صاحبه في عظامه شبيهاً بالثقل والوجع، فإذا تطاولت بها الأيام اشتد النافض. ومنها ما لا يتبدئ بنافض، وما كان كذلك فمعه ما يعرض معه في آخر الأمر برد بمنزلة الحمى المواظبة، وربما كان ذلك منها منذ أول الأمر، ومنها ما لا يكون معه برد أصلاً، وما كان كذلك فهو من الحميات الدائمة.

النافض يحدث في الحمى من سببين. إما بسبب خلط بارد ينصب على الأعضاء الكثيرة الحس فيبردها، بمنزلة ما يعرض ذلك في الحمى المواظبة، وفي حمى^٥ الربيع. وإما بسبب خلط حار ينصب على هذه الأعضاء فيلذعها، ويلجئ الحرارة الغريزية إلى الهرب إلى باطن البدن مع الدم، فيبرد لذلك ظاهر البدن، كما يعرض ذلك في حمى الغب.

والزعدة التي تكون مع هذا النافض تعرض إما لبرودة ظاهر البدن، وإما لئما ينال الأعضاء الكثيرة الحس من^٦ لذع المرار. والنافض يكون في حمى الغب منذ أول أمرها قوياً شديداً، وفي الربيع على أكثر الأمر يكون في أول أمره ضعيفاً. وذلك

١ ب: من.

٢ أ ج: من نوائب.

٣ ب: والحس.

٤ ب: بعرزان.

٥ أ ج: فيها.

٦ ب: ومنه.

٧ أ ج: الحمى.

٨ ج: مع.

duyusu güçlü olan organlara akan söz konusu kara hıltın yoğun olmasından ve ateşin başlangıcında bu hılt henüz incelmemiş ve erimemiş olmasından dolayıdır. Hılt incelip eridiğinde ve duyusu güçlü olan organlara aktığında ateşin son aşamasında ise titreme şiddetlenir ve zorlaşır/ağırlaşır.

5 Ateşin sonunda titremenin ağırlaşması, iyi alametlerdendir.

Her gün gelen (el-muvâzibe) ateşe gelecek olursak bu ateşin başlangıcında titreme çoğunlukla buz soğukluğu gibi olmaz. Dört günde bir gelen ateşte ise titreme ile birlikte kemiklerde ağrı ve ağırlık söz konusu olur. Bu titremeye yorgunluk verici titreme (nâfizun mut'ibun) denilir. Bu

10 durum, balgamın kalınlığından ve yapışkanlığından dolayıdır. Söz konusu ateşin sonunda titreme, bu hılt incelendiğinde kademeli olarak artar ve ağırlaşır.

Gün aşırı gelen ateşe eşlik eden titreme, yanma ve iğne batmasına benzeyen bir sızı ile birlikte olur. Bu durum mutlak titreme olarak isimlendirilir. Her gün gelen ateşe (el-muvâzibe) gelecek olursak bu ateşteki titremeye

15 karın soğutmasına benzer bir üşüme eşlik eder. Bu titremeye soğukluk adı verilir. Dört günde bir gelen ateşe gelecek olursak bu ateşteki titremeye ağırlık ve kemiklerde ağrı eşlik eder. Bu titremeye kemikleri yoran titreme (nâfizun mut'ibun li'l-ızâm) adı verilir.

Dört günde bir gelen ateş çoğunlukla karışık ateşleri takip eder. Bu

20 durum şundan kaynaklanır: Çünkü kara safra çoğu durumda kanın yanmasından dolayı bedende ortaya çıkar ve çoğalır. Kan yandığı zaman kanın ince kısmı sarı safra, kalın kısmı ise kara safra olur. Kanın ince kısmı çürüdüğü zaman bundan gün aşırı gelen ateş ortaya çıkar. Kanın kalın

25 kısmı çürüdüğü zaman bundan dört günde bir gelen ateş ortaya çıkar. Dolayısıyla söz konusu ateşlerin tümü, belli bir nöbet üzere devam etmez. Nadir olarak dört günde bir gelen ateş, bazen başlangıcından itibaren kendisinden önce karışık ateşler olmaksızın meydana gelebilir. Bunun örneği, hasta olduğu zaman dalağın, kara safrayı kendisine çekmemesi veya

30 karaciğerde bulunan kara safrayı süzmemesi ve kişinin, dalağın güç yetiremeyeceği ve süzmesi mümkün olmayan miktarda kara safrayı doğuran yiyeceklerle beslenmesi durumudur.

لأنّ الذي ينصبّ على الأعضاء الكبيرة الحسّ من الخلط السوداوي شيء يسير، لغلظ هذا الخلط، ولأنّّه يكون لم يرقّ بعد ولم يذب، ثم إنّه في آخر الأمر يشتد ويصعب عندما يرقّ الخلط ويذوب وينصبّ على تلك الأعضاء. واستصعاب النافض في هذه الحمى في آخر الأمر من العلامات المحمودة.

وَأما الحمى المواظبة، فالنافض على أكثر الأمر لا يكون في أولها برد ثلجيّ. وأما حمى الربيع فيكون مع نافضها ثقل ووجع العظام، ويقال لهذا النافض نافض متعب^١، وذلك لغلظ^٢ البلغم ولزوجته، ثم إنّه في آخر الأمر يكون شديداً ويصعب أولاً^٣، وعندما يرق ذلك الخلط.

والنافض الذي^٤ يكون معه حمى الغب يكون معه لذع وغرزان شبيه بنخس الإبر، وهذا يُسمّى نافضاً مطلقاً. وأما الحمى المواظبة فنافضها يكون معه برد شبيه ببرد الثلج، ويقال لهذا النافض برد. وأما حمى الربيع فيكون مع نافضها ثقل ووجع في العظام^٥، ويقال لهذا النافض نافض^٦ متعب للعظام.

حمى الربيع على الأمر الأكثر إنّما تحدث بعقب حميات مختلطة، وذلك يكون لأنّ المُرّة السوداء في أكثر الحالات إنّما تتولد وتكثر في البدن من احتراق الدم، فإذا احترق^٧ الدم صار الجزء اللطيف منه مرة صفراء، والجزء الغليظ منه^٩ مرة سوداء. فإذا عفن الجزء اللطيف حدثت عنه حمى غب، وإذا^{١١} عفن الجزء الغليظ حدثت عنه حمى ربيع، فتكون جملة الحمى مختلطة لا تقف على نوبة معلومة. وربما كان حدوث الربيع في الندرة منذ أول الأمر من غير أن تتقدمها حميات مختلطة، بمنزلة ما يعرض ذلك إذا كان الطحال عليلاً فلم يجتذب إليه المُرّة السوداء، أو لم يستقص تنقيتها من الكبد، أو كان الإنسان قد مدّ يده في الأطعمة المولدة للمرة السوداء إلى مقدار تولد منها ما لا طاقة للطحال به فلا^{١١} يمكنه تنقيته.

١	أج - برد ثلجيّ. وإما حمى الربيع فيكون مع نافضها ثقل ووجع العظام ويقال لهذا النافض نافض متعب.	٤	أج - الذي.
٢	ب: الغلظ.	٥	ب - ويقال لهذا النافض برد. وأما حمى الربيع فيكون مع نافضها ثقل ووجع في العظام.
٣	ب: ثم إنّه في آخر الأمر يكثر ويصعب أولاً.	٦	ب: ثم نافض.
٤		٧	ب: وإذا.
٥		٨	أ: احتقرت.
٩	ب - منه.		
١٠	ب - عفن الجزء اللطيف حدثت عنه حمى غب، وإذا.		
١١	ب: ولا.		

Dört günde bir gelen ateş ile birlikte dalağın hastalanması çoğunlukla görülen bir şeydir. Çünkü dalak, kara safranın meydana geldiği maden ve kaynaktır. Her gün gelen ateşe mide ağzında oluşan hastalık eşlik eder. Çünkü balgam, midede olgunlaşmayan ve midenin sindiremediği yemeğin fazlalığıdır. Balgam konusunda en doğru görüş onun, yarı miktarda sindirilmiş olan bir besin olmasıdır.

Ateş esnasında titreme ne zaman ki şiddetli ve zor olursa işte bu, gün aşırı gelen ateştir. Bu ateş, hâlis gün aşırı gelen ateştir. Ne zaman ki titreme zor ve şiddetli olmazsa bu ateş, şu dört ateşten biridir: Ya gayri halis ateş ya gün aşırı gelen ateş ile her gün gelen ateşten mürekkep olan ateş ya dört günde bir gelen ateş ya da her gün gelen ateştir.

Sürekli olan ateşlerin bazılarının sürekliliği ateşi meydana getiren maddenin damarlarda mahsur kalmasıdır. Bu türden olan ateşlere titreme eşlik etmez. Ancak daha önce dile getirdiğimiz gibi ateşli kişinin bedeninin zahiri soğumadan önce bazı zamanlarda titreme meydana gelebilir. Çünkü kan ve tabii ısı, ateşin alevlenmesinin başlangıcında kendisinde çürüme bulunan organa meyleder. Bazılarının sürekliliği ise nöbetleri uzun olduğu için ve sürekli ve nöbetleşe gelen ateşlerden mürekkep olduğu için sürekli olur. Ateşe neden olan fail madde damarın dışında bir şey ise bu şekilde olan ateşlere titreme eşlik eder. Tıpkı imitritous¹ olarak isimlendirilen ateşte -ki bu ateş gün aşırı gelen ateş ve her gün gelen ateşten mürekkeptir- gördüğümüz gibi.

Gün Aşırı Gelen Ateşe İstidlal

Ateşin gün aşırı olmasına delalet eden alametlerden (belirtilerden) bazıları tabiat konusundaki bilgiden çıkarsanır ki bunlar, safranın mizaca galip gelmesi, yaşın gençlik yaşının zirvesinde olması, içinde bulunulan senenin döneminin yaz mevsimi olması, o anda bölge ve hava durumunun sıcak ve kuru olmasıdır. Alametlerden bazıları tabiat dışı olan şeylerden çıkarsanır. Bunlar, titremenin şiddetli olması, hararetin miktarının büyük, kuvvetinin ve keskinliğinin çok fazla olması ve nabzın, oldukça kuvvetli, oldukça büyük, hızlı, kesintisiz ve -ateşin kendisine özgü değişkenliği dışında- başka değişkenliğinin olmamasıdır.

1 Söz konusu kelime eserin Almanca çevirisinde de tespit edilememiş ve Yunanca harflerle verilmiştir. Bunun nedeni, ya kelime yanlış yazılmıştır. Ya da o dönemlerde kullanılan bu kelime zamanla kaybolmuştur. Bu sebeplerden dolayı tespit edilmemiş olabilir. Kelime için bk. Galen, *Über die Arten der Fieber* II,7, ed. Matthias Wernhard. München: Ludwig-Maximilians-Universität 2004. 87, 193.

الذي يجري عليه الأمر الأكثر أن يعتل مع حمى الربع الطحال، ذلك لأنه الأصل والمعدن الذي منه المُرّة السوداء. ويعتَل مع الحمى المواظبة فم المعدة، وذلك لأنّ البلغم إنّما هو فضل الطعام الذي لم ينضج^١ وتستمرّته المعدة، وأصدق القول فيه أنه غداء قد نضج نصف نضجه.

٥ متى كان النافض في الحمى صعبًا شديدًا، فتلك الحمى غبّ وهي مع هذا خالصة. ومتى لم يكن صعبًا شديدًا فهي واحدة من أربع حميات،^٢ إما غبّ غير خالصة وإما مركبة من غبّ ومن^٣ مواظبة وإما ربع وإما^٤ مواظبة.

١٠ الحميات الدائمة منها ما تكون دائمة، لأنّ المادة التي عنها تحدث محصورة في جوف العروق. وما كان من الحميات كذلك، فليس يكون معها نافض، لكن يعرض معها في بعض الأوقات على ما قلنا قبل أن يبرد ظاهر بدن المحموم، لأنّ الدم والحرارة الغريزية يميلان في ابتداء هيجان الحمى إلى العضو الذي فيه العفونة. ومنها ما تكون دائمة لأنها مركبة من حمى تنوب وحمى دائمة، ولأنّ نوابها طويلة. وإنّ كانت المادة الفاعلة لها خارج العروق، وما كان من الحميات كذلك، فقد يكون معه نافض، كما نجد ذلك في^٥ الحمى التي تسمى الميترمطوس،^٦ وهي المركبة من حمى الغبّ وحمى المواظبة.

١٥ الاستدلال على الغبّ^٧

العلامات الدالة على الحمى أنّها غبّ، بعضها يُستخرج من العلم بما هو في الطبع، وهو أن يكون المزاج يغلب عليه المرار، والسن منتهى الشباب، والوقت الحاضر من السنة صيف، والبلد وحال الهواء في ذلك الوقت حارين يابسين. ومنها ما يُستخرج من الأشياء الخارجة عن الطبع، وهي أن يكون النافض شديدًا، والحرارة كثيرة المقدار كثيرة الحدة، والنبض قويًا جدًا عظيمًا سريعًا متواترًا لا اختلاف فيه، سوى الاختلاف الذي تختص به الحمى.

١ أ - ج - ينضج.
٢ ب - حميات.
٣ ب - من.
٤ أ - ج - إما.
٥ ب: يكون في.
٦ ب: الميترمطوس.
٧ أ - ج - الاستدلال على الغبّ.

[Nabzın] kuvvetli olmasına gelecek olursak, gün aşırı gelen ateşte kuvvet, söz konusu maddenin hafif olmasından dolayı zayıflamaz. Nabzın hızlı ve seri olmasına gelecek olursak bu, kuvvetin yerinde olması ve safranın harareti sebebiyle söndürmeye duyulan ihtiyacın şiddetinden dolayı olur. Nabzın kesintisiz olmasına gelecek olursak bu, ihtiyaç sebebiyle olur. Söz konusu ateşe özgü olan değişkenlik dışında nabzın değişken olmaması ise bu ateşte kuvveti baskı altında tutacak bir maddenin olmaması sebebiyledir.

Gün aşırı gelen ateşte idrar, safradan gelen şeyle karışması sebebiyle ateş renginde olur. Galip gelen kuruluk ve harareten dolayı buna şiddetli bir susuzluk eşlik eder. Yine bu duruma, sarı safra kusuntusu veya sarı safra ishali veya bu hılt çok ince olduğu için çokça terleme eşlik eder.

Nabzın değişkenliğinden ateşe özgü olan değişkenliği, nabızdaki yayılmanın iki tarafının, özellikle sonunun, ortasından daha hızlı olmasıdır. Nabızda inkıbâzın¹ iki ucu -özellikle başlangıcı-, ortasından daha hızlı olur. Çünkü tabiat, yayılmaya başladığında ateşin hararetini soğutmak için, yayılmanın başlangıcında ve inkıbazın sonunda acele eder ve hızlanır. Yine tabiat, yayılmanın sonunda ve inkıbazın başlangıcında kabzetmeyle ateşin harareti dolayısıyla oluşan fazla dumanı dışarıya atmak için acele eder ve hızlanır. Sonuç olarak her iki hareketin ortası, diğer iki ucundan daha az hızlı olur.

Yine o (Galen) der ki: Gün aşırı gelen ateşe delalet eden alametlerden bazıları ateşten önce olan; bazıları ateşle birlikte olan; bazıları ise ateşe tabi olan şeylerdir. Ateşten önce olan şeylere gelecek olursak bunlar keder, uykusuzluk, perhiz/oruç, yiyecek, içecek ve ilaçlardan sıcak olanı ve çok miktarda egzersizdir. Ateş ile birlikte olan şeylere gelecek olursak bunlar şiddetli titreme, iltihap, yanma, susuzluk, nabzın kuvveti, nabzın büyüklüğü, nabzın hızı, nabzın kesintisizliği, sarı safra kusuntusu ve ateş renginde olan idrardır. Ateşe tabi olan şeylere gelecek olursak bunun örneği, ateşin başlangıcında meydana gelen terlemedir. Çünkü bu hılt latiftir ve söz konusu hıltın çözümlüp bedeninin dışına çıkması kolay olduğunda, bu hılt terleme ile dışarı çıkar

1 Daralma, sıkışma, (nabızda) kasılma. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 384.

أما [كونه] قويًا فلأن القوة لا تضعف في هذه الحمى لخفة هذه المادة. وأما [كونه] عظيمًا مسرعًا فلشدة الحاجة إلى التطفئة بسبب حرارة المُرّة ولصحة القوة. وأما تواتره فللحاجة إلى ذلك. وأما [كونه] غير مختلف خلا الاختلاف الذي الحمى مخصوصة به فلأن هذه الحمى ليس لها مادة تضغط القوة.

ويكون البول بلون النار وذلك لما يخالطه من المُرّة، ويكون معها عطش شديد للحرارة والبيس الغالينين، ويكون معه^١ قيء مرة صفراء أو إسهال مرة صفراء أو عرق كثير للطفة هذا الخلط.

الاختلاف الذي الحمى مخصوصة به من اختلاف النبض، هو أن يكون طرفا الانبساط أشد سرعة من وسطه وخاصة آخره، وطرفا الانقباض أيضًا أشد سرعة من وسطه وخاصة ابتدائه. وذلك لأن الطبيعة تعجل وتسرع في ابتداء الانبساط، ومنتهى الانقباض، عندما تبادر إلى الانبساط، لتبريد حرارة الحمى، وتعجل وتسرع في منتهى الانبساط وابتداء الانقباض، لثُخرج ما يتولد من الفضول الدخانية بحرارة الحمى بالانقباض، فيصير وسط كل واحدة من الحركتين أقل سرعة من طرفيها.

ويقول^٢ أيضًا: إنّ العلامات التي يُستدل بها على أنّ الحمى غبّ، بعضها من أشياء متقدمة للحمى، وبعضها من أشياء تكون معها، وبعضها من أشياء تتبعها. أما الأشياء المتقدمة لها فالهم، والأرق،^٣ والصوم، والحرار من الأطعمة والأشربة والأدوية، والرياضة الكثيرة. وأما الأشياء التي تكون معها فالنافض الشديد، والالتهاب، واللذع، والعطش، وقوة النبض وعظمه وسرعته وتواتره، وقيء المُرّة الصفراء، والبول الذي بلون النار. وأما الأشياء التي تتبعها، فمثل العرق الذي يكون في أول الحمى، وذلك^٤ أنه لما كان هذا الخلط لطيفًا، وكان انحلاله ومصيره إلى ظاهر البدن سهلًا، صار يخرج بالعرق،^٥

١ ب: ولشدة.
٢ ب: معه.
٣ أ ج: ونقول.
٤ ب: والأرمي.
٥ ب: المملون.
٦ ب ج: وذلك.
٧ ب: العرق.

ve terin dışarı çıkmasıyla da hasta fayda elde eder. Çünkü hasta terlediği zaman ateş nöbetinden kurtulur. Bu durum, balgamın yapışkanlığından dolayı her gün gelen ateşte (el-muvazibe) meydana gelmez.

Yine o (Galen) der ki: Gün aşırı gelen ateşin alametlerinden bazıları hastada ortaya çıkar ki bu, daha önce zikredilmişti. Bu ateşin alametlerinden bazıları ise hastanın dışında ortaya çıkar. Çünkü o zamanda pek çok insanın gün aşırı gelen ateşe yakalandığını görürsek bize göre bu, ateşin gün aşırı ateş olduğuna dair kanaatimizi arttırır. Ancak bu alameti, biza-tihi gün aşırı gelen ateşin çoğunlukla kendisine delalet etmesinden dolayı değil, bir kanıtın bir duruma tanıklık etmesi babında kullanırız.

Ateşli olan kişinin, her gün gelen ateşteki durum gibi titreme ile birlikte bir soğukluk hissetmesi veya dört günde bir gelen ateşteki durum gibi kırgınlık (tekessür) ve ezilme hissetmesi veya gün aşırı gelen ateşteki durum gibi batma ve sızı hissetmesi kaçınılmazdır.

15 **Dört Günde Bir Gelen Ateşe İstidlal**

Dört günde bir gelen ateşe delalet eden alametlerden bazıları, tabiattan hareketle çıkarsanır ki bunlar, kara safralı tabiat, orta yaş dönemi, sonbahar mevsimi, bölgenin ve hava durumunun kuru, soğuk veya değişken olmasıdır. Bazıları ise tabiat dışı olan şeylerden hareketle çıkarsanır. Tabiat dışı olan şeylerden bazıları, ateşten önce olan şeylerdir, bazıları ateş ile birlikte meydana gelen şeylerdir, bazıları ise ateşe tabi olan şeylerdir.

Ateşten önce olan şeylere gelecek olursak bunlar, kara safrayı ortaya çıkaran tedbir, karışık ateş ve dalağın sertliğidir. Ateş ile birlikte olan şeylere gelecek olursak bunlardan bazıları söz konusu ateşin başlangıcında olur; bazıları ateşin, artışı, yükselişi ve zirve noktasında olur; bazıları ise ateşin düşüşü esnasında olur. Ateşin başlangıcında olanlara gelecek olursak bunlar, kırgınlık ve ağırlığın eşlik ettiği titreme, nabzın oldukça yavaş olması, yavaşlığından ve düzensizliğinden dolayı söz konusu ateşe özgü olarak ortaya çıkan değişkenliktir.

ويتنفع المريض^١ بخروجه لأنه يفلت^٢ من تلك النوبة التي تعرق^٣ فيها، وهذا شيء لا يكون في الحمى المواظبة للزوجة البلغم.

ويقول^٤ أيضًا: إنَّ علامات حمى^٥ الغبِّ منها ما يتبين^٦ في المريض، وهي التي تقدم ذكرها، ومنها ما يتبين في غيره، وذاك أنا إنَّ رأينا أنَّ الحمى الغب في ذلك الوقت قد عرضت لكثير من الناس، كان ذلك مما يزيد في تحقيق الأمر عندنا أنَّها حمى غبِّ، إلاَّ أنَّ هذه العلامة إنَّما نستعملها على طريق ما يُستعمل الشاهد على الأمر، لا على أنَّها تدل بنفسها عليه.^٧

ليس يخلو النافض من أنَّ يكون صاحبها يجد معها مسَّ البرد بمنزلة ما يعرض ذلك في الحمى المواظبة، أو مسَّ التكسير والرض بمنزلة ما يعرض ذلك في حمى الربع، أو مسَّ الغرزان والنخس بمنزلة ما يعرض ذلك في الغبِّ.

علامة حمى الربع^٨

العلامات الدالة على حمى الربع، بعضها يُستخرج ممَّا هو في الطبع، وهي الطبيعة السوداوية، وسن الكهول، ووقت الخريف، والبلد وحال الهواء الباردين^٩ الياسين أو المختلفين. وبعضها يُستخرج ممَّا هو خارج عن الطبع. والأشياء الخارجة عن الطبع، منها ما هو متقدم للحمى، ومنها ما هو حاضر مع الحمى، ومنها ما هو تابع للحمى.

أما المتقدم للحمى، فالتدبير المولد للسوداء، والحميات المختلطة، وصلابة الطحال. وأما الحاضر مع الحمى، فبعضه يكون في أول الحمى، وبعضه في تزيدها وصعودها، ومنتهاها وبعضها^{١٠} في انحطاطها. أما في الابتداء فالنافض الذي يكون معه مسَّ التكسر والثقل، والنبض البطيء غاية الإبطاء، المتفاوت البين الاختلاف الذي تختص به الحمى لتفاوته وإبطائه.

١ ب: ويضع للمريض.
٢ ب: أنه يغلب.
٣ أ ج: تعرف.
٤ أ ج: ونقول.
٥ أ ب: الحمى.
٦ أ ج: بين.
٧ أ ج: غلبة.
٨ ب: في الاستدلال على حمى الربع.
٩ أ ج: البارد من.
١٠ ب: وبعضه.

Artış ve zirve noktasında olan şeylere gelecek olursak bunlar, gün aşırı gelen ateşteki gibi ağrı vermeyen, keskin olmayan ve yakmayan hararettir. Ateşin başlangıcındaki duruma kıyaslandığında nabız, daha hızlıdır, oldukça kesintisizdir ve daha büyüktür. Söz konusu ateşli kişinin nabızı, gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişiye kıyaslandığı zaman, yavaş, çok düzensiz ve küçük olur. Dört günde bir gelen ateşe yakalanan kişinin idrarı, parçacıklı (mütefettit), olgunlaşmamış olur ve susuzluğu gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişiden daha az olur. Çünkü burada ortaya çıkan susuzluk, sadece kuruluk sebebiyledir. Ateşin düşüş aşamasına gelecek olursak bu anda terleme çoktur. Bu alamet, dört günde bir gelen ateş ile her gün gelen ateşi birbirinden ayırır; ancak bu alamet, dört günde bir gelen ateşi, gün aşırı gelen ateşten ayırmaz.

Dört günde bir gelen ateşe tabi olan şeye gelecek olursak bu, terlemedir. Ancak bu ateşte terleme, gün aşırı gelen ateş ile kıyaslandığında daha azdır. Yine terleme ateşin düşmesi ve geçmesi esnasında olur. Söz konusu ateşin fetret anında nabız, yavaş ve tabii olandan daha çok düzensiz olur. Bu durum, kara hıltın soğuk olmasından dolayıdır. Söz konusu ateşe özgü olan nabzın değişkenliği, bu nabızda açık bir şekilde görülür.

Kara safra orta yaşlılık döneminde ortaya çıkar. Çünkü hıltlar gençlik döneminde yanar ve hıltın latif kısmı çözülür ve kuruluk ona galip gelir. Beden orta yaşlılık dönemine geldiği zaman hıltların bu şekilde yandığı ve kuruduğu ortaya çıktığında, orta yaşlılık dönemi, hıltın kuruluğunu ve yanmışlığını arttırır. Sonuç olarak söz konusu hılt, dönüşür ve kara safra olur.

Kara safra sonbahar mevsiminde iki sebepten dolayı ortaya çıkar. Birincisi sonbahar mevsimi, bedendeki hıltları yaz mevsiminde yanmış ve kurumuş olarak bulur. Sonbahar mevsimi, bedeni yoğunlaştırmasından ve hıltların kalınlığını, kuruluğunu ve soğukluğunu artırmasından dolayı, yanmış olan hıltları hapseder ve onların çözülmesine müsaade etmez. Diğer sebep, sonbahar mevsiminin mizacının değişkenlik arz etmesidir. Her sonbahar günü öğle vaktinde hava, oldukça sıcak olur. Bu sıcaklık, hıltları kurutur. Günün ilk saatlerinde ve akşam vakitlerinde hava, fazlasıyla soğuk olur. Söz konusu hıltlar, bu soğukluk nedeniyle tıkanır ve çözülmez. Bundan dolayı hıltın kalınlığı ve soğukluğu artar ve kara safra meydana gelir.

وأما في التزيد والتمتهى، فالحرارة تكون غير حادة ولا للدّاعة ولا محرقة كحرارة الغبّ، والنبض إذا قيس إلى النبض الذي يكون في أول الأمر كان أسرع وأشدّ تواتراً وأعظم، وإذا قيس إلى نبض أصحاب الغبّ كان بطيئاً متفاوتاً كثير الصغر، والبول يكون متفتتاً غير نضيج، والعطش يكون أقلّ ممّا هو في الغبّ، وذلك لأنّه إنّما يعرض ها هنا بسبب اليبس فقط. وأما في^٢ وقت انحطاط الحمى، فالعرق الغزير^٣ وهذه العلامة إنّما تفرق بين هذه الحمى والحمى المواظبة^٤، لا بينها وبين الحمى الغبّ.

وأما التابع للحمى فالعرق، إلّا أنّه أقلّ ممّا يكون في الغبّ، وإنّما يكون أيضاً عند انحطاطها وانقضائها. والنبض يكون أيضاً في وقت فترات الحمى بطيئاً متفاوتاً أكثر^٥ ممّا هو عليه في الطبع، وذلك لبرودة الخلط السوداوي، ويكون الاختلاف الذي الحمى مخصوصة به بيئاً فيه.

المُرّة السوداء تتولد في سن الكهول، وذلك لأنّ الأخلاط في سن الشباب تحترق ويتحلل لطيفها ويغلب عليها اليبس، وإذا صار البدن إلى سن الكهول، صادفت^٦ هذه السن والأخلاط^٧ قد^٨ احترقت^٩ هذا الاحتراق^{١٠}، ويبست هذا اليبس، فزادتها^{١١} يبساً واحتراقاً، فانقلبت وصارت مرة سوداء.

والمُرّة السوداء تتولد في وقت الخريف لسببين. أحدهما أنّ هذا الوقت يوافي البدن وقد احترقت أخلاطه في الصيف ويبست، فيحقتها فيه ولا يدعها تتحلل بسبب ما يحدثه من تكاثف البدن ويزيدها أيضاً غلظاً^{١٢} ويبساً وبرودة. والسبب الآخر أنّ هذا الوقت مختلف المزاج، ففي وقت الظهر من كل يوم يكون الهواء فيه شديد الحرارة، وهذه الحرارة تحرق الأخلاط وتبيسها، وفي^{١٣} وقت الغداة ووقت العشاء يكون الهواء بارداً شديداً، تحتقن تلك الأخلاط^{١٤} بهذا البرد ولا تنحل، وتزيد مع هذا غلظاً وتبرد فتصير مرة سوداء.

١ ب: بين.	٦ ب: وافقت.
٢ أ ج - في.	٧ ب - و.
٣ ب ج: الغزير.	٨ ب: وقد.
٤ أ ج: المواظبة بها.	٩ أ ج: احترق.
٥ أ ج: وأكثر.	١٠ ب: احترقت غاية الاحتراق.
١١ ب: زادتها.	
١٢ ب - غلظاً.	
١٣ ب - و.	
١٤ ب: الأخلاط الفضول.	

Balgamdan Kaynaklanan Ateşe İstidlal

Her gün gelen (muvazibe) ateşe -ki bu her gün gelir- delalet eden alametlerden bazıları, tabiattan hareketle, bazıları tabiî olmayan şeylerden hareketle, bazıları ise tabiat dışı olan şeylerden hareketle çıkarsanır. Tabiî olan şeylerden hareketle çıkarsanan alametlere gelecek olursak bunlar, balgamli mizaç, çocukluk ve ihtiyarlık yaşı, kış mevsimi, soğuk ve rutubetli bölge ve hava durumudur. Tabiî olmayan şeylere gelecek olursak bunlar, istek, oburluk, çalışmamak ve dinlenmek, hazımsızlık, özellikle yemekten sonra sıcak su ile çokça banyo yapmaktır. Tabiat dışı olan şeylere gelecek olursak bunlar, mide ağrısı, dilin ve tüm bedenin rutubetli olması ile birlikte susuzluğun azlığı, semptomsuz şekilde söz konusu ateşin nöbetlerinin fetreti ve harareti, nabzın, idrarın ve tahliyenin durumudur.

Hararete gelecek olursak bu, balgamın çokluğundan ve neminden dolayı rutubetli olur. Hararet, çürüme sebebiyle rutubetli olmakla birlikte keskin olur. Çünkü söz konusu hilt alevlendiğinde, nemli odunun yanması ile ortaya çıkan dumana benzer bir duman çıkarır. Hararet de dokunan kişinin ateşli olan kimsenin bedenine elini koyar koymaz hissedilmez; ancak dokunan kişinin eli uzun süre orada kalırsa hissedilir. Çünkü balgam hiltının yapışkanlığı ve kalınlığından dolayı hararet hapsedilir ve bedeninde kalır. Öyle ki elin sıcaklığından dolayı bedenin gözenekleri genişlediği ve madde inceldiği zaman hararet ortaya çıkar ve bunun kötülüğü görülür.

Söz konusu ateşli kişinin nabzı ise dört günde bir gelen ateşe yakalanan kişilerin nabzından oldukça küçüktür ve oldukça kesintisizdir. Nabzın küçük olmasının sebebi, söz konusu ateşe eşlik eden balgam hiltının, soğukluk nedeniyle bedenın kuvvetini çözmesi ve zayıflatmasıdır. Balgam, miktarının çokluğundan dolayı bedenın kuvvetinin çözülmesi ve zayıflamasına da sebep olabilir. Şöyle ki balgam, miktarının çokluğu ve soğukluğundan dolayı kara safraya galip gelir. Nabzın oldukça kesintisiz ve oldukça küçük olmasının sebebi nabzın, büyüklükle ihtiyacı karşılamadığı için bunu kesintisizlikle telafi etmesidir.

في الاستدلال على حمى البلغم^١

العلامات الدالة على الحمى المواظبة في كل يوم، بعضها يُستخرج ممّا هو في الطبع، وبعضها ممّا ليس هو في الطبع، وبعضها ممّا هو خارج عن الطبع. أما ما هو في الطبع، فالمزاج البلغمي، وسن الصبيان والشيوخ،^٢ ووقت الشتاء، والبلد وحال الهواء البارد الرطبين. وأما ما ليس في الطبع، فالرغبة، والشرة، والبطالة والراحة، والتخم، والاستحمام الكثير، ولا سيما بعد الطعام. وأما ما هو خارج عن الطبع، فوجع المعدة، وقلة العطش مع رطوبة اللسان والبدن كله، ونوبة فترة الحمى على غير نقاء، وحال الحرارة والنبض والبول والاستفراغ.

أما الحرارة، فتكون رطبة، وذلك لرطوبة البلغم وكثرته، وتكون مع رطوبتها حارة،^٣ وذلك بسبب العفونة، لأنّ هذا الخلط إذا اشتعلت^٤ فيه الحرارة ارتفع منه بخار^٥ شبيه بالدخان كما^٦ يرتفع لوقود الحطب، وتكون الحرارة أيضًا لا يحسها اللامس لبدن المحموم ساعة يضع يده على البدن، لكن بعد أن تمكث يده على البدن مدة طويلة، وذلك لأنّ الحرارة تحتقن وتكمن في باطن البدن بسبب غلظ خلط البلغم ولزوجته، حتى إذا اتسعت مسام البدن من حرارة اليد ورقت المادة، برزت^٧ الحرارة وظهر شرها.

وأما النبض، فيكون أصغر كثيرًا من نبض أصحاب الربيع وأشد تواترًا منه كثيرًا. والسبب في صغره أنّ الخلط البلغمي مع ما يحل من القوة ويضعفها ببرودته، قد يفعل بها ذلك أيضًا بكثرة مقداره، وذلك أنّ البلغم قاهر للمرّة السوداء ببرودته وكثرة مقداره كثيرًا. والسبب في شدة تواتره كثرة صغره، وذلك^٨ أنّ الوقت الذي فات من بلوغ الحاجة بعظم النبض، صار^٩ يتمّ بالتواتر.

١ أ ج - في الاستدلال على حمى البلغم.
٢ ب: وسن الشيوخ.
٣ ب: حادة.
٤ أ: اشتغلت.
٥ ب: ارتفع له دخان.
٦ ب: الذي.
٧ ب: وبرزت.
٨ ب: وذلك.
٩ ب: عار.

İdrara gelecek olursak bu, bazen beyaz ve ince olur, bazen de kırmızı, kalın ve bulanık olur. Tahliye ise daime kusma ile olur, balgam kusma ile çıkmaz. Tahliye terleme ile olmaz, hatta söz konusu ateşin nöbetlerinin fetretlerine, terleme eşlik etmez. Bu, balgamın kalınlığı ve yapışkanlığından dolayı olur. Bu sebeple söz konusu ateşin nöbet fetretleri, dört günde bir gelen ve gün aşırı gelen ateşin nöbetlerinin fetretleri gibi açık olmaz.

Yaşlıların tabiî mizacı, soğuk ve kurudur, yani aslî organlarının cevhe-riyle aynıdır. Bedenlerinde oluşan fazlalıklar bakımından onların mizaçları ise soğuk ve rutubetlidir. Çünkü onlar gıdaları iyi bir şekilde sindiremezler. Bundan dolayı onların bedenlerinde balgam oluşur. Bunun sebebi, yaşlı kimselerdeki tabiî ısının zayıflığıdır. Çünkü balgam, yarı olgunlaşmış bir gıdadır.

Çocukların mizacı, tabiî olarak hararet bakımından mutedildir, ancak mutedil mizaçtan daha rutubetlidir. Dolayısıyla çocukların bedenleri, gençlerinkinden daha zayıftır. Onların bedenlerindeki bu rutubet, amaçsız şekilde böyle kılınmadı. Aksine rutubet, büyümeleri için onların rutubete ihtiyaç duyması sebebiyle fazla kılınmıştır. Çocukların mizacının arazî şekilde rutubetli olmasına gelecek olursak, kötü tedbirden, onların oburluğunun-iştahının fazlalığından ve onların tabiî rutubetlerinden -ki bu durum, arazî rutubetin meydana gelmesine katkıda bulunur- dolayı çocukların bedenlerinde çok miktarda balgam toplanabilir.

Temiz su ile yapılan her banyo bedeni nemlendirir. Ancak yemekten önce yapılan banyo daha az nemlendirir. Yemekten sonra yapılan banyo, daha fazla nemlendirir. Yemekten sonra yapılan banyo, eğer yemeğin hazmedilmesinden sonra olursa bu durumda tabiî rutubet ile yani kan ile organları nemlendirir. Bundan dolayı tabiîler, bedeni nemlendirilmeye ihtiyaç duyan kişinin, akşam vakitlerinde banyo yapmasını tavsiye etmişlerdir. Yemekten sonra yapılan banyo, eğer yemeğin hazmedilmesinden önce olursa bu durumda tabiat dışı bir rutubet ile yani balgam ile organları nemlendirir ve bu, organlarda tıkanma meydana getirir. Çünkü bu anda yapılan banyo, yiyeceğin tam manasıyla olgunlaşmaksızın bedene ulaşmasını ve bedene nüfuz etmesini gerekli kılar. Durumu bu şekilde olan şey, balgamsıdır.

وأما البول، فإنه مرة^١ يكون أبيض رقيقاً، ومرة يكون أحمر ثخيناً كدراً. وأما الاستفراغ فيكون بالقيء دائماً^٢، ويخرج به بلغم، فلا^٣ يكون بالعرق، بل تكون فترات نوائب هذه الحمى بلا عرق، وذلك لغلظ^٤ البلغم ولزوجته، ومن أجل ذلك لا تكون فترات نوائب هذه الحمى نقية مثل فترات نوائب^٥ حمى الغب^٥ والربيع.

٥ مزاج الشيوخ بالطبع بارد يابس، أعني نفس جوهر أعضائهم الأصلية. ومزاجهم من طريق ما يتولد في أبدانهم من الفضل البارد الرطب^٦، وذلك لأنهم لا يستمرؤون غذاءهم استمراً جيداً، فيتولد منه في أبدانهم بلغم. والسبب في ذلك ضعف الحرارة الغريزية فيهم، لأن^٧ البلغم إنما هو غذاء قد نضج نصف نضجه.

١٠ ومزاج الصبيان بالطبع معتدل الحرارة، إلا أنه أرطب من المزاج المعتدل، فهم لذلك أضعف أبداناً من الشباب. ولم تجعل هذه الرطوبة فيهم بغير^٨ معنى، بل إنما جعلت لأنهم إنما^٩ يحتاجون إلى فضل رطوبة لمكان النماء. وأما^{١٠} بطريق العرض، فقد يجتمع في أبدانهم بلغم كثير لسوء تدبيرهم وكثرة نهمهم ورغبتهم ولرطوبتهم الطبيعية، فإنها معينة للرطوبة العرضية.

١٥ كل استحمام يكون بالماء العذب فهو يرطب^{١١} البدن، إلا أن ما يكون منه قبل الطعام أقل ترطيباً، وما^{١٢} يكون منه بعد الطعام أكثر ترطيباً. والذي يكون بعد الطعام إن كان من بعد أن يستمرئ^{١٣} الطعام، فإنما^{١٤} يرطب الأعضاء برطوبة طبيعية أعني بالدم، ولذلك صار الأطباء يأمرؤن من يحتاج بدنه إلى الترطيب أن يستعمل الاستحمام بالعشيات. وإن كان هذا الاستحمام الذي بعد الطعام قبل أن يستمرئ^{١٥} الطعام، فإنما يرطب الأعضاء برطوبة خارجة عن الطبع أعني بالبلغم^{١٦}، ويحدث فيها سداً، وذلك أنه يضطر الطعام إلى النفوذ والوصول إلى البدن، وهو غير مستحكم النضج، وإذا كان كذلك فهو بلغمي.

١ ب: وأما البول فمرة.
٢ ب: الدائم.
٣ ب: ولا.
٤ أ: الغلظ.
٥ أ: نقية كنوائب.
٦ ب: من الفضل في ورطب.
٧ ب: لغير.
٨ ب - إنما.
٩ أ: و إنما.
١٠ ب: والذي.
١١ ب: بعد استمراء.
١٢ ب: فإنها.
١٣ أ: البلغم.

Her gün gelen ateşin nöbetlerinin fetretleri, çoğunlukla saf olmaz. Şu üç şey -yani balgamın miktarının azlığı, inceliği ve bedenın çözülmesi- bir araya geldiği zaman söz konusu fetretler nadiren saf (nakıyye)¹ olabilir.

5 Gün aşırı gelen ateşlerde damarların nabzı, her gün gelen ateşten daha büyük, ancak oldukça düzensiz olur. Her gün gelen ateşlerde damarların nabzı, dört günde bir gelen ateşlerden daha küçük, ancak oldukça kesintisizdir. Söz konusu ateşlerin hepsinde nabız, yavaşlık bakımından denktir.

10 Gün aşırı gelen ateşlerde susuzluk şiddetli olur. Çünkü bu ateşte susuzluğa sebep olan iki fail yani hararet ve kuruluk bir araya gelmiştir. Dört günde bir gelen ateşte susuzluk meydana gelebilir, fakat bu şiddetli olmaz. Çünkü bu ateşte susuzluğun sebeplerinden biri yani kuruluk söz konusudur. Her gün gelen ateşe gelecek olursak bu ateşe susuzluk eşlik etmez. Çünkü buna neden olan fail hılt soğuk ve rutubetli olduğu için,
15 susuzluğun sebeplerinin hiçbirini barındırmaz.

İdrar, bütün zamanlarda hastalığın tüm evrelerine ve en başından beri de ateşin türüne delalet eder. İdrarın bütün zamanlarda hastalığın tüm evrelerine delalet etmesine gelecek olursak, eğer idrar hiçbir şekilde olgunlaşmamış ise bu durum, hastalığın başlangıcına delalet eder. Eğer idrarda
20 olgunlaşma alametleri zayıf ve hafif şekilde ortaya çıkarsa bu, hastalığın artması ve yükselmesine delalet eder. Eğer idrarda beyaz, düz ve pürüzsüz bir çökelti ortaya çıkarsa bu, hastalığın zirvesine delalet eder. İdrar son derece olgunlaşmış ise bu, hastalığın düşüşe geçtiğine delalet eder.

İdrarın hastalığın başından beri ateşin türüne delalet etmesine gelecek
25 olursak, her gün gelen ateşte idrar, bazen ince ve beyaz, bazen kalın, yoğun, bulanık ve kırmızı olur. İdrarın ince olmasının sebebi ise, tıkanıklıklardır. Çünkü tıkanıklıklar, kalın ve yoğun şeyin, aşağı inerek idrar ile birlikte dışarı çıkmasına engel olur. Böylece idrar süzülür, sadece idrarın ince kısmı dışarı çıkar. İdrarın beyaz olmasının sebebi ise, tabii olarak
30 suyun rutubetinin rengi ve sindirilmeyen gıdalar veya balgamın çoğalıp bedende artmasıdır. İdrarın başka bir zamanda kalın ve bulanık olmasının

1 Nakıyye kelimesinden maksat semptomsuzluk olabilir.

الحمى المواظبة لا تكاد على الأمر الأكثر أن تكون فترات نوابها نقية، وربما كانت في الندرة نقية، إذا اجتمع لها هذه الثلاث، أعني قلة البلغم، ورقته، وتخلخل البدن.

نبض العروق يكون في حميات الغب أعظم منه في الحميات المواظبة، إلا أنه يكون أشد تفاوتاً. ويكون في الحميات المواظبة أصغر منه في الحميات الربع، إلا أنه أشد تواتراً، ويكون فيها جميعاً متساوياً في الإبطاء.

والعطش يكون في حميات الغب شديداً، لأن في هذه الحمى قد اجتمع السببان^١ الفاعلان للعطش، أعني الحرارة واليبس. وفي الربع قد يكون العطش، إلا أنه لا يكون شديداً، وذلك لأن هذه الحمى إنما فيها من أسباب العطش سبب واحد، أعني اليبس. وأما الحمى المواظبة فليس يكون فيها^٢ عطش، لأن الخلط الفاعل لها ليس فيه من أسباب العطش ولا واحد، إذ كان بارداً رطباً.

البول يدل على الأوقات الكلية من جملة المرض، وعلى نوع الحمى منذ أول أمرها. أما دلالة^٣ على الأوقات الكلية من جملة المرض، فإنه إن كان لم ينضج أصلاً، فهو يدل على ابتداء المرض. وإن كان قد تبين فيه من علامات النضج شيء خفي ضعيف، فهو يدل على تزايد المرض وصعوده. وإن كان قد تبين فيه شيء راسب أبيض مستوٍ أملس، فهو يدل على منتهى المرض، وإن كان قد نضج غاية النضج، فهو يدل على انحطاط المرض.

وأما دلالة على نوع الحمى منذ أول الأمر، فإنه يكون في الحمى المواظبة مرة رقيقاً أبيض، ومرة ثخيناً كدراً أحمر. أما رفته فبسبب^٤ السدد، وذلك أن^٥ السدد تمنع الشيء الثخين^٦ من الانحدار والخروج مع البول، فيصفو^٧ البول ولا يخرج منه^٨ إلا ما رقيق فقط. وأما بياضه، فبسبب ما عليه لون الرطوبة المائية بالطبع، وبسبب أن الغذاء لا يستمر^٩، أو^{١٠} بسبب أن البلغم قد كثر وغلب على البدن. وأما ثخنه وكدره في وقت آخر،

٩ ب: الثخين الغليظ.
١٠ ب: فيتصفي.
١١ أ: معه.
١٢ ب: و.

٥ ب: فإما.
٦ ب: ثخيناً غليظاً.
٧ ب: فسبب.
٨ ب: لأن.

١ ب: الشبان.
٢ ب: معها.
٣ أ: دلالة.
٤ أ: فإن.

sebebi, tabiatın, söz konusu tıkanıklıkları açtığı zaman, kanalları tıkayan kalın rutubeti itmesi ve bunun idrar ile birlikte dışarı çıkmasıdır. İdrarın kırmızı olmasının sebebi ise, orada kalan ve tıkayan söz konusu yoğun rutubetin, uzun süre orada kalmasından dolayı çok ısınması ve kanallarda çürüklük meydana getirmesidir.

Gün aşırı gelen ateşe gelecek olursak bu ateşte idrar, açık kırmızı veya açık kırmızılığa yakın bir renktedir. Bu durum idrarın, safranın rengi ile renkleştiği zaman olur. Dört günde bir gelen ateşe gelecek olursak bu ateşte idrarın durumu zaman zaman farklılık arz eder. Bu durum, yanmadan kaynaklanan şeyler sebebiyledir. Öyle ki daha önce kara safranın, söz konusu yanmadan doğduğunu dile getirmiştik. Ancak ne olursa olsun, idrar olgunlaşmamış olur. Çünkü kara (sevdâ) hılt en başından beri, kalın ve değişip dönüşmesi zor olduğu için cevap vermez ve değiştiren kuvveye karşı koyar.

Bu konu daha veciz bir şekilde şöyle ifade edilebilir. Her gün gelen ateşte idrar ya beyaz ve ince ya da kırmızı, kalın ve bulanık olur. Gün aşırı gelen ateşte idrar ya açık kırmızı ya da açık kırmızılığa yakın bir renktedir. Dört günde bir gelen ateşte idrar sürekli değişir ve olgunlaşmamış halde olur.

Ateşlerin sürekli olmasına delalet eden alametler, fetretli ateşlere özgü alametlerden hiçbirinin ateşte bulunmaması, yirmi dört saat sonra iyileşmemesi ve damarların nabzında ateşe özgü olan değişkenliğin belirgin olmamasıdır. Bununla birlikte nabız, düzensiz, dengesiz olur. Durumun böyle olması, damarlar ve atmayan damarlar içerisinde mahsur kalan madde dolayısıyladır. Söz konusu madde, damarların cürmünün yoğun olmasından dolayı çözülmez. Bundan dolayı söz konusu madde tabiata zarar verir, onu bastırır ve oldukça ağırlaştırır.

Gün aşırı gelen ateşin zirvesinin uzamasına delalet eden alametler, beş tanedir. Birincisi ateşin düzensiz bir şekilde artmasıdır. Çünkü bu durum, ateşin sadece safra sebebiyle ortaya çıkmadığına, aksine bunun, tabiatın onu olgunlaştırması için uzun zamana ihtiyaç duyduğu farklı hıltlar sebebiyle ortaya çıktığına delalet eder. İkincisi nabzın değişken ve düzensiz olmasıdır.

فبسبب أن الطبيعة إذا فتحت تلك السدد، دفعت تلك الرطوبات الغليظة التي كانت تسد المجاري وأخرجتها في البول. وأما حمرة، فبسبب أن هذه الرطوبة الغليظة التي كانت قد بقيت وسدّت^١ لما طال مكثها سخنت كثيراً وتعفنت المجاري.^٢

وأما في الحمى الغب، فيكون إما أحمر ناصعاً، وإما مائلاً إلى الحمرة الناصعة، وذلك يكون^٣ عند ما يتلون بلون المُرّة. وأما في حمى^٤ الربيع، فإن البول يكون في وقت دون وقت على حال دون حال، وذلك بسبب الأشياء المتولدة من الاحتراق الذي قلنا أن المُرّة السوداء تتولد منه، إلا أنه كيف كانت حال البول فهو غير نضيج، وذلك لأن الخلط السوداوي لا يجيب منذ أول الأمر ولا يطاوع القوة المغيرة، لأنه غليظ عسر الاستحالة والتغير.

وجملة هذا القول بإيجاز أن البول يكون في الحمى المواظبة إما أبيض رقيقاً، وإما أحمر^٥ كدرأ، وفي الغب إما أحمر ناصعاً^٦ وإما مائلاً إلى الحمرة الناصعة، وفي الربيع كثير التغير غير نضيج.

والعلامات الدالة على أن الحميات دائمة، هي ألا يكون في الحمى شيء من العلامات الخاصة بالحميات المُفترّة، وأن تكون الحمى لا تقلع بعد أربعة وعشرين ساعة، وأن يكون في نبض العروق الاختلاف الذي الحمى مخصوصة به بيتاً، ويكون مع هذا غير منتظم، وعلى غير وزن، وإنما يكون كذلك لأن المادة تكون محصورة^٧ في داخل العروق والأوراد،^٨ فليس تنحل لكثافة جرم العروق، فهي لذلك^٩ تؤذي الطبيعة وتضعفها وتثقل عليها أكثر.

العلامات الدالة على أن الغب تطول مدتها هي خمسة. إحداها أن تكون الحمى تزيد كثيراً على غير استواء، لأن هذا منها يدل على أن الحمى لم تحدث عن المُرّة وحدها، لكن عن أخلاط^{١٠} مختلفة تحتاج الطبيعة في إنضاجها إلى مدة طويلة.^{١١} لأن هذا منها يدل على أن المادة قد أثقلت الطبيعة وأنها غليظة.^{١٢} والثانية أن يكون النبض مختلفاً غير منتظم،

١ ب: وسدّت وغلظه.	٧ ب: إما أحمر ناصعاً وإما أحمر	المُرّة وحدها، بل من أخلاط.
٢ أ ج - المجاري.	كدرأ.	١٢ ب: إلى زمان طويل.
٣ ب - يكون.	٨ ب: المادة المحصورة.	١٣ أ ج - لأن هذا منها يدل على
٤ ب: الحمى.	٩ ب: الأوزاد.	أن المادة قد أثقلت الطبيعة
٥ ب - هذا.	١٠ أ ج: كذلك.	وأنها غليظة.
٦ ب: أحمر غليظاً.	١١ ب: يدل على أنها ليست من	

Gün aşırı gelen ateşte bu durum açıktır ki bu da maddenin, tabiatı ağırlaştırdığına ve maddenin kalın olduğuna delalet eder. Üçüncüsü ateşin hararetinin, bedenin derinlerine gizlenmesidir. Zira bu durum, balgamın, ateşin hararetine karışmasına delalet eder. Nitekim soğukluğu sebebiyle balgamda, hararetin alevlenmesi zordur. Kalınlığı sebebiyle balgamın, incilmesi, letafet kazanması ve erimesi çok zordur. Dördüncüsü idrarda ve dışkıda üçüncü ve dördüncü güne kadar hiçbir şekilde olgunlaşma alametinin görülmemesidir. Beşincisi hastanın yüzünde ve tüm bedeninde erime (zubûl) belirtisinin görülmemesidir. Ancak hastanın yüzü ve tüm bedeni dolu ve şişkin olur. Zira bu imtila'a delalet eder. Bu durum, ateşin hıltları eritmesi ve genişletmesiyle söz konusu hıltların bedendeki yerini attırması ve böylece bedenin tümünü doldurup şişirmesidir.

Fetretli (nöbetleşe) olan ateşler üç tanedir. Bununla kastım gün aşırı gelen, dört günde bir gelen ve her gün gelen ateştir. Gün aşırı gelen ateş keskindir ancak, buna yakalanan kişi tehlikede değildir. Söz konusu ateşin keskinliği ise bunun faili olan maddenin letafetinden dolayıdır. Letafetinden dolayı maddenin, olgunlaşması ve tahliye edilmesi kolay olabilir. Hastanın güvende olması ise, ateşin keskinliği yani ateşin az kalması ve süresinin kısa olmasından dolayıdır. Bunun [tehlikeli olmaması], ateşin hızlı bir şekilde bedeni terk etmesi ve tabiatı zayıflatmadan bırakmasındandır. Çünkü söz konusu ateş bir gün gelir bir gün gelmez. Ateş, nöbetin olduğu gün tabiatı yorsa da nöbetin gelmediği günde tabiatı rahatlatır. Çünkü onun maddesi hafiftir yani safranın hafif olup tabiatı ağırlaştırmamasıdır.

Dört günde bir gelen ateşe gelecek olursak bu, uzun sürelidir ve buna yakalanan kişi güvendedir. Bunun uzun süreli olması, kara safranın kalınlığı ve soğukluğundan dolayıdır. Çünkü söz konusu maddenin olgunlaşması için uzun bir süreye ihtiyaç vardır. Hastanın güvende olması ise ateşin nöbetleri arasındaki sürenin uzun olmasıdır. Çünkü söz konusu ateş nöbet gününde tabiatı bir gün yorarken iki günlük duraksama anında tabiatı dinlendirir.

Her gün gelen ateşe (muvaazibe) gelecek olursak bu ateş uzun sürelidir ve buna yakalanan kimse tehlikededir. Bunun uzun süreli olması ise bu ateşin kendisinden meydana geldiği balgamın, kalın, yapışkan, soğuk, olgunlaşması ve çözülmesi zor olmasından dolayıdır. Tehlikeli olması ise

ويكون في ذلك بينًا ظاهرًا، وهذا ما يدل على أن المادة قد أثقلت الطبيعة وأنها غليظة.^١ والثالثة أن تكون حرارة الحمى مدفونة في قعر البدن، لأن هذا يدل على أن البلغم قد خالطها، فهو بسبب برودته عَسِر ما تشتعل^٢ فيه الحرارة، وبسبب غلظه عَسِر ما يرق ويلطف ويذوب. والرابعة أن يكون البول والرجيع لا يتبين فيهما إلى اليوم الثالث أو إلى الرابع^٣ علامة نضج أصلاً. والخامس أن يكون وجه المريض وجميع بدنه ليس يتبين فيهما؛ هزال، لكن يكونان ممثليين تخينين، لأن هذا يدل على امتلاء، وذاك أن حرارة الحمى تذيب الأخلاط^٤ وتوسعها، فتأخذ موضعها أكثر، فيمتلئ بها جميع البدن وينتفخ.

الحميات المُفْتِرة ثلاثٌ، أعني الغب والربع والمواظبة. فالغب حادة، وليس صاحبها منها على خطر. أما حداثها، فللطافة المادة الفاعلة لها، فإنها لللطافتها يمكن أن يسهل نضجها واستفراغها. وأما أمنها، فلحداثها، أعني لقلتها مكثها وقصر مدتها، وذلك^٥ أنها تقلع سريعًا، وتدع الطبيعة من غير أن تضعفها، ولأنها^٦ تنوب يومًا ويومًا لا، وإذا^٧ أتعبت الطبيعة في يوم النوبة، أراحتها في اليوم الآخر، ولأن مادتها خفيفة، أعني المرّة الصفراء،^٨ فهي لذلك لا تثقل الطبيعة.

وأما الربع فطويلة، وصاحبها^٩ منها في أمن. أما طولها، فلغظ المرّة السوداء وبرودتها، وذلك^{١٠} أنها تحتاج إلى مدة طويلة حتى تنضج. وأما أمنها، فلطول المدة بين^{١١} نوائبها، وذاك أنها إذا اتعبت الطبيعة في يوم نوبتها،^{١٢} أراحتها بفتورها عنها بيومين.

وأما الحمى المواظبة فطويلة، وصاحبها منها على خطر. أما طولها فلأن البلغم الذي عنه تحدث هذه الحمى غليظ،^{١٣} لزج، بارد، عسر النضج، عسر التحلل. وأما خطرها

١ ب: والثانية أن تكون الحمى قوية جدًا ويكون الاختلاف ظاهرًا فيها. ٢ ب: يشتعل. ٣ ب: أو اليوم الرابع. ٤ أ ج: فيها. ٥ ب: وذلك لأن، ج: وذلك أن. ٦ ب: الأخلاط وتحللها. ٧ ب: وذلك. ٨ ب - و. ٩ ب: يستعمل. ١٠ ب: أو اليوم الرابع. ١١ ب: فإذا. ١٢ ب - نوبتها. ١٣ ب: فلأن البلغم الذي تحدث عنه غائط. ١٤ ب: الصفرء.

tabiatı yormasından, ara vermeksizin her gün tabiatı zorlamasından, bir gün bile olsa tabiatın dinlenmesine izin vermemesinden ve çoğu durumda midenin ağzının bu ateş ile birlikte hastalanmasından dolayıdır. Midenin ağzı hastalandığı zaman bu durumda kişi bayılma, yeme ve içmeden kesilme, yediği şeylerden hiçbirini hazmedememe gibi durumlara maruz kalır. Tehlikeli olmasının diğer bir sebebi de ateşin hızlı bir şekilde geçmeyip aksine geçme süresinin uzun bir zaman almasıdır. Bu durum, bedende balgamın çok olmasından ve balgamın, soğuk, yapışkan ve kalın olmasından dolayıdır.

Fetretli gelen ateşlerden bazıları hâlistir (başlı başınadır), bazıları ise gayri halistir (başlı başına değildir). Halis olan ateşler, tek bir hiltın ortaya çıkmasına uygun olan şeylerin kendisinde toplandığı ateşlerdir. Bu ateşte ancak tek bir hiltı delalet eden alametler görülebilir. Gayri halis ateşler ise tek bir hiltın ortaya çıkmasına uygun olan şeylerin kendisinde toplanmadığı ateşlerdir. Ancak bu durumda iki hiltın ortaya çıkmasına delalet eden şeyler bir araya gelebilir. Bu alametlerdeki durum açıktır. Çünkü bu, iki hiltın var olduğuna delalet eden mürekkep bir ateştir.

Gayri halis ateşlerden biri olan gün aşırı gelen ateş, halis bir ateş olduğu zaman diğerlerinden daha uzun süreli olur. Çünkü söz konusu ateşin gayri halis bir ateş olması için kendisine dâhil olan hilt, balgam gibi soğuk ve kalın bir hilttır.

Dört günde bir gelen ve her gün gelen ateşe gelecek olursak, bunlar gayri halis ateş oldukları zaman bunların süresi kısa olur. Çünkü bu iki ateşin, kendisi ile gayri halis olduğu şey, çoğu durumda sarı safradır. Eğer dört günde bir gelen ateşin sebebi olan kara safraya balgam karışırsa bunun müddetinin uzun olması durumu açıktır. Durumu böyle olan bir hilt ve terkip duyulara açık değildir. Ancak sarı safranın, bu iki hiltı (kara safraya ve balgama) karıştığı açıktır.

Gün aşırı gelen ateş halis olursa bunun nöbeti on iki saat ve daha az sürede geçer. Bu ateşin tamamı en fazla yedi nöbetten sonra biter. Gün aşırı gelen ateş gayri halis olursa bu durumda onun nöbeti yirmi dört saate kadar uzayabilir. Bu ateşin tümü, oldukça uzar ve yayılır. Galen bu hususa

فلائها تتعب الطبيعة، وتكدها في كل يوم ولا تفترها ولا تدعها تستريح ولو يوماً تافهاً، ولأنّ فم المعدة في أكثر الحالات يعتل معها، ومن شأن هذا إذا اعتل أن يجلب على صاحبها الغشي، والامتناع عن الطعام والشراب، وأن لا يستمرئ شيئاً مما يتناوله، ولأنّها لا تنقضي سريعاً، بل تطول مدتها زماناً طويلاً، وذلك لكثرة البلغم في البدن ولغلظه وللزوجه ولبرودته. ٥

الحميات المُفترّة منها خُلص^٢، ومنها غير خُلص^٣. والخُلص هي الحميات التي يوجد فيها جميع ما يوافق تولّد خلط واحد، ولا يظهر فيها إلاّ علامات تدل على خلط واحد. وأما غير الخُلص^٤، فهي التي لا تجتمع فيها الأشياء الموافقة لتولد خلط واحد لكن أشياء تدل على تولد خلطين، والأمر في علامات هذه أيضاً بيّن أنّها تكون مختلطة تدل على خلطين. ١٠

والغب من الحميات التي ليست بخالصة، تكون أطول مدة منها إذا كانت خالصة، وذلك لأنّ الخلط^٥ الذي يخالطها حتى تصير غير خالصة، إنّما هو خلط بارد غليظ، بمنزلة البلغم.

وأما الربع، والمواظبة^٦، فمدتهما تقصر إذا كانتا غير خالصتين، وذلك لأنّ الذي به تصير كل واحدة من هاتين غير خالصة إنّما هو على الأمر الأكثر المُرّة الصفراء. فأما إنّ خالط المُرّة السوداء التي يحدث عنها الربع بلغم^٧، فالأمر فيها بيّن أنّها تكون أطول مدة. ولكن ما كان من التركيب والمخالطة على هذا، فليس يتبيّن للحس، بل إنّما تتبين مخالطة المُرّة لهذين^٨ الخلطين.

الغب إنّ كانت^٩ خالصة، فنوبتها تنقضي في اثنتي عشرة ساعة، وما دون ذلك.^٩ وجملتها تنقضي في سبع نواب، وما دون ذلك.^{١٠} وإن كانت غير خالصة، فنوبتها تطول حتى تبلغ أربعاً وعشرين ساعة، وجملتها تمتد وتطول جداً. وجالينوس في هذا الموضوع

١ ب: والشراب ولا مستمرئ ٤ ب: الخلاصة.
 لشيء ٥ أ ج - الخلط.
 ٢ ب: خالص. ٦ ب - و.
 ٣ ب: خالص. ٧ ب: لهذين الصفراء.
 ٨ أ ج: كان.
 ٩ ب - ذلك.
 ١٠ ب - ذلك.

şöyle bir örnek verir: Genç birisi sonbaharda bu ateşe yakalandı ve bu durum bahara kadar devam etti. Başlangıçta bu ateşin nöbetleri on yedi saat sürdü. Sonrasında bu nöbetler yirmi dört saate ulaşana kadar uzadı.

5 Ateş ister fetretli olsun isterse aynı düzeyde devam eden ateş (mutbika) olsun bunların geçmesinin uzun süre mi aldığı yoksa kısa süre mi aldığı konusunda ateşlerin tümüne genel olarak idrardan, dışkıdan, bedeninin heyetinden, hararetin miktarından ve hararetin seyrinden, damarların nabzından, hastalığa uygun ve muhalif olan şeylerden hareketle delil getirilir.

10 İdrar ve dışkıya gelecek olursak, hastalığın başlangıcında bunların her birinin olgunlaşmasına delalet eden alametler ortaya çıkarsa ateş hızlı bir şekilde geçer. Söz konusu alametler geciktiğinde ateş, kalır ve uzar.

Bedenin heyetine gelecek olursak eğer beden hareketsiz ve kilolu olursa ateşin süresi uzar. Eğer beden gevşek ve çözülmüş olursa ateş hızlı bir şekilde geçer. Hararetin miktarına gelecek olursak hararetin miktarı çok olursa ateş hızlı bir şekilde geçer. Eğer hararetin miktarı az olursa ateş uzar ve gecikir. 15 Hararetin seyrine gelecek olursak insan elini bedeninin üstüne koyar koymaz harareti hissederse bu durumda ateş hızlı bir şekilde geçer. Eğer insan elini bedeninin üstüne koyduktan uzun süre sonra harareti hissederse veya hiç hissetmezse -çünkü hararet bedeninin derinlerine gizlenmiştir- ateş uzun süre 20 devam eder.

Damarların nabzına gelecek olursak eğer nabız büyük ve dengeli ise ateş hızlı bir şekilde geçer. Eğer nabız küçük ve oldukça değişken ise ateş uzun sürer.

25 Hastalığa uygun ve muhalif olan şeylere delalet eden durumlara gelecek olursak bunun örneği, içinde bulunulan senenin dönemidir. Eğer içinde bulunulan dönem yaz mevsimi ise ateş kısa sürer. Eğer kış veya sonbahar mevsimi ise ateş uzun sürer.

Gün aşırı gelen ateş gibi fetretli ateşin uzun süre mi yoksa kısa süre mi devam edeceğine özel olarak titremeden, ateş nöbetinin uzunluğundan ve terlemeden 30 hareketle delil getirilir. Titremeye gelecek olursak bu, şiddetli bir irkilmeye birlikte olursa bu durumda ateş hızlı geçer. Eğer irkilmeye birlikte ürperme olursa bu durumda ateş uzar. Ateşin nöbetinin uzunluğuna gelecek olursak

يتمثل في ذلك بفتى أخذته هذه الحمى في الخريف، ومكثت به إلى الربيع، وكانت نوابها في أول الأمر تمكث سبع عشرة ساعة، ثم طالت حتى بلغت أربعاً وعشرين ساعة. يُستدل على جميع الحميات عامةً، مفترّةً كانت الحمى أو مطبقةً، هل تطول أم يسرع انقضاؤها، بعلامات من البول، والرجيع، وهيئة البدن، ومقدار الحرارة وحركتها، ونبض العروق، وحال الأشياء التي تدل باتفاقها واختلافها.

أما البول والثفل، فإنّ تبيّن في كل واحد منهما علامات تدل على نضج في أول العلة، فالحمى تقلع سريعاً، وإنّ تأخرت هذه العلامات، فالحمى تبطئ وتطول.

وأما هيئة البدن فإنّه إن كان مكتنزاً كثيفاً فالحمى تطول، وإن كان متخلخلاً سلساً فالحمى تقلع سريعاً. وأما مقدار الحرارة، فإنّه إن كانت الحرارة كثيرة فالحمى تقلع سريعاً، وإن كانت يسيرة فهي تطول وتتأخر.^٢ وأما حركة الحرارة، فإنّه إن كانت الحرارة ساعةً يضع الإنسان يده على^٣ البدن تلقاه الحمى، تقلع سريعاً، وإن كانت^٤ إنّما تلقى اليد بعد وضعها بوقت^٥ طويل، أو لا تلقاها أصلاً، لكن تكون مندفة في باطن البدن فالحمى تطول.

وأما نبض العروق فإنّه إن كان النبض عظيمًا مستويًا، فالحمى تقلع سريعاً، وإن كان صغيراً كثير الاختلاف فهي تطول.

وأما الأشياء التي تدل باتفاقها واختلافها، فبمنزلة الوقت الحاضر من السنة، أنّه إن كان^٦ صيفاً، فالحمى تقصر، وإن كان شتاءً أو خريفاً، فهي تطول.

ويُستدل على الحمى المُفترّة خاصةً، بمنزلة حمى الغب، هل تطول أم تقصر، من النافض، ومن طول نوبة الحمى، ومن العرق. أما^٧ النافض فإنّه إن كانت معه رعدة شديدة فالحمى تقلع سريعاً، وإن كان معه مكان الرعدة اقشعرار فالحمى تطول. وأما طول نوبة الحمى،

١ ب: ولأنّ.
٢ ب: وأما مقدار الحرارة فإن كانت يسيرة فهي تطول وتتأخر، وإما إن كان مقدار الحرارة كثيراً فالحمى سريعاً.
٣ ب: عن.
٤ أ ج: كان.
٥ ب: لوقت.
٦ ب: فإنّ.
٧ أ ج: كانت.
٨ ب: وإما.

eğer nöbet kısa olursa bu durumda ateş hızlı geçer. Eğer nöbet uzun olursa bu durumda ateş uzun sürer. Terleme ise eğer çok ve bol olursa bu durumda ateş hızlı şekilde geçer. Eğer terleme az ve kıt olursa bu durumda ateş uzun sürer.

5 Genel olarak tüm hastalıkların durumunu -daha önce vasıfladığımız gibi hastalığın her birinin uzun mu yoksa kısa süreli mi olduğunu-, sonradan ortaya çıkan semptomlardan, hastalığının nöbetlerinin artmasından ve hastalığa uygun ve muhalif durumlara delalet eden şeylerden hareketle biliriz.

10 Hastalığın miktarıyla daha önceki bilgilerden hareketle şu üç şeye delil getirilir: Birincisi hastalığın akıbetinin, ölüme götürüp götürmeyeceğidir. İkincisi hastalığın geçeceği veya hayatın sona ereceği vakittir. Üçüncüsü ise kendisi ile hastalıktan kurtulmayı doğuran vecihtir. Söz konusu vecih şudur: Hastalık kuvvetli ise tahliye ile mi veya zayıf ise şişlik ile mi geçecek? 15 Şöyle ki biz hastalığı bedenin kuvvetiyle kıyasladığımızda eğer kuvvetin hastalığa üstün geldiğini ve ondan daha kuvvetli olduğunu görürsek, önceki bilgilerimizden hareketle hastanın kurtulacağını biliriz. Kuvvetin hastalığa üstün gelmesi ve ona galip gelmesi oldukça fazla ise hastanın kurtuluşu hızlı olur. Eğer söz konusu üstünlük az ise hastanın kurtuluşu 20 uzun süre sonra olur. Hastalığın bedenin kuvvetine üstün geldiğini ve ondan daha güçlü olduğunu görürsek, hastanın helak olacağını; hastalığın bedenin kuvvetine oldukça üstün geldiğini ve ondan daha güçlü olduğunu görürsek, hastanın hızlı bir şekilde helak olacağını; söz konusu durum az olursa, hastanın uzun bir süre sonra helak olacağını biliriz.

25 Hastalığın miktarının bilinmesi konusunun dikkate alınması (inayet), öncelikle zikredilmesi gereken bir husustur. Çünkü buna dair söz konusu bilgi bize oldukça faydalıdır ve bu bilgiye vakıf olmak ve ulaşmak hızlı şekilde olur. Zira söz konusu bilgi, kıyas (akıl yürütme) yoluyla bilinmez, aksine deneyimin (tecrübenin) çokluğu ile, gözleme dayalı uygulamalarla 30 iştilal etmek ve hastalıkla sürekli uğraşmakla bilinir. Çünkü önceden söylediğimiz gibi hastalıkların her birinin bilinmesi, özellikle her bir hastalıkta bulunan tikel (cüzi) durumların bir araya gelmesi ile olur.

فإنه إن كانت النوبة قصيرةً فالحمى تقلع سريعاً، وإن كانت أطول فالحمى تطول. وأما العرق فإنه إن كان كثيراً غزيراً فالحمى تقلع سريعاً، وإن كان ندرًا يسيراً فهي تطول. وأما الأمراض كلها عامةً، فإننا^٢ نتعرف الحال فيها على ما وصفنا قبل، هل كل واحد منها طويل المدة أم هو حاد، من الأعراض التي تظهر بعد، ومن تزيد نواب المرض، ومن الأشياء^٤ التي تدل باتفاقها واختلافها.

وقد يُستدل بمقدار المرض من طريق سابق العلم على ثلاثة أشياء. أحدها عاقبة المرض، هل يؤول أمره إلى الموت أم إلى الحياة. والثاني الوقت الذي فيه يكون انقضاء المرض أو فناء الحياة. والثالث الوجه الذي به يكون التخلص من المرض، هل يكون ذلك باستفراغ إن كان قويًا، أم بورم إن كان ضعيفًا. وذلك أننا إذا قسنا المرض بالقوة، إن وجدنا القوة قاهرة للمرض وهي أقوى منه علمنا بسابق العلم أن المريض ينجو، فإن كان قهر القوة للمرض وظهورها عليه كثيرًا فنجاة المريض تكون سريعاً، وإن كان ذلك يسيراً فنجاته^٦ تكون بعد مدة طويلة. وإن وجدنا المرض^٧ قاهرًا للقوة غالبًا عليها وأقوى منها علمنا أن المريض يعطب، فإن^٨ كان قهره إياها وعلوه عليها كثيرًا فالمريض يعطب سريعاً، وإن كان ذلك يسيراً فبعد مدة طويلة.

العناية بمعرفة مقدار المرض مما ينبغي أن يقدم ذكره،^٩ وذلك لكثرة ما في معرفتنا من الانتفاع بذلك، ولأنها مما تسرع^{١٠} معرفته والوقوف عليه، إذ كانت ليست مما يعرف بالقياس، لكن بكثرة الدراية والاحتفال^{١١} في مباشرة الأعمال ومزاولة المرض. وذلك أن كل واحد من الأمراض على ما قلنا قبل، إنما يكون مقداره^{١٢} باجتماع من الأمور الجزئية الموجودة في كل واحد منها خاصة.

١ أ ج: إن كانت طول نوبة الحمى قصيرة.
٢ أ: ندرًا.
٣ ب: فإنك.
٤ ب: وبالأشياء.
٥ ب: يكون منه.
٦ ب: فنجاة المريض.
٧ أ ج: المريض.
٨ ب: وإن.
٩ ب - ذكره.
١٠ ب: تعسر.
١١ أ الاحتيال
١٢ ب: معرفته.

Tabiî mecranın dışında olan her şey, tabiî olan şeyin değişmesidir. Bu değişim ya söz konusu şeyin miktarında ya keyfiyetinde ya da bunların her ikisinde olur. Söz konusu değişim, şeyin miktarında (kemiyet) olursa ya artar -ki bu durumda ondan eksiltilmesi gerekir- ya eksilir -ki bu durumda söz konusu şeyin arttırılması gerekir-. Eğer değişim, keyfiyet bakımından olursa, tabiat dışı olan bu keyfiyetin, zıt ve muhalif bir keyfiyete dönüştürülüp değiştirilmeye ihtiyacı vardır. Buna şu şekilde örnek verilebilir: Eğer değişim hararete doğru olursa, soğutmaya ihtiyaç duyar; soğukluğa doğru olursa ısıtmaya ihtiyaç duyar. Eğer değişim her iki durumun tümünde yani miktar ve keyfiyet bakımından olursa bu durumda, her ikisine de ihtiyaç duyar. Bunun örneği, çürüklükten kaynaklanan ateşlerde gördüğümüz durumdur. Bunlardan her biri, ateşin keyfiyeti sebebiyle yani harareti ve kuruluğu sebebiyle ise bu durumda, soğutan ve nemlendiren şeylere ihtiyaç vardır. Çürütücü madde sebebiyle ise tahliye işlemine gerek vardır.

Çürüklükten kaynaklanan ateşlerin bazılarında keyfiyetin galip geldiği durumlar vardır. Bu, soğutmakla ve nemlendirmekle söndürmeye daha çok ihtiyaç duyar. Çürüklükten kaynaklanan ateşlerin bazılarında maddenin galip geldiği durumlar söz konusudur. Dolayısıyla bu durumda, söndürmekten ziyade daha çok tahliye işlemine ihtiyaç vardır. Bunun örneği, balgamdan dolayı meydana gelen ateştir ki bu ateş, her gün gelen muvazibe ateşidir.

Gün Aşırı Gelen Ateşin Tedavisi

Gün aşırı gelen ateşin tedavisi, değiştiren şeylerle yani soğutan ve nemlendiren şeylerle ve yönüne göre maddeyi tahliye eden şeylerle olur. Tahliye ya kaynatılmış kereviz suyu ve dere otu gibi idrar yoluyla olur. Ya yumuşak lavman gibi ishal yoluyla olur. Ya ovalama (merh)¹ gibi terletme yoluyla olur. Ya da damardan kan alma gibi kanın dışarı çıkarılması ile olur.

Tahliyeye ihtiyaç duyan her hıltın tahliyesinde şu iki durumun amaçlanması gerekir: Birincisi tabibin, hıltı daha çok meylettiği taraftan tahliye etmesidir. İkincisi kendisinden tahliye yapılan yerin, hıltı uygun bir yer olması gerekir. Tahliye işlemine uygunluk, üç durumda olur: Birincisi

1 Merh, yoğurmak, deriye ve gövdeye yağ sürmek anlamına gelmektedir.

كل ما^١ هو خارج عن المجرى الطبيعي، فهو تغيّر ما هو في الطبع. وهذا التغير إما أن يكون في مقدار الشيء، وإما في كفيته، وإما فيهما جميعاً. فإن كان في كمية الشيء، فإما أن يكون إلى الزيادة، ويحتاج أن ينقص منه، وإما أن يكون إلى النقصان، ويحتاج أن يزداد^٢ فيه. وإن كان في كفية الشيء^٣، فهو يحتاج إلى أن يُغيّر ويُقلّب^٤ بكيفية مخالفة^٥ لتلك الكيفية الخارجة عن الطبيعة. مثال ذلك، أن التغير إن كان^٦ إلى الحرارة، فيحتاج^٧ إلى التبريد، وإن كان^٨ التغير إلى البرودة، فيحتاج^٩ إلى التسخين، وإن كان التغير في الأمرين جميعاً، أعني في المقدار والكيفية، فهو يحتاج إلى الأمرين جميعاً. مثال ذلك، ما نجده في حميات العفن أن كل واحدة منها يحتاج بسبب كفية الحمى، أعني الحرارة واليبوسة، إلى أشياء تبرّد وترطب، وتحتاج بسبب المادة العفنة إلى استفراغ فضل^{١٠}.

من حمّيات العفونة ما تكون الكيفية فيها أغلب، فيحتاج ذلك إلى التطفئة بالتبريد^{١١} والترطيب أكثر بمنزلة حمى الغب. ومنها ما تكون المادة فيها أغلب، فيحتاج لذلك إلى الاستفراغ أكثر مما يحتاج إلى التطفئة بمنزلة الحمى^{١٢} الحادثة عن البلغم، وهي الحمى المواظبة في كل يوم.

في مداواة حمّى الغب^{١٣}

مداواة حمى الغب تكون بأشياء تغيّر، أعني أشياء^{١٤} تبرّد وترطب، وبأشياء تستفرغ المادة بحسب ميلها، إما بالبول، بمنزلة الماء الذي قد^{١٥} طبخ فيه الكرفس والشبث، وإما بالإسهال، بمنزلة الحقنة اللينة، وإما بالعرق، بمنزلة التمريح، وإما بإخراج الدم، بمنزلة الفصد.

ينبغي أن يُتصد في استفراغ كل خلط يُحتاج إلى استفراغه^{١٦} إلى أمرين. أحدهما أن يستفرغه من الناحية التي هو إليها أميل. والثاني أن يكون الموضع الذي منه يستفرغ موضعاً موافقاً لذلك. وموافقة الموضع تكون في ثلاثة أشياء. أحدها

١ ب: كلاً.	٧ ب: يحتاج.	١٣ أ ج - في مداواة حمّى الغب.
٢ ب: يحتاج إلى الزيادة.	٨ ب - إن كان.	١٤ ب - أشياء.
٣ ب: في كفيته.	٩ ب: يحتاج.	١٥ ب - قد.
٤ ب: يغلب.	١٠ ب - فضل.	١٦ أ ج: أن يستفرغه.
٥ ب: مخالفة مضادة.	١١ أ ج: التبريد.	
٦ ب - إن كان.	١٢ ب: بمنزلة حمّى الربع	

5 tahliyenin konumunun, hastalığın konumunun hizasında ve istikametinde olmasıdır. Bunun örneği, sağ tarafta bir hastalık meydana geldiğinde kanın, sağ taraftan çıkarılmasıdır. Eğer kan başka bir taraftan çıkarılırsa bu, zararlı olacaktır. İkincisi konumun tabiatının, önemli (şerîf) bir konum olma-
 10 masıdır. Söz konusu maddenin oldukça önemi büyük bir konuma doğru meyletmesi, bu organlarda oluşacak hasarın büyüklüğünden dolayı akıbetin kötülüğü sebebiyle hasta kişiyi tehlikeye sokar. Üçüncüsü tahliye fiilinin tabii olmasıdır. Hastalıklı organın işi tabii yolla, kendisinde ortaya çıkan fazlalık şeyi, tahliyenin kendisi ile gerçekleştiği organa doğru defetmesidir.
 15 Bunun örneği şudur: Ne zaman ki karaciğerde kötü ve zarar verici bir hılt meydana gelirse ve bunu tahliye etmek istersek, zararlı hıltın tahliye yoluyla kendisine meyledeceği iki taraf/yön buluruz. Birincisi karın yönü, diğeri ise iki böbrek ve mesanedir. Ancak karın yönünün tahliyeye uygunluğu daha azdır. Çünkü karaciğer çoğunlukla kendisinde meydana gelen fazlalık şeyi
 20 tabii olarak karın yönüne defetmez. Ancak bu taraf, akciğer, kalp ve göğüs tarafına oranla karaciğerde bulunan fazlalıkları tahliye etmek için daha uygundur. Karın tarafından tahliye işlemi iki şekilde olur: Birincisi kusma ile yukarıdan, ikincisi ise ishal ile aşağıdandır. Böbrekler ve mesane tarafından yapılan tahliyeye gelecek olursak burası, karaciğerin kendisinde bulunan faz-
 25 lalıkları tahliye etmek için daha uygundur. Çünkü tabii olarak karaciğerin işi, kendisinde ortaya çıkan fazlalıkları böbrekler ve idrar ile birlikte dışarıya çıkarmak için mesane tarafına itmektir.

25 Gün aşırı gelen ateşte sarı safranın, -eğer sarı safra midenin ağzına doğru meylederse-, kusma yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Sarı safra eğer bağırsaklara doğru meylederse bunun yumuşak lavman ile tahliye edilmesi gerekir. Eğer sarı safra damarlara ve kara ciğere doğru meylederse bunun, idrar sö-
 30 kücü şeylerle tahliye edilmesi gerekir. Eğer sarı safra bedenin zahirine doğru meylederse bunun, terleme ile tahliye edilmesi gerekir.

30 Acı yavşanda (*artemisia absinthium-el-efsentîn*), birisi kabzedici diğeri ishal edici olmak üzere iki kuvve vardır. Bundan dolayı hastalık olgunlaş-
 maksızın ne zaman ki bu şey kullanılırsa, kabzetme özelliği ile yavşan, mad-
 denin kabzediciliğini ve çözülme güçlüğüne arttırır. Bu durumda savaşa benzer bir şey meydana gelir. Çünkü yavşanda bulunan müşhil edici kuv-
 ve, maddeyi harekete geçirir ve ishal yoluyla çıkması için ona baskı yapar.

وضعه، أن يكون محاذياً للموضع العليل على استقامة، بمنزلة ما إذا كانت العلة في الجانب الأيمن أن يُخْرَجَ الدم من الجانب الأيمن، فإنه إن أُخْرَجَ^١ من الجانب الآخر كان ذلك مما يضر. والثاني طبيعة الموضع، أن يكون ليس بموضع شريف، فإن ميل هذه^٢ المادة إلى المواضع الشريفة الجليلة الخطر أمر يجعل^٣ صاحبه على خطر من سوء العاقبة لعظم الآفة فيه. والثالث فعله الطبيعي، أن يكون من شأن العضو العليل أن يدفع ما يتولد فيه من الفضل على مجرى طبيعته^٤ إلى هذا العضو الذي منه يكون الاستفراغ. مثال ذلك، أنه متى كان في الكبد خلط رديء مؤذ، فأردنا أن نستفرغه فنحن نجد له ناحيتين يمكن أن يميل بالاستفراغ إليهما، إحداهما ناحية البطن، والأخرى ناحية الكليتين والمثانة. إلا أن ناحية البطن أقل موافقة لذلك، لأن ليس من شأن الكبد كثيراً أن تدفع ما يتولد فيها من الفضل - وهي على مجرى طبيعتها - إلى البطن، ولكن هذه الناحية ليست هي من قلة الموافقة لاستفراغ ما في الكبد منها على مثال ما عليه ناحية الرئة والقلب والصدر. والاستفراغ من ناحية البطن أيضاً يصلح أن يكون من وجهين. أحدهما من فوق بالقيء، والآخر من أسفل بالإسهال.^٦ وأما من^٧ ناحية الكليتين والمثانة، فهي أكثر موافقة لاستفراغ ما في الكبد منها، لأن من شأن الكبد بالطبع أن تدفع ما يتولد فيها من الفضل إلى ناحية الكليتين والمثانة، ليخرج مع البول إلى الخارج.

المُرّة الصفراء في حمى الغب، إن مالت إلى فم المعدة فينبغي أن تستفرغ بالقيء، وإن مالت إلى الأمعاء فينبغي أن تستفرغ بالحقن اللينة، وإن مالت إلى العروق والكبد فينبغي أن تستفرغ بما يدر البول، وإن مالت إلى ظاهر البدن فينبغي أن تستفرغ بالعرق.

إن^٨ في الأفستين قوتين، إحداهما قابضة، والأخرى مسهلة. ولذلك صار متى استعمل والمرض لم ينضج زاد المادة بقبضه انقباضاً وعُسر تحلل، فيحدث من ذلك أمر شبيه بالقتال، وذلك أن القوة المسهلة التي فيه تحرك المادة وتزعجها للخروج بالإسهال،^{١٠}

١ ب: إذا خرج. ٥ أ ج - ناحية.
٢ ب - هذه. ٦ أ ج: فالإسهال.
٣ ب: يحمل. ٧ ب - من.
٤ أ ج: طبيعتها. ٨ ب - إن.
٩ ب: بقبضه اجماعاً وانقباضاً.
١٠ ب: وبالإسهال.

Yavşanda bulunan kabız edici kuvve ise maddenin mukavemetini ve tı-
 kayıcılığını arttırır. İki kuvvenin beraber yorgunluk vermesinden dolayı
 yavşan, tabiata külfet ve zarar verir. Ne zaman ki yavşan, hastalık olgun-
 laştıktan sonra, maddenin incelik latif olmasıyla hızlı bir şekilde ishale
 5 uygun hale gelmesi döneminde kullanılırsa yavşanda bulunan iki kuvve
 yani ishal edici ve kabız edici kuvve ishale yardımcı olur. Yavşanın ishal
 edici kuvvesine gelecek olursak bu, onun tabiatındandır. Onun kabız edici
 kuvvesi ise yavşanın, organların cevherini desteklemek suretiyle defedici
 kuvveyi toparlamasından ve güçlendirmesinden dolayıdır. Böylece o, söz
 10 konusu maddenin defedilmesi hususunda organlara yardım eder.

Banyolardan bazıları tatlı su ile yapılır. Durumu böyle olan ve buna
 benzer olan su ile yapılan banyo, bedeni soğutur, nemlendirir, ayrıca be-
 deni çözer ve bir şeyleri tahliye eder. Banyolardan bazıları deniz suyu veya
 tuzlu su ile olur. Durumu böyle olan banyolar bedeni kurutur.

15 Hamamda yapılan banyo soğuk bedeni ısıtır, sıcak bedeni soğutur,
 kuru bedeni nemlendirir, rutubetli bedeni kurutur. Hamamın, soğuk be-
 deni ısıtmasına gelecek olursak ortamın havasının sıcaklığı, bir kişinin
 ovalayarak yağlanması (merh) ve hamamın havasından bedeninin kabul et-
 tiği sıcaklıktan ve sıcak suya maruz kalması sebebiyle sıcak su dolu küvette
 20 oturmaktan dolayı bedeni fazlaca çözer. Aynı şekilde insan soğuk su dolu
 bir küvette girdiğinde bedeninin çözülmesinden dolayı bu banyo onu ısıtır.
 Hamamın sıcak bedeni soğutmasına gelecek olursak bununla, beden
 gözenekleri genişler ve nemlenmeden dolayı mizacı mutedil hale getir-
 mekle bedeninin harareti çözülür. Banyonun bedene soğukluk kazandırması
 25 iki şekildedir. Birincisi soğuk su küvetinin bilfiil bedeni soğutmasıdır.
 İkincisi sıcak su küvetinin bilkuvve bedeni soğutmasıdır. Çünkü sıcak
 su, bilfiil yani suya dokunulduğunda sıcak olursa, o sıcak su bilkuvve
 yani tabiatında soğuktur. Hamamın kuru olan bedeni nemlendirmesine
 gelecek olursak bu, su ile olur. Banyonun nemli olan bedeni kurutmasına
 30 gelecek olursak bu, hamamın havasının harareti ile bedenden bir şeyleri
 çözmesiyle olur.

والقوة القابضة تزيد المادة امتناعاً واستعصاءً^١ وفي ذلك تكون^٢ على الطبيعة مؤنة وأذى، لما ينالها من التعب منهنما جميعاً. ومتى استعمل بعد نضج العلة وبعد أن قد لظفت المادة ورقت وصارت مطاوعة مسارعة إلى الإسهال، صارتا أعني^٣ قوتي الأفسنتين كليهما مُعِينَتَيْن^٤ في الإسهال أعني القوة المسهلة والقوة القابضة. أما المسهلة فبطبيعتها، وأما القابضة فلائها^٥ تجمع القوة الدافعة وتقويها بما تشد من جوهر الأعضاء، فتعينها بذلك على دفع المادة، وبأنها تعصر المادة وتخرجها بقبضها عن^٦ جوهر العضو.

من الاستحمام ما يكون بالماء العذب، وما كان كذلك فهو يبرّد ويرطب ويحلّل أيضاً ويفشّ، ومنه ما يكون بماء البحر أو بماء مالِح، وما كان كذلك فهو يبيس^٧.

الاستحمام في الحمام من شأنه أن^٨ يسخّن البدن البارد، وأن^٩ يبرّد البدن الحار، وأن^{١٠} يرطب البدن اليابس، وأن^{١١} يجفّف البدن الرطب. أما تسخينه للبدن البارد، فبكثرة تحليله بحرارة هوائه، وبالتمريخ الذي يتمرخه الإنسان فيه، وبالحرارة التي يقبلها البدن من هواء الحمام، ومن أبرد الماء الحار بطريق العرض، وبحبسه^{١٢} أيضاً ما يتحلل من البدن عند دخول الإنسان الأبرد البارد. وأما تبريده للبدن الحار فيما يحلل من حرارة البدن بتوسيعه مسامه، وبتعديله مزاجه لترطبه إياه. وبما يكسبه إياه^{١٣} من البرودة من وجهين، أحدهما برودة بالفعل من^{١٤} أبرد الماء البارد، والآخر برودة بالقوة من أبرد الماء الحار. وذلك أنّ الماء الحار وإن^{١٥} كان بالفعل أعني عند الحس حاراً، فإنّه بالقوة أعني في طبيعته بارد. وأما ترطبه للبدن اليابس فبالماء. وأما تبيسه للبدن الرطب^{١٦} فيما يحلل منه بحرارة هوائه.

١ ب: واستعصاباً.	٧ ب: فهو يقضي ويحلل	١١ ب - أن.
٢ ب - تكون.	و يجفف .	١٢ ب: تسخينه.
٣ ب - أعني.	٨ ب: الاستحمام في الحمام	١٣ ب - إياه.
٤ أ - معينتين.	يفعل أفعالاً متضادةً وذلك أنه.	١٤ أ ج: ومن.
٥ ب: فبأنها.	٩ ب - أن.	١٥ أ ج - و.
٦ ب: على.	١٠ ب - أن.	١٦ ب: المرطوب.

Gün aşırı gelen ateş, söndürücü (ateşi düşüren) şeylerle tedavi edilir. Fakat söndürücü şeylerden bazıları birinci kasıt ile ve tabiî olarak söndürür. Söndürücü şeylerden bazıları ikinci kasıt ile ve arazî yolla söndürür. Bazıları ise her iki açıdan yani tabiî ve arazî olarak söndürür. Tabiî olarak söndüren şeylere gelecek olursak bunun örneği, marul (el-hass), arpa keşki¹ ve soğuk su içmek gibi soğutan şeylerdir. Arazî şekilde soğutan şeylere gelecek olursak bunlar, söz konusu ateşin fail maddesini tahliye eden şeylerdir. Bunun örneği, kaynatılmış kereviz, dere otu (eş-şebt) ve yavşan otudur. Her iki açıdan söndüren şeylere gelecek olursak bunun örneği, hamamda yıkanmaktır. Çünkü hamam, suyun işlevinden dolayı tabiî olarak soğutur ve söndürür. Hamamın arazî şekilde soğutması, hamamın ateşin faili olan maddeyi boşaltmasından dolayıdır. Bununla birlikte hamam bedeni nemlendirir.

Isıtıcı yağ ile ovalamaya gelecek olursak bu, iki şey meydana getirir: Birincisi ovalama, ateşin fail maddesini çözer. Bu açıdan ovalama arazî şekilde bedeni soğutur. Diğeri ise ovalama, aslî/temel organları nemlendirir.

Hippokrates'in emrettiği üzere, hastalığın tedavisinde kullanılan şeylerin tümünde mümkün olduğu ölçüde, hastaya hemen yardım edilmesi, bazı şeylerde hastanın isteklerinin yerine getirilmesi ve hastanın alışkanlıkları yönünde uygulama yapılması gibi durumların dikkate alınması gerekir. Buna göre gün aşırı gelen ateşte banyo konusunda hastanın isteği ve arzusu yönünde uygulama yaparız. Eğer hasta küvette banyo yapmak isterse buna müsaade ederiz. Bu uygulama, zarar vermemekle birlikte hastaya fayda verebilir. Çünkü hastanın küvette banyo yapmaktan zevk alması, kendisine fayda verir ve bedenin gözeneklerini genişletir. Dolayısıyla çözülme daha fazla ve suyun kuvvetinin organlara ulaşması daha kolay olur. Yine hastanın alışkanlıkları yönünde uygulama yapılması gerekir. Eğer hasta bir günde iki defa banyo yapmaya alışkın ise biz de ona yaptırırız. Hastalığından dolayı birinci banyoya, alışkanlığından dolayı da ikinci banyoya izin veririz.

1 Arpadan yapılan çorba. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'r-Tib Tercümesi*, C.6, s. 412.

حمى الغب تُداوى بالأشياء المطفئة، إلا أن الأشياء المطفئة، منها ما تطفئته بالطبع وبالقصد الأول، ومنها ما تطفئته بطريق العرض وبالقصد الثاني، ومنها ما يطفئ بالوجهين جميعاً أعني بالطبع وبالعرض. أما الأشياء المطفئة بالطبع، فبمنزلة الأشياء المبردة، مثل الخس، وكشك الشعير، وشرب الماء البارد. وأما الأشياء المطفئة بطريق العرض، فهي الأشياء التي تستفرغ المادة الفاعلة لهذه الحمى، بمنزلة طبيخ الكرفس، والشبث، والأفستين. وأما الأشياء التي تطفئ بالوجهين جميعاً، فبمنزلة الاستحمام في ماء الحمام، فإنه يبرّد ويطفئ بالطبع لمكان الماء، وبطريق العرض لما يستفرغ الحمام من المادة الفاعلة للحمى، وهو مع هذا يرطب.

وأما التمرين بالدهن المسخن، فيفعل شيئاً^٣ أحدهما أنه يحلل المادة الفاعلة للحمى، فمن هذا الطريق هو يبرّد بالعرض، والآخر أنه يرطب الأعضاء الأصلية.

وقد ينبغي أن يلتبس في جميع الأشياء التي يُداوى بها المريض ما أمكن؛ على ما أمر بذلك أبقرات أن نسعف المريض، وتنبع شهوته في بعض الشيء، ونحو نحو عادته في بعض. فيجب بحسب هذا في حمى الغب أيضاً، أن نعمل في الاستحمام على أن نتبع شهوته^٥ ومحبه. فإن أراد أن يستحم^٦ في الأبن أطلقنا له ذلك، فإنه مع ما لا يضره ذلك^٧ قد ينتفع به، لأن استلذاذه^٨ إياه مما ينتفع به، ويتسع به^٩ مسام البدن فيكون التحلل أكثر ووصول^{١٠} قوة الماء إلى الأعضاء أبلغ. ونتبع أيضاً عادته، فإن كان ممن قد اعتاد أن يستحم في اليوم الواحد مرتين فعلنا به ذلك، وأذننا له في الاستحمام في المرة الأولى بسبب مرضه، وفي المرة الثانية بسبب عادته.

١ أ: بمنزلة.
٢ ب ج - ماء.
٣ أ ج: سبين.
٤ ب: على ما أمكن، ج: إن أمكن.
٥ ب: شهوة المريض.
٦ ب: يستح.
٧ ب - ذلك.
٨ ب: استلذاذه به.
٩ أ ج - به.
١٠ أ ج: ووصوله.

Ateş, halis gün aşırı gelen bir ateş olduğunda ateşin olgunlaşma alametleri ortaya çıkmadan önce ateşli kişinin banyo yapmasına müsaade edilmesi gerekir. Çünkü söz konusu ateşte etkin (galip) olan şeyin durumu, madde bakımından değil keyfiyet bakımındandır. Söz konusu ateşteki maddenin 5 çözülmesinin kolay olmakla birlikte maddenin çözülüp erimesinden ve bu sebeple tıkanıklıklar meydana gelmesinden endişe duymuyoruz. Eğer ateş, gayri halis gün aşırı gelen ateş, her gün gelen veya dört günde gelen bir ateş ise olgunlaşma alametleri ortaya çıkmaksızın banyo yapmaya müsaade edilmemesi gerekir. Çünkü bu ateşlerde galip gelen şey, madde olduğunda 10 ve bu maddenin çözülmesi zor olduğunda, madde çözülmeksizin eriyip yayıldığında tıkanıklık meydana getirmemesi için ve yayıldığında bedende bozulmamış şeylerle karışıp diğerlerini bozmaması için olgunlaşma alametleri ortaya çıkmadan önce banyo, yapılmaması gereken bir şeydir. Söz konusu madde olgunlaştığında, inceliş ve latif hale geldiğinde, çözülmesi kolay oldu- 15 ğunda, maddenin latif kısmının çözülüp yoğun kısmının kalmaması için hastanın hamama girmesi gerekir.

Aynı şekilde bu durum şarap konusunda da geçerlidir. Ateşli kişi çürüklükten kaynaklanan ateşlerden birine yakalandığında hastalık olgunlaşmadan önce kendisine şarap verilirse -özellikle bu ateş gün aşırı gelen ateş 20 olursa- bu durum, ateşi artırır ve güçlendirir. Çünkü şarap, ateşin maddesini artırır. Yine şarap maddeyi erittiğinde, tıkanıklıkları artırır ve güçlendirir. Hastalık olgunlaştıktan sonra ateşli kişiye şarap verilirse bazı açılardan hasta fayda elde eder. Bu faydalardan birincisi şarabın, organları soğutmak ve nemlendirmek için kendisi ile karıştığı suyu organlara ulaştırması ve suyun 25 organlara nüfuz etmesini kolaylaştırmasıdır. Ancak su tek başına verilirse, suyun organlara ulaşması ve nüfuz etmesi zordur. Faydalardan ikincisi şarabın, idrar ve ter ile tahliye edilecek her şeyi sökmeye ve harekete geçirmesidir. Üçüncüsü şarabın, bedene güç vermesidir. Dördüncüsü şarabın, mizacının mutedilliği ile hıtların mizacını düzenlemesidir. Beşincisi şarabın, bedeni 30 beslemesidir.

Gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişiye verilen şarap ince, latif, nüfuzu kolay, su ile yoğunluğu azaltılmış, yıllanmış olmalı ve tabii olarak sıcak olmamalı ve rengi beyaz olmalıdır.

إذا كانت الحمى غبًا خالصة، فقد ينبغي أن يُطلق للمحموم أيضًا^١ أن يستحم قبل أن يتبين علامات النضج، وذلك لأنَّ الأغلب في هذه الحمى إنَّما هو في الكيفية، لا في^٢ المادة، مع أن المادة أيضًا سهلة التحلل، وليس نتخوف منها أن تحل وتذوب من غير أن تتحلل،^٣ فيحدث عنها بسبب ذلك سدد. وأما^٤ إن كانت غبًا غير خالصة أو مواظبة أو ربعًا، فليس ينبغي أن نطلق الاستحمام دون أن تتبين علامات النضج، وذلك أنه لما كان الأغلب في هذه الحميات إنَّما هو المادة، وكانت هذه المادة أيضًا عسرة التحلل، صار الاستحمام قبل ظهور علامات النضج مما لا ينبغي لنا أن نفعله، كيما لا يعرض للمادة إذا هي ذابت وانتشرت من غير أن تتحلل أن تحدث سددًا، وتفسد أيضًا ما في البدن ممَّا ليس بفاسد بمخالطتها^٥ إتياء عند انتشارها. فإذا نضجت ورقت ولطفت وسهل تحللها، وكيما لا يتحلل اللطيف ويبقى الكثيف،^٦ فحينئذ ينبغي أن يدخل المريض الحمام.^٧

وكذلك الأمر في الشراب، أن المحموم إن حُم حمى من حميات العفن،^٨ إن سُقي شرابًا قبل أن تنضج علته، تزيد به الحمى وقويت علته،^٩ ولا سيما إن كانت غبًا. وذلك لأنَّه يزيد^{١٠} في مادتها، وإذا هو أيضًا أذاب المادة، زاد في السدد وقواها. وأما^{١١} إن سُقي المحموم في هذه الحمى شرابًا من بعد أن قد نضجت علته، انتفع به من وجوه. أحدها أنه يوصل الماء الذي يُمزج به ويسهل له النفوذ إلى الأعضاء ليبردها ويرطبها، لأنَّ^{١٢} الماء إذا تفرد^{١٣} وحده عَسُر نفوذه ووصله إلى^{١٤} الأعضاء. والثاني^{١٥} أنه يدِر ويحرك جميع الاستفراغات بالبول والعرق. والثالث^{١٦} أنه يقوي. والرابع أنه يصلح مزاج الأخلاط لاعتدال^{١٧} مزاجه. والخامس أنه يغذي البدن.

وينبغي أن يكون الشراب الذي يسقاه^{١٨} صاحب حمى الغب رقيقًا لطيفًا سهل النفوذ، مكسورًا بالماء، ليس بعتيق ولا حار بالطبع، ويكون لونه أبيض.

١ أ ج - أيضاً.	٧ ب: إلى الحمام.	١٤ أ - إلى.
٢ ب - في.	٨ ب: عفونة.	١٥ ب: والثانية.
٣ ب - من غير أن يتحلل.	٩ ب - علته.	١٦ ب: والثالثة.
٤ ب - و.	١٠ ب: قد تزيد.	١٧ ب: باعتدال.
٥ ب: مخالطتها.	١١ ب: فإما.	١٨ ب: يسقى.
٦ ب - وكيما لا يتحلل اللطيف	١٢ ب: إلا لأن.	
ويبقى الكثيف.	١٣ ب: انفرد.	

Gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişinin yediği yiyeceğin keyfiyeti rutubetli ve soğutucu olmalıdır. Yiyeceğin miktarı (kemiyeti) hastanın, sindirebileceği kadar olmalıdır. Zira hasta çok miktarda yiyecek sindirebiliyorsa bu durumda ona çok miktarda yiyecek yedirilmelidir.

- 5 Çok miktarda yiyecek iki çeşittir. Bunlardan bazısının, miktarı az olsa da beden aldığı besin fazladır. Bunun örneği, horoz testisleri (husa ed-dik) ve yumurta sarısıdır. Durumu bu şekilde olan yiyeceğe, bilkuve çok denir. Bazısı ise hacimsel olarak miktar bakımından büyük olup beden bundan aldığı besin azdır. Bunun örneği, arpa keşkidir. Durumu bu şekilde olan yi-
- 10 yeceğe, bilfiil çok yani duyuma göre çok denir. Eğer hastanın, sindirebileceği miktar az ise bunun, hem bilkuve hem de bilfiil olarak hastaya az miktarda yedirilmesi gerekir. Bunun örneği, az miktarda arpa keşkidir.

- Gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişiye yedirilecek yiyeceklerden bazısı ile sadece besleme ve nemlendirme amaçlanırken, soğutma amaçlanmaz.
- 15 Bunun örneği, horoz testisleri, yumurta sarısı ve kuş etleridir. Söz konusu hastaya verilen yiyeceklerden bazısı ile hem besleme hem nemlendirme hem de soğutma amaçlanır. Bunun örneği, kaya balığıdır (er-razrâdi).¹ Söz konusu hastaya verilen yiyeceklerden bazısı ile besleme, nemlendirme, soğutma ve ateşin fail maddesini sökmek amaçlanır. Bunun örneği, arpa keşkidir.
- 20 Çünkü arpa keşkinin etkisi, ateşin hararetini soğutmak, kuruluşunu nemlendirmek, tahliye kuvvesine sahip olmasından dolayı ateşin fail maddesini sökmek ve bedeni beslemektir ki bundan dolayı beden güçlenir.

- Gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişinin bitkisel ve hayvansal gıdalarla beslenmesi gerekir. Bitkisel olan gıdalardan bazısı hububattan, bazısı mah-
- 25 sullerden bazısı, sebzelerden olur. Hububattan olan bitkisel yiyeceklere gelecek olursak bunlar, arpa ve kavuzlu buğdaydır (el-handêrûs). Mahsuller ise kabak, acur ve hıyardır. Baklagiller ise marul, artipleks (saltbush)², yemen baklası³ ve ebegümecidir (malva sylvestris) ki bu, bahçe ebegümecidir.

1 Suyun kayalara çarptığı yerlerde yaşayan balık.

2 Tuzlu yerlerde yetişen ve ıspanak gibi pişirilen yapraklı bir bitki

3 Sermak, sirken, tel pancarı, koyun sarmaşığı, kara pazı. Bk. Tokadi Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıbb Tercümesi*, C.6, s. 543.

وينبغي أن يكون ما يتناوله صاحب حمى الغب من الطعام ما كانت كفيته مرطبة مبردة، وكميته بمقدار ما يمكن المريض أن يستمره، وذلك أنه إذا كان المريض يقدر أن يستمرى طعاماً كثيراً، فينبغي أن يُطعم كثيراً.

والطعام الكثير صنفان، فمنه ما هو آ وإن كان مقداره يسيراً، فإن ما يناله البدن من غذائه كثيراً، بمنزلة خصى الديوك، وصفرة البيض، ويقال لما هو كذلك كثير بالقوة. ومنه ما مقدار جرمه كثير، بمنزلة كشك الشعير، وغذاؤه للبدن قليل، ويقال لهذا كثير بالفعل أي عند الحس. وإن كان المريض إنما يقدر أن يستمرى من الطعام اليسير، فينبغي أن يكون مقدار ما يُطعم قليلاً بالقوة وبالفعل جميعاً، مثل اليسير من كشك الشعير.

ما يُطعمه صاحب الغب من الطعام، بعضه يراد به أن يغذي ويرطب فقط، ولا يقصد به أن يبرّد، بمنزلة خصى الديوك، وصفرة البيض، ولحوم الطيور. وبعضه يراد به أن يغذي ويرطب وأن يبرّد معاً، بمنزلة السمك الرضاضي. وبعضه يراد به أن يغذي ويرطب ويبرّد وينقي المادة الفاعلة للحمى، بمنزلة كشك الشعير، فإن من شأن هذا أن يبرّد حرارة الحمى، ويرطب يسها، وأن ينقي المادة الفاعلة لها، بما فيه من قوة الجلاء، وأن يغذي البدن فهو لذلك يقوي.

ينبغي أن يغذى صاحب الغب بأشياء من النبات، وأشياء من الحيوان. والذي من النبات بعضه يكون من الحبوب، وبعضه من الثمار، وبعضه من البقول. أما من الحبوب فالشعير والحندروس، وأما من الثمار فالقرع، والقثاء، والخيار، وأما من البقول فالخس، والقطف، والبقلة اليمانية، والملوكية، وهو الخبازي البستاني.

- ١ أ ج: يكون.
- ٢ ب: وذلك أنه إن، ج: وذلك أنه إن.
- ٣ ب - هو.
- ٤ ب: يسيراً ممّا.
- ٥ ب: ومنه ما مقدار جرمه كثير وما ينال البدن من غذائه يسير بمنزلة كشك الشعير.
- ٦ ب: وقال.
- ٧ ب: أعني أي.
- ٨ أ ج: وإن.
- ٩ ب: وإما.

Hayvansal gıdalara gelecek olursak bunlardan bazıları suda yüzen canlılardır ki bu da kaya balığıdır. Bazıları eti az olan uçan hayvanlardır. Bunun örneği, civcivler, keklik yavrusu, tavuk kanadı, büyük keklik, horoz testisi ve yumurta beyazıdır. Yiyeceklerden bazıları karada yürüyen hayvanlardır. 5 Bunun örneği, domuz paçası ve domuz beynidir.

Balıklardan bazısının yuvası taşlar ve kayalardır. Buna kaya balığı denir ki bu balık da tüm balıkların en iyisidir. Çünkü denizin dalgaları kayalara ve taşlara çarptığında bu durum balıkları yuvasından çıkmaya ve onları kesintisiz şekilde hareket etmeye zorlar. Söz konusu hareket balıktaki çürümüş 10 fazlalıkları (atıkları) yok eder. Balıklardan bazısının yuvası deniz kıyısıdır. Bu da balığın en kötüsüdür. Çünkü bu tür balıklar çürümüş çamur ile beslenirler. Özellikle deniz, yerleşim yerine yakınsa, şehrin atıkları ve pislikleri denize akar. Balıklardan bazılarının yuvası denizin derinliklerinde ve ortasında olur. Bu balıklar, tabiat bakımından orta seviyededir. Çünkü söz 15 konusu balık, deniz kıyısında yaşayan balık kadar kötü değildir. Zira bu balık, deniz kenarında yaşayan balığın beslendiği çamurlu gıdalarla beslenmez. Aynı zamanda söz konusu balığın kalitesi, kaya balığının kalitesi gibi değildir. Çünkü söz konusu balığın hareketi ve dolaşımı, kaya balığınınkinden daha azdır.

Tavuk ve keklik gibi eti az olan kanatlılardan söz konusu hastaya (gün 20 aşırı gelen ateşe yakalanan kişiye) yedirilmesi gereken kısımlar, küçük olanı seçildikten sonra onun göğüs etidir. Çünkü küçük olanın eti, daha rutubetlidir ve bunun sindirilmesi daha kolay olur. Eğer kuşların eti yumuşak ve sindirilmesi kolay değilse, söz konusu hastanın kuştan yemesi gereken kısım 25 kuşun kanadıdır. Çünkü kanatlar, uçma anında hareket eder ve devinir. Bu da ondaki fazlalıkları yok eder. Horoz testisi kaliteli kan üretir ve oldukça besleyicidir. Onların içinde bulunan fazlalıkların miktarı azdır.

Gün aşırı gelen ateşe yakalanan kişinin beslenmesinde karada yürüyen hayvanların hepsinin içinden domuzun seçilmesi gerekir. Çünkü domuz, 30 karada yürüyen hayvanların en rutubetli olanıdır. Domuzun organlarından, paçaları ve beyni seçilir. Çünkü bunların her ikisinde başka kısımlarda bulunmayan bir uygunluk vardır. Paçalara gelecek olursak bunlarda bulunan fazlalıklar azdır. Çünkü, yürüme esnasında bunların hareketi ve devinimi fazladır.

وأما الذي من الحيوان فبعضه من الحيوان الذي يسبح في الماء، وهو السمك الرضاضي. وبعضه من الحيوان الطائر الرخص اللحم، بمنزلة الفرائيج ومخاليف الدراج، وأجنحة الدجاج، والدراييج الكبار، وخصى الديوك، وصفرة البيض. وبعضه من الحيوان الذي يمشي،^١ بمنزلة كوارع الخنازير وأدمغتها.

٥ والسمك منه ما مأواه^٢ الرضراض، والمواضع الصخرية، ويقال له الرضراضي، وهو أفضل السمك كله، وذلك لأنّ أمواج^٣ البحر إذا صاكت الصخر والرضراض، أحوجت^٤ السمك الذي يأويه إلى^٥ أن يتحرك حركة متواترة، والحركة تفني منه الفضول العفنة. ومنه ما مأواه شاطئ البحر، وهو أردأ السمك، لأنّه إنما يغتذي بالحماة، ولا^٦ سيما إن كان ذلك البحر بقرب مدينة تنصب إليه فضلاتها وأقذارها. ومنه ما مأواه في لجة البحر ووسطه، وهو ١٠ وسط في طبيعته، وذلك^٧ أنّه ليس بالرديء كرداءة ما يأوي من السمك شاطئ البحر، إذ كان ليس يحصل من الغذاء على مثال ما يحصل عليه ذلك^٨ من الاغتذاء بالحماة، ولا^٩ هو أيضًا جيد كجودة السمك الرضراضي، لأنّ حركته ورياضته أقل من حركة ذلك^{١٠} ورياضته.

الذي ينبغي أن يطعمه المريض من الطائر إن كان مما لحمه رخص، بمنزلة الدجاج والدراج، لحم الصدور، بعد أن يكون ما يختاره من هذا الطير صغاره، لأنّ الصغار أكثر ١٥ رطوبة وأسهل انهضامًا. وإن كان ليس مما لحمه رخص ولا سهل الانهضام^{١١} منه فينبغي^{١٢} أن يكون ما يطعمه المريض منه أجنحته، لأنّ الأجنحة عند الطيران تتحرك وترتاض، فتفني فضولها. خصى الديوك تولد دمًا جيدًا وتغذي غذاءً كثيرًا، والذي فيها من الفضل يسير.

وإنما يُختار لصاحب الغب من جميع الحيوان الذي يمشي^{١٣} الخنزير، لأنّه أرطبها. ويُختار من أعضاء الخنزير الأكارع والدماغ، لأنّ في^{١٤} كل واحد منها موافقة ليست في غيره. أما الأكارع فإنّ ما فيها^{١٥} من الفضول يسير، وذلك لكثرة حركته في المشي ورياضته، ٢٠

١ ب: يسمّى.	٧ ب: وذلك.	١٢ ب: وينبغي.
٢ ب: مادة.	٨ ب: وذلك.	١٣ ب: يُسمى.
٣ ب: أمزاج.	٩ ب - و.	١٤ أ - في.
٤ ب: وهو أخرجت.	١٠ ب: وذلك.	١٥ ب: فيه.
٥ أ - إلى.	١١ ب - وإن كان ليس مما لحمه	
٦ ب - و.	رخص ولا سهل الانهضام.	

Buna rağmen paçalarda en galip olan şey sinirlerdir. Bu yüzden paçalar soğuktur. Domuzun beynine gelecek olursak bu, soğuktur ve rutubetlidir. Midesi bulanık ve nefsi değişen kişinin domuzun beynini yemekten kaçınması gerekir. Çünkü beyin mideyi bulandırır ve ona zarar verir.

5 Yumurtaya gelecek olursak, yumurtanın beyazı soğutur ve nemlendirir. Fakat yumurtanın beyazının, besleyiciliği daha azdır. Yumurtanın sarısı, nemlendirir ve besler. Ancak yumurtanın sarısı mutedil olup soğutmaz.

Et, hububat (tahıllar ve bakliyat) ve sebzeler cinsinden pişirilen şeyler, ne kadar çok pişirilirse bunların sindirilmesi daha hızlı olur. Çünkü bunlar 10 pişirildikçe, nemlenir ve yumuşar. Özel olarak yumurta fazla pişirildiğinde, bunun sindirilmesi daha zor olur. Çünkü yumurta pişirildikçe onun kuruluğu ve sertliği artar. Bundan dolayı yumurtanın sindirilmesinin kolay ve hızlı olmasını istediğimizde onun, içilme sınırı aşmayacak şekilde az pişirilmesi gerekir.

15 **Gün Aşırı Gelen Ateş ile Balgamdan Kaynaklanan Ateşten Oluşan Ateşin Tedavisi**

Halis olmayan gün aşırı ateşe gelecek olursak hastanın yediği ve beslendiği şeylere aşırı derecede dikkat edilmesi gerekir. Çünkü gıda kuvveti arttıran ve güçlendiren şeylerdendir. Aynı zamanda gıda hastalığı arttırır ve büyütür. Gıda almamak, hastalığı azaltan ve hafifleten şeylerdendir. 20 Ancak gıda almamak, bedenin kuvvetini zayıflatır ve düşürür. Hastalığın olgunlaşması zor ve kuvvet yerinde olduğu zaman gıda vermeme yöntemini kullanmamız gerekir. Yine hastalığın olgunlaşması çok uzak olmayıp bedenin kuvveti zayıf olduğunda mutedil gıdalar kullanırız. Gıdanın latif olanı ise hastalığı azaltır ve kuvveti düşürür. Güçlü ve hazmı zor olan gıda ise hastalığı ve kuvveti arttırır. Gıdanın ölçülü olanı, kuvveti muhafaza eder ve hastalığı arttırmaz.

Hastalıklar keskin (kısa süreli) ve müzmin (uzun süreli) olmak üzere iki çeşittir. Müzmin olan hastalıklara yakalanan kişilerin 30 tedbiri, hastalığın uzun süre kalması halinde kuvvetin düşmemesi ve zayıflamaması için yoğun/kalın olmalıdır. Yoğun gıdaların örneği,

وهو مع هذا مما العصب أغلب الأشياء عليه فهو لذلك بارد. وأما الدماغ فلائته^١ رطب بارد، وقد ينبغي أن يتوقى لطعام الدماغ من كان به غثيان، أو كانت نفسه متقلبة، لأن الدماغ يغثي ويضر بالمعدة.

وأما البيض فبياضه يبرّد ويرطب، إلا أنّ غذاءه أقل وصفته ترطب وتغذي،^٢ إلا أنّها معتدلة^٣ لا تبرّد.

الأشياء التي تُطبخ ما كان من جنس اللحم والحبوب والبقول، فهو كل ما زيد في طبخه كان أسرع لانهضامه، وذلك أنّه؛ كلّما طبخ رطب ولأنّ. وأما^٤ البيض خاصّة فإنّه كلما زيد في طبخه، كان انهضامه أشدّ عسرًا، وذلك أنّه كلّما طبخ ازداد يبسًا وصلابة، ولذلك قد ينبغي متى أردنا أن نسهّل ونسرع استمراءه في المعدة، أن نقلّ^٥ طبخه حتى يكون في حد ما يتحسى.

علاج في الحمى المؤلفة من حمى الغب والبلغم^٦

أما^٧ حمى الغب التي ليست بخالصة، فينبغي أن يكون ما يطعمه المريض ويغذوه به يجري على حذر وتوقى شديد. وذلك لأنّ الغذاء ممّا يزيد في القوّة ويقوّيها، ويزيد أيضًا في المرض ويعظّمه. والامسك عن الغذاء مما ينقص من المرض ويخففه، إلاّ أنّه يضعف القوّة، ويجحف بها. وينبغي لنا أن نستعمل الإمسك عن الغذاء، إذا كانت القوّة قوية والمرضى عسر النضج، وأن نستعمل الغذاء المعتدل، إذا كانت القوّة ضعيفة والمرضى ليس بكثير البعد عن النضج. وأما^٨ ما كان من الغذاء لطيفًا فهو ينقص من المرض ويجحف بالقوّة، وما كان منه غليظًا فهو يزيد في القوّة ويزيد في المرض. وما كان منه قصداً فهو يحفظ القوّة ولا يزيد المرض.

الأمرض^٩ صنفان، منها حادة، ومنها مزمنة. فما كان من الأمراض مزمنًا فينبغي أن يكون تدبير صاحبه تدبيرًا غليظًا، كيلا^{١٠} تخور القوّة وتصف بطول مكث المرض. والغذاء الغليظ

١ ب: فإنّه. ٢ ج: تغذوه. ٣ أ ج - معتدلة. ٤ ب: لأنه. ٥ ب: فإما. ٦ ب: يقل. ٧ ب - علاج في الحمى المؤلفة من حمى الغب والبلغم. ٨ ب: فإما. ٩ أ ج - إما. ١٠ ب: والأمراض. ١١ ب: كيلا لا.

kavuzlu buğday (el-handerûs), yumurta ve balıktır. Keskin (kısa süreli) hastalıklarda ise tedbir, hastalığın aşamalarına göre olmalıdır. Şöyle ki bu hastalıklar üç aşamalıdır. Bazısı sınır bakımından oldukça yüksek olur yani hastalığın buhranı dört günü aşmaz. Bazısı oldukça keskin olup ancak en üst zirveye ulaşmamıştır. Bunda da hastalığın buhranı yedi günü aşmaz. Bazısı mutlak anlamda keskin olup gaye bakımından en üst zirveye ulaşmamıştır. Bunun da süresi on dördüncü veya yirminci güne kadar uzayabilir.

Keskin hastalıklardan dördüncü günü aşmayan hastalığa yakalanan kişinin tedbiri, eğer kişinin kuvveti yerinde ise oldukça hafif olmalıdır. Şöyle ki bu kişiye hiçbir şekilde gıda verilmez. Eğer kişinin kuvveti zayıf ise bu durumda kişiye hafif olan gıdalar verilir. Ancak verilen bu gıdalar, bal suyu gibi hafiflik bakımından zirvede olan gıdalar olmamalıdır.

Keskin hastalıklardan yedinci günü aşmayan hastalığa yakalanan kişinin tedbirine gelecek olursak, eğer kişinin kuvveti yerinde ise bu durumda kişiye oldukça ince olan gıdalar verilir. Ancak verilen bu gıdalar bal suyu gibi incelik bakımından zirvede olan gıdalar olmamalıdır. Eğer hastanın kuvveti zayıf ise bu kişi, arpa keşki gibi mutlak manada ince olan gıdalarla beslenir.

Keskin hastalıklardan on dördüncü veya yirminci günü aşmayan hastalığa yakalanan kişinin tedbirine gelecek olursak, eğer kişinin kuvveti yerinde ise onun, mutlak manada ince olan arpa suyu gibi gıdalarla beslenmesi gerekir ki bu da arpa keşkidir. Eğer kişinin kuvveti zayıf ise bu durumda o, çok ince olmayan gıdalarla beslenir. Bunun örneği, taneleri ile birlikte arpa keşkidir.¹

Gayri halis olan gün aşırı ateşe yakalanan kişinin, hastalık olgunlaştıktan sonra banyo yapmak için hamama girmesi gerekir. Şöyle ki hastalık olgunlaşmadan önce hamama girip banyo yaparsa, bundan dolayı kişinin başına şu üç kötü şey gelir. Birincisi söz konusu ateşin fail maddesi kalın balgam hıltı ile karıştığı için, ne zaman bu hılt eriyip çözülürse -ancak bu çözülme gerekli düzeyde olmazsa- bu durum, çürüklük ve tıkanıklığın artmasına sebep olur.

1 Arpa çorbasi.

هو^١ بمنزلة الحندروس والبيض والسمك. وأما الأمراض الحادة فينبغي أن يكون التدبير فيها على حسب طبقاتها، وذلك^٢ أنها ثلاث طبقات. فمنها ما هو حاد جداً في الغاية القصوى، أعني ما كان بحرانه لا يجاوز اليوم الرابع، ومنها ما هو حاد جداً، ليس في الغاية القصوى، وهو ما لا يجاوز بحرانه اليوم السابع، ومنها ما هو حاد مطلقاً، ليس في الغاية ولا جداً،^٣ وهو ما يبلغ به^٤ المدة اليوم الرابع عشر أو العشرين.

فما كان من الأمراض الحادة لا يجاوز اليوم الرابع، فينبغي إن كانت قوة صاحبه قوية^٥ أن يدبّر بالتدبير اللطيف في الغاية القصوى، وهو أن^٦ لا يُغذى بشيء أصلاً. وإن كانت قوته ضعيفة^٧، فينبغي أن يُغذى بالغذاء الذي هو لطيف، لكن ليس في الغاية القصوى، بمنزلة ماء العسل.

وأما ما كان من الأمراض الحادة لا تجاوز اليوم السابع، فينبغي إن كانت قوة صاحبه قوية^٨، أن يُغذى بالغذاء الذي هو لطيف جداً، لكن ليس في الغاية القصوى^٩، بمنزلة ماء العسل. وإن كانت قوته ضعيفة^{١٠}، فينبغي أن يُغذى بالغذاء اللطيف المطلق، بمنزلة^{١١} ماء كشك الشعير.

وأما ما كان من الأمراض الحادة يبلغ اليوم الرابع عشر أو^{١٢} اليوم العشرين، فينبغي إن كانت قوة صاحبه قوية أن يُغذى بالغذاء اللطيف المطلق، وهو بمنزلة^{١٣} ماء كشك الشعير. وإن كانت قوته ضعيفة فيغذى بالغذاء الذي لطافته ليست كثيرة، بمنزلة^{١٤} كشك الشعير مع حبه.

ينبغي أن يدخل صاحب الغب التي ليست بخالصة إلى الحمام ليستحم من بعد أن تنضج علته، وذلك^{١٥} أنه إن دخل واستحم قبل نضج العلة، ناله من ذلك ثلاثة مكاره. أحدها أن المادة الفاعلة لهذه الحمى لَمَّا كانت يخالطها خلط غليظ بلغمي، متى ذابت وانحلت ولم تتحلل فتخرج من البدن،^{١٦} صارت سبباً للزيادة في السدد والعفونة.

١ ب - هو. ٢ ب: وذلك. ٣ أ ج: ولا جداً. ٤ أ ج: له. ٥ أ ج - هو أن. ٦ ب - القصوى. ٧ أ ج: وبمنزلة. ٨ ب: و. ٩ ب - بمنزلة. ١٠ ب: وذلك. ١١ ب - فتخرج من البدن.

İkincisi tek bir organa hapsedilmiş çürük madde, ne zaman ki hamamın harareti ile erir ve dağılırsa bedendeki faydalı maddelere karışır ve onları çürütür. Üçüncüsü hamam, maddenin latif kısmını çözdüğünde çözülmesi zor olan maddenin kalın kısmı kalır.

5 Gayri halis olan gün aşırı ateşte eğer hastanın buna tahammül edecek gücü varsa ve alışkanlığına da uygunsa bir gün beslenmeli bir gün beslenmemelidir (aç kalmalıdır). Beslendiği gün hastanın gücü artar beslenmediği gün ise maddenin yok edilmesiyle hastalığı azalır. Eğer hastanın kuvveti bunu kaldırmıyorsa ve onun alışkanlığı buna cevap vermiyorsa hastaya her 10 gün gıda verilmelidir ve verilen bu gıdanın, hafif olması gerekir. Bu hastalıkta hareketsizlik ve sakinlik yönteminin kullanılması gerekebilir. Çünkü hareket hastalığın maddesini eritip dağıtabilir. Böylece yukarıda zikrettiğimiz kötü durumlar ortaya çıkabilir. Aynı zamanda hareket, tabiatın maddeyi olgunlaştırmasını engeller. Hareketsizlik, tabiat, maddeyi olgunlaştırana 15 kadar maddeyi yerinde tutar.

Bu ateşe yakalanan kişinin karnının alt kısmı da balgam sebebiyle oluşan yayılmayı gevşetmek ve karın ile midede bulunan balgamı olgunlaştırmak için yakı ile sarılmalıdır. Aynı şekilde bu kişiye, hazmedilmesi oldukça hızlı olan çorbalar verilmesi gerekir. Şöyle ki hasta hazmedilmesi zor olan gıdalar 20 alırsa bundan dolayı onun kuvveti zayıflar ve hastalığı uzun sürer. Çünkü hasta, söz konusu yemeği hazmetmezse bu yemek balgama dönüşür. Bu da ateşin maddesini arttırır. Böylece balgamdan dolayı söz konusu ateşin süresi daha da uzun olur.

Halis gün aşırı gelen ateşte kullanılması gereken lavman yumuşak olmalıdır. Çünkü bu ateşin faili olan hılt, kolay şekilde tahliye edilen ince bir şeydir. Gayri halis olan gün aşırı ateşte kullanılması gereken lavman sert (el-hâdde) olmalıdır. Söz konu ateşin faili olan hılt, balgamdan dolayı tahliye edilmesi zor ve yapışkan olan bir şeydir.

Gayri halis olan gün aşırı ateşte, eğer kan genelde bedende çok miktarda ve galip halde ise ateşe yakalanan kişiden kan alınmalıdır. Eğer hastanın gücü yerinde, yaşı gençliğin zirvesinde, bahar mevsimi gibi mevsim mutedil ise kan alınması açıktır. Eğer galip olan şey balgam hıltı ise 30

والثانية أنّ المادة المتعفنة المحصورة في عضو واحد، متى ما ذابت وانتشرت بحرارة الحمام، اختلطت بما في البدن من المواد النافعة وعفتها. والثالثة أنّ الحمام إذا حلل من المادة لطيفها، بقي غليظها الذي يعسر تحلله.

ينبغي أنّ يُغذى صاحب حمى^٢ الغب التي ليست بخالصة، إن كان في قوته محتملاً وكانت عاداته موافقة لذلك يوماً ويوماً لا، ليكون اليوم الذي يغتذي فيه ممّا تقوى به قوته، واليوم الذي لا يغتذي فيه مما ينقص من مرضه بإفناء المادة. وإن لم تكن قوته تحتمل ذلك ولا عاداته تجيب إليه فينبغي أنّ يُغذى في كل يوم، ويكون غذاؤه لطيفاً. وقد ينبغي أنّ يُستعمل في هذه العلة الهدوء والسكون، وذلك لأنّ من شأن الحركة أنّ تذيب المادة وتشرها، فتحدث عنها تلك المكاره التي ذكرناها،^٣ وتمنع أيضاً الطبيعة من إنضاجها، ومن شأن السكون أنّ يُبقي معه المادة في مواضعها إلى أنّ تنضجها الطبيعة.

وقد ينبغي أيضاً أنّ تكمد مرق بطن صاحب هذه الحمى بالأضمة التي تنضج ما في البطن والمعدة من البلغم، وترخّي ما يحدث في البطن^٥ من التمدد بسبب البلغم. وينبغي أيضاً أنّ يحسى صاحبه الأحساء التي يسرع انهضامها جداً، وذلك أنّه إن تناول أشياء مما يعسر انهضامها، ضعفت بذلك قوته وطالت به علته، لأنّه إذا لم يستمره، استحال إلى البلغم وصار زائداً في مادة الحمى، فتصير الحمى بذلك أطول.

والذي ينبغي أنّ تُستعمل من الحقن في الغب الخالصة الحقنة اللينة، لأنّ الخلط الفاعل لهذه الحمى لطيف سهل الاستفراغ. وفي الغب التي ليست بخالصة الحقن الحادة لأنّ الخلط الفاعل لها لزج^٦ عسر الاستفراغ، وذلك بسبب البلغم.

ينبغي في حمى الغب التي ليست بخالصة، إن كان الدم كثيراً في البدن غالباً، أنّ يُفصد لصاحبها عرق. والأمر في فصد العرق بيّن، أنّه إنما يكون إذا كانت القوة قوية والسن منتهى الشباب والزمان معتدلاً بمنزلة الربيع وإن كان الغالب فيها خلطاً بلغمياً،

١ ب - من أنّ.
٢ أ ج - حمى.
٣ أ: ذكرها.
٤ أ ج - أيضاً.
٥ أ ج - في البطن.
٦ ب - لزج.

bu durumda kişinin, balgamın kalınlığını ve yapışkanlığını inceltmek ve balgamın soğukluğunu ısıtmak için balgamı kesen ve ısıtan ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir. Böylece balgamın tahliyesi ve çıkarılması kolay olur. Bunun için yapılan örnek uygulama şudur: İçine biber atılan arpa keşki, söz konusu maddeyi tahliye etmesi bakımından bu tür ateşlere iyi gelir. Arpa keşki, soğutması ve nemlendirmesi bakımından balgamın mizacına uygundur ve onu artırır. Dolayısıyla bu iki keyfiyetin hafifletilmesi için arpa keşkinin kara biberle karıştırılmasına gerek duyulmuştur.

Gün aşırı gelen ateş halis olduğu zaman bu durumda tedavinin büyük bir kısmında, söz konusu ateşin kötü mizacını düşürmeye/söndürmeye daha fazla, ateşin faili olan hıltı tahliye etmeye ise daha az önem verilmelidir. Ateş gayri halis gün aşırı ateş ise bu durumda tedavinin büyük kısmında, söz konusu ateşin fail maddesini tahliye etmeye daha fazla, söndürmeye ise daha az önem verilmelidir.

Gayri halis olan gün aşırı ateş, beyan ettiğimiz bütün şeylerle birlikte idrar sökücü şeylerle de tedavi edilmesi gerekir. Bu şeylerden bazılarının, sıcaklığı ve kuruluğu çoktur. Durumu böyle olan şeyler, bu türden hastalara fayda vermez. Çünkü söz konusu şeyler, keskinliği dolayısıyla ateşin maddesini artırır. Bu şeyler balgamın rutubetli kısmını yok ettiği zaman, balgamın çözülmesi zor, kalın ve katı olan kalıntı kısmını geride bırakır. İdrar sökücü olan şeylerden bazılarının harareti ve kuruluğu mutedildir. Durumu böyle olan şeyler, bu hastalara daha faydalıdır. Söz konusu hastalar, Rum yavşan otunu (el-efsentîn er-rûmî-artemisia absinthium) yedinci günden sonra içtikleri zaman fayda elde ederler. Yavşan otu ise, söz konusu ateşin fail maddesini tahliye ettiği ve mideyi güçlendirdiği için faydalıdır. Zira mide genelde söz konusu ateşte, zayıf düşer. Bu durum, -tıpkı her gün gelen ateşte olduğu gibi- midenin balgam üretmesine sebep olur. Yavşan otunun yedinci günden sonra içilmesinin sebebi, hastalığın olgunlaşma alametleri ortaya çıkmamasıdır. [Eğer hastalık olgunlaşmadan önce içilirse] böylece yukarıda beyan ettiğimiz kötü şeyler ortaya çıkabilir.

Aynı şekilde halis olmayan gün aşırı ateşe yakalanan kişiler de karnı yumuşatan şeylerle fayda elde eder. Bu şeylerden bazıları çıyan otu (bis-fâyc-polypodium vulgare) ve gündüz güzeli (leblâb) bitkisi gibi müstakil şeylerdir. Bazıları sakomonyayı (scammony-mahmûde) içeren karışım gibi mürekkep şeylerdir.

فينبغي أن يُداوى بالأشياء التي تقطع وتسخن، كيما يرق غلظا البلغم ولزوجته، وتسخن برودته، ويصير مع ذلك سهل الخروج والاستفراغ. ومثال ما يفعل به ذلك كشك الشعير إذا ألقى فيه الفلفل،^٢ فإنّ كشك الشعير من طريق أنّه يجلو، هو نافع لمثل هذه الحميات، ومن طريق أنّه بارد رطب - فهو من هذا الوجه مطابق لمزاج البلغم زائد فيه - احتيج إلى أن تُكسر هاتان الكيفيتان فيه بخلط^٣ الفلفل معه.

وإذا كانت الغب خالصة، فينبغي أن يكون أعظم العناية بتطفئة سوء مزاج الحمى، وقليل^٤ العناية باستفراغ الخلط الفاعل للحمى. وإذا لم تكن خالصة، فأعظم العناية يبغي أن تكون باستفراغ الخلط الفاعل للحمى وأقلها بالتطفئة.

قد يبغي أن تُداوى الغب التي ليست بخالصة، مع سائر ما وصفنا بالأشياء المدرة للبول. وهذه الأشياء منها ما حرارته ويبسه كثير، وما كان كذلك فليس يصلح لمثل هؤلاء، وذلك لأنّها تزيد في حرارة الحمى بحدتها، وإذا هي أفنت ما في البلغم من الجزء الرطب، خلّفت منه بقية غليظة أرضية عسرة التحلل. ومنها ما حرارته ويبسه باعتدال، وما كان كذلك فهو أنفع لهؤلاء. وقد يتفعون هؤلاء بشرب الأفسنتين الرومي، إذا شربوه من بعد اليوم السابع. أما الأفسنتين فلائنه يستفرغ المادة الفاعلة للحمى، ويقوي المعدة، فإنّ المعدة على الأمر الأكثر تكون في هذه الحمى ضعيفة، وهي السبب في تولد البلغم، كمثّل ما يتولد فيها^٥ البلغم في الحمى المواظبة. وأما بعد اليوم السابع، فكيفما لا يكون شربه قبل أن تتبين علامات النضج، فيحدث عنه ما وصفنا قبل من المكاره.

ويتفعون أيضاً أصحاب الغب التي ليست بخالصة بالأشياء الملبنة للبطن. وهذه الأشياء منها أشياء مفردة، بمنزلة البسفانج^٦ واللبلاب، ومنها أشياء مركبة، بمنزلة الأخلاط التي يقع فيها شيء من السقمونيا.

١ أ.ج: غليظ.

٢ ب: كشك الشعير بالفلفل.

٣ ب: يكسر هاتين الكيفيتين منه بخلط.

٤ ب - و.

٥ أ.ج - و.

٦ ب - ما.

٧ ب: منها.

٨ ب: البسفانج.

Gün aşırı ateşe yakalanan kişilerin yemekten sonra kusturulması yöntemi de kullanılır. [Birincisi] çünkü yemekten önceki kusmanın durumu, şiddetli bir zorlama ile meydana gelir. Zira bu durumda midede bulunan şeylerin tahliyesi zor ve meşakkatli olur. Yemekten sonra kusma, kolaydır. Midede bulunan kötü hıltı tahliye etmek, daha kolay ve daha iyidir. Çünkü mide için çok şeyi defetmek az bir şeyi defetmekten daha kolay ve daha hafiftir. Bundan dolayı tabiatın, kötü hıltı yemeklerle birlikte itmesi, söz konusu kötü hıltı tek başına itmesinden daha kolay ve daha hafiftir. İkincisi midedeki hıltı, keskin safra cinsinden olursa yemeğin kendisine karışması ile mutedil hale gelir ve bunun tahliyesi kolay olur. Dışarı çıkması ve geçmesi esnasında bu, midenin ağzına ve yemek borusuna zarar vermez. Eğer midedeki hıltı yoğun balgam cinsinden ise yiyecekte bulunan inceltici kuvveden dolayı balgam parçalanır ve incilir. Bundan dolayı ne zaman ki kusma ile mideden balgam tahliye etmek istersek kusturma istediğimiz kişiye, kusturma kuvvesi bulunan şeyleri yediririz.

Durum açıkladığımız gibi olursa, gayri halis gün aşırı ateşe yakalanan kimsede kan galip gelirse, ondan kan almamız gerekir. Eğer bu kişide balgam galip ise bu durumda onu bir gün besleyip bir gün beslemememiz ve balgamı parçalayan ilaçlarla birlikte ona arpa keşki gibi incelten gıdalar vermemiz gerekir.

Dışarıdan midenin tedavisi, midenin ve batnın üzerine konulan ısıtıcı, olgunlaştırıcı, gevşetici yakı ve yakı kaynatılan ılık su/bandaj (nutûlât)¹ gibi şeylerle ve hastalık olgunlaştıktan sonra hamamda banyo yaptırmakla yapılır. İçeriden midenin tedavisi, söz konusu maddeyi tahliye eden şeylerle yapılır. Bu şeylerin, hastalığın olgunlaşma alametleri ortaya çıktıktan sonra kullanılması gerektiği açıktır. Bu şeylerden bazıları idrar söktürme yoluyla etkide bulunur. Bunun örneği, suda kaynatılmış kereviz ve sekencebîndir.² Bu şeylerden bazıları batında ishal yoluyla etkide bulunur. Bunun örneği, yavşan otu (efsentîn), batnı boşaltan şeyler ve sert lavmandır. [Hastalığın olgunlaşmasından sonra mideyi içeriden tedavi eden] şeylerden bazıları temizleyen ince yiyeceklerin alınmasından sonra kusma meydana getirir. Bunun örneği, arpa keşkidir.

1 İlaça batırılarak ya da kaynatılarak yünden yapılan bir yakı türü.

2 Farsça bir kelime olup bal ve sirkeden yapılan bir içecek.

وينبغي لهم أيضًا أن يستعملوا القيء بعد الطعام. [الأولى] لأنّ القيء قبل الطعام هي شيء يجري أمره على الاستكراه الشديد، واستفراغه لما في المعدة يكون بمشقة وعسر. والقيء بعد الطعام أمره سهل، واستفراغه لما في المعدة من الخلط الرديء أهون وأجود، وذلك لأنّ دفع الشيء الكثير أهون وأخف من دفع الشيء اليسير، ولذلك صار دفع الطبيعة للخلط الرديء مع الطعام أهون وأخف من دفعه وحده. والثانية أنّ الخلط الذي في المعدة إن كان من جنس المرار الحاد، اعتدل بممازجة الطعام له، وسهل استفراغه، ولم يضر بضم المعدة والمري في ممره بهما وخروجه منهما. وإن كان من جنس البلغم الغليظ، قطع ورق بما في الغذاء^١ من القوة الملطفة. ومن أجل ذلك متى أردنا أن نستفرغ من المعدة بلغمًا بالقيء، إنّما نطعم^٢ من نريد به^٣ ذلك أشياء من الطعام قوتها هذه القوة.

وإذا كان الأمر على ما وصفنا، فقد ينبغي لنا إن كان الدم هو الغالب على صاحب الغب التي ليست بخالصة، أن نفضله العرق، وإن كان البلغم أغلب فينبغي أن نغذوه يومًا ويومًا لا، ونجعل الغذاء غذاءً ملطفًا، بمنزلة كشك الشعير مع شيء من الأدوية التي تقطع. وتعالج المعدة من خارج بأشياء توضع عليها، وعلى البطن، من الأضمدة والنطولات التي تسخن وتنضج وترخي، وبالاستحمام^٤ في الحمام من بعد ما تنضج العلة. ومن داخل بالأشياء التي تستفرغ المادة. والأمر في هذه بين^٥، أنّه إنما ينبغي أن نستعمل من بعد ما تظهر علامات النضج، وبعض^٦ هذه تستفرغ المادة بإدرار البول، بمنزلة طيبخ الكرفس والسكنجين، وبعضها يفعل ذلك بإسهاله البطن، بمنزلة الأفسنتين، والأشياء التي تطلق البطن، والحقن والحادة. وبعضها يفعل ذلك بالقيء من بعد^٧ ما يتناول الأظعمة الملطفة التي تجلو، بمنزلة كشك الشعير.

١ ب: وإن كان من جنس البلغم الغليظ يقطع ورق بما في الطعام.

٢ أ ج: نطعم.

٣ ب: من بدنه.

٤ أ - و.

٥ أ ج: والأمر بين هذا وبين.

٦ أ ج: وفي بعض.

٧ أ - بعد.

٨ ب - ما.

Dört günde bir gelen ateşte de aynı tedavi kullanılır. Söz konusu ateşe yakalanan kişide galip olan şeyin kan olduğu görülürse kişinin sol kolundaki bir damardan kan alınması gerekir. Kan aldığımız zaman akan kana bakarız, eğer kan siyah ise hastanın akıbetinin iyiye gideceğine güvenerek kanı akıtırız. Eğer kan, kırmızı ise kanın akmasını durdururuz. Çünkü durumu bu şekilde olan kan, iyidir ve faydalıdır. Hastalıktan dolayı tahliye yoluyla kişinin kuvveti çözüleceği ve zayıflayacağı için bu hastalıktan dolayı tahliye yapılması doğru değildir. Dört günde gelen ateşin başlangıcında galip gelen şey kan değilse, bu ateşin fail hıltı olgunlaşmamış, koyu, kalın, kötü ve çıkması zor olduğunda, söz konusu hıltın çekilmesi ve zorla tahliye edilmemesi gerekir. Çünkü biz bunu ne zaman yaparsak hıltın kötülüğü ve direnci artar. Hastaya verilen müşhil ilaç, kara (sevdâ) hıltı tahliye etmeye güç yetiremediğinde müşhil ilaç kara (sevdâ) hıltı dışında bedenün ihtiyaç duyduğu faydalı hıltları tahliye eder. Bu da bedene iki açıdan zarar verir: Birincisi bu, bedende kalmakla fayda veren hıltı ortadan kaldırır. Diğeri de bedenün kendisine ihtiyaç duymadığı ve faydalanmadığı aksine ağrı ve eziyet veren hıltı bırakır. Hastalığın olgunlaşma alametleri ortaya çıktıktan sonra yapılan tahliyeye gelecek olursak kara (sevdâ) hıltı tahliye edecek ilaçların hastaya içirilmesi gerekir. Bunun örneği, cin saçı (eftimûn-cuscuta epithimum) ve kara çöpleme (el-harbak-helleborus)¹ bitkisidir.

Dört günde bir gelen ateşe yakalanan kişiye verilen gıda, bazı özellikleri içine almalı bazı özelliklerden de beri olmalıdır. Gıdanın içinde bulunması gereken özelliklere gelecek olursak gıdalar, iyi/kaliteli kan üreten, hafifleten, şişkinliği gideren ve karnı yumuşatan özelliklere sahip olmalıdır. Kaliteli kan üreten şeylere gelecek olursak bunların kullanılması, kötü hıltı galip gelmesi, üstün gelmesi ve baskın gelmesi içindir. Bu ateşteki kötü hıltı -yani (sevdâ) hıltı- soğuk ve kuru olduğu için gıdanın, harareti ile onu hafifletip eritmesi ve rutubeti ile çözmesi için sıcak ve rutubetli olması gerekebilir. Gıdanın hafifletmesi ise söz konusu sevdâ hıltını inceltip hafifletmesi içindir. Bedendeki gazı sökmesi ve gidermesi ise sevdâ hıltının mide ve dalakta ürettiği hava ve şişkinlikten dolayıdır. Karnı yumuşatması ise tek tek orada biriken şeyleri azaltmak içindir. Bunun örneği, peynir suyu, bal, yağ ile yapılan çorbalar, el-merî,² ve karnı yumuşatan bitkilerdir.

1 Halk arasında bohaça otu, zehirli güzellik, siyah harbak, boynuz otu gibi isimlerle bilinir.

2 Bu kelime tespit edilememiştir.

وكذلك الأمر في علاج^١ حمى الربع أيضًا^٢، أنه إن كان الدم فيها يرى أنه^٣ الغالب على صاحبها، فينبغي أن نصد له عرقًا من اليد اليسرى. فإذا فصدنا العرق نظرنا إلى الدم، فإن كان أسود، أخرج^٤ على ثقة من حسن العاقبة، وإن كان أحمر قطعنا أن^٥ ما كان كذلك فهو دم نافع جيد، وليس يأمن على صاحبه - إن استفرغ^٦ - أن تنحل قوته وتضعف باستفراغه من العلة. وإن لم يكن الدم غالبًا، ففي أول الأمر ما دام الخلط الفاعل لهذه الحمى غير نضيج عاتيًا^٧ رديًا غليظًا عسير الخروج، فينبغي^٨ أن لا نجتذبه ونستفرغه باستكراه، لأننا متى فعلنا ذلك به^٩، ازداد عتوًا ورداءة، وإذا لم يقدر الدواء المسهل الذي يسقاه العليل أن يستفرغ الخلط السوداوي، استفرغ غيره من الأخلاط النافعة التي يحتاج إليها، فيضر ذلك بالبدن من وجهين. أحدهما أنه ينحي عنه الخلط الذي ينتفع بمقامه في البدن، والآخر أنه يخلي الخلط الذي لا يحتاج إليه ولا ينتفع به، بل يضر ويؤذي. وأما فيما بعد ذلك عندما تظهر علامات النضج، فينبغي أن يُسقى العليل الأدوية التي تستفرغ الخلط السوداوي، بمنزلة الأفيثيمون^{١٠} والخريق الأسود.

وأما الغذاء الذي يغتذى به صاحب الربع، فينبغي أن يكون جامعًا لخصال بريئًا من خصال. أما الخصال التي ينبغي أن يكون جامعًا لها، فهي أن يولد دمًا جيدًا، وأن يلطّف، وأن يذهب بالنفخ^{١١}، وأن يلين البطن. أما توليد الدم الجيد، فكيفما يقهر الخلط الرديء ويعلو ويقوى^{١٢} عليه، ولأن الخلط الرديء في هذه الحمى باردٌ يابس، أعني الخلط السوداوي. قد ينبغي أن يكون الغذاء حارًا رطبًا، كيما يلطّف بحرارته، ويذيب ويحل برطوبته. وأما تلطيفه، فكيفما يلطّف ويرق به هذا الخلط السوداوي. وأما إذهابه الرياح وطرده^{١٣} لها، فلموضع ما يولده الخلط السوداوي من الرياح والنفخ في المعدة والطحال^{١٤}. وأما لإلانتة للبطن، فكيفما ينقص^{١٥} ما يجتمع أولًا فأولًا، بمنزلة ماء الجبن، والعسل، والأحساء المتخذة بالزيت والمرى والبقول المليئة للبطن.

١ ب - علاج.	٧ أ ج: استفرغنا.	١٣ أ ج - يقوى.
٢ ب - أيضًا.	٨ أ ج: عاميا.	١٤ أ ج: فطرده.
٣ أ ج: هو..	٩ ب - فينبغي.	١٥ ب: وفي الطحال.
٤ ب: وإن فصدنا..	١٠ ب: لأنك متى فعلت به ذلك.	١٦ أ ج: ينفض.
٥ أ ج: أخرجنا..	١١ أ ج: الأفيثيمون.	
٦ ب: قطع لأن.	١٢ ب: النفخ.	

Gıdaların beri olması gereken özelliklere gelecek olursak bunlar gıdanın, kötü hılt doğuran herhangi bir hıltta ve kalın bir cevhere sahip olmasıdır. Yoğun gıdalar, tahliye engeller ve sevdâ hıltını arttırır. Gıdaların içinde bulunmaması gereken özelliklere soğukluk, şişkinlik yapan ve kuruluk ile batnı kabız eden özellikler de eklenir.

Dört günde bir gelen ateşe yakalanan kişinin yediği yemek kuşlardan ve balıklardan müteşekkil olmalıdır. Kuşlara gelecek olursak bunlar, sazlıkta yuvalanan su kuşlarından olmamalıdır. Çünkü sazlıklarda yuva yapan her kuşun etinde fazlalıklar söz konusudur. Zira onlar çürük çamurlarla beslenirler. Balıklar ise hazmı kolay olanlardandır. Bunun örneği, Yunancada *tavi'lasafaru*¹ olarak isimlendirilen balıktır.

Eğer tabiat, gerektiği şekilde gıda ile yumuşamazsa bu durumda lavman kullanılır. Lavmanlardan, söz konusu hıltın kuruluğunu yumuşatması ve tahliye için uygun ve elverişli hale getirmesi için öncelikle yumuşak olanı; bundan sonra ise güçlü olanı kullanılır. Çünkü söz konusu hıltın kalınlığının, kolay olmayan bir zorlama ile tahliye edilmesi gerekir. Zira söz konusu hılt ancak zorlamaya boyun eğmekte ve cevap vermektedir.

Dört günde bir gelen ateşe yakalanan kişi *tarih*² yemelidir. Bunu yemek olarak değil ilaç olarak tüketecektir. Hastalığın olduğu günlerde keyfiyetinden ve cevherinden faydalanmak için günde bir defa yiyecektir. Keyfiyeti ile fayda elde etmesine gelecek olursak bu, söz konusu sevdâ hıltının sertliğini yumuşatmak ve inceltmek içindir. Cevheri ile fayda elde etmesine gelecek olursak bu, muteber şekilde bedende bir artmaya neden olmamasıdır. Çünkü tarihtan doğan hılt, sevdâ hıltıdır. Şöyle ki balığın tabiatında soğukluk ve kalınlık söz konusudur. Tuzun ve geçen zamanın tabiatında kuruluk söz konusu olur.

Aynı şekilde dört günde gelen ateşe yakalanan kişinin, sıcak [tabiatlı] macunları ateş günlerinde günde bir defa kullanması gerekir. Sıcak macunların kullanımına olan ihtiyaç, bunların harareti ile sevdâ hıltını inceltmesidir. Sıcak macunların günde bir defa kullanılma ihtiyacı bunların harareti ile sevdâ hıltının kalın olan kısmını bırakarak ve kuruluğunu arttırarak onun ince ve latif kısmına yönelip onu yok etmemesi içindir. Aynı şekilde söz konusu macunun, hemen sevdâ hıltını eritip yayarak onun kötü etkisini kat kat arttırmaması içindir.

1 Bu kelime tespit edilememiştir. Bu kelime ile maksat, daha önce geçen kaya balıkları olabilir.

2 Tuz ile terbiye edilmiş küçük balık.

وأما الخصال التي ينبغي أن يكون بريئاً منها، فهي توليد الأخلاط الرديئة، أي الأخلاط كانت، وغلظ الجوهر. فإنّ الغذاء الغليظ يمنع الاستفراغ، ويزيد في الخلط السوداوي. ويضم إلى^١ هذه الخصال أيضاً البرودة، وتوليد النفخ، واليبوسة، وحبس البطن.

وينبغي أن يكون ما يتناوله صاحب الربع من الأغذية، من الطير والسمك. أما من الطير فما لم يكن من طير الماء الذي يأوي الآجام، لأنّ كل طير مأواه الآجام ففي لحمه فضول، لأنّه إنّما يغتذي بالحماة^٢. وأما من السمك فما سهل استمراؤه، ولأنّ لحمه، ولم تكن له لزوجة، بمنزلة السمك^٣ المسمى باليونانية طويعلا سفارو^٤ في لغة اليونانيين.

وإنّ لم تلن^٥ الطبيعة بالغذاء كما ينبغي، فلستعمل الحقن. وتُستعمل منها أولاً الحق اللينة، كيما ترطب يبوسة هذا الخلط، وتصلحه، وتهيئه للاستفراغ، ثم من بعد هذه الحق القوية^٦، لأنّ غلظ هذا الخلط يحوج إلى أن يُستكره على الاستفراغ استكراهاً ليس باليسير، وذلك أنّه لا يجيب ولا يطاوع إلا بكد.

وينبغي أيضاً لصاحب الربع أن يتناول الطريخ، ولا يتناوله على أنّه غذاء لكن على معنى الدواء، يتناوله في الأيام مرة، كيما ينتفع بكيفيته وبجوهره. أما بكيفيته فليرق ويلطف بها غلظ هذا الخلط السوداوي، وإما بجوهره فبأن لا يزيد في البدن شيئاً زيادة لها قدر، لأنّ الخلط المتولد من الطريخ إنّما هو سوداوي، وذلك أنّ^٧ من طبيعة السمك البرودة والغلظ، ومن طبيعة الملح ومن تقادم العهد اليبوسة.

وكذلك ينبغي لصاحب هذه الحمى أن يستعمل أيضاً المعجنات الحارة مرة في الأيام. والحاجة إلى استعماله المعجنات الحارة، هي أن تكون هذه تلتطف بحرارتها الخلط السوداوي. وأما الحاجة إلى أن يكون ذلك مرة في الأيام، فهي أن^٨ لا تحمل بحرارتها على الشيء اللطيف الرقيق فتفنيه، وتدع الشيء الغليظ وتزيده يبساً، وأن^٩ لا تذيب أيضاً هذا الخلط السوداوي وتنشره دفعة، فيتضاعف شره.

١ ب: ومن.
٢ ب: الحماة.
٣ أ - السمك.
٤ ب: طريعلا وسفارو واوسهم.
٥ ب: تلين.
٦ ب: العفونة.
٧ أ ج: أنّ له.
٨ ب - أن.
٩ ب - أن.

Yine dört günde gelen ateşe yakalanan kişinin, mutedil miktarda yürüyüş ve ovalama yapması gerekir. Çünkü bu iki şey ile bedenün gözenekleri genişler ve söz konusu madde inceler, latif hale gelir ve maddenin bir kısmı çözülür.

5 Dört günde gelen ateşe yakalanan kişinin banyo yapmasına gelecek olursak bunu biz kesinlikle kullanmıyoruz. Eğer hasta kendi başına bunu kullanırsa, az miktarda kullansın. Çünkü banyodan dolayı maruz kalınan durum, söz konusu maddeyi eritir ve yayar. Bu da üç açıdan zararlıdır: Birincisi kendisinden fayda elde edilmeyen kötü şey, fayda veren iyi şey
10 ile karışıp onu bozar. İkincisi söz konusu maddenin latif kısmı çözüldüğünde, maddenin geri kalan kısmı kalın olup bunun çözülmesi ve tahliye edilmesi zor olur. Üçüncüsü banyonun zorlamasıyla söz konusu maddenin kalın kısmı eriyip daha önce ulaşamadığı dar kanallara ulaştığında bu şey, kanallarda tıkanıklık meydana getirir.

15 Ateşlerin her birinin zirve noktasının dikkate alınması gerekir. Eğer ateşin zirvesi yakın ise kullanılan tedbir ince olur. Eğer zirvesi uzak ise ve ateş, süresi uzun ateşlerden ise bu durumda başlangıçta tedbir, hastanın hastalığı zirvesine ulaşmadan önce kuvvetin zayıflayıp düşmemesi için kalın olur. Hastalık zirvesine yaklaştıkça kademeli şekilde tedbirin yoğunluğunun azaltılması ve buna göre hafifliğinin arttırılması gerekir. Hastalık
20 zirvesine ulaştığında tedbir, tabiatı gıda hazmetmekle meşgul etmemek için ince olmalıdır. Dolayısıyla yoğun tedbir, hastalıkla mücadele konusunda tabiatı geri durmaya zorlar. Eğer hastalık zirveyi aşarsa kademeli olarak -tıpkı hastalık zirvesine ulaşmadan önce tedbiri kademeli olarak
25 latif hale getirdiğimiz gibi- yine tedbiri yoğun haline döndürmemiz gerekir. Çünkü bu esnada biz, geçirdiği güçlükten kurtarınca kadar kuvveti diriltmek ve beslemek istiyoruz.

Dört günde gelen ateş zirve noktasına ulaştığında bu ateşe yakalanan kişinin ince tedbir, hareketi azaltma ve dinlenme (sükûn) yöntemi kullanılarak tedavi edilmesi gerekir. Çünkü hareket, tabiatın hareketini keser
30

وينبغي^١ لصاحب حمى الربيع أن يستعمل المشي والتدليك بمقدار معتدل، لأنّه يمكن أن تتسع بهذين مسام البدن، وترق المادة، وتلطف، فينحل بعضها.

وأما الاستحمام فإما أن^٢ لا نستعمله أصلاً، وإما إن هو استعمله، فليستعمل منه اليسير. وذاك أن الذي يعرض من الحمّام أن المادة تذوب وتتشتر، فيضر ذلك من ثلاثة وجوه. أحدها أن الشيء الرديء الذي لا يُنتفع به، يخالط الشيء الجيد الذي ينتفع به^٣ فيفسده. والثاني أنّه إذا تحلل من المادة لطيفها، صار باقيها غليظاً يعسر تحلله واستفراغه. والثالث أنّه إذا ما ذاب، ووصل الشيء الغليظ -بإزعاج الحمام له- إلى المواضع التي لم يكن يصل إليها من المجاري الضيقة أحدث فيها سداً.

ينبغي أن يُنظر في كل واحدة من الحمّيات إلى منتهاها، فإن كان منتهاها قريباً، جعل التدبير لطيفاً، وإن كان بعيداً، أنقص من التلطيف.^٤ وإن كانت من الحمّيات التي تطول مدتها، فينبغي أن يكون التدبير في أول الأمر غليظاً، كيما لا تخور القوة وتضعف قبل أن يبلغ المريض منتهى^٥ مرضه. وكلما قارب المرض منتهاه أولاً فأوَّلاً، فينبغي أن يُنقص من غلظ التدبير، ويزاد في لطافته بحسب ذلك. فإذا صار المرض إلى المنتهى، فينبغي أن يكون التدبير لطيفاً كيما^٦ لا يشغل الطبيعة بهضم الغذاء، ويضطرها بذلك إلى التقصير في مجاهدة المرض. حتى إذا جاز المنتهى رددنا التدبير إلى الغلظ أولاً فأوَّلاً، بمقدار ما رددنا في لطافته قبل المنتهى أولاً فأوَّلاً، وذلك أننا^٧ نريد في هذا الوقت أن ننعش القوة ونغذيها حتى نستنقذها مما مر بها من الجهد.

وإذا صارت حمى الربيع إلى منتهاها، فينبغي أن ندبر صاحبها بالتدبير اللطيف، وأن نستعمل الخفض والسكون، لأنّ الحركة من شأنها أن تقطع حركة الطبيعة

١ ب: وينبغي أيضاً.

٢ ب: فإنا.

٣ ب - يخالط الشيء الجيد الذي ينتفع به.

٤ ب: إذا نادا.

٥ ب - أنقص من التلطيف.

٦ ب - إن.

٧ ب: إلى منتهى.

٨ ب: لكيما.

٩ ب: لأننا.

ve onun hastalıkla mücadele etmesini engeller. Yine bu ateşe yakalanan kişinin, sevdâ hıltını attıran ve onu tahliye eden ilaçların kesintisiz şekilde iştirilmesi yoluyla tedavi edilmesi gerekir. Çünkü bu esnada sevdâ hıltı olgunlaştı, inceldi, latif hale geldi ve dışarıya kolayca çıkmak ve tahliye edilmek için hazır hale geldi. Eğer sevdâ hıltı ince ve latif hale gelirse bunun, cin saçı (eftimûn-cuscuta epithimum) ve kara çöpleme (el-harbak-helleborus) kullanılarak tahliye edilmesi gerekir. Eğer sevdâ hıltı kalın olursa bunun, beyaz çöpleme ile tahliye edilmesi gerekir. Çünkü beyaz çöplemenin işi, kalın ve soğuk hıltı tahliye etmektir. Bedende balgam ve sevdâ hıltı dışında bu niteliğe haiz başka bir hılt yoktur.

Aynı şekilde bu esnada hastaya tiryak iştirilmesi gerekir. Çünkü tiryak, incelten bir ilaçtır. Söz konusu sevdâ hıltından geriye bir şey kalmış olursa, tiryak onu tahliye eder, çıkarır ve çözer. Aynı şekilde hastaya sakız reçinesinden (asafetida-haltît)¹ yapılan macun gibi tiryak makamında bir ilaç da iştirilir. Bu ilaçlar hastalık olgunlaştıktan sonra iştirilmelidir. Çünkü söz konusu ilaçlar, hastalığın başlangıcında olgunlaşma alametleri ortaya çıkmadan ve hastalık zirveye ulaşmadan önce iştirilirse, hastalığın fail hıltını tahliye etmeye güç yetiremeyip hıltı hareket ettirir, kıskırtır ve yayar. Söz konusu hılt kıskırtıldığında ve yayıldığında, faydalı ve iyi olan hıltlarla karıştığında bunları değiştirir ve kendi tabiatına dönüştürür. Kötü hılt bunu bedeninde sadece bir yerinde yaparsa, bu durumda dört günde bir gelen ateşin büyüklüğü ve gücü artar. Sonuç olarak pis ve kötü bir ateş meydana gelir. Kötü hılt, eğer iki veya üç yerinde çürüklük oluncaya kadar bunu bedeninde iki veya daha fazla yerinde yaparsa bundan dolayı dört günde gelen ateşin iki veya üç türü ortaya çıkar.

Hastalıklar iki çeşittir. Bunlardan bazıları müzmin olup süresi uzundur. Bazısı keskin olup süresi kısadır. Süresi uzun müzmin olan hastalıklarda, hastalığın olgunlaşmasını beklememiz gerekir. Bu durumda hastalığın olgunlaşma alametleri ortaya çıkmaksızın ve tabiatın hastalığa karşı bizim yardımımıza ihtiyaç duyduğunu görmeksizin arıtıcı müshil ilaçlar hastaya iştirilmez. Söz konusu durum ortaya çıktığında hastanın bedenini hastalığın fail hıltından arıtacak müshil ilaçlar iştiririz. Ancak ilaçtan önce, söz konusu hıltı elverişli hale getirmek ve ishal yoluyla çıkarmak için hıltı hazırlar ve elverişli hale getiririz.

1 Geçmişte spazm giderici olarak kullanılan, tadı ve kokusu güçlü olan kahverengimsi bir sakız reçinesi.

وتعوقها عن الجهاد. وأن يشرب الأدوية التي تنفض الخلط السوداوي وتستفرغه ويواتر شربها، لأنّ الخلط السوداوي في ذلك الوقت قد نضج ورق ولطف، واستعد وتهياً للخروج والاستفراغ بسهولة. وينبغي أن نستفرغ الخلط السوداوي إن كان لطيفاً رقيقاً بالخربق الأسود والأفثيمون^١، وإن كان غليظاً فبالخربق الأبيض، لأنّ الخرق الأبيض^٢ من شأنه إخراج الخلط البارد الغليظ، وليس في البدن من الأخلاط على هذه الصفة إلاّ البلغم والسوداء.

وينبغي أيضاً أن يُسقى المريض في هذا الوقت تريباقاً لأنّه دواء يلطّف، وإن كان قد بقيت أيضاً من ذلك الخلط السوداوي بقية استفرغها وأخرجها وحللها. ويسقى أيضاً من الأدوية ما هو في قياس التريباق، بمنزلة الدواء المعجون المتّخذ بالحلتيت^٣. وإنّما صارت هذه الأدوية تُسقى بعد نضج العلة، لأنّها إن سقيت في أول الأمر قبل أن تتبين علامات النضج، ويبلغ المرض متناه، لم يمكن^٤ الدواء استفرغ الخلط الفاعل للمرض فيحركه ويشيره وينشره. وإذا ثار هذا وانتشر وخالط الأخلاط الجياد النافعة غيرها وأحالها إلى طبيعته، فإنّ^٥ هو فعل ذلك في موضع واحد من البدن فقط، ازدادت الحمى بذلك عظماً وقوة، وصارت حمى سوء خبيثة. وإن فعله في موضعين من البدن، أو في أكثر حتى تكون العفونة^٦ في موضعين أو ثلاثة، حدثت عنه حميان أو ثلاث حميات ربع.

الأمراض صنفان، منها مزمنة طويلة المدة، ومنها حادة قصيرة المدة. وما كان من الأمراض مزمن طويل المدة، فينبغي لنا أبداً أن ننتظر فيه نضج العلة، ولا نسقي المريض شيئاً من الأدوية المنقية المسهلة دون أن تتبين علامات النضج، ونرى الطبيعة قد احتاجت متاً إلى المعاونة لها على العلة. فإذا كان ذلك الوقت، سقينا المريض دواءً مسهلاً ينقي بدنه من الخلط الفاعل للعلة، بعد أن تتقدم أوّلاً فنصلح ذلك ونهيئه^٧ لسهولة الخروج بالإسهال،

١ أ ج: الأفثيمون.
٢ ب: لأنّ هذا الخرق.
٣ ب: بالحلتيت.
٤ ب: يكن.
٥ ب: وإن.
٦ ب: العقوبة.
٧ أ ج: نهئة.

Bu da zufa otu (ez-zûfa-hyssopus) veya dağ nanesi (el-futenci'l-cebelî) veya yabani kekik (el-hâşe) veya yabani nane (el-futenci'l-beri') ile birlikte kaynatılmış bal suyu içermekle yapılır.

Kısa süreli keskin hastalıklara gelecek olursak bunların çoğunda fail madde olgunlaşınca kadar tek bir organda sakin ve sabit kalır. Durumu bu şekilde olan keskin hastalıkların çoğunda, süresi uzun olan hastalıklarda yapıldığı gibi hastalık zirveye ulaşana kadar ilaçlar araştırılmalıdır. Keskin hastalıkların az bir kısmında ise buna neden olan fail hılt, bir organdan diğerine hareket eder ve bu, hastalığın başlangıcında hastaya zarar verir. Durumu böyle olan keskin hastalık için hastalığın olgunlaşması beklenmeksizin tahliye yapılması gerekir. Maddenin tahliyesi şu durumların bilinmesi ve söz konusu hıltın detaylıca incelenmesinden ve araştırılmasından sonra olur. Söz konusu durumlar şunlardır: Hılt ince, latif, çıkması kolay, yapışkanlığı az ve bunların aksi durumda olmaması, hastanın hasatlığının sebebinin şiddetli hazımsızlık olmaması; iç organlarda şişlik, ateş harareti, yanların şişmesi ve yayılmasına sebep olan kalın gıdalar yenilmemesi; tahliye edilmesine gerek duyulan hıltın yöneldiği kanalların ve yolların geniş olması ve bunlarda tıkanıklık olmaması gerekir.

Dört Günde Gelen Ateşin Tedavisinde Kullanılan Şeylerin Sayımı

Bir tabip söz konusu bedende kanın galip geldiğini görürse, dört günde bir gelen ateşin tedavisinde kullanılan şeylerin düzeni şu şekilde olur: Öncelikle bu ateşe yakalanan kişiden, damardan kan alma yoluyla kan çıkarılır. Bundan sonra sıcak, nemlendirici, inceltici, şişkinliği çözücü, gaz çıkarıcı, karnı yumuşatıcı olmakla birlikte kaliteli kan meydana getiren besinlerle hasta beslenir. Sonrasında kişi lavmanlarla tedavi edilir. Lavmanlardan öncelikle yumuşak olanı; sonrasında ise sert olanı kullanılır. Ateş günlerinde, ateşe neden olan söz konusu maddeyi incelten ve latif hale getiren bazı ilaçlar içirilir. Bundan sonra yürüyüş ve ovalama yöntemi kullanılır. Ancak banyo yaptırılmaz. Hastalığın zirvesinin vakti geldiğinde ince bir tedbir, sakinlik ve hareketsizlik kullanılır. Tiryak gibi çokça kuru-tan, ısıtan ilaçlar ve sevdâ hıltını tahliye eden ilaçlar içirilir.

بأن يُسقى المريض ماء العسل مما^١ قد طبخ معه زوفا أو الفوتنج الجبلي^٢ أو حاشا أو فوتنج^٣ بري.

وأما الأمراض الحادة، فأكثرها تكون المادة فيها ساكنة قارة في عضو واحد لا تزال فيه إلى أن تنضج. وما كان من الأمراض الحادة كذلك، فينبغي لنا أن ننظر بالأدوية إلى أن يبلغ منتهى المرض، مثل؛ ما يُفعل في الأمراض التي تطول مدتها، وفي قليل من الأمراض الحادة، حتى^٤ تكون الأخلاط الفاعلة لها تنتقل من عضو إلى عضو، وتؤدي المريض بانتقالها في أول المرض. وما كان كذلك، فينبغي أن نستفرغ ولا نتنظر به نضج العلة، وليكن استفراغه بعد أن يستقصى البحث عن تلك الأخلاط، ويعلم^٥ أنها رقيقة لطيفة سهلة الخروج قليلة اللزوجة، لا على خلاف ذلك، وأن المريض لم يكن سبب علته تخمًا كثيرة، وتناول أطعمة غليظة حدث به بسببها انتفاخ الجنين وتمدهما، وحرارة الحمى، وورم في الأحشاء، وأن الطرق والمجاري التي فيها يريد أن يجري ذلك الخلط الذي يُحتاج إلى استفراغه واسعة^٦ لا سدة فيها.

تعديده^٨ الأشياء التي تُداوى به حمى الربع

هو أن يُخرَج لصاحبها دم بفصد العرق، إن رأى الطبيب أن الدم غالب على البدن، ثم يغذى بأغذية تولد دمًا جيدًا، وتكون مع هذا حارة رطبة ملطفة تحل النفخ وتطرد الرياح وتلين البطن. ثم يعالج بالحقن، ويستعمل منها أولًا الحقن^٩ اللينة، وفيما بعد ذلك الحادة. ويُسقى مرة في الأيام بعض الأدوية التي ترقق بها المادة وتلطّف، ثم يستعمل المشي والتدليك، ويمسك عن الاستحمام. فإذا حضر وقت منتهى العلة، استعمل التدبير اللطيف والسكون والدعة، وشرب الأدوية التي تُخرج الخلط السوداوي، والأدوية التي تسخّن وتجفّف كثيرًا، بمنزلة الترياق.

١ أ.ج: ما.
٢ ب: أو فودنج جبلي.
٣ ب: فودنج.
٤ ب: إلى أن يبلغ منتهاه على مثل.
٥ ب - حتى.
٦ أ.ج: ونعلم.
٧ أ.ج: فينبغي أن تكون واسعة.
٨ أ.ج: تعديل.
٩ ب - الحق.

Nöbeti Her Gün Gelen Muvazibe Ateşin Tedavisi

Her gün gelen ateşin (muvaazibe) tedavisi de diğer ateşlerin tedavi edildiği gibi, ateşin hararetini söndürmek, kuruluşunu nemlendirmek ve ateşe sebep olan fail maddeyi tahliye etmekle olur. Söz konusu ateşteki fail madde, harareten daha baskındır ve bunun eziyeti daha çok olduğu için söz konusu maddenin tahliyesinde yukarıdaki uygulamalara dikkat etmemiz gerekebilir. Üç veya dört gün geçtikten sonra her gün gelen ateşin başlangıcında ateşli kişiye söz konusu maddeyi inceleyecek ve bir kısmını dışarı çıkartacak şeyler iştirilmesi gerekir. Bu şeylerin, ateşin birinci, ikinci veya üçüncü günlerinde iştirilmemesi gerekir. Söz konusu içecekler ancak bu dönemden sonra iştirilebilir. Çünkü ateşin harareti her gün devam ederse balgamı eritir ve inceltir. Dolayısıyla madde, tahliye edecek ilaçlara yani sekencebîn (sirkeli bal şerbeti) ve idrar sökücü şeyler gibi kendisi ile balgamın tahliye edildiği ilaçlara daha çok uyumlu hale gelir.

Daha sonra söz konusu ateş zirvesine ulaştığında işte bu anda inayetin (tedavi), mideye özellikle midenin ağzına yoğunlaşması gerekir. Biz daha önce şunu dile getirmiştik: Söz konusu ateş çoğunlukla özellikle balgam hıltının kendisinde toplandığı mide ağzındaki bir hastalıkla birlikte olur. Hastalık zirveye ulaştığı anda mideye ilişkin inayet, maddeyi tahliye etmeye yardımcı olacak şeylerin kullanılması ile olmalıdır. Çünkü bu vakitte söz konusu madde olgunlaşmıştır. Dolayısıyla maddenin, kusma, ishal, yakılar ile tahliye edilmesine ihtiyaç vardır. Tüm bu çeşit uygulamalar, hastalığa uygun değilse mideye zarar verir.

Her gün gelen ateşte ve bütün hastalıkların genelinde yöneldiğin yiyeceğin miktarını ve keyfiyetini şu üç şeyden hareketle bilirsin: Birincisi hastalık, diğeri kuvvet ve üçüncüsü de hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara delalet eden şeylerin cinsidir. Hastalığa gelecek olursak bunun, imtilâdan veya tahliyeden dolayı olup olmadığının bilinmesine ihtiyaç vardır. Kuvvete gelecek olursak bunun, güçlü veya zayıf olup olmadığının bilinmesine ihtiyaç vardır. Hastalığa uygun ve muhalif olan durumlara delalet eden şeylerin cinsine gelecek olursak bunlar, hali hazırdaki senenin dönemleri, yaş, alışkanlıklar, bölgeler, beden mizacı, hali hazırdaki havanın durumu, hastanın icra ettiği sanat/meslektir.

في علاج حمى المواظبة النائبة في كل يوم^١

فأما الحمى المواظبة في كل يوم، فإنها تُعالج أيضًا بمثل ما تعالج به^٢ سائر الحميات بتطفئة حرارة الحمى، وترطيب يبوستها، وباستفراغ المادة الفاعلة لها.^٣ ولأن المادة في هذه الحمى أكثر أذى وأغلظ أمرًا من الحرارة قد ينبغي أن تكون عنايتنا باستفراغها على حسب ذلك. وقد ينبغي في أول الحمى المواظبة بعد أن يكون أن جاز^٤ عليها ثلاثة أيام أو أربعة، أن يُسقى المحموم أشياء تطف المادة وترققها وتُخرج بعضها، وهذه أشياء ليس ينبغي أن يُسقاها^٥ في أول يوم ولا الثاني ولا الثالث، لكن بعد ذلك، لأن حرارة الحمى إذا واطبت في كل يوم أذابت البلغم ورقته، فكان مطاوعته للأدوية التي تستفرغ بها أكثر، أعني بالأدوية التي تستفرغ بها البلغم، مثل السكنجيين والأشياء المدرة للبول.

ثم إذا صارت هذه الحمى إلى منتهاها، فينبغي أن تكون العناية بالمعدة، وخاصة بقمها. فإننا قد قلنا: إن هذه الحمى أكثر ما تكون مع علة فم المعدة، الذي^٦ فيه خاضة يجتمع هذا الخلط البلغمي. والعناية بأمر المعدة في وقت منتهى العلة، ينبغي أن تكون بالأشياء المعينة على استفراغ المادة، لأن المادة في هذا الوقت قد نضجت، فيحتاج أن يستفرغها بالقيء والإسهال وبالأضمدة، وجميع هذه الأصناف إن لم تقع موافقتها أضرت بالمعدة.

الأشياء التي إذا قصدت نحوها، عرفت مقدار الطعام، وكيفيته في الحمى المواظبة وفي جميع الأمراض عامة ثلاثة. أحدها المرض، والآخر القوة، والثالث جنس الأشياء التي تدل بموافقتها وبمخالفتها. أما المرض، فيحتاج أن يعرف هل هو من امتلاء أو من استفراغ؟ وأما القوة، فيحتاج أن يعرف هل هي قوية أم ضعيفة؟ وأما الأشياء التي تدل بموافقتها ومخالفتها، فهي الوقت الحاضر من أوقات السنة، والسن، والعادة، والبلد، ومزاج البدن، وحال الهواء في الوقت الحاضر، والصناعة التي كان المريض يعالجها.

١ - النائبة في كل يوم. ٤ - أ ج - و.
٢ - ب - به. ٥ - أ ج: بعد أن يجوز.
٣ - أ ج - لها. ٦ - أ ج: يسقيها.
٧ - ب: التي.
٨ - ب - أن.
٩ - ب: مرنة.

Aynı düzeyde devam eden ateşlerde (mutbika) de yine daha önce zikrettiğimiz söz konusu genel amaçları -yani söz konusu ateşin fail maddesini tahliye etmedeki amacı, kötü mizacı değiştirmedeki amacı ve tedbirdeki amaçları- korumamız gerekir.

5 Maddenin tahliye edilmesi amacına gelecek olursak bu durumda, ateşlerin maddesi damarların içerisinde mahsur kaldığı için kanın çıkmasıyla çürüklüğün azalması ve düşmesi için ve tabiatı ağırlaştırılan şeyin çoğu hafiflediğinde tabiatın, maddenin geri kalanını olgunlaştırabilmesi, faydalı ve iyi olan şeye dönüştürebilmesi için ateşe yakalanan kişilerin damarlarından kan alınması gerekebilir.

10 Kötü mizacı değiştirme konusundaki amaca gelecek olursak, burada kötü mizaç söz konusu ateşin harareti ve kuruluşu olduğu için tedbirin ve ateşlerin kendisi ile tedavi edildiği diğer şeylerin, soğuk ve rutubetli olması gerekir. Ancak söz konusu şeylerin rutubeti/nemlendiriciliği, sürekli talep edilmelidir. Çünkü her ateşte nemlendirici şeyler kullanmak güvenilirdir ve bunların sonucu, Hippokrates'in belirttiği gibi, iyidir.

20 Kullanılan şeylerin soğukluğuna gelecek olursak bunun, sürekli talep edilmesi gerekmez. Çünkü soğutucu şeylerin bütün ateşlerde kullanılması güvenilir değildir ve bunlar iyi bir sonuca ulaştırmaz. Çünkü su gibi bilfiil soğutucu şeylerin kullanılması, oldukça sınırlı ve spesifik olmalıdır. Zira bunun, hastalık olgunlaştıktan sonra, kuvvet yerinde olduğunda, alışkanlık uygun olduğunda, önemi büyük organlardan hiçbirinin zayıf ve şişkin olmadığı durumda kullanılması gerekir. Nitekim bilkuvve soğuk şeyler, söz konusu önemi büyük organlara üstün gelebilir ve pek çok kez onlara nüfuz edebilir.

Hastalığın fail sebebi açısından amaçlanan maksada gelecek olursak, hastalığın sebebi her gün gelen ve dört günde bir gelen ateşteki gibi soğuk olursa, bundan dolayı söz konusu iki ateşte soğutucu şeyleri kullanmamalıyız; aksine ısıtıcı şeyleri kullanmalıyız.

وفي الحمّيات المطبقة أيضًا قد ينبغي أن تحفظ تلك الأغراض العامية التي ذكرناها قبل،^١ أعني الغرض في استفراغ المادة الفاعلة للحمى، والغرض في تغيير سوء المزاج، والغرض في التدبير.

أما الغرض في التدبير^٢ باستفراغ المادة، فلمّا كانت مادة هذه الحمّيات محصورة في داخل العروق، قد^٣ ينبغي أن يُفصد لأصحابها العروق، كيما تقل وتنقص العفونة، ويخرج الدم، وكيما إذا خف عن الطبيعة جل ما يثقلها،^٤ قدرت على إنضاج الباقي، وإحالهته إلى الجودة والمنفعة.

وأما الغرض في تغيير سوء المزاج، فلمّا كان سوء المزاج ههنا^٥ كان إنّما هو حرارة الحمى ويسبها، قد ينبغي أن يكون التدبير في سائر^٦ الأشياء التي تُداوى بها هذه الحمّيات باردة رطبة. لكن رطوبة هذه الأشياء ينبغي أن تُطلب دائمًا، وذلك لأن استعمال الأشياء الرطبة في كل حمى مأمون محمود العاقبة كما قال أبقراط.

فأما^٧ برودتها فليس ينبغي أن تُطلب دائمًا، لأن استعمال الأشياء الباردة ليس بمأمون ولا بمحمود^٨ العاقبة في كل الحمّيات، وذلك أنّ الأشياء الباردة بالفعل بمنزلة الماء تحتاج في استعمالها إلى تحصيل وتحديد كثير، إذ كانت إنّما ينبغي أن تُستعمل من بعد نضج المرض، وعندما تكون القوة قوية، والعادة^٩ موافقة، وإذا لم يكن شيء من الأعضاء الجلييلة الخطر ضعيفًا، ولا وارئًا^{١٠} والأشياء الباردة بالقوة قد تقهرها وتنفدها^{١١} مرارًا كثيرة.

الغرض الذي يُقصد نحوه من قبل السبب الفاعل للمرض، إنّ^{١٢} كان هذا السبب باردًا، بمنزلة ما يتفق ذلك في الحمى المواظبة والحمى الربع، فلذلك^{١٣} لسنا نستعمل في هاتين الحميين أشياء تبرّد، بل أشياء تسخّن.

١ ب - قبل.	٦ ب: وسائر.
٢ ب - التدبير.	٧ ب: وإما.
٣ ب: وقد.	٨ ب: محمود.
٤ أ: يبقها، ج: يبقها.	٩ أ ج: لما يحتاج.
٥ أ ج: وإما الغرض في تغيير سوء المزاج لهؤلاء كلّمًا.	١٠ ب: المادة.
	١١ أ ج: وارئًا.
	١٢ أ ج: ينقد ألمها.
	١٣ ب: إذا.
	١٤ ب: ولذلك.

Tedbirdeki amaca gelecek olursak sürekli ateşin zirvesi yakın olduğunda tedbir, başlangıçta ince olmalıdır. Bunun örneği, ateşin zirvesi ilk dört günde veya ilk yedi günde olduğunda yapılan şeydir. Eğer sürekli ateşin zirvesi uzak ise bu durumda ilk anda tedbir, hastalık zirveye ulaşmadan önce kuvveti zayıflatmamak için kalın olmalıdır. Hastalık zirveye yakınlaştıkça tedbirin kalınlığının azaltılması gerekir. Hastalık zirve anına ulaştığı zaman, gıdaların hazmedilmesi ile hastalığı olgunlaştırma konusunda tabiatı meşgul etmemek için tedbir oldukça ince olur. Hastalık, zirve noktasını aştığı zaman, zirveyi aşma durumunun başlangıcından itibaren tedbir, -mizacın kötülüğünden ve hastalıkla mücadelede tabiatın maruz kaldığı yorgunluktan dolayı zayıf düşen- kuvveti canlandırmak için zirveden önce tedbirin inceltmesi gibi kademeli şekilde kalın hale getirilir.

Damardan kan almak gibi hangi yolla olursa olsun bedenden bir şey tahliye etmek isteyen kişinin izlemesi gereken yollar on tanedir: Birincisi hastalığın sebebi, ikincisi hastalığın zorunlu sonucu olan semptom, üçüncüsü mizaç, dördüncüsü bedenin yapısı, beşincisi yaş, altıncısı içinde bulunan senenin dönemleri, yedincisi havanın durumu, sekizincisi bölge, dokuzuncusu [hastanın] kuvveti ve onuncusu alışkanlıklardır.

Hastalığın sebebine gelecek olursak eğer hastalık imtila'dan dolayı ise bu durumda tahliye işlemi hastalığa uygundur. Eğer hastalık tahliyeden dolayı ise bu durumda tahliye hastalığa uygun değildir.

Hastalığın zorunlu sonucu olan semptomla gelecek olursak, hastalıkla birlikte ishal veya kasılma -nitekim kasılma meydana getirdiği hareketlerin şiddetinden dolayı hissin idrak edemeyeceği şekilde bedenden bir şeyler tahliye eder- gibi bedenden bir şeyler tahliye eden semptomlardan olursa bu durumda tahliye yapılmaz. Hastalıkla birlikte bedenden tahliye etmeye sebep olacak semptomlardan biri olmazsa bu durumda tahliyeyi kendimiz yaparız.

Mizaca gelecek olursak eğer mizaç, sıcak-kuru veya soğuk-rutubetli ise tahliye yapmayız; ancak az bir miktar yaparız. Eğer mizaç sıcak-rutubetli ise bu durumda çok miktarda tahliye yaparız.

وأما الغرض في التدبير، فإنه إن كان منتهى الحمى الدائمة قريباً، فينبغي أن يكون التدبير منذ أول الأمر لطيفاً، بمنزلة ما إذا كان المنتهى في الرابع، أو في السابع الأول. فإن كان المنتهى بعيداً، فينبغي أن يكون التدبير في أول الأمر غليظاً، كيما لا تضعف القوة قبل أن يبلغ إلى منتهى المرض. وكلما قرب المرض من المنتهى، فينبغي أن ينقص من غلظ التدبير. وإذا حضر وقت المنتهى، كان التدبير لطيفاً جداً، كيما لا تشتغل الطبيعة عن إنضاج المرض بهضم الغذاء. فإذا جاوز وقت المنتهى، غلظ التدبير من الرأس أولاً فأولاً، على حسب ما لطف قبل المنتهى، لتنتعش القوة بذلك مما قد مر بها من النَّصَب في المجاهدة للمرض،^٢ والضعف من قبل سوء المزاج.

الأغراض التي ينبغي لمن أراد أن يستفرغ البدن، بضرب من الاستفراغات أيها كان ذلك، بمنزلة فصد العرق، أن يقصد نحوها هي^٥ عشرة. أحدها سبب المرض، والثاني العرض اللازم له، والثالث المزاج، والرابع سحنة البدن، والخامس السن، والسادس الوقت الحاضر من أوقات السنة، والسابع حال الهواء، والثامن البلد،^٦ والتاسع القوة، والعاشر العادة. أما سبب المرض، فإنه إن كان المرض من^٧ امتلاء، فالاستفراغ موافق له، وإن كان من استفراغ، فليس الاستفراغ له بموافق.

وأما العرض اللازم للمرض، فلأنه^٨ إن كان مع المرض واحد من الأعراض التي يستفرغ بها البدن، بمنزلة استطلاق البطن أو التشنج، فإن التشنج أيضاً يستفرغ البدن بشدة الحركات التي يحدثها استفراغاً لا يدركه الحس، لم يستفرغ البدن، وإن لم يكن مع المرض واحد من الأعراض التي يستفرغ البدن، استفراغناه نحن.

وأما المزاج، فإنه إن كان حاراً يابساً أو بارداً رطباً، لم نستفرغه إلا شيئاً يسيراً، وإن كان حاراً رطباً، استفراغناه كثيراً.

١ أ ج: لكيما.
٢ أ ج - قد.
٣ ب: للمريض.
٤ ب: أتها.
٥ ب - هي.
٦ أ ج: من البلد.
٧ ب: فإنه من.
٨ أ ج: فإنه.

Bedenin yapısına gelecek olursak eğer tahliye, zayıflığa ve cılızlığa götürüyorsa ve bedenin gözenekleri geniş ve eti de az ise bu durumda tahliye yapmayız. Çünkü durumu bu şekilde olan bedenler hızlı şekilde çözülür ve kurur. Eğer beden şişman ise bu durumda da tahliye yapmayız. Çünkü 5 şişman bedenler tabii olarak soğuktur ve kan, damarlardan tahliye edildiği zaman yağın ağırlığı damarların üzerine baskı yapar ve damarların içerisindeki kanı, bedenin içine doğru gitmesi için iter ve bedenin dışını kansız bırakır.

Hastanın yaşına gelecek olursak, eğer hasta çocuk ve yaşlı ise bu durumda bedenden tahliye yapılmaz. Çocuk yaştakilere gelecek olursak, onların bedenlerinin mizacının sıcak olmasından dolayı tahliye yapmayız. Öyle ki çözülüp tükenme durumu olan mizaçlarının harareti sebebiyle mizacın sıcaklığı, çocukların bedenlerini tüketir ve çözer. Çocukların bedenlerinin, gevşek ve yumuşak olması ve büyümek için kana fazlasıyla 15 ihtiyaç duymasından dolayı tahliye yapmayız. Yaşlılara gelecek olursak bunların kuvvetinin zayıflığından ve bedenlerindeki kanın az olmasından dolayı tahliye yapmayız. Eğer hasta, gençliğin zirvesinde ise bu durumda tereddüt etmeksizin onların bedenlerinden tahliye yaparız.

İçinde bulunulan senenin dönemlerine gelecek olursak eğer mevsim 20 yaz ya da kış olursa bedenden bir şey tahliye etmeyiz. Eğer mevsim bahar ve sonbahar ise bedenden tahliye yaparız.

Halihazırdaki havanın durumuna¹ gelecek olursak eğer bu anda havanın sıcaklığı ve kuruluşu yüksekse bu durumda bedenden tahliye yapmayız. Çünkü bu gibi durumlarda, tahliye esnasında bayılma meydana 25 gelmesi sebebiyle kuvvet çözülür ve zayıflar. Yine hava aşırı derecede soğuk olursa bedenden bir şey tahliye etmeyiz. Çünkü bu gibi durumlarda tahliye yaparsak, bedeni soğuturuz ve bedenin kuvvetini tüketiriz.

Bölgelere gelecek olursak eğer bölge, Habeşistan gibi çok sıcak ise ve Sakalibe gibi çok soğuk ise bedenden bir şey tahliye etmeyiz. Eğer bölge 30 mutedil olursa bedenden gerektiği kadar tahliye yaparız.

1 Yani tahliye esansındaki havanın durumu.

وأما السحنة فإنه إن كان إلى القضافة والهزال، أو كان البدن واسع المسام متخلخل اللحم رخصه لم نستفرغه، لأن ما كان من الأبدان كذلك، فهو سريع التحلل والتبيس. وإن كان البدن سميناً لم نستفرغه أيضاً، لأن الأبدان السمينة باردة الطبع، ولأن الدم إذا استفرغ من العروق وقع ثقل الشحم على العروق، فضغطها وعصر ما فيها من الدم إلى ناحية داخل البدن، وترك ظاهره خالياً من الدم. ٥

وأما السن فإنها إن كانت في سن الصبي والشيخوخة لم نستفرغ البدن. أما الصبيان فلا نستفرغ أبدانهم لحرارة مزاجهم التي من شأنها أن تفتي^١ وتحلل، ولتخلخل أبدانهم ولينها ولشدة حاجتهم إلى الدم للنماء. وأما الشيوخ فلا نستفرغهم لضعف قوتهم وقلة الدم في أبدانهم.^٢ وإن كان السن سن الشباب المتناهي الشباب، استفرغنا من أبدانهم ما يزيد استفرغاه من غير توقي.^٣ ١٠

وأما الوقت الحاضر من أوقات السنة، فإنه إن كان صيفاً أو شتاءً لم نستفرغ البدن، وإن كان ربيعاً أو خريفاً استفرغناه.

وأما حال الهواء في الوقت الحاضر، فإنه إن كان الهواء في ذلك الوقت كثير الحرارة واليبس لم نستفرغ البدن، وذلك أن القوة في مثل هذه الحال تنحل وتضعف بسبب ما يعرض فيها من الغشي. وإن كان الهواء أيضاً في هذا الوقت^٤ بارداً مفرط البرودة لم نستفرغ البدن، لأننا إن استفرغناه في مثل هذه الحال بَرَدنا البدن وأمّئنا القوة. ١٥

وأما البلد فإنه إن كان حاراً كثير الحرارة،^٥ بمنزلة بلاد الحبشة، أو بارداً كثيراً، بمنزلة بلاد^٦ الصقالبه لم نستفرغ البدن. وإن كان معتدلاً استفرغنا البدن بقدر الحاجة.^٧

١ أ ج: من شأنها ارتقى.

٢ أ ج: وقلة الدم فيهم.

٣ ب: وإما إن كانت السن سن الشبيبة فيجب أن يستفرغ.

٤ ب - في هذا الوقت.

٥ ب - كثير الحرارة.

٦ أ ج - بلاد.

٧ ب: وإن كان معتدلاً استفرغناه.

Kuvvete gelecek olursak, kuvvet yerinde ise bedenden gerektiği kadar tahliye yaparız. Eğer kuvvet zayıf ise bu durumda ya hiç tahliye yapmayız veya tahliye yaparsak de bunu az miktarda yaparız.

Alışkanlıklara gelecek olursak hasta tahliye uygulamasına alışkın ise bu durumda emin bir şekilde tahliye yaparız. Eğer hasta bu uygulamaya alışkın değil ise tahliye yapmayız ya da az miktarda tahliye yaparız.

Ateşle birlikte kötü addedilen semptomlardan biri görülürse ateşin tedavisi, bazen söz konusu semptomun tedavisine uygun gelebilir. İşte bu durumda tabibin, bu iki şeyi tek bir tedavi ile yapmayı amaçlaması gerekir. Bunun örneği, sıcak-kötü bir mizaçtan dolayı insanda meydana gelen ağrıdır. Bu şekilde bir durum denk geldiği zaman kullanılan şey, iki şeyi yani ağrıyı kesmeyi ve harareti soğutmayı kapsamalıdır.

Bazen de hastalığın tedavisi, semptomun ortadan kaldırılmasının zıddı olabilir. Böylece semptomu ortadan kaldıran şey, hastalığı arttırabilir. Hastalığa şifa olan şey, semptoma katkıda bulunabilir ve bunun aksi de olabilir. İşte bu durumda hastalık, semptomla kıyaslanmalı ve hangisinin daha baskın/galip olduğu araştırılmalıdır. Eğer hastalık semptomdan daha üstün ve daha baskın ise ve bundan dolayı hasta, tehlikeye, felakete ve kuvvetin düşüşüne yaklaşmışsa bu durumda -semptomu da göz ardı etmeksizin- dikkatimizi ve inayetimizi bütünüyle hastalığa yöneltmeliyiz. Eğer semptom hastalıktan daha üstün ve daha baskın ise ve hastalıktan ziyade semptomdan daha çok endişe ediyor ve korkuyorsak bu durumda -hastalığı da göz ardı etmeksizin- dikkatimizi ve inayetimizi bütünüyle semptoma yöneltmeliyiz. Bunun örneği şudur: Vücudu imtila' ve bir kusma ile kötü hıltların dışarı çıktığı kusmuk dolayısıyla veya midesinde bozulan bir yiyeceğin bozukluğu sebebiyle meydana gelen bir hazımsızlık dolayısıyla midesi hasta olan ateşli bir insanda, mide bulantısı, midenin kendisinde karışıklık ve midede yanma meydana gelir. Ben derim ki: Bu hastalığın tedavisi damardan kan alma yoluyla olur. Ancak bu hastada meydana gelen yanma ve mide bulantısının, kuvveti çözme konusunda emin olunmadığı için hastalığın tedavisi olan damar yarma yoluyla kanı çıkarmadan önce ilk olarak söz konusu semptomların tedavisinin amaçlanması gerekir.

وأما القوة، فإن كانت قوية استفرغنا البدن بقدر الحاجة، وإن كانت ضعيفة إما لا نستفرغه وإما إن^١ استفرغناه قليلاً.

وأما العادة، فإن كان العليل معتاداً للاستفراغ استفرغناه ونحن من ذلك على ثقة، وإن كان غير معتاد لذلك لم نستفرغه، أو استفرغناه قليلاً.

٥ إذا اتفق مع الحمى عرض من الأعراض المنكرة، فربما تهيأ أن تكون مداواة الحمى موافقة لمداواة ذلك العرض. وحينئذ ينبغي للطبيب أن يقصد بهما جميعاً بالمداواة بشيء واحد، بمنزلة ما يعرض أن يكون^٢ بالإنسان وجع من سوء مزاج حار، فإنه إن تهيأ ذلك كان الدواء المتخذ^٣ جامعاً للأمرين، أعني تسكين الوجع وتبريد الحرارة.

وربما كانت مداواة المرض مخالفة لدفع العرض، فيكون ما يدفع العرض^٤ زائداً في المرض، وما يشفي المرض معيناً للعرض، ويعكس ذلك.^٥ وينبغي حينئذ أن يقاس المرض بالعرض، وينظر أيهما أغلب. فإن كان المرض أعلى وأغلب من العرض، وكان المريض منه أقرب إلى الخطر، وإلى الإشراف^٦ على البلاء وسقوط القوة، فينبغي أن يكون جل ما نفعه بالقصد من المرض والعناية بأمره بعد^٧ أن لا نغفل أيضاً^٨ عن العرض. وإن كان العرض أعلى على المريض وأغلب منه، وكان ما نحذره ١٠ وتتحوف^٩ منه أشد، فينبغي أن يكون أكثر العناية بأمره، بعد أن لا نغفل عن المرض.

مثال ذلك، إنسان محموم بدنه ممتلئ ومعدته عليله، إما من قبل قيء تقيأه، فخرجت منه أخلاط رديئة، وإما من قبل تخمة عرضت له من فساد طعام فسد في معدته، فعرض له من ذلك غثيان وتقلب نفس وتلذع في المعدة. أقول: إن مداواة هذا هو فصد العرق، ولكن لما كان هذا الذي قد عرض له من التلذع والغثيان لا يؤمن أن ٢٠ تحل قوته، فقد^{١٠} ينبغي أن تقصد أولاً مداواة هذه الأعراض قبل تسريح الدم بالفصد الذي هو مداواة المرض.

٩ ب: وكان نحاذر وتتحوف.
١٠ ب: قد.

٥ أ ج - ويعكس ذلك.
٦ ب: الشرف.
٧ أ: وبعد.
٨ أ ج - أيضاً.

١ ب - إن.
٢ ب: حدث.
٣ أ ج: المخدر.
٤ أ ج: العرض.

Bu konuda verilen başka bir örnek ise imtila'dan dolayı bedeninde kasılma olan bir kişinin durumudur. Bu durumda imtila', tahliyeye ihtiyaç duyar. Kasılma ise zorla meydana gelen gayri iradi bir harekettir. Kasılma ile meydana gelen hareket, söz konusu maddeyi çözebilir ve onu yok edebilir. Bundan dolayı bedenin imtila'ına göre tahliyenin yapılmaması gerekir. Ancak bu durumda bedenden aşırı şekilde tahliye etmemek ve kuvveti zayıflatmamak için bedendeki imtila'ın bir kısmının bırakılması gerekir ki kasılmanın tahliye edebileceği ve yardım edebileceği bu miktar sezgi ile bilinir.

Tabiat dışı şeyler, sebepler, hatalıklar ve semptomlar olmak üzere üçtür. Sebepler, kesmek ve ortadan kaldırılmakla tedavi edilir. Semptomlar, kendisine sebep olan şeylerin kesilmesi ile tedavi edilir. Hastalıklara gelecek olursak bunlardan bazıları oluşum aşamasındadır. Durumu bu şekilde olan hastalıklar, kendisinin faili olan sebebin kesilmesi (ortadan kaldırılması) ile tedavi edilir. Hastalıklardan bazıları oluşumu tamamlanmış olanlardır. Durumu bu şekilde olan hastalıkların, kendisine muhalif olan şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Hastalıklardan bazıınının bir kısmı oluşmuş ve bir kısmı ise oluşum aşamasındadır. Durumu bu şekilde olan hastalıkların, bir kısmı oluşmuş olanların kendisinin zıddı ile, oluşmakta olanların ise kendisinin fail sebebinin ortadan kaldırılması ile tedavi edilmesi gerekir.

Bayılma ve Sebepleri Üzerine

Bayılma, yaşamsal (hayvanî) kuvvenin birden/aniden çözülmesidir. Bayılmanın meydana gelmesi genel olarak dört sebepten dolayı olur: Birincisi imtila', ikincisi tahliye, üçüncüsü mizacın birden değişmesi, dördüncüsü ise ağrıdır (acıdır).

İmtila'ya gelecek olursak bu durum, kuvveti ağırlaştırdığında onu çözer ve keser. Bu tür imtila' ya midede ya damarlarda ya da felç/inme (es-sükât) ve sara hastalığında meydana gelen durum gibi dimağda olur.

Tahliyeye gelecek olursak bu, aşırı derecede yapıldığı zaman, faydalı olmayan şeylerle birlikte faydalı ve iyi olan şeylerin bedenden çıkmasıdır. Bunun örneği, karın boşalmasında (istitlâku'l-batn), bağırsak yaralarında, kolerada (el-heyza), çölyak ishalinde (zelku'l-em'a)¹, burun kanamasında, doğum sonrası kanamada, damardan kan alınması ile kan çıkması esnasında ve ishalde meydana gelen durumdur.

1 Gıdanın sindirilmeyen vücuttan çıkması, çölyak-coeliac disease. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbizu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 619.

وما^١ يمثل ذلك أيضًا، إنسان أصابه تشنج من امتلاء، فالامتلاء^٢ يحتاج إلى الاستفراغ. وأما^٣ التشنج فإنما هو حركة غير إرادية يكون كرهاً، ويمكنه بالحركة التي يكون فيه أن يحلل المادة ويفتها. فلذلك ليس ينبغي أن يكون الاستفراغ بحسب امتلاء البدن، لكن ينبغي أن يستفراغ من الامتلاء بعضه ويُترك ويُدع منه بمقدار ما يُعلم من الحدس أن التشنج يستفرغه ويعينه،^٤ كيما لا يستفراغ البدن استفراغاً مفرطاً، ولا تضعف القوة.

الأشياء الخارجة عن الطبيعة ثلاثة، وهي الأسباب، والأمراض، والأعراض. فالأسباب تُداوى بقلعها وقطعها، والأعراض تُداوى بقطع أسبابها. وأما الأمراض، فمنها ما هو في حد الكون، وما كان كذلك، فهو يُداوى بقطع السبب الفاعل له. ومنها ما قد استحکم كونه، وما كان كذلك، فينبغي أن يُداوى بمخالفه. ومنها ما بعضه قد كان، وبعضه يكون، وما كان كذلك، فينبغي أن يُداوى ما قد^٥ كان منه بضده، وما يكون بقطع السبب الفاعل له.

في الغشي وأسبابه^٦

الغشي هو انحلال القوة الحيوانية دفعة، وحدوثه يكون من^٧ أربعة أسباب كلية. أحدها الامتلاء، والآخر الاستفراغ، والثالث تغيّر المزاج دفعة، والرابع الوجع. أما الامتلاء فإنه إذا أثقل القوة، حلها وهتكها. وهذا الامتلاء يكون إما في المعدة، وإما في العروق، وإما في الدماغ، بمنزلة ما يعرض في السكات والصرع.

وأما الاستفراغ فإنه إذا أفرط، خرج به الشيء الجيد النافع مع ما لا منفعة فيه، بمنزلة ما يعرض ذلك في استطلاق البطن، وفي قروح الأمعاء، وفي الهيصمة، وفي زلق الأمعاء، وفي الرعاف، ونزف الدم بعد الولادة، وخروج الدم بفسد العرق، وإسهال البطن.

١ أ.ج: ومما.
٢ أ.ج: والامتلاء.
٣ أ.ج - و.
٤ أ.ج: بقيته.
٥ أ.ج: فهو.
٦ أ.ج - قد.
٧ أ.ج: في أنواع الغشي.
٨ ب: عن.

Mizacın değişmesine gelecek olursak aniden meydana geldiğinde bu durum, kuvvete zarar verir ve onu çözer. Mizacın aniden değişmesi ya hararete doğru ya soğukluğa doğru ya rutubetliliğe doğru ya da kuruluğa doğru olur.

5 Ağrıya gelecek olursak bu, aşırı olduğu zaman kuvveti çözer ve bozar, böylece bayılma meydana getirir.

Kolera (el-heyza) safranın, yukarıdan ve aşağıdan tahliye edilmesidir. Ez-zerb¹ ise ishaldir ve bu, ya yiyeceğin bozulmasından dolayı ya da birincil damarlarda meydana gelen bir tıkanmadan dolayı olur. Bu durumda zo-
10 runlu olarak şu ortaya çıkar: Söz konusu gıda karaciğere nüfuz edemediği zaman, ishal ile aşağı inmesi gerekir. Söz konusu hastalık, ya bedenün tümünden veya bir organdan karna akan hılttan dolayı meydana gelir.

Çölyak ishaline gelecek olursak bu, insanın yediği yiyeceği hemen çıkarılmasıdır. Çıkarılan şeyin durumu, yenildiğindeki hali gibidir. Söz konusu hastalık ya tutucu (masike) kuvvenin son derecede zayıf olmasından dolayı
15 meydana gelir. Bu da çoğunlukla soğuk-rutubetli kötü mizaçtan dolayı olur. Ya da bu hastalık, defedici kuvvenin, gerektiği şekilde hareket etmemesinden dolayı meydana gelir. Bu da midenin ve karnın iç yüzeyinde oluşan yaralar sebebiyledir. Şöyle ki söz konusu yiyecek, karnın ve midenin
20 cürmü/kitlesi ile bulunduğu zaman mideye zarar verir ve batmakla onu incitir. Söz konusu acı, mideyi dışkı hareketi ile hareket ettirir ve mide söz konusu yiyeceği ne hazmeder ne de tutar. Fakat bu, -tıpkı bir şeyin, canı olmayan bir kanala nüfuz edip girdiği şekilde çıkması gibi- batna nüfuz eder. Dolayısıyla avamın, söz konusu hastalığı yorucu hastalık olarak isim-
25 lendirdiğini görüyoruz.

Her ay çıkan ve kadınların bedenlerinden tahliye edilen adet kanı, hamilelik zamanında tutulur. Tutulduğunda adet kanının en iyi ve faydalı olan kısmı, cenin için gıda olur. Adet kanının en iyi ve faydalı olan kısmının bir alt kademesi, göğüslere doğru yükselir ve süt olur. Adet kanının
30 faydasız olan geri kalan kısmı doğum esnasında, meşimenin yırtıldığı ve kendisini rahimlere bağlayan damarların ağızları kesildiği zaman dışarı atılır. Bu tahliyeye, doğum temizliği denir.

1 Yiyeceklerin sindirilmeden midede kalarak bozulması ve sonrasında bozulan yiyeceğin tahliye edilmesidir.

وأما تغيّر المزاج، فإنّه إذا كان دفعة، أضر بالقوة وحلّها. والمزاج يتغيّر دفعة إما إلى الحرارة، وإما إلى البرودة، وإما إلى الرطوبة، وإما إلى اليبوسة.

وأما الوجع فإنّه إذا أفرط،^١ هتك القوة وحلّها وأحدث غشياً.

الهَيْضَة هي استفراغ المرار من فوق وأسفل. وأما الذرب فهو استطلاق البطن، ويحدث إما من فساد الطعام، وإما من سدّد تحدث في العروق الأولى. فيجب عند ذلك ضرورة إذا لم ينفذ الغذاء إلى الكبد أن ينحدر باستطلاق البطن. وإما من قبل أخلاط تتحلب من جميع البدن، أو من عضو واحد إلى البطن.

وأما زلق الأمعاء فهو أن يخرج ما يتناوله الإنسان من الطعام سريعاً. ويكون حاله إذا خرج كمثل حاله عندما أُكِل. وهذه العلة تحدث إما من^٢ ضعف القوة الماسكة غاية ما يكون، وذلك يحدث على الأمر الأكثر من سوء مزاج بارد رطب. وإما من قبل أنّ القوة الدافعة تتحرك على غير ما ينبغي، وذلك يكون بسبب قروح تحدث في السطح الداخِل من المعدة والبطن، وذلك أنّ الطعام إذا لقي^٣ جرم المعدة والبطن آذاه وعقره بتلذيعه إياه، وأحوجه إلى أن يتحرك حركة الرجيع،^٤ فلا يضبط ذلك الطعام ولا يمسكه، ولكن ينفذ في البطن كما ينفذ الشيء في مجرى من المجاري التي لا نفس لها، ويخرج على ما دخل، ولذلك تجد العامة يسمون هذه العلة المتعب.

دم الطمث الذي ينحدر في كل شهر مرة،^٥ ويستفرغ من أبدان النساء، يعرض له في وقت الحمل أن يحتبس. فإذا^٦ احتبس صار أجود شيء فيه وأنفعه غذاءً للجنين، وما هو منه في الجودة والمنفعة يأتي بعد هذا، يرتفع إلى الثديين فيصير لبناً، والباقي منه الذي لا ينتفع به، يُستفرغ في وقت الولادة، عندما تتحرق المشيمة وتنقطع مما هي متصلة به في الأرحام من أفواه العروق، ويقال لهذا الاستفراغ نقاء الولادة.

١ ب - أفرط.

٢ ب: إما قبل.

٣ ب: ألقي.

٤ ب: الوجع.

٥ ب: لكن يمزّ الطعام وينفذ في البطن كيما.

٦ ب - مرة.

٧ ب: وإذا.

Belki bazı zamanlarda söz konusu tahliye aşırı olduğunda, faydası olmayan kötü fazlalıkla birlikte iyi ve faydalı olan şeyler de tahliye edilir. Durum böyle olduğu zaman bayılma meydana gelir.

Aynı şekilde hazımsızlıktan dolayı da çoğunlukla bayılma meydana gelir. Çünkü hazımsızlıktan dolayı zorunlu olarak büyük fazlalıklar ortaya çıkar. Söz konusu fazlalıklar tahliye edilmeyip hapsedildiğinde şu iki sebepten dolayı bayılma meydana gelir. [a] Ya hazımsızlık şiddetli olursa bunun meydana getirdiği acıdan dolayı bayılma olur. [b] Ya da hazımsızlık çok olursa bu durumda, kuvveti ağırlaştırmasından dolayı bayılma olur. Söz konusu fazlalıklar hapsedilmeyip tahliye edildiğinde, bu durumda da tahliyenin aşırı olması sebebiyle bayılma meydana gelir.

Rahimlerin Boğulması

Rahimlerin boğulması (ihtinâku'l-erhâm), ya çıkmayarak rahimde biriken meni sebebiyle olur. Meni, soğuyuncaya ve harareti sönünceye kadar hava almaksızın orada kalır. Bu durum, soğuk bir rüzgâra benzer şekilde kalbe doğru eziyet verir. Dolayısıyla nefes alma fiili atıl kalır. Rahimlerin boğulması ya da yukarıdaki duruma (soğuma ve hararetinin sönmesi) benzer şekilde hapsedilen adet kanı sebebiyle olur. Adet kanında ortaya çıkan buhar, dimağa doğru yükselirse bundan dolayı kara vesvese (melankoli) semptomları ortaya çıkar. Eğer buhar, kalbe doğru yükselirse bundan dolayı da nefes alma fiili bozulur.

Bayılma ve rahim boğulması arasındaki fark, soğukluğun şiddeti ve azalması sebebiyle kalpteki hararetin pek çok şeye maruz kalması durumudur. Şöyle ki bayılma esnasında kalpteki hararet, az miktarda soğur. Bundan dolayı bayılan kişi, yüksek bir sesle kendisine seslenen kişiyi duyar. Ancak bu sesin duyulması sanki uzak bir yerden ve sese engel olarak katı bir cismin arkasından gelen sesin duyulması gibidir. Bunun sebebi, hararetin beden derinlerinde olmasıdır.

Rahmin boğulmasına gelecek olursak bu hastalıkta hararet, bayılma esnasında maruz kalınan soğukluktan daha fazla soğukluğa maruz kalır. Bundan dolayı bu hastalığa maruz kalan kadınlar, çoğunlukla kendilerine seslenildiği zaman sesi duymadılar.

وربما عرض في بعض الأوقات أن يفطر هذا الاستفراغ لصاحبه، حتى يخرج مع الفضل المؤذي الرديء الذي لا منفعة فيه الشيء الجيد الذي ينتفع به، فإذا كان ذلك^٢ كذلك حدث عنه الغشي.

وكذلك التخمة كثيراً ما يحدث عنها الغشي، وذلك أنه يجب ضرورة أن تتولد من التخمة فضول كثيرة. فإن^٣ احتبس هذه الفضول ولم تُستفَرغ، عرض منها الغشي لأحد سببين. إما للوجع الذي تُحدثه إن كانت حادة، وإما لإثقالها القوة إن كانت كثيرة. وإن لم تحبس تلك الفضول واستفترغت، حدث عنها الغشي بسبب إفراط استفراغها.

اختناق الأرحام^٤

اختناق الأرحام يكون إما بسبب^٥ مني قد انقطع خروجه، فتراكم وبقي لا يتنفس حتى طفئت حرارته وبرد، فصار يتأدى منه إلى القلب شيء شبيه بالريح البارد، فيتعطل بذلك فعل التنفس. وإما بسبب طمئ احتبس، فعرض له مثل ذلك، وصار البخار الذي يتولد منه إن ارتفع إلى الدماغ، حدثت عنه أعراض الوسواس السوداوي، وإن ارتفع^٦ إلى القلب، حدث عنه^٧ تعطل التنفس.

والفرق بين الغشي واختناق الرحم، إنما هو لكثرة ما يعرض للحرارة التي في القلب من شدة^٨ البرد وقلته، وذلك أن حرارة القلب في الغشي إنما بردت برودة يسيرة، ولذلك صار المغشي عليه إذا صاح به إنسان بصوت عالٍ سمع، إلا أن استماعه للصوت كأنه من موضع بعيد، أو من وراء جسم كثيف يمنع الصوت، والسبب في ذلك أن الحرارة إنما هي في قعر البدن.

فأما اختناق الرحم، فيعرض لحرارة^٩ القلب أن تبرد برودة أكثر،^{١٠} فينال الحرارة فيه من البرد^{١١} أكثر مما ينالها في الغشي. ولذلك صار^{١٢} النساء اللواتي تعرض لهن هذه^{١٣} العلة في^{١٤} أكثر الأمر لا يسمعن الصوت إذا صيح بهن.

١ ب: وإذا.
٢ ب - ذاك..
٣ ب: وإن.
٤ أ ج - اختناق الأرحام.
٥ ب: إما بسبب ما كان يخرج.
٦ ب: رفع.
٧ ب: عرض منه.
٨ ب - شدة.
٩ ج: لحركة.
١٠ ب - فيعرض لحرارة القلب أن.
١١ تبرد برودة أكثر.
١١ أ ج: الأبرد.
١٢ أ ج: وكذلك صرن.
١٣ أ ج - هذه.
١٤ ب: على.

Rahim boğulması hastalığı, bayılmadan daha güçlü ve şiddetli olduğu için kesinlikle bundan önce bayılma gelir. Şöyle ki şiddeti ve zorluğu az olan bir şey, her zaman şiddeti ve zorluğu çok olan şeyden önce gelir. Nitekim bayılma, felçten önce gelir. Çünkü felçli kişinin tabîi harareti, oldukça şiddetli bir şekilde söner. Bundan dolayı felçli kişinin hareketi, hisleri ve tüm siyasi/yönetici fiilleri atıl olur. Bayılan kişiye gelecek olursak bu kişinin tabîi ısısının maruz kaldığı donukluk ve soğukluk azdır. Bundan dolayı daha önce açıklanan kişi gibi, bu kişinin hisleri atıl olmaz.

Sara hastalığı, siyasi/yönetici fiillerde ortaya çıkan zararlar birlikte olan bir kasılmadır. Bundan dolayı saralı kişinin kasılma hareketi, her ne zaman ki zarar siyasi fiillerde daha güçlü ve şiddetli olursa bunun aşırılığından dolayı meydana gelir. Çünkü bu zarar, kuvveti çözer ve bozar. Eğer kişinin kasılması daha az olursa bundan dolayı bayılma meydana gelmez.

Yine bayılma nöbetleşe gelen ateşlerin başlangıcında meydana gelebilir. Bu durum ya ateşin harareti, zorluğu ve şiddeti ile kuvvete zarar verdiğinde kuvvetin çözümlenmesinden dolayı olur. Bunun örneği, yakıcı ateş esnasında maruz kalınan durumdur. Ya kuvveti bastıran ve ağırlaştırılan imtilâdan dolayı olur. Çünkü bu anda hıltların mideye akması ve tabîi ısıyı boğması söz konusudur.

Yine bayılma önemi büyük organlardan bazılarındaki tıkanıklık veya şişliğe yakalanan kimsenin ateş nöbetlerinin başlangıcında meydana gelebilir. Çünkü bu anda hıltlar bedenin derinlerine doğru aktığı zaman şişkinliği ve tıkanıklığı arttırır. Bundan dolayı ağrı şiddetlenir ve ağrının aşırılığından dolayı kuvvet çözümlenir. Zira çoğunlukla bu kişilerin bedenlerindeki hıltlar, kalın ve yapışkan olur. Söz konusu hıltlar ateşin harareti ile eriyip yayıldığında bu, tabîi ısının üzerine çöker, onu boğar, onun yollarını ve kanallarını tıkar. Bundan dolayı bayılma meydana gelir.

Yine bayılma mide ağzı zayıf olan kimsenin ateş nöbetlerinin başlangıcında meydana gelebilir. Çünkü midenin ağzı zayıf olduğu zaman bedenin tümünden akan hıltları kabul eder. Eğer söz konusu hıltlar

وإذا كانت هذه العلة أقوى وأشد من الغشي، صار الغشي يتقدمها لا محالة. وذلك أنّ الشيء القليل الشدة والصعوبة، هو أبداً يتقدّم الشيء الكثير الصعوبة والشدة^١. والغشي يتقدم أيضاً السكات، وذلك أنّ الحرارة الغريزية^٢ في صاحب السكات تخمد خموداً شديداً جداً، ولذلك صار صاحبه تتعطل منه الحركة والحس والأفعال السياسية أصلاً. وأما صاحب^٣ الغشي فالذي ينال الحرارة الغريزية من الخمود والبرودة يسير، فلذلك لا يتعطل ممن يُغشى عليه الحس على ما وصفنا.

الصرع هو تشنج يكون مع مضرة تحدث بالأفعال السياسية، ولذلك صار متى كانت حركة التشنج أقوى وأشد من مضرة الأفعال السياسية، أحدث بإفراطه غشي، لأنه يحل القوة ويهتكها. وإن كان أقل، لم يحدث عنه غشي.

وقد يحدث الغشي أيضاً في ابتداء نوائب الحميات التي تنوب، إما بسبب انحلال القوة إذا أجمعت^٤ بها حرارة الحمى بصعوبتها وشدتها، بمنزلة ما يعرض ذلك في الحمى المحرقة. وإما بسبب امتلاء^٥ يثقل القوة ويضعفها، فإنه يعرض في ذلك الوقت أن تنصب الأخلاط إلى المعدة، فتخنق الحرارة الغريزية.

وقد يعرض ذلك الغشي^٦ أيضاً في ابتداء نوائب الحمى لمن به ورم أو سدة في بعض الأعضاء الجليلة الخطر. وذلك لأنّ الأخلاط إذا انصببت في ذلك الوقت إلى ناحية قعر البدن، زادت في الورم والسدة، فيشتد لذلك الوجع وتنحل القوة بإفراطه، ولأنّ أبدان هؤلاء على الأمر الأكثر تكون فيها الأخلاط غليظة لزجة، فإذا ذابت وانتشرت^٧ هذه الأخلاط بحرارة الحمى، وقعت على الحرارة الطبيعية، فخنقتها وسدت طرقها ومسالكها، فيحدث من ذلك الغشي.

وقد يعرض الغشي أيضاً^٨ في نوائب الحمى لمن يكون فم معدته ضعيفاً، وذلك لأنّ فم المعدة إذا كان ضعيفاً قبل ما ينصب إليه من الأخلاط من جميع البدن. فإن كانت هذه الأخلاط

١ أ ج - الشدة.

٢ ب: الطبيعية.

٣ ب: وإما في أصحاب.

٤ ب: أوجعت.

٥ أ ج - و.

٦ ب: الشيء.

٧ أ ج: وانتشر.

٨ أ ج - أيضاً.

kalın ve yapışkan olursa ve hıltların miktarı fazla olursa bu, kuvveti bastırır ve kuvvet çözülmüğe kadar da onun üzerine gider. Eğer hıltlar keskin, yakıcı, kötü keyfiyetlerden başka bir keyfiyete sahip veya soğuk olursa bu durum, mizacın kötülüğü veya verdiği ağrı sebebiyle kuvveti çözer. Bundan dolayı bayılma meydana gelir.

Nefse arız olan haller de aşırılığı ile kuvveti çözdüğü zaman bayılma meydana getirir. Hararetin sönmesi, hararetin solması ve soğukluğun takip ettiği gam, bayılma meydana getirir. Çünkü hıltlar, hararet ile birlikte beden derinliklerine gider ve onu boğar. Bazen gam şiddetlendiğinde ani ölüm meydana gelebilir.

Lezzete gelecek olursak bu, kendisine eşlik eden hararetin yayılması, dağılması ve kaybolmasından dolayı bayılma meydana getirir. Bu yüzden bazen ani ölümler olabilir.

Gazaba gelecek olursak bundan dolayı bayılmanın meydana gelmesi zordur. Çünkü gazap anında hararet çoğu durumda güçlenir ve artar. Bu sebeple gazaptan dolayı ölen hiç kimse görülmemiştir. Şu üç şey bir araya gelmedikçe gazap sebebiyle bayılma meydana gelmez: Birincisi gazabın kuvvetinin oldukça şiddetli ve aşırı olmasıdır. İkincisi kuvvetin zayıf olmasıdır. Üçüncüsü beden hararetinin hızlı bir şekilde çözülmesi için beden oldukça gevşek ve çözülmüş olmasıdır.

Yine bayılma şiddetli ağrıdan dolayı meydana gelebilir. Bunun örneği, dışkıyı yukarıdan tahliye eden kişilerin hastalığı esnasında maruz kaldığı durumdur. Bu hastalık, ince bağırsaklarda meydana gelen bir şişliktir. Söz konusu şişlik, kişinin dışkısının aşağıya doğru inmesini engeller. [Yine bayılma şiddetli ağrıdan dolayı meydana gelebilir.] Bunun örneği, kulunç hastalığında, sinir yaralarındaki şiddetli yanmada, eklem yaraları, yayılan yaralar ve organların cevherlerinin bozulması durumunda meydana gelen şeylerdir.

Kulunç hastalığına gelecek olursak çoğunlukla bu, kolon olarak isimlendirilen bağırsak tabakaları arasında toplanan ve orada sıkışarak kalan kalın balgam hıltından dolayı meydana gelir. Bundan bir gaz çözülür ve bu gaz, söz konusu bağırsağın tabakalarının cürmünü genişletir.

غليظة لزجة وكثيرة^١ المقدار، ضغطت القوة وحملت عليها حتى تنحل. وإن كانت حادة، أو لذاعة، أو كانت مما لها كيفية أخرى من الكيفيات الرديئة، أو كانت باردة، حلت القوة برداء المزاج أو بالوجع، فيحدث عن ذلك غشي.

وعوارض النفس أيضًا لما كانت تحل القوة بإفراطها، صارت تُحدث الغشي. فالغم^٢ يُحدث الغشي بما يتبعه من البرودة وخمود الحرارة وانطفائها، وذلك أن^٣ الأخلاط تُقبل^٤ إلى عمق البدن مع الحرارة فتخنقها، وكذلك ربما حدث عن الغم إذا اشتد موتُ الفجأة.

وأما اللذة، فإنها تُحدث الغشي من طريق ما يكون معها من انتشار الحرارة وتفرقها وتبددها، ولذلك ربما أحدثت^٥ أيضًا موتًا فجأةً.

وأما الغضب، فيعسر ما يحدث عنه غشي، لأن الحرارة على أكثر الأمر إنما تزداد وتقوى عند الغضب، ولذلك لم يُرَ أحدٌ قط مات من الغضب. وإن^٦ أحدث الغضب غشيًا، فيحتاج أن تجتمع فيه ثلاثة^٧ أشياء، وإلا لم يلتأم. أحدها أن يكون الغضب شديدًا القوة جدًا كثيرًا جدًا، والآخر أن تكون القوة ضعيفة، والثالث أن يكون البدن ضعيفًا^٨ رخوًا متخلخلًا كيما تحلل حرارته سريعًا.

وقد يحدث الغشي أيضًا عن الوجع الشديد، بمنزلة ما يعرض في العلة التي يقذف أصحابهم رجيعهم من فوق، وهو ورم يحدث في المعاء الدقاق، فيمنع الثفل من الانحدار إلى أسفل. وفي القولنج وفي اللذع الشديد في جراحات^٩ العصب، وقروح المفاصل، والقروح^{١٠} الساعية، وفساد جواهر الأعضاء.

أما القولنج، فإنه أكثر ما يحدث عن خلط بلغمي غليظ يجتمع فيما بين طبقات هذا المعاء المسمى قولون، ويبقى مرتبكًا هناك، فتنحل منه ريح تمدد جرم طبقات هذا المعاء،

١ ب: أو كثيرة. ٢ أ: والغم. ٣ ب: لأن. ٤ ب: تمثل. ٥ ب: حدث، ج: حدثت. ٦ ب: فإن. ٧ ب - ثلاثة. ٨ ب - ضعيفًا. ٩ ب: خراجات. ١٠ أ: القروح.

Böylece şiddetli ağrı meydana gelir. Şiddetli yanmaya gelecek olursak bu, mide ve bağırsaklar gibi oldukça hassas organlarda aşırı şekilde meydana geldiğinde kuvveti çözer ve bayılma meydana getirir. Sinir yaralarına gelecek olursak bu, ya bizzat sinirin kendisinde veya kasın uçlarında meydana gelir. Bu da kuvveti çözer ve bayılmaya sebep olur. Eklemlerde meydana gelen yaralara gelecek olursak bu, acı verici, habis ve kapanması zor olan bir şeydir. Çünkü eklemlerde baskın olan şey sinirdir ki sinir de etsizdir. Eklemlerin hareketi fazladır. Hareketinin çokluğundan dolayı eklemler, maddeyi kendisine çeker. Yayılan yaralara gelecek olursak bu, organı yiyen ve kendisinde yayılan keskin bir hıltan dolayı meydana gelir. Bunun keskinliği ve yayılması ile oldukça şiddetli ve dayanılmaz bir ağrı oluşur. Bundan dolayı bayılma meydana gelir. Organların cevherlerinin bozulmasına gelecek olursak bu durum, -ki bu, ölüme benzer bir donukluğun kendisinde meydana geldiği organın maruz kaldığı durumdur-, ilk aşamada meydana getirdiği ağrıdan dolayı bayılmayı celp eder. Çünkü organların cevherlerinin bozulmasının meydana getirdiği ağrı, keskin, miktar bakımından büyük, şiddetli ve kötü bir şişlik akabinde olur. Son aşamada ise cevheri bozulan organdan kaynaklanan soğutucu esinti kalbe gelip onu soğutmakla bayılma meydana getirir.

Bayılmanın sebepleri özetle dörttür. Bayılma ya tahliye sebebiyle ya imtila' sebebiyle ya mizacın kötülüğü sebebiyle ya da ağrı sebebiyle meydana gelir. Tahliye sebebi ile olan bayılmaya gelecek olursak bunun örneği, ishal (istitlâku'l-batn), ihtilâfu'd-demi¹, kolera (el-heyza), çölyak ishalinde (zelku'l-em'a)², kanın aşağıdan boşalması, burun kanaması, doğum sonrası kanama, damarlardan kan alınarak kan çıkarılması, ilaçla yapılan ishal ve lavman yoluyla ishal, keserek cerahatin çıkarılması, delerek suyun çıkarılması, yemek yememek, fazla hareket etmek, hamamda fazla kalmak, fazla miktarda ovalama durumunda meydana gelen şeydir.

1 Bu hastalığa bazen ülseratif kolit bazen de karaciğer ishali (amibik dizanteri) verilir.

2 Gıdanın sindirilmeden vücuttan çıkması, çölyak-coeliac disease. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbizu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 619.

ويحدث لذلك وجع شديد. وأما اللدغ الشديد، فإنه إذا أفرط على الأعضاء الكثيرة الحس بمنزلة المعدة والأمعاء، حل القوة وأحدث غشياً. وأما قروح العصب، فإنها إن كانت في نفس العصب، أو كانت في رؤوس العضل، أحدثت وجعاً شديداً مبرحاً يحلّ القوة ويحدث غشياً. وأما القروح التي تعرض في المفاصل، فإنها موجعة خبيثة عسرة الاندمال، وذلك لأنّ المفاصل الغالب عليها العصب، وهي عارية من اللحم وحركتها كثيرة، فتجذب^١ بكثرة حركتها المادة إليها. وأما القروح الخبيثة، فإنها تحدث عن خلط حادٍ تآكل العضو وتسعى فيه، فلحدته وسعيه يوجع وجعاً شديداً، ويحدث غشياً. وأما فساد جواهر الأعضاء، وهو الذي يعرض للعضو الذي يحدث فيه جمود شبيه بالموت، فإنه في أول الأمر يجلب الغشي لما يحدثه من الوجع، وذلك أنه إنّما يحدثه من الوجع^٢ يكون بعقب ورم حاد عظيم المقدار شديد الخبث. ويجلبه في آخر الأمر بتبريده القلب بما يتأدى إليه من الهبوب الباردة التي تتولد من العضو الفاسد الجواهر.

جملة أسباب الغشي أربعة، وذلك أنه يحدث إما بسبب استفراغ، وإما بسبب امتلاء، وإما بسبب سوء مزاج، وإما بسبب وجع. أما بسبب الاستفراغ، فبمنزلة^٣ ما يعرض في استطلاق البطن، واختلاف الدم، والهيضة، وزلق الأمعاء، وانبعاث الدم من أسفل، والرعاف، والنزف بعد الولادة، وفصد العروق، وإسهال البطن بدءاً، وإسهاله بحقنة، وإخراج ما في الجرح^٤ بالبط، وثقب الماء، والإمساك عن الطعام، وكثرة الحركة، والإبطاء في الحمام، وكثرة التدليك.

١ أ: شديداً متوتراً بجمود، ج: شديداً سوء بجمود.
 ٢ ب: فيحدث.
 ٣ ب: وحفاً.
 ٤ ب: إما جموداً شبيهاً.
 ٥ أ ج: ولذلك إنّما.
 ٦ ب - يحدثه من الوجع.
 ٧ ب: بمنزلة.
 ٨ أ ج: الجراح.

İmtıla' sebebiyle olan bayılmaya gelecek olursak bunun örneği, felç esnasında ve ateşlerin nöbetlerinin başlangıcında meydana gelen şeydir. Ateşin başlangıcında ortaya çıkan durumlar şunlardır: Bedende yapışkan, kalın ve çok miktarda hılt, bazı iç organlarda şişlik veya tıkanıklık meydana getirir veya mide zayıftır ki midenin zayıflığı sebebiyle kendisine çok miktarda kalın, yapışkan, sıcak veya soğuk hılt akar.

Mizacın kötülüğü, sıcaklık sebebiyle olduğu zaman bayılma meydana gelir. Bunun örneği, yakıcı ateşte meydana gelen durumdur. Yine bayılma mizacın çok soğuk olmasından dolayı meydana gelebilir. Bunun örneği, *bulumia* olarak bilinen hastalıkta -ki bu hastalık, gıda eksikliğidir- meydana gelen durumdur.

Ağrı, insanın elle yapılan tedavi çeşitlerinden bir çeşit ile tedavi edildiğinde meydana gelebilir. Bunun örneği, kesme, dağlama ve derin bayılma meydana getirdiği için çok acı veren diğer şeyler, rahimlerin boğulması, organların cevherinin bozulması, sıcaklığı ve kuruluğudur. Ağrı devam ettiği sürece aşırılığı sebebiyle bayılma meydana getirir. Bunun örneği, bağırsak tıkanıklığı hastalığı (*ileus*), şiddetli ve zor olan kolon hastalığı, midede meydana gelen yakıcılık, şiddetli karın sancısı, sinirlere ve kasların çevresine ilişen yaralar, eklem çıkıkları durumunda ortaya çıkan şeylerdir.

Mide, [a] ya gıda eksikliği durumunda meydana geldiği gibi soğumadan dolayı [b] ya içinde yakıcı bir şey olduğunda kendisine acı veren bir şeyden dolayı [c] ya da kalın, yapışkan çok miktarda hıltın kendisine akmasından dolayı oluşan şişkinlik sebebiyle bayılmayı celp eder.

Bayılma getiren tüm tahliyeler kaçınılmaz olarak ya hisle idrak edilir veya hisle idrak edilmez. Hisle idrak edilenlerden bazıları tabiî tahliyeler cinsindedir. Ancak bunun miktarı tabiî olan sınırı aşar. Dolayısıyla bu çeşit, ishale olduğu gibi tabiat dışı olur. Hisle idrak edilenlerden bazıları tabiat dışı şeyler cinsindedir ki bu iki çeşittir: Birincisi damardan kan alınmasında olduğu gibi tabibin bir fiili ile olur. Diğeri ise burun kanamasında olduğu gibi tabiatın ve hastalığın fiili ile olur.

وأما الامتلاء فبمنزلة ما يعرض في السكات، وفي ابتداء نوائب الحميات إذا كانت في
البدن أخلاط كثيرة^٢ غليظة لزجة، أو كان في بعض الأعضاء الباطنة ورم أو سدة، أو كانت
المعدة ضعيفة، فتنصب إليها بسبب ضعفها أخلاط كثيرة غليظة لزجة،^٣ أو حارة، أو باردة.
وسوء المزاج؛ فإنه يحدث الغشي عندما يكون حاراً، بمنزلة ما يكون ذلك في الحمى
المحرقة. أو بارداً جداً، بمنزلة ما يكون ذلك في العلة^٤ المعروفة ببوليموس، وهو عدم الغذاء.
والوجع يكون عندما يعالج الإنسان بصنف من أصناف العلاج باليد، بمنزلة البط والكلي
وغير ذلك مما يؤلم ألماً شديداً، حتى يحدث الغشي المفرط. وفي اختناق الأرحام، وفي
فساد جواهر الأعضاء وحرارتها وبيسها، بمنزلة ما يكون ذلك إذا دام الوجع، فإنه يحدث
الغشي بإفراطه، مثل ما يكون ذلك في العلة المعروفة بإيلاوس، وفي القولنج الصعب
الشديد، وفي اللذع العارض في المعدة، وعند حدوث المغص الشديد، وعند الجراحات
التي تلحق العصب وأطراف العضل، وفي تفرق المفاصل.

والمعدة تجلب الغشي إما لأنها تبرد بمنزلة ما يعرض في العلة التي تسمى ببوليموس،
وإما لأن شيئاً يوجعها، بمنزلة ما يعرض لها إذا كان فيها شيء يلدعها، وإما لأنها تمتلئ
فتثقل،^٥ بمنزلة ما يعرض لها إذا انصبت إليها أخلاط كثيرة غليظة لزجة.

كل استفراغ يحدث عنه الغشي لا يخلو من أن يكون يُدرِك حساً، أو لا يُدرِك حساً.
والذي يُدرِك حساً، منه^٦ ما هو من جنس الاستفراغات الطبيعية، إلا أن مقداره قد جاوز
الحد الطبيعي، فصار من هذا الوجه خارجاً عن الطبيعة، بمنزلة الاستطلاق. ومنه^٧ ما هو
من جنس الأشياء الخارجة عن الطبيعة، وهو نوعان. أحدهما يفعله الطبيب، بمنزلة فصد
العرق، والآخر تفعله الطبيعة والمرض، بمنزلة الرعاف.

١ ب: إذ.

٢ ب - كثيرة.

٣ ب: أو غليظة أو لزجة.

٤ ب - فإنه يحدث الغشي عندما يكون حاراً بمنزلة ما يكون لك في الحمى المحرقة أو بارداً جداً بمنزلة ما يكون ذلك في العلة المعروفة ببوليموس وهو عدم الغذاء. والوجع يكون عندما يعالج الإنسان بصنف من أصناف العلاج باليد بمنزلة البط والكلي وغير ذلك مما يؤلم ألماً شديداً حتى يحدث الغشي المفرط. وفي اختناق الأرحام وفي فساد جواهر الأعضاء وحرارتها وبيسها بمنزلة ما يكون ذلك إذا دام الوجع فإنه يحدث الغشي بإفراطه مثل ما يكون ذلك في العلة المعروفة بإيلاوس. وفي القولنج الصعب الشديد وفي اللذع العارض في المعدة وعند حدوث المغص الشديد وعمد الجراحات التي تلحق العصب وأطراف العضل وفي تفرق المفاصل.

٥ ج: في ذلك العلة.

٦ ب: لا.

٧ أ ج - فتثقل.

٨ ب: منها.

٩ أ ج - منه.

His ile idrak edilmeyen tahliyelere gelecek olursak bunlardan bazıları, hamamda tahliye edilen şeyler gibi harareten dolayıdır. Bazıları gıda eksikliğinden dolayıdır. Bunun örneği, perhiz (oruç) esnasında gıda tüketmeyerek oluşan tahliye durumudur. His ile idrak edilmeyenlerden bazıları hareketten dolayıdır. Hareket iki çeşittir: Birincisi nefsânî harekettir. Bunun örneği, sevinç ve mutluluktur. Diğeri ise bedensel harekettir. Bunun örneği, ovalama, yorgunluk ve kasılmadır. His ile idrak edilmeyenlerden bazıları ağrıdan dolayı olur. Şöyle ki ağrı, yaşamsal ruhu tahliye etmesinden dolayı bayılmaya sebep olur. Dolayısıyla ağrı kuvveti çözer ve bayılma meydana getirir. Bu sebeple bir grup bayılmayı doğuran nedenleri şu üç şeye hasrettiler: İmtila', tahliye ve mizacın kötülüğü. Böylece onlar, ağrıyı tahliye kısmına dâhil ettiler.

Bayılma meydana gelen herkesin tedavisi, bayılmanın fail sebebinin defedilmesi ve ortadan kaldırılmasıyla yapılmalıdır. Eğer bayılma tahliyeden dolayı meydana gelirse söz konusu tahliyeyi engellemek ve hapsetmek için bir çözüm bulunur. Eğer bayılma imtila' dolayısıyla meydana gelirse, imtila' tahliye etmek için birikmiş olan söz konusu şey gevşetilir. Eğer bayılma mizacın kötülüğü dolayısıyla olursa bu durumda şuna bakılır: Eğer mizacın kötülüğü hararetli ise söz konusu hararet söndürülür ve soğutulur. Eğer mizaç soğuk ise bu soğukluk ısıtılır. Eğer kuru ise bu, gıda ile nemlendirilir. Eğer tahliye ağrıdan/acıdan dolayı ise bu durumda söz konusu ağrı teskin edilir.

Tahliyeden dolayı bayılma meydana gelen kişide, tahliye edilen maddenin hangi yöne daha çok meylettiğinin araştırılması gerekir. Eğer madde, ishal ve kolera hastalığında ortaya çıkan durumda olduğu gibi içeriye doğru meylediyorsa -ki söz konusu iki hastalıkta madde, karın yönüne doğru temayül gösterir- bunun, [a] tabii harareti harekete geçiren şeylerle, [b] hızlı bir şekilde besleyen şeylerle ve [c] yaşamsal kuvvenin tahliyesini kesen şeylerle tedavi edilmesi gerekir.

Tabii harareti harekete geçiren şeylere gelecek olursak yaşamsal kuvvenin tahliyesini kesen, ellerin ve bacakların çekilmesi ile hasıl olan ağrı, kusmaya sevk etmeyle celp edilen eziyet, yüze soğuk su serpmek, nefesi tutmak, mideyi ısıtmak ve ovalamaktır.

وأما الاستفراغ الذي لا يُدرك حسًّا، فمِنه ما يكون^١ عن الحرارة بمنزلة استفراغ الحمام، ومنه ما يكون^٢ من عدم الغذاء، بمنزلة استفراغ الإمساك^٣ عن الغذاء بالصوم. ومنه من الحركة، والحركة نوعان، أحدهما حركة نفسانية، بمنزلة السرور والفرح، والأخرى حركة جسدانية، بمنزلة التشنج والتعب والتدلك. ومنه ما يكون من الوجع، وذلك^٤ أن الوجع أيضًا إنما يحدث الغشي من طريق أنه يستفرغ الروح الحيواني، فتحل القوة بذلك ويجلب الغشي. ولذلك حصلوا^٥ قوم أسباب الغشي فجعلوها ثلاثة، الامتلاء، والاستفراغ، وسوء المزاج، فأدخلوا الوجع في باب الاستفراغ.

ينبغي^٦ أن يُداوى جميع من يصيبه الغشي عامة بدفع السبب الفاعل للغشي وقطعه. فإن كان الغشي إنما حدث عن استفراغ، أُخْتِيل^٧ له^٨ لمنع ذلك الاستفراغ وحبسه، وإن كان من الامتلاء، يُطْفَأ استفراغ ذلك الامتلاء، وإن كان من سوء مزاج، نُظِر^٩ فإن كان سوء المزاج حارًّا طَفَمَت^{١٠} تلك الحرارة وُبُرِدَت^{١١}، وإن كان باردًا، أُسَخِّنَت^{١٢} تلك البرودة، وإن كان يابسًا، رُطِّب^{١٣} بالغذاء، وإن كان الاستفراغ من وجع، سُكِّن^{١٤} ذلك الوجع.

من أصابه غشي من استفراغ، فينبغي أن يُنظَر^{١٥} إلى أين ناحية^{١٦} تلك المادة التي تستفرغ^{١٧} أميَل. فإن كانت إلى^{١٨} داخل، بمنزلة ما يعرض في استطلاق البطن وفي الهیضة، فإن المادة في هاتين العلتين مائلة إلى ناحية البطن، فينبغي أن يُداوى^{١٩} بالأشياء التي تثير الحرارة الطبيعية، والأشياء التي تغذي غذاءً سريعًا، والأشياء التي تقطع استفراغ القوة الحيوانية.

أما الأشياء التي تثير الحرارة الطبيعية، فمثل الوجع الذي يكتسب بشد اليدين والرجلين، والأذى الذي يجتلب باستدعاء القيء، وبرش الماء البارد على الوجه، وإمساك النفس، وبإسخان المعدة، والدَّلَك.

- ١ ب: ما هو..
- ٢ ب - ما يكون.
- ٣ ب: بالإمساك.
- ٤ ب: وذلك.
- ٥ أ ج: جعلوا.
- ٦ ب: وينبغي.
- ٧ أ ج - له.
- ٨ ب - أين ناحية.
- ٩ ب - تستفرغ.
- ١٠ ب: أميَل إلى.

Yaşamsal kuvvenin tahliyesini kesen şeylere gelecek olursak bunlardan bazıları tahliyeyi kabzetme yoluyla keser. Bunun örneği, yüze serpilen soğuk sudur. Bazıları maddeyi, meylettiği tarafın aksine çekme yoluyla yaşamsal kuvvenin tahliyesini keser. Eğer tahliye yukarıdan ise bu durumda 5 bacakları aşağıya doğru çekmek, sarmak ve ovalamak ile madde aşağıya doğru çekilir. Eğer tahliye aşağıdan ise söz konusu madde ellerin sarılması ve ovalanması yoluyla yukarı doğru çekilir. Bu kişilerde madde bedenin içine doğru meylettiği için maddenin, hamamda banyo yapmakla bedenin dışına çekilmesi gerekebilir. Hızlı bir şekilde besleyen şeylere gelecek 10 olursak bunun örneği, soğuk su ile karıştırılmış şaraptır.

Tahliye nedeniyle bayılma meydana gelen kimsede -terleme esnasında meydana gelen durum gibi- tahliye edilen madde dışarıya doğru meylediyorsa bu kişinin söz konusu maddeyi dışarı çeken şeylerle, tabii ısıyı harekete geçiren şeylerle ve şarap ile tedavi edilmemesi gerekir. Aksine kişi, 15 tahliyeyi kesen ve kuvveti güçlendiren şeylerle tedavi edilir.

Maddeyi dışarı çeken şeylere gelecek olursak tahliyeyi arttırmamak ve güçlendirmemek için bu tür şeylerin (ilaçların) kullanılmaması gerekir. Dolayısıyla kendisine bu tür bayılma isabet eden kişi hamama sokulmalıdır.

Tabii ısıyı harekete geçiren şeylere gelecek olursak bu tür şeylerin kullanılmaması gerekir. Çünkü bu tür şeyler, hareketi ile tahliyeyi güçlendirir ve tahliyenin dışarıya doğru meyletmesini artırır. Bundan dolayı söz konusu hastalar rahatlatma ve dinlenme ile fayda elde ederler. Şarap ise bu hastalığa yakalanmış kişiye içirilmemelidir. Çünkü şarap harareti ile 25 terlemeyi artırır ve ter salgılatır.

Söz konusu tahliyenin, diğer şeylerle dışarıya doğru tahliye edilmesinin hapsedilmesine gelecek olursak bu, soğuk suyun yüze serpilmesi ve gül, mersin ağacı yaprağı, üzüm yaprağı gibi kabzedici şeylerin kullanılması ile olur. Kuvvetin güçlendirilmesi ise soğuk ve güzel kokulu bitkilerle 30 olur. Daha önce açıkladığımız üzere bunun örneği, gül ve mersin ağacı yaprağıdır.

وأما الأشياء التي تقطع استفراغ القوة الحيوانية، فمنها ما^١ يفعل ذلك من طريق أنه يقبض، بمنزلة الماء الذي يرش على الوجه، ومنها ما يفعله من طريق أنه يجذب المادة إلى خلف الناحية التي قد مالت إليها. فإن كان الاستفراغ من فوق أجذبت المادة من أسفل بشد الرجلين وتكميدهما وذلكهما، وإن كان من أسفل أجذبت المادة^٢ من فوق بربط اليدين وذلكهما. ولأن المادة في هؤلاء مائلة إلى داخل، قد ينبغي أن يجتذب إلى خارج بالاستحمام في الحمام. وأما الأشياء التي تغذو^٣ غذاءً سريعاً، فبمنزلة^٤ الشراب الممزوج بالماء البارد.

وأما^٥ إن كانت المادة فيمن يصيبه الغشي من الاستفراغ مائلة إلى خارج، بمنزلة ما يعرض في العرق، فليس ينبغي أن يُداوى صاحبه بالأشياء التي تجتذب المادة إلى خارج، ولا بالأشياء التي تثير الحرارة الطبيعية، ولا بالشراب، لكن^٦ بقطع الاستفراغ وتقوية القوة.

وأما الأشياء التي تجذب المادة إلى خارج، فلا ينبغي أن تستعمل كيما لا تزيد تلك^٧ في الاستفراغ وتقويه، ولذلك ليس ينبغي أن يُدخل صاحب هذا الغشي إلى^٨ الحمام.

وأما الأشياء التي تثير الحرارة الغريزية، فليس ينبغي أن تُستعمل، لأن هذه أيضاً بحركتها تقوي الاستفراغ، وتزيد في ميله إلى خارج، ولذلك ينتفعون هؤلاء^٩ بالدعة والسكون. وأما الشراب فليس ينبغي أن يقربه صاحب هذه العلة، لأنه ممّا^{١٠} يزيد في العرق ويدرّه بحرارته.

وأما حبس هذا^{١١} الاستفراغ في سائر الأشياء التي استفراغها إلى خارج، فيكون برش الماء البارد على الوجه، وباستعمال الأشياء القابضة، بمنزلة الورد والآس وورق الكرم. وأما تقوية القوة، فتكون بالرياحين الطيبة الريح الباردة، بمنزلة ما وصفناه من الورد والآس.

٩ أ ج: هؤلاء الثلاثة.

١٠ أ ج: إنما.

١١ ب - هذا، ج: هذه.

٥ ب: فإما.

٦ ب: ولكن.

٧ ب: ذلك.

٨ ب - إلى.

١ ب - ما.

٢ ب - المادة.

٣ أ ج: وإما الذي يغذو.

٤ ب: بمنزلة.

Soğuk su, tahliye sebebiyle bayılan herkese serpilir. Soğuk suyun serpilmesinin sebebi, yaşamsal kuvvenin dağılmasını ve kaybolmasını engelleme ihtiyacıdır. Çünkü soğuk su, kabzetmekle yaşamsal kuvvenin dağılmasını engeller, ruhu (canı) toparlar ve güçlendirir. Yüze çoğunlukla su serpilmesinin sebebi, yüzdeki hislerin daha fazla olmasıdır. Bundan dolayı yüz, soğuk suyun verdiği eziyeti diğer organlardan daha fazla hisseder. Çünkü yaşamsal ruhun özellikle tahliye edildiği ağız ve burun yüzde yer alır.

Madde içeriye doğru meylettiği zaman, tahliyeden dolayı bayılma meydana gelen kişinin ellerinin ve bacaklarının çekilmesi, tabiatı harekete geçirmek ve bağlamadan (ribât) kaynaklanan ağrı ile tabiatı uyarmak için kullanılır. Çünkü bayılma durumunda tabiat, sanki derin uykuya dalmış gibidir. Yine bu uygulama, maddeyi, meylettiği tarafın aksine doğru yani içeriden dışarıya doğru çekmek için kullanılır. Söz konusu maddeyi, tahliye edildiği yerin aksi yönüne çekmek için eğer tahliye yukarıdan olursa, ayaklar bağlanır; eğer tahliye aşağıdan olursa, kollar bağlanır.

Madde içeriye doğru meylettiği zaman, tahliyeden dolayı bayılma meydana gelen kişinin tedavisi, yüze soğuk su serpmekle, nefesini tutmakla, ovalama ile, kasmaya sevk etmekle, elleri ve ayakları çekmekle, banyo yaptırmakla ve şarap içirmekle yapılmalıdır.

Yüze soğuk su serpmeye gelecek olursak bu uygulama, harareti uyarıp harekete geçirir ve toparlar. Nefesi tutmak ise burun tutulduğu zaman nefes alındığında giren havanın çıkması engellenir. Eğer hava bir çıkış ve kaçış bulamaz ise geri döner, geri dönmesiyle kuvveti uyarır ve hareket geçirir. Çünkü bu durumda kuvvet, derin uykuya dalan kişinin durumuna benzer.

Ovalama ise midenin ağzına uygulandığı zaman onu ısıtır ve onun tabii ısısını harekete geçirir. Kasmaya sevk etme durumuna gelecek olursak tahliye karın boşaltma ile aşağıdan olduğu zaman kullanılır. Çünkü bu uygulama, kuvveti uyarır, harekete geçirir ve maddeyi, meylettiği yönün aksine doğru çeker. Ellerin ve ayakların bağlanması ise kuvveti harekete geçirir

والماء البارد يُرَشُّ على من يغشى عليه بسبب الاستفراغ. والسبب في رش الماء البارد الحاجة إلى منع الروح الحيواني من التفرق والتبدد، لأنَّ الماء البارد يمنع بقبضه ويجمع الروح ويقوّيه. والسبب في رشه على الوجه أكثر، أنّ الحواس في الوجه أكثر، فهو لذلك يحس من أذى الماء البارد بأكثر مما يحس غيره. فإنَّ الأنف^١ والفم اللذين منهما خاصّة تستفرغ الروح الحيواني، إنّما هما في الوجه.

وشد^٢ اليدين والرجلين إنّما^٣ يُستعمل في أصحاب الغشي الحادث من الاستفراغ، إذا كانت المادة مائلة إلى داخل، لثثار الطبيعة، وتنتبه^٤ بالوجع الحادث عن الرباط، لأنّها في هذه الحال كأنّها نائمة مستغرقة، ولتجذب المادة إلى خلاف الناحية التي هي مائلة إليها، أعني من داخل إلى خارج. فإنّ كان الاستفراغ من فوق، وقع الرباط على الساقين، وإنّ كان من أسفل، وقع على الساعدين، ليجذب المادة إلى خلاف الموضع^٥ التي تستفرغ منها.

وينبغي أن يُداوى صاحب الغشي الحادث عن الاستفراغ، إذا كانت المادة مائلة إلى داخل، برش الماء البارد على الوجه، وبحبس النّفس، وبالدلك، وباستدعاء القيء، وشد اليدين والرجلين، وبالإستحمام، وبشرب الشراب.

أما رش الماء البارد على الوجه، فإنّه ينّبه الحرارة ويشيرها ويجمعها. وأما حبس النّفس، فإنّه إذا أمسك المنخرين، منع الهواء الذي يدخل بدخول النّفس من الخروج، فإذا لم يجد هذا الهواء محيضاً ولا مخلصاً، رجع فحرك القوة برجوعه وأثارها، لأنّها في هذه الحال تكون شبيهة بالنائم المستغرق في نومه.

وأما الدلك، فإنّه إذا وقع على فم المعدة أسخنه وأثار حرارته الطبيعية. وأما استدعاء القيء، فإنّما يُستعمل إذا كان الاستفراغ بإطلاق^٦ البطن من أسفل، لأنّه يثير القوة وينبها، ويجتذب المادة إلى خلاف الناحية التي قد مالت إليها. وأما رباط اليدين والرجلين، فإنّه يثير القوة

١ أ ج: الأذن.
٢ أ ج: الشد.
٣ أ ج - إنّما.
٤ أ ج: ولتنتبه.
٥ ب: الناحية.
٦ أ ج - هذا.
٧ ب: باستطلاق.

ve uyarır. Yine bu uygulama, maddeyi, meylettği yönün aksine doğru çeker. Banyo yaptırmak ise maddeyi, içeriden dışarıya doğru çeker. Şarap içirmeye gelecek olursak bu, soğuk su ile karıştırılarak içirildiğinde, hızlı bir şekilde değişir ve kuvveti besler, bu durumda onun, karından karaciğere ve karaciğere de diğer organlara nüfuz etmesi kolay olur. Yine şarap, kendisinde yer alan güzel koku, kabzedicilik ve kendisine karıştırılan suyun soğutuculuğu sebebiyle midenin ağzını güçlendirir ve onu toparlar.

Söz konusu maddeyi meylettği yönün aksine cezbetme konusunda şu iki şeyden birisinin amaçlanması gerekir: [a] Ya -organlar önemi büyük organlar değilse- söz konusu maddeyi gönderen organlara geri çekmek. [b] Ya da üç özellik barındıran organlar dışındaki organlara çekmek. Söz konusu özellikler şunlardır: Birincisi bu organların bedendeki konumu, tahliye edilen maddenin üretildiği organın konumunun ters yönündedir. Eğer söz konusu organ yukarıda olursa çekme aşağıdan olur. Eğer organ aşağıda ise çekme yukarıdan olur. İkincisi maddeyi kendisine çeken organın, kendisinden madde çekilen organ ile aynı hizada olmasıdır. Eğer tahliye sağ taraftan ise çekme aynı şekilde sağ taraftan olur. Eğer tahliye soldan ise çekme de soldan olur. Bunun için ne zaman ki kan burundan kanama yoluyla çıkarsa şuna bakarız: Eğer kan, burnun sağ deliğinden gelirse bu durumda kendisi ile kanın çekildiği hacamat aletini (mihceme) karaciğerin üstüne koyarız. Eğer kan burnun sol deliğinden geliyorsa bu durumda hacamat aletini, dalağın üstüne iliştiririz. Üçüncüsü maddeyi kendisine çeken organın, kendisinden madde çekilen organ ile ortak olmasıdır. Bunun örneği, rahimlerin göğüsler ile ortaklığıdır. Bundan dolayı ne zaman ki tahliye rahimlerden kanama yoluyla olursa hacamat aleti göğüslere iliştirilir.

Madde içeriye doğru meylettği zaman, tahliyeden dolayı bayılma meydana gelen kişinin, hızlı bir şekilde beslenmesi, tahliyenin kesilmesi ve hastayı güçlendirmesi sebebiyle şarap içirilmesi faydalıdır. Aynı zamanda bayılma meydana getiren bir maddenin mideye akması sebebiyle bayılan kişiye de şarap içirmek faydalıdır. Çünkü şarap mideyi güçlendirir ve mideyi, kendisine akan maddeyi kabul etmemeye sevk eder.

وينبهاها، ويجتذب المادة أيضًا إلى خلاف الناحية التي هي مائلة إليها. وأما الاستحمام، فإنه يجتذب المادة من داخل إلى خارج. وأما شرب الشراب، فإنه إذا شرب ممزوجًا بالماء البارد، أسرع في التغيير وفي اغتذاء القوة، وسهل نفوذه من البطن إلى الكبد، ومن الكبد إلى الأعضاء الباقية، وقوى فم المعدة وجمعه بما فيه من طيب الرائحة والقبض وبرودة الماء الذي قد خالطه.

وينبغي^١ أن يُقصد في اجتذاب المادة إلى خلاف الناحية التي هي مائلة إليها إلى أحد أمرين. إما أن تُجتذب إلى الأعضاء التي هي كانت الباعثة بتلك المادة، متى كانت الأعضاء ليست بجلييلة الخطر، وإما أن تُجتذب إلى أعضاء غير تلك، مما يجتمع فيه ثلاث خصال. أحدها أن يكون موضعها من البدن في خلاف ناحية موضع العضو الذي منه ينبعث الاستفراغ، فإن كان ذلك العضو من^٢ فوق، كان الاجتذاب من أسفل، وإن كان من^٣ أسفل، فمن فوق. والثانية أن يكون العضو الذي تُجتذب إليه المادة محاذيًا للعضو الذي تُجتذب منه على استقامة، فإن كان الاستفراغ من الجانب الأيمن، كان الاجتذاب أيضًا من الجانب الأيمن، وإن كان من الأيسر، فمن الأيسر. ومن أجل ذلك، متى انبعث الدم من المنخرين بالرعاغ نظرنا، فإن كان الرعاغ من المنخر الأيمن، وضعنا المحجمة التي نجتذبه بها على الكبد، وإن كان من المنخر الأيسر، علقناها على الطحال. والثالثة أن يكون هذا العضو الذي تُجتذب إليه المادة مشاركًا للعضو الذي تُجتذب منه على استقامة منه،^٤ بمنزلة مشاركة الأرحام للثديين، ولذلك متى كان الاستفراغ من الأرحام بنزف الدم، عُلقَت المحاجم على الثديين.

شرب الشراب نافع لمن يصيبه الغشي بسبب استفراغ مادة مائلة إلى داخل، لأنه يغذيه سريعًا، ويقطع استفراغه، ويقويه. وهو أيضًا نافع لمن يُغشى عليه بسبب مادة تنصب إلى المعدة فيحدث غشيًا، لأنه يقوي المعدة، ويدعوها إلى أن لا تقبل ما ينصب إليها.

١ - ب - و.
٢ - ب - من.
٣ - ب - من.
٤ - أ ج: الجانب.
٥ - ب: يشارك العضو.
٦ - ب - على استقامة منه.

Bu vecihten dolayı güzel kokulu şarabın güçlendirmesi için kabız edici olması gerekir. Aynı şekilde şarap, mide ve karından karaciğere, karaciğerden de diğer organlara nüfuz etme hareketinin hızlı olmasından dolayı beraberinde maddeleri çeker ve yükseltir; söz konusu maddeleri, aktığı yönün aksine doğru bir yöne akmaya sevk eder. Böylece söz konusu maddenin mideye ve karna akmasına engel olur. Bu vecihten dolayı şarabın, hızlı bir şekilde nüfuz etmesi için ince ve sıcak olması gerekir.

Kan boşalması ve terleme sebebiyle bayılma meydana gelen kişiye gelecek olursak, bu kişiye fazla şarap içirilmemelidir. Çünkü şarap kanın boşalmasına yardım eder ve ter salgılatır. Eğer kuvveti güçlendirmek bizim için mümkün değilse ancak bu durumda kanın yoğunluğunu arttırması, onun akmasını/boşalmasını zorlaştırması, kabız ediciliği ile onu kabzetmesi, kanalları ve gözeneği tutması için yoğun şarabı seçmemiz gerekir.

Tahliye sebebiyle bayılan kişinin, dışarıdan şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Dolayısıyla midenin, karnın, rahmin ve göğsün üstüne, kuvvetlendiren ve kabzedilen şeyler koyarız. Çünkü bu organlar sinirsel organlardır ve bunların üzerinde soğuk şeylerin kuvvetinin kendilerine ulaşmasını engelleyecek ve örtecek bir şey yoktur. Bundan dolayı tahliye, söz konusu organlardan birinde ne zaman meydana gelirse, soğuk şeylerin kullanılmaması gerekir. Rahimden yapılan tahliyeye gelecek olursak bunun örneği, kanama anında ortaya çıkan durumdur. Mideden yapılan tahliyeye gelecek olursak bunun örneği, kolerada ortaya çıkan durumdur. Karından yapılan tahliyeye gelecek olursak bunun örneği, karın boşalması durumunda ortaya çıkan şeydir. Göğüsten yapılan tahliyeye gelecek olursak bunun örneği, irin ve kan akıtılması halinde ortaya çıkan durumdur. Baş, soğuk şeylerin dimağa ulaşmasına engel olan kemikle kuşatılrsa da söz konusu şeylerle [yani dışarıdan müdahalede kullanılan kabız edici ve kuvvetlendirici şeylerle] birlikte, arada herhangi bir vasıta olmaksızın soğuk şeyleri başa koymayız. Çünkü vasıtasız şekilde koymak başa zarar verir.

Kan boşalması, bedeninin zahirinde (dışında) olduğu zaman kanı durduran şeylerle bunun kesilmesi gerekir. Bu şeylerden bazıları sirke gibi tıkamak ve kabız etmek suretiyle bu işi yapar. Bunlardan bazıları

وينبغي من هذا الوجه أن يكون الشراب الطيب الرائحة قابضًا كيما يقوي. ولأنه لشدة حركته في النفوذ من المعدة والبطن إلى الكبد، ومن الكبد إلى الأعضاء، يجزّ معه المواد ويصعدها ويعوّدها^١ أن تجري إلى خلاف الناحية التي كانت تجري إليها، فيمنعها بذلك من أن تنصب إلى المعدة والبطن. وينبغي من هذا الوجه أن يكون شرابًا له رقة وحرارة كيما يسرع نفوذه. ٥

وأما من أصابه غشي بسبب انبعاث الدم، أو بسبب العرق، فليس ينبغي أن يُكثّر من إسقائه الشراب، لأن الشراب يعين انبعاث الدم ودرور العرق، وإن لم يمكن أن نقوي القوة إلا أنه^٢ فينبغي أن نختار ما كان من الشراب غليظًا قابضًا، ليكون بغلظه يزيد في غلظ الدم وعسر انبعاثه، ويقبضه لشدة قبضه، ويقبض المجاري والمسام.

وينبغي أن يُداوى من يُغشى عليه بسبب الاستفراغ بأشياء من خارج، فنضع على المعدة، والبطن، والرحم، والصدر أشياء من شأنها أن تقوي وتقبض. وذلك أن هذه أعضاء عصبانية، وليس عليها شيء يحجبها^٣ ويمنع الأشياء الباردة من أن تصل قوتها إليها، فلذلك لا ينبغي أن تُستعمل الأشياء الباردة متى كان الاستفراغ من واحد من هذه. إما من الرحم، بمنزلة^٤ ما يعرض في النزف. وإما من المعدة، بمنزلة^٥ ما يعرض في الهيضة. وإما من البطن بمنزلة^٦ ما يعرض في الاستطلاق. وأما من الصدر، بمنزلة^٧ ما يعرض في قذف الدم، أو قذف القيح. ولا^٨ نضع على الرأس مع هذه الأشياء أشياء باردة أيضًا، لأن الرأس يحيط به عظم لا يدع الأشياء الباردة أن تصل إلى الدماغ بلا واسطة بينها وبينه فيضره. ١٠

وينبغي أن يُقَطع انبعاث الدم إذا كان من ظاهر البدن بالأشياء التي تقطع الدم. وهذه الأشياء منها ما يفعل ذلك من طريق أنه يقبض ويسد بمنزلة الخل. ومنها

١ أ ج: ونفوذها.
٢ أ ب: ألانه.
٣ أ ج: بحجتها.
٤ أ ج: يتبع.
٥ أ ج: فبمنزلة.
٦ أ ج: فبمنزلة.
٧ أ ج: فبمنزلة.
٨ أ ج: فبمنزلة.
٩ أ ج - لا.

kanalları ve gözenekleri tıkamak ve beslemek suretiyle bu işi yapar. Bunun örneği, nişastadan, kurşun oksidinden (el-isfîzâç), çinko oksidinden (tutiya) yapılmış ilaçlardır. Bu şeylerden bazıları söz konusu yerde kabuk bağlatmak suretiyle iş görür. Bunun örneği, demir oksit (kalkatur) ile yapılan ilaçlardır. 5 Şöyle ki bu ilaçlardan dolayı meydana gelen kabuk, kanın çıkmasını engelleyecek ve damarın ağzını tıkayacak şekilde sert bir kabuktur.

Hamamda banyo yaptırmaya gelecek olursak maddenin içeriye boşalması sebebiyle bayılan kişiye fayda verir. Özellikle kişinin bayılması, karna akan bir madde sebebiyle olursa banyo, söz konusu maddeyi içeriden dışarı 10 doğru çekme yoluyla bir boşalım meydana getirir. Kan boşalması, terleme ve genelde maddesi dışarıya doğru meyleden bir tahliye sebebiyle bayılan kişilere banyo yaptırılması zararlıdır. Çünkü banyo, söz konusu maddenin dışarıya doğru meyletmesini güçlendirir, ona yardımcı olur, onu ısıtır ve eritir; böylece maddenin akışı fazlalaşır.

15 Bedeninde olan bir imtila' sebebiyle bayılan kişiye gelecek olursak bu kişinin elleri ve bacakları bağlanır, ovalanır, sarılır, kişiye yiyecek verilmez ve şarap içirilmez. Eğer kişi ateşli ise banyodan menedilir. Eğer ateşli değilse bu durumda kişi banyodan menedilmez ve bu kişiye bal suyu ve sekencebîn (sirkeli bal şerbeti) içirilir.

20 Ellerin ve bacakların bağlanıp sarılmasına gelecek olursak bu uygulama, bağlamadan kaynaklanan ağrı ve sıcaklık ile söz konusu maddeyi, bedenin içinden dışına ve önemi büyük organlardan önemi daha düşük olan organlara çekmek için yapılır.

İmtila' sebebiyle bayılan kişinin yiyecekten menedilmesine gelecek olursak bu, yiyeceğin imtila'ı arttırmasından dolayı olur. Biz, şişkin olan bedendeki imtila'ı arttırmamalıyız. Kişinin şaraptan menedilmesine gelecek olursak bu, imtila'ı arttırmasından ve harareti ile söz konusu maddeyi eritip 25 daha zararlı duruma sevk etmesinden dolayıdır.

30 Ateş olduğu zaman kişinin banyodan menedilmesine gelecek olursak bu, banyonun söz konusu maddeyi eritmemesi için yapılır. Bu durumda ateş nöbetinin başlangıcında banyo, hıltlarla birlikte beden derinlerine giderek hararetin boğulmasına sebep olur. Ateş olmadığı zaman banyo yapılmasına izin vermeye gelecek olursak bu, banyonun harareti ile söz konusu imtila'ı çözmesi

ما يفعله من طريق أنه يغذي ويسد المسام والمجاري، بمنزلة الأدوية التي تُتخذ بالنشاء والإسفيداج والتوتياء. ومنها ما يفعله من طريق أنه يحرق ويُحدث في المواضع خشكريشة، بمنزلة الأدوية التي تُتخذ بالقلقطار،^١ وذلك^٢ أن الخشكريشة التي تحدث عن هذه الأدوية هي^٣ قشرة صلبة تسد فم العرق، وتمنع الدم من أن ينبعث.

وأما الاستحمام في الحمام، فإنه ينفع من يُغشى عليه بسبب استفراغ المادة التي تكون مائلة إلى داخل، ولا سيما من كان غشيه بسبب مادة تنصب إلى البطن فتحدث استطلاقاً، من طريق أنه يجتذب المادة من داخل إلى خارج. ويضر من يُغشى عليه بسبب انبعاث الدم، أو بسبب العرق، وبالجملة بسبب استفراغ يكون المادة فيه مائلة إلى خارج، لأنه يعين المادة ويقوي ميلها إلى خارج، ويسخنها ويذيبها فتندر.^٥

وأما من يُغشى عليه بسبب امتلاء في بدنه، فينبغي أن تُربط يده ورجلاه، ويدلكان ويكمدان، ويمنع من الطعام وشرب الشراب. وإن كان محمومًا، مُنع من الحمام، وإن لم يكن محمومًا، لم يُمنع منه، ويسقى ماء العسل والسكنجين.

أما ربط^٦ اليدين والرجلين وتكميدهما، فلتُجذب^٧ المادة بذلك^٨ من باطن البدن إلى ظاهره، ومن الأعضاء الجليلة الخطر إلى الأعضاء الدنيئة الخطر، بالحرارة والوجع الذي يحدث عن الرباط.

وأما المنع من الطعام، فلأن الطعام يزيد في الامتلاء، وليس^٩ ينبغي لنا أن نزيد البدن^{١٠} امتلاءً على امتلائه. وأما المنع من الشراب، فلأنه أيضًا مما يزيد في الامتلاء، ولأنه بحرارة يذيب المادة ويدعوها إلى أن يكون أذاهم أكثر.

وأما المنع من الحمام إذا كانت هناك حمى، فكيما لا تذوب المادة فيكون ذلك سببًا لاختناق الحرارة^{١١} عند ابتداء نوبة الحمى، إذا هي مالت مع الأخلاط إلى باطن البدن. وأما الإذن في الحمام إذا لم يكن هناك حمى، فكيما ينحل بعض ذلك الامتلاء بحرارة الحمام،

١١ ب - إذا كانت هناك حمى فكيما لا يذوب المادة فيكون ذلك سببًا لاختناق الحرارة.

٦ ب: رباط.
٧ ب: فليحدث.
٨ ب - بذلك.
٩ ب: ونحن ليس.
١٠ ب: في البدن.

١ أ ج: القنقلطار.
٢ ب: وذلك.
٣ أ ج: وهي.
٤ ب: مثلها.
٥ أ: فتندر، ج: فتندر.

ve maddenin bedeninin içinden dışına doğru çekilmesi için yapılırdır. Bundan dolayı söz konusu hastalığa yakalanan kişinin hamam ortamında uzun süre kalmasına izin vermeliyiz.

Hastaya bal suyu içirilmesine gelecek olursak bu, bal suyu ile maddenin incelenmesi ve çıkarılmasının kolay olması için yapılırdır. Bundan dolayı maddeyi ısıtan ve incelten şeylerle balın karıştırılması gerebilir. Bunun örneği, yabani kekik (el-hâşe), yabani nane (el-futenci'l-beri'), dağ nanesi (el-futenci'l-cebelî) ve zufa otudur (ez-zûfa-hyssopus). Hastaya sekencebîn (sirkeli bal şerbeti) içirilmesine gelecek olursak bu da hıtları inceltmesi ve onları dışarı çıkmaya sevk etmesi için yapılırdır.

Rahim boğulmasına yakalanan kadınların tedavisi, bazı açılardan bayılmaya maruz kalan kişilerin tedavisi ile ortaklık arz ederken, bazı açılardan farklılık arz eder. Ortaklık arz eden duruma gelecek olursak inceltici şeyler, maddeyi çeken yakılar ve yiyecekte menetme gibi şeylerin hepsi onlara fayda verir. Çünkü rahimlerin boğulmasının sebebi, ya adet kanından veya meniden kaynaklanan maddenin çoğalmasındır. Özellikle maddenin çoğalması, rahmin yukarı çıkması veya iki tarafa meyiletmesi suretiyle yerinden oynaması durumuna denk geldiğinde rahim boğulmasını meydana getirir.

Rahim boğulmasına yakalanan kadınların tedavisinin, bayılmaya maruz kalanların tedavisinden bazı açılardan farklılık arz etmesine gelecek olursak söz konusu farklılıklar şunlardır: Bu hastaya sekencebîn içirilmemesi, hastanın, maddeyi yukarıya doğru çeken bir şey ile tedavi edilmemesi ve rahim boğulmasıyla birlikte bir kayma olsa da kadının bedenine alttan ve üstten yapılan müdahalelerin farklı olması gerekir.

Sekencebîn içirilmesine gelecek olursak bu, rahme zarar verdiği için bunun, rahim boğulması hastasına içirilmemesi gerekir. Zira rahim soğuk ve sinirseldir. Yine rahim sirkenin kendisine yaklaşmasına alışkın değildir. Rahim boğulması olarak bilinen hastalıkta galip olan şey soğukluktur.

Sadece aşağıdan çeken şeylerin kullanılmasına gelecek olursak bu, söz konusu şeylerle rahmi aşağıya çekmek için ve söz konusu maddeyi rahmin, damarlarla kendisine bağlandığı organlara çekmek için yapılırdır.

وُجِذِبَتِ المادَّة من باطن البدن إلى ظاهره. ولذلك ينبغي أن نطلق لصاحب هذه العلة أن يطيل المكث في هواء الحمام.

وأما إسقاء العليل^١ ماء العسل، فكيفما تلتطف به^٢ المادَّة ويسهل خروجها. ولذلك قد ينبغي أن نخلط بماء العسل أشياء تسخن المادَّة وترققها، بمنزلة الحاشا والفودنج البري والجبلي والزوفا. وأما سقي السكنجين فلأنَّ هذا أيضًا من شأنه أن يرق الأخلاط، ويدعوها إلى الخروج.

من أصابه من النساء اختناق الأرحام، فمداواتهن تشترك مداواة من يصيبه الغشي في بعض الوجوه، وتباينها في بعض. أما مشاركتها إيَّاه، ففي أن هؤلاء أيضًا ينتفعون بالأشياء المملطفة، وباجتذاب المادَّة بالرباط، وبالمنع من الطعام. وذلك لأنَّ اختناق الأرحام إنما سببه كثرة المادَّة، إما من دم الطمث، وإما من المنى، ولا سيما إذا اتفق ذلك مع زوال الرحم عن موضعه بصعوده إلى فوق، أو ميل^٣ إلى أحد الجانبين.

وأما مبايئتها لها، ففي أن اختناق الرحم لا ينبغي أن تُسقى صاحبه سكنجين، ولا أن يعالج بشيء مما يجتذب إلى فوق، ولا^٤ أن يكون ما يُدنى من المرأة من فوق ومن أسفل واحدًا، إنَّ كان مع الاختناق زوال.

أما سقي السكنجين، فلا ينبغي في اختناق الرحم، لأنَّه يضر الرحم، وذلك لأنَّ الرحم بارد عصباني، ولأنَّه لم يعتد أن يقربه الخل، ولأنَّ الغالب في هذه العلة المعروفة باختناق الرحم إنما هو البرودة.

أما^٥ استعمال الأشياء الجاذبة من أسفل فقط، كي^٦ ما يجتذب بها^٧ الرحم إلى أسفل، ويجتذب^٨ به المادَّة إلى الأعضاء التي بينها وبين الأرحام مشاركة^٩ في العروق.

١ أج - العليل.	٥ ب: إلأ.	٩ أج: به.
٢ ب: مائة.	٦ ب: وإن.	١٠ أج: ويجذب.
٣ أج: أميل.	٧ ب: وإما.	١١ أج: بمشاركة.
٤ ب: صاحبه.	٨ أج: وكى.	

Dolayısıyla rahimlerle ortaklığı olan bacaklar damarlarla rahme bağlıdır. Bu sebeple yakınının, bacaklara sarılması ve hacamat aletinin kasıkların üzerine konulması gerekir. Eğer rahim tek bir yöne meylettirse bu durumda hacamat aleti meyleden tarafın karşısına konulur. Eğer rahim yukarı doğru yükselirse bu durumda hacamat aletleri kasıkların ikisine konulur.

Boğulma ile birlikte rahimde kayma olduğu zaman kadının bedenine alttan ve üstten yapılan müdahalelerin farklı olmasına gelecek olursak, boğulma ile birlikte rahimde meydana gelen kayma yukarı doğru olursa burun deliklerine pis kokulu şeyler, rahme ise güzel kokulu şeylerin yaklaştırılması gerekir.

His (duyum), nefsânî ve tabîî his olmak üzere iki çeşittir. Nefsânî his, sadece canlılar için olan bir şeydir. Tabîî his ise canlılar ve bitkilerle birlikte kendisinde nefis olmayan cisimler için de geçerlidir. Şöyle ki bitkilerden her biri, kendisine özgü ve kendisine benzeyen/uygun olan şeyleri cezbeder. Aynı şekilde kendisinde nefis olmayan birçok cismin ve bitkinin, tat alma hissi olmaksızın topraktan kendisine benzeyen karışımı çektiğini görürüz. Yine organlardan her biri, tat alma duyumu olmaksızın kendisine uygun kanı kendisine çeker. Mıknatıs taşı da dokunma ve diğer hisler türünden bir şeye sahip olmaksızın demiri kendisine çeker. Rahim ise güzel kokulu şeylere iştihak ve arzu duyar. Tıpkı belirli bir şeyin, kendisine uygun olan şeylere iştihak duyması ve onları arzu etmesi gibi. Yine rahim, kötü kokulu şeylerden kaçınır ve uzaklaşır. Tıpkı belirli bir şeyin, koku alma duyusuna sahip olmaksızın, kendisine uygun olmayan şeylerden kaçınması gibi.

Mide sebebiyle bayılma meydana geldiği zaman bunun sebebinin, salt kötü mizaçtan mı yoksa madde ile birlikte kötü mizaçtan mı olduğunun araştırılması gerekir. Eğer bayılmanın sebebi salt kötü mizaçtan dolayı oluyorsa bunun, soğuk kötü mizaçtan mı yoksa sıcak kötü mizaçtan mı kaynaklandığının araştırılması gerekir. Eğer bu, soğuk kötü mizaçtan kaynaklanıyorsa

فإنّ الساقين مشاركان للأرحام مواصلين لها بالعروق، ولذلك ينبغي أن يُشد الرباط على الساقين، وتُعلق المحاجم على الحالبين، فإن كان الرحم قد إلى مال ناحية واحدة، عُلقَت المحجمة على الحالب الذي في الجانب الآخر، وإن كان قد ارتفع إلى فوق، عُلقَت على الحالبين كليهما.

٥ وأما مخالفة ما يدني من المرأة من فوق ومن أسفل، إذا كان مع الاختناق زوال، فهو أن الرحم إذا كان مع اختناقه قد زال إلى فوق، فينبغي^١ أن يكون ما^٢ يدنى من المنخرين أشياء منتنة الروائح، ويدني من الرحم أشياء طيبة الرائحة.

الحس نوعان، أحدهما الحس النفساني، والآخر الحس الطبيعي. والحس^٣ النفساني إنما هو للحيوان فقط، وأما الحس الطبيعي فهو للحيوان، وللنبات، أيضًا، وللأجسام^٤ التي لا نفس لها. وذلك^٥ أن كل واحد من النبات يجتذب إليه ما هو مشاكل له خاص به. وكذلك كثير من الأجسام التي لا نفس لها، والنبات تجد^٦ كل واحد منه يجتذب من الأرض الخلط المشاكل له، من غير أن يكون له حس المذاق. وكل واحد من الأعضاء يجتذب إليه من الدم ما يشاكله، من غير أن يكون له حاسة الطعم. وحجر المغناطيس يجتذب الحديد من غير أن يكون له شيء من الحواس لا حاسة اللمس ولا غيرها. والرحم يشتاق ويتشوق إلى الأشياء الطيبة الريح، كما يتشوق الشيء ويشتاق إلى ما يشاكله، ويهرب ويتنحى عن الأشياء المنتنة الريح، كما يفر الشيء مما لا يشاكله، من غير أن يكون له حاسة الاشممام.

إذا عرض الغشي بسبب المعدة، فينبغي أن يُنظر هل علتها من سوء مزاج ساذج، أم^٧ من سوء مزاج معه مادة؟ فإن [كانت]^٨ علتها من سوء مزاج ساذج، فينبغي أن يُنظر هل من سوء مزاج بارد أو من سوء مزاج حار؟ فإن كانت من سوء مزاج بارد،

١ ب: ينبغي.
٢ ب - يكون ما.
٣ ب - و.
٤ أ ج: والنبات.
٥ أ ج: والأجسام.
٦ ب: وذلك.
٧ أ ج: تحد.
٨ أ ج: أو.
٩ أ ب ج: كان.

bu durumda hastalığın, ısıtan şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği, üç biberden yapılan ilaç, kuvvetlendiren ve ısıtan yakılar, bandajlar (nütâlât), yağlar ve şaraptır. Eğer bayılma sıcak kötü mizaçtan kaynaklanıyorsa bu durumda onun, soğutucu şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Bunun 5 örneği, soğutan yakılar, soğuk bandajlar ve soğuk sudur. Ancak bunlar, organ zayıf ve soğuk olursa, önemi büyük organlarda şişlik yoksa ve bedende olgunlaşmamış, kötü ve fazla hıtlar söz konusu değilse kullanılabilir.

Eğer midenin hastalığı madde ile birlikte kötü mizaçtan dolayı olursa bu durumda şunun araştırılması gerekir: Eğer hastalık midede toplanmış olan soğuk balgamlı bir maddeden kaynaklanıyorsa bunun, maddeyi incelten, latif hale getiren ve ortadan kaldıran şeylerle *içeriden* tedavi edilmesi gerekir. Yine hastalığın, ellerin ve bacakların bağlanması, yavşan (el-efsentîn) ile pişirilmiş yağlı bandajla ve ovalamayla *dışarıdan* tedavi edilmesi gerekir. Kullanılan madde zeytin yağı olsun. Çünkü zeytin yağı, 15 kendi hararetinden dolayı gevşetir, balgam hıltını eritir ve onu çözer. Yavşan otu ise mideyi güçlendirir. Zira önemi büyük organlardan her birinin, kuvveti koruma bakımında öncelenmesi gerekir.

Eğer hastalık, midede yakma meydana getiren keskin bir maddeden dolayı ise bu durumda hastaya öncelikle sıcak su ve sıcak su ile birlikte 20 yağ gibi mutedil mizaca sahip şeylerin içirilmesi gerekir. Kolay şekilde kusabilen kişiye sıcak su içirilir. Çünkü sıcak su, söz konusu sıcak hıltın mizacının keskinliğini kırarak mutedil hale getirir ve kusmuşu harekete geçirmekle hastayı kusturur. Kusması zor olan kişiye sıcak su ile birlikte zeytin yağının içirilmesine gelecek olursak, sıcak suya yağ karıştırıldığı 25 zaman bu, sıcak hıltın keskinliğini kırar. Söz konusu karışım kusmayı, tek başına sıcak sudan daha fazla kolaylaştırır ve bunun, kusmaya sevk etmesi daha şiddetlidir. Bununla birlikte bu karışım karnı da yumuşatır. Çünkü yağ, yapışkanlığından ve kendisinde bulunan tuzdan dolayı karnı yumuşatan şeylerdendir.

30 Sıcak su ister tek başına verilsin isterse yağ ile birlikte karıştırılarak verilsin, içirildikten sonra hastaya kusması emredilmelidir. Eğer kusma zor gelirse, kusmadan önce hastanın midesi, elleri ve ayaklarının ısıtılması gerekir.

فينبغي أن تُداوى بالأشياء التي تسخّن، بمنزلة الدواء المتّخذ بثلاث فلافل والأصمدة والنطولات والأدهان التي تسخّن وتقوي والشراب. وإن كانت علتها من سوء مزاج حار، فينبغي أن تُداوى بالأشياء التي تبرّد، كالأصمدة المبردة التي تبرّد والنطولات الباردة والماء البارد،^١ بعد أن لا يكون هناك عضو ضعيف بارد، ولا في شيء من الأعضاء الجليلة الخطر ورم، ولا في البدن أخلاط رديئة كثيرة غير نضيجة.

وإن كانت علّة المعدة من سوء مزاج مع مادة، فينبغي أن يُنظر. فإن كانت العلة من مادة بلغمية باردة قد اجتمعت فيها، فينبغي أن تُداوى من داخل بالأشياء التي ترق المادة وتلطّفها وتقطعها، ومن خارج برباط اليمين والرجلين وتكميدهما ودلكهما، وبنطول دهن^٢ قد طبخ فيه أفسنتين، وليكن الدهن زيتًا. وذلك^٣ أن الزيت بحرارته يرخّي ويذيب الخلط البلغمي ويحلله. والأفسنتين يقوي المعدة، لأن كل عضو من الأعضاء الجليلة الخطر يحتاج أن يتقدم في حفظ قوته.

وإن كانت العلة من مادة حادة تُحدث في المعدة لذعًا، فينبغي أن يسقى العليل أولاً شيئاً معتدل المزاج، بمنزلة الماء الحار، أو الماء الحار والزيت. أما الماء الحار فلمن يسهل عليه القيء، لأن الماء الحار يقيء بتعديل مزاج هذا الخلط الحار وكسر حدته وتحريك القيء. وأما الماء الحار والزيت فلمن يعسر عليه القيء، لأن الماء الحار إذا خالطه الزيت كسر من حدة الخلط الحار، وكان أشد بعثًا للقيء، وأكثر تسهلاً له^٤ من الماء الحار وحده، وهو مع هذا يلين البطن، لأن الزيت من الأشياء التي تلين البطن، لموضع ما يخالطه من الملح الذي يقع فيه، ولموضع لزوجته.

ومن بعد سقي الماء الحار، إما وحده وإما مع الزيت، يبغي أن يؤمر العليل بالقيء، فإن عسر عليه القيء، فينبغي أن يتقدّم قبل القيء بإسخان معدته ويديه ورجليه.

١ أ ج - والماء البارد.
٢ أ ج: بدهن.
٣ ب: وذلك.
٤ أ ج: و.
٥ ب - الحار.
٦ ب - له.

Hastanın midесinin ısıtılması ise orada toplanmış olan söz konusu maddenin latif hale getirilmesi, inceltilmesi ve oradan kolaylıkla çıkarılması içindir. Çünkü mide de ısıtıldığı zaman bunun, kusmayı harekete geçirmesi daha hızlı ve daha kolaydır. Zira mide ısıtıldığı zaman bulantı meydana gelir.

Ellerin ve ayakların ısıtılmasına gelecek olursak bu, eller ve ayaklar ile mide arasında oldukça fazla bağ ve münasebet olmasından dolayı yapılır. Dolayısıyla nasıl ki mide soğutulursa bununla birlikte ellerde ve ayaklarda soğukluk oluyorsa aynı şekilde eller ve ayaklar ısıtıldığı zaman bununla birlikte mide de ısınır.

Kusmadan sonra tabiatın, lavman ile değil, aksine merhem (eş-şiyâfe) ile yumuşatılması gerekir. Çünkü lavman mideye zarar verir. Bundan dolayı midesi zayıf olan bir insana lavman yapacağımız zaman -lavman girdiğinde, lavmanın doğrudan karnın cürmünün cevheri ile karşılaşması ve mideyi koruması için- söz konusu kişiye lavmandan önce ılık su içmesini emrederiz.

Midesinde kötü sıcak mizaç olan kişilere, soğutucu şeyler tabi olarak fayda verir ve ısıtıcı şeyler ise arazî şekilde fayda verir. Bunun örneği, ellerin ve ayakların bağlanması/sarılması, ovalanması ve hamamda banyo yapmaktır. Şöyle ki mide ısıtıldığı zaman söz konusu madde mideden çekilir.

Sıcak bir şişlik veya ateş nöbetinin başlangıcında ateşin kötülüğü sebebiyle bayılan kişinin tedavisi, maddeyi beden derinliğinden dışarıya ve önemi büyük organlardan önemi daha düşük organlara çekmek için ellerinin ve ayaklarının bağlanması, sarılması ve ovalanması ile yapılmalıdır. Yine harareti beden dışından içeriye doğru meylettirdiği için bu kişinin uykudan men edilmesi gerekir. Bazen tabii ısı zayıf, madde güçlü olduğu zaman uyku, tabii ısıyı boğabilir. Yine hasta yiyecekten de men edilir. Çünkü hastanın bedeni doludur. Bu imtilâ', ateş nöbetinin başlangıcında hararet, beden derinlerine doğru meylettiği zamanda olur. Nitekim söz konusu şişkinlik hararetin üzerine gelir ve onu boğar.

أما معدته، فكيفما^١ ترق وتلطف المادة المجتمعة فيها، ويسهل خروجها عنها، ولأنّ المعدة أيضًا إذا سخنت، كان تحريكها إلى القيء أسرع وأسهل، وذلك^٢ أنّ المعدة إذا سخنت حدث بها الغثيان.

وأما اليدين والرجلين، فالأنّ هذين بينهما وبين المعدة مواصلة ومناسبة كثيرة. فكما أنّ المعدة إذا بردت، برد معها اليدين والرجلان، كذلك إذا سخنت اليدين والرجلان، سخنت معها المعدة.

ثم بعد^٣ القيء ينبغي أن تُلّين الطبيعة لا بالحقنة، لكن بالشيافة. وذلك لأنّ الحقن يضر بالمعدة، ومن أجل ذلك إذا أردنا أن نحقن إنسانًا معدته علية^٤ ضعيفة، أمرناه أن يشرب قبل الحقنة ماءً فاترًا، كيما إذا وردت الحقنة لم تلق جوهر جرم البطن، بل قد وقاها الماء الفاتر.^٥

من كان به سوء مزاج حار في معدته، فالأشياء التي تبرّد تنفعه بطبيعتها^٦ والأشياء التي تسخن تنفعه بطريق العرض، بمنزلة رباط اليدين والرجلين ودلكهما، فإنّه إذا سخنت^٧ المعدة اجتذبت المادة عنها^٨ والاستحمام في الحمام.

ينبغي أن يُداوى من يصيبه الغشي بسبب ورم حار، أو بسبب خبث الحمى في ابتداء نوبة الحمى، بأن تُربط يده ورجلاه وتكمد وتدلّك، لتجذب المادة من باطن البدن إلى ظاهره، ومن الأعضاء الجلييلة الخطر إلى الأعضاء الدنيئة. ويمنع من النوم لأنّ من شأن النوم أن يميل الحرارة^٩ من ظاهر البدن إلى باطنه، وربما خنق الحرارة الغريزية إذا كانت ضعيفة والمادة قوية.^{١٠} ويمنع أيضًا من الطعام، لأنّ بدنه على حالٍ ممتلئٍ، وهذا الامتلاء هو الذي إذا مالت الحرارة في ابتداء نوبة الحمى إلى باطن البدن، وقع عليها وخنقها.

٧ أ ج: أسخن.

٨ أ ج - عنها.

٩ ب: المادة.

١٠ ب - وربما خنق الحرارة الغريزية إذا كانت ضعيفة

والمادة قوية.

١ أ ج: لكيما.

٢ ب: وذلك.

٣ ب ج: من بعد.

٤ ب - علية.

٥ ب - بل قد وقاها الماء الفاتر.

٦ أ ج: بتطفئها.

Sıcak şişliğin bayılma meydana getirmesi ya şişliğin şiddetli bir ağrı vermesinden ya şişliğin önemi büyük bir organda olmasından ya da şişliğin büyük olmasından dolayıdır.

Kuruluk sebebiyle ateş nöbetinin başlangıcında bayılma meydana gelen kişiyi, ateş nöbetinden ve ateş kişiye tamamıyla hâkim olmadan önce beslememiz gerekir. Eğer bayıldıktan sonra kişiye ulaşırsak ona ateş nöbetinin başlangıcında gıda vermemiz gerekir. Ateş nöbeti öncesinde gıda verilmesine gelecek olursak, eğer biz sezgisel olarak bayılmanın çok olacağını bilirsek -şarap ateşi arttırsa bile- hastaya verilmesi gereken gıda şarapla birlikte ek-
mek olmalıdır. Hastaya gıda verildikten sonra hastanın ellerini ve ayaklarını sarmamız gerekir. Çünkü hastanın elleri ve bacakları ısıtıldığı için bununla birlikte onun midesi de ısınacak ve mide, yiyeceği hazmedecektir. Yine bu uygulama söz konusu maddeyi çekecek ve onu dışarıya doğru sevk edecektir.

Bayılmanın az olacağını sezgisel olarak bilirsek kabız edici meyvelerden bir şeyle birlikte ekme verilmesi gerekir. Hastanın kuvvetini arttırmak ve midesini güçlendirmek için hastaya elma, armut ve nar gibi kabız edici şeyler verilmesi gerekir. Bayılmanın, şiddetli olmayacağını sezgisel olarak bilirsek hastanın, meyve olmaksızın sadece ekme ile beslenmesi gerekir. Çünkü meyvelerin hepsi kötü kan meydana getirir.

Ateş nöbetinin başlangıcında verilen gıdaya gelecek olursak bu, ekmele birlikte ısıtılmış şarap olmalıdır. Çünkü şarap, kolay şekilde besler ve güçlendirir. Şarabın ateşle ısıtılmasına gelecek olursak bu, şarabın nüfuz ediciliğini hızlandırmak ve kolaylaştırmak içindir. Şaraba karıştırılan ekmeğe gelecek olursak bu, birden çözülmeyen kalıcı ve sabit olmasından, bunun hızlı şekilde yumuşamasından, organların gıdayı daha kolay ve hızlı bir şekilde çekmesinden dolayı yapılır. Çünkü çekmenin kolay ve hızlı olması, ne çok latif ve ince olan ne de çok kalın olan şeylerde değil, aksine bu ikisi arasında mutedil olan şeylerde gerçekleşir.

Bedeninde tıkanıklık ve imtila' olan kişilerin damarlarının nabızı, değişikdir, kuvvet ve büyüklük bakımından düzensizdir. Çünkü tabiat, ortaya çıkan tabiat dışı sebeplerle mücadele etmeye başladığı zaman bazen galip gelir. Bu olay nabızı, büyük ve güçlü yapar. Bazen hezimeteye uğrar, bu olay ise nabızı küçük ve zayıf yapar.

الورم الحار يُحدث الغشي إما لآته يوجع وجعاً شديداً، وإما لآته في عضو جليل الخطر، وإما لآته عظيم.

من أصابه الغشي في ابتداء نوبة الحمى بسبب اليبس، فينبغي إن نحن^١ أدركناه قبل وقت النوبة أن نغذيه قبل أن تأخذه الحمى. وإن لم ندركه إلا بعد أن يُغشى عليه، فينبغي أيضاً أن نغذيه في أول النوبة. أما الغذاء قبل نوبة الحمى، فينبغي إن نحن^٢ علمنا بالحدس أن الغشي سيكون كثيراً، أن نجعله خبزاً مع شراب، وإن كان الشراب يزيد في الحمى. ومن بعد أن يغذى العليل يبغي أن نشد يديه ورجليه كيما إذا سخنت معهما المعدة هضمت الطعام، وكيما تجتذب المادة وتميلها^٣ إلى خارج.

فإن علمنا بالحدس أن الغشي سيكون يسيراً، فينبغي أن نطعم العليل خبزاً مع شيء من الفاكهة القابضة، بمنزلة الرمان والكمثرى، لتقوى بذلك معدته وتعضد قوته. وإن علمنا بالحدس أن الغشي ليس يكون شديداً، فينبغي أن نطعمه خبزاً وحده بلا فاكهة، لأن الفاكهة كلها تولد دمًا رديئاً.

وأما الغذاء في ابتداء نوبة الحمى، فينبغي أن يكون بشراب مسخن مع خبز، وذلك لأن الشراب من شأنه أن يغذي سريعاً ويقوي. فأما إسخان الشراب بالنار، فليسرع ويسهل نفوذه. وأما الخبز الذي يُخلط معه، فليكون الغذاء بقاءه أثبت ولا يتحلل، وينفس سريعاً، وليكون اجتذاب الأعضاء للغذاء أسهل وأسرع، لأن سهولة الاجتذاب وسرعته لا تلتأم في الشيء الكثير الرقة واللطافة، ولا في الشيء الكثير الغليظ، بل إنما تلتأم في الشيء المعتدل بين ذلك.

نبض العروق يكون في أصحاب السدد والامتلاء مختللاً غير منتظم في العظم وفي القوة، وذلك لأن الطبيعة إذا أخذت في مجاهدة الأسباب الخارجة عن الطبيعة مرة تقهرها، فتجعل النبض عظيمًا قويًا، ومرة تنهزم منها، فتجعل النبض صغيرًا ضعيفًا.

١ أ ج - نحن.

٢ أ ج - قبل.

٣ أ ج - نحن.

٤ ب: كيما إذا سخنت اليدين الرجلان سخنت.

٥ ب: تمثيلها.

٦ ب: وإما.

٧ ب: يضرها.

İmtila' ve tıkanıklık arasındaki fark konusundaki görüş, alametleri araştırmaktır. Bedende imtila' olduğuna delalet eden alametler ortaya çıkıyorsa -ki bunlar, şişkinlik, ağırlık, damarlarda yayılma ve tembelliktir- bu, imtila'a delalet eder. Eğer söz konusu alametler bedende ortaya çıkmazsa bu, tıkanıklığa delalet eder. Tıkanıklık ve imtila'ın her ikisi oldukça büyük olmadığı zaman nabız, değişken ve düzensiz olur. Eğer tıkanıklık ve imtila' oldukça şiddetli olursa bunların sebebiyle nabız, fetretli veya kesintili olur. Bu da hareketin beklendiği yerde bir duraksamanın meydana gelmesidir.

Tıkanıklık sebebiyle bayılma meydana gelen kişinin, -sekencebîn, dağ nanesi (el-futenci'l-cebelî), yabancı nane (el-futenci'l-beri') ve züfa otu gibi hıltları ortadan kaldıran ve tıkanıklığı açan şeylerle ve -dere otu (eş-şebî), rezene (er-râzyenc), kereviz, mısır anasonu (en-nanhuvah-ajowan)¹, havuç tohumu (ed-dükû), sümbül ve sedef otu (es-şezâb) gibi idrar söktürücü şeylerle tedavi edilmesi gerekir.

Çıbanı açma veya bir aletle delme gibi tabibin yapmış olduğu tahliye sebebiyle bayılma meydana gelen kişinin, -bu kişilerde tahliye ve eksilme sebebiyle zayıf düşen şey yaşamsal ruh kuvvesi olduğu için- ilk olarak güzel kokularla takviye edilmesi gerekir. Söz konusu yaşamsal ruh, nefes alma ve solumayla bedene giren havanın kendisine ulaşmasıyla artar ve beslenir. Güzel kokular, insan tabiatına en yakın ve diğerlerinden en uygun olanıdır. Bundan dolayı insanın tabiatı bu kokulardan zevk alır ve onları güzel bulur. Dolayısıyla bizim, güzel koku keyfiyetine sahip olan hava ile yaşamsal ruhu besleme ve artırma yöntemimiz doğrudur. Güzel kokulardan sonra hastanın, güçlendirmekle birlikte hazmı kolay ve nüfuz etmesi hızlı olan kavuzlu buğdaydan (el-handerûs) yapılan şarap karıştırılmış çorba gibi gıdalarla beslenmesi gerekir.

Tabii ısının iki yönde hareketi vardır: Birincisi içeriye doğru olan hareket, diğeri ise dışarıya doğru olan harekettir. Dışarıya doğru olan hareket ya bir anda olur. Bunun örneği, gazap anında ortaya çıkan durumdur.

1 Farsça kökenli bir kelimedir.

والوجه في الفرق بين الامتلاء والسدد، أن يُنظر في العلامات، فإن كانت تظهر^١ في البدن علامات تدل على الامتلاء، وهي الانتفاخ، والثقل، والتمدد في العروق، والكسل، فذلك^٢ يدل على الامتلاء، وإن لم^٣ تظهر في البدن هذه العلامات، فذلك يدل على السدد. والسدد والامتلاء إذا لم يكونا عظيمين كثيرًا، كان النبض مختلفًا غير منتظم، وإن كانا شديدين كثيرًا، صار النبض بسببهما ذا فترات وذا دفعات، وهو الذي

في الموضع الذي يتوقع منه حركته يأتي بفترة ووقفة.^٤

ومن أصابه الغشي بسبب السدد، فينبغي أن يُداوى بالأشياء التي تفتح السدد وتقطع الأخلاط بمنزلة السكنجين، والزوفا، والفوتنج الجبلي والبري، وبالأشياء التي تدرّ البول بمنزلة الشبث، والرازيانج، والكرفس، والنانخواه، والدوقوا، والسنبل، والشذاب.^٥

ومن أصابه الغشي بسبب استفراغ يستفرغه^٦ الطيب، بمنزلة من يُبَطّ خراجه أو يُثقب بالة^٧، فأول شيء ينبغي أن يقوّى به الروائح الطيبة. وذلك^٨ أنه لما كان الذي يستفرغ من هؤلاء فيضعفون بسبب نقصانه إنما هو الروح الحيواني، وكان هذا الروح إنما يتغذى ويزيد بما يصل إليه من الهواء الذي يرد البدن بدخول التنفس والاستنشاق، وكانت الروائح الطيبة أقرب من طبيعة الإنسان وأكثر مشاكلة لها من غيرها، ولذلك صار يلتدّب بها^٩ ويستطيبها، صار احتيالنا لإغذاء الروح الحيواني، وفي^{١٠} الزيادة فيه بالهواء الذي له كيفية طيبة الرائحة صوابًا. ثم من بعد الروائح الطيبة ينبغي أن نغذّيه بأغذية يسهل استمرارها ويسرع نفوذها، ولها مع هذا تقوية، بمنزلة الحسو الممتّخذ من خندروس إذا خلط معه شراب.

الحرارة الغريزية تتحرك حركتين، إحداهما إلى داخل، والأخرى إلى خارج. وحركتها إلى خارج إما أن تكون بغتة في دفعة واحدة، بمنزلة ما يعرض لها في وقت الغضب،

٩ أ ج: لما.

١٠ ب: يلتدّبها.

١١ ب - في.

٥ أ ج: والشراب.

٦ أ ج: يستفرغه به.

٧ ب: أو ينزل ماؤه.

٨ ب: وذلك.

١ ب: فظهر.

٢ ب: فلذلك.

٣ ب: لم يكن.

٤ أ ج - ووقفة.

Ya tedrici şekilde olur. Bunun örneği, lezzet anında ortaya çıkan durumdur. Aynı şekilde içeriye doğru olan hareket de ya aniden olur. Bunun örneği, aşırı korku anında ortaya çıkan durumdur. Ya tedrici şekilde olur. Bunun örneği, gam anında ortaya çıkan durumdur.

5 Nefse arız olan haller sebebiyle ve sinirde meydana gelen yaranın ortaya çıkardığı ağrı sebebiyle bayılma meydana gelen kişiye, yaşamsal kuvvesini beslemek, yaşamsal kuvvesinin cevherini arttırmak ve kuvvetlendirmek için güzel kokular koklatılması, onun nefesinin tutulması ve kusmaya sevk edilmesi gerekir.

10 Nefesin tutulmasına gelecek olursak bu şundan dolayı yapılır: Tabîî ısı bedeninin derinlerine gider ve orada gizlenirse, burada da gam veya korku anında ortaya çıkan durum gibi hareketsiz şekilde ağır uykuya dalmış veya sübât hastalığına yakalanan (el-mesbût) kişilerde olduğu gibi bir durum olursa, kendisini canlandıran havanın menedilmesi ile tabî ısı uyanır ve
15 harekete geçer. Tabîî ısı, yaralarda ve gazap esnasında olduğu gibi dışarıya çıkarsa bu durumda nefesi tutmak, onu güçlendirir ve tabîî ısının kalpteki varlığını arttır.

Kusmaya sevk etmeye gelecek olursak bu da şunun için yapılır: Hararet içeriye doğru meylettiyse, onu kusturmak ile dışarıya çıkarırız. Eğer
20 hararet dışarıya çıktıysa onu içeri doğru çekeriz.

Şiddetli ve eziyet veren bir ağrı sebebiyle bayılma meydana gelen kişinin, kulunç ağrısı çektiği ve dışkı kustuğu hastalıkta -ki buna Yunancada *ileus* adı verilir- ortaya çıkan durum gibi, yakıda çözme özelliği olduğu için bayılmanın yakı ile teskin edilmesi gerekir. Eğer yakı ile ağrı teskin
25 edilmezse, his duygusunu uyuşturmakla ağrıyı teskin eden ilaçlarla bu yapılmalıdır. Ancak bayılma geçtikten sonra uyuşturucu ilaçlarla meydana getirdiğimiz soğukluğu tekrar ısıtmak gerekir. Bu tedavide söz konusu maddeyi, bedeninin içinden dışına çıkarmak için ellerin ve ayakların sarılması da kullanılır.

وإما أولاً فأولاً، بمنزلة ما يعرض لها في اللذة. وكذلك حركتها إلى داخل إما أن تكون بغتة،^١ بمنزلة ما يعرض لها في وقت الفزع، وإما أن تكون أولاً فأولاً،^٢ بمنزلة ما يعرض لها وقت الغم.

من^٣ أصابه غشي بسبب عارض من عوارض النفس، أو بسبب وجع يحدث عن خراجة^٤ تقع في العصب، فينبغي أن يُشَم الأشياء الطيبة الروائح، كيما يغتذي بها الروح الحيواني، ويزيد جوهره ويقوى، ويُحَس نفسه،^٥ ويُستدعى له القيء.

وأما حبس النفس فكيما إن كانت الحرارة الغريزية قد أوغلت وكمنت في باطن البدن وصارت هناك بمنزلة المسبوت أو المستقل في النوم لا يتحرك، بمنزلة ما يعرض لها في الغم وفي^٦ الفزع، تنبهت وتحركت بمنعنا إياها من الهواء الذي يستروح إليه. وإن كانت قد ظهرت إلى خارج، بمنزلة ما يعرض لها في الفرح والغضب، كان في حبس النفس ما يقويها ويكثرها في القلب.

وأما استدعاء القيء فكيما إن كانت الحرارة قد مالت إلى داخل أبرزناها بذلك، وإن كانت قد ظهرت إلى خارج، اجتذبتها إلى داخل.

ومن أصابه غشي بسبب وجع شديد مبرح، بمنزلة ما يعرض في وجع القولنج، وفي العلة التي يتقيأ صاحبها الرجيع ويقال لها باليونانية إيلاوس، فينبغي أن يُسكَّن غشيه بالتكميد، لما في التكميد من التحليل، فإن^٧ لم يسكن الوجع بالتكميد، فبالأدوية التي تسكَّن الوجع بتخديرها للحس. على أن يُرجع بعد ذهاب الغشي فيُسَخَّن ما قد اجتذبتناه من البرودة بالأدوية المخدرة، ونستعمل في المداواة أيضاً شد اليدين والرجلين، كيما يجتذب المادة من باطن البدن إلى ظاهره.

١ أ: دفعة.
٢ أ: أولاً فأولاً دفعة.
٣ ب: ومن.
٤ أ: جراحة.
٥ ب: له نفسه.
٦ ب: أو في.
٧ ب: وإن لم.

Bedende zayıf düşen her kuvvenin bir göstergesi vardır. Yaşamsal kuvvenin zayıflığı, zayıf ve küçük nabızdan hareketle bilinir. Nefsânî kuvvenin zayıflığı iradî hareketin zayıflığından hareketle bilinir. Tabîî kuvvenin zayıflığı ise suyla yıkanmış yumuşak ete benzer görünen bir değişiklik ile bilinir.

5 Söz konusu üç kuvvenin herhangi birinin zayıflığından dolayı bayılma meydana gelen kişinin tedavisi, kuvveyi zayıflatan kötü mizacın ıslah edilmesiyle yapılmalıdır. Eğer mizacın kötülüğü soğukluktan kaynaklanıyorsa bu durumda soğukluk ısıtılır. Eğer mizacın kötülüğü sıcaklıktan kaynaklanıyorsa bu durumda sıcaklık soğutulur. Şöyle ki bu tedavi, genelde önemi
10 büyük organlardan hangisi olursa olsun -organı takviye eden ve onun kuvvetini muhafaza eden şeyleri dâhil etmek şartıyla- soğukluğun ısıtılması ve sıcaklığın soğutulması ile yapılmalıdır. Buna şu şekilde örnek verilebilir: Eğer mide zayıflarsa şunu araştırırız: Midenin zayıflığı soğuk bir mizacın kötülüğünden dolayı ise bu durumda mideyi kendisinde şarap, ayva, lapa
15 (es-suveyk)¹, safran, aloe vera (es-sabr) ve sakız ağacı (el-mastakî) içine konulan yakılarla sararız. Bu yakılar yavşan otu (efsentîn) yağına, sakız ağacı yağına, ayva yağına, kedi otu (en-nerden)² yağına ve şaraba batırılır.

Eğer midenin zayıflığı, sıcak mizacın kötülüğünden dolayı ise bu durumda bandajlarda ve yakılarda, kabak suyu (mau'l-kar'), marul suyu (mau'l-hass), semiz otu suyu (mau'l-baklatu'l-hamka'), hindiba, koruk üzüm suyu (mau'l el-husrum), it üzümü suyu (mau'l-inabi'i-se'lab) ve çoban değneği otu suyu (mau'l-asa-r-râî) gibi soğutan şeylerle karıştırdığımız yukarıda zikredilen güzel kokulu ve kabız edici çeşitlerden mürekkep olan şeyler kullanırız.

25 Baş ağrısının ya buhran alametlerinden bir alamet olması ya da hastalıkların semptomlarından bir semptom olması kaçınılmazdır. Eğer baş ağrısı buhran alametlerinden ise bunun tedavi edilmesine ihtiyaç yoktur. Baş ağrısı ya kusmaya ya da burun kanamasına delalet eder. Eğer baş ağrısı hastalıkların semptomlarından ise bu, [a] ya başı ile mide arasında ortak
30 olan bir hastalıktan dolayı meydana gelebilir. Şu durumlarda ortaya çıkan şey bunun örneğidir: Ya midede çürük bir balgam olduğunda baş ağrısı ile birlikte bulantının ortaya çıkması ya da midede safra olduğunda baş ağrısı ile birlikte midede yanma ve çarpıntı (el-hafakân) meydana gelmesidir.

1 Arpa veya buğday unundan yapılan karışım.

2 Asya ve Avrupa'da yetişen hoş kokulu, beyaz ve pembe çiçekler açan bitki. Valeriana officinalis.

لكل قوة تضعف في البدن دليل. فضعف^١ القوة الحيوانية يُعرّف من النبض الصغير الضعيف، وضعف القوة النفسانية من ضعف الحركات الإرادية، وضعف القوة الطبيعية بالاختلاف الشبيه بغسالة اللحم الطري.

ومن أصابه الغشي بسبب ضعف قوة من هذه الثلاث قوى، فينبغي أن يُداوى بإصلاح سوء المزاج الذي أضعف تلك القوة. فإن كان سوء المزاج من برودة، أُسخت تلك البرودة، وإن كان من حرارة، بُزّدت تلك الحرارة. وينبغي أن نعمل في المداواة بإسخان البرودة، وتبريد الحرارة حيث كان ذلك عامة، من أي عضو اتفق من الأعضاء الجليلة الخطر، على أن تُخلط بالأشياء التي تُداوى بها أشياء تقوي العضو وتحفظ عليه قوته. مثال ذلك أنّ المعدة إذا ضعفت، نظرنا فإن كان ضعفها من سوء مزاج بارد، ضمدها بالأضمة التي يقع فيها السفرجل، والشراب، والسويق، والزعفران، والصبر، والمصطكي، وصبنا عليها وأغرقتها بدهن الأفسنتين، ودهن المصطكي، ودهن السفرجل، ودهن الناردين وشراب.

وإن كان ضعفها من سوء مزاج حار، استعملنا في الضماد والنطول أشياء مركبة من^٢ الأنواع القابضة الطيبة الريح التي ذكرناها، وخلطنا معها أشياء تبرّد، بمنزلة ماء القرع، وماء الخس، وماء البقلة الحمقاء، وماء الهندباء، وماء الحصرم، وماء عنب الثعلب، وماء عصى الراعي.

الصداع لا يخلو من أن يكون إما علامة من علامات البحران، وإما عرضاً من أعراض الأمراض. فإن كان من علامات البحران، فليس يحتاج إلى مداواة، وهو يدل إما على رعاف، وإما على قيء. وإن كان من أعراض الأمراض، فما أن يكون إنمّا يحدث بمشاركة الرأس المعدة في علة بها، بمنزلة ما يعرض إذا كان في المعدة إما بلغم عفن، فيحدث لذلك مع الصداع غثيان، وإما مرار ويحدث مع الصداع وجع^٣ في المعدة وخفقان.

١ ب: تضعف.
٢ ب - من.
٣ ب: لذع.

[b] Veya bu, özel olarak başta olan bir hastalıktan dolayı meydana gelmiş olabilir. Bu hastalık ya salt mizacın kötülüğünden olur ya da maddeyle birlikte mizacın kötülüğünden dolayı olur.

Mizacın kötülüğüne gelecek olursak bu, ya güneş yakmasından meydana gelen durum gibi sıcak olabilir. Veya soğuğa maruz kalan kişide meydana gelen durum gibi soğuk olabilir. Maddeyle birlikte mizacın kötülüğüne gelecek olursak bunlardan bazıları miktarının çokluğu ile, bazıları ise keyfiyeti ile baş ağrısı meydana getirir. Böylece maddenin miktarının çokluğundan dolayı meydana gelen baş ağrılarında bazıları, [a] başı ağrıyan kişi başında bir ağırlık hisseder. Bu durum başta, çok miktarda hılt olduğunda meydana gelir. [b] Ağrılardan bazıları başı ağrıyan kişi yayılma hisseder. Söz konusu yayılma ya kalın/yoğun gazdan dolayı olur ya da miktar bakımından çok olan hılttan dolayı olur. Maddenin keyfiyetinden dolayı meydana gelen baş ağrılarında gelecek olursak, söz konusu madde ya soğukluğu ile ya harareti ile ya da yakıcılığı ile baş ağrısı meydana getirir. Yakıcı madde ya sıcak bir buhar olur ya da sıcak bir hılt olur.

Yine o (Galen) der ki: Baş ağrısı ya cüzleri benzer hastalıktan ya da cüzleri benzer olmayan hastalıktan dolayı olur. Cüzleri benzer olmayan hastalıktan kastım, alet olarak bilinen mürekkep organlardan bir organda meydana gelen ve ona nispet edilen hastalıktır. Bunun örneği, baş ağrısı meydana getiren şişlik ve tıkanıklıktır. Cüzleri benzer olan hastalık ise mizacın kötülüğüdür. Mizacın kötülüğünden bazıları maddesiz salt mizaç, bazıları madde ile birlikte kötü mizaçtır. Baş ağrısı meydana getiren salt mizaç ya sıcak olur ya da soğuk olur. Madde ile birlikte olan kötü mizacın maddesi ya sıcak veya soğuk bir hılt ya da gaz veya buhar olabilir.

Baş ağrısının hangi sebepten meydana geldiği konusundaki görüş şudur: Eğer baş ağrısı başın bir tarafında meydana gelirse bu durum, söz konusu tarafta oluşan bir tıkanıklığın bu ağrının fail sebebi olduğuna delalet eder. Baş ağrısı başın tamamında meydana gelirse, ağrılardan bazıları ağırlık ile birlikte olursa bu, başta bir imtilâ'a delalet eder. Eğer ağrılardan bazıları yanma ile birlikte olursa bu, buhara ve keskin bir rutubete delalet eder. Eğer ağrılardan bazıları zonklama ile birlikte olursa bu, başta bir şişlik olduğuna delalet eder.

أو يكون إنَّما حدث عن علة في الرأس خاصَّة، وهذه العلة إما أن تكون سوء مزاج ساذج، وإما مع مادة^١.

وسوء المزاج إما أن يكون حارًّا، بمنزلة ما يعرض في الاحتراق من الشمس، وإما باردًا^٢، بمنزلة ما يعرض لمن يصيبه البرد. وإما المادة، فمنها ما يُحدث الصداع بكثرة مقداره، ومنها ما يُحدثه بكيفيته. فالصداع الحادث عن كثرة مقدار المادة، منه ما يكون بثقل يجده صاحب الصداع في رأسه، وذلك عندما^٣ يكون في الرأس خلط كثير المقدار، ومنه ما يكون بتمدد يجده، والتمدد يحدث إما عن ريح غليظة، وإما عن خلط كثير المقدار. وأما المادة التي تُحدث الصداع بكيفيتها، فإنها تُحدثه^٤ إما ببرودتها وإما بحرارتها وتلذيعها. والمادة الملدعة إما أن تكون بخارًا حارًّا، وإما خلطًا حادًّا.

ويقول أيضًا: إنَّ الصداع يكون إما من مرض متشابه الأجزاء، وإما من مرض غير متشابه الأجزاء. أعني بغير متشابه الأجزاء ما كان يحدث في عضو من الأعضاء المركبة المعروفة بالآلات ويُنسب إليها، بمنزلة السدة والورم الذي يُحدث الصداع. وأما المرض المتشابه الأجزاء فهو سوء مزاج. وسوء المزاج منه ساذج لا مادة معه، ومنه ما^٥ معه مادة. والساذج الذي يُحدث الصداع، إما أن يكون حارًّا وإما أن يكون^٦ باردًا. والذي معه مادة إما أن تكون مادته خلطًا حارًّا أو باردًا وإما ريحًا وإما بخارًا.

والوجه الذي به يُعرَّف أمر الصداع من أي سبب حدث هو هذا: إن كان الصداع في شق واحد من الرأس، فهو يدل على أنَّ السبب الفاعل له سدة في ذلك الشق، وإن كان في الرأس كله، فما^٧ كان منه مع ثقل^٨ فهو يدل على أنَّه من امتلاء. وما كان منه مع لدغ فهو يدل على أنَّه من بخارات حادة، وما كان منه مع ضربان فهو يدل على أنَّه من ورم.

١ ب: إما أن يكون سوء مزاج بلا مادة وإما بمادة.
٢ ب - بمنزلة ما يعرض في الاحتراق من الشمس وإما باردًا.
٣ ب: يكون عندما.
٤ أ ج: تحدثها.
٥ ب: وإما أن يكون من.
٦ ب - ما.
٧ ب - أن يكون.
٨ أ ج: ما.
٩ أ ج: مهل.

Eğer ağrılardan bazıları tıkanıklıktan dolayı ise bunun delaleti farklılık arz eder. Şöyle ki eğer yayılma tek başına olursa bu, ağrının yoğun bir gazdan dolayı olduğuna delalet eder. Eğer yayılma zonklama ile birlikte ise bu, baş ağrısının, zarlarda oluşan bir şişlikten dolayı olduğuna delalet eder. Eğer baş ağrısı ağırlıkla birlikte olursa bu, zarların içinde sıkışan bir imtila'a delalet eder.

Baş ağrısı başka bir hastalığa tabi olmayıp müstakil ve tek başına meydana gelebilir ve ateşe eşlik eder. Baş ağrısı başlı başına olursa amacımız onu tedavisini burada zikretmek değildir. Ateş ile birlikte olan baş ağrısına gelecek olursak bunun tedavisini amaçlarız. Bu çeşit baş ağrısı, ateşin semptomlarından biridir. Ateş ile birlikte baş ağrısının meydana gelmesinin sebebi, başın, keskin buharlarla ve hıltlarla dolmasıdır. Ateş esnasında başın buharlarla ve hıltlarla dolmasının sebebi, şu beş sebepten biridir: [a] Ya midede tıkanmış olan kötü bir hılt, [b] ya bedenın tümünde toplanmış olan imtila', [c] ya baştaki hararet, [d] ya kafada bir zayıflık, [e] ya da ateşin büyüklüğü.

[Ateş esnasında başın buharlarla ve hıltlarla dolmasının sebebi] eğer midede toplanan kötü hılt sebebiyle olursa biz bunu, çarpıntı ve mide bulantısı ile anlarız. Bunun tedavisi, kusturmadır. Eğer bedenın tümünde toplanmış olan imtila' sebebiyle ise bunun tedavisi tüm bedenın tahliyesidir. Eğer bunun sebebi hacamat aletinin kanı çektiği gibi bedendeki fazlalıkları çeken baştaki bir hararet ise bunun, soğutan şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Eğer zarara, imtila'a ve bunları kabul etmeye hızlı bir şekilde sevk eden baştaki bir zayıflık sebebiyle ise maddeyi bulunduğu tarafın aksine çekerek, onu ortadan kaldırarak ve söz konusu yeri tedavi eden şeyleri başa koyarak tedavi ederiz. Söz konusu maddenin çekilmesi keskin lavmanlarla, ellerin ve ayakların çekilmesi ve ovulmasıyla ve gerek duyulursa kanın aşağıdan çıkarılmasıyla yapılır. Başa konulan şeylere gelecek olursak, bunun ilk başta, başa yükselen şeyleri defetmek için maddeyi kafadan defeden ve engelleyen şeylerle yapılması gerekir. Bunun örneği, olgunlaşmamış zeytinden elde edilen yağ (el-unfâk) ve sirke ile birlikte gül yağı, haşhaş, zeytin yaprağı, körpe nane (en-nağne et-tari') ve yabani kekikten (sisenber)¹ yapılan şeylerdir. Eğer hılt, soğuk ve balgamlı ise söz konusu şeylerin ateşte ılıtılarak kullanılması gerekir. Eğer hılt sıcak ve safralı ise söz konusu şeylerin soğutularak kullanılması gerekir.

1 Nemmâm-thymus serpyllum.

وما كان من سدّد فدلّالته مختلفة، وذلك أنّه إنّ كان التمدد مفردًا وحده فهو يدلّ على أنّه من ريح غليظة، وإنّ كان التمدد مع ضربان فهو يدلّ على أنّ الصداع من ورم في الأغشية. وإنّ كان مع ثقل، فهو يدلّ على امتلاء محتقن في جوف الأغشية.

والصداع قد يكون مفردًا وحده غير تابع لعلّة أخرى، ويكون مع الحمى، وما كان من الصداع قائمًا بنفسه، فليس قصدنا هاهنا لذكر مداواته، وأما^١ ما يكون منه^٢ مع الحمى، فإنّ فيه قصدنا. وهذا الصنف من الصداع إنّما هو عرض من أعراض الحمى، والسبب في حدوثه معها ما يمتلئ به الرأس من الأخلاط والبخارات الحارة. والسبب الذي له صار الرأس يمتلئ من هذه الأخلاط والبخارات في الحمى، هو واحد من خمسة أسباب. إما خلط رديء محتقن في المعدة، وإما امتلاء يجتمع في جميع البدن، وإما حرارة في^٣ الرأس، وإما ضعف من الرأس، وإما عظم من الحمى.

فإنّ كان السبب في ذلك خلطًا رديئًا مجتمعًا في المعدة، فإنّنا نستدلّ عليه بالغثيان والخفقان، ومداواته بالقيء. وإنّ كان السبب امتلاءً مجتمعًا في جميع البدن، فمداواته استفراغ البدن كله. وإنّ كان السبب حرارة في الرأس تجتذب الفضول من البدن، كاجتذاب المحجمة للدم، فينبغي أن يُداوى بالأشياء التي تبرّد. وإنّ كان السبب ضعفًا من الرأس يدعوه إلى سرعة القبول والامتلاء والمضرة، داويناها باجتذاب المادة وإزالتها عنه إلى خلاف تلك الناحية، وبوضع الأشياء التي يُداوى بها نفس الموضع على الرأس. واجتذاب المادة يكون بالحقن الحادة، وبشدّ اليدين والرجلين ودلكهما، وبإخراج الدم من أسفل إن احتيج إلى ذلك. وأما^٤ الأشياء التي توضع على الرأس، فينبغي أن تكون في أوّل الأمر أشياء تمنع وتدفع عن الرأس، كيما تدفع عنه ما يرتفع إليه، بمنزلة الزيت الأنفاق والخل مع دهن الورد، وأشياء تُتخذ بالخشخاش وورق الزيتون والنعنع الطري والسيسنبر. وينبغي أن تُستعمل هذه إن كان الخلط باردًا بلغميا، مفترّة بالنّار، وإنّ كان الخلط حارًا مرأ رديئًا فمبرّدة.

١ أ ج: فإما.

٢ أ - منه.

٣ أ ج - في.

٤ ب: مجتمع حرارة.

٥ ب: فإما.

Sonrasında yapılacak şeylere gelecek olursak bu, tedavi yapılan şeylerin başta oluşan şeyleri tahliye eden ilaçlar olması gerekir. Bu şeyler söz konusu hıltın kalınlığına göre olmalıdır. Şöyle ki hıltın yapışkanlığı ve kalınlığı az ise bunun, demlenmiş yağ ve dere otu (eş-şebî) ile tedavi edilmesi gerekir. Bunların hepsi ateşte ılıtılmalıdır. Eğer hılt kalın ise bunun, içinde ak perçem (nemmâm) -ki bu, sisenberdir¹-, nane veya dağ nanesi kaynatılmış zeytinyağı veya buruna ilaç damlatma ve gargara yoluyla tedavi edilmesi gerekir.

Hastalık durumunun sonuna gelecek olursak bunun, bedenden kendisine doğru yükselen şeyleri tekrar kabul etmemesi için başı kuvvetlendiren şeylerle tedavi edilmesi gerekir ki bunlar, onu kurutan ve tıkayan şeylerdir. Bunun örneği, yağsız bezlerle ovalamak ve -başa sürüldüğünde ve ovalandığında- kendisinde hardal, potasyum nitrat (natrûn) ve tuz bulunan ilaçtır.

Eğer baş ağrısı, ateşin harareti dolayısıyla hıltların eriyerek, çokça çözümlenerek ve kaynayarak başa doğru çıkması sebebiyle ise biz bunu, soğutan ve yükselen bu şeylerin hararetini düşüren ve başın kendisine yükselen şeyleri kabul etmemesi ve onları defetmesi için başı kuvvetlendiren söndürücü şeylerle tedavi ederiz. Bunun örneği, gül yağı ile karıştırılmış su, gül ve haşhaş yağı ile karıştırılan sirkedir.

Buhrana Dair Özet

Buhranın, başlangıcında ve oluşumunda ve olduktan sonra kendisine delalet eden alametleri vardır. Buhran olup olmayacağını gösteren alametlere gelecek olursak bunlar, hastalığın türü, iyilik ve kötülük bakımından hastalığın durumu ve onun zamanıdır.

Hastalığın türüne gelecek olursak, eğer hastalığın sıcaklığı, güçlü, keskin ve yakıcı olursa bu, buhranın kendisine aniden tahliye getirdiği hastalıklardan biridir. Eğer hastalığın harareti zayıf, yumuşak ve keskin değilse bu, aniden gelen buhran olmaksızın bir çözümlenme ile çözülen hastalıklardan biridir veya kendisine bir buhran gelse de bu, tahliyesiz bir buhran olur.

1 Küçüker, P , Yıldız, Y . "Tercüme-İ Müfredât-İ İbn-İ Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme (II)". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)* 2 (2018): 109-137. Ayrıca bk. Özdemir, G . "Mecmû'atü'l-Fevâ'id'deki Tıbbî Söz Varlığı". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 14 (2019): 197-227.

وأما فيما بعد ذلك فينبغي أن تكون الأشياء^١ التي يُداوى بها الرأس أشياء تستفرغ منه ما حصل فيه، وهذه^٢ الأشياء يبغي أن تكون بحسب حال الخلط في غلظه،^٣ وذلك أنه إن كان قليل الغلظ واللزوجة فينبغي أن يُداوى بالزيت العتيق ودهن الشبث، وكل ذلك مفتراً بالنار. وإن كان الخلط غليظاً فينبغي أن يُداوى بزيت^٤ قد طُبِّخ فيه نمام وهو^٥ سيسنبر، أو نعنغ، أو فوتنج، أو^٦ بالسعوط والغرغرة.

وأما في آخر الأمر فينبغي أن يُداوى بأشياء تقوي^٧ الرأس، كيما لا يعاود قبول ما يرتفع إليه من البدن. والأشياء التي تفعل به ذلك هي الأشياء التي تجففه وتشده، بمنزلة الدلك بالمناديل بلا دهن، والدواء^٨ الذي يقع فيه الملح والنطرون والخردل إذا نشر على الرأس وذلك به.

وإن^٩ كان السبب عظم الحمى، لأنّ الأخلاط تذوب وتنحل بكثرة حرارة الحمى وتغلي فترفع^{١٠} إلى الرأس، فإننا نداويه بالأشياء المطفئة التي تبرّد وتنقص حرارة ذلك الخلط^{١١} الذي يرتفع، ويقوى الرأس كيما لا يقبله ويدفع^{١٢} عنه ما قد ارتفع إليه، بمنزلة الماء المضروب مع الدهن، والخل المضروب بدهن الورد والخشخاش.

قول وجيز في البحران^{١٣}

للبحران^{١٤} علامات يُستدل بها عليه في أول كونه، وبعد أن قد كان. أما العلامات التي يُستدل بها هل^{١٥} يكون البحران أم لا؟ فهي^{١٦} نوع المرض، وحاله في السلامة والخبث، ووقته.

أما نوع المرض فإنه إن كانت حرارته قوية حادة محرقة، فهو من الأمراض التي يأتيها البحران دفعة باستفراغ، وإن كانت حرارته ضعيفة^{١٧} ليثة ليست محرقة،^{١٨} فهي من الأمراض التي تنحل انحلالاً بلا بحران يأتي دفعة، وإن أتاها البحران فإنما يأتيها بحران بلا استفراغ.

١ أ:ج: بالأشياء.	٨ ب: وبالدواء.	١٤ ب: وللبحران.
٢ ب: و.	٩ ب: فإن.	١٥ ب: قد.
٣ أ:ج: غلظه.	١٠ أ:ج: وترفع.	١٦ أ:ج: وهي.
٤ ب: بزفت.	١١ ب: وتنقص من حرارة ذلك الشيء.	١٧ ب: - ضعيفة.
٥ ب: أو.	١٢ أ:ج: يرتفع.	١٨ ب: بحادة.
٦ أ:ج: و.	١٣ ب: قول وجيز في البحران.	
٧ ب: بالأشياء التي تقوي.		

İyilik ve kötülük bakımından hastalığın durumuna gelecek olursak, hastalık esnasında hastalığın olgunlaşma alametleri ortaya çıkarsa bu durumda iyi bir buhran gelmesi mümkündür. Hastalıkta ölüm alametleri ortaya çıkarsa bu durumda, iyi bir buhranın gelmesi mümkün değildir, aksine bu hastalığa yakalanan kişi ölecektir.

Hastalığın zamanına gelecek olursak buhran, hastalığın başında veya hastalığın yükselişinde veya kısaca olgunlaşma alametlerinin öncesinde olursa bu hastalıkta iyi buhranın olması mümkün değildir. Eğer buhranın alametleri hastalığın zirvesinde yani olgunlaşma alametlerinden sonra ortaya çıkarsa burada kesinlikle iyi bir buhran gelecektir.

Buhran gerçekleştiikten sonra buhranı gösteren alametlere gelecek olursak bunlardan bazıları, buhranın oluşumunun başlangıcına delalet eder. Bazıları ise buhranın oluşuktan sonrasına delalet eder. Buhranın oluşumunun başlangıcına delalet eden alametlere gelecek olursak bunlar, buhrandan önce ortaya çıkan şiddet, zorluk, buhranın meydana geldiği günün durumudur. Buhrandan önce olan şeye gelecek olursak, eğer buhran gündüz vakti gelirse, zorluk o günden önceki gece meydana gelir. Eğer buhran gece olursa, zorluk o geceden önceki gündüzde meydana gelir. Buhranın meydana geldiği günün durumuna gelecek olursak eğer bu, buhran gününde olursa o günde buhran meydana gelir. Eğer buhran gününde olmazsa bugünde buhran olmaz.

Buhran meydana geldikten sonra buhrana delalet eden alametlere gelecek olursak bunlar, hastalığın fail sebebi olan hıltı, meydana geldiği konumdan tahliye etmek, sadece eziyet veren hıltı boşaltmak, hasta organın konumunun hizasında ve aynı seviyesinde olan bir yerden tahliye yapmak ve tahliye uygulamasının, hasta için meşakkatli olmayıp kolay olmasıdır.

Buhranın gelip gelmeyeceği genel olarak, hastalığın türünden hareketle bilinir. Çünkü hastalık keskin olursa bu durumda buhran gelir. Eğer hastalık keskin değilse bu durumda buhran gelmez. Buhranın iyi mi yoksa kötü mü olduğu iyilik ve kötülük bakımından hastalığın durumundan hareketle bilinir. Çünkü iyileşme ve kurtulma alametleri ortaya çıkarsa, bu durumda gelen buhran iyi olacaktır ve hasta da kesinlikle yaşayacaktır. Telef edici alametler ortaya çıkarsa bu durumda hastaya iyi bir buhran gelmesi mümkün değildir, aksine hasta her halükârda ölecektir.

وأما حال المرض في سلامته وخبثه، فإنه إن تبينت في المرض علامات نضج العلة فقد يمكن أن يأتيه بحران جيد، وإن تبينت فيه علامات التلف فليس يمكن أن يأتيه بحران جيد، بل صاحبه يموت.

وأما وقت المرض، فإنه إن تبينت فيه علامات البهران في أول المرض أو في صعوده أو بالجملة قبل علامات النضج، فليس يمكن أن يأتي في ذلك المرض بحران جيد، وإن تبينت علامات البهران عند منتهى المرض، أعني بعد علامات النضج، فسيأتيه لا محالة بحران جيد.

وأما العلامات التي يُستدل بها عليه بعد أن قد كان، فمنها ما يدل عليه في أول كونه، ومنها ما يدل عليه بعد أن قد حضر. أما التي تدل عليه في أول كونه فيما يتقدم^١ من الشدة والصعوبة وحال اليوم الذي يقع فيه. وأما ما يتقدمه فإنه إن كان البهران يأتي بالنهار، تقدمته الشدة في الليلة التي قبله، وإن كان يأتي بالليل، تقدمته في النهار^٢ قبل ذلك. وأما حال اليوم الذي يقع فيه، فإنه إن كان يومًا باحوريًا، كان فيه بحران، وإن لم يكن باحوريًا، لم يكن فيه بحران.

وأما العلامات التي تدل على البهران بعد أن قد حضر، فهي أن يكون استفراغ الخلط الفاعل للمرض من الموضع الذي قد حصل فيه، وأن يستفرغ الخلط المؤذي لا غيره، وأن يكون الاستفراغ من موضع محاذي للموضع العليل على استقامة، وأن يكون الأمر في الاستفراغ سهلًا لا مشقة فيه على المريض.^٣

فالبهران تُعرف جملة أمره هل يأتي أم لا؟ من نوع المرض، أنه إن كان مرضًا حادًا فالبهران يأتي، وإن لم يكن حادًا لم يأت. ويُعلم هل يكون بحرانًا جيدًا أم بحرانًا رديئًا؟ من حال المرض في السلامة والخبث، وذلك أنه إن تبينت فيه علامات الخلاص والسلامة، فالبهران الذي يأتي فيه جيد، والمريض لا محالة يعيش، وإن تبينت فيه علامات التلف، لم يمكن^٤ أن يأتي المريض فيه بحران جيد، بل هو على حال يموت.

١ ب: من بعد.

٢ ب: فما يتقدمه.

٣ ب: تقدمته بالنهار.

٤ أ ج: المرض.

٥ أ ج: على المريض منه هي.

٦ أ ج: يكن.

Buhranın tam veya tam olmayan şekilde olup olmadığı, hastalığın aşamalarından ve buhranın meydana geldiği vakitten hareketle bilinir. Çünkü hastalığın başlangıcında veya yükselişinde veya kısacası hastalık olgunlaşmadan önce buhranın alametleri ortaya çıkarsa bu durumda tam bir buhran meydana gelmez. Buhranın alametleri hastalığın zirvesinde ve olgunlaşma alametleri ortaya çıktıktan sonra meydana gelirse bu durumda gelen buhran tam buhran olur.

Buhran sebebiyle meydana gelen baş ağrısı ya burun kanaması ya da kusma şeklindeki iki durumdan birine delalet eder. Baş ağrısının buhranın bir alameti olup olmadığını gösteren şey, hastalığın başlangıcında meydana gelmez. Ancak bu durum, buhrandan önceki anda hastalığın olgunlaşma alametlerinden sonra hastanın başına aniden gelen zorluk zamanında olur. Daha önce zikrettiğimiz diğer alametler, bu buhranda açık bir şekilde görülür.

Kusma veya burun kanamasının neye delalet ettiğini gösteren deliller, eğer baş ağrısı kusmaya delalet ederse bu durumda baş ağrısı ile birlikte hastanın gözünde kararma, hayaller görme, görülen şeylerin kararması, hastanın alt dudığında titreme ve seğirme ortaya çıkar ve bunlar, havanın mizacından dolayı bu aşamada ortaya çıkan hastalıkların alametlerine uygun olur.

Eğer baş ağrısı burun kanamasına delalet ederse baş ağrısı ile birlikte göz, pırıltılara benzeyen şeyler görür. Bu da kanın kırmızılığı sebebiyledir. Hastanın aklında, kanın yukarı doğru meyletmesiyle dimağın ısınması sebebiyle karışıklık meydana gelir. Kendisinde bulunan damarların yayılması sebebiyle boyunda ağrı meydana gelir. Kanın yukarıya doğru hareket etmesi sebebiyle karnın alt kısmında yukarıya doğru bir yayılma olur. Nefes daralması, göğüsten geçen toplardamarın (el-irku'l-ecvef) kandan dolayı genişlemesi ve şişmesinden, karnın alt kısmının yukarı doğru çekildiğinde diyaframı bastırmasından dolayı aniden meydana gelir. Gözde bir hastalık olmaksızın, göz yaşının akması, gözlerde veya elmacık kemiklerinde veya burunda kızarıklık, yüzde bulunan organlardan birinde seğirme, burunda kaşıntı, şakaklarda (es-sadğayn) zonklama meydana gelir.

ويُعلَم هل يكون بحرًا تامًا أو غير تام، من الوقت الذي يقع فيه البحران من أوقات المرض، وذلك^١ أنه إن تبيّنت علامات البحران في ابتداء المرض، أو في صعوده، أو بالجملة والمرض لم ينضج بعد، فليس يأتي فيه بحران تام. وإن تبيّنت العلامات في منتهى المرض، وبعد أن قد تبيّنت علامات النضج، فالبحران الذي يأتي فيه يكون تامًا.

٥ الصداع الذي يعرض بسبب البحران يدل على أحد أمرين: إما على رعاف وإما على قيء، والذي يُستدل به على الصداع هل هو علامة البحران أم لا؟ أنه لا يحدث من^٢ أول المرض، لكن عندما يحدث للمريض من^٣ الشدة بغتة من بعد علامات النضج قبل وقت البحران، وأن سائر العلامات الأخر التي ذكرناها قبل تكون بيّنة فيه.

والذي يُستدل به على ماذا يدل من قيء أو رعاف، أنه إن كان يدل على قيء، عرض للمريض معه ظلمة في بصره وخيالات يراها، وأظلمت^٤ الأشياء في بصره، وعرض له خفقان واختلاج في الشفة السفلانية، وكان موافقًا لما قد عرض في ذلك الوقت^٥ من علامات الأمراض^٦ من قبل مزاج الهواء.

١٠ وإن كان يدل على رعاف، حدث معه للبصر أن يرى شيئًا شبيهًا بالشعاع، وذلك بسبب حمرة الدم، وعرض للمريض اختلاط في عقله بسبب أن الدماغ قد^٧ يسخن بميل^٨ الدم إلى فوق، ووجع في العنق بسبب تمدد العروق التي فيه، وتمدد في مرق البطن إلى فوق بسبب حركة الدم إلى فوق، وضيق النفس يعرض بغتة لأن العرق الأجوف الذي يمر في الصدر ينتفخ ويتمدد بالدم، لأن^٩ المراق إذا اجتذب إلى فوق ضغطت الحجاب، ودموعه تنحدر بلا علة في العين، وحمرة العينين أو في الوجنتين أو في الأنف، واختلاج في واحد من الأعضاء التي في الوجه، وحكة في^{١٠} الأنف، وضربان في الصدغين.

١ ب: وذلك.
٢ ب: في.
٣ ب: في.
٤ أ: يراها باطنًا.
٥ أ: أظلمة.
٦ ب: الوقت.
٧ أ: في غاية الأمراض.
٨ أ: قد.
٩ أ: فملي.
١٠ ب: ولان.
١١ أ: في.

Uygunluğu ve muhalefeti ile delalet eden şeylerin durumu, kan hiltının çokluğuna delalet ettiği zaman içinde bulunulan senenin dönemi bahar ya da yaz mevsimi ise, bölge mutedil veya sıcak mizaçlı ise, yaş ya çocuk veya gençlik döneminde ise, mizaç ya mutedil veya sıcak ise, alışkanlıklar -ki eğer burun kanaması hastanın devamlı alışkanlıklarından ise- bu durumlarda burun kanaması meydana gelir. Hava bakımından hastaların genel durumunun hali yani o dönemde buhran, birçok hastaya burun kanaması ile gelirse. Eğer göz yaşı, göz kızarıklığı, seğirme, kaşıntı, karnın alt kısmının yükselmesi sağ tarafta meydana gelirse bu durumda burun kanaması sağ taraftan gelir. Eğer bunların hepsi sol tarafa meydana gelirse burun kanaması sol taraftan gelir.

Göz yaşından bazısı insanın iradesi ile ortaya çıkar. Bunun örneği, gam anında meydana gelen göz yaşıdır. Bazısı ise ya maddesinin çokluğu sebebiyle ya kuvvetin zayıflığı sebebiyle istemsiz bir şekilde akar. Çok olan madde ya göz iltihabı (remad-opthalmia) olan kişide olduğu gibi gözlerde olur. Ya da sarhoşlukta ortaya çıkan ve bedenindeki kan yukarı doğru meyleden kişinin durumu gibi başta olur. Kuvvetin zayıflığına gelecek olursak eğer göz yaşının sebebi kuvvetin zayıflığı ise bu da ölüm alametlerinden biridir.

Buhran alametlerinden bazıları maddenin kendisinde ortaya çıktığı organ sebebiyledir. Bunun örneği, karnın alt kısmının büyümesidir. Buhran alametlerinden bazıları, söz konusu maddenin geçtiği ve nüfuz ettiği organ sebebiyle ortaya çıkan şeydir. Bunun örneği, boyun ağrısı ve nefes darlığıdır. Alametlerden bazıları maddenin hasıl olduğu/toplandığı organ sebebiyle ortaya çıkar. Bunun örneği, zihin karışıklığı, baş ağrısı, gözde karartı ve insanın parıltıya benzeyen şeyler görmesidir. Yine bu durumda kulaklarda çınlama, burunda kaşıntı ve alt dudakta seğirme de ortaya çıkar.

Her buhranda söz konusu maddenin hangi organdan ortaya çıktığını ve hangi organda hasıl olduğunu (toplandığını) bilmemiz gerekir. Hangi organdan ortaya çıktığı meselesine gelecek olursak buhranı olan kişinin tahliyesi, gerektiğinden daha aşırı olursa maddeyi çıktığı organa doğru yönlendiririz. Bunun örneği şudur: Kanın, kara ciğerden çıkıp sağ burun deliğine gelmesi

وحال الأشياء التي تدل بموافقته ومخالفتها إذا كانت تدل على الدم، بمنزلة أن يكون الوقت الحاضر من أوقات السنة الربيع أو الصيف، والبلد إما معتدل المزاج وإما حاراً، والسن إما سن الصبيان وإما سن الشباب، والمزاج إما معتدلاً وإما حاراً، والعادة إن كان المريض لم يزل من عادته أن يرعف، وحال الأمر العام للمرضى^١ في ذلك الوقت من قبل الهواء، أعني إن كان البحران بالرعاف قد عرض في ذلك الوقت لكثير من المرضى. وإن^٢ كان^٣ الدموع والحمرة والاختلاج والحكة وارتفاع مرق البطن من الجانب الأيمن، فالرعاف ينبعث من الجانب الأيمن، وإن كان من الجانب الأيسر، فالرعاف ينبعث من الجانب الأيسر.

والدموع منها ما يجري بإرادة الإنسان بمنزلة ما يعرض في الغم، ومنها ما ينحدر بلا إرادة، إما بسبب مادة كثيرة وإما بسبب ضعف من القوة. والمادة الكثيرة، إما أن تكون في العين بمنزلة ما يعرض لصاحب الرمذ، وإما أن تكون في الرأس بمنزلة ما يعرض للسكران، ولمن يميل الدم في بدنه إلى فوق. وأما ضعف القوة فإنه إذا كان هو السبب في الدموع، كان ذلك من علامات التلف.

علامات البحران منها ما يعرض بسبب العضو الذي منه تنبعث المادة، بمنزلة إسراف مرق البطن، ومنها ما يعرض بسبب العضو الذي فيه تمرّ وتنفذ تلك المادة، بمنزلة وجع العنق وضيق النفس^٤، ومنها ما يعرض بسبب العضو الذي تحصل فيه المادة، بمنزلة اختلاط الدهن، والصداع، وظلمة البصر، وما يراه الإنسان من الضوء الشبيه بالشعاع، وما يعرض من الطنين في الأذنين، ومن الحكة في الأنف، والاختلاج^٥ في الشفة.

وقد ينبغي لنا في كل بحران أن نعلم من أيّ الأعضاء تنبعث المادة، وفي أيّ عضو تحصل. أما من أيّ الأعضاء تنبعث، فكيفما إن أسرف الاستفراغ بصاحبه فوق ما ينبغي، مئلاً المادة إليه، بمنزلة ما إذا عرض أن يكون الدم ينبعث من الكبد إلى المنخر الأيمن

١ ب: للمرض.

٢ أ ج - و.

٣ ب - كان.

٤ ب - ومنها ما يعرض بسبب العضو الذي فيه تمرّ وتنفذ تلك المادة بمنزلة وجع العنق وضيق النفس.

٥ أ ج: واختلاج.

٦ أ ج - و.

ve burun kanamasının aşırı olması durumunda hacamat yapılan aleti kara ciğerin üstüne koyarız. Eğer kan sağ burun deliğinden geliyorsa hacamat yapılan aleti dalağın üzerine koyarız. Eğer kan burnun her iki deliğinden çıkarsa, bu durumda hacamat aletini hem karaciğerin hem de dalağın üzerine koyarız.

Buhranın maddesinin hangi organda hasıl olduğuna (toplandığına) gelecek olursak eğer tahliye gerektiğinden daha az olursa bu durumda, tabiata yardım ederiz. Bunun örneği, kişinin gözleri karadığında ve alt dudağı seğirdiğinde, kusması geciktiğinde veya az olduğunda bu durumda parmak veya telek sokarak kismaya sevk etmekle hastaya yardımcı oluruz.

Kadim Yunan bilginler *flegmon* sözüyle organlardan herhangi birinde meydana gelen iltihabı kastetmişlerdir. Geç dönem Yunan bilginleri ise *flegmon* ifadesi ile ağrı veren ve dokunmaya direnç gösteren sert ve sıcak şişliği kastetmişlerdir.

Galen'in *Glaukon'a* adlı kitabının birinci makalesine derleme tamamlandı.
Allah'a çokça hamd olsun.

وأسرف الرعاف بصاحبه، وضعنا المحجمة على الكبد، وإن كان ينبعث من المنخر الأيسر،^١ علقناها على الطحال، وإن كان من المنخرين، علقناها على الكبد والطحال.^٢

وأما في أي عضو تحصل، فكيما إن قَصُر الاستفراغ عمّا ينبغي، أَعْتَأُ^٣ الطبيعة، بمنزلة ما إذا أظلم بصر الإنسان، واختلجت شفته السفلى،^٤ وأبطأ عنه القيء، أو كان منه شيء يسير، أَعْتَأُ^٥ المريض باستدعاء القيء له،^٦ بإدخال الإصبع أو بإدخال الريشة.

قدماء اليونانيين يعنون بقولهم «فلغموني» كل التهاب يعرض في عضو من الأعضاء. وأما من قرب عهده منهم، فيعنون بقولهم «فلغموني»^٧ الورم الحار الصلب الذي يدافع اللمس ويوجع.

تمت جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس إلى أغلوqn.^٨

١ ب: وإن كانت تنبعث من الطحال.
٢ ب - وإن كان من المنخرين علقناها على الكبد والطحال.
٣ ب: أعيى.
٤ ب - السفلى.
٥ ب: أعيى.
٦ ب - له.
٧ ب: الفلغموني.
٨ ب + والحمد لله كثيراً.

Rahman ve Rahîm Allah Adıyla! Başarı Sadece Allah'tandır.
Galen'in *Glaukon'a* adlı eserinin *Hastalıkların Tedavisi Üzerine*
Adlı İkinci Makalesine Derleme.

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.

5 Hastalıklardan bazıları nadir şekilde ortaya çıkar ki Galen bunları, uzmanlaşmış¹ olanları için yazdığı kitaplarında zikretmiştir. Hastalıklardan bazıları çoğunlukla [a] ateş gibi ya bedeninin tümünde ortaya çıkar. Ateş kalbin hastalıklarından bir hastalık olsa da bedeninin tümüne yayılabilir. Galen
 10 hastalıkların bu türünü bu kitabın birinci makalesinde zikretmiştir. [b] Şişlik gibi ya da tek tek organlarda ortaya çıkar. Galen bu tür hastalıkları, bu kitabın ikinci makalesinde zikrediyor.

Şişlik

Bedende meydana gelen her bir şişlik, şişmiş olan söz konusu organa akan fazlalık bir hıltan kaynaklanır. Bu hılt [a] ya kan cinsinden olur ve böylece
 15 bundan flegmon olarak isimlendirilen şişlik meydana gelir. [b] Ya balgam cinsinden olur ve böylece bundan yumuşak doku hasarları (teheyyüç-ödem) olarak bilinen yumuşak et şişliği meydana gelir. [c] Ya safra cinsinden olur ve bundan yılancık (humra-erizipel) olarak bilinen şişlik meydana gelir. [d] Ya da kara safra cinsinden olur ve bundan da sertlik ve kanser (seretân)² olarak
 20 bilinen şişlik meydana gelir.

Bu konu, yukarıdaki taksimden daha iyi bir şekilde taksim edilebilir ve şöyle denilir: Bedende meydana gelen her bir şişlik fazlalık bir hıltan kaynaklanır. Söz konusu hıltın ya sıcak ya da soğuk olması kaçınılmazdır.
 25 Eğer hılt sıcak olursa bundan flegmon olarak isimlendirilen şişlik meydana gelir ki bu da sıcak şişliktir. Söz konusu şişliğin durumu, fail hıltların farklılık arz etmesinden ve kendisinde meydana geldiği organların farklılığından dolayı değişkenlik arz eder. Hıltlardan dolayı oluşan şişliğe gelecek olursak, eğer hıltlar kuru, keskin ve safrasal olursa

1 Galen'in kaleme aldığı eserlerden bazıları *lil-müteallimin* şeklinde ifadeler içerir. Galen'in bununla maksadı, tıp öğrenimine yeni başlayanlardır. Burada geçen *el-müstekmelin* ifadesi de tıp ilminde uzmanlaşmış olanlara referansta bulunmaktadır.

2 Seretân kelimesi Arapçada yengeç manasına gelmektedir. Burada kastedilen şey yengece benzer şekilde olan çibanlar olabilir.

بسم الله الرحمن الرحيم وما توفيقني إلا بالله
جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس إلى أغلوقن في شفاء الأمراض
ترجمة حنين بن إسحاق رحمه الله¹

من الأمراض أشياء تعرض في كل ندره، وقد ذكرها جالينوس في كتبه التي قصد بها
إلى المستكملين. ومنها أشياء تعرض على الأمر الأكثر، إما في جميع البدن بمنزلة الحمى.
فإن الحمى وإن كانت إنما هي علة من علل القلب، قد تشتمل على جميع البدن، فقد ذكر
ما هذا سبيله من الأمراض في المقالة الأولى من هذا الكتاب. وإما في عضوٍ عضوٍ على
حدته، بمنزلة الورم، فهو² يذكر ما هذا سبيله من³ الأمراض في هذه المقالة الثانية من هذا
الكتاب.

الورم⁴

كل ورم يحدث في البدن، فإنما يتولد من خلط فضل ينصب⁵ إلى ذلك العضو الذي
يرم. وهذا الخلط إما أن يكون من جنس الدم، فيحدث عنه الورم المسمى فلغموني، وإما
من جنس البلغم، فيحدث عنه الورم الرخو المعروف بالتهيج، وإما من جنس المرار،
فيحدث عنه الورم المعروف بالحمرة، وإما من جنس السوداء، فيحدث عنه الورم المعروف
بالصلابة والمعروف بالسرطان.

وقد يُقسم هذا الباب بقسمة أجود من هذه على هذا الوجه، فيقال: إن كل ورم
يحدث في البدن، فإنما يتولد من خلط فضل، وليس يخلو هذا الخلط من أن يكون إما
حارًا وإما باردًا. فإن كان حارًا، حدث عنه الورم المسمى فلغموني، وهو الورم الحار،
وهذا الورم يختلف في حالاته من قبل اختلاف الأخلاط الفاعلة له⁶، ومن قبل اختلاف
الأعضاء التي يحدث فيها. أما من قبل الأخلاط، فإنها إن كانت يابسة حادة مرارية،

١ ب: بسم الله الرحمن الرحيم، جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس إلى أغلوقن.

٢ أ ج: وهو.

٣ ب: في.

٤ أ ج - الورم.

٥ أ ج: ينبعث.

٦ ب - له.

bu, yayılan ve büyüyen sıcak şişlik meydana getirir ve buna da *uçuk* (en-nemle-herpes) denilir. Eğer hıltlar rutubetli, durgun ve kansal olursa bu, özel isimle *flegmon* olan sıcak şişlik meydana getirir. Eğer hıltlar bu ikisi ortasında bir halde olursa bu, *yılcancık* diye bilinen sıcak şişlik meydana getirir.

5 Şişliğin kendisinde meydana geldiği organın farklılığından dolayı olan duruma gelecek olursak eğer sıcak şişlik, etsel organlarda meydana gelirse genel bir isimle flegmon olarak isimlendirilir. Eğer sıcak şişlik deride meydana gelirse uçuk (nemle) olarak isimlendirilir. Eğer şişlik, et ve deri arasında olursa buna yılcancık (humra) adı verilir. Eğer yumuşak ette meydana
10 gelirse bu, çıiban (hurrâc) olarak adlandırılır. Bunların dışındaki organların birinde meydana gelirse bu, başka bir isimle adlandırılır.

Eğer hılt soğuk olursa bunun ya rutubetli ya da kuru olması kaçınılmazdır. Eğer rutubetli olursa bundan yumuşak doku hasarları (tehey-
yüc-ödem) olarak bilinen yumuşak et şişliğini meydana gelir. Eğer kuru
15 olursa kaçınılmaz olarak şu iki durum ortaya çıkar: Bu, ya kötü huylu ve pis olur -ki bundan kanser ortaya çıkar- ya da kötü huylu olmaz -ki bundan da sert şişlik ortaya çıkar-.

Kadim Yunan bilginleri *sıcak şişlik* yani *flegmon* ismini organlardan
20 birinde meydana gelen her iltihap için kullanırlar. Galen de bu makalede söz konusu ismi bu anlamda kullanmaktadır. Yunanlı bilginlerden günümüze yakın olanlar ise bu ismi sadece kandan meydana gelen şişlik için kullanmaktadırlar.

Galen'in bu makalede şişliklerden zikrettiği ilk şey *flegmon* olarak isimlendirilen şişliktir. Çünkü bu şişlik, diğerlerinden daha çok meydana gelir. Galen'in burada amaçladığı şey, çoğu durumda meydana gelen hastalıkları zikretmektir. Zira bunun (flegmon) çeşitleri, diğer şişliklerin çeşitlerinden daha fazladır. Bundan dolayı söz konusu şişliğin zikredilmesi daha gerekli ve daha öncelikli olmuştur. Çünkü söz konusu sıcak şişlik çeşitlerinin tümü ateş ile birlikte olur. Galen ateşleri, birinci makalede
30 zikretmiştir ve onun ilk olarak ateşlerle başlaması şişlik konusu ile bağlantı kurmak içindir.

أحدثت الورم الحار الذي يسعى وينتشر، ويقال له النملة، وإن كانت رطبة ساكنة دموية، أحدثت الورم الحار المخصوص باسم^١ فلغموني، وإن كانت وسطاً فيما بين الأمرين، أحدثت الورم الحار المعروف بالحمرة.

وأما من قبل اختلاف الأعضاء التي يحدث فيها، فإنه إن كان حدوث الورم الحار في الأعضاء اللحمية، سُمِّي باسم مطلق فلغموني، وإن كان في الجلد سُمِّي نملة، وإن كان فيما بين الجلد واللحم، سُمِّي حمرة، وإن كان في اللحم الرخو، سُمِّي خراجاً، وإن كان في غير ذلك من الأعضاء، سُمِّي باسم آخر.

وإن كان الخلط بارداً، فليس يخلو من أن يكون إما رطباً وإما يابساً. فإن كان رطباً، حدث عنه الورم الرخو المعروف بالتهيج، وإن كان يابساً فليس يخلو من أن يكون إما رديئاً خبيثاً فيحدث عنه السرطان، وإما غير خبيث فيحدث عنه الصلابة.

القدماء^٢ من اليونانيين يصرفون اسم الورم الحار، أعني فلغموني، على كل التهاب يحدث في عضو من الأعضاء. وعلى هذا المعنى استعمل جالينوس في هذه المقالة هذا الاسم. فأما من قرب عهده من اليونانيين، فإنهم يصرفون هذا الاسم على الورم الحادث عن الدم فقط.

وأول شيء يذكره جالينوس في هذه المقالة من الأورام الورم المسمى فلغموني، وذلك لأن هذا الورم يعرض أكثر مما يعرض غيره. وإنما قصد جالينوس هاهنا لذكر الأمراض التي تعرض على الأكثر،^٣ ولأن أصنافه أكثر من أصناف غيره من الأورام، ولذلك صار ذكره أوجب وأحق بالتقديم، ولأن جميع أصناف هذا الورم الحار يكون معه حمى. وقد ذكر جالينوس الحميات في المقالة الأولى، فجعل ذكرها أول شيء يبتدئ به ليتصل له الأمر.

١ ب - باسم.
٢ ب: والقدماء.
٣ ب: الأمر الأكثر.

Flegmon olarak isimlendirilen söz konusu hastalığın, kendisi ile birlikte madde olmaksızın salt mizacın kötülüğü veya madde ile birlikte olan mizacın kötülüğünden dolayı olması kaçınılmazdır. Flegmonun salt mizacın kötülüğünden kaynaklanmasına gelecek olursak, organda sadece iltihap meydana geldiğinde ve söz konusu iltihap belli bir süre ateşe benzer olarak devam ettiğinde bu iltihap, sadece o organda şişlik meydana getirir. İltihap güçlendiğinde ve şiddetlendiğinde, organ bozulması ve organın işlevini yitirmesi söz konusu olur.

Madde ile birlikte olan mizacın kötülüğüne gelecek olursak bu, kaçınılmaz olarak şunları içerir: Şişlik ya sadece kan ile birlikte olur -ki bundan özel olarak araştırdığımız *flegmon* ismiyle anılan şişlik meydana gelir- ya sadece safradan olur -ki bundan dolayı uçuk meydana gelir- ya da ikisinin birlikte (kan ve safra) olması ile meydana gelir ki bundan dolayı yılcık (humra-erizipel) meydana gelir.

Bu konu, daha doğru ve daha detaylı şekilde tasnif edilebilir ve şöyle denilir: Flegmonun kendisinden kaynaklandığı madde kaçınılmaz olarak ya kan olur ya sarı safra olur ya da her ikisi (kan ve sarı safra) olur. Söz konusu madde kan olursa bu kan [a] ya kaliteli ve mizacı mutedil bir kan olur -ki bundan, hakiki anlamda flegmon denilen şişlik meydana gelir-. [b] Ya kaliteli olmayan ve mizacı mutedil olmayan kan olur. Kan kaliteli ve mizacı mutedil olursa ya yoğun olur veya ince olur. Yoğun olursa şişlik ette meydana gelir ki buna şu alametler eşlik eder: Şişmiş organda ağrı -organ, hissetmeyen organlardan olmadığında-, sızı (zonklama-darabân), yayılma, ezilme (teraddud), iltihap ve kırmızı renk olur. Eğer kan ince olursa şişlik deride ortaya çıkar ve bunda, sızı (zonklama-darabân) hariç yukarıdaki alametler görülür. Eğer kan kaliteli değilse ve kanın mizacı mutedil olmayıp harreti şiddetli ise bu durumda kan ya ince ya da yoğun olur. Eğer ince olursa bundan yılcık/humra diye isimlendirilen şişlik ortaya çıkar. Ancak söz konusu yılcığın kötülüğü, kendisine safra karışan kandan kaynaklanan yılcıktan daha azdır. Eğer kan yoğun olursa bundan yılcık olarak bilinen hastalık ortaya çıkar.

ليس تخلو هذه العلة المسماة فلغموني من أن تكون من سوء مزاج ساذج لا مادة معه، أو من سوء مزاج مع مادة. أما من سوء مزاج ساذج، فعندما يحدث في العضو التهاب فقط، وهذا الالتهاب لا يزال إلى وقتٍ ما شبيهًا بحمى، أحدث في ذلك العضو وحده، فإذا قوي واشتد حدث عنه فساد العضو وموته.

وَأما سوء المزاج الذي معه مادة، فإنه لا يخلو من أن يكون إما مع دم وحده، فيحدث عنه الورم المخصوص به^٢ التحقيق^٣ باسم فلغموني، وإما مع مرة^٤ صفراء وحدها فيحدث عنه النملة، وإما معهما جميعًا فيحدث عنهما^٥ الحمرة.

وقد يُقسم هذا المعنى بقسمة أصح من هذه، وأشد استقصاء، فيقال: إنَّ المادة التي يحدث عنها الفلغموني لا تخلو من أن تكون إما دمًا وإما مرة^٦ صفراء وإما كليهما. فإن كانت المادة دمًا، فإما أن يكون ذلك الدم دمًا جيدًا معتدل المزاج، فيحدث عنه الورم الذي يقال له بالحقيقة فلغموني. وإما أن يكون من دم ليس بجيد ولا معتدل المزاج. فإن كان جيدًا معتدل المزاج، فإما أن يكون غليظًا وإما دقيقًا. فإن كان غليظًا، فالورم يحدث في اللحم وتكون معه هذه العلامات: وهي وجع في العضو الوارم متى لم يكن من الأعضاء التي لا حس لها، وضربان، وتمدد وترضُّض^٦، والتهاب، وحمرة لون. وإن كان الدم رقيقًا حدث الورم في الجلد، وظهرت فيه جميع تلك العلامات، خلا الضربان. فإن كان الدم ليس بجيد ولا معتدل المزاج، بل شديد الحرارة، فإما أن يكون رقيقًا وإما غليظًا. فإن كان رقيقًا حدث عنه الورم المسمى حمرة، إلا أن هذه الحمرة أقل رداءة من تلك الحمرة التي تحدث عن دم يخالطه مرار، وإن كان غليظًا حدث عنه الورم المعروف بالحمرة.

١ ب - في.
٢ ب - به.
٣ أ: التحقيق.
٤ ب - مع مرة.
٥ ب: عنه.
٦ أ ج - ترضض.

Eğer şişliğe neden olan madde sarı safra olursa bu maddenin, ya latif ve ince veya yoğun olması veya bunların ikisi arasında bir durumda olması kaçınılmazdır. Eğer sarı safra ince olursa bundan deride oluşan salt uçuk (nemle) meydana gelir. Eğer safra yoğun olursa bundan, kendisine lezyon/ aşınma eşlik eden uçuk (nemle) olarak bilinen şişlik meydana gelir ki bu şişlik, deriyi geçip altındaki ete ulaşır. Eğer sarı safra ince ve yoğun arasında bir durumda olursa bundan, en-nemletu'l-câversiyye (isilik-miliaria)¹ olarak bilinen hastalık meydana gelir ki buna, deride görünen darı tanesine benzeyen yaralar eşlik eder.

Eğer madde kan ve sarı safranın birlikteliğinden kaynaklanırsa, daha önce belirttiğimiz üzere, bundan kötü huylu yılanlık adı verilen şişlik meydana gelir.

Flegmon olarak bilinen şişlik, eğer ette meydana gelirse bu, yoğun bir kandan kaynaklanır ve buna, daha önce zikrettiğimiz alametler eşlik eder. Bu alametler, şiddetli ağrı, sızı, yayılma, ezilme (teraddud), kırmızı renk ve iltihaptır. Flegmon eğer deride meydana gelirse, bunun ortaya çıkması ince bir şişlikten kaynaklanır. Sızı (darabân) hariç yukarıda zikrettiğimiz tüm alametler ona eşlik eder. Nitekim sızı, atardamarların, şişliğin bulunduğu konuma yakınlığından dolayı olur. Zira atardamarlar, derin yerde ve deriden uzaktırlar.

Hakiki manada flegmon olarak isimlendirilen şişlik kaçınılmaz olarak şunlardan meydana gelir: [a] Ya esbâb-ı bâdiyeden dolayı meydana gelir. Bunun örneği, yaralanma, bozulma (fesh), kesilme, ateş yanığı, egzersiz yorgunluğu, çıkık, kırık, dâhilî ve hâricî sebeplerden dolayı meydana gelen yaralardır. [b] Ya geçmiş/önceki sebeplerden (el-esbâbu'l-mütekâdime) olur. Yani deride yara olmaksızın kaslarda bağ kopması meydana geldiği zaman imtilâdan dolayı olur. Bağ kopması bazen etin çok olduğu yerde kasın ortasında, bazen sinirin çok olduğu yerde kasın iki tarafından birinde meydana gelir. Eğer bağ kopması, etsel kısımda olursa Yunancada bu, *vağma* olarak isimlendirilir ki bunun tercümesi bozulmadır. Eğer bağ kopması sinirsel kısımda meydana gelirse buna Yunancada *schísimo* denilir ki bunun tercümesi yırtılmadır (el-hetku).

1 *Miliaria* olarak tanımlanan isilik, sıcak yaz aylarında çoğunlukla bebek ve küçük çocuklarda, cilt üzerinde yaygın bir şekilde görülen, kırmızı ya da pembe renkte oluşan kabartılardır.

وأما إن كانت المادة من^١ صفراء، فليس تخلو من أن تكون إما لطيفة رقيقة وإما غليظة وإما بين ذلك. فإن كانت رقيقة، حدث عنها الورم المعروف بالنملة الساذجة التي يكون في الجلد. وإن كانت غليظة، حدث عنها الورم المعروف بالنملة التي يكون معها^٢ تأكل مواضعها، وهي التي تتجاوز الجلد إلى ما تحته من اللحوم. وإن كانت بين ذلك، حدث عنها الورم المعروف بالنملة الجاورسية، وهي التي تصحبها^٣ قروح شبيهة بحب الجاورس ظاهرة في الجلد.

فأما إن كانت المادة دمًا ومرة جميعًا، حدث عنها الورم المعروف بالحمرة الخبيثة على ما قلنا قبل.

الورم المعروف بفلغموني إن كان حدوثه في اللحم، فإنما يحدث من دم غليظ وتظهر معه العلامات الذي ذكرناها قبل، وهي الوجع الشديد، والضربان، والتمدد، والترضض، والحمرة في اللون. وإن كان في الجلد فحدوثه عن دم^٤ رقيق، وجميع العلامات التي ذكرناها تظهر معه خلا الضربان. فإن الضربان إنما يكون لقرب العروق الضوارب من موضع الورم، والعروق الضوارب غائرة بعيدة عن الجلد.

والورم المسمى فلغموني بالحقيقة لا يخلو حدوثه من أن يكون إما عن الأسباب البادئة، بمنزلة الجراحة، والفسخ، والقطع، وحرق النار، والتعب من الرياضة، والخلع، والكسر، والقرحة التي تحدث إما من سبب من داخل، وإما من سبب من خارج. وإما عن الأسباب المتقدمة، أعني من^٥ الامتلاء، إذا حدث بالعضل انتقاض الاتصال من غير خرق في الجلد، وربما كان ذلك في وسط العضلة حيث اللحم الكثير، وربما كان في أحد طرفيها حيث العصب أكثر، فإن كان في الجزء اللحمي سُمِّي باليونانية ”وغما“^٦ وتفسيره الفسخ، وإن كان في الجزء العصبي سُمِّي باليونانية ”سياسما“ وتفسيره الهتك.

١ ب: مرة.
٢ ب: عنه.
٣ ب: تتضمنها.
٤ ب: ورم.
٥ ب: عن.
٦ ب: رعما.

Bedende imtila' olduğu zaman söz konusu madde, hangi hıldan olursa olsun dört sebepten birinden dolayı, organı şişirinceye ve şişmiş hale getirinceye kadar organa akar. Dört sebep şudur: Birincisi organın, diğer organlardan zayıf olmasıdır. İkincisi organın, diğer organlardan daha değer-
5
siz olmasıdır. Üçüncüsü organın, söz konusu maddeyi hızlı ve aşırı şekilde kendisine çekmeye yatkın olmasıdır. Dördüncüsü organın, konum olarak diğer organlardan daha aşağıda olmasıdır.

Organ, diğer organlardan daha zayıf olursa onun zayıflığının ya tabiî ya da arazî şekilde olması kaçınılmazdır. Organın tabiî zayıflığına gelecek olursak bunun örneği derinin zayıflığıdır. Şöyle ki deri, önemi büyük organların defettiği fazlalıkları hızlıca kabul etmek için tabiî olarak zayıf kılınmıştır. Organın arazî şekilde zayıf olması ise ya hastalıktan ya da hareketsizlikten dolayı meydana gelir.

Eğer organın kitlesi (cürmü) diğerlerinden daha gevşek ve daha küçük ise ve yumuşak et gibi kendisine geniş yollar ve kanallar bağlanıyorsa böyle bir organın, maddeyi kabul etmesi daha önceliklidir.

Organın, söz konusu maddeyi hızlı ve aşırı şekilde kendisine çekmek için yatkın olmasına gelecek olursak bu durum, organın harareti diğerlerinden daha şiddetli olduğu zaman gerçekleşir. Organın hararetinin daha şiddetli olması ya et gibi tabiî veya arazî yolla olabilir. Arazî yolla olursa bu, ya organın kendisinde meydana gelen bir ağrı sebebiyle ya da yorgunluk gibi aşırı hareket sebebiyle olur.

Ayak gibi eğer söz konusu organ diğerlerinden daha aşağıda olursa maddeler kendisine daha fazla meyleder. Bundan dolayı ayaklarda nikris (gut) denilen hastalık meydana gelir.

Uçuk (nemle) sarı safradan kaynaklanır. Sarı safra bazen ince bazen de yoğun olur. Sarı safra yoğun olduğu zaman bulunduğu yeri aşındıran uçuk (nemle) ortaya çıkar. Bu, deriyi geçer ve ete ulaşır. Sarı safra ince olduğu zaman, eğer bunun keskinliği şiddetli olursa bundan sadece deriyi kızartan uçuk meydana gelir. Eğer sarı safranın keskinliği az olursa bundan câversiyeye (isilik-miliaria)¹ diye bilinen uçuk meydana gelir ki bu hastalık, deride darı tanesine benzeyen yaralar oluşturur.

1 *Miliaria* olarak tanımlanan isilik, sıcak yaz aylarında çoğunlukla bebeklerde ve küçük çocuklarda, cilt üzerinde yaygın bir şekilde görülen, kırmızı ya da pembe renkte oluşan kabartılardır.

إذا كان البدن ممتلئاً، فالمادة تنصب إلى العضو الذي يرم حتى تملأه وتورمه من أي خلط كانت، لأحد أربعة أسباب: إما لأنه أضعف من سائر الأعضاء، وإما لأنه أسخف من سائر الأعضاء، وإما لأنه أسرع وأشد استعداداً لاجتذاب المادة إليه، وإما لأنه أسفل موضعاً من غيره.

٥ فإن كان أضعف من سائر الأعضاء، فليس يخلو ضعفه من أن يكون إما طبيعياً، وإما عرضياً. أما الضعف الطبيعي^١ فبمنزلة ضعف الجلد، فإن الجلد يجعل^٢ ضعيفاً بالطبع ليسارع إلى قبول الفضل الذي تدفعه الأعضاء الشريفة الجليلة الخطر. وأما الضعف^٣ العرضي فيحدث إما عن مرض وإما عن عدم الحركة.

وأما؛ إن كان العضو أشد تخلخلًا وأسخف جرمًا من غيره، وكانت تتصل به طرق ومنافذ واسعة بمنزلة اللحم الرخو، فهو أحرى أن يسارع في قبول المادة.

١٠ وأما إن كان أكثر استعداداً لاجتذاب المادة من غيره، فإنما يعرض له ذلك إذا كان أشد حرارة من غيره. وإنما يكون أشد حرارة من غيره إما بالطبع، بمنزلة اللحم، وإما بطريق العرض. وإن كان بطريق العرض، فإنما يكون ذلك إما بسبب وجع يحدث فيه، وإما بسبب حركة شديدة بمنزلة التعب.

١٥ وإن كان العضو أسفل موضعاً من غيره، بمنزلة الرجل، فالمواد تكون إليه أميل، ولذلك يعرض فيهما النقرس.

النملة تحدث عن الممّرة الصفراء، وهذه الممّرة ريمًا كانت رقيقة، وربما كانت غليظة. وإذا كانت غليظة، حدثت عنها النملة التي تأكل موضعها، وهي التي تجاوز الجلد وتبلغ إلى اللحم. فأما إذا كانت رقيقة، فإنها إن كانت شديدة الحدة أحدثت النملة التي تحرق الجلد فقط. وإن كانت قليلة الحدة أحدثت النملة التي تُعرف بالجاورسية، وهي التي تُحدث في الجلد قروحًا شبيهة بحب الجاورس.

١ أ ج: لضعف طبيعي.
٢ ب: حصل.
٣ أ ج: لضعف.
٤ أ ج: فإما.

Eğer sarı safra çoğalırsa ve çürüdüğü bir mekânda toplanmaksızın kanla birlikte bedenün tümüne giderse sarılık (yerekân) meydana getirir. Kandan ayrılıp çıkarak organlardan birinde gidip orada toplanarak çürüdüğünde uçuk meydana getirir.

5 Yılcık olarak bilinen şişlik ya kendisine sarı safra karışan kandan meydana gelir -ki bu daha kötü ve daha pistir- ya da harareti ile kaynayan oldukça latif ve ince bir kandan meydana gelir ki bu şişliğin kötülüğü, diğerinden daha azdır ve bedenün içine doğru daha çok meyleder.

10 Yılcık diye bilinen şişliklerden bazıları, halistir (başlı başına). Bunlar, deride meydana gelir ve derinin altına geçmez. Flegmon olarak isimlendirilen harareten daha şiddetli bir hararet ve flegmona eşlik eden kızarıklık-tan daha parlak bir kızarıklık bu şişliğe eşlik eden alametlerdendir. Şişliğin bulunduğu organa dokunduğunda kanın, bastırılan yerden çekildiğini ve sonra geri döndüğünü görürsün. Bu şişliğin ağrısı, flegmon diye bilinen
15 şişliğin ağrısından daha azdır. Aynı şekilde bu şişliğin sızısı, yayılması ve ezilmesi flegmonunkinden daha azdır.

Yılcık diye bilinen şişliklerden bazıları gayri halis olur (başlı başına değildir). Bunlar da diğerini oluşturan hıltın daha yoğun bir hılt olmasından dolayı meydana gelir. Gayri halis olan yılcık hastalığı, flegmon
20 olarak bilinen şişlik ile yılcık olarak bilinen şişlikten mürekkeptir. Bundan dolayı söz konusu şişliğin ağrısı daha şiddetlidir ve bu, içeriye doğru meyleder.

Flegmon olarak bilinen şişlik, yılcık olarak bilinen şişliğe karıştığı zaman, yılcık hastalığının alametleri daha aşikâr ve belirgin olursa bu, flegmonik yılcık şişliği olarak isimlendirilir. Eğer flegmon alametleri daha belirgin olursa bu, kendisine yılcık karışmış flegmon şişliği olarak isimlendirilir. Eğer söz konusu hastalıkların alametleri birbirine denk ise bu durumda "flegmon ve yılcık birlikte vardır" denir.

30 Yılcık olarak bilinen şişliklerden bazıları, kaynayan, yoğun sıcak kandan meydana gelir. Bu, yaktığı organda, sert kabuklu yara, su kabarcığı (en-nefhâha) eşlik etmeyen ağırı verici sıcak şişlik meydana getirir.

إذا كثرت المُرّة الصفراء، فإنّها إن جرت مع الدم إلى جميع البدن من غير أن تتحيز في موضع تعفن فيه، أحدثت اليرقان. فإنّ فارقت الدم وانفصلت منه، وصارت^١ إلى واحد من الأعضاء وتحيزت فيه وعفنت أحدثت النملة.

والورم المعروف بالحمرة يكون إما من دم قد خالطته^٢ المُرّة الصفراء، وهو أردأ وأشهر، وإما من دم رقيق لطيف جدًّا يغلي من حرارته، وهذا الورم أقلّ رداءة من ذلك، وهو إلى داخل البدن أميل.

وهذا الورم المعروف بالحمرة، منه ما يكون خالصًا، وهو الذي يحدث في الجلد ولا يجاوزه، ويظهر معه من العلامات^٣ حرارة أشد من حرارة الورم المسمى فلغموني، وحمرة ناصعة أكثر من حمرة ذلك.^٤ وإذا لمست العضو الذي هو فيه، رأيت الدم يتنحى عن موضع الغمز ثم يرجع، ووجعه أقل من وجع الورم المسمى فلغموني،^٥ وكذلك ضربانه وتمدده وترضضه.

ومنه ما يكون غير خالص، وهو الذي يحدث عن خلط أغلظ من الخلط الذي يحدث عنه ذلك. وهذه الحمرة هي مركبة من الورم المعروف بالحمرة، والورم المعروف بفلغموني، ولذلك صار وجعها أشد، وهي إلى داخل أميل.

إذا خالط الورم المعروف بالحمرة الورم المعروف بفلغموني، إن كانت علامات الحمرة أبين وأظهر، سُمّي ذلك الورم حمرة فلغمونية، وإن كانت علامات الفلغمونية أظهر، سُمّي فلغمونيًا تضرب فيها الحمرة، وإن كانت علاماتها^٦ سواء، قيل: إن هناك فلغموني وحمرة معًا.

الورم المعروف بالحمرة، منه ما يحدث عن دم حار يغلي غليظ يحرق العضو، ويحدث فيه قرحة لها قشرة صلبة، وورمًا حارًا يوجع ولا يكون معه نفاخة.

١ أ ج - و.

٢ ب: الورم بالحمرة إن كانت مع دم قد خالطته.

٣ ب: ويظهر معه علامات.

٤ ب: ذلك.

٥ أ: الفلغموني.

٦ ب: علاماتها.

Yılcık şişliklerinden bazısı, yukarıdaki durumu meydana getiren aynı kandan kaynaklanır. Ancak söz konusu kana ince bir irin karışmıştır. Bu şişliğe, ateşin yakmasından dolayı meydana gelen kabarcıklara benzer su kabarcıkları eşlik eder. Söz konusu su kabarcıkları açıldığı zaman bunların bulunduğu yerde sert kabuğu olan yaralar meydana gelir.

Şişlikte cevherî fazlalıklar ve arazî fazlalıklar söz konusudur. Cevherî fazlalıklar daha önce zikrettiğimiz şeylerdir. Arazî fazlalıklar ise, şişliğin meydana geldiği konumun gerektirdiği şeylerdir. Çünkü şişlik, yumuşak ette meydana gelirse, flegmon olursa, irini hızlı ve çabuk toplarsa bu çıban olarak isimlendirilir. Eğer şişlik irini yavaş toplarsa bu, veba (et-tâûn) olarak isimlendirilir. Eğer yılcık karışmış flegmon veya flegmon karışmış yılcık olursa bu, Yunanca *buhilin*¹ olarak isimlendirilir. Eğer şişlik göz akını örten zarda meydana gelirse bu, göz iltihabı (remed) olarak isimlendirilir. Eğer şişlik kaburgaların iç zarında meydana gelirse bu, zatülcenb olarak isimlendirilir. Eğer şişlik gırtlakta olursa bu, boğaz iltihabı (havânîk-quinsy) olarak isimlendirilir. Eğer şişlik akciğerde meydana gelirse bu, zatürre olarak isimlendirilir. Eğer beyin zarlarında meydana gelirse bu sıcak sersâm² olarak isimlendirilir.

Biri flegmon diye adlandırılan sıcak şişliklerden bazısı, iç organlarda meydana gelir. Durumu bu şekilde olanlara, kesinlikle ateş eşlik eder ve yeni başlayanların idraki ulaşmadığı, onların bu tür şeyleri bilmesi zor ve güç olduğu için bunları açıklamak, uzun bir kelama ihtiyaç duyar. Bundan dolayı söz konusu şişlikleri Galen burada zikretmemiştir. Sıcak şişliklerden bazısı, bedeninin zahirinde meydana gelir. Durumu bu şekilde olanların tespit edilmesi kolaydır. Bundan dolayı Galen onları burada zikretmiştir. Nitekim Galen'in zikrettiği ilk şey, mutlak flegmon olarak isimlendirilen şişliktir.

Flegmon olarak isimlendirilen şişlik, vurmada veya kesilmeden veya çarpışmadan dolayı meydana gelen şişlikler gibi esbâb-ı bâdiye nedeniyle oluştuğu zaman bu şişlikte toplanan hıltı emin bir şekilde tahliye ederiz. Isıtıcılığı ve nemlendiriciliği ile çözen ve gevşeten şeylerle çözeriz, aynı şekilde irini toplayan şeylerle ve neşter ile yararak bu hıltı tahliye ederiz.

1 Bununla kasıt Yunancada veba anlamına gelen *panoukka kelimesi olabilir.*

2 Sersâm, menenjit anlamına gelir. Sıcak sersâm ise ağrılı ateşli şişlik olarak tanımlanmaktadır. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 611.

ومنه ما يكون من دم حاله أيضًا هذه الحال، ولكن قد خالطه صديد رقيق، وهذا يكون معه نفاخات شبيهة بالنفاخات التي تحدث عن النار. وإذا انتفخت هذه النفاخات، صار في موضعها قرحة لها قشرة صلبة.

لللورم فضول جوهرية، وفضول عرضية. وفضوله الجوهريية هي التي ذكرناها قبل. ٥
فأما الفضول العرضية، فهي تلزمه من الموضع الذي تحدث فيه، وذلك^١ أنه إن حدث الورم في اللحم الرخو، وكان فلغموني، إن هو أسرع وبادر إلى جمع المدة سُمي خَرَجًا، وإن أبطأ عن جمع المدة سُمي طاعوثًا. وإن كان فلغموني تضرب فيه الحمرة، أو حمرة تضرب فيها فلغموني، سُمي باليونانية بوحلن^٢. وإن حدث الورم في^٣ الغشاء المغشي على بياض العين، سُمي رمداً. وإن حدث في الغشاء المستبطن للأضلاع، سُمي ذات الجنب. وإن حدث في الحنجرة، سُمي خوانيق. وإن حدث في الرئة، سُمي ذات الرئة. وإن حدث في أغشية الدماغ سُمي سراسماً حاراً. ١٠

الأورام الحارة المسمى أحدها^٤ فلغموني، منها ما يكون في الأعضاء الباطنة. وما^٥ كان كذلك فلا بد من أن يكون معه لا محالة حمى، ويحتاج في ذكرها إلى كلام طويل، من طريق أن تعرّفها شديد صعب، لا يلحقه فهم المتعلمين، ولذلك ليس يذكرها^٦ هاهنا. ومنها ما يكون في ظاهر البدن، وتعرّفها إذا^٧ كانت كذلك سهل، ولذلك^٨ يذكرها^٩ هاهنا، ويجعل^{١٠} أول ما يذكره^{١١} منها الورم المسمى فلغموني مطلق. ١٥

إذا حدث^{١٢} الورم المسمى فلغموني من سبب بادئ، بمنزلة الورم الحادث عن ضربة أو عن قطع أو عن صدمة، كنّا من استفراغ الخلط المجتمع في ذلك الورم على الثقة، واستفرغناه بالتحليل، وبالأشياء^{١٣} التي ترخي وتحلل بإسخانها وترطيبها، وبالأشياء التي تجمع المدة، وبالشرط بالمشراط. ٢٠

١ ب: ذاك.	٦ أ ج: نذكرها.
٢ ب: ثوخلن.	٧ ب: إن.
٣ أ - في.	٨ ب: كذلك.
٤ ب: وأحدها.	٩ أ ج: نذكرها.
٥ ب - و.	١٠ أ ج: نجعل.
	١١ أ ج: نذكره.
	١٢ ب: إذا كان حدوث.
	١٣ أ - ج و.

Flegmon geçmiş bir sebep yani bedendeki imtila' nedeniyle söz konusu organa akan fazlalıktan dolayı meydana geldiği zaman dikkatli, temkinli ve ihtiyatlı bir şekilde tedavi yaparız. Çünkü bu durumda tedaviye, öncelikle damardan kan alınarak tüm bedeninin tahliye edilmesi ile başlamamız gerekir.

5 Bundan sonra şişmiş organın tedavisine başlarız. Eğer ağrı şiddetli değilse bu durumda kabzediciliği ile organa akan şeyi engelleyen, kurutuculuğu ile organda hasıl olan şeyi yok eden, organı mutedil mizaca getirmekle ve hararetini söndürmekle organın kuvvetini arttıran şeyler kullanırız. Bunun örneği, arpa unu, sumak ve şarap ile pişirilmiş nar kabuğu ile kaya kuyruğu
10 otundan (hayyu'l-alem)¹ mürekkep olan yakılardır.

Eğer ağrı şiddetli ise şişmiş organın kendisine, gevşeten ve kabız eden şeyler koyarız. Bunun örneği, gül yağı ve mumdan (eş-şem') mürekkep olan merhemdir (el-kayrûtî). Bu merhem, yıkanmamış yüne sürülerek yaz mevsiminde soğuk iken konulur; kış mevsiminde ise ılık iken konulur.
15 Organın az üstüne kabız edici şarap veya soğuk su veya karıştırılmış sirke ile ıslatılmış bir sünger koyarız. Bundan sonra bekleriz. Eğer irinin alametleri ortaya çıkmamışsa ağrıyı tahrik etmeksizin kurutan ve onu ortadan kaldıran ilaçlar kullanırız. Bunun örneği, demir oksitten yapılmış merhemdir. Eğer toplanmış irin alametleri ortaya çıkarsa öncelikli olarak bunu, irinli yeri
20 açan yakılarla tedavi ederiz ve bu tedaviyi bir ya da iki defa yaparız. Bu yakılara, kabız edici kuvveti olan şeyler karıştırırız. Bunun örneği, şarap veya karıştırılmış sirke ile arpa unundan yapılan yakıdır. Arpa ununda kurutma ile birlikte gevşeten bir kuvve vardır. Şarapta güçlendirmekle birlikte kabız edici bir kuvve vardır. Bundan sonra orayı yararız ve orada bulunan irini
25 çıkarırız. Çıkardıktan sonra kabız edici ve sadece kurutucu şeylerle tedavi ederiz ve gevşeten şeylerden kaçınırız. Gerek duyarsak çıbanı, karıştırılmış sirke veya şarap ile tedavi ederiz. Sonrasında eğer burada sıcak şişlik yoksa bunun üzerine mercimekten yapılmış yakı koyarız. Eğer burada şişlik varsa o zaman bunun üzerine, demir oksitten yapılmış merhem ve kabız edici şaraba
30 veya karıştırılmış sirkeye batırılmış bir sünger koyarız. Şarabı ise takviyeye daha çok ihtiyaç duyduğumuz zaman; karıştırılmış sirkeyi ise söndürmeye daha çok ihtiyaç duyduğumuzda kullanırız.

1 Sekûtûn veya karakafes olarak isimlendirilen bitki. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, C.6, s. 539

وإذا كان حدوثه من سبب متقادم، أعني من فضل ينصب إلى العضو، بسبب امتلاء في البدن، استعملنا في مداواته التثبيت والتوقف والحذر. وذلك أنه ينبغي أن نبتدئ أولاً باستفراغ جميع البدن بفصد العرق، ثم نأخذ بعد ذلك في مداواة العضو الوارم. فإن لم يكن الوجع شديداً، استعملنا أشياء تمنع ما ينصب إلى العضو بقبضها، وتفني ما حصل منها^١ فيه بيسها، وتقويه بتطفئتها حرارته وإقبالها به إلى^٢ اعتدال المزاج، بمنزلة الضماد المركب من حي العالم وقشور الرمان المطبوخة بالشراب والسماق ودقيق الشعير.

وإن كان الوجع شديداً، وضعنا على العضو الوارم نفسه شيئاً يقبض ويرخي، بمنزلة القيروطي المركبة من شمع ودهن ورد إذا غُمس فيها صوف وسخ، ووضعت^٣ في الصيف وهي باردة، وفي الشتاء وهي فاترة، ووضعنا فوق العضو بقليل إسفنجة مبلولة بشراب قابض، أو بماء بارد، أو بخل ممزوج، ثم ننظر بعد ذلك فإن لم تظهر علامات المدة، استعملنا الأدوية التي من شأنها أن تجفف وتدفع معاً^٤ من غير أن تهيج الوجع، بمنزلة المرهم المتخذ بالقلقطار. وإن ظهرت علامات المدة المجتمعة داوينا^٥ أولاً بالأضمدة التي^٦ تفتح، وضمدها^٧ بها مرة أو مرتين، وخلطنا مع هذه الأضمدة أشياء قوتها قوة قابضة، بمنزلة الضماد المتخذ من دقيق الشعير وشراب^٧ أو خل ممزوج. فإن لدقيق الشعير قوة ترخي مع بيس، وللشراب قبضاً مع تقوية. ثم من بعد ذلك نبطه ونُخرج ما فيه من المدة، ونداويه من بعد البط بالأشياء التي تقبض وتجفف فقط، ونحذر الأشياء التي ترخي. وإن احتجنا، غسلنا الخراج^٨ بخل ممزوج أو بشراب، ووضعنا عليه إن لم يكن هناك ورم حار ضماداً يتخذ بالعدس. وإن كان هناك ورم، وضعنا المرهم المتخذ بالقلقطار، وصيرنا فوقه إسفنجة مبلولة بشراب قابض، أو بخل ممزوج. أما الشراب^٩ فعندما تكون حاجتنا إلى التقوية أكثر، وأما بخل ممزوج فعندما تكون الحاجة إلى التطفئة أكثر.

١ ب - منها.
٢ ب: وإقبالها بذلك.
٣ ب - و.
٤ ب - معاً.
٥ ب - تفتح.
٦ ب: وداوينا.
٧ أ ج: بشارب.
٨ أ: العرج.
٩ أ ج: بشارب.

Damarın açılıp açılmamasının, damarın nereden açılıp açılmayacağını ve ne kadar kan çıkarılacağını gerektiğini bilmek gibi amaçladığımız şeyi yapma konusunda bize gerekli olan şeyler on tanedir: Birincisi, hastalığın sebebi, ikincisi hastanın kuvveti, üçüncüsü hastanın yaşı, dördüncüsü içinde bulunulan senenin dönemleri, beşincisi bölge, altıncısı havanın durumu, yedincisi hastanın mizacı, sekizincisi hastanın alışkanlığı, dokuzuncusu bedeninin yapısı ve onuncusu hastalıklı organdır.

Hastalık sebebiyle olan duruma gelecek olursak eğer bu, kan veya kana karışan bir şey sebebiyle olursa hastanın damarını açmamız gerekir. Eğer hastalık kan veya kana karışan bir şey sebebiyle değilse bu durumda hastanın damarını açmamız gerekir. Yine aynı şekilde hastalığın sebebi fazla miktarda kan ise bu durumda hastadan çok miktarda kan çıkarmamız gerekir. Eğer hastalığın sebebi az miktarda kan ise bu durumda hastadan az miktarda kan çıkarırız.

Hastanın kuvvetine gelecek olursak eğer hastanın kuvveti yerinde olursa bu durumda ihtiyaç duyduğumuz miktarda hastadan kan çıkarmamız gerekir. Eğer hastanın kuvveti zayıf ise bu durumda kuvvetinin miktarına göre ondan kan çıkarırız. Çünkü eğer hastanın kuvveti çok zayıf ise hiçbir şekilde hastadan kan çıkarmayız. Eğer hastanın kuvveti zayıf ise ancak bu zayıflık üst seviyede değilse bu durumda hastadan, ihtiyaç duyduğumuzdan daha az miktarda kan çıkarmamız gerekir. Eğer hastanın kuvveti çok zayıf değilse bu durumda ihtiyaç duyduğumuz kadar kan çıkarmamız gerekir; ancak kanın çıkarılması, tek seferde değil, aksine pek çok seferde olur.

Hastanın yaşına gelecek olursak, eğer hastanın yaşı ergenlik veya genç erkeklik döneminde ise bu yaşta olan kişilerden, ihtiyaç duyulan miktarda kan çıkarmamız gerekir. Eğer hasta, çocuk veya oldukça yaşlı kategorisinde ise bu durumda kan çıkarmayız.

İçinde bulunulan senenin dönemlerine (mevsimlere) gelecek olursak eğer bu dönem, bahar gibi mizacı mutedil bir mevsim olursa bu durumda hastadan kan çıkarmamız gerekir. Eğer mevsim, yaz ve kış gibi mizacı mutedil bir mevsim değilse bu mevsimlerde kan çıkarmamız gerekir. Eğer kan çıkarılırsa da bu, az miktarda olmalıdır.

الأشياء التي ينبغي لنا أن نجعلها^١ غرضاً^٢ نقصد نحوها^٣، لنعلم به هل ينبغي أن نفصد عرقاً أم لا، ومن أين ينبغي أن نفصده، وكم ينبغي أن نخرج له من الدم؟ هي عشرة أشياء. أحدها سبب المرض، والثاني قوة المريض، والثالث سنّه، والرابع الوقت الحاضر من أوقات السنة، والخامس البلد، والسادس حال الهواء، والسابع مزاج المريض، والثامن عاداته، والتاسع سحته، والعاشر العضو العليل.

أما سبب المرض، فإنه إن كان دمًا، أو كان شيئاً مخالطاً للدم، فينبغي أن نفصد للمريض العرق، وإن كان ليس هو دمًا، ولا شيئاً مخالطاً للدم فليس، فينبغي أن نفصد له عرقاً، وكذلك أيضًا إن كان سبب المرض دمًا كثير المقدار، فينبغي أن نخرج له من الدم مقدارًا كثيرًا، وإن كان يسيرًا فيسيرًا.

وأما قوة المريض، فإن كانت قوية، فينبغي أن نخرج له من الدم بمقدار ما نحتاج إليه، وإن كانت ضعيفة، فبحسب مقدارها. وذلك^٤ أنها إن كانت ضعيفة جدًا، لم نخرج أصلًا، وإن كانت ضعيفة، لكنها ليست في غاية الضعف، فينبغي أن نخرج، ولكن أقل مما نحتاج إليه، وإن كانت ليست بضعيفة كثيرًا، فينبغي أن نخرج بقدر الحاجة، ولكن لا نخرج في مرة واحدة، بل في مرارٍ كثيرة.

وأما السن، فإنها إن كانت سن الفتيان، أو سن الشباب، فينبغي أن نخرج لصاحبها حاجته من الدم، وإن كانت سن الصبيان، أو سن الشيوخ الهرمي فلا.

وأما الوقت الحاضر من أوقات السنة، فإنه إن كان وقتًا معتدل المزاج، مثل وقت الربيع، فينبغي أن نخرج منه الدم^٥، وإن كان وقتًا غير معتدل المزاج، بمنزلة الصيف والشتاء، فليس ينبغي أن نخرج فيه^٦ الدم، فإن أخرج، فليخرج منه الشيء اليسير.

١ ب: ينبغي التي نجعلها.	٥ ب - كان.	١٠ ب: بمقدار.
٢ أ ج: عرضية.	٦ أ ج - دم.	١١ ب: أن نخرج فيه من الدم، ج:
٣ ب: نحوه.	٧ ب: فإنه إن.	أن نخرج منه.
٤ ب - أن نفصد عرقاً أم لا ومن أين ينبغي	٨ ب: وذلك.	١٢ ب: له.
	٩ ب - ولكن.	

Bölgeye ve havanın durumuna gelecek olursak eğer bölge ve havanın durumu mutedil ise bu durumda kan çıkarmamız gerekir. Eğer bölge ve havanın durumu mutedil değilse bu durumda kan çıkarmamalıyız. Eğer kan çıkarılırsa bu da az miktarda olmalıdır.

5 Bedenin mizacına gelecek olursak eğer bedenin mizacı sıcak ve kanı çok olursa bu mizaçtaki kişiden çok miktarda kan çıkarılması gerekir. Eğer beden soğuk, kuru mizaçlı ve bedenin kanı da az ise bu durumda kişiden kan çıkarılmaması gerekir. Eğer çıkarılırsa az miktarda kan çıkarılır.

10 Hastanın alışkanlıklarına gelecek olursak eğer alışkanlık kan çıkarılmaya uygun ise bu durumda kan çıkarılmasının engellenmemesi gerekir. Eğer alışkanlık buna aykırı ise bu durumda kan çıkarmamamız gerekir. Eğer kan çıkarırsak bunu ihtiyaç duyulandan daha az miktarda çıkarırız.

15 Bedenin yapısına gelecek olursak eğer hastanın beden yapısı oldukça zayıf ve yumuşak ise veya kişi oldukça şişman ise veya kişinin bedeni çok miktarda çözülmüş ve çok yumuşak olup sağlam değilse (es-sehîf) bu durumda kişiden kan çıkarılması gerekmez. Eğer çıkarılırsa da bu, gerektiği ölçüden az olmalıdır. Eğer kişinin bedeni zayıflık ve şişmanlık arasında mutedil ise veya kişinin bedeni sert ve yoğun ise -ki bundan dolayı çözüme zorlaşır- bu durumda kişiden kan çıkarılması gerekir.

20 Hastalıklı organa gelecek olursak eğer organ bedenin üst kısımlarında yer alıyorsa bu durumda kanın, aşağıdan; eğer organ aşağı kısımlarda yer alıyorsa bu durumda kanın, üstten çıkarılması gerekir.

25 Biri flegmon olarak isimlendirilen şişliklerden her biri, organlardan birine akan fazlalıklardan ve fazlalıkların burada toplanmasından kaynaklanır. Bundan dolayı bu durum, söz konusu fazlalığın organdan tahliye edilmesi gerektiğine delalet eder. Ancak şişlik, esbâb-ı bâdiyeden biri nedeniyle meydana gelirse ve bedende bir imtila' olmazsa bu durumda korkmaksızın hastalığın başından itibaren onu tahliye ederiz. Tahliyeyi de çözen ve gevşeten şeylerle, irini toplayan şeylerle ve neşter ile yaparak yaparız.

30 Eğer şişlik, önceki sebepler nedeniyle meydana geldiyse biz, organda hasıl olan şeyleri gevşeten şeylerle çözmeyi isterken, organdan çözülen miktardan daha fazlasının organ tarafından, bedenden çekilmeyeceğine emin olamayız.

وأما البلد وحال الهواء، فإنَّهما إنَّ كانا معتدلين، فينبغي أن يُخْرَجَ الدم، وإنَّ كانا غير معتدلين، فليس ينبغي أن يُخْرَجَ، وإنَّ أُخْرَجَ فالقليل.

وأما مزاج البدن، فإنَّه إنَّ كان حارًّا كثير الدم، فينبغي أن يُخْرَجَ لصاحبه دم كثير، وإنَّ كان باردًا أو يابسًا قليل الدم، فليس ينبغي أن يُخْرَجَ له دم، وإنَّ أُخْرَجَ فاليسير.

فأما العادة فإنَّها إنَّ كانت تحيِّب إلى إخراج الدم، فينبغي أن لا يُمنَعَ من إخراجِه، وإنَّ كانت تخالف، فليس ينبغي أن نُخْرِجَه، وإنَّ أُخْرَجناه، أُخْرَجناه أقل مما يُحتاج إليه.

وأما السحنة، فإنَّ^٢ كانت قضيفة كثيرة اللين،^٥ أو كان الإنسان سميًّا كثيرًا، أو كان بدنه سخيفًا كثير التخلخل، كثير اللين، فليس ينبغي أن يُخْرَجَ له دم، وإنَّ أُخْرَجَ له دم، فأقل مما يُحتاج إليه. وإنَّ كانت معتدلة بين القضافة والسمن، وكان البدن كثيفًا صلبًا، فهو لذلك عسر التحلل، فينبغي أن يُخْرَجَ له الدم.

فأما العضو العليل، فإنَّه إنَّ كان في أعلى البدن، فينبغي أن يُخْرَجَ له الدم من أسفل، وإنَّ كان في أسفل، فمن أعلى.

كل ورم من الأورام التي يُسمَّى أحدها فلغموني، فتولده يكون من فضل ينصب إلى واحد من الأعضاء ويحتقن فيه، ولذلك هو يدل على أنَّ هذا الفضل ينبغي أن يُستفرغ من ذلك العضو. لكنه إنَّ كان حدوث الورم عن سبب من الأسباب البادئة، ولم يكن في البدن امتلاء، فإنَّنا نستفرغه منذ أول الأمر بلا خوف، أو نجعل استفراغنا له بالأشياء التي ترخي وتحلل، والأشياء التي تجمع المدة، والشرط بالمشراط.

وإنَّ كان حدوثه عن سبب متقدم، فليس نأمن إنَّ نحن التمسنا أن نحلل ما قد حصل في ذلك بالأشياء التي ترخي أن يُجتذب إليه مما في البدن أكثر مما يحلل منه.

١ ب: وإما.
٢ ب: يمتنع.
٣ ب: إن.
٤ ب: كثيرًا.
٥ ب - اللين.
٦ ب: وإما.

Aynı şekilde bu fazlalığı, söz konusu organdan önemi büyük organlardan birine gitmemesi için defeden ve engelleyen şeylerle tedavi etmemeliyiz. Ancak bu durumda, ilk olarak bizim için gerekli olan şey damardan kan alma yoluyla tüm bedeni tahliye etmektir. Bundan sonra engelleyen, ortadan kaldıran, kurutan ve güçlendiren şeyler kullanırız. Engelleyen ve ortadan kaldıran şeylere gelecek olursak bu, söz konusu organa akan şeyi kesmek içindir. Kurutan şeyler ise söz konusu organda hasıl olan şeyi yok etmek içindir. Kuvvetlendiren şeyler ise organ kuvvetlendiği zaman organın, kendisinde hasıl olan şeyi kendisinden defetmesi ve bundan sonra kendisine akan şeyi kabul etmemesi içindir.

Flegmon olarak isimlendirilen şişliklerin dört aşaması vardır ki bunlar, başlangıç, yükseliş, zirve ve düşüştür. Başlangıç aşamasında bunun, sadece defedici ve engelleyici şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Söz konusu şeylerin kullanımının bedenın tümünün tahliyesinden sonra olması gerektiği açıktır.

Yükselişte ve zirvede -bu iki aşama başlangıç ve düşüş arasında orta bir aşama olduğunda dolayı- tedavi edici şeylerin, kabız edici ve çözücü şeylerden mürekkep olması gerekebilir. Yükseliş aşamasında kabız edici şeylerin kullanımı daha çoktur ve güçlüdür. Zirve aşamasında ise çözücü şeylerin kullanımı daha güçlü ve daha çoktur.

Düşüş aşamasına gelecek olursak, hararet söndüğü ve durağan hale geldiğinde, hastalığın konumunda yoğunluk veya kararın kaldığı zaman -ki bu an, hastalığın, hakiki manada flegmon olmadığı andır- çözen, gevşeten ve söz konusu organda hasıl olan şeyi tahliye eden şeylerle tedavi edilip bunların dışındaki şeylerle tedavi edilmemesi gerekir.

Aynı şekilde yılcık olarak bilinen şişlikten bazıları, es-sebebu'l-bâdie nedeniyle, bazıları ise önceki bir sebep nedeniyle meydana gelir. Es-sebebu'l-bâdie nedeniyle meydana gelen yılcık, başlangıçta organı gevşeten ve organda bulunan şeyi tahliye eden şeylere ihtiyaç duyar. Bunun örneği, özellikle söz konusu yerin neşter ile yarılmasından sonra arpa unundan yapılmış yakıdır.

ولا ينبغي لنا أيضاً أن ندأويه بالأشياء التي تمنع وتدفع، كيما لا يندفع ذلك الفضل إلى عضو من الأعضاء الجليلة الخطر، لكن ينبغي لنا أولاً أن نستفرغ جميع البدن بفصد العرق، ثم نستعمل بعد ذلك الأشياء التي تمنع وتدفع وتجفف وتقوي. أما الأشياء التي تدفع وتمنع، فكيفما ينقطع بذلك عن العضو ما ينصب إليه. وأما الأشياء التي تجفف، فكيفما يفيئ بها ما قد حصل في العضو. وأما الأشياء التي تقوي، فكيفما إذا قوي العضو دفع عن نفسه ما قد حصل فيه، ولم يقبل ما ينصب إليه فيما بعد.

للورم الذي يُسمى فلغموني أربعة أوقات، وهي الابتداء، والصعود، والمنتهى،^١ والانحطاط. وفي الابتداء ينبغي أن يُداوى بالأشياء التي تمنع وتدفع فقط. والأمر في هذه الأشياء أنه ينبغي أن تُستعمل من بعد أن نستفرغ جميع البدن بين.

وأما في الصعود وفي المنتهى،^٢ فمن^٣ طريق أن هذين الوقتين وسطين فيما بين الابتداء والانحطاط، قد ينبغي أن تكون الأشياء التي تُداوى بها أشياء مركبة من أشياء قابضة وأشياء محللة، وأن تكون القابضة في وقت الصعود أكثر وأقوى، والمحللة في وقت المنتهى أقوى وأكثر.

وأما في وقت الانحطاط، إذا كانت الحرارة قد خمدت وطفيت وبقي في الموضوع غلظ أو سواد^٤ - وهو الوقت الذي لا تكون العلة فيه فلغموني بالحقيقة - فينبغي أن يُداوى بالأشياء التي ترخي وتحلل، ويستفرغ ما قد بقي حاصلاً في العضو، ولا يُداوى بغيرها.

وكذلك أيضاً الورم المعروف بالحمرة، منه ما يكون من سبب بادئ، ومنه ما يكون من سبب متقادم. والحمرة التي تكون من سبب بادئ تحتاج في أول أمرها إلى أشياء ترخي العضو وتستفرغ ما فيه، بمنزلة الضماد المتخذ من دقيق الشعير، ولا سيما من بعد شرط الموضوع بالمشرط.

١ أ ج: الانتهاء.

٢ أ ج: الانتهاء.

٣ ب: فهي.

٤ أ ج: وبقي في الموضوع خلط سوداوي.

Önceki sebepler nedeniyle meydana gelen yılcık hastalığına gelecek olursak, buna yakalanan kişinin bedeninin, öncelikle sarı safrayı ishal yapan ilaçlarla tahliye edilmesi gerekir. Burada ilacı engelleyen bir şey varsa o zaman tahliye işi damar yarılması ile yapılır. Bundan sonra kişi, öncelikli olarak kaya kuyruğu ve marul (el-hass) gibi nemlendirici ve soğutucu şeylerle tedavi edilir. Bundan sonra hararet söndüğünde yılcık hastalığının tedavisi, flegmon olarak isimlendirilen şişliğin tedavisi gibi yarılarak ve oraya çözücü ilaçlar konularak yapılır.

Yine kendisine yılcık karıştığı zaman flegmon olarak isimlendirilen şişliğin ve kendisine flegmon karışmış yılcık diye bilinen şişliğin tedavisi, -karışımında güçlü olan ilaç türünün iki hastalıktan baskın olan hastalığa uygun olması koşuluyla- her iki hastalıktan biri için uygun olan ilaçlardan karıştırılmış ilaçlarla yapılması gerekir. Buna göre yumuşak ette meydana gelen şişliklerin yani vebanın, çıbanın ve *buhilin*¹ olarak isimlendirilen şişliğin -ki bu flegmon olarak isimlendirilen şişlikten ve yılcık olarak bilinen şişlikten mürekkeptir- tedavisinin yapılması gerekir. Bu üç şişlik yani veba, çıban ve mürekkep şişlik, yumuşak ette meydana geldiği için ve yumuşak etin hissi olmadığı için, keskin ilaçlara diğer şişliklerden daha dayanıklıdır.

Yumuşak et iki cinstir: Birinci cinsin faydası, ihtiyaç olduğu zamanlarda rutubeti doğurmaktır. Bunun örneği, iki göğüste, testislerde, dil kökünde ve gırtlakta bulunan yumuşak ettir. Bu yumuşak et cinsi, hisse sahiptir. Diğer cins ise, çözülmüş (esnek) yerleri doldurmak ve damarların parçalarını birleştirmek için damarların kısımlara ayrıldığı yerde oluşturulmuş olan yumuşak et cinsidir. Bu yumuşak et cinsinde his söz konusu değildir. Bunun örneği, koltuk altlarında, boyunda ve kasıklarda (el-erbeteyn) olan şeydir.

Bedende hatırı sayılır miktarda üç yerde yumuşak et vardır. Birincisi boyundur ki burada bulunan yumuşak etin işi, dimağın fazlalıklarını kabul etmektir. Bu yüzden sıracı hastalığı (el-hanâzîr) olarak bilinen şişlikler en çok orada meydana gelir. İkincisi koltuk altıdır. Burada bulunan yumuşak etin işi, kalbin fazlalıklarını kabul etmektir. Üçüncüsü kasıklarda olandır. Burada bulunan yumuşak etin işi, karaciğerin fazlalığını kabul etmektir. Bundan dolayı koltuk atlarında ve kasıklarda meydana gelen şişlikler, sıcak şişliklerdir ve bunlara vebalar (tavaîn) denilir.

1 Bununla kasıt Yunancada veba anlamına gelen *panoúkla* kelimesi olabilir.

وأما الحمرة التي تكون من سبب متقادم، فينبغي أولاً أن نستفرغ بدن صاحبها بدواء يسهل المُرّة الصفراء، وإن كان هناك شيء يمنع من الدواء فبالفصد، ثم تُداوى بعد ذلك في أوّل الأمر بأشياء تَبْرَد وتُرطّب، بمنزلة الخس وحي العالم، وتُداوى فيما بعد ذلك إذا طفئت الحرارة، كما يُداوى الورم المسمى فلغموني بالشرط بالمشراط، ويوضع الأدوية المحللة.

وينبغي أن يُداوى أيضاً الورم المسمى فلغموني، إذا كانت قد ضربت فيه الحمرة، والورم المعروف بالحمرة، إذا كان قد ضربت فيه فلغموني، بأدوية مخلوطة من الأدوية الموافقة لكل واحد منهما على حدته، بعد أن يكون الأقوى في الدواء المخلوط نوع الأدوية الموافقة للأغلب منهما. فعلى هذا المثال ينبغي أن تُداوى الأورام الحادثة في اللحم الرخو، أعني الطاعون والخراج، والورم المسمى بوخيلين^١، وهو ورم مركب من الورم المسمى فلغموني ومن الورم المعروف بالحمرة. فلأن هذه الثلاثة الأورام، أعني الطاعون والخراج والورم المركب إنما هي أورام تحدث في اللحم الرخو، واللحم الرخو لا حس له، صارت هذه الأورام أحمل^٢ للأدوية الحادة من غيرها.

اللحم الرخو جنسان. أحدهما منفعته أن يولد الرطوبة في مواضع الحاجة إليها، بمنزلة اللحم الرخو الذي في الثديين، والذي في البيضتين، والذي في أصل اللسان، وفي الحنجرة، وهذا الجنس من جنس اللحم الرخو يحسّ، والجنس الآخر جنس اللحم الرخو الذي قد جُعِل في مواضع تقسم العروق، ليملاً مواضع الخلل، ويدغم أقسام العروق، وهذا الجنس لا حس له، بمنزلة ما هو من هذا اللحم في الإبطين، والعنق، والأربتين.

في البدن لحم رخو له مقدار يُعْتَدّ به في ثلاثة مواضع. أحدها العنق، والذي هاهنا من اللحم الرخو شأنه أن يقبل فضل الدماغ، ولذلك صار أكثر ما يعرض فيه الأورام المعروفة بالخنازير. والآخر الإبطان، واللحم الرخو الذي هاهنا شأنه أن يقبل فضل القلب. والثالث الإربيتان، وما هاهنا من اللحم الرخو شأنه أن يقبل فضل الكبد، ولذلك صار ما يحدث في الإبطين والإربيتين من الأورام حارة، وهي التي يقال لها الطواعين.

١ ب: وعلى.
٢ ب: ثوخلين.
٣ أ ج: أجمل.
٤ ب - قد.

Yayılan ve uçuk (nemle-herpes) diye bilinen şişlik, sarı safradan kaynaklanan sıcak bir sebebin onu meydana getirmesi dolayısıyla, bunun tedavisinde soğutan şeylere ihtiyaç duyulurken, fail sebebi kuru olsa da nemlendiren şeylere ihtiyaç duyulmaz. Çünkü hastalıkta tedavisi amaçlanan semptom, sebebe ilişkin amaçlanan semptomla galip gelmiştir. Her bir yara kurutulmaya ihtiyaç duyar. Zira zorunlu olarak toplanan fazlalığın rutubetinden dolayı kapanması ve et üretimi engellendiği için tüm yaraların tedavisi kurutma ile olur.

Uçuk (nemle) da bir yaradır ve bunun da kurutucu ve nemi çeken şeylere ihtiyacı vardır. Çünkü, yukarıda bahsettiğimiz üzere, hastalıkta tedavisi amaçlanan semptom, amaçlanan sebepteki semptomla galip gelmiştir. Biz hastalığı soğutan ve kurutan şeylerle tedavi ettiğimizde, hastalık şiddeti ve kuvveti ile bu şeylere galip geldiği için başarılı olamayız. Öyle ki söz konusu şeyler hastalığı kurutmaya güç yetiremediği için hastalığın tedavisinde ısıtan ve kurutan şeyler kullanırız. Hastalığın sebebinde amaçlanan semptomu kesinlikle göz ardı ederiz. Çünkü ısıtıcılığı ile kurutan şeyler, daha çok kurutur. Bu uygulama da başarılı olmazsa ve hastalık, kullanılan şeylere galip gelirse bu durumda gücü oldukça kuru ve sıcak olan şeyleri kullanmaya başlarız. Bunun örneği arsenik (*ez-zernîh*) ve demir oksittir. Bunlar da başarılı olmazsa ve hastalık söz konusu şeylere galip gelirse bu durumda bilfiil şekilde oldukça kuru ve sıcak olan cisim yani ateş kullanırız ve hastalıklı yeri dağlarız.

Uçuk (nemle) hastalığının çeşitlerinin üç olduğunu daha önce beyan etmiştik. Bunlardan ikisi derinin zahirinde meydana gelir. Bu ikisi basit uçuk ve en-nemletu'l-câversiyedir (isilik-miliaria). Üçüncü tür uçuk, ete ulaşana kadar derinin derinlerine dalan ve içine gidendir. Buna da [organı] aşındıran/yiyen uçuk denilir. Uçuk türlerinden ilk ikisinin, kurutması az olan ilaçlarla, üçüncü türün ise en yüksek derecede kurutan ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir.

الورم الذي يسعى، وهو الورم المعروف بالنملة، يحتاج في مداواته من طريق أن حدوثة عن سبب حار-أعني^١ عن المُرّة- إلى أشياء تبرّد، وليس يحتاج إلى أشياء ترطب، وإن كان السبب الفاعل له يابسًا. وذلك لأنّ الغرض الذي يُقصد نحوه من المرض، قد قهر الغرض الذي يُقصد نحوه من السبب، ومن طريق أنّ كل قرحة فهي تحتاج إلى اليبس، لأنّ مداواة القروح كلها إنّما هي باليبس، بسبب ما يجتمع إليها^٢ ضرورة من رطوبة الفضل، فيمنعها من الاندمال ومن نبات اللحم.

والنملة هي أيضًا قرحة، صارت تحتاج إلى أشياء تيبس وتجفف، لأنّ الغرض الذي يُقصد نحوه من المرض قاهر للغرض الذي يُقصد نحوه من السبب على ما وصفنا، قد يبلغ من قهره إياه مرارًا كثيرًا إذا داوينا المرض بأشياء تبرّد وتجفف، فلم تنجح لاستصعاب المرض عليها وقهره لها بشدته وقوته. حتى لا تقوى عليه^٣ أن تجفّفه، تركناها واستعملنا في مداواته أشياء تسخن وتجفف، وأضربنا عن الغرض الذي يُقصد نحوه من السبب أصلًا. لأنّ الأشياء الميجففة مع إسخان هي أشد تجفيفًا، فإن لم تنجح هذه أيضًا، وقهرها المرض، صرنا إلى استعمال الأشياء التي قوتها حارة يابسة جدًّا، بمنزلة الزرنخ والقلقطار. وإن لم تنجح هذه أيضًا، وقهرها المرض، صرنا إلى استعمال الجرم الذي هو حار يابس جدًّا بالفعل -أعني النار- فكوينا الموضوع.

قد بيّنا فيما سلف أنّ أنواع النملة ثلاثة. اثنان منها يحدثان في ظاهر الجلد، وهما النملة البسيطة والنملة الجاورسية، والثالث نوع النملة التي تغوص وتغور في الجلد حتى تبلغ اللحم، وهي التي يقال لها النملة التي تأكل. والنوعان الأولان من هذه الثلاثة ينبغي أن يداويا بأدوية قليلة اليبس، والثالث بأدوية تيبس غاية التيبس.^٧

١ ب - أعني..

٢ ب: فهو.

٣ أ ج: يحتاج إليهما.

٤ ب - نحوه من المرض قاهر للغرض الذي يقصد.

٥ أ ج: عليها.

٦ أ - أنّ..

٧ ب - والثالث بأدوية تيبس غاية التيبس.

Organı yiyen uçuğun tedavisi bulunduğu süreye göre değişiklik arz eder. Uçuk başlangıç aşamasında olduğu sürece uçuğun yeri, soğutan ve kurutan sıvılarla sıvanmalıdır. Ancak söz konusu sıvanın, soğutuculuğu ve kurutuculuğunun çok güçlü olmaması gerekir. Bu sıva, üzüm pekmezi veya kabzediciliği az olan ince şarap veya sulu şarap ile karıştırılmalıdır. Başlangıçta uçuğun, soğutan ve kurutan şeylerle sarılması gerekir; ancak soğutması ve kurutmasının gücü, çok olmamalıdır. Bunun örneği asma odunundan (hatabu'l-kerum), böğürtlen (el-ulleyk) ve sinir otundan (lisânu'l-hamel) yapılmış olan yakıdır. Bundan sonra kurutuculuğu şiddetli olan şeyler sarılır. Bunun örneği, yukarıda zikrettiğimiz şeylerle birlikte arı balı veya mercimek, arpa lapasından (suveykuş-şâir) yapılan ve nar kabuğu, şarap, sumak ve lapadan yapılan yakıdır. Ancak söz konusu yakılarda kaya kuyruğu otu olmayacaktır. Çünkü kaya kuyruğu otu, kurutsa bile, onun kurutuculuğu ihtiyaç duyulandan daha azdır ve bu da söz konusu uçuk türünde nemlendirme yapar.

Eğer uçuk uzun süre kalırsa bunun tedavisinde, kurutuculuğu oldukça şiddetli olan şeyler kullan ve su ile az bir şekilde hafifletilen sirke ve kabız edici şarap karıştırılsın. Şiddetli şekilde kurutan ilaçların örneği, Polydes'e nispet edilen, Paison'a nispet edilen, Musa'ya nispet edilen ve Androna'a¹ nispet edilen tabletlerdir (ekrâs).

Derinin zahirinde olan uçuğun, başlangıçta kuruluğu mutedil şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği suda karıştırılan gelinciktir (mâmîsâ). Bu işe yaramazsa bu durumda gelincik sirke ile veya it üzümü suyu (inebü's-sa'leb) veya sinir otu suyu ile karıştırılmalıdır.

Bedende meydana gelen her bir yara temiz olursa bu, kurutmakla birlikte yakıcılığı ve hiddeti olmayan sadece kurutucu şeylere ihtiyaç duyar. Eğer yara çürümüş olursa bu, keskin, yiyen/aşındıran ve yakan ilaçlara ihtiyaç duyar. Bunun örneği, oksitlenmiş çinko, demir oksit, arsenik ve kireçtir. Uçuğun son aşamasında bunlar bir işe yaramazsa ateşle dağlamaya ihtiyaç vardır.

1 Bk. Galenos, *Glakun'a Tedavi Yöntemi*, s. 207.

ومداواة النملة التي تأكل، تختلف بحسب مكثها. ما دامت في أول أمرها، فينبغي أن يطلى موضعها بطلاء يبرّد ويجفف، ولكنه^١ ليس ينبغي أن يكون قوي التبريد والتجفيف كثيرهما. ويداف الطلاء بعقيد العنب، أو بشراب رقيق يقبض قليلاً، أو بشراب مائي. وينبغي أن تُضَمَّد أولاً بأشياء تبرّد وتيبس، ولا يكون تبريدها وتيبسها كثير القوة، بمنزلة الضماد المتخذ من حطب الكرم، والعليق، ولسان الحمل. وتُضَمَّد بعد ذلك بأشياء أشد تجفيفاً، بمنزلة الضماد الذي يقع فيه مع ما وصفنا عسل النحل، أو عدس، أو سويق الشعير، والضماد المركب من قشور الرمان، والشراب، والسماق، والسويق، من غير أن يقع فيه حي العالم. فإنّ حي العالم وإن كان يجفف إلا أنّ تجفيفه أقل مما يُحتاج إليه، وهو عند هذا النوع من النملة مرطب.

فإن طال مكث النملة فاستعمل^٢ في مداواتها أشياء أشد تجفيفاً، ولتكن مدافعة بخل قد كسر بالماء كسرًا يسيرًا أو بشراب قابض. والأدوية الشديدة التجفيف هي بمنزلة الأقراص المنسوبة إلى بولوايدس،^٤ والأقراص المنسوبة إلى فاسين،^٥ والأقراص المنسوبة إلى موسى، والقراص المنسوبة إلى أندرون.

وأما النملة التي تكون في ظاهر الجلد، فينبغي أن تُداوى في ابتداء أمرها بأشياء معتدلة اليبس، بمنزلة الماميثا المداف^٦ بالماء، فإن لم ينجع بهذا، فينبغي أن يداف الماميثا بالخل، أو بماء عنب الثعلب، أو بماء لسان الحمل.

كل قرحة تحدث في البدن، فإنّها إن كانت نقيّة، فإنّها تحتاج إلى الأشياء المجففة فقط، من غير أن يكون لها مع التجفيف لذع أو حدة. وإن كانت متعفنة، فهي تحتاج إلى أدوية حادة تأكل وتحرق، بمنزلة الزاج، والقلقطار، والزرنينخ، والنورة. وفي آخر الأمر إن لم تنجع هذه، احتاجت إلى النار.^٨

١ ب - و.

٢ أ ج - بعد.

٣ أ ج: واستعمل.

٤ ب - الأقراص المنسوبة إلى بولوايدس.

٥ أ ج: فاسيم.

٦ ب: المذاب.

٧ ب - و.

٨ ب: المادة.

Yılcık olarak bilinen şişliğin tedavisinin, başlangıçta kan çıkarma yoluyla yapılması gerekir. Çünkü daha önce belirttiğimiz üzere söz konusu şişliğin meydana gelmesi yoğun kan sebebiyledir. Bundan sonra çürümüş olması ve yara üzerinde kabuk (haşkerişe) yani ateşle dağlama sonunda ortaya çıkan kabuğa benzer sert bir kabuk ortaya çıkması hasebiyle bizzat yaranın kendisinin, yiyen ve yakan ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir. Söz konusu yerin çevresi de bazıları yakı bazıları sıva olan kurutan ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir. Yaranın üzerine sürülen sıvaya gelecek olursak, söz konusu yer şiddetli bir şekilde iltihaplı değilse kullanılan ilaçlar, kuvvetini başka bir şeyle hafifletmeden olduğu haliyle Andron'a nispet edilen tabletler olmalıdır. Eğer söz konusu yerde yılcık hastalığı ve iltihap varsa, üzüm pekmezi ile karıştırılarak tabletlerin kuvvetinin, hafifletilmesi gerekir. Eğer şişlik büyükse bu durumda ilk başta tabletlere, defediciliği ve engelleyiciliği daha az olması bakımından şarap karıştırılması gerekir. Bundan sonra ilacın, defediciliği ve engelleyiciliği daha şiddetli olması bakımından sirke ile karıştırılması gerekir. Yakıya gelecek olursak bunun, sekencebîn ile birlikte burçak (kirsinne-vicia ervilia) unundan yapılması gerekir.

Tedavide kullanılan şeyin keyfiyetine istidlal, hastalıktan ve onun fail sebebinden hareketle yapılır. Tedavide kullanılan şeyin kemiyetine ve miktarına istidlal, tedavi edilecek organın tabiatından hareketle yapılır.

Organın tabiatından hareketle yapılan istidlal, istidlal türlerinden dört türü kendisinde toplar. Birincisi organın mizacından hareketle, ikincisi organın yaratılışı ve heyetinden hareketle, üçüncüsü organın konumundan hareketle ve dördüncüsü organın kuvvetinden hareketle yapılan istidlallerdir.

Tedavide organın mizacından hareketle yapılan istidlale gelecek olursak buna ihtiyaç şundan kaynaklanır: Tedavide bu durum, organda meydana gelen tabiat dışı değişimi organın tabii mizacına döndürmekle talep edilir. Çünkü tedavi, tedavi edenin, tabiat dışı olan durumu, tabii hale götürdüğü yöntemdir. Bundan dolayı tedavi edenin, nakledilecek ve döndürülecek olan tabiat dışı şeyi bilmesi gerekir ki bu da hastalıktır. Yine tedavi edenin, kendisine döndürülecek ve nakledilecek olan tabii şeyi bilmesi gerekebilir. Bu da hastalıklı organın sağlıklı zamanda devam eden mizacıdır.

الورم المعروف بالحمرة، ينبغي أن يُداوى في أوّل الأمر بإخراج الدم، لأنّ حدوث هذا الورم على ما قلنا إنّما هو من دم غليظ. وأما من^١ بعد ذلك، فينبغي أن تُداوى القرحة نفسها من طريق أنّها متعفنة وقد صارت فيها خشكريشة، أعني قشرة صلبة شبيهة بالقشرة المتولدة من الكي بالنار، بأدوية^٢ تأكل وتحرق، وأنّ تُداوى المواضع التي حولها بأدوية تجفف، ويكون بعضها طلاءً وبعضها ضمادًا. أما الطلاء، فإنّ كانت تلك المواضع ليست تلتهب التهابًا شديدًا، فينبغي أن يكون من الأقراص المنسوبة إلى أندرون، بعد أن تكون قوتها موفّرة ولم^٣ تُكسر بشيء. وإن كان في المواضع حمرة والتهاب، فينبغي أن تُكسر قوة الأقراص بأن يُخلط معها عقيد العنب. وإن كان الورم عظيمًا، فينبغي أن يُخلط مع الأقراص أوّلًا شراب من طريق أنّه أقلّ دفعًا ومنعًا، ويُخلط معها بعد ذلك خلّ من طريق أنّه أشدّ دفعًا ومنعًا. وأما الضماد، فينبغي أن يكون من دقيق الكرسنة مع السكنجيين.

ينبغي أن يكون الاستدلال على كيفية الشيء الذي به تكون المداواة، من المرض، ومن سببه الفاعل له. والاستدلال على كمية ذلك الشيء ومقداره من طبيعة العضو الذي يُداوى به.

الاستدلال من طبيعة العضو يجمع أربعة أجناس من أجناس الاستدلال. الأول من مزاجه، والثاني من خلخته وهيبته، والثالث من وضعه، والرابع من قوته.

أما الاستدلال من مزاج العضو على مداواته، فيحتاج إليه لأنّ المداواة إنّما يراد بها رد العضو إلى مزاجه الطبيعي، بنقله عن التغيير الذي حدث فيه خارجًا عن الطبيعة. وذاك أنّ المداواة إنّما هي طريق يسلكه المداوي من الحال الخارجة عن الطبيعة إلى الحال الطبيعية. ولذلك قد يجب عليه أن يعرف الشيء الخارج عن الطبيعة الذي منه يُنقل ويُرَدّ وهو المرض، والشيء الطبيعي الذي إليه يُنقل ويُرَدّ، وهو مزاج العضو العليل الذي لم يزل عليه في وقت صحته.

١ - ب - من.
٢ - أ ج: وبأدوية.
٣ - ب - و.

Buna şöyle örnek verilebilir: Her bir sinire ve ete, hararet ve soğukluk-tan bir miktar verilmesidir. Böylece ette tabîî olarak hararettten dört sayı ve soğukluk-tan iki sayı bulunur. Sinirlerde ise tabîî olarak sıcaklıktan iki sayı, soğukluk-tan dört sayı söz konusudur. Sonrasında et ve sinir, tabiatından 5 kayar ve her ikisi tabiat dışı bir hale gelir. Öyle ki bunların her ikisinin harareti ve soğukluğu eşit hale gelir. Dolayısıyla bunların her birinde (et ve sinirde), soğukluk ve hararettten dört sayı meydana gelir. Etin mizacının soğukluğa doğru kaymasının açık olduğunu ve bunun tedavisinin soğuk-luktan iki sayı eksiltmekle olacağını görmez misin? Sinirin tabîî mizacının 10 hararete doğru kaymasının -çünkü sinirin hararetinden iki sayı kaymış-tır- [açık olduğunu] ve bunun tedavisinin hararettten iki sayı eksiltmekle olduğunu görmez misin? Çünkü özünde/tabiatında organların her birinin mizacı vardır. Et gibi organlardan bazılarında hararet, soğukluk-tan daha baskındır. Sinirler gibi organlardan bazılarında soğukluk, hararettten 15 daha baskındır. Deri gibi organların bazılarının mizacı mutedildir. Çünkü bunların mizacı, bütün unsurların eşit cüzlerinden mürekkeptir. Mizacı dolayısıyla hasta olduğunda bunlardan her birinin tedavisi, onları tabîî mizacına döndürmekle yapılır.

Organın yaratılışı ve heyetine gelecek olursak buradan hareketle teda- 20 vide istidlale ihtiyacımız şundan kaynaklanır: Bazı organlarda, kendisinde ortaya çıkan fazlalıkları ve şişlik halinde bunları defetmeyi mümkün kılan boş yerleri vardır. Bundan dolayı organ, kendisinde hasıl olan şeyi temizlemeye ve kurutmaya ihtiyaç duyulduğunda oldukça güçlü ilaçlara gerek duymaz. Organlardan bazılarında, fazlalıkların defedildiği boşluk- 25 lar söz konusu değildir. Durumu böyle olan organlar, şişmiş olduğunda kendisinde hasıl olan fazlalıkları temizleyecek ve kurutacak güçlü ilaçlara ihtiyaç duyar.

Bu mesele, öncekinden daha tam şekilde farklı tarzda taksim edilebilir ve şöyle denir: Organlardan bazılarının iç kısmında boş yerler vardır, ancak 30 dışında boşluk söz konusu değildir. Organların bazılarının dış kısmında boş yerler vardır, ancak iç kısmında boşluk söz konusu değildir. Organların bazılarının ne iç kısmında ne de dış kısmında boşluk söz konusudur.

مثال ذلك أن يُجَعَلَ لكل واحد من اللحم والعصب مقدار من الحرارة، ومقدار من البرودة، فيكون في اللحم بالطبع من الحرارة أربعة أعداد، ومن البرودة عددان، وفي العصب بالطبع من الحرارة عددان، ومن البرودة أربعة أعداد. ثم يُعْمَل على أنهما جميعاً قد زالا عن طبيعتهما، وصارا إلى حال خارجة عن الطبيعة، حتى صارت الحرارة فيهما والبرودة بالسواء، صار^٢ في كل واحد منهما من كل واحدة من الحرارة والبرودة أربعة أعداد. ألا ترى أن الأمر بين في أن اللحم قد زال عن مزاجه إلى البرودة، وأن مداواته بأن؛ ينقص من برودته عددان، وأن العصب قد زال عن مزاجه الطبيعي إلى الحرارة، إذ كان قد زاد فيه من الحرارة عددان، وأن مداواته تكون بأن ينقص ذلك منه، لأن الأعضاء في طبعها لكل واحد منها مزاج. فبعضها الحرارة أغلب عليه من البرودة، بمنزلة اللحم، وبعضها البرودة أغلب عليه من الحرارة، بمنزلة العصب. وبعضها معتدل المزاج، لأن مزاجه مركب من أجزاء متساوية من العناصر كلها، بمنزلة الجلد، فمداواة كل واحد منها عندما يعتل بسبب مزاجه، إنما يكون بأن يُرْجَع إلى مزاجه الطبيعي.

وأما حلقة العضو وهيئته، فيحتاج إلى الاستدلال منها على مداواته، لأن بعض الأعضاء لها مواضع خالية، يمكنها أن تدفع بعض^٧ ما يتولد فيها من الفضل، وبعض^٨ ما يجتمع^٩ فيها عند تورمها إليها، فهي لذلك لا تحتاج إلى أدوية قوية كثيرة عند الحاجة إلى تجفيفها واستنظاف ما قد حصل فيها. وبعضها ليس لها مواضع خالية يدفع إليها شيئاً من فضلها، وما كان من الأعضاء كذلك فهو يحتاج إلى أدوية قوية تفني وتستنظف وتجفف ما قد حصل فيها^{١٠} من الفضل عند^{١١} تورمه.

وقد يُقَسَم^{١٢} هذا المعنى بقسمة أخرى أتم من هذه، فيقال: ^{١٣} إن الأعضاء منها ما لها مواضع خالية من داخل، فأما من خارج فلا. ومنها ما لها مواضع خالية من خارج، فأما^{١٤} من داخل فلا. ومنها ما لها مواضع خالية من خارج، ومن داخل^{١٥}. ومنها ما ليس لها مواضع خالية لا من داخل، ولا من خارج.

١٣ ب: فقال.
١٤ ب: وإما.
١٥ ب - ومنها ما لها مواضع خالية من خارج ومن داخل.

٧ ب - بعض.
٨ ب - و.
٩ أ ج: يحتاج.
١٠ ب: فيه.
١١ ب: عنه.
١٢ ب: قسم.

١ ب - و.
٢ ب: فصار.
٣ ب: أن بعد.
٤ ب: أن.
٥ ب ج: إذا.
٦ ب: منهما.

Hem iç kısmında hem de dış kısmında boşluk olan organlara gelecek olursak bunlardan bazılarının, cevheri gevşek ve zayıftır; bazılarının cevheri sıkı (mülezzez) ve yoğundur, bazıları bu ikisi arasında orta düzeydedir. Cevheri gevşek olan organlara gelecek olursak bunun örneği, akciğerdur. Durumu böyle olan organların, şiddetli ve güçlü şekilde kurutulmaya ihtiyacı yoktur. Çünkü akciğerin dışında bir boşluk söz konusudur ki bu göğüs boşluğudur. Akciğerin içinde bir boşluk söz konusudur ki bu da atar ve atar olmayan damarların ve soluk borusunun boşluğudur. Dolayısıyla bunların tabiatı ve cevheri diğer organların hepsinden daha çok gevşektir.

Cevheri sıkı ve yoğun olan organlara gelecek olursak bunun örneği, böbrekler, karın kasının iç kısmında bulunan zarın -ki bu da karın zarıdır- içerisindeki atardamarlar ve atar olmayan damarlardır.

Cevheri yoğun ile gevşek arasında orta olan organlara gelecek olursak bunun örneği, karaciğer -ki bunun cevheri, böbreklerin cevherlerine daha yakındır- ve dalaktır -ki bunun cevheri, zayıflık bakımından akciğere daha yakındır-.

Oldukça güçlü olan ilaçlara bu organlardan en çok ihtiyacı olan organ ne içerden ne de dışarıdan bir boşluğu olan organdır. Bunun örneği, ellerdeki ve ayaklardaki sinirlerdir. Bundan sonra iki tarafında değil bir tarafında boşluğu olan organlardır. İçerisinde boşluk olan organlara gelecek olursak bunun örneği, mide ve atardamarlardır. Dışında boşluk olan organlara gelecek olursak bunlar, karın zarı içerisinde bulunan sinirlerdir. Bundan sonra cevheri sıkı ve yoğun olmakla birlikte iki tarafında boşluk söz konusu olan organlardır. Bundan sonra cevheri zayıf ve gevşek olmakla birlikte iki tarafında boşluk söz konusu olan organlardır.

Organın konumundan hareketle tedaviye yapılan istidlale gelecek olursak bu, şu şekilde olur: Öncelikle konumun iki şeye delalet ettiğini bil. Birincisi bazı organların birbiri ile ilişkisidir (müşareket).

فأما الأعضاء التي لها مواضع خالية من داخل ومن خارج، فبعضها سخييف متخلخل الجوهر، وبعضها كثيف ملزز الجوهر، وبعضها وسط فيما بين ذلك. أما الأعضاء التي جوهرها متخلخل، فبمنزلة الرئة وما كان من الأعضاء كذلك، فلا حاجة به إلى التجفيف القوي الشديد، وذلك أنّ الرئة لها خلاء من خارج وهو فضاء تجويف الصدر، ولها خلاء من داخل وهو تجويف العروق الضوارب وغير الضوارب، وتجويف أقسام قصبه الرئة، فطبعها^٥ وجوهرها مع هذا أشد تخلصاً من جواهر الأعضاء كلها.

وأما الأعضاء التي جوهرها ملزز كثيف، فبمنزلة الكليتين، والعروق الضاربة وغير الضاربة^٦ التي من داخل الغشاء المستبطن لعضل البطن، وهو الصفاق.

وأما الأعضاء التي جوهرها وسط فيما بين الكثيف والمتخلخل، فبمنزلة الكبد التي جوهرها في الكثافة أقرب إلى جوهر الكليتين، والطحال الذي جوهره^٧ في السخافة أقرب إلى جوهر الرئة.

وأشد هذه الأعضاء حاجة إلى الأدوية القوية جداً ما كان منها لا تجويف له من داخل ولا من خارج، مثل عصب اليدين والرجلين.^٨ وبعدها ما له تجويف من جانب واحد، لا من الجانبين جميعاً. إما من داخل، فبمنزلة المعدة والعروق الضوارب. وإما من خارج فبمنزلة الأعصاب التي داخل الصفاق.^٩ وبعدها ما له تجويف من الجانبين، إلا أنّ جوهره كثيف ملزز. وبعدها ما له تجويف من الجانبين، وجوهره مع هذا سخييف متخلخل.

وأما الاستدلال من موضع العضو على مداواته، فيكون على هذا النحو: اعلم أولاً أنّ الموضع^{١٠} يدل على شيئين،^{١١} أحدهما المشاركة التي بين بعض الأعضاء وبين بعض،

١ ب: وطبعها.

٢ ب ج: العروق الضوارب وغير الضوارب.

٣ ب: جوهرها.

٤ ب - مثل عصب اليدين والرجلين.

٥ ب - إما من داخل فبمنزلة المعدة والعروق الضوارب، وإما من خارج فبمنزلة الأعصاب التي داخل الصفاق.

٦ أ ج: الوضع.

٧ أ ج: سببين.

Tıpkı karaciğerin dış bükeyiyle böbreklerin toplardamarının ilişkisi, karaciğerin iç bükey tarafının, karaciğer kapısı olarak bilinen damarlar yoluyla bağırsaklarla ilişkisi, damarlarının birbirine bağlı ve ortak olmasından dolayı rahimler ve göğüsler arasındaki ilişki gibi. Bunlardan ikincisi konum bağlantısıdır. Karaciğerin sağ tarafta, dalağın sol tarafta ve kalbin ortada olduğunun söylenmesi gibi.

Bunlar bilindikten ve buna göre işlem yaptıktan sonra şunu da bil: Konumdan hareketle şu üç ilke çıkarılır: Birincisi konumun kendisinden çıkarılır ki bu da mizacın kötülüğünün tedavisinde yararlanılan bir ilkedir. İkincisi ilişkiden çıkarılır ki bu da maddelerin tahliyesinde yararlanılacak bir ilkedir. Üçüncüsü ise önceki iki maddenin birlikteliğinden hareketle çıkarılır. Bu da tahliyede, maddeyi bulunduğu konumdan çıkarma ve bulunduğu tarafın aksi yönünde çekme konusunda yararlanılan ilkedir.

Organın konumundan çıkarılan ilke şu örnekte cereyan eder: Tedavi edilen organın konumu yakın ise ve ilaç organla buluştuğunda ilacın kuvveti olduğu hal üzere kalıyorsa bu durumda tedavide kullanılan şeyin ve kuvvetinin ihtiyaç duyulduğu kadar olması gerekir. Bunun örneği, konumu beden dışındaki organlardan birinin, veya midenin veya yemek borusunun tedavi edilmesidir.

Eğer organın konumu uzak ise ve ilaç, kuvveti azaldığı için organa ulaşmıyor ve erişemiyor ise ilacın kuvvetinin, organa ulaşacak şekilde gittiği yolda bilinen eksilme miktarını -ilaç organa ulaştığında ihtiyaç duyulan miktarda kuvvetinin baki kalması için- arttırmak gerekir. Buna göre akciğerin tedavisi içeriden ve dışarıdan güçlü ilaçlarla olur. Çünkü akciğerin dışarıdan tedavi edildiği ilaçların kuvveti, göğüs kasına, kaburga kemiklerine, kaburganın iç zarına ve akciğer kuşatan zara nüfuz etmeye ihtiyaç duyup buradan ilaçlar, akciğerin cevheri ile buluşur. Bundan dolayı bu ilaçların kuvveti, yolda çözülür ve zayıf düşer. Bu sebeple -akciğerin cevheri oldukça ince/yumuşak olsa da- akciğerin tedavisinde kullanılan ilaçların keskinliği, göğsün üzerinde bulunan deriyi -bu deri, akciğerin cevherine kıyasla fazlaca sert olmakla birlikte- yakar.

كما أنّ حذبة^١ الكبد تشارك الكليتين بالعرق الأجوف، والجانب المقعر منها يشارك الأمعاء بالعرق^٢ المعروف بباب الكبد، والأرحام مشاركة للثديين مواصلة لهما بما بينهما من اتصال عروقهما بعضهما ببعض. والآخر الموضوع^٣، بمنزلة ما يقول إنّ الكبد موضوعة في الجانب الأيمن، والطحال في الجانب الأيسر، والقلب في الوسط.

وبعد أن يُعلم هذا ويُعمل عليه، فاعلم أيضًا أنّ الموضوع تُستخرج منه ثلاثة قوانين. ٥
أحدها من نفس الموضوع، وهذا قانون يُنتفع به في مداواة سوء المزاج. والآخر من المشاركة، وهذا قانون يُنتفع به في استفراغ المواد. والثالث منهما جميعًا، وهذا قانون يُنتفع به في الاستفراغ في^٤ الاجتذاب إلى الناحية المخالفة في^٥ انتزاع الشيء من موضعه. والقانون المستخرج من موضع العضو يجري على هذا المثال، إنّه^٦ إنّ كان العضو الذي يُداوى قريب الموضوع، وكان الدواء يلقاه وقوته باقية على حالها، فينبغي أن يُداوى به وقوته^٧ بمقدار الحاجة^٨، بمنزلة ما يُداوى به واحد من الأعضاء التي مواضعها في ظاهر البدن، أو^٩ المري أو المعدة.

وإن كان العضو بعيدًا، وكان الدواء لا يبلغ ولا يصل إليه حتى تنقص بعض^{١٠} قوته، فينبغي أن يزداد في قوته بمقدار ما يُعلم أنّه ينقص منها في الطريق الذي يسلكه حتى يصير إليه، كيما^{١١} يصل إليه وقد بقي من قوته مقدار ما يُحتاج إليه. وعلى هذا النحو صار ما تُداوى به الرئة من خارج ومن داخل أدوية قوية، وذلك أن^{١٢} الأدوية التي تُداوى بها الرئة من خارج يُحتاج أن تنفذ قوتها في عضل الصدر، وفي عظام الأضلاع، وفي الغشاء المستبطن للأضلاع، وفي الغشاء المحيط بالرئة، ثم حينئذٍ تلقى جوهر الرئة، فقوتها بهذا السبب تنحلّ وتضعف في الطريق. ولذلك صارت الأدوية التي تُداوى بها الرئة - وإن كانت الرئة لينة الجوهر جدًّا - يبلغ من حدتها أنّها تحرق^{١٣} الجلد الذي فوق الصدر، مع ما هو عليه من فضل الصلابة، إذا قيس إلى جوهر الرئة.

١ أ.ج: جذية.
٢ ب - العرق.
٣ ب: اتصال الموضوع.
٤ ب: وفي.
٥ ب: وفي.
٦ ب - أنّه.
٧ أ.ج: فينبغي أن تُداوى قوته.
٨ ب.ج: فينبغي أن يُداوى به وقوته بمقدار حاجته.
٩ ب: لا و.
١٠ ب - بعض.
١١ أ.ج: كما.
١٢ ب: لأنّ.
١٣ ب: تخرج من.

Akciğerin içeriden tedavi edildiği ilaçlar, ağızdan, yemek borusundan, mideden, kapıcı olarak bilinen midenin aşağı kısmından, ince bağırsaklardan, jejunumdan (es-sâim), bağırsakların çevresindeki damarlardan, karaciğerin iç bükeyindeki damarlardan, toplardamardan (el-ırku'l-ecvef) ve kalpten geçmeye ihtiyaç duyar. Bundan sonra da akciğere ulaşır. Bu uzun gezi ve dolaşımında ilaçlar değişim ve dönüşüme maruz kalabilir ve diğer maddelerin kendisine karışması ile ilaçların kuvveti hafifleyebilir.

Birbiri ile bağlantısı olan organların ilişkisinden hareketle çıkarsanan ilke, organlardan tahliye edilen şeyleri tahliye etme konusunda kendisinden şu şekilde faydalanılır: Eğer madde karaciğerin dış bükeyinde ise bunun idrar yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Çünkü karaciğerin dış bükeyi karnın alt kısmı yani bağırsaklardan daha ziyade idrar organları ile daha çok ilişkilidir. Eğer tahliye edilecek madde karaciğerin iç bükey tarafında olursa bunun, ishal yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Çünkü karaciğerin iç bükey tarafı diğer organlardan ziyade bağırsaklarla daha çok ilişkilidir.

Eğer tahliye edilecek madde göğüste veya akciğerde olursa bunun, öksürük yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Çünkü bu organlar, gırtlakla ilişkilidir. Eğer tahliye edilecek madde midede veya midenin ağzında olursa bunun, kusma yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Eğer tahliye edilecek madde bağırsaklarda olursa bunun, ishal yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Eğer tahliye edilecek madde rahimlerde olursa bunun, adet kanı ile tahliye edilmesi gerekir. Eğer madde böbreklerde olursa bunun, idrar ile tahliye edilmesi gerekir. Eğer madde beyinde ve beynin zarlarında olursa bunun, burun delikleri ve çene yoluyla çıkarılması gerekir.

Organın hem konumundan hem de ilişkisinden hareketle çıkarsanan ilkeye gelecek olursak bu, şu şekilde cereyan eder: Organa akan söz konusu maddenin, hala inmekte ve akmakta mı yoksa akmış ve boşalmış mı olup olmadığına bakılması gerekir. Eğer madde akmaya hala devam ediyorsa bu durumda, madde şu dört özelliği barındıran yerden çekilmelidir: [a] Maddenin bulunduğu yönün aksi tarafından, [b] maddenin kendisinde bulunduğu organla ilişkili olması, [c] maddenin bulunduğu organdan uzak olması ve [d] organla aynı seviyede olması.

والأدوية التي تُدَاوَى بها الرئة من داخل، تحتاج أن تمرّ بالفم والمري والمعدة،^١ ومنفذ المعدة من أسفل المعروف بالبواب، والمعاء الدقاق،^٢ والمعاء الصائم، وجداول العروق التي حول الأمعاء، والعروق التي في الجانب المقعر من الكبد، والعروق التي في حذبة^٣ الكبد، والعرق الأجوف، والقلب، ثم حينئذ يصل إلى الرئة. وفي هذا الجولان والدوران الطويل، قد يعرض للأدوية أن تتغير وتستحيل، وأن تنكسر قوتها لمخالطة المواد الأخر لها.

وأما القانون المستخرج من مشاركة العضو للأعضاء التي يشاركها،^٤ فينتفع به في استفراغ ما يستفرغ من الأعضاء على هذا النحو: إن كانت المادة في حذبة الكبد، فينبغي أن تستفرغ بالبول، وذلك لأن حذبة الكبد أكثر مشاركة لأعضاء البول منها للبطن الأسفل، أعني الأمعاء، وإن كانت المادة في الجانب المقعر من الكبد، فينبغي أن تستفرغ بالإسهال، وذلك لأن الجانب المقعر من الكبد أكثر مشاركة للأمعاء منه لغيرها.

وإن كانت المادة في الصدر، أو في الرئة فينبغي أن تستفرغ بالسعال، لأن هذه الأعضاء مشاركة للحنجرة. وإن كانت في المعدة، أو فم المعدة فبالقيء. وإن كانت في الأمعاء فبالإسهال. وإن كانت في الأرحام فبالطمث. وإن كانت في الكليتين فبالبول. وإن كانت في الدماغ أو^٥ في أغشيته فيما ينحدر من المنخرين وأعلى^٦ الحنك.

وأما القانون المستخرج من موضع العضو ومشاركته معاً، فهو يجري على هذا النحو. ينبغي أن يُنظَر في أمر المادة التي تنصب إلى العضو هل هي في الانحدار والسيلان بعد، أم قد انصبت وفرغت؟ فإن كانت هي ذا تنصب بعد، فينبغي أن تُجتذب من موضع يجمع أربع خصال. المخالفة في الناحية، والمشاركة للعضو الذي فيه المادة، والبعد عنه، والمحاذاة له^٧ في وضعه.

١ ب - والمعدة.

٢ ب - والمعاء الدقاق.

٣ ب - حذبة.

٤ ب: بشركتها.

٥ ب: و.

٦ ب: ومن أعلى.

٧ ب - له.

Maddenin bulunduğu yönün aksi olmasına gelecek olursak eğer organ yukarıda olursa maddenin çekildiği yer aşağıdan olur. Eğer organ aşağıda ise, maddenin çekildiği yer yukarıdan olur.

Maddenin kendisinde bulunduğu organla ilişkili olması ve maddenin bulunduğu organdan uzak olmasına gelecek olursak, madde rahimlerde olursa çekme, göğüslerden olur. Eğer madde köprücük kemikleri (terâki) aşağısında olan bir organda ise bu durumda kolun iç tarafında bulunan damarın -ki bu basilik vendir- açılması gerekir. Eğer madde köprücük kemikleri üzerinde olan bir organda ise bu durumda kolun dış tarafında bulunan damarın -ki bu kifal (cephalica) vendir- açılması gerekir.¹

Çekilen maddenin konumunun organla aynı hizada olmasına gelecek olursak eğer çekilmeye ihtiyaç duyulan şey sağ tarafta olursa bunun sağ taraftan tahliye edilmesi gerekir. Hasta olan sol taraf ise bu durumda sol taraftan tahliye yapılması gerekir.

Eğer madde organa akmış ve oraya boşalmış ise şu iki şeyden birinin yapılması gerekir: [a] Ya madde çok önceden akmamışsa maddenin yönü çevrilir ve kendisinde toplanmış olan organa müşterek olan yakın bir koldan çekilir. Rahimlerde olan madde ayak bileği üzerindeki damardan -ki bu safindir (vena saphena magn)- tahliye edilir ve hacamat aletleri bacağın dış kısmının üzerine ve uyluğun iç kısmı üzerine konulur. [b] Ya da organa akan madde çok önceden akmış ise, bizzat organın kendisinden çekilir. Bunun örneği şudur: Bir insana bademcik ağrısı isabet ettiği zaman bu durumda onun dilinin altında bulunan damarı açarız.

Organın kuvvetinden hareketle organın tedavisine yönelik yapılan istidlale gelecek olursak bu, üç açıdan olur. [a] Ya kalp, karaciğer ve beyin gibi diğer organlara gelen kuvvenin temeli ve kaynağı olma durumundan hareketlidir. [b] Ya mide gibi diğer organlar için kapsayıcı ve genel fiilde bulunma durumundan hareketlidir. [c] Ya da göz gibi his bakımından hassas olan durumdan hareketlidir.

1 Gürsel Ortuğ, "İbn Sina'nın Kan Alınacak Damarlar Risalesi Üzerine Bir Bakış". *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Milli Kütüphane, 1983: 257-273. Gültekin, E. "Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Cerrahiye-i İlhaniye Adlı Eserinde Fasd, Hacamat ve Sülük Tedavisi". *Darulfunun İlahiyat* (2019): 135.

أما المخالفة، فإن كان العضو فوق، كان الموضع الذي تُجتذب المادة منه أسفل، وإن كان أسفل ففوق.

وأما المشاركة والبعد، فإن كان ما يُجتذب في الأرحام، فينبغي أن تنجذب من الثديين. وإن كان في عضو من الأعضاء التي أسفل التراقي، فينبغي أن يُفصد له العرق الذي في باطن الساعد وهو الباسليق. وإن كان في عضو فوق التراقي، فينبغي أن يُفصد له العرق الذي في ظاهر الساعد والقيفال.

وأما المحاذاة على استقامة، فإن كان الشيء الذي يُحتاج إلى اجتذابه في الجانب الأيمن، فمن الجانب الأيمن ينبغي أن يستفرغ، وإن كان الجانب الأيسر هو العليل، فمن الجانب الأيسر ينبغي أن يكون الاستفراغ.

فأما إن كانت المادة قد انصبت وفرغت، فينبغي أن يُفعل بها أحد أمرين. إما أن تحوّل وتُجتذب من موضع قريب مشترك للعضو الذي قد حصلت فيه، وذلك إن كانت لم تطل بها المدة، بمنزلة ما تُستفرغ المادة التي تكون في الأرحام من العرق الذي في الكعب، وهو الصافن، والمحاجم التي تُعلّق على ظاهر الساق وعلى باطن الفخذ، وإما أن يُتنزع من العضو نفسه إن كان قد طالت مدتها فيه. ومثال ذلك، أنه إذا^١ أصاب إنساناً وجع^٢ اللوزتين، فصدنا له العرق الذي تحت اللسان.

وأما الاستدلال من قوة العضو على مداواته، فيكون على ثلاث أنحاء. إما من أنه رأس ومبدأ لقوة^٣ تأتي سائر الأعضاء بمنزلة القلب والكبد والدماغ، وإما من أنه يعمل عملاً عاماً شاملاً لسائر الأعضاء بمنزلة المعدة، وإما من أنه ذكي الحس بمنزلة العين.

١ ب ج: على.
٢ ب: ومثال ذلك أن يذكر أننا إذا.
٣ ب - وجع.
٤ ب: القوة.

Eğer organ, bütün organlara gelen kuvvetin aslı ve kaynağı ise veya diğer organlar için kapsayıcı ve genel bir fiilde bulunuyorsa, başka organları tedavi etmeyi istediğimiz ilaçlarla ona dokunmaya veya tedavi etmeye ihtiyaç duyarsak bu durumda şunlara dikkat etmemiz gerekir: Birincisi organı bir anda tahliye etmememiz ve onun kuvvetini çözmememiz gerekir. Bundan dolayı mide ve karaciğer üzerine konulan çözücü ilaçlara, söz konusu organların kuvvetinin muhafaza edilmesi için kabız edici güzel kokulu ilaçlar karıştırırız. İkincisi organı şiddetli şekilde soğutmaktan kaçınmamız gerekir. Çünkü kuvvelerin cevheri hararettir. Dilersen "Hararet, kuvvelerin ilk ale-tidir" diyebilirsin. Bundan dolayı kişinin ateşi yakıcı ateşlerden bir ateş olsa bile midesi ve karaciğeri tabii şekilde zayıf ve soğuk olduğu zaman ateşli kişiye, ateş anında oldukça soğuk su içirmememiz gerekir. Üçüncüsü keyfiyeti uygun olmayan bir şeyi hastaya yaklaştırmaktan kaçınmamız gerekir. Bunun örneği, hastanın kuvvetini çözmek için sakamonya ve sütleğengiller (el-yutûğ) gibi ishal edici ilaçların çözücülüğünde mevcut olan keyfiyetlerdir.

Eğer organ bir kuvvenin aslı veya kaynağı değilse ve organın kapsayıcı bir fiili yoksa bu organın tedavisinde kullanılan ilaçların, ihtiyaca göre olması gerekir.

His bakımından hassas olan ve kendisinde his bulunmayan organlara gelecek olursak bunların durumu şu şekildedir: Her ne kadar ilaçların kuvveti çok şiddetli ve yakıcı olsa da kendisinde his bulunmayan organlar ilaçlara tepki göstermez. Bundan dolayı söz konusu organlara, gerektiği miktarda ilacın bir anda uygulanması gerekir. His bakımından hassas olan organlara en ufak bir eziyet dokunduğunda onların kuvveti çözülür. Bundan dolayı söz konusu organlara ilacın çok miktarda verilmemesi, aniden ve tek seferde kuvvetli bir ilacın uygulanmaması gerekir. Aksine bu uygulama, uzun süreli, dikkatli ve temkinli bir şekilde yapılmalıdır.

Oganları tabiat dışı aşırı bir duruma sevk eden keyfiyetleri ıslah etmek için bunların tedavisinde onların ziddinin amaçlanması gerekir. Eğer aşırıya giden şey hararet ise bunu soğuklukla ıslah ederiz. Aşırıya giden şey soğukluk ise bunu, sıcaklıkla ıslah ederiz. Aynı şekilde rutubet, kurulukla; kuruluk ise rutubetle ıslah edilir.

فإن كان العضو مبدأً وأصلاً لقوة تأتي جميع الأعضاء، أو كان يعمل عمل شاملاً لسائر الأعضاء، واحتجنا أن نداويه، أو نمسه بأدوية نريد بها^١ مداواة غيره، فينبغي لنا أن نتوقى فيه أشياء. أحدها أن لا نستفرغه دفعة ولا نحل قوته، ولذلك صرنا نخلط في الأدوية^٢ المحللة التي نضعها على الكبد والمعدة أدوية قابضة عطرية، كما نحفظ بذلك عليها قوتها. والثاني أن نحذر عليها التبريد الشديد، وذلك أن جوهر القوى^٥ إنما هو الحرارة، وإن شئت قلت: إن الحرارة هي^٥ الآلة الأولى للقوى. ولذلك ليس يبغي لنا أن نسقي المحموم إذا كانت كبده أو معدته بالطبع ضعيفة باردة ماءً بارداً جداً في وقت حمّاه، ولو كانت حمّاه من الحمّيات المحرّقة. والثالث أن نحذر أن ندني منه شيئاً كفيته غير موافقة، بمنزلة الكيفيات الموجودة في جل الأدوية المسهلة، مثل السقمونيا والتتوع كما لا تحل قوته.

وأما إن كان العضو ليس هو مبدأً وأصلاً لقوة، ولا يعمل عملاً شاملاً، فينبغي أن يُبنى الأمر فيما نداوي به من الأدوية التي^٨ يكون الدواء بحسب الحاجة إليه.

وأما الأعضاء الذكية الحس، والأعضاء التي لا حس لها، فالأمر فيها على هذا: إن الأعضاء التي لا حس لها لا تبالي^٩ بالأدوية، ولو كانت قوتها أشد ما يكون، أو كانت تلذع، ولذلك قد يبغي أن يُحمل عليها دفعة واحدة من الدواء بقدر حاجتها. والأعضاء الذكية الحس، إذا نالها أذى، انحلت قوتها. ولذلك قد يبغي أن لا يكثر عليها، ولا يحمل في دفعة واحدة بغتة^{١١} أدوية قوية، لكن يُفعل بها ذلك في مدة طويلة مع حذر وتوقى.

ينبغي أن يُقصد لإصلاح^{١١} الكيفيات التي تفرط على الأعضاء خارجاً عن الطبع بأضدادها. فإن كانت الحرارة هي المفرطة، أصلحناها بالبرودة، وإن كانت البرودة مفرطة، أصلحناها بالحرارة، وكذلك تُصلح الرطوبة باليبوسة، واليبوسة بالرطوبة.

١ أ: نريدها.	٥ أ: وهي.	٩ أ: بنالي.
٢ ب - لنا.	٦ ب: فأما.	١٠ أ: بعينه.
٣ ب: الأضمة.	٧ ب: ابتداء.	١١ ب: لاختلاف.
٤ ب: لأن.	٨ أ: أن.	

Organlara akan maddeye gelecek olursak bunun durumunun araştırılması gerekir. Eğer kan gibi mutedil mizaçlı bir madde ise bu, başka bir şey ile tedavi edilmeksizin sadece tahliye ile ıslah edilir. Sarı safra ve balgam gibi eğer mizacı mutedil olmayan bir madde ise bu, tahliye ve bunları 5 değiştiren şeylerle birlikte ıslah edilir.

Doku bozulması olarak (teheyyüc) bilinen şişlik, gevşek şişliktir ve buna ağrı eşlik etmez. Bunun meydana gelmesi ya buharlı bir gaz ile olur. Bunun örneği, karında su toplanması hastalığına yakalananlarda, tüberküloz (es-sull) olanlarda ve mizacı bozuk olanlarda ortaya çıkan durumdur. 10 Ya da doku bozukluğu, organlardan birine akan balgamdan dolayı olur.

Buharlı bir gaz sebebiyle meydana gelen doku bozulması hızlıca geçer. Bu, kendisine özgü bir tedaviye ihtiyaç duymaz. Eğer tedaviye ihtiyaç duyarsa bunun durumu kolaydır. Çünkü bu hastalık, tuzlu-tuzsuz sirke ve gül yağı ile ovalamakla hızlı bir şekilde çözülür ve gider.

15 Organlardan birisine akan balgam sebebiyle meydana gelen doku bozulması, ilk oluşum anında hem germe hem de çözme işini yerine getiren şeylerden müellef ilaçlarla tedavi edilir. Bundan dolayı onun üzerine öncelikle su ile karıştırılmış sirkenin içine batırılan taze sünger koyman gerekebilir. Çünkü taze sünger, içinde bulunan deniz suyunun kuvveti ile çözer. 20 Bundan dolayı eğer taze sünger bulamazsan elindeki mevcut süngeri, taze süngerin sahip olduğu kuvveti kazandırmak için en-natrûn (potasyum nitrat) ve kül suyu ile yıkaman gerekebilir. Sirke ise toplama ve germe işini yapar. Ancak hastalık başlangıç aşamasında ise ve beden yumuşak ise su ile karıştırılmış olan sirkede su daha fazla olmalıdır. Eğer bu uygulandıysa ve 25 fayda elde edilmediyse ve beden de sert ise bu durumda karışımda sirke oranı daha baskın olmalıdır. Eğer hastalığın durumu yukarıda açıkladığımız iki durumun ortasında ise sirkenin mizacının, insanın içebileceği kadar mutedil olması gerekir. Bundan sonra eğer süngerin ve sirkenin kullanımı fayda vermediyse, senin, her ikisinin kuvvetini arttırman gerekir. 30 Böylece sen, kabız edici kuvveti, sirke ve dere otunu karıştırmakla, çözücü kuvveti ise kül suyu karıştırmakla arttırırsın.

فأما المادة التي تنصب إلى الأعضاء، فينبغي أن يُنظر في أمرها. فإن كانت مادة معتدلة المزاج، بمنزلة الدم، أصلحت بالاستفراغ فقط، من غير أن تُداوى بشيء غيرها. وإن كانت مادة غير معتدلة المزاج، بمنزلة المُرّة والبلغم، أصلحت بالاستفراغ، وبالأشياء التي تغيّرهما معًا.

٥ الورم المعروف بالتهيج، هو ورم رخو لا وجع معه. وحدثه يكون إما من ريح بخارية بمنزلة ما يعرض للمستسقي ولصاحب السل وللفساد المزاج، وإما من بلغم ينصب إلى واحد من الأعضاء.

والتهيج العارض من الريح البخارية يذهب سريعًا، وليس يحتاج إلى مداواة تُقصد بها إليه خاصّة. وإن احتاج إلى مداواة، فأمره سهل، وذلك أنّه ينحل ويذهب سريعًا بالذلك بالخل ودهن الورد، إما وحدهما وإما مع ملح.

١٠ وأما التهيج الحادث عن البلغم المنصب إلى واحد من الأعضاء، فإنّه يُداوى في أوّل حدوثه بأشياء مؤلفة شأنها أن تشد وتحلل معًا، ولذلك قد ينبغي لك^٣ أن تضع عليه أوّلًا إسفنجة جديدة مغموسة في خل ممزوج بالماء، لأن الإسفنجة الجديدة بما فيها من قوة ماء البحر تحلل. ولذلك قد ينبغي لك إن لم تقدر على جديدة، أن تغسل التي تتهيأ لك بالنظرون وماء الرماد، كيما يُكسبها بذلك قوة الجديد. والخل من شأنه أن يجمع ويشد، لكن ينبغي إن كان المرض في أوله، وكان البدن لينا، أن يكون الخل ممزوجًا مزاجًا الماء أغلب عليه. وإن كان قد استعمل هذا ولم ينفع وكان البدن صلبًا، فينبغي أن يكون الخل أغلب. إن كان الأمر فيما وصفنا أمرًا وسطًا، فينبغي أن يكون مزاج الخل معتدلًا بقدر ما يمكن الإنسان أن يشربه. ومن بعد ذلك إن لم ينفع استعمال الإسفنجة بالخل،^٥ فينبغي أن تزيد في القوتين كليهما، فتزيد في القوة القابضة بأن تخلط مع الخل شبنًا^٦ وفي القوة المحللة بأن تخلط معه^٧ ماء الرماد.

١ ب: وإما.
٢ ب: فأما.
٣ أ ج - لك.
٤ ب: بمقدار.
٥ ب: والخل.
٦ أ ج: شبنًا.
٧ أ ج: مع.

Balgamdan dolayı meydana gelen doku bozulmasının süresi uzarsa bunun, sadece çözme ve kesme işini gören şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği, kül suyuna batırılmış sünger koymak ve tuzdan yapılan sıvadır (lutûh)¹.

5 Doku bozulması ellerde ve ayaklarda meydana gelirse, bunların üzerine sünger koyduğün zaman bunu, aşağıdan başlayan ve yukarıya doğru çıkan bir bağ ile bağlanan senin sürekli yapman gereken bir şeydir. Söz konusu bağ aşağı kısmında gevşek, üst kısmında ise sıkı olmalıdır. Ki bu bağ, kırık kemiklerin bağlanması olarak bilinir. Söz konusu bağ organın, kendisine
10 akan şeyi aşırı bir şekilde kabul etmemesi içindir.

Skirus (scirrhus) olarak isimlendirilen şişliğe -ki bu sert şişliktir- ağrı eşlik etmez. Bu şişliğin iki türü vardır: Bunlardan birincisi kendisinde his bulunmayan, diğeri ise hissi zor olandır. Kendisinde his bulunmayan şişliğe halis skirus (scirrhus) adı verilir. Bu iyileşmeyen şişliktir. Hissi zor
15 olana da gayri halis skirus (scirrhus) denir. Bunun iyileşmesi zordur. Skirus (scirrhus) olarak isimlendirilen bu sert şişlik, ya çokça kalın ve kurumuş balgamdan ya da kara safradan kaynaklanır. Kalın balgamdan kaynaklanan sert şişliğe gelecek olursak bu, yumuşatıcı şeylerle tedavi edilir. Söz konusu yumuşatıcı şeylerin mizacının, hararet bakımından ikinci veya üçüncü
20 seviyede olması gerekir. Çünkü bunların harareti söz konusu miktardan fazla olursa bunlar, söz konusu maddenin latif kısmını hızlıca çözer ve maddenin geri kalan kısmını da hiçbir şekilde çözülmeksizin seramik ve taş gibi bırakır. Tedavi eden şey kuruluk bakımından birinci derecede olmalıdır. Çünkü bu, rutubetli olsa da çözmez. Eğer şiddetli bir şekilde
25 kuruluk olursa bu, söz konusu maddenin yoğun kısmını hiçbir şekilde çözülmeyen seramik gibi yapar. Bununla birlikte ilacın, söz konusu şişliği çokça çözmek, kurutmamak ve sertleştirmemek için yapışkanlığı az ve yoğunluğu açıcı ilaçlar gibi olması gerekir. Ancak ilacın yoğunluğunun ve cıvıklığının, açıcı ilaçların cıvıklığından, yoğunluğundan ve yapışkanlığından daha az olması gerekir. Çünkü bu ilaç, şişlikteki şeyi tahliye etmek
30 istiyor.

1 Tedavi amaçlı yapılan sıvalar.

فإن طالت بالتهيج الحادث عن البلغم المدة، فينبغي^١ أن يُداوى بالأشياء التي من^٢ شأنها التقطيع والتحليل فقط، بمنزلة اللطوخ^٣ المتخذ بالملح،^٤ ووضع الإسفنج المغموس في ماء الرماد.

وينبغي لك أبداً إن كان التهيج في اليد أو في^٥ الرجل، إذا وضعت عليه الإسفنجة أن تربطه رباطاً تبتدئ من أسفل وترتفع إلى فوق، ويكون من أسفل رخوًا ومن فوق صلباً،^٦ وهو الرباط الذي يُعرّف برباط العظام المكسورة، كيما لا يقبل العضو شيئاً مما ينصب إليه^٧ قبولاً مفرطاً.

الورم المسمى سقيروس هو ورم صلب لا وجع معه، وهو نوعان. أحدهما لا حس له، والآخر عسر الحس. والذي لا حس له، يقال له سقيروس خالص، وهو مما لا يبرأ. والعسر الحس، يقال له سقيروس غير خالص، وهو مما يعسر برؤه. وهذا الورم الصلب المسمى سقيروس، يحدث إما من بلغم قد غلظ كثيراً ويس، وإما من مرة سوداء. والذي يحدث من البلغم الغليظ، يُداوى بأشياء تليين، والأشياء التي تليين ينبغي أن يكون مزاجها من الحرارة في الدرجة الثانية أو في الثالثة، لأن ما كانت حرارته أكثر من هذا المقدار شأنه أن يحلل من المادة لطيفها سريعاً، وتصير البقية التي تبقى منها بمنزلة الخزف والحجارة، فيبقى لا يتحلل أصلاً. ويكون من اليبوسة في الدرجة الأولى، لأنه إن كان رطباً لم يحل، وإن كان شديد اليبس، صير ما هو من المادة غليظاً مثل الخزف، ولا ينحل أصلاً. وينبغي أن يكون له مع هذا تغريه قليلاً وتشديد، مثل ما للأدوية المُفتحة كيما لا يحلل الورم تحليلاً كثيراً ويجففه ويصلبه، لكن ينبغي أن تكون تغريته وتشديده أقل من الأدوية المُفتحة وتشديدها ولزوجتها، وذلك لأن هذا يريد^٨ أن يستفرغ ما في الورم.

١ ب: وينبغي.

٢ ب - من.

٣ أ: اللطوخ.

٤ ب - المتخذ بالملح.

٥ أ ج - في.

٦ أ ج: ويكون من أسفل صلباً وفوق رخوًا ومن فوق صلباً.

٧ ب: عليه.

٨ أ ج: يزيد.

Skirus (scirrhus) olarak isimlendirilen şişlik, ya kendiliğinden meydana gelir ve azar azar artar. Ya da flegmondan veya yılançıktan sonra meydana gelir. Dolayısıyla tabipler bunu, olması gerektiği gibi değil de soğuk ve kabız edici şeylerle tedavi ederler. Hatta onlar tedavide aşırıya gittiler ve böylece şişlikten kalan şeyler sertleşti.

Gevşetici ilaçlardan bazılarının kuvveti daha yumuşaktır. Bunlar, kalın ve rutubetlidir. Bazıları ise daha güçlüdür. Bunlar, ince ve kurudur. Kalın ve rutubetli olana gelecek olursak bu, tuzlu olmayan rutubetli yumuşak ilik, tuz karışmamış yumuşak hayvan yağı ve *sabin* olarak isimlendirilen yağdır. İliklerden en iyisi, deve kemiğinkidir ki bu en ince olanıdır. Bundan sonra boğa iliği gelir. Çünkü incelik bakımından diğerinden sonradır. Yağlara gelecek olursak bunlardan bazıları kanatlı olanların yağıdır bazıları ise dört ayaklı olan hayvanların yağıdır. Kanatlı olanların yağının en iyisi ördek yağıdır. Çünkü ördek yağı oldukça incedir ve keskin değildir. Ördek yağından sonra tavuk yağı gelir. Çünkü tavuk yağı ördek yağından daha kurudur. Dört ayaklı kara hayvanlarından yağı en iyi olan aslandır. Çünkü aslan yağı bunların en incesidir. Bundan sonra eşek yağı ve ayı yağı gelir. Zira ayı yağı, letafet bakımından diğerlerinden daha düşüktür. Bundan sonra ise tosun yağı gelir. Çünkü tosun yağı kalın, topraksal ve daha kurudur. Bundan daha kuru olan keçi yağıdır. Bununla birlikte keçi yağı, keskindir. Bunların hepsinden sonra teke yağı gelir; çünkü bu, hepsinin en kurusudur.

Kurutucu, inceltici ve gevşetici ilaçlara gelecek olursak bunlar, Yahudi sakızı, süt balı (aselü'l-leben), soğuk asafoetida (el-uşşak),¹ el-bârzed (kasnı otu-ferula gummosa), eskimiş yağ ve sabin olarak bilinen yağıdır.

Skirus (scirrhus) olarak isimlendirilen sert şişliği tedavi ettiğinde, bir kez şişliği gevşetmen ve bir kez de çözmek gerekir. Gevşetme ise kalın olan hıltı ıslah etmek ve çözmeye hazırlamak içindir. Gevşetme, az sıcak ve az kurutucu olan şeylerle yapılır. Çözme ise ıslah edilmiş ve hazırlanmış olan maddeyi ortadan kaldırmak içindir. Çözme ısıtıcı ve kurutucu şeylerle yapılır.

1 Geçmişte spazm giderici olarak kullanılan, güçlü tadı ve kokusu olan kahverengimsi bir sakız reçinesi

الورم المسمى سقيروس، يحدث إما منذ أول الأمر، فيتزيد قليلاً قليلاً^١، وإما بعقب فلغموني أو حمرة تكون قبله، فيداويها الأطباء بالأشياء الباردة القابضة على غير ما ينبغي، حتى يفرطوا فتصلب بذلك بقية الورم.

الأدوية المليئة منها ما قوتها ألين وهي غليظة رطبة، ومنها ما هو أقوى وهي لطيفة يابسة. أما الغليظة الرطبة، فالمخاخ^٢ الطرية التي لم تملح، والشحوم الطرية التي لم يقربها الملح، والزيت المسمى سايبين. وأفضل المخاخ مخ عظام الإبل وهو أطفها، وبعده مخ عظام العجل، لأنّه في اللطافة بعد ذلك. وأما الشحوم فمنها شحوم الطيور، ومنها شحوم ذوات الأربع، وأفضل شحوم الطيور شحوم البط، لأنّه لطيف جداً وليس له حدّة، وبعده شحوم الدجاج، لأنّه أبيض من شحوم البط. وأفضل^٣ شحوم ذوات الأربع شحم الأسد، لأنّه أطفها، وبعده شحم الحمار، وشحم الدب، لأنّه أقل لطافة، وبعده هذا شحم العجل لأنّه أبيض وهو غليظ أرضي، وأبيض من هذا شحم الماعز، وهو مع هذا حاد، وبعدها كلها شحم التيس^٤، لأنّه أبيض واحد من جميعها.

وأما الأدوية المليئة اللطيفة اليابسة، فهي مقل اليهود وعسل اللبن^٥ والأشق^٦ والبازرد، والزيت العتيق^٧، والزيت المعروف بسايبين.

إذا أنت داويت الورم الصلب المسمى سقيروس، فينبغي لك أن تليّن مرة وتحلل أخرى. أما التليين، فكيما تصلح به^٨ الخلط الغليظ، وتهيبه للتحليل. والتليين يكون بالأشياء القليلة الإسخان والتجفيف. وأما التحليل فكيما يفني به الشيء الذي قد أصلحته وهيئته. والتحليل يكون بالأشياء التي تسخن وتجفف.

١ ب - قليلاً.
٢ ب: فالمحاج.
٣ ب: أو فضل.
٤ أ ج: إلا أنّه.
٥ أ ج: إلا أنّه.
٦ ب: البيس.
٧ أ ج: اللبني.
٨ أ ج: وأشق.
٩ ب - والزيت العتيق.
١٠ أ ج - به.

Galen sert şişlik olmuş -ki bu skirustur- bir çocuğu tedavi ettiğinde bazı anlarda, şişliği azaltmak istediği zaman çözücü şeylerle tedavi etti ve gıdaların çoğunun oraya çekilmesi için çocuğa sağlam ayağının üzerinde zıplamasını emretti. Bazı anlarda o, söz konusu yeri nemlendirmek ve yumuşatmak istediğinde, maddenin kalın kısmının sertleşip taş ve seramik gibi olmaması için gevşeten şeyleri kullandı. Kanı ve gıdanın fazlasını oraya çekmek için ziftten yapılmış siva ile söz konusu yeri kapladı.

Skirus olarak isimlendirilen sert şişliğin tedavisi farklılık arz eder: Şişlik [a] ya fail sebebin farklı olmasından kaynaklanır. Şişlik, daha önce vasıfladığımız üzere eğer balgamdan kaynaklanırsa bunun, gevşetici şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Eğer kara safradan kaynaklanırsa bunun, gevşetici şeylerle tedavi edilmemesi gerekir. [b] Ya da söz konusu şişlik ortaya çıktığı organların farklılığı sebebiyle olur. Çünkü söz konusu şişlik bazen veterlerde (evtâr), bazen dalakta veya karaciğerde meydana gelebilir. Bir veterde meydana geldiği zaman bunun, öncelikle gevşetici şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Bundan sonra şişlik şu şekilde tedavi edilir: Pirit taşı (markaşta) ve değirmen taşı ateşte ısıtılır ve bu taşın üzerine çok keskin sirke serpilir. Şişmiş organ, sıcak taştan çıkan buharın üzerinde hareket ettirilir.

Karaciğer ve Dalakta Meydana Gelen Şişliğin Tedavisine Dair

Şişlik dalakta veya karaciğerde meydana geldiği zaman bunların her birinin, içeriden ve dışarıdan tedavi edilmesi gerekir. İçeriden yapılan tedaviye gelecek olursak bunun, kesen, açan ve idrar sökücü şeylerle olması gerekir. Ancak şişlik dalakta olursa söz konusu şeylerin en güçlüsü ve en keskini kullanılır. Bunun örneği, sirke veya sekencebîn ile pişirilmiş dikenli kebere (el-keber) kökünün kabuğu ve ılgın ağacı yaprağıdır (varaku't-tarfa). Eğer şişlik karaciğerde olursa bu şeylerden hiddeti az olan, açıcılığı ve idrar söküçülüğü çok olan kullanılır. Bunun örneği, kereviz ile kaynatılmış koyun otudur (al-ğafit-agrimonia eupatoria).

لَمَّا^١ كان جالينوس يداوي غلاماً^٢ كان به ورم صلب، وهو سقيروس، كان في بعض الأوقات إذا أراد أن ينقص الورم داواه بأشياء تحلل، وأمره أن يحجل على رجله الصحيحة، كيما ينجذب إليها أكثر الغذاء. وفي بعض الأوقات كان إذا أراد أن يربط الموضوع ويطريه - كيما^٣ لا يصلب ما هو من المادة غليظ فيصير مثل الخزف والحجر - يستعمل الأشياء التي ترخي، ويطلبي الموضوع بالطلاء المتخذ بالزفت، لينجذب إليه بذلك الدم والغذاء الكثير.

مداواة الورم الصلب المسمى سقيروس، تختلف إما بسبب اختلاف السبب الفاعل له على ما وصفنا من أنه إن كان من البلغم، فينبغي أن يُداوى بالأشياء المليئة، وإن كان من المُرّة السوداء، فينبغي أن لا يُداوى بهذه. وإما بسبب اختلاف الأعضاء التي تحدث فيها، وذلك أنه ربما حدث في الأوتار، وربما حدث في الطحال، أو في الكبد. وإذا حدث في وتر، فينبغي أن يُداوى أولاً بالأشياء التي تليّن، ثم يُداوى بعد ذلك بأن يؤخذ حجر مارقشيتا، أو حجر من حجارة الرحي، فيُسَخَّن بالنار ويُرَسَّ عليه خل ثقيف، ويحرك العضو الوارم في البخار المتصاعد منها.^٦

في علاج الورم الحادث في الكبد والطحال^٧

وأما^٨ إذا حدث في الطحال أو في الكبد، فينبغي أن يُداوى كل واحد منهما من داخل ومن خارج. أما من داخل، فبالأشياء التي تفتّح وتقطع، وأشياء تدرّ البول. إلا أنه إن كان في الطحال، استعمل من هذه الأشياء أقواها وأحدها، بمنزلة قشور أصل الكبر، وورق الطرفاء المطبوخة بالخل والسكنجيين.^٩ وإن كان في الكبد، استعمل منها أقلها^{١٠} حدة وأكثرها تفتيحاً وإدراراً للبول، بمنزلة الغافت مع طبيخ الكرفس.

- ١ أ.ج: كما.
- ٢ ب: يداوي على ما.
- ٣ ب - كيما.
- ٤ ب - لا.
- ٥ أ.ج: يوجد.
- ٦ أ.ج: منه.
- ٧ ب - في علاج الورم الحادث في الكبد والطحال.
- ٨ ب: فإما.
- ٩ ب: وبالسكنجيين.
- ١٠ ب: منه أولها.

Dışarıdan yapılan tedaviye gelecek olursak bu, gevşetici ve çözücü kuvvesi olan şeyler ile kabız edici şeylerden mürekkep olanlarla yapılır. Ancak söz konusu şişlik dalakta olursa bu şeylerden, çözücülüğü en güçlü olanı kullanılır. Çünkü dalak karaciğerin hissettiğinden daha az hisseder ve karaciğerin sahip olduğu önemden daha düşük seviyededir. Dalağın, karaciğerden ziyade daha keskin ilaçlara tahammül etmesi bundan dolayıdır. Bunun örneği, keber kökü kabuğundan, incir ağacı kökü kabuğundan, soğuk asafoetida (el-uşşak) kökü kabuğundan ve sirkeden yapılmış yakıların vurulmasıdır. Eğer şişlik karaciğerde ise yukarıdakilerden özellikle çözücülük ve gevşeticilik kuvvesinden mürekkep olan şeylerden çözücülüğü en az olanı kullanılır. Bunun örneği, yavşan (el-efsentîn) yaprağından, sorkun ağacı tohumundan (habbu'l-bân), kedi otundan (sünbulu't-tîb), za'feran otundan, yabani asma çiçeğinden, sakız ağacından (el-mastakî -lentiscus), hint sümbülü yağından, ayva yağından, soğuk asafoetida bitkisinden (el-uşşak), Yahudi sakızından, hayvan yağından ve ilikten yapılan şeylerdir.

Dalakta meydana gelen her şişliğin, çözücülük ve kabız edicilik kuvvesinden mürekkep olan şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Ancak söz konusu şişlik skirus olarak isimlendirilen sert şişlik cinsinden olursa, söz konusu ilaçlardan çözme kuvvesi daha güçlü olan şeyin kullanılması gerekir. Durumu bu şekilde olan ilaçlar, tuz çiçeği¹, -kendisinde sülfürün daha baskın olduğu- sülfürle (kibrît) ve şapla yapılmış yakılardır. Söz konusu yakılar, yavşan otu yağı kaynatılmış ılık suya batırıldıktan sonra dalağın tedavisi yapılmalıdır.

Eğer dalakta meydana gelen şişlik, nefha olarak bilinen gazdan veya doku bozulması (teheyyüc) olarak bilinen ince rutubetli balgamdan kaynaklanan yumuşak şişlik cinsinden olursa bu durumda, kullanılan ilaçtaki en güçlü kuvve kabız edicilik olmalıdır. Çünkü söz konusu organ hızlı ve kolay bir şekilde güçlendirildiğinde ve kabız edildiğinde gaz ve ince rutubetli balgam, organdan defedilir ve atılır. İşlevi bu şekilde olan ilaçlar, -kendisinde şapın baskın olduğu- sülfür ve şaptan yapılmış yakılardır.

Bedende ortaya çıkan gaz, eğer ince olursa, tabiidir ve bu da kuzeyden esen rüzgâra benzer. Eğer bedendeki gaz yoğun, buharlı ve sisli olursa bu, tabiat dışıdır. Bu gaz, güneyden esen rüzgâra benzer. Durumu bu şekilde olan gazlar, nefha ve intifah (şişkinlik) olarak isimlendirilir.

1 Deniz suyunun buharlaşmasından sonra ortaya çıkan tuz tabakası. Galenos, *Glaukon'a Tedavi Yöntemi*. Çev. Nur Nirven. s. 219.

وأما من خارج، فبأشياء مركبة من قوة تلتين وتحلل، ومن قوة تقبض. إلا أنه إن كان الورم في الطحال، استعمل من هذه الأشياء أقواها تحليلاً، وذلك لأن الطحال أقل حساً من الكبد، وأقل شرفاً منها. فهو لذلك أحمل للأدوية الحادة من الكبد، بمنزلة الضماد المتخذ من قشور أصل الكبر، والتين، والأشق، والخل. فإن كان في الكبد، استعمل منها أقلها تحليلاً، وما فيها خاصة مركبة من قوة تلتين وقوة تحلل، بمنزلة الأشياء التي تتخذ من حشيش الأفسنتين، وحب البان، وسنبل الطيب، والزعفران، وزهرة الكرم البري، والمصطكي، ودهن الناردين، ودهن السفرجل، والأشق، والمقل اليهودي، والشحم، والمخ.^١

ينبغي^٢ أن يُداوى كل ورم يكون في الطحال بأشياء مركبة مما له قوة محللة، وما له قوة قابضة. لكن إن كان الورم من جنس الورم الصلب المسمى سقيروس، فينبغي أن يكون الأقوى في ذلك الدواء الذي له القوة المحللة. ومما هو كذلك زهرة الملح، والضماد المتخذ بالكبريت والشب، إذا كان الكبريت فيه أغلب. وينبغي أن يُداوى الطحال بهذا الضماد، بعد^٣ أن يُعرق بنطول دهن الأفسنتين.

فأما إن كان ورم الطحال من جنس الورم الرخو الحادث عن الريح المعروف بالنفخة، أو عن البلغم الرطب الرقيق المعروف بالتهيج، فينبغي أن يكون الأقوى في الدواء القوة القابضة. وذلك لأن الريح والبلغم الرقيق الرطب يندفعان وينكشfan^٤ عن العضو، إذا هو تقبض وقوي بسهولة وسرعة.^٥ ومما هو كذلك، الضماد المتخذ بالكبريت والشب، إذا كان الشب أغلب عليه.

الريح المتولدة في البدن إن كانت لطيفة، فهي طبيعية، وهي شبيهة بريح الشمال، وإن كانت غليظة بخارية ضبابية، فهي خارجة عن الطبع، وشبيهة بالريح الجنوب. وما كان من الريح كذلك، فهي تُسمى نفخة وانتفاخاً، وهذه الريح الغليظة تحتقن وتنحصر

١ ب: والملح.
٢ ب: وينبغي.
٣ ب: من بعد.
٤ ب: وشفان.
٥ ب - وسرعة.

Söz konusu yoğun gaz, ya duyulara açık olan boşluklarda tıkanır ve hapsedilir ya da duyulardan uzak olan kanallarda tıkanır ve hapsedilir. Duyulara açık olan boşluklarda bulunan gazlar ya midede ya ince veya kalın bağırsaklarda ya kemiklerin veya kasların çevresinde bulunan zarın altında veya 5 karın kasının içerisindeki zarın içinde ya da zarsal liflerin (evtar) altında meydana gelir.

Duyulara açık olmayan kanallarda meydana gelen gazların örneği, kasın kendisinde yerleşen ve onu şişiren, midenin cürmünün kendisinde veya 10 bağırsakların cürmünün kendisinde meydana gelen gazdır. Bu yoğun gaz şu iki sebepten dolayı çözülmeksizin öylece kalır: Ya gazın yoğunluğunun şiddeti ya da içinde bulunduğu organın cürmünün yoğunluğu ve çok sık olması. Bundan dolayı onun tedavisi ısıtmayla ve latif cevherli yakırlarla yapılır. Tedavinin bu türü, gazı inceltir, organın parçalarını genişletir ve organın kanallarını açar.

15 Nefha (şişkinlik) olarak bilinen şişlik, bütün türlerini kapsayan genel şeylerle ve her bir türüne özgü olan şeylerle tedavi edilir. Bütün türleri kapsayan şeylere gelecek olursak bunlar, cevherinde incelik olmakla birlikte ısıtan şeylerdir. Çünkü bunlar, gazı inceltir ve gazın kendisine yerleştiği organın kanallarını genişletir.

20 Nefha hastalığının her bir türüne özgü olan şeylere gelecek olursak bu, kendisinde gaz biriken organın durumuna göre ve kendisi ile birlikte ortaya çıkan diğer hastalığa göre farklılık arz eder. Organların durumunun farklılığına göre ortaya çıkan tedavinin farklılığını sonra anlatacağız. Nefha ile birlikte ortaya çıkan hastalıkların farklılığına göre tedavide kullanılan şeylerin 25 farklılığına gelecek olursak bunun örneği, nefha birlikte organda soğukluk olmasıdır ki soğukluk ise ısıtmaya ihtiyaç duyar. Veya nefha ile birlikte sıcak bir şişlik olur ki bu, yumuşatıcı şeylere ihtiyaç duyar. Veya nefha ile birlikte bir ağrı olur ki bu, teskin edilmeye ihtiyaç duyar.

30 Gaz, bağırsaklara yerleşmiş olursa bunun tedavisi, bir ağrı meydana getirip getirmediği duruma göre farklılık arz eder. Şöyle ki gaz ile birlikte bağırsaklarda şiddetli bir ağrı olursa bu durumda olan gazlı kişinin, öncelikle kendisinde sıcak ve latif ilaçlar kaynatılan yağ ile yapılan bir lavmanla tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği, kimyon, bostan kerevizi tohumu

إما في التجویفات البینة للحس، وإما في المجاری الغائبة عن الحس. والذي يكون منها في التجویفات البینة للحس إما أن تكون في المعدة، وإما في الأمعاء الدقاق، وإما في الغلاظ، وإما تحت الأغشية التي حول العظام والتي حول العضل، أو المستبطن لعضل البطن، وإما تحت الأوتار الغشائية.

والذي يكون منها في المجاری الخفية عن الحس، فهو بمنزلة ریح تستكن في نفس العضلة وتنفخها، أو في نفس جرم المعدة، أو في نفس جرم الأمعاء. وهذه الریح الغليظة تبقى واقفة لا تنحل لأحد سببين، إما لشدة غلظها، وإما لتكاثف جرم العضو التي هي مسكنه فيه وشدة تلززه. ولذلك صار دواؤها بالتسخين^٦ والتكميد بجوهر لطيف، فإن هذا النحو من العلاج يلطّف الریح، ويوسع أجزاء العضو، ويسلّس منافذه.

الورم المعروف بالنفخة، يُداوى بأشياء تعمّ أنواعه كلها، وبأشياء تخص كل واحد منها.^٧ وأما الأشياء التي تعمّ، فهي الأشياء التي تسخن مع لطافة^٨ من جوهرها، لأنّ هذه تلطّف الریح وتوسع منافذ العضو الذي هي مستكنة فيه.

وأما الأشياء التي تخص كل نوع منه على حدة، فإنّها تختلف بحسب حال العضو الذي قد استكنت فيه الریح، وبحسب العلل الأخر التي تحدث معه. وسنصف اختلاف مداواة النفخة بحسب اختلاف الأعضاء. فأما اختلافها بحسب العلل الحادثة مع النفخة، فهو^٩ بمنزلة ما يكون معها برودة في العضو، والبرودة تحتاج إلى إسخان، أو يكون معها ورم حار، فهو يحتاج إلى أشياء تليّن، أو يكون معها وجع، فهو^{١٠} يحتاج إلى التسكين.

إذا كانت الریح مستكنة في الأمعاء، فمداواتها تختلف بحسب حالها فيما تُحدثه من الوجع ولا تُحدثه. وذلك أنّه إن كان مع الریح في الأمعاء وجع شديد، فينبغي أن يعالج صاحبها أولاً بالحقنة بزيت^{١١} قد طُبخ فيه أدوية حارة^{١٢} لطيفة بمنزلة الكمون، وبزر الكرفس البستاني،

١	ب: في الأمعاء الدقاق أو الغلاظ.	٦	أج: التسخين	العلل الحادثة مع النفخة.
٢	ب: وما.	٧	ب: منهما.	١٠ ب: وهو.
٣	أج: الخفيفة.	٨	أج: لطافته.	١١ ب: وهو.
٤	ب: لأجل.	٩	ب: وسنصف اختلاف مداواة النفخة بحسب اختلاف حالات الأعضاء واختلافها بحسب	١٢ أج: بالزيت.
٥	ب: مستبطنة.			١٣ ب: حادة.

ve yabani kereviz tohumu, lubistikon ve sesâlius (levisticum-tukhm sa-salius) olarak bilinen ilaç ve ed-dûkû olarak bilinen yaban havucunun tohumudur.¹

5 Nefha ile birlikte bağırsaklarda soğukluk söz konusu olursa söz konusu yağın, sedef otu (sezâb), rezene, defne tohumu gibi oldukça ısıtıcı olan şeylerle kaynatılması gerekir. Bunlara Yahudi yakısı² -ki bu, zift (el-cem) gibidir- ve defne yağı karıştırılmalıdır.

10 Bağırsaklarda nefha ile birlikte sıcak şişlik olursa bu durumda sıcak şeylerden kaçınılması gerekir. Bu durumda yağ, sedef otu tohumu ve dere otu tohumu ile pişirilir. Buna ördek yağı, tavuk yağı ve gevşetici diğer şeylerin karıştırılması gerekir. Sonrasında kişinin gazı dinmezse ve sakinleşmezse kişi, yukarıda vasıfladığımız üzere fulinya³ olarak bilinen macun ilacı gibi uyuşturucu şeylerle tedavi edilir. Eğer hastalık ince bağırsaklarda ise bu, söz konusu ilaç ve benzerleri içirilerek yukarıdan tedavi edilir. Eğer hastalık kalın bağırsaklarda ise bu, lavman yapılarak aşağıdan tedavi edilir.

20 Eğer bağırsaklarda gaz ile birlikte şiddetli bir ağrı yoksa söz konusu yeri ısıtılmış darı ile sarmak yeterlidir. Çünkü ısıtılmış darı kendisinde kesinlikle ağırlık bulunmayan hafif bir şeydir. Yine bu durumda içinde alevli bir ateş bulunan hacamat aletini, göbek deliğinin üzerine koy. İçinde ateş bulunan hacamat aleti çok büyük olsun.

25 Şişiren gaz etsel organlarda olduğu zaman bu, çoğunlukla ağrı meydana getirmez. Çünkü et, ağrı hissetmeksizin yayılır. Bununla birlikte özellikle eklemlere yakın yerde olduğu zaman ağrı yapmamakla birlikte bu gaz, ette uzun süre kalır. Çünkü oradaki kas, sinirin tabiatına daha yakındır ve bunun yoğunluğu daha çoktur. Ette meydana gelen bu şişkinlikler, yumuşatıcı şeylerin kendisine karıştırıldığı inceltici şeylerle tedavi edilir. Bunun örneği, zift, menengiç sakızı, aslan ve sığır yağı, güvercin gübresinden ve kireçten yapılan ilaçlar ve ladin ağacından (et-tennûb) yapılmış ilaçlardır.

1 Galenos, *Glaukon'a Tedavi Yöntemi*. Çev. Nur Nirven. s. 221.

2 Ölü Deniz'in yüzeyinde oluşan ve cam gibi kolay kırılan siyah zift. Galenos, *Glaukon'a Tedavi Yöntemi*. Çev. Nur Nirven. s. 221.

3 Yunancası فیلونیکس

وبزر الكرفس الجبلي، والدواء الذي يُسمَّى أرقسطيقون، والدواء المعروف بساساليوس،
وبزر الجزر البري المعروف بدوقوا.

وإن كان مع هذه النفخة برودة في الأمعاء، فينبغي أن يُطَبِّخ في ذلك الزيت أشياء
أشدَّ إسخناً من هذه، بمنزلة السذاب، والرازيانج، وحب الغار، ويُخَلَط معه قُفْر
اليهود، وهو الجَم، ودهن الغار. ٥

وإن كان معها ورم حار^١ في الأمعاء، فينبغي أن تُجْتَنَب^٢ الأشياء الحارة، ويُطَبِّخ فيه
بزر^٣ سذاب، وشبث^٤، ويُخَلَط معه شحم البط، وشحم الدجاج، وسائر الأشياء التي
ترخي. ثم يعالج صاحب هذه الريح بعد ذلك، إن لم يهدأ ولم يسكن وجعه بما وصفنا
بأشياء تُخَدِّر، بمنزلة الدواء المعجون المعروف بالفلونيا. فإن كانت العلة في الأمعاء
الدقاق، عولج بهذا الدواء ومثله من فوق بأن يُسقى سقياً، وإن كانت في الأمعاء الغلاظ،
فمن أسفل بأن يحقن به. ١٠

وإن لم يكن مع الريح في الأمعاء وجع شديد، فحسبك التكميد بالجاورس
المسخن، فإن الجاورس المسخن^٦ خفيف لا ثقل له بته، واستعمل أيضاً وضع
المحجمة، ولتكن عظيمة^٧ فيها لهيب نار كثيرة على السرة.

وإن^٨ كانت الريح النافخة في الأعضاء اللحمية، فهي على أمر الأكثر لا تُحدث وجعاً.
لأن اللحم من شأنه أن يتمدد كثيراً من غير أن يوجع. ومع ما لا تُحدث هذه الريح وجعاً،
فهي^٩ تمكث في اللحم مدة طويلة، ولا سيما إن كانت قريبة من المفاصل، وذلك لأن
العضل هناك أقرب إلى طبيعة العصب، وأشد تكاثفاً. وهذه النُفخ التي تكون في اللحم،
تُداوى بأشياء لطيفة مخلوطة بها أشياء تلتين^{١٠}، بمنزلة الأدوية المتخذة بالزفت، وصمغ
البطم، وشحوم الأسد والبقر، والأدوية المتخذة بوسخ الحمام والنورة، والدواء المتخذ
بالتنوب. ٢٠

١ أ - حار. ٢ ب: يجذب. ٣ ب: بدل. ٤ ب: السذاب.
٥ ب - و. ٦ أ ج - المسخن. ٧ ب: وضع محجمة عظيمة. ٨ ب: وإذا.
٩ ب: هي. ١٠ أ ج: شيئاً يلين..

Apostema¹ olarak isimlendirilen şişlik -ki bu, içinde madde toplayan çibandır-daha önce birleşik olan organın parçaları, aralarında bir boşluk oluncaya kadar birbirinden ayrılma meydana getiren hastalıktır. Söz konusu çiban ya başka bir hastalıktan sonra ya da öncesinde bir hastalık olmaksızın 5 meydana gelir. Eğer çiban önceki bir hastalığın sonucu ise bu hastalığın ya tek başına flegmon olması ya kendisine yılcıncık (humra) karışmış bir flegmon ya da kendisine flegmon karışmış yılcıncık olması kaçınılmazdır. Öncesinde bir hastalık olmaksızın çiban meydana gelmişse bu, bazı organlarda bir maddenin meydana gelmesinden veya başka bir organdan o organa bir 10 şey akmasından dolayı olduğunda, böylece tek bir yerde madde toplayan bir boşluk oluncaya kadar organın parçaları birbirinden ayrılır.

Söz konusu maddenin ya sadece rutubet ya rutubet ile birlikte gaz ya da sisli gaz olması kaçınılmazdır. Böyle bir yerde toplanan rutubetin süresi uzadığı zaman bu, oldukça çeşitli türlere evrilebilir. Bundan ortaya çıkan 15 şeylerin bazıları, taş, kuma, seramiğe, oduna, kömüre, çamura, zeytin posasına, şarap posasına benzeyen şeyler ve bunun dışında çiban benzeri irinli yaralarda (ed-dübeylât)² ortaya çıkan farklı kitlelerdir.

Madde toplayan çiban eğer beden içinde, özellikle iç organlardan birinde olursa bunun bilinmesi zordur. Eğer çiban, beden zahirinde olursa 20 bunun bilinmesi kolaydır. Bu da bastırıldığında dokunuşun özelliğinden dolayı idrak edilir. Çünkü toplayan her çiban genelde elle kontrol edildiğinde ele mukavemet göstermez ve bastırıldığında çöker. Çibana dokunuş ile şişliklere dokunuş arasındaki fark, parmaklar ile bastırıldığı zaman söz konusu çibanın direnç göstermemesidir.

Madde toplayan çibanların bastırılan yerinin çöküşü, içinde topladığı 25 rutubetin çeşidine göre farklılık gösterebilir. Şöyle ki bunların içindeki maddenin ya ince rutubet ya irin ya yapışkan bir hılt ya da saf ince kan ve kan pıhtısı (alaka) olması kaçınılmazdır. Durum böyle olduğu zaman kişi, gazdan kaynaklanan yayılmaya benzer bir yayılma hisseder.

1 İngilizcede *abscesses* olarak karşılana kelime tümörler anlamına gelmektedir.

2 Dübeyle, çiban gibi irinli yaralar: İç organlarda oluşan sıracaya benzer bir çiban, empiyem. Bk. Tokadi Mustafa Efendi, *Tabbîzû'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıbb Tercümesi*, C.6, s. 288.

الورم المسمى أبوسطيما، وهو الخراج الذي يجمع، هو علة تتباين فيها أجزاء العضو التي قد كانت متصلة بعضها ببعض، حتى يصير فيما بينها فضاء. وذلك يكون إما بعقب علة أخرى، وإما من غير أن يكون تقدمته علة أخرى. فإن كان بعقب علة متقدمة، فتلك العلة لا تخلو من أن تكون إما فلغموني مفردة، وإما فلغموني قد ضربت فيها الحمرة، وإما حمرة قد ضربت فيها فلغموني. وإن كان من غير أن يتقدمه علة أخرى، فذلك يكون عندما يتولد في بعض الأعضاء مادة، أو تنصب إليه من عضو آخر، فتفرق بين أجزائه، حتى تُحدث فيه فضاءً يكون مجتمعاً فيه.

وليس تخلو هذه المادة من أن تكون إما رطوبة وحدها، وإما رطوبة وريحاً معاً، وإما ريحاً ضبابية وحدها. والرطوبة التي تجتمع في مثل هذا الموضع، إذا طالت بها المدة قد تتغير تغيراً كثيراً لأنواع مختلفة،^١ فتولد منها أجرام شبيهة بالحجارة، والرمل،^٢ والخزف، والخشب، والفحم، والطين، وثل الزيت، ودرديّ الشراب، وغير ذلك من الأجسام المختلفة المتولدة في الدبيلات.

الخراج الذي يجمع، إن كان في باطن البدن، ولا سيما في واحد من الأحشاء، فمعرفته تعسر، وإن كان في ظاهر البدن، فمعرفته سهلة، بما يدركه اللمس من خاصّة ملمسه إذا غمز عليه. وذاك أن كل خراج يجمع عامّةً، فهو إذا جُسّ باليد تطامن لها وانخفض للغمز، فهذا يفرق بين مجسته ومجسة الأورام، أنه لا يدافع الأصابع إذا غمرت عليه.

وقد يختلف مغمز الجراحات التي تجمع، بسبب^٣ نوع الرطوبة المجتمعة فيها. وذاك أنّها لا تخلو من أن تكون إما رطوبة رقيقة، وإما قيحاً، وإما خلطاً لزجاً، وإما غبيظاً الدم وعلقة.^٤ وإذا كان ذلك، أحس فيه صاحبه بتمدد شبيه بالتمدد الحادث عن الريح.

١ أ.ج: مختلفاً.
٢ ب: وبالرمل.
٣ ب: بحسب.
٤ ب: عبيط، ج: غبيط.
٥ ب: وعلقه.

Madde Toplayan Çıbanın Tedavisinin Açıklanması

Şişlik irin toplamaya başladığı zaman bu durumda şuna bakmalısın: Orada toplanan maddeyi çözmek istediğinde buna muktedir olacağını ümit edersen, söz konusu maddenin irin haline gelmesini engellemeye çalışırsan bu durumda öncelikle çözen şeyler kullan. Eğer maddeyi çözmeye uğraşmak istemezsen daha sonra sana tarif edeceğim şeyleri kullan. Söz konusu maddeyi çözmeyi ve onun irin haline gelmesini engellemeye çalışırsan bu durumda kullanman gereken çözücü şeyler şunlardır: Öncelikle iyice pişirilmiş buğday ekmeğinden yapılan, pişirilmiş kuru incirden ve pişirilmiş arpa unundan yapılan yakıyı kullanman gerekir. Bundan sonra şuna bakarsın: İlgili yerin derisinin oldukça yayıldığını görürsen derin olmayacak bir şekilde oraya neşter at. Bundan sonra içinde pişirilmiş arpa unu bulunan yakı koy. Şişliğin, gerektiğinden daha az çözüldüğünü görürsen, şişliğin, çözüldüğü miktardan daha fazla çözülmeye ihtiyaç duyduğunu anlarsan inciri çözücülüğü daha fazla olan ilaçlarla kaynat. Bunun örneği, zufa otu, dağ nanesi ve tuzdur. Eğer şişliğin sertliğe meylettğini görürsen o zaman inciri, eşek hıyarı kökü gibi gevşetici şeylerle kaynat. Yakı ilaçları ile eşek hıyarı kökünü, hatmi ağacı kökünü, ördek yağını ve tavuk yağını karıştır. Şişliği çözmeyi istediğin zaman yapman gereken şey budur.

Şişliği çözmeyi istemezsen öncelikle teskin edici şeyler kullan. Bunun örneği, üzüm pekmezinden yapılan merhemdir (el-kayrûtî). Bundan sonra açıcı şeyler kullan. Bunun örneği, ılık yağ ve ılık su ile yapılan ılık bandajdan, mutedil bir ölçüde yağ ve su ile pişirilen buğday unundan yapılmış yakıdır.

Madde olgunlaştığında ve sen çıbanı yardığında bunun tedavisi öncelikle bal suyu gibi onu temizleyen ve yıkayan şeylerle yapılır. Bundan sonra, yaranın durumunda gördüğün şeylere göre onu tedavi et. Şöyle ki çıban sıcak şişlikten hali ise bunun tedavisinde yakmaksızın kurutan ve şiddetli kabız ediciliği olmayan merhemler kullanmalısın. Bunun örneği, şarapla yapılan merhem,

صفة مداواة الخراج الذي يجمع^١

إذا ابتداء الورم أن يجمع مدّة، فينبغي أن يُنظر، فإن رجوت أنك إذا رمت تحليل المادة المجتمعة فيه، قدرت على ذلك وطمعت في منعها من أن تصير قيحاً، استعملت^٢ أولاً^٣ الأشياء المحللة. وإن لم تطمع في تحليل المادة، فاستعمل ما أصفه لك بعد. والأشياء المحللة التي ينبغي أن تستعملها إذا طمعت في تحليل المادة ومنعها من أن تصير قيحاً، هي أن تستعمل أولاً الضماد المتخذ من خبز الحنطة وتكثر طبخه، والضماد المتخذ من دقيق الشعير المطبوخ، ومن طبيخ التين اليابس. ثم تنظر بعد ذلك، فإن رأيت جلدة الموضوع متمددة شديداً، فاشربها شرطاً لا غور^٤ له، ثم ضع عليه ضماداً يقع فيه دقيق شعير مطبوخ. وإن رأيت الورم يتحلل بأقل ممّا ينبغي، وعلمت أنه يحتاج من التحلل أكثر من ذلك المقدار، فاطبخ مع التين أدوية تحليلها^٥ أشد، بمنزلة الزوفاء، والفودنج الجبلي، والملح. وإن رأيت الورم قد مال إلى الصلابة، فاطبخ مع التين أشياء تليّن، بمنزلة أصل قثاء الحمار، واخلط مع أدوية الضماد أيضاً أصل قثاء الحمار، وأصل الخطمي، وشحم البط، وشحم الدجاج، فهذا ما ينبغي أن تفعله إذا طمعت في تحلل الورم.

فأما إذا لم تطمع في تحلله، فاستعمل أولاً الأشياء التي تسكن الوجع^٦، بمنزلة القيروطي المعمولة بعقيد العنب، ثم استعمل بعد ذلك الأشياء المفتحة، بمنزلة النطول بالماء الفاتر وبالزيت المفتر، والضماد^٧ المتخذ من دقيق الحنطة بالماء^٨ والزيت المطبوخ طبخاً معتدلاً.

فإذا استحكمت المادة، وبططت الخراج، فداؤه أولاً بالأشياء التي تنقي وتغسله، بمنزلة ماء العسل، ثم داؤه بعد ذلك بحسب ما ترى من حال الجرح. وذلك^٩ أنه إن كان الجرح^{١٠} سليماً من الورم الحار، فينبغي أن تستعمل في مداواته المراهم التي تجفف من غير لذع، ولا يكون لها قبض شديد، بمنزلة المرهم المتخذ بالشراب،

١	ب - صفة مداواة الخراج الذي يجمع.	٥	ب: عوز.	
٢	أج: هي استعملت.	٦	أج: ما.	
٣	ب - أولاً.	٧	أج: تحللها.	
٤	أج: شديدة.	٨	ب - الوجع.	
		٩	أج: وبالضماد.	
		١٠	ب: وبالماء.	
			١١	ب: وذلك.
			١٢	ب: الخراج.

yakılmış kemikten yapılan merhem, demir oksitten yapılmış merhemdir -ki bu, kûnikî olarak isimlendirilir-. Eğer yara ile birlikte sıcak bir şişlik varsa neşter atılan yerin etrafına kûnikî olarak isimlendirilen merhemi, kuvvetini yağ ve şarap karıştırmak suretiyle azalttıktan sonra uygula.

5 Açıcı ilaçlar, söz konusu organın cevherini büyütme ve kuvvetini arttırmak için kan ve etin mizacı gibi mizaçlara yani rutubet ve hararet bakımından mutedil mizaçlara ihtiyaç duyar. Böylece söz konusu ilaçlar maddeye galip gelir ve onu hızlı ve kolay bir şekilde olgunlaştırır. Açıcı ilaçların kıvamı, yani onların kitlesinin durumu, gözenekleri tıkamak ve tabîî ruhu
10 içeride sıkıştırmak için yapışkan ve tıkayıcı şeylerin durumu gibi olur. İlacın kıvamı arttığında bu, maddeyi daha çok olgunlaştırır.

Çözen ve yok eden ilaçlara gelecek olursak bunlar açıcı değildir. Şöyle ki yok eden ve çözen ilaçlardan bazıları, ısıtmasının çokluğu sebebiyle açmaz. Bunun örneği, çemen otudur (hilbe). Söz konusu ilaçlardan bazıları, çokça
15 kurutucu olması sebebiyle açmaz. Bunun örneği, darı ve taneleridir (duhn). Bazıları hem kurutması hem de ısıtmasından dolayı açmaz. Bunun örneği, burçak (kirsenne-vicia palaestine), nohut (humus) ve çavdardır (eş-şeylem). İlaçlardan bazıları temizlediği ve soyduğu için açmaz. Bunun örneği, arpa unu ve bakla unudur. İlaçlardan bazıları -kepek (nihale) gibi- hem kurutması hem de soymasından dolayı açmaz.
20

Buğday unu, arpa ununun yaptığı işin tam tersini yapar. Şöyle ki buğday unu, arpa unundan hararet bakımından daha mutedil ve daha rutubetli olduğu için açar. Bununla birlikte buğday ununun yapışkanlığı söz konusudur. Arpa unu çözer ancak açmaz. Arpa ununun çözmesinin sebebi, kendisinde bulunan gözenekleri açan soyma kuvvesidir ve maddeyi yok eden kurutuculuğudur. Açmamasının sebebi, soğuk olması, kuru olması ve buğday ununda olan yapışkanlığın onda olmamasıdır.
25

Buğday Unundan Yapılan Yakıların Niteliği

Buğday unundan yapılan yakıların niteliği, ihtiyaca göre olmalıdır. Şöyle
30 ki eğer şişlik az hararetle ve olgunlaşması zor ise bu durumda yakı çokça pişirilmelidir ve bunun yağı artırılmalıdır. Eğer şişlik çok hararetle ve olgunlaşması da hızlı ise bu durumda yakı az pişirilmeli ve bunun yağ miktarı azaltılmalıdır. Eğer şişlik bu ikisi arasında orta bir durumda ise yakının pişirilmesi ve yağın miktarının her ikisinin mutedil olması gerekir.

والمتمخِّذ بالعظام^١ المحرَّقة، والمتمخِّذ^٢ بالقلقطار، وهو المرهم المسمى قونيقى^٣. وإن كان مع الجرح ورم حار، فالزم حول موضع البط المرهم المسمى قونيقى^٤، بعد أن تكسر من قوة هذا المرهم بأن تخلط معه زيتًا وشرابًا.

والأدوية المُفتِّحة تحتاج أن يكون مزاجها مثل مزاج اللحم والدم، أعني معتدل في الحرارة والرطوبة، كيما ينمو بها جوهر العضو وتزيد قوته، فتقوى على المادة^٥ وتنضجها بسرعة وسهولة. ويكون قوامها^٦ أعني حال جرمها، حال الأشياء المشددة اللزجة، كيما تسد المسام، وتحقن الروح الطبيعي داخلاً، حتى إذا هو تضاعف كان إنضاجه للمادة أكثر.

فأما الأدوية التي تحلل وتفني فليس تفتِّح، وذلك^٧ لأن الأدوية التي تفني وتحلل منها ما لا يفتِّح لكثرة إسخانه بمنزلة الحلبة، ومنها لكثرة يبسه بمنزلة الجاوس^٨ والدخن، ومنها^٩ لأنه يسخِّن ويجفف معًا بمنزلة الكرسنة والحمص والشيلم، ومنها^{١٠} لأنه يغسل ويجلو بمنزلة دقيق الشعير ودقيق الباقلاء، ومنها^{١١} لأنه يجلو ويجفف معًا بمنزلة النخالة.

دقيق الحنطة مخالف في أفعاله لدقيق الشعير، وذاك أن دقيق الحنطة يفتِّح لأنه معتدل الحرارة. وهو أرطب من دقيق الشعير، وله مع هذا لزوجة. ودقيق الشعير محلل ولا يفتِّح، والسبب في تحليله، ما فيه من قوة^{١٢} الجلاء التي بها يفتح المسام، وما له من التجفيف الذي يفني به المادة. والسبب في أنه لا يفتِّح أنه بارد وأنه مجفف وأنه ليس له لزوجة دقيق الحنطة.

صفة^{١٣} الضماد المتمخِّذ من دقيق الحنطة

ينبغي أن يكون بحسب الحاجة، وذاك أنه إن كان الورم قليل الحرارة عسر النضج، فينبغي أن يُطبخ الضماد طبخًا كثيرًا، ويزاد في زيتته. وإن كان الورم كثير الحرارة سريع النضج، فينبغي أن يُقلل طبخ الضماد ويُنقَص من زيتته. وإن كان الورم معتدلًا وسطًا بين الحالين، فينبغي أن يكون طبخ الضماد ومقدار زيتته معتدلين.

١ ب: بالطعام. ٢ ب - و. ٣ ب: فديقي. ٤ ب - وإن كان مع الجرح ورم حار فالزم حول موضع البط المرهم المسمى قونيقى. ٥ ب - على المادة. ٦ ب - قوامها. ٧ ب: وذلك أن. ٨ ب: الجاوس. ٩ أ ج: ومنها ما. ١٠ أ ج: ومنها ما. ١١ أ ج - قوة. ١٢ ب ج: صناعة.

Şişlik için yapılan yakının, bazen buğday ekmeğinden bazen de buğday unundan yapılması gerekebilir. Buğday ekmeğinden yapılan yakıya gelecek olursak bu, şişliğin harareti az ve olgunlaşması zor olduğunda yapılır. Çünkü buğday ekmeği kendisinde bulunan tuzdan, mayadan ve ekmeğin tandırda pişirilmesinden dolayı ısıtma kuvvesine sahiptir. Buğday unundan yapılan yakıya gelecek olursak bu yakı, şişliğin harareti şiddetli ve olgunlaşması kolay olduğunda yapılmalıdır.

Buğday iki şeyden oluşur: Birincisi buğdayın kabuğudur ki bu kepektir. Kepek, buğdayın özünden daha az ısıtıcıdır. Kepek, temizler ve kurutur. Böylece temizleme ve kurutma sebebiyle maddeyi çözer ve yok eder. Kepek kendisinde bulunan bu iki özellik ve ısıtıcılığı sebebiyle şişliği açmaz. Buğdayı oluşturan diğer şey ise buğdayda bulunan özdür ki bu, mutedil bir şekilde ısıtır ve kepekten daha çok nemlendirir. Bununla birlikte buğday özü, yapışkandır; dolayısıyla buğday özü bu sebeplerle açıcıdır.

Buğdaylar çeşit çeşittir. Bunlardan bazılarının kitlesi yoğun ve sıkıdır. Durumu bu şekilde olan buğdaylarda öz, kepekten daha fazladır. Bunun unu, açılmaya ihtiyaç duyan şişliklere daha faydalı ve daha uygundur. Buğdaylardan bazılarının kitlesi yumuşaktır ve gevşektir. Durumu bu şekilde olan buğdayların kepeği özünden daha fazladır ve bunun unu, açılmaya ihtiyaç duyan şişliklerde daha az uygundur ve daha çok çözer.

Ekmek çeşitleri buğdayın türüne ve ekmeğin yapılışına göre farklılık arz eder. Şöyle ki yoğun ve sıkı olan buğdaydan yapılan unun özünü, bir kenara ayırmak için elekten elenirse bu özden yapılan ekmek saf ekmek (es-selhîn) olarak isimlendirilir. Bunun kepeğinden yapılan ekmek ise kepek ekmeği olarak adlandırılır. Eğer kepek ve öz ayrılmamışsa bu, *sûkûstus* olarak isimlendirilir. Bunun anlamı, ekmeğin her ikisinden yani hem özden hem de kepekten yapılmasıdır.

Yumuşak buğdaydan yapılan una gelecek olursak, eğer un, ayıklanırsa ve ekmek, sadece buğdayın özünden yapılırsa buna saf ekmek (es-semîd) denir. Eğer ekmek bu buğdayın sadece kepeğinden yapılırsa buna el-huşkâr¹ adı verilir. Eğer kepek ayıklanmazsa ve ekmek bundan yapılırsa bu ekmeğe, saf olmayan/kalitesiz ekmek (el-hubzu'l-vesih) adı verilir.

1 Tam öğütülmemiş ve elenmemiş unundan yapılan siyah ekmek.

وقد ينبغي أن يُتَّخَذَ الضماد للورم مرة من خبز الحنطة، ومرة من دقيق الحنطة. فأما من خبز الحنطة، فعندما يكون الورم قليل الحرارة عسر النضج، وذلك لأنَّ في خبز الحنطة قوة إسخان^١ من قِبَل الخمير والملح والنضج في التنور. وأما من دقيق الحنطة، فعندما يكون الورم شديد الحرارة سهل النضج.

٥ الحنطة مؤلفة من شيئين، أحدهما قشرها وهو النخالة، والنخالة أقل إسخاناً من لب الحنطة، وهي تجلو وتجفف، فهي بسبب الجلاء والتجفيف تحلل وتفني المادة، وبسبب^٢ ما فيها من هذين ومن الإسخان لا تفتِّح. والآخر ممَّا في الحنطة لبها، وهو يسخِّن إسخاناً معتدلاً، ويرطب أكثر من^٣ النخالة، وله مع هذا لزوجة، فهو بهذه الأسباب يفتِّح.

والحنطة تختلف، فمنها ما هو ملزز الجرم كثيفه، وما كان كذلك فاللب فيه أكثر من النخالة، ودقيقه أوفق وأنفع للأورام التي تحتاج أن تُفتَّح. ومنها ما جرمه رخو منفوش، وما كان كذلك، فالنخالة فيه أكثر من اللب، ودقيقه أقل موافقة ومنفعته^٤ للأورام التي تحتاج أن تُفتَّح، وأكثر تحليلاً.

١٥ وأنواع الخبز تختلف بحسب اختلاف أنواع الحنطة وصنعتهما. وذلك أنَّ الدقيق المتَّخَذ من الحنطة الملززة الكثيفة، إنَّ مُيِّز بالمنخل، حتى يُعزَّل لبه ناحية ونخالته ناحية، سُمِّي الخبز المتَّخَذ من لبه خبز السلحين، يعني السميد، والخبز المتَّخَذ من نخالته خبز النخالة. وإنَّ لم يُميِّز، سُمِّي الخبز المتَّخَذ معاً^٥ منه سوقوسطس، ومعنى ذلك^٦ المتَّخَذ معاً من اللب والنخالة.

٢٠ وأما الدقيق المتَّخَذ من الحنطة^٧ الرخوة، فإنَّه إنَّ مُيِّز وأتَّخَذ من لبه خبز، سُمِّي ذلك الخبز خبز السميد. وإنَّ أتَّخَذ من نخالته خبز، سُمِّي ذلك الخبز خبز الخشكار. وإنَّ لم يُميِّز وأتَّخَذ منه خبز، سُمِّي ذلك الخبز خبزاً وسخاً.

١ أ.ج: قوة وإسخاناً.
٢ ب: ولسبب.
٣ أ - من.
٤ ب - ومنفعته.
٥ ب - معاً.
٦ ب: ومعناه.
٧ ب: النخالة.

Söz konusu altı ekmek türünün her birinde diğerinden farklı olarak açma kuvvesi vardır. Açma kuvvesi en güçlü olan [sert ve yoğun buğday özünde yapılan] saf ekmektir (es-selhîn), bundan sonra ise [gevşek buğday özünden yapılan] saf ekmek (es-semîd), bundan sonra ise öz ve kepeğin her ikisinden yapılan ekmek, bundan sonra [gevşek buğday özünden ve kepeğinden yapılan] kalitesiz ekmek (el-vesih), bundan sonra kepek ekmeği ve bunların hepsinin en sonunda da [gevşek buğdayın kepeğinden yapılan] el-huşkâr ekmeği gelir.

Söz konusu altı ekmek türünün her birinde diğerinden farklı olarak çözme kuvvesi vardır. Çözme kuvvesi en güçlü olan [gevşek buğdayın kepeğinden yapılan] el-huşkâr ekmeğidir. Bundan sonra kepek ekmeği, bundan sonra [gevşek buğday özünden ve kepeğinden yapılan] kalitesiz ekmek (el-vesih); bundan sonra ise öz ve kepeğin her ikisinden yapılan ekmek; bundan sonra ise [gevşek buğday özünden yapılan] saf ekmek (es-semîd); bunların hepsinin sonunda ise [sert ve yoğun buğday özünden yapılan] saf ekmek (es-selhîn) yer alır.

Neşter ile yapılan kesiklerden bazısının deliği, derin olmayıp kısadır. Durumu bu şekilde olan kesiklerin faydası azdır. Bazısının kesigi, uzun ve derindir. Durumu bu şekilde olan kesikler çok miktarda kan çıkarır. Ancak bu tür kesiklerin, çibanların tedavi edilmesi gibi özel bir tedaviye ihtiyacı vardır. Bu tür kesiklerin, sadece tek bir yerde yani maddenin yapışkan ve yoğun olduğu yerde kullanılması gerekir. Kesiklerden bazıları yukarıdaki iki kesigin ortasında olur. Durumu bu şekilde olan kesikler, yukarıda zikredilen her iki tür kesikten uzaktır.

Yara, etin bağının bozulmasıdır. Yara, biri müfret ve müstakil, diğeri başkasıyla mürekkep olmak üzere iki türdür. Müfret ve müstakil olan yara bazen küçük olur; bazen de büyük olur. Eğer küçük olursa ve bununla birlikte yara çok derin olmazsa bu durumda sen, yarayı tedavi edip iki tarafını bir araya getirmelisin. Bir araya getirdikten sonra onu muhafaza etmek, yakı, dikiş iğnesi ve çengel iğnesi ile olur. Yaranın iki tarafının birleşmesini engelleyecek yağ ve toz gibi bir şeyin oraya girmemesine dikkat edilmelidir.

ولكل نوع من هذه الستة الأنواع الخبز قوة في التفتيح غير قوة الآخر. فأقواها تفتيحًا خبز السلحين، وبعده خبز السميد، وبعده هذا الخبز المتخذ معًا، وبعده الخبز الوسخ^١، وبعده هذا خبز النخالة، وآخرها^٢ كلها خبز الخشكار.

ولكل نوع من هذه الستة^٣ الأنواع أيضًا في التحليل قوة غير قوة الآخر. فأقواها كلها تحليلاً خبز الخشكار، وبعده خبز النخالة، وبعده هذا الخبز الوسخ، وبعده الخبز المتخذ معًا، وبعده هذا خبز السميد، وآخرها^٤ كلها خبز السلحين.^٥

الشرط بالمشرط^٦ منه ما تكون خروقه قصارًا^٧ لا غور لها، وما كان كذلك، فمفعته ضعيفة. ومنه ما تكون خروقه طوألًا غائرة، وما كان كذلك، فهو يُخرج من الدم مقدارًا أكثر، إلا أنه يحتاج إلى أن يُداوى بمداواة له^٨ خاصة، كما تُداوى الجراحات. وليس ينبغي أن يُستعمل هذا الشرط إلا في موضع واحد فقط، أعني حيث تكون المادة غليظة لزجة. ومنه ما هو وسط فيما بين الأمرين، وما كان كذلك، فهو بعيد عما يُذكر من كل واحد من ذينك الصنفين.^٩

القرحة هي انتقاض اتصال اللحم، والقرحة نوعان، فمنها ما هو مفرد وحده، ومنها مركب مع غيره. والقرحة المفردة وحدها، ربما كانت صغيرة، وربما كانت عظيمة. وإن كانت صغيرة ولم يكن لها مع هذا غور كثير، فينبغي أن تُداوى وتجمع حافتيها. وحفظها بعد الجمع بالرباط، أو بالخياطة وبالشل بالصنارات. فالحذر^٩ من أن يقع بين الحافتين شيء يمنع من الاندمال، بمنزلة الدهن أو الغبار.

١ أ ج: وسخ.
٢ أ ج: وأحرها.
٣ أ ج - السنة.
٤ أ ج: وأحرها.
٥ أ ج: السلجن.
٦ ب: بالمشرط.
٧ أ ب: قصارا.
٨ أ ج - له.
٩ ب: الحذر.

Eğer yara büyük olursa bu durumda yaranın kısımlarını, aşağıdan yukarı tam olarak bir araya getirmek mümkün değildir. Bu sebepten dolayı kesinlikle yarada boşluk kalır. Söz konusu boşluğun ya boş kalması ya da irin ile dolması kaçınılmazdır. Söz konusu irin, yaradan dolayı ve kesinlikle yara ile birlikte olan ağrı sebebiyle yarada meydana gelen zayıflık dolayısıyla oluşur. Bundan dolayı yaranın, söz konusu yerde etin büyümesi için ve orada bulunan irini yok etmek için onu kurutacak bir ilaca ihtiyacı vardır.

Kendisiyle birlikte başka bir hastalıktan mürekkep olan yaraya gelecek olursak bunun bazısı, kendisi ile birleşen hastalıkların sebeplerinden bir sebep ile olur. Bazısı başka bir hastalıkla birlikte olur. Bazısı kendisi ile birlikte semptomlardan bir semptomun eşlik etmesiyle olur.

Sebebe gelecek olursak, bunun örneği kendisinde yara meydana gelen organa akan şeydir. Durum böyle olduğunda bedenin temizlenmesi, itinalı şekilde tedbir edilmesi ve yaranın kuruluşunun attırılması gerekir.

Diğer hastalığa gelecek olursak bu, bazen mizacın kötülüğünden kaynaklanan hastalıklardan bir hastalık olur. Bazen yapının bozulmasından kaynaklanan hastalıklardan bir hastalık olur. Hastalık, mizacın kötülüğü olursa bu durumda harareti soğutmak ve soğukluğu ısıtmakla organın mizacının ıslah edilmesi gerekir. Eğer hastalık, yara derinleşene kadar etin eksilmesi gibi yapının bozukluğundan kaynaklanırsa bu durumda eti azalan yere, yarada tabiatın et meydana getirmesine engel olan irini kurutmak için kurutucu şeyler ve tabiatın et meydana getirmesine engel olan pisliği yaradan temizlemek için temizleyici şeyler konulması gerekir.

Semptoma gelecek olursak bunun örneği ağrıdır. Kendisine kuru bir ağrı eşlik eden yaranın, ağrıyı teskin eden şeylerle ve ağrının kendisine cezbettiği maddeyi kurutacak şeylerle tedavi edilmesi gerekir.

Çıkışı gözeneklerden olan ve bedenden tahliye edilen fazlalık iki çeşittir. Birincisi daha ince ve daha latif; diğeri ise daha kalın ve daha yoğundur. İnce ve latif olan fazlalık çoğunlukla, duyuların idrak etmediği çözülme ile tahliye edilir. Bazen de bu fazlalık, ya tabî hararetin zayıflamasından veya gıdanın fazla olmasından dolayı duyuların idrak ettiği bir tahliye ile tahliye edilir. Kalın ve yoğun olan fazlalık ise pis bedende toplanan şeydir.

وأما إن كانت القرحة عظيمة، فليس يقدر أن تُجمَع أجزاءها إلى القعر، فيبقى فيها بهذا السبب لا محالة فضاء، لا يخلو من أن يكون إما فارغاً وإما مملوءً صديداً. وهذا الصديد يتولد بسبب الضعف الحادث في العضو من قبل الجرح، وبسبب الوجع الذي يكون مع الجرح لا محالة. ولذلك قد تحتاج هذه القرحة إلى دواء يجففها كيما يفني هذا الدواء ذلك الصديد، ويُنبِت في ذلك الموضع لحمًا.

وأما القرحة التي تكون مركبة مع علةٍ أخرى، فمنها ما يكون المجتمع معها سببًا من أسباب الأمراض، ومنها ما يكون معها مرض آخر، ومنها ما يكون معها عرض من الأعراض.

أما السبب، فبمنزلة شيء ينصب إلى العضو الذي فيه القرحة، وإذا كان كذلك،^١ فينبغي أن ينقى البدن ويُصلح تدبيره ويزاد في تجفيف القرحة.

وأما المرض الآخر، فربما كان من الأمراض الحادثة عن سوء المزاج، وربما كان من الأمراض^٢ الحادثة عن فساد الخلقة. فإن كان سوء المزاج، فينبغي أن يُصلح مزاج العضو بتبريد الحرارة وتسخين البرودة. وإن كان من فساد الخلقة، بمنزلة نقصان اللحم حتى تصير القرحة غائرة، فينبغي أن يُملأ ذلك الموضع الغائر لحمًا بالأشياء التي تجفف، كيما يفني بها في القرحة من الصديد المانع للطبيعة من إنبات اللحم، وبالأشياء التي تجلو، كيما تنقى به القرحة من الوسخ الحائل بين الطبيعة وبين أن ينبت اللحم.

وأما العرض، فهو بمنزلة الوجع. وينبغي أن تُداوى القرحة التي يكون معها وجع بأشياء تسكن الوجع، وأشياء^٣ تجفف ما يجذبه إليها الوجع من المادة.

الفضل الذي يستفرغ من البدن، ومخرجة من المسام نوعان. أحدهما أطف وأرق، والآخر أغلظ وأثخن. والفضل اللطيف الرقيق يستفرغ في أكثر الحالات بالتحلل الذي لا يدركه الحس، وربما استفرغ استفراغاً يدركه الحس، إما لأن الحرارة الطبيعية تضعف، وإما لأن الغذاء يكثر. فأما الفضل الغليظ الثخين، فهو الذي منه يجتمع^٤ على البدن الوسخ.

١ ب: أو.

٢ ب: ذلك.

٣ ب - عن سوء المزاج وربما كان من الأمراض.

٤ ب: إنبات.

٥ ب - و.

٦ أ ج: يجمع.

Fazlalığın hem kalın hem de ince olan iki türü, yaranın ortaya çıktığı organın zayıflığı ve kendisine eşlik eden ağrı sebebiyle yarada toplanabilir. Yarada toplanan ince ve latif fazlalığa irin adı verilir. Bu sebeple yaranın tedavisi kurutucu ilaçlara ihtiyaç duyar. Kalın ve yoğun fazlalığa kir (vesah) denir. Bu kir sebebiyle yara, temizleyen ve yıkayan ilaçlara ihtiyaç duyar.

Yaranın kendisi ile birlikte, ya organların cevherlerinden bir şey götürmemesi ya da organların cevherlerinden bir şey götürmesi kaçınılmazdır. Eğer yara kendisi ile birlikte bir şey götürmezse bu, sadece tek başına yarılmasıdır. Durumu bu şekilde olan yaralar bir araya getirilmeye ve bir parçasının diğeri ile birleştirilmesine ihtiyaç duyar. Eğer yarılma büyük ise bir araya getirmekle birlikte yara, kurutucu ilaca ihtiyaç duyar. Eğer yara kendisi ile birlikte organın cevherlerinden bir şey götürüyorsa bu cevherin ya sadece deri olması ya sadece et olması ya da deri ve etin ikisinin birlikte olması kaçınılmazdır.

Sadece derinin gitmesine gelecek olursak bunun örneği, deriyi soyan yaralarda ortaya çıkan şeydir. Durumu bu şekilde olan yaralar, iyileştirici şeylere ve yarayı kapatan yani etin dışındaki tabakayı, deri makamına getirinceye kadar sertliğe doğru değiştiren şeylere ihtiyaç duyar. Bu işi yapan şeylerden bazıları bunu bizzat kendisi yapar. Bunun örneği, kabız edici ilaçlardır ki bunlar, palamut (el-afs) ve nar kabuğudur. İlaçlardan bazıları bunu arazî şekilde yaparlar. Bunun örneği, az miktarda kullanıldığı zaman iyileştiren sıcak ilaçlardır ki bunlar, demir oksit ve çinko oksididir.

Sadece etin gitmesine gelecek olursak bunun örneği, derin şekilde oluşan yaralar durumunda ortaya çıkan şeydir. Durumu bu şekilde olan yaralar öncelikle eti inşa eden ilaçlara ve bundan sonra ise eti, deriye yapıştıran ilaçlara ihtiyaç duyar.

Deri ve etin birlikte gitmesine gelecek olursak bunun örneği, içi boş olan yaralar anında ortaya çıkan durumdur. Bunlar, öncelikle eti inşa eden şeylere ve sonrasında da iyileştiren ilaçlarla tedavi edilmeye ihtiyaç duyar.

وقد يجب أن يكون هذان النوعان من الفضل كلاهما يجتمعان في القرحة بسبب ضعف العضو الذي هو فيه، وبسبب الوجع الذي يحدث معها. والفضل اللطيف الرقيق المجتمع في القرحة، يقال له الصديد، وبسببه^١ صارت القرحة تحتاج إلى أدوية تجفّف. والفضل الغليظ الثخين، يقال له الوسخ، وبسبب هذا الوسخ احتاجت القرحة إلى الأدوية التي تجلو وتغسل.

ليس تخلو^٢ القروح كلها من أن تكون لم يذهب معها شيء من جواهر الأعضاء، أو تكون قد ذهب معها شيء من جواهر الأعضاء.^٣ فإن كانت القرحة لم يذهب معها شيء، فهو شق فقط مفرد وحده. وما كان كذلك، فإنما يحتاج أن يُجمَع ويُصَم أحد جزئيه إلى الآخر فقط. وإن كان شقًا عظيمًا، فهو يحتاج مع ذلك إلى دواء يجفف. وإن كانت القرحة قد ذهب معها شيء من الجوهر،^٤ فليس يخلو ذلك الجوهر من أن يكون إما جلدًا وحده، وإما لحمًا وحده، وإما جلدًا ولحمًا معًا.

أما ذهاب الجلد وحده، فبمنزلة ما يعرض في القروح التي تقشط^٥ الجلد. وما كان منها كذلك فهي تحتاج إلى أشياء تدمل وتختم القرحة، أعني الأشياء التي تغيّر السطح الظاهر من اللحم إلى الصلابة، حتى يقوم مقام الجلد. والأشياء التي تفعل ذلك، منها ما يفعل بنفسه بمنزلة الأدوية القابضة، وهي العفص وقشور الرمان. ومنها ما يفعله بطريق العرض بمنزلة الأدوية الحادة التي إذا استعمل قليلها أدملت، وهي الزنجار والقلقطار.

وأما ذهاب اللحم وحده، فبمنزلة ما يعرض في القروح الغائرة. وما كان من القروح كذلك، فهو يحتاج في أول الأمر إلى أدوية تبني^٦ اللحم، ثم بعد ذلك إلى أدوية تكون تلتزق اللحم بالجلد.

وأما ذهاب الجلد واللحم معًا، فبمنزلة^٧ ما يعرض في القروح المجوفة التي تحتاج أن تُداوى^٨ أولاً بأشياء تبني^٩ اللحم، ثم بأشياء تدمل.

١ - ب. و. شيء من جواهر الأعضاء. ٦ أ. ج. تفني.
٢ ب. تجلو. ٤ ب. الجواهر.
٣ - ب. أو تكون قد ذهب معها ٥ ب. تقشط منها.
٦ أ. ج. بمنزلة.
٧ ب. بالأشياء التي تبني.
٨

Çinko oksidi gibi sıcak ilaç az kullanırsa ve yaraların tedavisinde kullanılan çinko oksidi az miktarda olursa bu, yarayı iyileştirir ve kapatır. Eğer çinko oksidi çok olursa bu, eti yer ve yarayı oyar.

5 Etin oluşumu ve meydana gelişi maddeye ve faile ihtiyaç duyar. Etin maddesi, kaliteli kandır. Bundan dolayı yarası olan kişi, kaliteli kan meydana getiren keyfiyete sahip gıdalarla beslenmesi gerekir. Gıdanın miktarı ise kuvvetin hazmedebileceği miktarda olmalıdır. Etin oluşumunun faili, tabiatır. Bundan dolayı tabiatın güçlendirilmesi gerekir. Tabiatın güçlendirilmesi, mizacın mutedil hale getirilmesiyle olur. Dolayısıyla et
10 meydana getirmeye ihtiyacı olan organın mizacının mutedil hale getirilmesi gerekir.

Yaraların tedavisinde kullanılan her ilaç, kurutucudur. Ancak söz konusu ilaç, et meydana getirmesi istenen bir ilaç ise, yaranın tedavi edildiği ilaçların, kurutma bakımından en az olanı olmalıdır. Çünkü ilaç, aşırı bir
15 şekilde kurutursa bu durumda o, yarada etin büyümesini engeller. Ancak bu ilacın kurutuculuğu yaradaki irini kurutacak kadar olması gerekir. Söz konusu ilaçlar az kurutucu olmakla birlikte, yaranın pislüğünü temizlemek için soyması ve yıkaması da gerekir.

Yarayı tedavi etmek için istenen ilaç eğer yarayı yapıştırmak için kullanılan ilaçlardan ise bu ilacın kurutuculuğu, eti meydana getiren ilacın kurutuculuğundan daha fazla olmalıdır. Çünkü bu ilacın et meydana getirmesine değil, aksine sadece kurutmasına ihtiyaç duyulur. Buna ihtiyaç duyulursa bu, az miktarda olur. Söz konusu ilacın, soyan ve yıkayan olmayıp aksine kabız edici olması gerekir.

25 Eğer kendisi ile yaraların tedavi edildiği ilaç, yarayı kapatması ve iyileştirmesi istenen ilaçlardan olursa, eti sertleştirmek ve deriye benzetmek için bunların, kurutma bakımından bütün ilaçların en şiddetlisi olması gerekir. Kurutucu olmakla birlikte kabız edici olan söz konusu bu ilaçlar, hakiki bir isimlendirme ile et bitiren ve kapatıcı olarak isimlendirilir.
30 İlaçlar sadece kurutucu olsa da bizatihî değil, arazî şekilde kurutucudur.

الدواء الحار^١ بمنزلة الزنجار إن استعمل منه القليل وكان ما تُداوى به القرحة منه شيئاً يسيراً أدمل وختم القرحة، وإن أكثر^٢ منه أكل اللحم وقور القرحة.

حدوث اللحم وكونه يحتاج إلى مادة وإلى فاعل، فمادته هو الدم الجيد، ولذلك^٣ يحتاج صاحب القرحة أن يغذى بأغذية كفيتهما كيفية تولد دمًا جيدًا، ومقدارها بحسب ما يمكن القوة أن تستمره. وفاعله الطبيعة، ولذلك قد^٤ ينبغي أن تقوى الطبيعة، وتقويتها تكون بتعديل المزاج، ولذلك ينبغي أن يُعدّل مزاج العضو الذي يحتاج إلى إنبات اللحم.

كل دواء تُداوى به القرحة فهو مجفّف، إلا أنه إن كان من الأدوية التي يراد بها إنبات اللحم، فينبغي أن يكون أقل الأدوية^٥ التي تعالج بها القرحة تجفيفًا كيما لا يجفّف تجفيفًا مفرطًا، فيمنع القرحة من^٦ إنبات اللحم، لكن يكون له من التجفيف مقدار ما يجفّف به ما في القرحة من الصديد، وينبغي أن يكون مع قلة تجفيفه، يجلو ويغسل كيما ينقي وسخ القرحة.

وإن^٧ كان الدواء الذي تُداوى^٨ به القرحة من الأدوية التي يراد بها الإلصاق^٩، فينبغي أن يكون تجفيفه أكثر من تجفيف الدواء الذي ينبت اللحم، إذ كان ليس يُحتاج منه إلى إنبات اللحم، بل إلى التجفيف فقط، وإن احتيج منه إلى ذلك، فبمقدار يسير. وينبغي أن لا يكون جلاءً غسلاً، بل^{١٠} يكون قابضًا.

فإن كان الدواء الذي تُداوى به القروح من الأدوية التي يراد بها الإدمال والختم، فينبغي أن يكون أشد أدوية القروح كلها تجفيفًا، كيما يصلّب اللحم ويصيره مثل الجلد. وهذا الدواء المجفّف إن كان مع تجفيفه قابضًا، فهو يُسمى داملًا وخاتمًا تسمية حقيقة، وإن كان إنمًا يجفّف فقط فإنمًا يجفّف بطريق العرض لا بنفسه.

٩ أج: الإلصاق.
١٠ أج: لا بل.

٥ أج: من الأدوية.
٦ ب - من.
٧ ب: فإن.
٨ ب - تداوى.

١ أج: الحاد.
٢ أ: كثر.
٣ ب: وكذلك.
٤ ب - قد.

Et meydana getiren ilaçların kuruluk bakımından birinci dereceye yakın olması gerekir. Bedenin tümü veya kendisinde yara meydana gelen organ, mizaç bakımından daha rutubetli ise ve yara az rutubetli ise ilaçlar, daha az kuru olmalıdır. Bunun örneği, arpa unu, bakla unu ve kendirdir (boswellia carterii). Beden ile organ kuru ise ve yara rutubetli ise veya durum bunun tam tersi yani, yara kuru ve beden ile organ rutubetli ise ilaçlar, kuruluk bakımından orta halli olmalıdır. Bunun örneği, burçak unu, iris olarak bilinen sevsan köküdür (aslu's-sevsan). Eğer beden ile organ oldukça kuru ve yara daha rutubetli ise ilaçların oldukça kuru olması gerekir. Bunun örneği, loğusa otu (ez-zerâvend) ve çavşır ağacıdır (opopanax).

Bu ilaçların tasnifi konusunu anlatmamızın sebebi, tedavi konusunda iki şey ile istidlal yapmaya ihtiyaç duymamızdır. Bunlardan birincisi tabii olan şeydir. Bu da tabiatı olduğu gibi korumaya delalet eder. Diğeri ise tabiat dışı olan şeydir. Bu da onun iptaline ve zıddı ile ortadan kaldırılmasına delalet eder.

Eğer ilaç kendir (akgünlük) gibi sıcaklık ve kuruluk bakımından mutedil ise bu, rutubeti fazla olan yarada veya rutubeti fazla olan beden veya bir organdaki yarada kullanılırsa orada et meydana getirir. Çünkü ilaç, yarayı kurutur. Kuruluğu fazla olan bir yarada veya kuruluğu fazla olan bedende veya bir organda söz konusu ilaç kullanılırsa bu, açar; çünkü ilaç, derin yarayı rutubetlendirmiştir.

Sıcaklık ile soğukluk arasında mizacı mutedil bir organda yara meydana gelirse bunun, soğutma ve ısıtma olmaksızın kurutan bir ilaçla tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği arpa unu karıştırılmış kendirdir. Eğer yara harareti fazla olan bir organda meydana gelirse bunun, kurutan ve soğutan şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği, arpa unu ve bakla unudur. Eğer yara soğukluğu fazla olan bir organda meydana gelirse bunun, soğukluk miktarına göre ısıtıcı ve kurutucu şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Eğer organın soğukluğu az ise bunu, iris olarak bilinen sevsan kökü unu (aslu's-sevsan) ve burçak unu ile tedavi et. Eğer organın soğukluğu çok olursa loğusa otu (ez-zerâvend) ve çavşır ağacı (opopanax) ile bunu tedavi et.

الأدوية التي تُنبت اللحم، ينبغي أن تكون من اليبس في قريب من الدرجة الأولى. فإن كان البدن كله، أو العضو الذي فيه القرحة أرطب مزاجًا، وكانت القرحة قليلة الرطوبة، فينبغي أن تكون الأدوية أقل يبسًا، بمنزلة دقيق الشعير، ودقيق الباقلاء، والكندر. وإن كان البدن أو العضو يابسًا، والقرحة رطبة، أو كان خلاف ذلك، وهو أن تكون القرحة يابسة، والبدن أو العضو رطبًا، فينبغي أن تكون الأدوية متوسطة الحال في اليبس، بمنزلة دقيق الكرسنة، وأصل السوسن المعروف بإيرسا. وإن كان البدن أو العضو أشد يبسًا، والقرحة أرطب، فينبغي أن تكون الأدوية أشد يبسًا، بمنزلة الزراوند والجاوشير.^١

والسبب فيما وصفنا من تصنيف هذه الأدوية، أننا نحتاج في المداواة إلى الاستدلال لشيئين. أحدهما الشيء الذي هو في الطبع، وهو يدل على حفظ كما أشبهه، والآخر الشيء الخارج عن الطبع،^٢ وهذا يدل على إبطاله وقلعه بضده.

إذا كان الدواء معتدلًا في اليبس والإسخان^٣ بمنزلة الكندر، فإنه إن استعمل في قرحة لها فضل رطوبة، أو قرحة في بدن أو في عضو له فضل رطوبة، أنبت فيها اللحم لأنه يجففها. فإن استعمل في قرحة لها فضل يبس، أو قرحة في بدن أو في عضو له فضل يبس،^٤ فتح لأنه رطب.

القرحة الغائرة إن اتفقت في عضو معتدل المزاج بين الحرارة والبرودة، فينبغي أن تُداوى بدواء يجفف من غير أن يكون يسخن أو يبرد، بمنزلة الكندر^٥ إذا خلط مع دقيق الشعير. وإن اتفقت في عضو له فضل حرارة، فينبغي أن تُداوى بأشياء تُجفف وتبرد، بمنزلة دقيق الشعير، ودقيق الباقلاء. وإن اتفقت في عضو له فضل برودة، فينبغي أن تُداوى بأشياء تسخن وتجفف على حسب مقدار برودته. فإن كانت برودته يسيرة، داويت القرحة بدقيق أصل السوسن المعروف بإيرسا، وبدقيق الكرسنة. وإن كانت كثيرة البرودة، داويت بالزراوند، وشجرة الجاوشير.

١ ب: وشجرة الجاوشير. ٤ ب: وإن.
٢ أ: وهو يدل على حفظ كما ٥ ب - أو قرحة في بدن أو في
أشبهه، والآخر الشيء الخارج عضو له فضل يبس.
عن الطبع. ٦ أ: قبح.
٣ ب: وفي الإسخان. ٧ ب: ولا.

٨ أ: الكبد.

٩ أ: فإن.

١٠ ب: فإن.

Madde toplanmış olan çıbandan meydana gelen yara, eğer bedenin derinlerine doğru giderse ve sert değilse bu, çukur ve oyuk olarak isimlendirilir. Yarada çukur ile birlikte sertlik varsa veya orada pislik ve kir artarsa bu, fistüllü (nasır) olarak isimlendirilir. Eğer yara yanık gibi üzerindeki 5 deri parçasını inceleyecek kadar bedeninin görünen [derisinin] hemen altında olursa bu, yanık yarası olarak isimlendirilir.

Derin yaralar konusunu farklı şekilde taksim eden bazı kimseler şunu dile getirdiler: Eğer yara geniş olursa bu, çukur ve oyuk olarak isimlendirilir. Eğer yara uzun ve dar olursa bu, fistüllü (nasır) olarak 10 isimlendirilir.

Çukur ve oyuk olarak isimlendirilen yaranın, öncelikli olarak et meydana getiren şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Böylece yaraları temizleyen ve et meydana getiren merhemler gül yağı ile karıştırılarak bir şırınga ile oraya akıtılır. Bunun örneği, yakılmış kâğıttan yapılan merhem, Makhairion'a nispet edilen, Epigonos'e nispet edilen ve İsis'e nispet edilen 15 merhemdir.¹ Burada et meydana geldiği zamandan sonra bu, yarayı temizleyecek mutedil miktarda şeylerle, yaranın düzelmesi ve iyileşmeye hazır hale gelmesi için tedavi edilir. Söz konusu yara kendisine bal suyu enjekte edilerek -ki bal suyu, irini yıkar ve temizler- ve kendisinde toplanan rutubetin akması için bir yol hazırlayarak temizlenir. Söz konusu 20 yol, kendisinde yara olan organın belirli bir pozisyona getirilmesidir. Bu pozisyondaki organın şekli ile birlikte yaranın alt ve dip kısmı yukarı gelir, yaranın kenarları ve ağız kısmı ise aşağıya gelir. Eğer vasıfladığımız şekilde yarayı söz konusu pozisyona getirmek mümkün olmazsa yaranın 25 alt kısmı veya dibi neşter ile açılır.

Neşter ile açmanın sonrasında yara, öncelikle mutedil şarap ile temizlendikten sonra eti, deriyi yapıştıran şeylerle tedavi edilir. Üzerinden zaman geçmiş ve kendisinde kabız edicilik özelliği bulunan şarap yaranın çevresine konulur. Aynı şekilde merhemlerin en 30 kurutucusu ve incisi, yakmaksızın yaranın derinliğine nüfuz etmek için sürülür. Bunun örneği, birbârîs ve fetran olarak isimlendirilen merhemdir.

1 Galenos, *Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, s. 228.

القرحة الحادثة عن الخراج الذي يجمع إن كانت ذاهبة نحو عمق البدن ولم تكن فيها صلابة، فهي تُسمى غورًا وكهفًا. وإن كانت فيها مع غورها صلابة، وإن كانت كثيرة القذى^٢ والوسخ، سُميت ناصورًا. وإن كانت فيما يلي ظاهر البدن حتى تكون الجلدة التي تعلوها رقيقة بمنزلة الحرقه، سُميت قرحة حرقية.

٥ وقال في القرحة الغائرة بعض من قسم هذا المعنى بغير هذه القسمة: إنَّها إن كانت واسعة، سُميت غورًا وكهفًا، وإن كانت ضيقة مطولة، سُميت ناصورًا.

القرحة التي تسمى غورًا وكهفًا، ينبغي أن تُداوى أولاً بالأشياء التي تُثبت اللحم. فيُصبَّ فيها بالزراقة وأحد من المراهم التي تنقي القروح، وتثبت اللحم. فيُصبَّ^٣ مدافًا بدهن الورد، بمنزلة المرهم المتَّخذ بالقرطاس المحرَّق، والمرهم المنسوب إلى ما حارين،^٤ والمنسوب إلى أبيغونس^٥ المسمى السيس^٦. ثم يُداوى بعد ذلك إذا نبت فيها^٧ اللحم بمقدار معتدل بأشياء تنقيها، كيما تصلح بذلك وتستعد للاندمال. وهذه القرحة تنقى بأن يزرَق فيها ماء العسل، فإنَّ ماء العسل ينقي ويغسل الصديد، وبأن يُهيأ لها طريق يسيل منه ما يجتمع فيها من الرطوبة. وهذا الطريق يُهيأ بأن تُجعل نصبة العضو الذي فيه القرحة نصبة يقع شكله فيها شكل ما يكون معه قعر القرحة وأقصاها فوق، وطرفها^٨ وفمها أسفل، أو يُفتح بالبط في قعر القرحة وأقصاها، إذا لم يتهيأ ولم يمكن أن تُجعل نصبة العضو على ما وصفنا.

١٠ ثم يُداوى في^٩ آخر الأمر بالأشياء التي تُلزق اللحم بالجلد، بعد أن تُغسل القرحة أولاً بشراب معتدل فيما مضى عليه من الوقت، وفيما هو عليه من القبض ثم^{١٠} يوضع حولها كما^{١١} تدور من المراهم أشدها تجفيفًا وألطفها أجزاء، كيما يغوص^{١٢} إلى باطنها من غير أن يكون لها تلذيع، بمنزلة المرهم المسمى بريارس، والمسمى^{١٣} فترا.^{١٤}

١١ أ ج: كيما.
١٢ أ ج: يعرض.
١٣ أ ج: - والمسمى.
١٤ ب: فترا ينقله للرا.

٦ أ ج: أفستين.
٧ أ ج: منها.
٨ أ ج: فطرفها.
٩ ب - في.
١٠ أ ج - ثم.

١ ب: أو.
٢ ب: الغذاء.
٣ ب - فيصّب.
٤ أ: ما حارين.
٥ أ ج: أبيغونس.

Öncesinde yukarıda zikrettiğimiz merhemlerden biri üzerine sürülen büyük bez parçası, çukurluğun tümünün etrafına sarılır. Çukur olan kısma, aynı merhemden sürülen küçük bir bez konur. Sonrasında söz konusu merhem konulduğunda, üstüne şarap ve sekencebîn ile ıslatılmış yumuşak yeni sünger konulduğunda söz konusu yer, yaranın alt kısmından başlanarak bağlanır. Alt kısımda sargı sıkı olur. Yaranın ağzında ise sargı yarada biriken irinin akmasını ve çıkmasını engellemek için gevşek olur.

Daha önce açıkladığımız üzere oyuk yarayı tedavi ettiğimizde, oyuk yerin çevresine koyduğumuz merhem, oyuk bütünüyle etle kapanana kadar ve et ile deri yapışana kadar kaldırmamız gerekir.

Oyuğun dolmasına ve etin deri ile birleşmesine delalet eden alametler, yaradan akan irinin fazla olmaması, olgunlaşmamış olması, yara ile birlikte ağrı olmaması, şiş olmayıp çökmüş olması ve yaranın ağzında temiz akıntı görülmesidir.

Sargıya gelecek olursak bunun, içinde toplanan irinin akması için her üç günde bir açılması ve yaranın ağzındaki küçük bezin ve süngerin değiştirilmesi gerekir. Dolayısıyla söz konusu bez, yaranın ağzına yapışmayıp, aksine onun üstüne konulmuş şekilde olmalıdır.

Oyuk yaranın üstüne iyileştiren ve yapıştıran ilaç koyduğun zaman yaradan çıkan olgunlaşmamış irine dikkat et! Eğer birinci günde irin akıtırsa, yaranın kaynamasında bir sorun yoktur. Çünkü söz konusu irinin akması, ilacın etteki fazla rutubeti sıkmasından dolayı mümkün olmuştur. Olgunlaşmamış irin üçüncü veya dördüncü günde akarsa, oyuk yaranın kaynamayacağını bil!

Fistüllü (nasır) yaranın tedavisi, oyuk yaranın tedavisi gibi olmalıdır. Öncelikle bu, kül suyu gibi sertliği güçlü bir şekilde kaldıracak ve pisliği temizleyecek ilaçla tedavi edilir. Bundan sonra ihtiyaç duyulursa et meydana getirecek ilaçla tedavi edilir. Daha önce açıkladığımız üzere eti deriye kaynatacak ve yapıştıracak ilaçla tedavi edilir.

ويدار^١ حول الكهف كله خرقة عظيمة تشتمل عليه مطلية بواحد من المراهم التي سميناها أنفًا، ويوضع على فم الكهف خرقة صغيرة مطلية بذلك المرهم بعينه. ثم إذا وُضِعَ المرهم ووُضِعَ^٢ فوقه إسفنجة جديدة لينة مبلولة بشراب أو بسكنجبين، رُبطَ الموضوع برباط يكون ابتداءً من أقصى الكهف، وقعره يكون هناك مربوطاً شديداً، ومنتهاه عند فم الكهف يكون هناك مشدوداً رخوًا، كيما لا يمنع الصيديد الذي يجتمع في القرحة من السيلان والخروج.

وينبغي إذا داوينا القرحة المتكهفة على ما وصفنا^٣ ألا^٤ نَقْلَعُ عنها المرهم الذي نضعه حول الموضوع المتكهف كله، حتى يمتلئ الكهف ويلزق الجلد باللحم.

والعلامات التي تدل على أن الكهف قد امتلأ، واللحم قد التزق بالجلد، ألا^٥ يكون ما يسيل من القرحة من الصيديد كثيرًا، ولا غير نضج،^٦ ولا^٧ يكون معها وجع، وألا^٨ تكون واردة، ولكن ضامرة، وأن يُرى في فم القرحة قيح حسن.^٩

وأما الرباط، فينبغي أن يُحَلَّ في كل^{١٠} ثلاثة أيام مرة، وتُبدَلُ الإسفنجة والخرقة الصغيرة التي على فم القرحة، كيما يسيل^{١١} ما اجتمع فيها من الصيديد. ولذلك ليس ينبغي أن تكون هذه الخرقة لاصقة بفم القرحة، ولكن^{١٢} ينبغي أن تكون معلقة عليها^{١٣} تعليقًا.

إذا وضعت على القرحة المتكهفة دواء يدمل ويلزق، فانظر إلى ما يسيل منها من الصيديد الذي لم ينضج، فإن كان إنمًا سال في اليوم الأول، فلا بأس من التحام القرحة، فإنه قد يمكن أن يكون إنمًا سال ذلك الصيديد لأن الدواء عصر من اللحم فضل رطوبة. وإن سال هذا الصيديد الذي لم ينضج في اليوم الثالث أو في الرابع، فاعلم أن هذه القرحة المتكهفة لا تلتحم.

والناصر أيضًا^{١٤} ينبغي أن تكون مداواته على مثال مداواة القرحة المتكهفة. فيداوى أولًا^{١٥} بدواء يقلع الصلابة قلعًا قويًا، وينقي ويغسل الوسخ بمنزلة ماء الرماد، ثم يداوى بدواء يُنبِت اللحم إذا احتيج إلى ذلك، ويُدَاوَى ويَدْمَلُ^{١٦} ويلزق اللحم بالجلد على ما وصفنا قبل.

١ ب: فيدار.	١٠ ب - و.
٢ ب: إن وضع.	١١ ب: عليه.
٣ ب: لا.	١٢ ب: إنمًا.
٤ أ: ألا أن.	١٣ أ: - أولًا.
٥ ب: غير نضج لكن قليل	١٤ ب - و.
٦ ب: وألا.	
٧ أ: ج: حسين.	
٨ أ - كل.	
٩ أ: ج: يصيل.	

Yırtık (harkiyye) yaraların da bu minval üzere tedavi edilmesi gerekir. Eğer söz konusu yerde et meydana getirmeye ihtiyaç duyulursa biz, et meydana getiren ve yarayı kaynatan şeylerle tedavi ederiz. Söz konusu şeyleri, kıvamı rutubetli şeylerden seçeriz. Eğer söz konusu yerde et meydana getirmeye ihtiyaç yoksa bunun tedavisinde, sadece deri ile eti yapıştıran ve kaynaştıran ilaçlar kullanırız. Bu şeyleri, defter gibi deriyi sertleştirmemek ve söz konusu şeylerin ete yapışmaması için sert ve rutubetli olmayanlardan seçeriz. Durumu bu şekilde olan ilaçlar, eskimiş domuz yağından, kurşun oksidinden (el-mertek), demir oksitten ve eski yağdan mürekkep olanlardır. Söz konusu merhem mutedil ölçüde pişirildiği zaman bu, deride fazla sertlik meydana getirecek sert bir yapıya ve akacak sınırdaki rutubetli bir yapıya sahip değildir. [Söz konusu karışım cıvık olduğunda akar] ve yaraya konulan bez ilaçsız kalır. Böylece deri, bezin sertliği ile sertleşir ve ete kaynaşmaz. Aynı şekilde bu meyanda cereyan eden ilaçlar, ya tek başına pişirilmiş veya öğütülmüş kurutucu ilaçlardan biri ile karıştırılmış baldır. Bunun örneği, mür (sarı sakız), aloe vera (es-sabr), kendir (boswellia carterii), ince peygamber çiçeği (centaurea), iris/irsa olarak bilinen sevsan kökü (aslu's-sevsan) ve burçak unudur.

Bazı organlarda flegmon diye bilinen şişlik meydana geldiğinde ve flegmon söz konusu organlardaki atardamarların üzerine baskı yapıp onları daraltacak kadar büyük olduğunda ve bu baskısıyla atardamarların yayılmasını ve kabız etmesini engellediğinde -ki böylece kabız etme ve yayılma ile damarlar kendisinde bulunan tabiî harareten sıyrılır ve kendi tabiatı ısısının tabiatını korur- söz konusu organın tabiî ısısı söner. Ancak en üst sınırdaki organın harareti söndüğünde bundan dolayı organ ölümü diye adlandırılan hastalık meydana gelir. Bu hastalık, organın cevherinin, ıslah edilemeyen bir şekilde bozulmasıdır. Böyle bir organın tedavisi kesmek ve yerinden alınmakla yapılır. Organ kesildikten sonra kesilen yerin başka şeylerle kapatılması gerekir. Organ, kasık gibi çürümenin kendisinde hızlı şekilde yayıldığı organlardan olursa bunun öncelikle ateşle dağlanması; bundan sonra pırasa suyu gibi kurutucu şeylerle; bundan sonra da yanmış kabağı kaldıran ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir. Organdaki çürüklük giderse ve sakinleşirse,

والقرحة الحَرْقِيَّة^١ أيضًا، ينبغي أن تُداوَى على هذا المِثَال: فإن كان يحتاج أن يُنبت فيها اللحم، داويناها بأشياء تنبت اللحم وتدمل، وجعلناها أشياء رطبة القوام، وإن لم تكن^٢ تحتاج إلى^٣ أن يُنبت فيها اللحم، استعملنا في مداواتها الأدوية التي تدمل وتلرزق اللحم بالجلد؛ فقط، وجعلناها أشياء ليست بالصلبة ولا بالرطبة، كيما لا يصلب الجلد، فيصير بمنزلة الدفتر فلا^٤ يلتزق باللحم. ومن الأدوية التي حالها هذه الحال، المرهم المركب من شحم خنزير عتيق، ومرتك وقلقطار، وزيت عتيق إذا كان قد طبخ طبخًا معتدلًا، فلم يصلب صلابة يُحدث بها في الجلد فضل^٥ صلابة، ولا هو من الرطوبة في حد ما يسيل وتبقي الخرقه خالية منه، فيصلب الجلد بصلابة الخرقه^٦ ولا يلتزق باللحم. ومما يجري هذا المجرى أيضًا من الأدوية العسل المطبوخ، إذا استعمل إما وحده وإما بعد أن يُخلط معه دواء من الأدوية المجففة مسحوقة، بمنزلة المر والصببر، والكندر، أو القنطوريون الرقيق، أو أصل^٧ السوسن التي يقال لها إيرسا، أو دقيق الكرسة.

وإذا^٨ عرض في بعض الأعضاء الورم المسمى فلغموني، فكان عظيمًا حتى أنه يزحم ويضغط ما في ذلك العضو من العروق الضوارب، ويمنعها^٩ بضغطه لها من أن تنبسط وتنقبض،^{١٠} فيروّح بانبساطها وانقباضها عن الحرارة الطبيعية التي فيه، ويحفظها على غريزتها، خمدت حرارة ذلك العضو الغريزية. إلا أنها إن خمدت غاية الخمود وطفئت، حدث بذلك العضو العلة التي يقال لها موت العضو، وهو فساد جوهره الفساد الذي لا يصلح. ومداوة مثل هذا العضو أن يُقطع ويُستأصل، ومن بعد قطعه ينبغي أن يُستظهر عليه بأشياء أخرى. فإن كان من الأعضاء التي تسرع إليها العفونة بمنزلة موضع العانة،^{١١} فينبغي أن يُكوى أولًا بالنار، ثم يُداوى بعد ذلك بدواء يجفف، بمنزلة ماء الكراث، ثم يُداوى بقلع^{١٢} القشرة المحترقة إن كانت العفونة قد ذهب وسكنت،

٨ ب: وأصول.
٩ ب - و.
١٠ أ ج: ويتبعها.
١١ ب - وينقبض.
١٢ ب: الغاية.
١٣ ب: ثم يداوى بعد ذلك بدواء يقلع.

١ ب: الحرقية.
٢ ب - تكن.
٣ ب - إلى.
٤ ب: بالخلط.
٥ ب: ولا.
٦ أ ج - فضل.
٧ ب: الحرقه.

söz konusu ilaç, ister yara yerini açarak kabuğu kaldıran ilaçlardan olsun isterse kabuğu oradan soymakla kaldırsın bu, bizim için önemli değildir. Bu fiili meydana getiren ilaçlar çok fazladır. Bunlardan bazıları *er-ra'se* olarak bilinen ilaçtır. Bunda iris, loğusa otu (*ez-zerâvend*), burçak unu, kendir (5 *boswellia carterii*) ve kendir unu bulunur. İlaçlardan bazıları su ve yağ ile pişirilmiş arpa unundan veya ekmekten yapılmış yakılardır. Bazıları *tata-rakramani* olarak isimlendirilen ilaçtır ki bu ilaç, dört ilaçtan mürekkeptir. Bazıları Makedonya ilacı olarak isimlendirilen ilaçtır. Bazıları kerevizle veya fesleğen (*el-bazerûc-basilicum*) ile birlikte ekmek, iris ile birlikte baldır. 10 Bazıları çavşır ağacının kökü, loğusa otu (*ez-zerâvend*), eğir otu (*el-vecc*), burçak unu, kendir ve bal, Makhairion olarak isimlendirilen merhem ve İsis olarak isimlendirilen merhemdir. Bundan sonra son aşamada yara, haşkerîşe olarak isimlendirilen yanmış kabuk düştükten sonra et meydana getiren ilaçlarla tedavi edilir.

15 Eğer söz konusu organ kendisinde çürümenin hızlı olduğu organlardan ise bunun, daha önce açıkladığımız üzere kesildikten sonra yalnızca kurutucu ilaçlarla tedavi edilmesi yeterlidir.

Ancak organın harareti azalmışsa ve henüz tamamen sönmeyip aksine tamamen sönmeye yüz tutmuşsa bu hastalığa Yunancada *kangren* denir. Bu- 20 nun tedavisi öncelikle neşter ile derin bir şekilde yarılarak ve kan akmasına izin verilerek söz konusu yerden tahliye ile yapılır. Bundan sonra kangren, çürüklüğün meydana gelmesini engelleyen bazı şeylerin organın üzerine konulmasıyla tedavi edilir.

Eğer beden yumuşak, narin ve zayıf ise veya beyaz, eti az çocukların 25 bedeni ise, banyo alışkanlığı varsa ve sürekli egzersiz yapmıyorsa bu durumda kangrenin, yumuşatıcı ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir. Bunun örneği, sekencebîn ile birlikte burçak unudur. Eğer burçak unu bulmak mümkün değilse sekencebîn ve tuz ile birlikte bakla unu kullanılabilir. Eğer beden, sürekli yorulan erkeklerin bedenlerinden sert ve güçlü bir beden ise bunun 30 tedavisinde kuvveti fazla olan ilaçlar kullan. Bunun örneği, Polyeides, Paison'a ve Musa'ya nispet edilen tabletlerdir.¹

1 Galenos, *Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, s. 234'te bulunan dipnot.

ولا نبالي إن كان هذا الدواء من الأدوية التي إنما تقلع هذه القشرة بتفتيحه للموضع، أو كان إنما يقلعها بأن يقشرها^١ عنه. والأدوية التي تفعل ذلك كثيرة، فمنها الدواء المعروف بدواء الرأس^٢، وهو دواء يقع فيه إيرسا وزرواند ودقيق الكرستنة وكندر ودقيق^٣ الكندر، ومنها الضماد المتخذ من الخبز أو من دقيق الشعير المطبوخ بالماء والزيت، ومنها الدواء المسمى ططرقماني^٤، وهو المركب من أربعة أدوية، والدواء المسمى ماقادونيون، ومنها الخبز مع الكرفس، أو مع الباذروج، والإيرسا مع العسل^٥، ومنها أصل^٦ شجرة الجاوشير، والزراوند، والوج^٧، ودقيق الكرستنة مع العسل والكندر، والمرهم المسمى ماخرين، والمرهم المسمى أنيقلس^٨. ثم يُداوى في آخر الأمر بدواء يُنبت اللحم من بعد سقوط القشرة المحترقة التي تسمى الخشكريشة^٩. وإن لم يكن العضو من الأعضاء التي تسرع إليها العفونة، فحسبه أن يُداوى من بعد القطع بالأدوية المجففة فقط، مثل هذه التي^{١٠} وصفناها.

وأما إن كانت حرارة العضو قد خمدت ولم تطفأ بعد، لكنها في الطريق المؤدي إلى الإطفاء في الغاية، وهذه العلة يقال لها باليونانية غانغرانا. ومداواتها تكون أولاً باستفراغ الدم من ذلك العضو بأن يشرط شرطاً غائراً، وأن يُترك دمه يجري. ثم يُداوى بعد ذلك بأن يوضع على العضو بعض ما يمنع من حدوث العفونة.

فإن كان البدن ليتاً ناعماً ضعيفاً، أو كان من أبدان الصبيان أبيض رخص اللحم معتاداً للاستحمام، غير متعاهد هذه الرياضة، فينبغي أن يُداوى بأدوية ليّنة، بمنزلة دقيق الكرستنة مع السكنجبين. وإن لم يُقدّر على دقيق الكرستنة فدقيق الباقلاء مع الملح والسكنجبين. وإن كان البدن صلباً قوياً من أبدان الرجال كثير التعب، فاستعمل في مداواتها الأدوية التي لها فضل قوة، بمنزلة الأقراص المنسوبة إلى فولدانس، والأقراص المنسوبة إلى فاسين، والمنسوبة إلى موسى^{١١}.

٩ ب: خشكريشة.
١٠ أ: الذي.
١١ أ: موشا.

٥ أ: مع ماء العسل.
٦ ب: أصول.
٧ ب: والوخ.
٨ ب: أسنس.

١ ب: يقلعها بقشرها.
٢ ب: المعروف به والرأس.
٣ ب: ودقاق.
٤ ب: ططرقماني.

Kara safra, karaciğer kara safra meydana getirdiğinde çoğalır. Yani karaciğerin harareti ve kuruluğu arttığında bu sebeple kan yanar, kurur ve yoğunlaşır. Yine kara safra gıdalar, koyu ve kötü hıltlar meydana getirdiğinde çoğalır. Dalak zayıftır ve bundan dolayı, karaciğerde ortaya çıkan kara safranın tümünü çekme konusunda acizdir. Kara safra damarlarda çoğaldığı zaman bazen orada kalabilir. Bundan sonra bu, şerefli olmayan süfli organlara gönderilir. Böylece *varis* olarak isimlendirilen hastalık meydana gelir ki bu bacaklardaki damarların genişlemesi ve en bakımından artmasıdır. Bazen de kara safra, tabiatın defetmesi ile damarlardan çıkabilir. Eğer kara safra damarlardan beden dışına çıkarsa bundan dolayı, makattaki damar ağzlarında açılma meydana gelir ve buradan akan kan, memeden sağılan süt gibi akar. Bu hastalık *hemoroit* olarak isimlendirilir. Eğer safra, damarlardan beden içine doğru akarsa ve eğer bir organda toplanırsa bundan, kanser (seretân)¹ cinsinden sert bir şişlik meydana gelir. Eğer bunlar tüm beden zahirinde/dışında çoğalırsa bundan, cüzzam meydana gelir.

Bazen de kara safranın bir kısmı damarlardan çıkar ve bir kısmı ise orada kalır. Böyle olduğu zaman orada kanser (seretân) meydana gelir. Böylece söz konusu yer, damarlardan çıkan şeyin orada toplanması sebebiyle şişer. Damarlarda kalan kısım sebebiyle şişmiş yerin kenarındaki damarlar şişer ve yengeç ayaklarına benzer bir şey meydana gelir. Bundan dolayı söz konusu hastalık kanser (seretân) olarak isimlendirilir.

Kara safra iki türdür. Bunlardan biri kan posasına ve artığına benzer. Diğeri ise sarı safranın yanmasından dolayı meydana gelir. Birinci türün kötülüğü, pislği ve şerri diğerinden daha azdır. Bundan da yumuşak ve sakın olan kanser ve cüzzam meydana gelir. Bu tür, ya bedende uzun süre kalması sebebiyle ya da karşılaştığı kuvvetli hararet sebebiyle kötü ve pis bir şeye dönüşebilir. Kara safranın ikinci türü oldukça pis ve kötüdür. Bundan meydana gelen kanser ve cüzzam, her birinin en kötüsü ve pisi olur. Bunun örneği, kendisine yara eşlik eden kanser ve organları aşındıran ve onların dökülmesine sebep olan cüzzamdır.

1 Seretân, Arapçada "yengeç" manasına gelmektedir. Bu kelime "yengece benzer çibanlar" şeklinde de anlaşılabilir.

المُرة السوداء تكثر في البدن عندما يكون الكبد من شأنها أن تولد مرة سوداء، أعني إذا كثرت وقويت حرارتها وبيسها،^١ حتى تصير بسبب ذلك تحرق^٢ الدم وتبيسه وتغلظه، ويكون الغذاء من شأنه توليد الأخلاط الغليظة الرديئة، والطحال ضعيفاً يعجز لضعفه عن اجتذاب جميع ما يتولد في الكبد من المُرة السوداء. وإذا كثرت المُرة السوداء في العروق، فربما بقيت فيها، ثم يُدفع بها إلى الأعضاء السفلية التي ليست بشريفة، فتحدث عنها^٣ هناك العلة التي يقال لها فرسوس،^٤ وهو اتساع العروق التي في الساق وتزيدها في العرض. وربما خرجت عن العروق بدفع الطبيعة لها، وإن كان خروجها عن العروق إلى خارج البدن، حدث عنها انتفاخ أفواه العروق التي في المقعدة، وسيلان الدم منها سحيباً،^٥ أي تزريقاً يشبه الاحتلاب من الثدي، وتسمى هذه العلة همورواندوس.^٦ وإن كان خروجها عن العروق إلى داخل البدن، فإنها إن حصلت في عضو واحد، أحدثت فيه وربما صلّباً من جنس السرطان. وإن انتشرت في ظاهر البدن كله أحدثت الجذام.

وربما خرج بعضها عن العروق، وبقي فيها بعضها. وإذا كان ذلك، حدث في الموضع سرطان، فيتورم الموضع بسبب ما قد صار فيه مما قد خرج عن العروق، وتتفخ عروقه من الجانبين بسبب ما قد بقي فيها، فيصير شبيهاً بأرجل السرطان، ولذلك سميت هذه العلة سرطاناً.

المُرة السوداء نوعان، أحدهما شبيه بدرديّ الدم وثقله، والآخر يتولد من احتراق المُرة الصفراء. والنوع الأول أقل رداءً وأقل خبثاً وأقل شراً، وعنه يحدث السرطان والجذام اللين الساكنين. وربما استحال هذا النوع إلى الرداء والخبث، إما بسبب^٧ طول مكثه في البدن، وإما بسبب حرارة قوية تصادفه. والنوع الثاني رديء خبيث جداً، ويحدث عنه من كل واحد من السرطان والجذام أخبثه وأردؤه، بمنزلة السرطان الذي يكون معه قرحة، والجذام الذي يكون معه تآكل الأعضاء وتساقطها.

١ ب: وسهل.

٢ أ: تحترق.

٣ ب: في.

٤ أ: فرسوس.

٥ ب: سحيباً.

٦ ب - أي تزريقاً يشبه الاحتلاب من الثدي وتسمى هذه العلة همورواندوس.

٧ ب: لسبب.

Kanser (seretân) başlangıç aşamasında olursa tedavi edilir ve geçer. Ancak bu iş kolay değildir. Bunun tedavisine ilişkin inayet hem bedenın tamamını hem de özellikle meydana geldiği organı kapsamalıdır. Bedenin tamamına ilişkin inayete gelecek olursak bu, gıdaların ıslahı ve bedenın tahliyesi ile olur. Tahliye, öncelikle ya damardan kan alınması ya da eğer hasta elli yaşını geçmeyen bir kadın ise adet kanının akıtılması ile yapılır. Kan çıkarıldıktan sonra, sık ishal ile kara safra tahliye edilir. Çünkü soğuk ve kuru olması sebebiyle kara safranın hareketi zordur. Sık bir şekilde kullanılan müşhil ilacın örneği, peynir suyu ile cin saçıdır (eftimûn- cuscuta epithimum).

Gıdaların ıslahına gelecek olursak gıdada, kaliteli kan üretme, nemli bir mizaca sahip olma, cüzlerinin ince olma ve kara safranın hırçınlığını, kötülüğünü ve hiddetini teskin etme özellikleri aranmalıdır. Bunun örneği, arpa unu, peynir suyu, ebegümece (mulûkiye), tuz çalıısı (el-kataf), Yemen baklası, kabak ve kaya balığıdır.

Kendisinde özellikle kanser meydana gelen organa ilişkin inayete gelecek olursak bu, bedenın tümü tahliye edilmeden önce ve onu tahliye anında defeden ve engelleyen ilaçlar koymandır. Söz konusu ilaçlar, defetme ve engelleme konusunda mutedil olsun. Bunun örneği, it üzümüdür. Çünkü defediciliği ve menediciliği az olan söz konusu ilaçlar kara safraya karşı etkin olamaz ve ona karşı koyamaz. Defediciliği ve menediciliği güçlü olan söz konusu ilaçlar, maddenin ince ve latif olan kısmını def eder; def edilmeyen yoğun kısmını geride bırakır. Tahliye son sınırına kadar yapıldıktan sonra çözücü ilaçlar koy. Bu ilaçlar da çözme konusunda mutedil olsun. Bunun örneği, bakırın arındırıldığı yerde toplanan dumandan/oksitten yapılan ilaç ve Galen'e nispet edilen demir oksitten yapılan ilaçtır. Çünkü çözücülüğü az olan ilaçlar, kara safraya karşı etkin olamaz ve ona karşı koyamaz. Çözücülüğü güçlü olan ilaçlar, maddenin ince olan kısmını yok eder; yok edilemeyen ve çözülemeyen kalın kısmını geride bırakır.

Eğer kanser artmıssa ve büyümüşse bunun, ilaçlarla tedavi edilerek geçmesi mümkün olmaz. Ancak müşhil ilaçlarla ve mutedil, nemli ve kaliteli kan üreten gıda ile bunun tedavisinde ısrar olunursa, hastalık durur ve artmaz.

السرطان إن كان في أول ابتدائه فهو يُداوى ويبرأ، ولكن ليس ذلك فيه يسهل. ومداواته تكون بالعناية بأمر جملة البدن، وبالعناية بأمر العضو الذي هو فيه خاصّة. أما العناية بأمر جملة البدن، فباستفراغه وبإصلاح^١ غذائه^٢. والاستفراغ ينبغي أن يكون أولاً بإخراج الدم إما بفصد العرق، وإما بإدراغ الطمث إن كانت العلة بامرأة لم تجاوز الخمسين. ثم^٣ بعد إخراج الدم، بإخراج المُرّة السوداء بالإسهال المتوالي. فإنّ السوداء عسرة الحركة، بسبب^٤ برودتها ويسهها. وليكن الدواء المسهل الذي توالى أخذه، بمنزلة الأفيثيمون^٥ مع ماء العجين.

وأما إصلاح الغذاء، فينبغي أن يتحرى فيه أن يكون الغذاء يولد دمًا جيدًا، ويكون رطب المزاج، لطيف الأجزاء، مسكّنًا لحدة السوداء ورداءتها وسبعيتها^٦، بمنزلة كشك الشعير، وماء العجين، والملوكية، والقطف، والبقلة اليمانية، والقرع، والسّمك الرضاضي.

وأما العناية بأمر العضو الذي يحدث به السرطان خاصّة^٧، فهي^٨ أن تضع عليه قبل استفراغك لجملة^٩ البدن وفي وقت استفراغك له أدوية من شأنها أن تمنع وتدفع. ولتكن معتدلة في ذلك، وذلك بمنزلة عنب الثعلب. وذلك أنّ الأدوية القليلة الدفع والمنع لا تقوى على المُرّة السوداء ولا تطيقها، والأدوية القوية^{١٠} المنع والدفع تدفع عن العضو ما هو من المادة لطيف رقيق، وتخلّف فيه الغليظ الذي لا يندفع بعد ذلك. ثم تضع عليه بعد أن تستقصي الاستفراغ أدوية تحلل، ولتكن هذه أيضًا معتدلة التحليل، بمنزلة الدواء المتّخذ من الدخان الذي يجتمع في البيوت^{١١} التي يصفى فيها النحاس، والدواء المتّخذ بالقلقطار المنسوب إلى جالينوس. وذلك أنّ الأدوية القليلة التحليل لا تطيق المُرّة السوداء، ولا تقوى عليها، والأدوية القوية^{١٢} التحليل تفني من المادة لطيفها، وتخلّف غليظها الذي لا يفنى^{١٣} بعد ذلك ولا يتحلل.

وأما إن كان السرطان قد تزيّد وعظم، فبرؤه بالمداواة بالأدوية أمر لا يكون، ولكنه يقف ولا يتزيّد إذا ألحّ عليه بالأدوية المسهلة، وبالغذاء المولد للدم الجيد الرطب المعتدل.

١ ب - و.	٦ أ ج: الأفيثيمون.	١١ ب: القليلة.
٢ أ: غذاء.	٧ أ ج: وسعيتها.	١٢ ب: اللبوب.
٣ ب - ثم.	٨ ب - خاصّة.	١٣ ب: القليلة.
٤ ب: إخراج.	٩ ب: فهُو.	١٤ ب: ينفش.
٥ ب: لسبب.	١٠ أ ج: بجملة.	

Demir¹ ile tedavinin zor olduğu görülebilir. Şöyle ki ihtiyaç, hastalığın meydana geldiği organın hepsini kesmeye sevk ediyor. Bu durumu, üç kötü/ tehlikeli özellik takip edebilir. Birincisi, eğer organda büyük atar veya atmayan damarlar varsa ve bunu kesersen bu durumda kan, hiçbir şeyin kendisini durduramayacağı şekilde akar. İkincisi biz, söz konusu damarları -özellikle atardamarları- bağlarsak, söz konusu damarın bağlı olduğu önemi büyük organlarda bir hasar meydana gelir. Üçüncüsü biz, söz konusu organı keserek, eğer kesilen yer önemi büyük bir organa yakın ise, temeline ulaşana kadar kesilen organın kökünü dağlamamız mümkün olmaz.

Kara safra, deri tarafına doğru itilirse bu, cüzzam meydana getirir. Kara safra ya kan posasından ve kalıntısından ya da safranın yanmasından dolayı olur. Eğer kara safra kan posası ve kalıntısından olursa bu, kötülüğü diğerinden daha az olan bir cüzzam meydana getirir. Bu da organların düşmesi ve aşınmasının eşlik etmediği cüzzamdır. Fakat bu cüzzamda ya sadece bir kararına ya da sertleşmiş bir fazlalık ortaya çıkar. Eğer kara safra, safranın yanmasından dolayı olursa bu, organların düşmesini ve aşınmasını meydana getirir. Yine bu hastalık yani cüzzam, kan çıkarma ve kara safrayı tahliye eden sık ishal yapan ilaçlarla, kaliteli ve nemli kan üreten gıdalarla -ki eğer organlarda aşınma söz konusu ise gıdalar, kaliteli ve nemli kan üretmekle birlikte söndürücü de olmalıdır- ve yılan eti yemek, panzehir içmek gibi söz konusu maddeyi yok eden şeylerle tedavi edilir.

Bedende meydana gelen diğer şişliklerden bazıları balgamdan, bazıları ise sulu rutubetten dolayı olur. Balgamdan dolayı meydana gelen şişlikler ise oldukça fazladır. Balgamdan dolayı meydana gelen şişliklerden bazıları *melifera* olarak isimlendirilir ve bunun anlamı da balımsıdır (el-aselî). Bu, içinde bala benzeyen bir rutubet olan küçük çıbandır (apsedir). Bu küçük çıban ince çürümüş balgamdan meydana gelir. Bunun tedavisinde şu üç şey amaçlanır: Çözmek, çürütmek ve kesmek. Balgamdan dolayı meydana gelen şişliklerden bazıları *aporoma* olarak isimlendirilir ki bunun anlamı el-erdehâlicîdir.² Bu da söz konusu yerde erdehâlicîye benzeyen bir rutubetin olduğu küçük çıbandır. Bu şişlik, kuruluğun ve yoğunluğun galip geldiği balgamdan kaynaklanır. Bunun tedavisinde çürütme ve kesme olmak üzere iki şey amaçlanır.

1 Bu kelime ile maksat kesici ve delici aletlerdir.

2 Farsça bir kelime olup un ve tere yağdan yapılan bir tatlı. Burada kastedilen şey, balgamdan dolayı meydana gelen veremin söz konusu tatlı kıvamında olmasıdır.

وأما العلاج بالحديد فربما يُرى على أنّ ذلك عسر جداً، وذاك أنّ الحاجة تدعو إلى قطع جميع العضو الذي به^١ هذه العلة، وهذا شيء يتبعه ثلاث خصال رديئة. الواحدة أنّه إن كان في العضو عروق كبار ضوارب أو غير ضوارب فقطعت^٢، انبثق الدم انبثاقاً لا يحبسه شيء. والثانية أنّا إن^٣ ربطنا هذه العروق، وخاصة إن كانت ضوارب، نال الأعضاء الشريفة بمشاركتها لهذه العروق الضوارب في الألم^٤ آفة. والثالثة أنّا إذا قطعنا العضو، لم يمكننا أن نكوي أصله حتى يبلغ إلى أساسه، إن اتفق أن يكون بالقرب من ذلك الموضع عضو شريف.

إنّ دُفِعَت المُرّة السوداء إلى ناحية الجلد، أحدثت الجذام. وهذه المُرّة السوداء إما أن تكون من درديّ الدم وثقله، وإما أن تكون من احتراق المُرّة الصفراء. وإن^٥ كانت من درديّ الدم وثقله، أحدثت جذاماً أقل رداءة من غيره، وهو الجذام الذي لا يكون معه تآكل، ولا تساقط الأعضاء، لكن إما أن يظهر فيها سوداء فقط، وإما أن يصير فيها زوائد متحجرة. وإن كانت من احتراق الصفراء أحدثت تآكلاً وتساقط الأعضاء، وهذه العلة أيضاً أعني الجذام، تُداوى بالاستفراغ بإخراج الدم، وبالإسهال المتوالي بالأدوية التي تُخرج السوداء، وبالأدوية وبالغذية المولدة للدم الجيد الرطب.^٦ وإن كان هناك تآكل كان الغذاء مع ذلك مطفئاً، وبالأشياء التي تفتى المادة،^٧ مثل أكل لحوم الأفاعي وشرب الترياق.^٨

سائر^٩ الأورام الحادثة في البدن، منها ما يحدث عن البلغم، ومنها ما يحدث عن الرطوبة المائية. أما الأورام الحادثة عن البلغم فكثيرة، منها الورم المسمى ماليفيروس، وتفسيره العسلي، وهو الدبيلة التي تكون فيها رطوبة شبيهة بالعسل، فإنّ هذه تحدث عن بلغم متعفن رقيق. والغرض في مداواة هذا ثلاثة أشياء، وهي التحليل، والتعفين، والقطع. ومنها الورم المسمى أباروما، وتفسيره الأردهالجي، وهو الدبيلة التي تكون فيها رطوبة شبيهة بالأردهالج، وهذا يحدث عن بلغم اليبس والغلظ عليه أغلب.

١١ أ ج: بالمادة.
١٢ أ ج: الترياق الأكبر.
١٣ أ ج: وسائر.

٦ ب - المرة.
٧ ب: فإن.
٨ ب: فهذه.
٩ ب - والأدوية.
١٠ أ ج - الرطب.

١ ب - به.
٢ ب - فقطعت.
٣ ب: إذا.
٤ ب: ألم.
٥ ب: إذا.

Balgamdan dolayı meydana gelen şişliklerden bazılarına *statoma* denir ki bunun anlamı, iç yağdır.¹ Bu şişlik, içinde yağa benzeyen bir şey olan ap-sedir. Bu da kalın balgamdan meydana gelir. Bunun tedavisinde tek bir şey amaçlanır. Çünkü bu şişlik çürümez ve çözülmez, sadece kesilir.

5 Balgamdan dolayı meydana gelen şişliklerden bazıları sıraca hastalığıdır. Bu şişlikler, yumuşak ette pıhtılaştığında oldukça sertleşmiş ve yoğunlaşmış rutubetli bir balgamdan kaynaklanır. Sıraca hastalığının başlangıçtaki durumu, flegmon diye adlandırılan şişliğin durumuna yakın ise bunun, açıcı ilaçlarla tedavi edilmesi gerekir. Skirus olarak isimlendirilen sert şişliğin du-
10 rumuna daha yakın ise bunun, gevşetici ve çözücü şeylerle tedavi edilmesi gerekir. Sıraca hastalığı son aşamasına geldiyse bunun, çürütme ve çözme ile tedavi edilmesi gerekir.

Sulu rutubetten kaynaklanan şişliklere gelecek olursak bunun örneği, tulum (*ez-zıkkî*) olarak bilinen karın boşluğunda sıvı toplanması ve kürün
15 (*el-karvu*) olarak bilinen testislerde toplanan sudan meydana gelen sıvı toplanmasıdır. Tulum benzeyen su toplanmasının tedavisinde şu üç şey amaçlanır: Birincisi karaciğerin sertliğinin tedavisi. İkincisi, karında toplanan suyu çözmek. Üçüncüsü delmekle söz konusu suyu tahliye etmek. Kürün (*el-karvu*) olarak bilinen üreme organlarında toplanan sıvının tedavisinde
20 şu iki şey amaçlanır: Birincisi çözmek, diğeri ise söz konusu suyu demir tedavisi ile tahliye etmektir.

Yakıcı ve çürütücü ilaçlar bir tür altında toplanır. Ancak yakıcı olan ilaçlar daha güçlü ve daha kalın, çürütücü olan ilaçlar ise kuvvet bakımından az ve incedir.

25 Galen'in *Glaukon'a* adlı kitabın ikinci makalesinin derlemesi tamamlandı.
Bu, kitabın tamamıdır.

Hamd Allah'adır. Allah bize yeter. O ne güzel vekildir.

1 Râzî, *el-hâvi fi't-tıbb*. Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye. Beyrut. C. 4. s. 43.

والغرض في مداواته شيئان، وهما التعفين، والقطع. ومنها الورم الذي يقال له سطاطوما، وتفسيره الشحمي، وهو الدبيلة التي يكون فيها شيء شبيه بالشحم، وهذا أيضاً يحدث عن بلغم غليظ. والغرض في مداواته غرض واحد، وذلك أنه لا يتعفن ولا ينحل، لكن يُقَطَّع فقط.

ومنها الخنازير، وهي أورام تحدث عن بلغم رطب، قد غلظ كثيراً وصلب عندما تختثر في اللحم الرخو. والخنازير إن كانت في أول أمرها قريبة في حالها من حال الورم المسمى فلغموني، فينبغي أن تُداوى بالأدوية المُفْتَحَّة^١. وإن كانت إلى حال الورم الصلب^٢ المسمى سقيروس أقرب، فينبغي أن يُداوى بالأشياء المليئة والمحللة. وأما في آخر الأمر، فينبغي أن تُداوى الخنازير بالتعفين والتحليل.

وأما الأورام الحادثة عن الرطوبة المائية، فهي بمنزلة الاستسقاء المعروف بالزقي، والقرو الحادث عن الماء المجتمع في الأنثيين. والغرض في مداواة الاستسقاء الزقي ثلاثة أشياء. أحدها مداواة صلابة الكبد، والثاني تحليل ما قد اجتمع في البطن من الماء، والثالث استفراغ ذلك الماء بالثقب عنه. وأما قرو الماء، فالغرض في مداواته شيئان، أحدهما التحليل، والآخر استفراغ ذلك الماء بعلاج الحديد.

الدواء المحرق والدواء المعقن يجمعهما نوع واحد، إلا أن المحرق أقوى وأغلظ، والمعقن أقل قوة وألطف.

تمت جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس إلى أغلوقن

وهي تمام الكتاب

والحمد لله رب العالمين، وحسبنا الله ونعم الوكيل.^٣

١ أ ج: المنضجة.

٢ أ ج - الصلب.

٣ ب: تم جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس إلى أغلوقن والحمد لله شكراً على ذلك.

V. GALEN'İN "HİPPOKRATES'E GÖRE UNSURLAR ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

Rabbim kolaylaştır!

5 **Galen'in *Hippokrates'e Göre Unsurlar Üzerine* Adlı Kitâbına
İskenderiyeli Şârihler'in Derlemesinin Başlangıcı
Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin!**

Unsurların cinsleri üç tanedir. Bunlardan biri, bütünüyle mürekkep
cisimleri kapsayan uzak unsurlardır. Bunlar, ateş, hava, su ve topraktır.
10 Unsurlardan biri kendisinde kan bulunan canlıların bedenlerine özgü ya-
kın unsurlardır. Bunlar dört hıldır yani kan, balgam, sarı safra ve kara
safradır. Unsurlardan diğeri olabilecek en yakın unsurlardır. Bunlar, canlı
türlerinden her bir türün bedenine özgü olan organlar yani benzer parçalı
organlardır. Bunun örneği, iç yağı, et, boynuzlar, dişler, el-hımemu¹ ve
15 pençelerdir.

Unsur, kendisine unsur olduğu şeyin basit-müfret parçasıdır. Ba-
sit-müfret şey iki şekilde olur. Birincisi duyum bakımından, diğeri ise
tabiat bakımındandır. Duyum bakımından basit-müfret olanın örneği,
sinir ve kemiktir. Zira bunlar, duyum bakımından basit-müfret olsa da
20 tabiat bakımından ateş, hava, su ve topraktan mürekkeptirler. Tabiat ba-
kımından basit-müfret unsura gelecek olursak -ki bu, hakiki manada ba-
sittir- bunun örneği, ateş, hava, su ve topraktır. Çünkü bu unsurlara dair
bilgimiz, duysal bilgi ile değil aksine aklî bilgi yoluyla elde edilir.

İnsanlar, unsurlar konusundaki görüşler hususunda ihtilaf etmişler-
25 dir. İnsanlardan bazıları unsurun tek olduğunu, bazıları ise birden çok
olduğunu söylemiştir. Unsurun tek olduğunu söyleyenlerden bazıları,
onun hareketsiz olduğunu, bazıları ise onun hareket ettiğini söylemiştir.

1 Söz konusu kelime tespit edilememiştir.

جوامع كتاب جالينوس في العناصر بحسب رأي أبقراط

بسم الله الرحمن الرحيم

رَبِّ يَسِّر

مبدأ جوامع كتاب جالينوس في العناصر بحسب رأي أبقراط

ترجمة حنين بن إسحق، رحمه الله^١

أجناس العناصر ثلاثة. فمنها عناصر بعيدة تعمّ جميع^٢ الأجسام المركبة كلّها، وهي النار والهواء والماء والأرض. ومنها قريبة تخصّ أبدان الحيوان الذي له دم، وهي الأخلاط الأربعة،^٣ أعني الدم والبلغم والمُرّة الصفراء والمُرّة السوداء. ومنها أقرب ما يكون، وهي الأعضاء^٤ التي بدن كلّ نوع من أنواع الحيوان مخصوص بها،^٥ أعني الأعضاء^٦ المتشابهة الأجزاء، بمنزلة الشحم واللحم والقرون والأنياب والحمم^٧ والمخاليب.

العنصر هو جزء مفرد بسيط للشيء^٨ الذي هو عنصر له، والشيء المفرد البسيط على وجهين. أحدهما عند الحسّ، والآخر عند الطبيعة. والبسيط المفرد عند الحسّ بمنزلة العصبية والعظم، فإنّ هذه وإن كانت عند الحسّ بسيطة مفردة، إلّا أنّها في طبيعتها مركّبة من النار والهواء والماء والأرض. فأما^٩ البسيط المفرد عند الطبيعة، وهو البسيط الحق، فهو بمنزلة النار والهواء والماء والأرض، لأنّ هذه ليس علمنا بأنّها عناصر علمًا حسيًّا، بل علم عقليّ.

قد^{١٠} اختلف الناس في الكلام في العناصر، فمنهم من قال: إنّ العنصر واحد، ومنهم من قال: إنّ العنصر أكثر من واحد. والذين قالوا: إنّ العنصر واحد، منهم من قال: إنّ غير متحرك، ومنهم من قال: إنّه متحرك. والذين قالوا: إنّ غير^{١١} متحرك،

١ ب: بسم الله الرحمن الرحيم.
٢ ب - جميع.
٣ ب: وهو الأربعة الأخلاط.
٤ ب - المرة.
٥ أ ج: وهي الأعضاء المتشابهة الأجزاء.
٦ ب: منها بشيء.
٧ ب - الأعضاء.
٨ أ: الجمم.
٩ أ ج: الشيء.
١٠ ب: وإما.
١١ ب: وقد.
١٢ أ - قالوا.
١٣ ب - غير.

Unsurun, hareketsiz olduğunu söyleyenlerden Parmenides¹ gibi bazıları, unsurun sonlu olduğunu, Melissus² gibi bazıları ise unsurun sonsuz olduğunu ifade etmiştir. Unsurun hareket ettiğini söyleyenlere gelecek olursak bunlardan bazısı söz konusu tek unsurun su olduğunu söylemiştir. Bunu söyleyenler Thales³ ve Hippon'dur.⁴ Bazıları söz konusu tek unsurun hava olduğunu söylemiştir. Bunu söyleyenler Aneximenes⁵ ve Diogenes'tir.⁶ Bazıları ateş olduğunu söylemiştir. Bunu söyleyenler Heraklitos⁷ ve Hippiasus'tur.⁸ Bazıları ise toprak olduğunu söylemiştir. Bunu söyleyen Xenophanes'tir.⁹

Unsurların çok olduğunu söyleyenlere gelecek olursak bunlardan bazısı, onun sayı bakımından sonlu olduğunu, bazıları ise sayı bakımından sonsuz olduğunu söylemiştir. Unsurların sayı bakımından sonlu olduğunu söyleyenlerden bazıları onun iki tane, bazıları üç tane, bazıları ise dört tane olduğunu söylemiştir. Unsurların iki tane olduğunu söyleyenlerden biri, Empedokles'tir.¹⁰ Çünkü o, unsurların altı tane olduğunu iddia etse de bunlardan iki tanesinin yani aşk ve mücadelenin unsur olmayıp asıl ve ilke olduğunu söyler. Geriye kalan dört tanesi hakkında o, bunlardan bir tanesinin sıcak -ki bu ateştir-, diğer üç tanesinin ise soğuk olduğunu ifade eder. Dolayısıyla zorunlu olarak Empedokles, söz konusu dört unsuru bir araya getirip iki unsur olduğu neticesini çıkarıyor. Unsurların üç tane olduğunu söyleyenlere gelecek olursak bunlardan biri Chioslu İon'dur.¹¹ İon, bunların toprak, su ve ateş olduğunu iddia etmiştir. Unsurların dört tane olduğunu söyleyenlere gelecek olursak bunlardan biri Hippokrates'tir. Nitekim Hippokrates bunların, ateş, hava, su ve toprak olduğunu ifade etmiştir.

Unsurların sayı bakımından sonsuz olduğunu söyleyenlere gelecek olursak bunlardan bazısı unsurların, parçaları benzer cisimler olduğunu söylemiştir. Bunun örneği Anaxagoras'ın¹² görüşüdür. Bazısı, unsurların bölünmeyen cüzler (atom) olduğunu söylemiştir. Bu kişilerden biri

1 MÖ. Beşinci yüzyılda yaşamış Elea ekolüne mensup düşünür.

2 Samoslu Melissus ya da Elealı Melissus olarak bilinen düşünür MÖ. 490-430 yılları arasında yaşamış Elea ekolüne mensuptur.

3 MÖ. 626-545 yılları arasında yaşamış Miletli matematikçi ve düşünür.

4 Hippon, MÖ. Beşinci yüzyılda yaşamış düşünür.

5 MÖ. 586-526 yılları arasında Milet'te yaşamış filozof.

6 MÖ. 412-323 yılları arasında Sinop'ta yaşamış düşünür.

7 535-475 yılları arasında Efes'te yaşamış düşünür.

8 MÖ. Beşinci yüzyılda yaşamış düşünür.

9 MÖ. 570-478 yılları arasında yaşamış düşünür.

10 MÖ. 494-434 yılları arasında yaşamış düşünür.

11 MÖ. 490-420 yılları arasında yaşamış düşünür.

12 MÖ. 500-428 yılları arasında yaşamış düşünür.

منهم من قال: إنَّه متناهٍ، بمنزلة قول بارميندس،^١ ومنهم من قال: إنَّه غير متناه، بمنزلة قول^٢ مالمس. وأما الذين^٣ قالوا: إنَّه متحرك، فمنهم من قال: إنَّ هذا العنصر الواحد الماء، وممن قال ذلك ثاليس^٤ وإيبن. ومنهم من قال: إنَّه الهواء، وممن قال ذلك أناكسمانس^٥ وديوجانس^٦. ومنهم من قال: إنَّه النار، وممن قال ذلك إيراقليدس وإيباسس.^٧ ومنهم من قال: إنَّه الأرض، وممن قال ذلك كسانوفانس.^٨

فأما الذين قالوا: إنَّ العناصر كثيرة، فمنهم من قال: إنَّها متناهية العدد، ومنهم من قال: إنَّه لا نهاية لعدددها. والذين قالوا: إنَّها متناهية العدد، منهم^٩ من قال: إنَّها اثنان، ومنهم من قال: إنَّها ثلاثة، ومنهم من قال: إنَّها أربعة. والذين قالوا: إنَّها اثنان، منهم أمبدقلس،^{١٠} فإنَّ هذا وإن كان يزعم أنَّ العناصر ستة، فإنَّه يقول: إنَّ اثنين منها إنَّما هي أصول ورؤوس وليست بعناصر، أعني الغلبة والمحبة. ويقول في الأربعة الباقية إنَّ واحداً منها وهو النار^{١١} حار، وثلاثة باردة. فيجب من ذلك أن يكون يجمع العناصر الأربعة ويحصِّلها في اثنين. وأما الذين قالوا: إنَّها ثلاثة، فمنهم^{١٢} إيون^{١٣} المنسوب إلى كيوس، فإنَّ هذا زعم أنَّ العناصر هي الأرض والماء والنار. وأما الذين قالوا: إنَّها أربعة، فمنهم أبقراط، فإنَّ هذا قال: إنَّ العناصر هي النار والهواء والماء والأرض.

وأما الذين قالوا: إنَّ العناصر غير متناهية العدد، فمنهم من قال: إنَّها أجسام متشابهة الأجزاء، بمنزلة قول أناكساغورس،^{١٤} ومنهم من قال: إنَّها أجسام لا تتجزأ،^{١٥} ومن هؤلاء

١ ج: مارمسلس.
٢ ب - ومنهم من قال إنه غير متناه بمنزلة قول.
٣ ب: أ: الذي، وإما قول الذين.
٤ أ ج: ثالسلس.
٥ أ ج: أناكسمالس.
٦ أ ج: ديوحالس.
٧ أ ج: إيبناسس.
٨ أ ج: كسايرفيسس، ب: بارامامسدس.
٩ أ ج: فمنهم.
١٠ أ ج: أمبدقلس، ب: أمندقليس.
١١ ب - وهو النار.
١٢ ب: فمنهما.
١٣ أ ج: إنون.
١٤ أ ج: أن كساغورس.
١٥ ب: لا تتحرك.

atomların parçalanmadığını ve bölünmediğini iddia eden Epiküros'tur.¹ Diğeri, atomların birleşmediğini ve bitişmediğini iddia eden Asclepiades'tir. Diğeri de unsurların, cüzleri olmayan cisimler olduğunu belirten Leucippus'dur.²

5 Temel ilke ile unsur arasında fark şudur: Unsur, unsuru olduğu şeyin cüzlerinin basit parçasıdır. Unsur, unsuru olduğu şeyde kesinlikle bilkuvve mevcuttur. İlkenin yani asıl ve mebdein, ilkesi olduğu şeyde bulunması kesinlikle zorunlu değildir. Bunun örneği, dumanın, odunda mevcut olmasıdır. İlke, -her ne kadar onunla sabit ve kaim olsa da- ilkesi olduğu şeyin
10 kesinlikle bir parçası değildir. Bunun örneği, heyula ve türdür. Heyula ve türün ikisi de cisimden bir cüz değildir. Çünkü bu ikisi, cismin bir parçası olmayıp bunlar cisim değildir. Cisim olmayan bir şeyin cismin parçası olması, kabul edilemez kötü bir görüştür.

Şeylerin ilkeleri ve asılları konusunda görüş beyan edenlerden bazıları, ilkenin tek, bazıları ise çok olduğunu ifade etmişlerdir. İlkenin tek olduğunu söyleyenlerden bazıları Demokritos³ ve Leucippus'un belirttiği üzere bunun tür bakımından tek olduğunu; bazıları ise Parmenides ve Melissus'un⁴ belirttiği üzere bunun sayı bakımından tek olduğunu dile getirmiştir. İlkelerin çok olduğunu söyleyenlere gelecek olursak bunlardan bazıları, Stoalılar gibi
20 ilkelerin yüce ve aziz Tanrı ve heyula olmak üzere iki tane olduğunu, bazıları Sokrates'in dediği üzere tür, heyula ve yokluk olmak üzere üç tane; bazıları Aristoteles'in dediği üzere yüce ve aziz Tanrı, tür, heyula ve yokluk olmak üzere dört tane olduğunu; bazıları Empedokles'in dediği üzere dört unsur ile aşk ve mücadele olmak üzere altı tane olduğunu; bazıları Pisagorcuların dediği
25 üzere on tane olduğunu dile getirmiştir.

Unsurların çok olduğunu söyleyenlerden bazıları Demokritos'un görüşünde olduğu gibi unsurların sayı bakımından çok olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşün mensupları, söz konusu unsurlardan oluşan cisimlerin; bu unsurların şekillerinin, konumlarının ve zıtlıklarının sebebiyle muhalif olduğunu iddia etmişlerdir. Şekil bakımından oluşan farklılığa gelecek olursak
30

1 MÖ. 341-270 yılları arasında yaşamış düşünür.

2 MÖ. Beşinci yüzyılda yaşamış düşünür.

3 MÖ. 460-370 yılları arasında yaşamış düşünür.

4 MÖ. Beşinci yüzyılda yaşamış düşünür.

أبيقورس،^١ وهو يزعم أنها لا تنقطع ولا تنقسم. ومنهم أسقليبيادس، وهو يزعم أنها لا تتصل ولا تلتحم. ومنهم لوقيفس،^٢ وهو يزعم أنها أجسام ليس لها أجزاء.

الفرق^٣ بين العنصر والرأس الذي هو الأصل، أن العنصر جزء بسيط من أجزاء الشيء الذي هو عنصره، والعنصر لا محالة موجود فيما هو عنصره بالقوة. والرأس أعني الأصل والمبدأ، ليس يجب أن يكون لا محالة موجوداً في الشيء الذي هو رأسه، من ذلك أن البخار ليس هو موجود في الخشب. والرأس لا محالة ليس هو جزء مما هو له رأس، ولو أنه كان به قوامه وثباته، بمنزلة الهيولى والنوع، فإن هذين ليس هما جزأين من الجسم، وذلك أنهما ليسا بجسم،^٤ فأَنْ يكون شيء ليس هو جسمًا^٥ جزءًا من الجسم، فإن ذلك منكر شنيع.

الذين تكلموا في رؤوس الأشياء وأصولها، منهم من قال: إن الرأس واحد، ومنهم من قال: إنها كثيرة. والذين قالوا إن الرأس واحد، منهم من قال: إنه واحد في النوع، على ما قال ديمقريطس ولوقيس، ومنهم من قال: إنه واحد في العدد، على ما قال بارامانيدس^٦ ومالسس. فأما الذين قالوا: إن الرؤوس كثيرة، فمنهم من قال: إنها اثنان، الله تبارك وتعالى، والهيولى، بمنزلة أصحاب الزواق،^٧ ومنهم من قال: إنها ثلاثة؛ النوع والهيولى والعدم، على ما قال^٨ سقراطيس. ومنهم من قال: إنها أربعة؛ الله تبارك وتعالى، والنوع، والهيولى، والعدم، على ما قال أرسطاطاليس. ومنهم من قال: إنها ستة؛ الأربعة العناصر، والغلبة والمحبة، على ما قال أنبذقليس،^٩ ومنهم من قال: إنها عشرة، على ما قال أصحاب فوثاغوروس.^{١٠}

والذين^{١١} قالوا، إن العناصر كثيرة، منهم من قال: إنها كثيرة في العدد، بمنزلة قول ديمقريطس.^{١٢} وزعم أهل هذا الرأي^{١٣} أن الأجسام المتكوّنة من هذه العناصر، إنّما صارت مختلفة من قبل اختلاف هذه العناصر في أشكالها ووضعها وتضادّها. أما في الشكل،

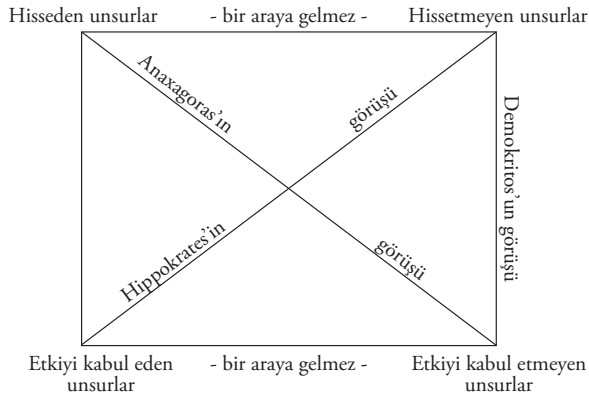
١ أ ج: أفيقورس.
٢ ب: لوفكس.
٣ ب: والفرق.
٤ أ ج: إلى.
٥ ب: ليسا هو جسم.
٦ ب - فإن يكون شيء ليس هو
٧ ب - فإن.
٨ أ ج: فارمانيدس.
٩ أ ب - الزواق.
١٠ أ - قال.
١١ أ ج: أمنادطيس.
١٢ أ ج: فوياغوروس.
١٣ أ ج - و.
١٤ ب: ديمقراطس.
١٥ ب: القول.

bu, parçalanmayan söz konusu unsurların farklılık arz etmesidir. Çünkü unsurlardan bazıları yuvarlak, bazıları ise uzamsaldır. Konum bakımından oluşan farklılığa gelecek olursak bu, unsurlardan bazılarının dikey, bazılarının ise yatay olmasıdır. Zıtlık bakımından oluşan farklılığa gelecek olursak bu, unsurlardan bazısının önce, bazısının ise sonra olmasıdır.

Unsuruların çok olduğunu söyleyenlerden bazıları, Hippokratés'in görüşünde olduğu gibi unsurların tür bakımından çok olduğunu dile getirmiştir. Bu görüşün mensupları, söz konusu unsurlardan müellef olan cisimlerin farklılığının, unsurların imtizacının farklılığından kaynaklandığını ifade etmişlerdir.

Epiküros'un görüşüne göre parçaları benzer organlarda meydana gelen hastalıklar, biri yoğunlaşma, diğeri çözülme olmak üzere iki şekildedir.

Unsuruların çok sayıda olduğunu iddia edenlerden bazıları bunların, hissetmediğini ve acı duymadığını söylemişlerdir. Bunun örneği Demokritos'un görüşüdür. Bazısı unsurların hissettiğini ve acı duyduğunu ifade etmiştir. Bunun örneği, Asclepiades'in görüşüdür. Bazısı unsurların acı duymadığını ancak hissettiğini belirtmiştir. Bunun örneği, Anaxagoras'ın görüşüdür. Bazısı unsurların hissetmediğini ancak acı duyduğunu belirtmiştir. Bunun örneği, Hippokratés'in görüşüdür. Buradaki "acı duymak (elem)" kelimesinin manası, etkileri kabul etmektir. Acı duymak, acı duymamak, hissetmek ve hissetmemenin her biri, diğeri üçü ile bir araya geldiği zaman bunların her ikisinden bir terkip ortaya çıkar. Bu terkipten bazıları şu şekilde olduğu gibi gerçekleşirken bazıları ise bu şekilde gerçekleşmez.

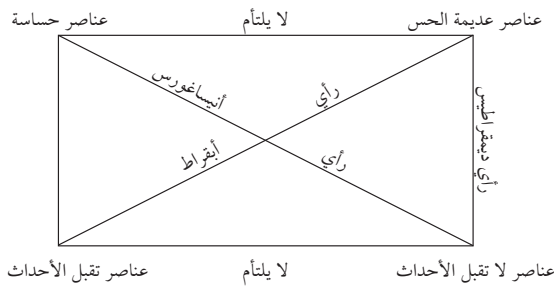

فإنّ هذه العناصر التي لا تتجزأ تختلف، لأنّ بعضها مدوّر وبعضها مطاول. وأما في الوضع، فلأنّ بعضها منتصب وبعضها مسطوح.^١ وأما في التضاد، فلأنّ بعضها مُتقدّم وبعضها مُتأخّر.

ومنهم من قال: إنّها كثيرة في النوع، بمنزلة قول بقراط. وأهل هذا القول يقولون: إنّ اختلاف هذه^٢ الأجسام التي هي مؤلفة من هذه العناصر، إنّما جاء من قِبل اختلاف مزاج هذه^٣ العناصر.

الأمراض الحادثة في الأعضاء المتشابهة الأجزاء، على رأي أفيقورس مرضان،^٤ أحدهما التكاثف، والآخر التخلخل.

الذين قالوا: إنّ العناصر كثيرة، منهم من قال: إنّها لا تحسّ ولا تألم، بمنزلة قول ديمقريطس. ومنهم من قال: إنّها تحسّ وتألم، بمنزلة قول^٥ أسقليبيادس.^٦ ومنهم من قال: إنّها لا تألم، لكنها تحسّ، بمنزلة قول أبقراط. ومعنى الألم ها هنا قبول الأحداث، وإذا جُمع كلّ واحد من الألم والحسّ وعدم الألم وعدم الحسّ مع كلّ واحد من الثلاثة الأخر، تركّب من كلّ اثنين منهما تركيب، وبعض هذه^٧ التركيبات تلتأم وبعضها لا يلتأم، على هذا المثال:

- ١ أ - ج: مبطوح.
- ٢ ب - هذه.
- ٣ ب - هذه.
- ٤ ب: ضربان.
- ٥ أ - ج: قول.
- ٦ ب: أسقليبيادس.
- ٧ أ - ج: أنكساغورس.
- ٨ ب - لا.
- ٩ أ - هذه.

Parçaları olmayan unsurların varlığını kabul edenlerden bazıları, sertliğinden dolayı, bazıları ise küçüklüğünden dolayı bunların parçalanmadığını söyler. Unsurların sertliğinden dolayı parçalanmadığını iddia edenlerin görüşü, kabul edilemez iki çirkin durumu gerektirir. Birincisi unsurlar etkileri kabul eden keyfiyet kazanmış şeylerdir. Çünkü unsurların sertliği varsa, yumuşaklığı da vardır. Sertliğin kendisinin bile soğukluk veya kuruluğa tabi olan bir keyfiyet olmasına ek yumuşaklık, etkileri kolayca kabul etmeyi gerektirir. Diğer durum, etkileri kabul etmekten uzak olmasının sebebi, onun sertliği ise bu durumda -onların kabul ettiği görüşün gereğine göre- unsurlar küçük olup neden büyük değildir?

Unsurların küçüklüğünden dolayı parçalanamaz olduğunu söyleyenlere gelecek olursak bu görüş, söz konusu unsurların bilfiil olmasa bile bilkuvve olarak parçalanmasını gerektirir. Çünkü bölünmeyi ve parçalanmayı kabul etmek unsurların tabiatındandır. Ancak unsurların küçüklüğü, buna engel teşkil eder.

Acının meydana gelmesi, iki şeye ihtiyaç duyar: Birincisi elemi kabul etme, diğeri ise elemden kaynaklanan şeyi hissetmedir. Acıyı kabul etme hususuna gelecek olursak, hissi olan bir şey, eğer kendisinde acı olmazsa hissetmez ve acı duymaz. Acının hissedilmesine gelecek olursak, acı hisseden şeyin, acıyı hissetme duygusu olmadığı için, bu elem ona acı vermez.

Birbiri ile terkip eden şeylerden bazılarının terkibi sadece mücâvere (komşuluk) ve mülânese (dokunma) yoluyla olur. Bunun örneği, kendisi ile ev inşa edilen şeyler ve kendisinde tohumların karıştırıldığı şeylerdir. Terkibi bu şekilde olan şeylerin tamamı, kendisinden mürekkep olduğu basit parçaların sahip olmadığı bir özelliğe sahip olmaz. Birbiri ile terkip eden şeylerden bazılarının terkibi, karışma ve birinin diğeri ile imtizaç etmesi yoluyla olur. Bunun örneği kendilerinden ballı sirkenin (sekencebîn) terkip edildiği sirke ve baldır. Terkibi bu şekilde olan şeyde, söz konusu şeyler terkip edildiği zaman, terkip edildikten sonra basit olduğu anda sahip olmadığı bir özellik ortaya çıkabilir.

الذين أوجبوا عناصر لا أجزاء^١ لها، منهم من قال: إنها لا تتجزأ لصلابتها، ومنهم من قال: إنها لا تتجزأ لصغرهما. ويلزم من قال: إنها لا تتجزأ لصلابتها أمران منكران شنيعان. أحدهما، أنها تكون مكيفة^٢ قابلة للأحداث، وذلك أنه إن كانت لها صلابة، فلها أيضًا ليث، والليث شيء يوجب سهولة قبول الأحداث، مع أن الصلابة نفسها هي أيضًا كيفية تابعة للبرودة أو^٣ لليبوسة. والأمر الآخر، أنه إن كان إنما السبب في بعدها^٤ عن قبول الأحداث لصلابتها^٥، فلم صارت -على ما يوجبون^٦ به من أمرها- تكون صغارًا ولا تكون كبارًا؟

فأما من قال: إنها لا تتجزأ لصغرهما، فيلزمه أن تكون هذه العناصر، وإن كانت لا تتجزأ بالفعل، فهي تتجزأ بالقوة، لأن^٧ طبعها من شأنه أن يقبل القسمة والتجزئة، لكن صغرهما يمنع من ذلك.

حدوث الوجع يُحتاج فيه^٨ إلى أمرين. أحدهما قبول الألم، والآخر أن يحس ما يناله من الألم. أما قبول الألم، فلأن ما له حس، إن هو لم يألم لم يحس ولم يتجع^٩. وأما حس الألم، فلأن الذي يألم، إن لم يكن له حس، لم يوجعه ذلك الألم.

الأشياء التي تتركب بعضها مع بعض، منها ما يكون تركيبها على طريق المجاورة والملازمة فقط، بمنزلة الأشياء التي يُبنى بها بيت، والأشياء التي تخلط فيها^{١٠} البذور. وما كان تركيبه على هذه الجهة، فليس يكون لجملة^{١١} الشيء المركب شيء ليس هو للأجزاء البسيطة التي منها تركب. ومنها ما يكون تركيبها على طريق المخالطة والممازجة^{١٢} بعضها^{١٣} لبعض، بمنزلة الخل والعسل اللذين يُركب منهما السكنجيين. وما كان تركيبه على هذا الوجه، فقد يتولد من الأشياء التي إذا^{١٤} رُكبت شيء آخر لم يكن لها في وقت ما كانت بسيطة قبل أن تتركب.

١ ب: عناصر الأجزاء.	٦ أ ج: من عن صلابتها.	١١ ب: منها.
٢ ب: مكفية.	٧ ب: يتوخون، ج: يوحنون.	١٢ ب: يحصل.
٣ ب: و.	٨ أ ج: لا.	١٣ ب: و.
٤ ب + يكون.	٩ أ - فيه.	١٤ ب: بعض.
٥ أ ج: من غير قبول.	١٠ أ ج: يتجع.	١٥ ب: يتولد من الأجزاء إذا.

Unsurların sayı bakımından çok olduğu düşüncesini benimseyen grubun yani Demokritos'un takipçilerinin görüşüne göre mürekkep cisimler mücâve-re yoluyla meydana gelir. Çünkü söz konusu unsurlar kendilerinden bir mizaç ortaya çıkması için, birbirine etki etmiyor ve birbirinin etkisini kabul etmiyor.

5 Bundan dolayı söz konusu görüşü savunanların, hissetmeyen ve etkileri kabul etmeyen unsurların terkiibinden hareketle hisseden ve etkileri kabul eden ci-simlerin varlığını kabul etmesi ve ortaya koyması mümkün değildir.

Unsurların tür bakımından çok olduğu düşüncesini benimseyen gru-bun yani Hippokrates'in takipçilerinin görüşüne gelecek olursak onlara göre

10 mürekkep cisimlerin oluşumu, imtizaç ciheti üzere meydana gelir. Çünkü bu kimseler, söz konusu unsurların etkileri kabul ettiğini söylerler. Bundan dolayı -onlar her ne kadar unsurların his sahibi olmadığını dile getirseler de-söz konusu unsurların birbiri ile imtizaç ederek, hisseden cisimlerin ortaya çıkmasını ve doğmasını mümkün görürler.

15 Kendisi ile durumların bilgisinin çıkarsandığı vasıtalar ve araçlar, biri kıyas, diğeri tecrübe olmak üzere iki tanedir. Demokritos'un zannettiği gibi unsurun türde bir olmadığı kıyas ve tecrübeden hareketle bilinebilir. Bu durumun kıyastan hareketle bilinmesine gelecek olursak bu, Hippokrates'in söylediği şu ifadeden hareketle bilinir: “Eğer insan tek bir şey olsaydı, acı hissetmezdi. Ancak biz, insanın acı hissettiğini görüyoruz. Öyleyse insan tek bir şey değildir, yani insan, tek bir unsurdan mürekkep değildir. Çünkü acıyı hisseden şey, değişime ihtiyaç duyar. Değişen şey, bir şeyden başka bir

20 şeye değişir ve dönüşür.”

Söz konusu durumun tecrübeden hareketle bilinmesine gelecek olursak

25 bu, şu şekilde ortaya konulabilir: Bedene bir iğne batırdığımızda, beden acı hissettiğinde eğer Demokritos “söz konusu iğne, parçalanmayan atomlar arasındaki boşluğa girmiştir” derse bu durumda iğnenin girmesi ile bir acı meydana gelmemesi gerekirdi. Çünkü söz konusu atomlar arasındaki boşluk ve uzam (feza) bir şey değildir. Eğer Demokritos iğnenin, parçalanmayan

30 atomların kendisine girdiğini söylerse bu durumda ona göre bölünmez olan şey, bölünmüş oldu. Yine ona göre etkileri kabul etmeyen şey etkileri kabul etmiş oldu.

كون^١ الأجسام المركبة، بحسب رأي القوم الذين ينتحلون عناصر كثيرة العدد، أعني أصحاب ديمقراطيس، إنما يكون على جهة المجاورة، إذا كانت هذه العناصر لا يفعل بعضها في بعض، ولا ينفعل بعضها من بعض ليكون منها مزاج. ولذلك ليس يمكن أهل هذا الرأي أن ينتحلوا ويولدوا من تركيب عناصر لا تحس ولا تقبل الأحداث أجساماً قبولاً للأحداث^٢ حساسة.

فأما بحسب رأي القوم الذين ينتحلون عناصر كثيرة في النوع، أعني أصحاب بقراط، تكوّن الأجسام المركبة عندهم؛ إنما يكون على جهة المزاج. لأنهم يقولون: إن هذه العناصر تقبل الأحداث، ولذلك قد يمكنهم - وإن كانوا يقولون إن العناصر لا تحس - أن ينتجوا ويولدوا من قبل^٣ مزاجها أجساماً تحس.

الأدوات والآلات التي بها تُستخرج معرفة الأمور اثنتان^٤ أحدهما القياس، والآخر التجارب. وقد يُعلم أن العنصر ليس هو واحد في النوع - على ما ظن ديمقراطيس - من القياس^٥، ومن التجارب^٦. أما من القياس، فمن قول بقراط حيث يقول: إنه لو كان الإنسان شيئاً^٧ واحداً، لم يتّجع^٨ وقد نجدّه يتّجع^٩، فليس هو إذن واحداً^{١٠} أي ليس هو مركّب من عنصر واحد. لأن الذي يناله الوجد، يحتاج أن يتغيّر^{١١} والمتغيّر ينتقل ويتغير من شيء إلى شيء.

وأما من التجارب، فمن أننا إذا غرزنا^{١٢} البدن بإبرة فأوجعته، إن قال ديمقراطيس: إن تلك الإبرة إنما دخلت في الخلاء الذي بين الأجزاء التي لا تتجزأ، فقد كان ينبغي أن لا يحدث بدخولها وجع، لأن الخلاء والفضاء الذي فيما بين هذه الأجزاء ليس هو شيئاً، وإن قال: إن الإبرة دخلت في نفس الأجزاء التي لا تتجزأ، فقد تجزأت^{١٣} التي هي^{١٤} عنده غير متجزئة^{١٥} وقبلت^{١٦} الأحداث التي هي عنده غير قابلة للأحداث.

١٣ ب: غزونا.
١٤ أ: تجرب.
١٥ أ: هي.
١٦ أ: متجزئة.
١٧ أ: قلت.

٨ ب - شيئاً.
٩ أ: ينجع.
١٠ أ: ينجع.
١١ ب: بواحد.
١٢ أ - أي ليس هو مركّب من عنصر واحد لأن الذي يناله الوجد يحتاج أن يتغيّر.

١ ب: وكون.
٢ أ: إذا.
٣ ب: تقبل الأحداث.
٤ ب - عندهم.
٥ ب - قبل.
٦ أ: اثنتان.
٧ ب: القياسات.

Nasıl ki Hippokrates acının meydana gelmesinden hareketle unsurun tek olmadığı sonucuna ulaşıyorsa aynı şekilde bizim de diğer değişimlerin tümünden hareketle buna ulaşmamız mümkündür. Diğer değişimlerden kastım; lezzet, gam, sıcaklık, soğukluk ve diğer türlerdir. Çünkü eğer insan tek bir unsurdan mürekkep olsaydı, bu durumda insan lezzet ve gam duymaz, ısınmaz, üşümez ve diğer etkilere maruz kalmazdı. Çünkü bu durumda ona acı veren bir şey söz konusu olmazdı. Yine şeyin, kendi kendine acı vermesi ve kendisinin fiilini kabul etmesi -bir şeyin, aynı açıdan hem fail hem de münfail olması için- söz konusu değildir.

Demokritos'un görüşünün çürütülmesiyle, Empedokles ve Anaxagoras gibi unsurların etkileri kabul etmediğini iddia eden ve dillendiren diğer kişilerin görüşleri de çürütülmüştür. Nitekim Empedokles de unsurların etkileri kabul etmediğini ve değişmediğini iddia eder ve o, mürekkep cisimlerin, imtizaç yoluyla değil, mücâvere yoluyla olan bir terkip ile unsurlardan oluştuğunu ifade eder. Anaxagoras ise unsurların, parçalanmayan atomlar olduğunu ve etkileri kabul etmediğini; oluş ve bozuluşun, unsurların bir araya gelmesi ve ayrılması ile olduğunu iddia eder.

Empedokles ve Anaxagoras, unsurların etkileri kabul etmediği ve mürekkep cisimlerin, sadece söz konusu unsurların bir araya gelmesiyle ve bunların birbirinden ayrılması ile oluştuğu ve bozulduğu konusunda bütünüyle müşterek ve ortaklıklar. Söz konusu iki düşünür şu konuda birbirinden ayrılırlar: Empedokles, unsurların ateş, hava, su ve toprak olduğunu ve parçaları benzer olan şeylerin, söz konusu unsurlardan mürekkep cisimler olduğunu kabul eder. Anaxagoras ise bunun aksini iddia eder. Çünkü o, parçaları benzer cisimlerin, basit unsurlar olduğunu, ateş, hava, su ve toprağın, söz konusu basit unsurlardan mürekkep olduğunu söyler.

Unsurlar konusunda kadim bilginlerin benimsediği görüşler dört tane- dir: Unsurların hissetmediğini ve etkileri kabul etmediğini söyleyen birinci görüşün mensuplarının düşüncesi, açıkça yanlıştır ve muhaldir; ancak anlaşılabilir bir görüş değildir.

كما أنتج أبقرات من حدوث الوجود أنّ العنصر ليس بواحد، كذلك قد يمكننا أن نتيج من جميع التغييرات الأخر هذه النتيجة بعينها، أعني بالتغيرات الأخر^١ اللذة والغم والحرارة والبرودة وسائر الأنواع الأخر. وذلك أنه لو كان الإنسان مركباً من عنصر واحد، لكان لا يلدّ ولا يغتم^٢ ولا يسخن ولا يبرد ولا يناله شيء من الأحداث الأخر، إذ كان ليس ها هنا شيء يؤلمه، ولا يمكن أن يكون الشيء هو المؤلم لنفسه، والقابل للفعل منها، حتى يكون هو الفاعل والمنفعل من جهة واحدة بعينها.

وبانفساخ قول ديمقريطس قد انفسخت أقاويل سائر من قال وزعم أنّ العناصر لا تقبل الأحداث، بمنزلة أمبادوقليس^٣ وأنكساغورس^٤. فإنّ أمبادوقليس^٥ ينتحل أيضاً أنّ العناصر لا تقبل الأحداث ولا تتغير، ويزعم^٦ أنّ الأجسام المركبة إنّما تكون من العناصر بتركيبها على طريق^٧ المجاورة، لا على طريق المزاج. وأنكساغورس يزعم أنّ العناصر أجزاء لا تتجزأ، وأنها غير قابلة^٨ للأحداث، وأنّ الكون والفساد إنّما يكونان باجتماعها وتفرّقها.

أمبادوقليس^٩ وأنكساغورس^{١٠} يشتركان ويتفقان في أنّهما جميعاً ينتحلان أنّ العناصر لا تقبل الأحداث، وأنّ الأجسام المركبة إنّما تكون وتفسد باجتماع هذه العناصر وتفرّقها فقط. ويختلفان في أنّ أمبادوقليس^{١١} ينتحل أنّ العناصر هي النار والماء والأرض والهواء، وأنّ المتشابهة الأجزاء إنّما هي أجسام مركبة من هذه. وأنكساغورس يزعم خلاف هذا، وذلك أنه يقول إنّ الأجسام المتشابهة الأجزاء هي العناصر البسيطة، والنار^{١٢} والهواء والماء والأرض إنّما هي مركبة من هذه.

الآراء التي انتحلوها القدماء في العناصر أربعة. وأهل الرأى الأول^{١٣}، وهم الذين قالوا: إنّ العناصر لا تحسّ ولا تقبل الأحداث، قولهم قول كذب^{١٤} صراح مُحال، إلاّ أنّه ليس هو قول لا يفهم.

١ ب - النتيجة بعينها، أعني بالتغيرات الأخر.
٢ ب: يتغير.
٣ أ: أمبادوقليس.
٤ أ: أمبادوقليس.
٥ أ: أمبادوقليس.
٦ أ: ينتحل أنّ العناصر أجزاء لا تتجزأ، وأنها غير قابلة للأحداث، وأنّ الكون والفساد
٧ أ: أمبادوقليس.
٨ أ: ينتحل أنّ العناصر أجزاء لا تتجزأ، وأنها غير قابلة للأحداث، وأنّ الكون والفساد
٩ أ: أمبادوقليس.
١٠ أ: أمبادوقليس.
١١ أ: ينتحل أنّ العناصر أجزاء لا تتجزأ، وأنها غير قابلة للأحداث، وأنّ الكون والفساد
١٢ أ: أمبادوقليس.
١٣ ب: وأهل الآراء الأول.
١٤ ب: كاذب.

Unsurların hissettiğini ancak etkileri kabul etmediğini söyleyen ikinci görüşün mensuplarına gelecek olursak bunların görüşü, yanlıştır, açıkça muhaldir ve anlaşılmaz bir görüştür. Çünkü insanın, herhangi bir etkiye maruz kalmaksızın nasıl hissettiğini anlaması mümkün değildir.

5 Unsurların hissettiğini ve etkileri kabul ettiğini söyleyen üçüncü görüşün mensuplarına gelecek olursak bunların görüşü mümkündür, ancak doğru değildir. Bu görüşün mümkün oluşuna gelecek olursak bu, etkileri kabul eden ve hisseden unsurlardan, etkileri kabul eden ve hisseden bedenlerin oluşmasını mümkün görmeleri bakımındandır. Yine bu görüşün
10 mümkün olması, hisseden şeyin her bir parçasının hissetmesini gerektirmesi bakımındandır. Bu görüşün yanlılığına gelecek olursak, eğer unsurlar hissetseydi, o zaman söz konusu unsurlardan oluşan cisimlerin hepsi hissederdi. Ancak biz, bitkilerin ve hayvanların parçalarının çoğunun hissetmediğini görüyoruz.

15 Unsurların etkileri kabul ettiğini, ancak hissetmediğini söyleyen dördüncü görüşün mensuplarına gelecek olursak bunların görüşü, mümkündür ve doğru bir görüştür. Çünkü bazı cisimlerin hissettiğini, bazılarının ise hissetmediğini gördüğümüzde buradan hareketle, unsurların kendisinde his olmadığını ve hisseden şeylerin imtizaçtan kaynaklandığını görebiliriz. Zira kendisinde his olan şeyin, hissetmeyen oluşu, mümkün bir durumdur. Çünkü tabiatın sürekli yaptığı iş, daha üstün duruma yönelmek ve yokluktan varlığa meyletmektir. His sahibi olan bir şeyden his sahibi olmayan şeylerin oluşumuna gelecek olursak bu, imkân dâhilinde değildir.

Mizacın durumu konusunda insanlar ihtilaf etmişlerdir. İnsanlardan
25 [a] bazıları, mizacın, hissîn cevheri ve nefsânî ile tabîî kuvvelerin cevherinin tümü olduğunu söylemiştir. Bunu savunanlara örnek, tabiplerin çoğudur. Bunların görüşüne göre hissîn, mizaçtan kaynaklanması gerekir. [b] Bazıları mizacın, kuvve araçlarının ilk aracı olduğunu ve kuvvenin cevheri olmadığını söylemiştir. Bunun örneği, filozofların en mahir olanlarının -ki
30 bunlar Aristoteles ve onun takipçileridir- söylediğidir. Bunların görüşüne göre hissi kabul etme uygunluğunun, mizaçtan kaynaklanması gerekir.

وأما أهل الرأي الثاني، وهم الذين قالوا: إنَّ العناصر تحسّ ولا تقبل الأحداث، فقولهم قول^٢ كذب صراح، محال، لا يفهم. وذلك أنه ليس يمكن إنسان أن يفهم كيف يكون شيء يحسّ من غير أن يناله حدث من الأحداث.

وأما أهل^٣ الرأي الثالث، وهم الذين قالوا: إنَّ العناصر تحسّ وتقبل الأحداث، فقولهم قول ممكن، إلاَّ أنه ليس بحق. أما إمكانه، فمن طريق أنه يمكن أن يكون من عناصر تقبل الأحداث وتحسّ^٤ أبدأً تقبل الأحداث وتحسّ^٥، ومن أنه يجب أيضًا^٦ أن يكون كلّ جزء من الشيء الحساس يحسّ. وأما كذبه، فمن طريق أنه لو كانت العناصر تحسّ، لكان جميع ما هو منها من الأجسام يحسّ، ونحن نرى أنه لا النبات ولا كثير من أجزاء الحيوان له حسّ.

وأما أهل الرأي الرابع، وهم الذين قالوا: إنَّ العناصر تقبل الأحداث وليست بحساسة، فهو قول ممكن حق. وذلك أننا إذا كنّا نجد عيانًا بعض^٧ الأجسام تحسّ وبعضها لا حسّ له،^٨ فقد يتبين لنا من هذا أن العناصر لا حسّ لها، وأن الأشياء الحساسة إنما تتولد من المزاج. وذلك أن كون ما له حسّ ممّا^٩ لا حسّ له أمر ممكن.^{١٠} لأنَّ الطبيعة إنما^{١١} شأنها أبدًا المصير إلى الأمر الأفضل، والنزوع من العدم إلى الوجود. فأما أن يكون ممّا له حسّ أشياء لا حسّ لها، فليس ذلك مما يمكن.

قد اختلف الناس في المزاج، فمنهم من قال: إنَّ جوهر الحسّ وجوهر جميع القوى النفسانية والطبيعية، بمنزلة ما قال جُلُّ الأطباء، وبحسب رأي هؤلاء يجب أن يكون الحسّ إنما يتولد من المزاج. ومنهم من^{١٢} قال: إنَّ الآلة الأولى من آلات القوى وليس هو جوهرها، بمنزلة ما قال حدّاق الفلاسفة، وهم^{١٣} أرسطاطاليس وأصحابه، وبحسب رأي هؤلاء يجب أن تكون الموافقة لقبول الحسّ إنما تتولد من المزاج.

١ ب: فاما. ٦ ب - أبدأً تقبل الأحداث ١٠ أ ج: ما.
٢ ب - قول. ٧ ب - تحسّ. ١١ ب: لا حسّ لها له ممكن.
٣ ب: قول أهل. ٨ ب - أيضًا. ١٢ أ ج: من.
٤ ب: يجوز. ٩ ب: هض. ١٣ ب: ما.
٥ ب: للأحداث وتحسّ. ١٠ ب: لها. ١٤ ب: وهو.

Keyfiyetlerin cinsleri dört tanedir. Bunlardan üç tanesinde, şeyin kendisi ve zıddı bulunurken dördüncüsünde ise söz konusu durum bulunmaz. Zıtları bir araya getiren üç cins gelecek olursak bunlar, varlık-yokluk, imkân-imbânsızlık ve fiil-etkilenmedir (münfail). Dolayısıyla bu cinslerdeki
5 değişim, bir şeyden kendi zıddına doğru olmasıdır.

Söz konusu şeyin kendisinin ve zıddının mevcut olmadığı dördüncü cins gelecek olursak bu, şekildir. Çünkü bir şekil, diğer şeklin zıddı değildir. Bunun örneği, bir hacmin, diğer bir hacmin zıddı olmamasıdır. Bundan dolayı şekilde bir değişim ve dönüşüm söz konusu olmaz. Şöyle
10 ki tüm değişimler ve tüm dönüşümler, zıt bir şeyden, kendisinin zıddı olan bir şeye doğru gerçekleşir. Bundan dolayı ne zamanki iki üçgenden bir dörtgen meydana gelirse biz, söz konusu iki üçgenin, dörtgene dönüştüğünü ve değiştiğini söylemeyiz. Çünkü söz konusu dörtgende kaim ve mevcut olan iki üçgen, değişmemiş ve dönüşmemiştir. Bunun örneği,
15 kendisinden büyüklük meydana geldiği zaman küçüklüğün dönüşmemesidir. Çünkü küçük, büyüğün içindedir.

Daha önce açıkladığımız üzere terkip türleri, biri imtizaç, diğeri ise mücâvere olmak üzere iki şekilde olduğunda, imtizaç terkihiyle mürekkep olan söz konusu şeyin, kendisini ve zıddını bir araya getiren cinslerden
20 üç cins bakımından kendisinden terkip edildiği basit şeylerin sahip olmadığı keyfiyetlere sahip olması gerekir. Mücâvere terkihiyle mürekkep şeylere gelecek olursak bu, kendisinden terkip edildiği basit şeylerin sahip olduğu keyfiyetlerin hiçbirine sahip olmadığı gibi zıtları bir araya getiren cinslerden üç cins bakımından -şekil ve hacim hariç- keyfiyetlere de sahip
25 değildir. Mürekkep olan şey, eğer terkipten bir şey kazanırsa, sadece bu iki şeyi (şekil ve hacim) kazanır. Bunun örneği evdir. Ev inşa edildiğinde onda, bina edildiği taşın rengi, ağırlığı, sertliği olduğu hal üzere kalır ve değişmez. Telif ve inşa, sadece eve özgü olup taşta özgü olmayan bir keyfiyet kazandırır ki bu, evin kendisi üzerine bina edildiği şekil ve hacim
30 üzerine çalışılan miktardır.

أجناس الكيفيات أربعة، ثلاثة منها يوجد فيها الشيء وخلافه، والرابع ليس يوجد ذلك فيه. أما الثلاثة الجامعة للمختلفات، فهي الوجود والعدم، والإمكان والامتناع، والفعل والانفعال، ولذلك قد يكون التغير في هذه الأجناس^١ من الشيء إلى خلافه. وأما الجنس الرابع الذي ليس يوجد فيه الشيء وخلافه، فهو^٢ الشكل. وذاك أنه ليس من شكل هو مخالف لشكل آخر، كما لا يكون عظم مخالف لعظم آخر. ولذلك لا يكون في الشكل استحالة وتغير^٣، وذلك أن كل استحالة وكل تغير إنما يكون من الشيء المخالف إلى الشيء الذي هو خلافه^٤. ومن أجل ذلك متى صار من مثلثين مربع، لا نقول إن^٥ المثلثين قد تغيرا واستحالا إلى المربع، لأن المثلثين قائمان موجودان في المربع لم يتغيرا^٦ ولم تستحالا، كما لا يستحيل الصغير إذا صار^٧ عظيماً، وذاك أن الصغير داخل في الكبير.

ولما كانت أنواع التركيب^٨ على ما وصفنا نوعين، أحدهما المزاج والآخر المجاورة، فقد يجب أن يكون الشيء المركب بتركب المزاج تجتمع له كيفيات لم تكن^٩ للأشياء البسيطة التي منها رُكِبَ في الثلاثة الأجناس الكيفيات الجامعة للشيء المضاد^{١٠} وخلافه. وأما الشيء المركب بتركيب المجاورة، فليس له من الكيفيات التي لم تكن^{١١} للأشياء البسيطة التي منها رُكِبَ شيء أصلاً، ولا في واحدة من الثلاثة أجناس الكيفيات الجامعة^{١٢} للمتخالفات،^{١٣} خلا الشكل والعظم. وهذا إن اكتسب من التركيب شيئاً، فإنما يكتسب هذين فقط. ومثال ذلك البيت، فإنه إذا بُني بقي فيه لون الحجارة التي بُني بها وثقلها وصلابتها على حالها^{١٤} لا تتغير، وأكسبه التأليف والبناء شيئاً هو لبيت خاصة، وليس هو لتلك الحجارة، وهو^{١٥} الشكل الذي بُني عليه، والمقدار الذي يُعمل عليه^{١٦} من العظم.

١	أ: الإحساس.	١٠	أ ج: يمكن.
٢	ب: وهو.	١١	ب - الكيفيات الجامعة للشيء المضاد.
٣	أ ج: تغيير.	١٢	أ ج: يمكن.
٤	ب: خلاف.	١٣	ج - للشيء المضاد وخلافه.
٥	ب: من ذلك.	١٤	ب: المخالفات، ج: للمخالفات.
٦	ب - إن.	١٥	ب: حاله.
٧	أ: تغير.	١٦	ب - هو.
٨	ب: صار منه.	١٧	ب: به.
٩	ب: المركب.		

Unsurların etkileri kabul etmediğini iddia eden kimselerin görüşlerinin doğurduğu çirkinlikler (problemler) şu şekildedir. Birincisi, eğer insan tek bir unsurdan mürekkep olmuş olsaydı, hissetmezdi. Çünkü his/duyum, duyumsanan şeyde gerçekleşen etkileri, hissedenin kabul etmesi ile meydana gelir. Eğer insan hissetmeseydi, bir şeye iştah duyup başka bir şeyi bırakmazdı. Zira iştah, ya faydalı ve yardımcı olan bir şeyi arzulamakla olup onu cezbeder. Ya da zarar veren şeyi bırakıp ondan kaçınmakla olur. Bir şeyin hissi olmazsa, faydalı bir şeyi bilip onu celp etmez; zararlı şeyi bilip ondan kaçınmazdı. Eğer insanın şehveti olmasaydı, onun için de iradî hareket söz konusu olmazdı. Çünkü insanın yaptığı her iradî hareket, kendisinin o şeye olan şehvetinden dolayıdır.

Unsurların etkileri kabul etmediğini iddia eden kimselerin görüşlerinin doğurduğu çirkinliklerden (problemlerden) ikincisi şudur: Eğer insan his sahibi olmasaydı, onun tahayyül melekesi de batıl olurdu. Çünkü eşyanın sureti ve misali (idea) duyumdan tahayyüle ulaşmazsa bu durumda insan bir şey tahayyül edemezdi. Eğer insan tahayyül edemezse, bu durumda tefekkür de edemezdi. Tahayyülün duyumdan elde ettiği eşyanın sureti ve misali olmadığı zaman, tefekkürün hakkında hüküm vereceği bir durum söz konusu olmazdı. Eğer insan tefekkür ve tahayyül edemezse yine hatırlayamazdı. Çünkü insan tahayyül ve düşüncesinde suret ve misali elde edemezse hiçbir şey hatırlayamaz.

Unsurların etkileri kabul etmediğini iddia eden kimselerin görüşlerinin doğurduğu çirkinliklerden (problemlerden) üçüncüsü şudur. Eğer insanda bu üç özellik yani iradî hareket, his ve siyasi (yönetici) fiiller olmasaydı, insanın nefsi de olmazdı. Eğer insanın nefsi olmazsa o, müteneffis yani nefis sahibi olmazdı. Eğer insan nefis sahibi olmasaydı, canlı da olmazdı.

Hippokrates, insanın tek bir unsurdan meydana gelmediğini formal kıyaslardan (el-kıy'âs'âtu'l-vazi'yye) iki kıyas ile açıklamıştır. Bu kıyaslardan birincisinde Hippokrates şunu ifade eder: Eğer insan tek bir unsurdan oluşsaydı, acıyı hissetmezdi. Ancak biz, insanın acıyı hissettiğini görüyoruz. Bundan çıkan zorunlu sonuç, insanın tek bir unsurdan mürekkep olmadığıdır.

الشناعات^١ التي تلزم من قال: إنَّ العناصر لا تقبل الأحداث، هي على هذا النحو: أوَّلها أنَّه لو كان الإنسان مركَّباً من عنصر واحد، لكان لا يحسّ، إذ كان الحس إنَّما يكون بقبول^٢ الحاسّ للحدث الواقع به^٣ من الشيء الذي يحسّه. ولو كان الإنسان لا يحسّ، لكان لا يشتهي شيئاً ويعاف شيئاً^٤ آخر. وذلك أنَّ الشهوة إنَّما تكون إما بالتَّوَقُّفِ إلى الشيء المرفد^٥ النافع فتجلبه، وإما بالعيافة للشيء الضار فيجتنب^٦. وإن لم يكن للشيء حسّ لم يعرف^٧ النافع فيجلبه، ولا الضار فيجتنبه. ولو كان الإنسان لا شهوة له، لكان أيضاً لا يكون له حركة إرادية، إذ^٨ كانت كلُّ حركة إرادية يتحركها الإنسان فإنَّما يتحركها بالشهوة منه للشيء.

والثانية أنَّه لو لم يكن للإنسان حسّ، لكان سيبطل تخيله أيضاً، وذلك أنَّه إن لم تتأدَّى إليه^٩ مثالات الأشياء وصورها من الحسّ إلى التخيل، لم يتخيل الإنسان شيئاً. ولو لم يكن الإنسان يتخيل، لكان أيضاً لا يتفكر، وذلك أنَّه ليس يكون للفكر شيء يحكم عليه متى لم يكن للتخيل^{١٠} صور ومثالات أخذها^{١١} عن الحس. وأنه إن لم يكن الإنسان يتفكر ولا يتخيل، فهو أيضاً لا يذكر، وذلك أنَّه إن لم يتحصل عند التخيل والفكر الصورة والمثل، لم يكن يتذكر شيئاً^{١٢}.

والثالثة^{١٣} أنَّه لو لم تكن في الإنسان هذه الخلال^{١٤} الثلاث، أعني الحركة الإرادية والحس والأفعال السياسية، لم يكن له أيضاً^{١٥} نفس، ولو لم يكن له نفس^{١٦} لم يكن متنفِّساً أي من ذوات الأنفس^{١٧}، ولو لم يكن من ذوات الأنفس^{١٨} لم يكن حيواناً.

قد بين أبقراط أنَّ الإنسان ليس هو من عنصر واحد بقياسين من القياسات^{١٩} الوضعية. الأول منهما، أنَّه قال: لو كان الإنسان من عنصر واحد لكان لا يناله الوجع، ولكنَّ قد نجده يناله الوجع، فيجب من ذلك ألا يكون الإنسان مركَّباً من عنصر واحد.

١	ب: الشبهات.	٩	ب - إليه.	١٤	والثالثة أنه لو لم يكن.
٢	بك لقبول.	١٠	ب: التخيل.	١٥	ب: الثانية.
٣	ب: منه به.	١١	أج: أحدها.	١٦	ب - الخلال.
٤	ب - شيئاً.	١٢	أ - لم.	١٧	أ - أيضاً.
٥	أج: فتخلف، ب + فيختلف.	١٣	ب - وأنه إن لم يكن الإنسان	١٨	أج - ولو لم يكن له نفس.
٦	ب: وإما بالعيافة للشيء الضار		يتفكر ولا يتخيل فهو أيضاً لا	١٩	ب: النفس.
	قييحا ويعرف.		يذكر وذلك أنه إن لم يتحصل	٢٠	ب: النفس.
٧	ب: فيختلفه.		عند التخيل والفكر الصورة		أج: القياسات.
٨	ب: إن.		والمثل لم يكن يتذكر شيئاً		

İkinci kıyasta ise Hippokrates şunu ifade eder: Eğer insan tek bir şey-
 ken acıyı hissediyorsa, bunun tedavisi de tek bir yöntemle olacaktır. Biz
 acının tedavisinin tek bir yöntemle yapılmadığını görüyoruz. Bundan
 çıkan zorunlu sonuç, tek bir şey olan insanın, acıyı hissetmediğidir. Bu
 5 görüşün manası şudur: Eğer insan tek bir unsurdan mürekkep olursa, bu
 kıyas zorunlu olarak insanın, kendisine acı veren bir şey olmadığı için acı
 duymasını gerektirmez. Bu görüşün mensuplarına bu konuda müsamaha
 gösterirsek ve insanın acı hissedeceği konusunda onların görüşlerini kabul
 edersek insanın kendi özünden dolayı acı hissetmesi açıktır. Eğer insanın
 10 zâtı/özü tek bir şey ise o zaman kişinin hissettiği acının tek bir acı olması
 gerekir. Kişinin acısı tek olduğu için bunun tedavisi de tek bir yöntemle
 olmalıdır. Ancak biz, açıkça görüyoruz ki acının tedavisi, kesinlikle farklı
 yöntemlerle gerçekleşmektedir.

Bu kıyasın icma kısmına dâhil olan duyumdan kaynaklanan bir ilkesi,
 15 söz konusu ilkeye tabi olan burhan yöntemi üzere gerçekleşen öncüller
 ve bundan hâsıl olan burhânî bir netice vardır. Duyum tarafından kabul
 babına giren ilkeye gelecek olursak bu, tedavinin yöntemlerinin farklı ol-
 masıdır. Çünkü tedavinin bazıları, ısıtan şeylerle, bazıları soğutan şeylerle,
 bazıları nemlendiren şeylerle, bazıları kurutan şeylerle, bazıları hapseden
 20 ve engelleyen şeylerle, bazıları boşaltan ve çözen şeylerle, bazıları tutan ve
 tıkayan şeylerle, bazıları da genişleten ve çözen şeylerle olur.

Söz konusu temel ilkeye tabi olan burhânî mukaddimelere gelecek
 olursak bunlar, iki tanedir. Birincisi, eğer tedavi yöntemleri muhtelif
 olursa, bundan çıkan zorunlu sonuç, acıların çeşitlerinin de muhtelif ol-
 25 duğudur. İkincisi, eğer acıların çeşitleri muhtelif olursa, kendisinden acı
 meydana gelen şeyler de muhtelif olur. Bu iki mukaddimeden hâsıl olan
 zorunlu sonuç, insanın tek bir şey olmadığıdır.

Unsurun tek olduğunu söyleyenlerden bazıları, unsurun türde bir ol-
 duğunu söylemişlerdir. Bunun örneği, Demokritos'un takipçileridir. Bun-
 30 ların görüşleri feshedilmiş ve delil, onlara galip gelmiştir.

والقياس الثاني، أنه قال: لو كان الإنسان^١ يناله الوجع، وهو شيء واحد، لكانت مداواته أيضًا نحوًا واحدًا، ونحن نجد مداوته ليست من^٢ نحو واحد، فيجب من ذلك أن يكون الإنسان ليس يناله الوجع، وهو شيء واحد. ومعنى هذا القول أنه إن كان الإنسان مركبًا من عنصر واحد، فالقياس يوجب^٣ ضرورة أنه لا ينبغي أن يناله الوجع، إذ كان لا يوجد شيء يوجعه. وإن سامحنا أهل هذه المقالة في هذا، وأعطيناهم أنه قد يناله الوجع، فالأمر في ذلك بين، أنه إنما يناله الوجع من ذاته. وإذا كانت ذاته شيئًا واحدًا، فقد يجب أن يكون وجعه وجعًا واحدًا، ولأن وجعه واحد فقد يجب أن يكون مداواته نحوًا واحدًا، ونحن نجد عيانًا أن مداواته تكون بأنحاء شتى.

ولهذا^٤ القياس ابتداءً من الحس داخل في باب الاجماع^٥، ومقدمات تابعة لذلك الابتداء على^٦ طريق البرهان، ونتيجة تحصل من ذلك برهانية. أما الابتداء الداخل في باب الإقرار الموجود حسًا، فهو أن^٧ أنحاء المداواة مختلفة، وذلك أن منها ما يكون بالأشياء التي تسخن، ومنها ما يكون^٨ بالأشياء التي تبرّد، ومنها ما يكون^٩ بالأشياء التي ترطب، ومنها ما يكون بالأشياء التي تجفّف، ومنها ما يكون^{١٠} بالأشياء التي تحبس وتمنع، ومنها ما يكون^{١١} بالأشياء التي تطلق وتحلّ، ومنها ما يكون^{١٢} بالأشياء التي تقبض وتسدّ، ومنها ما يكون^{١٣} بالأشياء التي توسّع وتخلخل.

وأما المقدمات البرهانية التابعة لهذا الأصل، فمقدمتان. إحداهما أنه إن كانت أنحاء المداواة مختلفة، فقد يجب أن تكون أنحاء الأوجاع أيضًا مختلفة. والثانية أنه إن كانت أنحاء الأوجاع مختلفة، فالأشياء التي عنها تحدث الأوجاع مختلفة أيضًا. وأما النتيجة الحاصلة عن هاتين المقدمتين، فهي أنه يجب من هذا أن الإنسان ليس هو شيء^{١٤} واحد. الذين قالوا إن العنصر شيء^{١٥} واحد، منهم من قال إنه واحد في النوع، بمنزلة أصحاب ديمقريطس^{١٦}، وقد انفسخ قول هؤلاء، وظهرت^{١٧} عليهم الحجة.

١ أ ج - الإنسان.	٨ ب: من.	١٤ ب - ما يكون.
٢ ب - من.	٩ أ ج - أن.	١٥ ب - ما يكون.
٣ ب: يوجد.	١٠ ب - بالأشياء التي تسخن	١٦ ب: من شيء.
٤ أ ج - لا ينبغي أن.	ومنها ما يكون.	١٧ ب - شيء.
٥ ب: وإن، ج: وإذا.	١١ ب - ما يكون.	١٨ ب: ديمقراطس.
٦ ب: وهذا.	١٢ ب - ما يكون.	١٩ ب: فظهرت.
٧ ب: الاجتماع.	١٣ ب - ما يكون.	

Unsurun tek olduğunu söyleyenlerden bazıları, unsurların sayı bakımından bir olduğunu dile getirmişlerdir. Bu görüşün mensupları görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bunlardan bazıları sayı bakımından tek olan bu unsurun değişmediğini, etkileri kabul etmediğini ve hareket etmediğini dile getirmişlerdir. Bunun örneği, Melissus'un takipçileridir. Unsurun sayı bakımından tek olduğunu dile getirenlerden bazıları unsurun hareket ettiğini, değiştiğini ve etkileri kabul ettiğini söylemiştir. Birinci görüşün mensupları, duyuları göz ardı eden ve açıkça idrak edilen şeyleri inkâr eden gruptur. Savundukları bu görüş konusunda onları mutlu olarak bırakıyoruz. Çünkü duyum, onları azarlamakta ve onların görüşlerini geçersiz kılmaktadır.

[Unsurların sayı bakımından bir olup değiştiği konusunda] ikinci görüşün mensuplarına gelecek olursak biz, onların görüşünü araştırıyoruz ve bu görüşü geçersiz kılıyoruz. Bu grubun her biri, tek unsur konusunda gruptaki diğerinin benimsediğinden farklı bir görüş benimsemektedir. [a] Onlardan biri olan Heraklitos, bu unsurun ateş olduğunu kabul eder. Heraklitos'un bu konudaki burhanı şu şekildedir: Ateş az yoğunlaştığı zaman hava olur; yoğunluğu arttığı zaman su olur. Ateş, bundan daha çok yoğunlaştığı zaman toprak meydana gelir. [b] Bu görüşün mensuplarından diğerleri Diogenes ve Aneximenes'tir. Bu ikisi unsurun hava olduğunu iddia eder. Bu ikisinin burhanı şu şekildedir: Hava, az yoğunlaştığı zaman su olur. Yoğunluğu arttığı zaman toprak olur. Hava çözüldüğü zaman ateş meydana gelir. [c] Bu görüşün mensuplarından diğerleri Thales ve İon'dur. Bu ikisi unsurun su olduğu görüşündedirler. Bunların burhanı şu şekildedir: Su, yoğunlaştığında toprak olur. Çözüldüğü zaman hava olur. Suyun çözülmesi arttığında ateş meydana gelir. [d] Bu görüşün mensuplarından diğeri Kolofonlu Xenophanes'tir ki o, unsurun toprak olduğunu iddia eder. Onun burhanı şu şekildedir: Toprak az miktarda çözüldüğü zaman su meydana gelir. Suyun çözülmesi arttığında hava meydana gelir. Su, daha fazla çözüldüğü zaman ateş meydana gelir.

Galen, bu iddiaların hepsine yönelik beş genel delil ortaya koymuştur:

Birincisi bu gruplar, unsurlar konusundaki kabullerini ispatlamayı istiyorlar. Ancak onlar, farkında olmadan bunu terk ediyorlar ve unsurların birbirine dönüşümü ve değişimini dile getiriyorlar.

ومنهم من قال: إنَّه واحد في العدد، وأصحاب هذه المقالة يختلفون. فمنهم من يقول إنَّ هذا الواحد في العدد لا يتغير ولا يقبل الأحداث ولا يتحرك، بمنزلة أصحاب مالمس. ومنهم من يقول: إنَّه يتحرك ويتغير ويقبل الأحداث. وأهل هذه المقالة الأولى قوم يدفعون الحسَّ، ويجحدون ما يدركه العيان. فنحن من هذا الطريق ندعهم يفرحون بما هم فيه، إذ كان الحس هو الموبخ^١ لهم والفاسخ لقولهم.

وأما أهل المقالة الثانية، فنحن ننظر في قولهم ونفسخه، وهم جماعة كلَّ واحد منهم يتحل في هذا الواحد غير ما يتحلّه الآخر. منهم^٢ إيراقليدس، وهو يتحل أن النار هي العنصر، وبرهانه على ذلك أنَّها إذا تكاثفت قليلاً صارت هواءً، وإذا زاد تكاثفها صارت ماءً، وإذا تكاثفت أكثر من هذا أيضاً صارت أرضاً. ومنهم ديوجانس وأناكسيمانس،^٣ وهما يزعمان أن العنصر هو الهواء، وبرهانهما على ذلك أن الهواء إذا تكاثف قليلاً صار ماءً، وإذا زاد تكاثفه صار أرضاً، وإذا تخلخل صار ناراً. ومنهم من يقول وهو تالس وإيون،^٤ وهما يريان أن العنصر هو الماء، وبرهانهما على ذلك أن الماء إذا تكاثف صار أرضاً، وإذا تخلخل صار هواءً، وإذا زاد تخلخله صار ناراً. ومنهم كسانوفس القلوفوي،^٥ وهو يزعم أن العنصر هو الأرض، وبرهانه على ذلك أنَّها إذا تخلخلت قليلاً صارت ماءً، وإذا زاد تخلخلها صارت هواءً، وإذا تخلخلت أكثر من ذلك صارت ناراً.

وجالينوس يحتج على هؤلاء كلَّهم عامةً بخمسة حجج:

أولها أنَّهم قوم أرادوا أن يثبتوا اعتقادهم في أمر العناصر، فتركوا ذلك وهم لا يشعرون، وأخبروا باستحالات العناصر وانقلاب بعضها إلى بعض.

١ ب - هذه.
٢ أ: البخ، ب: المريخ.
٣ ب - منهم.
٤ أ ج: أنالسيتاس.
٥ أ ج: باسلس وإيون.
٦ أ ج: كسانولس القلوفوي.

İkincisi onlar, unsurlar için gerekli kıldıkları bu değişim ve dönüşüm-
den hareketle kıyasî sonuçlar yöntemine göre cereyan etmeyen ve buna
benzemeyen bir şey ortaya çıkardılar. Şöyle ki onlar unsurların birbirine
dönüşmesini ve değişmesini açıkladıkları zaman bunları terk edip bu dört
5 taneden bir tanesinin unsur olduğu neticesine ulaştılar. Ancak onlar, bu
değişim ve dönüşümün tek bir şeyde olması gerektiğini belirttiklerinde,
buna bağlı olarak onların, ne özel bir türü ne de sureti olan dört unsur
için konu (mevzu) olan bir şeyin yani heyulanın var olduğu sonucuna
ulaşmaları gerekirdi.

10 Üçüncüsü, onlar eşyanın aslı olan ilke ve unsurun tek olduğunu iddia
ediyorlar. Daha sonra ise onlar, bu tek unsuru değiştiriyor ve dönüştürü-
yorlar. Eğer unsur dönüşüyorsa bu durumda o, batıl olur ve ortadan kal-
kar. İlke ve asıl olan şeyin, batıl olmaması ve ortadan kalkmaması gerekir-
di. Aksine ilke ve asıl, daim olmalı ve baki kalmalıdır. Eğer onlar unsurun
15 baki kaldığını söylerse bu durumda onlar, ateşin, ateş olarak kaldığı halde
suya dönüşmesini nasıl açıklayacaklar?

Dördüncüsü, bu düşünürlerin hepsi birbirine zıt görüşler ileri sürmek-
tedir. Bunların hepsi birbiri ile aynı olan şu burhanı getirmektedir: Tek
olan unsur, yoğun hale geldiğinde ve çözüldüğünde, kendisinden diğer
20 unsurlar meydana gelir.

Beşincisi, eğer onlar tek olan bu unsurun yoğunlaştığını ve çözüldüğü-
nü iddia ederlerse bu durumda unsurun tek olmadığı aşikardır. Çünkü un-
surun bir halden başka bir hale değişimi, kesinlikle onun -bazen çözülme
bazen de yoğunlaşma şeklinde- kendisi dışında başka bir şeye dönüşmesini
25 gerektirir. Bu da zorunlu olarak unsurun, iki tane olmasını gerektirir.

Unsurun tek olduğunu söyleyenlerden bazıları fizikçilerden, bazıları
ise tabiplerden bir gruptur. Fizikçilerden olanlar, cisimlerin tümünün tek
bir unsurdan olduğuna hükmetmişler; ancak bunun hangi unsur olduğu
konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Sözelimi Thales tek unsurun
30 su olduğunu, Heraklitos ateş olduğunu, Aneximenes hava olduğunu ve

والثانية أنهم أنتجوا من هذه الاستحالة والانقلاب اللذين أوجبهما للعناصر شيئاً لا يشاكل^١ ولا يجري على طريق النتائج القياسية، وذلك أنهم لمّا وصفوا استحالة العناصر وانقلابها بعضها إلى بعض، وبينوا أنه ينبغي أن يكون هذا الانقلاب وهذه الاستحالة في شيء واحد، وكان يتبع هذا القول أن يُنتجوا منه أن الشيء الموضوع للعناصر الأربعة هو شيء واحد لا صورة له ولا نوع يخصه، وهو الهولي، فتركوا ذلك وأنتجوا أن واحداً من الأربعة هو العنصر.

والثالثة أنهم وضعوا أن العنصر والرأس الذي هو أصل الأشياء إنّما هو واحد، ثم زعموا أنه يتغير ويستحيل، فإن كان يستحيل، فقد بطل وارتفع. والرأس والأصل ليس ينبغي أن يرتفع ويبطل، بل ينبغي أن يلبث ويبقى. فإن قالوا: إنه يبقى، فكيف يجوز لهم أن يقولوا إن النار تبقى ناراً وتصير ماءً.^٧

والرابعة أن جميعهم يقول أفعالاً أضداداً، وكلهم يأتون ببرهان واحد بعينه، وهو أن هذا العنصر الواحد إذا تكاثف وتخلخل تولدت منه العناصر الأخر.

والخامسة أنهم^٨ إن كانوا يزعمون أن هذا العنصر الواحد يتخلخل ويتكاثف، فالأمر فيه بين أنه ليس بواحد، إذ كان يجب لا محالة أن يكون تغيره من حال إلى حال إنّما يكون من شيء آخر غيره، مرة إلى التخلخل، ومرة إلى التكاثف، فيجب من ذلك أن يكونا اثنين.

الذين قالوا: إن العنصر واحد، منهم قوم من أصحاب علم الطبيعيات، ومنهم قوم من الأطباء. ومن كان منهم من أصحاب علم الطبيعيات قضى بأن الأجسام كلها من عنصر واحد، واختلفوا فيه، فقال تالس^٩ إنه الماء، وقال إيراقليدس: إنه النار، وقال أناكسيمانس^{١٠}: إنه الهواء،

١ أ ج: لا يشكل.
٢ ب: بأن.
٣ ب: إلى.
٤ ب: أعني.
٥ ب: وتركوا.
٦ ب: وإذ كان.
٧ أ - ماء، ج: وتصيرها.
٨ ب - أنهم.
٩ ب: بواحد وكان.
١٠ أ ج: باسلس.
١١ أ ج: ناكسماس.

Xenophanes ise toprak olduğunu söylemiştir. Tabiplerden olan kimseler ise insanın tek bir unsurdan meydana geldiğine hükmetmişler, ancak bunun hangi unsur olduğu konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Tabiplerden bazıları insanın kandan, bazıları balgamdan, bazıları sarı safradan ve bazıları
5 ise kara safradan meydana geldiğini belirtmiştir.

İnsanın tek bir unsurdan meydana gelmediği konusu, birincisi oluş (kevn), ikincisi türlerin farklılığı, üçüncüsü ise kuvvelerin farklılığı olmak üzere üç şeyden hareketle bilinebilir. Oluştan hareketle bilinme durumuna gelecek olursak bir şey, hiçbir zaman tek bir şeyden oluşmaz. Nitekim ateş
10 ve su gibi basit cisimlerin oluşması için kesinlikle iki şeyin bulunması gerekir. Bunlardan biri fail, diğeri ise münfaildir. Bunlardan mürekkep olan cisimlerin oluşumu, imtizaç yoluyla gerçekleşir. Mizacın tek olmadığı, aksine birden çok olduğu aşikârdır. Suretlerin ve türlerin farklılığı meselesine gelecek olursak türlerin ve suretlerin inşası muhtelif şeylerden olmasaydı
15 kendileri muhtelif olmazdı. Kuvvelerdeki farklılığa gelecek olursak bu, asılların farklılığına delalet eder.

İnsan çocukluk döneminde ve bahar mevsiminde oldukça kızarık/kırmızı olur. Gençlik döneminde ve yaz mevsiminde ise daha sarı olur. Orta yaş döneminde ve sonbahar mevsiminde daha koyu/siyah olur. Yaşlılık döneminde ve kış mevsiminde ise insan daha beyaz/parlak olur.
20

İnsanın dört unsurdan mürekkep olduğu iki açıdan bilinir. Birincisi insan bedeninde dört unsura benzeyen şeyler vardır ki bunlar neredeyse dört unsurun kendisidir. Şöyle ki biz, kemik gibi ağır, yoğun, soğuk ve kuru bir şeyin bedende olduğunu görürüz ve dolayısıyla “İnsan bedeninde toprak vardır” deriz. Yine biz, insanda balgam gibi çözülmüş ve rutubetli bir şey görürüz ve dolayısıyla buradan hareketle “İnsan bedeninde su vardır” deriz. Yine biz, ellerimizi bedenlerimize koyduğumuzda, bedende havanın hararetine galip gelen bir sıcaklık olduğunu hissederiz. Buradan hareketle de “İnsan bedeninde ateş vardır” hükmüne ulaşılır. Veya biz, bedende gaz olduğunu görürüz ve dolayısıyla “İnsan bedeninde hava vardır” hükmüne
30 ulaşılır.

وقال كسانوفانس: ^١ إنَّه الأرض. ومن كان ^٢ من اطباء قضي بأنَّ الإنسان من عنصر واحد، وقد ^٣ اختلفوا؛ أيضًا، فقال بعضهم: إنَّ الإنسان من الدم، وبعض قال: ^٤ إنَّه من البلغم، وبعض قال: ^٥ إنَّه من المُرَّة الصفراء، وبعض قال: ^٦ إنَّه من المُرَّة السوداء.

وقد يُعلَم أنَّ الإنسان ليس هو من عنصر واحد من ثلاثة أشياء. أحدها الكون، والثاني اختلاف الأنواع، والثالث اختلاف القوى. أما الكون، فإنَّه أبدًا لا يلتئم من واحد، وذلك لأنَّ كون الأجسام البسيطة، بمنزلة النار والماء، يُحتاج فيه لا محالة إلى اثنين، أحدهما فاعل، والآخر منفعل. وكون الأجسام المركبة من هذه إنَّما يكون بالمزاج، والأمر في المزاج بيِّن أنَّه ليس هو من واحد، بل من أكثر من واحد. ^٨ وأما اختلاف الصور والأنواع، فإنَّه ما كانت الأنواع والصور ^٩ تختلف لولا أنَّ بناءها من أشياء مختلفة. وأما اختلاف القوى، فهو يدلُّ على اختلاف الأصول. ^{١٠}

الإنسان يكون في سن ^{١١} الصبي وفي ^{١٢} وقت الربيع أشد حمرة، وفي سن الشباب ووقت الصيف أشد صفرة، وفي سن الكهول ووقت ^{١٣} الخريف أشد سوادًا، وفي سن الشيوخ ووقت الشتاء أشد بياضًا.

وقد يُعلَم أنَّ الإنسان مؤلَّف من الأربعة العناصر من وجهين. أحدهما، أنَّ فيه أشياء نظائر الأربعة العناصر، تكاد أنَّ تكون هي العناصر بأعيانها، وذلك أنا نرى في البدن شيئًا ثقيلًا كثيرًا باردًا يابسًا، بمنزلة العظم، فنقول إنَّ في الإنسان أرضًا. ونرى شيئًا منحلًّا رطبًا، ^{١٤} بمنزلة البلغم، فنقول من هذا بأنَّ ^{١٥} في الإنسان ماء. وإذا وضعنا ^{١٦} أيدينا على أبداننا أحسنا منه بحرارة تقهر حرارة الهواء، فيُقَضَى عليه من هذا أنَّ فيه نارًا، أو ^{١٧} نرى في البدن أيضًا رياحًا، فيُقَضَى بأنَّ فيه هواءً.

١ ب: كسانوفانس.	٧ ب - قال.	١٣ ب: ونرى في البدن شيئًا منحلًّا
٢ ب: قال.	٨ أ ج - بل من أكثر من واحد.	شئيًا لا رطبًا باردًا.
٣ ب - قد.	٩ ب - والصور.	١٤ ب: فنقول من هذا قول ثبات
٤ أ: اختلف.	١٠ ب: نفس.	أنَّ.
٥ ب - قال.	١١ ب ج - و.	١٥ ب: وصفنا.
٦ ب - قال.	١٢ ب - و.	١٦ ب: و.

İnsanın dört unsurdan mürekkep olduğuna dair diğer açı ise beden
 dört unsurdan beslenmesidir. Dolayısıyla bir şeyden beslenen şeyin bünyesi,
 beslendiği şeyin bünyesine benzer. Çünkü bir şey büyüme ve artmayı kabul
 ettiğinde kendisinde hasıl olan şey, kendisinde artma meydana getiren şeye
 5 benzerse, bu durumda açık olan şudur: Artmayı kabul eden söz konusu
 şeyin bünyesi ve kıvamı, kendisinde artma olan şeyin kıvamı ve bünyesinin
 aynıdır. Buna şöyle örnek verilebilir: Ağaç bir zira' boyundadır. Daha sonra
 bu ağaç, iki zira' oluncaya kadar toprak ve su ile büyümüş ve artmıştır. Ben
 derim ki: Birinci zira' durumunda olan ağacın bünyesi ve kıvamı, toprak ve
 10 sudandır. Çünkü ağaçtaki ikinci zira', birinci zira' durumuna hiçbir konuda
 muhalif değilse ve ikinci zira' durumu toprak ve sudan ise birinci zira' da
 toprak ve sudandır.

Bedenlerin dört unsurdan beslenmesinin şu şekilde olduğu bilinir:
 Bitkiler dört unsur ile varlığını (kıvam) devam ettirir. Çünkü bitkiler, su
 15 olmaksızın toprakla ve toprak olmaksızın da su ile varlığını devam ettire-
 mez. Buradan çıkan zorunlu sonuç, bitkilerin toprak ve sudan meydana
 geldiğidir. Ancak toprağın su ile karışması sadece çamur meydana getirir.
 Dolayısıyla bitkilerde su ve toprak dışında başka şeyin var olması gerekir.
 Bu durumda toprak ve su dışında basit cisimlerden ateş ve havadan başka
 20 bir şey kalmamıştır. Dolayısıyla zorunlu olarak bitkinin kıvamı, özellikle
 toprak ve sudan sonra bu iki şey (ateş ve hava) ile olması gerekir. Çünkü biz
 bitkilerin, güneşin sıcaklığı ve hava ile temas etmeksizin -ikisinden beslen-
 meye ihtiyaç duyması bakımından- varlığını devam ettiremediğini açıkça
 25 görüyoruz. Dolayısıyla açıkladığımız üzere bitkiler dört unsurdan; hayvanlar
 bitkilerden; insanlar ise hem hayvanlardan hem de bitkilerden gıdalanırlar.
 Buradan ortaya çıkan zorunlu sonuç, insanların da dört unsurdan mürekkep
 olduğudur.

Soğukluk ve sıcaklık ifadeleri iki manada kullanılır. Birincisi sıcaklık
 ve soğukluğun keyfiyetidir. Bir cismin sahip olduğu halden dolayı onun
 30 hakkında "Bu cisim sıcaktır ve soğuktur" denilmesi bunun örneğidir.
 Diğerisi ise sıcak veya soğuk, söz konusu keyfiyeti barındıran cisme denir.

والوجه الآخر، من أن البدن إنما يغتذي من الأربعة العناصر، والشيء الذي منه يغتذي الشيء،^٦ فبنيته أيضاً منه. وذلك أنه إن كان الشيء الذي يوجد^٢ في الشيء عند قبوله للتزيد والنماء هو شيء شبيه بالشيء الذي صار فيه^٤ هذا زيادة عليه، فالأمر واضح أن بنية هذا الشيء القابل للزيادة وقوامه إنما هو من الشيء الذي منه قوام ذلك الشيء الزائد في هذا وبنيته. مثال ذلك أن شجرة كانت مقداراً ذراع واحد، فتزِيدت ونمت بالماء والأرض حتى صارت ذراعين، أقول^٧ إن بنية الذراع الأولى وقوامها إنما كان^٨ من الأرض والماء، وذلك أنه إن كانت الذراع الثانية غير مخالفة للذراع الأول في شيء، والذراع الثانية إنما هي من الأرض والماء، فالأولى^٩ أيضاً إنما هي من الأرض والماء.

وقد يُعلم أن الأبدان إنما تغتذى من الأربعة العناصر من هذا الوجه. وهو أن النبات إنما قوامه بالأربعة العناصر، إذ كان لا قوام له بالأرض دون الماء، ولا بالماء دون الأرض، فيجب من ذلك أن يكون النبات من الأرض والماء، ولكن مخالطة الأرض للماء إنما يحدث عنها طين فقط، فيجب من ذلك أن يكون في النبات شيء آخر غير الأرض والماء، ولم يبق بعد الأرض والماء من^{١٠} الأجسام البسيطة شيء خلا النار والهواء، فيجب أن يكون قوام النبات إنما هو بهذين بعد الأرض والماء خاصة، إذ كنا قد نرى عياناً أن النبات لا ثبات^{١١} له دون لقاء الهواء وحرارة الشمس، من طريق أنه^{١٢} يحتاج إلى الاغتذاء من هذين أيضاً. فالنبات^{١٣} على ما بيّنا يغتذي من الأربعة العناصر، والحيوان يغتذي من النبات، والإنسان يغتذي من الحيوان ومن النبات، فيحصل من ذلك أن الإنسان أيضاً^{١٤} مؤلف من الأربعة العناصر.

اسم الحارّ واسم البارد يجريان على معنيين. أحدهما كيفية الحرارة والبرودة، بمنزلة ما يقول: إن هذا الجسم حاله حال^{١٥} حارة أو حال باردة. والآخر الجسم الذي فيه تلك الكيفية،

١١ أ ج: نبات.
١٢ أ - طريق أنه.
١٣ أ + على هذا.
١٤ أ ج - أيضاً.
١٥ أ - حال.

٦ ب - مقدار.
٧ ب: فأقول.
٨ ب: كان أيضاً.
٩ أ ج: والأولى.
١٠ ب: بين.

١ أ ج - إنما.
٢ أ ج + وينمي منه.
٣ ب: يزيد.
٤ ب - فيه.
٥ ب: وإنما.

Ancak bu cisimde, ya sadece kendisiyle vasıflandırıldığı bir keyfiyet bulunur ya da söz konusu cisimde o keyfiyete karışan zıt keyfiyet bulunur. Cisimde tek bir keyfiyetin bulunmasına gelecek olursak bunun örneği, kendisine soğukluk eşlik etmeyen ateşteki sıcaklık ve kendisine sıcaklık eşlik etmeyen sudaki soğukluktur. Bu durumda olan cisimlere, sıcaklık veya soğukluğun zirvesinde olan cisimler denir. Çünkü halis, salt ve zıddı ile karışmamış olan her şey, en zirve noktadadır. Zıddı ile karışan keyfiyetlere gelecek olursak bunun örneği, tüm mürekkep cisimlerde olan keyfiyetlerdir. Mürekkep cisimlerden her biri, sıcaklık ve soğukluk bakımından ya kendisinde galip gelen şey ile ya da kendisi ve başka bir cisim arasında yapılan mukayese olmak üzere iki açıdan vasıflanır. Galip gelme açısından olan duruma gelecek olursak, söz konusu cisimde sıcaklık, soğukluktan daha çok olduğu zaman bu açıdan söz konusu cisme “sıcak” denir. Cisimde soğukluk, sıcaklıktan daha baskın olduğu zaman söz konusu cisme “soğuk” denir. Mukayese açısından olan duruma gelecek olursak, cisim başka bir cisim ile kıyaslandığı zaman, eğer cismin diğerinden daha sıcak olduğu görülürse buna “sıcak”, eğer cismin diğerinden daha soğuk olduğu görülürse buna “soğuk” denir.

Hippokrates “Bedenler sıcaklık ve soğukluktan mürekkeptir” dediği zaman bununla onun, keyfiyetleri kastettiği anlaşılmalıdır. Çünkü keyfiyetler, bir cisim değildir ve unsur, unsuru olduğu şeyle aynı cinstendir. Buradan çıkan zorunlu sonuç, bedenler cisimler olduğu için bedenlerin unsurunun, heyulası olmayan bir keyfiyet olmaması gerektiğidir. Aksine keyfiyet, duyum sahibi olan cisim için tür ve ilkedir. Hippokrates’in yukarıdaki ifadesinden, galip gelme veya mukayese yoluyla durumu bu şekilde [soğuk veya sıcak] olan cismi kastettiği de anlaşılmalıdır. Çünkü bu sıfat üzere olan cisimler sonsuz sayıdadır. Ancak unsurlar sınırlı/sonlu olmalıdır. Zira unsurlar sonsuz olursa, kendileri ile bir oluş gerçekleşmez. Çünkü sonsuz olan bir şey, kesilemez ve bir yerde durdurulamaz. Ancak Hippokrates’in bu ifadeyle sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk bakımından zirvede olan cisimleri kastettiği anlaşılmalıdır ki bunlar, dört cisimdir yani ateş, hava, su ve topraktır.

إلا أنّ هذا الجسم إما أنّ تكون فيه تلك الكيفية التي يوصف بها وحدها، وإما أنّ يكون يخالطها فيه ضدها. أما وحدها، فبمنزلة الحرارة في النار التي ليس معها برودة، وبمنزلة البرودة في الماء التي ليس معها حرارة. وما كان من الأجسام على هذا، فهو يقال: إنّه في غاية الحرارة أو البرودة، وذلك أنّ كلّ شيء خالص محض لا يخالطه ضده، فهو في الغاية. وأما الكيفية التي يخالطها ضدها، فبمنزلة ما في جميع الأجسام المركبة. وكلّ واحد من هذه يوصف بالحرارة والبرودة على أحد وجهين، إما بالأغلب عليه،^٢ وإما بالمقايسة بينه وبين جسم^٣ آخر. أما من جهة الأغلب، فإذا كانت الحرارة فيه أكثر من البرودة، فيقال: من هذا الوجه إنّه^٤ حار، وإذا كانت البرودة عليه أغلب، فيقال: من هذا الوجه إنّه بارد. وأما من جهة المقايسة، فإذا قيس بجسم آخر فوجد أشدّ حرارة منه، ف قيل من هذا الوجه: إنه حار، أو وُجد^٥ أشد برودة منه فقيل: إنّه بارد.

فإذا قال أبقراط: إنّ الأبدان مركبة من الحار والبارد، فليس ينبغي أنّ يُفهم عنه أنّه يريد بذلك الكيفيات. لأنّ الكيفيات ليست أجساماً، والعنصر مجانس للشيء الذي هو عنصره، فيجب من ذلك إذا كانت الأبدان أجساماً، ألا يكون عنصرها كيفية ليس لها هيولى، بل إنّما الكيفية رأس ونوع للجسم^٦ المحسوس. ولا ينبغي أيضاً أنّ يُفهم عنه أنّه يريد بقوله هذا، الجسم الذي يقال إنّه كذلك على طريق الأغلب أو على طريق المقايسة. لأنّ الأجسام التي هي على هذه الصفة لا نهاية لها، والعناصر ينبغي أنّ تكون متناهية. وذاك أنّها إنّ كانت غير متناهية لم يتمّ بها كون، لأنّ ما لا نهاية له لا يُقَطَع ولا يُحاز.^٧ ولكن ينبغي أنّ يُفهم عنه أنّه يريد بهذه، الأجسام التي هي في الغاية من الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، وهي أربعة أجسام؛ النار والهواء والماء والأرض.

٩ ب: إذ.
١٠ ب: الجسم.
١١ أ: إيجاز.

٥ ب: وإذا.
٦ ب - إنّه.
٧ ب - و.
٨ ب: وجدناه.

١ أ: و.
٢ ب - عليه.
٣ ب - جسم.
٤ ب: أم.

Bedenlerin halleri ya kendi zatlarından dolayı ya da hariçteki bir şeyden dolayı değişir. Hariçteki bir şey dolayısıyla bedenlerin değişiminin örneği, bedenin bir konumdan başka bir konuma intikal etme durumudur. Bedenlerin kendi zatından kaynaklanan değişimi iki şekilde olur. Birincisi bedenlerin değişip cevherin olduğu hal üzere kalmasıdır. İkincisi bedenlerin değişip cevherinin baki kalmamasıdır. Bedenlerin cevherinin bedenle birlikte baki kalmadığı değişim, tıp sanatının bedenlerle ilgilendiği kısma girmez. Olduğu hal üzere bedenlerin cevherinin bedenle birlikte baki kalması şeklindeki değişime gelecek olursak bu, tıp sanatının bedenlerle ilgilendiği kısma girer.

Cevherinin bedenle birlikte baki kalması şeklindeki değişim, biri kemiyet diğeri ise keyfiyet bakımından olmak üzere iki sınıftır. Kemiyet bakımından olan değişime gelecek olursak bu, iki şekildedir. Birincisi bedenden bir şeyin eksilmesi, diğeri ise bedende bir şeyin artmasıdır. Bedenden bir şey eksildiği zaman tabibin yapması gereken şey, bedenden eksilen şeyin yerine, eksilene benzeyen bir şey eklemesidir. Beden dört unsurdan mürekkep olduğu için kendisi ile artmanın gerçekleştiği yiyecekler de dört unsurdan mürekkep olan gıdalar olmalıdır. Bundan dolayı beden, unsurlar basit iken ne sudan ne havadan ne topraktan ne de ateşten beslenir. Bedende bulunan bir şeyin artması durumuna gelecek olursak tabip için gerekli olan şey, onu tahliye yoluyla azaltmak için çözüm bulmasıdır.

Keyfiyet bakımından değişime gelecek olursak bu, ısıtıldığı ve soğutulduğu zaman bedenın maruz kaldığı durumda olur. Ne zaman ki beden böyle bir şeye maruz kalırsa bunun araştırılması gerekir. Eğer beden şiddetli bir şekilde değişmediyse bunun, söz konusu durumu tersine çeviren ve dönüştüren bir ilaçla tedavi edilmesi gerekir. Ancak bu ilacın, sahip olduğu keyfiyet zirvede olmayıp aksine söz konusu keyfiyet bakımından ilaç, bedenın tabiatınının meylettığı miktar kadar olmalıdır. Eğer beden soğukluğa meylettiyse bunun tedavisi, biber ve akırı karha bitkisi ile yapılır. Beden sıcaklığa meylettiyse bunun tedavisi marul ve arpa keşki ile yapılır. Beden şiddetli bir şekilde değiştiyse bu, tersine döndürecek ve dönüştürecek zirvede olan bir ilaç ile tedavi edilmelidir. Beden soğumuşsa, ateş ile ısıtılmalı; eğer ısınmışsa, su ile soğutmalıyız.

حالات الأبدان تتغير إما من قبل أنفسها، وإما من قبل شيء من خارج. وتغيرها من قبل شيء من خارج يكون، بمنزلة الانتقال من موضع إلى موضع. وأما تغيرها من قبل أنفسها، فيكون على وجهين، أحدهما يتغير وجوهرها باقٍ على حاله، والآخر يتغير وجوهرها ليس باقٍ على حاله.^١ والتغير الذي لا يبقى معه جوهر الأبدان على حاله، ليس يدخل فيما يُعنى به الطب^٢ من أمرها، فأما التغير الذي يبقى معه جوهر الأبدان على حاله، فهو الذي يدخل فيما يُعنى به الطب^٣ من أمر الأبدان فقط.

وهذا التغير صنفان، أحدهما في الكمية، والآخر في الكيفية. أما التغير في الكمية، فعلى ضربين، أحدهما أن ينقص من البدن شيء، والآخر أن يزيد فيه شيء. وإذا نقص من البدن شيء، فينبغي للطبيب أن يزيد^٤ فيه مكان ما نقص منه^٥ شيئاً شبيهاً به. ولأنّ البدن مركّب من الأربعة العناصر، ينبغي^٦ أن يكون الغذاء الذي به تكون الزيادة فيه مركباً أيضاً من الأربعة العناصر. ولذلك صار البدن لا يغتذي من العناصر وهي بسيطة، لا من الماء ولا من الهواء ولا من الأرض ولا من النار. فإما إذا زاد في البدن شيء، فينبغي^٧ للطبيب أن يحتال في تنقيصه بالاستفراغ.

وأما التغير في الكيفية، فيكون^٨ بمنزلة ما يعرض للبدن إذا هو^٩ سخن أو برد. ومتى^{١٠} عرض له ذلك، فينبغي أن يُنظر، فإن كان لم يتغير تغيراً شديداً، فينبغي أن يُداوى بدواء يقبله ويحيله إلى خلاف ذلك، من غير أن يكون في الغاية من الكيفية التي هي^{١١} له، لكن يكون منها في حد معادل بمقدار ميل البدن عن طبيعته. فإن كان البدن قد مال عن حاله^{١٢} إلى البرودة، كانت مداواته بالفلفل أو^{١٣} بالعاقورحاح. وإن كان مال إلى الحرارة، كانت مداواته بالخس أو بكشك الشعير. وإن^{١٤} كان البدن قد تغير تغيراً شديداً، فينبغي أن يُداوى بدواء يحيله ويقبله إلى خلاف ما هو عليه مما هو في الغاية، فإن كان قد برد، أسخّته^{١٥} بالنار، وإن كان قد سخن، برّده بالماء.

١	ب: أحدهما وجوهرها بأن	٦	أج: يريد.	١٣	أ - و.
	على حاله، والآخر وجوهرها	٧	ب + من.	١٤	أج - هي.
	ليس بباق على حاله.	٨	أج: قد ينبغي.	١٥	ب - عن حاله.
٢	ب: الطبيب.	٩	ب: مركبة.	١٦	أج: و.
٣	ب: الطبيب.	١٠	ب: فقد ينبغي.	١٧	أج: فإن.
٤	ب - أن.	١١	أ - فيكون.	١٨	أج: اسنخانه.
٥	أج: يريد.	١٢	أ - هو.		

Elementlerin -ki bunlar unsurlardır- üzerine bina edilen öğretimin iki yolu vardır: Birincisi bir şeyin, zihinde tamam oluşundan (tümelden) ve zirvesinden başlayıp aslına ve ilkesine dönene kadar geri giden yöntemdir. İkincisi ise bir şeyin kaynağından ve ilkesinden başlayıp o şeyin zirvesinde ve üst noktasında son bulan yöntemdir. Bu iki öğretimin birinci yöntemine aks ve tahlil denir. Bunun örneği, benzer parçalı organların hıtlardan; hıtların gıdalardan; gıdaların bitkilerden; bitkilerin dört asıldan yani unsurlardan mürekkep olduğunun söylenmesidir. İkinci yönetime ise terkip denir. Bunun örneği, bitkilerin, dört unsurdan; gıdaların bitkilerden; hıtların gıdalardan; benzer parçalı organların hıtlardan; mürekkep organların benzer parçalı organlardan ve bedenin tümünün mürekkep organlardan oluştuğunun söylenmesidir.

Kadim düşünürlerin hepsi mürekkep cisimlerin, basit olan unsurların terkibinden meydana geldiği konusunda ittifak etmiş ve bunu ikrar etmişlerdir. Ne var ki Demokritos unsurların oldukları hal üzere kaldığını ve değişmediğini, mürekkep cisimlerin ise bunların, konum, zıtlık ve şekil bakımından değişime uğraması neticesinde meydana geldiğini dile getirmiştir. Anaxagoras ise unsurların organların her birinin parçası olduğunu belirtmiştir. Kemik parçaları kendisinde bulunan unsurlardan ayrılıp birbiri ile bir araya gelip birleştiği zaman kendisinden bir kemik meydana gelir. Et parçaları, kendisinde bulunan unsurlardan ayrılıp birbiri ile bir araya gelip birleştiği zaman kendisinden bir et meydana gelir. Söz konusu parçalar ayrıldığı zaman veya unsurlarla karıştığı zaman, ateş, su, hava ve torak haline gelir. Çünkü Anaxagoras unsurların, parçaları benzer cisimlerin karışımı olduğuna inanmaktadır. Empedokles ise dört unsurun, değişmediğini ve dönüşmediğini söyler. Ancak -bu unsurlar değişip dönüşmeksizin- bunlardan farklı mürekkep cisimlerin meydana gelmesi, onların terkiplerinin farklılığından dolayıdır.

Hippokrates, Thales, Heraklitos ve Diogenes mürekkep cisimlerin, unsurların değişimi ve dönüşümü neticesine meydana geldiğini söylediler. Ancak Thales ve takipçileri unsurların değişiminin, onların bir araya gelmesi ve ayrılması ile gerçekleştiğini söylerler. Hippokrates'e gelecek olursak unsurların değişiminin, onların bir araya gelmesi ve ayrılması suretiyle değil,

التعليم المبني [على] ١ أمر ٢ الأسطقسات، وهي ٣ العناصر، له سيلان. أحدهما المسلك الذي يبتدئ من منتهى الشيء وتمامه في الوهم، ويرجع حتى ينتهي إلى أصله ومبدأه. والثاني المسلك الذي يبتدئ من أصل الشيء ومبدأه، وينتهي إلى ٦ تمامه وغايته. والطريق الأول من هذين التعليمين يقال له العكس والتحليل، بمنزلة ما يقول إن الأعضاء المتشابهة الأجزاء مركبة من الأخلاط، والأخلاط من الأغذية، والأغذية من النبات، والنبات من الأربعة الأركان أعني العناصر. والطريق الثاني يقال له التركيب، بمنزلة ما يقول إن النبات يكون من الأربعة العناصر، والأغذية من النبات، والأخلاط من الأغذية، والأعضاء المتشابهة الأجزاء من الأخلاط، والأعضاء المركبة من المتشابهة الأجزاء، وجملة جميع البدن من الأعضاء المركبة.

جميع القدماء قد أقرّوا وأجمعوا أنّ الأجسام المركبة إنّما تكون من تركيب العناصر البسيطة، إلا أنّ ديمقريطس يقول: إنّ العناصر تبقى على حالها لا تتغيّر وتحدث عنها الأجسام المركبة بتغيّر حالاتها في الوضع والتضاد والشكل. وأناكساغورس ٧ يقول: إنّ ٨ العناصر أجزاء من كلّ واحد من الأعضاء، فإذا فارت أجزاء العظم العناصر التي هي فيها، واجتمعت والتأم بعضها ببعض، صار منها عظم، وإذا فارت أجزاء اللحم العناصر التي هي فيها، واجتمعت والتأم بعضها ببعض، كان منها لحم، وإذا تفرقت هذه الأجزاء أو اختلطت بالعناصر صارت نارًا وماءً وأرضًا وهواءً. وذلك لأنّ أناكساغورس ٩ يعتقد أنّ العناصر إنّما هي خلط من الأجرام المتشابهة الأجزاء. وأمباذوقلس ١٠ يقول: إنّ العناصر الأربعة غير مستحيلة ولا متغيّرة، وإنّما تحدث عنها أجسام مركبة مختلفة من قبل اختلاف تركيبها من غير تغيّر ولا استحالة.

وأبقراط وتالس وإيراقليطس وديوجانس ١١ يقولون: إنّ الأجسام المركبة إنّما تحدث عن تغيّر العناصر واستحالتها، إلا أنّ تالس ١٢ وأصحابه يقولون: إنّ تغيّر العناصر إنّما يكون باجتماعها وتفرّقها. فأما بقراط فليس يقول إنّ تغيّر الأسطقسات يكون باجتماعها وتفرّقها،

١١ أ ج: وباسلس وإيرافليدس
و ديوجانس.
١٢ أ ج: باسلس.

٦ ب: أن.
٧ أ ج: أناليساغوراس.
٨ ب: في.
٩ ب: أنكساغورس.
١٠ أ ج: وأما دقليس.

١ أ ب ج: عن.
٢ أ ج: الأمر.
٣ ب: وهنّ.
٤ أ ج + به.
٥ أ ج: مسلك.

aksine sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk ile olduğunu belirtir. Bu sebeple Hippokrates unsurların türlerini tahkik etti ve söz konusu keyfiyetleri bunlar için sabit kıldı. Bundan dolayı Hippokrates unsurları sıcak, soğuk, rutubetli ve kuru olarak adlandırdı.

5 Keyfiyetlerin cinsleri farklılık arz eder. Bunlardan bazıları gözün idrak ettiği keyfiyetler cinsidir. Bunlar muhtelif renklerdir. Bazıları işitmenin idrak ettiği keyfiyetler cinsidir. Bunlar muhtelif seslerdir. Bazıları koklama duyusunun idrak ettiği cinstendir. Bunlar muhtelif kokulardır. Bazıları tatma duyusuyla idrak edilen cinstendir. Bunlar, muhtelif tatlardır. Bazıları
10 dokunma duyusuyla idrak edilen cinstendir. Bunlar farklı keyfiyetlerdir yani sıcaklık, soğukluk, rutubet, kuruluk, sertlik, yumuşaklık, hafiflik, ağırlık, yoğunluk, çözülmürlük, pürüzlülük, pürüzsüzlük, sağlamlık, kırılğanlık, gevşeklik ve sertliktir.

Bu keyfiyetlerden bazıları, bedenın tüm cevherlerinde değişim meydana getirmeyiz. Bazıları ise bedenın tümünde etkide bulunur. Bedenin tüm cevherlerinde bir değişim meydana getirmeyen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, görme, işitme, koklama ve tatma yoluyla idrak edilen keyfiyetlerdir. Renkler gibi görme yoluyla idrak edilen keyfiyetler, bedenın tümünde bir değişim meydana getirmeyiz, aksine sadece gözlerde bir değişim meydana getirir. Yine bu keyfiyetler gözlerin her birinin tümünde de değişim meydana getirmeyiz. Ancak sadece kendisinde bulunan görme kuvvesinde (er-ruhu'l-basar) değişim meydana getirir. Dolayısıyla renklerin tümünden ziyade siyahlık, görme kuvvesini bir araya getirirken, beyazlık ise onu dağıtır. İşitme yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunların etkisi, sadece kulaklar üzerindedir. Koklama yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunların yaptığı etki, dimağın karıncıklarından öndeki iki karıncık üzerinde olur ve söz konusu keyfiyetler, bu iki karıncığı bir miktar değiştirir. Tatma yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunların etkisi, çoğunlukla sadece dil üzerinde olur. Söz konusu keyfiyetlerin bedenın diğer organları üzerindeki etkilerine gelecek olursak bunlar, ya diğer organlar üzerinde hiçbir etkide bulunmaz ya da çok az etkide bulunur. Bunun delili bedenın, onlardan kaynaklanan değişimi hissedebilmesidir.

لكن بالحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، ولذلك جعل المحقق لأنواع العناصر والمثبت^١ لها هذه الكيفيات، ولذلك سمى العناصر الحار والبارد والرطب واليابس.

أجناس الكيفيات مختلفة، فمنها ما يدركه البصر وهي الألوان المختلفة، ومنها ما يدركه السمع وهي الأصوات المختلفة، ومنها ما يدركه الشم وهي الروائح المختلفة، ومنها ما يدركه المذاق وهي الطعوم المختلفة، ومنها ما يدركه اللمس وهي كيفيات شتى، أعنى الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة والصلابة واللين والخفة والثقيل والكثافة والسخافة والخشونة والملامسة والمتانة والهشاشة والرخاوة والاكتناز.

وبعض هذه الكيفيات لا يُغيّر جملة جوهر البدن، وبعضها يفعل فعله في جميع البدن. أما الكيفيات^٢ التي لا تُغيّر^٣ جملة جوهر البدن، فهي الكيفيات التي تُبصر^٤ والتي تُسمع^٥ والتي تُشم^٦ والتي تُذاق. وأما التي تُبصر بمنزلة الألوان، فإنها ليس تغير البدن كله، لكن العينين فقط، وليس تُغيّر أيضاً جملة كل واحدة من العينين، لكن تُغيّر منها الروح الباصر فقط، فالأسود من جميع^٧ الألوان، يجمع الروح الباصر^٨، والأبيض يفرقه. وأما التي^٩ تُسمع، فإنها تفعل ما تفعله في الأذنين فقط. وأما التي في الشم، فإنها تفعل فعلها في البطنين المقدمين من بطون الدماغ، وتُغيّرهما تغيّراً له قدر. وأما التي تُذاق، فإنها^{١٠} تفعل أكثر ما تفعله في اللسان فقط. وأما في سائر البدن، فإنها إما أن تكون لا تفعل فيها شيئاً، وإما أن تفعل فيه فعلاً يسيراً. والدليل على ذلك أن البدن قد يحسّ بما يحدث عنها من التغيير.

١ ب - و.
٢ أ ج - الكيفيات.
٣ ب: لا تتغير بها.
٤ ب - تُسمع.
٥ ب - جميع.
٦ ب: والباصر.
٧ أ ج: الذي.
٨ ب + إنمّا.

Bedenin tümünde etkide bulunan keyfiyetlere gelecek olursak, bunlardan bazıları sadece bedenın zahirinde etkide bulunur ve bunların etkileri, bedenın batınına ulaşmaz. Bunun örneği, pürüzlülük, pürüzsüzlük, sertlik ve yumuşaklıktır. Bazıları ise hem bedenın zahirine hem de batınına etki eder. Bunun örneği, sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluktur.

Yine o (Galen) der ki: Dokunulan keyfiyetlerden bazıları hareket ettirmekten başka bir şey yapmaz. Bunun örneği ağırlık ve hafifliktir. Bazıları söz konusu şeye etki edecek bir fiilde bulunur. Bunun örneği, sıcaklık ve soğukluktur.

Bu konu, farklı şekilde de taksim edilir ve şöyle denilebilir: Keyfiyetlerden bazıları birincil keyfiyetlerdir. Bunlar diğer keyfiyetleri ortaya çıkaran ana keyfiyetlerdir. Birincil keyfiyetler, sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk olmak üzere dört tanedir. Keyfiyetlerden bazıları, söz konusu birincil keyfiyetlerden doğan ikincil keyfiyetlerdir. Bunlar, dokunma yoluyla olan diğer keyfiyetler, görme yoluyla, işitme yoluyla, tatma yoluyla ve koklama yoluyla idrak edilen keyfiyetlerdir. Dokunma yoluyla olan diğer keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazıısı, soğukluktan kaynaklanan yoğunluk/kesafettir. Bazısı sıcaklıktan kaynaklanan çözümlüştür. Bazısı rutubetten kaynaklanan yumuşaklıktır. Bazısı kuruluktan kaynaklanan sertliktir. Bazısı rutubetten kaynaklanan sağlamlıktır. Bazısı, kuruluktan kaynaklanan kırılganlıktır.

Görme yoluyla idrak edilen keyfiyetlere -ki bunlar renklerdir- gelecek olursak bunlar, yoğunluk ve çözümlüştüğe tabidir. Bu ikisi, sıcaklık ve soğukluğa tabidir. Çünkü yoğunluk siyahlığı doğurur. Zira siyahlık, görme fiilinin olumsuzlanmasıdır (selb) ve bunun gerçekleşmesi, görülen şeyin cüzlerinin bir araya gelmesi ile vaki olur. Bundan dolayı ne zaman ki insan bir şey görmezse, o zaman siyahlığa baktığını zanneder. Çözümlüştük, beyazlığı doğurur. Çünkü beyazlık görme fiilinin olumlanması (îcâb) ve görülen şey üzerinde gerçekleşmesidir. Bu, göz bunlarla karşılaşıncaya ve bunlara temas edinceye kadar görülen şeyin büyümesine ve yayılmasına tabidir. Diğer renklere gelecek olursak bunlar, söz konusu iki rengin ortasında yer aldığı ve iki uç nokta olduğu için, diğer renkler bu iki rengin karışımından meydana gelirler.

وأما الكيفيات^١ التي تفعل ما تفعله في جميع البدن، فبعضها يفعل ذلك في ظاهره فقط ولا يبلغ فعلها إلى باطنه، بمنزلة الخشونة والملوسة والصلابة واللين. وبعضها يفعل ذلك في ظاهر البدن وباطنه معاً، بمنزلة الحرارة والبرودة واليبوسة والرطوبة. ويقول أيضاً: إن الكيفيات المللموسة منها ما هو محرّك للشيء فقط بمنزلة الخفة والثقل، ومنها ما يفعل في الشيء فعلاً يؤثر فيه بمنزلة الحرارة والبرودة.

وقد يُقسّم هذا المعنى^٢ بضرب آخر من القسمة، فيقال: إن الكيفيات منها كيفيات أول وهي الأمّهات^٣ التي عنها تتولد الكيفيات الأخر، وهي أربع كيفيات: الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة. ومنها كيفيات ثواني متولدة عن تلك الأول، وهي سائر الكيفيات المللموسة، والكيفيات المبصورة، والمسموعة^٤ والمدوقة والمشمومة. أما سائر الكيفيات^٥ المللموسة، فمنها الكثافة وتولدها عن البرودة، ومنها السخافة وتولدها عن الحرارة، ومنها اللين وتولده عن الرطوبة، ومنها الصلابة وتولدها عن اليبوسة، ومنها المتانة وتولدها عن الرطوبة، ومنها الهشاشة وتولدها عن اليبوسة.

وإما الكيفيات المبصورة وهي الألوان، فإنها تابعة للكثافة والسخافة، وهاتان تابعتان للحرارة والبرودة. وذلك أن^٦ الكثافة تولد السواد، إذ كان السواد إنما هو سلب فعل البصر، وحدوثه يكون عن اجتماع أجزاء الشيء المبصور، ولذلك متى لم ير الإنسان شيئاً ظن أنه ينظر^٧ إلى سواد. والسخافة تولد البياض، لأن البياض إنما هو إيجاب^٨ فعل البصر ووقوعه على الشيء المبصور، وهذا تابع لانتفاخ أجزاء الشيء المبصور وانبساطها، حتى يلقتها^٩ ويماسها البصر. وأما^{١٠} سائر الألوان، فهي وسط فيما بين هذين^{١١} اللونين مخلوطة منهما، إذ كانا^{١٢} هما الطرفان.

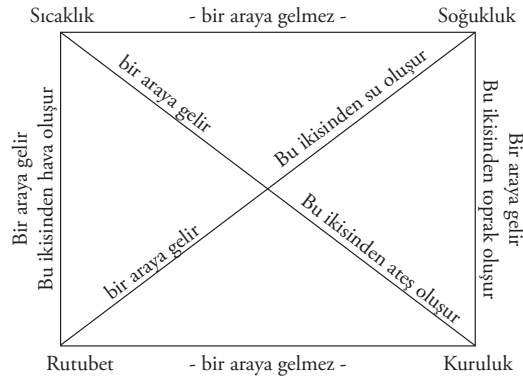
١ أ: فالكيفيات، ج: فإما الكيفيات.	٥ أ ج - الكيفيات.	١٠ ب: فإما.
٢ ب + أيضاً.	٦ ب: لأن.	١١ أ ج - هذين.
٣ أ ج: الأنهار.	٧ ب: يبصر.	١٢ ب: كان.
٤ أ ج - و.	٨ أ ج: يجاب.	
	٩ أ ج: يلقتها.	

İşitme yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, sesin sınıfları ve türleridir. Bunlar cisimlerin sertliğine, yumuşaklığına, büyüklüğüne ve küçüklüğüne tabidir. Sertlik ve yumuşaklık, rutubet ve kuruluğa tabidir.

- 5 Tatma yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, tatların türleridir. Tatların türleri mizaçların türlerine ve cevherin inceliğine ve yoğunluğuna tabidir.

10 Koklama yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, koku türleridir. Kokular mizaçların türlerine, cevherin inceliğine ve kalınlığına tabidir.

15 Dört ana keyfiyetin bir araya getirilmesi ile şu durum ortaya çıkar: Sıcaklık ve soğukluk bir araya gelmez. Rutubet ve kuruluk bir araya gelmez. Sıcaklık ve kuruluğun bir araya gelmesinden ateş; sıcaklık ve rutubetin bir araya gelmesinden hava; soğukluk ve kuruluğun bir araya gelmesinden toprak; soğukluk ve rutubetin bir araya gelmesinden su meydana gelir. Bunun temsili şu şekildedir:

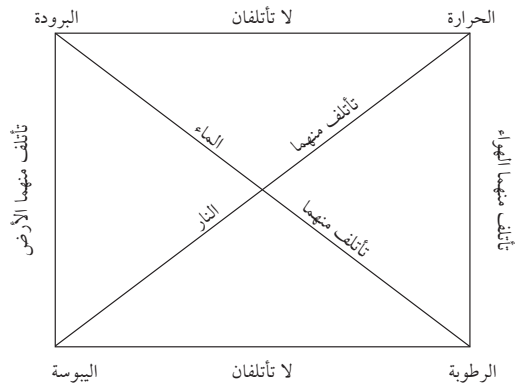

وأما الكيفيات المسموعة، فإنها أصناف الأصوات وأنواعها، وهذه تابعة لصلابة الأجسام ولينها وعظمتها وصغرها. والصلابة واللين تابعان للرطوبة واليبوسة.

وأما الكيفيات التي تذاق، فهي أنواع الطعوم، وهذه تابعة لأنواع المزاج ورقة الجوهر وغلظه.^٢

وأما الكيفيات المشمومة، فهي أصناف الروائح، والروائح تابعة لأصناف المزاج ورقة الجوهر وغلظه.

وتأليف الأربع كيفيات الأمهات يكون على هذا المثال: الحرارة والبرودة لا تتألفان، والرطوبة واليبوسة لا تتألفان، والحرارة واليبوسة تتألف منهما النار، والحرارة والرطوبة يتألف منهما الهواء، والبرودة واليبوسة تتألف منهما الأرض، والبرودة والرطوبة يتألف منهما الماء. وهذا مثال ذلك:^٣

١ أ.ج: فإما.
 ٢ ب - ورقة الجوهر وغلظه.
 ٣ ب: الحرارة والبرودة والرطوبة لا تتألفان، والحرارة واليبوسة تتألفان منها النار، والحرارة والرطوبة تتألف منهما الهواء، والبرودة واليبوسة تتألف منهما الأرض، والبرودة والرطوبة تتألف منهما النار. مثال ذلك وصورته.

Keyfiyetler konusunda önceki taksimden daha tam ve daha mükemmel başka bir taksim söz konusudur. Şöyle ki keyfiyetlerden bazıları doğuran ana keyfiyetlerdir. Bunlar, dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlerdir. Bazıları dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlerden doğan keyfiyetlerdir. Dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazıları birincil keyfiyetlerdir. Bunlar, başkaları kendilerinden doğan ve kendileri başkasından doğmayan keyfiyetlerdir. Bu keyfiyetler, sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk olmak üzere dört tanedir.

Dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazıları ikincil keyfiyetlerdir. İkincil keyfiyetler iki sınıf olup bunlardan birincisi doğan ve doğuran keyfiyetlerdir. Diğeri ise doğan ama doğurmayan keyfiyetlerdir. Doğan ancak doğurmayan keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, ağırlık ve hafifliktir. Doğan ve doğuran keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazıları kendine benzer keyfiyetler doğurur, bazıları ise kendisine benzemeyen keyfiyetler doğurur. Kendisine benzer keyfiyetler doğuranlara gelecek olursak bunun örneği, pürüzlülük ve pürüzsüzlüktür. Çünkü pürüzsüzlük kendisi gibi pürüzsüz bir keyfiyet ve pürüzlülük de tabiatı gereği kendisi gibi pürüzlü bir keyfiyet meydana getirir. Pürüzlülük çoğunlukla arazi yolla pürüzsüzlük doğurur. Bunun örneği, soğutan bir şeyin yaptığı durumdur. Kendisine benzemeyen keyfiyetler doğuran keyfiyetlere gelecek olursak bunun örneği, yoğunluk ve çözülmüştüktür. Yoğunluğun kendisinde, siyahlık, ağırlık ve sertlik doğar. Çözülmüştüğün kendisinden beyazlık, hafiflik ve yumuşaklık doğar.

Dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlerden doğan keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazıları görme yoluyla, bazıları işitme yoluyla, bazıları koklama yoluyla, bazıları tatma yoluyla idrak edilen keyfiyetlerdir. Görme yoluyla idrak edilen keyfiyetlerden bazıları beyazdır. Bu, cismin parçalarının çözülmüşlüğünden doğar. Görme yoluyla idrak edilen keyfiyetlerden bazıları siyahtır. Bu, cismin parçalarının yoğunluğundan doğar. Bu iki renk arasında yer alan diğer renkler ise, söz konusu iki durum arasında kalan hallerden kaynaklanır. İşitme yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, cisimlerin sertliğine, yumuşaklığına, büyüklüğün ve küçüklüğün miktarına tabidir. Koklama yoluyla ve tatma yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, mizaca tabidir. Bunun örneği, keskinliğin, yakıcılığın, tuzluluğun ve acılığın sıcaklığa tabi olması; el-kabdu¹, el-ufüsa² ve ekşiliğin soğukluğa tabi olması; tatlılık ve yağlılığın, yukarıdaki iki durum arasında olan mutedillığe tabi olmasıdır.

1 Dilin dış ve alt kısmında yiyeceklerin bıraktığı acılık.

2 Meşe palamudu vb. yiyeceklerin dilin üst kısmında bıraktığı acımsı, kekremsi tat.

وللكيفيات^١ قسمة أخرى أتم وأكمل من القسمة المتقدمة. وهي أنّ الكيفيات منها أمهات مولّدة، وهي الكيفيات الملموسة، ومنها متولّدة من الملموسات. فأما الكيفيات الملموسة،^٢ فمنها كيفيات أول، وهي الكيفيات التي يتولد عنها غيرها، ولا تتولّد^٣ هي عن غيرها، وهي أربع، أعني الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة.

ومنها كيفيات ثواني، والثواني^٤ صنفان. فمنها ما يولد ويتولّد، ومنها ما يتولّد ولا يولد. أما^٥ التي تتولّد ولا تولد، فبمنزلة الثقل والخفة. وأما التي تتولد وتولد،^٦ فمنها ما يولد أشباهه، ومنها ما يولد غير أشباهه. أما المولّدة لأشباهها، فبمنزلة الخشونة والملوسة، فإنّ الملوسة تولّد^٧ ملوسةً مثلها،^٨ والخشونة تولّد بطبعها خشونةً مثلها، وكثيراً ما تولّد الخشونة بطريق العرض ملوسةً، بمنزلة ما يفعل المبرد. وأما المولّدة لغير أشباهها، فبمنزلة الكثافة والتخلخل، فإنّ الكثافة يتولّد عنها^٩ السواد والثقل والصلابة، والتخلخل يتولّد عنه البياض والخفة واللين.

وأما الكيفيات المتولّدة عن الكيفيات الملموسة، فمنها مبصورة، ومنها مسموعة، ومنها مشمومة، ومنها مذوقة. والكيفيات المبصورة منها البياض، وهو يتولّد عن تخلخل أجزاء الجسم، ومنها السواد، وهو يتولّد عن تكاثف أجزاء الجسم، وسائر الألوان التي فيما بين هذين اللونين يتولّد عن الحالات التي فيما بين هاتين الحالين.^{١٥} وأما^{١٠} الكيفيات المسموعة، فهي تابعة لصلابة الأجسام ولينها وعظم مقاديرها وصغرها. وأما الكيفيات المشمومة والكيفيات المذوقة،^{١١} فهي تابعة للمزاج، بمنزلة ما يتبع الحارّ الحدة والحرافة^{١٢} والملوحة والمرارة،^{١٣} ويتبع البارد القبض والعفوصة^{١٤} والحموضة، ويتبع الاعتدال بينهما الحلاوة والذسومة.

١١ ب: المذاقة.
١٢ أ ج: الحراقة.
١٣ ب - والمرارة.
١٤ ب: والرسمية.

٦ ب: ولا تولّد.
٧ ب: ولد منها.
٨ ب - مثلها.
٩ ب: منها.
١٠ أ ج: فإما.

١ ب ج: الكيفيات.
٢ ب: الملموسات.
٣ ب - تتولّد.
٤ ب - والثواني.
٥ ب: فإما.

Yine o der ki: Dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlerden bazıları, kendilerini kapsayan isimlerin türemişliği yoluyla cins isim olarak tahsis edilmiştir. Böylece bunlara “dokunulan” keyfiyetler denilmiştir. Bu tür keyfiyetler sadece dokunma duyusu ile idrak edilir ve bunun dışında başka bir duyuyu ile bilinemez. Dokunma duyusu ile idrak edilen keyfiyetlerden bazıları ise “dokunulan” ismi ile tahsis edilemez. “Dokunulan” ismi ile tahsis edilenlerden bazılarının etkisi, cevherin tümüne yani zahirine ve batınına nüfuz eder. Bazılarının etkisi ise cevherin zahirinden öteye geçmez, bazıları da ne cevherin zahirine ne de batınına etki eder.

“Dokunulan” ismi ile tahsis edilemeyen keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazıları görülen keyfiyetlerdir. Bu keyfiyetler, sadece görme duyusunu etkiler. Bazısı işitilen keyfiyetlerdir. Bu keyfiyetler, sadece işitme duyusunu etkiler. Bazısı koklanan keyfiyetlerdir. Bu keyfiyetler, dimağın karıncıklarından önde bulunan iki karıncığı etkiler ve en çok bu ikisi üzerinde etkide bulunur. Bazısı ise tadılan keyfiyetlerdir. Bu keyfiyetler, sadece dili ve damağın üst kısmını etkiler. Bunların etkisinin çoğu buradadır.

Unsurlar konusunda kitap yazarlar, kitaplarının isimleri ve tanıtımları konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Parmenides ve Melissus’un yaptığı gibi düşünürlerden bazıları unsurlar konusundaki yazdıkları esere *Tabiata Dair Kitap*; Chrysippus’un¹ yaptığı gibi bazıları *Cevhere Dair Kitap*; Hippokrates’in yaptığı gibi bazı düşünürler *İnsan Tabiatına Dair Kitap*; Galen’in yaptığı gibi bazı düşünürler *Unsurlara Dair Kitap* adını vermiştir. Aristoteles’e gelecek olursak o unsurlar meselesini birincisi *Fizik* adlı eseri, diğeri *Oluş ve Bozuluş* adlı eseri olmak üzere iki yerde ele almıştır.

Kadim düşünürler mizaç konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu görüşlerin toplamı üç tanedir: Birincisi Asclepiades’in, diğeri Stoacıların (revakiyyûn), üçüncüsü Aristoteles’in görüşüdür.

Asclepiades’e gelecek olursak o imtizacın, parçalanmayan cüzlerin birbirinden ayrılmamasından dolayı ortaya çıktığını iddia eder. Bu görüş, bozuktur. Çünkü parçalanmayan cüzlerin birbirinden ayrılmaması imtizaç olmayıp, aksine bu durum, bir mücâvere ve terkiptir. Çünkü söz konusu eklenme (muzâmme) durumu, hakiki manada bir karışım ve eklenme olmayıp

1 MÖ. 279-206 yılları arasında yaşamış ve Hrisippos olarak da bilinen Stoa ekolüne mensup düşünür.

ويقول أيضًا: إنَّ الكيفيات الملموسة منها كصفات تُخَصَّص على طريق اشتقاق^١ الأسماء باسم الجنس المشتمل عليها، فتدعى الملموسة، وهي الكيفيات التي لا تُدرك^٢ إلا بحاسة اللمس ولا تُعرَّف بغيرها،^٣ ومنها ما لا يُخَصَّص باسم الملموسة. والتي تُخَصَّص باسم الملموسة^٤ منها ما ينفذ فعله في جميع الجواهر ظاهره وباطنه، ومنها ما لا يتجاوز فعله ظاهر الجواهر، ومنها ما لا يفعل في^٥ ظاهر الجواهر ولا في باطنه.

وأما التي لا تُخَصَّص باسم الملموسة، فمنها المبصورة، وهي التي تفعل في حاسة البصر وحدها. ومنها المسموعة، وهي التي تفعل في حاسة السمع وحدها. ومنها المشمومة، وهي التي تفعل في البطنين المقدمين من بطون الدماغ، وخاصة فعلها وأكثر فعلها فيهما.^٦ ومنها المدوقة،^٧ وهي التي تفعل^٨ فعلها في اللسان وأعلى الحنك فقط،^٩ وأكثره^{١٠} هناك.

قد اختلف أصحاب الكتب في العناصر في عنوانات كتبهم وترجماتها، فمنهم من جعل ترجمة كتابه في العناصر «الكتاب في الطبيعة»، بمنزلة ما فعل بارميندس وماليسس. ومنهم من جعل ترجمة كتابه فيها «الكتاب^{١١} في الجواهر»، بمنزلة ما فعل خروسييس.^{١٢} ومنهم من جعل^{١٣} ترجمة كتابه فيها «الكتاب في طبيعة الإنسان»، بمنزلة ما فعل بقراط. ومنهم من جعل ترجمة كتابه فيها «الكتاب في العناصر»، بمنزلة ما فعل جالينوس. فأما أرسطاطاليس، فإنه ذكر أمر العناصر في موضعين، أحدهما جعل^{١٤} ترجمة «كتاب السماء»،^{١٥} والآخر كتاب «الكون والفساد».

قد اختلف القدماء في أمر المزاج، وجملة آرائهم فيه ثلاثة. أحدها رأي أسقليبيادس، والآخر رأي الرواقيين،^{١٥} والثالث رأي أرسطوطاليس.

فأما أسقليبيادس،^{١٦} فيزعم أن المزاج يحدث عن لزوم الأجزاء التي لا تتجزأ^{١٧} بعضها لبعض. ورأي هذا^{١٨} ينفسخ، لأن لزوم الأجزاء التي لا تتجزأ^{١٩} بعضها لبعض ليس هو مزاج، بل إنما هو مجاورة وتركيب، إذ^{٢٠} كانت هذه المضامة ليست مضامة مخالطة بالحقيقة،

١	ب: اشترك.	٨	ب - تفعل.	١٥	ب: رأي أصحاب الرواق.
٢	أ: تدركه.	٩	أج: فقد.	١٦	أ: أسقليبيادس، ج: أسقليداس.
٣	ب: تغيرها.	١٠	ب: أكثرها.	١٧	ب: ينقطع.
٤	أج: الملموسة.	١١	أج: الكتب.	١٨	ب + رأي.
٥	ب: لا في.	١٢	أج: خروسييس.	١٩	ب - التي لا تتجزأ.
٦	أب: فيها.	١٣	أ - من جعل.	٢٠	أ: إذا.
٧	ب: المذاقة.	١٤	أج: كتاب السماء والعالم.		

aksine sadece duyum açısından bir eklenmedir. Stoacıların görüşüne gelecek olursak onlar, cisimlerin bazısının diğer bazılarına dâhil olduğunu iddia ederler. Aristoteles'e gelecek olursak o, cisimlerin küçük parçalara bölündüğünü sonrasında ise birbirine girdiğini, bunların keyfiyetlerinin

5 -keyfiyetlerden her biri, diğerine etkide bulunduğu ve diğerinin etkisini kabul ettiğinde- bütünüyle birbirine karıştığını iddia eder.

Bu üç görüşten hasıl olan sonuç şudur: İmtizacı gerekli görmeyip aksine mücâvere yoluyla bir terkîp kabul eden birinci görüş bir kenara bırakılırsa geriye iki görüş kalır. Birinci görüş cisimlerin cevherinin birbirine

10 dâhil olduğunu söyleyenlerin görüşüdür. Diğerisi ise cisimlerin birbirine dâhil olmadığını söyleyenlerin görüşüdür. Birinci görüşü savunanlar, cisimli cevherlerin birbirine girdiğini iddia ederler. Bu ilkenin bina edildiği durum çirkin ve anlamsız olmakla birlikte bu ilkeyi, başka çirkinlikler de takip eder. Çirkinliklerden biri bu görüşün, âlemin tümünün kendisini

15 sınırlandıran bir darı tanesine girmesini gerektirir. Çünkü eğer bir cismin başka bir cisme girmesi mümkünse o zaman bir darı tanesinin, başka bir darı tanesine girmesi de mümkündür. Eğer bir darı tanesinin, başka bir darı tanesine dâhil olması mümkünse, bu durumda onunla birlikte başka bir darı tanesinin girmesi mümkündür. Bu durum böyle devam ettiği sürece, tüm âlem bir darı tanesi boyutuna kadar bölünür ve bunların hepsinin

20 söz konusu darı tanesinin içine dâhil olması mümkündür.

İkinci görüşe gelecek olursak bunu savunanlar, cisimlerin kendilerinin birbirine dâhil olmadığını, ancak cisimlerin, küçük parçalarına bölündüğünde birbirine eklendiğini dile getirirler. Parçaların keyfiyeti, birbirine

25 etki eder ve biri diğerine benzeyinceye kadar, diğerinin etkisini kabul eder. Söz konusu bütünün tüm parçaları benzer hale gelir. [Bu da] mizacın kendisinden kaynaklandığı müfret parçaların bir parçası olması gibi değil, aksine bütünün, parçalardan orta bir şey olması şeklinde gerçekleşir. Söz konusu orta şey, bilkuvve kendisinden oluştuğu iki müfret parçanın

30 kendisidir, ancak söz konusu bütün, bilfiil olarak o iki müfret parçadan biri değildir.

بل إنّما هي مضامّة اقتران عند الحس فقط. وأما الرواقيون، فيزعمون أنّ الأجسام يدخل بعضها في بعض. وأما أرسطوطاليس فيقول إنّ الأجسام تتجزأ أجزاءً صغارًا، ثم يضاف بعضها بعضًا، وكيفياتها تتمازج بكليتها عندما يفعل كلّ واحدة من الكيفيات في الأخرى،^١ ويقبل كلّ واحدة منها فعل الأخرى.

٥ فيحصل من هذه الثلاثة الآراء - إذا عُزِلَ عنها الرأي الأول الذي ليس يوجب مزاجًا، بل تركيبًا على طريق المجاورة - رأيان.^٢ أحدهما رأي من يزعم أنّ جوهر^٣ الأجسام يداخل بعضها بعضًا. والآخر رأي من يقول إنّ الأجسام لا^٤ يدخل بعضها في بعض. وأهل^٥ القول الأول يزعمون أنّ الجواهر الجسمية يدخل بعضها في بعض، وهذا أصل مبناه شنيع^٦ لا يفهم، ويتبعه مع ذلك شناعات أخر. أحدها أنّه يجب من هذا القول أن يكون العالم كلّه يدخل في حبة جاورس تحصره بأجمعه، وذلك أنّه إن كان يجوز أن يدخل جسم في جسم، فقد يجوز أن تدخل جاورسة في جاورسة، وإن جاز^٧ أن تدخل جاورسة في جاورسة،^٨ فقد يجوز أن تدخل معها أخرى، ولا يزال هذا هكذا^٩ حتى يُقسّم العالم كلّه جاورسًا وتدخل جميعها في تلك الواحدة.

١٥ وأما أهل القول الثاني، فيقولون: إنّ الأجسام أنفسها لا يدخل بعضها في بعض، لكنّها يضاف بعضها بعضًا عندما تنقسم أجزاءً صغارًا. فأما كيفياتها، فيفعل بعضها في بعض ويقبل بعضها^{١١} فعل بعض حتى تصير شبيهة بعضها لبعض،^{١٢} ويصير الكلّ [متشابه^{١٣} الأجزاء، من غير أن يكون هذا^{١٤} الكلّ واحدًا من تلك الأجزاء المفردة التي عنها حدث المزاج، لكن شيئًا وسطًا فيما بينها، وهو^{١٥} بالقوة ذاك^{١٦} الجزآن المفردان اللذان عنهما حدث^{١٧} وبالفعل^{١٨} ليس بواحد منهما^{١٩}.

١ ب + منها فعلاً.	٨ ب: كان.	غير أن يكون هذا.
٢ أ ج: ورأيان.	٩ أ ج - في جاورسة.	١٥ أ ج: وهي.
٣ أ: جوهره.	١٠ ب - هكذا.	١٦ ب: ذاك.
٤ ب: يخالط.	١١ ب + من.	١٧ ب: حدثا.
٥ ب - لا.	١٢ ب: حتى تصير شبيهة ببعض.	١٨ ب: وبالقياس.
٦ ب + هذا.	١٣ أ ج: متشابهة.	١٩ ب: منها.
٧ أ ج: أصل منفاه ومبني شنيع.	١٤ ب - الكل متشابه الأجزاء.	

Ne zaman ki fail ve münfail keyfiyetleri -ki bunlar, zıt keyfiyetlerdir- olan iki tabii cisim birbiri ile karşılaşır, bu iki cisim kuvvet bakımından birbirine denk olursa veya hem miktar hem de kuvvet bakımından birbirine yakın olursa, bu iki cisimden her biri diğeri üzerinde etkide bulunur ve her biri, diğerinin etkisini kabul eder. Böylece cisimlerden hiçbir diğerin türüne intikal etmez ve tamamıyla diğere dönüşmez. Dolayısıyla bu iki cisim arasında orta bir şey doğar. Değişim ve dönüşümden doğan bu sınıfa mizaç adı verilir. Eğer iki cisim birbirine denk değilse, ancak bunlardan biri diğere daha kuvvetli, miktar bakımından daha çok; diğeri ise öbüründen daha zayıf ve miktar bakımından daha az ise bu cisimlerden en zayıf ve miktar bakımından en az olan cisim, dönüşür, fesada uğrar ve en güçlü olanın türüne intikal eder. Kuvvet bakımından en güçlü olana, karışmış veya imtizaç etmiş değil, ancak *artmış* denir. Bunun sebebi “gıda ete karıştı” ve “odun ateşe karıştı” denilmemesidir.

Bilkuvve olduğu söylenen şeylerden bazıları uzaktır, bazıları ise yakındır. Uzak olanlara gelecek olursak bunun örneği, “Çocuk bilkuvve nahiv bilir.” ve “Su bilkuvve ateştir.” denilmesidir. Yakın olana gelecek olursak bunun örneği, “Uyuyan nahivci bilkuvve nahivcidir.” ve “Zift ile kibrit, bilkuvve ateştir.” denilmesidir.

Bedenin unsurlarından bazıları geneldir, tabiat bakımından öncedir ve duyumdan uzaktır. Bunları daha önce zikretmiştik. Bedenin unsurlarından bazıları özeldir, tabiat bakımından öncedir ve duyuma yakındır. Bunlar, benzer parçalı organlardır. Bedenin unsurlarından bazıları ise bu iki tabaka [genel ve özel olanlar] arasında ortada yer alır. Bunlar hıtlardır. Bundan dolayı öncelikle hıtları zikredip daha sonra ise yakın unsurları zikretmemiz gerekir.

Hıtlar konusundaki görüşlerde de ihtilaf söz konusudur. Şöyle ki bir grup bedenin bünyesinin ve kıvamının tek bir hıltan oluştuğunu söyler. Başka bir grup ise bedenin bünyesinin ve kıvamının pek çok hıltan oluştuğunu dile getirir. Bedenin bünyesinin ve kıvamının tek bir hıltan meydana geldiğini söyleyenlere gelecek olursak bunlardan bazıları bedenin yapısının ve kıvamının sadece kandan, bazıları sarı safradan,

متى التقيا جسمان طبيعيتان لهما كفاءات فاعلة وكفاءات منفعة -وتلك الكفاءات أضعاف- فإنهما إن كانا متكافئين في القوة أو قريبين من تلك في القوة أو في المقدار، فعَلَّ كُلُّ واحد منهما في الآخر، وقبل كُلِّ واحد منهما فعَلَّ الآخر، فلم ينقلب أحدهما إلى نوع الآخر، ولم يستحل إليه غاية الاستحالة، وتولّد بينهما شيء وسط، وهذا الصنف من التغيير^١ والاستحالة يقال له مزاج. وإن كان الجسمان ليسا بمتكافئين، لكن أحدهما أقوى من الآخر، وأكثر منه مقدارًا، والآخر أضعف من هذا وأقلّ مقدارًا منه، فالجسم الذي هو منهما أضعف وأقلّ مقدارًا يستحيل ويفسد وينتقل إلى نوع الأقوى. والذي هو^٢ أقوى يقال إنّه قد تزيد،^٣ فأما أنه قد خالط أو قد مزج فلا، وذلك أنه ليس يقال إنّ الغذاء يخالط اللحم، ولا أنّ الحطب يخالط النار.

الذي يقال: إنّه^٤ بالقوة شيء من الأشياء، منه ما هو بعيد، ومنه ما هو قريب. أما البعيد فبمنزلة ما يقال: إنّ الصبي بالقوة عالم بالنحو، وإنّ الماء بالقوة نار.^٥ وأما القريب^٦ فبمنزلة ما يقال في النحوي النائم: إنّه نحوي، وفي الزيت^٧ والكبريت: إنّه بالقوة نار.

عناصر البدن منها عامية متقدمة في الطبع بعيدة عن الحسّ، وهي التي ذكرناها فيما تقدّم، ومنها خاصة متقدمة عند الحسّ قريبة، وهي الأعضاء المتشابهة الأجزاء. ومنها وسط فيما بين هاتين الطبقتين، وهي الأخلاط. ومن أجل ذلك ينبغي لنا أن نذكر أولًا هذه، ثم نأخذ في ذكر العناصر^٨ القريبة.

وقد وقع في أمر الأخلاط أيضًا اختلاف في الرأي، فذلك أنّ قومًا قالوا: إنّ بنية البدن وقوامه من خلط واحد، وقومًا قالوا: إنّه من أخلاط كثيرة. فأما الذين قالوا: إنّه من خلط واحد، فمنهم من زعم أنّه من الدم وحده، ومنهم من قال: إنّه من المرّة الصفراء،

١ أ ج: التغيير.

٢ ب: + أقلّ و.

٣ أ: والذي هو يقال أنّه له قد تزيد، ج: والذي هو أقلّ قوي يقال أنّه له قد تزيد.

٤ أ ج: التي يقال إنّها.

٥ ب: بارد.

٦ أ ج: بالقرب.

٧ ب: الوقت.

٨ ب - ثم نأخذ في ذكر العناصر.

٩ ب: وذلك أنّه أنّ.

bazıları kara safradan, bazıları ise balgamdan oluştuğunu iddia eder. Bedenin bünyesinin ve kıvamının çok sayıda hıltadan oluştuğunu söyleyenlerin görüşüne gelecek olursak bunlar Hippokrates ve onun takipçileridir. Bu kişiler, bedenin bünyesi ve kıvamının kan, balgam, sarı ve kara safradan oluştuğunu söylerler.

Söz konusu beş görüş test edildiğinde bunlardan üç tanesi hatalıdır ve ikna ediciliği yoktur. Bu görüşler, bedenin sarı safradan, kara safradan ve balgamdan oluştuğunu iddia eden kimselerin görüşüdür. Şöyle ki hayat sıcaklık ve rutubet ile meydana gelir. Yukarıda geçen üç hıltadan (sarı safra, kara safra ve balgam) hiçbirisi, bu iki şeyi (sıcaklık ve rutubet) tek başına kendinde barındırmaz. Çünkü sarı safra sıcak-kuru; balgam soğuk-rutubetli ve kara safra ise soğuk-kurudur.

Bedenin bünyesinin ve kıvamının sadece kandan oluştuğunu iddia eden kimselerin görüşüne gelecek olursak bu görüş, ikna edicidir, ancak doğru değildir. Bedenin bünyesinin ve kıvamının dört hıltadan (kan, balgam, sarı safra ve kara safra) oluştuğunu iddia edenlerin görüşüne gelecek olursak bu görüş, ikna edicidir ve bununla birlikte doğrudur.

Bedenin bünyesinin ve kıvamının sadece kandan oluştuğunu iddia edenler buna, tabiatlar konusundaki görüşlerin cari olduğu kıyastan ve duyumdan hareketle delil getirirler ve bunu ispatlarlar. Tabiatla cari olan kıyastan hareketle ortaya konulan delile gelecek olursak bu hususta getirilen ilk delil şu şekildedir: Canlının cevheri hareket iledir. Hareket ettirme, sıcaklığa has ve uygun bir şey iken hareketin kolaylığı ise rutubete özgüdür. Durum bu şekilde olduğu zaman, canlının cevheri, sıcaklık ve rutubet ile olur. Öyleyse canlının oluşması, hararet ve rutubetin kendisinde baskın olduğu maddeden dolayıcıdır. Durum bu şekilde olduğu zaman, canlının cevherine ne sarı safra ne kara safra ne de balgam uygun olur. Ancak kan, sıcak ve rutubetli olduğu için tek başına yeterli olur ve kandaki en baskın keyfiyet, çok miktarda hareket etmeye uygundur. Bununla birlikte kanda, sabitlik ve katılık olması için ve yine çözülmenin zirvesinde akıcı ve sabit olmaması için rutubet ve kuruluk da vardır. Durum bu şekilde olduğu zaman bu durumda beden, kandan oluşmuştur.

ومنهم من قال: إنّه من المُرّة السوداء، ومنهم من قال: إنّه من البلغم. وأما الذين قالوا: إنّه من أخلاط كثيرة، فهم بقراط وأصحابه، فإنّ هؤلاء قالوا: إنّ بنية البدن وقوامه من الدم والبلغم والصفراء والسوداء.

وهذه الخمسة الآراء إذا امتُحنت وُجدت ثلاثة منها - وهي^١ رأي من يزعم أنّ البدن مرّكب من الصفراء، ومن يزعم أنّ البدن مرّكب من السوداء، ومن يزعم أنّه مرّكب من البلغم كاذبة- لا مقيع عندها. وذلك أنّ الحياة إنّما تكون بالحرارة والرطوبة، وليس من هذه الثلاثة الأخلاط واحداً يجتمع فيه هذان،^٢ لأنّ الصفراء حارة يابسة، والبلغم بارد رطب، والسوداء باردة يابسة.

وأما رأي من يزعم أنّ بنية البدن وقوامه من الدم وحده، فهو رأي مقيع، إلاّ أنّه ليس بحق. وأما رأي من يزعم أنّ البدن مرّكب من الأربعة الأخلاط، فهو رأي مقيع، وهو مع هذا حق.

والذين يزعمون أنّ بنية البدن وقوامه من الدم وحده، يُثبتون ذلك ويأتون فيه بالحجة المقنعة من القياس على مجرى الكلام في الطبائع، ومن الحسّ. أما من القياس^٥ الطبيعي، فأقول ما احتجّوا به هذا، قالوا: إنّ جوهر الحيوان إنّما هو بالحركة، والتحرك هو شيء خاصّ بالحرارة ملائم لها، وسهولة الحركة خاصّ بالرطوبة. وإذا كان الأمر على هذا، فجوهر الحيوان إنّما هو بالحرارة والرطوبة. فالمادة إذن الغالب عليها الحرارة والرطوبة، هي التي ينبغي أن يكون منها الحيوان. وإذا كان كذلك، فلا المُرّة الصفراء، ولا السوداء، ولا البلغم يصلح أن يكون منه جوهر^٦ الحيوان، لكن الدم وحده، لأنّه حارّ رطب، والأغلب عليه الكيفية الموافقة للحركة الكثيرة،^٨ وفيه مع هذا برودة ويبوسة، ليكون له بذلك ثبات وجمود، ولا يكون في غاية الانحلال سيّلاً لا يثبت. وإذا كان ذلك كذلك، فيكون البدن إذن إنّما هو من الدم.

١ أ: وهو.

٢ أ - واحد.

٣ ب: هذا.

٤ ب: ذلك.

٥ ب: إما بالقياس.

٦ ب: وإذا.

٧ ب - جوهر.

٨ ب: الموافقة للحياة.

٩ ب ج: وإذا.

Bundan sonra onlar delillerine şöyle devam ettiler: Eğer karşılaşan iki cisimden her birinin kuvveti diğerininkine denk olursa, bunlardan biri diğerini dönüştürür ve o cisimden dolayı dönüşür. Bu ikisinden bir mizaç ortaya çıkar. Bu cisimlerden biri, diğerine baskın gelirse, baskın olan cisim, diğerini değiştirir ve baskın olan cisim, diğerini kendi türüne dönüştürür. Böylece zayıf olan, diğerinde bir artma meydana getirir. Beden, gıda ile arttığı için gıdadan daha kuvvetlidir. Eğer böyle olmasaydı gıda, bedenın türüne değil de beden, gıdanın türüne dönüşmüş olurdu. Durum bu şekilde olduğunda, bedenın kıvamı sarı safradan, kara safradan ve balgamdan değil, sadece kandan kaynaklanır. Çünkü sarı safra bedenden kat kat sıcak ve kurudur. Hararetinin şiddetli ve kuru olmasından dolayı safra, bedenın rutubetli olmasından dolayı ondan daha güçlüdür. Nitekim kuru şey, rutubetli şeyden daha güçlüdür. Kara safra bedenden, oldukça soğuk ve ondan daha kurudur. Bundan dolayı beden, kara safrayı değiştiremez ve kendi türüne dönüştüremez. Aksine kara safranın bedeni değiştirmesi ve dönüştürmesi daha evladır. Balgam da bedenden çok soğuk ve ondan oldukça rutubetlidir. Kana gelecek olursak bu, mizaç bakımından bedene benzerdir. Bununla birlikte kan, sıcaklık bakımından bedenın sıcaklığından daha az sıcaklığa, rutubet bakımından ise bedeninkinden daha fazla rutubete sahiptir. Her iki durumdan dolayı kan, bedenden daha zayıftır. İşte bunlar, eşyanın tabiatlarından hareketle kıyas yoluyla onların getirdiği delillerdir.

[Bedenın bünyesinin ve kıvamının sadece kandan oluştuğunu iddia edenlerin] duyumdan hareketle getirdikleri delile gelecek olursak onlar bu delili üç şeyden hareketle ortaya koydular. Birincisi oluş, ikincisi beslenme, üçüncüsü bedenden tahliye edilen ve bedende hapsedilen şeylerdir. Oluştan hareketle getirilen delile gelecek olursak onlar şunu dile getirdiler: Rahimlere giren ve ceninin kendisinden oluştuğu şey, kan ve tabiatında kan olan menidir. Ancak cenin oluştuğunda rahimlere ne balgam ne de iki safra türünden biri girer.

Beslenmeden hareketle getirilen delile gelecek olursak onlar şunu dile getirirler: Bedenın sadece kandan beslendiğini açıkça görüyoruz. Çünkü organlar, kendisiyle beslenmek için hıtlardan sadece kanı kendisine çeker.

ثم احتجوا بعد ذلك فقالوا: إنَّ كلَّ جسمين يلتقيان، فهما^٢ إن كانت قوة كلِّ واحد منهما مساويةً لقوة الآخر، يحيل الواحدُ منهما الآخر^٣ ويستحيل منه ويتولد عنهما مزاج. وإن كان أحدهما قاهرًا للآخر، أحال القاهرُ المقهور^٤ وقلبه إلى نوعه، فصار زيادة فيه. والغذاء لَمَّا كان يتزايد به البدن، صار البدن أقوى منه، ولولا ذلك لكان البدن يستحيل إلى نوع الغذاء، ولم يكن^٥ الغذاء يستحيل إلى نوع البدن. وإذا كان الأمر على^٦ هذا، فالبدن ليس قوامه من مرة صفراء، ولا من^٧ سوداء، ولا من بلغم، لكن^٨ من الدم فقط. وذلك لأنَّ المُرَّة الصفراء أشد حرارة وبيوسة من البدن بأضعاف كثيرة، فهي لذلك أقوى من البدن لشدة حرارتها ولأنها يابسة والبدن رطب، واليابس أقوى من الرطب. والمُرَّة السوداء أبرد من البدن كثيرًا وأيسس منه، ولذلك ليس يستطيع البدن أن يحيلها ويقلبها إليه،^٩ بل هي أخرى^{١٠} أن تحيله وتقلبه. والبلغم هو أيضًا أبرد من البدن وأرطب منه كثيرًا. وأما الدم، فإنه شبيهه في مزاجه بالبدن، وهو مع هذا أقل حرارة منه وأكثر رطوبة منه، فهو للأمرين جميعًا أضعف من البدن. فهذا ما احتجوا به على طريق القياس من الطبائع.

أما^{١١} من الحس، فاحتجوا في ذلك بثلاثة أشياء: أحدها الكون، والآخر الغذاء، والثالث ما يستفرغ من البدن وما يحتبس^{١٢} فيه. أما من الكون، فاحتجوا بأن قالوا: إننا نرى الشيء الذي يقع في الأرحام، ويكون منه الجنين، إنَّما هو الدم والمني الذي من طبيعته الدم، وليس^{١٣} يقع في الأرحام عند كون الجنين ولا واحدة من المُرَّتين ولا^{١٤} البلغم.

وأما من الغذاء، فاحتجوا بأن قالوا: إننا نجد عيانًا أنَّ البدن إنَّما يغتذي من الدم فقط، وذلك أنَّ الأعضاء إنَّما تجتذب إليها من الأخلاط - لتغذي به^{١٥} الدم وحده،

١٣ ب: من البدن ويحس.
١٤ ب: فليس.
١٥ ب - لا.
١٦ ب: ما يغتذي به.

٧ ب + مثل.
٨ ب - من.
٩ ب: ولكن.
١٠ ب - إليه.
١١ ب: أخرى.
١٢ ب ج: وإما.

١ أ ج: من.
٢ أ ج: فيهما.
٣ أ ج: للآخر.
٤ ب: للمقهور.
٥ ب: ولكن.
٦ ب: وإذا.

Diğer hıltları ise organlar -tıpkı yabancı ve aykırı olan şeylerin atılması gibi- kendilerinden defeder ve atarlar. Bundan dolayı diğer organlardan farklı olarak öd kesesi her ne kadar sarı safrayı kendisine çekse de onunla beslenmediğini görürsün. Bu durumda delalet eden şey, kendisinde kan akan damarların ödün kitlesinde dağılması ve onu beslemesidir. Aynı şekilde dalak 5 dalak kara safrayı kendisine çekse bile onunla beslenmez. Aksine dalak, kara safraya karışmış kan ile beslenir. Bunun delili şöyledir: Dalak, söz konusu kanı süzdüğünde, kara safradan ayırıp temyiz ettiğinde kara safrayı atar ve kendisinden midenin ağzına doğru iter. Tıpkı bir şeyin, kendisine fayda 10 vermeyen bir şeyi defetmesi gibi. Durum bu şekilde olduğu zaman diğer hıltların, kanı meydana getirmek ve oluşturmak için gerekli fazlalıklar olduğu bilinir. Bunun örneği şarap oluşumunda sarı safraya benzeyen köpüğün ve kara safraya benzeyen şarap posasının ortaya çıkmasının gerekli olmasıdır. İşte bu, gıdalardan hareketle onların getirdikleri delildir.

15 Bedenden tahliye edilen şeylerin tahliye edilmesi ve bedende hapsedilen şeylerin hapsedilmesinden hareketle getirilen delile gelecek olursak onlar bu konuda şunu ifade ederler: Kanın bedende hapsedilmesi tabiat bakımından gerekli bir şey iken, onun tahliye edilmesi ise tabiat dışı bir durumdur. İki safra ve balgama gelecek olursak bunların her birinin tahliye edilmesi tabi 20 olarak gerekli ve faydalıdır. Bunların bedende hapsedilmesi ise tabiat dışıdır ve zararlıdır. Sarı safra bedende hapsedildiği zaman bundan sarılık meydana gelir. Kara safra bedende hapsedildiği zaman bundan kanser (yengeç benzeri çıban) ve cüzzam meydana gelir. Balgam bedende hapsedildiği zaman bunun hapsedilmesi, mide ve bağırsaklara zarar verir.

25 Bedenin bünyesinin dört hılttan oluştuğunu söyleyenlere gelecek olursak bunlar, bunu üç şeyden hareketle açıklamışlardır. Birincisi organların farklılığı, ikincisi kanın farklılığı, üçüncüsü bedenden tahliye edilen şeylerin tahliyesidir. Organların farklılığından hareketle onlar şunu dile getirirler: Organlardan her biri kendi mizacına takriben benzer mizaçlı bir hılt ile beslenirse ve dimağ gibi organlardan bazıları soğuk-rutubetli, kemik gibi bazıları 30 soğuk-kuru, akciğerler gibi bazıları sıcak-kuru, et gibi bazıları sıcak-rutubetli

وأما سائر الأخلاط، فهي تدفعها عن أنفسها وتقذف بها، كما يُقذف بالشيء الغريب المنافر. ولذلك قد تجد المرارة فضلًا عن غيرها من الأعضاء،^١ وإن كانت تجذب إليها المُرّة الصفراء، فليس تغتذي بها. ومما يدل على ذلك أن عروقًا يجري فيها الدم تتفرق في جرم المرارة وتغذوها. وكذلك^٢ الطحال أيضًا وإن كان^٣ يجتذب إليه المُرّة السوداء، ولكنه لا يغتذي منها، بل إنمّا يغتذي من الدم المخالط لها. والدليل على ذلك أنه إذا صفّي هذا الدم وميزه وفصله من المُرّة السوداء، قذف بالمُرّة السوداء، ودفعها عن نفسه إلى فم المعدة، كما يدفع الشيء ما لا يتنفع به. وإن إذا كان الأمر على هذا، فقد عُلم أن سائر الأخلاط إنمّا هي فضول لازمة لتولّد الدم وكونه، بمنزلة ما يلزم في كون الشراب من تولّد الرّبذ الذي هو نظير المُرّة الصفراء، والدرديّ الذي هو نظير المُرّة السوداء. وهذا ما احتجّوا به من الغذاء.

وأما من استفراغ ما يستفرغ من البدن واحتباس ما يحتبس فيه، فاحتجّوا بأن قالوا: إنّ الدم احتباسه شيء واجب في الطبع، واستفراغه شيء خارج عن الطبع. فأما المُرّتان والبلغم فاستفراغ كلّ واحد منهما واجب في الطبع نافع،^٤ واحتباسه خارج عن الطبع ضار. فالمُرّة الصفراء إذا احتبست حدث عنها اليرقان، والسوداء إذا احتبست حدث عنها السرطان والجذام، وأما^٥ البلغم إذا احتبس أضّر احتباسه بالمعدة والأمعاء.

والذين قالوا: إنّ بنية البدن من الأربعة الأخلاط، يتنوّ ذلك من ثلاثة أشياء. أحدها اختلاف الأعضاء، والآخر اختلاف الدم، والثالث استفراغ ما يستفرغ من البدن. أما من^٦ اختلاف الأعضاء، فإنهم قالوا: إنّه إن كان كلّ واحد من الأعضاء إنمّا يغتذي من خلط مزاجه شبيه بمزاجه^٧ على^٨ التقريب، وكانت الأعضاء بعضها باردًا رطبًا بمنزلة الدماغ، وبعضها باردًا يابسًا بمنزلة العظم، وبعضها حارًا يابسًا بمنزلة الرّئة، وبعضها حارًا رطبًا بمنزلة اللحم،

١ أ من - الأعضاء.
٢ أ: وذلك.
٣ أ: فإن، ج: فإن كان.
٤ أ - السوداء.
٥ ب: وإما.
٦ ب: تابع.
٧ ب - إما.
٨ أ ج - من.
٩ ب: بمزاج.
١٠ أ ج: عن.

olduğundan dolayı açık olan şey şudur: [a] Etin, sıcak-rutubetli bir hılt-
dan beslenmesidir. Söz konusu özelliğe (sıcak-rutubetli) sahip olan şey,
sadece saf kandadır. [b] Kemiğin, soğukluğa ve kuruluğa meyleden bir
hıltla beslenmesidir. Bu özellik (soğukluk-kuruluk) kara safra cinsinden
5 olan bir hıltta mevcuttur. [c] Dimağın, soğuk-rutubetli bir hılttan bes-
lenmesidir. Bu özellik (soğuk-rutubetli), balgamda mevcuttur. [d] Akciğе-
rin, sıcak-kuru hılttan beslenmesidir. Bu özellik (sıcak-kuru) sarı safrada
mevcuttur.

Kanın farklılığından hareketle getirilen delile gelecek olursak onlar bu
10 konuda şunu dile getirmişlerdir: Nasıl ki biz, bir kısmı su, bir kısmı peynir,
bir kısmı ise tere yağ olan muhtelif cevherlerden mürekkep olduğu halde
sütü zahirde tek bir şey olarak görüyorsak aynı şekilde kan, kara safraya
benzeyen posa cinsinden yoğun bir şey, kırmızı safra cinsinden kırmızıya
çalan bir şey ve balgam cinsinden beyaz bir şey içerir. Bundan dolayı kan,
15 yaşların, senenin dönemlerinin, canlının mizacının ve bedenin mizacının
farklılığına göre renk ve kıvam bakımından farklılık arz eder.

Bedenden tahliye edilen şeylerin tahliyesinden hareketle getirilen delile
gelecek olursak onlar bu konuda şunu dile getirmişlerdir: Bir kişi müşhil
ilacını içtiğinde, ishali aşırı hale geldiğinde ve bu ilacın tahliye etmesine
20 uygun olan hıltları bedenden tahliye ettikten sonra ishal ilacı, tahliye iş-
lemine uygun olmayan diğer hıltları da çıkardığı zaman kişinin öldüğünü
görürüz. Hal böyle olunca sağlıklı olmak için bedenin, dört hıltta gerek
duyduğu açığa çıkmış olur.

Kanın rengi, hariçten cildin rengi ile kan alma yoluyla tahliye yapıl-
25 dığında görülen kan ile bilinir.

Müşhil ilaç içildiğinde ve aşırı şekilde ishal yaptığı zaman ishal ile çıkan
ilk şey, söz konusu ilacın tahliyesine özgü olan hılttır. Bundan sonra diğer
hıltların en incisi ve en kolay cevap vereni çıkar. Sonrasında bunu, hıltların
en yoğun ve en zor olanı takip eder. İşin sonunda diğer hıltların tümünden
30 sonra tabiata en özgü olan hılt çıkar ki bu, kandır. Buna şu şekilde örnek
verilebilir: Biz, sarı safrayı ishal eden ilacı içirdiğimiz zaman ilacın çıkardığı
ilk şey, sarı safradır. Bundan sonra ilaç balgamı; sonrasında kara safrayı;

فالأمر فيها بين أن اللحم إنما يغتذي من خلط حار رطب، وهذه الصفة إنما هي للدم الخالص. والعظم إنما يغتذي من خلط مائل إلى البرودة واليبوسة، وهذه الصفة موجودة في الخلط الذي من جنس السوداء. والدماغ إنما يغتذي من خلط بارد رطب، وهذه الصفة موجودة في البلغم. والرئة إنما تغتذي من خلط حار يابس، وهذه الصفة موجودة في المرة الصفراء.

وأما من^٥ اختلاف الدم، فإنهم قالوا: كما أن اللبن في ظاهر أمره إنما نراه شيئاً واحداً، وهو مركب من جواهر مختلفة، فبعضه ماء وبعضه جبن وبعضه^٣ زبد، كذلك الدم أيضاً فيه شيء غليظ من جنس الدردي والليف نظير المرة السوداء، وشيء آخر رقيق يضرب إلى الحمرة من جنس المرة الحمراء، وشيء أبيض من جنس البلغم. ولذلك صار الدم مختلف^٥ الحالات في لونه وفي قوامه، بحسب اختلاف الأسنان، وحسب اختلاف أوقات السنة، وحسب اختلاف مزاج الحيوان، وحسب اختلاف^٦ مزاج^٧ البدن.

وأما من استفراغ ما يستفرغ من البدن، فإنهم قالوا: إننا نرى الدواء المُسهل إذا أخذه إنسان فأفرط بصاحبه الإسهال حتى يستفرغ ما في بدنه من الخلط الذي ذلك الدواء مخصوص بإسهاله، ويُخرج بعده خلط آخر ليس من شأن ذلك الدواء إسهاله، مات. وإذا كان الأمر على هذا، فقد تبين أن البدن يحتاج في البقاء على السلامة إلى الأخلاط الأربعة. لون الدم يُعرف من^٨ لون البشرة من خارج، ومن رؤيته إذا استفرغ بفصد العرق.

إذا سقي الدواء المُسهل فأفرط عمله في الإسهال، فكان^٩ أول شيء يخرج بالإسهال الخلط الذي ذلك الدواء مخصوص بإسهاله، ثم يخرج بعده أرق الأخلاط الباقية وأسهلها إجابة، ثم يتبع ذلك أغلظ الأخلاط وأشدّها عسراً، وفي آخر الأمر يخرج بعدها^{١٠} كلها أخض الأخلاط بالطبيعة، وهو الدم. مثال^{١١} ذلك أننا إن سقينا دواءً يُسهل المرة الصفراء، كان^{١٢} أول شيء يخرج مرة صفراء، ثم يُخرج بعدها بلغمًا، ثم مرة سوداء،

١ ب: الدم.
٢ أ - من.
٣ أ - وبعضه.
٤ أ ج: وكذلك.
٥ أ ج: تختلف.
٦ أ - مزاج الحيوان، وحسب
٧ ب: أمزاج.
٨ أ - من.
٩ ب: بإفراط.
١٠ ب: كان.
١١ أ ج: بعينها.
١٢ أ ج: مثال.
١٣ ب + ذلك.

işin sonunda kanı çıkarır. Balgamı kolayca ishal eden ilacı içirdiğimiz zaman çıkan ilk şey balgamdır. Bundan sonra sarı safra; sonrasında kara safra ve işin sonunda kan çıkar. Kara safrayı ishal eden ilacı içerirsek bunun çıkardığı ilk şey kara safradır. Bundan sonra sarı safra; sonrasında balgam
5 ve işin sonunda kan çıkar.

Müşhil ilaçlarının her biri, öncelikle boşluğu olan organların boşluğundan kendisinin tahliye etmesine mahsus olan hıltı çeker. Bundan sonra söz konusu hıltı oradan temizlediği zaman ishal edici ilaç, temel organların cevherinde bulunan kendisine mahsus hıltı şiddetli bir şekilde çeker.
10 Çekmesinin şiddetinin ve sertliğinden dolayı ilaç, kendisine mahsus olan hıltla birlikte, kendisine mahsus olmayan hıltları da söker. Ancak söz konusu ilacın çektiği ve söktüğü, kendisine mahsus olmayan hıltların ilki, çoğunlukla en kolay itaat eden ve en uygun olan, çok hızlı cevap veren ve tabiata en az özgü olan hılttır. Bundan sonra ise ilaç, en zor cevap veren,
15 tabiattan az uzak olan ve işin sonunda tabiata en özgü olan hıltı -ki o da kandır- çeker ve söker.

Unsurlar iki sınıftır. Unsurlardan bazıları tabiî hal üzere baki olan keyfiyetlerdir; bazıları ise tabiî hal dışında olan keyfiyetlerdir. Tabiî hal üzere baki olan keyfiyetlere gelecek olursak bunlar tabiatta mevcut olan
20 unsurlardır. Bunun örneği kendisi ile hayatın oluştuğu ateş ve kendisi ile hayatın meydana geldiği unsur olan sudur. Tabiî hal dışında olan keyfiyetlere gelecek olursak bunlar kendisine özgü olan keyfiyetlerin aşırıya gittiği unsurlardır. Dolayısıyla bunlar, hayatı ifsat eder. Bunun örneği, kendisinde soğukluğun aşırı derecede olduğu buz ve kendisinde sıcaklığın
25 aşırı derecede olduğu ateşin alevidir.

Aynı durum hıltlar için de geçerlidir. Hıltlardan bazıları tabiî ve unsurîdir. Bu hıltlar, mutedildir, lezzet bakımından tatlıdır ve bedeni besler. Bunun örneği, onlardan kana karışmış olanlardır. Çünkü bütün organların tatlı olmasından dolayı gıdaların hepsi tatlıdır. Kana karışan söz konusu hıltlara biz, sarı safra, kara safra ve balgam diyoruz.
30

وفي آخر الأمر يُخرج دمًا. وإن سَقينا دواءً يُسهل البلغم، كان أول شيء يخرج البلغم، ثم تخرج بعده مرة صفراء، ثم مرة سوداء، وفي^١ آخر الأمر يخرج الدم. وإن سَقينا دواءً يُسهل المُرّة السوداء،^٢ كان أول شيء يخرج^٣ مرة سوداء، ثم يخرج بعدها مرة صفراء، ثم بلغمًا، وفي آخر الأمر يخرج دمًا.

وكل واحد من الأدوية المُسهلة يجتذب في أول الأمر الخلط الذي هو مخصوص بإسهاله من تجويفات الأعضاء المجوّفة، ثم إنّه بعد ذلك إذا استنظف ما هناك من ذلك الخلط، اجتذب ما^٤ في جوهر الأعضاء الأصليّة من ذلك الخلط^٥ المخصوص به اجتذابًا عنيّفًا، ولشدة اجتذابه وعنفه ينزع منها مع الخلط الذي هو مخصوص به الأخلاط التي ليس هو مخصوص بها، إلا أن أول شيء يجتذبه وينزعه منها أسهلها قيادًا وأكثرها^٦ مؤاتًا وأسرعها إجابة وأقلها خصوصية بالطبيعة،^٧ وبعده أعسرها إجابة، وأبعدها عن القرب من الطبيعة، وفي آخر الأمر أخصّها بالطبيعة، وهو الدم.

العناصر^٨ صنفان، فمنها عناصر كفيّاتها باقية على الحال الطبيعية، ومنها عناصر كفيّاتها خارجة عن الحال الطبيعية. أما العناصر التي كفيّاتها باقية^٩ على الحال الطبيعية، فهي العناصر^{١٠} التي هي موجودة في الطبع، بمنزلة النار التي تكون بها الحياة، والماء^{١١} العنصري^{١٢} الذي هو أيضًا مما يكون به الحياة. وأما التي كفيّاتها خارجة عن الحال الطبيعية، فهي العناصر التي قد أفرطت فيها الكيفيات التي هي مخصوصة بها، فهي لذلك مفسدة للحياة، بمنزلة الجمد الذي قد أفرطت فيه البرودة، ولهيب النار الذي قد أفرطت فيه الحرارة.

وكذلك الأمر في الأخلاط، فمنها عنصرية طبيعية، وهي معتدلة حلوة المذاق تغذو الأبدان، بمنزلة ما هو مخالط منها^{١٣} للدم، وذلك لأنّ كلّ غذاء فهو حلو من قبل أنّ جميع الأعضاء حلوة الطعم. وهذه الأخلاط المخالطة للدم نحن نسميها مرة صفراء وسوداء^{١٤} وبلغمًا.

١ ب: ثم في.
٢ أ ج - السوداء.
٣ أ ج: يخرج.
٤ ب + هو.
٥ ب + الذي هو.
٦ أ ج: وأدّرها.
٧ ب: الطبيعيّة.
٨ ب: والعناصر.
٩ ب: إما التي كفيّاتها.
١٠ أ ج: العنصر.
١١ أ ج: وإما.
١٢ أ ج: العنصر.
١٣ أ ج - منها.
١٤ ب: أو سوداء.

Hıtlardan bazıları tabiat dışıdır. Bunlar, tabiata uygun olan keyfiyetlerin aşırıya kaçmasıdır. Durumu bu şekilde olan bir şey, beslemez; aksine defedilir ve bedenden çıkarılır. Bunun örneği, aykırı şeydir. Bu tür şeyler ne zaman ki bedende hapsedilirse ona zarar verir ve onu ifsat eder. Bu cinsten olanların hiçbirisi tatlı değildir. Nitekim bu cinsten olan sarı safra acı, kara safra ekşi ve kekremsi (el-ufûsa)¹; balgam ekşi veya tuzludur.

Kan ve meni rahimlere girdiğinde tabiat, ayırıştırır. Bunun yoğun, soğuk, kuru ve kara safraya meyleden kısmı, kemiklerin oluşumu için; bunun soğuk, rutubetli ve balgamsı kısmı dimağın oluşumu için; bunun daha sıcak ve rutubetli kısmı etin oluşumu için; bunun en sıcak ve kuru kısmı akciğerlerin oluşumu için bir madde haline gelir.

Müşhil ilaçlar konusundaki görüşler farklılık arz eder. Bunlar iki görüş altında toplanır: Birinci görüş, müşhil ilaçlarından her birinin, ilaca mahsus olan hıltı cezbettiğine inanan Hippokrates'in görüşüdür. Diğer görüş ise müşhil ilaçlarının her birinin, ishal ettiği hıltı ürettiğini düşünen Asclepedias'ın görüşüdür. Bu görüş, iki açıdan çürütülebilir: Birincisi biz, kendisinde balgam galip gelen kişinin balgamının, sarı safrayı tahliye eden müşhil ilaçla ishal edilmesinin güç olduğunu ve kişiye zarar verdiğini; balgamı ishal eden şeyin, onu ishal eden ilaçla ishal edildiğini ve bunun kişiye fayda verdiğini görüyoruz. Yine biz, kendisinde sarı safra galip gelen kişinin, balgamı ishal edici bir ilaçla ishal edilmesinin zor olduğunu ve ona zarar verdiğini; sarı safranın onu ishal eden ilaçla ishal edildiğini ve kişiye fayda verdiğini görüyoruz.

Diğer açıdan ise söz konusu görüş şu şekilde çürütülebilir: Biz, müşhil ilaçlarının, kendine özgü olan hıltı temizlediği zaman, bundan sonra kendine özgü olmayan diğer hıltı da çıkarttığını görüyoruz. Bu durumda şu iki husustan birisi kaçınılmazdır: [a] Ya ilacın kuvveti, azalmış, zayıflamış ve batıl olmuştur. Bu durumda ilacın, hiçbir şey çıkarmaması gerekir. Çünkü bu durumda ilaç, kuvveti kaybolmuşken, bir şey çıkarmaya muktedir olamaz. [b] Ya da ilacın kuvveti baki kalır. Eğer kuvveti baki kalırsa, en başından beri sürekli çıkardığı şeyi çıkarması gerekir. Bu durumda senin şunu söylemen mümkün değildir: İlaç başlangıçta sıcaktı ve sarı safrayı meydana getiriyordu.

1 Meşe palamudu vb. yiyeceklerin dilin üst kısmında bıraktığı acımsı tat.

ومنها خارجة عن الطبع، وهي إفراطات تلك الكيفيات الملائمة للطبع. وما كان كذلك فليس يغذو، بل يُدْفَع ويُخْرَج عن البدن، بمنزلة الشيء المنافر، ومتى احتبس أضرب بالبدن وأفسده، وليس من هذا الجنس شيء له حلاوة، بل المُرَّة الصفراء من هذا الجنس مُرَّة، والسوداء حامضة عفصة، والبلغم حامض أو مالح.

٥ إذا وقع الدم في الأرحام والمني^١ ميزته الطبيعية، فصار ما هو منه^٢ غليظاً بارداً يابساً مائلاً إلى السوداء مادةً لكون العظام، وما هو منه باردٌ رطبٌ بلغميٌّ مادةً لكون الدماغ، وما هو منه أشدُّ حرارةً ورطوبةً مادةً لكون اللحم، وما هو منه أشدُّ حرارةً ويبساً مادةً لكون الرئة.

١٠ قد اختلفت^٣ الآراء في الدواء المُسهِّل، ومحصولها رأيان. أحدهما رأي بقراط الذي يعتقد أن كل واحد من الأدوية المُسهِّلة إنما يجتذب الخلط الذي هو مخصوص به. والآخر رأي أسقليبيادس الذي يظن أن كل واحد من الأدوية المُسهِّلة إنما يولِّد الخلط الذي يسهله. وهذا الرأي ينفسخ من وجهين، أحدهما أننا نجد من كان الغالب عليه البلغم يعسر إسهاله بالأدوية التي تسهل الصفراء وضرتته^٤، ويسهل الأمر في إسهاله^٥ الأدوية التي تُسهِّل البلغم ويتنفع بها، ومن كان الغالب عليه الصفراء عُسِرَ إسهاله بالأدوية التي تُسهِّل البلغم وضرتته، ويسهل الأمر في إسهاله بالأدوية المُسهِّلة للصفراء^٦ وتنفعه.

١٥ والوجه الآخر أننا نجد الدواء المُسهِّل إذا استنظف الخلط الذي هو مخصوص به، أخرج بعده خلطاً آخر ممَّا ليس هو مخصوص به. ولا بد في ذلك من أحد أمرين، إما أن تكون قوة الدواء خارت وضعفت وبطلت، فلا ينبغي حينئذ أن يُخرج شيئاً^٧، إذ^٨ كان لا يقدر عند هذه الحال أن يولِّد وقوته قد بطلت. وإما أن تكون قوته باقية، فينبغي أن يُخرج ما لم يزل يُخرجه منذ أول الأمر، فإنه ليس يجوز لك أن تقول: «إنه كان أولاً حاراً فكان يولِّد الصفراء،

١ ب: والمني.
٢ أ - منه.
٣ أ ج: اختلف.
٤ أ ج: أو تضر به.
٥ ب - إسهاله.
٦ أ ج: الصفراء.
٧ أ ج: شيء.
٨ أ ج: إذ.

Bundan sonra soğudu ve balgamı meydana getirir oldu. Çünkü mizacı bu kadar değişime uğradıysa, dolayısıyla ilaç ishal edici (müshil) olmaktan çıkmıştır. Zira biz, soğuk müshil ilaç görmüyoruz. Bunun yanında senin şunu söylemen de oldukça çirkindir ve kabul edilemez: Müshil ilaçların her biri bedende, bu bağlamda sahip olduğu durumun aksi olan bazı mizaçlar elde eder. Böylece müshil ilaç bazen sarı safrayı ishal ettiğinde sıcak-kuru hale gelir. Bazen balgamı ishal ettiğinde soğuk-rutubetli hale gelir. Bundan sonra kara safrayı ishal ettiğinde soğuk-kuru hale gelir. İşin sonunda kanı ishal ettiğinde sıcak-rutubetli hale döner.

10 Bedendeki hıtlar, iki konumda bulunur. Hıtlardan bazıları damarların boşluklarında hapsedilmiştir. Bunlar, müshil ilaçların kolay ve basit bir şekilde cezbettiği ilk şeylerdir. Hıtlardan bazıları temel organların cevherlerinin kendisinde yer alırlar. Müshil ilaçlar, damarlarda bulunan şeyleri temizlerken bu hıtları cezbettiği zaman ilaçların şiddetinden ve sert bir şekilde cezbetmesinden dolayı ishal etmeye mahsus olduğu hıtlarla birlikte ishal etmeye mahsus olmadığı başka bir hıtlı çeker ve onu ishal eder.

Galen'in *Unsurlar Üzerine* adlı eserine derleme tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.

وبعد ذلك برد فصار يولد البلغم»، لأنه إن كان مزاجه قد استحال هذه الاستحالة كلها، فقد بطل من أن يكون مُسهلاً، لأننا ليس نجد دواءً مُسهلاً بارداً. مع أن هذا شنعٌ منكرٌ جداً أن تقول إن الدواء المُسهل يكتسب في البدن أمزاجاً كل واحد منها من الخلاف لصاحبه في هذا الحد، فيصير مرة حاراً يابساً عند إسهاله للصفراء،^٢ ومرةً بارداً رطباً عند إسهاله للبلغم، ثم يصير بارداً يابساً عندما يُسهل السوداء، ويرجع في آخر الأمر إلى أن يصير^٣ حاراً رطباً عندما يُسهل الدم.

الأخلاق من البدن في موضعين، فبعضها في تجويفات العروق محصورة، وهذه هي أول شيء تجتذبه الأدوية المُسهلة بسهولة وسرعة.^٥ وبعضها في نفس جواهر الأعضاء الأصلية، فإذا اجتذبت الأدوية المُسهلة هذه الأخلاق عندما تستنظف ما في العروق منها، جذبت^٦ بشدة اجتذابها وعنقها مع الخلط الذي الدواء المُسهل مخصوص به خلطاً آخر ليس ذلك الدواء مخصوص به فأسهلته.^٨

تمت جوامع كتاب جالينوس في العناصر

ترجمة حنين بن إسحاق رحمه الله.^٩

١ ب: ممتنع.
٢ ب: المرة الصفراء.
٣ ب: الأمر فيصير.
٤ أ ج: وهذا.
٥ ب - وسرعة.
٦ ب: إذا.
٧ أ ج: جرت.
٨ ب: وأسهلته.
٩ ب: تمت جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس في العناصر على الشرح والتلخيص.

VI. GALEN'İN “TABİÎ KUVVELER ÜZERİNE” ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

Galen'in *Tabîî Kuvveler* Adlı Kitabına Derleme.

Bu kitap üç bölümdür.

Tercüme: Huneyn b. İshak.

Birinci Makalenin Derlemesi

Der ki: Tabîî kuvveler üç cinstir. Bunlardan biri nefsânî, biri tabîî, biri de yaşamsal (hayvanî) kuvvedir. Nefsânî kuvveler üç türdür. Bunlardan biri hissî (duyumsal) kuvve, biri hareket kuvvesi, bir diğeri ise yönetici (siyasî) kuvvedir. Hissî kuvveye gelecek olursak bu, görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma olmak üzere beş duyu filinin kendisi ile gerçekleştiği kuvvedir. Hareket kuvvesi ise iradî hareketlerin kendisi ile meydana geldiği şeydir. Yönetici kuvve ise üç tanedir. Bu üçünden kastım tahayyül, düşünce ve hatırlamadır. Yaşamsal (hayvanî) kuvve ise, genişleme ve daralma yoluyla atardamarlarda ve kalpte atışın sağlandığı kuvvedir.

Tabîî kuvvelere gelecek olursak bunlar üç tanedir. Birincisi şekil verici ve değiştirci olmak üzere iki kuvveden müellef olan doğurma kuvvesidir. İkincisi büyüme kuvvesidir ki bu, nihai noktasına ulaşana kadar organların kendisi ile büyüdüğü ve geliştiği kuvvedir. Üçüncüsü besleyici kuvvedir. Bu kuvve, kendisine hizmet eden dört kuvve ile tamamlanır. Bunlardan birincisi cazibe kuvvesi, ikincisi tutan (masike) kuvve, üçüncüsü hazmeden ve dördüncüsü defedici kuvvedir.

Eflatun der ki “Nefs üç çeşittir. Birincisi hayvanî nefstir ki duyum, iradî hareket ve hatırlama buna özgüdür. İkincisi kendisinde hayal ve fikir bulunan nefs-i natıkadır. Üçüncüsü tabîî olarak da isimlendirilen nebatî nefstir. Bu nefste beslenme, terbiye ve doğum söz konusudur.

جوامع كتاب جالينوس في القوى الطبيعية

بسم الله الرحمن الرحيم

جوامع كتاب جالينوس في القوى الطبيعية، وهو ثلاث مقالات

نقل حنين بن إسحق

جوامع المقالة الأولى^١

٥

قال: ^٢القوى ^٣ثلاثة أجناس، فمنها نفسانية، ومنها طبيعية، ومنها حيوانية. والقوى النفسانية ثلاثة أنواع، فمنها حسية، ومنها حركية، ومنها سياسية. أما الحسية، فهي التي يكون بها فعل الحواس الخمس، أعني البصر والسمع والشم والمذاق واللمس. وأما الحركية،^٤ فهي التي تكون بها الحركات الإرادية. وأما السياسية، فثلاث قوى، أعني التخيل والفكر^٥ والذكر. وأما القوى الحيوانية، فهي^٦ التي بها يكون نبض [القلب]^٧ والعروق الضوَّارِب بالانبساط والانقباض.

١٠

وأما القوى الطبيعية، فثلاث. إحداهن التوليد، وهي المولِّدة المؤلِّفة من قوتين، إحداهن المغيِّرة، والأخرى الجابلة. والثانية قوة النمو، وهي التي بها يكون تزيُّد الأعضاء وانماؤها^٨ إلى وقت المنتهى. والثالثة القوة الغازية التي يتم أمرها بأربع قوى تخدمها، إحداهن الجاذبة، والثانية الماسكة، والثالثة الهاضمة، والرابعة الدافعة.

١٥

قال أفلاطون: إنَّ الأنفس ثلاثة. إحداهن^٩ النفس البهيمية^{١٠} المخصوصة بالحس والحركة الإرادية والذِّكر. والثانية النفس الناطقة،^{١١} التي لها التخيل والفكر. والثالثة النفس النباتية، التي تسمَّى طبيعية، ولها التولد^{١٢} والتربية والإغذاء.

١ أ ج: بسم الله الرحمن الرحيم ما
شاء الله كأنَّ مبدأ جوامع المقالة
الأولى من كتاب جالينوس في
القوى الطبيعية. إخراج حنين
بن إسحاق رحمه الله
٢ أ ج - قال.
٣ أ ج: القوى الطبيعية.
٤ أ - الحركية.
٥ ب - و.
٦ أ ج: وهي.
٧ أ ج - القلب، ب: للقلب.
٨ ب: نماؤها.
٩ ب: أحدها.
١٠ ب: الناطقة.
١١ ب: البهيمية.
١٢ أ ج: والثالثة النفس النباتية التي
لها طبيعة.

Dönüşecek şekilde değişim yoluyla meydana gelen şeylerin değişimi şu dört şekilden biri ile olur. Dönüşüm [a] ya cevher bakımından olur. Bu, oluş ve bozuluş değişimidir. [b] Ya keyfiyet (nitelikte) bakımından olur. Bu, sıcaklıktan soğukluğa, soğukluktan sıcaklığa veya kırmızılıktan başka bir renge veya beyazlıktan başka bir renge olan değişimdir. [c] Ya kemiyet (nicelikte) bakımından olur. Bu, büyüme ve eksilmedir. [d] Ya konum bakımından olur ki bu, intikaldir. İntikal iki çeşittir: Birincisi müstakim (doğrusal) hareket üzere, ikincisi ise dairesel (devrî) hareket üzere cereyan eder. Doğrusal hareket, yukarı, aşağı, sağ, sol, ön ve arka olmak üzere altı yönde olur.

Hareket iki kısımdır. Biri, başka türleri de içine alan basit cins harekettir. Diğeri basit cinslerden oluşan tür bakımından mürekkep olan harekettir. Basit hareket iki tanedir. Birincisi bir konumdan başka konuma olan harekettir. Diğeri keyfiyete arız olan harekettir. Mürekkep hareket dört tanedir: Birincisi keyfiyete arız olan değişimlerden meydana gelen oluşturma. Yani oluşan şeyin türünün kendisi ile tamamlandığı birçok keyfiyete dâhil olan değişimlerdir. Diğeri bozulmadır. Bu da oluşun, kendisi ile mürekkep olduğu şeyler gibi mürekkep olan bir şeydir. Çünkü bir şeyin bozulması, başka bir şeyin oluşmasıdır. Üçüncüsü büyümedir (artmadır). Bu, kendisi ile büyümenin meydana geldiği gıdanın değişimi ile uzunluk, genişlik ve derinlik olmak üzere üç boyut açısından konumsal hareketlerden mürekkeptir. Dördüncüsü eksilme hareketleridir. Bu da uzunluk, derinlik ve genişlik olmak üzere üç boyut açısından geçerli olan iradî hareketlerden mürekkeptir.

İnsanlar keyfiyetler konusunda görüş ayrılığına düşmüştür. İnsanlardan bazıları şunu dile getirmiştir: [a] Keyfiyetler gerçekte mevcut değildir. Aksine algılanan şeylere götüren farklı yollardan dolayı duyum hata yaptığında keyfiyetler, duylara görünür ve açık hale gelirler. [b] Bazıları, keyfiyetlerin gerçekte mevcut olduğunu, ancak bunların değişmediğini dile getirmişlerdir. [c] Bazıları, keyfiyetlerin gerçekte mevcut olduğunu ve değiştiğini iddia etmişlerdir.

الأشياء التي تتغير تغيراً^١ استحالةً يكون تغيرها على أحد أربعة أوجه. إما تغيراً في الجوهر، وهو تغير الكون والفساد. وإما تغيراً في الكيفية، وهو التغير من الحرارة إلى البرودة، ومن البرودة إلى الحرارة، أو من اللون الأحمر إلى غيره، أو من الأبيض إلى غيره. وإما تغيراً في الكمية، وهو التغير في النمو^٢ والتنقيص. وإما تغيراً في الموضع، وهو الانتقال. والانتقال^٣ ضربان، أحدهما يجري حركة مستقيمة، والآخر على الاستدارة. والحركة المستقيمة تكون إلى^٤ ست جهات؛ فوق وأسفل ويمين وشمال وخلف وقدام.

الحركة^٥ صنفان، فمنها بسيطة جنسية، وهي التي تعمّ أنواعاً أخرى. ومنها مركبة نوعية، وهي المركبة من تلك البسيطة^٦. والبسيطة حركتان، أحدهما من موضع إلى موضع، والأخرى التغير العارض في الكيفية. والمركبة أربع حركات، أولها الكون، وهو مركّب من التغيرات العارضة في الكيفيات، أعني التغيرات الداخلة في كيفيات كثيرة، بها يتم نوع الشيء الذي يكون. والشيء الآخر^٧ الفساد، وهو أيضاً مركّب مثل^٨ الأشياء التي الكون منها مركّب، لأنّ فساد الواحد من الأشياء، هو كون شيء آخر. والثالثة النماء، وهو مركّب من تغير الغذاء الذي به يكون النماء، ومن الحركات الموضعية في الأقطار الثلاثة، أعني الطول والعرض والعمق. والرابعة من حركات^٩ التنقّص، فإنّ هذا أيضاً مركّب من حركات إرادية تذهب في الأقطار الثلاثة، أعني الطول والعرض والعمق.

قد اختلف الناس في أمر الكيفيات، فمنهم من قال: إنّها ليست بموجودة على الحقيقة، بل إنّما هي شيء يظهر ويتبين للحس^{١٠} عند غلطه، من قبل الطرق المختلفة التي تؤدّيه^{١١} إلى الأشياء المحسوسة. ومنهم من قال: إنّها موجودة بالحقيقة، إلّا أنّها لا تتغير. ومنهم من قال: إنّها موجودة بالحقيقة وإنّها^{١٢} تتغير.

١١ ب: يؤديها.
١٢ أ ج: موجودة على الحقيقة فإنها.

٦ ب - البسيطة.
٧ ب: والأخرى.
٨ ب: من أمثال.
٩ ب - من حركات.
١٠ ب: في الحس.

١ أ: تغيراً.
٢ ب: النماء.
٣ أ ج - والانتقال.
٤ أ ج - تكون إلى.
٥ ب: الحركات.

Birinci görüşü savunanlar, Demokritos'un takipçileridir. Nitekim Demokritos şunu ifade eder: Tatlılık ve acılık, belirli bir gelenek ve adetin gerektirdiği durumlardan dolayı insanlar arasında ortaya çıkan şeylerdir. Hakikatlere gelecek olursak bunlar, bölünmeyen parçalar (atom) ve sadece
5 bunlar arasında bulunan boşluktur (hala').

İkinci görüşü savunanlar Anaxagoras'ın takipçileridir. Nitekim bunlar şunu dile getirirler: Bütün keyfiyetler, bilfiil olarak tüm cisimlerde mevcuttur. Ancak keyfiyetler ayrılıp bazıları diğerleri ile karışmadığında ve bunların kendileri müstakil şekilde birbiri ile bir araya geldiğinde görülür.
10 Söz konusu keyfiyetlerden bazıları diğer bazıları ile tekrar bir araya geldiğinde görülmez. Anaxagoras der ki: Oluşan, bozulan ve değişen hiçbir şey yoktur. Ancak parçaları benzeyen cisimler, birbirinden ayrıldığında ve müstakil şekilde birbiri ile bir araya geldiğinde görülür. Tekrar karıştığında, görülmez. Duyum böyle bir görüşü reddeder. Çünkü bir şeyin -sadece
15 bir parçasının değişip diğerinin değişmediğini değil- tümünün değiştiğini ve başka bir şeye dönüştüğünü tecrübe ediyoruz. Bunun örneği, yağın tümünün ateş ve ekmeğin hepsinin kan ve bir miktar suyun tümünün buhar olmasıdır.

Üçüncü görüşü savunanlar Hippokrates'in ve Aristoteles'in takipçileridir. Bu kişiler şunu dile getirirler: Keyfiyetler değişir ve keyfiyetlerin değişimi ile oluş-bozuluş, mizaç, dönüşüm, beslenme ve büyüme meydana gelir.
20

İnsanların mizaç konusunda inandığı görüş iki tanedir: Şöyle ki bazıları şunu ifade eder: Cisimler, birbiri ile karıştığında biri diğerinin içine dâhil olur. Bu, Zenon'un görüşüdür. Cisimlerden bazıları, birbiri ile karıştığına küçük parçalara ayrılır ve bunlardan bazıları, diğerlerini içine alır. Böylece cisimlerin keyfiyetleri, birbirine dâhil olur, değişir ve biri, diğerine dönüşür. Böylece cismin tüm parçaları birbirine benzer olur. Dolayısıyla ortaya çıkan şey, karışan iki şey arasında orta bir cisim olur. Bu, Aristoteles ve Carystus'un görüşüdür.
30

وأصحاب القول الأول هم أصحاب ديمقريطس،^١ لأنّ هذا كان يقول: إنّ الحلو والمر إنّما هو شيء جرى بين الناس على طريق الأشياء التي توجبها السنة والشريعة. فأما على^٢ الحقائق، فإنّما هي أجزاء غير منقسمة، وخلاء فيما بينهما فقط.

وأصحاب القول الثاني، هم أصحاب أناكساغورس.^٣ فإنّ هؤلاء يقولون: إنّ الكيفيات كلها موجودة في جميع الأجسام بالفعل، إلاّ أنّها إذا تفاصلت وفارق بعضها مخالطة بعض، واجتمعت بأنفسها بعضها إلى بعض أبصرت، وإذا عاودت الاختلاط بعضًا ببعض لم تُبصر.^٤ وكان يقول: إنّهُ ليس من شيء يكون ولا يفسد ولا يتغيّر، لكنّ الأجسام المتشابهة الأجزاء إذا انفصلت^٥ بعضها من مخالطة بعض، واجتمعت بأنفسها بعضًا إلى بعض أبصرت، وإذا عاودت واختلطت لم تُبصر. والحس يفسخ قول هذا، وذلك أنّا نجد جميع الشيء يتغيّر ويستحيل إلى غيره، لا^٦ جزء منه وجزء لا. من ذلك أنّ جميع الزيت يصير نازًا، وجميع الخبز يصير دمًا، وجميع الرّطل^٧ من الماء يصير هواءً.

وأصحاب القول الثالث هم أصحاب أبقراط وأرسطاطاليس. فإنّ هؤلاء يقولون: إنّ الكيفيات تتغيّر، وتتغيّرها يكون الكون والفساد، والمزاج والاستحالة، والاعتداء والنماء.

والذي^٨ اعتقده الناس في أمر المزاج من الآراء اثنان، وذلك أنّ قومًا قالوا: إنّ الأجسام أنفسها عند التمازج يغوص بعضها في بعض، وهذا قول زينون. وقوم آخر قالوا: إنّ الأجسام عند التمازج تنقسم إلى أجزاء صغار، ويضام بعضها بعضًا، وكيفياتها تغوص، فتتغيّر^٩ ويستحيل بعض إلى بعض، فيصير الكل متشابه^{١٠} الأجزاء وسطًا فيما بين الاثنين المخالطين. فهذا قول أرسطوطاليس وجاروستيس.^{١١}

١ ب: ديمقريطس. ٢ ب - على. ٣ ب: أنكيساغورس. ٤ ب: لم تتغير. ٥ ب: هو يقول. ٦ ب: أتصل. ٧ ب: وأن. ٨ ب: ولا. ٩ ب: الرطب. ١٠ ب: كانوا يقولون. ١١ ب - و. ١٢ ب: ويتغير. ١٣ أ ج: متشابهة. ١٤ أ ج: حروسيس.

Hareket ettiren şeyden kaynaklanan harekete, o şeyin fiili denir. Hareket ettirilen şeyden dolayı oluşan harekete de infial (etkilenme) denir. Bunun örneği şudur: El hareket ettiğinde oluşan hareket, onu hareket ettiren kasın fiilidir. Hareket ettirilen kemiğin hareketi ise infialdir ve kastan gelen fiilin kabulüdür.

Gerçekleşmiş fiil lafzı iki manaya gelir: Birincisi bu fiilin, kendisi ile meydana geldiği fiildir. Bunun örneği, hazmetmedir. İkincisi söz konusu fiilden meydana gelen şeydir. Bunun örneği, mide ve bağırsaklardan karaciğere nüfuz eden özsu, karaciğerden organlara nüfuz eden kan ve bu kandan ortaya çıkan ettir.

Tabiatın gerçekleştirdiği harekette dört şey vardır: Birincisi fail makamında olan harekettir ki bu, kuvvedir. İkincisi araç makamında olan harekettir ki bu, mizaştır. Üçüncüsü hareket makamında olan harekettir ki bu, fiildir. Dördüncüsü söz konusu fiil ile etkilenen meful makamında olan harekettir. Bu, yiyecek ve içecekten meydana gelen öz sudur veya söz konusu öz sudan meydana gelen kandır.

Kuvve konusu incelendiğinde kuvveden birinci kastın, fiilin sebebi; ikinci kastın, söz konusu fiilin kendisi ile gerçekleştiği şeyin sebebi olduğunu görürsün.

İnsanlar, tabiatın fiillerinde kullandığı araçlar hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bir grup söz konusu araçların sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk gibi birincil dört keyfiyet ve bunların imtizacı olduğunu söylemişlerdir. Diğer bir grup ise şunu dile getirmiştir: Bu dört keyfiyetten ikisi faildir ki bunlar, tabiatın keyfiyetleridir. Bu görüşü savunanlar, Stoalılardır (revâkiyyûn). Şöyle ki bu görüşü savunanlar oluşun, çekilme ve yayılma ile gerçekleştiğini iddia ettiler. Yayılmanın sıcaklığa özgü olduğu, çekilmenin ise soğukluğa özgü olduğu zorunlu sonucuna ulaştılar. Diğer iki keyfiyet yani rutubet ve kuruluk konusunda onlar, failin kullandığı madde makamında olan iki münfail keyfiyet olduğunu söylediler. Dolayısıyla sıcaklık ve soğukluk, rutubet ve kuruluk üzerinde fiilde bulunur.

الحركة من المحرّك يقال إنّها فعل له، ومن المتحرك يقال إنّها انفعال منه. مثال ذلك إنّ اليد إذا تحركت، كانت حركة العضلة المحركة لها فعلاً للعضلة، وحركة العظم المتحرك انفعالاً، وقبول الفعل من العضلة.

اسم الفعل^٢ المفروع^٣ منه ينصرف^٤ على معنيين، أحدهما الفعل الذي به يكون ذلك، بمنزلة الهضم. والآخر الشيء الحادث عن ذلك الفعل، بمنزلة العصارة النافذة من المعدة والأمعاء إلى الكبد، والدم النافذ من الكبد إلى الأعضاء، واللحم المتولّد من ذلك الدم.

في الحركة التي تتحركها الطبيعة أربعة أشياء. أحدها يقوم مقام الفاعل، وهو القوة. والآخر مقام الآلة، وهو المزاج. والثالث مقام الحركة، وهو الفعل. والرابع مقام المفعول الذي تمّ بذلك الفعل، وهو العصارة التي تتولد من الطعام والشراب، أو الدم المتولد من هذه العصارة.

إذا نُظِرَ في أمر القوة، وُجِدَت بالقصد الأول سبباً للفعل، وبالقصد الثاني سبباً للشيء الذي يتمّ بذلك الفعل.^٥

قد اختلف الناس في أمر الآلات التي تستعملها الطبيعة في أفعالها^٦. فقوم قالوا: إنّها الأربع الكيفيات الأولى ومزاجها،^٧ أعني^٨ الحرارة، والبرودة، والرطوبة، واليبوسة. وقوم آخر قالوا: إنّ اثنان من هذه الأربع هما فاعلتان، وهما اللتان للطبيعة. وأصحاب هذه المقالة هم الرواقيون، وذلك أنّ هؤلاء زعموا أنّ الكون إنّما يتمّ بالاكتناز والانتشار. وأوجبوا الانتشار للحرارة، والاكتناز للبرودة. وقالوا: إنّ الكيفيتين الأخريين، أعني الرطوبة واليبوسة، هما الكيفيتان المنفعلتان،^٩ بمنزلة المادة التي يستعملها الفاعل. فالحرارة والبرودة يفعلان فعلهما في الرطوبة واليبوسة.

١ أ ج: عن.
٢ أ ج: العمل.
٣ ب: المفروع.
٤ أ: ينصر، ب: يتصرف.
٥ أ ج: وبالقصد الثاني السبب الذي يتمّ بذلك الفعل.
٦ ب: أعمالها.
٧ ب - ومزاجها.
٨ أ ج: أعني الكيفيات الأولى.
٩ ب: أنّما.
١٠ ب: للكيفيتين الفاعلتين.

Oluş ve Bozuluş eserinde Aristoteles'in "dört keyfiyet" ifadesini, oluş, bozulmuş ve dönüşüm olayını doğrulamak için kullandığını gördük. Aristoteles *el-âsâru'l-ulviyye*¹ ve *el-mesâîl*² adlı eserinde ve başka yerlerde bu dört keyfiyetin ikisini yani sadece sıcaklık ve soğukluk keyfiyetini kullanmaktadır. Çünkü canlılardaki ve bitkilerdeki fiilin çoğu, sıcaklık ve soğukluktan kaynaklanır. Söz konusu fiillerin az bir kısmı, rutubet ve kurulukta kaynaklanır.

Tabiatın fiilleri üç tanedir: Birincisi doğurma, ikincisi terbiye ve üçüncüsü beslenmedir. Doğurmaya gelecek olursak bu, ilki değiştirici ve diğeri şekil verici olmak üzere iki kuvveden meydana gelir. Değiştirici kuvvenin cinsi, tektir; ancak türleri oldukça çoktur. Çünkü değiştirici kuvvelerin sayısı, benzer parçalı organların (*el-e'zau'l-müteşâbihetü'l-eczâi*) sayısına göreler. Şekil verici kuvveye gelecek olursak bu, organların şekillerinin, organlar içerisindeki boşlukların, deliklerin, sertliklerin, pürüzsüzlüklerin, büyüklüğün miktarlarının, sayısının, konumunun ve organların birbiri ile münasebetinin failidir.

Terbiyeye gelecek olursak bu, büyümedir. Büyümeden kastım, uzunluk, genişlik ve derinlik olmak üzere üç boyut açısından organların genişlemesidir. Beslenmeye gelecek olursak bu, organın beslenmesidir. Bundan kastım, genişlemeksizin organın kabul ettiği artmadır. Beslenme işi, dört kuvve ile meydana gelir. Birincisi cezbeden (çekici), ikincisi değiştirici, üçüncüsü masike (tutucu), dördüncüsü defedici (itici) kuvvedir. Cezbeden kuvveye gelecek olursak bu, organın kedisine uygun olan şeyi cezbeden kuvvedir. Değiştirici kuvve ise organın kendisine uygun olan şeyi kabul etmesi için cezbedilen şeyi değiştiren kuvvedir. Tutucu kuvveye gelecek olursak bu, değişene kadar cezbedilen şeyi tutan kuvvedir. Defedici kuvveye gelecek olursak bu, organın kendisinde toplanan aykırı fazlalığı defeden kuvvedir.

Tabiatın söz konusu üç fiilinden her biri tabîi bir kuvve vasıtasıyla meydana gelir. Tabîi kuvvenin her birine, başka kuvveler hizmet eder. Doğuran kuvveye gelecek olursak buna, terbiye eden kuvve ve besleyen kuvve hizmet eder. Terbiye edici kuvveye gelecek olursak buna, besleyen kuvve hizmet eder. Besleyen kuvveye gelecek olursak bunun iki fiili vardır. Birincisi değiştirme, ikincisi ise benzeme fiilidir. Besleyen kuvveye cezbedici, tutucu ve defedici olmak üzere üç kuvve hizmet eder.

1 Aristo'nun *Meteoroloji* adlı bu eseri, الأثر العلوية (*el-âsâru'l-ulviyye*) olarak Arapçaya tercüme edilmiştir.

2 Burada kastedilen Aristoteles'in *Problemata Physica* adlı eseri olabilir.

وجدنا أرسطاطاليس في كتابه في الكون والفساد يستعمل في كلامه الأربع كفيات ليصحّ بها أمر الكون والفساد^١ والاستحالة، وفي كتابه في الأثار العلوية، وفي مسائله وفي مواضع آخر يستعمل منها كيفيتين فقط، وهما الحرارة والبرودة. وذلك أنّ أكثر الفعل في الحيوان والنبات للحرارة والبرودة، وأقله للرطوبة واليبوسة.

٥ أفعال الطبيعة ثلاثة، أحدها التوليد، والآخر التربية، والثالث الاغتذاء. فأما التوليد، فيكون من قوتين، إحداهما المغيّرة، والأخرى^٢ الجابلة. والقوة المغيّرة جنسها جنس واحد، وأنواعها كثيرة. وذلك أنّ عدد القوى المغيّرة بحسب عدد الأعضاء المتشابهة الأجزاء. وأما القوة الجابلة، فهي الفاعلة لأشكال الأعضاء، وتجويقاتها، وثقبها، وخشونتها، وملاستها، ومقادير عظمها، وعددها، ووضعها، واشتراكها.

١٠ وأما التربية، فهي النمو، أعني بالنمو تمّدّد الأعضاء في الثلاثة الاقطار التي هي الطول والعرض والعمق. وأما الاغتذاء، فهو اغتذاء العضو، أعني بذلك الزيادة التي يقبلها من غير أنّ يتمدد. وأمر الغذاء يتم بأربع قوى، إحداهن الجاذبة، والأخرى المغيّرة، والثالثة الماسكة، والرابعة الدافعة. فأما الجاذبة، فهي التي تجذب إلى العضو ما يشاكله. وأما المغيّرة، فهي التي تغيّر ما يُجذب حتى تقلبه^٣ إلى مشابهة العضو. وأما الماسكة، فهي التي تمسك ذلك حتى يتغيّر^٤. وأما الدافعة، فهي التي تدفع عن العضو ما يحصل فيه من الفضل المنافر له.

٢٠ كل واحد من هذه^٥ الثلاثة الأفعال يكون بقوة طبيعية، وكل واحد من القوى الطبيعية^٦ تخدمها قوى أخرى. أما القوة المولّدة، فتخدمها القوة المربية والقوة الغازية. وأما القوة المربية، فتخدمها القوة الغازية. وأما القوة^٧ الغازية، فلها فعالان، إحداهما التغيّر، والآخر التشبيه. وتخدمها ثلاث قوى، وهي الجاذبة والماسكة والدافعة.

١ ب - والفساد.
٢ ب: لأن.
٣ ب: والأولى والأخرى.
٤ أ ج: تحدث.
٥ أ: يقبله.
٦ أ ج: تغيّره.
٧ ب - هذه.
٨ ب: الثلاث الطبيعية.
٩ أ - القوة.

Değiştirici kuvve iki tanedir: Birincisi doğurmada var olan ilk kuvvedir. Bu da sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluğu kullanan kuvvedir. Böylece muhtelif cevherler meydana gelir. Çünkü söz konusu değiştirici kuvve, sıcaklığı ve rutubeti kullanırsa, eti meydana getirir. Eğer soğukluk ve rutubeti kullanırsa bu durumda o, dimağı meydana getirir. Eğer soğukluk ve kuruluğu kullanırsa bu durumda her ikisinin miktarına göre onun ortaya çıkardığı şey değişir. Çünkü soğukluk ve kuruluk az olursa bu, sınırları meydana getirir. Eğer soğukluk ve kuruluk çok olursa bundan, bağ ortaya çıkar. Eğer bunlar daha fazla olursa bundan kıkırdak meydana gelir. En son durumda eğer soğukluk ve kuruluk çokluk ve kuvvet bakımından maddenin kendisi ile sertleştiği sınıra gelirse, bundan kemik ortaya çıkar.

İkinci değiştirici kuvveye gelecek olursak bunun işi, beslemedir. Yani gıdayı, beslenen organa uygun olacak şekilde değiştiren kuvvedir. Değiştirici kuvve sıcaklık ile iş görürse buna ısıtıcı ve hararet verici denir. Eğer bunun ısıtması fazla olursa bundan kalbin eti meydana gelir. Eğer daha az olursa bundan karaciğerin eti meydana gelir. Eğer bundan daha az olursa bundan kasların eti meydana gelir. Değiştirici kuvve soğuklukla iş görürse buna soğutucu denir. Eğer soğutması fazla olursa bundan yağ meydana gelir. Eğer soğutması daha az olursa bundan dimağ meydana gelir. Değiştirici kuvve rutubet ile iş görürse, buna rutubetlendirici adı verilir. Eğer rutubetlendirmesi fazla olursa bundan dimağ meydana gelir. Eğer rutubetlendirmesi daha az olursa bundan ilik meydana gelir. Değiştirici kuvve kuruluk ile iş görürse buna kurutucu adı verilir. Eğer kurutuculuğu çok olursa bundan kemik meydana gelir. Eğer kurutuculuğu daha az olursa bundan kıkırdak meydana gelir. Diğerinden daha az kurutursa bundan bağ, sinir, atar olmayan damarlar, atardamarlar ve zarlar meydana gelir.

Keyfiyetlerden bazıları dokunma yoluyla, bazıları görme yoluyla, bazıları koklama yoluyla bazıları ise tatma yoluyla idrak edilir. Dokunma yoluyla idrak edilen keyfiyetlerden bazıları birincil, bazıları ise ikincil keyfiyetlerdendir. Birincil keyfiyetlere gelecek olursak bunlar sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluktur. İkincil keyfiyetlere gelecek olursak bunlar sertlik-yumuşaklık, hafiflik-ağırlık, yapışkanlık-katılık, yoğunluk-çözülmürlük ve letafet-kalınlıktır. Görme yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, renklerdir.

القوى^١ المغيرة قوتان. إحداهما القوة الأولى التي في التوليد، وهي التي تعمل بالحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، فتحدث جواهر مختلفة. وذلك^٢ أن هذه القوة المغيرة إن عملت بالحرارة والرطوبة، أحدثت لحمًا، وإن عملت بالبرودة والرطوبة، أحدثت دماغًا، وإن عملت بالبرودة واليبوسة، اختلف فعلها^٣ بحسب مقادير ذلك. وذلك أنه إن كانت البرودة واليبوسة قليلةً، أحدثت عصبًا، وإن كانت كثيرةً، حدث^٤ عن ذلك رباط، وإن كانت أكثر من ذلك، حدث عن^٥ ذلك غضروف. وفي آخر الأمر إن كانتا من الكثرة والقوة في حد ما تصلب به المادة، حدث عن ذلك عظم^٦. وأما المغيرة الثانية، فهي^٧ التي عملها الغذاء، أعني التي^٨ تغيّر الغذاء إلى مشابهة العضو المغتذي.

القوة المغيرة إن كان عملها بالحرارة، قيل إنها مُحَرَّةٌ مسخنة^٩، وإسخانها إن كان أكثر، حدث عنه لحم القلب، وإن كان أقل من ذلك،^{١٠} حدث عنه لحم الكبد، وإن كان أقل من ذلك،^{١١} حدث عنه لحم العضل. وإن كان عملها بالبرودة، قيل إنها مبردة، وتبريدها إن كان أكثر، حدث عنه السمين، وإن كان أقل، حدث عنه الدماغ. وإن كان فعلها^{١٢} بالرطوبة، قيل إنها مرطبة، وترطيبها إن كان أكثر، حدث عنه الدماغ، وإن كان أقل، حدث عنه النخاع. وإن كان عملها باليبس، قيل إنها مجففة، وتجفيفها إن كان أكثر، حدث عنه العظم، وإن كان أقل، حدث عنه^{١٣} الغضروف، وإن كان أقل من ذلك، حدث عنه الرباط والعصب والشريان والعروق الضوارب^{١٤} والغشاء.

الكيفيات منها ملموسة، ومنها مبصورة، ومنها مشمومة، ومنها مذوقة. والكيفيات الملموسة، منها كيفيات أول، ومنها كيفيات ثوان. أما الأول، فالحرارة، والبرودة، والرطوبة، واليبوسة. وأما الثواني، فالصلابة واللين، والخفة والثقل، واللزوجة والقحولة، والكثافة والسلاسة، واللطافة والغلظ. وأما الكيفيات المبصورة، فهي الألوان،

١	ب: والقوى.	٦	ب: العظم.	١١	أج - من ذلك.
٢	ب: وذلك.	٧	ب: وهي.	١٢	ب: عملها.
٣	ب: فعلها.	٨	أج - التي.	١٣	أج - عنه.
٤	أج: أحدثت.	٩	ب: ومسخة.	١٤	ب - الضوارب.
٥	أج: أحدثت مع.	١٠	ب - من ذلك.		

Bunun örneği, beyaz ve siyah renktir. Koklama yoluyla idrak edilen keyfiyetlere gelecek olursak bunlar, güzel ve pis kokulardır. Tatma yoluyla idrak edilen keyfiyetler ise lezzetlerdir. Bunun örneği, tatlılık ve acılıktır.

İşitilen (duyulan) şeylere gelecek olursak bunlar, keyfiyetler değildir. Aksine bunlar olaylar ve etkilenmelerdir. Çünkü bunların varlığı, bizatihî kaim olan şeylerin varlığı gibi değildir. Aksine bunlar, oluşum aşamasında oluşan şeyin varlığıdır. Bundan dolayı duyulan şeylerin hiçbirine, keyfiyet denilmez.

Bu konu başka şekilde de taksim edilmekte ve şöyle denilmektedir: Keyfiyetlerden bazıları birincil ana keyfiyetlerdir. Bazıları ise ana keyfiyetlerden doğan ikincil keyfiyetlerdir. Birincil ana keyfiyetler dört tanedir. Bunlar sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluktur. Birincil olanlardan doğan ikincil keyfiyetler dört cinstir. Bunlar, dokunulan, görülen, koklanan ve tadılan keyfiyetlerdir.

Tabiatın fiillerinin ilki üç tanedir: Birincisi mevcut olmayan bir şeyi doğurmaktır. Doğan şey muhtelif cinslerden mürekkep olduğu için benzer parçalı organların cevherlerini doğuran kuvveler de kendisinden farklı olması hasebiyle muhtelif olur. Tabîi fiillerin ikincisi, doğan şeyi terbiye etmesidir. Üçüncüsü korumak ve uzun bir süre onu devamlı kılmaktır.

Farklılık organlardaki kuvveler için genel şeydir. Çünkü kuvveler, sıcaklık, soğukluk, rutubet, kuruluk ve artma-eksilme bakımından farklılık arz eder. Ayrıca bu durum, söz konusu kuvvelerin alet makamına koyduğu ve alet makamında kullandığı dört şey [sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk] bakımından da farklılık arz eder.

Söz konusu muhtelif kuvvelerin fiilinden meydana gelen organlara gelecek olursak bunlar, daha önce zikrettiğimiz birincil keyfiyetler bakımından yani sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk bakımından ve daha önce açıkladığımız üzere bunların artması ve eksilmesi bakımından farklılık arz eder. Organlar, birincil keyfiyetlerden doğan keyfiyetler bakımından da değişir. Bunun örneği, sertlik ve yumuşaklık gibi kıvam; beyazlık ve kırmızılık gibi renkler ve yağlılık ve tatlılık gibi tatlardır.

بمنزلة البياض والسواد. وأما الكيفيات المشمومة، فهي الروائح الطيبة، والمنتنة. وأما الكيفيات المذوقة، فهي الطعوم، بمنزلة الحلاوة والمرارة.

وأما الأشياء المسمومة، فليست كيفيات، بل أحداث وانفعالات، وذلك لأن وجودها ليس وجود الأشياء القائمة بذاتها، بل وجود الشيء الذي هو في حد ما هو ذا يكون، ولذلك لا يقال لشيء منها كيفية.

وقد يُقسَم هذا المعنى أيضًا بقسمة أخرى، فيقال: إنَّ الكيفيات منها أول أمهات، ومنها ثوانٍ متولِّدات من تلك. والأول الأمهات أربع، وهي الحرارة، والبرودة، والرطوبة، واليبوسة. والثواني المتولِّدات من الأول^٢ أربعة أجناس، وهي الملموسة، والمبصورة، والمشمومة، والمذوقة.

أول أفعال الطبيعة ثلاثة. أحدها توليد ما ليس بموجود، ولأنَّ الشيء المتولِّد مركَّب من أجزاء مختلفة، صارت القوى المولِّدة لجواهر الأعضاء المتشابهة الأجزاء مختلفةً أيضًا بحسب اختلافها في أنفسها. والثاني تربية ما تولِّد. والثالث حفظه واستبقاؤه إلى مدة طويلة.

الاختلاف عام للقوى^٣ التي في الأعضاء، لأنَّ القوى تختلف في الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، وفي الزيادة والنقصان، وفي^٤ كل واحد من هذه الأربع التي تستعملها هذه القوى وتقيمها^٥ مقام الآلات.

فأما^٦ الأعضاء الحادثة عن فعل هذه القوى المختلفة، فتختلف في الكيفيات الأول التي ذكرناها، أعني الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، والزيادة والنقصان في هذه على ما وصفنا قبل. وتختلف أيضًا في الكيفيات المتولِّدة عن^٧ هذه، وهي القوام،^٨ بمنزلة الصلابة واللين، واللون بمنزلة البياض والحمرة، والمذاق بمنزلة الحلاوة والذسومة.

١ ب: وكذلك.
٢ أ ج: المتولدة من الأربعة الأجناس.
٣ أ ج: القوى.
٤ ب - التي في.
٥ ب: إلا أن.
٦ ب - و.
٧ ب: ومقامها.
٨ ب: وإما.
٩ ب: من.
١٠ أ ج: الثواني.

Söz konusu tabîî üç kuvvenin her birinin, fiilde bulunmadığı anlar vardır. Doğuran kuvve, doğan şey tamamlandığında durur. Ceninin oluşumu, erkek olması durumunda otuz ya da otuz beş günde; dişi olması durumunda ise kırk günde tamamlanır. Terbiye kuvvesi, terbiye edilen şeyin, büyüklük miktarı tamamlandığı zaman yani gençliğin zirvesinde -ki bu da otuz beş yaş vaktidir- durur. Beslenme kuvvesi, doğan şey hayatta kaldığı sürece, durmaksızın fiilde bulunur.

Değiştirici kuvve iki tanedir: Birincisi birincil değiştirici kuvvedir. Bu, fiilini oluş anında meydana getirir. Bu kuvvenin fiilinden dolayı meydana gelen şey et ve kemiktir. Bu kuvve fiilde bulunmadan önce ne et ne de kemik vardır. Diğeri ise ikincil değiştirici kuvvedir. Bunun fiili, beslemedir yani et ve kemik meydana geldikten sonra fazla gıdaları ete ve kemiğe benzetmedir.

Değişen ve dönüşen şeylerin değişimi ve dönüşümü kendisine aykırı/zıt olan bir şeye doğru ise bu, uzun bir süreye gerek duyar. Bunun örneği, beyaz rengin siyah renk oluncaya kadarki değişimi ve kanın, kemik oluncaya kadarki değişimidir. Değişen şeyin değişimi ve dönüşümü, kendisine yakın bir şey ise bunlar, kısa bir süreye ve az bir dönüşüme ihtiyaç duyar. Bunun örneği, açık kırmızı rengin, koyu kırmızı oluncaya kadar ki değişimi ve kanın, et oluncaya kadar ki değişimidir.

Beslenme organları diye isimlendirilen organlardan bazıları, faydalı ve kaliteli olan gıdanın kendisi için; bazıları ise kötü gıdanın atıkları için oluşturulmuştur. Kaliteli gıdanın kendisi için hazırlanmış olduğu organlara gelecek olursak bunlardan bazıları, ön hazırlık açısından gıdayı uygun hale getirmek için oluşturulmuştur. Bunun örneği, ağız ve dişlerdir. Bu organlardan bazıları -mide gibi-, gıdanın işlenmesi için oluşturulmuştur. Bu organlardan bazıları -karaciğer gibi-, gıdayı değiştirmek/dönüştürmek için oluşturulmuştur. Bu organlardan bazıları gıdayı nüfuz ettirmek için oluşturulmuştur. Bunun örneği ise şudur: Ya yemek borusu gibi dışarıdan mideye giden şeyler ya ince bağırsaklar ve bunun etrafında örülen damarlar gibi mideden karaciğere giden şeyler, ya da toplardamar (el-ırku'l-ecvef) ve bundan ayrışan damarlar gibi karaciğerden bedeninin tümüne giden şubelerdir.

لكل واحد من هذه الثلاثة القوى الطبيعية وقت تمسك فيه عن فعلها. فالقوة المولدة تمسك مع^١ تمام كون الشيء المتولد. وكون الجنين يتم إن كان ذكرًا في ثلاثين أو في خمسة وثلاثين يومًا، وإن كان أنثى ففي^٢ أربعين يومًا. والقوة المرئية تمسك عن فعلها مع تمام مقدار عظم الشيء المرئي،^٣ أعني في سن المنتهى من الشباب، وهو وقت خمس وثلاثين سنة. والقوة الغذائية لا تزال تفعل فعلها ما دام الشيء المتولد موجودًا حيًا.^٤

القوة الطبيعية^٥ المغيرة قوتان. أحدهما أولية، وهي التي تفعل فعلها في وقت الكون. والذي يحدث عن فعل هذه القوة هو اللحم والعظم، من غير أن يكون هناك قبل فعلها لحم أو عظم. والأخرى ثانية، وهي التي تفعل فعلها في الغذاء، أعني أن يكون اللحم والعظم موجودين، فتشبه بها الغذاء الزائد عليها.

الأشياء التي تتغير وتستحيل. إن كان تغيرها واستحالتها إلى شيء يخالفها،^٦ فهي تحتاج إلى مدة طويلة تتغير فيها، بمنزلة تغير الأبيض حتى يصير أسود، وتغير الدم حتى يصير عظاما. وإن كان تغيرها إلى شيء قريب منها، فإنما تحتاج إلى مدة يسيرة، واستحالة قليلة، بمنزلة تغير الأحمر الناصع حتى يصير أحمر قانيًا، والدم حتى يصير لحمًا.

الأعضاء الموسومة بأعضاء الغذاء، منها ما يجعل لمكان الغذاء الجيد النافع نفسه، ومنها ما يجعل لمكان فضل الغذاء الرديء.^٧ فأما الأعضاء التي أعدت للغذاء الجيد^٨ نفسه، فمنها ما يجعل للتقدم^٩ بإصلاح الغذاء، بمنزلة الفم والأسنان. ومنها ما يجعل لإصلاح الغذاء، بمنزلة المعدة. ومنها ما يجعل لتغيير الغذاء، بمنزلة الكبد. ومنها ما يجعل لتنفيذ الغذاء، إما من خارج إلى المعدة، بمنزلة المري،^{١٠} وإما من المعدة إلى الكبد، بمنزلة الأمعاء الدقيقة والعروق المنتسجة حولها، وإما من الكبد إلى جميع البدن، بمنزلة العرق الأجوف وما ينقسم منه.

٩ ب: للقدم.
١٠ ب - إما من خارج إلى المعدة بمنزلة المري.

٥ ب - الطبيعية.
٦ ب: هو خلافها.
٧ ب - الرديء.
٨ ب - الجيد.

١ ب: عند.
٢ أ ج - ففي.
٣ أ ج: المبري.
٤ ب: الحيرة.

Gereksiz gıda için oluşturulan organlara gelecek olursak bunlardan bazıları söz konusu fazla gıdayı ayrıştırmak ve kandan çekmek için; bazıları fazla gıdayı nüfuz ettirmek için; bazıları fazla gıdayı kabul etmek için; bazıları fazla gıdayı boşaltmak ve dışarı atmak için oluşturulmuştur. Fazla gıdayı 5 ayrıştıran ve onu kandan çeken organlara gelecek olursak bunlardan biri, öd kesesidir. Bu, sarı safrayı kandan ayrıştıtır ve çeker. Organlardan biri dalaktır. Bu, kara safrayı ayrıştıtır ve çeker. Organlardan diğeri ise iki böbrektir. Bunlar, kandaki suyu ayrıştıtır ve çeker.

Fazla gıdayı nüfuz ettiren organlara gelecek olursak bunlar sarı safra kanalları, 10 dalak kanalları ve idrar yollarıdır. Fazla gıdayı kabul eden organlara gelecek olursak bunlar, idrarı kabul eden mesane ve dışkıyı kabul eden kalın bağırsaklardır. Fazla gıdayı boşaltan ve dışarı atan organlara gelecek olursak bunlar, dübürdür -ki bu, dışkıyı atar- ve idrar çıkışıdır ki bu, idrarı dışarı çıkarır.

Gıda konusu şu üç şeyin bir araya gelmesi ile tamamlanır. Birincisi artma, 15 ikincisi yapışma (akreatia-iltizak), üçüncüsü ise benzemedir. Ne zaman ki bunlardan biri eksik olursa beslenme tamamlanmaz. Bunun örneği şudur: Artma, Yunancada *atrofia* -bunun Arapçaya tercümesi beslenme yetersizliğidir- olarak bilinen hastalıkta gerçekleşmez. Yapışma ise bedende ete benzeyen madde toplanması (el-istiska el-lahmî-ascites) olarak bilinen hastalık 20 anında gerçekleşmez. Çünkü yapışma (iltizak) besinsel gıdada yapışkanlık ve ağdalı olma durumu varsa olur. Benzeme ise beyazlama (buhâk) ve albinizm (beras) hastalığı anında gerçekleşmez.

Zarar, gıdalara üç açıdan dâhil olur. Birincisi zarar, gıdanın kesinlikle bir etki 25 meydana getirmemesidir. Bunun örneği, beslenme yetersizliği olarak bilinen hastalık durumunda meydana gelen şeydir. İkincisi zarar, bitkinlik (el-huzâl) hastalığında olduğu gibi noksanlık açısından olur. Üçüncüsü zarar, albinizm (beras) hastalığında olduğu gibi kötü beslenmeden dolayı olur. Kötü beslenme ya değiştirici kuvvenin zayıflığı ya da maddenin kötülüğü sebebiyle olur.

Gıda konusu artma, yapışma ve benzeme ile tamamlanır. Artmaya gelecek 30 olursak bu, -bir organa, işi gıdalamak ve organın tüm cüzlerini büyütme olan hıltı çektiğinde- cazibe kuvvesinden kaynaklanır. Yapışkanlık ve benzeme durumuna gelecek olursak bunların ikisi değiştirici kuvveden kaynaklanır. Çünkü değiştirici kuvvenin, gıdayı sadece yoğunlaştırıp yapışkan hale getirinceye kadar değiştirmesi kolay olursa, bundan yapışkanlık meydana gelir.

وأما الأعضاء التي جُعِلت لمكان فضل الغذاء، فمنها ما جُعِل لتمييز ذلك الفضل وانتزاعه من الدم، ومنها ما جُعِل لتنفيذه، ومنها ما جُعِل لقبوله، ومنها ما جُعِل لدفعه وإيراده. أما الأعضاء المميّزة المنتزعة للفضول من الدم، فمنها المرارة، وهي تميّز وتنتزع المُرّة^٢ الصفراء. ومنها الطحال، وهو يميّز وينتزع المُرّة^٣ السوداء. ومنها الكليتان، وهما تميّزان وتنتزعان مائة الدم.

وأما الأعضاء المنفذة للفضول، فمجارى المُرّة الصفراء، ومجارى الطحال، ومجارى البول. وأما الأعضاء القابلة للفضول، فالمثانة تقبل البول، والأمعاء^٤ الغلاظ تقبل الثفل. وأما الأعضاء التي تدفع وتبرز الفضول، فالدبر يخرج الثفل، ومخرج^٥ البول يخرج البول.

أمر الغذاء يتم باجتماع ثلاثة أشياء. أحدها التزيّد، والثاني الالتزاق، والثالث المشابهة^٦. ومتى نقص من هذه واحد، فليس يكون غذاء تام. مثال ذلك أنّ الزيادة لا تكون في العلة التي يقال لها باليونانية أطروفيا^٧، وتفسيرها بالعربية عدم الغذاء. والالتزاق لا يكون في العلة المعروفة بالاستقساء اللحمي. وذلك لأنّ^٨ الالتزاق إنّما يكون عندما يصير للخلط الغازي لزوجة وغلظ^٩. والمشابهة لا تكون في البرص، ولا في البهق.

الضرر يدخل على الغذاء على ثلاثة أنحاء. أحدها أنّ^{١٠} لا يكون يفعل فيه بتة، بمنزلة ما يعرض في العلة المعروفة بعدم الغذاء. والأخرى أنّ يكون على النقصان، بمنزلة ما يعرض في الهزال. والثالث أنّ يكون بحال سوء، بمنزلة ما يعرض في البرص. وذلك يكون إما بسبب ضعف من القوة المغيّرة، وإما بسبب رداء المادة.

أمر الغذاء يتمّ على ما قلنا بالزيادة والالتزاق والمشابهة. أما الزيادة فتكون من القوة الجاذبة إذا هي اجتذبت إلى بعض الأعضاء^{١١} الخلط الذي من شأنه أنّ يغذوه وينبته في أجزائه كلها. وأما الالتزاق والمشابهة، فتكونان من القوة المغيّرة، وذلك أنّ هذه القوة إنّ كان تغييرها بالغذاء يسيراً حتى أنّها تغلظه وتلزجه فقط، حدث عن ذلك الالتزاق.

١	أج: خُلِق.	٥	أج: ومجرى.
٢	أج - المرة.	٦	ب: أحدها الزيادة والأخرى
٣	أج - المرة.		الالتزاق والثالث المشابهة.
٤	أج: المعاء.	٧	أج: طروفيا.
		٨	ب: لأن.
		٩	أج - وغلظ.
		١٠	ب - أن.
		١١	ب: اجتذبت إلى العضو.

Eğer değiştirici kuvve, gıdayı tam olarak değiştirirse, bundan da benzeme meydana gelir. Bedende et benzeri madde toplanması (ascites) olarak bilinen hastalıkta, artma gerçekleşir; ancak yapışkanlık (iltizak) meydana gelmez. Bundan dolayı da benzeme olmaz. Albinizm (alaca-beras) hasatalığına gelecek olursak bunda artma ve yapışkanlık (iltizak) gerçekleşir, benzeme ise gerçekleşmez.

Hippokrates'in ifadelerine göre gıda kelimesi, c anlama gelir: Birincisi gerçek manada gıda olan gıdadır. Bu gıda, benzetilmiş ve tamamlanmış olan gıdadır. İkincisi gıdaya benzer olandır yani sadece artmış ve yapışmış olan gıdadır. cncüsü oluşum aşamasında olan gıdadır. Bunun rneği, kan ve kendileri ile beslendiğimiz yiyeceklerin ve içeceklerin özüdür.

Tıp ve felsefede keyfiyetler konusunda insanların inandığı görüşlerden ikisi şyledir: Birincisi Hippokrates ve Aristoteles'in görüşüdür. İkincisi ise Epiküros ve Asclepiades'in görüşüdür. Birinci görüşe gelecek olursak bu görüşün mensupları keyfiyetlerin değişip dönüşmesini, heyulanın birleşmesini ve birbiri ile bağlanmasını kabul ederler; ancak boşluğu inkâr ederler. Bu görüşe göre cismin cevheri, olayları kabul eden bir cevher ise, bu durumda bir mizaç ortaya çıkabilir. Bu mizaçtan da konuma göre farklı konumların her birinde gerçekleşen uygunluk (muvaafakat) meydana gelir. Dolayısıyla bu uygunluk, tabiatın işinin gerçekleşmesi için alet ve araç makamındadır. Bu araçlar, doğuran, terbiye eden ve değiştiren kuvveler ve bunlara hizmet eden diğer dört kuvvedir. Ki bu dört kuvve, cezbeden, tutan, hazmeden ve defeden kuvvedir. Söz konusu uygunluk, nefsin işlerinden nefsânî kuvvelerin fiilinin gerçekleşmesi için alet ve araç makamındadır ki bunlar düşünce ve görüştür. Yine uygunluk, aklın ve -canlıların yaratılışında, kehanet, kuş falcılığı (ez-zecr), fal ve yıldız falında kendisini izhar eden- ilah kuvvelerin fiilinin gerçekleşmesi için alet ve araç makamındadır.

Keyfiyetler konusunda ikinci görüşü savunanlar, dönüşümü ve birleşmeyi reddeder ve boşluğu kabul ederler. Bu görüşe göre cismin cevheri, olayları kabul etmezse burada ne bir mizacın ortaya çıkması ne de bu mizacı kullanacak ve bunu bir araç-alet olarak ikame edecek bir kuvve söz konusu olur. Bundan dolayı tabiat ve tabiî kuvveler, nefis ve nefsânî kuvveler ile akıl ve ilah kuvveler ortadan kalkar.

وإن كان تغييرها إياه تغييرًا تامًا، حدث عن ذلك المشابهة. في العلة المعروفة بالاستسقاء اللحمي الزيادة تكون، وأما الالتزاق فلا يوجد.^١ ولذلك لا يكون أيضًا مشابهة. وأما^٢ في البرص، فإن^٣ الزيادة والالتزاق يكونان، فأما المشابهة فلا.

اسم الغذاء على ما قال أبقراط ينصرف على ثلاثة معان. أحدها الغذاء الذي هو بالحقيقة غذاء، وهو الذي قد صار إلى المشابهة وفرغ.^٤ والثاني الغذاء الذي كأنه غذاء، أعني ما قد زاد والتزق فقط. والثالث الغذاء الذي يريد أن يكون غذاءً، بمنزلة الدم، وعصارة الطعام والشراب الذي نغذي به.

من^٥ الآراء التي اعتقدها الناس في الفلسفة والطب في الكيفيات رأيان. أحدهما رأي أبقراط وأرسطوطاليس، والآخر^٦ رأي فيقورس^٧ وأسقليبيادس. فأما الرأي الأول، فأهله يقرّون باستحالة الكيفيات وتغيرها، واتحاد^٨ الهیولی واتصالها بعضًا ببعض، ويجحدون الخلاء.^٩ وبحسب^{١٠} هذا الرأي، قد يمكن إن كان جوهر^{١١} الجسم جوهرًا قابلاً للأحداث أن يكون ها هنا مزاجًا. ويكون من هذا المزاج موافقة تقع في كل موضع من المواضع المختلفة بحسب الموضع. فتقوم هذه الموافقة مقام الآلة والأداة لما يكون من عمل الطبيعة، وهي القوة المولدة والمربية والمغيرة، والأربع القوى الأخر التي تخدم هذه، وهي الجاذبة والماسكة والهاضمة والدافعة.^{١٢} ومن عمل النفس القوى^{١٣} النفسانية، وهي الفكر والرأي. ومن عمل العقل والقوى الإلهية التي تظهر أفعالها في خلق الحيوان، وهي^{١٤} التكهن والزجر^{١٥} والفأل وفي قضاء النجوم.

وأما الرأي الثاني، فأهله يجحدون الاستحالة والاتحاد، ويقرّون بالخلاء. وبحسب هذا الرأي، إن كان جوهر الجسم لا يقبل الأحداث، ليس يمكن أن يكون مزاجًا، ولا قوة تستعمل المزاج وتقيمه مقام الأداة والآلة. فتُفتقد^{١٦} الطبيعة والقوى الطبيعية، والنفس والقوى النفسانية، والعقل والقوى الإلهية.

١	ب - توجد.	٨	ب: وبيجاد.
٢	ب - إما.	٩	أج: الخلاف.
٣	ب - فإن.	١٠	أج - و.
٤	ب: مشابهة وقوع.	١١	أج: الجوهر.
٥	أج - من.	١٢	ب: لما يكون من عمل الطبيعة
٦	أج: والأخرى.		والقوى الطبيعية وهي القوة
٧	ب: أبقورس.		المولدة والمربية والمغيرة
			والجاذبة والدافعة.
		١٣	ب: والقوى.
		١٤	أج: وفي.
		١٥	أج: وفي الزجر.
		١٦	أج: فيعقد.

Zikrettiğimiz bu görüşten dolayı Asclepiades tabî kuvveleri reddetmiştir. Bu kuvveleri reddetmesi sebebiyle o, şunu dile getirir: Kanın oluşumu ve onun organlara nüfuz etmesi, [kanın] cüzlerinin latif olmasından dolayı meydana gelir. Yine Asclepiades şunu dile getirir: Kanın suyunun, kandan ayrışması şu şekilde gerçekleşir: Rutubet, mide ve bağırsaklarda çözülerek buhara dönüşür. Bu buhar, sonrasında mesaneye dâhil olur. Buhar mesanenin içine dâhil olduğunda yoğunlaşır ve tabiatına döner. Böylece rutubete/sıvıya dönüşür. Asclepiades sarı safra hakkında şunu dile getirir: Sarı safra karaciğerden çekilmez; aksine safra kesesinde ve safra kanallarında oluşur.

Asclepiades'ın idrarın ayrışması konusunda inandığı görüş şu iki açıdan hareketle çürütülebilir: Birincisi kıyas (akıl yürütme) yoluyla, diğeri duyum/tecrübe yoluyla. Kıyas yoluyla bu görüşün çürütülmesi üç şekilde olur. [a] Birincisi eğer rutubet buhara dönüşmüş olsaydı, bu buhar niçin yukarıya doğru yükselmiyor ve göğüs ile akciğeri doldurmuyor? Bunun aksine buhar, neden mesaneye nüfuz edene kadar daha aşağıya iniyor? [b] İkincisi buharın yukarıya çıkmadığı kabul edilse bile bu buharın, karın zarı (es-sufâk) olarak bilinen zar istikametine doğru gitmesinin sebebi nereden kaynaklanmaktadır? Şayet buhar, zara nüfuz ederse, havada çözülür. Eğer oraya nüfuz etmezse, karın zarı ile bağırsaklar arasındaki konumda kalırdı. Bundan dolayı karın boşluğunda sıvı toplanması (istiska) meydana gelirdi. Ancak bunlar gerçekleşmeyip rutubet, mesaneye geçmektedir. [c] Üçüncüsü söz konusu buhar, kalın ve yoğun olduğu için karın zarına nüfuz etmezse peki bu durumda iki tabakalı olduğu halde mesanenin cismine nasıl nüfuz edebilir? Bu tabakalardan biri, karın zarının kendisinin dışındaki bir tabakadır (periton). Diğeri ise mesaneye özgü olan karın zarından daha kalın olan tabakadır.

Asclepiades'ın idrarın ayrışması konusunda inandığı görüşün duyum yoluyla çürütülmesine gelecek olursak, bu da anatomi (teşrîh) yoluyla olur. Şöyle ki idrar yolları önünde bulunan kanalları (üreter) kesersek ve söz konusu iki kanalı bir bağ ile bağlarsak, mesaneye hiçbir şekilde idrar girmez. Eğer söz konusu bağ çözülürse, mesane hemen dolar. Bağlı iken söz konusu iki kanalı kesersek, bunlardan idrar akar.

ومن أجل هذا الرأي الذي ذكرناه دفع أسقليبيادس القوى الطبيعية، وبسبب^١ دفعة لهذه القوى قال: إنَّ كون الدم ونفوذه إلى الأعضاء يحدثان^٢ عن لطافة الأجزاء. وقال أيضًا: إنَّ انفصال مائة الدم من الدم إنَّما يكون بأنَّ الرطوبة تنحلَّ في^٤ المعدة والأمعاء، فتصير بخارًا، ويغوص^٥ ذلك البخار في المثانة. فإذا صار ذلك^٦ في جوفها، غلظ وعاد إلى طبيعته، فصار رطوبةً. وقال في المرّة الصفراء: إنَّها ليست تُجتذب من الكبد، بل إنَّما تتولد في المرارة، وفي مجاري^٧ المرّة.

والرأي الذي يعتقد اسقليبيادس في انفصال البول يفسخ من وجهين. أحدهما القياس، والآخر الحسّ. وفسخه بالقياس^٨ من ثلاثة أوجه. أولها أنّه إنَّ كانت الرطوبة تصير بخارًا، فلمْ لا يرتفع ويصعد ذلك البخار إلى فوق، فيملأ الصدر والرئة، لكن^{١٠} ينحدر إلى أسفل، حتى يغوص في المثانة. والثاني أنّه وإنَّ أُعطي أنّ هذا البخار لا يرتفع إلى فوق، فما السبب^{١١} الذي من أجله يدعُ أن يذهب على الاستقامة إلى الغشاء المعروف بالصفاق؟ فإنَّ نفذ فيه^{١٢} تحلل في الهواء، وإنَّ لم ينفذ فيه،^{١٣} بقي في الموضع الذي بين الصفاق والأمعاء، ويحدث عن^{١٤} ذلك استقساء، لكن يمرّ إلى المثانة. والثالث أنّه إنَّ كان هذا البخار لا ينفذ إلى الصفاق لأنّه غليظ صفيق، فكيف صار^{١٥} ينفذ في جرم المثانة وهو طبقتان، واحدة منهما وهي الخارجة من الصفاق نفسه،^{١٦} والأخرى وهي^{١٧} الخاصة بالمثانة، وهي^{١٨} أغلظ من الصفاق.

وأما فسخه من الحسّ^{١٩} فبالتشريح. وذلك أنّا^{٢٠} إذا أشقنا الموضع الذي قدّام مجاري البول، وشددنا^{٢١} ذينك المجريين برباط، لم يدخل المثانة شيء من البول، فإذا نحن حللنا الرباط، امتلأت المثانة دفعةً، وإنَّ نحن شققنا ذينك المجريين وهما مربوطان، جرى منهما البول.

١ أ ج: وسبب.	٨ ب: والقياس.	١٥ أ - صار.
٢ ب: يجذبان.	٩ أ ج: إذا.	١٦ أ ج: تغشيه.
٣ أ ج - أيضًا.	١٠ ب: ولكن.	١٧ أ ج - هي.
٤ ب: من.	١١ ب: فالسبب.	١٨ ب - وهي.
٥ ب: ويعرض.	١٢ ب: فإنَّ يقدمته.	١٩ ب: بالحس.
٦ ب - ذلك.	١٣ ب: منه.	٢٠ ب: أنّه.
٧ أ ج: المجاري.	١٤ أ ج - عن.	٢١ ب: وسدنا.

Sarı safra konusunda Asclepiades'in inandığı görüşe gelecek olursak, bu görüş, sarılık -ki bu hastalık anında beden, tümüyle sararır ve dışkı da beyazlaşır- dolayısıyla açık bir şekilde gördüğümüz belirtilerden hareketle çürütülür. Bunun sebebi şudur: -Sarı safra karaciğerde meydana geldiğinde- safra kesesinin karaciğerden çektiği safranın aktığı kanallarda ve sarı safranın, safra kesesinden bağırsaklara atıldığı kanalda bir tıkanıklık meydana geldiği zaman, bundan dolayı sarı safra boşalmak için bir yol bulamaz. Dolayısıyla sarı safra kana karışır ve kan vasıtasıyla tüm bedene nüfuz eder. Bundan dolayı sarılık hastalığı meydana gelir.

Göğüsteki organların her biri, menşei omurganın içerisinde yer alan zarlardan bir zar ile karındaki organların her biri ise menşei karın zarı olan bir zar ile korunur.

Müşhil ilaçlarla tedavi konusunda insanlar görüş ayrılığına düşmüş, bu konuda iki görüş olduğuna inanmışlardır. Birinci görüş, müşhil ilaçların her birinin kendisinde bulunan cezbedici kuvve ile kendisine benzeyen hıltı çektiğine inanan Hippokrates'in görüşüdür. Aspir (carthamus), ısırgan otu ve hypofiles olarak isimlendirilen ilaç balgamı çeker. Sakamonya ve kaktüs, sarı safrayı çeker. Bakır oksidi ve dalak otu (chamaedrys), kanın suyunu çeker. Cinsacı (cuscuta epithimum)¹ ve kara çöpleme, kara safrayı çeker.

Diğer görüş ise müşhil ilaçlarının her birinin ishal meydana getiren karşımı doğurduğuna inanan Asclepiades'in görüşüdür. Bu görüş, hastalıklarda, yaşlarda ve senenin dönemlerinde meydana gelen gözlemlerden hareketle çürütülür. Hastalıklar konusuna gelecek olursak, sarılık hastası olanlara, sarı safrayı ishal eden bir ilaç içirildiği zaman, bu ilaç, söz konusu hastaları kolay bir şekilde fazlaca ishal yapar ve onlara fayda verir. Hastalara balgamı ishal eden bir ilaç verildiği zaman, bu ilaç zor bir şekilde çok az ishal yapar ve onlara zarar verir. Bedende madde toplanması (ascites) hastalığına yakalananlara gelecek olursak, sarı safrayı ishal eden bir ilaç içirildiği zaman bu ilaç, söz konusu hastaları zorlayıcı bir şekilde çok az ishal yapar ve onlara zarar verir. Suyu ve balgamı ishal eden bir ilaç verildiği zaman, bu ilaç fazlaca ishal yapar ve onlara fayda verir.

1 İstilacı bir tür olan bitki.

وأما الرأي الذي يعتقده أسقليبيادس في المُرّة الصفراء^١، فينفسخ بما نجده عياناً يعرض في اليرقان، أعني أنّ البدن كله يصفر، والثفل يبيض. والسبب في ذلك أنّه إذا كان حدث^٢ سدة في المجاري التي^٣ يجرى فيها ما تجتذبه المرارة من الكبد، إذا حدثت من المُرّة الصفراء إليها^٤، وفي^٥ المجرى الذي يقذف بالمُرّة من المرارة إلى الأمعاء، لم تجد المُرّة سبيلاً إلى الاستفراغ^٦، فتخالط الدم بهذا السبب، وتنفذ^٧ معه إلى جميع البدن، ويحدث عن هذا يرقان.

كل واحد من الأعضاء التي في الصدر، موقى بغشاء منشأ من الغشاء المستبطن للأضلاع، وكل واحد من الأعضاء التي في البطن، موقى بغشاء منشأ من الصفاق.

قد اختلف الناس في أمر الأدوية المسهلة، فاعتقدوا فيها رأيين. أحدهما رأي أبقراط الذي يعتقد أنّ كل واحد من الأدوية المسهلة تجتذب الخلط المشاكل له بقوة فيه جاذبة. من ذلك أنّ القرطم والأثجرة والدواء المسمى إيوفالس^٩ تجتذب البلغم، والسقومونيا والصبر يجتذبان المُرّة الصفراء، والنحاس المحرّق وكما دريوس يجتذبان مائية الدم، والخريق الأسود والأفتمون يجتذبان المُرّة السوداء.

والآخر رأي اسقليبيادس، الذي يعتقد أنّ كل واحد من الأدوية المسهلة إنّما يولّد الخلط الذي يخرج بالإسهال. وهذا الرأي ينفسخ بما يعرض في العلل، وفي الأسنان، وفي الأوقات من السنة^{١٠}. أما في العلل، فإنّ أصحاب اليرقان، إذا سُقوا دواءً يُسهل المُرّة الصفراء، أسهلهم إسهالاً كثيراً سهلاً ونفعهم، وإذا^{١١} سُقوا دواءً يُسهل البلغم، أسهلهم إسهالاً قليلاً عسراً وضرّهم. وأما^{١٢} أصحاب الاستسقاء، إن سُقوا دواءً يُسهل المُرّة الصفراء، أسهلهم إسهالاً قليلاً باستكراه وضرّهم، وإن سُقوا دواءً يُسهل الماء والبلغم، أسهلهم إسهالاً كثيراً بسهولة^{١٣} ونفعهم.

١ أ ج - الصفراء.	المُرّة الصفراء إليها.	١٠ ب: وفي أوقات السنة.
٢ ب: إذا أحدثت.	٦ ب: أو في.	١١ أ ج: وأن.
٣ ب: الذي.	٧ ب: سبيلاً للاستفراغ.	١٢ أ ج - إما.
٤ ب: المرارة.	٨ أ ج: فتنفذ.	١٣ أ ج - بسهولة.
٥ ب: من الكبد إلى المرارة من	٩ أ ج: إيوفالس.	

Yaş konusuna gelecek olursak, gençliğin zirvesine ulaşanlar ve mizacı oldukça sıcak olanlar, sarı safrayı ishal eden bir ilaç içtiği zaman, bu ilaç onu kolay bir şekilde ishal yapar ve ona fayda verir. Balgamı ishal eden bir ilaç içtiği zaman, bu ilaç zor bir şekilde çok az ishal yapar ve ona zarar verir.

5 Balgamın baskın geldiği yaşa ulaşan ve mizacı soğuk olan kişilerde yukarıdaki durumun tam tersi şekilde olduğunu görüyoruz.

Senenin dönemlerine gelecek olursak yaz döneminde sarı safrayı ishal eden bir ilaç alındığı zaman, bu ilaç, kolay bir şekilde fazlaca ishal yapar ve fayda verir. Balgamı ishal eden bir ilaç alındığı zaman, bu ilaç zor bir şekilde

10 çok az ishal yapar ve ona zarar verir. Kış döneminde ise durum, bunun tam tersi olur.

Tabii kuvveleri inkâr eden gruba mensup olanlardan biri, Epiküros'tur. Bu adam ayanda zahir olan şeylerin bulunduğunu kabul eder. Ancak Epiküros, ortaya koyduğu ilkelerle ulaştığı yöntemlere ve bunun zorunlu sonuçlarına riayet etmeyen bir kişidir. Bu gruba mensup olanlardan biri de

15 Asclepiades'tır. Asclepiades ulaştığı yöntemlere ve bunun zorunlu sonuçlarına riayet eden bir kişidir. Ancak o, ayanda zahir olan şeylerin varlığını kabul etmemektedir. Bundan dolayı Asclepiades, bir şeyin başka bir şeyi meydana getirdiğini kabul etmez. Çünkü bu, ortaya koyduğu ilkeye yani bir şeyin

20 başka bir şeyi cezbetmesi anlayışına uygun değildir.

Epiküros'un görüşüne gelecek olursak o, bir şeyin başka bir şeyi cezbetmesi görüşünü kabul etmektedir. Çünkü duyum, bu görüşü kabul etmeye onu mecbur bırakmıştır. Ancak mıknaş taşı ve demirden örnek vererek çekmenin şu şekilde gerçekleştiğini iddia eder. Şöyle ki Epiküros bu konuda şunu ifade eder: Mıknaş taşı ve demirin her ikisinden akan ve hareket eden cüzler (atomlar) çıkar. Mıknaş taşından çıkan cüzler, demirden çıkan cüzlere ve demirden çıkan cüzler de mıknaş taşına çarptığı zaman, çarpan cüzler aldığı şeylerle geri döner. Bunun örneği çekici, örsün üzerine vurduğunda, çekicinin dönerken yamulması ve kanca gibi olmasıdır. Söz konusu

25 kancalar birbirine takılır ve birbiri ile birleşir. Bundan da bir zincir oluşur. Mıknaş taşı, bu zincir ile demiri çeker.

30

وأما في الأسنان فإننا نجد من بلغ منتهى^١ الشباب ومزاجه مزاج حار، إذا شرب دواءً يُسهل المُرّة الصفراء، أسهله إسهالًا كثيرًا بسهولة^٢ ونفعه، وإذا شرب دواءً يُسهل البلغم، أسهله إسهالًا يسيرًا بمشقة وضره^٣. ونجد من قد بلغ السن الذي يستولي عليه فيها^٤ البلغم، ومن^٥ مزاجه مزاج بارد، على خلاف ذلك.

وأما في أوقات السنة، فنجد الصيف إذا أُخذ فيه الدواء الذي يُسهل المُرّة الصفراء، أسهل إسهالًا^٦ كثيرًا بسهولة ونفع، وإذا أُخذ الدواء الذي يُسهل البلغم، أسهل إسهالًا^٧ قليلًا بمشقة وضره. ونجد الأمر يجري في الشتاء على خلاف ذلك.

القوم الذين جحدوا القوى الطبيعية منهم فيقورس، وهذا^٨ رجل يقرّ بما يوجد ظاهرًا للعيان، إلا أنه لا يحفظ السنن التي تتصل بأصوله^٩ التي أسسها، ولا يلزم ما يجب عنها. ومنهم أسقليبيادس، وهو رجل حافظ لما يتصل بأصوله، لازم لما يجب عنها، إلا أنه لا يقرّ بما يوجد ظاهرًا للعيان، ولذلك لم يقرّ اسقليبيادس أن شيئًا يجتذب^{١٠} شيئًا، وذلك لأن هذا غير موافق للأصول التي وضعها، أعني أن^{١١} يجتذب شيئًا.

فأما أفيقورس^{١٢} فإنه أقرّ بهذا، أعني بأن شيئًا يجذب^{١٣} شيئًا، لأنّ الحسّ اضطره إلى ذلك، إلا أنه زعم أن الجذب يكون على هذا الوجه، الذي^{١٤} يتمثل فيه بحجر المغنيطس والحديد. وذلك أنه قال: إنّ الحجر والحديد يخرج من كل واحد منهما أجزاءً تجرى وتسيل، فإذا صدمت الأجزاء^{١٥} التي تخرج من الحجر الأجزاء التي تخرج من الحديد، والأجزاء التي تخرج من الحديد للحجر، ظفرت ورجعت بظفرها إلى خلف، بمنزلة المطرقة إذا قرعت السندان، وبرجوعها تعوّج^{١٦} فتصير كالصنارات، وهذه الصنارات تتعلق ويتصل بعضها ببعض، فتصير منها سلسلة، وبهذه السلسلة يجتذب الحجر الحديد.

١ ب: فإننا نجد من هو في منتهى.	٧ أ ج - إسهالاً.	١٢ أ ج: أي.
٢ أ ج - بسهولة.	٨ أ ج - إسهالاً.	١٣ ب: أفيقورس.
٣ ب: وضرته.	٩ ب: وهو.	١٤ ب: يُحدث.
٤ أ ج - قد.	١٠ ب: لا يحفظ سنن ما تتصل	١٥ أ ج: التي.
٥ ب - فيها.	ماصوله.	١٦ أ ج: الأشياء.
٦ ب - ومن.	١١ ب: يُحدث.	١٧ أ ج: يتعوج.

Bu sözü söyleyen kişi, saçmamaktadır.¹ Bu kişinin hezeyanı, birkaç açıdan çürütülebilir. Birincisi mıkknatıs taşındaki durum bu şekilde oluyorsa ve sürekli olarak ondan atomlar (cüzler, parçalar) ayrılıyorsa, zaman uzadıkça taş, neden eksilip kaybolmuyor? İkincisi mıkknatıs taşının eksilmesi durumunda eğer kişi “ondan çıkan parçalar oldukça küçük olduğu için eksilme belli olmaz” derse, bu durumda biz de ona “bu şekilde çok küçük olan parçalar, böyle bir ağırlıkta olan demiri nasıl taşımaktadır ve oldukça küçük olan bu kancalar, demire nasıl yapışmaktadır?” sorusunu sorarız. Üçüncüsü oldukça küçük olan parçaların, bu büyüklükte olan cisimleri taşımaya güç yetirdiği görüşünü kabul eder ve müsamaha gösterirsek, bu durumda söz konusu parçalar sürekli olarak nasıl çıkmakta, diğerine çarpmakta ve onu hareket ettirmektedir? Yine niçin kancaların birbirinden ayrılması ve sökülmesi meydana gelmemektedir? Dolayısıyla bazı anlarda zincir neden kopmamakta ve neden demir yere düşmemektedir? Dördüncüsü yine söz konusu çirkin (problemlı) ve kabul edilemez tüm bu görüşlere müsamaha gösterip onları kabul edersek şunu sormaya hakkımız vardır: Birinci demirden ikinci demir ve ikinci demirden üçüncü demir çıktığı zaman iki demirden her biri kendisine yakın olanı nasıl çeker? Söz konusu mesele şu üç durumdan hali olamaz: 1) Ya tüm parçalar birinci demire vurduğunda hepsi döner. Böylece ikinci demirin çekeceği bir şey kalmaz. 2) Ya cüzlerin hepsi birinci demire nüfuz ederse bu durumda ondan kanca meydana gelmez ve mıkknatıs taşı, birinci demiri çekmez. 3) Ya da taşın cüzlerinden bazıları döner ve böylece birinci demiri çeker. Taşın cüzlerinden bazıları [birinci demire] nüfuz eder ve ikinci demiri çeker. Durum böyle olursa, ikinci demir, farklı olmayıp birinci demire benzediği halde, mıkknatıs taşının parçaları birinci demire nüfuz ederken kendisinden kancalar oluşuncaya kadar ikinci demire nüfuz etmeksizin sadece ona vurup neden geri dönmektedir?

1 “Epiküros herkesin gözlemediği çekme olgusunu ifade etmiş, ama buna dair yeterli hiçbir açıklama getirmemiştir. Çünkü onun iddia ettiği, mıkknatısa ait küçük cisimciklerin demire ait olanlarla birleşmesiyle -ki bunu hiçbir zaman gözlemleyemeyiz- demirin mıkknatısa çekildiği düşüncesine birinin nasıl inanabileceğini anlayamıyorum.” Galenos, *Tabii Kuvveler*, I, 14. Bölüm. Halil İbrahim Üçer, “Mıkknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”, *Divan*, 2019/1. 19-20'den naklen.

وهذا قولٌ صاحبه يهذي، وهذيانه يُفسخ^١ من وجوه شتى^٢. أولها^٣ أنه إن كان الأمر على هذا في الحجر أن لا تزال تخرج منه أجزاء، فكيف لا ينقص على طول الزمان ويفنى. والثانية أنه إن قال: إن نقصان الحجر إنما لا يتبين لصغر تلك الأجزاء، قلنا له: فكيف يمكن هذه الأجزاء، وهي على هذا من^٤ الصغر، أن تحمل من الحديد ما له مثل هذا الثقل^٥، وإنما تشبثها به^٦ بصنارات على مثل هذا الصغر. والثالثة أنا وإن^٧ أوجبنا له هذا^٨ وسامحناه أن أجزاء في مثل هذا الصغر تقوى أن تحمل مثل هذه الأجسام في^٩ عظمها، فكيف صارت هذه الأجزاء تخرج دائماً وتصدّم هذه فتحركها، ولا يعرض أن تفلت^{١٠} وتنخلع الصنارات بعض من بعض، فتقطع السلسلة في بعض الأوقات ويسقط الحديد؟ والرابعة أنا وإن سامحناه وأعطيناه هذه الأشياء المنكرة والشنيعة كلها^{١١}، فإن لنا بعد أن نسأله: كيف صار إذا أدى من الحديد الأول حديد ثان، ومن الثاني ثالث، جذب^{١٢} كل واحد منهما ما يدنوا منه؟ ليس يخلو الأمر في هذا من إحدى ثلاثة خصال. إما أن تكون^{١٣} الأجزاء كلها ترجع إذا قرعت الحديد الأول، فيبقى الثاني ليس له شيء يجذبه. وإما أن تكون كلها تنفذ في الحديد الأول، فلا يصير منها صنارات، ولا يجذب الحجر الحديد الأول. وإما أن يكون بعضها يرجع فيجذب^{١٤} الحديد الأول، وبعضها ينفذ فيجذب الحديد الثاني. وإن كان هذا، فكيف صارت هذه^{١٥} الأجزاء تنفذ في الحديد الأول، ولا تنفذ في الحديد الثاني، لكن ترجع عند قرعها^{١٦} إياه، حتى يصير منها صنارات، والحديد الثاني شبيه بالحديد الأول^{١٧}.

١	ب: يفسخ.	١١	ب: مع.	١٥	أج - تكون.
٢	ب - شتى.	١٢	ب: ويحركها ألا يعترض أن	١٦	ب: فيحدث.
٣	أج: أوله.		تغلب.	١٧	أج - هذه.
٤	ب - أن.	١٣	أ: والرابعة أنا وإن سامحناه	١٨	أج: من.
٥	أج - له.		وأجنبناه إلى رأيه هذه المنكرة	١٩	أب: فرعها.
٦	ب - من.		السبعة كلها، ج: والرابعة أنا وإن	٢٠	ب + لا يغادره.
٧	أج: النقل.		سامحناه وأجنبناه وسلمنا هذه		
٨	أج - به.		الأشياء المنكرة إلى رأيه هذه		
٩	ب - و.		المنكرة السبعة كلها.		
١٠	أج - هذا.	١٤	أج: حدث.		

Çekme kuvvesinin, bedenın dışındaki şeylerde ve bedenın organlarında olduğunu açıkça görüyoruz. Bedenin dışındaki şeylere gelecek olursak, mıknatıs diye bilinen taşın demiri çektiğini ve kehribarın (amber) samanı çektiğini görüyoruz. Cenin zarı (es-selâ) hastalığı için kullanılan cezbedici ilaçlar, el ile çekmesi zor olan şeyleri çeker. Zehirli hayvanların zehrini çeken ilaçlar, zehri çeker. Bu ilaçlardan bazıları engerek yılanı zehrini çeker, bazıları yılan zehrini çeker, bazıları ise akrep zehrini çeker. Buğday, suyunun hararetinden dolayı suyu çeker. Müshil ilaçlar, kendisine özgü olan her bir hıltı çeker.

Bedenin organlarında meydana gelen cezbedici kuvveye gelecek olursak, böbreklerin kan suyunu çektiğini görüyoruz. Bu durum, idrarın böbreklere gittiğini tecrübe etmemizden hareketle bilinir. İdrarın böbreklere ulaşmasının, kendiliğinden olması kaçınılmazdır. Tıpkı bu durum, bir kişinin çarşıya gitmesi gibidir. Eğer durum böyleyse suya akıl ve seçim hakkı vermiş oluruz. Veya idrarın böbreklere gitmesi, süzölen şeyin süzöldüğü şeye gitmesi gibi olur. Eğer durum böyleyse, böbreklerin konum bakımından toplardamarın (el-ıruku'l-ecvef) daha aşağısında olması gerekir. Tıpkı kabın, süzgecin konumundan daha aşağıda olması gibi. Ancak böbreklerin toplardamardan daha aşağıda olmadığını, aksine söz konusu damarın iki tarafında olduğunu görüyoruz. Aynı şekilde ihtiyaç duyulan miktarı kandan süzmek için kanın tamamıyla bir anda böbreklere gitmesi gerekirdi. Tıpkı süzölen şeyin tamamının süzgece gitmesinde olduğu gibi. Ancak bu durumda kanın böbreklere gitmesi mümkün değildir.

Diyelim ki şöyle dendi: “Kanın, bir kısmı aşağıya inip süzölürse, sonrasında süzölen bu miktar yukarı çıkar ve süzölmeyen diğer miktar aşağı iner ve süzölür. Dolayısıyla olay, sürekli olarak bu şekilde devam eder.” Onlar, yukarıdaki görüşleriyle bu durumun tek bir tabii kuvve ile gerçekleştiğini ikrar etmekten kaçınıyorlar. Daha önce onlar, pek çok akli tabii kuvvenin gerekli olduğunu zorunlu gördüler. Söz konusu bu kuvvelerden biri, [1] kandan süzölen şeyi cezbeden (çeken) veya defeden (iten) kuvvedir. [2] Diğer kandan süzölen bu şeyi tekrar inmesin diye tutan kuvvedir. [3] Diğer, süzölmeye için böbreklere başka kanı çeken veya iten kuvvedir.

وقد نجد القوة الجاذبة عياناً في الأشياء الخارجة عن البدن، وفي أعضاء البدن. أما في الأشياء الخارجة عن البدن،^١ فإننا نجد الحجر المعروف بالمغناطيس يجتذب الحديد، والكاربا تجتذب التبغ،^٢ والأدوية الجاذبة^٣ للسلي تجتذب من السلي ما يعسر اجتذابه باليد، والأدوية الجاذبة لسموم الحيوان ذوات السموم تجتذب السموم. فبعضها^٤ يجتذب سمّ الافعى، وبعضها سمّ الثعبان، وبعضها سمّ العقرب. والحنطة تجتذب الماء من حرارة الماء، والأدوية المسهلة يجتذب كل واحد منها الخلط الخاص به.

وأما في أعضاء البدن، فنجد الكليتين تجتذبان مائة الدم، وهذا أمر يُعرف من أنّنا نجد البول يصير إليها. وليس يخلو في^٦ مصيرة إليهما^٧ من أن يكون إنّما يصير إليهما^٨ من تلقاء نفسه، كما يصير واحدنا إلى السوق.^٩ وإن كان ذلك، فقد جعلنا لهذه المائية عقلاً واختياراً. أو^{١٠} يكون إنّما يصير إليها على طريق ما يصير الشيء إلى المصفى الذي يصفى به. ولو كان ذلك، لكان ينبغي أن تكون الكليتان موضوعتين أسفل من^{١١} العرق الأجوف، كما يوضع الإناء أسفل من المصفى، ولسنا نجد الكليتين أسفل من العرق الأجوف، لكن عن جنبتيه. فكان ينبغي أيضاً أن يكون الدم كله يصير إلى الكليتين ليصفى ما يحتاج إليه، كما أنّ المصفى إنّما يقع فيه جميع الذي يصفى،^{١٢} وليس يمكن أن يصير الدم إلى الكليتين.

فإن قالوا: إنّ جزءاً منه ينحدر فيصفى، ثم إنّ هذا الجزء يصعد، وينحدر جزء آخر غير مصفى فيتصفى، ولا^{١٣} يزال الأمر يجرى على هذا دائماً. فإنّما^{١٤} يهربون بقولهم هذا من أن يقرّوا بقوة واحدة طبيعية، وقد أوجبوا قوى كثيرة طبيعية عقلية. واحدة منها التي تدفع أو تجذب ما يصفى^{١٥} من الدم، وأخرى تمسك هذا حتى لا ينحدر مرة ثانية، وأخرى تدفع أو تجذب إلى الكليتين دم آخر ليتصفى.^{١٦}

١٢ أ ج: جمع الأشياء التي يريد تصفيته.
١٣ ب: فلا.
١٤ ب: وأنما.
١٥ ب: قد يصفى.
١٦ أ ج: ويتصفى.

١ أ ج - وفي أعضاء البدن إما في الأشياء الخارجة عن البدن.
٢ أ ج: التبغ.
٣ ب: الحادثة.
٤ أ ج: بعضها.
٥ أ - أنّا.
٦ ب - في.
٧ أ ج: إليهما.
٨ أ ج: إليهما.
٩ أ ج: السوق.
١٠ أ: و.
١١ أ ج - من.

Ya da idrarın böbreklere gitmesi, boşaltılan şeyi takip etme yoluyla ve boşluğun gereği iledir. Eğer durum böyle olursa idrar tıkanıklığının meydana gelmemesi gerekirdi veya idrarın böbreklere gitmesi, böbreklerin idrarı çekmesiyle meydana gelirdi. İşte doğru olan budur.

5 Erasistratus, yemeğin hazmedilmesinin midenin onu ezmesiyle meydana geldiğini ve gıdanın nüfuz etmesinin, midenin, içeride olanı sıkması ve bastırması ile ve boşluğun gereği ile oluştuğunu iddia etti. İdrarın kandan ayrışması konusunda o, tıpkı bir şeyin süzgeçte süzüldüğü gibi böbreklerde süzüldüğünü de iddia etti. Ancak bu durumun nasıl gerçekleştiğini
10 açıklamadı.

İdrarın kandan ayrışması konusunda insanların inandığı görüşler beş tanedir: Birincisi doğru olan görüştür ki bu, idrarın kandan ayrışmasının, böbreklerin idrarı çekmesiyle gerçekleştiğine inanan Hippokratel ve Galen'in görüşüdür. Diğer dört görüş ise açık bir şekilde yanlıştır. Bu görüşlerden birincisi yukarıda zikrettiğimiz ve çürüttüğümüz Asclepiades'in görüşüdür. Yanlış olan ikinci ve üçüncü görüş ise Erasistratus'un takipçilerinin görüşüdür. Şöyle ki onlar bu konuda iki görüş kabul ettiler. Bu görüşlerden birincisi idrarın, ağırlığı ile çöküp sonrasında bu çökmeden dolayı da idrarın ayrıştığıdır. Bu görüş oldukça çirkin ve problemlidir.
15 Bu görüşün problemlili ve çirkin olduğu açılardan birincisi, kanın suyu ağır olup kendi ağırlığı ile çökmüş olsaydı, kan suyu, mideden ve bağırsaklardan karaciğere çıkamazdı. Aksine kanın suyu, mideden aşağıya doğru iner ve makattan dışkı ile birlikte çıkıncaya kadar bağırsaklardan geçerdi. Bununla birlikte Erasistratus, söz konusu suyun -ki onun iddiasına göre
25 bu su, ağırdır- gıdanın nüfuz ettirilmesi durumuna yardım ettiğini ve faydalı olduğunu nasıl söyler? Bu görüşün problemlili ve çirkin olduğu açılardan ikincisi şudur; bu suyun ağır olduğu ve bu ağırlık sebebiyle aşağıya çöktüğü görüşünü kabul edip buna müsamaha gösterirsek, bu durumda ağır olan şeyin çökmesinin, yan taraflara doğru değil aşağıya doğru olması
30 gerekirdi. Ancak biz, böbreklerin konum bakımından, toplardamarın aşağısında değil, bilakis bunun yan taraflarında olduğunu, yine bununla birlikte toplardamarın kendisinin, böbreklerle birleşmeyip aksine onlara bir kol (şube) ile bağlandığını görüyoruz.

أو يكون البول إنَّما يصير إلى الكليتين باضطراب الخلاء، والاتباع لما يستفرغ. ولو كان ذلك، لكان لا ينبغي أنْ يعرض حصر البول، أو يكون إنَّما يصير إلى الكليتين باجتذابها إياه، وهذا هو الحق.

زعم أرسطراطس أنْ هضم الطعام يكون بسحق المعدة له، ونفوذ الغذاء يكون بعصر المعدة لما فيها، وشدة انقباضها عليه، واضطراب الخلاء، وانفصال البول يكون بأنْ الدم يتصفى بالكليتين، كما يتصفى الشيء من المصفاة.^٢ ولم يشرح الحال في ذلك كيف يكون.

الآراء التي اعتقدها الناس في انفصال البول خمسة. واحد منها حق، وهو رأي أبقراط وجالينوس اللذين يعتقدان أنْ انفصال البول يكون باجتذاب الكليتين له، وأربعة كذب صراح.^٣ أحدها رأي أسقليبيداس الذي قد ذكرناه ونقضناه قبل. والثاني والثالث رأي

أصحاب أرسطراطس، وذلك أنْ هؤلاء اعتقدوا في هذا رأيين.^٤ أحدهما وهو الأول أنَّهم قالوا: إنَّ البول إنَّما يرسب بثقله، فينفصل برسوبه. وهذا رأي شنيع قبيح. وأول قبحه وشناعته، أنَّه لو كانت مائية الدم ثقيلة، وإنَّما ترسب بثقلها، لكانت لا تصعد من المعدة

والأمعاء إلى الكبد، بل كانت تنحدر من المعدة وتمر في الأمعاء، حتى تخرج من الدبر مع الثفل. ومع هذا فكيف قال أرسطراطس: إنَّ هذه المائية تنفع^٥ وتعين في تنفيذ الغذاء، وهي بزعمه ثقيلة. والثانية أنا وإنْ سامحناه وأعطيناه أنَّها ثقيلة، فإنَّها^٦ بسبب ثقلها ترسب، فواجب^٨ أنْ يكون رسوب الثقل إلى أسفل لا إلى جانب. ونحن نجد الكليتين ليس هما

موضوعتين أسفل من العرق الأجوف، بل^٩ من جانبيه، مع أنَّه أيضًا ليس يتصل هو^{١٠} بنفسه بهما، بل إنَّما يرسل إليهما شعبةً منه.

١ ب: استكراه.

٢ ب: كما يصفى الشيء بالمصفاة.

٣ أ ج - صراح.

٤ ب: ما بين.

٥ أ ج - قال.

٦ ب: تبلغ.

٧ ب: وأنها.

٨ ب: ولكن واجب.

٩ ب: لا بل.

١٠ أ ج - هو.

İdrarın kandan ayrışması konusunda dördüncü görüş, şunu iddia edenlerin görüşüdür: Nasıl ki yağ, su ve bal gibi cevher bakımından birbirinden farklı şeyler bir konumda karşılaştığında, bunlardan her biri diğerinin yolundan farklı bir yolda akar ve devam eder. Aynı şekilde kanın suyu, kan ve safranın cevherleri de birbirinden farklı olduğu için her biri, diğerinin yolundan farklı bir yolda akar. Bu görüş birinci görüşten daha çirkin ve problemlili olup hatta bir görüş olarak dahi kabul edilemez. Çünkü bu görüş, kan suyunun, başka organlara gitmeyip de böbreklere gelmesinin sebebini ortaya koyamamıştır. Aksine bu görüş, olayın meydana gelişini haber vermiştir.

İdrarın kandan ayrışması konusunda beşinci görüş idrarın, böbreklerin fazlalığı olduğunu söyleyen Lucus'ın görüşüdür. Bu görüş, görüşlerin hepsinden daha çirkindir. Bu görüş ilk olarak şöyle çürütülebilir: İnsanların tümünün tükettiği içeceklerin çoğunun -özellikle çok fazla şarap içen kişilerin tükettiği içeceklerin- idrar yoluyla dışarı çıktığını görüyoruz. İkinci olarak böbrekler bu kadar küçük olmasına rağmen, o kadar fazla gıdayı içine alabiliyorsa, o zaman -akciğer, karaciğer ve dalak gibi- büyük olan organların fazla gıda konusunda kapasitesi ne kadar olmalıdır? Çünkü biz, söz konusu büyük organların oldukça fazla olan şeyleri boşalttığını görmüyorsak, o zaman gıdalar orada kaldığı zaman bu organların tıkanması gerekirdi.

Galen'in *Tabiî Kuvveler Üzerine* adlı eserinin
birinci makalesinin derlemesi tamamlandı.

والرأي الرابع^١ أنهم قالوا: إنه كما أنّ الأشياء المختلفة في^٢ الجواهر إذا أُلقيت في موضع واحد، بمنزلة الزيت والماء والعسل، سال وجرى كل واحد منها^٣ في طريق غير طريق الآخر. كذلك مائة الدم والدم والمُرة، لَمَّا كانت مختلفة الجواهر، صار كل واحد منها يجرى في غير طريق الآخر. وهذا الرأي أفصح وأشنع من الرأي^٤ الأول، بل ليس هو رأي، لأنّه لم يأت بالسبب الذي له صارت مائة الدم تأتي الكليتين ولا تأتي عضوًا آخر،^٥ لكنه خبر عمّا يكون.

والرأي الخامس^٥ رأي لوقس الذي يقول: إنّ البول إنّما هو فضل من الكليتين. وهذا الرأي أشنع الآراء كلّها وأقبحها. وأول ما يُفسخ به أنّا نرى أنّ جُلّ ما يتناوله الإنسان من الشراب يخرج بالبول، ولاسيّما فيمن يشرب نبيذًا كثيرًا. والثانية إنّ^٦ كانت الكليتان، وهما على ذلك^٧ المقدار من الصغر، لهما من فضل الغذاء هذا المقدار الكثير، فكم بالحريّ أنّ^٨ يكون فضل غذاء كل واحد من تلك الأعضاء الكبار، بمنزلة الرئة والكبد والطحال. وإذا^٩ كنّا ليس نجد هذه الأعضاء تستفرغ من هذه الفضول^{١٠} الكثيرة، فقد كان ينبغي إذا بقيت أنّ^{١١} تختنق.

تمت جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية.^{١٢}

١ أ ج: الثاني.

٢ ب - في.

٣ أ ج: منهم.

٤ أ ج: رأي.

٥ أ ج: الرابع.

٦ ب: أنّه إن.

٧ ب: هذا.

٨ ب: ينبغي أنّ.

٩ ب: وإذا.

١٠ ب: تستفرغ منها بعده الفضول.

١١ ب - أنّ.

١٢ أ ج: تمت جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية. ترجمة حنين بن إسحق. رحمه الله والحمد لله كثيرًا.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!
Galen'in Tabîî Kuvveler Üzerine Adlı Kitabının
İkinci Makalesine Derleme

Der ki: Bir kuvveden yani cazibe kuvvesinin kendisinden dolayı idrarın ve safranın ayrışması gerçekleşir. Erasistratus'a göre gıdanın nüfuz etmesi, midenin kasılması ve sıkması ile, damarların kasılması ile ve boşluğun takip edilmesi yoluyla gerçekleşir. Çünkü Erasistratus şöyle der: İçi boşalan bir şey, kaçınılmaz olarak şu iki durumla karşı karşıyadır: Boşalan şey ya dolar veya boş kalır. Bu, mümkün değildir.

Gıdanın nüfuz etmesinin boşluğun gereği ile (boşluktan dolayı-ıztıraru'l-hala') meydana geldiğini düşünen kişilerin görüşü dört delil ile çürütülebilir.

1) Birincisi, Asclepiades'ın delilidir. Şöyle ki Asclepiades şunu ifade eder: İçi boşalan bir şeyin, kaçınılmaz olarak ya dolacağı veya boş kalacağı durumu zorunlu değildir. Çünkü söz konusu şeyin cüzlerinden birinin, diğeri ile bir araya gelmesi ve birbirine eklenmesi mümkündür. Tıpkı bunun, damarlarda ve tüm rutubetli organlarda meydana gelmesine olduğu gibi. Eğer durum böyleyse söz konusu görüşten “kan, damardan boşaldığı zaman zorunlu ve kesin olarak damarın kanı çektiği ve boşluğun gereği ile dolduğu” şeklinde bir sonuç çıkmaz. Lakin söz konusu şeyin parçaları birbirine ilişebilir. Eğer durum böyle ise ancak bir şeyin içi boşaldığı zaman şu üç durumun kaçınılmaz olduğu görüşünü kabul edersen söz konusu taksim doğru olur. Söz konusu üç durum şöyledir: [1] Ya kamış ve sert olan her bir cisim gibi boş kalır. [2] Ya damar gibi parçalarından birinin, diğeriyle birleşmesi ve eklenmesi ile olur. [3] Ya da boşluğun gereği ile dolar.

2) İkinci delil şöyledir: Gıdanın nüfuz etmesinin, midenin ve damarların kasılması ile meydana geldiğini kabul edersek, boşluğun gereği ilkesine ihtiyaç yoktur. Midenin ve damarların uzun süre kasılması gıdayı nüfuz ettirmiyorsa –ki kasılma uzun süre devam ederse sakinleşir, yatıştır- karaciğerden sonraki organların birinde bu atığın toplanması mümkün değildir. Zira madde, kendisine boşalan miktar kadar gelmektedir.

بسم الله الرحمن الرحيم

جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية^١

قال: إنّه^٢ من قوة واحدة - أعني القوة الجاذبة بعينها - يكون انفصال البول، وانفصال
المُرة. وتنفيذ الغذاء يكون بحسب رأي أرسطراطس بانقباض المعدة وعصرها،
وبانقباض العروق، وبالاتباع لما^٣ يستفرغ. وذلك أنه يقول: إنّ الشيء الذي يخرج ما
فيه، لا بد له من أحد أمرين. إما أن يمتلى، وإما أن يبقى فارغاً، وهذا لا يمكن.
قول من يرى أن تنفيذ الغذاء يكون باضطراب الخلاء يفسخ بأربعة حجج.

أولهن حجة اسقليبيادس، وذلك أنه قال: إنه ليس يجب ضرورة أن يكون الشيء
الذي يخرج ما فيه، إما أن يبقى فارغاً، وإما أن يمتلى. لأنه قد يمكن أن تجتمع أجزاءه
بعضها إلى بعض، ويضام بعضها بعضاً، كما يعرض للعروق، ولجميع الأعضاء
الرطبة. وإذا كان الأمر كذلك، فليس يحصل من هذا الرأي أن العرق إذا خلي من الدم،
وجب^٤ لا محالة أن يُجذب إليه دم^٥، ويمتلى باضطراب الخلاء، لكن تضام أجزاءه
بعضها بعضاً. وإذا كان الأمر على هذا، فإنما تصح هذه^٦ القسمة إن^٧ قلت على هذا
الوجه إن الشيء إذا استفرغ ما فيه، فلا بد له من أحد ثلاث خصال. إما أن يبقى فارغاً،
بمنزلة القصبه وكل جسم صلب، وإما أن تلقى أجزاؤه ويضام بعضها بعضاً بمنزلة
العروق. وإما أن يمتلى باضطراب الخلاء.

والحجة الثانية أنا إن أعطينا أن تنفيذ الغذاء يكون بانقباض المعدة والعروق، فليس إلى
اضطراب الخلاء حاجة. وإن كان انقباض المعدة والعروق لا يُنفذُ الغذاء لأنّ الانقباض إذا
أمعن استرخى وفتّر، فليس يمكن أن يجتمع في شيء من الأعضاء التي بعد الكبد فضل^٨،
إذ كان أنّها يأتيها^٩ بقياس ما يُستفرغ منها.

١ أ: بسم الله الرحمن الرحيم. ٢ ب - قال أنه.
رب يسر. مبدأ المقالة الثانية ٣ أ ج: ممّا.
من جوامع كتاب جالينوس في ٤ ب: قد يعرض.
القوى، ترجمة حنين بن إسحق ٥ ب: وجب ضرورة.
رحمه الله، ج - رب يسر. ٦ ب: الدم.
٧ ب: هذه.
٨ ب: إذا.
٩ أ ج: لا يبقى تنفيذ.
١٠ أ ج: يتها.

3) Üçüncü delil şudur: Eğer kan boşluğun gereği olarak akarsa ve damarlara nüfuz ederse bu durumda gıda, kanın akması için kendisinde boşluk bulunmayan sinire nasıl akar? Eğer sinirde bir kanal varsa, o kanaldan gıda değil, nefsânî ruh akar. Bununla birlikte söz konusu kanal, duyularla idrak edilemez. Erasistratus, cezbetmenin, duyularla algılanan bir boşluğun gereği olduğu görüşündedir. Ancak Erasistratus şunu ifade eder: Sinir, duyumda basit ve müfret olarak idrak edilse de onun tabiatı, atar olmayan damar, sinir ve atardamardan mürekkeptir. Bundan da zorunlu olarak gıdanın, sinirlerde bulunan atmayan damara nüfuz ettiği sonucu çıkar. Bununla birlikte biz, mürekkep kasta yer alan söz konusu basit ve müfret sinirin gerçekten basit veya mürekkep olmasının kaçınılmaz olduğunu dile getiriyoruz. Eğer sinir gerçekten basit ise, boşluğun gereğinden dolayı gıdanın, sinirlere nüfuz etmesi mümkün değildir. Çünkü sinir, bitişik, tamamıyla birleşik ve onun parçalarını birbirinden ayıran herhangi bir şeye sahip değildir. Şöyle ki ne zamanki sinirden bir şey çözülürse/koparsa, tıpkı suyun durumunda olduğu gibi, kendi parçalarının uçlarından tekrar birleşir. Ancak bir kimse şunu diyebilir: Sinirler, bitişik ve birleşik değil, aksine onların yapısı (kivâm), bölünmeyen ve aralarında boşluk olan cüzlerden oluşur. Eğer durum böyleyse, o zaman tabiat ortadan kalkmış olur. Bu da Erasistratus'un hoşlanmadığı bir görüştür. Eğer söz konusu sinirler mürekkep olursa buradaki mesele hala devam etmektedir. Bu durumda da mürekkep sinirleri oluşturan basit sinirler meselesine geri dönüyoruz. Bu husus, sonsuza kadar devreden bir durumu (kısır döngüyü) ortaya çıkarır.

4) Dördüncü delil şudur: Eğer gıdanın nüfuz etmesi, boşalan yerin dolması ile meydana geliyorsa bu durumda zayıflayan kimsenin tekrar kilo alması ve vücudunun şişmesi nasıl oluyor? Zayıflayan kişinin bedenindeki organlara giden kan, boşluğun gereğinden dolayı akıyorsa, bu durumda kan, onlardan boşalan miktar kadar organlara akar. Dolayısıyla bu durumda zayıf kişinin, sürekli zayıf kalması, onun bedeninin beslenmemesi ve kilo almaması gerekirdi.

والحجة الثالثة أنه إن كان الدم إنما يجرى وينفذ إلى العروق باضطراب الخلاء، فكيف يجري الغذاء إلى العصب الذي^١ ليس له تجويف يجرى فيه الدم؟ وإن كان فيه مجرى، فإنما يمرّ في^٢ ذلك المجرى روح نفساني لا غذاء. ومع هذا، فإنّ هذا المجرى لا يدرّكه الحس.^٣ وأرسطرطس يرى أنّ الجذب إنّما يكون باضطراب خلاء محسوس. ولكن أرسطرطس يقول: إنّ العصبه وإن كانت عند الحس^٤ بسيطة مفردة، فإن طبيعتها مركبة من عرق غير ضارب وعصبه^٥ وعرق ضارب. فيجب من ذلك أنّ يكون الغذاء ينفذ في العرق غير الضارب^٦ الذي فيها. ومع هذا فإننا نقول أيضًا: إنّ هذه العصبه المفردة البسيطة التي في تلك العصبه المركبة، لا تخلو من أن تكون بسيطة بالحقيقة، أو مركبة. فإن كانت بسيطة بالحقيقة، فليس يمكن أن يكون نفوذ الغذاء فيها باضطراب الخلاء، إذ^٧ كانت متصلة [متحدة]^٨ كلها ليس شيء يقطع بعضها بعضًا عن بعض. وذلك أنه متى تحلل منها شيء، اتصلت أجزاؤها من الرأس كما يعرض ذلك في الماء. إلا أنّ يقول قائل: إنّ العصبه ليست متصلة متحدة،^٩ بل قوامها من أجزاء لا تتجزأ وخلاء بينها. وإن كان الأمر على هذا، ارتفعت الطبيعة. وهذا ما^{١٠} لا يهواه أرسطرطس. وإن كانت تلك^{١١} العصبه مركبة، فالمسألة فيها قائمة، وذلك أننا نعاود المسألة على العصبه البسيطة التي في هذه المركبة، ولا يزال الأمر يدور على هذا إلى ما نهاية له.

والحجة الرابعة أنه إن كان تنفيذ الغذاء إنّما يكون بالاتباع لما يستفرغ، فكيف يمكن أن يكون من قد هزل يرجع فيسمن ويغلظ بدنه؟ فإنه إن كان إنّما يجرى الدم إلى أعضائه^{١٢} باضطراب الخلاء، فإنّما^{١٣} يجرى إليها منه بمقدار ما يستفرغ منها، فيجب من ذلك أن يبقى المهزول أبدًا على هزاله، لا يعتدي ولا يخصب بدنه.

١ ب: إلى العصب بعدما يستفرغ
٢ ب: وعصبه.
٣ أ ج: العروق غير الضوارب.
٤ أ ج: إذا.
٥ أ ب ج: متخذة.
٦ أ ج: متخذة.
٧ ب: ممّا.
٨ ب: تلك.
٩ ب: إلى الأعضاء التي في بدن المهزول.
١٠ ب: فأنها.
١١ ب: عند الحس.
١٢ ب: عصبه.

Unsurlar ve ilkeler konusunda insanların kabul ettiği görüş iki tanedir: Birincisi Demokritos'un takipçilerinin görüşünde olduğu gibi unsurların değişmediği ve dönüşmediğini iddia edenlerin görüşüdür. İkinci görüş ise unsurların değişip dönüştüğünü iddia eden kişilerin görüşüdür. Birinci görüşün mensupları tabiata hafzediyorlar ve onu iptal ediyorlar. Çünkü onlar, bölünmeyen atomların, nefsanî ve tabî kuvveler ile meydana geldiğini kabul etmiyorlar. Onlar, söz konusu cüzlerden/atomlardan ne söz konusu bu kuvveleri ne de bu kuvvelerin fiillerini gerçekleştirebilecek uygunluğu (muvafakat) ortaya çıkarmaları mümkündür. Çünkü Demokritos'un takipçilerinin görüşüne göre söz konusu atomların terkibi mizaç/imtizaç yoluyla değil, sadece mücâvere (komşuluk) yoluyla olur. Mücâvere yoluyla yan yana gelen şeyden başka bir şey ortaya çıkmaz.

İkinci görüşe gelecek olursak bu kimseler tabiatı iptal etmezler. Unsurlar değişip dönüştüğü zaman bunlardan mürekkep olan şeyin, basit unsurların sahip olmadığı bir şeye sahip olması mümkündür. Bu durum, mizaçtan/imtizaçtan kaynaklanır. Bu da ya tabiat yoluyla ya da tabiatın gerçekleştirdiği fiile uygun (muvafık) olan şeyle meydana gelir.

Erasistratus'un görüşüne göre sarı safranın kandan ayrışması, kanın kıvamının yoğun olmasından dolayı olur. Bundan dolayı kan, toplardamardan ayrılan geniş damarlara girer. Sarı safra ise kandan daha incedir. Bundan dolayı sarı safra dar ve ince kanallara girer ki bunlar, safranın nüfuz ettiği kanallardır. Bu görüş üç delil ile çürütülebilir:

1) Birinci delil şudur: Eğer kan süzülüp, kandaki ince (latif) olan şey safrayı kabul eden kanallara girerse ve böylece safra kandan ayrışırsa, bu durumda kanın, geçtiği yerde süzülmemesi gerekirdi. Ancak kanın tümü, kaba benzeyen bir boşluğa atılır ve bu boşluğun en aşağısında ödü ve safrayı kabul eden kanallar vardır. Dolayısıyla bu kanallar süzgeç yerine geçer. Öd ise süzülen şeyin aktığı kap yerine geçer. Fakat olayın bu şekilde olmadığını görüyoruz. Durum böyle olmadığında safranın hepsinin değil de bir kısmının kanallara dâhil olması gerekirdi. Aynı şekilde

الآراء التي اعتقدها الناس في الأركان والعناصر رأيان. أحدهما رأي من يقول: إنها لا تتغير ولا تستحيل، بمنزلة قول أصحاب^١ ديمقراطيس. والآخر رأي من يقول: إنها تتغير وتستحيل. وأصحاب الرأي الأول يحذفون الطبيعة ويطلونها، لأنهم ليسوا يوجبون للأجزاء التي لا تتجزأ قوى طبيعية ونفسانية، ولا يمكنهم أن يولدوا من تركيب تلك الأجزاء^٢ هذه^٣ القوى ولا الموافقة التي بها يمكن هذه القوى أن تفعل أفعالها. لأنه ليس بحسب رأي هؤلاء مزاج، بل مجاورة فقط. والمجاورة ليس يتولد عنها شيء يخرج^٤ عما هو للأشياء المتجاورة.

وأما أصحاب الرأي الثاني، فليس يطلون الطبيعة، لأنه قد يمكن إذا كانت العناصر تتغير وتستحيل، أن يكون للشيء^٥ المركب منها شيء^٦ ليس للعناصر البسيطة. وهذا الشيء يتولد عن المزاج، وهو إما الطبيعة، وإما موافقة لما به تفعل الطبيعة.

انفصال المُرّة الصفراء من الدم، بحسب رأي أرسطراطس، يكون لأنّ الدم غليظ القوام، فهو لذلك يدخل في عروق واسعة، وهي العروق المنقسمة من العرق الأجوف. والمُرّة الصفراء ألطف منه، فهي لذلك^٧ تدخل في مجاري ضيقة دقاق، وهي^٨ المجاري التي تنفذ فيها المُرّة. وهذا الرأي ينفسخ بثلاث حجج.

أولهن هذه: إن كان إنّما يتصفى الدم، فيدخل ما هو منه لطيف في المجاري المقابلة للمرة، فتفصل المُرّة بهذا الوجه، فقد^٩ كان ينبغي أن لا تكون تصفية الدم في ممرّه، لكن بأنّ يُلقَى^{١٠} كلّهُ في تجويف واحد يقوم مقام الإناء، ويكون أسفل ذلك التجويف المجاري المقابلة للمرار والمُرّة، فتقوم المجاري مقام المصفى، والمرارة مقام الإناء الذي فيه ينصب الشيء الذي يُصَفَّى. ولسنا نجد الأمر على هذا. وإذا^{١١} لم يكن الأمر على هذا، فقد يجب ضرورة أن يكون إنّما يدخل في المجاري من المُرّة جزء لا الجميع^{١٢}، وإن^{١٣} كان أيضًا

١١ ب: إذ.
١٢ أ: الجمع.
١٣ ب - و.

٦ أ: أشياء.
٧ أ: لذلك.
٨ أ: وهذه.
٩ ب: قد.
١٠ ب: تلقاه.

١ أ: أصحاب.
٢ أ: إلا.
٣ أ: هذا.
٤ ب: خارج.
٥ ب: الشيء.

bu kısım oraya dâhil olsaydı bundan dolayı yaratılışın, *hikmetsiz* bir şekilde cereyan etmesi gerekirdi. Çünkü bu durumda, fayda veren bir şey ile birlikte kendisinden fayda elde edilmeyen bir şeyin nüfuz etmesine izin verilmiş olurdu. İşte bu Erasistratus'un sevmediği bir görüştür.

5 2) İkinci delil şudur: Eğer kan süzülüp, kandaki ince (latif) olan şey safrayı kabul eden dar kanallara girerse ve kanda bulunan yoğun şey de toplardamardan ayrılan geniş kanallara girerse bu durumda, her şeyden önce safradan daha ince olan rutubetin yani kan suyunun, safraya uygun olan kanallara dâhil olması gerekirdi. Çünkü letafet ve incelik bakımından
10 safra ile kan arasındaki farkın miktarı, letafet ve incelik bakımından safra ile kan suyu arasındaki farkın miktarı ile aynıdır. Bu durum kan suyunun, girişinin, akışının ve süzgeçten çıkışının kolaylığı ile test edilebilir.

3) Üçüncü delil şudur: Biz, fazla olan şeylerin kanalların darlığı ve
15 genişliğinden dolayı ve maddelerin bir tarafa değil de başka tarafa meyllettiğinden dolayı ayrıştığını kabul edersek bu durumda yaratılışın bir *hikmet* üzere cereyan ettiğini reddetmiş olur ve göz kırpacak kadar bir anda bedeninin yaşamasını mümkün kılmamış olurduk. Nitekim Erasistratus, yaratılış durumunun, sağlam/mükemmel ve hikmet üzere olduğuna
20 inanmaktadır. Eğer durum bu şekildeyse, fazla olan şeylerin ayrışması, kanallar ile değil, tabîi kuvve ile olur.

Yapı, yapıcıya göre farklılık arz eder. Çünkü tabiat, oluşturulduğu zaman, bir şeyin cevherinin derinine kadar girer. Tabiat, onun cevherinde, onun içini ve dışını sağlamlaştırıp tahkim edene kadar uzanır ve yayılır.
25 İnsanlardan sanat icra eden kişi bir şey yaptığı zaman, o şeyin cevherinin görünen kısmı ile karşılaşır ve sadece o şeyin görünen kısmını sağlamlaştırır. Sanatçı, yapılan şeyin iç kısmını ve derinliğini ise tezyin etmeksizin bırakır.

Meni ve âdet kanı konusunda insanların inandıkları görüşler iki tanedir.
30 Birincisi “Meni, ceninin yaratılışında fail sebep makamında iken, âdet kanı

هذا الجزء يدخل، فيجب من ذلك أن يكون أمر الخلقة يجري على غير حكمة، إذا قد تُرك ما لا يُنتفع به ينفذ مع ما يُنتفع به وهذا مما لا يهواه^٢ أرسطراطس.

والحجة الثانية هي^٣ هذه: إن كان الدم يتصفى فيدخل الشيء الطيف مما فيه في المجاري الضيقة القابلة للمرة، ويدخل الشيء الغليظ في المجاري الواسعة المتشعبة في العرق الأجوف، فقد كان ينبغي قبل كل شيء أن تكون الرطوبة التي هي أرق من المُرّة تدخل في هذه المجاري القابلة للمرة، أعني مائة الدم، وذلك أن بمقدار^٤ ما تفضل المُرّة على الدم في الرقة واللطفة، بذلك المقدار بعينه^٥ كله تفضل^٦ مائة الدم على المُرّة في الدقة واللطفة. وقد يمكن أن يُمتحن ذلك بسهولة ذُرورها^٧ وجريها، وسهولة^٨ خروجها من المَصفى.

والحجة الثالثة هذه: إن^٩ نحن جعلنا انفصال^{١٠} الفضول لضيق^{١١} المجاري وسعتها، ولميل المواد إلى ناحية دون ناحية، كُنّا^{١٢} قد سلبنا الخلقة أن يجري أمرها على حكمة^{١٣}، وجعلنا البدن لا يمكن أن يعيش طرفة عين. وأرسطراطس يعتقد أن أمر الخلقة يجري على اتفاق وحكمة، وإذا^{١٤} كان ذلك كذلك، فانفصال الفضول إنما يكون بالقوة الطبيعة لا بالمجاري.

الصنعة تختلف بحسب الصانع، وذلك أن الطبيعة إذا صُنعت فهي تغوص^{١٥} في جوهر الشيء إلى قعره، وتمتد وتنتشر فيه حتى تحكمه وتوثق^{١٦} داخله وخارجه. والصانع من الناس إذا صنع شيئاً، فإنما يلقي من جوهر ذلك الشيء ظاهره فقط، وليس يوثق^{١٧} شيئاً غير ظاهره^{١٨}. وأما^{١٩} بطنه وقعره فقد يدعه^{٢٠} غير مزين.

الذي اعتقده الناس في المنى ودم الطمث رأيان. أحدهما رأي^{٢١} أرسطراطس^{٢٢} الذي يقول: إن المنى يقوم من^{٢٣} خلقة الجنين مقام السبب الفاعل للشيء، والدم

١	ب - إذ.	٩	ج: أن يكون.
٢	أج: فهواه.	١٠	أج: انفصلاً بمنزلة.
٣	أج - هي.	١١	ج: الضيق.
٤	ب: مقدار.	١٢	ب: كما.
٥	أج - بعينه.	١٣	ب: كلمة.
٦	ج: يفضل.	١٤	ب ج: وإذ.
٧	أج: وورودها.	١٥	ب: تعرض.
٨	ب: وبسهولة.	١٦	أج: تزين.
		١٧	أج: يزين.
		١٨	ب: يوثق منه شيئاً سوى ظاهره.
		١٩	أج: فإما.
		٢٠	ب: فيدعه.
		٢١	أج - رأي.
		٢٢	أ: أرسطوطاليس.
		٢٣	ب: في.

heyulanî sebep yani söz konusu şeyin maddesi makamındadır” diyen Erasistratus’un görüşüdür. Diğer görüş ise “Meni hem fail hem de madde makamında iken âdet kanı sadece madde makamındadır” diyen Hippokrates ve Galen’in görüşüdür. Meni sakın kaldığı sürece buna *tohum* (sperm) adı verilir. Meni hareket ettiği zaman, buna *tabiat* adı verilir. Sperm, kendisine uygun olan bir yer -yani rahimler- ve kendisine benzeyen uygun bir madde -yani kadın yumurtası ve âdet kanı- bulunduğu hareket eder.

Ceninin oluşumundan hareketle burada cezbedici tabî tek bir kuvvenin olduğunu bilmemiz mümkündür. Bu kuvve olmasaydı meniden sonra, cenini boğacak kadar çok ve aynı şekilde cenini beslemeyecek kadar az miktarda değil de aksine mutedil miktarda kan ve yine yoğunluk ve incelik bakımından ceninin ihtiyaç duyduğu nitelikte kan rahimlere nasıl cezbedilirdi? Ceninin oluşumunda işleyen diğer bir kuvve, değiştirici kuvvedir. Bu kuvve olmasaydı tek tip olmasına rağmen meniden, kemik, sinir ve damar gibi cevher bakımından farklı olan benzer parçalı organlar nasıl meydana gelirdi? Ceninin oluşumunda işleyen diğer bir kuvve ise şekil verici kuvvedir. Bu kuvve olmasaydı beden, şekil, delikler, boşluklar, sertlik, pürüzsüzlük, sayı, boyut, hâl ve ortaklık bakımından ihtiyaç duyduğu en iyi suret üzere nasıl meydana gelirdi? Ceninin oluşumunda işleyen diğer bir kuvve besleyen ve terbiye eden kuvvedir. Bu kuvve olmasaydı, âdet kanı, organlardan her birine nasıl benzerdi ve küçük olan organlar nasıl büyürdü?

Rahimlerde bulunan ilk şeye *nutfе* adı verilir. Zar, nutfeyi içine aldığında buna *kan pıhtısı* (alaka) adı verilir. Kan pıhtısı ete dönüştüğünde buna *çiğnemlik et* (mudğa- zigot) adı verilir ve bu gelişir. Ceninin sureti, belirli bir düzeye geldiği ve yaratılışı tamamlandığı zaman buna *cenin* adı verilir. Algılamaya ve hareket etmeye başladığı zaman, buna *canlı* adı verilir.

Oluş ve büyüme arasında fark vardır. Oluş, bir şeyin tür olmasıdır. Büyüme ise bir şeyin, -kendi türü olduğu hal üzere baki kalmak suretiyle- küçük halden büyük hale geçmesidir.

Bir şeyin miktarındaki artma, o şeyin büyümesi, gelişmesi ve terbiyesidir. Sanatkârlar, bir şeyin boyutlarını büyütmeyi, bir şeyin derinliğinin azaltılmasından sonra sadece iki açıdan yani boy ve en bakımından gerçekleştirebilirler.

يقوم مقام السبب الهيلولاني، أي مادة الشيء. والآخر رأي أبقراط وجالينوس، الذي يقول: إنَّ المنى يقوم مقام الفاعل ومقام المادة، والدم^١ يقوم مقام المادة فقط. المنى ما دام ساكنًا فهو يُسمَّى زرعًا، فإذا تحرك سُمِّي طبيعيًا. وإنما يتحرك إذا وجد موضعًا موافقًا، أعني الأرحام، ومادة موافقة مشاكله له،^٢ أعني نطفة المرأة ودم الطمث.

وقد يمكننا أن نعلم من كون الجنين، أن هُنَا قوى طبيعية واحدة تجذب. وإلا فكيف ينجذب إلى الأرحام لغذاء^٣ المنى من الدم ما هو معتدل في كميته، ليس بالكثير فيغدقه^٤ ولا بالقليل فلا^٥ يفي بغذائه، وفي كميته على ما يحتاج إليه من الرقة والرخن؟ وقوة أخرى مغيرة، وإلا فكيف يكون من المنى، وهو شيء واحد، أعضاء متشابهة الأجزاء مختلفة الجوهر، مثل العظم والعصبية والعروق؟ وقوة أخرى جابله، وإلا فكيف يصير البدن بأفضل الوجوه ما يحتاج إليه من الأشكال والثقب والتجويفات والخسونة والملاسة والعدد والعظم والوضع والاشتراك؟ وقوة أخرى غاذية ومربية، وإلا فكيف يشبه^٦ دم الطمث بكل واحد من الأعضاء، ويصير كبيرًا بعد ما كان صغيرًا؟ الشيء الذي^٧ في الأرحام في أول أمره يقال له نطفة، وإذا اكتنفه^٨ الغشاء سُمِّي علقه، وإذا صار لحمًا سُمِّي مضغة وكمل،^٩ وإذا استوت صورته وتمت خلقتها سُمِّي جنينًا، وإذا أحس^{١٠} وتحرك سُمِّي حيوانًا.

بين الكون والنمو فرق، وهو أن^{١١} الكون مصير الشيء إلى النوع، والنمو مصير الشيء ونوعه باق على حاله، إلى أن كبر بعد أن صغر.^{١٢}

الزيادة في مقدار الشيء^{١٣} هو نموه وتربيته وتزيده.^{١٤} والصناع يقدرّون من ذلك على ما يزيد من جهات الشيء في وجهين^{١٥} فقط، أعني في الطول والعرض بعد أن ينقصوا من العمق،

١ ب: الذي يقوم.	٧ أ ج: بنسبة.	١٣ ب: على حاله الكبير بعد صغره.
٢ ب: والذي.	٨ ب: الذي هو.	١٤ أ ج + إلى النوع.
٣ أ ج - له.	٩ أ ج: الكتفه.	١٥ ب - وتزيده.
٤ ب: بعد.	١٠ ب: وحمل.	١٦ ب: يزيدون من جهاد الشيء من وجهين.
٥ أ ج: فيعرفه.	١١ ب: حتى.	
٦ ب: ولا.	١٢ أ ج - إن.	

Bunun örneği sanatkarların, sıcak bir külün yanında mesaneyi ovalayıp şişirmeleridir. Üç açıdan olan büyütme gelecek olursak sanatkarların bunu yapması mümkün değildir. Çünkü onlar, beslemeye muktedir değillerdir. Tabiata gelecek olursak o, [şeyleri] söz konusu üç açıdan büyütebilir. Çünkü tabiat, beslemeye muktedirdir. Zira besleme, tabiata özgü bir eylemdir. Bundan dolayı sadece canlı ve bitki beslenebilir.

Uzuvlardaki artmaya, uzvun kendisinden boşalan şeyin yerine, boşalan şey kadar başka bir şey gelirse ve bundan dolayı uzuvda bir atma olmazsa, beslenme adı verilir. Uzuvlardaki artmaya, sadece organın kendisinden çözülen ve boşalan şeyin yerini dolduruyorsa, ancak [bu dolgunluk] boy, en ve derinlik bakımından organın miktarında artmaya neden oluyorsa, büyüme ve gelişme adı verilir.

Gıda, bedende üç kere değişime uğrar. Birincisi midedeki değişimdir ki bu değişime hazmetme (sindirir) adı verilir. Erasistratus hazmetmenin, midenin yiyeceğin üzerine kasıldığında onu ezmesi ile meydana geldiğini iddia eder. İkinci değişim, karaciğerde ve damarlarda meydana gelir. Kan, fayda elde etme ve yücelik açısından yiyeceğin özüne göre daha üstün olduğu için bu değişim, daha üst ve ileri düzeyde bir değişimdir. Buna kanın oluşumu adı verilir. Üçüncü değişim ise organlarda meydana gelen değişimdir ki buna da benzeme adı verilir. Bu değişim, değişimlerin hepsinin en üstünüdür. Erasistratus ikinci ve üçüncü değişimin, nasıl ve ne şekilde oluştuğu, bu değişimlere bir zararın gelip gelmediği ve gelirse bunun nereden geldiği konusunda bir görüş beyan etmemiştir.

Bedende madde toplanması (istiskâ), karaciğerde meydana gelen değiştirici kuvvenin filinde oluşan bir bozukluktur. Söz konusu bozukluk [a] ya tıkanıklık, sert veya katı şişlik (el-veremu'l-câsî) gibi araçlarda meydana gelen hastalıklardan bir hastalıktan dolayı [b] ya karaciğerde meydana gelen soğuk mizacın kötülüğü sebebiyle ortaya çıkan durumlarda olduğu gibi cüzleri benzer olan hastalıklardan dolayı [c] ya hastalığın bizatihî etkide bulunmasından dolayı [d] ya da bir hastalık, başka hastalıklardan -yani dalk sertleştiği zaman, akciğer soğuduğu zaman, dübür veya rahimler yoluyla aşırı derecede kan boşaltması sebebiyle tüm beden aşırı şekilde soğuduğu zaman- dolayı olur.

بمنزلة ما يفعلون في المثانة إذا نفخوها ودلكوها إلى جانب رماد حار. فأما في الثلاث الجهات، فلا يمكنهم لأنهم ليس يقدر أن يغذوا. وأما الطبيعة فتزيد في الثلاث الجهات، وذلك لأنها تقدر أن تغذو، لأنّ الاغتذاء إنّما هو شيء خاص بالطبيعة، ولذلك ليس من شيء يغتذى خلا النبات والحيوان فقط.

٥ الزيادة في العضو، إنّ كانت إنّما تخلف عليه مكان ما يستفرغ^١ منه، ولا تزيد على ذلك شيئاً،^٢ سُمِّيتَ غذاء. وإنّ كانت ليس إنّما تخلف عليه مكان ما يتحلل ويستفرغ منه فقط، لكن تزيد في مقداره في الطول والعرض والعمق، سُمِّيتَ نماءً وتربيةً.

١٠ الغذاء يتغيّر في البدن ثلاث تغيّرات. واحد^٣ في المعدة، وهذا التغيّر يقال له انهضام. وأرسطراطس يزعم أنّ هذا يكون بسحق المعدة للطعام إذا انقبضت عليه. والآخر في الكبد والعروق، وهذا التغيّر أشرف وأكرم من ذلك، بحسب فضل الدم على عصارة الطعام في الكرامة والمنفعة، ويقال له كون الدم. والثالث في الأعضاء، ويقال له التشبيه،^٤ وهذا أشرفها كلها. وأرسطراطس لم يقل في التغيّر^٥ الثاني والثالث شيئاً، لا كيف يكونان، ولا^٦ ممّا يكونان، ولا هل ينالهما الضرر، ولا^٧ من ماذا ينالهما.

١٥ الاستسقاء وهو خطأ يقع في فعل القوة المغيرة التي في الكبد، ويكون إما من مرض من الأمراض الآلية، بمنزلة السدة أو الورم الصلب الجاسي. وإما من مرض من الأمراض المتشابهة الأجزاء، بمنزلة ما يعرض من سوء المزاج البارد الذي يعرض للكبد. وإما من علة يخصصها في نفسها. وإما من علة يشترك^٨ فيها غيرها؛ إما الطحال إذا صلب، وإما الرئة إذا بردت، وإما جميع البدن إذا برد بإفراط من استفراغ الدم، إما من الدبر، وإما من الأرحام.

٢٠ وأرسطراطس ترك ذكر هذه الأشياء كلها وأغفلها، فلم يقل فيها شيئاً.^٩ وزعم أنّ الاستسقاء إنّما يكون من ورم صلب جاسي يكون في الكبد فقط.

١ ب: استفرغ.
٢ أ ج: شيئاً.
٣ أ ج: واحدة.
٤ ب: المشابهة.
٥ أ ج: التغيّرات.
٦ أ ج - لا.
٧ أ ج - ولا.
٨ أ ج: يشترك.
٩ أ ج - فلم يقل فيها شيئاً.

Erasistratus tüm bu sebeplere itibar etmedi, bunlar hakkında bir şey beyan etmedi ve bunları görmezlikten geldi. Erasistratus, bedende madde toplanmasının, sadece karaciğerde oluşan sert ve katı şişlikten (el-veremu'l-câsî) dolayı meydana geldiğini dile getirdi.

5 Dört hıltın ortaya çıkması, karaciğerde meydana gelen sindirimin sonucudur. Erasistratus gıdaların karaciğerde sindirilmesi konusunu göz ardı ettiği için “Hıtlara dair bilgi, bir fayda vermez.” demiştir. Bundan dolayı o bazı yerlerde şunu da ifade eder: “Tabibin, safranın, beden içerisinde üretil-
10 diğini ya da dışarıdan gelen gıdaya özgü bir şey olup olmadığını bilmesine gerek yoktur.” Bundan dolayı Galen onun görüşüne karşı çıktı ve bu görüşü üç açıdan çürüttü.

1) Birinci açı şudur: Erasistratus dedi ki: “Hıtlara dair bilgi fayda vermez.” Aksine hıtlara dair bilgi, fayda verir. Şöyle ki safra dışarıdan gelen gıdaya özgü olsaydı, bu durumda safranın bulunduğu gıdalardan kaçınmak
15 ve safranın bulunmadığı gıdaları araştırmak için onun hangi gıdalara özgü olup olmadığını bilmemiz gerekirdi. Eğer safra beden içerisinde üretilmişse bu durumda onun üretilmesini engellemek için onu üreten sebebi bilmemiz gerekir. Çünkü bu durum, safranın üretildikten sonra boşaltılmasından daha evladır.

2) İkinci açı şudur: Erasistratus safranın, yiyeceğe özgü olmadığını ve beden içerisinde üretilmediğini söylerken sarı safranın durumunu bilmenin oldukça zor olduğunu zannetti. Fakat birçok açıdan bu durumu bilmek oldukça kolaydır. Birincisi, safranın çoğalması durumunu ortaya çıkaran gıdalar, bal gibi oldukça tatlı gıdalardır. Eğer safra, dışarıdan gelen gıdalara
25 özgü olsaydı bu durumda safrayı arttıran gıdalar tatlı olanlar değil, acı gıdalar olması gerekirdi. İkincisi bal gibi belirli bir yiyecek, yaşlı, mizacı soğuk olan, kış mevsiminde soğuk bir hastalığı olan birisi tarafından tüketildiğinde baldan, safra değil, kan meydana gelir. Eğer bal, genç, mizacı sıcak, sıcak hastalığı olan birisi tarafından veya yaz mevsiminde tüketilirse, değişir ve
30 safraya dönüşür. Üçüncüsü, ateşte pişirilen tüm meyve özleri ilk başta tatlı hale, sonra tuzlu hale sonra da acı hale gelir. Bal ise tabiatında oldukça tatlı olduğu için pişirildiğinde ilk başta tuzlu, bundan sonra acı hale gelir.

تولد الأربعة الأخلاط إنّما يكون عن الانهضام الذي يكون في الكبد. وأرسطراطس لَمَّا أغفل^١ البحث عن انهضام الغذاء في الكبد، قال: إنّ العلم بأمر الأخلاط ممّا لا يُنتفع به. ومن^٢ أجل ذلك قال في بعض المواضع: إنّ الطبيب لا يحتاج أن يعلم هل المُرّة تتولد في البدن، أم هي محصورة في الغذاء من خارج؟ ولذلك ردّ عليه جالينوس في قوله وفسخه من ثلاثة وجوه.

أحدها أنّه قال: إنّ العلم بهذا ممّا لا يُنتفع به، وهو ممّا يُنتفع به. وذلك أنّه إنّ كانت المُرّة محصورة في الغذاء من خارج، فقد ينبغي لنا أن نعلم في أيّ الأغذية هي محصورة، وفي [أَيِّهَا]^٣ ليست محصورة، كيما يتجنب الأغذية التي المُرّة محصورة فيها، ويتحرّى ويطلب الأغذية التي ليس هي محصورة فيها. وإنّ كانت المُرّة إنّما تتولد في داخل البدن، فقد ينبغي لنا أن نعلم ما السبب الذي يولدها، ليمنع من تولدها، فإنّ هذا أفضل من استفرغها بعد ما تتولّد.

والوجه الثاني أنّ أرسطراطس ظنّ حين^٤ قال: إنّ معرفة الحال في المُرّة أنّها ليست محصورة في الخبز، لكنها تتولد داخل البدن أمرٌ شاق عسر. والأمر في ذلك سهل هيّن من وجوه. أحدها أنّ الأغذية التي تُولّد على الأمر الأكثر المُرّة إنّما هي الاغذية الحلوة جدًّا، بمنزلة العسل. ولو كانت المُرّة محصورة في الاغذية من خارج، لكان ينبغي أن تكون الاغذية التي تزيد فيها أغذية مُرّة، لا أغذية حلوة^٥. والثانية أنّ الطعام الواحد بعينه، بمنزلة العسل، إنّ تناوله إنسان شيخ، أو بارد المزاج، أو من به مرض بارد في وقت الشتاء، تولّد منه دمٌ ولم تتولد منه مرّة. فإنّ تناوله إنسان شاب، أو حار المزاج، أو من به مرض حار، أو في وقت الصيف، استحال وتغيّر فيه إلى المرار. والثالثة أنّ كل عصارة تُطبخ بالنار فهي أوّلاً تحلو، ثم إنّها تملح، وفي آخر الأمر تمرّ. فأما العسل، فإنّه لما كان في^٦ طبعه على غاية الحلاوة، صار^٧ إذا طبخ يملح أوّلاً، ثم إنّهُ بعد ذلك يصير مرًّا.

١ أ ج: عقل.

٢ أ ج - و.

٣ أ ب ج: أنّها.

٤ ب - ظنّ حين.

٥ أ ج: يعين.

٦ ب: لكان ينبغي أن تكون الاغذية التي تزيد على الأمر الأكثر المرة أنّها هي الاغذية التي تزيد فيها أغذية مرّة لا حلوة.

٧ أ - في.

٨ أ ج: وصار.

3) Üçüncü açışudur: Erasistratus safranın bedende üretildiğini zikretti. Ancak bununla yetinmeyip o, safranın hangi organda ve hangi sebeplerden dolayı üretildiğini de söylemeliydi. Yani o, safranın karaciğerde ve şiddetli harareten dolayı üretildiğini söylemeliydi.

5 Kanın üretilmesi, mutedil sıcaklıktan, diğer hıtların her birinin üretilmesi ise mutedil olan sıcaklığa yakın olan harareten dolayıdır. Balgam ise mutedilliğin eksikliğinden dolayı meydana gelir. Sarı safraya gelecek olursak bu, sıcaklığın, mutedilliği aşmasından dolayı meydana gelir. Çünkü bu durum, yiyeceklerden, yaşlardan, bölgelerden, senenin dönemlerinden, davranışlardan (tasarruf) ve hastalıklardan hareketle bilinir.

Yiyeceklerden kaynaklanan duruma gelecek olursak, yiyeceklerden sıcak-kuru olanlar safrayı meydana getirir. Yiyeceklerden sıcak-rutubetli olanlar -ki bunlar, mutedildir- kanı meydana getirir. Yiyeceklerden soğuk-rutubetli olanlar, balgamı meydana getirir.

15 Yaştan kaynaklanan duruma gelecek olursak, gençler ve gençliğin zirvesine ulaşanlarda sıcaklık ve kuruluk sebebiyle safra meydana gelir. Çocuklarda, onların mutedil olmalarından dolayı kan meydana gelir. Yaşlılarda, onların soğuk olmalarından dolayı balgam meydana gelir.

20 Bölgelerden kaynaklanan duruma gelecek olursak, sıcak bölgelerde oldukça çok safra, mutedil bölgelerde kan, soğuk bölgelerde ise balgam meydana gelir.

25 Senenin dönemlerinden kaynaklanan duruma gelecek olursak, yaz mevsimi safra meydana getirir. Mutedil olduğu için bahar mevsimi kan meydana getirir. Kış mevsimi balgam meydana getirir. Sonbahar mevsimi ise kara safra meydana getirir.

Davranışlardan (tasarruf) kaynaklanan duruma gelecek olursak, yorgunluk ve bitkinlik safrayı, atalet ve rahatlık da balgamı doğurur.

Hastalıklardan kaynaklanan duruma gelecek olursak, soğuk hastalıklar balgamı, sıcak hastalıklar ise safrayı meydana getirir.

والوجه الثالث أنه ذكر تولّد المُرّة في البدن، ولم يكن ينبغي له^١ أن يقتصر على أن يذكر تولدها في البدن فقط، لكن كان ينبغي له أن يقول في أيّ عضو تتولد، ومن أيّ الأسباب^٢، أعني في الكبد ومن الحرارة الشديدة.

تولّد الدم يكون من الحرارة المعتدلة، وتولّد كل واحد من ساير الأخلاط الأخر يكون^٣ من الحرارة المجاورة للاعتدال. أما البلغم، فمن الحرارة الناقصة^٤ عن الاعتدال. وأما المُرّة الصفراء^٥، فمن الحرارة الزائدة عن الاعتدال، وذلك معلوم من الأطعمة، ومن الأسنان، ومن البلدان، ومن أوقات السنة، ومن التصرف، ومن الامراض.

أما من الأطعمة، فلأنّ ما هو حار يابس، فهو يولّد مرارًا، وما هو منها حار رطب، فهو^٦ يولد دما، وما هو منها بارد رطب فهو يولّد بلغمًا.

وأما من^٧ الأسنان، فإنّ الشباب، ومن قد بلغ المنتهى، تتولّد فيه المُرّة بسبب الحرارة واليبس، والصببان يتولد فيهم الدم لاعتدالهم، والشيوخ يتولد فيهم البلغم لبرودتهم.

وأما من البلدان، فلأنّ البلدان الحارة تتولد فيها المُرّة كثيرًا، والبلدان المعتدلة يتولد فيها الدم، والبلدان الباردة يتولد فيها البلغم.

وأما من أوقات السنة، فلأنّ الصيف يولّد مرةً، والربيع لأنّه معتدل يولد دما، والشتاء يولّد بلغمًا، والخريف يولّد مرةً سوداء^٨.

وأما من التصرف، فلأنّ التعب والنصب يولدان مرةً، والبطالة والراحة تولدان بلغمًا.

وأما من الأمراض، فلأنّ الأمراض الباردة تولد بلغمًا، والأمراض الحارة تولّد مرةً.

١ ب - له.

٢ أ: الأعضاء، ج: الأشياء.

٣ أ ج - يكون.

٤ ب: الناقصة.

٥ أ ج - الصفراء.

٦ ب: فهو معتدل.

٧ أ ج - من.

٨ ب - وإما من أوقات السنة فلأنّ الصيف يولد مرة، والربيع لأنّه معتدل يولّد دما، والشتاء يولد بلغمًا، والخريف تولّد مرة سوداء.

Erasistratus, hastalığın kötü mizaçtan kaynaklandığı durumunu kabul etmek zorunda kalabilir. Mutedil mizaç, filin sebebidir.¹ Bunun örneği şudur: Farz edelim ki ayaktaki yaradan dolayı kasık lenf düğümünde meydana gelen şişlik sebebiyle ateşe (humma) yakalanan bir kişinin midesinde gıdaların hazmedilmesi fiili zarar görür. Der ki: Midedeki gıdanın hazmedilmesi konusunda oluşan zararın ya ayakta meydana gelen yaradan ya bu yaradan kaynaklanan kasıktaki şişlikten ya da bu durumdan kaynaklanan ateşten dolayı olması kaçınılmazdır. Ancak yara ve şişliğin her ikisi, ateşten önce meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu ikisi midenin işlevine zarar vermez. İki şeydeki (yara ve şişlik) durum böyleyse bu anda midenin işlevinde meydana gelen zarar bunlardan kaynaklanmaz.

Ateşe gelecek olursak bu, bedeni zorunlu olarak iki açıdan değiştirir: Birincisi, damarların nabızı, diğeri ise hararettir. Damarların nabzındaki değişime gelecek olursak ateş anında nabız, daha hızlı ve oldukça kesintisizdir. Çünkü nabzın, midenin işlevine zarar vermesi mümkün değildir. Aksine Erasistratus'a göre nabız, midenin işlevine yardım eder ve ona fayda verir. Hararete gelecek olursak ateş anında bu, önceki duruma göre daha şiddetli ve daha kuvvetli olur. Durum böyle olduğu zaman aşırı hararet, midenin işlevinde meydana gelen zararın sebebidir. Midenin işlevine zarar veren şey bizatihî aşırı hararettir. Bizatihî işleve zarar veren her sebep, hastalıktır. İşleve zarar veren sebep aşırılık oluyorsa, işlevin sebebi de itidaldir. Durum böyle olduğu zaman, mutedil mizaç, işlevin sebebidir. Bu da Erasistratus'un kaçındığı bir görüştür.

Meyve suyundan yapılan şarabın oluşumunda dört cevherin olduğunu görüyoruz: Birincisi, kan makamında olan saf şarabın cevheridir. İkincisi, kabın en aşağısına çöken yoğun fazlalıktır. Ki bu, soğuk-kurudur. Buna posa adı verilir ki bu, kara safra makamındadır. Üçüncüsü şarabın oluşumunda üste çıkan latif (ince) olan cevherdir. Buna köpük adı verilir. Bu, sarı safra makamındadır. Dördüncüsü şarap eskidiği zaman içinde dağılıp kaybolmuş fazlalık su olan cevherdir. Bu, kanın suyu makamındadır.

1 Yani mutedil mizaç, bedenin işlevlerini yerine getirmesi için sebeptir.

وأرسطرطس قد يضطره الأمر إلى الإقرار بأن المرض يحدث عن سوء مزاج،^١ وأن اعتدال المزاج هو سبب الفعل. مثال ذلك، أننا نضع أن^٢ إنساناً حُمَّ بسبب ورم حدث في^٣ أريته من قرحة في رجله،^٤ فأضرَّ ذلك بانهضام غذائه في معدته. فيقول: إنه لا بدَّ ضرورة من أن يكون الذي أضرَّ بانهضام الغذاء في المعدة، إما القرحة التي حدثت في الرجل، وإما الورم الحادث عنها في الأربية، وإما الحمى الحادثة عن ذلك. إلا أن القرحة، والورم قد كانا جميعاً قبل حدوث الحمى، فلم يضر بفعل المعدة. وإن كان الأمر فيها كذلك، فليس ما حدث في هذا الوقت من المضرة في فعل المعدة عنهما.

وأما الحمى، فنجد البدن يتغيَّر بها من وجهين ضرورة. أحدهما في نبض العروق، والآخر في الحرارة. أما في نبض العروق، فإنَّ النبض يكون في وقت الحمى أسرع وأشد تواتراً، لأنَّ النبض ليس يمكن فيه أن يضر بفعل المعدة، بل هو على رأي أرسطرطس أيضاً يعينه وينفعه.^٥ وأما الحرارة، فإنَّها تكون في وقت الحمى أشدَّ وأقوى ممَّا كانت قبل ذلك. وإذا كان الأمر على هذا، فإنَّ الحرارة المفرطة هي^٦ سبب ما يحدث من مضرة فعل المعدة، وإضرارها به بذاتها. وكل سبب مُضِرُّ بالفعل بذاته، فهو مرض. وإن كان الإفراط هو سبب الإضرار بالفعل، فالاعتدال هو سبب الفعل. وإذا^٧ كان الأمر كذلك، فالمزاج المعتدل هو سبب الفعل، وهذا ما يهرب^٨ منه أرسطرطس.

نجد في كون الشراب من العصير أربعة جواهر. أحدها جوهر الشراب النقي، الذي هو في قياس الدم. والآخر الفضل الغليظ، الذي يرسب أسفل الإناء،^٩ وهو بارد يابس، ويقال له الدردي، وهو في قياس المُرَّة السوداء. والثالث الفضل اللطيف الحار الذي يطفو عند كون الشراب فوقه، ويقال له الرُّبْد، وقياسه قياس المُرَّة الصفراء. والرابع الفضل المائي الذي يفنى ويتفشى^{١٠} كلما عتق الشراب، وقياسه قياس مائبة الدم.

١ أ ج: بأن سوء المزاج هو المرض.	٥ أ ج: ويقول.	١٠ ب: فإذا.
٢ ب - ان.	٦ ب: فلان.	١١ ب: هرب.
٣ أ - في.	٧ ب: ويتبعه.	١٢ ب - الأثناء.
٤ ب - من قرحة في رجله.	٨ ب: في.	١٣ ب: والرابع الفضل المائي الذي يزداد يسا.
	٩ ب: يضّر.	

Bu hıtlardan her birinin ya tabiî ya da tabiat dışı olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla kanın tabiî ya da tabiat dışı olması kaçınılmazdır. Eğer kan tabiî olursa onun kıvamı, mutedil bir kıvam, rengi kırmızı olur, kokusu bozulmamıştır ve tadı da oldukça tatlıdır. Eğer kan tabiat dışı olursa onun
5 kıvamı ya yoğun ve bulanık ya da ince ve sulu olur. Onun rengi ya beyaza ya açık kırmızıya ya da siyaha meyletmiş olur. Kanın kokusu ya çok ya da az kokuşmuş olur. Kanın tadı, acılığa veya tuzluluğa meyleder.

Kara safranın bazısı tabiî olur ki bu, soğuk-kuru olur. Bunun kandaki kıvamı, şaraptaki posa makamındadır. Bu tür kara safranın tadı acı, kıvamı
10 ise yoğun olur. Kara safranın bazısı ise tabiat dışı olur. Tabiî kara safranın yoğun olan kısmını, dalak çeker. Bunun iyi olan kısmı ile dalak beslenir; geri kalan kısmını ise -sanki faydasız bir şey gibi- midenin ağzına atar. Kara safranın daha az yoğun kısmı, kanla birlikte damarlar vasıtasıyla
15 onunla beslenir. Bedendeki lif gibi lifli kalın parçalar, durmaksızın hızlı şekilde hareket etmesin ve daha da incelmesin diye o şekilde kalması için kanı tutar.

Tabiat dışı olan kara safraya gelecek olursak bunun bazısı, tabiî kara safranın yanmasından kaynaklanır. Bu, kanın posası (durdî) makamında
20 dır. Tabiî kara safradan kaynaklanan bu şey, ekşi, keskin olur ve iliştiği şeyi kızdırır. Bunun bir miktarı yere düştüğü zaman düştüğü o yerde bir kaynama meydana getirir. Çünkü onun, şarabın posasının elde ettiği gibi yanma dolayısıyla elde ettiği bir keskinliği ve sıcaklığı vardır. Çünkü şarabın posası da yanmadan önce soğuk oluyor ve yandıktan sonra sıcak
25 oluyor. Tabiat dışı kara safranın bazısı ise sarı safranın yanmasından kaynaklanır. Bu, kara safranın yanmasından doğan şey gibi keskin ve sıcaktır.

Sarı safranın bazısı tabiî iken bazısı tabiat dışıdır. Tabiî olan sarı safra sıcak, kuru ve incedir; bunun rengi açık kırmızıdır. Söz konusu sarı safranın daha sıcak, daha açık kırmızı ve daha ince olan kısmı öd tarafından çekilir ve öd,
30 onu iter ve bağırsaklara gönderir. Sarı safranın daha az sıcak, daha az kırmızı

ليس يخلو كل واحد من الأخلاط من أن يكون إما في الطبع، وإما خارجاً عن الطبع. فالدم لا يخلو من أن يكون إما^٢ في الطبع، وإما خارجاً عن الطبع. فإن كان في الطبع، فقوامه قوام معتدل، ولونه أحمر، ورائحته غير منتنة، وطعمه حلو جداً. وإن كان خارجاً عن الطبع، فقوامه إما غليظ عكر، وإما رقيق مائي، ولونه إما مائل إلى البياض، وإما مائل إلى الحمرة الناصعة، وإما إلى السواد، ورائحته فيها تنن إما كثيراً وإما قليلاً،^٣ وطعمه إما مائل إلى المرارة، وإما إلى الملوحة.

والمُرّة السوداء، منها ما هو طبيعي، وهو بارد يابس، وقياسه في الدم قياس الدردري من الشراب، وطعمه إلى العفوصة، وقوامه غليظ. ومنها ما هو خارج عن الطبع. وإما السوداء الطبيعية، فأغلظها يجذبها الطحال، فيغتذي بأجوده، ويقذف بالباقي إلى فم المعدة كأنه شيء لا يُنتفع به. وأقلها غلظاً، ينفذ مع الدم في العروق إلى جميع البدن، فتغذي به^٤ الأعضاء التي تحتاج إلى غذاء غليظ. والأجزاء الغليظة التي فيه، بمنزلة الليف في ذوات الليف تمسك الدم حتى يثبت^٥ ولا يكون رقيقاً جداً سريع الحركة لا يقف.

وأما السوداء الخارجة عن الطبيعة، فمنها شيء يتولد عن احتراق المُرّة السوداء الطبيعية، التي هي^٦ بمنزلة الدردري من الدم. وهذه المتولدة عن السوداء الطبيعية هي حامضة حادة حرادة^٧ لما تلقاه، وإذا وقع منها على الأرض شيء، أحدث في ذلك الموضع غليظاً، وذلك لأن فيها حرارة وحِدّة اكتسبتها من الاحتراق، كما يكتسب دردي الشراب. فإن الدردري أيضاً قبل أن يحترق يكون بارداً، ومن بعد ما يحترق يصير حاراً. ومنها شيء يتولد عن احتراق المُرّة الصفراء، وهذه أيضاً حارة حادة، بمنزلة تلك المتولدة عن^٨ احتراق المُرّة السوداء.

والمُرّة الصفراء منها ما هو طبيعي، ومنها ما هو خارج عن الطبيعة. والصفراء^٩ الطبيعية حارة يابسة لطيفة، لونها أحمر ناصع. فما هو منها أحرّ، وأشدّ حمرة ناصعة، وأقل لطافة، تجذبها المرارة وتدفعه وترسله إلى الأمعاء. وما هو منها أقل حِدّة وحمرة ناصعة،

١	أج: والدم.	٤	ب: منه.
٢	أج - إما.	٥	ب: يلبث.
٣	ب: ورائحته منتنة إما كثيرة	٦	أج: المعدة.
	التن وإما قليته.	٧	ب - هي.
		٨	أج: جرادة.
		٩	ب: من.
		١٠	أج - الصفراء.

ve daha ince olan kısmını tabiat, kanı inceltmek için kanla birlikte damarlar yoluyla -kanın ince damarlara nüfuz ederek içine girmesi ve akciğer gibi ince gıdaya ihtiyacı olan organların beslenmesi maksadıyla- bedenin tümüne gönderir.

5 Tabiat dışı olan sarı safraya gelecek olursak bunun bir kısmı karaciğerde bir kısmı ise midede ortaya çıkar. Midede ortaya çıkan tabiat dışı sarı safra, pırasa rengindedir. Karaciğerde ortaya çıkan sarı safraya gelecek olursak bunun bir kısmı, safranın kendisine karışan şeyden meydana gelir. Bunun örneği, rengi sarı olan safradır. Rengi açık kırmızı olan safra, 10 kan suyuna karışmasından dolayı ortaya çıkar. Karaciğerde ortaya çıkan sarı safranın bir kısmı -yumurtanın sarısına benzeyen safra gibi- rengi açık kırmızı olan safranın, sıcaklığı, kuruluğu ve yoğunluğu arttığı zaman oluşur.

Balgamın bir kısmı tabî iken bir kısmı tabiat dışıdır. Tabî balgamın 15 tadı, tatlıdır. Tabiat, içerisinde olgunlaşması, hazmedilmesi ve organlara besin olması için onu damarlara koyar. Çünkü balgam, yarı hazmedilmiş bir gıdadır. Bundan dolayı tabiat -tıpkı fazlalık olan diğer şeyler gibi- balgamı toplayacak ve onu ayrıştıracak balgama özgü bir organ meydana getirilmedi. Çünkü balgamın hali ve onda olması mümkün olan durum 20 -onun üzerinden uzun bir süre geçerek olgunlaşıp hazmedildiğinde- onun organlara bir gıda olmasıdır.

Tabiat dışı olan balgama gelecek olursak bunun bir kısmı ekşi, bir kısmı tuzlu, bir kısmı ise cam gibidir. Ekşi balgam, balgam türlerinin en soğuk olanıdır. Tuzlu balgamda çürümenin konumu sebebiyle bir miktar sıcaklık vardır. Cam gibi olan balgama gelecek olursak bunun bazısı, 25 ekşidir, bazısı tatsızdır. Fazlalık olan balgamın, dışarıya atılması için [tabiat tarafından] yerler kılındı. Dimağda toplanan balgam, boğazın üst kısmından ve burundan atılır. Midede ve bağırsaklarda toplanan balgam, dışkiyle birlikte atılır. Çünkü bağırsaklara inen sarı safra, balgamı yıkar 30 ve temizler.

وأكثر لطافة، تبعث به الطبيعة مع الدم في العروق إلى جميع البدن، ليرقّ به الدم ويلطف، حتى يصير غوّاصاً^١ نفاذاً في المسالك الضيقة، وليكون أيضاً غذاءً للأعضاء المحتاجة إلى غذاء لطيف، بمنزلة الرثة.

وأما الصفراء الخارجة عن الطبيعة، فمنها ما^٢ يتولد في الكبد، ومنها ما يتولد في المعدة. والتي تتولد في المعدة هي المرار الكراثي اللون. وأما التي تتولد في الكبد، فمنها ما يكون من مخالطة الصفراء للشيء^٣ الذي يختلط بها،^٤ بمنزلة المُرّة التي لونها أصفر، فإنّ هذه إنّما تكون عندما تخالط المُرّة التي لونها أحمر ناصع مائة^٥ الدم. ومنها ما يكون عندما تزداد المُرّة التي لونها أحمر ناصع حرارةً وبيساً وغلظاً، بمنزلة المُرّة الشبيهة بمخ البيض.

والبلغم منه ما هو طبيعي، ومنه ما هو خارج عن الطبيعة. والبلغم^٦ الطبيعي طعمه حلو، والطبيعة تخلفه^٧ في العروق لينهضم وينضج فيها، ويصير غذاءً للأعضاء، وذلك لأنّ البلغم إنّما هو غذاء قد انهضم نصف انهضامه. ومن أجل ذلك لم يُجعل له في الطبع^٨ عضو مفرد يخلّصه ويجمعه إليه، كما جعل لسائر الفضول الأخر، إذ^٩ كان شأنه والذي يمكن فيه أن يكون، إذا طال مدته^{١٠} ونضج وانهضم، صار غذاءً^{١١} للأعضاء.

وأما البلغم الخارج عن الطبيعة، فمنه حامض، ومنه مالح، ومنه زجاجي. والبلغم الحامض أشد أنواع البلغم برذاً. والبلغم المالح فيه بعض الحرارة لموضع العفونة. وأما البلغم الزجاجي فمنه^{١٢} حامض، ومنه مسيح الطعم.^{١٣} وقد جعل لفضل^{١٤} البلغم مواضع يستفرغ منها. فالذي يجتمع منه في الدماغ، يستفرغ من أعلى الحنك ومن المنخرين، والذي يجتمع منه^{١٥} في المعدة والأمعاء يستفرغ مع الثقل، لأنّ المُرّة الصفراء التي تنحدر إلى الأمعاء تجلوه وتغسله.

١ ب: عوّاماً. ٢ ب: لمائية. ٣ ج - الشيء. ٤ ب: بشيء يختلط به. ٥ ب: إنّما تكون من مخالطة المُرّة. ٦ ب: بالبلغم. ٧ ب: تجعله. ٨ ب - في الطبع. ٩ ب: إذا. ١٠ ب: طالته به المدة. ١١ ب: عنه. ١٢ ب: فيه. ١٣ ب - الطعم. ١٤ ب: وقد حصل العضل. ١٥ أ ج - منه.

Tüm hıltların oluşumunun, kendileriyle gerçekleştiği genel sebepleri vardır. Dolayısıyla hıltların fail sebebi tabîî ısıdır. Hıltların oluşumunda madde yerine geçen sebep, gıdalardır. Hıltların oluşumunda alet ve araç yerine geçen sebep, karaciğer ve damarlardır. Mekânı dolayısıyla kendisine ihtiyaç duyulan tamamlayıcı sebep, bedeninin hıltlardan beslenmesidir.

Tüm hıltların oluşumunun, kendileriyle gerçekleştiği özel sebepleri vardır. Özel sebeplerden kana gelecek olursak bunun fail sebebi, mutedil hararettir. Kan için madde yerine geçen sebep, gıdalarda bulunan en kaliteli, en faydalı ve -ister yiyecek ister içecek olsun- mutedil duruma en yakın olan şeylerdir. Kan için alet ve araç yerine geçen sebep karaciğerdir. Kendisine ihtiyaç duyulduğu için ortaya çıkan tamamlayıcı sebep, organların kan ile beslenmesidir.

Sarı safraya gelecek olursak bunun fail sebebi, aşırı yakıcılığı olan hararettir. Sarı safranın oluşumunda madde yerine geçen sebep, gıdaların en ince, en sıcak, en tatlı ve en yağlı kısmıdır. Sarı safra için alet ve araç yerine geçen sebep, karaciğerdir. Sarı safra konusunda kendisine ihtiyaç duyulduğu için ortaya çıkan tamamlayıcı sebep, üç tanedir: Birincisi sarı safranın, aktığı dar yerlere nüfuz etmesini kolaylaştırmak için kendisiyle kanı cıvıtması ve inceltmesidir. İkincisi safranın, bağırsaklarda toplanan balgamı yıkayıp temizlemesidir. Üçüncüsü safranın, oldukça ince gıdaya ihtiyacı olan organlar için besin olmasıdır.

Balgama gelecek olursak bunun fail sebebi, mutedil miktardan daha az olan hararettir. Balgam için madde yerine geçen sebep, gıdalarda bulunan en soğuk, en rutubetli ve en yapışkan olan kısımıdır. Balgamın oluşumunda alet ve araç yerine geçen sebep, karaciğerdir. Kendisine ihtiyaç duyulduğu için ortaya çıkan tamamlayıcı sebep, bedeninin dışarıdan gıda alamadığı zamanlarda balgamın bedene gıda sağlaması ve eklemler gibi çokça hareket eden organları ıslatmasıdır.

لجميع الأخلاط عامة أسباب بها يلتأم كونها. ^١ فالسبب^٢ الفاعل لها هو الحرارة الطبيعية. والسبب الذي يقوم مقام المادة لكونها هو الأغذية. ^٣ والسبب الذي يقوم مقام الأداة والآلة في كونها هو الكبد والعروق. والسبب التمامي الذي لمكانه احتياج إليها هو أن يغتذي منها البدن.

٥ ولكل واحد من الأخلاط على انفراد أسباب بها يلتأم كونه خاصة. أما الدم^٤ فالسبب الفاعل له، هو الحرارة المعتدلة. والسبب الذي يقوم له مقام المادة، هو أجود ما في ^٥ الأغذية وأنفعه وأقربه من مقام^٦ الاعتدال، طعاماً كان الغذاء أم شرباً. والسبب الذي يقوم مقام الأداة والآلة، هو الكبد. والسبب التمامي الذي من أجله احتياج إليه، هو أن تغتذي به الأعضاء.

١٠ وأما^٧ المرّة الصفراء، فالسبب الفاعل لها هي الحرارة التي لها فضل نارية. والسبب الذي يقوم في كونها مقام المادة، هو أطف وأحر^٨ وأحلى وأدسم ما في الأغذية. والسبب الذي يقوم له في تلك^٩ مقام الأداة^{١٠} والآلة هو الكبد. والسبب التمامي الذي من أجله احتياج إليها، هو ثلاثة أشياء. أحدها أن يرقّ بها الدم ويلطف حتى يسهل نفوذه في المواضع الضيقة التي يجري^{١١} فيها. والثاني أن تجلو وتغسل^{١٢} ما يجتمع في الأمعاء من البلغم.^{١٣} والثالث أن تكون غذاءً للأعضاء المحتاجة إلى غذاء لطيف.

١٥ وأما البلغم، فالسبب الفاعل له هو الحرارة التي مقدارها يقصر عن المقدار المعتدل.^{١٤} والسبب الذي يقوم له مقام المادة هو^{١٥} أبرد وأرطب ما في الغذاء^{١٦} وأشدّه لزوجة. والسبب الذي يقوم في كونه مقام الأداة والآلة هو الكبد. والسبب التمامي الذي من أجله احتياج إليه هو أن يغذو في وقت ما لا يقدر البدن على غذاء من خارج، وأن يبيل الأعضاء الكثيرة الحركة بمنزلة المفاصل.

١ أ ج: لونها.	٨ ب: وأن.	١٥ أ ج: التي مقدارها يقتصر عن
٢ أ ج: والسبب.	٩ ب: بأحر.	المعتدل.
٣ أ ج: فالأغذية.	١٠ ب: الذي قوم في ذلك.	١٦ أ ج: وهو.
٤ ب: لكونها.	١١ أ ج: الأدوية.	١٧ ب: الأغذية.
٥ ب: فالدم.	١٢ ب: يخرج.	
٦ ب: أجودها في.	١٣ أ ج - ويغسل.	
٧ ب - مقام.	١٤ ب: في الأعضاء معاً من	

Kara safraya gelecek olursak bunun fail sebebi, -ya kendi ölçüsünde kaldığında ya da yakıcılığı arttığında oluşan- tabii ısıdır. Kara safra için madde yerine geçen sebep, gıdalarda bulunan en yoğun şeydir. Kara safra için alet ve araç yerine geçen sebep, karaciğerdir. Kendisine ihtiyaç duyulduğu için ortaya çıkan tamamlayıcı sebep ise, kara safranın, kanın fazla akıp gitmemesi için onu tutması, yoğun gıdaya ihtiyacı olan organları beslemesi ve mideyi tıkamasıdır.

Söz konusu tüm hıtlardan farklı olarak kan, tüm organlar tarafından çekilir. Sarı safrayı çeken ve toplayan bir organ vardır ki o da öd kesesidir. Balgamı çekecek ve ayrıştıracak bir araç (organ) yoktur. Kara safraya gelecek olursak onu çeken ve ayrıştıran organ, dalaktır. Dalağın işi, bedenin işinin tersi şekilde cereyan etmektedir. Dalak büyüdüğü zaman beden küçülür ve zayıflar. Çünkü dalağın büyüklüğü, bedende kötü bir hıltın bulunduğu delalet eder. Dalak küçülüp azaldığında beden toparlanır ve kilo alır. Çünkü dalağın küçülüp azalması, bedende bulunan hıtların iyiliğine delalet eder.

Kara safra, biri tabii diğeri tabiat dışı olmak üzere iki kısımdır. Tabii kara safraya, kara ve siyah hılt denir. Tabiat dışı olan kara safra yanmıştır ve buna mutlak kara safra denir. Mutlak kara safranın belirtileri, oldukça ekşi olması, yere düştüğü zaman keskin sirkenin yaptığı şeyi yapması, renginin berrak olması, sineğin ona yaklaşmaması, bedende geçtiği yerleri yakması ve soymasıdır.

Hıtların sınıflarının ve türlerinin toplamı, Nicarchus oğlu Praxagoras'a göre on bir tanedir. Bunun dört tanesi balgam türü, dört tanesi sarı safra türü, iki tanesi kara safra türü ve bir tanesi de kan türüdür. Balgamın türlerine gelecek olursak bunlar, tatlı, ekşi, tuzlu ve cam gibi olan balgamdır.

وأما المُرّة السوداء، فالسبب^١ الفاعل لها، هو الحرارة الطبيعية، إذا كانت إما باقية على مقدارها وإما قد ازدادت ناريةً. والسبب الذي يقوم لها مقام المادة هو^٢ أغلظ ما في الغذاء. والسبب الذي يقوم مقام الأداة والآلة هو الكبد. والسبب التاممي الذي له احتياج إليها، هو أن يثبت الدم حتى لا يكون شديد السيالان والجرية، وأن تغتذي بها الأعضاء المحتاجة إلى غذاء غليظ، وأن يسدّ^٣ المعدة.

والدم دون سائر هذه الأخلاط، من شأن الأعضاء كلها أن تجتذبه إليها. وأما الصفراء فلها عضو يحصلها^٤ ويجتذبها إليه، وهي المرارة. وأما البلغم فليس له آلة تجتذبه وتخلصه. وأما السوداء فالذي يجتذبها ويخلصها هو^٥ الطحال. أمر الطحال يجري بخلاف أمر البدن، وكلما ازداد الطحال وعظّم، نقص البدن وهزل. وذلك لأنّ عظم الطحال يدل على أن في البدن خلطاً رديئاً، وكلما نقص الطحال وضمّر، خصب البدن وسمن، وذلك لأنّ نقصان الطحال وضموره يدل على جودة الأخلاط.

المُرّة السوداء صنفان، أحدهما طبيعي، والآخر غير طبيعي. فالسوداء الطبيعية يقال لها الخلط الأسود والخلط السوداوي. الخارجة عن الطبيعة هي المحترقة^٦، ويقال لها المُرّة السوداء مطلقاً^٧. وعلامات هذه المُرّة أنّها حامضة جداً، وأنّها إذا وقعت على الأرض فعلت بها ما يفعله الخل الثقيف، وأنّها بَرّاقة اللون، وأنّها لا يقربها ذباب، وأنّها تجرّد وتلدع المواضع التي تمرّ بها من البدن.

مبلغ أصناف الأخلاط وأنواعها على رأي فراكساغوراس بن نيقارجس^٨ أحد عشر. منها أربعة أنواع البلغم، وأربعة أنواع المُرّة الصفراء، ونوعا السوداء، ونوع الدم. أما أنواع البلغم، فالحلو، والحامض، والمالح، والزجاجي.

٩ ب: وأنه.
١٠ أ ج - بن نيقارجس.
١١ أ ج - أنواع.

٥ ب: أنّه فليس.
٦ أ ج - الطحال.
٧ أ ج: المحترقة.
٨ أ ج: مطلقاً.

١ ب: والسبب.
٢ أ ج: وهو.
٣ ب: يشد.
٤ ب: يخضها.

Sarı safranın türlerine gelecek olursak bunlar, sarı, kırmızı, yumurta sarısına benzer ve pırasa rengine benzer olanlardır. Kara safranın iki türüne gelecek olursak bunun biri, kıvam olarak yoğun ve tat olarak acı olan yanmayan kara safra, diğeri ise oldukça ince, ekşi ve keskin olan yanmış safradır. Sonuncusu da kan türüdür.

Galen'in *Tabiî Kuvveler Üzerine* adlı eserinin ikinci makalesine derleme tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak

Allah ona rahmet etsin!

وأما أنواع المُرّة الصفراء فالصفراء^٢ والحمراء، والشبيه بمخ البيض، والكرائية. وأما نوعا السوداء، فالسليمة من الاحتراق التي هي غليظة القوام، عفصة المذاق، والمحتركة التي هي لطيفة حارة^٣ حامضة جدًّا. ونوع الدّم^٤.

تم جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية،

ترجمة حنين إسحق

رحمه الله

٥

١ - المرة.
 ٢ - فالصفراء.
 ٣ - ب: حادة
 ٤ - أ ج - ونوع الدّم.
 ٥ - ب: تم جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla! Rabbim kolaylaştır!
Galen'in *Tabîî Kuvveler Üzerine Adlı Kitabının*
Üçüncü Makalesine Derleme

Gıda konusu, gıda ile birlikte olan şu üç şeyle tamamlanır: Birincisi art-
 5 ma, ikincisi yapışma, üçüncüsü ise benzemedir. Artmaya gelecek olursak
 bu, cezbeden kuvvenin fiilini tamamlamasıdır. Yapışmaya gelecek olursak
 bu, değiştirci kuvvenin fiilinin başlangıcıdır. Benzemeye gelecek olursak
 bu, değiştirci kuvvenin fiilini tamamlamasıdır. Bu iki fiil yani yapışma ve
 benzeme, bir süreye ve zamana gerek duyar. Zira çekilen bir şey, bir yerde
 10 kalmadığı sürece değişmez. Eğer çekilen şey orada bir müddet kalırsa o
 zaman orada kesinlikle tutucu bir kuvve vardır.

Tutucu kuvve, organlarda uzun bir süre fiilde bulunur. Bundan dolayı
 tutucu kuvvenin fiili, daha aşikârdır. Bunun örneği, midede ve rahimlerde
 meydana gelen durumdur. Tutucu kuvve rahimlerdeki fiilini, dokuz ayda
 15 tamamlar. Tutucu kuvve midedeki fiilini, yemek yenilmesi esnasında ve
 yemeğin mideden bağırsaklara gönderilmesine kadarki anların tümünde
 devam ettirir. Bazı organlarda tutucu kuvve fiilini, kısa bir süre içerisinde
 ifa eder. Ancak biz, tutucu kuvvenin bu organlardaki fiilini, fiili aşikâr
 olan organlardaki fiil ile kıyaslıyoruz. Bunun örneği, tutucu kuvvenin
 20 safradaki fiilidir.

Rahimler, cima anında cazibe kuvvesini, hamilelik esnasında dokuz
 aylık süre boyunca tutma kuvvesini, doğum esnasında ise defedici (itici)
 kuvvesini kullanır. Mide işlevini, yutma anında cazibe kuvvesi ile icra
 eder. Bu durum, tutucu kuvve ve değiştirci kuvve ile gıda tam anlamıyla
 25 hazmedilene kadar tüm anlarda devam eder. Bundan sonra defedici kuvve
 fiilini yapar.

Defedici kuvve ya öldüğünde veya kâmil hale geldiğinde cenini dışarı
 çıkarmak için harekete geçer. Cenin öldüğünde defedici kuvvenin hare-
 keti, şu iki sebepten biri ile meydana gelir: Birincisi bu durum, rahimde
 meydana gelen keskin bir iltihaptan dolayı olur. Bu da rahimleri yakar
 30

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر

جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية^١

أمر الغذاء يلتأم بثلاثة أشياء تكون معه، أحدها الزيادة، والثاني الالتزاق، والثالث المشابهة. أما الزيادة، فهي تمام فعل القوة الجاذبة. وأما الالتزاق، فهي مبدأ فعل القوة المغيرة. وأما المشابهة، فهي تمام فعل القوة المغيرة. وهذان الفعلان، أعني^٢ الالتزاق والمشابهة يحتاجان إلى مدة من الوقت،^٣ إذ كان ما يُجذب متى لم يلبث لم يتغير، فإذا كانت لها هنا مدة فهذا لا محالة قوة ماسكة.

القوة الماسكة تفعل فعلها في بعض الأعضاء في مدة طويلة،^٤ ولذلك صار فعلها في هذه الأعضاء أبين، بمنزلة ما نجد ذلك في الأرحام والمعدة. أما في^٥ الأرحام فإن القوة الماسكة تفعل فعلها فيها في^٦ تسعة أشهر. وأما المعدة فلا تزال القوة الماسكة تفعل فيها في جميع الوقت^٧ الذي فيما بين تناول الطعام وبين انحداره عنها إلى الأمعاء. وفي بعض الأعضاء تفعل القوة الماسكة فعلها في مدة يسيرة، إلا أننا نقيس على فعلها في هذه^٨ الأعضاء من فعلها في الأعضاء التي فعلها فيها بين. مثال ذلك فعلها في المرارة.

الأرحام تستعمل في وقت الجماع القوة الجاذبة، وفي وقت الحمل في تسعة أشهر القوة الماسكة، وفي وقت الولادة القوة الدافعة. والمعدة تفعل فعلها في وقت الازدراء بالقوة الجاذبة، وفي جميع الوقت الذي يتلو ذلك إلى أن يُستمرئ الغذاء^٩ غاية الاستمرار بالقوة الماسكة وبالقوة المغيرة، ويفعل بعد ذلك بالقوة الدافعة.

القوة الدافعة تتحرك إلى دفع الجنين في أحد وقتين؛ إما إذا مات وإما إذا استكمل. وحركتها إلى دفعة إذا مات تكون لأحد أمرين. إما لأن صديقاً حاداً يتولد هناك فيلذع الأرحام

١ أ ج: بسم الله الرحمن الرحيم
 رب يسر. مبدأ جوامع المقالة
 الثالثة من كتاب جالينوس في
 القوى الطبيعية. ترجمة حنين
 إسحاق رحمه الله.
 ب - أعني.
 ٢ ب: من الزمان والوقت.
 ٣ ب: وأن.
 ٤ ب - طويلة.
 ٥ ب: يحدث.
 ٦ ب - في.
 ٧ أ ج - في.
 ٨ ب: الأوقات.
 ٩ ب - هذه.
 ١٠ ب: في جميع الوقت الذي يتلو
 ذلك إلى الوقت الذي يستمرأ
 فيه الغذاء.

ve onlara zarar verir. Böylece rahim onu dışarı atmak ister. İkincisi rahimlerde bulunan cenini kuşatan zarlardan birinin delinmesinden dolayı, zarda bulunan sıvının akararak rahmin duvarına ilişmek suretiyle rahme acı vermesidir. Böylece rahim o sıvıyı dışarı atmak ister. Cenin kâmil hale geldiğinde defedici kuvvenin hareketi şu iki sebepten biri dolayısıyla meydana gelir: Birincisi o anda meydana gelen ağırlık, rahmi onu dışarı itmeye sevk eder. İkincisi cenin, çok fazla gıdaya ihtiyaç duyar, ancak bunu alamaz, dolayısıyla cenin harekete geçer ve kendisini kuşatan zarı delinceye kadar ayaklarıyla vurur. Bunun sonucunda zarda bulunan sıvı akararak rahim duvarına ilişmek suretiyle rahme acı verir. Bu durum, rahmin cenini kendisinden çıkarmaya sevk eder.

Cenini, rahimde üç zar kuşatır: Birincisi *meşîme* (placenta) zarıdır ki bu, ceninin beslenmesi için ihtiyaç duyulan bir zardır. Çünkü bu zar, atar ve atar olmayan damarlardan örülmüştür. İkincisi Yunancada *allantois* olarak adlandırılır ki bu, ceninin idrarının kendisine akararak toplanma yeri olması için ihtiyaç duyulan zardır. Üçüncüsü Yunancada *amnionis* olarak adlandırılır ki bu, ceninin terinin kendisine akararak toplanma yeri olması için ihtiyaç duyulan zardır.

Ceninlerden bazıları, hamileliğin yedinci ayında, bazıları sekizinci ayda, bazıları dokuzuncu ayda, bazıları ise onuncu ayda doğar.

Hamilelik anında rahimde iki şey meydana gelir: Birincisi rahmin ağzı, sertlik olmaksızın büzülür ve kapanır. Çünkü sertlik, şişlikten dolayı meydana geldiği zaman rahim ağzının katlanması ve kapanması meydana gelir. İkincisi rahmin kendisi toplanır, kapanır ve nutfeyi kuşatır; böylece nutfenin üzerine kapanır. Rahmin söz konusu iki durumu, burada tutucu kuvvenin var olduğuna delalet eder.

Doğum esnasında da iki şey meydana gelir: Birincisi rahmin ağzı açılır. İkincisi tümüyle rahim, açılan ağza doğru yaklaşır. Rahimdeki söz konusu iki durum, burada defedici bir kuvvenin var olduğuna delalet eder.

ويؤذيها، حتى تريد^١ دفعه عنها. وإما لأنَّ واحدًا من الأغشية التي تحيط بالجنين في الأرحام ينخرق، فتلقى الرطوبة التي^٢ كان يحويها ذلك الغشاء بدن الأرحام، فتؤذيه حتى يريد^٣ دفعها عنه. وحركتها إلى دفعه إذا استكمل تكون أيضًا لأحد أمرين؛ إما لأنَّه يثقل^٤ في ذلك الوقت،^٥ فيدعو بذلك الأرحام إلى دفعها إياه عنها. وإما لأنَّه يحتاج إلى غذاء كثير، فلا^٦ يجده، فيضطرب لذلك ويضرب برجليه حتى يخرق الغشاء المحتوي عليه، فتخرج^٧ الرطوبة التي في جوف ذلك^٨ الغشاء، حتى تلقى جسم الأرحام فتؤذيه، ويدعوها ذلك^٩ إلى دفعه عنها.

ويحيط^{١١} بالجنين في الأرحام ثلاثة أغشية. أحدها المشيمة، وهو غشاء أحتيج إليه لغذاء^{١٢} الجنين، لأنَّه^{١٣} منسوج من عروق ضوارب وغير ضوارب. والآخر يقال له باليونانية الطواندس،^{١٤} وهو غشاء أحتيج إليه ليكون مغيضًا ينصب إليه بول الجنين. والثالث يقال له أمينوس،^{١٥} وهو غشاء أحتيج إليه ليكون مغيضًا ينصب إليه ويجمع فيه عرق الجنين. والأجنة بعضهم يولد في الشهر السابع، وبعضهم في الشهر الثامن، وبعضهم في الشهر التاسع، وبعضهم في الشهر^{١٥} العاشر.

يعرض في وقت الحمل للأرحام أمران. أحدها أن فم الرحم ينضم وينطبق من غير أن يكون مع ذلك صلابة، لأنَّ الصلابة إنما تعرض مع انضمام فم الرحم وانطباقه، إذا كان ذلك إنما حدث عن ورم. والآخر أن الرحم^{١٦} يجتمع إلى نفسه، وينقبض ويعشق للنظفة وينضم عليها. وهذان جميعًا يدلان على أن هناك قوة ماسكة.

ويعرض في وقت الولادة أيضًا أمران. أحدها أن فم الرحم يفتح، والآخر أن الرحم بأجمعه يقرب من فمه. وهذان جميعًا يدلان على أن هناك قوة دافعة.

١٣ ب: أنتطرائداس.
١٤ ب: أمشن.
١٥ أ ج - الشهر.
١٦ ب: الدم.

٧ ب: فتجري.
٨ أ - ذلك.
٩ أ ج - ذلك.
١٠ ب: ويحيط.
١١ ب: الغذاء.
١٢ أ - لأنَّه.

١ أ ج: تزيد.
٢ أ ج: التي هناك.
٣ أ ج: يزيد.
٤ أ ج: ينقل.
٥ ب: الموضع.
٦ ب: ولا.

Aynı şekilde mide, içerisinde gıda bulunduğu sürece bırakmaksızın gıdayı tutar. Eğer mide güçlü olursa onun gıdayı tutması ve bırakmaması, midede asla boşluk kalmayınca kadar oldukça sağlam şekilde gerçekleşir. Eğer midede bulunan gıda az olursa ve mide zayıf olursa bu durumda mide, gıdayı sağlam bir şekilde tutamaz ve sıkamaz. Böylece midenin cismi ile gıda arasında bir boşluk kalır. Eğer gıda miktar bakımından çok olursa karında guruldama ve şişme meydana gelir ve böylece gıdanın sindirilmesi yavaşlar. Sonrasında mide gıdayı ya bozulduğu için ya da sindirdiği için defeder.

Erasistratus mide sıkmasının, gıdanın ezilmesi, defedilmesi ve işlenmesinin sebebi olduğunu kabul eder. Biz teşrîh yoluyla açık bir şekilde şunu görüyoruz: Bağırsaklar, içerisinde bulunan şeyleri sıkılmaktadır. Aynı şekilde mide de sindirilmeden önce içerisinde bulunan yiyeceği her taraftan sıkmakta ve bırakmamaktadır. Mide böyle olduğu sürece midenin kapıcısı, büzülüp kapalı kalır. Bu hareket, burada tutucu kuvvenin var olduğuna delalet eder. Gıdanın sindirilmesinden sonra tıpkı bağırsakların, içinde bulunan şeyin üstüne kapanması gibi midenin üst kısmının, yiyeceğin üstüne doğru kapandığını görüyoruz. Sonrasında midenin alt kısmı, yani kapıcı olarak bilinen yer, engelsiz şekilde gıdanın aşağıya doğru gitmesi için açılır ve genişler. Burada meydana gelen hareket, orada defedici kuvvenin var olduğuna delalet eder.

Bilinir ki gıdaların midede kalıp ayrılmaması, gıdanın parçalarının kalın olmamasından dolayı değildir. Yiyeceğin mideden çıkması ve aşağıya gitmesi ve kapı olarak bilinen yerden çıkması, yiyeceğin ezilmesinden dolayı değildir. Yiyeceğin midede kalması ve oradan çıkmamasının sebebi, kapı olarak bilinen yerdeki çıkışın dar olması değildir. Aksine bunlar, tutucu ve defedici kuvve sebebiyledir. Bu da iki sebepten dolayı olur: Birincisi içecekler ve sert şeyler midede kalır ve bunlar, hazmedilinceye kadar mideden geçmez. İkincisi madeni paralar ve yüzük gibi büyük şeyler yutulduğunda kapıcı diye bilinen yere nüfuz eder ve oradan geçer.

وكذلك المعدة أيضًا^١ لا تزال، ما دام الغذاء فيها، قابضة عليه لازمة له. فإن كانت قوية، كان لزومها إياه وانقباضها عليه في غاية الإحكام، حتى لا يوجد في المعدة موضع خال أصلاً. وإن قلَّ ما فيها من الغذاء، وإن^٢ كانت ضعيفة، فإنها لا تلتزم الغذاء ولا تنقبض عليه بإحكام، فيوجد بين جرمها وبين الغذاء موضع خال. وإن كان الغذاء كثير المقدار، يولد في البطن^٣ قراقر ونفخًا، ويبطئ استمراء الغذاء، ثم إنَّ المعدة تدفع الغذاء، إما لأنَّه قد فسد، وإما لأنَّه قد انهضم.

وإنَّ أرسطراطس يضع أنَّ انقباض المعدة هو السبب في انسحاق الغذاء واندفاعه^٤ ونفوذه. قد نجد عياناً في التشريح أنَّ الأمعاء قابضة على ما تحتوي عليه، وأنَّ المعدة أيضًا قبل انهضام الطعام^٥ قابضة على ما تحتوي عليه، لازمة له من كل جانب. وأنها ما دامت كذلك فالبواب منضَم منطبق، وهذه الحركة دليل أنَّ هناك قوة ماسكة. ثم نجدها من بعد انهضام الغذاء قد انضَم أعلاها عليه مثل انضمام الأمعاء على ما فيها، وانفتح أسفلها وهو الموضع المعروف بالبواب واسترخى لينحدر^٦ الغذاء بلا مانع، وفي هذه الحركة دليل على أنَّ هناك قوة دافعة.

وقد يُعلم أنَّ لبث الغذاء وبقائه في المعدة ليس هو بسبب غلظ أجزائه، ولا انحداره وخروجه من الموضع المعروف بالبواب بسبب انسحاقه، وأنَّ بقاءه في المعدة وانحداره عنها ليس يكونان لسبب ضيق المخرج من الموضع المعروف بالبواب، لكن بسبب القوة الماسكة والقوة الدافعة من سببين. أحدهما أنَّ الأشربة والأحساء تبقى وتلبث في المعدة، فلا تجوزها حتى تنهضم والآخر أنَّ الأجسام الكبار، مثل الدنانير والخواتيم، إذا ابتلعت تنفذ وتجاوز في المنفذ المعروف بالبواب.

١ ب - أيضاً.

٢ ب - و.

٣ ب: فيحدث له ذلك في البطن.

٤ أ ج - وإن.

٥ أ ج: الطعام وارتفاعه.

٦ ب: الغذاء.

٧ ب: لينحدر منه.

Biri diğerine dokununcaya kadar karşılaşan her iki cisimden, kesinlikle biri diğerine etkide bulunur ve diğerinin fiilini kabul eder. Ancak bu iki cisim kuvvet bakımından denk olurlarsa, bunlardan her birinin, diğerine etki etmesi ve ondan etkilenmesi eşit olur. Bu iki cisimden, ikisi arasında
 5 orta bir şey olan üçüncü bir şey meydana gelir. Meydana gelen üçüncü şey, diğer ikisinden hiçbirisi değildir. Karşılaşan iki cisim eğer kuvvet bakımından denk olmazsa, bunlardan en zayıf olan, diğerinin etkisini daha çok kabul eder. Zayıf olanın, diğeri üzerindeki etkisi kesinlikle ya az olur veya hiç olmaz. İki cisimden en güçlü olanın, diğeri üzerindeki etkisi daha
 10 çok olur. Güçlü olanın, diğerinin etkisini kabul etmesi ya çok az olur ya da hiç olmaz.

Organların her birinin, kendine uygun ve özgü olan bir şeyi vardır. Söz konusu bu şey ona benzer ve organ onu kendisine çeker. Organ bu şeyi çekerse, ihtiyaç duyduğu şeyi ondan almak için onu tutar. Eğer organ bu
 15 şeyi tutarsa ve bu şey onunla birlikte kalırsa, organ onu değiştirip dönüştürerek kendi tabiatına benzetir. Organlardan her birinin tabiatına yabancı ve aykırı olan şeyler vardır. Organ, söz konusu aykırı şeyden nefret eder, nefret ettiği zaman o şeyi kendisinden uzaklaştırır.

Bedene giren şeylerin etkisi, bedeninin o şey üzerindeki etkisinden daha
 20 çok olursa bunlar, *ilaç* olarak isimlendirilir. Eğer bedeninin, bedene giren şeyler üzerindeki etkisi daha çok olursa bunlar, *gıda* olarak isimlendirilir. Bedene giren şey bedeni etkilerse ve hiçbir şekilde bedeninin etkisini kabul etmezse bunlara ifsat eden ve öldürücü ilaçlar adı verilir.

Mide, gıdaya ihtiyaç duyduğu sürece yiyecekleri tutar ve ondan buhar
 25 tabiatına en yakın ve en iyi olanı çeker. Dolayısıyla mide onu, kendi tabakalarına dâhil eder. Mide gıdalardan ihtiyacını aldığı anda, ondan geriye kalan şeyi defeder. Sanki bu anda mideye ağırlık gelmiş ve mide o şeyden nefret etmiştir. Böylece midenin defettiği bu şey, diğer organlara uygun bir gıda haline gelir. Çünkü mide, gıdayı organların tabiatına uygun olacak
 30 şekilde değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Böylece gıda, bedeninin tabiatına uygun ve bedene özgü hale gelmiştir.

كل جسمين يلتقيان حتى يماس أحدهما الآخر^١ فهما لا محالة يفعل كل واحد منهما في الآخر ويقبل فعل الآخر، إلا أنهما إن كانا متساويين في القوة، كان فعل كل واحد منها في صاحبه، وقبوله لفعل صاحبه فيه سواء، وحدث^٢ عنها شيء آخر ثالث وسط فيما^٣ بينهما، ليس هو ولا واحد منها. وإن كانا غير متساويين في القوة، فالأضعف منهما يكون قبوله لفعل الآخر أكثر، وفعله في الآخر إما يسيرًا وإما لا فعل له فيه بته. والأقوى يكون فعله في الآخر أكثر، وقبوله لفعله إما يسيرًا، وإما لا يقبل من فعله شيئًا أصلاً.

كل^٤ واحد من الأعضاء له شيء مشاكل له خاص به، فهو يشبهه^٥ ويجتذبه إليه. وإن اجتذبه إليه^٦ فهو يمسكه ليحظى منه بحاجته. وإن هو أمسكه وبقي معه، فهو يحيله ويغيره إلى طبيعة نفسه. وله شيء منافر له غريب من طبيعته فهو يكرهه، وإذا كرهه فهو يدفعه عن نفسه.

الاشياء التي تَرِدُ البدن، إن كان فعلها في البدن أكثر من قبولها لفعل البدن^٧ فهي تُسمى أدوية. وإن كان فعل البدن فيها أكثر من فعلها فيه^٨ فهي تُسمى أغذية. وإن كانت تفعل في البدن ولا تقبل من فعله فيها شيئًا أصلاً^٩ فهي أدوية مفسدة، وأدوية قتالة^{١٠}. المعدة ما دامت تحتاج إلى الغذاء، فهي تمسك الطعام وتجذب منه أقربه من طبيعة^{١١} البخار وأجوده، فتزيده على طبقاتها. فإذا نالت من الغذاء حاجتها، دفعت عنها ما يبقى منها بعد ذلك^{١٢}، كأنه في ذلك الوقت ثقل عليها ومنافر لها، فيصير ذلك الذي تدفعه غذاءً موافقًا لسائر الأعضاء، لأنَّ المعدة قد غيرته وقلبتة إلى مشاكلة طبيعتها، فصار بذلك مشاكلاً لطبيعة البدن خاصًا بها^{١٣}.

١١ ب - طبيعة.
١٢ ب: ما يبقى من ذلك.
١٣ أ ج: خاصة به.

٦ ب - إليه.
٧ ب: لفعل البدن فيها.
٨ أ ج - من فعلها فيه.
٩ ب - أصلاً.
١٠ أ ج: الأدوية القتالة.

١ أ ج: للآخر.
٢ ب - و.
٣ ب: فيبينما.
٤ أ ج: وكل.
٥ أ ج: تشتهيه.

Hazmedici organlardan bazıları çok güçlüdür ve gıda, onların içinde tamamen sindirilir. Bu organlar karaciğer, atardamarlar ve atar olmayan damarlardır. Hazmedici organlardan bazıları zayıftır ve gıda, onların içinde az ve zayıf bir şekilde sindirilir. Bu şekilde olan organ ağızdır. Gıdanın ağızda kısmen değiştiğine dair delil, dişler arasında kalan yiyeceğin değişip kötü kokmasıdır. Yiyecek, ağız etine benzeyen bir keyfiyete sahip olur. Hazmedici organlardan mide gibi bazı organların durumu orta düzeydedir. Gıdaların midede hazmedilmesi, orta seviyededir.

Gıda, ağızda bulunan etin cevheri ile temas etmesinden ve onu içine almasından dolayı ağızın eti ile karşılaştığı, ağızda hazmedilen ve belli bir sıcaklığa sahip olan balgam ile karıştığı için değişir. Balgamın bu şekilde olmasının delili, onun vücuttan çıkan bazı şeyleri olgunlaştırmasıdır. İnsan bir buğday tanesi çiğnediğinde, bunu tükürükle karıştırdığında ve balgam buna eklendiğinde bu karışım, impetigo (el-kavâbî)¹ hastalığını tedavi eder, akrepleri öldürür ve temas ettiği tüm zehirli hayvanlara da zarar verir. Bu hayvanlardan bazılarını o anda öldürür, bazılarını ise bir müddet sonra öldürür.

Midedeki gıda, midenin kitlesine temas ettiği ve midedeki sıvılarla karıştığı için değişir. Gıdanın midedeki sıvılarla karışmasına gelecek olursak, söz konusu sıvılar -yani balgam ve sarı safra- uzun süre midede beklediğinden dolayı olgunlaştığı ve ısındığı için gıdayı değiştirir. Gıdanın, midenin kitlesine temas etmesi durumuna gelecek olursak bu temasta gıda, midenin keyfiyetini kabul eder ve midenin -özellikle midenin iki tabakasından dışta olanının- tabîî ısısından dolayı değişir. Çünkü bu tabaka et gibidir. Yine gıda, midede hapsedilen havadan dolayı ve midenin çevresinde bulunan organlardan dolayı değişir. Mide ile ilişkili olan organlar şunlardır: Midenin sağında olan karaciğer, solunda olan dalak -ki dalak içinde bulunan atardamarlardan dolayı sıcaktır-, üst tarafında yer alan kalp, çokça hareket eden diyafram ve önünde olan karın zarıdır ki bu zar da kendisinde bulunan yağlardan dolayı sıcaktır.

1 Genellikle yüzde, özellikle çocuğun burnu ve ağız çevresinde, ellerde ve ayaklarda kırmızı yaralar şeklinde görünen hastalık.

الأعضاء الهاضمة منها قوية جداً، والغذاء ينهضم فيها انهضامًا تامًا، وهي الكبد والعروق الضواري وغير الضواري. ومنها ضعيفة، والغذاء ينهضم فيها انهضامًا خفيفًا ضعيفًا، والقم كذلك^١. والدليل على أن الغذاء يتغير في القم بعض التغير، أن ما يبقى بين الاسنان من الطعام يتغير^٢ وتتن رائحته، وتصير له كيفية مثل كيفية لحم القم. ومنها ما حالها وسط، بمنزلة المعدة، والغذاء ينهضم فيها^٣ انهضامًا وسطًا.

الغذاء يتغير في القم لأنه يلقي جوهر اللحم الذي في القم لقاء مماسة ومضامة، ولأنه يختلط بما في القم من البلغم الذي قد انهضم، وصارت له حرارة ما. والدليل على هذا أن البلغم كذلك، أنه ينضج بعض ما يخرج في البدن. إذا مضغ الإنسان حنطة، ووضعها عليه وقد خالطها ريقه فإنه^٤ يشفي القواي، وأنه يقتل العقارب، وأنه يؤدي كل حيوان ذي سم، إذا وقع عليه، وبعضها يقتله قتلاً من ساعته، وبعضها يفعل ذلك بعد زمان.

والغذاء يتغير في المعدة لملاسته لجرمها، ولأنه يخالط ما في المعدة من الرطوبات. أما مخالطته للرطوبات، فيتغير بها لأن تلك الرطوبات قد سخنت ونضجت لطول مكثها في المعدة، أعني بالرطوبات^٥ البلغم والمرة. وأما ملاسته لجرم المعدة، فيكسب بها أنه يقبل كفيته، ويتغير من حرارتها الطبيعية، وخاصة حرارة الطبقة الخارجة من طبقتها، لأن هذه الطبقة لحمية. ويتغير أيضًا من الهواء المحتبس فيها، ومن مجاورة الأعضاء التي حولها، والتي تتصل بها. إما عن يمينها فالكبد، وإما عن شمالها فالطحال، فإن هذا أيضًا حار لكثرة ما فيه من العروق الضواري، وإما من فوقها فالقلب والحجاب لكثرة حركته، وإما من قدامها فالثرب، فإن هذا أيضًا لكثرة ما فيه من السمين حار^٦.

١ ب: كذلك هو.
٢ أ ج: فيتغير.
٣ ب: في هذا.
٤ ب: والدليل على أن هذا البلغم.
٥ أ ج: وأنه.
٦ ب: فبعضها.
٧ أ ج: برطوبات.
٨ أ ج: هو حار.

Gıdanın midede, ağızdan daha çok değişip dönüşmesinin sebebi üçtür: Birincisi mide, ağızdan daha sıcaktır. İkincisi gıda, midede ağızdan daha fazla süre kalır. Üçüncüsü mide, kendisini her taraftan kuşatan sıcak organlarla ilişkilidir.

5 Midenin cismi iki tabakadan oluşur. Birincisi dış tabaka olup bunun üst kısmı sinirsel, alt kısmı ise et gibidir. İkincisi ise iç tabaka olup bunun hem üst hem de alt kısmı sinirseldir. Midenin iç tabakasının lifleri genel olarak dikey şekilde gider. Bunlardan bazıları ise çapraz şekildedir. Ancak çapraz şekilde olanlar az miktardadır. Dış tabakanın lifleri yatay şekilde gider.

10 Bedendeki organlarda bulunan lifler üç cinstir: Birincisi dikey şekilde giden liflerdir. Bunlar, çekilmesine ihtiyaç duyulan şeyin çekilmesi konusunda faydalıdır. İkincisi yatay şekilde giden liflerdir. Bunlar, defedilmesi gereken şeyleri defetme konusunda faydalıdır. Üçüncüsü çapraz şekilde giden liflerdir. Bunlar, tutulmasına ihtiyaç duyulan şeyleri tutma konusunda faydalıdır.

15 Çapraz şekilde giden lifler bunu tek başına yapamaz. Aksine onlar tutma fiilini, dikey ve yatay lifler ile birlikte yapar.

Bedenin organlarında bulunan liflerden bazıları kaslarda yer alır. Bu tür lifler, bağlar, zarlar ve irade ile hareket ettirilen organları hareket ettiren sinirlerin bir parçasıdır. Bu liflerden bazıları iç organların tabakalarında yer

20 alır. Bu tür liflerden bir kısmı, dikey bir şekilde gider ve çekme konusunda bunlardan yardım alınır. Bir kısmı yatay bir şekilde gider ve defetme konusunda bunlardan yardım alınır. Bir kısmı çapraz şekilde gider ve tutma konusunda bunlardan yardım alınır. Fakat çapraz şekilde giden lifler bunu tek başına yapamaz. Ancak çapraz şekilde giden lifler tutma fiilini, dikey ve

25 yatay lifler ile birlikte her taraftan kabzederek yapar. Liflerin bu cinsi azdır.

Yatay şekilde giden lif organında bir fiil meydana getirdiğinde ve bu fiili tek başına yaptığında organın defetmeye ihtiyaç duyduğu şeyi defetmiş olur. Yatay şekilde giden lifin fiili, çapraz şekilde giden lifle birlikte meydana geldiğinde bundan organın, tutması gereken şeyi tutma fiili ortaya çıkar.

30 Çünkü yatay şekilde giden lif ile çapraz şekilde giden lif yayıldığında, çıkışlar ve kanallar daralır.

الغذاء يتغير ويستحيل في المعدة أكثر مما يتغير ويستحيل في الفم لأسباب ثلاثة^١. أحدها أن المعدة أشد حرارة من الفم. والآخر أن الغذاء يمكث في المعدة أكثر من مكثه في الفم. والثالث أن المعدة متصلة بأعضاء حارة تحيط بها من كل جانب.

جرم المعدة مؤلف من طبقتين. أحدهما وهي الطبقة الخارجة، أعلاها عصباني، وأسفلها لحمي. والأخرى وهي الداخلة، عصبانية من أعلاها ومن أسفلها. والطبقة الداخلة من طبقتي المعدة ليفها ممدود في طولها، ومنه شيء مورّب، إلا أنه يسير، والطبقة الخارجة ليفها ذاهب في العرض.

أجناس الليف الموجود في أعضاء البدن ثلاثة. واحد ذاهب في الطول، وهذا الليف يُنتفع به في اجتذاب ما يُحتاج إلى اجتذابه. والآخر ذاهب في العرض، ويُنتفع به في دفع ما يُحتاج إلى اندفاعه. والثالث ذاهب على الوراب، ويُنتفع به في إمساك^٢ ما يُحتاج إلى إمساكه. وليس يقوم الليف^٣ بذلك مفرداً وحده، لكن مع الليف الذاهب في الطول والليف الذاهب في العرض.

الليف الموجود في أعضاء البدن بعضه موجود في العضل، وهذا الليف هو أجزاء من العصب المحرّك للأعضاء المتحركة بالإرادة ومن الرباطات ومن^٤ الأغشية. وبعضه^٥ في طبقات الأعضاء الباطنة، وهذا الليف منه ما هو ذاهب في الطول، ويُستعان به على الاجتذاب، ومنه ذاهب في العرض، ويُستعان^٦ به في الدفع، ومنه ما هو مورّب، ويُستعان به في الإمساك. وليس يقوم بذلك وحده، لكن مع الليف الذاهب في الطول والذاهب في العرض^٧، إذا انقبض من كل جانب. وهذا الجنس من الليف قليل.

إذا فعل الليف الذاهب في عرض العضو فعله، فهو إن كان إنمّا يفعل وحده، حدث عن فعله دفع العضو لما^٨ يحتاج إلى دفعه. وإن كان فعله يقع مع فعل الليف الذاهب على الوراب، حدث عن ذلك إمساك العضو لما يحتاج إلى^٩ إمساكه. وذلك لأن الليف الذاهب عرضاً والليف الذاهب وراباً، إذا تمددا جميعاً، ضاقت المنافذ.

١ ب: الغذاء يتغير ويستحيل في الفم لأسباب. ٤ ب ج - الليف.
 ٢ ب ج: أحدها. ٥ ب - من.
 ٣ أ ج: إمساكه. ٦ أ ج: وبعضها.
 ٧ ب - و.
 ٨ ب - الطول والذاهب في. ٩ ب: الذي.
 ١٠ ب - إمساك العضو لما يحتاج إلى.

Safhalı olan kanallı organlardan bazıları iki safhalı, bazıları ise tek safhalıdır. Safhadan kastım tabakadır. Tek safhalı, yani tek tabakalı olan organlar, söz konusu tek tabakada üç tane lif cinsini, yani yatay, dikey ve çapraz şekilde giden lif cinsini kendisinde barındırır. Bunun temsili şu şekildedir: . İki safha yani iki tabakalı olan organların ise dış tabakasında sadece yatay şekilde giden lifleri vardır. Bunun temsili şu şekildedir .¹ Bu organların iç tabakasında dikey şekilde giden lifleri vardır. Bunun temsili şu şekildedir: . Bu organların iç tabakasında çapraz şekilde giden lifler de vardır. Bunun temsili ise şu şekildedir:

Çapraz şekilde giden liflerin ve yatay şekilde giden liflerin birlikte kılınmamasının sebebi, tek bir tabakada iki zıt fiilin yani tutma ve defetme fiilinin bir araya gelmemesinden dolayıdır. Sadece bağırsaklarda, iki tabakanın her ikisinde çapraz lif kılınmıştır. Çünkü bağırsakların, cezbetmeye fazla ihtiyacı yoktur. Çünkü mide, kendisine gelen gıdayı sürekli olarak bağırsaklara itmektedir ve karaciğerden bağırsaklara gelen büyük damarlar mideden bağırsaklara itilen gıdadan, kendisine ihtiyaç duyulan ve faydalı olan şeyleri çekmektedir. Çapraz liflerin bağırsaklarda sadece bir tabakada bulunmamasının sebebi, fazla şekilde çekmeye gerek duyulmamasından dolayıdır. Bağırsaklar, kendisinden gelen keskin safranın fazlalıklarının konumundan dolayı ve bağırsaklara gelen beden tabiatına zıt keyfiyete sahip olan şeylerden dolayı iki tabaka kılınmıştır. Bu yüzden bağırsakların, söz konusu şeylere tahammül etmesi ve dayanması gerekir.

İki tabakaya sahip olan organlar, mide, bağırsaklar ve atardamarlardır. Tek tabakaya sahip olan organlar, safra kesesi, mesane, rahim ve atar olmayan damarlardır. Tek tabakalı olan organların tek tabaka ile yetinmelerinin sebebi, kendisine uygun ve benzer olan şeyi çekmeleridir. Dolayısıyla çekilen şeyden söz konusu organa bir hasar ve zarar gelmez. İki tabakalı olan organların iki tabakaya ihtiyaç duymasının sebebi, diğerinden farklıdır.

1 Metinde yatay manasına gelen kelime kullanılmaktadır ancak verilen temsildeki şekilde dikey şekilde giden çizgiler çizilmiştir. Daha sonra gelecek olan ibarede "dikey şekilde" ifadesi yer almakta ve şekil olarak yatay çizgiler çizilmektedir. Tüm nüshalarda çizimler bu şekildedir. Muhtemelen organın yapısına göre çizilmiş şekillerdir.

والمجاري الأعضاء ذوات الصفائح، منها ما هو صفيحتان^١، ومنها ما هو صفيحة واحدة. وأعني بالصفيحة الطبقة. فما كان من الأعضاء ذو صفيحة واحدة، أي ذو طبقة واحدة، فهو^٢ يجمع في تلك الطبقة الواحدة ثلاثة أجناس الليف معاً،^٣ الذاهب طولاً والذاهب عرضاً والذاهب وراباً على هذا المثال: \equiv .^٤ وما كان منها ذو صفيحتين أي ذو طبقتين، فإن له في الطبقة^٥ الخارجة ليفاً ذاهباً في العرض فقط على هذا المثال \equiv .^٦ وله في طبقة الداخلة ليف ذاهب في الطول على هذا المثال \equiv .^٧ وليف ذاهب في الوراب على هذا المثال \equiv .

وإنما لم يُجعل الليف الذاهب على الوراب مع هذا الليف الذاهب في العرض، لئلا يجتمع في طبقة واحدة فعلاً متضادان،^٨ أعني الامسك والدفع. وجُعِل في الأمعاء دون غيرها في الطبقتين كليهما ليف مورب لأنّها لم تكن تحتاج إلى الجذب كثيراً، [إذ]^٩ كانت المعدة لا تزال تدفع إلى الأمعاء ما يبقى عنها من الغذاء الذي يردها، وكان يأتيها مع ذلك من الكبد عروق كثيرة وتجذب منها في الغذاء الذي يندفع إليها من المعدة، ممّا يُحتاج إليه ويُنتفع به. ولم يُقتصر بالأمعاء على طبقة واحدة إذ كانت لا تحتاج إلى الاجتذاب كثيراً، وجُعِلت طبقتين لموضع ما يردها من الفضول المرارية الحادة، والأشياء التي لها كيفية منافرة للبدن، وكانت بهذا السبب تحتاج إلى صبر عليها واحتمال لها.

والأعضاء ذوات الطبقتين فالمعدة^{١٠} والأمعاء والعروق الضواريب. والأعضاء ذوات الطبقة الواحدة هي المرارة والمثانة والأرحام والعروق غير الضواريب. والسبب الذي له اكتفت^{١١} هذه بطبقة واحدة، أنّها إنّما تجتذب الشيء المشاكلة الموافق لها، وليس ينالها منه آفة ولا ضرر. والسبب الذي له احتاجت تلك إلى طبقتين مختلف،

٩ أ ج: المعدة التي يدفع إليها.
١٠ ب: هي المعدة.
١١ أ ج: اكتفت.

١ ب: صفيحتان.
٢ أ ج: فهي.
٣ أ ج: ثلاثة أجناس من الليف.
٤ ب: *
٥ أ ج: طبقة.
٦ ب: III.
٧ ب: ضدّين.
٨ أ ب ج: إذا.

Midenin iki tabakaya ihtiyaç duyması üç sebepten dolayıdır: Birincisi midenin, hazmetme araçlarından biri olmasıdır. Şöyle ki mide sıcaklığa ihtiyaç duyar. Sıcaklığa ihtiyaç duymasından dolayı midenin dış tabakası etseldir. İkincisi midenin, hissetmeye fazlaca ihtiyaç duymasındır. Bundan dolayı midenin iç tabakası sinirsel kılınmıştır. Söz konusu sinirsel tabaka, hazmetmek için etten oluşmuş başka bir tabakaya ihtiyaç duyar. Üçüncüsü midenin tahammüle ve dayanıklılığa ihtiyaç duymasındır. Çünkü mide, keskinliği ve keyfiyeti olduğu hal üzere kalan yiyecekleri kabul eder. Bundan dolayı söz konusu yiyecekleri kabul eden midenin iç tabakası sinirsel kılınmıştır.

Bağırsaklara gelecek olursak bağırsakların iki tabakaya ihtiyaç duymasının sebebi, aynı şekilde onun hazmetme araçlarından biri olması, kendisine gelen ve içerisinde akan kötü hıtlara ve bedenin tabiatına zıt olan şeylere karşı sabırlı ve dayanıklı olmasıdır.

Atardamarlara gelecek olursak bunların iki tabakaya ihtiyaç duymasının sebebi, onların farklı iki harekete sahip olmalarıdır. Hareketlerden birincisi onun dış tabakasında bulunan yatay şekilde giden lif ile yaptığı çekilme hareketi; ikincisi onun iç tabakasında bulunan dikey şekilde giden lif ile yaptığı yayılma hareketidir. Bununla birlikte atardamarlar latif bir cevheri ihtiva etmesi hasebiyle söz konusu latif cevheri içine alan onların cismi, içinde bulunan şeyin çıkmaması için daha yoğun, daha sert ve daha sıkı olmalıdır.

İç organların hepsinin, kendilerine özgü olan tabakalarını kuşatan zarları vardır. Ancak göğüsteki iç organların hepsi, kaburganın içinde yer alıp onları kuşatan söz konusu zarla örtülür. Göğüste yer alan iç organlardan kastım, diyafram, atardamarlar ve atar olmayan damarlardır.

Karında bulunan iç organların hepsi, karın kasının iç yüzü olan ve karın zarı olarak bilinen şey ile örtülür. Karındaki iç organlardan kastım, mide, karaciğer, dalak, safra kesesi, böbrekler, mesane, bağırsaklar, rahim, atardamarlar ve atar olmayan damarlardır.

وذلك أنّ المعدة احتاجت إلى طبقتين لثلاثة أسباب. أحدها أنّها آلة^١ من آلات^٢ الهضم، فكانت لذلك تحتاج إلى حرارة، وبهذا السبب صارت طبقتها الخارجة لحمية. والثاني أنّها كانت تحتاج أيضاً إلى فضل حس، فلذلك جُعِلت طبقتها الداخلة عصبانية، واحتاجت مع هذه الطبقة إلى طبقة أخرى لحمية من تحتها،^٣ لمكان الهضم. والثالث أنّها كانت تحتاج إلى احتمال وصبر، إذ كانت تلقي الاطعمة وكيفيتها وحدتها^٤ باقية فيها^٥ على حالها،^٦ ومن أجل ذلك جُعِلت الطبقة الداخلة من طبقتها، وهي التي تلقى هذه، عصبانية.

فأما الأمعاء، فاحتاجت أن تكون طبقتين لأنّها هي أيضاً آلة من الآلات الهضم، ولأنّها كانت تحتاج إلى احتمال وصبر على ما يردّها ويجرى إليها من المرار والأخلاق الرديئة المنافرة للبدن.

وأما العروق الضواري، فاحتاجت أن تكون طبقتين، لأنّها تتحرك حركتين مختلفتين. أحدهما الانقباض الذي تفعله بالليف الذهاب في طبقتها الخارجة عرضاً، والأخرى الانبساط الذي تفعله بالليف الذهاب في طبقتها الداخلة طولاً. ولأنّها مع هذا تحتوي على جوهر لطيف، فهي تحتاج لذلك إلى أن يكون جرمها الحاضر لذلك الجوهر اللطيف أغلظ وأصلب وأشدّ اكتنازاً، لئلا ينحل منه ما فيه.

والأعضاء الباطنة تكتسي كلّها^٧ أغشية تعلوها فوق طبقاتها الخاصة بها، إلا أن جميع ما في الصدر من الأعضاء الباطنة يكتسي بهذا^٨ الغشاء المغشي لها من الغشاء المستبطن للأضلاع، أعني بالأعضاء^٩ التي في الصدر، الحجاب والعروق الضواري وغير الضواري. وجميع ما في البطن يكتسي هذا الغشاء من الغشاء المعروف بالصفاق، وهو المستبطن لعضل البطن، أعني بالأعضاء التي في البطن المعدة، والكبد والطحال والمرارة والكليتين والمثانة والأمعاء والأرحام والعروق الضواري وغير الضواري.

١ ب: له.
٢ أ: آلة.
٣ ب - من تحتها.
٤ أ: جذبها.
٥ أ - فيها.
٦ أ - حالها.
٧ أ: عليها.
٨ أ: هذا.
٩ ب: الأعضاء.

Kasların hareketi ve iç -yani dâhilî- organların hareketi kendisinde bulunun lifin konumuna göre meydana gelir. Ancak kasların hareketi, irade ile olurken, iç organların hareketi ise tabiattan dolayı olur.

Bütün organların iştah duyduğu şeye karşı, arzusu (şehveti) ve hareketi vardır. İştah duyulan şey, bedene giren tabiat dışı şeyi, beden, kendi tabiatına uygun hale getirmesidir. Bedenin tabîi halden tabiat dışı hale kayması ya keyfiyet ya da kemiyet bakımından olur. Keyfiyet bakımından olanın örneği, ısıtma ve soğutma anında meydana gelen durumdur. Isıtma ve soğutma şehveti, tüm organlarda karışık halde bulunur. Çünkü ısınan her bir organ soğutulmayı arzu eder. Soğuyan her bir organ ise ısıtılmayı arzu eder.

Kemiyet bakımından olan kayma şu iki şekilden biri ile meydana gelir: [1] Ya artıp tahliyeye ve eksilmeye ihtiyaç duyduğunda; [2] ya da eksilip, noksan eti tekrar elde etmek için artmaya ihtiyaç duyduğunda olur. Eğer artıp eksilmeye ihtiyaç duyarsa, eksilmeye yönelik ihtiyacın hissi ile birlikte bunun eksilmeye arzusu bütün organlarda olur.

İştah duyulan şeye yönelik harekete gelecek olursak bu, bazı organlarda irade dışı meydana gelir. Bunun örneği, dalak, safra kesesi ve böbreklerde meydana gelen harekettir. Bazı organlarda ise hareket, irade ile olur. Bunun örneği, mide, bağırsaklar ve mesanede meydana gelen harekettir. Organda eksilme olduğunda ve arttırmaya ihtiyaç duyduğunda, mide gibi bazı organlarda, arzuladığı şeye olan şehvet, bir his ile meydana gelir. Diğer organlarda olduğu gibi bazı organlarda bu durum, his olmaksızın meydana gelir.

Midenin arzuladığı şeye yönelik harekete gelecek olursak bu hareket, irade ile midenin ağzında meydana gelir. Çünkü yutma, irade ile olur. Diğer organlarda ise iradesiz şekilde meydana gelir.

Hareketlerden bazısı iradîdir ki bu, kasların hareketidir. Bazıları tabîidir ki bu, rahmin hareketi gibidir. Hareketlerden bazıları iradî ve tabîi hareketlerin her ikisinin bir araya gelmesinden oluşur. Bunun örneği,

حركات العضل وحركات الأعضاء الباطنة، وهي الأحشاء، إنّما تكون بحسب وضع الليف فيها، إلا أنّ حركات العضل تكون بالإرادة، وحركات الأحشاء تكون من الطبيعة.

جميع الأعضاء فيها^١ شهوة وحركة إلى الشيء الذي تشتهيه. والشيء^٢ الذي تشتهيه^٣ هو الشيء الذي يردّ البدن، وتقلبه من^٤ الحال الخارجة عن الطبيعة إلى الحال الطبيعية. وإنّما يميل البدن إلى الحال الخارجة عن الطبيعة، إما في كميته وإما في كميته. أما في كميته فبمنزلة ما يعرض له إذا سخن أو برد. وشهوة التسخين والتبريد مخالطة للحس في جميع الأعضاء، وذلك أنّ كل عضو يسخن فهو يتوق إلى التبريد، وكل عضو يبرد فهو يتوق إلى التسخين.

وأما في الكمية، فيعرض له ذلك على^٥ أحد وجهين. إما إذا زاد واحتاج إلى الاستفراغ والنقص^٦، وإما إذا نقص^٧ واحتاج إلى الزيادة ليستردّ^٨ ذلك مكان ما نقص من لحمه. فإن كان قد زاد واحتاج إلى النقص^٩، فشهوة ذلك تكون في جميع الأعضاء مع حسّ منها بحاجتها إليه.

وأما^{١٠} الحركة إليه فتكون في بعض الأعضاء عن غير إرادة، بمنزلة ما يكون ذلك في الطحال والمرارة والكليتين. وفي بعضها مع إرادة، بمنزلة ما يكون^{١١} ذلك في المعدة والأمعاء والمري^{١٢} والمثانة. وإن كان قد نقص^{١٣} فاحتاج إلى الزيادة، فشهوته لذلك تكون في بعض الأعضاء مع حسّ، بمنزلة ما يكون ذلك في المعدة، وإما في سائر الأعضاء فبلا حسّ^{١٤}.

وأما الحركة^{١٥} إليه، فتكون في فم المعدة بإرادة، وذلك لأنّ الازدراء إنّما يكون بإرادة، ويكون^{١٦} في سائر الأعضاء خلواً من الإرادة.

الحركة منها إرادية، وهي^{١٧} حركة العضل، ومنها طبيعية، وهي^{١٨} بمنزلة حركة الأرحام، ومنها مخلوطة من الحركتين جامعة للحركة الإرادية والحركة الطبيعية معاً، بمنزلة

بمنزلة ما يكون ذلك في سائر الأعضاء.

١٥ ب + إليه.

١٦ ب - بإرادة ويكون.

١٧ أ ج: فهي.

١٨ أ ج - وهي.

٨ أ: برد، ج: برد.

٩ أ ج: التنفيض.

١٠ أ ج - و.

١١ أ ج: يعرض.

١٢ ب - والمري.

١٣ أ ج: نفض.

١٤ ب: وفي بعضها بلا حس

١ ب: لها.

٢ أ - الشيء، ج - والشيء.

٣ ب: يسهل.

٤ ب: ويميل إلى.

٥ أ ج: إلى.

٦ أ ج: للنفذ.

٧ أ ج: نفض.

yutma anında yemek borusunun hareketidir. Yutma olayında iradî hareketin olduğuna delil, istediğimiz zamanda, istediğimiz bir şeyi yutmamızdır. Yutma olayında tabîî hareketin olduğuna dair delil bizim, mideye uygun olan şeyi en kolay şekilde almamızdır. Çoğunlukta mide 5 ağızdaki yemekten azar azar çeker ve çiğnendiği esnada yemek, iradesiz bir şekilde yutulmuş olur. Bu olay, midenin gıdaya fazlasıyla ihtiyaç duyduğu zamanda ve çiğnenen şey midenin tabiatına oldukça benzeyen ve uygun olan bir şey olduğunda gerçekleşir. Bu yüzden biz, ilaç veya lezzetsiz pek çok şeyi yutmak istediğimiz zaman zorluk çeker ve güçlük 10 duyarız.

Yutma, yemek borusunun iki tabakası ile gerçekleşir. Bu iki tabaka, midenin tabakalarındandır. Şöyle ki yemek borusunun iç tabakası, içindeki dikey şekilde giden liflerle yiyeceği çeker. Bundan dolayı yutma anında yemek borusunun aşağı doğru çekildiğini görürsün. Bunun delili 15 şudur: Yutma anında gırtlak, yükselir ve yukarı doğru çekilir. Çünkü yemek borusunun sonu ve ucu, gırtlığa ulaşır ve içinden geçer. Mide yemek borusunu aşağı çektiğinde, gırtlak yukarıya doğru çıkar. Yutmadan sonra yemek borusu yayıldığında ve yukarıya doğru çıktığında, gırtlak iner.

Dış tabaka [yemek borusunun ikinci tabakası] yiyeceğin mideye kolayca inmesi ve gitmesi için kendisinde bulunan yatay şekilde giden liflerle yiyeceği, sıkar ve bastırır. Bundan dolayı insan canlı bir hayvan alıp atardamarların, atmayan damaların veya sinirlerin kesilmemesine dikkat ederek onun boynunu yemek borusunu görününceye kadar tek bir taraftan yardığında, yine söz konusu yerin tabakasını, çene altından 25 başlayarak göğsüne kadar dikey bir şekilde açtığıında hayvanın yutması zor olacaktır. Çünkü yiyeceklerle birlikte giren hava yutulduğunda bu durum, yiyeceğin aşağıya doğru inmesine engel olur.

Kusmak ise yemek borusunun tek bir tabakası ile yani yiyecekleri sıkı ve yukarı doğru iten dıştaki tabaka ile meydana gelir. Bundan dolayı 30 kusma bizim için zor olur.

حركة المري في الازدراد. والدليل على أن الازدراد حركة إرادية، أننا إنما نزدرد في الوقت الذي نشاء والشيء الذي نشاء أن نزدرد. والدليل على أنه حركة طبيعية، أننا نزدرد الشيء المشاكل الموافق للمعدة بأسهل ما يكون. فكثيراً ما تختلس المعدة الطعام من^١ الفم، وتزدرده من^٢ غير إرادة وهو يُمَضَّع بعدُ. وذلك عندما تكون المعدة شديدة الحاجة إلى الغذاء، ويكون الشيء الذي يُمَضَّع كثير المشاكلة والموافقة لها. ٥
فإذا أردنا ازدراد الدواء أو غيره من جميع الأشياء التي هي غير لذيدة، شق علينا ذلك وعسر علينا ابتلاعه.

والازدراد يكون بطبقتي المري جميعاً، وهما من طبقتي المعدة، وذلك أن الطبقة الداخلة منها تجذب الطعام بالليف الذاهب فيها طويلاً، ومن أجل ذلك يرى المري في وقت الازدراد ينجذب إلى ناحية أسفل. والدليل على ذلك أن الحنجرة في ذلك الوقت ترتفع وتنجذب إلى فوق، وذلك لأن أجزاء^٣ المري وطرفة ينتهي إلى الحنجرة ويتخللها، وإذا اجتذبه المعدة إلى أسفل صعدت الحنجرة إلى فوق، وإذا انبسط المري بعد الازدراد وصعد إلى فوق، انحطت الحنجرة.

والطبقة الخارجة تنقبض وتنضم على الطعام بالليف الذاهب فيها عرضاً، ليسهل بذلك انحطاطه ونزوله إلى المعدة. ومن أجل ذلك إن^٤ أخذ إنسان حيواناً حياً وشق عنقه من جانب واحد، حتى يظهر له المري، بعد أن يتوقى ويحذر أن يقطع^٥ عرقاً ضارباً أو غير ضارب أو عصبية وشق الطبقة^٦ شقاً ذاهباً على الاستقامة من موضع اللحي إلى موضع الصدر، عسر على ذلك الحيوان الازدراد. وذلك لأن الهواء الذي يدخل مع الطعام، إذا ابتُلِع منع الطعام من الانحطاط والنزول.

وأما القيء، فيكون بطبقة واحدة، أعني الطبقة^٧ الخارجة وحدها، إذا^٨ هي^٩ انقبضت على الطعام ودفعته إلى فوق، ولذلك صار القيء يعسر علينا.^{١٠}

١١ ب + قال حنين قد ذكر جالينوس هذا الحيوان في كتابه في الحركات المعتاصة.

٦ أ: ينقطع.
٧ ب: بطنه.
٨ أ: بالطبقة.
٩ أ: وإذا.
١٠ أ: لقي.

١ أ: في.
٢ ب: عن.
٣ أ: آخر، ب: أجزى.
٤ ب: فإذا.
٥ ب - إن.

Yutma anında iki şey meydana gelir: Birincisi yemek borusu, mide kendisini çektiği için kısılr. İkincisi mide yukarı doğru çıkar. Çünkü bedenın tümünde meydana gelen benzer bir şey midede meydana gelir. Nasıl ki biz özenli ve itinalı bir şekilde bir şeyi almak için elimizi uzat-
 5 tığımızda bedenın tümü o şeye doğru pek çok hareket yapıyorsa aynı şey midede de meydana gelir. Bundan dolayı bazı canlılarda midenin ağza doğru çıktığını görürüz. Bunun örneği, *hâsâ* olarak isimlendirilen hayvanda görülen durumdur. Bu şey, üç özelliğin bir araya gelmesi ile meydana gelir: Birincisi hayvanın rağbet etmesi ve iştahlı olması, ikincisi
 10 hayvanın yemek borusunun kısa olması, üçüncüsü ise hayvanın ağzının geniş olmasıdır.

Mide yarıldığı veya açıldığı zaman dikey şekilde olan yara midenin dış tabakasına zarar verir. Zira dikey kesim, dış tabakanın lifleri yatay şekilde olduğu için yatay şekilde giden bu lifleri keser. Bunun temsili
 15 şu şekildedir: —|||. Dikey kesim midenin iç tabakasına zarar vermez. Çünkü iç tabakanın lifleri dikey şekildedir. Bu sebepten dolayı dikey kesim, söz konusu lifleri kesmez. Bunun temsili ise şu şekildedir: —≡≡≡. Yatay şekilde olan kesim midenin iç tabakasına zarar verir. Çünkü iç tabakanın lifi, dikey şekilde gider. Bunun temsili şu şekildedir: ≡≡≡. Yatay kesim,
 20 midenin dış tabakasına zarar vermez, çünkü dış tabakanın lifleri, yatay şekildedir. Bunun temsili şöyledir: || | ||.

Yutma, midenin her iki tabakası ile meydana gelir. Yine yutma midenin tek bir tabakası ile de gerçekleşebilir. Ancak yutma tek bir tabaka ile gerçekleştiğinde bu durum zor olur. Dış tabaka kesildiği için yutma
 25 iç tabaka ile olursa, yiyeceklerle beraber yutulan ve yemeğin aşığıya inmesine engel olan havadan dolayı yutma zor olur. İç tabaka kesildiği için yutma sadece dış tabaka ile gerçekleşirse, çekme durumu âtil kaldığı için yutma zor olur.

يعرض في وقت الازدرد أمران، أحدهما أنّ المري يقصر لاجتذاب المعدة له، والثاني أنّ المعدة تصعد إلى فوق. وذلك أنّه يعرض لها شيء^١ شبيه بما يعرض لجملة البدن، فكما أنّنا إذا مددنا^٢ أيدينا إلى شيء نريد أن نتناوله بحرص وعناية، فقد^٣ يتحرك مرارا كثيرة جميع البدن مع اليد إلى ذلك الشيء، كذلك يعرض للمعدة. ومن أجل ذلك قد نجد المعدة^٤ في بعض الحيوان قد تصعد إلى الفم، بمنزلة ما نرى ذلك في الحيوان المسمى حاسا.^٥ وإنّما يكون ذلك^٦ باجتماع ثلاث خصال، أحدها أنّ يكون الحيوان ذا رغبة ونهم، والثاني أنّ يكون المري منه قصيرا، والثالث أنّ يكون فمه واسعا.

إذا وقع في المعدة شق أو قطع في التشريح^٧، فما كان منه بالطول، فهو يضرّ بالطبقة الخارجة عنها.^٨ وذلك لأنّه يقطع ليفها إذا كان هذا الليف ذاهبا عرضا، مثال ذلك +++ . ولا يضرّ الطبقة الداخلة لأنّ ليفها ذاهب طولا، فهو بهذا السبب لا يقطعها، مثال ذلك - - - . وما كان منها بالعرض، فهو يضرّ بالطبقة الداخلة، لأنّ ليفها ذاهب في العرض،^٩ مثال ذلك - - - . ولا يضر بالطبقة الخارجة، لأنّ ليفها ذاهب في العرض، مثال ذلك || | | | .^{١٠}

الازدرد يتمّ بفعل طبقتي المعدة كلاهما، وقد يتمّ أيضا بفعل واحدة منهما، إلاّ أنّه إذا كان بفعل طبقة واحدة، كان أمره عسرا. فإنّ كان بالطبقة الداخلة لأنّ الطبقة الخارجة قد قُطعت، كان أمره^{١١} عسرا بسبب الهواء الذي يتلغ مع الطعام ويمنعه من الانحطاط، وإنّ كان إنّما يتمّ بالطبقة الخارجة وحدها، لأنّ الداخلة قد قُطعت، عسر الأمر^{١٢} فيه لأنّ الجذب يبطل.

١ ذاهب في العرض. مثال ذلك
٢ - - - ، ولا يضر بالطبقة الخارجة
٣ لان ليفها ذاهب في العرض
٤ مثال ذلك || | | .

١٢ ب - أمره.
١٣ ب: الجذب.

٧ أ ج - ذلك.
٨ ب: شق أو تشريح.
٩ ب: منها.
١٠ أ: الطول.
١١ ب - وما كان منها بالعرض فهو يضر بالطبقة الداخلة لأنّ ليفها

١ ب - شيء.
٢ أ ج: أمددنا.
٣ ب: قد.
٤ أ ج: في المعدة.
٥ أ ج - قد.
٦ ب: جانا.

Yutma kaçınılmaz olarak şu durumlardan hâli değildir: Yutma [a] ya Erasistratus'un düşündüğü gibi yutulan şeyin, dışardan içeri doğru atılmasıdır. Bu görüş açıkçası hatalıdır. Çünkü boynu uzun olan hayvanın, başı aşağı doğru eğik iken yuttuğunu görüyoruz. Bu durum, hayvanın yukarıya doğru yutmasına engel değildir. [b] Ya yutma midenin çekmesi ile olur. [c] Ya da yemek borusunun sıkıştırması veya onu itmesi ile olur. Bu iki görüş, oldukça doğrudur.

Organlardan her biri yani hangi organ olursa olsun, cezbediği şeyi defeder. Bu durum organın, [a] ya cezbediği şeyden gerek duyduğu şeyi alması ve sonrasında gerek duymadığı fazlalığı defetmesi ile olur. [b] Ya -def edilen şeyin miktarı çok olup bunun sebebiyle organ genişleyip ona ağırlık verdiğinde- kemiyetinden dolayı bu şeyden zarar görmesi hasebiyle organın bu şeyi def etmesi ile olur. [c] Ya da -cezbedilen şey organı yakacak bir keskinliğe sahip olduğu zaman- keyfiyetinden dolayı zarar görmesi sebebiyle organın bu şeyi def etmesi ile olur.

Eziyet veren sebepler üç tanedir: Birincisi eziyet veren şeyin miktarının çok olmasıdır. Nitekim çokluk, genişleme meydana getirir. İkincisi eziyet veren şeyin ağırlık vermesidir. Üçüncüsü ise eziyet veren şeyin keskinliğidir. Nitekim keskinlik, yanma meydana getirir.

Büyüklüğü sebebiyle ağırlık verdiği için ve o anda rahme akan sıvı kendisinde yanma meydana getirdiği için rahimler, cenini defeder. Rahme akan sıvı şu sebeplerden dolayı meydana gelir: Bu durum, ya tabii doğum esnasında olduğu gibi cenini kuşatan zarların delinmesinden dolayı olur. Ya da cenin rahimde ölmüşse, ceninin çürümesinden dolayı meydana gelen çürüklük sebebiyle olur.

Aynı şekilde mide de yemeği şu sebeplerden dolayı defeder. Ya yemek midneyi şişirdiği ve genişlettiği için ya mideye ağırlık verdiği için ya da keskin olup midede yanma meydana getirdiği için.

Organların her biri, ya kendisinden daha zayıf olan bir organdan [ihtiyaç duyduğu şeyi] çeker. Bunun örneği, kalbin karaciğerden çekmesi, karaciğerin bağırsaklardan ve mideden çekmesi, diğer damarlardan daha güçlü olduğu için atardamarların, atmayan damarlardan çekmesidir. Ya da her bir organ bir şeyi, kendisinden daha az ihtiyacı olan organdan çeker. Bunun örneği, mide boş olduğunda ve karaciğerin tabiatında fazlaca (ğazır) kan bulunduğu midenin, karaciğerden çekmesidir.

الازدرداد لا يخلو من أن يكون إما يرى الشيء الذي يُزدرد من خارج إلى داخل، كما ظن أرسطراطس، وذلك كذب صراح، لأننا قد نرى الحيوان الطويل العنق يزدرد ورأسه منكس إلى أسفل، فلا يمنعه ذلك من أن يتلع إلى فوق. وإما باجتذاب المعدة له، وإما بضغط المري ودفعه إياه. وهذان الوجهان جميعًا حق.

٥ كل واحد من الأعضاء، أي عضو كان، فهو يدفع الشيء الذي قد اجتذبه، إما عندما يأخذ منه حاجته وبعد^٢ الباقي فضلًا لا يحتاج إليه. وإما عندما يتأذى به إما لكميته، إذا كان مقداره كثيرًا، فيتمدد به أو يثقل^٣ عليه، وإما لكيفية إذا كانت له حدة تلذعه بها. أسباب الأذى ثلاثة، أحدها كثرة مقدار الشيء المؤذي، والكثرة تجذب تمددًا. والآخر ثقل^٤ الشيء المؤذي. والثالث^٥ حدته، والحدة تُحدث تلذيعًا.

١٠ الأرحام تدفع الجنين لأنه [يثقلها]^٦ بعظمه، ولأن^٧ الرطوبة التي تصير إلى الأرحام في ذلك الوقت تلذعها. وهذه الرطوبة تحدث^٨ إما من قبل انخراق الأغشية التي تحيط بالجنين، كما يعرض ذلك في الولاد الطبيعي. وإما من العفونة، كما يعرض ذلك عند تعفن الجنين نفسه^٩ إذا كان قد مات في الرحم.

وكذلك المعدة^{١٠} تدفع الطعام، إما لأنه ينفخها ويمددها، وإما لأنه [يثقل]^{١١} عليها، وإما لأنه يحتد فيلذعها. ١٥

كل واحد من الأعضاء يجتذب إما من العضو الذي هو أضعف منه، بمنزلة ما يجتذب القلب من الكبد، والكبد من الأمعاء والمعدة، والعروق الضواريب من العروق غير الضواريب لأنها^{١٢} أقوى منها. وإما من العضو الذي هو أقل^{١٣} حاجة، بمنزلة ما تجتذب المعدة من الكبد إذا كانت المعدة خالية والكبد كثيرة الدم غزيرته.

١١ أ ج - كان قد.
١٢ ب: في المعدة.
١٣ أ ب ج: ينقل.
١٤ أ ج: لأنه.
١٥ أ ج: أفضل.

٦ أ ج: والثالثة.
٧ أ ب ج: ينقلها.
٨ ب: أو لأن.
٩ ب: تلذعها.
١٠ ب - نفسه.

١ ب: بضبط.
٢ أ ج: فينغد.
٣ أ ج: ينقل.
٤ أ ج: لكثرة.
٥ أ ج: يقل.

Organların her biri, kendisine eziyet veren maddeyi, kendisinden daha zayıf olan organa veya maddenin özellikle meylettiği yöne doğru defeder. Bu sebeple ne zaman ki midenin içinde defetmek istediği bir madde bulunursa ve bu madde üste doğru meylediyorsa, ağızdan çıkıncaya kadar mide onu yukarı iter. Eğer madde aşağıya doğru inmişse bu durumda mide, bağırsaklardan çıkıncaya kadar onu aşağıya doğru defeder.

Madde tek bir yolda birbirine aykırı iki hareket yapar. Bunun örnekleri şunlardır: Rahim ağzının içine meninin girmesi ve ondan cenin çıkmasıdır. Safra kesesinin ağzına safranın girmesi ve oradan safranın çıkmasıdır. Yemek borusundan mideye yiyecek ve içeceklerin aşağıya inerek girmesi ve kusma ile çıktığında bunların yemek borusundan geçmesidir. Atmayan damarların içindeki hıltların bedenın tümüne gitmesi ve ishal edici bir ilaç içildiği zaman yine oradan mideye ve bağırsaklara geri dönmesidir. Tabii olarak bağırsaklardan dışkının geçmesi ve bağırsak tıkanıklığı (ileus)¹ olarak bilinen hastalık anında bu şeylerin mideye doğru çıkmasıdır. Bu hastalığa yakalanan kişi, dışkısını ağzından dışarı atar. [Maddenin tek bir yolda iki farklı hareket yapması] durumu, burun, akciğer ve atardamarlar gibi diğer organlarda da aynı şekilde cereyan eder.

Mide bir gıdaya ihtiyaç duyduğu zaman onu karaciğerden çeker. Çünkü karaciğerdeki gıda mideye, dışarıdan gelen gıdadan daha yakın, daha uygun ve daha elverişlidir. Ancak karaciğer gıda açısından oldukça zengin ve bol miktarda gıdaya sahip olursa, midenin ihtiyaç duyduğu şeyi kaliteli kandan verir. Eğer karaciğer gıda bakımından eksik ve kanı da az olursa bu durumda mideye kanın fazlalıklarını yani safra, balgam ve kan suyunu verir -ki normalde fazlalıklar, karaciğerden bağırsaklara gider- ve bundan dolayı midede safra miktarı artar. Karaciğerde üretilmesi koşuluyla midede ve aynı şekilde bağırsaklarda balgamın çok miktarda olduğunu görüyoruz. Çünkü balgam, birinci sindirim aşamasının fazlalığı değil, ikinci sindirim aşamasının fazlalığıdır. Bundan sonra mide ihtiyaç duyduğu şeyi karaciğerde bulamazsa, besini dışarıdan talep eder ve çeker. Özellikle karaciğer besini, mideden talep eder ve çeker.

1 Bir nedenle bağırsak içindeki besin maddelerinin ve artıklarının ilerlemesi engellenirse bu durumda bağırsak tıkanıklığı (ileus) hastalığı meydana gelir.

وكل واحد من الأعضاء تدفع المادة التي تؤذيه إلى العضو الذي هو أضعف منه، وإلى الناحية التي المادة^١ مائلة نحوها خاصة. من ذلك أنه^٢ متى ما كان في المعدة مادة تريد دفعها عنها، إن كانت المادة طافيةً إلى فوق، دفعتها إلى فوق حتى تستفرغ^٣ من الفم، وإن كانت راسبةً، دفعتها إلى أسفل حتى تستفرغ من الأمعاء.

٥ والمادة تتحرك في الطريق الواحد بعينه^٤ حركتين مختلفتين، من ذلك أن عنق الرحم يدخل فيه المنى، ومنه يخرج الجنين. وعنق المرارة فيه يدخل المرار الذي يرد المرارة، وفيه^٥ يخرج منها. والمري فيه ينحدر الطعام والشراب الذي يرد المعدة، وفيه يصعدان^٦ إذا خرجا بالقيء. والعروق غير الضوارب فيها تجرى الأخلاط إلى جميع البدن، وفيها ترجع إلى المعدة والأمعاء إذا شُرب الدواء المسهل. والأمعاء^٧ فيها ينحدر الثفل بالطبع، وفيها يصعد إلى المعدة في العلة التي يقال لها إيلاوس، وهي العلة التي يقذف صاحبها ثقله من فمه. وكذلك الأمر في سائر الأعضاء كلها مثل^٨ المنخرين والرئة^٩ والعروق الضوارب. إذا احتاجت المعدة إلى غذاء فإنها تجتذبه أولاً من الكبد، لأن الغذاء الذي في الكبد أسهل عليها أمراً وأقرب وأمكن لها من الغذاء الذي من خارج. إلا أن^{١٠} الكبد إن كانت غنية^{١١} غزيرة الغذاء أعطت المعدة حاجتها من الدم الجيد، وإن كانت معوزة قليلة الدم أعطتها فضول الدم، وهي المُرّة والبلغم ومائية الدم. ومن أجل ذلك تكثر^{١٢} المُرّة في المعدة، على أنها إنما تنحدر من الكبد إلى الأمعاء. ونجد البلغم في المعدة وفي الأمعاء كثيراً، على أنه إنما يتولد في الكبد، لأنه إنما هو فضل الانهضام الثاني، لا فضل الانهضام الأول. ثم إنَّها بعد ذلك إن لم تجد في الكبد حاجتها، طلبت ٢٠ واجتذبت من خارج، لا سيّما والكبد يجتذب منها ويطلب عندها الغذاء.^{١٤}

١ ب: كل واحد من الأعضاء
٢ يدفع إلى العضو الذي هو
أضعف منه إلى الناحية إلى
المادة.
٣ أ: أن.
٤ ب: كل واحد من الأعضاء
٥ ب: نفسه.
٦ أ - و.
٧ ب: وفيه يرجعان مصعدين.
٨ ب - والأمعاء.
٩ ب: من.
١٠ ب: الزيد.
١١ أ: لأن.
١٢ أ: عنه.
١٣ أ: بكثرة.
١٤ ب: غذاء.

Organlar iki sınıf olup bunlardan bazılarının içerisinde boşluk vardır, bazılarında ise boşluk yoktur. İçerisinde boşluk olmayan organlara gelecek olursak bunlar, kendileri ile beslendiği gıdalardan sadece ihtiyaç duydukları miktarı çekerler. İçerisinde boşluk olan organlar ise -gıdanın, organın cisminin bütünüyle buluşuncaya kadar içerisinde bulunan boşluğu doldurmak için- kendileri ile beslendikleri gıdalardan ihtiyaç duydukları miktardan fazlasını çekerler. Bunun örneği, damarlar ve midedir. Bu organlar, gıdalardan ihtiyaç duydukları miktarın fazlasını çekmek için tabii olarak boş kılınmıştır. Bu organlar ihtiyaç duydukları şeyi alana kadar söz konusu gıdayı tuttuklarında bu gıdalar, organlara yakın olmasından ve onlara temas etmesinden dolayı değişir ve dönüşür. Bundan kalan fazlalıklar, diğer organlara gıda olur.

Gıdaların sindirilme aşamaları üçtür: Birincisi artma, ikincisi bağlanma, üçüncüsü de benzemedir. Tedbirden dolayı sindirim anında işleyen ve vaki olan aşamalar üç tanedir. Birinci aşama şudur: Gıda midede hazmedildiğinde mide, onun özünün en iyisini ve en incisini alır. Bu öz midenin tabakalarını arttırır. İkinci aşama şudur: Gıda mideden bağırsaklara girdiği zaman, karaciğer ve bağırsaklar arasında örülmüş olan damarlar vasıtasıyla bağırsaklardan karaciğere nüfuz ettiğinde, söz konusu gıdadan alınan besin ile bağırsaklarda ve karaciğerde artma meydana gelir. Daha önce midenin tabakalarında artmış olan gıda, karaciğer ve bağırsaklarla birleşir. Üçüncü aşama şudur: Gıda söz konusu anda dönüştüğünde, karaciğerde kanın tabiatına büründüğünde ve tüm bedene nüfuz ettiğinde alınan şey, o vakitte bedenin tümünde artma meydana getirir. Bundan sonra karaciğer ve bağırsakların gıdadan aldığı miktar, bu organlarla bağlanır. Daha önce midenin tabakalarına bağlanan gıda midenin tabiatına benzer.

Karaciğere iki gıda ulaşır: Birincisi midede o anda hazmedilen ve karaciğerden mideye gelen damarlar vasıtasıyla çekilen gıdadır. Bu gıdanın karaciğerdeki mertebesi, insanın yemekten önce bir şeyler atıştırması gibidir. Karaciğerin almış olduğu bu gıdanın miktarı, tıpkı yemekten önce yenilen yemeğin miktarı gibi azdır. Söz konusu gıdanın miktarının az olmasının nedeni,

الأعضاء صنفان، فمنها ما هو مجوّف، ومنها ما لا تجويف له. فأما الأعضاء التي لا تجويف لها، إنّما تجتذب إليها من الغذاء مقدار ما تحتاج إليه أن تغتذي به فقط. وأما الأعضاء المجوّفة، فإنّها تجتذب^١ من الغذاء أكثر ممّا تحتاج أن^٢ تغتذي به، لتملاً به التجويف الذي فيها حتى يلقي الغذاء أجزاءها كلها، بمنزلة المعدة والعروق. فإنّ هذه جعلت بالطبع مجوّفة لتجذب من الغذاء أكثر من مقدار حاجتها، فاذا أمسكت ذلك إلى أن تأخذ منه حاجاتها، استحال وتغيّر بقربه^٣ منها ومماسته إياها، وصار ما يفضل منها غذاءً لسائر الأعضاء.

أجزاء الاغتذاء ثلاثة، أحدها الزيادة، والثاني الاتصال، والثالث التشبيه. وأجزاء الوقت الذي يجرى فيه أمر الغذاء على ما يجرى عليه من التدبير ثلاثة أصناف.^٤ أحدها وهو الأول الوقت الذي إذا انهضم فيه الغذاء في المعدة حظيت المعدة من عصارة الغذاء بأجود^٥ ما فيها وأطفه، وصار ذلك زيادة في طبقاتها. والثاني الوقت الذي انحدر فيه الغذاء من المعدة إلى الأمعاء ونفذ^٦ منها إلى الكبد في جداول العروق المنتسجة بين الأمعاء وبين الكبد،^٧ صار ما تحظى به الأمعاء والكبد من ذلك الغذاء زيادةً فيها، واتصل ما كان قد زاد قبل ذلك من^٨ الغذاء على طبقات المعدة به. والثالث الوقت الذي إذا^٩ استحال الغذاء وتغير فيصير^{١٠} في الكبد إلى طبيعة الدم، ونفذ^{١١} منها إلى جميع البدن، فصار ما يحظى به البدن كله منه في ذلك الوقت زيادةً فيه، واتصل ما كانت الكبد والأمعاء حظيت به منه،^{١٢} ويشبه الغذاء الذي كان اتصل بطبقات المعدة بطبيعتها.

يصل إلى الكبد غذاءان، أحدهما من المعدة في الوقت الذي ينهضم فيه من الطعام ويجتذبه منها بعروق تأتي المعدة من الكبد. وموقع^{١٣} هذا الغذاء من الكبد موقع الشيء الذي يتناوله الإنسان ممّا يتغذى به قبل وقت طعامه.^{١٤} وهو يسير المقدار، كما أنّ الشيء الذي يؤكل قبل وقت الطعام يكون يسيراً. وإنّما قلّ مقدار هذا^{١٥} الغذاء لأنّ

١ أ: مجتذب.	٧ أ ج: المعدة.	١٣ أ ج: وبموضع.
٢ ب: تحتاج أن.	٨ أ ج - من.	١٤ أ ج: قبل وقت الطعام اعنى وقت طعامه.
٣ ب: لونه.	٩ أ ج - إذا.	١٥ أ ج: هذه.
٤ ب - أصناف.	١٠ ب - فيصير.	
٥ أ ج: أجود.	١١ ب - و.	
٦ ب: وتعد.	١٢ ب + متصلة بها.	

karaciğerden mideye gelen damarların küçük olmasıdır. Karaciğere ulaşan ikinci gıda, bağırsaklardan gelen gıdadır. Bu gıda, midede hazmedildikten sonra bağırsaklara iner ve oradan da bağırsaklar ve karaciğer arasında örülmüş olan damarlar vasıtasıyla karaciğere nüfuz eder. Bu gıdanın karaciğer için makamı, öğle ve akşam yemeği anında bir insanın tükettiği gıda mertebesindedir. Söz konusu gıdanın miktarı, bir insanın öğle ve akşam yemeklerinde aldığı gıda miktarındadır. Bu gıdanın miktarının çok olması, karaciğerden bağırsaklara gelen damarların büyük olmasındandır.

Karaciğerden bedenın tümüne iki gıda ulaşır: Birincisi miktarı az olan gıdadır. Bunun ulaşması, gıdanın karaciğerde hazmedilmesi anında olur. Bu da bir insanın günün erken vaktinde yemekten önce yediği miktara benzer. Diğeri, miktarı yeterli olan gıdadır. Bunun bedene ulaşması, gıdanın karaciğerde sindirilip tamamlanınca kendi ihtiyacını aldıktan sonraki vakitte olur.

Kalpte iki boşluk vardır. Birincisi kalbin sağında bulunur ve bunda iki tane çıkış vardır. İkincisi kalbin solunda bulunur ve aynı şekilde bunda da iki tane çıkış vardır. Sağ tarafta bulunan iki çıkışa gelecek olursak bunlardan biri, toplardamarın (el-ırku'l-ecvef) kalbe girdiği çıkıştır. Karaciğerden kalbe gelen bu kan, söz konusu boşluğa akar. Bu çıkışın ucunda, dışarıdan içeriye doğru kapağın (muskıf) kendisi ile oluştuğu üç tane zar vardır. Bu zarlar, toplardamarla gelen kanın kalbe girmesi için açılır ve kan kalbe ulaştıktan sonra, kalp kasıldığında bu kanın tekrar çıkmaması için kapanır. Sağdaki çıkışlardan diğeri ise yapısı atar bir damar yapısında olan atar olmayan bir damarın çıktığı yerdir. Bu damar, akciğere gelip onu besleyen damardır. Bu çıkışın ucunda, içeriden dışarıya doğru kapağın (muskıf) kendisi ile oluştuğu üç tane zar vardır. Bu çıkıştaki zarlar, kan dışarı çıkarken açılır ve çıktıktan sonra kapanır; böylece akciğer kasıldığında kanın geri gelmesini engeller.¹

1 Benzer değerlendirmeler için bk. İbn Rüşd, *el-Külliyyât-ı fi't-tıbb*, Thk. Ahmet Ferid el-Mezidi, Dâru'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut, s. 53.

العروق التي تأتي المعدة من الكبد يسيرة. والغذاء الآخر يأتي الكبد من الأمعاء، بعدما ينهضم الطعام في المعدة وينحدر إلى الأمعاء وينفذ^١ منها إلى الكبد في العروق المنتسجة بينها وبين الكبد. ومقام هذا الغذاء من^٢ الكبد مقام الطعام الذي يستوفيه الإنسان في وقت الغداء والعشاء،^٣ ومقداره كثير كمقدار الغداء أو العشاء.^٤ وإنما كثر مقداره لأن العروق التي تأتي الأمعاء من الكبد كثيرة.

ويصل إلى جميع البدن من الكبد غذاءان. أحدهما يسير المقدار، ووصوله في الوقت الذي ينهضم فيه الغذاء في الكبد، وهو شبيه^٥ بما يتناوله الإنسان بالغداة قبل وقت الطعام. والآخر مقداره يُكتفى به، ووصوله في الوقت الذي يكون الغذاء قد انهضم في الكبد وفرغ واخذت^٦ الكبد منه حاجتها.

في القلب تجوفان،^٧ أحدهما في الجانب الأيمن وفيه منفذان، والآخر في الجانب الأيسر وفيه أيضًا منفذان. فأما المنفذان اللذان في الجانب الأيمن، فأحدهما هو الذي يدخل منه^٨ العرق الأجوف، وينصب^٩ الدم الذي يأتي به^٩ من الكبد في هذا التجويف. وعلى فوهة هذا المنفذ ثلاثة أغشية يتصل بها^{١٠} مسقفها من خارج إلى داخل، كيما ينفتح بدخول الدم الذي يأتي في ذلك العرق ويدخل إلى القلب، وينطبق^{١١} بعد وصول الدم إلى^{١٢} القلب، فيمنع بذلك من خروجه عنه إذا انقبض القلب. والآخر هو الذي يخرج منه العرق الذي ليس بضارب وخلقته خلقة^{١٣} عرق ضارب، وهو العرق الذي يأتي الرئة فيغذوها.^{١٤} وعلى فوهة هذا المنفذ ثلاثة أغشية يتصل بها مسقفها^{١٥} من داخل إلى خارج، كيما ينفتح بخروج ما يخرج من هذه الفوهة، وينطبق بعد نفوذه منها، فيمنع^{١٦} بذلك من دخوله إذا رجع الدم عند انقباض^{١٧} الرئة

١ ب: وينفذ فيها.	٧ ب: تجوفان منفذان.	١٣ أ - خلقة.
٢ ب - من.	٨ أ ج: فيه.	١٤ ب: ليغذوها.
٣ أ ج: والغشاء.	٩ أ ج: فيه.	١٥ ب: به مستقيماً.
٤ أ ج: والغشاء.	١٠ ب: به.	١٦ ب: فيمتنع.
٥ أ: سبيه.	١١ ب: وينطبق عليه.	١٧ أ ج: انقباضه.
٦ ب: وأحدث.	١٢ ب: من.	

Kalbin sol tarafında yer alan iki çıkışa gelecek olursak bunlardan birincisi yapısı atardamar olmayan atardamarın çıkışıdır. Bu çıkış, havanın akciğerden kalbe nüfuz ettiği, kalpten de kanın akciğere nüfuz ettiği çıkışıdır. Bu çıkış üzerinde, kapağı (muskıf) dışarıdan içeriye doğru olan iki zar vardır. Bu kapak, hava akciğerden kalbe girdiği zaman açılır. Burada üç değil de sadece iki zar olmasının sebebi, kalp kasıldığında akciğerin beslenmesi için bu çıkıştan ince kanın girmesini mümkün kılmaktır. Kalbin sol tarafında bulunan diğer çıkış, *aort* olarak isimlendirilen büyük atardamarın çıkışıdır. Ki bu damar, bedende bulunan tüm atardamarların aslıdır. Bunun ucunda kapağı (muskıf) içeriden dışarıya doğru olan üç zar vardır. Bu kapak, kalpteki kanın ve canın çıkmasıyla açılır ve bunların tekrar geri gelmesini engeller.

Çekme üç şekilde olur: Birincisi boşluğun gereği ve boşalan şeyin takip edilmesi ile olur. Bunun örneği, bir kişinin içinde su bulunan bir kabın içine boru sokup orada bulunan havayı ağızıyla çektiğinde, böylece borudaki havanın boşalıp havanın boşalmasından dolayı boruya su girmesi durumunda ortaya çıkan şeydir. İkincisi kandil ateşinin yağı çekmesi gibi sıcaklık ile olur. Üçüncüsü mıknatısın demiri çekmesi durumunda olduğu gibi tabii çekme kuvvesi ile olur.

Boşluğun gereği olarak ortaya çıkan çekme, önce ince olan şeyi, sonrasında ise yoğun olan şeyi çeker. Tabii kuvve ile olan çekmenin, yoğun olan şeyi, ince olan bir şeyden önce çekmesi mümkündür. Bunun örneği cinsaçının, sarı safradan önce kara safrayı çekmesidir. Yine boşluğun gereği dolayısıyla olan çekme uzaktan çeker ve tabii kuvve ile olan çekme de sadece yakından çeker.

Atardamarlar ve kalp, boşluklarını doldurmak için, yayıldığında ve genişlediğinde boşluğun gereği dolayısıyla kendilerine bir şey çekerler. Atardamarlar ve kalp, beslenmek için kendi cevherinin ihtiyaç duyduğu bir şeyi tabii kuvve ile kendilerine çekerler. Atardamarlar yayıldığında, kendisinde bulunan her tabakanın ihtiyaç duyduğu şeyi, boşluğun gereği dolayısıyla çekerler. Deriye yakın olan atardamarlar, dışarıdan havayı çeker; kalbe yakın olan atardamarlar, canı (ruh)

وأما المنفذان اللذان من^١ الجانب الأيسر، فأحدهما فوهة العرق الضارب الذي خلقته خلقة عرق غير ضارب، وهو الذي ينفذ فيه من الرئة إلى القلب الهواء، ومن القلب إلى الرئة الدم. وعلى هذه الفوهة غشاءان مسقفهما^٢ من خارج إلى داخل، يفتح عند دخول الهواء من الرئة إلى القلب. وصارت هذه اثنتين وليست ثلاثة، كيما إذا انقبض القلب أيضاً أمكنت أن يدخل من هذه الفوهة إلى الرئة دم لطيف ليغذي به. والآخر فوهة العرق الضارب العظيم المسمى أورطي، الذي هو أصل جميع العروق الضوارب التي في البدن. وعلى هذه الفوهة ثلاثة أغشية مسقفها من داخل إلى خارج، كيما يفتح بخروج ما يخرج من القلب من الدم والروح، ولا يدعه أن يدخل بعد ذلك.

الاجتذاب يكون على ثلاثة وجوه،^٣ أحدها باضطراب الخلاء، واتباع استفراغ ما يستفرغ،^٤ بمنزلة ما يعرض إذا أدخل إنسان^٥ أنبوباً في إناء فيه ماء، وامتص بفيه الهواء الذي في ذلك الأنبوب^٦ في الإناء، فيستفرغ بذلك الهواء الذي في الأنبوب، ويدخل الماء في الأنبوب بسبب استفراغ الهواء منه. والآخر بالحرارة، بمنزلة ما يجذب السراج الزيت. والثالث بالقوة الجاذبة الطبيعية، بمنزلة ما يجذب حجر^٧ المغنيطس الحديد.

ما كان من الجذب باضطراب الخلاء، فهو يجتذب أولاً الشيء اللطيف، ثم بعده^٨ الشيء الغليظ. وما كان منه بالقوة الطبيعية، فقد يمكن أن يجتذب الشيء الغليظ قبل^٩ الشيء اللطيف، بمنزلة ما يجتذب الأفتيمون المُرّة السوداء قبل المُرّة الصفراء. وما كان أيضاً من الجذب باضطراب الخلاء، فهو يجتذب من بعد، وما كان منه بالقوة فهو يجتذب من القرب فقط.

العروق الضوارب والقلب تجتذب إليها باضطراب الخلاء ما^{١٠} تملأ به تجويفاتها إذا انبسطت واتسعت، وتجتذب بالقوة الطبيعية ما يحتاج إليه جوهرها^{١١} ليغذي به. والعروق الضوارب تجتذب باضطراب الخلاء إذا انبسطت ما يحتاج إليه كل طبقة منها. فما كان منها^{١٢} نحو الجلد فهو يجتذب الهواء من خارج، وما كان نحو القلب فهو يجتذب الروح

١ ب: في. ٢ أ ج: مسقفها. ٣ ب: أوجه. ٤ أ ج: استفراغ. ٥ ب: إذا دخل إنسان إنساناً. ٦ أ ج - الأنبوب. ٧ ب ج: الحجر. ٨ ب: من بعد ذلك. ٩ أ ج: بل. ١٠ أ ج: بما. ١١ ب: جرمها. ١٢ ب: منه.

ve ince kanı çeker. İkisi arasında bir konumda olan atardamarlar, kendilerine nüfuz eden atar olmayan damarların içindeki en ince kanı çeker.

Atar olmayan damarların, atardamarlara nüfuz ettiği kanıtı şudur: Atardamar kesildiğinde, atar olmayan damarlardaki kanın hepsi boşalır.

5 Bedende bulunan ince/latif şeyler, şu üç şeyden biridir: Ya candır/ ruhtur. Bu, letafetin en üst sınırıdır. Ya rutubetli bir buhardır. Bu, ruh ile latif kan arasında orta bir şeydir. Ya da latif bir kandır. Bu da hepsinin içinde en az latif olanıdır. Durum açıkladığımız şekilde olup mide ve bağırsaklarda bulunan gıda yoğun bir şey olduğunda, atardamarlar o
10 şeyi ya az çeker veya hiç çekmez.

Kalpde, sağ boşluktan başlayan bir boşluk vardır. Bu boşluk, gözden kayboluncaya kadar kademeli bir şekilde daralmaya devam eder. Aristoteles bu boşluk hakkında “Bu boşluk, kalbin üçüncü boşluğudur”
15 demiştir. Galen ise “Bu boşluk, üçüncü boşluk değildir. Aksine bu boşluk, kalbin sağında ve solunda bulunan iki boşluk arasında bir yoldur” demiştir. Bu durum, bizatihî kalbin yapısından ve bünyesinden hareketle doğrulanır ve ispatlanır. Şöyle ki kalbin boşluklarından sağ boşluğa toplardamardan (el-ırku'l-ecvef) gelip boşluğa akan kan, akciğere giden yapısı atar olup ancak kendisi atar olmayan damara akan kandan
20 daha fazladır. Dolayısıyla bu duruma kıyasla kanın tamamının, aralarında yer alan bu yol ile sağ boşluktan, sol boşluğa nüfuz ettiği ortaya çıkmaktadır.

Tabiat bakımından muhtelif olan organlardan bazılarının tabiatı, kanın tabiatına yakındır. Kanın kendilerini beslemesi için bu
25 tür organların, az miktarda değişime ihtiyacı vardır. Bunun örneği, et ve kastır. Durumu bu şekilde olan organlar, hisle idrak edilen bir boşluğa ihtiyaç duymazlar. Tabiat bakımından muhtelif olan organlardan bazılarının tabiatı, kanın tabiatına uzaktır.

والدم اللطيف. وما كان منها بين ذلك، فهو يجتذب من العروق غير الضوارب النافذة إليها لطيف^١ ما فيها.

والدليل على أن العروق غير الضوارب فيها منافذ إلى العروق الضوارب، أن^٢ العروق الضوارب إذا انقطعت، استفرغ منها جميع ما في العروق غير الضوارب^٣ من الدم. الشيء اللطيف في البدن أحد ثلاثة أشياء. إما روح، وهذا في غاية اللطافة. وإما بخار رطب، وهذا وسط فيما بين الروح والدم اللطيف. وإما دم^٤ لطيف، وهذا أقل لطافة من الجميع. وإذا كان الأمر^٥ على ما وصفنا، وكان الذي في المعدة والأمعاء من الغذاء إنما هو شيء غليظ، فالعروق الضوارب إما أن تكون تجتذب منها شيئاً يسيراً، وإما أن تكون لا تجذب منها شيئاً أصلاً.

١٠ في القلب تجويف يبتدئ من التجويف الأيمن، ثم لا يزال يضيق أولاً فأولاً حتى تفوت البصر معرفته. وقد قال أرسطوطاليس في هذا التجويف: إنه تجويف ثالث للقلب. وقال جالينوس: إنه ليس تجويفاً ثالثاً، لكنه طريق^٦ فيما بين التجويف الأيمن والأيسر. ويؤكد^٧ ذلك ويصحّحه من نفس الخلقة والصنعة. ومن ذلك^٨ أن الدم الذي يدخل في^٩ التجويف الأيمن من تجويفي القلب من العرق الأجوف أكثر من الدم^{١٠} الذي يجري^{١١} من هذا التجويف في العرق الذي ليس بضارب وخلقته خلقة عرق ضارب إلى الرئة. فيقيس بهذا أن سائر الدم ينفذ من هذا التجويف الأيمن إلى التجويف الأيسر في هذا^{١٢} الطريق الذي بينهما.

٢٠ الأعضاء مختلفة الطباع، فمنها ما طبيعته قريبة من طبيعة الدم، وإنما يحتاج الدم فيها إلى يسير من التغيير حتى يغذوها، بمنزلة اللحم والعضل. وما كان من الأعضاء كذلك فلم يحتاج أن يكون له تجويف يدركه الحسّ. ومنها ما طبيعته بعيدة عن^{١٣} طبيعة الدم،

١١ ب: يخرج.
١٢ ب: ذلك.
١٣ أ: من.

٦ أ: بطريق.
٧ أ: يولد.
٨ أ - ج: ذلك.
٩ ب - في.
١٠ أ - الدم.

١ ب: لها أطف.
٢ أ: إذ.
٣ ب: للضوارب.
٤ أ: ولما دام.
٥ أ - الأمر.

Kan, bu tür organları beslemek için büyük bir değişime ihtiyaç duyar. Bunun örneği, bazıları büyük bazıları küçük olan kemiklerdir. Kemiklerden küçük olanlar, doğal olarak içerisinde ilik bulunan boşluklarla oluşturulmuştur. Çünkü bu ilik, onları beslemek için zamanla değişip dönüşür. Kemiklerden büyük olanlar, beslenmek için ilik bulunan bir boşlukla oluşturulmuştur.

Şarap, şu dört özellekle desteklendiği zaman hızlı bir şekilde bedene nüfuz eder ve idrarı söker. Birincisi keyfiyetinin benzer ve uygun olması, ikincisi şarabın rutubetli cevherinin latif bir cevher olması, üçüncüsü damarların ve çıkışlarının geniş olması, dördüncüsü, çekme kuvvesinin güçlü olmasıdır.

10 Galen'in *Tabiî Kuvveler Üzerine* adlı kitabının üçüncü makalesinin derlemesi tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak

Allah ona rahmet etsin!

ويحتاج الدم في ذلك^١ إلى تغير كثير حتى يغذيها، بمنزلة العظام التي منها كبار ومنها صغار. فالصغار منها ما يجعل فيها بالطبع تجاويف مملوءة محًا، ليستحيل ذلك المخ ويتغير على طول المدة ويغذوها. والكبار جعل فيها تجويف مملوء محًا لتغذي به.

الشراب ينفذ سريعاً ويدرّ البول إذا أعين بأربع خصال. أحدها أن^٢ تكون كفيته
 ٥ مشاكلة موافقة، والأخرى أن يكون جوهره الرطب جوهرًا لطيفًا، والثالثة أن تكون
 العروق واسعة وفوهاتها واسعة^٣، والرابعة أن تكون القوة الجاذبة قوية.

تمت جوامع الاسكندرانيين لكتاب جالينوس في القوى الطبيعية

ترجمة حنين بن اسحاق

رحمه الله^٤

١ أ ج - ويحتاج الدم في ذلك.

٢ ب - أن.

٣ ب - وفوهاتها واسعة.

٤ ب: تمت جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في القوى الطبيعية، ترجمة حنين بن إسحاق، والحمد لله رب العالمين حمداً كثيراً طيباً مباركاً، ج: تمت جوامع الاسكندرانيين لكتاب جالينوس في القوى الطبيعية. ترجمة حنين بن اسحاق رحمه الله. والحمد لله كثيراً.

VII. GALEN'İN “MİZAÇ ÜZERİNE” ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

**Galen'in *Mizaç Üzerine* Adlı Kitabının
Birinci Makalesine Derleme**

Tercüme: Huneyn b. İshak

Mizacın cinsi iki tanedir. Şöyle ki mizacın biri mutedil, diğeri ise gayri mutedildir. Mizacın türleri¹ ise çoktur. Şöyle ki mutedil mizaç, ya kendisinde bulunan unsurların cüzlerinin denk ve eşit olmasıdır. Bunun örneği, mutedil mizaçlı insandır. Ya da mizacın mutedil olması, ihtiyaca ve menfaate göredir. Bunun örneği, diğer türlerin her birinin mizacıdır.

Gayri mutedil mizaçlardan bazısı müfret ve basit; bazısı ise mürekkeptir. Müfret ve basit olan ya sıcak ya soğuk ya kuru ya da rutubetlidir. Mürekkep olan ya sıcak-kuru ya sıcak-rutubetli ya soğuk-kuru ya da soğuk-rutubetlidir.

Unsurların miktarları, cisimlerin mizaçlarında eşit seviyede değildir. Aksine unsurların miktarları, mutedil mizaçlı insanın mizacında olduğu gibi bazı cisimlerde denktir. Çünkü bu mizaçtaki söz konusu unsurlar yani sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk denktir ve eşit seviyededir.

Bazı cisimlerde unsurlar denk değildir. Bu cisimlerde söz konusu unsurların cüzleri, eşit seviyede olmaz. Bu durum [a] ya arazî şekilde olur. Bunun örneği, bir bedende baskın olan şeyin hararet ve başka bir bedende baskın olan şeyin soğukluk olmasıdır. Bu durum, [b] ya kendisine ihtiyaç duyulan ve fayda elde edilen şeye göre tabii mecrada olur. Bunun örneği, türlerin ve organların her birinde mevcut olan mutedil mizaçtaki durumdur. Buna şöyle örnek verilebilir: Tüm hayvan türleri içerisinde

1 İbn Sinâ, *el-Kanûn Fi't-Tib*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 7-17.

جوامع كتاب جالينوس في المزاج

بسم الله الرحمن الرحيم

جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في المزاج

إخراج حنين بن إسحاق^١

٥ أجناس المزاج جنسان، وذلك أنّ منه معتدل، ومنه غير معتدل.^٢ وأنواعه كثيرة، وذلك^٣ أنّ المزاج المعتدل، إما أنّ تكون فيه من العناصر أجزاء متساوية متكافئة، بمنزلة مزاج الإنسان المعتدل المزاج، وإما أنّ يكون اعتداله إنّما هو بحسب الحاجة والمنفعة، بمنزلة مزاج^٤ كل واحد من سائر الأنواع الأخر.

١٠ والمزاج الغير المعتدل، منه مفرد بسيط، ومنه مركب. والبسيط المفرد، إما أنّ يكون حارًا، وإما أنّ يكون باردًا، وإما يابسًا، وإما رطبًا. والمركب إما أنّ يكون حارًا يابسًا، وإما حارًا رطبًا، وإما باردًا يابسًا، وإما باردًا رطبًا.

مقادير العناصر ليست بمتساوية^٥ في مزاجات الأجسام، بل هي في بعضها متكافئة، بمنزلة ما هي عليه في مزاج^٦ الإنسان المعتدل المزاج. فإنّ هذا المزاج^٧ العناصر فيه متكافئة متساوية، أعني الحارّ، والبارد، والرطب، واليابس.

١٥ وفي بعضها غير متكافئة، وأجزاء العناصر في هذه الأجسام تكون غير متساوية، إما بطريق العرض، بمنزلة ما يكون بدن^٨ الغالب عليه الحرارة، وآخر الغالب عليه البرودة. وإما على المجرى الطبيعي، وبحسب ما يُحتاج إليه ويُنتفع به، بمنزلة ما يكون ذلك في المزاج المعتدل في كل واحد من الأنواع وكل واحد من الأعضاء. مثال ذلك، أنّ في أنواع الحيوان

١: بسم الله الرحمن الرحيم، ما شاء الله كان. مبدأ جوامع المقالة الأولى من كتاب المزاج، نقل حنين بن إسحاق، رحمه الله، ج: بسم الله الرحمن الرحيم، ربّ يسرّ ولا تعسرّ وتممّ بالخير، ما شاء الله كان. مبدأ جوامع المقالة الأولى من كتاب المزاج، نقل حنين بن إسحاق، رحمه الله.

٢: ب: فمنها معتدل ومنها غير معتدل.

٣: ب: وذلك.

٤: ب: بحسب الحاجة والمنفعة إلى اعتدال.

٥: ب ج - أنّ يكون.

٦: ب: متساوية.

٧: ب - مزاج.

٨: ب: فإنّ هذه.

٩: ب - بدن.

5 aslanın mizacı, çabuk kızması, daha fazla saldırgan olması ve kalbinin daha cesaretli olması için çok hararetili kılınmıştır. Tavşanın mizacı, daha fazla korkması ve daha hızlı kaçması için [diğerlerinden] daha soğuk kılınmıştır. Bedenin organlarından kalp, hayatın ve tabiî ısının kaynağı ve madeni
5 olması bakımından daha hararetili; kara ciğer, gıdanın kaynağı olması bakımından daha rutubetli; kemikler, kendisiyle organlar daha sağlam ve daha sebatlı kılındığı için daha kuru; beyin düşüncenin daha sabit olması için daha soğuk kılınmıştır.

10 Mizaçlar kaçınılmaz olarak ya mutedildir ya da itidalden çıkmıştır. Mutedil mizaçlardan bazısı, eşit cüzlerden mürekkeptir. Mutedil mizaçlardan bazısı ise ihtiyaca göredir. Mutedillikten kayan mizaca gelecek olursak bunun bazısının mutedil durumdan kayması, zıt keyfiyetlerin iki türünün birinde olur. Bazısının mutedil durumdan kayması, her iki türde olur.

15 Zıt keyfiyetlerin ikisinde birden olan mutedillikten kayan mizacın mutedillikten kayması ya fail keyfiyetler türünden ya da münfail keyfiyetler türünden olur. Fail keyfiyetler türünden olan kayma ya hararete doğru olur. Bu, sıcak mizaç olarak isimlendirilir. Kayma ya da soğukluğa doğru olur. Bu, soğuk mizaç olarak isimlendirilir. Münfail keyfiyetler türünden kayma ya kuruluğa doğru olur. Bu, kuru mizaç olarak isimlendirilir. Ya da kayma,
20 rutubete doğru olur. Bu, rutubetli mizaç olarak isimlendirilir.

Zıt keyfiyetlerin iki türünün birinde olan kaymaya gelecek olursak bu ya hararete ve kuruluğa ya hararete ve rutubete ya soğukluğa ve kuruluğa ya da soğukluğa ve rutubete doğru olur.

25 Mutedil mizaçlı insan konusunda, onun tüm organlarındaki kuruluk, rutubet, soğukluk ve sıcaklığın miktarına bakarsak bunu, mutedil mizaçlı olarak isimlendiririz. İnsanın kendisi ile hayat bulduğu organlara yani kalp ve karaciğere bakarsak insanın, sıcak-rutubetli olduğunu söyleriz. Çünkü hayat bulduğu organlar dolayısıyla canlıların her birinin mizacı, sıcak-rutubetli olur. Zira canlının cevheri hareket içindir. Unsurlarda bulunan
30 keyfiyetler arasında en çok hareket ettiren hararet; bunlar arasında en çok hareket eden rutubettir. Keyfiyetler içinde en çok sakin ve hareketsiz olan soğukluktur. Keyfiyetler arasında hareketi en zor ve durması en kolay olan keyfiyet kuruluktur.

جُعِلَ مزاج الأسد أكثر حرارة، ليكون أسرع غضبًا، وأشدَّ بطشًا، وأشجع قلبًا.^١ وجُعِلَ مزاج الأرنب أبرد، ليكون أشدَّ خوفًا، وأكثر هربًا. وفي أعضاء البدن جُعِلَ القلب أحرَّ،^٢ ليكون معدنًا وينبوعًا للحرارة الغريزية^٣ وللحياة. والكبد أُرطب، ليكون معدنًا للغذاء. والعظم أيبس، لتكون به الأعضاء أشدَّ تمكَّنًا، وأجود ثباتًا. والدماغ أبرد، ليكون الفكر أجود ثباتًا. ليس^٤ يخلو كل مزاج من أن يكون إما معتدلًا، وإما زائلًا عن الاعتدال. والمزاج المعتدل منه ما هو مرگب من أجزاء متساوية، ومنه ما هو بحسب الحاجة. وأما المزاج الزائل عن الاعتدال، فمنه ما زواله^٥ في نوع واحد من نوعي الكيفيات المتضادة، ومنه ما زواله^٦ في النوعين جميعًا.

والمزاج الزائل عن الاعتدال في نوع واحد من نوعي الكيفيات المتضادة، إما أن يكون زواله^٧ في نوع الكيفيات الفاعلة، وإما أن يكون زواله^٨ في نوع الكيفيات المنفعلة. والزائل في نوع الكيفيات الفاعلة، إما أن يكون زواله^٩ إلى الحرارة، فيسمَّى مزاجًا حارًّا، وإما إلى البرودة، فيسمَّى مزاجًا باردًا. والزائل في نوع الكيفيات المنفعلة، إما أن يكون زواله^{١٠} إلى اليبس، فيسمَّى مزاجًا يابسًا، وإما إلى الرطوبة، فيسمَّى مزاجًا رطبًا.

وأما المزاج الزائل عن الاعتدال في نوعي الكيفيتين كليهما، فزواله^{١١} يكون، إما إلى الحرارة واليبس، وإما إلى الحرارة والرطوبة، وإما إلى البرودة واليبوسة، وإما إلى البرودة والرطوبة.

الإنسان المعتدل المزاج، إن نحن نظرنا في مقدار ما في جميع أعضائه من الحارِّ والبارد والرطب واليابس، سمَّيناه معتدل المزاج. وإن نحن نظرنا في أعضائه التي بها يحيى، أعني القلب والكبد، قلنا: إنَّه حارٌّ رطب. وذلك لأنَّ كل واحد من الحيوان مزاجه، من قبل أعضائه التي بها تكون حياته، مزاج حارٌّ رطب. لأنَّ جوهر الحيوان إمَّا هو بالحركة،^{١٢} والكيفيات التي في العناصر أكثرها تحريكًا هي الحرارة، وأكثرها^{١٣} تحركًا هي الرطوبة، وأكثرها فعلًا للسكون والقرار هي البرودة، وأعسرها حركةً وأسهلها ووقوفًا هي اليبوسة.

١ ب: أسرع غضبًا وأشجع وأسرع ٥ ب: زولانه.
 بطشًا. ٦ ب: زولانه.
 ٢ ب: أشدَّ حرًّا. ٧ ب: زولانه.
 ٣ ب - وينبوعًا للحرارة الغريزية. ٨ ب - زواله.
 ٤ أ ج: وليس. ٩ ب: زولانه.
 ١٠ ب: زولانه.
 ١١ ب: فزولانه.
 ١٢ أ ج: للحركة.
 ١٣ أ ج: وأسهلها.

Bir şeye ya ateş ve su gibi üst sınır bakımından ya hayvan ve bitki gibi daha galip olmak bakımından ya da mukayese yoluyla üç yönden sıcak ve soğuk denir.

Mizaç konusunda insanların kabul ettiği görüşler üçtür. Birincisi mizaçların tümünün dört tane olduğunu iddia edenlerin görüşüdür. Söz konusu mizaçlar, mürekkep mizaçlardır yani sıcak-rutubetli, sıcak-kuru, soğuk-rutubetli, soğuk-kurudur. İkincisi mizaçların hepsinin iki tane yani sıcak-kuru ve soğuk-rutubetli olduğunu iddia eden kimselerin görüşüdür. Üçüncüsü mizaçların, dört tanesi müfret, dört tanesi mürekkep ve biri de mutedil olmak üzere dokuz tane olduğunu söyleyen kimselerin görüşüdür. Müfret mizaçlara gelecek olursak bunlar, sıcak, soğuk, rutubetli ve kuru olandır. Mürekkep olanlara gelecek olursak bunlar, sıcak-kuru, sıcak-rutubetli, soğuk-kuru ve soğuk-rutubetli olandır.

Bu üç görüşten birincisi yani mizaçların dört tane olduğunu iddia edenlerin görüşü, yanlıştır ve eksiktir. İkinci görüş yani mizaçların iki tane olduğunu iddia edenlerin görüşü diğerinden daha yanlış ve daha eksiktir. Üçüncü görüş yani mizaçların dokuz tane olduğunu iddia edenlerin görüşüdür ki bu, doğru ve kâmil olan bir görüştür.

Mizaçların dört tane olduğunu iddia edenler, bu konuda ikna edici delili şu açıdan aramaktadırlar. Derler ki: Kendisiyle mizaçların meydana geldiği fail ve münfail keyfiyetler dört tanedir yani sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluktur. Söz konusu dört keyfiyetin eşleştirmeleri altı tanedir. Bu eşleştirmelerden ikisi gerçekleşmez. Bunlar, soğuklukla birlikte sıcaklık, kuruluk ile birlikte rutubettir. Dört eşleştirme ise gerçekleşir yani rutubetle veya kurulukla birlikte hararet, rutubetle veya kurulukla birlikte soğukluk gerçekleşir. Söz konusu eşleştirmenin temsili şu şekildedir:

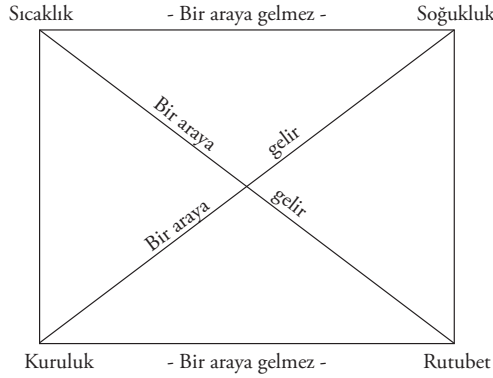
الحارّ والبارد يقال كل واحد منهما على ثلاثة وجوه^١، إما في^٢ الغاية، بمنزلة النار والماء^٣، وإما بالأغلب، بمنزلة الحيوان والنبات، وإما بالمقايسة.

الآراء التي انتحلها الناس في المزاج ثلاثة. أحدها رأي من يزعم أنّ الأمزاج كلها أربعة، وهي الأمزاج المركبة، أعني الحارّ الرطب، والحارّ اليابس، والبارد الرطب، والبارد اليابس. والثاني رأي من يزعم أنّ الأمزاج كلها مزاجان^٤، أعني الحارّ اليابس، والبارد الرطب. والثالث رأي من يقول إنّ الأمزاج تسعة، أربعة مفردة، وأربعة مركبة، وواحد معتدل. أما المفردة، فالحارّ، والبارد، والرطب، واليابس. وأما المركبة، فالحارّ اليابس، والحارّ الرطب، والبارد اليابس، والبارد الرطب.

فالأوّل من هذه الثلاثة الآراء، وهو رأي من يزعم أنّ الأمزاج أربعة، هو كاذب^٥ وهو ناقص. والثاني وهو^٦ رأي من يزعم أنّ الأمزاج اثنان، هو أكذب منه وأنقص. والثالث وهو^٧ رأي من يقول: إنّ الأمزاج تسعة، هو^٨ حق وهو كامل.

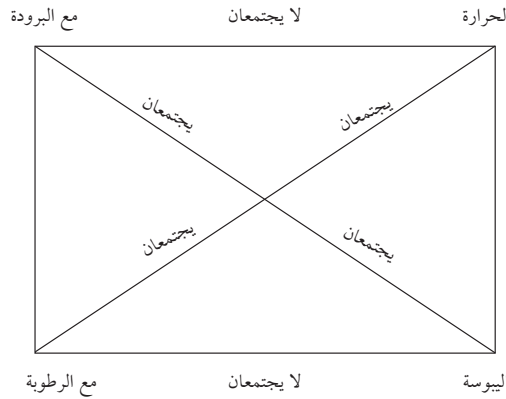
الذين^٩ يزعمون أنّ الأمزاج أربعة، يلتمسون الحجة المُقنعة في ذلك من هذا الوجه: قالوا: إنّ الكيفيات الفاعلة والمنفعله التي بها تكوّن المزاج هي أربعة، أعني الحرارة، والرطوبة، والبرودة، واليبوسة. ومزاوجات هذه الأربع الكيفيات ستة مزاوجات. منها مزاوجتان^{١٠} لا تثبت، وهي الحرارة مع البرودة، والرطوبة مع اليبوسة. وأربع مزاوجات منها ما^{١١} هي التي تثبت، أعني الحرارة مع الرطوبة أو مع اليبوسة، والبرودة مع الرطوبة أو مع اليبوسة. مثال هذه المزاوجات:

- ١ ب: أوجه.
- ٢ أ ج - في.
- ٣ ب - والماء.
- ٤ أ ج: مزاجا.
- ٥ أ ج: كذب.
- ٦ أ ج - وهو.
- ٧ أ ج - وهو.
- ٨ ب: وهو.
- ٩ ب: والذين.
- ١٠ ب - مزاوجتان.
- ١١ ب - ما.

Mizaçların iki tane olduğunu kabul edenler bunun ispatını şu açıdan ararlar. Onlar, hararetin -ki bu fail keyfiyetlerden biridir- kuruluk ile birlikte bulunduğunu; ancak rutubet ile birlikte bulunmadığını iddia ederler. Çünkü hararet, her zaman rutubeti ortadan kaldırır. Yine onlar, soğukluğun -ki bu fail keyfiyetlerden biridir- rutubetle birlikte bulunduğunu iddia ederler. Çünkü soğukluk, rutubeti muhafaza eder. Ancak soğukluk, kuruluk ile birlikte bulunmaz. Şöyle ki soğukluk, her zaman fazla rutubet meydana getirir. Bunun örneği, soğukluğun yaşlılarda yaptığı şeydir.

Mizaçların dört tane olduğunu iddia edenler, mizaçların iki tane olduğunu iddia edenlere cevap verirler ve onların iddialarını şu iki açıdan çürütürler: Birinci açı insaf dışıdır. Diğer açı ise insaflıdır. İnsaf dışı olan açığa gelecek olursak bu bağlamda onlar şunu dile getirirler: Kendisi üzerinde fiilde bulunan her şey faile benzer bir şey olur. Çünkü fiil, mefulün faile benzetilmesidir. Şöyle ki sıcaklığın işi, rutubeti kurutmak değil, soğuk olanı ısıtmaktır. Soğukluğun işi kuru olanı nemlendirmek değil, sıcak olanı soğutmaktır. Çünkü failer ve münfailler birbirine zıt şeylerdir. Zira sıcaklık, rutubetin zıddı ve soğukluk da kuruluğun zıddı değildir. Bunlar zıt olmadığı için bir araya gelirler ve birlikte bulunurlar. Bu, insafsız olmayan bir çelişkidir. Çünkü bu kişilerin ortaya koyduğu öncüller, bazı şartlara ihtiyaç duyar. Bu şartlar şunlardır: “Meful, faile benzer” ve “Failin fiili, kendi tabiatı ile yaptığı evvelî bir fiil olduğunda zıt olan bir şey kendisine zıt olan şeye etki eder.” Eğer fail yaptığı fiili arazî şekilde veya iradî yolla yaparsa, bu doğru değildir. Çünkü soğuk olan şey, engellemesi ve yoğunlaştırması sebebiyle ısıtabilir ve nemlendirebilir. Sıcak olan, çözmesi, yok etmesi ve gevşetmesi sebebiyle kurutabilir ve soğutabilir. Hareket ısıtır ve sükûn soğutur.

والذين قالوا: إنّ الأمزاج مزاجان، التمسوا اثنتين، ذلك من هذا الوجه: زعموا أنّ الحرارة وهي^١ واحدة من الكيفيات الفاعلة تثبت مع اليبوسة ولا تثبت مع الرطوبة، لأنّ الحرارة لا تزال تفني الرطوبة. وأنّ البرودة أيضًا - وهي أيضًا واحدة من الكيفيات الفواعل - تثبت مع الرطوبة، لأنّ البرودة تحفظ الرطوبة، ولا تثبت مع اليبوسة، وذلك أنّ البرودة لا تزال تُؤلّد رطوبة فضل، بمنزلة ما تفعل ذلك في المشايخ.

والذين قالوا: إنّ الأمزاج أربعة، ردّوا على من يقول: إنّ الأمزاج اثنان وفسخوا قولهم من وجهين. أحدهما خارج عن الإنصاف، والآخر على الإنصاف. أما من^٢ الوجه الخارج، فقالوا: إنّ كل مفعول به فهو يصير شبيهاً بالفاعل، لأنّ الفعل^٣ إنّما هو أنّ يتشبه المفعول بالفاعل. فالحرارة شأنه أن يسخّن البارد، لا أن يجفف الرطب، والبارد شأنه أن يبرّد الحارّ، لا أن يربّط اليابس. وذلك لأنّ الفواعل والمنفعلات هي أضداد، وليس الحارّ بضدّ الرطب، ولا البارد ضدّ اليابس. وإذ ليست هذه أضداد، فهي تجتمع وتثبت معًا. وهذه مناقضة على غير إنصاف، وذلك لأنّ هذه المقدمات التي وطأها هؤلاء تحتاج إلى شرائط^٤، وهي أنّ المفعول يتشبه بالفاعل^٥، والصد إنّما يفعل في ضده إذا^٦ كان فعل الفاعل فعلًا أوليًا يفعله^٧ بطبيعته، فأما إن كان إنّما يفعل ما يفعله بطريق العرض أو بالإرادة، فليس هذا حقًا، وذلك أنّ البارد قد يربّط ويسخّن من قبل أنّه يكاثف^٨ ويمنع، والحارّ يبرّد ويجفّف من طريق أنّه يحلّ ويفنى ويخلخل، والحركة تسخّن والسكون يبرّد.

١	ب - و.	٥	ب: يضر.	بالمفعول
٢	ب - من.	٦	أح - هذه.	٩
٣	ب: الفاعل.	٧	ب: وسائط.	ب: إذ.
٤	ب: يضر.	٨	أب: وهي أنّ الفاعل إنّما يتشبهه	١٠
				ب - يفعله.
				ب: يكاثفه.

İnsafa uygun şekilde cereyan eden açığa gelecek olursak buna onlar, biri kıyas yoluyla biri de tikel örnekler (en-nazâiru el-cüz'iyye) yoluyla elde edilen iki delil ile karşı çıktılar. Kıyastan hareketle ileri sürülen delile gelecek olursak onlar bu konuda şunu dile getirirler: Hararet, rutubeti yok etse de ve soğukluk rutubeti toplasa da bu fiil, her ikisinin her daim zorunlu sonucu değildir. Bundan zorunlu olarak, hararetin rutubeti yok ettiği süre zarfında mizacın, sıcak-rutubetli olması gerektiği sonucu çıkar. Soğukluğun rutubeti topladığı süre zarfında, -rutubet henüz toplanmadıkça- mizacın, soğuk-kuru olması gerekir.

Tikel örnekler (en-nazâiru el-cüz'iyye) yoluyla yapılan çürütmeye gelecek olursak bu konuda onlar şunu dile getiriler: Biz, tatlı su ile hamamda banyo yapmak gibi sıcak-rutubetli şeylerin ve kuzey rüzgârı ile afyon gibi soğuk-kuru şeylerin olduğunu görüyoruz.

Mizaçların dört tane olduğunu iddia eden kişiler, bazıları diğerleri üzerinde etkide bulunan ve bazıları diğerlerinin etkisini kabul eden keyfiyetlerin dört tane olduğunu -ki mizaçlar bunlardan oluşur- söylemeleri bakımından doğru söylemişlerdir. Yine onlar hararet ve soğukluk arasında bulunan itidal ile rutubet ve kuruluk arasında bulunan itidali göz ardı ettikleri için hatalıdır. Çünkü onların, mizaçları ispat etme konusunda mizaçları fail yapan keyfiyetleri zikretmekle yetinmeyip bunlardan doğan keyfiyetleri de zikretmeleri gerekirdi. Hatta onlar için gerekli olan şey, bunlardan doğan keyfiyetleri zikretmektir. Şöyle ki dört keyfiyetten, altı keyfiyet ortaya çıkar. Bunlar, hararet ve soğukluk ile bu ikisi arasında mutedil olan, rutubet ve kuruluk ile bu ikisi arasında mutedil olan keyfiyettir. Ortaya çıkan sahih altı mizaç keyfiyetinin terkibinden dokuz keyfiyet doğar. Bu da mizacın dokuz çeşidinin eşleştirmesidir. Sahih olmayan ve gerçekleşmeyen eşleştirmeler altı tanedir.

Sahiş eşleştirmelere gelecek olursak, rutubet ile kuruluk arasındaki mutedillik, soğukluk ve hararet arasındaki mutedillik ile ve hararet ve soğukluk ile terkip edilir. Hararet ve soğukluk arasındaki mutedillik, rutubet ve kuruluk ile terkip edilir. Hararet, rutubet ve kuruluk ile terkip edilir. Soğukluk, rutubet ve kuruluk ile terkip edilir.

وأما من الوجه الذي يجري^١ على الإنصاف فنناقضوهم بحجتين، واحدة من القياس، والأخرى من النظائر الجزئية. أما من القياس فقالوا: إنَّه وإن كانت الحرارة تُفني الرطوبة، والبرودة تجمع الرطوبة، فإنَّ ذلك ليس يكون من كل واحدة منهما [بلازمين]^٢. فيجب من ذلك أن في جميع المدة التي تفني فيها الحرارة الرطوبة^٣ يكون المزاج حارًا رطبًا، وفي جميع المدة التي تجمع البرودة فيها الرطوبة^٤، ما دامت لم تجتمع، يكون المزاج باردًا يابسًا.

وأما من النظائر الجزئية، فقالوا: إنَّا قد نجد أشياء حارة رطبة، بمنزلة الاستحمام في الحمام بالماء^٥ العذب، وأشياء باردة يابسة، بمنزلة الريح الشمال والأفيون.

والذين زعموا أنَّ الأمزاج^٦ أربعة هو^٧ من طريق^٨ ما قالوا: إنَّ الكيفيات الفاعلة بعضُها^٩ في بعض والقابل بعضُها فعل بعض - ومنها^{١٠} يكون المزاج - هي أربع، صادقون. ومن طريق أنَّهم تركوا الاعتدال بين الحرارة والبرودة، والاعتدال بين الرطوبة واليبوسة، مخطئون. وذاك أنَّه كان ينبغي لهم أن لا يقتصروا في تثبيت المزاجات على ذكر الكيفيات الفاعلة لها، بل كان الواجب عليهم أيضًا أن يذكروا الكيفيات المتولدة عن تلك. وذاك أنَّه يتولَّد عن تلك الكيفيات الأربع ست كيفيات، وهي الحرارة والبرودة، والاعتدال بينهما، والرطوبة واليبوسة، والاعتدال بينهما. ويتولَّد^{١١} من تركيب هذه الست كيفيات من المزاجات الصحيحة التي تثبت، تسع، وهي مزاجات تسعة أصناف المزاج، ومن المزاجات التي لا صحة لها ولا ثبات ست.

أما المزاجات الصحيحة، فالاعتدال بين اليبوسة والرطوبة، يتركب مع الاعتدال بين الحرارة والبرودة، ومع الحرارة ومع البرودة. والاعتدال بين الحرارة والبرودة، يتركب مع الرطوبة واليبوسة^{١٢}. والحرارة تتركب مع الرطوبة واليبوسة. والبرودة تتركب مع الرطوبة ومع اليبوسة.

١٠ أ ج: ومنها ما.
١١ ب - و.
١٢ ب: ومع اليبوسة.

٥ ب: فالماء.
٦ أ: المزاج.
٧ أ ج: هم.
٨ أ ج: الطريق.
٩ أ ج: بعض.

١ ب: من الوجه الجاري.
٢ أ ب ج: بلازمان.
٣ ب: للرطوبة.
٤ ب: تجمع فيها البرودة.
٥ ب: للرطوبة.

Gerçekleşmeyen ve sahih olmayan eşleştirmelere gelecek olursak bunlar, rutubet veya kuruluk terkip ettirildiğinde rutubetle kuruluk arasındaki mutedillik; soğukluk ile terkip ettirildiğinde hararet ile soğukluk arasındaki mutedillik; soğukluk ile terkip ettirildiğinde hararet; rutubet ile terkip ettirildiğinde kuruluktur.

Aralarında Athenaeus'un¹ da bulunduğu mizaçların dört tane olduğunu söyleyenler sıcak-rutubetli mizacın, mutedil olduğuna dair açıklama yapmayı şu dört şeyden hareketle ararlar: Birincisi senenin dönemleri, diğeri hastalıklar, üçüncüsü yaşlar ve dördüncüsü ölümdür.

Senenin dönemlerine gelecek olursak onlar bu konuda şunu dile getirdiler: Bahar mutedildir ve bahar sıcak-rutubetlidir. Dolayısıyla mutedil mizaç, sıcak-rutubetli olandır.

Hastalıklara gelecek olursak bu konuda onlar, hastalıklardan bazılarının, ateş gibi sıcak-kuru olduğunu, bazılarının melankoli (el-vesvâsu es-sevdâvî) gibi soğuk-kuru olduğunu, bazılarının bedende madde toplanması gibi soğuk-rutubetli olduğunu ve hiçbir hastalığın sıcak-rutubetli olmadığını ifade ederler. Durum bu şekilde olduğu zaman mutedil mizaç, sıcak-rutubetli olandır.

Yaşlara gelecek olursak bu konuda onlar şunu ifade ederler: Çocuk mutedil mizaçlıdır ve onun mizacı sıcak-rutubetlidir. Dolayısıyla mutedil mizaç, sıcak-rutubetli olandır.

Ölüme gelecek olursak onlar bu konuda şunu ifade ederler: Ölüm, hayatın zıddıdır. Ölüm, kuruluk ve soğuklukla meydana gelir. Öyleyse hayat, sıcaklık ve rutubetle olur ve hayat, tabii bir durumdur. Dolayısıyla sıcak-rutubetli mizaç, tabiidir. Tabii mizaç, mutedil olandır. Dolayısıyla mutedil mizaç, sıcak-rutubetli olandır.

Bahar mevsiminin mutedil oluşuna gelecek olursak, Athenaeus bu konuyu iki delil ile açıklamıştır. Delilerden birincisinde o şunu dile getirir: Kış mevsimi gibi soğuk ve yaz mevsimi gibi kuru olmazsa bu durumda bahar mevsimi, sıcak-rutubetlidir. İkinci delilde o şunu dile getirir:

1 Attalialı Athenaeus 1. Yüzyılda Roma'da yaşamış tabip. Athenaeus'un otuz kadar kitap yazdığı rivayet edilir, ancak bunların hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Tıbbın farklı alanlarında eserler kaleme almıştır: fizyoloji, patoloji, embriyoloji, terapötikler ve diyet, meteorolojinin ve coğrafyanın tıbbi boyutları. <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/blog-yazarligi/attalia-li-athenaeus-athenaios>.

وأما المزاجات التي لا تصح ولا تثبت، فالاعتدال بين اليبس والرطوبة،^١ إذا رُكِّب^٢ مع اليبوسة أو مع الرطوبة، والاعتدال بين الحرارة والبرودة، إذا رُكِّب^٣ مع البرودة، والحرارة إذا رُكِّب^٣ مع البرودة، واليبوسة إذا رُكِّب^٣ مع الرطوبة.

الذين قالوا: إنّ الأمزاج أربعة - واحد منهم هو أثيناوس - يلتمسون البيان على أنّ المزاج الحارّ الرطب هو معتدل من أربعة أشياء. أحدها أوقات السنة، والآخر الأمراض، والثالث الأسنان، والرابع الموت.

أما من أوقات السنة، فقالوا: إنّ الربيع معتدل، والربيع حارّ رطب، فالمزاج الحارّ الرطب إذاً هو المعتدل.

وأما من الأمراض، فقالوا: إنّ من الأمراض ما هو حارّ يابس، بمنزلة الحمى، ومنها بارد يابس، بمنزلة الوسواس السوداوي، ومنها بارد رطب، بمنزلة الاستسقاء، وليس من الأمراض شيء حارّ رطب أصلاً، وإذا كان الأمر على هذا فالمزاج الحارّ الرطب هو المعتدل.

وأما من الأسنان، فقالوا: إنّ الصبي معتدل المزاج، والصبي مزاجه حارّ رطب، فالمزاج الحارّ الرطب إذاً هو المعتدل.

وأما الموت، فقالوا: إنّ الموت ضدّ الحياة، والموت إنّما يكون بالبرودة واليبس، فالحياة إذاً يكون بالحرارة والرطوبة، والحياة هي أمر طبيعي، فالمزاج الحارّ الرطب إذاً هو طبيعي، والمزاج الطبيعي هو المعتدل، والمزاج الحارّ الرطب هو إذاً المعتدل.

وأما أنّ الربيع معتدل، فأثيناوس بيّن ذلك بحجتين. الواحدة منهما أنّه قال: إنّ كان الربيع ليس ببارد كالشتاء، ولا يابساً كالصيف، فهو حارّ رطب. والثانية أنّه قال:

١ ب: فالرطوبة.
٢ أ ج: رُكِّبَ.
٣ أ ج: رُكِّبَ.

Eğer mizaçların eşleştirmeleri sıcak-kuru, sıcak-rutubetli, soğuk-kuru ve soğuk-rutubetli olursa, yaz mevsimi, sıcak-kuru, kış mevsimi, soğuk-rutubetli, sonbahar mevsimi soğuk-kuru olursa bu durumda bahar mevsimi sıcak-rutubetli olur. Çünkü mizaçların eşleştirmelerinde sadece bir seçenek [yani sıcak-rutubetli seçeneği] kalmaktadır.

Galen, Athenaeus'un deliline karşı çıkar ve onun birinci delilini, üç delil ile nakzeder. Delillerinin birincisinde Galen şunu ifade eder: Mukayese yoluyla bahar mevsiminin mizacını bilmek istersek şu iki şeyden birini yapmamız gerekir: [a] Ya onu, bütünüyle yaz mevsiminin ve bütünüyle kış mevsiminin mizacı ile kıyaslarız. Böylece bahar mevsiminin, yaz mevsiminden daha soğuk ve daha rutubetli olduğunu görürüz. Bahar mevsimi bu açıdan soğuk ve rutubetli olur. Yine bahar mevsiminin, kış mevsiminden daha sıcak ve kuru olduğunu görürüz. Dolayısıyla bu açıdan bahar mevsimi, sıcak-kuru olur. Bu kıyastan da bahar mevsiminin, hem sıcak-soğuk hem de rutubetli-kuru olduğu ortaya çıkar. [b] Ya da bahar mevsimini, yaz ve kış mevsiminin tabiatının yarısı ile kıyaslarız. Çünkü bunu yaparsak Athenaeus sen zalim olursun. Zira bahar mevsimini, kış mevsiminin soğukluğu ve yaz mevsiminin kuruluğu ile kıyaslamış olursun. Bundan da bahar mevsiminin, sıcak-rutubetli olduğu ortaya çıkar. Bizim, bahar mevsimini, yaz mevsiminin harareti ve kış mevsiminin rutubeti ile kıyaslamamıza ve ona soğuk-kuru dememize karşı çıkarsın Athenaeus!

Galen ikinci delilde şunu ifade eder: Söz konusu durumların mukayeseden hareketle bilinmesi bizim için gerekli değildir. Ancak bunun, bizatihî kendisinden hareketle bilinmesi gerekir. Nasıl ki biz, "Yaz mevsimi, kış mevsiminden daha sıcak ve daha kuru olmadığı için, sıcak-kurudur" diyorsak, aynı şekilde bizim, "Bahar mevsimi, mukayese yoluyla değil, ancak bedende meydana getirdiği etkiler sebebiyle sıcak-rutubetlidir" dememiz gerekir. Nitekim biz, bahar mevsiminin bedenleri ısıttığını görmüyoruz. Öyleyse bahar mevsimi sıcak olmayıp, aksine mutedil mizaca sahiptir.

Üçüncü delilde Galen şunu ifade eder: Baharın mizacının, mukayese yoluyla bilineceğine ilişkin senin söylediğini kabul edersek bu duruma göre bahar, sıcak-rutubetli değil, mutedil mizaçlı olur. Çünkü bahar mevsimi, yaz mevsimi gibi kuru-sıcak; kış mevsimi gibi soğuk-rutubetli değilse bu durumda bahar mevsimi, mutedildir.

إن كانت مزاجات الأمزاج إنما هي الحارّ اليابس، والحارّ الرطب، والبارد اليابس، والبارد الرطب، وكان الصيف حارًا يابسًا، والشتاء باردًا رطبًا، والخريف باردًا يابسًا، فالربيع إذا حارّ رطب، إذا كان لم يبق من مزاجات الأمزاج سوى هذه الواحدة.

وجالينوس يردّ على أثياوس في هذا،^١ وينقض حجته الأولى بثلاث حجج. أولها أنه قال: إن^٢ كنا إنما نريد أن نعرف مزاج الربيع من المقايسة، فينبغي لنا أن نفعل واحدة من اثنتين. إما أن نقيسه بمزاج الصيف كله، ومزاج الشتاء كله، فيصير أرطب وأبرد من الصيف،^٣ فيكون من هذا الوجه باردًا رطبًا. ويصير أحر وأيبس من الشتاء، فيكون من هذا الوجه أيضًا حارًا يابسًا، فيحصل من ذلك أنه حارّ وبارد معًا، ورطب ويابس معًا. وإما أن نقيسه بنصف طبيعة الصيف، ونصف طبيعة الشتاء، وإن فعلنا ذلك، كنت يا أثيناوس ظالمًا، إذ كنت^٤ إنما تقايسه ببرودة الشتاء ويبوسة الصيف، فينتج من ذلك أنه حارّ رطب. وتمنعنا نحن من^٥ أن نقيسه بحرارة الصيف ورطوبة الشتاء، فنقول إنه بارد يابس.

والحجة الثانية، أنه قال: إن الأمور ليس ينبغي لنا^٦ أن نعرفها من المقايسة، لكن من أنفسها. كما نقول: إن الصيف حارّ يابس، لا لأنه أحر وأيبس من الشتاء، كذا^٧ ينبغي لنا أن نقول: إن الربيع حارّ رطب لا بالمقايسة، لكن في فعله بالأبدان. ونحن لا نجد الربيع يسخن الأبدان، فليس هو إذن حارًا، ولكن^٨ معتدل المزاج.

وأما الحجة الثالثة، فقال فيها: إننا وإن أعطيناك أن المزاج الربيع إنما يُعرف بالمقايسة، فإنه على هذا من الحال أيضًا^٩ إنما يوجد معتدل المزاج لا حارًا رطبًا، وذلك أنه إن كان ليس بحرار ولا يابس كالصيف، ولا بارد ولا رطب كالشتاء، فهو إذاً معتدل.

١ أ ج: والربيع حارًا رطبًا، إذاً.
٢ ب: هنا.
٣ أ ج: إننا.
٤ ب - من الصيف.
٥ أ ج: أو.
٦ أ ج - من.
٧ أ ج - لنا.
٨ أ ج: فذلك.
٩ ب - لكن.
١٠ أ ج - أيضًا.

Athenaeus'un delillerinden ikinci delile gelecek olursak Galen bunu iki delil ile nakzeder. Bu delilerden birincisi şudur: Mizaçların eşleştirmeleri, daha önce açıklandığı üzere dört değil, aksine dokuz tanedir. Bahar mevsiminde bedenler sağlıklı hale geldiği için bahar mevsiminin, 5 kötü mizaçlı değil, mutedil mizaçlı olduğunun kabul edilmesi gerekir.

İkinci delil şudur: Biz, senenin dört mevsimine kötü mizacın söz konusu dört sınıfını verirsek senenin hiçbir mevsimi mutedil olmaz; aksine senenin tamamı mutedillik dışında olur. Bu durumda yüce ve celil Allah'ın alem konusunda inayetini dair kabul ortadan kalkmış olur. 10 Ancak durum böyle değildir. Aksine bahar mevsimi, zıtların iki sınıfı yani soğukluk ile sıcaklık ve rutubet ile kuruluk zıtlığı bakımından mutedildir. Sonbahar mevsimi ise zıtların iki sınıfından biri bakımından yani sıcaklık ve soğukluk bakımından mutedildir. Ancak bunlar, sonbahar mevsiminde dengeli değildir. Çünkü sonbaharda sabah ve akşam 15 saatlerinde havada galip olan şey, kış soğuğudur. Öğle vaktinde ise galip olan şey yaz sıcağıdır. Sonbahar mevsimi, zıtlığın iki sınıfının diğeri bakımından yani kuruluk ve rutubet bakımından gayri mutedil olup az miktarda kuruluğa meyleder. Kış ve yaz mevsimine gelecek olursak, kış mevsiminde soğukluk ve rutubetin galip gelmesi ile; yaz mevsiminde 20 sıcaklık ve kuruluğun galip gelmesi ile bu iki mevsim az sayıdaki günlerde itidal dışında olsa da bunlar günlerinin çoğunda itidale yakın olur.

Sıcak-rutubetli mizacın, mutedil ve hastalıkları çekmeyen bir mizaç olmadığına, aksine bu mizacın hastalıkları fazlaca çeken kötü bir mizaç 25 olduğunda dair delil, Hippokrates'in sıcak-rutubetli havanın durumları konusunda dile getirdiği sözler ve duyumla elde ettiklerimizdir. Şöyle ki sıcak-rutubetli cisimlerin tümü, hızlı bir şekilde çürür. Ancak araları açılan şeyler gibi soğutulularak ve kurutularak ve tuzlanan şeyler gibi sadece kurutularak takip edilen yöntemle cisimlerin çürümeyi kabul etmesi 30 zordur.

وأما الحجة الثانية من حجج أثيناوس، فجالينوس^١ ينقضها بحجتين. أولها، أن مزاجات الأمزاج ليست أربع، بل تسع، كما قد تبين ذلك فيما تقدم. والربيع لأنه وقت تصح فيه الأبدان إنما ينبغي أن يُعطى المزاج المعتدل، لا سوء مزاج.

والثانية، إننا إن أعطينا أربعة أوقات السنة هذه الأربعة الأصناف من سوء المزاج، لم يوجد شيء من أوقات السنة^٢ معتدل، بل تكون السنة بأجمعها خارجة عن الاعتدال. وفي ذلك ما يرتفع به الإقرار بعناية الله جل ثناؤه^٣ بأمر العالم. وليس الأمر كذلك، بل الربيع معتدل في صنف التصاد، أعني بتضاد الحرّ والبرد، وبتضاد الرطوبة واليبس.^٤ والخريف في^٥ واحد من صنف التصاد معتدل،^٦ أعني في الحرارة والبرودة. إلا أن ذلك فيه على غير الاستواء. لأن في غدواته وعشياته يغلب^٧ على الهواء برد الشتاء، وفي وقت الظهيرة تغلب عليه حرارة الصيف. وهو في الصنف الآخر من صنف التصاد غير معتدل ومائل إلى اليبوسة قليلاً، أعني في اليبوسة والرطوبة.^٨ وأما الشتاء والصيف، فإنهما وإن كانا في أيام يسيرة منهما خارجين عن الاعتدال بغلبة^٩ البرودة والرطوبة في الشتاء، والحرارة واليبوسة في الصيف، فإنهما^{١٠} في أكثر أيامهما قريبان من الاعتدال.

الدليل^{١١} على أن المزاج الحارّ الرطب ليس هو معتدل لا يجلب الأمراض، لكن رديء^{١٢} المزاج جالب للأمراض جدًّا، قول أبقراط ما قال في حالات الهواء الحارّة الرطبة، وما نجده نحن حسًّا. وذلك أن جميع الأجسام الحارّة الرطبة تتعفن بسرعة، وإنما يعسر فيه منها قبول العفونة ما يُحتال في تبريده وتجفيفه، بمنزلة الأشياء التي تُخلَّل، وما^{١٣} يُحتال في تجفيفه فقط، بمنزلة الأشياء التي تُملح.

٩ ب: وهو في الصنف الآخر من صنف التصاد معتدل أو مائل إلى اليبوسة قليلاً، أعني في صنف اليبس والرطوبة.
١٠ أ ج - و.
١١ ب: الغلبة.
١٢ أ ج: لكتنهما.
١٣ أ ج: والدليل.
١٤ ب: دي.
١٥ ب - و.

١ ب: فإن جالينوس.
٢ ب: إذا.
٣ ب - هذه الأربعة الأصناف من سوء المزاج لم يوجد شيء من أوقات السنة.
٤ ب: الله عزّ وجل.
٥ ب: بتضادّ الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة.
٦ ب: هو في.
٧ أ ج: وهو معتدل.
٨ ب: يقلب.

Sıcak kelimesi ya bizzat hararetin keyfiyeti için ya da harareti kabul eden cisim için kullanılır. Sıcaklığı kabul eden bu cisim ya bilfiil ya da bilkuvve sıcak olur. Bilfiil sıcak olan cisimlere gelecek olursak bunlardan bazıısı, sıcak su gibi arazî şekilde sıcak olur. Bazıları tabiî şekilde sıcak olur. Tabiî şekilde sıcak olan cisimlerden bazıısı, hararet bakımından en üst seviyede olmakla, bazıısı kendisinde hararetin galip gelmesiyle, bazıısı ise mukayese suretiyle sıcaktır. Mukayese ya mutedil mizaca ya da hali hazırda buluna herhangi bir şeye kıyasla olur. Eğer söz konusu şey, mutedil mizaca sahip olan bir şeye kıyaslanırsa bu, ona ya cins bakımından ya da tür bakımından denk olur. Söz konusu iki şeyin denk olduğu cins, ya yakın bir cins veya uzak bir cins ya da bazıısı bazısının altında yer alan cinslerden bir cins olur. Eğer söz konusu şey, hali hazırda bulunan herhangi bir şeye mukayese edilirse bu durumda mukayese ya cinsle cins ya türle tür, ya cinsle tür, ya cinsle şahıs, ya türle şahıs, ya da şahısla şahıs şeklinde gerçekleşir.

Bilkuvve sıcağa gelecek olursak bir şeyin bilkuvve sıcak olması, [a] ya hararetin en üst seviyesinde olduğu zaman olur. Bunun örneği, hızlı bir şekilde ateşe dönüşen zift ve kibrittir (sülfür). [b] Ya kendisine hararet galip geldiğinde olur. Bunun örneği, biber ve akırkarha bitkisi kökü (yaban tarhunu-anacyclus pyrethrum)¹ gibi canlının bedeninin kendisi ile ısıtıldığı şeylerdir. [c] Ya da mukayeseye göre olur. Söz konusu mukayese, ya cinste kendisine denk olan mizacı mutedil bir şeyle yapılır. Bunun örneği, “Biber, insan bedenini ısıtır” şeklindeki ifadedir. Ya tür bakımından kendisine denk olan şeyle kıyaslanır. Bu denk olan cins (el-cinsu'l-müsavî) ya yakın olur ya uzak olur ya bazıısı diğerlerinin altında sıralanan cinslerden biri olur ya da hali hazırda olan herhangi bir şeye kıyasla olur. Bunun örneği, “Bu ilaç, bu insanı veya bu atı ısıtır” şeklindeki ifadedir.

Mutedil mizacın iki çeşit olduğu söylenir: Birincisi cüzleri eşit olan mizaçtır. Bu mizaçta bulunan soğukluğun miktarı sıcaklığın miktarına ve rutubetin miktarı, kuruluşun miktarına denktir. Mutedil mizacın diğeri ise cüzleri eşit olmayan mizaçtır. Bu mizaçta soğukluk, sıcaklıktan daha fazladır ya da durum, bunun tam tersidir. Ancak bu durum, ihtiyaç duyulan miktara uygundur. Bunun örneği, sağlıklı bedene sahip olan bir canlı veya sağlam olan bir bitki veya sağlıklı organlardan biridir.

1 Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, C.6, s. 226

اسم الحارَّ يُصَرَّفُ إما على كيفية الحرارة نفسها، وإما على الجسم القابل لها. وهذا الجسم إما أن يكون حارًّا بالفعل، وإما حارًّا بالقوة. أما الحارَّ بالفعل، فمنه ما هو حارٌّ بالعرض، بمنزلة الماء الحارَّ، ومنه ما هو حارٌّ بالطبع. وهذا الحارَّ بالطبع، منه ما هو في الغاية من الحرارة، ومنه ما هو حارٌّ بالأغلب عليه، ومنه ما هو حارٌّ بطريق^٢ المقايسة. والمقايسة تكون إما إلى المعتدل المزاج، وإما إلى أي شيء يتهيأ. فإن قيس الشيء^٤ بما هو معتدل المزاج، فهو إما مساوٍ له في الجنس، وإما^٥ مساوٍ له في النوع. والجنس الذي يتساويان فيه إما أن يكون جنسًا قريبًا، وإما بعيدًا، وإما واحدًا من الأجناس المرتبة بعضها^٦ تحت بعض. وإن قيس الشيء بأي شيء يتهيأ، وقعت المقايسة إما لجنس^٧ مع جنس، وإما لنوع مع نوع، وإما لجنس مع نوع، وإما لجنس^٨ مع شخص، وإما لنوع^٩ مع شخص، وإما لشخص^{١٠} مع شخص.

وأما حارَّ بالقوة، فحرارته بالقوة تكون إما عندما هو في غاية الحرارة، بمنزلة الشيء الذي يستحيل إلى النار سريعًا كالزفت والكبريت. وإما عندما هو حارَّ بالأغلب عليه، بمنزلة ما يسخن به بدن الحيوان، مثل الفلفل والعاقور^{١١} قرحًا. وإما عند المقايسة، وهذه المقايسة، إما أن تكون مع شيء مزاجه معتدل، وهو مساوٍ له في الجنس، بمنزلة ما يقول: إن الفلفل يسخن بدن الإنسان. وإما مع^{١٢} مساوٍ له في النوع، وهذا الجنس المساوي إما أن يكون قريبًا، وإما بعيدًا، وإما واحدًا من الأجناس التي بعضها مرتب^{١٣} تحت بعض، وإما أن تكون المقايسة مع أي شيء اتفق، بمنزلة ما يقول: إن هذا الدواء يسخن هذا الإنسان أو^{١٤} هذا الفرس.

المزاج المعتدل^{١٥} يقال على ضربين. أحدهما المزاج الذي هو من أجزاء متساوية، وفيه^{١٦} من الحرارة مثل ما فيه من البرودة، ومن الرطوبة مثل اليبوسة. والآخر المزاج الذي هو من أجزاء غير متساوية، وفيه^{١٧} من البرودة أكثر من الحرارة، أو بخلاف ذلك، إلا أنه موافق^{١٨} لما^{١٩} يحتاج إليه، بمنزلة حيوان ما صحيح البدن، أو نبات ما سليم، أو عضو ما من

الأعضاء صحيح.

١ أ ج: وإما.	٦ ب: بعض.
٢ أ ج - حارَّ.	٧ ب: الجنس.
٣ ب: على طريق.	٨ أ ج: بجنس.
٤ ب: للشيء.	٩ أ ج: بنوع.
٥ ب - إما مساوٍ له في الجنس،	١٠ أ ج: بشخص.
و.	١١ ب - مع.
	١٢ أ ج: و.
	١٣ ب - المعتدل.
	١٤ ب: فقيه.
	١٥ ب: فقيه.
	١٦ ب: موافق له ما.

Cüzleri eşit olan mizaca gelecek olursak bunlardan bazısının cüzleri birbirine benzer değildir, bazısının cüzleri ise birbirine benzerdir. Cüzleri benzer olmayan mizaç, cüzlerinin bazılarında hararetin baskın olduğu, bazılarında ise soğukluğun baskın olduğu mizaçtır. Bu cüzler birbiri ile kıyaslandığında bunların denk olduğunu görürsün. Bunun örneği, insan bedendir. Nitekim insanın bedenindeki organlar içerisinde, kalp gibi bazıları mutedil mizaçtan daha fazla sıcaktır; dimağ gibi bazıları mutedil mizaçtan daha soğuktur; karaciğer gibi bazıları mutedil mizaçtan daha çok rutubetlidir; kemik gibi bazıları mutedil olandan daha kurudur. İnsan bedenindeki organlardan bazısı diğerine kıyaslandığında, kendisinde bulunan hararetin oranının, kendisine bulunan soğukluk oranına ve rutubetin, kuruluğa eşit olduğu görülür. Bunlar farklı cüzlerde olsa da bu sebeple, mutedil olarak vasıflanır.

Cüzleri benzer olan mizaca gelecek olursak bu, bütün parçaları eşit unsur parçalarından oluşan mizaçtır. Bunun örneği, mutedil mizaçlı insanın avuç içi derisidir. Çünkü söz konusu organın derisi, sıcaklığın, soğukluğun, rutubetin ve kuruluğun eşit cüzlerini barındırır.

Her canlıya, şu iki açıdan birinden dolayı sıcak-rutubetli denilir: [a] Bu, ya bir şeye mukayese edilerek söylenir. Bunun örneği, söz konusu canlının kendisine benzeyen bir canlıya kıyas edilmesidir. [b] Ya da canlının hayatının kendisi ile gerçekleştiği parçaya baktığımız zaman kendisinde galip olan şey açısından ona sıcak-rutubetli denir. Canlının hayatının gerçekleştiği söz konusu parçalar kalp, karaciğer ve bu ikisinden kaynaklanan şeylerdir. Çünkü her canlı -şüphesiz ki kendisi ile hayat bulduğu organlarla- sıcak-rutubetlidir. Söz konusu organlar kalp, karaciğer ve bu ikisinden kaynaklanan şeyler yani kan ve candır. Canlının tüm organlarına baktığımız zaman, canlının kesinlikle sıcak-rutubetli olduğunu görmeyiz. Aksine biz, aslan gibi kendisinde sıcaklığın baskın olduğu, semender (sâlâmandıra) olarak isimlendirilen canlıda ve erkî olarak isimlendirilen balıkta olduğu gibi kendisinde soğukluğun baskın olduğu, karınca gibi kendisinde kuruluğun baskın olduğu ve kurtçuk gibi kendisinde rutubetin baskın olduğu canlıyı görürüz.

وأما المزاج الذي هو^١ من أجزاء متساوية، فممنه ما تكون أجزاؤه غير متشابهة،^٢ وممنه ما تكون أجزاؤه متشابهة. والذي أجزاؤه غير متشابهة، هو الذي تغلب على بعض أجزائه الحرارة، وعلى بعضها البرودة. فإذا قست بعضها^٣ ببعض، وجدتها متساوية، بمنزلة بدن الإنسان. فإن في بدن الإنسان أعضاء أشد حرارة من المزاج المعتدل، بمنزلة القلب، وأعضاء أحر أشد برودة من المعتدل، بمنزلة الدماغ، وأعضاء أشد رطوبة من المعتدل، بمنزلة الكبد، وأعضاء أكثر ييوسة من المعتدل بمنزلة العظام. فإذا قيست هذه بعض ببعض، وُجد ما^٤ في بدنه من الحرارة مثل ما فيه من البرودة،^٥ ومن^٦ الرطوبة مثل الييوسة. وإن كانت في أجزاء منه مختلفة، فهو بهذا السبب يوصف بالاعتدال.

وأما الذي أجزاؤه متشابهة، فهو الذي تكون أجزاؤه كلها مركبة من أجزاء من العناصر متساوية، بمنزلة جلدة الكف من الإنسان المعتدل المزاج. فإن هذه^٧ الجلدة من هذا^٨ العضو^٩ فيها أجزاء سواء من الحرارة، والبرودة، والرطوبة، والييوسة.

كل حيوان فهو يقال: إنه حار رطب، من أحد وجهين.^{١٠} إما من طريق المقايسة إلى شيء ما، بمنزلة ما إذا قيس بحيوان يشبهه. وإما من طريق ما هو عليه أغلب، إذا نحن نظرنا في الجزء الذي به تكون حياته، أعني القلب والكبد وما يتولد منهما.^{١١} وذلك أن كل حيوان فهو لا محالة في الأعضاء التي بها يحيى، حار رطب. وهذه الأعضاء هي القلب والكبد وما يتولد منهما، أعني الدم والروح. وأما^{١٢} إذا نحن نظرنا في جملة أعضاء الحيوان، فلسنا نجد له لا محالة حاراً رطباً، بل نجد أن^{١٣} من الحيوان ما هو حار بالأغلب عليه بمنزلة الأسد، ومنه بارد بمنزلة الحيوان المسمى سالامندرا، والسمكة المسماة بأرقي، ومنه يابس بمنزلة النملة، ومنه رطب بمنزلة الدود.^{١٤}

١٣ ب: من وجهين.
١٤ أ: منها.
١٥ ب: إما.
١٦ ب: أن.
١٧ ب: الدودة.

٧ ب - ما.
٨ ب + سواء.
٩ ب: أو من.
١٠ ب: في هذه.
١١ أ: هذه.
١٢ ب - العضو.

١ ب - الذي هو.
٢ ب: غير متساوية.
٣ أ: بعض.
٤ أ: وجدته.
٥ ب - فإن في بدن الإنسان.
٦ ب: وأعضاء أحر أكثر.

Ne zaman ki bir şeye, mutedil mizaçlı bir şeye kıyasla sıcak denilirse, eğer bu şey, cins bakımından kendisine denk olan mutedil bir şeye mukayese edilirse bu durum açıktır. Şöyle ki sıcaklığı ve soğukluğu eşit cüzlerden mürekkep olan bir şeye mukayese yoluyla sıcak denilir. Bu, kesinlikle bizatihî kendisine galip gelen şey ile sıcaktır. Söz konusu şey, mutedil mizaçlı kendisine denk bir şeye mukayese edilirse ona, bu bakımdan sıcak denir. Eğer bu şey insan olursa, bu açıdan da o, -kendisinde sıcak ve soğuk cüzlerin ölçüsü eşit olan- mizacı mutedil bir şey ile mukayese edilir. Bu, kesinlikle bizatihî kendisine galip gelen şey ile sıcaktır. Eğer bu şey at, öküz, köpek, çam, selvi veya hayvanlardan, bitkilerden veya kendisinde nefis bulunmayan cisimlerden biri olursa, tür bakımından kendisine denk olan mutedil bir şeye mukayese edilir. Öyle ki bu türdeki mutedillik, kendisinde cüzleri denk olan mutedillik olmayıp fiile ihtiyaç açısından mutedilliktir. Bu durum, kesinlikle bizatihî kendisine galip gelen şeyin, sıcak olmasını gerektirmez.

İnsan, mizaç bakımından alemdeki tüm türlerin en mutedil olanıdır. Mutedil mizaçlı insan, insan türü içerisinde mizaç bakımından şahısların en mutedil olanıdır. Çünkü mutedil mizaçlı insan, diğer türler arasında orta bir yerededir. Diğer türlerden bazılarının mizacı, insandan daha sıcak, daha soğuk, daha kuru ve daha rutubetlidir.

Sıcaklık konusunda söylediğimiz ifadelerin aynısı, soğukluk, kuruluk ve rutubet için de anlaşılın. Sözelimi “Sokrates sıcaktır” denildiğinde bu, ya mutedil olan bir şeye kıyaslama yoluyla ya da Eflatun’a kıyaslandığı durum gibi bir kişiye kıyaslama yoluyla yapılır. Mutedil olan bir şeye kıyaslamaya gelecek olursak bu durumda, Sokrates’in, canlılık gibi cins bakımından veya insanlık gibi tür bakımından ona denk olması kaçınılmazdır. Bu açıdan Sokrates için, hararetin galip gelmesi ile sıcaktır denilir.

Cisimlerde bulunan ilk dört keyfiyet yani sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluktan bazısı en üst seviyededir ve hiçbir şekilde biri diğerine karışmaz, bazısı ise diğeri ile karışır. Keyfiyetlerin hiçbir şekilde diğerine karışmamasına gelecek olursak bunlardan unsurlar oluşur. Bunlar, ateş, hava,

متى قيل: إنَّ شيئاً حارّاً من طريق المقايسة مع الشيء المعتدل المزاج، فإنّه إن كان يُقاس بالمعتدل المساوي له في الجنس، فالأمر فيه بيّن. أنّه إنّما يقال حارّاً على طريق المقايسة لشيء مزاجه مركب من أجزاء متساوية من الحارّ والبارد، وأنّ هذا بعينه لا محالة هو حارّاً بالأغلب عليه. وإن كان يقاس بشيء مساوٍ له في النوع معتدل المزاج، فيقال إنّه حارّاً من هذا الطريق. فإنّه إن كان ذلك إنساناً، فهو من هذا الوجه أيضاً، إنّما يقاس بشيء مزاجه معتدل، اعتدال الأجزاء فيه من الحارّ والبارد متساوية، وهذا أيضاً هو لا محالة حارّاً بالأغلب عليه. وإن كان ذلك فرساً، أو ثوراً، أو كلباً، أو صنوبراً، أو سروة، أو واحداً من الحيوان والنبات والأجسام التي لا نفس لها، فإنّه إنّما يُقاس بالمعتدل المساوي له في النوع، الذي ليس هو معتدل اعتدالاً الأجزاء فيه متكافئة، لكن بحسب الحاجة إلى الفعل. وهذا ليس يجب أن يكون حارّاً بالأغلب عليه لا محالة.

الإنسان هو أعدل الأنواع كلها التي في العالم مزاجاً. والإنسان المعتدل المزاج هو أعدل الأشخاص التي في نوع الناس مزاجاً، وذلك لأنّ الإنسان هو الأوسط^٢ بين الأنواع الأخر. وسائر الأنواع منها ما هو أحرّ مزاجاً منه، ومنها أبرد، ومنها أيبس، ومنها أرطب.

والقول الذي قلنا في الحارّ، فليفهم أيضاً في البارد واليابس والرطب على ما هو في الحارّ. يقال: إن سقراط في المثل حارّ،^٣ إما على طريق المقايسة بما هو معتدل، وإما على طريق المقايسة بواحد ما، بمنزلة ما يقال إذا قيس إلى أفلاطون. فأما المقايسة بالمعتدل، فإنّ هذا لا يخلو من أن يكون مساوياً لسقراط في الجنس بمنزلة الحيوان، ومساوياً له في النوع بمنزلة الإنسان. ويقال من هذا الوجه إنّه حارّاً بالأغلب عليه.

الكيفيات الأربع الأول الموجودة في الأجسام، أعني الحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة، منها ما هي في الغاية لا يخالطها شيء آخر، ومنها ما هو مختلط مع غيره. فالغايات التي لا يخالطها شيء آخر^٤ غيرها تكون منها العناصر، وهي النار، والهواء،

١ أ ج: متساو.
٢ ب: الوسط.
٣ ب: ومنها.
٤ ب: فقال.
٥ أ ج: حارّاً.
٦ ب: متساوياً.
٧ ب - شيء آخر.

su ve topraktır. Diğerlerine karışan keyfiyetlere gelecek olursak bunlardan bazılarının karışması, denk ve eşit şekilde olur. Bundan mutedil mizaç oluşur. Keyfiyetlerden bazısının karışması eşit olmaz. Bundan, mutedillik dışı mizaçlar meydana gelir.

5 Keyfiyetlerin eşit olmayacak şekilde karışması, iki şekilde cereyan eder. Bunlardan birincisi zıtlığın iki sınıfı bakımından eşit olmayacak şekilde olandır. Diğeri ise zıtlığın iki sınıfının birinde eşit olmayacak ve diğerinde eşit olacak şekilde olandır. Zıtlığın iki sınıfı bakımından eşit olmayacak şekilde karışan keyfiyetler, [a] ya hararetin, soğukluğa galip gelmesi ve
10 rutubetin kuruluğa galip gelmesi şeklinde olur. Böylece bundan sıcak-rutubetli mizaç meydana gelir. [b] Ya durum tam tersi şekilde cereyan eder. Bundan soğuk-kuru mizaç ortaya çıkar. [c] Ya da söz konusu keyfiyette hararet soğukluğa; kuruluk, rutubete galip gelir, böylece sıcak-kuru mizaç ortaya çıkar. Bunun tam tersi şekilde olursa soğuk-rutubetli bir mizaç
15 ortaya çıkar.

Zıtlığın bir sınıfında eşit, diğer sınıfında ise eşit olmayan keyfiyetlere gelecek olursak [a] ya mutedillik, sıcaklık ve soğukluk bakımından olur ve kuruluk, rutubete galip gelir veya rutubet, kuruluğa galip gelir. [b] Ya da mutedillik, rutubet ve kuruluk bakımından olur. Ancak hararet, soğukluğa veya soğukluk, sıcaklığa galip gelir. Eğer galip gelen hararet olursa,
20 bu durumda mizaç sıcak olur. Eğer galip gelen şey soğukluk olursa bu durumda mizaç soğuk olur. Eğer galip gelen şey rutubet olursa bu durumda mizaç rutubetli olur. Eğer galip gelen şey kuruluk olursa bu durumda mizaç, kuru olur. Dolayısıyla dile getirdiğimiz şekilde kıyas edilen mizaçlardan bazıları tamamıyla mutedildir. Bazıları tamamen mutedillik dışıdır.
25 Bunlar mürekkep mizaçlardır. Kıyas edilen mizaçlardan bazıları, kısmen mutedil ve kısmen mutedillik dışıdır. Bunlar müfret mizaçlardır.

Tür bakımından muhtelif mizaçlar dokuz tanedir. Bunlardan biri mutedil, diğer sekizi ise mutedil değildir. Söz konusu mutedil olmayan sekiz
30 mizaç, mutedil olana kıyasla bilinir ve ortaya konulur. Artma ve noksanlık ile miktar bakımından muhtelif olan mizaçların sayısı, sınırsızdır.

والماء، والأرض. والتي هي مختلطة مع غيرها، منها ما مخالطتها على التكافؤ والمساواة، ويكون^١ منها المزاج المعتدل، ومنها ما مخالطتها على غير مساواة، وتكون منها الأمزاج الخارجة عن الاعتدال.

واختلاطها على غير مساواة يجري على ضربين. أحدهما أن تكون غير متساوية^٢ في صنفَي التضاد. والآخر أن تكون غير متساوية في صنف واحد، ومتساوية في الصنف الآخر. والكيفيات التي اختلاطها على غير مساواة في الصنفين جميعًا، إما أن تكون الحرارة فيها^٣ غالبة للبرودة، والرطوبة غالبة لليبوسة، فيكون مزاجًا حارًا رطبًا. وإما أن يجري الأمر على خلاف ذلك، فيكون مزاجًا باردًا يابسًا، وإما أن تكون الحرارة قاهرة للبرودة، واليبوسة قاهرة للرطوبة، فيكون مزاجًا حارًا يابسًا. وإما خلاف ذلك فيكون مزاجًا باردًا رطبًا.

وأما الكيفيات المتساوية في أحد صنفَي التضاد، وغير متساوية في الصنف الآخر، فإنها إما أن يكون الاعتدال منها في الحرارة والبرودة، وتكون اليبوسة قاهرة للرطوبة، أو الرطوبة قاهرة لليبوسة.^٤ وإما أن يكون الاعتدال في الرطوبة واليبوسة، إلا أن الحرارة قاهرة للبرودة، أو البرودة قاهرة للحرارة. فإن كانت الحرارة هي القاهرة، كان المزاج حارًا، وإن كانت البرودة هي القاهرة^٥ كان باردًا، وإن كانت الرطوبة، كان رطبًا، وإن كانت اليبوسة، كان يابسًا. فالأمزاج على قياس ما قلنا، منها معتدل على التمام، ومنها خارج عن الاعتدال، خروجًا تامًا، وهي الأمزاج المركبة. ومنها ما بعضها معتدل، وبعضها^٦ خارج عن الاعتدال، وهي الأمزاج المفردة.

الأمزاج المختلفة في النوع تسعة^٨. واحد معتدل، وثمانية غير معتدلة. وهذه الثمانية إنما تُعرَف ويجري عليها القول بالمقايسة إلى الواحد المعتدل. فأما الأمزاج المختلفة في المقادير بالزيادة والنقصان، فليس يُحصى عددها.

١ ب - و.

٢ ب: مساوية.

٣ ب: منها.

٤ ب - يابسًا، وإما أن تكون الحرارة قاهرة للبرودة، واليبوسة قاهرة للرطوبة، فيكون مزاجًا حارًا يابسًا. وإما خلاف ذلك فيكون مزاجًا باردًا.

٥ أ ج: والرطوبة لليبوسة.

٦ ب - هي القاهرة.

٧ أ ج: ومنها ما نصفها معتدل ونصفها.

٨ أ ج: هي تسعة.

Mutedil mizaç, kuvvet, şeref ve mertebe bakımından diğer mizaçlardan daha önce zikredilir. Mertebe durumundan öncelikli oluşuna gelecek olursak bu, diğer mizaçların, mutedil mizaç ile mukayese yapılarak vasıflanmasından dolayıdır. Mutedil mizaç olmaksızın, hiçbiri hakkında hüküm veremeyiz. Çünkü sıcak mizaç, harareti mutedil mizaçtan daha fazla olan mizaçtır. Soğuk mizaç, soğukluğu mutedil mizaçtan daha fazla olan mizaçtır. Kuru mizaç, kuruluğu mutedil mizaçtan daha fazla olan mizaçtır. Rutubetli mizaç, rutubeti mutedil mizaçtan daha fazla olan mizaçtır.

Mutedil mizacın kuvvet bakımından önceliğine gelecek olursak bu durumda tabibin amaçladığı şey, mutedillik dışına çıkmış olan kişilerin mizacını, mutedil mizaca geri döndürmek ve söz konusu mutedil mizaca sahip olan kişilerin mutedil mizacını olduğu hal üzere korunmaktır. Mutedil mizacın şeref bakımından önceliğine gelecek olursak bu, fiillerin hepsinin mükemmelliğinin ve güzelliğinin onunla meydana gelmesinden dolayıdır.

Mizacı mutedil olan şeyin bazısının mutedilliği, cisimlerin cinslerinden birinci cins yani cevher bakımından olur. Durumu bu şekilde olan şeyin mizacı, eşit cüzlerden mürekkep olur ki bu insandır. Mizacı mutedil olan şeyin bazısının mutedilliği, tür bakımından olur. Bu tür ya insan türü ya da diğer türlerden biridir. Eğer bu tür, insan türü olursa bu, eşit cüzler bakımından mizacı mutedil olandır. Bunun örneği, mutedil mizaçlı insandır. Eğer bu tür (insan dışında) diğer türler olursa bunların mizacı, eşit cüzler bakımından değil, aksine ihtiyaca göre gerçekleşir. Ancak buna, kemal üzere cereyan ettiği zaman fiillerinden dolayı mutedil hükmü verilir. Bunun örneği, aslanın çok gazaplı (öfkeli) ve saldırganlığının cesurca olması, tavşanın çok korkak olması, üzüm asmasının oldukça fazla üzüm vermesidir.

Yüce ve celil Yaratıcı, mutedil mizacı, diğer türlere değil, sadece insana bahşetmiştir. Çünkü Yaratıcı, nefs-i natıkayı (düşünme yetisi) diğerlerine değil, insana vermiştir. Nefs-i natıkanın, ilim ve amel olmak üzere iki kuvvesi vardır. İlim kuvvesinden dolayı mizacın mutedil olmasına ihtiyaç duyulur. Çünkü ilim ve marifetin kaynağı, duyumdur. Duyum, duyulan şeyler üzere hüküm verendir. Hüküm verenin, iki taraftan birisine meyletmemesi gerekir.

ذكر المزاج المعتدل أقدم من ذكر سائر الأمزاج في الرتبة، وفي القوة، وفي الشرف. أما في الرتبة،^١ فلأن سائر الأمزاج الأخر إنما توصف بما هي عليه بالمقايسة بينها وبين هذا، وليس يمكننا أن نحكم على واحد منها دونه. إذ كان المزاج الحارّ إنما هو الذي حرارته أكثر من حرارة المعتدل، والبارد الذي برودته أكثر منه،^٢ واليابس الذي يبوسته أكثر، والرطب الذي رطوبته أكثر.

وأما قدمته في القوة، فلأن الطيب إنما يجعل غرضه^٣ الذي يقصده في ردّ أصحاب الأمزاج الخارجة عن الاعتدال إليه، وفي حفظ أصحاب المزاج المعتدل على ما هو عليه هذا المزاج المعتدل. وأما قدمته في الشرف، فلأن تمام الأفعال كلها والجَمال إنما يكونان به.

المعتدل المزاج منه ما يكون اعتداله في الجنس الأول من أجناس الأجسام، أعني في الجوهر، وما كان كذلك، فمزاجه مركب من أجزاء متساوية، وهو الإنسان. ومنه ما اعتداله في النوع، وهذا النوع إما نوع الناس،^٤ وإما نوع واحد من سائر الأنواع الأخر. فإن كان نوع^٥ الناس، فهو معتدل المزاج من أجزاء متساوية، بمنزلة الإنسان المعتدل المزاج. وإن كان واحد من سائر الأنواع الأخر، فليس مزاجه من أجزاء متساوية، ولكن^٦ بحسب الحاجة. وإنما يُحكّم عليه بالاعتدال من أفعاله، إذا كانت تجري على الكمال، بمنزلة الأسد إذا كان شديد الغضب شديد البطش، والأرنب إذا كان شديد الخوف، والكرمة إذا كانت تحمل عنبا كثيرا فائقا.

الخالق تبارك وتعالى أعطى الإنسان وحده دون سائر^٧ الأنواع الأخر مزاجا معتدلا، لأنه أعطاه دون غيره نفسا ناطقة.^٨ وللنفس الناطقة قوتان، قوة علم وقوة عمل. فلمكان قوة العلم احتيج أن يكون المزاج معتدلا. لأنّ مبدأ العلم والمعرفة هو الحسّ، والحسّ هو الحاكم على الأمور المحسوسة. فالحاكم ينبغي أن يكون غير مائل إلى أحد الفريقين،

١ ب: المرتبة.	٥ ب - يكون.	٩ أ ج: شجاع.
٢ ب - منه.	٦ ب: اليايس.	١٠ ب: منام.
٣ أ ج: عن ضد.	٧ ب: من.	١١ أ: ناطقا، ج - ناطقة.
٤ أ ج: الخارج.	٨ ب - لکن.	

Aksine o, birine uzak olduğu kadar diğerine de uzak olmalıdır. Birine yakın olduğu kadar diğerine de yakın olmalıdır. Bu sebeple, -duyumsanan şeylerin tümü hakkındaki duyumu ile adil bir şekilde hüküm vermek için duyumsayan/algılayan tüm cisimler arasında- insanın mizacı mutedil kılınmıştır.

5 İnsan, çoğu durumda duyumsanan tüm şeyleri, dokunma duyusuyla tanıdığı için, organlar arasında kendisi ile insanın dokunduğu şey -yani avuç içi derisi- diğer organlardan daha mutedil kılınmayı hak etmiştir.

Amel kuvvesi sebebiyle insan mizacının mutedil olmasına ihtiyaç duyuldu. Çünkü diğer canlıların her birine tek bir fiil verilmiştir. İnsana ise

10 Yaratıcı, bütün amelleri yapmaya güç yetireceği düşünme ve akıl kuvvesi vermiştir. Bundan dolayı doğru olan şey şudur: İnsan hariç canlı türlerinin her birinin mizacı, mutedillik bakımından fiillerden tek bir fiile kaymıştır. İnsan mizacı ise öyle bir mizaçtır ki insan onunla tüm amellere meyledebilir. İşte mutedil mizaç da budur.

15 Mizaç bakımından canlılar arasında en mutedil olanı insandır. İnsanlar arasında ise mutedil mizaçlı insandır. Mizacı mutedil olan insanda ise en mutedil organ onun derisidir. Derisinin en mutedil olanı avuç içi derisidir. Avuç içi derisi, rutubet ile kuruluk ve sıcaklık ile soğukluk arasında mutedildir. Avuç içi derisinin rutubet ile kuruluk arasındaki mutedilliği, sertlik

20 ile yumuşaklık arasında mutedil olmasından dolayı bilinir. Bunu ispatlamak için iki şekilde delil getirilir: Birincisi kıyas, diğeri ise duyumdur.

Kıyas yoluyla getirilen delile gelecek olursak, tabiatın işi, bütün fiillerinde adalet ve insaf üzere cereyan ediyorsa ve el iki fayda için yani biri tutma, diğeri dokunma için kılındıysa avuç içi derisinin ne sert ne de yumuşak

25 kılınmaması gerektiği hususu açığa çıkar. Nitekim tutma sertliğe, dokunma yumuşaklığa ihtiyaç duyduğu için, tutan kimsenin, hasarları zor bir şekilde ve dokunan kimsenin de etkileri hızlı bir şekilde kabul etmesi gerekir. Zira duyum eylemi, duyulanın kendisi ile duyulduğu duyu organına etki etmekle meydana gelir. Dolayısıyla kıyam iki uç durumun ortasında olacak

30 şekilde sertlik ve yumuşaklık birbirine karıştırılmıştır. Burada hedeflenen de sertliğin hızlı bir şekilde duyumsamaya, yumuşaklığın da tutma kalitesine engel olmamasıdır.

بل يكون بعيداً عن كل واحد منهما كبعده عن الآخر، وقربه من كل واحد منها^١ كقربه من الآخر. فجعل بهذا السبب مزاج الإنسان معتدلاً فيما بين جميع الأجسام المحسوسة، كيما يحكم بحسه على جميع الأشياء المحسوسة حكماً عدلاً. فلمّا كان الإنسان إنّما يتعرف جميع الأمور المحسوسة على الأمر الأكثر بحاسة اللمس، صار حقيقةً بأنّ يجعل أكثر أعضائه اعتدالاً العضو الذي به يلمس^٢، أعني جلدة باطن الراحة.

ولم كان قوة العمل أحتيج إلى اعتدال مزاج الإنسان، لأنّ كل واحد من سائر الحيوانات الأخر إنّما أعطي عملاً واحداً، والإنسان أعطاه الخالق^٣ النطق والعقل الذي به صار يستطيع أن يعمل الأعمال كلها. ومن أجل ذلك كان الصواب في أن يكون مزاج كل نوع من أنواع الحيوان - خلا الإنسان - زائلاً عن الاعتدال إلى عمل من الأعمال، ومزاج الإنسان مزاجاً يمكن فيه أن يميل به^٤ إلى جميعها، وهذا هو المزاج المعتدل.

أعدل الحيوانات كلها مزاجاً هو الإنسان، ومن الناس الإنسان^٥ المعتدل المزاج، ومن المعتدل المزاج جلده^٦، ومن الجلدة جلدة باطن الراحة. جلدة باطن الكف معتدلة المزاج بين الرطوبة واليبوسة، وبين^٧ الحرارة والبرودة. واعتدالها بين الرطوبة واليبوسة يُعرف من أنّها معتدلة بين الصلابة واللين. والدليل على ذلك^٨ يثبت من وجهين، أحدهما القياس، والآخر الحسّ.

أما القياس فيوجب أنّه إن كان أمر الطبيعة يجري في جميع ما يفعله على العدل والإنصاف، وكانت اليد إنّما^٩ جعلت لمنفعتين، الواحدة الإمساك والأخرى اللمس، والإمساك يحتاج إلى صلابة واللمس يحتاج إلى لين، إذ كان الماسك يحتاج أن يكون عسر القبول للآفات، واللامس يحتاج أن يكون سريع القبول للأحداث، من قبل أنّ الحسّ إنّما يكون بتأثير من المحسوس في الحاسة التي يُحسّ بها، فالأمر واضح أنّ جلدة الراحة لم تكن ينبغي أن تجعل صلبةً ولا ليّنة. فمزجت^{١٠} الصلابة فيها باللين حتى صار قوامها وسطاً بين الأمرين، كيما لا تمنعها الصلابة من سرعة الاحساس ولا يمنعها اللين من جودة الإمساك.

١ أ ج - منهما. ٤ ب - به.
 ٢ أ ج: صار حقيقةً بأنّ يجعل في ٥ ب: للإنسان.
 أعضائه اعتدال العضو الذي به ٦ ب: ومن للمعتدل المزاج من ٩ ب: إنّما.
 يلمس. ٧ ب - و. ١٠ أ ج: مزجت.
 ٣ ب + جل وعزّ.

Duyum yoluyla ileri sürülen delile gelecek olursak avuç içi derisini, beden organlarından kuru ve rutubetli olanlarla kıyaslarsan, avuç içi derisinin dimağdan daha kuru ve kemikten daha rutubetli bir miktarda olduğunu görürsün.

5 Avuç içi derisinin sıcaklık ile soğukluk arasındaki mutedilliği şuradan hareketle bilinir: Bedeni kuşatan derinin bütünü sinir ve et arasında orta bir yerdedir. Çünkü özellikle avuç içi derisi, sinirsel olmasından dolayı söz konusu orta durumdan [hem et hem de sinir bakımından] daha fazla pay sahibidir. Böylece avuç içi derisinin kanı, etinkinden daha az ve daha
10 soğuktur. Sinirinkinden ise daha çok ve daha sıcaktır. Çünkü sinirde kesinlikle kan yoktur.

Söz konusu orta mizacı düşünebilirsin, kıyas ve duyum yoluyla kendi nefsinde bunu tasavvur edebilirsin. Kıyas yoluyla olan duruma gelecek olursak, birbirine oldukça uzak olan iki zıt şeyi yani soğuk ve sıcak olanı
15 düşün. Bundan sonra bu ikisi arasındaki mesafeyi birbirine eşit iki kısma böl. İki taraftan eşit mesafede uzak olan ikisi arasındaki hakiki ortayı al.

Duyum yoluyla tasavvur etme durumuna gelecek olursak sıcaklık bakımından oldukça sıcak bir şeyi ve soğukluk bakımından oldukça soğuk baş-
20 ka bir şeyi yani kaynar su ve buz al. İkisinden -kaynar sudan ve buzdan uzaklığı orta olan bir şey meydana gelinceye kadar- eşit miktarda karıştır.

Tabii mecrada cereyan eden mizaç, hakiki mizaçtır. Çünkü tabiat, kuvvetini ve fiilini karışan iki şeyin tüm parçalarında gerçekleştirir. Tabiat, söz konusu iki şeyi karıştırır ve her biri diğerine benzeyene kadar değiştirir. İşte bu hakiki mizaçtır.

25 Sanâtkarların meydana getirdiği mizaca gelecek olursak bu, sadece duyuma göre oluşan karışım ve mizaçtır. Şöyle ki sanatkâr, bir şeyin sadece zahiri ile karşılaşır. Sanatkâr, söz konusu şeyin derinliğine inmeye muktedir değildir. Bundan dolayı sanatkâr, hakiki bir karışım yapamaz. Sanatkâr söz konusu şeyleri sadece karıştırır.

وأما الحس فيدلُّ أنك إنَّ قِسْتَ هذه الجلدة بالأعضاء الرطبة والأعضاء اليابسة من أعضاء البدن، وجدتها أبيض من الدماغ، بمقدار ما هي أرطب من العظم.

وأما اعتدالها بين الحرارة والبرودة، فيعرَف^٢ من أنَّ جملة الجلد المطيف بالبدن هو وسط فيها بين اللحم والعصبة، ولأنَّ^٣ لجلدة الكف خاصّة من هذا التوسط أوفر الحظ، لأنَّها عصبانية، فهي أقلُّ دماً من اللحم وأبرد منه، وأكثر دماً من العصبة وأسخن منها، لأنَّ العصبة لا دم فيها أصلاً.

وقد يمكنك أن تتوهم هذا المزاج الوسط، وتتصوره في نفسك بالقياس وبالْحَسِّ. أما بالقياس، فبأن تتوهم أمرين ضدين، بُعد كل واحد منهما عن الآخر غاية البُعد، أعني الحارَّ والبارد، ثم تقسم المسافة التي بينهما بنصفين متساويين، وتأخذ الوسط بينهما على الحقيقة الذي هو بعيد عن الجانبين بالسواء.

وأما بالحس، فبأن تأخذ شيئاً حارّاً في غاية الحرارة، وشيئاً آخر^٤ بارداً في غاية البرودة بمنزلة الماء المغلي والجليد، وتخلطهما جزئين سواء، حتى تجعل منهما شيئاً وسطاً بُعده عن الماء المغلي^٥ كبُعده عن الجليد.

المزاج الذي يجري أمره مجرى الطبع هو مزاج بالحقيقة، وذلك لأنَّ^٦ الطبيعة ينفذ فعلها وقوتها في جميع أجزاء الأمرين المتمازجين، فتخلطهما وتغيّرهما حتى يصير كل واحد منهما شبيهاً بصاحبه، وهذا هو المزاج الحقيقي.

وأما المزاج الذي يفعله الصناع، فهو^٧ مزاج ومخالطة عند الحس فقط، وذلك أنَّ الصناع إنَّما يلقي من الشيء الظاهر، فأما أن^٨ يغوص في عمقه فليس يقدر. ومن أجل ذلك ليس يتهيأ له أن يمزج مزاجاً حقيقياً،^٩ لكنه يخلط الأشياء خلطاً فقط.

١١ ب: فإنَّما هو.

١٢ ب - أن.

١٣ أ ج: خفيفاً.

٦ ب: من.

٧ ب - آخر.

٨ ب - المغلي.

٩ ب: أن.

١٠ ب: للتمازجين.

١ ب: إذا.

٢ ب: فيتعرف.

٣ ب: وإن.

٤ أ ج: الجلدة.

٥ أ ج - وقد.

Aracı organların (tek tip olmayan-mürekkep) telifindeki mutedillik, çoğu durumda mizacın itidalini takip eder. Çünkü organların yapısının (yaratılışı) tabii mecra üzere olmasını sağlayan kuvvenin fiili, yaratılışın kendisi ile gerçekleştiği maddenin uygunluğuna göre tamamlanır. Söz konusu madde, muvafık ve uygun olduğu zaman yaratılış/yapı, kuvvet sıhhatli olduğunda en yüksek mertebede olur. Bazen beden nadiren mutedil mizaçlı olur. Ancak aracı organların telifi, heyeti, yapısı ve konumu mutedillik üzere olmaz. Bu durum, ya maddenin çokluğu ve azlığı gibi rahimlerin içinde veya travma, düşme ve hareket gibi dışarıdan olacak şekilde tabii kuvvenin fiilini bozan ve engelleyen bir şeyden dolayı olur.

Mizacın faili iki şeydir: Birincisi sanatkâr makamında akıl; diğeri ise çiftçi makamında tabiattır.

Kuvveler konusunda insanların inandığı görüşler iki çeşittir: Bir grup, kuvvelerin, unsurlar karıştığı zaman, karışan unsurlardan meydana geldiğini ifade eder. Bir grup ise kuvvelerin, unsurların dışındaki başka bir cevherden meydana geldiğini ifade eder. Ancak mutedil mizaç, söz konusu kuvvenin aleti ve aracı makamındadır.

Sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluğun her birinin ya bilfiil ya da bilkuvve olması kaçınılmazdır. Eğer bunlar bilkuvve mevcut olursa bunun bilinmesi kıyas yoluyla olur. Eğer bilfiil olursa bunun bilinmesi dokunma yoluyla olur. Şöyle ki elin dokunduğu şey, elin kendisinden daha sıcak olursa bunun, mutedil mizaçtan daha sıcak olduğuna hükmederiz. Söz konusu dokunulan şey daha sıcak olduğunda, buna göre mizaç bakımından onun harareti artmış olur. Eğer dokunulan şey, dokunan avuç içinden daha soğuk olursa bu şeyin, daha soğuk mizaçlı olduğuna hükmederiz. Bunun soğukluğunun artış miktarı, avuç içinin dokunmasına göredir. Eğer dokunulan şey avuç içinden daha kuru ise bu şeyin, daha kuru mizaçlı olduğuna hükmederiz. Eğer dokunulan şey avuç içinden daha rutubetli ise bu şeyin, bilfiil daha rutubetli olduğuna hükmederiz. Ancak söz konusu şeyin avuç içinden bilfiil daha fazla rutubetli olmasına göre bu şeyin, avuç içinden bilkuvve olarak daha rutubetli olması kesinlikle zorunlu değildir. Nitekim bu konuda şuna bakmamız gerekir:

الاعتدال في تأليف الأعضاء الآلية، إنَّما يتَّبَع على الأمر الأكثر اعتدال المزاج، لأنَّ القوة التي بها تكون خلقة الأعضاء على مجرى الطبع، إنَّما يتم فعلها بحسب ملائمة المادة التي منها يكون الخلق. فإذا كانت المادة ملائمة موافقة، كانت الخلقة على أفضل الرتبة عند صحة القوة^١. وربما كان البدن في الندرة معتدل المزاج، ولم يكن تأليف أعضائه الآلية وهيئتها في خلقتها ووضعها على الاعتدال. وذلك يكون من شيء يعوق^٢ أو يُفسد فعل القوة الطبيعية، إما في داخل الأرحام بمنزلة كثرة المادة وقتلتها، وإما من خارج بمنزلة الصدمة والسقطة والحركة^٣.

الفاعل^٤ للمزاج أمران، أحدهما العقل^٥ وهو بمنزلة الصانع، والآخر الطبيعة وهو بمنزلة الفلاح.

١٠ الآراء التي اعتقدها الناس في أمر القوى صنفان. فقال قوم^٦: إنَّ القوى إنَّما تتولَّد من مزاج العناصر إذا تمازجت. وقوم قالوا: إنَّها من جوهر^٧ آخر غير العناصر، إلا أنَّ المزاج المعتدل هو لها بمنزلة الأداة والآلة.

١٥ الحارّ والبارد والرطب واليابس، كل واحد منها لا يخلو من أن يكون موجودًا بالفعل، أو موجودًا بالقوة. فإنَّ كان موجودًا^٨ بالقوة، فتعرّفه يكون بالقياس، وإنَّ كان بالفعل، فتعرّفه يكون باللمس. وذلك إنَّ كان^٩ الشيء الذي تلمسه اليد أسخن منها، قضينا بأنَّه أسخن من المزاج^{١٠} المعتدل، وكلّما كان أشدَّ حرارة في ملمسه، كانت زيادة حرارته في مزاجه بحسب ذلك. وإنَّ كان أبرد من الكف اللامسة، قضينا له بأنَّه أبرد مزاجًا، وكان مقدار زيادة برودته بحسب ما تلمس منه الكف. وإنَّ كان أيسر منها^{١١}، قضينا بأنَّ مزاجه أيسر، وإنَّ كان أرطب منها، قضينا بأنَّ مزاجه أرطب بالفعل، ولكن ليس بواجب لا محالة أن يكون أرطب منها بالقوة، بحسب فضل رطوبته عليها بالفعل، بل ينبغي لنا في هذا الموضوع أن ننظر،

١ ب: الرقة. ٢ ب: يفترق. ٣ ب: إما في داخل الأرحام، ٤ أ: والفاعل. ٥ ب: الفعل. ٦ ب: مقام قالوا. ٧ ب: إنَّها جواهر. ٨ ب - موجودًا. ٩ ب: وذلك إنَّه إنَّ كان. ١٠ ب: الشيء. ١١ ب: منه.

Eğer söz konusu şey hararet ve soğukluk bakımından mutedil olursa “Onun, bilfiil rutubetinin fazlalığı, bilkuvve rutubetinin fazlalığı gibidir.” deriz. Eğer bu şey, yağlı et gibi itidalden soğukluğa kaymış olursa bunu mutedil hale getirmemiz gerekir. Bundan sonra onun rutubeti hakkında hüküm veririz.

5 Çünkü el, erimemişken dokunduğunda yağlı et, avuç içinin hissettiğinden daha rutubetlidir. Ancak eti donduran soğuklukla etin yoğunluk kazanması sebebiyle, buna dokunduğu zaman el, mevcut durumdan daha az rutubetli olduğunu hisseder. Et eridiği zaman ve kendisini eriten hararet ile mutedil hale geldiğinde işte o zaman onun rutubeti ortaya çıkar.

10 Avuç içi derisinin bilfiil mizacının hararet bakımından söz konusu sıcak organlara göre hangi konumda olduğunu araştırmak için, bedende bulunan sıcak organlara onu kıyasladığın zaman kalbin, avuç içinden daha sıcak olduğunu görürsün. Çünkü kalp, tabii ısının ve kanın kaynağıdır. Kalpten sonra kanın, avuç içinden daha sıcak olduğunu görürsün. Çünkü aynı şekilde kan, hararetini kalpten elde eder. Kandan sonra karaciğerin avuç içinden daha sıcak olduğunu görürsün. Her ne kadar karaciğer kanı meydana getiriyorsa da ancak kan, kalbe gitmesinden dolayı hararetinin fazlalığını elde eder. Karaciğerden sonra etin, avuç içinden daha sıcak olduğunu görürsün. Çünkü et, hemen hemen donmuş olan bir kandır. Ancak et, kendisine karışan ve kendisinde bulunan liften dolayı, kandan daha az hararetli olmuştur. Etten sonra, hararet bakımından itidale yaklaşan ve avuç içi derisine benzer olan şey atardamarlar ve atar olmayan damarların tabakaları ve bütün bedeni kuşatan deridir. Çünkü bedeni kuşatan deri, kan ile ilişkilidir.

25 Söz konusu atardamarlar ve atar olmayan damarların tabakalarına gelecek olursak, her ne kadar tabiatlarında bunlar soğuk olsalar da kendileri içerisinde bulunan kan ile ilişkileri söz konusudur. Bundan dolayı atardamarların tabakaları hararete daha meyilli hale gelmiştir. Çünkü bunlar, oldukça hararetli olan kanı ihtiva eder. Atar olmayan damarlar, hararete daha az meyillidir. Çünkü bunlar, daha soğuk kanı ihtiva ederler.

30 Avuç içi derisinin bilfiil mizacının soğukluk bakımından söz konusu soğuk şeylere göre hangi konumda olduğunu araştırmak için, bedende bulunan soğuk şeylere onu kıyasladığın zaman bedendeki en soğuk şeyin balgam olduğunu; bundan sonra kıl olduğunu, kıldan sonra kemik, kıkırdak, bağ, veter, zar ve sinir olduğunu; bunlardan sonra ilik, ilikten sonra beyin olduğunu görürsün.

35

فإن كان ذلك الشيء معتدلاً في الحرارة والبرودة، قلنا إن فضل رطوبته بالقوة كفضل رطوبته بالفعل، وإن كان زائلاً عن الاعتدال إلى البرودة بمنزلة السمين من اللحم، فينبغي لنا أن نصيره إلى الاعتدال، ثم نحكم على رطوبته، وذلك أن السمين أرطب ممّا تحسّ منه^١ اليد إذا لمستّه غير ذائب، ولكن بسبب ما قد ناله^٢ من الغلظ بالبرودة التي جمّدتّه، صار إذا لمس أحسّ منه اليد بأنه أقل رطوبة ممّا هو عليه، فإذا ذاب وصار إلى الاعتدال بالحرارة التي تذيبه^٣ تبينّت رطوبته حينئذ.

إذا قست ما في البدن^٤ من الأعضاء الحارّة إلى جلدة باطن^٥ الراحة، لتنظر أين مزاجها بالفعل من مزاج هذه في الحرارة، وجدت القلب أسخن منها، وذلك لأنّه معدن الحرارة الغريزية والدم. ثم من بعده الدم، لأنّ الدم أيضاً^٦ يكتسب الحرارة من القلب. ثم من بعد الدم الكبد، فإنّه وإن كانت الكبد هي المولدة للدم، ولكن الدم يكتسب فضل حرارة عن مصيره إلى القلب. ثم من بعد الكبد اللحم، لأنّ اللحم يكاد أن يكون دماً جامداً، ولكن لمكان ما يخالطه من الليف الذي فيه، صار أقل حرارة من الدم. ومن بعد اللحم في الحرارة ممّا قارب الاعتدال وصار نظير جلدة الكف، طبقات العروق الضوارب وغير الضوارب والجلد المكتنف^٧ لجميع البدن. فإنّ هذا له مشاركة مع الدم. فأما طبقات هذه العروق الضوارب وغير الضوارب^٨ فإنّها وإن كانت باردة في طبعها، فإنّ لها شركة في الدم الذي يحتوي عليه. ولذلك صارت طبقات العروق الضوارب أميل إلى الحرارة، لأنّها تحتوي على دم أشدّ حرارة. والعروق غير الضوارب أقل ميلاً إلى الحرارة، لأنّها تحتوي على دم هو أبرد.

وإذا قست ما في البدن من الأشياء الباردة إلى جلدة^٩ الراحة، لتنظر أين مزاجها من مزاج هذه في البرودة بالفعل، وجدت أبرد ما هناك البلغم، وبعد الشعر، وبعد العظم والغضروف والرباط والوتر والغشاء والعصبة، وبعد هذا^{١٠} النخاع، وبعد النخاع الدماغ.

١١ أ ج: الجلدة.

١٢ ب - بعد.

١٣ ب: هذه.

٦ ب - باطن.

٧ ب - أيضاً.

٨ ب ج - و.

٩ ب: الكيف.

١٠ ب - وغير الضوارب.

١ ب: بحسب فضل.

٢ ب - منه.

٣ ب: ماله.

٤ ب - تذيبه..

٥ ب: اليد.

Özetle daha fazla kan elde eden organların, oldukça sıcak olduğunun ve hiçbir şekilde kan elde edemeyen organların daha soğuk olduğunun bilinmesi gerekir. Bu ikisi arasında yer alan organların sıcaklık ve soğukluk bakımından durumu, [yukarıda zikredilen] iki tarafa olan uzaklığa ve yakınlığa göre-
5 kılınca göre-
5 kılınca göre-
5 kılınca göre-

Avuç içi derisinin rutubet bakımından söz konusu rutubetli şeylere göre hangi konumda olduğunu araştırmak için, bedende bulunan rutubetli şeylere onu kıyasladığın zaman, en rutubetli olanın balgam olduğunu, bundan sonra kan olduğunu, bundan sonra yağ olduğunu, bundan sonra beyin olduğunu, bundan sonra ilik olduğunu, bundan sonra akciğerin eti, bundan
10 sonra karaciğerin eti, bundan sonra dalağın eti, bundan sonra böbreklerin eti, bundan sonra kasın eti olduğunu görürsün.

Avuç içi derisinin mizacının kuruluk bakımından söz konusu kuru şeylere göre hangi konumda olduğunu araştırmak için, bedende bulunan kuru şeylere onu kıyasladığın zaman, bedende en kuru şeyin kıl olduğunu ve bundan sonra kemik olduğunu görürsün. Çünkü kemik, kıldan daha az kurudur. Zira kemiğin oluşumu ve besini kandan kaynaklanır. Kılın oluşumu ise kuru bir buhardan kaynaklanır. Bundan dolayı kemik yiyen ve ondan besin alan canlıların olduğunu görürüz. Ancak kıldan beslenen bir hayvanı
15 asla görmeyiz. Kemikten sonra kuruluk bakımından kıkırdak, bundan sonra bağ, bundan sonra veter, bundan sonra zar, atardamarlar ve atar olmayan damarlar, bunlardan sonra hareketin kendisi ile gerçekleştiği sinir, bundan sonra kalp, kalpten sonra hissin kendisi ile gerçekleştiği sinir olduğunu görürsün. Çünkü söz konusu sinir, avuç içi derisi gibidir.
20

Bedendeki sıcaklık ve soğukluk miktarlarını öğrendiğin zaman kalbin, en hararetli olduğunu, balgamın en soğuk olduğunu, avuç içi derisinin hararet ve soğukluk bakımından bunun ikisi arasında ortada olduğunu, kalpten sonra hararet bakımından kanın, bundan sonra karaciğerin, bundan sonra etin, bundan sonra atardamarların ve atar olmayan damarların tabakalarının olduğunu görürsün. Soğukluk bakımından balgamdan sonra kılın, bundan
30 sonra kemiğin, bundan sonra kıkırdağın, bağın ve veterin, bundan sonra iliğin, bundan sonra beynin geldiğini görürsün.

وبالجملة ينبغي أن يُعلم أنّ الأعضاء التي تحظى من الدم بمقدار أكثر، فهي أشدّ حرارة جداً^١ والأعضاء التي لا تنال من الدم شيئاً هي أبرد جداً. والأعضاء التي فيما بين هذه، حالها في الحرارة والبرودة بحسب بُعدها وقربها^٢ من كل واحد من الطرفين.

وإذا قسّت ما في البدن من الأشياء الرطبة إلى جلدة باطن الكف، لتنظر أين رطوبتها من^٣ رطوبة هذه، وجدتّ البلغم أرطب، وبعده الدم، وبعده السمين^٤، وبعده الدماغ، وبعده النخاع، وبعده لحم الرّئة، وبعده لحم الكبد، وبعده لحم الطحال، وبعده لحم الكلّيتين، وبعده لحم العضل.

وإذا قسّت ما في البدن من الأشياء اليابسة إلى جلدة باطن^٥ الكف، لتنظر أين مزاجها في^٦ اليبس من مزاج هذه، وجدتّ أيبس ما هناك الشعر، وبعده العظم، وذلك لأنّ العظم أقلّ يبساً من الشعر. لأنّ العظم كونه وغذاؤه من الدم، والشعر إنّما كونه من بخار يابس. ومن^٧ أجل ذلك قد نجد حيوانات تأكل العظام فتغذي بها، ولا نجد حيواناً يغذي بالشعر أصلاً. وبعده العظم في اليبس الغضروف، وبعده الرباط، وبعده الوتر، وبعده الغشاء والعرق الضارب وغير الضارب، وبعده العصب الذي به يكون الحركة، وبعده القلب، وبعده^٨ العصب الذي به يكون الحسّ، فإن هذا العصب هو مثل جلدة الكف.

وإذا حصّلت مقادير الحرارة والبرودة في البدن، وجدتّ القلب أكثرها^٩ حرارة، والبلغم أكثرها برودة، وجلدة الكف وسط بينهما في الحرارة والبرودة، ومن بعد القلب في الحرارة الدم، ثم الكبد، ثم اللحم، ثم طبقات العروق الضواريب وغير الضواريب. وبعده البلغم في البرودة الشعر، ثم العظم، والغضروف والرباط والوتر، ثم النخاع، ثم الدماغ.

١ ب - جداً.
٢ ب: بحسب تغير هذين بها.
٣ ب - رطوبتها من.
٤ ب - وبعده السمين.
٥ ب - باطن.
٦ أ ج: من.
٧ ب - و.
٨ ب: وبعده القلب.
٩ ب: أكثر ما فيه.

Bedendeki rutubet ve kuruluk miktarlarını öğrendiğin zaman bedende en rutubetli olan şeyin balgam olduğunu, bedendeki en kuru şeyin kıl olduğunu, avuç içi derisinin, rutubet ve kuruluk bakımından bu ikisi arasında olduğunu, rutubet bakımından balgamdan sonra kanın, kandan sonra yağ, bundan sonra beyin, bundan sonra ilik, bundan sonra akciğer etinin, bundan sonra karaciğer etinin, bundan sonra dalağın etinin, bundan sonra böbreklerin etinin, bundan sonra kas etinin geldiğini görürsün. Kuruluk bakımından kıldan sonra kemiğin, bundan sonra kıkırdağın, bundan sonra bağın, bundan sonra veterin, bundan sonra zarın, bundan sonra atardamarların ve atar olmayan damarların, bundan sonra hareket sinirinin, bundan sonra his sinirinin -ki bu avuç içi derisi gibidir- geldiğini görürsün.

Bedendeki yağın kendisinden oluştuğu madde sıcaktır. Şöyle ki yağ, kanın yağlı kısmından oluşur. Yağın fail sebebi, soğukluktur. Çünkü soğukluk onu dondurur. Bundan sonra yağ hararet ile erir hale gelir.

Donan ve yoğunlaşan her şeyin donması ve yoğunlaşması ya soğukluk ya da kuruluk sebebiyle olur. Donması soğuklukla olan şeyi hararet eritir ve çözer. Bu görüşün aksi de geçerlidir. Çünkü hararet ile eriyen ve çözülen her şeyin donması, soğukluk ile olur. Yağın durumu böyledir. Donması kuruluk ile olan şey, rutubet ile erir ve çözülür. Bu görüşün aksi de geçerlidir. Şöyle ki sadece rutubet ile çözülen her şeyin donması, kuruluk ile gerçekleşir. Bunun örneği, tuzdur.

Sinirler iki türdür. Sinirlerden bazıları hisseder, bazıları ise hareket ettirir. Hisseden sinir, yumuşaktır. Kuruluk ve yumuşaklık bakımından bu tür sinir, avuç içi derisi gibi mutedildir. Söz konusu sinir soğukluk bakımından avuç içi derisini geçer. Hareket ettiren sinir serttir. Kuruluk ve soğukluk bakımından bu sinir, avuç içi derisini geçer.

Yağ ve iç yağ bedendeki her şeyden farklı olarak soğuk sebebiyle donar. Diğer organların donması ise kuruluk sebebiyledir.

Galen'in *Mizaç Üzerine* adlı kitabının birinci makalesine derleme tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak.
Allah ona rahmet etsin.

وإذا حصلت مقادير الرطوبة واليبوسة في البدن، وجدت أُرطب ما فيه البلغم، وأيس ما فيه الشعر، وجلدة الكف وسط فيما^١ بينهما في الرطوبة واليبوسة. وبعد البلغم في الرطوبة الدم^٢، ثم السمين، ثم الدماغ، ثم النخاع، ثم لحم الرئة^٣، ثم لحم الكبد، ثم لحم الطحال، ثم لحم الكليتين، ثم لحم العضل. وبعد الشعر في اليبس العظم، ثم الغضروف، ثم الرباط، ثم الوتر، ثم الغشاء، ثم العرق الضارب وغير الضارب، ثم عصب الحركة، ثم^٤ عصب الحس، وهو مثل جلدة الراحة^٥.

المادة التي يكون منها ما في البدن من السمين هي حارة، وذلك أنه إنما يكون من^٦ الجزء الدسم من الدم. والسبب الفاعل للسمين هو البرودة، لأن البرودة هي التي تجمده، ولذلك صار يذوب بالحرارة.

كل^٧ شيء يجمد وينعقد، فجموده وانعقاده يكون إما بالبرودة، وإما باليبوسة. فما كان جموده بالبرودة، فالحرارة تذيبه وتحلّه، وهذا قول ينعكس. لأن كل شيء يذوب وينحل بالحرارة، فجموده كان بالبرودة، والسمين كذلك. وما كان جموده باليبوسة، فهو يذوب وينحل بالرطوبة. وهذا أيضًا قول ينعكس، وذلك أن كل شيء يذوب بالرطوبة وحدها، فجموده كان باليبوسة بمنزلة الملح.

العصب نوعان، فبعضه حساس، وبعضه [محرّك]^٨.^٩ والعصب الحساس لئین، وهو في اليبوسة واللين معتدل، مثل جلدة باطن الكف، وفي البرودة مجاوز لجلدة باطن الكف. والعصب المحرّك صلب مجاوز^{١٠} للجلدة في اليبوسة وفي البرودة. والسمين^{١١} والشحم دون جميع ما في البدن جامدين بالبرودة، وسائر الأعضاء جمودها باليبوسة.

تمت المقالة الأولى من جوامع الإسكندرايين لكتاب المزاج لجالينوس،

ترجمة حنين بن إسحق رحمه الله.^{١٢}

بن إسحق والحمد لله كما هو أهله ومستحقه، ج: تمت المقالة الأولى من جوامع الإسكندرايين لكتاب المزاج لجالينوس ترجمة حنين بن إسحق.

٨ ب: كل.
٩ أ ب ج: متحرّك.
١٠ ب: مجاور.
١١ ب - و.
١٢ ب: تمت جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في المزاج إخراج أبي زيد حنين

١ ب - فيما.
٢ أ - الدم.
٣ ج - لحم الرئة.
٤ ب: العروق.
٥ ب: و.
٦ ب: الواحد.
٧ ب: في.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!
Galen'in *Mizaç Üzerine* Adlı Kitabının
İkinci Makalesine Derleme

Mutedil mizaç, bedenın, nefsin ve tabiatın sahip olduğu mutedillik ile bilinir. Bedenin sahip olduğu mutedillige gelecek olursak bu, bedene dokunulduğunda cevherinin çok fazla hararet ile az bir hararet arasında mutedil olması ve yağ ile et miktarı bakımından bedenın mutedil olmasıdır. Yağın miktarı bakımından bedenın mutedil olmasına gelecek olursak bu, şişmanlığı soğuk mizacına tabi olan şişman beden ile zayıflığın hararetine tabi olan cılız beden arasında bir durumdur. Etin miktarı bakımından bedenın mutedil olmasına gelecek olursak bu, etinin çokluğu rutubetli mizaca tabi olan bol ve dolgun etli beden ile etinin azlığı kuru mizaca tabi olan az etli ve zayıf beden arasında olandır.

Bedenın kıvam bakımından mutedil olması, kuruluğa tabi olan sertlik ile rutubete tabi olan yumuşaklık arasında olmasıdır. Bedenin renk bakımından mutedil olması bedenın, kanın azlığına ve soğukluğun aşırılığında delalet eden beyaz renk ile kanın ve hararetin çokluğuna delalet eden kırmızı renk arasında olmasıdır. Bedenin kıl bakımından mutedil olması onun, miktarının, şeklinin ve renginin mutedil olmasıdır.

Beden kılının miktarının mutedil olmasına gelecek olursak bu, bedenın aşırı şekilde kıllı olmamasıdır. Bu durum, mizacın hararetinden ve kuruluğundan kaynaklanır. Aynı şekilde beden çok az kıllı da olmamalıdır. Bu durum, mizacın soğukluğundan ve rutubetinden kaynaklanır. Kılın şeklinin mutedil olması kıvrıkcık olmamasıdır. Bu durum, kuruluktan kaynaklanır. Kıl, yumuşak telli de olmamalıdır. Bu durum, rutubetten kaynaklanır. Kılın renginin mutedil olmasına gelecek olursak bu, kılın çocukluk döneminde sarışınlığa meyletmesidir. Bu, su rutubetinin çokluğundan kaynaklanır. Gençlik döneminde kıl, siyahlığa meyleder Bu, su rutubetinin azalmasından kaynaklanır.

بسم الله الرحمن الرحيم

جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في المزاج^١

المزاج المعتدل يُعرّف باعتدال ما للبدن، وما للنفس، وما للطبيعة. أما ما للبدن، فهو أن يكون جوهره معتدل اللمس فيما^٢ بين الكثير الحرارة في ملمسه والقليل الحرارة، وأن يكون مقداره معتدلاً في السمين وفي اللحم. أما في السمين، فبين البدن السمين الذي سمته تابع لبرودة مزاجه، والبدن المهلوس الذي هزاله تابع لحرارته. وأما في اللحم، فبين الخصب الكثير اللحم الذي كثرة لحمه تابعة لرطوبة مزاجه، وبين القضيف القليل اللحم الذي قلة لحمه تابعة^٣ ليس مزاجه.

وأن يكون معتدل القوام بين الصلابة التابعة لليس، واللين التابع^٤ للرطوبة. وأن يكون لونه معتدلاً بين اللون الأبيض الذي يدل على قلة الدم وإفراط البرودة، وبين^٥ اللون الأحمر الدال على كثرة الدم والحرارة، وأن يكون شعره معتدلاً المقدار والشكل واللون.

أما اعتدال مقدار الشعر، فهو أن لا يكون البدن كثير الشعر أزب^٦، فإن ذلك تابع^٦ لحرارة المزاج وييسه، ولا يكون قليل الشعر أزعر، فإن ذلك تابع لبرودة المزاج ورطوبته. وأما اعتدال شكل^٧ الشعر، فهو أن لا يكون جعداً، فإن ذلك تابع لليس، ولا سبطاً، فإن ذلك تابع للرطوبة. وأما اعتدال لون الشعر، فهو أن يكون في وقت^٨ الصبي مائلاً إلى الشقرة، وذلك لكثرة الرطوبة المائية، وفي^٩ وقت^٩ الشباب مائلاً إلى السواد، لأن الرطوبة المائية تقل.

١ أ.ج: بسم الله الرحمن الرحيم، رب يسر. جوامع المقالة الثانية من جوامع الإسكندرانيين لكتاب المزاج لجالينوس. ترجمة حنين بن إسحق. رحمه الله.

٢ ب - اللمس فيما.

٣ أ.ج: تابع.

٤ أ.ج: تابع.

٥ ب - بين.

٦ أ - تابع.

٧ ب: شعل.

٨ ب - وقت.

٩ أ.ج - في.

١٠ ب - وقت.

Mutedil mizacın, nefsin sahip olduğu şeyden hareketle bilinmesine gelecek olursak bu, duyumların en iyi halde olması, uyku ve uyanıklığın her ikisinin mutedil olması, organların hareketlerinin sağlıklı olması, siyasi (yönetici) fiillerin olması gerektiği şekilde en iyi tarzda olması, nefsanî ahlakın cesaret ve korku arasında, gazabın şiddet ile gazabın yokluğu arasında, temkinlilik ile tez canlılık arasında ve kabalık ile incelik arasında olmasıdır. Zira insan nefsi bu şekilde olduğu zaman insan, güler yüzlülük, güzel ahlaklılık, sevgi göstermek, insanlar için iyilik istemek gibi hasletleri kendisinde toplar.

Mutedil mizacın, tabiatın sahip olduğu şeyden hareketle bilinmesine gelecek olursak bu, şehvetin mutedil olması, midedeki, karaciğerdeki, damarlardaki, bedenın tümündeki sindirimini iyi olması ve atılan fazlalıkların keyfiyet ve miktar bakımından mutedil olmasıdır.

Yaşlar, farklılık gösterir. Çocukların yaşı, oldukça rutubetlidir ve bunun delili duyumdan ve kıyastan hareketle elde edilir. Duyum ile elde edilen delile gelecek olursak çocukların, diğer yaş gruplarından daha yumuşak ve rutubetli olduğunu görürüz. Öyle ki çocukların en sert organları yani kemikleri dahi yumuşaktır. Kıyas ile elde edilen delile gelecek olursak bu, ceninin kan ve meniden oluşmasından elde edilir. Kan ve meninin her ikisi rutubetlidir. Organlar, bu ikisinin (meni ve kan) donması, yoğunlaşması ve kurumamasından dolayı oluştuğu için ve yaş ilerledikçe organların donması, kurumması ve sertleşmesi arttığı için çocukların yaşının, kan ile meninin donması evresine ve oluşuma yakın olması hasebiyle diğer yaşların hepsinden daha rutubetli olma durumu açıktır.

İhtiyarların yaşına gelecek olursak bu yaştakiler, oldukça kurudur. Çünkü yaşlılık döneminde organlar, donukluk ve kuruluk bakımından en üst noktaya ulaşır. Bu neticeyi duyum ile elde ettiğimiz gibi buna kıyas yoluyla da delil getiririz. Duyum yoluyla elde edilen delile gelecek olursak, yaşlıların bedenine dokunduğumuz zaman dokunuşun oldukça sert olduğunu görürüz. Kıyas yoluyla elde edilen delile gelecek olursak bu delil şöyledir: Onlar, kan ile meniden olan oluşumun başlangıcından uzak oldukları için ve onların tabii rutubeti, bedenın içerisinde olan ve dışarıdan kendisine ilişkin yani havadan gelen sıcaklıktan dolayı uzun zaman süresince kaybolduğu için onların yaşının, diğer tüm yaş gruplarından en kuru olması gerekebilir.

وأما ما^١ للنفس، فهو أن تكون الحواس على أفضل حالاتها، ويكون النوم واليقظة معتدلين، وتكون حركات الأعضاء صحيحة، وتكون الأفعال السياسية على أفضل ما ينبغي أن تكون عليه، وتكون الأخلاق النفسانية معتدلة بين الشجاعة والجبن، وبين شدة الغضب وعدمه، وبين التآني والعجلة، وبين الفظاظة والرفقة.^٢ فإنه إذا كان كذلك، اجتمع له أن يكون طلق الوجه، حسن الخلق،^٣ متحبيبا يُحب الخير للناس.

وأما ما^٤ للطبيعة، فهو أن تكون الشهوة معتدلة، والاستمراء جيدا في المعدة وفي الكبد وفي العروق وفي جميع البدن، ونفض الفضول في مقداره وكيفيته.

الأسنان تختلف، فسن الصبيان^٥ رطبة جدا، والدليل على ذلك موجود من الحس ومن القياس. أما من الحس، فلأننا نجد الصبيان ألين وأرطب من سائر الأسنان الأخر، حتى أن أصلب أعضائهم تكون لينة، أعني العظام. وأما من القياس، فلأن كون الجنين إنما هو من الدم والمني، وهذان جميعا رطبان. وإذا^٦ كانت الأعضاء إنما تكون عند جمود هذين وانعقادهما وبسهما، وكان البدن كلما طعن في السن ازدادت أعضاؤه جمودا وبسنا وصلابة، فالأمر في هذا بين أن سن الصبيان أرطب من سائر الأسنان الأخر كلها، بحسب قربهم من الكون والجمود من الدم والمني.

وأما سن الشيوخ فيابسة جدا، وذلك لأن الأعضاء تبلغ في الشيخوخة الغاية القصوى من الجمود والجفاف، كما قد نجد ذلك حسا، ويدلنا عليه أيضا القياس. أما الحس، فنحن نجد ملمس الشيوخ إذا لمسناهم صلبا جدا. وأما من^٧ القياس، فإنهم إذا كانوا في غاية البعد عن ابتداء الكون من الدم والمني، وكانت رطوبتهم الطبيعية قد فُتيت في طول المدة من الحرارة التي في البدن من داخل، ومن الحرارة التي تلقاه من خارج، أعني من الهواء، فقد يجب أن يكونوا أيبس الأسنان كلها.

١ ب - ما.
٢ ب: وبين الحسد الرقة.
٣ ب + متآني.
٤ ب ج - ما.
٥ ب: الصبي.
٦ ب: إما من الحس فتجد.
٧ أ ج: وإذا.
٨ ب - من.

Gençliğin zirvesinde olan gençlerin yaşına gelecek olursak bu yaş, çocuklar ile ihtiyarların yaşının ortasında bulunduğu için mizaç bakımından da orta olur. Böylece söz konusu gençlik yaşı, çocukluk yaşı döneminden daha kuru olur. Bundan dolayı gençlerin bedenleri, çocuklarınkinden daha sert ve daha güçlü; ihtiyarların yaş döneminden daha yumuşak olur.

İhtiyarların durumu araştırılırsa onların, diğer yaş gruplarından tabii olarak daha kuru olduğu; arazi olarak daha rutubetli olduğu görülür. Tabii açıdan kuru olma durumuna gelecek olursak aslı organların cevherinin tabii rutubetleri yok olduğu için kurudur. Arazî açıdan olan duruma gelecek olursak ihtiyarların tabii hararetinin zayıflığı sebebiyle onların bedenlerinde çok miktarda fazlalık toplanır. Bundan dolayı onların sümükleri ve tükürükleri artar. Bu sebeple onların daha rutubetli olduğu söylenir.

Nasıl ki yaş grupları arasında rutubet ve kuruluk bakımından farklılık oluyorsa aynı şekilde hararet ve soğukluk bakımından da yaş grupları arasında fark vardır. Çocukluk yaş dönemi, oldukça sıcaktır. Çünkü çocukluk yaşı, hepsi sıcak olan kan, meni ve ruhtan olan oluşumun başlangıcına yakındır. Bunların sıcaklığı duyum ile hissedilir.

İhtiyarlık yaş dönemi, oldukça soğuktur. Çünkü söz konusu yaş, oluşumun başlangıcına diğer yaşların hepsinden en uzak olandır. İhtiyarlık, beden soğukluğu ve hararetin sönmesinden başka bir şey değildir. Bundan dolayı ihtiyarların bedenine dokunulduğu zaman onların soğuk olduğu görülür. Onlar soğuğa maruz kaldıkları zaman soğuşun acısı, onları hızlı bir şekilde etkiler. Böylece onların bedeni soğur, renkleri yeşile döner ve onlara -titreme, hareketsizlik, felç (es-sükât) gibi- soğuk hastalıklar ilişir. Yine yaşlıların tabii ve nefsanî fiilleri zayıftır.

Gençlik yaş dönemine gelecek olursak insanlar bu yaşın sıcak olduğu konusunda ittifak etmişler, ancak bu hararetin miktarının ne kadar olduğu, bu hararetin çocukluk yaş döneminin harareti gibi mi yoksa ondan daha fazla mı yoksa daha az olduğu konusunda ittifak etmemişlerdir. Hatta onlar, bu konuda görüş ayrılığına düşmüşler ve şu üç görüşü benimsemişlerdir: İnsanlardan bazıları çocukların, gençlerden daha sıcak olduğunu zannetmiştir. Bazıları gençlerin, çocuklardan daha sıcak olduğunu zannetmiştir. Galen ise her iki yaş döneminde hararetin kuvvetinin eşit olduğunu, ancak

وأما سن الشباب الذين هم في عنفوان الشبيبة، فأنها لما كانت وسطاً فيما بين سن الصبيان وسن الشيوخ، صارت أيضاً وسطاً في المزاج، فهي أيسر من سن الصبيان. ولذلك صار الشباب أصلب أبدأناً، وأقوى من الصبيان. وهي أليّن^١ من سن الشيوخ. إذا استقصى أمر الشيوخ، وُجدوا بالطبع أيسر من سائر الأسنان الأخرى، وبالعرض أرطب. أما بالطبع، فإنّ جوهر أعضائهم الأصلية قد جف وبيس لفناء^٢ رطوبتهم الطبيعية. وأما بالعرض، فإنهم بسبب ضعف حرارتهم الطبيعية تجتمع في أبدانهم فضول كثيرة، ولذلك يكثر مخاطتهم وبصاقهم، فيقال من هذا الوجه إنهم أرطب.

وكما تختلف الأسنان^٣ في الرطوبة واليبس، كذلك تختلف في الحرارة والبرودة. فسن الصبيان حارة جداً، وذلك لأنّها قريبة العهد بمبدأ الكون من المنى والدم والروح التي كلها حارة، وحرارتها تُدرّك حساً.

وسنّ الشيوخ باردة جداً، وذلك لأنّها أبعد الأسنان كلها عن ابتداء الكون. وليست الشيخوخة شيئاً أكثر من برودة البدن وانطفاء حرارته، ولذلك صار الشيوخ إذا لمُسّت^٤ أبدانهم وُجدت باردة، وإذا أصابهم البرد أسرع إليهم ألمه فبردوا، واخضرت ألوانهم، وتتصل بهم الأمراض الباردة، مثل الرعشة والسبات والسكات، وأفعالهم الطبيعية والنفسانية ضعيفة.

وأما سن الشباب، فقد أجمع الناس على أنّها حارة^٥. فأما كم مقدار حرارتها؟ وهل هي مثل حرارة سن الصبيان أم أكثر منها أم أقل؟ فلم يقع عليه^٦ في ذلك اجماع، بل اختلفوا فيه واتحلوا ثلاثة آراء. فبعضهم^٧ ظن أنّ الصبيان أحرّ من الشباب، وبعضهم ظن أنّ الشباب أحرّ من الصبيان. وأما^٨ جالينوس فيرى^٩ أنّ قوة الحرارة في السنّين كليهما سواء، إلا

١ ب: وهم أليّن. ٢ ب: بفناء. ٣ أ: الإنسان. ٤ ب: ومن. ٥ ب: وليس في الشيوخة شيء. ٦ ب: لمسنا. ٧ أ: حرارة. ٨ ب - عليه. ٩ ب: فبعض. ١٠ ب: فأما. ١١ ب: فإنه يرى.

iki yaş dönemindeki bu hararetin kemiyet ve keyfiyet bakımından farklı olduğu görüşünü benimsemiştir. Şöyle ki çocukların sıcaklığının miktarı çoktur, keyfiyeti ise sakin ve yumuşaktır. Gençlerin sıcaklığının miktarı çocuklarınkinden daha az, keyfiyet bakımından ise daha keskindir.

5 Çocukların sıcaklığının gençlerin sıcaklığından daha güçlü olduğunu söyleyenler bu görüşün ispatını iki açıdan arıyorlar: Birincisi çocuklardaki kan daha fazladır. Bu kişiler, çocuklardaki kanın daha fazla olduğunu, adet kanından olan oluşumun başlangıcına daha yakın olmasından hareketle ispat ediyorlar. İkincisi çocuklardaki tabiî fiiller, daha güçlüdür yani büyüme, 10 iştah ve sindirim daha güçlüdür.

Gençlerin çocuklardan daha sıcak olduğunu söyleyenler bu görüşün ispatını üç açıdan arıyorlar: Birincisi gençlerdeki kanın, çocuklardakinden daha fazla olmasıdır. Gençler çokça burun kanamasına maruz kaldığından dolayı bunu duyumdan hareketle ispatlıyorlar. İkinci açı safranın gençlerde 15 daha çok olmasıdır. Safra, kandan daha sıcaktır. Üçüncüsü fiiller, gençlerde daha güçlüdür. Bundan dolayı söz konusu görüşü savununlar, gençlerdeki tüm nefsânî fiillerin daha güçlü ve daha tam olduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla işlev olarak unsurların en kamili ve üst noktası olan şeyin yani ateşin söz konusu tamlıkta kılınması gerekir. Onlar, gençlerdeki fiillerin 20 kuvvetini, koşma, tutma, taşıma ve koyma hareketinin olduğu durumlardan; görme, işitme, dokunma ve diğer duyumlardaki his kuvvesi ve siyasi (yönetici) fiillerdeki kuvve yani tahayyül, fikir ve hatırlama kuvvesinin olduğu durumdan hareketle delillendirirler.

[Çocukların sıcaklığının gençlerin sıcaklığından fazla olduğunu ileri sürenlerin] tabiî fiillerden hareketle ortaya koydukları delile gelecek olursak bu konuda onlar şunu dile getiriler: Büyüme, hararete tabi olan bir şey olmayıp aksine o, rutubete tabi olan bir şeydir. İştah, hararete tabi olan bir şey olmayıp, aksine soğukluğa tabidir. Bundan dolayı soğuk mide, sindirmeye değil 25 iştaha uygun olur. Dolayısıyla çocuklardaki iştah, gençlerden daha kuvvetli olur. Çünkü çocuklar iştah dolayısıyla, fazla miktarda gıdaya ihtiyaç duyarlar. Zira çocuklar sadece bedenlerini ayakta tutacak miktarda yetinmeyip, aksine 30 bedenlerini büyütecek miktarda gıdaya ihtiyaç duyarlar.

أنَّ حرارتهما تختلف في كميتها وكيفيةها. ^١ فحرارة الصبيان كثيرة المقدار ساكنة لينة الكيفية، وحرارة الشباب أقل مقدارًا من تلك وأحدّ كيفةً.

الذين يقولون إنَّ حرارة الصبيان أقوى من حرارة الشباب، يلتمسون أن يُثبتوا ذلك من وجهين. أحدهما أنَّ الدم ^٢ في الصبيان أكثر، ويثبتون أنَّ الدم في الصبيان أكثر من قرب ^٣ عهدهم بمبدأ الكون من دم الطمث. والوجه الآخر أنَّ الأفعال الطبيعية في الصبيان أقوى، أعني ^٤ النماء والشهوة والاستمراء.

والذين يقولون إنَّ الشباب أحرّ من الصبيان، يلتمسون أن يُثبتوا ذلك من ثلاثة وجوه. أحدها أنَّ الدم في الشباب أكثر، ويثبتون هذا من الحس، من أنَّ الشباب يصيبهم الرعاف كثيرًا. والوجه الآخر أنَّ المُرّة في الشباب أكثر، وهي أحرّ من الدم. والوجه الثالث أنَّ الأفعال في الشباب أقوى، ولذلك زعموا أنَّ جميع الأفعال النفسانية في الشباب أقوى وأتم. وينبغي أن يُجعل للتمام الكامل أقوى العناصر وأكملها وأبلغها فعلًا، أعني النار. ويدلّون على قوة الأفعال في الشباب بما هو عليه من قوة الحركة في العَدُو والضبط والحمل والوضع، ^٥ ومن قوة الحس في البصر والسمع واللمس وسائر الحواس، ومن قوة الأفعال السياسية أعني التخيل والفكر والذكر.

وأما الأفعال الطبيعية، فيقولون فيها: إنَّ النماء ليس هو مما يتبع الحرارة، بل إنَّما هو تابع للرطوبة، والشهوة ليست ^٦ هي تابعة للحرارة، لكن للبرودة. ولذلك صارت المعدة الباردة صالحة للشهوة، وليست بصالحة [للاستمراء] ^٧. ولذلك صارت الشهوة في الصبيان أقوى، لأنَّهم مع هذا يحتاجون من الغذاء إلى مقدار أكثر، إذ كانوا ليس يكتفون منه ممَّا يقيم أبدانهم فقط، لكن يحتاجون مع ذلك إلى ما تنمو به ^٨ أبدانهم.

١ ب - وكيفيةها.

٢ ب: الذي.

٣ ب: لقرب.

٤ ب + على.

٥ ب: أشدّ حرارة.

٦ أ ج: والوجع.

٧ ب: ليس.

٨ أ ب ج: الاستمراء.

٩ ب: إلى أن تنمو.

Sindirime gelecek olursak onlar, sindirimin, gençlerde çocuklardan daha güçlü olduğunu iddia ederler. Bunun delili gençlerin, hazmedilmemiş yemeği çıkarmak için çocukların maruz kaldıkları kusmaya ve yine kendisiyle hazmedilmemiş dışkının çıktığı ishale maruz kalmamasıdır.

5 Galen söz konusu iki grubu, iki açıdan eleştirir. Birinci açı, onların kötü bir burhan kullanması, diğer açı ise onların yanlış bir netice çıkarmasıdır. Onların kötü bir burhan kullanmasına gelecek olursak bu, onların birincil şeyleri, ikincil şeylerle ispatlıyor olması bakımındandır. Hâlbuki onların, bunun tam tersini yapmaları gerekirdi. Bu sebeple onların *dialysis* olarak
10 isimlendirilen burhanı kullanmaları zorunlu idi. Bunun örneği şöyledir: Çocukların daha sıcak olduğunu nereden bildikleri onlara sorulduğu zaman, çocukların büyümeyi kabul ettiğini söylediler. Yine onlara büyümenin, hararetin kuvvetinin fazlalığına tabi olduğunu nereden bildikleri sorulursa bu konuda onlar bunun, çocukların hararetinin daha şiddetli olmasından
15 dolayı ve onların bedenlerinin büyümesinden dolayı olduğunu iddia ederler. Böylece birinci şey hararet, ikinci şey ise büyüme olur. Bu durumda onların büyümenin hararete tabi olduğu hususunu, çocukların bedenleri büyüdüğü için onların hararetinin diğerlerinden daha güçlü olmasından hareketle ispatlamaları gerekirdi. Çocukların hararetinin diğerlerinden daha
20 güçlü olmasına gelecek olursak bu durumda onların, bundan daha önce olan bir şeyle yani dokunma ile bunu ispat etmeleri gerekirdi. Şöyle ki biz, sıcağın bazısının bilfiil olup dokunma ile, bazısının bilkuvve olup kıyas ile bilindiğini dile getirmiştik.

Onların yanlış bir netice çıkarmasına gelecek olursak, “Çocuklardaki
25 hararet, gençlerdekinden daha güçlüdür” şeklindeki neticeye ulaşan bir grubun ve “Gençlerdeki hararet, çocuklardakinden daha güçlüdür” şeklindeki neticeye ulaşan diğer grubun görüşü yanlıştır. Çünkü söz konusu iki yaşta birinde hararet diğerinden daha güçlü değildir. Aksine hararet her ikisinde eşit seviyededir. Ancak çocuklarda hararet, miktar bakımından daha fazladır.
30 Çünkü kan, ruh ve meninin rutubeti çocuklarda daha fazladır. Çocuklardaki miktarı çok olmasına rağmen hararet, rutubetin çokluğundan dolayı daha sakin ve daha yumuşaktır. Gençlik yaşında hararet, kuruluk sebebiyle miktar bakımından daha az ve keyfiyet bakımından daha keskindir.

وأما الاستمرار، فقد^١ زعموا أنه في الشباب أقوى منه في الصبيان. والدليل على ذلك أنه ليس يعرض لهم ما يعرض للصبيان^٢ من القيء الذي يخرج به^٣ الطعام غير منهضم، ولين البطن الذي يخرج به الثفل رطبًا غير منهضم.

وجالينوس يذم الفريقيين كليهما من وجهين. أحدهما أنهم استعملوا برهان سوء، والآخر أنهم أنتجوا^٤ نتيجة كذب. أما استعمالهم للبرهان السوء، فمن طريق أنهم أثبتوا الأشياء^٥ الأول من الأشياء الثواني، وكان ينبغي لهم أن يفعلوا خلاف ذلك. وبسبب هذا يلزمهم أن يكونوا استعملوا البرهان الذي يقال له دياليس. مثال ذلك، أنهم لما سُئلوا: من أين يُعلم أن الصبيان أشد حرارة؟ قالوا: من أنهم^٦ يقبلون^٧ النماء. وإن^٨ سُئلوا أيضًا: من أين يُعلم أن النماء تابع لفضل قوة الحرارة؟ قالوا: من أجل^٩ أن الصبيان أشد حرارة، وأبدانهم تنمو. فالحرارة هي الشيء الأول، والنماء هو الشيء الثاني. فقد كان ينبغي لهم أن يثبتوا أن النماء تابع للحرارة من أن الصبيان أقوى حرارة من غيرهم، وأبدانهم تنمو. فأما أن الصبيان أقوى حرارة من غيرهم، فكان ينبغي أن يثبتوه من شيء أقدم من هذا، أعني من اللمس، وذلك أننا قد قلنا إن الحار منه ما هو بالفعل ويُعرف باللمس، ومنه بالقوة ويُعرف بالقياس.

وأما انتاجهم نتيجة كاذبة، فمن طريق أن هؤلاء حصلت نتيجتهم أن الحرارة في الصبيان أقوى منها في الشباب، وهؤلاء حصلت نتيجتهم أن الحرارة في الشباب أقوى منها في الصبيان. وهذان القولان جميعًا كاذبان، وذلك أن الحرارة ليست هي^{١٠} واحدة من هاتين السنين أقوى منها في الأخرى، بل فيهما جميعًا متساوية القوة، إلا أنها في الصبيان أكثر مقدارًا. وذلك لأن الدم والروح ورطوبة المني في الصبيان أكثر. ومع كثرة مقدار الحرارة في الصبيان هي أسكن وألين، لمكان كثرة^{١١} الرطوبة، وهي في الشباب أقل مقدارًا وأحد كيفةً بسبب اليبوسة.

٩ ب - أجل.

١٠ ب: في.

١١ ب - كثرة.

٥ ب - الأشياء.

٦ أ ج: بأنهم.

٧ ب: يفعلون.

٨ ب: فإن.

١ ب: فهو.

٢ ب: الصبيان.

٣ أ ج - به.

٤ ب: انتحلوا.

Miktarı farklı olup kuvveti denk olan hararetin örneği, içinde harareti eşit olan sıcak su bulunan iki tane kovadır. Ancak kovaların birinde on devrak¹, diğerinde ise beş devrak su bulunur. Kuvveti aynı olup keyfiyeti farklı olan hararetin örneği ateşte eşit bir şekilde ısıtılmış su ve taştır.

5 Taşın sıcaklığı, dokunulduğu zaman kuruluktan dolayı daha sıcak hissedilir. Suyun sıcaklığı ise rutubet sebebiyle daha sakin ve yumuşak şekilde hissedilir.

İnsanın oluşumunun kendisiyle tamamlandığı şeyler üç tanedir ve bunların hepsi yani kan, ruh ve meni sıcaktır. Söz konusu üç şeyin miktarı çocuklarda fazladır. Bundan dolayı Hippokrates şunu ifade etmiştir:

10 “Çocuklardaki tabîî ısı, oldukça fazladır. Gençlerde bunun miktarı mutedil, ihtiyarlarda ise azdır. Bundan dolayı ihtiyarların bedenleri soğuktur.”

Yaş gruplarının her birinde bazı unsurlar daha baskındır. Çocuklarda hava ve su daha baskın, hem çocuklarda hem de gençlerdeki ateşin baskınlığı eşit şekildedir. Toprak ise gençlerde, orta yaşlılarda (el-kühûl) ve yaşlılarda baskındır.

15

Çocuğu, cevherinin tamamına ve kendisinde bulunan unsurların cüzlerini birbirine kıyasladığın zaman “Çocuk mutedil mizaçlıdır.” denilir. Çocuğu, ihtiyara kıyasladığın zaman “Çocuk, sıcak ve rutubetlidir.” denilir. Aynı şekilde gençleri, cevherinin tamamına kıyasladığın zaman “Gençler, mutedil mizaçlıdır.” denilir. Gençleri çocuklara kıyasladığın zaman “Gençler, kurudur.” denilir. Gençleri, ihtiyarlara kıyasladığın zaman “Gençler, sıcaktır” denilir.

20

Çocuklar ve gençler mutedil mizaçlıdır. Ancak gençlerin mizacı, zıtlığın iki cinsi bakımından yani sıcaklık-soğukluk ve rutubet-kuruluk bakımından mutedildir. Çocuklar ise zıtlığın cinslerinden biri bakımından yani sıcaklık-soğukluk bakımından mutedil ve zıtlığın diğer cinsi bakımından mutedillikten çıkıp bir tarafa meyilli yani rutubetli olur. Bundan dolayı çocukların büyümesi kolaylaşır ve hızlı olur.

25

1 Deney tüpüne benzer olan camdan yapılmış küçük şişeye verilen isimdir.

مثال الحرارة التي هي متساوية القوة ومقدارها^١ مختلف، سلطان فيهما ماء حرارته متساوية، إلا أن في الواحد منها عشرة دوايق، وفي الآخر خمسة.^٢ ومثال الحرارة المتساوية في القوة وكيفية مختلفة، ماء وحجر قد أُسخِنَا بالنار إسخاناً سواءً. فإن حرارة الحجر إذا لقيها الحس وحدها أحرُّ، بسبب اليبس. وحرارة الماء تكون أسكن وألين بسبب الرطوبة.

الأشياء التي بها يتم كون الإنسان^٣ ثلاثة، وكلها حارّة، أعني الدم والروح والمني. وهذه الثلاثة في الصبيان كثيرة المقدار، ولذلك قال أبقراط: إنَّ الحارَّ الطبيعي في الصبيان كثيرةٌ جدًّا، وهي في الشباب معتدلة المقدار، وفي الشيخوخ قليلة المقدار، فأبدانهم لذلك باردة.

وفي كل واحد من الناس تكون بعض العناصر أغلب، فالهواء والماء أغلب على الصبيان، والنار غالبية على الصبيان والشباب بالسواء، والأرض غالبية على الشباب والكهول والشيخوخ.^٤

إذا قيس الصبي إلى جملة الجوهر، وقيست^٥ الأجزاء التي فيه من العناصر بعضها ببعض، قيل إنَّه معتدل المزاج. وإذا قيس بالشيخ، قيل إنَّه حارّ رطب. وكذلك الشباب إذا قيس إلى جملة الجوهر، قيل إنَّه معتدل المزاج. وإذا قيس إلى الصبي، قيل إنَّه يابس. وإذا قيس إلى الشيخ، قيل إنَّه حارّ.

الصبيان والشباب معتدلو المزاج، إلا أن الشباب مزاجهم معتدل في جنسي التضاد، أعني في الحرارة والبرودة، وفي الرطوبة واليبوسة. والصبيان في أحد الجنسين معتدلون، أعني في الحرارة والبرودة، وفي الجنس الآخر ما يكون^٦ عن الاعتدال إلى أحد الطرفين، أعني الرطوبة، ولذلك^٧ يسهل ويسرع نماهم.

١ أ ج: مقدارهما.

٢ ب: خمسون.

٣ أ ج: تكون الأسنان.

٤ ب: كثير.

٥ ب - و.

٦ ب - و.

٧ أ ج: يلين.

٨ ب: وذلك أن.

Sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluştan her birinin iki çeşit üzere olduğu söylenir: Birincisi bilfiil olanıdır, diğeri ise bilkuvve olanıdır. Bilkuvve olan şey, kıyas yoluyla bilinir. Bilfiil olan şey, dokunma yoluyla bilinir. Ancak özellikle sıcaklık ve soğukluğun bilinmesinde his tek başına yeterlidir. Çünkü avuç içi derisinden daha sıcak olan her şey sıcaktır. Bunun sıcaklığı ateş gibi ya cevherîdir ya da sıcak su gibi arazîdir. Avuç içi derisinden daha soğuk olan her şey soğuktur. Bunun soğukluğu soğuk su gibi ya cevherîdir ya da soğuk hava gibi arazîdir.

Rutubet ve kuruluğa gelecek olursak bu ikisi hakkında hüküm verme konusunda sadece his yeterli değildir. Ancak hisle birlikte kıyasa da ihtiyaç vardır. Şöyle ki rutubeti ve kuruluğu test edilen her şeyin, ya hararet ve soğukluk bakımından mutedil olması ya da gayri mutedil olması kaçınılmazdır. Eğer mutedil ve yumuşak olursa bu, kesinlikle rutubetlidir. Eğer mutedil ve sert olursa bu, kesinlikle kurudur. Hararet ve soğukluk bakımından gayri mutedil olursa bunun, rutubetli olması mümkündür. His yoluyla algılandığında bunun ya sert ya da kendisine soğukluk galip gelmesi nedeniyle yoğun olduğu görülür. Sert olana gelecek olursak bunun örneği buzdur. Yoğun olana gelecek olursak bunun örneği vücut yağıdır. Söz konusu şeyin [aslında] kuru olup fakat hararetin onu eritmesi ve çözmesi sebebiyle dokunulduğunda rutubetli olarak bulunması mümkündür.

Bedenin tümünün mizacı, beş şeyden hareketle bilinir: Birincisi bedeninin cevherî keyfiyeti, ikincisi bedeninin kıvamı, üçüncüsü bedeninin et ve yağ miktarı, dördüncüsü bedeninin kılları, beşincisi bedeninin rengidir.

Cevherî keyfiyete gelecek olursak dokunuş sıcak olursa bu, sıcak mizaçlıdır. Dokunuş mutedil olursa bu, mutedil mizaçlıdır. Dokunuş soğuk olursa bu, soğuk mizaçlıdır.

Bedenin kıvamına yani sertlik ve yumuşaklık bakımından bedeninin durumuna gelecek olursak, eğer beden sert olursa o, kurudur. Eğer beden yumuşak olursa o, rutubetlidir. Eğer beden bu ikisi arasında bir durumda ise o zaman beden mutedildir.

كل واحد من الحارّ، والبارد، والرطب، واليابس يقال على ضربين. أحدهما ما هو بالفعل كذلك، والآخر ما هو كذلك بالقوة. وما كان بالقوة، فإنّما يُعرّف بالقياس، وأما ما هو بالفعل، فيُعرّف باللمس. إلّا أنّ الحرارة والبرودة خاصّة قد يُكتفى في تعرفهما بالحس وحده، لأنّ كل شيء أحرّ من جلدة باطن الكف فهو حارّ. وحرارته إما جوهرية بمنزلة النار، وإما عرضية بمنزلة الماء الحارّ. وكل شيء أبرد من جلدة باطن الكف، فهو بارد. وبرودته^١ إما جوهرية، بمنزلة الماء البارد، وإما عرضية، بمنزلة الهواء البارد.^٢

فأما^٣ الرطوبة واليبوسة، فليس يُكتفى^٤ في الحكم عليهما بالحس وحده، ولكن يُحتاج مع ذلك إلى القياس. وذلك أنّ الشيء الذي تُمتحن رطوبته ويوسته لا يخلو من أن يكون معتدلاً في الحرارة والبرودة، أو غير معتدل. فإنّ كان معتدلاً وكان ليّناً، فهو لا محالة رطب، وإنّ كان معتدلاً وكان صلباً، فهو لا محالة^٥ يابس. وإنّ كان غير معتدل في الحرارة والبرودة، فقد يمكن أن يكون رطباً، ويوجد عند الحس إما صلباً وإما غليظاً، بسبب أن البرودة قد غلبت عليه. أما الصلب فبمنزلة الثلج، وأما الغليظ فبمنزلة السمين، ويمكن أن يكون يابساً، ويوجد عند الحس رطباً، لسبب أنّ الحرارة قد أذابته وحلّته.

مزاج جملة البدن يُعرّف من خمسة أشياء. أحدها كفيته^٦ الجوهرية، والثاني قوامه، والثالث مقدار لحمه وشحمه، والرابع شعره، والخامس لونه.

أما كيفية الجوهرية، فإنّه إنّ كان حارّ الملمس فهو حارّ المزاج، وإنّ كان معتدل الملمس فهو معتدل المزاج، وإنّ كان بارد الملمس فهو بارد المزاج.

وأما قوامه^٧، يعني حاله في الصلابة واللين، فإنّه إنّ كان صلباً فهو يابس، وإنّ كان ليّناً فهو رطب، وإنّ كان بين ذلك فهو معتدل.

١ أ.ج: فيبرودته.
٢ ب - الهواء البارد.
٣ ب - فأما.
٤ ب - يكتفى.
٥ ب - و.
٦ ب - رطب، وإن كان معتدلاً وكان صلباً فهو لا محالة.
٧ أ.ب: كيفية.
٨ ب: قوله.

Bedenin et ve yağ miktarına gelecek olursak, eğer beden etli ise rutubetlidir. Eğer beden etsiz ise kurudur. Eğer beden bu ikisi arasında bir durumda olursa o zaman mutedildir. Aynı durum yağ için de geçerlidir. Eğer beden yağlı ise o, soğuktur. Eğer beden yağsız ise o, sıcaktır. Eğer beden bu ikisi arasında bir durumda ise o zaman beden mutedildir.

Bedenin kıllarına gelecek olursak [bedenin mizacına], birincisi kılların miktarı, ikincisi kılların şekli ve üçüncüsü kılların rengi olmak üzere üç şeyden hareketle delil getirilir. Kılların miktarı, çok veya az ve kalın veya ince olur. Kılların çokluğu ve kalınlığı hararete delalet eder. Kılların azlığı ve inceliği soğukluğa delalet eder. Bu bakımdan kılların mutedil olması, mizacın mutedilliğine delalet eder. Kılların şekline gelecek olursak bu, kıvrıkcık, düz veya bunların ikisi arasında olabilir. Kılların kıvrıkcıklığı kuruluğa delalet eder. Kılların düzlüğü, rutubete delalet eder. Kılların bu açıdan mutedil olması, rutubet ile kuruluk arasında bedenin mutedilliğine delalet eder. Kılların rengine gelecek olursak kılların rengi, sarışın, kızıl, beyaz ve siyah olur. Kılların sarışın ve kızıl renkte olması, itidale delalet eder. Kılların siyah olması, sıcaklığa delalet eder. Kılların beyaz olması, soğukluğa delalet eder.

Bedenin rengine gelecek olursak beden rengi, kırmızı, beyaz, patlıcan rengine, kurşun rengine ve siyah olur. Bedenin kırmızı olması sıcaklığa delalet eder. Bedenin beyazlığı soğukluğa delalet eder. Bedenin matlığı (kumûde), soğukluğun çokluğuna delalet eder. Bedenin siyahlığı, sıcaklığın ve kuruluğun çokluğuna delalet eder.

Tek tek organların her birine gelecek olursak bir organın mizacı, söz konusu durumların aynısı ile yani dokunulduğunda organın cevherî keyfiyeti ile, onun sertlik ve yumuşaklıktaki hali ile, kendisinin boyutuyla birlikte kendisinde bulunan et ve yağ miktarı ile, organın kılları ile ve rengi ile bilinir.

Yine organların her birinin mizacı, onların fiilinden hareketle bilinir. Şöyle ki fiili tabîi mecra üzere sağlıklı/selim olan her organ, mutedil mizacıdır. Fiilinde bir zarar/hasar meydana gelen her organın mizacı, gayri mutedildir. Organın itidalden uzaklaşması, fiilinde meydana gelen zararın miktarına göredir.

وأما مقدار شحمه ولحمه، فإنه إن كان لحيماً فهو رطب، وإن كان مُعَرَّفًا فهو يابس، وإن كان بين ذلك فهو معتدل. وكذلك الأمر في الشحم، إن كان سميناً فهو بارد، وإن كان لا شحم له فهو حارّ، وإن كان^٢ بين ذلك فهو معتدل.

وأما شعره، فيُستدلّ به من ثلاثة وجوه.^٣ أحدها مقداره، والآخر شكله، والثالث لونه. ومقدار الشعر هو أن يكون كثيراً أو قليلاً، أو غليظاً أو دقيقاً.^٤ وكثرته وغلظه دليلان على الحرارة، وقلّته ودقته دليلان على البرودة، واعتداله في ذلك دليل على اعتدال المزاج. وأما شكل الشعر، فهو أن يكون جعداً أو سبطاً أو بين ذلك. وجعودته دليل على اليبس، وسبوطته دليل على الرطوبة، واعتداله في ذلك دليل اعتدال بينهما. وأما لون الشعر، فهو أن يكون أشقر أو أحمر أو أبيض أو أسود. وشقرته وحمرة دليلان على الاعتدال، وسواده دليل على الحرارة، وبياضه دليل على البرودة.

وأما تعرّف لون البدن، فهو أن يكون أحمر أو أبيض أو باذنجائياً أو رصاصياً أو أسود. وحمرة اللون دليل على الحرارة، وبياضه دليل على البرودة، وكمودته دليل على أن البرودة أشدّ، وسواده دليل على كثرة الحرارة واليبس.

أما كل واحد من الأعضاء على الانفراد، فمزاجه يُعرّف من هذه الأشياء بأعيانها: أعني كفيته^٥ الجوهرية عند الملمس، وحاله في الصلابة واللين، ومقدار لحمه وشحمه مع مقداره في نفسه، وشعره، ولونه.

ويُعرّف أيضاً مزاج كل واحد من الأعضاء من فعله. وذلك أن كل عضو فعله سليم على مجرى طبيعته،^٦ فهو معتدل المزاج. وكل عضو قد نال فعله شيء من المضرة، فمزاجه غير معتدل. وبحسب مقدار ما يناله من المضرة في فعله يكون بُعده عن^٧ الاعتدال.

١ ب: وذلك.

٢ ب - كان.

٣ ب: أوجه.

٤ ب: كثيراً وقليلاً وغلظاً ودقيقاً.

٥ ب - تعرّف.

٦ ب: برودته.

٧ أ ب: كفيته.

٨ أ: طبيعية.

٩ ب: من.

Bedenin şişmanlığı iki çeşittir: Birincisi tabii mizaçtan kaynaklanır. Bu mizaç, mutedil bir şekilde kendisine soğukluğun galip geldiği mizaçtır. Bu ise damarların darlığından ve kanın azlığından hareketle bilinir. Kanın azlığı, söz konusu kişinin perhize (oruç) ve yemek yememeye sabretmesini zorlaştırır. Bedenin şişmanlığının ikinci çeşidi ise rahatlık, tembellik ve bedeni soğutan şeylerin kullanılması ile kazanılan mizaçtır. Bu da damarların genişliğinden ve kanın çokluğundan hareketle bilinir. Kanın çokluğu, söz konusu kişinin, perhize (oruç) dayanmasını ve yemek yememesini kolaylaştırır.

Bedenin dolgunluğu ve etin çokluğu iki çeşittir: Bunlardan biri, tabii mizaçtan kaynaklanır. Bu mizaç, mutedil şekilde rutubetlidir. Diğeri ise bedeni rutubetlendiren tedbir ve kazanılmış mizaçtan kaynaklanır.

Yağın kendisi ile oluştuğu madde, kanın yağlı kısmıdır. Bunun faili, kendisi ile donmanın gerçekleştiği soğukluktur. Bundan dolayı söz konusu madde, karaciğer gibi sıcak organlarda kesinlikle donmaz. Madde, zar gibi soğuk organlarda kesinlikle sürekli ve tam bir şekilde donar. Madde, bazen soğuk olduğu zaman etin üzerinde donar, sıcak olduğu zaman bazen donmaz.

Bedenlerden bazıları kalın, bazıları ise cılızdır. Kalın olan bedenlerin bazılarının eti çok olup bunlarda kesinlikle yağ yoktur. Bu bedenler, sıcak-rutubetli bedenlerdir. Kalın olan bedenlerin bazılarının eti çok olup yağı azdır. Bu bedenler, hararet ve soğukluk bakımından durumu mutedil rutubetli bedenlerdir. Kalın bedenlerden bazılarının hem eti hem de yağı çoktur. Bu bedenler, soğuk-rutubetli bedenlerdir. Kalın bedenlerden bazılarının, yağı çok olup eti azdır. Bu bedenler soğuk bedenlerdir. Bunlar, rutubet ve kuruluk bakımından durumu mutedil soğuk bedenlerdir.

Cılız bedenlere gelecek olursak bunların en cılızı hem sıcak hem de kuru olandır. Çünkü durumu bu şekilde olan bedenlerin hem eti hem de yağı az olur. Cılızlık bakımından bunlardan sonra olan bedenler, hararet ve soğukluk bakımından mutedil kuru mizaçlı bedenlerdir. Çünkü bu bedenlerin de eti ve yağı az olup bunlar, tam anlamıyla yağsız değillerdir. Bunlardan sonra

سمن البدن نوعان، أحدهما تابع للمزاج الطبيعي، وهو المزاج الذي تكون البرودة غالبية عليه باعتدال، وهذا يُعرَف من ضيق العروق، ومن قلة الدم. ويتبع^١ قلة الدم أن يعسر على صاحبه الصبر على الامساك عن الطعام بالصوم. والنوع الآخر تابع للمزاج المكتسب باستعمال التدبير المبرّد للبدن، والبطالة والراحة. وهذا يُعرَف من سعة العروق وكثرة الدم. ويتبع كثرة الدم أن يسهل على صاحبه احتمال الصوم والامساك عن الطعام. ٥

خصب البدن وكثرة لحمه نوعان، فمنه ما يكون تابعًا للمزاج الطبيعي، وهو المزاج الرطب باعتدال، ومنه ما هو تابع للمزاج المكتسب بالتدبير المرطب^٢ للبدن.

المادة التي منها يكون السمين هو الجزء الدسم من الدم، والفاعل^٣ له هي البرودة التي بها يكون جموده. ولذلك صار لا يجمد أصلًا على الأعضاء الحارّة، بمنزلة الكبد، ويجمد لا محالة على الأعضاء الباردة - بمنزلة الأغشية - جمودًا تامًا^٤ دائمًا. ومرة يجمد على اللحم إذا كان باردًا، ومرة لا يجمد عليه إذا كان حارًا. ١٠

الأبدان منها غليظة، ومنها قضيضة. والأبدان الغليظة منها ما لحمه كثير، وليس هو سمين بتّة، وهي الأبدان الحارّة الرطبة. ومنها ما لحمه كثير وسمنه قليل، وهي الأبدان الرطبة التي حالها في الحرارة والبرودة حال معتدلة. ومنها ما شحمه ولحمه جميعًا كثير، وهي الأبدان^٥ الباردة الرطبة. ومنها ما شحمه كثير ولحمه قليل، وهي الأبدان الباردة التي حالها في الرطوبة واليبس حال معتدلة. ١٥

فأما الأبدان القضيضة، فأشدّها^٦ قضيضًا ما هو حارّ يابس معًا. لأنّ ما هو كذلك، فلحمه وشحمه جميعًا قليلان. وبعد هذا في القضاة البدن اليابس المزاج المعتدل في الحرارة والبرودة، لأنّ هذا أيضًا قليل اللحم قليل الشحم، إلاّ أنّه ليس بعديم الشحم. وبعد هذا،

١ - ب - و.

٢ أ ج: وبالتدبير المرطبة.

٣ ب - و.

٤ ب - يكون.

٥ ب - تامًا.

٦ ب: إذ.

٧ ب - الرطبة التي حالها في الحرارة والبرودة حال معتدلة. ومنها ما شحمه ولحمه جميعًا كثيرًا، وهي الأبدان.

٨ أ: فأشدّ.

٩ أ ج - جميعًا.

kuruluk ve rutubet bakımından mutedil sıcak bedenler gelir. Çünkü bu bedenler, yağsız olup ancak bunların etinin azlığı fazla değildir. Cılız bedenlerin en sonuncusu, kuru ve soğuk bedendir. Çünkü bu beden, cılız olmasına rağmen etleri arasında yayılmış yağa sahiptir.

5 Kendisinden kılların meydana geldiği madde kuru-sıcak dumansal buhardır. Bunun faili buharı yakan ve ateşleyen hararettir. Fiilin kendisi ile tamamlandığı aletler, ciltte bulunan gözeneklerdir. Söz konusu gözeneklerde kalın buhar, sıkışıp kaldığında birikir, sertleşir ve kıla dönüşür.

10 Kılın, kendisi için olduğu tamamlayıcı sebep genel ve özel olmak üzere iki tanedir. Genel sebebe gelecek olursak bu, bedeni arındırıp yoğun dumansal fazlalıklardan temizlemektir. Özel sebebe gelecek olursak bu, şu iki sebepten biridir: Bu, ya sakal ve saç gibi süslemeyi amaçlar ya da kirpikler -ki bu, göz kapaklarının kıllarıdır- ve kaşlar gibi korumayı amaçlar.

15 Yağın azlığı, ya sıcak olduğu zaman tabii mizaçtan -ki bu damarların genişliği ve kanın çokluğundan hareketle bilinir- ya da yorgunluk, keder ve gam ile sonradan kazanılmış mizaçtan kaynaklanır. Sonradan kazanılmış mizaç, damarların darlığı ve kanın azlığından hareketle bilinir. Kanın çokluğuna getirilen delil, söz konusu kişinin oruca ve yemek yememeye
20 sabretmesinin kolay olmasıdır. Kanın azlığına getirilen delil, söz konusu kişinin oruca ve yemek yemeye sabretmesinin zor olması ve bu işin, onun için çok meşakkatli olmasıdır.

Kandaki Yağlı Kısım Üzerine

25 Kanın yağlı kısmı sıcak mizaçlı bedenlerde hararetin gıdası olur. Kanın yağlı kısmı soğuk bedenlerde ise yok olmayıp aksine donar ve yağ ve iç yağ olur. Kanın yağlı kısmı en çok zarlar üzerinde yoğunlaşır donar. Bazen de etin üzerinde yoğunlaşır donar. Tıpkı kadınların bedenlerinde meydana gelen durum gibi.

البدن الحارّ المعتدل في اليبوسة والرطوبة، فإنّ هذا عديم الشحم، لكنه ليس نقصان لحمه كثيرًا^١. وآخرها^٢ كلها البدن البارد اليابس، وذلك لأنّ^٣ هذا وإن كان قضيماً، فإنّ له شحمًا مبعوثًا فيما بين لحمه.

المادة التي منها يكون الشعر هي البخار الدخانيّ الحارّ اليابس، والفاعل له هي الحرارة التي تحرق البخار وتوقده، والآلات التي بها يتم أمره هي الثقب التي تكون^٤ في الجلد التي إذا ارتبك وبقي فيها البخار الغليظ اكتنز وصلب^٥ وصار شعرًا.

والسبب التمامي^٦ الذي من أجله يكون الشعر سيبان، أحدهما عام، والآخر خاص. أما السبب العام فهو أن يُنقى البدن ويُنظّف من الفضول الدخانية الغليظة. وأما الخاص فهو أحد سببين، وذلك أنه يُقصد به إما^٧ إلى الزينة، بمنزلة شعر الرأس واللحية. وإما إلى^٨ التوقية بمنزلة شعر الأجناف وهي^٩ الأشفار، وشعر الحاجب.

قلّة الشحم^{١٠} تابعة لأحد مزاجين، إما المزاج الطبيعي إذا كان حارًّا، وذلك يُعرّف من سعة العروق، وكثرة الدم. وإما المزاج المكتسب بالتعب والهم والغم، وذلك يُعرّف بضيق العروق وقلّة الدم. والدليل على كثرة الدم، سهولة الأمر على الإنسان في الصبر على الامساك عن الطعام وعلى الصوم. والدليل على قلّة الدم، عسر^{١١} ذلك عليه^{١٢} وعظم مشقته.

ما في الدم من الجزء^{١٣} الدهني

الدسم يصير في الأبدان الحارّة المزاج غذاء للحرارة^{١٤}، وفي الأبدان الباردة لا يفنى، لكنه يجمد ويصير شحمًا وسميًا. وأكثر ما يجمد وينعقد على الأعشبية، وربما انعقد وجمد^{١٥} على اللحم، كما يعرض له ذلك في النساء.

١ ب: لكنّه ليس بكثير قلّة اللحم.	٦ ب: الثاني.
٢ ب: وأحرّها.	٧ ب - إما.
٣ ب: وذلك أنّ.	٨ ب: في.
٤ ب - تكون.	٩ أ: ح: هو.
٥ ب: وصلت.	١٠ ب: الشعر.
١١ ب: سوء.	
١٢ ب - عليه.	
١٣ أ: ح: الحرارة.	
١٤ ب: الحرارة.	
١٥ ب - وجمد.	

5 Etin ve yağın eşit oranda bulunduğu bazı kalın/yoğun bedenlerde, rutubet ve kuruluk eşittir. Etin yağdan daha çok olduğu bazı kalın bedenlerde, rutubet soğukluktan daha fazladır. Yağın etten çok olduğu bazı kalın bedenlerde, soğukluk, rutubetten daha fazladır. Dolayısıyla etin çokluğu, rutubetli mizaca delalet eder. Yağın çokluğu, soğuk mizaca delalet eder. Etin azlığı, kuru mizaca delalet eder. Yağın yokluğu, sıcak mizaca delalet eder.

10 Mizaçların tabakaları vardır. Bu tabakaların ortası, tabiî mutedil mizaçtır. Bu ortamın iki tarafında üç mertebe vardır. Birincisi sağlıklı kötü mizaçlar tabakasıdır. İkincisi hastalıklı kötü mizaçlar tabakasıdır. Üçüncüsü fesada uğramış kötü mizaçlar tabakasıdır. Mutedil tabiî mizacın iki tarafının her birinde bulunan iki tabakanın her biri ile fesada uğramış mizaç arasında -yani sağlıklı kötü mizaç tabakaları ve hastalıklı kötü mizaç tabakaları arasında- artma ve eksilme bakımından birbirine muhalif olan
15 sayılmayacak kadar çok tabaka vardır. Ortada olan tabaka -ki bu mutedil tabakadır- ve bunun iki tarafının -ki bunlar fesada uğramış iki tabakadır- her biri sadece tek bir tabakadır.

20 Bedenden çıkan ve çözülen şey, beden rutubetliyken gerçekleşirse deriyi deler ve dışarı çıkar. Söz konusu delik, anında kapanır ve eski haline döner. Bunun örneği tüm rutubetli cisimlerde meydana gelen durumdur. Sözelimi balık, suyu deldiğinde ve içine nüfuz ettiğinde su, eski bitişik haline döner ve balığın nüfuz etmesinden dolayı suda bir boşluk kalmaz. Bedenden çıkan ve çözülen şey, beden kuruyken gerçekleşirse, aynı şekilde deriyi deler ve deriye nüfuz eder. Ancak bu deliğin, kapanması kolay değildir. Sonrasında bu durumu, bir buhar, ondan sonra da başka bir buhar takip ettiğinde ve söz konusu buharlarla birlikte rutubet çıktığı zaman -söz konusu şeylerin oraya nüfuz etmesinden dolayı- bu yer sertleşir ve müfret
25 bir kanal haline gelir.

ما كان من الأبدان الغليظة^١ فيه من اللحم مثل ما فيه من الشحم سواء، فالرطوبة والبرودة فيه متساويتان. وما كان منها فيه من اللحم أكثر مما فيه من الشحم، فالرطوبة فيه أكثر من البرودة. وما كان منها فيه من الشحم أكثر مما فيه من اللحم، فالبرودة فيه أكثر من الرطوبة. فكثرة اللحم دليل على المزاج الرطب، وكثرة الشحم دليل على المزاج البارد، وقلة اللحم دليل على المزاج اليابس، وعدم الشحم دليل على المزاج الحار^٥.

الأمزاج^٢ طبقات، وسطها هو المزاج الطبع المعتدل، وما عن جنبتي ذلك الوسط ثلاث طبقات. أولها طبقة الأمزاج الرديئة الصحية^٣. والثانية طبقة الأمزاج الرديئة المرضية^٤. والثالثة طبقة الأمزاج الرديئة الفاسدة^٥. ولكل واحد من الطبقتين اللتين عن كل واحد من الجانبين من مزاج الطبع المعتدل وبين الفاسد طبقات لا تحصى كثرة^٦، يخالف بعضها بعضاً في الزيادة والنقصان، أعني طبقات الأمزاج الرديئة الصحية^٧ وطبقات الأمزاج الرديئة المرضية^٨. وأما الوسط وهو الاعتدال، والطرفان وهما الفاسدان، فكل^٩ واحد منها طبقة واحدة فقط.

الشيء الذي يخرج من البدن ويتحلل إن هو صادف البدن رطباً، ثقب الجلد وخارج، والتحم ذلك الثقب من ساعته وعاد إلى ما كان، بمنزلة ما نجد ذلك يعرض في جميع الأجسام المركبة. من ذلك أن السمك إذا خرق الماء ونفذ فيه، ساعة ينفذ فيه السمك، يعود الماء إلى اتصاله ولا يبقى فيه ثقب موجود لنفوذ السمك. فإن^{١٠} هو صادف البدن يابساً، ثقب أيضاً الجلد ونفذ، إلا^{١١} أن ذلك الثقب لا يسهل حينئذ التحامه. فإذا أردف^{١٢} ذلك بخار آخر ثم آخر وخرجت منه أيضاً مع البخار رطوبة، صلب الموضوع وصار مجرى مفرداً، لنفوذ^{١٣} ذلك فيه.

١ ب: العظيمة.
٢ ب: للأمزاج.
٣ أ ج: الفاسدية.
٤ ب: فإما.
٥ ب: فلكل.
٦ ب: وإن.
٧ أ ج: إلى.
٨ ب: أردت.
٩ ب: النفوذ.

Söz konusu delikten akan ve bedenden çıkan şeyin, rutubet veya buhar olması kaçınılmazdır. Eğer çıkan şey rutubet olursa bu, ya ince veya kalın olmalıdır. Eğer ince olursa ve kanallar geniş olursa, söz konusu şey engellenmeksizin kendiliğinden akar ve çıkar. Eğer söz konusu şey kalın olursa ve kanallar dar olursa ve dolayısıyla kanallara nüfuz etmezse içeriye doğru dönüp gider. Böylece bedenin derinlerine itilir ve bevl ile dışarı çıkar.

Bedenden çıkan şey eğer buhar olursa bu, [a] ya latif rutubetli buhar cinsinden olmalıdır. Dolayısıyla bu engellenmeksizin dışarı çıkar. [b] Ya da kalın kuru dumansal buhar cinsinden olur. Söz konusu delikte kalıp sıkışarak orayı tıkadığında, kuruluğu ve sıkışıklığı nedeniyle bunun söz konusu delikten dışarı çıkması ve içeriye dönüp girmesi mümkün olmadığında bu şey, orada yerleşip kalır. Zaman geçtikçe tabii ısı, onun üzerinde fiilde bulunur. Onu yakar, ısıtır ve kademeli olarak iter. Kökünü sökmeksizin, deride bulunan söz konusu delikten onu iter. Böylece maddenin bir kısmı saplanmış şekilde deride kalır, bir kısmı derinin yüzünde görünür şekilde kalır ki bu şey, kıldır. Letafet bakımından deliğin altında saplanmış kısım, bitkilerin köküne benzer. Kılın ortaya çıkan kısmı ise bitkinin gövdesine benzer.

Kıllara ilişkin durum açıkladığımız şekilde olduğu zaman, kılların oluşumunda iki durumdan dolayı bedenin sıcak ve kuru olmasına ihtiyaç vardır. Birincisi, bedende kılı oluşturan madde olan dumansal buharın oluşması içindir. Bundan dolayı mizacı sıcak-kuru olan herkes çok kıllı olmuştur. Mizacı soğuk ve mizacı rutubetli olan herkes ile aynı şekilde mizacı hem soğuk hem de rutubetli herkes az kıllı hale gelmiştir. İkincisi, bedende kılın biteceği deliklerin oluşması içindir. Çünkü açıkladığımız üzere söz konusu deliklerin oluşması, derinin kuruluğuna tabi bir şeydir. Bundan dolayı rutubetli bedenlerde kıl bitmez olmuştur. Bunun örneği, her ne kadar bedenleri sıcak mizaçlı olsa da kılın bitmediği çocukların bedenleridir. Kuru bedenlerde, her ne kadar soğuk olsalar da kıl biter. Bunun örneği, ihtiyarların bedenleridir.

والشيء الذي يجري ويخرج من البدن في هذه الثقب، لا يخلو من أن يكون إما رطوبه، وإما بخارًا. فإن كان رطوبة، فلا بد من أن يكون إما رقيقة، وإما غليظة. فإن كانت رقيقة وكانت المجاري واسعة، سالت وخرجت منها بلا مانع. وإن كانت غليظة وكانت المجاري ضيقة فلم تنفذ فيها، عادت راجعة إلى داخل واندفعت إلى عمق البدن وخرجت بالبول. ٥

وإن كان الشيء الذي يخرج من البدن بخارًا، فلا بد من أن يكون إما من جنس البخار الرطب اللطيف، فيخرج^١ بلا مانع، وإما من جنس البخار الدخاني اليابس الغليظ، وهذا إذا ارتبك ووقف ولجج في الثقب ولم يمكنه أن يخرج منها إلى خارج، ولا أن يدخل^٢ إلى داخل راجعًا، لارتبائه ويوسته، بقي مقيمًا هناك. وعلى طول المدة تعمل فيه الحرارة الطبيعية، فتحرقه وتوقده وتدفعه أولًا فأولًا^٣، وتُخرجه من تلك الثقب التي في الجلد من غير أن تغلق أصله، فيبقى بعضه مركزًا في الجلد، وبعضه بارزًا عن وجهه، وهو الشعر. والجزء^٤ الذي هو مركز من اللطافة منه في الثقب شبيه بأصل النبات، والجزء الذي هو منها طالع شبيهه بقضيب النبات. ١٠

وإذا كان الأمر في الشعر على ما وصفنا، فقد يُحتاج في كونه إلى أن يكون البدن حارًا يابسًا، وذلك لأمرين. أحدهما ليتولد فيه البخار الدخاني الذي هو مادة لكون الشعر، ولذلك صار كل من مزاجه باردًا ورطبًا، أو^١ باردًا رطبًا معًا فهو أزعر. والآخر ليصير في البدن ثقب ينبت منها الشعر، [إذ]^٢ كان حدوث هذه الثقب على ما وصفنا، إنما هو شيء تابع ليبوسة الجلد. ولذلك صارت الأبدان الرطبة لا ينبت فيها شعر. مثال ذلك أبدان الصبيان التي لا^٣ ينبت فيها الشعر وإن كانت حارة المزاج. والأبدان اليابسة ينبت فيها الشعر وإن كانت باردة، مثال ذلك أبدان الشيوخ. ٢٠

١ ب: فيجري.
٢ ب + ويرجع.
٣ أ ج - فأولًا.
٤ ب: فالجزء.
٥ ب: فلذلك.
٦ أ ج: و.
٧ أ ب ج: إذا.
٨ ب - لا.

Bedenlerden bazıları kıllıdır, bazıları ise kılsızdır. Kıllı bedenlerden bazıları oldukça kıllıdır. Bunlar sıcak-kuru bedendir. Kılın çokluğu açısından bu bedenden sonra, kuruluk ve rutubetlilik bakımından mutedil sıcak beden; bundan sonra sıcaklık ve soğukluk bakımından mutedil kuru beden; bundan sonra rutubetli ve sıcak beden gelir. Kılsız bedenlere gelecek olursak bunların en az kıllısı, soğuk-rutubetli olandır. Bundan sonra rutubet ve kuruluk bakımından mutedil soğuk beden; bundan sonra sıcaklık ve soğukluk bakımından mutedil rutubetli beden; bundan sonra ise kuru-soğuk beden gelir.

Kıllardan hareketle çeşitli açılardan mizaca delalet eden göstergeler vardır: Göstergelerden birincisi kılın oluşumunu yani kılın meydana gelip gelmediğini temele alır. İkincisi kılın miktarını yani onun az veya çok ya da kalın veya ince olup olmadığını temele alır. Üçüncüsü kılın şeklini yani düz veya kıvrıkcık olup olmadığını temele alır. Dördüncüsü kılın rengini yani siyah, beyaz, kıızıl ve sarı olup olmadığını temele alır.

Kılın kıvrıkcık olması şu iki durumun birinden kaynaklanır. [a] Bu, ya mizacın kuruluşundan dolayı olur. Bunun örneği, kıl ateşe yaklaştırıldığında meydana gelen durumdur. Bu şekilde olan kıvrıkcıklık, değişip düz hale gelebilir. [b] Bu, ya da kılın kendisinin ortaya çıktığı deliğin ve derideki çıkış yerinin şeklindeki eğrilikten dolayı olur. Söz konusu deliğin şekli, işin başında deriden çıkan buhar ile derinin delinmesi zor olduğu zaman eğri olur. Derinin delinmesinin zorluğu şu iki sebebin birinden kaynaklanır: Bu durum ya işin başlangıcında deriyi delen buharın zayıf olmasından dolayı olur. Bu sebeple buhar, deliği düz bir şekilde açamamıştır. Ancak buhar, deriyi delene kadar deri içerisinde dolanıp durmuştur. Böylece delik, buharın dönmesi ve dolaşmasından dolayı kıvrımlı hale gelmiştir. [c] Bu durum ya da işin başlangıcında derinin kendisinin sert olmasından dolayı olur. Kıvrıkcılığı bu sebep dolayısıyla olan kılın, dönüşüp düz hale gelmesi mümkün değildir.

Kılın renkleri, kendisini doğuran buharın değişmesine göre farklılık arz eder. Siyah renk, sevdavî (kara safrasal) oluncaya kadar buharın yanması çok fazla olduğunda oluşur. Kıızıl/kırmızı renk, sevdavî oluncaya kadar buharın yanması çok olmadığına aksine yanma, az olup böylece buhar sarı safrasal olduğu zaman meydana gelir. Sarı renk, yanma -buharın balgamsal ve safrasal şey arasındaki hali alınca kadar- bir öncekinden çok daha az olduğunda meydana gelir.

الأبدان منها ما هو أَرْبٌ، ومنها ما هو أَرْعَر. والبدن الأَرْبٌ منه ما يكون^١ كثير الشعر جدًّا، وهو الحارّ اليابس، وبعده الحارّ المعتدل في الرطوبة واليبس، وبعده^٢ اليابس المعتدل في الحرارة والبرودة، وبعده الرطب الحارّ. وأما الأبدان الرُّعْرُ، فأكثرها زعرًا البارد الرطب، وبعده البدن البارد المعتدل في الرطوبة واليبس، وبعدها الرطب المعتدل في الحرارة والبرودة، وبعده اليابس البارد.

في الشعر دلائل على المزاج من وجوه. أحدها من كونه، هل يتولد أم لا؟ والآخر من مقداره، هل هو كثير أم قليل أم غليظ أم دقيق؟ والثالث من شكله، هل هو سبط أم جعد؟ والرابع من^٣ لونه، هل هو أسود أم أبيض أم أحمر أم أشقر؟

الشعر يكون جعدًا لأحد أمرين.^٤ إما ليبوسة مزاجه، بمنزلة ما يعرض له إذا أدني من النار. وما كان من الجعودة على هذا السبيل، فهو يمكن أن يتغيّر وينقلب إلى السبوطه. وإما لالتواء شكل الثقب التي تولّده ومخرجه^٥ من الجلد فيها. وشكل هذا الثقب يلتوي إذا كان انثقاب^٦ الجلد في أوّل الأمر بالبخار الذي يخرج منه يعسر. وعسر انثقاب^٧ الجلد يكون من أحد سببين. إما من قبل أن البخار الثاقب له في أوّل الأمر كان ضعيفًا، فلم يقدر بهذا السبب ثقبه^٨ ثقبًا مستويًا، لكنه جال ودار فيه حتى ثقبه، فصار الثقب بجولانه ودورانه ملتويًا. وإما من قبل أن الجلد في نفسه كان في أوّل الأمر صلبًا. وما كان من الجعودة على هذا السبيل فليس يمكن أن يتغير ويصير سبوطه.

ألوان الشعر تختلف بحسب اختلاف البخار الذي منه يتولد الشعر. فالأسود^٩ يكون عندما يكون الاحتراق كثيرًا جدًّا حتى يصير البخار سوداويًا. والأحمر عندما لا يكون^{١١} الاحتراق كثيرًا، فيصير البخار سوداويًا،^{١٢} لكن يكون أقل فيصير مراريًا. والأشقر^{١٣} عندما يكون الاحتراق أقل من ذلك بكثير، حتى يصير البخار فيما بين المراري والبلغمي.

٩ ب: أن ثقبه.
١٠ أ ج: والأسود.
١١ ج: يكون.
١٢ ب: والأحمر عندما يكون للاحتراق فيه جدًّا فلا يصير البخار سوداويًا.
١٣ ج - عندما يكون الاحتراق كثيرًا، فيصير البخار سوداويًا، لكن يكون أقل فيصير مراريًا والأشقر.

١ ب: هو.
٢ أ ج: وبعدها.
٣ أ ج - من.
٤ ب: هل هو أسود أو أبيض أو أحمر أو أشقر.
٥ ب: الشعر يكون جعدًا الأمرين.
٦ ب: يولده ويخرجه.
٧ ب: انثقاب.
٨ ب: انثقاب.

İhtiyarların kılları gibi beyaz renk, yapışkanlığı sebebiyle söz konusu delikte biriken balgamın bozuk/küflü kısmı, buhara galip geldiğinde meydana gelir. Hararetin zayıflığından dolayı sıkışan balgamı defetmek hararete zor geldiği için, orada uzun süre kalması ile balgam bir miktar çürür. Böylece söz konusu çürümeden dolayı -çürüdüğü zaman ekmeğin üzerindeki küf gibi- kılı örten bozukluk (küf) meydana gelir.

Kılın incelik ve kalınlık bakımından farklılık arz etmesi, kendisini oluşturan maddenin miktarına göre gerçekleşir. İnce kıl, kendisini oluşturan maddenin azlığından meydana gelir. Bundan dolayı ihtiyarların ve çocukların kılları ince olur. Kalın kıl, kendisinden oluştuğu maddenin çokluğundan meydana gelir. Bundan dolayı gençlerin kılları, kalın olur.

Kıl, farklı bölgelerde yaşayan toplumların mizacının farklılığına göre değişkenlik arz eder. Hintliler ve Mısırlıların kılları, siyah, kıvrıkcık ve kalındır. Çünkü bu toplumların mizacı, sıcak-kurudur. Germenlerin, Sarmatianların¹ ve Sakalibelilerin² tümünün kılları düz ve incedir. Çünkü bunların mizaçları soğuk-rutubetlidir. Meskeni, söz konusu toplumların arasında orta bir bölgede olan toplumların kılları, mizaçlarının mutedil olmasından dolayı siyahlık ve kıvrıkcılık bakımından mutedil ve güçlüdür.

Aynı şekilde kıl, yaşların farklılığına göre farklılık arz eder. Çocukların kılları, rutubetli olmalarından dolayı ince, düz ve sarıdır. Gençlerin kılları, mizaçlarının kuruluşundan dolayı siyah, kıvrıkcık ve kalındır. Ergenlerin kılları, söz konusu özellikler bakımından mutedildir. Çünkü ergenlerin yaş dönemi, diğer iki grubun yaşı arasındadır.

Yine o [Galen] der ki: Az kıllı olmak, çocukluk döneminde olur. Çünkü dumansal fazlalıklar çocuklarda çok değildir. Aksine bunlarda buharsal rutubetli fazlalıklar çok olur. Çünkü onların ciltlerinde, rutubetli olduğu için delikler yoktur. Gençlik yaşında çok kıllı olmak, bu yaşta, sıcaklık ve kuruluk sebebiyle meydana gelen dumansal fazlalıkların çok olmasından ve derinin kurumasından dolayı kendisinde oluşan deliklerin varlığından dolayı olur.

1 Antik dönemde İran hakimiyetindeki bölgelerde yaşayan kabile.

2 Sakleb kelimesinin çoğulu olan sakalibe (Saklebiler), Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanları tanımlamak için kullanılan Grekçe s(k)lábos (Slav, Sloven) isminin Arapçalaştırılmış şeklidir. Bk. Ahmet Taşağıl, "Sakalibe" DİA maddesi.

والأبيض، بمنزلة شعر الشيوخ، عندما يغلب عليه كَرَجُ البلغم الذي يرتبك ويقف بلزوجته في الثقب، ولضعف^١ الحرارة يعسر^٢ عليها دفعه، يتعقن^٣ هناك بطول مكثه بعض العفونة، ويتولد من هذه العفونة كَرَجُ يعلو الشعر، بمنزلة الكَرَج الذي يعلو الخبز إذا عفن.

٥ واختلاف الشعر في الدقة والغلظ، يكون بحسب مقدار المادة التي منها يكون. فالشعر الدقيق يكون عندما تكون المادة التي منها يتولد قليلة، ولذلك صار شعر الشيوخ والصبيان دقيقاً. والشعر الغليظ يكون عندما تكون المادة التي يتولد منها كثيرة، ولذلك صار شعر الشباب غليظاً.

وقد يختلف الشعر أيضاً بحسب اختلاف مزاج الأمم المختلفة البلدان. فالهند والمصريون شعورهم سود جعدة غليظة،^٤ لأن مزاجهم حارّ يابس. وأهل جرمانيا وأهل ساورماطيا وجميع الصقالبة شعورهم شقر^٥ سبط دقاق، لأن مزاجهم بارد رطب. ومن مسكنه من الأمم في المواضع الوسط بين هذين الموضعين،^٦ فشعورهم معتدلة السواد، معتدلة الجعودة، قوية لاعتدال^٧ مزاجهم.

وكذلك يختلف الشعر بحسب اختلاف الأسنان. فالصبيان شعورهم دقاق سبط شقر لرتوبتهم. والشباب شعورهم سود جعدة غليظة ليبوس مزاجهم. والمراهقون^٨ شعورهم معتدلة في هذه الخصال، لأن سنهم وسط بين ذينك السنين.

ويقول^٩ أيضاً: إن الزعر يكون في سن^{١٠} الصبي، لأن الفضول الدخانية ليست كثيرة في هؤلاء، بل إنما فيهم الفضول البخارية الرطبة، ولأن جلودهم ليست فيها ثقب لرتوبتها. والزبب يكون في الشباب لكثرة الفضول الدخانية التي تتولد في هذه السن بحرارتها وبيسها، ولأن في الجلد ثقباً، من طريق أنه قد يبس.

١ ب: وتضعف، ج: وأضعف. ٥ أ ج: شعر.
٢ ب: فيعسر. ٦ أ ج - الموضعين.
٣ ب: فيعفن. ٧ ب: الاعتدال.
٤ ب: شعورهم أسود جعد غليظ. ٨ ب: المتكهلون.
٩ ب: ونقول. ١٠ أ ج: وقت.
١١ أ ج: هذا.

Kıl, iki sebepten dolayı kafada çok olur. Birincisi süsleme ve koruma amaçlı olmasından dolayıdır. İkincisi söz konusu yerin tabiatının bunu gerektirmesinden dolayıdır. Şöyle ki kafadaki deri, et üzerinde değil de kemik üzerinde olduğu için kurudur. Buharın işi, bedenın tümünden ve beyinden yukarı doğru çıkmaktır.

İhtiyarlık döneminde başın üst ön kısmında kellik ve başın iki yan tarafında meydana gelen beyazlığın sebebi, başın üst kısmındaki yerin etsiz ve kuru olmasıdır. Bundan dolayı söz konusu yer kelleştir. Başın iki yan tarafının derisinin altında bir kas vardır. Bundan dolayı başın iki yan tarafı, kas cevheri sebebiyle rutubetlidir. Dolayısıyla beyazlık rutubet sebebiyle burada erken başlar.

Mizaçlardan bazıları eşittir; bazıları ise eşit değildir. Eşit olan mizaçlarda, tek bir organdan hareketle bedenın tümü hakkında hüküm verilebilir. Eşit olmayan mizaçlar hakkında yani organların mizaçlarının farklılık arz ettiği mizaçlar hakkında, yukarıdaki gibi hüküm verilemez.

Mizaç, organların tamamında eşit olduğu zaman söz konusu organların tümü büyüklük bakımından yani kafa, göğüs, bel omuru (lumbar vertebrae), sırt, eller ve ayaklardaki kemik miktarı, et ve yağın miktarı, renk, kıl, kıvam ve organların işlevlerini yerine getirme konusunda eşit olur. Mizaç eşit olmadığı zaman organlar, yukarıda bahsedilen özellikler nedeniyle eşit olmaz.

Göğsün yapısında, göğüs geniş ve dar olduğu zaman bedenın tümünün mizacına yani bedenın sıcak-kuru ve soğuk-rutubetli olup olmadığına delalet eden alametler söz konusudur. Bedenın mizacının sıcak-kuru olduğuna delalet eden alametlere gelecek olursak bunlar, göğsün geniş olması, damarların geniş olması, nabzın büyük olması, nefsin cesaretli ve atılgan olması, bedenın kaslı olması, eklemlerin güçlü ve sağlam olması, derinin siyah ve sert olması, kılın çok, siyah ve kıvrıkcık olması, yağın az olması, bedenın fit olmasıdır.

Bedenın mizacının soğuk-rutubetli olmasına delalet eden alametlere gelecek olursak bunlar, göğsün dar olması, damarların dar olması, nabzın küçük olması, nefsin korkak ve tembel olması, cildin beyaz olması, kılın sarışın ve düz olması, bedenın az kıllı olması, yağın çok olması, eklemlerin yumuşak ve zayıf olmasıdır.

صار الشعر في الرأس كثيراً للعتلين. إحداهما ما يُعتمد بذلك من الزينة والتوقية. والأخرى ما يوجهه طبع الموضع نفسه. وذلك أنّ الجلد الذي على الرأس يابس، لأنّه ليس لازماً للحم، لكن للعظم^١، وأنّ البخار من شأنه أن يصعد من جميع البدن ومن الدماغ إلى فوق.

السبب فيما يعرض لشعر الرأس في وقت الشيخوخة من الصلع في موضع اليافوخ، والشمط في العارضين، أنّ موضع اليافوخ يابس لا لحم فيه^٢، فهو لذلك يقرع. والعارضان تحت الجلد في كل جانب منهما عضلة، فهما لذلك رطبان بسبب جوهر العضل. فالبياض يسرع إليهما بسبب الرطوبة.

الأمزاج منها متساوية، ومنها غير متساوية. فالأمزاج المتساوية يمكن أن يُقضى فيها من عضو واحد على جميع البدن. والأمزاج التي ليست بمتساوية، أعني الأمزاج^٣ التي يختلف فيها مزاج الأعضاء، ليس يمكن أن يُفعل ذلك فيها.

إذا كان المزاج متساوياً في الأعضاء كلها، كانت الأعضاء كلها متساوية في العظم الجامع لمقادير العظام في الرأس والصدر والقطن^٤ والظهر واليدين والرجلين، ومقدار اللحم والشحم، وفي اللون، وفي الشعر، وفي القوام، وفي تمام الفعل. وإذا كان غير متساوٍ كانت الأعضاء غير متساوية في هذه الخصال.

في خلقة الصدر إذا كان مقداره^٥ ضيقاً أو واسعاً علامات يُستدل بها على مزاج جملة البدن، هل هو حارّ يابس أم^٦ بارد رطب؟ أما العلامات الدالة على المزاج^٧ الحارّ اليابس، فهي أن يكون الصدر واسعاً، والعروق واسعة، والنبض عظيمًا، والنفس ذات شجاعة ونجدة، والبدن كبير^٨ العضل وثيق المفاصل قويها^٩، والجلد أسود، والأدم صلبًا، والشعر كثيراً أسود جعدًا^{١٠}، والشحم قليلاً، والبدن قضيئًا.

وأما العلامات الدالة على المزاج البارد الرطب، فهي أن يكون الصدر ضيقًا، والعروق ضيقة، والنبض صغيرًا، والنفس ذات جبن وكسل، والجلد أبيض اللون، والشعر أشقر سبطًا، والبدن أزعر، والشحم كثيرًا، والمفاصل رخوة ضعيفة^{١١}.

١ ب: لعظم.	٦ أ: مقدارًا.	المفاصل قوتها، ب: كبير
٢ ب: له.	٧ أ - أم.	العضل بينه وبين المفاصل
٣ أ - الأمزاج.	٨ أ: مزاج.	مقاربتها.
٤ ب: إذ.	٩ أ: كثير.	١١ ب - جعدًا.
٥ ب - القطن.	١٠ أ: كثير العضل بينه وبين	١٢ أ: ضيقة.

Bölge mutedil olursa deriden hareketle mizaca delalet eden alametlerin amaçlanması gerekir. Eğer bölge mutedil değilse bu durumda deriden hareketle mizaca delalet eden alametlerin amaçlanması gerekmez.

5 Bölge, ya güneyde yer alan bölgeler gibi sıcaklığın ya da kuzeyde yer alan bölgeler gibi soğukluğun çok olmasından dolayı gayri mutedil olur. Sıcak bölgede bedenin dışı sıcak olur. Bedenin dışının sıcak olmasının sebebi, tabiî ısının, benzerlik bakımından havanın sıcaklığı tarafından çekilmesi ile dışarı çıkmasıdır. Böylece bedende iki sıcaklık yani dışarıda olan havanın sıcaklığı ve içeride olan bedenin sıcaklığı bir araya gelir. Bundan dolayı bu 10 tür bölgelerde bedenin zahiri, ısınır. Bedenin içi, tabiî ısının dışarıya doğru meyletmesinden dolayı tabiî ısısından boşalır. Böylece bedenin içi bu açıdan soğur. Bundan dolayı söz konusu bölgenin sakinleri, Habeşliler gibi korkaklık ve ürkeklik sahibi olur. Tabiat dışı sıcaklıkla yani hava sıcaklığı ile bu insanlar yanar. Bunun örneği, yaz mevsiminde maruz kalınan durumdur.

15 Soğuk bölgeye gelecek olursak bu bölgede bedenin dışı soğuk olur. Çünkü tabiî ısı, bedeni dışarıdan kuşatan havanın soğukluğundan kaçır ve bedenin derinlerinde gizlenir. Bundan dolayı bu bölgedeki kişilerin bedenleri, beyaz ve az kıllı olur. Bedenin içi ise ısınır. Bu sebeple Sakalibeliler gibi söz konusu bölgedeki insanlar gazap sahibi olurlar.

20 Hararet iki çeşittir. Birincisi çocukların harareti gibi bedene uygun olan kendisine özgü tabiî hararettir. İkincisi ateş/humma harareti gibi bedene aykırı ve yabancı olan tabiat dışı hararettir.

25 Soğuk bölgede ve kış mevsiminde bedenin tümü, diğer mevsimlerden daha fazla hararetle olur. Ancak bu hararet, tabiî hararet ile olur. Tabiat dışı hararet bakımından bedenin durumuna gelecek olursak beden, söz konusu bölge ve mevsim haricinde daha soğuk olur. Sıcak bölgede ve yaz mevsiminde bedenin tümü, tabiî hararet bakımından az olup soğuk olurken, tabiat dışı hararet bakımından çok olup sıcak olur.

30 Çürüyen şey, tabiat dışı hararet bakımından çok olup sıcak olurken, tabiî hararet bakımından ise az olup soğuk olur.

إذا كان البلد معتدلاً، فينبغي أن يُقصد^١ بالعلامات التي يُستدل بها على المزاج من قبل الجلد. وإذا لم يكن معتدلاً، فليس ينبغي أن يُقصد^٢ بها.

والبلد يكون غير معتدل إما لكثرة حرارته، بمنزلة بلدان ناحية الجنوب، وإما لكثرة برودته بمنزلة بلدان ناحية الشمال. فالبلد الحار، يكون فيه ظاهر البدن حاراً. والسبب في حرارة ظاهره^٣ أنّ الحرارة الطبيعية تبرز باجتذاب حرارة الهواء لها من طريق المجانسة، فتجتمع عليه حرارتان، أعني حرارة الهواء من خارج وحرارة البدن من داخل، ولذلك يسخن^٤ ظاهر البدن في مثل هذا البلد. وأما باطن البدن فيخلو من الحرارة الطبيعية لميلها إلى خارج، فيبرد من هذا الوجه. ولذلك يصير أهل هذا البلد ذوي جبن وفزع بمنزلة الحبش،^٥ ويلتهب بالحرارة الخارجية عن الطبع، أعني حرارة الهواء، بمنزلة ما يعرض للأبدان في الصيف.^٦

وأما البلد البارد، فظاهر البدن فيه يكون بارداً، لأنّ^٧ الحرارة الغريزية تهرب من برودة الهواء المحيط بالبدن من خارج وتكمن في باطنه. ولذلك يكون ظاهر البدن في هذا البلد أبيض أزعر، وباطن البدن يسخن.^٨ ولذلك نجد أهل هذه البلدان ذوي غضب، بمنزلة الصقالبة.

الحرارة حرارتان، واحدة طبيعية خاصة بالبدن مشاكلة له، بمنزلة حرارة الصبيان. والأخرى خارجة عن الطبع منافرة للبدن غريبة منه، بمنزلة حرارة الحمى.

جملة البدن في البلد البارد، وفي وقت الشتاء تكون أشدّ حرارة منه في غير ذلك، إلا أنّ ذلك بالحرارة الطبيعية. فأما بالحرارة الخارجة عن الطبع، فهو أبرد منه في غير هذا البلد، وفي غير هذا الوقت. وفي البلد الحارّ ووقت^٩ الصيف يكون فقيراً في الحرارة الطبيعية بارداً، غنيّاً في الحرارة الخارجة عن الطبع حاراً.

الشيء الذي يعفن هو غزير الحرارة الخارجة عن الطبع، وتيح^{١٠} الحرارة الطبيعية، بارداً.

١ ب ج: يصدق.	٥ أ: الحبس.	٩ أ ج - في.
٢ ب ج: يصدق.	٦ أ ج: الصيف.	١٠ ب - و.
٣ أ: في حرارته ظاهرة.	٧ ب: إلا أنّ.	١١ أ ج: وتنج.
٤ أ ج: يسود.	٨ ب: ويسخن باطنه.	

Bedenin tümünün mizacı, daha önce vasıfladığımız alametlerle bilinir. Organlardan her birinin mizacına gelecek olursak bu, çoğunlukla söz konusu organların fiillerinden hareketle bilinir. Buna şöyle örnek verilebilir: Midenin mizacına, sindirimin iyiliği ve kötülüğünden hareketle delil getirilir. Eğer mide gıdayı iyi bir şekilde sindiriyorsa bu durumda mide mutedil mizaçlıdır. Eğer mide iyi bir şekilde sindirmiyor, aksine gıda, midenin içinde bozuluyorsa bu durumda midenin mizacı gayri mutedildir. Midenin mutedillik dışındaki mizacının hangi mizaç olduğuna, yiyecekte meydana gelen bozukluğun türünden hareketle delil getirilir. Şöyle ki midede bozulan yiyecek kendi tabiatından kaynaklanan bir durum olmaksızın duman üretirse yiyeceğin bozulmasının sebebi ya tabii olarak midenin mizacının harareti ya da karaciğerden mideye akan safradır. Midede bozulan yiyecek ekşiyorsa bunun sebebi, tabii olarak midedeki soğukluktur veya kafadan mideye akan bir balgamdır.

Ödün iki ağzı (boynu) vardır. Bunlardan biri safrayı karaciğerden öde çeker. Diğeri ise ödde toplanan safrayı tabiatın atması ile dışarı çıkarmak için iter. Safrayı boşaltan bu ağız, bazı canlılarda bölünmeksizin tek olur. Ancak bu ağız, jejunum (es-sâim) olarak bilinen bağırsak ile on iki parmak bağırsağının birleştiği yerden bağırsağa ilişir. Safrayı boşaltan söz konusu ağız, bazı canlılarda iki parçaya ayrılır. Bu iki parça pek çok canlıda tabii yapısı üzere işlediği zaman bunlardan büyük olanı -midenin alt kısmında bulunan piloris (kapı) ve jejunum olarak bilinen bağırsağın birleştiği yerde- bağırsaklardan geçerek bağırsaklarda toplanan balgamsı fazlalıkları yıkamak ve kaydırmak maksadıyla safrayı oraya boşaltmak için bağırsağa bitişir. Söz konusu parçalardan küçük olanı, midede toplanan balgamı yıkamak için safrayı oraya boşaltmak maksadıyla midenin alt kısmına bağlanır.

Bazı canlılarda söz konusu iki parça, yukarıda açıkladığım durumdan farklı bir durum arz eder. Bu da yaratılışın başında meydana gelen bir hata sebebiyledir. Safrayı boşaltan bu kanalın büyük olan parçası, midenin alt kısmına bağlanır. Böylece söz konusu kişi -her ne kadar kişi balgamsı tabiata sahip olsa bile- safranın kusulması ile zarar görür. Bu iki parçadan küçük olanı, on iki parmak olarak bilinen bağırsağa ulaştır.

مزاج جملة البدن يُعرَف بالعلامات التي وصفناها قبل. وأما مزاج كل واحد من الأعضاء، فأكثر ما يُعرَف بأفعال الأعضاء. مثال ذلك، أنّا نستدل على مزاج المعدة بجودة استمرار الطعام وردائه، فإن كانت المعدة تستمرئ الطعام جيداً، فهي معتدلة المزاج، وإن كانت لا تستمرئه جيداً، بل يفسد الطعام فيها، فهي غير معتدلة المزاج. ويُستدل على مزاجها الخارج عن الاعتدال أيّ مزاج هو؟ من النحو الذي يعرض للطعام^١ من الفساد. وذلك أنّه إن كان الطعام الذي يفسد في المعدة، إنّما يتدخن من غير أن يكون ذلك يعرض له بسبب طبع الطعام، فالسبب في فساده إما حرارة مزاج المعدة بالطبع، وإما مرار ينصب إليها من الكبد. وإن كان الطعام الذي يفسد في المعدة إنّما يحمض، فالسبب في ذلك^٢ إما برودة من المعدة بالطبع، وإما بلغم ينصب إليها من الرأس.

للمرارة عنقان، واحد يجتذب إليها المُرّة^٣ من الكبد، والآخر تدفع به المُرّة التي تجتمع فيها لتخرج بنفض الطبيعة لها. وهذا العنق المُفَرِّغ للمرة يكون في بعض الحيوان واحداً لا ينقسم، لكن يتصل من المعاء المعروف بالاثني عشر إصبعاً بالجزء المتصل منه بالمعاء المعروف بالصائم. وفي بعض الحيوان ينقسم بجزئين، وهذان الجزءان في أكثر الحيوان إذا كان على ما يجري عليه أمر الخلقة بالطبع، كان الأعظم منها يتصل بطرف المعاء الموصل بأسفل المعدة المعروف بالبواب، حيث يتصل بالمعاء المعروف بالصائم، ليفرغ المُرّة هناك، حتى يغسل ويدحض^٤ بممرها في الأمعاء ما يجتمع هناك^٥ من الفضول البلغمية. والأصغر^٦ يتصل بأسفل المعدة ليفرغ هناك من المُرّة أيضاً ما ينغسل به البلغم الذي يجتمع في المعدة. وفي الفرد بعد الفرد من الحيوان، يعرض بهذين الجزئين خلاف ما وصفت. وذلك بسبب خطأ يقع في أول الخلقة، فيكون الجزء الأعظم من جزئي هذا المجرى المفرغ للمرة يتصل بأسفل المعدة، فيعرض من ذلك لصاحبه أن يتأذى بقيء المرار، وإن^٧ كان بلغمي الطبع، والجزء الأصغر منهما يصير إلى المعاء المعروف بالاثني عشر إصبعاً.

١ ب: الطّعام.

٢ أ ج - الذي.

٣ ب: فالسبب فيه.

٤ أ ج: المُرّة.

٥ ج: يرخص.

٦ ب - حتى يغسل ويرخص بممرها في الأمعاء ما يجتمع هناك.

٧ أ ج: فالأصغر.

٨ ب: فإن.

Kendisinde safranın meydana geldiği ve midenin sıcak-kuru mizacı sebebiyle safra ile yiyeceğin bozulduğu kişi ile karaciğerden midesine akan bir safra sebebiyle söz konusu duruma maruz kalan kişiyi birbirinden ayıran alametler altı tanedir:

5 Birincisi, bedenin tümünde galip olan şey balgam olursa ve söz konusu kişi safra kusuyorsa bu durumun kişide ortaya çıkmasının sebebi, onun karaciğerinden midesine akan bir safradır. Eğer beden sıcak-kuru ise ve bu bedene sahip olan kişi safra kusuyorsa bunun sebebi, safranın midede ortaya çıkmış olmasıdır.

10 İkincisi, eğer dışkı safra rengi ile renklenmiş ise safranın ortaya çıkmasının sebebi, midenin hararetidir. Eğer dışkının rengi daha beyaz ise bu durumda safra, karaciğerden mideye akmıştır. Çünkü safra mideye meylettiği zaman bağırsaklardan geçmez.

15 Üçüncüsü, eğer kusma ile dışarı çıkan safranın rengi pırasa renginde ise bu durumda safra midede meydana gelmiştir. Eğer dışarı çıkan safranın rengi kırmızı veya sarı ise bu durumda safra mideye karaciğerden akmıştır.

Dördüncüsü, eğer gıda kaliteli olursa safra karaciğerden akar. Eğer gıda kalitesiz/kötü olursa bu durumda safra midede meydana gelir.

20 Beşincisi, eğer mide sindirilmesi zor olan şeyleri sindiriyorsa bu durumda midenin mizacı sıcaktır ve safra midede meydana gelmiştir. Eğer mide söz konusu yiyecekleri sindiremiyorsa bu durumda midenin mizacı sıcak değildir. Midedeki safra oraya karaciğerden akmıştır.

25 Altıncısı, eğer safra yemek yeme vaktinden bir veya iki saat sonra kusma ile çıkıyorsa bu durumda safra midede meydana gelmiştir. Eğer safra, yemekten beş veya altı saat sonra kusma ile çıkıyorsa -öyle ki yemek yedikten sonra yiyeceğin gerektiği şekilde hazmedildiğinin ve karaciğere ulaştığının his ile idrak edilebileceği şekilde bir zaman geçmiştir- bu durumda safra karaciğerden mideye akmıştır.

والعلامات التي يفرّق بها بين من^١ يتولد فيه المرار ويفسد به طعامه بسبب مزاج من المعدة حارّ يابس، وبين من يعرض له ذلك بسبب مرار ينصبّ إلى^٢ المعدة^٣ من كبده سئ^٤ علامات.

أولها، أنّه إن^٥ كان الغالب على البدن كله البلغم، وصاحبه يتقيأ مرارًا، فالسبب فيما يعرض له من ذلك مُرّة تنصبّ من كبده إلى معدته. وإن كان البدن حارًا يابسًا، وصاحبه يتقيأ مرارًا، فالسبب في ذلك أنّ المُرّة تتولد في المعدة.

والثانية، أنّه إن كان الغائط ملوّنًا بلون المرار، فالسبب في تولّد المرار حرارة المعدة. وإن كان أشدّ بياضًا، فالمرار ينصبّ إلى المعدة من الكبد، وذلك أنّ المُرّة إذا مالت إلى المعدة لم تمرّ في الأمعاء.

والثالثة، أنّه إن كانت المُرّة التي تخرج بالقيء لونها لون الكراث، فهي تتولّد في المعدة. وإن كان حمراء أو صفراء، فهي تنصب إلى المعدة من الكبد.

والرابعة، أنّه إن كان الغذاء جيدًا، فالمُرّة تنصبّ من الكبد. وإن كان الغذاء رديئًا، فهي تتولّد في المعدة.

والخامسة، أنّه إن كانت المعدة تستمرئ الأشياء العسرة الانهضام، فمزاجها حارّ، والمُرّة تتولّد فيها. وإن كانت لا تستمرئ هذه الأشياء، فليست بحارّة المزاج، بل إنّما تنصبّ إليها المُرّة من الكبد.

والسادسة، أنّه إن كان المرار يخرج بالقيء بعد ساعة أو ساعتين من وقت تناول الطعام، فتولّد في المعدة. وإن كان يخرج بعد خمس أو ست ساعات، حتى يكون قد مضى لذلك من الوقت ما يدل بالحسّ^٦ أنّ الطعام قد تغيّر وانهضم على ما ينبغي وصار^٧ إلى الكبد، فالمرار ينصبّ إلى المعدة من الكبد.

١ أ ج: ما.

٢ أ - إلى.

٣ ب: معدته.

٤ ب - علامات.

٥ ب: أولهنّ إن.

٦ ب: أنّه.

٧ ب: بالحدس.

٨ أ ج: فصار.

Eğer mide sıcak olursa sindirilmesi hızlı olan yiyecekleri bozar, sindirilmesi zor olan yiyecekleri ise sindirir. Eğer mide soğuk ise sindirimi kolay olan yiyecekleri sindirir ve sindirimi zor olan yiyecekleri bozar. Eğer mide kendisinde bulunan sıcak-kötü mizaç sebebiyle yiyeceği bozuyorsa bu durumda mide sindirilmesi zor olan yiyecekleri sindirir ve sindirilmesi kolay olan yiyecekleri bozar. Eğer mide karaciğerden kendisine akan bir safra sebebiyle yiyeceği bozuyorsa bu durumda mide tüm yiyecekleri yani sindirilmesi kolay olan ve sindirilmesi zor olan yiyecekleri bozar.

Yiyecek bozulduğu zaman bunun bozulması ya ekşime şeklinde ya da dumansal (gaz) şekilde olur. Ekşime ya midenin soğuk kötü mizacı sebebiyle olur ya da kafadan kendisine akan bir balgam sebebiyle olur. Bu durum, dimağın/beynin mizacının hangi mizaç olduğuna delalet eden alametlerden hareketle bilinir. Beynin soğuk olmasının alametleri, saçın beyaz olması, kafada ortaya çıkan atıkların çok olması -ki söz konusu fazlalıklardan kaynaklanan hastalıklar burun akıntısı, nezle, öksürük ve çokça tükürmedir- ve başın soğuktan kaynaklanan hastalıkları hızlı bir şekilde kabul etmesidir. Beynin kuru olmasının alametleri, atıkların az olması ve kelliğin erkenden gelmesidir. Beynin mutedil olmasının alametleri, atıkların miktarının mutedil olması ve saçın miktarının ve renginin mutedil olmasıdır. Yiyecek bozulmasının dumansal (gaz) şekilde olmasına gelecek olursak bu, ya midenin hararetinin çok olması sebebiyle veya aracı hastalıklardan (el-emrâdu'l-âliyyeti) bir hastalık dolayısıyla karaciğerden kendisine akan safranın çokluğu sebebiyle olur.

Bedenin tümü ve organların her biri eğer soğuk-rutubetli ise bu durumda kesinlikle balgamsı fazlalıklar ortaya çıkar. Eğer beden, atıklar üretiyorsa kesinlikle rutubetli değildir, aksine kesinlikle soğuktur. Çünkü balgam olgunlaşmamış bir rutubettir. Bedenin rutubetli olmasına gelecek olursak bu, zorunlu bir durum olmayıp aksine kuru olabilir.

Tabiplerden bir grup basık burunlu kişilerin rutubetli bir mizacının olduğuna, burnu kalkık olan (eknal'l-enf) kişilerin kuru bir mizacının olduğuna, iri gözlü kişilerin rutubetli bir mizacının olduğuna, küçük gözlü kişilerin soğuk veya kuru bir mizacının olduğuna hükmetmişlerdir. Bu hükmün sahipleri iki açıdan hata yapmışlardır: Birincisi bu kişiler, bedenin tamamının mizacına tek bir organdan hareketle hüküm vermişlerdir.

إن كانت المعدة حارة، فهي تُفسد الأطعمة السريعة الانهضام، وتستمرئ الأطعمة العسرة الانهضام. وإن كانت باردة، فهي تستمرئ ما سهل استمراؤه من الطعام، وتُفسد ما عسر استمراؤه. وإن كانت المعدة أيضًا تُفسد الطعام بسبب سوء مزاج فيها حارًا، فهي تستمرئ الأطعمة العسرة الانهضام وتُفسد الأطعمة السهلة الانهضام. وإن كانت المعدة إنما تُفسد الطعام بسببمرار ينصب إليها من الكبد، فهي تُفسد جميع الطعام ما عسر انهضامه منه وما سهل انهضامه.^٥

الطعام إذا فسد، ففساده يكون إما إلى الحموضة، وإما إلى الدخانية. والحموضة تكون إما بسبب^٦ سوء مزاج من المعدة بارد، وإما بسبب^٧ بلغم ينصب إليها من الرأس. وذلك يُعزف من العلامات التي يُستدل بها على مزاج^٨ الدماغ أي مزاج هو. وعلامات الدماغ البارد، هي أن يكون الشعر أبيض، والفضول المتولدة في الرأس كثيرة. والعلل الحادثة عن هذه الفضول الزكام، والنزلة، والسعال، وكثرة التبريق، وأن يكون الرأس سريع القبول للآفات الحادثة من البرد.^٩ وعلامات الدماغ اليابس، قلّة الفضول، وسرعة الصلح.^{١٠} وعلامات الدماغ المعتدل، اعتدال مقدار الفضول، واعتدال الشعر في مقداره ولونه. وأما الدخانية، فتكون إما بسبب حرارة المعدة، وإما بسبب كثرة المرار الذي ينصب إليها من الكبد بسبب مرض من الأمراض الآلية.^{١٥}

جملة البدن وكل واحد من الأعضاء، إن كان باردًا رطبًا، فهو لا محالة يولّد فضولًا بلغمية. فأما إن كان يولّد فضولًا بلغمية،^{١١} فليس هو لا محالة رطب، لكنه لا محالة بارد، لأنّ البلغم إنما هو رطوبة غير نضيجة. فأما [كونه] رطبًا، فليس يلزمه أن يكون لا محالة، بل قد يمكن أن يكون يابسًا.

قد قضى قوم من الأطباء بأنّ الأفضس رطب المزاج، والأقنى يابس المزاج،^{١٢} والأعين رطب المزاج أو حارّ المزاج، والصغير العينين بارد المزاج أو يابسه. وأصحاب هذه القضية^{١٣} يخطئون من وجهين. أحدهما، أنّهم يقضون على مزاج جميع^{١٤} البدن من^{١٥} عضو واحد.

١	ب: منها.	٥	ج: المزاج.	١٠	أج: العصبية.
٢	ب: تفسد جميع الطعام العسر	٦	ب - من البرد.	١١	أج: جميع جملة.
	للانهضام والسهل الانهضام.	٧	ب: الضلع.	١٢	ب - من.
٣	ب: والحموضة تكون سبب.	٨	ب - بلغمية.		
٤	ب: سبب.	٩	ب - المزاج.		

İkincisi, bu kişiler basık burnun ve kalkık burnun, iri ve küçük gözün, bunların her birinin sahip olduğu halin mizaçla ilişkili olmadığını bilmiyorlar. Aksine söz konusu organların şekli, yaratılışın kendisi ile olduğu kuvvenin fiili sebebiyledir. Söz konusu kuvve, nefis ve nefsin kuvvelerinin farklılığına göre organların şeklini meydana getirir.

İnsanlar yaratılışı meydana getiren kuvve konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir grup, söz konusu kuvvenin mizaçtan kaynaklanan bir şey olduğunu söylemiştir. Diğer bir grup, kuvvelerin, unsurlardan daha üstün olan başka bir cevher olduğunu söylemiştir. Aksine bu kuvve, mizacı kullanır ve onu araç/alet makamına ikame eder.

Soğuk-kuru mizaçlardan bazısı, oluşun başlangıcından beri vardır. Durumu bu şekilde olan mizaç, kara safra meydana getirmez, aksine balgam meydana getirir. Söz konusu kişi zayıftır, güçsüzdür, kişinin eklemeleri gevşektir, saç azdır, korkaktır, dokunuşu soğuktur, bedeni yumuşaktır ve damarları dardır. Soğuk-kuru mizaçlardan bazısı, yanma sebebiyle kuru-sıcak bir mizaçtan sonra böyle olur. Bu durum, sonradan ortaya çıkan bir şeydir. Söz konusu kişide kara safra artar.

Kılın çok olması, çocukluk ve gençlik döneminde, mizacın kara safrasal olacağına, orta yaşlarda (el-kühûl), hali hazırda kara safrasal mizaca ve yaşlılarda ise daha önceki mizacın kara safrasal olduğuna delalet eder.

Belirli bir şeye delalet eden alametlerden bazıları birincil (evvelî) şekilde delalet eder. Durumu bu şekilde olan alametler, her zaman doğrudur ve değişmez. Bazıları arazî bir şekilde delalet eder. Durumu bu şekilde olan alametler, her zaman doğru değildir. Bunun örneği, mizacın rutubetli olmasına delalet eden basık burun ve kuruluğa delalet eden kalkık burundur.

Bir şeyin faili olan şeyin bunu ya tabiî olarak ya da arazî olarak yapması kaçınılmazdır. Eğer fail bunu tabiî olarak yapıyorsa ateş gibi bu fiili sürekli yapar. Ateş, sürekli ısıtır. Eğer fail bunu arazî şekilde yapıyorsa sıcaklığın kurutması gibi bu fiilini sürekli yapmaz. Şöyle ki sıcak su sadece kurutmaz aksine nemlendirebilir de.

Galen'in *Mizaç Üzerine* adlı kitabının ikinci makalesine derleme tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak.

والوجه الآخر، أنهم لا يعلمون أنّ الأنف الأفتس والأفنى والعين الكبيرة والصغيرة ليس يكون كل واحد منهما بالحال التي هو عليها لوضع المزاج، بل إنّما يكون كذلك بسبب فعل القوة التي بها يكون الخلق، فإنّ هذه القوة تجعل حالات الأعضاء بحسب أخلاق النفس وقواها.

٥ قد اختلف الناس في أمر القوة التي بها يكون الخلق. فقوم قالوا: إنّ هذه القوة إنّما هي شيء يتولّد من المزاج. وقوم آخرون^١ قالوا: إنّها جوهر آخر أرفع من العناصر، وإنّما تستعمل المزاج وتقيمه مقام الآلة.

١٠ المزاج البارد اليابس، منه ما يكون منذ أول الأمر. وما كان كذلك، فليس يولّد مرة سوداء لكن بلغمًا. ويكون صاحبه^٢ قضيئًا ضعيفًا،^٣ رخو^٤ المفاصل، أزعرًا، جبانًا، بارد الملمس، ناعم البدن، ضيق العروق. ومنه ما يصير كذلك بعقب مزاج حارّ يابس بسبب الاحتراق. وما هذه حاله فالخلط السوداوي يكثر فيه.

كثرة الشعر في سن الشباب يدلّ أنّ المزاج سيصير سوداويًا، وفي سن الكهول على أنّ المزاج الحاضر سوداوي، وفي سن الشيوخ على أنّ المزاج السالف كان سوداويًا. العلامات الدالة على الشيء، منها ما تدلّ دلالة أولية، وما كان كذلك، فهو حقّ أبدًا لا يختلف. ومنها ما تدلّ دلالة عرضية، وما كان كذلك، فليس هو مما يصدق دائمًا، بمنزلة الفطسة الدالة على رطوبة المزاج، والقنوة^٥ الدالة على اليبس.

٢٠ الشيء الفاعل للشيء، لا يخلو من أن يكون يفعله^٦ بالطبع، أو يفعله بالعرض. فإنّ كان يفعله بالطبع، فهو يفعل ذلك الفعل دائمًا، بمنزلة النار، فإنّها تسخن دائمًا. وإنّ كان يفعله بالعرض، فليس فعله^٧ إياه دائمًا، بمنزلة أنّ الحارّ يجفف، وذلك أنّ الماء الحارّ ليس إنّما لا^٨ يجفف فقط، بل قد يرطب أيضًا.

تمت المقالة الثانية من جوامع كتاب جالينوس في المزاج،

إخراج حنين بن إسحاق.^٩

المزاج، إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله. والله الحمد والمنة كثيرًا.

٦ ب: لا يفعله.
٧ أ: يفعله.
٨ ب - لا.
٩ أ: تمت المقالة الثانية من جوامع كتاب جالينوس في

١ أ: وقومًا آخر.
٢ أ: صاحبه.
٣ ب - ضعيفًا.
٤ أ: رخوًا، ج: خو.
٥ أ: القنوة.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!
Galen'in *Mizaç Adlı* Kitabının
Üçüncü Makalesine Derleme.

Sıcak kelimesi ya hararetin keyfiyeti ya da harareti kabul eden cisim için kullanılır. Harareti kabul eden söz konusu bu cismin hararetinin ya bilfiil ya da bilkuvve olması kaçınılmazdır. Eğer bilfiil olursa bunun, 5 tabii şekilde ya da arazi şekilde olması gerekir. Arazi şekilde olan durumlara gelecek olursak bunun örneği, sıcak suyun hararetidir. Tabii şekilde olan durumlara gelecek olursak bunlardan bazıları, ateşin sıcaklığı gibi en üst sınır (gaye) bakımından olur, bazıları canlılığın sıcaklığı gibi 10 kendisinde galip gelen şey bakımından olur ve bazıları mukayese yoluyla olur. Mukayese ya mutedil bir şey ile ya da herhangi bir şey ile yapılır. Mutedil olan şeyin, kendisine kıyas edilen şey ile ya tür bakımından ya da cins bakımından eşit olması kaçınılmazdır. Eğer mukayese edilen şey cins bakımından eşit olursa bunun ya yakın cinsi ile ya uzak cinsi ile ya 15 da birbirinin altında tertip edilen cinslerden biri ile eşit olması gerekir. Herhangi bir şeye kıyasla yapılan mukayeseye gelecek olursak bu, altı açıdan olur: Birincisi cinsin cinsle kıyas edilmesi, diğeri türün türe kıyas edilmesi, üçüncüsü şahsın şahsa kıyas edilmesi, dördüncüsü cinsin türe kıyas edilmesi, beşincisi cinsin şahsa kıyas edilmesi ve altıncısı da türün 20 şahsa kıyas edilmesidir.

Cismin hararetinin bilkuvve olmasına gelecek olursak bu kuvvenin, ya sınır bakımından en üst noktada sıcak olana nispet edilmesi ya kendisinde galip gelen şey ile sıcak olana nispet edilmesi ya da mukayese yoluyla sıcak olana nispet edilmesi kaçınılmazdır. Hararetin sınır bakımından en üst noktada sıcak olana nispet edilmesine gelecek olursak bunun örneği, kibrit ve zift gibi hızlı bir şekilde ateşe dönüşen şeylerdir. Kendisinde galip gelen şey ile sıcak olana nispet edilme durumuna gelecek olursak bunun örneği, biber ve akırkarha bitkisinin kökü (yaban tarhununu-anacyclus pyrethrum) gibi canlılığın bedenini ısıtan şeylerdir.

بسم الله الرحمن الرحيم

جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في المزاج.^١

اسم الحارّ يقع إما على كيفية الحرارة، وإما على الجسم القابل للحرارة. وهذا الجسم لا تخلو حرارته من أن تكون إما بالفعل، وإما بالقوة. فإن كانت بالفعل، فلا تخلو من أن تكون إما بالطبع، وإما بالعرض. فأما التي بالعرض،^٢ فبمنزلة حرارة الماء الحارّ. وأما التي بالطبع، فمنها ما هي في الغاية بمنزلة حرارة النار، ومنها ما هي من طريق الأغلب مثل حرارة^٣ الحيوان، ومنها ما هي من طريق المقياسة. وهذه المقياسة إما أن تقع مع الشيء المعتدل، وإما مع شيء ما، أي شيء كان. والشيء المعتدل لا يخلو من أن يكون مساوياً للشيء الذي يقاس به في الجنس، أو في النوع. فإن كان مساوياً له في الجنس، فليس يخلو من أن يكون يساويه إما في الجنس القريب، وإما في الجنس البعيد، وإما في واحد من الأجناس المرتب بعضها تحت بعض. فأما المقياسة مع شيء ما، أي شيء كان، فيجري على ستة وجوه. أحدها أن يقاس جنس بجنس، والأخرى أن يقاس نوع بنوع، والثالث أن يقاس شخص بشخص، والرابع أن يقاس جنس بنوع، والخامس أن يقاس جنس بشخص، والسادس أن يقاس نوع بشخص.

وأما إن كانت حرارة الجسم بالقوة، فليس تخلو تلك القوة من أن تكون تُنسب إلى ما هو حارّ في غاية الحرارة، أو إلى ما هو حارّ بالأغلب عليه، أو إلى ما هو حارّ بالمقياسة. وأما المنسوب إلى ما هو حارّ في غاية الحرارة، فبمنزلة ما يسرع الاستحالة إلى النار، كالزفت والكبريت. وأما المنسوب إلى ما هو حارّ بالأغلب عليه، فبمنزلة ما يسخن بدنّ الحيوان،^٦ كالفلفل والعاقز قرحاً.

١ أ ج: بسم الله الرحمن الرحيم. رب يسر وتمم بالخير، مبدأ جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في المزاج، إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله.

٢ ب - فأما التي بالعرض.

٣ أ ج - الماء الحارّ، وإما التي بالطبع فمنها ما هي في الغاية بمنزلة حرارة النار ومنها ما هي من طريق الأغلب مثل حرارة.

٤ ب: وإما.

٥ ب - أن تكون.

٦ أ ج: يسخن البدن أعني بدن الحيوان.

Mukayese yoluyla sıcak olana nispet edilen duruma gelecek olursak bunun nispeti, [a] ya “Bu ilaç, insan bedenini ısıtır” sözümüz gibi cins bakımından kendisine eşit mutedil bir şeye kıyasla olur; [b] ya “Bu ilaç, öküzü, köpeği ve domuzu ısıtır” sözümüz gibi tür bakımından kendisine eşit mutedil bir şeye kıyasla olur; [c] ya da “Bu ilaç Sokrates’in bedenini veya bu atın bedenini ısıtır” sözümüz gibi bir şeyin başka herhangi bir şeye kıyas edilmesi ile olur.

Kendisine “Bu, bilkuvvedir” denilen şey, denildiği gibi olması mümkün olan ancak henüz denildiği gibi olmayan şeydir. Bu, iki şekilde olur. 10 Şöyle ki bu şey ya değişim ya da oluşum yoluyla bilfiil hale çıkmaya ihtiyaç duyar. Değişime gelecek olursak bu, bir durumdan başka bir duruma dönüşen ve türü değişmeksizin kalan şeydir. Bunun örneği, çocuk hakkında “Çocuk bilkuvve gramercidir” dememizdir. Çocuk bilfiil gramerci olduğu zaman bir halden bir hale değişir ve onun türü değişmeksizin aynı şekilde baki kalır. Oluşum yoluyla olan duruma gelecek olursak bu, türü değişen ve dönüşen şeydir. Bunun örneği, ekmek hakkında “Ekmek bilkuvve kandır” dememizdir. Çünkü ekmek, daha önce olduğu gibi ekmek olarak kalmayıp kendi türünden kana dönüşüncüye kadar bilfiil kan olmaz

Bu kıyasa göre bilkuvve olan bir şeyin, ya kendisinde değişimi kabul etme imkânı olan bir tür olması ya da türü kabul eden bir madde olması kaçınılmazdır. Söz konusu şey kendisinde değişimi kabul etme imkânı olan bir tür olursa bunun, [a] ya çocuk hakkında “Çocuk bilkuvve gramercidir” sözümüz gibi [zaman] bakımından uzak bir şey olması [b] ya gramer bilmeyen yetişkin bir adam hakkında “Bu adam bilkuvve gramercidir” 25 sözümüz gibi [zaman] bakımından yakın olması [c] ya da uyuyan gramerci bir adam hakkında “Uyuyan gramerci bilkuvve gramercidir” sözümüz gibi zaman bakımından en yakın olması kaçınılmazdır. Bu, bilfiil denilenlerin bir çeşididir. Çünkü bilfiil olan şeylerden bazıları, onda mevcut olarak vasıflanan şeyin, onda sabit ve mülkiyet olarak var olmasıdır. Bunun örneği gramercinin uyuduğu zamanki durumdur. Bilfiil olan şeylerden bazıları, kendisiyle vasıflandığı şeyin bilfiil olarak kendisinde mevcut olmasıdır. 30 Bunun örneği, gramercinin grameri bildiği zamanki durumdur.

وأما المنسوب إلى ما هو حارّ بالمقايسة، فنسبته إلى ما يقاس بالمعتدل المساوي في الجنس، كقولنا: إنّ هذا الدواء يسخّن بدن الإنسان. وأما إلى ما يقاس بالمعتدل المساوي في النوع، كقولنا: إنّ هذا الدواء يسخّن بدن الثور أو الكلب أو الخنزير. وأما ما يقاس إلى شيء ما، أي شيء كان، كقولنا: إنّ هذا الدواء يسخّن بدن سقراط أو بدن هذا الفرس.

الشيء الذي يقال إنّه بالقوة، هو^١ الذي يمكن فيه أن يكون على ما يقال، ولكنه بعد لم يصر كما يقال. وهذا يكون على ضربين، وذلك أنّه يحتاج أن^٢ يخرج إلى الفعل، إما بالتغيير وإما بالكون. أما^٣ بالتغيير، فالشيء الذي يتغير من حال إلى حال، ونوعه باق لا يتغير، كقولنا في الصبي إنّه نحويّ بالقوة. فإنّ الصبي^٤ إذا صار نحوياً بالفعل يتغير من حال إلى حال، ونوعه يبقى هو^٥ بعينه لا يتغير. وأما بالكون،^٦ فالشيء الذي يتغير نوعه ويستحيل، كقولنا في الخبز إنّه بالقوة دم. فإنّ الخبز ليس يصير دمًا بالفعل حتى يستحيل عن^٧ نوعه، ولا يبقى خبزًا كما كان.

فعلى هذا القياس ليس يخلو الشيء الذي هو بالقوة من أن يكون إما نوعًا يمكن فيه قبول التغيير، وإما مادة تقبل النوع.^٨ فإنّ كان نوعًا يمكن فيه التغيير،^٩ فليس يخلو من أن يكون إما شيئًا بعيدًا، كقولنا في الطفل: إنّه نحويّ بالقوة، وإما شيئًا قريبًا، كقولنا في رجل كامل لا علم له بالنحو: إنّه بالقوة نحويّ، وإما شيئًا أقرب ما يكون، كقولنا في رجل^{١٠} نحويّ نائم: إنّه بالقوة نحويّ، وهذا هو ضرب مما يقال إنّه بالفعل. وذلك لأنّ الشيء الذي هو بالفعل، منه ما يكون الشيء الذي يوصف بأنّه له موجودٌ فيه وجودٌ قينيّ^{١١} وحال ثابتة،^{١٢} بمنزلة النحويّ إذا كان نائمًا. ومنه ما يكون الشيء الذي يوصف به موجودًا فيه بالفعل، بمنزلة النحويّ إذا كان يعلم النحو.

١ ب - بدن.	٦ أ ج: وهو.	١٠ أ ج: التغيير.
٢ ب: هو الشيء.	٧ ب: الكون.	١١ ب - رجل.
٣ ب - يحتاج أن.	٨ أ ج: إلى.	١٢ أ: فيه، ج - قنية.
٤ أ ج: وإما.	٩ ب: أو مادة يمكن فيها أن تقبل النوع.	١٣ أ ج: ثانية.
٥ ب: فإنّه.		

Türü kabul eden bir madde olması yoluyla bilkuvve olan şeye gelecek olursak bunun, [a] ya bilkuvve kan denildiği zaman ekmek gibi uzak bir madde olması [b] ya bilkuvve kan denildiği zaman yiyeceğin özü gibi yakın bir madde olması [c] ya da bilkuvve et denildiği zaman kan gibi en yakın maddeler olması kaçınılmazdır.

Bilkuvve olan bir şeye, şu şekilde bilkuvve denilir. Bu, ya taksim bakımından bilfiil olan şeyin karşısında yer alması yoluyla olur. Bunun örneği kişinin, “Sıcağın bazısı, ateş gibi bilfiil olur veya bazısı biber gibi bilkuvve olur” demesidir. Ya da bir şeye bilkuvve denilmesi onun, arazî şekilde olanın paralelinde olması yoluyla olur. Bunun örneği, “Bedeni ısıtan şeyin onu ısıtmasının, ya sadece ateş gibi bilkuvve olması ya da soğuk su gibi arazî olması -ki soğuk su, bedeninin dışını yoğunlaştırması ile bunu yapar- kaçınılmazdır” sözümüzdür.

Bedeni ısıtan şeylerden bazısı, bedende bulunan hararet keyfiyetini arttırmakla ısıtan şey olur. Buna ilaç adı verilir. Bedeni ısıtan şeylerden bazısı bedeninin cevherini arttırmakla bedeni ısıtır. Isıtıcı ilaçlardan bazısı ateş gibi bilfiil sıcak, bazısı ise bilkuvve sıcaktır. Durumu bu şekilde olanlara (bilkuvve sıcak olanlara) madde bakımından bilkuvve denilmeyip, aksine tür bakımından bilkuvve denilir. [a] Bu türün bazısı, en yakın olandır ki bu, bilfiil olarak bulunan mevcut türdür. Bunun örneği, uyuyan gramercinin durumudur. Uyuyan gramercinin, yılan zehri gibi -ki yöntemi bu şekilde olan bir şey, bedeni ifsat eder- kendisini değiştirecek ve dönüştürecek bir şeye değil, kendisini uyandıracak ve uyaracak bir şeye ihtiyacı vardır. [b] Söz konusu türün bazısı, yukarıdakinden daha uzaktır. Durumu bu şekilde olan tür, kantarid (*ez-zerârîh*) gibi az bir şekilde değiştirecek bir şeye ihtiyaç duyar. Yine bu tür, bedeni ifsat eder. [c] Söz konusu türün bazısı, yukarıdakinden çok daha uzaktır. Bu tür, daha büyük ve daha çok miktarda değişmeye ihtiyaç duyar. Eğer beden onu değiştiremezse söz konusu şey dönüp bedeni ısıtamaz. Bunun örneği, akırkarha bitkisinin kökü (*yaban tarhununu-anacyclus pyrethrum*) ve sütleğendir (*el-firbiyun-euphorbia*).

وأما أن يكون^١ ما هو بالقوة إنّما هو مادة يمكن فيها قبول النوع، فليس يخلو من أن يكون إما مادة بعيدة، بمنزلة الخبز إذا قيل إنّهُ بالقوة دم، وإما مادة قريبة، بمنزلة عصارة الطعام إذا قيل إنّها بالقوة دم، وإما أقرب ما يكون من المواد، بمنزلة^٢ الدم إذا قيل إنّهُ بالقوة لحم.

٥ الشيء الذي^٣ هو بالقوة، يقال إنّهُ كذلك إما من طريق وقوعه في القسمة بإزاء الشيء الذي هو بالفعل. بمنزلة ما يقول: إنّ الحارّ، منه ما هو بالفعل كالنار، ومنه ما هو بالقوة كالفلفل. وإما من طريق أنّه يوازي الشيء الذي هو بالعرض، كقولنا: إنّ الشيء الذي يسخّن البدن لا يخلو اسخانه إيّاه من أن يكون إما بالقوة كالنار، وإما بالعرض كالماء البارد الذي يفعل ذلك بتكثيفه ظاهر البدن.

١٠ الشيء الذي يسخّن البدن، منه ما يسخّنه بزيادته في الكيفية الحارّة التي في البدن، ويقال له دواء، ومنه ما يسخّنه بزيادته في جوهر البدن. والدواء المسخّن منه ما هو بالفعل حارّ، بمنزلة النار، ومنه ما هو بالقوة حارّ. وما كان كذلك، فليس يقال إنّهُ بالقوة على طريق المادة، لكن على طريق النوع. وهذا النوع، منه ما هو أقرب ما يكون، وهو النوع الموجود بالفعل، بمنزلة نحويّ نائم. وإنّما يحتاج إلى ما يثيره وينتهه^٤ لا^٥ إلى ما يغيره ويحيله، بمنزلة سم الأفعى، وما هذا^٦ سبيله فهو يفسد البدن. ومنه ما هو أقلّ قرباً، وما^٧ كان كذلك، فهو يحتاج إلى ما يغيّره تغييراً يسيراً، بمنزلة الذراريح، وهذا النوع أيضاً يفسد البدن. ومنه ما هو أقلّ قرباً بكثير، وهذا يحتاج إلى^٨ أن يتغير تغييراً أكثر وأعظم، وإن لم يغيّره البدن، لم يرجع فيسخّنه، بمنزلة العاقز^٩ قرحاً والفرييون.

١ ب - إما أن يكون.

٢ ب: فيمنزلة.

٣ ب + يقال.

٤ ب: فإنّما.

٥ أ ج: يننوه وينتهه.

٦ ب - لا.

٧ ب: ما هذه.

٨ أ ج: فما.

٩ ب - إلى.

Bedenin cevherini arttırma yoluyla bedeni ısıtan şeye gelecek olursak bunlardan bazıısı bilfiil olur. Bunun örneği, vücudu dolgun ve eti iyi bir çocuğun, midesi soğuk bir insana sarılıp onu ısıtmasıdır. Bazısı bilkuvve olur ki buna gıda adı verilir. Söz konusu gıdaya tür bakımından değil, madde bakımından bilkuvve denilir. Söz konusu maddenin bazısının ısıtması, hardal ve biber gibi uzak, et ve ekmek gibi bazısının ısıtması yakın, şarap gibi bazısının ısıtması daha yakındır.

Bedenin tedavisinde kullanılan şeylerden bazıısını, beden değiştirir ve cevherinin tamamını dönüştürür. Buna da gıda adı verilir. Beden, bazısının cevherinin tamamını değiştiremez, aksine sadece keyfiyetini değiştirir. Öncelikle bu şeyin kendisi bedenin ısısı ile ısınır, sonrasında dönüp bedeni ısıtır. Buna da mutlak olarak ilaç denir. Tedavide kullanılan şeylerden bazısının, bedende ne keyfiyetinin ne de cevherinin tamamı değişir. Buna da öldürücü ilaç denir.

Beden, bedene giren şeylerden bazısına, en üst düzeyde baskın gelir. Bazıları ise bedene en üst düzeyde baskın gelir. Bazıları işin başında bedene baskın gelir. İşin sonunda ise beden onlara baskın gelir. Bedenin kendisine baskın geldiği şeylere gıda denir. Bedene baskın gelen şeylere ilaç adı verilir. İşin başında baskın olup işin sonunda bastırılmış hale dönen şeye de ilaçsal gıda adı verilir.

İlaçlar iki kısımdır: İlaçlardan bazıısı bedende değişmez, aksine olduğu hal üzere kalır ve bedeni ifsat eder. Bu kısım, iki türdür. Birincisi yılan zehri gibi ısıtması ile bedeni ifsat eder, ikincisi ise afyon gibi soğukluğu ile bedeni ifsat eder. İlaçlardan ikinci kısım, başlangıçta bedenden dolayı değişmeye başlar, sonrasında bedeni ifsat eder. Bu da iki türdür: Birincisi soğutmakla diğeri ise ısıtmakla bedeni ifsat eder.

Soğutmakla bedeni ifsat eden türe gelecek olursak bu ilaç, bedendeki tabii ısı onunla karşılaştığı zaman, incilir ve latif hale gelir. İlaç, latif hale geldiğinde iner ve bedenin tümüne hızlı bir şekilde nüfuz eder. Böylece önemi büyük organlara ulaşır ve erişir. Dolayısıyla insanı öldürür. Bunun örneği, sütleğendir (el-fırbiyun-euphorbia) -ki bu da şevkerândır-¹ Isıtmakla bedeni ifsat eden türe gelecek olursak bunun örneği, kantaridtir (ez-zerârîh). Kantarid,

1 Diğer adıyla kûniyyûn. Kurtboğan (Aconitum anthoraor, Aconitum napellus) zehri. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, C.6, s. 420.

وأما الشيء الذي يسخّن البدن من طريق زيادته في جوهره، فمنه ما هو بالفعل، بمنزلة صبي خصب البدن حسن اللحم يعانق إنساناً معدته باردة فيسخّنها. ومنه ما هو بالقوة، ويقال له^١ غذاء. وهذا الغذاء إنما يقال إنه^٢ بالقوة من طريق المادة، لا من طريق النوع. وهذه المادة منها بعيدة، كالخردل والفلفل، ومنها قريبة كاللحم والخبز، ومنها أكثر قرباً كالشراب.

الأشياء التي يُعالج بها البدن، منها ما يغيره البدن ويحيله عن جملة جوهره، ويقال له غذاء، ومنها ما لا يغير منه البدن جملة جوهره، لكن كقيته فقط، فيبتدئ هو فيسخن^٣ من البدن، ثم يرجع على البدن فيسخّنه، ويقال له دواء مطلقاً. ومنها ما لا يتغير في البدن، لا بجملة جوهره ولا بكيفيته، ويقال له دواء قتال.

الأشياء التي ترد البدن، منها ما يقهرها البدن غاية القهر، ومنها ما هو يقهر البدن غاية القهر، ومنها ما يقهر البدن في أول الأمر، ثم يقهره البدن بآخره. والأشياء التي يقهرها البدن يقال لها أغذية، والأشياء التي تقهر البدن يقال لها أدوية، والأشياء التي تكون في أول أمرها قاهرة، وتصير في آخرها مقهورة يقال لها أغذية دوائية.

الأدوية؛ صنفان، فمنها ما لا يتغير في البدن، بل يبقى على حاله، ويُفسد البدن، وهذا نوعان. أحدهما، يُفسد البدن بإسخانه إياه، بمنزلة سم الأفاعي. والآخر، يُفسده بتبريده إياه، بمنزلة الأفيون. ومنها ما يأخذ ابتداءً التغيير من البدن، ثم يفسده، وهذا أيضاً نوعان. أحدهما يُفسد البدن بتبريده إياه، والآخر بإسخانه له.^٤

أما الذي يبرد البدن، فإنه إذا لقيته الحرارة الغريزية رقق ولطف، فإذا لطف غاص ونفذ في جميع البدن سريعاً، فيبلغ ويصل إلى الأعضاء الشريفة ويقتل، بمنزلة الغريبون وهو الشوكران. وأما الذي يسخّن، فهو بمنزلة الذرايح، فإن الذرايح^٥

١ ب: إنّه.

٢ ب: له.

٣ ب ج: يسخّن.

٤ أ ج: والأدوية.

٥ ب: في ابتداء.

٦ ب: فتبريده.

٧ ب - له.

٨ أ - فإن الذرايح.

çürüdüğünde bedende uzun süre kalır. Kendi çürüklüğü ile bedeni de çürütür ve insanı öldürür. Bundan dolayı mesaneyi yarar. Çünkü o, bedende uzun süre kaldıktan sonra mesaneye ulaşmıştır.

Gıdasal ilaçlara gelecek olursak bunun örneği maruldu. Marul yenildiğinde işin başlangıcında değişmediği sürece bedeni soğutur. Bundan dolayı uyku getirir. Öyle ki marul, değiştiği ve kana dönüştüğü zaman bedenin cevherini arttırmak bakımından bedeni ısıtır.

Durumu açıkladığımız şekilde olduğu zaman ilaçların hepsinin cinslerinin dört tane olduğu ortaya çıkar: Birincisi bedenin değiştirmeye güç yetiremediği, ancak kendisinin bedeni değiştirdiği ilaçlardır. Durumu bu şekilde olan ilaçlar öldürücü ilaçlar cinsindedir. Bu da iki kısımdır: Birincisi yılan zehri gibi hararet ile öldüren ilaçlar, diğeri ise afyon gibi soğuklukla öldüren ilaçlardır. İlaçların ikinci cinsi, bedende değişen ve sonrasında dönüp bedeni değiştiren ve onu ifsat eden ilaçlardır. Bu da iki çeşittir: Birincisi şevkerân (el-firbiyun-euphorbia) gibi bu işi, incelmek ve latif hale gelmek suretiyle yapar. Diğeri kantarid gibi çürümek suretiyle bunu yapar. İlaçların üçüncü cinsi, beden dolayısıyla değişen, sonrasında dönüp güçlü ve aşırı bir şekilde ısıtarak bedeni değiştirendir. Bunun örneği, akırkarha bitkisinin kökü (yaban tarhunı) ve cünd-i-bâdesterdir (ferula alaeochytris).¹ İlaçların dördüncü cinsi, işin başlangıcında bedeni değiştirir. Bundan sonra bedenin değiştirmesi ile kendi cevheri değiştiğinde, soğan ve sarımsak gibi bedenden daha hararetli olsa da ve marul ve arpa keşki gibi bedenden daha soğuk olsa da bedenin hararetini arttırır.

Sıcak ve soğğun ya ateş ve buz gibi bilfiil ya da bilkuvve olması kaçınılmazdır. Bu konuda bilkuvve olan ise iki çeşittir. Birincisi oldukça yakındır. Bunun örneği, başka bir açıdan kendisine bilfiil denilebilen uyuyan gramercinin durumudur. Bu anlamda yılan zehrine “bilfiil sıcaktır” ve sütleğene (el-firbiyun-euphorbia) “bilfiil soğuktur” denilir. Diğeri çeşit ise mutlak anlamda yakındır. Buna hiçbir açıdan bilfiil denilmez, aksine sadece bilkuvve denilir. Bu da iki türdür: Birincisi çok uzak olmayandır.

1 Kunduz hayası, kunduz testisi otu ve kökü için kullanılan Farsça isim. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzül-Mathûn: el-Kânûn fi'r-Tib Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, C.6, s. 269.

إذا تعفنت طال مكثها في البدن، فعفنت معها البدن بعفونتها وقتلت.^١ ولذلك صارت تخرج المثانة، لأنها إنما تصل إليها بعد أن قد طال مكثها في البدن.

وأما الأغذية الدوائية، فهي بمنزلة الخس، الذي هو^٢ في أول أمره إذا أكل ما دام لم^٣ يتغير فهو يبرد البدن، ولذلك يجلب النوم، حتى إذا هو تغير وصار دمًا، أسخن البدن من طريق أنه يزيد في جوهره.

وإذا كان الأمر على ما ذكرنا، فقد حصل أن أجناس الأدوية كلها أربعة. فمنها ما لا يقوى البدن على تغييره، بل هو يغير البدن. وما كان كذلك، فهو من جنس الأدوية القتالة، وهي صنفان، أحدهما يقتل بالحرارة، بمنزلة سموم الأفاعي. والآخر، يقتل بالبرودة، بمنزلة الأفيون. ومنها ما يتغير في البدن، ثم يرجع فيغير البدن ويفسده، وهما نوعان. أحدهما، يفعل ذلك من طريق أنه يرقق ويلطف، بمنزلة الشوكران. والآخر، من طريق أنه يعفن، بمنزلة الذرايح. ومنها ما يتغير من البدن، ثم يرجع فيغير البدن بأن يسخنه إسخانًا شديدًا^٤ قويًا، بمنزلة العاقز قرحًا والجندبادستر.^٥ ومنها ما يغير البدن في مبدأ الأمر، ثم إنه إذا تغير جوهره بتغيير البدن إياه بعد ذلك زاد في حرارته، إن كان أكثر حرارة منه،^٦ بمنزلة البصل والثوم، وإن كان أكثر برودة، بمنزلة الخس وكشك الشعير.

الحارّ والبارد لا يخلو من أن يكون كذلك إما بالفعل، بمنزلة الجليد والنار، وإما بالقوة. وأما بالقوة في هذا المعنى ضربان،^٧ واحد قريب جدًا، بمنزلة النحويّ النائم الذي قد يقال من وجه آخر إنه بالفعل. وعلى هذا المعنى يقال: إن سم الأفعى حارّ بالفعل، وإن الأفيون بارد بالفعل. والآخر قريب مطلقًا، وهذا لا^٨ يقال في شيء من الوجوه إنه بالفعل، بل إنما يقال إنه بالقوة فقط، وهو نوعان. واحد ليس بكثير البعد،

١ أ ج: قبلت.

٢ ب - هو.

٣ ب: لا.

٤ ب: وصفنا.

٥ أ ج: و.

٦ ب - شديدًا.

٧ أ ج: الجندبيدستر.

٨ ب - إن كان أكثر حرارة منه.

٩ أ ج: والقوة في هذا الموضع ضربان.

١٠ ب - لا.

Bunun örneği, “Gramerci adam, bilkuvve gramercidir” denilmesidir. İkincisi ise çok yakın olmayandır. Bunun örneği çocuk için “Bu, gramercidir” denilmesidir. Bu ikisinden birinci manaya göre “Akırkarha (yaban tarhununu) bitkisi sıcaktır” ve “Şevkerân soğuktur” denilir. İkinci manaya göre ise
5 “Marul, ısıtır” denilir. Yani marul, bedendeki hararetin cevherini artırır.

Bilkuvve ısıtan veya soğutan ilaçlar, üç sınıftır: [a] Birincisi, kendisi ile beden dışarıdan tedavi edildiği zaman bedene zarar verir, ancak bedenine içine girdiğinde zarar vermez. Bunun örneği, sarımsak, soğan ve hardaldır. Çünkü bunlar, bedenine dışına konulduğu zaman yara meydana getirir.
10 Yenildiği zaman ise bedenine içerisinde bir yara meydana getirmez. Bu durum, beş sebepten dolayı gerçekleşir:

Birincisi, söz konusu şeyler bedene girdiği zaman midede ve sonrasında karaciğerde değişir. Bunlar, bedenine dışında olduğu gibi, değişmeksizin olduğu hal üzere kalmaz.

15 İkincisi, söz konusu şeyler bedene girdiği zaman bedende bulunan hıtlara karışır ve böylece söz konusu şeylerin keskinliği kırılır.

Üçüncüsü, söz konusu şeyler tek başına yenilmez, aksine bunlar, kendilerinin kuvvetini ve keskinliğini kırarak başka gıdalarla birlikte yenilir.

Dördüncüsü, söz konusu şeyler, bedenine dışında tek bir yere konulduğu zaman olduğu gibi bedene girdiğinde tek bir yerde kalmaz. Aksine bir yerden başka bir yere gider ve farklı yerlerde parçalanır.
20

Beşincisi, söz konusu şeyler sindirildiği ve dağıldığı zaman bunların kaliteli kısmı, bedenine ihtiyaç duyduğu gıda haline dönüşür. Tabiat, söz konusu şeylerden kendisine ihtiyaç duyulmayan kısmı defeder ve bunlar,
25 fazlalıklarla birlikte dışarı çıkar.

Bilkuvve ısıtan veya soğutan ilaçlardan [b] ikincisi, el-isfîzâç¹ gibi bedene girdiği zaman zarar verir, hariçten kullanıldığı zaman ise zarar vermez ki bu, söz konusu şeyin bizatihî yoğun/kalın olmasından dolayıdır. Şöyle ki ilaçların latif olanı bedenine derinlerine hızlı bir şekilde iner. İlaçların yoğun olanları

1 Kireç ve kurşun oksidinden yapılan ilaçtır.

بمنزلة ما يقال: إنَّ الرجل النحويّ إنّما هو^١ نحويّ بالقوة. والآخر، ليس بكثير القرب، بمنزلة ما يقال للصبي: إنه نحويّ. وعلى المعنى^٢ الأوّل من هذين يقال: إنّ العاقِرَ قَرَحًا حارًّا، وإنَّ الشُّوْكَرَانَ بارد. وعلى المعنى^٣ الثاني يقال: إنّ الخس يسجّن، أيّ إنّّه يزيد في جوهر الحرارة التي في البدن.

٥ الأدوية التي تسجّن أو تبرّد بالقوة ثلاثة أصناف. فمنها ما إذا عولج به البدن من خارج ضرر، وإذا ورد إلى داخل البدن لم يضرّ، بمنزلة الثوم والبصل والخردل. فإنّ هذه الأدوية؛ إذا وُضعت على البدن من خارج أقرحتّه، وإذا أُكلتْ لم تُحدث في داخل البدن قرحة، وذلك بخمسة أسباب.

١٠ أولها، أنّ هذه تتغير، إذا وردت البدن، في المعدة ثم في الكبد، ولا تبقى على حالها غير متغيرة كما يكون من خارج.

والثاني،^٤ أنّها إذا وردت البدن، خالطت ما فيه من الأخلاط، وانكسرت^٥ بذلك حدتها. والثالث،^٦ أنّها ليس تُؤكل مفردة، بل إنّما تُؤكل مع أغذية آخر تكسر من قوتها وحدتها.^٧ والرابع،^٨ أنّها لا تلبث إذا وردت البدن في موضع واحد، كما تمكث^٩ إذا وُضعت عليه من خارج في مكان واحد، بل تنتقل من موضع إلى موضع، وتنقسم في مواضع شتى. والخامس،^{١٠} أنّها إذا استمرّت وتميزت صار ما هو منها جيدًا يُحتاج إليه غذاءً للبدن، وما لا يحتاج إليه منها^{١١} تدفعه الطبيعة، فيخرج مع الفضول.

ومنها ما إذا ورد البدن من داخل ضرر،^{١٢} وإذا استعمل من خارج لم يضرّ، بمنزلة الإسفيداج، وهذا يكون بسبب غلظ الشيء في نفسه. وذلك أنّ الأدوية ما كان منها لطيفًا، فهو يغوص^{١٣} إلى عمق البدن سريعًا، وما كان منها غليظًا

١١ أ.ج: والخامس.

١٢ ب - منها.

١٣ ب: صار ضرر.

١٤ ب: يعرض.

٦ ب: فانكسرت.

٧ أ.ج: والثالثة.

٨ ب - وحدتها.

٩ أ.ج: والرابع.

١٠ أ: يكمن.

١ ب: النحويّ إنّه.

٢ ب: هذا المعنى.

٣ ب: هذا المعنى.

٤ ب: الأدوية.

٥ أ.ج: والثانية.

yavaş olup bunlar, etkisini ancak uzun bir müddet sonra gösterir. Bilkuvve ısıtan veya soğutan ilaçlardan [c] üçüncüsü hem içeriden hem de dışarıdan fayda verir. Bunlar, cüzleri latif olan ilaçlardır.

5 Bedeni soğutan her şey, eğer gerektiği miktarda, gerektiği zamanda alınır ve kendisiyle birlikte alınması gereken şeylerle alınırsa fayda verir. Bedeni soğutan her şey, gerekli olmayan miktarda, gerekli olmayan zamanda alındığında ve kendisine karıştırılması gereken şey karıştırılmadığı zaman zarar verir.

10 Belirli bir etki meydana getiren her şey etkisini meydana getirme konusunda üç şeye ihtiyaç duyar. Birincisi onun, büyük bir miktarda olması, ikincisi kendisine uygun zamanda olması, üçüncüsü ise uygunlukla gerçekleşmesidir.

15 İnsanın kendisi ile beslendiği her gıda eğer mutedil miktarda olursa bu, tabii hararetin cevherini artırarak bedeninin tabii ısını artırır. Eğer söz konusu gıda mutedil miktardan fazla olursa bu, harareti boğar ve söndürür. Bunun örneği, çok fazla odunun küçük bir ateşe atıldığında ortaya çıkan durumdur.

Gıdalardan bazısının, değişimi daha hızlı, daha besleyici ve çözülmesi daha hızlıdır. Bunun örneği şaraptır. Nitekim şarabın, iç ateş yani bedeninin harareti konusundaki makamı, dışarıdaki ateş için ince parçaların¹ makamı gibidir. Gıdalardan bazısının değişim ve besleyicilik bakımından hızı, daha azdır. Ancak bu tür gıdaların besleyiciliğinin kalıcılığı daha uzundur. Bunun örneği, tabii hararet için makamı, ateş için odun makamında olan yiyeceklerdir. Ancak yiyeceklerden tavuk eti gibi bazısının, değişimi ve dönüşümü 25 hızlıdır. Domuz eti gibi bazılarının ise değişim ve dönüşüm hızı daha azdır. Yiyeceklerden inek eti gibi bazılarının değişimi ve dönüşümü daha zordur.

İçen kişi şarabı mutedil miktarda içerse şarap, bedeni beslemek suretiyle bedeni ısıtır. Eğer mutedil miktarından fazla tüketirse bu, bedeni soğutur. Tıpkı mutedil miktarı aşan yiyeceklerin yaptığı gibi. Şarap bedene girdiği 30 zaman bedeni ısıtır. Çünkü şarap, bedende değişip dönüştüğünde bedeni besler. Şarap, dışarıdan bedenle buluştuğu zaman bedeni ısıtmaz. Çünkü bedenden dolayı şarap değişip dönüşmez.

1 el-muşâkatü: Kenevir ve yünün inceltildiği çivili tahtada kalan küçük parçalar için kullanılan bir kelimedir.

فهو يبطن، ولا يفعل فعله إلا في مدة طويلة. ومنها ما ينفع^١ من داخل ومن خارج جميعاً، وهي هذه الأدوية اللطيفة الأجزاء.

كل شيء يبزّد البدن، فهو ينفع إذا كان ما يتناول منه المقدار الذي ينبغي، وفي الوقت الذي ينبغي، ومع ما ينبغي أن يكون معه. ويضّر إذا كان ما يتناول منه بمقدار لا ينبغي^٢، وفي وقت لا ينبغي، ومن غير أن يخلط معه ما ينبغي أن يخلط به.

كل شيء يفعل فعلاً ما، فهو يحتاج في فعله إلى ثلاثة أشياء. أحدها أن يكون عظيم المقدار، والثاني أن يكون في وقت يصلح له، والثالث أن يقع بالموافقة.

كل غذاء يغتذي به الإنسان، فهو إن كان معتدل المقدار، زاد في الحرارة الطبيعية بزيادته في جوهرها. وإن كان أكثر من المقدار المعتدل، خنق الحرارة وأطفأها، بمنزلة ما يفعل الحطب الكثير إذا ألقى على نار يسيرة.

الأغذية منها ما هو أسرع تغييراً^٣ وأغذى وأسرع تحللاً، بمنزلة الشراب. فإن الشراب يقوم للنار الباطنة، أعني حرارة البدن، مقام المشاقّة للنار الخارجة. ومنها ما هو أقل سرعة في التغيير^٤ وأغذى، إلا أنّ غذاءها يكون أطول مكثاً، بمنزلة الأطعمة التي مقامها للحرارة الطبيعية مقام الحطب للنار. على أنّ الأطعمة منها ما هو سريع الاستحالة والتغيير^٥ بمنزلة لحوم الدجاج، ومنها ما هو أقل سرعة في ذلك بمنزلة لحوم الخنازير، ومنها ما هو أشدّ عسراً في ذلك بمنزلة لحوم البقر.

الشراب إن تناول منه شاربه مقداراً معتدلاً، أسخن البدن من طريق أنه يغذوه. وإن تناول منه مقداراً يجاوز الاعتدال بزّد البدن، كما تفعل به ذلك الأطعمة المجاوزة المقدار المعتدل. والشراب إذا ورد البدن أسخنه، لأنه إذا تغيّر واستحال في البدن غذاه، وإذا لقيه من خارج لم يسخنه، لأنه لا^٦ يتغير ولا يستحيل منه.

١ أ ج + أو يضّر.

٢ ب: ويضّر إذا ما يتناول منه لا بالمقدار الذي ينبغي.

٣ ب - و.

٤ أ ج: تغييراً.

٥ أ ج: التغيير.

٦ أ ج: التغيير.

٧ أ ج - لا.

Birbiri ile karşılaşan her iki cisim, eğer kuvvet bakımından birbirine eşit ise her biri diğeri üzerinde etkide bulunur ve birbirinin etkisini eşit seviyede kabul eder. Eğer cisimlerden biri daha güçlü, diğeri daha zayıf ise bu durumda cisimlerden her biri diğerine etki eder ve diğerinin fiilini kabul eder. Ancak bunların etki etmesi ve fiili kabul etmesi, eşit seviyede değildir. Bilakis güçlü olan, zayıf olanı daha çok değiştirir. Öyle ki güçlü olan diğeri- ni, kendi türüne dönüştürür ve cevherine benzetir. Zayıf olan cisim, güçlü olan cismi daha az değiştirir. Söz konusu değişim bazen açıktır ve hisle idrak edilir. Bazen de açık değildir ve hisle idrak edilmez. Müddet uzarsa ve bu durum birikirse, bu değişim ortaya çıkar.

Bedene giren şey, eğer bedenın kuvvetiyle eşit olursa bedene etki eder, bundan sonra dönüp bedenın bazı etkilerini kabul eder. Buna da mutlak olarak ilaç adı verilir. Bedene giren şey eğer bedenden daha güçlü olursa bedenın, ona etki edip onu dönüştürmesi mümkün olmazsa, aksine söz konusu şey bedene etki edip onu değiştirirse bu şey, kesinlikle bedeni ifsat eden ve onu öldüren şeylerdendir. Eğer beden, bedene giren şeyden daha kuvvetli ise beden, onu değiştirir, dönüştürür ve kendi cevherine benzetir. Buna gıda ismi verilir. Ancak gıda bir şekilde bedende bazı değişimler meydana getirebilir. Fakat söz konusu değişimden bazısı, duylulara açıktır ve bunun failine ilaçsal gıda adı verilir. Bunun örneği, marul ve sarımsaktır. Hazmedilmeden ve değişmeden önce söz konusu her iki şeyden biri kendi etkisini gösterir. Böylece marul soğutur ve bundan dolayı uyku getirir. Sarımsak ısıtır ve bundan dolayı kurutur. Ancak bu ikisi, hazmedildikten sonra sadece bedenın cevherinin miktarını arttırmaktan başka bir şey yapmaz. Fakat bunlar, hisle idrak edilir bir şekilde bedenının cevherinin keyfiyetini değiştirmez. Değişimden bazısı duylulara açık değildir. Ancak değişimin süresi uzadığında bu durum, duylulara açık hale gelir. Bunun failine ekmek gibi mutlak bir şekilde gıda adı verilir.

Bir bedene iki açıdan “daha fazla sıcaktır” denilir. Bu, ya hararetin keyfiyetinin artmasından dolayı söylenir. Bunun örneği kanın, olduğundan daha hararetli olması halinde meydana gelen durumdur. Ya da bu, bedenın cevherinin büyümesi ve artmasından dolayı söylenir. Bunun örneği, bedenın kanı çoğaldığında ortaya çıkan durumdur.

كل جسمين يلقي أحدهما الآخر، فهما إن كانا متساويين في القوة، فعَل كل واحد منهما في الآخر، وقَبِل من فعل الآخر بالسواء. وإن كان أحدهما أقوى، والآخر أضعف، فكل واحد منهما يفعل في الآخر ويقبل من فعل الآخر. لكن ليس يكون ذلك فيهما بالسواء، بل الأقوى منهما يغيّر من الأضعف مقدارًا كثيرًا، حتى إنه يحيله ويقبله إلى نوعه^١ ويُسَبِّهه بجوهره. والأضعف يغيّر من الأقوى أقل، وهذا التغيير ربما كان ظاهرًا محسوسًا، وربما كان غير ظاهر ولا محسوس، فإذا طالت به المدة واجتمع، ظهر.

الشيء الذي يرد البدن، إن كان مساويًا للبدن في قوته أثر في^٢ البدن، ثم رجع فقبل من فعال البدن، وهذا يُسمّى دواءً مطلقًا. وإن كان أقوى من البدن، فلم يمكن البدن أن يؤثر فيه ويغيّره، بل يكون هو الذي يؤثر في البدن ويغيّره، فهو لا محالة من الأشياء التي تُفسد البدن وتقتل^٣. وإن كان البدن أقوى منه، فالبدن يغيّره ويقبله إليه ويُسَبِّهه بجوهره، وهذا يُسمّى غذاءً. على أن الغذاء على حال قد يحدث في البدن بعض التغيير. إلا أن هذا التغيير، منه ما يكون ظاهرًا للحس، والفاعل له يُسمّى غذاءً دوائيًا، بمنزلة الخس والثوم. فإن هذين قبل أن يُستمرّآ ويتغيّرا يفعل كل واحد منهما فعله. فالخس يبرّد، ولذلك يجلب النوم، والثوم يسجّن، ولذلك يجفّف^٤. إلا أنّهما من بعد أن يُستمرّآ ليس عندهما إلاّ الزيادة في مقدار الجوهر فقط، وأما أن يغيّرا كيفية الجوهر تغييرًا محسوسًا فلا. ومنه ما لا يكون ظاهرًا للحس، إلاّ أنّه إذا طالت مدته ظهر للحس، والفاعل لهذا يقال له غذاء مطلقًا، بمنزلة الخبز.

يقال للبدن إنّه^٥ أشدّ حرارة من أحد وجهين. إما من قبل أن كيفية حرارته تزداد، بمنزلة ما يعرض له^٦ إذا صار دمه أشدّ حرارة مما كان. وإما من قبل أن جوهره ينمو ويزداد، بمنزلة ما يعرض له إذا كثر دمه.

١ أ ج + إياه.
٢ أ ج - في.
٣ أ ج: وتقبل.
٤ ب - ولذلك يجفّف.
٥ ب: فإما.
٦ أ ج - أنّه.
٧ ب - له.

Biri diğerine dönüşen cisimlerden bazıları, aralarında bir vasıta olmaksızın diğerine dönüşür. Bunun örneği, havanın ateşe dönüşmesidir. Durumu bu şekilde olan şeylere özel, uyumlu ve kendisine dönüştüğü şeye benzer denilir. Cisimlerden bazıları, ancak aralarında bulunan bir vasıta ile diğerine dönüşür. Bunun örneği, ateşin suya dönüşmesidir. Ancak ateş, havanın aracılığı olmaksızın suya dönüşmez. Durumu bu şekilde olan şeylere birbirine yabancı aykırı zıtlar denilir.

Aynı şekilde bedene giren şeylerden bazıları tamamen değişir ve dönüşür. Durumu bu şekilde olan şeyler bedene özgüdür, uygundur ve bedene benzerdir ki buna gıda adı verilir. Bedene giren şeylerden bazıları hiçbir şekilde değişip dönüşmez. Durumu bu şekilde olanlar, bedene zıt, yabancı ve aykırı olanlardır. Bunun örneği, öldürücü ilaçlardır. Bedene giren şeylerden bazıları, değişir ancak tamamen değişmez. Durumu bu şekilde olanlar, yukarıda geçen iki cinsi -yani uygunluğu ve zıtlığı- barındıran orta bir yerdedir. Öldürmeyen ilaçlar bu türdendir.

Bedene giren şeylerden bazıları sadece bedene aykırıdır. Buna öldürücü ilaçlar denir. Bedene giren şeylerden bazıları sadece bedene benzer ve uygundur. Buna gıda adı verilir. Bedene giren şeylerden bazıları bedene hem uygun hem de aykırıdır. Bu, iki sınıftır. Bunlardan bazısının, bedene uygunluğu, aykırılığından daha fazladır. Buna ilaçsal gıda adı verilir. Diğerinin ise bedene aykırılığı beden uygunluğundan daha fazladır. Buna ilaçlar adı verilir.

Bilkuvve sıcak olan ilaçlardan bazıları oldukça güçlü bir şekilde ısıtır. Bazıları güçlü bir şekilde ısıtmaz. Güçlü şekilde ısıtan ilaçların sıcak olmasının bilinmesi, kolaydır. Bu konuda görüşü ayrılığı söz konusu değildir. Bunun örneği biber, cünd-i badester ve sütleğendir. Güçlü bir şekilde ısıtmayan ilaçlara gelecek olursak bunların ısıtmasının bilinmesi, zordur. Bu konuda görüş ayrılıkları söz konusudur.

Isıtan şey ya başka bir şeyin aracılığı olmaksızın bizatihî ısıtır. Bunun örneği, biber ve ateştir. Ya soğuk su gibi arazî şekilde ısıtır. Soğuk su, beden dışını yoğunlaştırır ve harareti, beden derilerine gitmeye ve gizlenmeye zorlar. Böylece soğuk su, beden dışını yoğunlaştırır ve hararetin bedenin içine girmeye ve derinlerinde kalmaya zorlar. Hararet bu nedenle artar.

الأجسام التي يستحيل بعضها إلى بعض، منها ما يستحيل إلى غيره بلا واسطة بينهما، بمنزلة ما يستحيل الهواء إلى النار. وما كان هذا سبيله فهو^١ يقال إنه خاص وإنه موافق وإنه مشاكل للذي يستحيل إليه. ومنها ما لا يستحيل إلى غيره إلا بتوسط بينهما، بمنزلة استحالة النار إلى الماء،^٢ فإن النار لا تستحيل إلى الماء إلا بتوسط الهواء. وما كان منه هذا سبيله، فهو من الأضداد المنافرة الغريب أحدهما من الآخر.

وكذلك الأشياء التي ترد^٣ البدن منها ما يستحيل ويتغير^٤ غاية التغيير. وما كان كذلك، فهو خاص بالبدن موافق مشاكل له، ويُسمى غذاءً. ومنها ما لا يتغير، ولا يستحيل أصلاً. وما كان كذلك، فهو ضد البدن غريب منه منافر له، بمنزلة الأدوية القتالة. ومنها ما يتغير، لكنّه لا يتغير غاية التغيير. وما كان كذلك، فهو وسط بين ذينك الجنسيتين الجامع للموافقة والمنافرة. والأدوية التي ليست تقتل^٥ فهي^٦ كذلك.

الأشياء التي ترد^٧ البدن، منها ما هي منافرة للبدن فقط، ويقال لها القتالة. ومنها ما هي مشاكلة موافقة له فقط، ويقال لها أغذية. ومنها ما هي مشاكلة ومنافرة معاً،^٨ وهذه صنفان. فمنها ما مشاكلتها للبدن أكثر من منافرتها، ويقال لها الأغذية الدوائية. ومنها ما منافرتها للبدن أكثر من مشاكلتها له، ويقال لها أدوية.

الأدوية الحارة بالقوة منها ما يسخن^٩ سخناً قوياً، ومنها ما لا يسخن^{١٠} سخناً قوياً. والتي تسخن^{١١} سخناً قوياً الأمر في معرفتها أنها حارة سهل، وليس يقع في أمرها اختلاف، بمنزلة الفلفل والجندبادستر^{١٢} والأفرييون. وأما^{١٣} التي لا تسخن^{١٤} سخناً قوياً يعسر الأمر في معرفتها أنها تُسخن، وفي أمرها يقع الاختلاف.

الشيء الذي يسخن^{١٥} إما أن يسخن^{١٦} بذاته من غير توسط شيء^{١٧} آخر، بمنزلة النار والفلفل، وإما أن يسخن^{١٨} بالعرض، بمنزلة الماء البارد. فإن الماء البارد يكتف ظاهر البدن، ويلجئ الحرارة إلى الدخول والكمون في باطن البدن، فتزيد^{١٩} بهذا السبب،

١	أج: وهو.	٥	أ: تقبل.
٢	ب: الماء إلى النار.	٦	ب: فهي.
٣	أ: برد.	٧	ب: جميعاً.
٤	ب - و.	٨	ب: والجندبيدستر.
٩	ب - إا.		
١٠	ب: بسبب.		
١١	ب - فتزيد.		

Yine hararetin miktarı, bedenden çözülen şeyi engellemesinden dolayı ve hararetin bedenin derinliğinde kalmasını doğuran hıltların hazmedilmesinden dolayı artar.

5 Aynı şekilde bedeni soğutan şey, ya soğuk su gibi tabiatıyla soğutur ya tabiî ısıyı çözmesinden ve bedenden çıkarmasından dolayı sıcak hava gibi arazî şekilde bedeni soğutur.

Isıtıcı mı yoksa soğutucu mu olduğunun bilinmesi için ilacın kuvvetini test etme konusunda şu yedi şartı akılda tutmak gerekir: Birincisi, arazî keyfiyetini tabiî keyfiyet zannedip bizi yanıltmaması için ilacın müktesep
10 arazî keyfiyetlerden arındırılmış olması gerekir. Bundan dolayı test edilen söz konusu ilaç, kendisine ne bilfiil hararet ne de bilfiil soğukluğun galip geldiği kendisinin kazandığı hararet ve soğukluk arasında mutedil olmalıdır.

İkincisi ilacın, arazî şekilde bir etkide bulunup bunu tabiî şekilde
15 yaptığını zannetmemiz için onun, mürekkep hastalıkta değil müfret hastalıklardan birinde tecrübe edilmesidir. Buna şöyle örnek verilebilir: Ne zaman ki bir kişi kandan dolayı şişliğe (verem) yakalanırsa ve bu, sıcak-rutubetli bir ilaç ile tedavi edilirse söz konusu ilaç, çözücülüğü bakımından şiş olan organdaki fazla maddeyi çözdüğü için arazî bir şekilde
20 onu soğutur. Bundan dolayı söz konusu ilacın soğuk olduğu zannedilir, oysaki ilaç sıcaktır.

Üçüncüsü ilacın, kendi keyfiyetine zıt bir hastalıkta tecrübe edilmesidir. Şöyle ki sen sıcak bir hastalığı sıcak bir ilaç ile tedavi ettiğin zaman ve bunu soğuk bir ilaçla tedavi etmediğin zaman söz konusu ilaç, hastalıktan
25 daha az hararetle olabilir. Bundan dolayı hastalığın hararetinin azaldığını görürsün. Bu açıdan, söz konusu ilacın tamamıyla soğuk olduğu ve ilacın soğukluğunun, sadece soğuttuğu bedenle değil, cevherinin tamamıyla mukayese edilerek soğuk olduğu zannedilir. Yine etkisi açık bir şekilde ortaya çıkması için ilacın kuvvetinin, hastalığın kuvvetine eşit olması gerekir. Bu husus, istersen başka bir şart olarak koşabileceğin bir husustur.
30

وتعظم لموضع ما يعرض من امتناع تحلل^١ ما يتحلل من البدن، بسبب الكثافة التي تمنعه وتجمعه، ولموضع انهضام الأخلاط ونضجها التابع لكمون الحرارة في باطن البدن.

وكذلك الشيء الذي يبزّد البدن، إما أن يبزّده^٢ بطبيعته، بمنزلة الماء البارد، وإما أن يبزّده بالعرض، بمنزلة الهواء الحارّ، من طريق أنّه يحلل الحرارة الطبيعية ويخرجها عن البدن.

٥ يُحتَاج في امتحان قوة الدواء، حتى يُعلم مُسخّن هو أم مُبرّد؟ إلى حفظ هذه الشرائط السبع. إحداهن^٣ أن يكون الدواء مُعزّباً من الكيفيات المكتسبة العرضية، كيما لا تغلظنا كفيئته العرضية، فيظنّ أنّها طبيعية له. ولذلك ينبغي أن يكون الدواء الذي يُجرّب معتدلاً بين الحرارة والبرودة، لا يغلب عليه بالفعل لا الحرارة ولا البرودة.

١٠ والثانية أن يُمتحن في مرض من الأمراض المفردة، لا في المركبة، كيما لا يكون يفعل شيئاً بطريق العرض، فنظنّ نحن أن^٤ فعله بطبيعته. مثال ذلك أنّه متى كان بإنسان ورم من دم، فعولج بدواء حارّ رطب، فإنّ ذلك الدواء من طريق تحليله لِمَا قد حصل في ذلك العضو الوارم من المادة الزائدة يبزّده بطريق العرض، فيعرض من ذلك أن يُظنّ بالدواء أنّه بارد وهو حارّ.

١٥ والثالثة أن يُجرّب^٥ في مرض مزاجه ضد مزاجه. وذلك أنّك إذا^٦ عالجت مرضاً حارّاً بدواء حارّ، ولم تعالجه بدواء بارد، قد يعرض أن يكون ذلك الدواء أقل حرارة من المرض. فتجده بهذا السبب ينقص من حرارة المرض، فيظنّ به من هذا الوجه أنّه بارد جملةً، وأنّ برودته هي عند المقايسة مع جملة الجوهر لا مع ذلك البدن الذي قد بزّده فقط. فينبغي^٧ أيضاً أن تكون قوة الدواء مساوية لقوة المرض، ليتبين عمله فيه بياناً واضحاً. وهذا معنّى إن شئت^٨ جعلته شريطةً أخرى.

- ١ ب - تحلل.
- ٢ ب: يبزّد.
- ٣ ب: أحدهنّ.
- ٤ ب: معدّ، ج: مغزّباً.
- ٥ أ ج: من.
- ٦ ب: أنّه.
- ٧ ب: أنّه يجوز.
- ٨ ب: إن.
- ٩ ب: وقد ينبغي.
- ١٠ أ: السبب ج: سبب.

Dördüncüsü ilaç, bedene iliştiği anda onun, bedeni ısıtıp ısıtmadığına veya soğutup soğutmadığına bakılmasıdır. Eğer ilaç bu etkiyi bir süre sonra yapıyorsa işin başında soğuttuktan sonra ısıtıyorsa bunun ısıtması arazî şekildedir. Eğer işin başında ısıtıp belli bir süre sonra soğutuyorsa onun soğutması arazî şekildedir.

Beşincisi tedavi edilen her bedende ilacın etkisinin sürekli, soğutuyor mu yoksa ısıtıyor mu olduğu kesinleştirilmelidir. Eğer ilacın durumu böyleyse yaptığı fiilini tabii bir şekilde yapar. Eğer ilaç yaptığı şeyi nadir veya kişiye göre değişken şekilde yapıyorsa onun yaptığı fiil arazî şekildedir. Buna şöyle örnek verilebilir: Soğuk su, ister canlı isterse cansız olsun tüm cisimleri soğutur. Soğuk su, canlı cisimlerden zayıf ve cılız olanları kesinlikle soğutur. Eti çok ve bedeni kalın olanları ise çoğunlukla soğutur. Yine soğuk su ısıtır ancak cansız cisimleri değil aksine canlı bedenleri ısıtır. Ancak soğuk su, nefis sahibi canlıların hepsini ısıtmaz. Çünkü soğuk su, cılız olanı ısıtmaz, aksine çok etli olanı ısıtır. Fakat soğuk su, çok etli olanı sürekli değil nadir şekilde ısıtır.

Altıncısı tabibin, diğer şeyler bakımından değil, kendisinde test edilen şey katında ısıtan veya soğutan olması bakımından ilacı tecrübe ve test etmesidir. Eğer bu ilacın, insanın bedenini ısıtan ilaçlardan olduğunu söylersek buna *ısıttıcı* adını vermemiz gerekir. Bu ismi, -ilacın bizatihî kendisinin, başka canlı ile kıyaslandığı zaman sıcak olan ilaçtan dolayı değil, ateşe dönüşmesi hızlı olmasından dolayı değil, başka canlının bedenini ısıtmasından veya soğutmasından dolayı değil ve başka bir etkide bulunmasından dolayı değil de- insanın bedenini ısıtmasından dolayı veririz. Şevkerânın, sığırcık kuşunun gıdası olduğunu ve insanlar için öldürücü bir ilaç olduğunu ve çöplemenin, bıldırcının yiyeceği olduğunu ancak insanlar için ishal edici bir ilaç olduğunu görürsün.

Yedincisi ilaç ve gıda arasında ayırım yapılması ve ilacın, keyfiyeti ile bedeni ısıttığının veya soğuttuğunun, gıdanın ise bedeninin cevherini arttırmakla ısıttığının bilinmesidir.

والرابعة أن يُنظَر هل ساعة يدنو الدواء من البدن يسخِّنه أو^١ يبَرِّده؟ فإنَّه إن كان إنَّما يفعل ذلك من بعد مدة، فيسخِّن من بعد ما قد كان في أوَّل الأمر^٢ بَرِّد، فإسخانهُ^٣ إنَّما هو بالعرض، وإن كان إنَّما بَرِّد بعد مدة، وقد كان في أوَّل الأمر أسخن، فتبريده إنَّما هو بطريق العرض.^٤

٥ والخامسة أن ينعقد أمر الدواء هل يسخِّن أو يبَرِّد كلَّ بدن يعالج به دائماً؟ فإنَّه إن كان كذلك، ففعله ما يفعل هو بالطبع. وإن كان إنَّما يفعل ما يفعله في الندرة، أو في الفرد بعد الفرد، ففعله لذلك إنَّما هو بالعرض. مثال ذلك أن الماء البارد شأنه تبريد جميع الأجسام، ما كان منها ذا نفس وما لا نفس له. ومن ذوات الأنفس شأنه تبريد القضيف المهزول منها لا محالة، وتبريد الكثير اللحم الغليظ البدن على الأمر الأكثر. ومن شأنه أيضاً أن يسخِّن،
١٠ ولكنه لا يسخِّن الأجسام التي لا نفس لها، بل أبدان ذوات الأنفس. وليس يسخِّن أيضاً هذه الأبدان كلها، لأنَّه لا يسخِّن المهزول منها، بل^٥ الكثير اللحم، ولا يفعل ذلك بهذا أيضاً دائماً، لكن في الندرة.

والسادسة أن امتحان الطبيب للدواء وتجربته تكون على الذي هو عنده ممَّا يسخِّن أو ممَّا يبَرِّد^٦ لا على غيره. فإن قلنا في الدواء إنَّه ممَّا يسخِّن بدن الإنسان، فإنَّما ينبغي أن نسمِّيه مسخِّناً من اسخانهِ لبدن الإنسان، لا من المقايسة بينه وبين حيوان آخر هو عنده إذا
١٥ قيس إليه حارٌّ، ولا من أنَّه سريع الاستحالة إلى النار، ولا من أنَّه يسخِّن أو يبَرِّد بدن حيوان آخر، أو^٧ يفعل فيه فعلاً آخر أيَّ فعل كان. فإنَّك تجد الشُّوكْران غذاءً للزرارير^٨ ودواءً قتال للناس، وتجد الخربق غذاءً للسمان ودواءً مسهلاً للناس.

والسابعة أن يُفَرَّق بين الغذاء والدواء، ويُعلَّم أن الدواء إنَّما يسخِّن البدن أو يبَرِّده
٢٠ بكيفيته، والغذاء إنَّما يسخِّنهُ بالزيادة في جوهره.

١ ج: أن.
٢ أ ج: الأمرين.
٣ ب: واسخانهُ.
٤ ب: إنَّما هو بالعرض.
٥ ب - شأنه.
٦ ب - و.
٧ ب: و.
٨ أ ج: يبَرِّده.
٩ ب: و.
١٠ ب: للزرارير.

İlaç konusunda ne zaman ki bir ilacı test etmek istersek onun bilfiil hararet ve soğukluk arasında mutedil iken tedavi etmeye dikkat etmemiz gerekir. Test edildikten sonra ne zaman ki söz konusu ilaç ile tedavi etmek istiyorsak, eğer ilaç sıcak ise şu üç şeyden birine dikkat etmemiz gerekir: Eğer çokça ısıtmak istiyorsak ilaç bilfiil sıcak iken bununla tedavi yaparız. Eğer az bir şekilde ısıtmak istiyorsak ilaç bilfiil soğuk iken bununla tedavi ederiz. Eğer orta bir şekilde ısıtmak istiyorsak ilaç ılık iken bununla tedavi yaparız.

Eğer ilaç soğuk ise şu iki şeyden birine dikkat etmemiz gerekir: Birincisi ne zaman ki çokça soğutmak istersek ilaç bilfiil soğuk iken bununla tedavi yaparız. İkincisi ne zaman az bir şekilde soğutmak istersek ilaç bilfiil sıcak iken bununla tedavi ederiz.

İlaç hakkında sıcak ve soğuk denilmesi ya mutlak bir şekildedir ya da gayri mutlak bir şekildedir. İlaç hakkında mutlak olarak sıcak veya soğuk denilmesi, mutedil bedene kıyaslandığı zaman söylenir. İlaç hakkında gayri mutlak ifadesi, tek bir hastalıkta ve tek bir bedeni ısıtması veya soğutması durumundaki etkisi ile kıyaslandığında söylenir. Gül yağının işi, kendisinde fazla hararet bulunan hastalıkları soğutmak; kendisinde fazla soğukluk bulunan hastalıkları ısıtmaktır.

Galen'in *Mizaç Üzerine* adlı kitabının üçüncü makalesine derleme tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.

Kitabın hepsi tamamlandı. Allah'a çokça hamd olsun.

ينبغي لنا أن نتحرى في الدواء، متى أردنا امتحانه، أن نعالج به^١ وهو معتدل بين الحرارة والبرودة بالفعل. ومتى أردنا أن نداوي به من بعد^٢ ما قد أمتحن، فينبغي أن نتحرى فيه إن كان حارًا واحدًا من ثلاث. إن نحن^٣ أردنا أن نسجن^٤ به، إسخانًا كثيرًا، عالجننا به وهو حار بالفعل. وإن أردنا أن نسجن^٥ به إسخانًا وسطًا، عالجننا به وهو فاتر.

وإن كان الدواء باردًا، فينبغي أيضًا^٦ أن نتحرى فيه واحدة من اثنتين. إما أن نعالج به وهو بارد بالفعل، متى^٧ كنا نريد أن نبرد به تبريدًا أكثر. وإما أن نعالج به وهو حار بالفعل، متى أردنا أن نبرد به تبريدًا قليلًا.

يقال في الدواء إنه حار أو بارد إما مطلقًا وإما غير مطلق. والقول فيه مطلقًا يكون عندما نقيسه بالبدن المعتدل. والقول فيه غير مطلق عندما يقاس بفعله في هذا المرض الواحد، وفي هذا البدن الواحد من إسخانه^٨ أو تبريده إيّاه. فإن دهن الورد شأنه تبريد العلل التي معها فضل حرارة، وإسخان العلل التي معها فضل برودة.

تمت المقالة الثالثة من جوامع كتاب جالينوس في المزاج،

إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله تعالى.

وتم الكتاب بأسره والحمد لله كثيرًا.^٩

١ أ - به.

٢ أ - بعد.

٣ ب - نحن.

٤ ب - به.

٥ أ ج: أن نسجنه.

٦ ب - أيضًا.

٧ ب: من.

٨ ب: + له.

٩ ب: تمت جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في المزاج، إخراج أبي زيد حنين بن إسحاق العبادي وتم الكتاب بأسره، والحمد لله وحده وصلى الله على سيدنا محمد.

VIII. GALEN'İN “ÖĞRENCİLER İÇİN ANATOMİ ÜZERİNE” ADLI KİTABINA DERLEME

**Rahman ve Rahîm Allah adıyla! Güvenim sadece
Allahu Teâlâ'yadır.**

5 **Galen'in Öğrenciler İçin Anatomi Üzerine Adlı Kitabının
Kemiklerin Anatomisi Üzerine Adlı Birinci Makalesine Derleme**
Tercüme: Huneyn b. İshak

Galen der ki: Kemiklerden¹ bazıları büyük, bazıları ise küçüktür. Büyük olan kemiklerden bazılarının içinde boşluk vardır, bazılarının içinde
10 boşluk yoktur ve doludur. Boşluk olan kemiklerden bazılarının boşluğu geniştir, bazılarının boşluğu ise dardır. Boşluğu geniş olan kemiklerden bazılarının, kendisine ilişen bir eki vardır; çene kemiği gibi bazılarının ise bir eki yoktur.

Tabii olarak kemiklerin bünyesi konusunda amaçlanan hedef ikidir:
15 Bunlardan birincisi sağlamlık ve sabitlik, ikincisi ise hareketin kolaylığı ve hızlılığıdır. Sağlamlık, kemiğin sert ve dolgun olmasına ihtiyaç duyar. Hareketin kolaylığı ise kemiğin boşluk sahibi ve gevşek olmasına ihtiyaç duyar. Bu sebeple, harekete değil sadece sağlamlığa ihtiyaç duyulan yerlerde kemikler sert ve dolgun kılınmıştır. Bunun örneği, üst çene kemiğinde
20 ortaya çıkan durumdur. Harekete ve sağlamlığa ihtiyaç duyulan yerlerde kemikler, her iki durumdan pay almıştır ve kendisine daha çok ihtiyaç duyulan şey, kemiklerde baskın hale gelmiştir.

Kemiklerden bazılarının bedendeki durumu, kendisi üzerine bir şey bina edilen temel gibidir. Bunun örneği omurga kemiğidir. Çünkü diğer organlar omurga kemiği üzerine tesis edilmiştir. Tıpkı geminin tümünün, alta bulunan tahta üzerine bina edilmesi gibi. Kemiklerden bazılarının bedendeki konumu, örtme/koruma makamındadır. Bunun örneği, kafatasıdır.

1 Bk. İbn Sinâ, *el-Kanûn Fi't-Tıbb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 25.

جوامع كتاب جالينوس في التشريح للمتعلمين

بسم الله الرحمن الرحيم، ثقتي بالله تعالى وحده

جوامع كتاب جالينوس في التشريح للمتعلمين

جوامع المقالة الأولى في تشريح العظام

إخراج حنين بن إسحاق^١

٥

قال جالينوس^٢: العظام منها كبار ومنها صغار، والعظام الكبار منها ما هو مجوف ومنها ما هو مُصمّت لا جوف له. والعظام المجوّفة منها ما تجوفه واسع ومنها ما تجوفه ضيق. والعظام الواسعة التجويف منها ما له لاحقة موصولة به، ومنها ما لا^٣ لاحقة له، بمنزلة عظم اللحي.

والغرض الذي قُصد نحوه في بنية العظام بالطبع أمران، أحدهما الوثاقاة والخرز، والآخر سهولة الحركة وسرعتها. فالوثاقاة تحتاج إلى^٤ أن يكون العظم صلبًا مصمّتًا، وسهولة^٥ الحركة تحتاج^٦ إلى أن يكون العظم أجوف متخلخلًا. فبهذا السبب جُعِلت العظام في^٧ المواضع التي احتيج لها إلى الوثاقاة فقط ولم يحتج فيها إلى الحركة صلابًا مصمّته، بمنزلة ما فُعِل ذلك في اللحي الأعلى. وفي المواضع التي احتيج فيها إلى الحركة والوثاقاة جُعِلت العظام تأخذ من كل واحد من الوجهين بحظّ، وجُعِل الأغلب عليها الأمر الذي الحاجة إليه أشد ضرورة.

١٠

١٥

والعظام منها ما قياسه في البدن قياس الأساس الذي عليه مبنى الشيء، بمنزلة فقار الظهر، فإنّ سائر الأعضاء مبنية على الصلب، كما تبنى السفينة بأجمعها على الخشبة التي في أسفلها. ومنها ما مقامه في البدن مقام الجُنّة، بمنزلة قحف الرأس.

١ ب: بسم الله الرحمن الرحيم، جوامع كتاب جالينوس في التشريح للمتعلمين، جوامع المقالة الأولى في تشريح العظام، ج: جوامع كتاب جالينوس في التشريح للمتعلمين، جوامع المقالة الأولى في تشريح العظام، إخراج حنين بن إسحاق، ربّ يشرو ولا تعسرو وتمم بالخير، بسم الله الرحمن الرحيم.

٢ أ ج - قال جالينوس.

٣ ج - لا.

٤ أ ج - إلى.

٥ أ ج: حقة.

٦ ب: يحتاج لها.

٧ ب + بعض.

Kemiklerden bazılarının bedendeki konumu, savaşta koruma amaçlı kullanılan kalkan ya da diğer silahlar gibidir. Nitekim bu kemikler, korur ve arkasında bulunan -omurilik gibi- organları örter.

5 Kemiklerden bazıları yoğun ve sert olup kendisinde ilik bulunmaz. Durumu bu şekilde olan kemikler şu iki kemikten biridir: Ya üst çene kemiği gibi kendisinde harekete ihtiyaç duyulmayan kemiktir ya da fil ve aslan gibi oldukça güçlü kaslara sahip bir hayvanın bedeninde bulunan kemiktir.

10 Kemiklerden bazılarında boşluk söz konusudur. Bunlar, hareket ettirmeye ihtiyaç duyan büyük kemiklerdir. Durumu bu şekilde olan kemiklerde ilik bulunur. Bunlarda ilik bulunması şu iki sebepten dolayıdır: Birincisi kemiğin söz konusu ilikten gıda alması, ikincisi ise kemiğin içindeki oyuğun boş kalmamasıdır.

15 Kemiklerden bazıları yumuşak ve gevşektir ve bunlarda gözenekler (tecâvif) vardır. Bunlar küçük kemikler ve ince kemiklerdir. Çünkü söz konusu kemiklerin içerisinde boşluk oluşması uygun değildi.

20 Eklemler kemiklerden bazılarının, kendisine ilişen bir eki (lahika) vardır, bazılarının ise bir eki yoktur. Eki olan kemikler, yumuşak kemiklerdir. Çünkü hareket anında sürtünmeye maruz kaldığında söz konusu yumuşak kemiklerin, kırılmamasından emin olunamaz. Dolayısıyla bu kemiklerin ucuna -kemikler hareket anında buluştuğunda zayıf iken sürtünmenin meydana gelmemesi için- ekler denilen küçük ve sert kemikler ilişti.

25 Kemiklerin bazılarındaki ekler, kemiğe iki taraftan yani hem üstten hem de alttan ilişir. Bunun örneği, üst kol kemiğindeki, kaval kemiğindeki ve uyluk kemiğindeki eklerdir. Eklerden bazıları, kemiğe bir taraftan yani ya üstten ilişir -bunun örneği pazu kemiğidir (humerus)- ya da alttan ilişir -bunun örneği alt kol kemiğidir (dirsek kemiği-ulna)-.

30 Eklem kemiklerinden bazılarının eki yoktur, alt çene kemiği gibi. Bunlar, sert kemiklerdir. Şöyle ki söz konusu kemik, bedende öne çıktığı, etsiz olduğu ve afetlere maruz kaldığı için sert ve dolgun kılınmıştır. Dolayısıyla kendisine ilişen sert ek bir kemiğe ihtiyaç duymamıştır.

ومنها ما هو في البدن بمنزلة الترس أو غيره من آلات السلاح التي يُستَر بها في الحرب، فهو يوقى ويستتر ما وراءه من الأعضاء، بمنزلة شوك الصلب.

والعظام منها ما هو كثيف صلب لا مخ فيه، وما كان كذلك فهو أحد عظمين، إما عظم لم يُحتَاج منه إلى الحركة بمنزلة اللحي الأعلى، وإما عظم في بدن حيوان له عضل^١ قوي شديد بمنزلة الفيل والأسد. ٥

ومنها ما هو مجوف، وهي العظام الكبار التي يُحتَاج إلى تحريكها، وما كان من العظام كذلك ففيه مخ. وجُعِل^٢ المخ فيه لأمرين، أحدهما ليغتذي العظم من ذلك المخ، والآخر لئلا يبقى موضع التجويف خاليًا.

ومنها ما هو متخلخل لين وفيه [تجاويف]^٣، وهي العظام الصغار والعظام الرقاق، لأنّ هذه لم تحتمل^٤ أن يكون فيها تجويف. ١٠

وعظام المفاصل منها ما له لاحقة موصولة، ومنها ما ليس له لاحقة. وعظام ذوات اللواحق هي العظام اللينة، وذلك أنّه لم يكن يُؤمّن على العظام اللينة إذا احتكت عند الحركة أن تنكسر، فُوصل بأطرافها عظام صغار صلاب يقال لها اللواحق، كيما يكون احتكاكها عند الملاقاة في وقت الحركة لا يقع وهي ضعيفة.

واللواحق في بعض العظام موصولة بالعظم من طرفيه، أعني من فوق ومن أسفل، بمنزلة لواحق الزند الأعلى من الساعد، ولواحق عظم الساق وعظم الفخذ، وفي بعضها هي موصولة بالعظم من طرف واحد، إما من فوق بمنزلة لاحقة العضد، وإما من أسفل بمنزلة لاحقة الزند الأسفل من الساعد. ١٥

ومن عظام المفاصل ما لا لاحقة له، وهي العظام الصلبة، بمنزلة عظم اللحي الأسفل، وذلك لأنّ هذا العظم لَمّا كان بارزًا عن البدن مُعرى من اللحم يتعرض لقبول الآفات جُعِل صلبًا مصمتًا، ولذلك لم يُحتَاج إلى لاحقة عظم صلب يوصل به. ٢٠

١ ب: عضل.

٢ ب: وإنما جعل.

٣ أ ب ج: تجاريب.

٤ أ ج: تحمل.

٥ ب: أنّ.

Kemiklerin terkihi iki türlüdür: Birincisi bir eklemle iki kemik arasındaki birleşmedir. İkincisi iki kemikten birinin diğerine kaynamasıdır. Eklem, iki kemiğin tabîî bir komşuluk (mücâveret) yoluyla bir araya gelmesi iken, kaynaşma ise iki kemiğinin tabîî şekilde birleşmesidir (ittihad).

5 Eklemler iki çeşittir: Birincisi oynamayan (synarthrosis), diğeri oynak olan eklemlerdir (diarthrosis). Oynamayan eklem, açık bir şekilde hareket etmeyen eklemdir. Bunun örneği bilek eklemdir. Oynak eklem ise açık bir şekilde hareket eden eklemdir. Bunun örneği dirsek eklemdir.

Oynamayan eklem üç çeşittir: Birincisi iki kemiği bir araya getiren derz (suture) ile olan terkiptir. İkincisi iki kemiği birbirine ekleyen yapışma ile olan terkiptir. Üçüncüsü iki kemiğin birisinin diğerine yerleşmesi (er-rekzu) yoluyla olan terkiptir. Derz, her bir kemiğin sabit çıkıntısının, derin çukurunun ve girintilerinin olmasıdır. Böylece her bir kemiğin çıkıntısı, diğerinin çukurlarından birine girer. Bunun örneği iki testerenin her birinin çıkıntı-
15 larının, diğerinin çukurlarına girmesidir. Yapışma iki kemiğin düz bir hat üzere birbiri ile birleşmesidir. Bunun örneği, kolun iki kemiği ve bacağın iki kemiğinin terkihidir. Kemiğin birinin diğer kemiğe yerleşmesi yoluyla olan terkip, iki kemikten birinin ince ucunun, başka bir kemiğe çakılması ve yerleşmesidir. Bunun örneği, dişlerin kendi çukurlarına çakılmasıdır.

20 Oynak eklem de üç çeşittir: Birinci çeşide batmış olan (muğarrak), ikinci çeşide kuşatılmış olan (mutarraf), üçüncü çeşide ise giren (müdâhil) denilir. Muğarrak eklem, oyuk kemikteki çukurun derin olması ve diğer kemiğin ucunun boynunun uzun ve ince olması durumunda olur. Bunun örneği kalça eklemdir. Mutarraf eklem, kendisinde çukur bulunan kemikteki oyğun
25 derin olmaması ve ona giren diğer kemiğin ucunun boynunun kısa olması durumunda olur. Müdâhil eklem, kemiklerin her birinin, diğer kemiğin çukuruna girecek bir ucunun ve diğer kemikte de öbür kemiğin girebileceği bir çukur olmasıdır. Bunun örneği dirsek eklemi ve sırt omurlarının eklemleridir.

Kaynaşma ise iki çeşittir: Birincisi bir kemiğin diğer bir kemiğe, aralarında
30 bitişen bir şey olmaksızın ilişmesidir. İkincisi iki kemiği, başka bir şeyin birleştirmesidir. Birleştiren söz konusu şey şu üç şeyden biridir: Bunlar ya sinirdir ya kıkırdaktır ya da ettir.

تركيب العظام نوعان، أحدهما أن يلتئم بين العظمين مفصل، والآخر أن يلتحم أحد العظمين بالآخر. فالمفصل هو مجاورة طبيعية لعظمين، والالتحام هو اتحاد طبيعي لعظمين.

والمفاصل نوعان، أحدهما موثق والآخر سلس. فالمفصل الموثق هو الذي ليس يتحرك حركة بيّنة، بمنزلة مفصل الرسغ. والمفصل السلس هو الذي يتحرك حركة بيّنة بمنزلة مفصل المرفق.

والمفصل الموثق ثلاثة أنواع، أحدها الذي تركيبه بدزج يجمع العظمين، والآخر الذي تركيبه بلزاق يضمّ العظمين، والثالث الذي تركيبه برّكز أحد العظمين في الآخر. فالدرز هو أن يكون لكل واحد من العظمين زوائد ثابتة وأحجر عميقة وحفر عميقة، فتدخل كل زائدة من كل واحد منهما في حجر من الأحجرة الأخر على مثال منشارين تدخل زوائد كل واحد منهما في أحجرة الآخر. واللزاق وهو اتصال عظمين على خط مستقيم، بمنزلة تركيب زندي الساعد وقصبي الساق. والركز هو أن يكون أحد العظمين يدق ويرتكز رأسه الدقيق في عظم آخر، بمنزلة الأسنان في أواربها.

وأما المفصل السلس فهو أيضًا ثلاثة أنواع، أحدها يقال له المغرق^١ والآخر المطرف^٢ والثالث المُدَاخِل. فالمفصل المغرق^٣ هو الذي يكون الحجر من العظم المحفور غائرًا، والرأس من العظم الآخر طويل العنق دقيقه، بمنزلة مفصل الفخذ. والمفصل المطرف^٤ هو أن يكون الحجر من العظم المحفور ليس بغائر، والرأس من العظم الداخِل فيه قصير العنق. والمفصل المُدَاخِل هو أن يكون لكل واحد من العظمين رأس يدخل في نقرة من الآخر وحجر يدخل فيه رأس من الآخر، بمنزلة المرفق ومفاصل^٥ خرز الصلب.

وأما الالتحام فنوعان، أحدهما أن يلتحم عظم بعظم من غير شيء يصل بينهما، والآخر أن يصل بينهما شيء آخر. وهذا الشيء أحد ثلاثة أشياء، إما عصبية، وإما غضروف، وإما لحم.

١ أ ج: من.

٢ ب: لم.

٣ ب - تركيبه بدزج يجمع العظمين، والآخر الذي.

٤ أ ج: منشارين جمعاً فتدخل.

٥ أ ج: المعرق.

٦ أ ج: المعرق.

٧ ب: مفاصل فقار.

Sinir üç çeşittir: Birincisi menşei beyin ve omurilik olan sinirlerdir. Söz konusu sinirler organlara ya sadece his ulaştırır. Buna hisseden sinir adı verilir. Ya da hisle birlikte hareket ulaştırır. Buna iradî hareketin kendisinde cereyan ettiği sinir adı verilir. İkincisi kaynağı kemik olan sinirdir. Bunun işi, kemikleri birbirine bağlamaktır. Buna bağ adı verilir ve bu sinirde his yoktur. Üçüncüsü menşei kas olan sinirdir. Buna veter (tendon) adı verilir. Bu da bağ ve iradî sinirden müellef bir şeydir.

Kafatası, beyni korumak için kendisine ihtiyaç duyulan kafa kemiğidir. Kafatasının şekli, yanlardan hafifçe basık dairesel kılınmıştır. Kafatası, aralarında derzler (suture) bulunan ve birbirine bağlanan pek çok kemikten oluşmuştur. Kafatasının şekline gelecek olursak onun şekli, hasarların kendisine hızlı bir şekilde ulaşmaması için ve ihtiva ettiği şeyin cevherinin büyük miktarını içine alabilmek için dairesel kılınmıştır. Kafatası iki taraftan basık, ön ve arka taraftan çıkıntılı kılınmıştır. Çünkü beynin, kendisinden burun deliklerine ve gözlere giden şubeleri sebebiyle ön kısmında ve omuriliğin kaynağının kendisinden çıktığı arka kısım sebebiyle arka tarafında çıkıntısı vardır.

Kafatasının aralarında bulunan derzlerle birleşen birçok kemikten müellef olması, [a] beynin defettiği buharsal fazlalıkların derzler arasındaki birleşim yerlerinde bulunan menfezlerden çıkması içindir. [b] Kafatasının bir parçasında bir hasar meydana geldiğinde kafatasının tamamını zedelememek içindir. [c] Beyin zarlarından kalın olanının yukarısındaki zarla birleştiği parçaların -üstteki zarın yükselmesi, beynin üzerinden kalkması ve beyne ağırlık vermemesi için- nüfuz edebileceği bir yol bulması içindir. [d] Atardamarlar (arterler) ve atar olmayan damarlardan (venler) beyne giren ve çıkan şeye bir yol olması içindir. [e] Bu sebeplerle birlikte kafanın arka kısmının kemiği, sertliğe; ön kısmının kemiği ise yumuşaklığa ihtiyaç duymuştur. Her iki durumun (hem sertlik hem yumuşaklık) tek bir kemikte bulunması mümkün değildir.

Başın şekilleri dörttür. Bunlardan biri tabiidir, diğer üçü ise tabiat dışıdır. Tabii şekle gelecek olursak, başın önünde ve arkasında küçük bir çıkıntısı olan dairesel şekildir. Durumu bu şekilde olan başlarda beş tane derz vardır.

والعصب ثلاثة أنواع، أحدها منشؤه من الدماغ ومن النخاع، ويوصل إلى الأعضاء إما حسًّا فقط، ويقال له عصب حساس، وإما حركة مع حسّ ويقال له عصب تجري فيه الحركة الإرادية. والنوع الآخر منشؤه من العظم، وشأنه أن يربط العظام واحدًا بالآخر، ويقال له الرباط، وليس له حسّ. والنوع الثالث منشؤه من العضل، ويقال له الوتر، وهو شيء مؤلف من الرباط ومن العصب الإرادي.

القحف، وهو عظم الرأس، احتيج إليه ليكون جنة الدماغ، وجعل شكله مستديرًا مضغوطًا من جانبيه قليلًا، وجعل مؤلفًا من عظام كثيرة يصل بعضها ببعض دروز فيما بينها.^١ فأما شكله فجعل مستديرًا كيما لا تسرع^٢ إليه الآفات، وكيما يسع من جوهر الشيء الذي يحتوي عليه مقدارًا كثيرًا. وجعل مضغوطًا من الجانبين ناتئًا من قدام ومن خلف، لأن الدماغ أيضًا له نتوء في مقدمته بسبب الشعب التي تأتي منه إلى المنخرين وإلى العينين، ونتوء في مؤخره بسبب الجزء المؤخر الذي منه منشأ النخاع.

وأما تأليفه من عظام كثيرة يصل بعضها ببعض ما بينها من الدروز، فكيما يكون للفضل البخاري الذي يدفعه الدماغ مسلكًا يخرج منه في المنافذ التي فيما بين وصول هذه الدروز، وكيما إذا حدثت بواحد من أجزاء عظم الرأس آفة لم يقدح ذلك في جملته، وكيما يكون للأجزاء التي يرتبط بها الغشاء الغليظ^٣ من غشاء الدماغ مع الغشاء الذي فوق، حتى ينشال^٤ عن الدماغ ولا يثقل عليه،^٥ وكيما يكون للعروق والضوارب وغير الضوارب طريق لدخول ما يدخل منها إلى الدماغ وخروج ما يخرج. ومع هذه الأسباب فإن عظم مؤخر الرأس كان يحتاج إلى صلابة، وعظم مقدمه كان يحتاج إلى لين، ولم^٦ يمكن أن يجتمع الأمران في عظم واحد.

أشكال الرأس أربعة، واحد طبيعي وثلاثة خارجة عن الطبيعة. فأما الشكل الطبيعي فهو المستدير الذي له نتوء يسير في مقدمه وفي مؤخره. وما كان كذلك ففيه خمسة دروز،

١ ب: بينهما.
٢ أ: تتسع.
٣ ب ج: الرقيق.
٤ أ: غشايًا.
٥ ب: يرتفع وينشال.
٦ ب + مسلك ينفذ فيه.
٧ ب + يكن.

Bunlardan üçü gerçek manada derz, diğer ikisi ise gerçek olmayan derzdir ve buna, iki kabuk derzi adı verilir. Bu iki derz, kulakların üst kısmından başa boydan boya uzanan derzdir. Söz konusu iki derzin, başın ortasında boylu boyunca giden derze uzaklığı eşittir.

- 5 Hakiki olan üç derze gelecek olursak bunlardan biri, üzerine taç konulan -ki buna taç derzi (corona) denilir- başın ön kısmında yer alır. Bunun şekli şöyledir: \supset . İkinci derz ise uzamsal şekilde başın orta kısmında gider ve buna düz derz adı verilir. Bu derz, şu şekilde olup (\supset — \leftarrow) oka benzer. Üçüncü derz, başın arka kısmında bulunur ve bunun şekli Yunancadaki
10 lamda harfine¹ benzerdir. İşte bunun şekli şöyledir: “ \leftarrow ”. Söz konusu üç derz şeklini bir araya getirdiğinde ortaya çıkan şekil şu misaldeki gibi olur: \supset — \leftarrow .

- Başın tabiat dışı olan üç şekline gelecek olursak bunlar, sepet şeklindeki baş² şekilleridir. Birincisi başın ön kısmında bir çıkıntı olmayan baş şekli-
15 lidir. Baş bu şekilde olduğu zaman onda, taçsal olarak isimlendirdiğimiz başın ön kısmında yer alan derz bulunmaz. Bu baş yapısında, birisi düz şekilde boydan boya giden derz, diğeri ise lamda harfine benzeyen derz olmak üzere iki derz bulunur. Dolayısıyla derzlerin şekli şöyle olur: \supset —.

- 20 Sepet şeklindeki başın ikinci şekli, başın arka kısmında çıkıntısının olmamasıdır. Baş bu şekilde olduğu zaman onda, lamda harfine benzeyen derz bulunmaz ve birisi boydan boya giden düz derz, diğeri ise taçsal olan derz olmak üzere iki derz bulunur. Dolayısıyla derzlerin şekli şöyle olur: \supset —.

- 25 Sepet şeklindeki başın üçüncü şekli, başın ne arka ne de ön kısmında bir çıkıntısının olmamasıdır. Baş bu şekilde olduğu zaman bunda, taçsal olan derz ve lamda harfine benzeyen derz bulunmaz. Nitekim bunda, (X) şeklinde olduğu üzere dik açılı şekilde birbirini kesen iki derz bulunur.

1 Yunanca Lamda harfi: Λ veya λ .

2 Re's-i-müeffat, sepet şeklindeki baş. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'l-Tib Tercümesi*, C.6, s. 521.

ثلاثة منها هي دروز بالحقيقة واثان ليستا على حقيقة الدروز^١. يقال لهما الدرزان القشريان، وهما ممتدان في طول الرأس فوق الأذنين، وبعدها كل واحد منهما عن الدرز الذاهب في وسط الرأس بالطول بعد السواء^٢.

وأما الدروز الثلاثة الحقيقية فواحد منها في مقدم الرأس في الموضع الذي يوضع عليه الإكليل يقال له الإكليلي، وهو على هذا الشكل C. والآخر في وسط الرأس ذاهب في الطول، ويقال له الدرز المستقيم والشبيه بالسهم <—>. والثالث في مؤخر الرأس وشكله شبيه^٣ بشكل اللام في حروف اليونانيين وهو هذا >. فإذا جمعت أشكال الثلاثة الدروز صار شكلها على هذا المثال: C—>.

وأما الأشكال الثلاثة الخارجة عن الطبيعة، وهي أشكال الرأس المسفط. فأحدها شكل الرأس الذي لا تتواءم له في مقدمه، وإذا كان الرأس كذلك لم يوجد فيه الدرز الذي في مقدم الرأس الذي قلنا أنه يُسمَّى الإكليلي، ووجد فيه درزان، أحدهما الذاهب في طول الرأس على استقامة، والآخر الشبيه باللام يكون شكل دروزه على هذا—>.

والآخر شكل الرأس الذي لا تتواءم له في مؤخره، وإذا كان الرأس كذلك لم يوجد فيه الدرز الشبيه باللام، ووجد فيه درزان، أحدهما المستقيم الذاهب في الطول، والآخر الإكليلي، ويكون شكل دروزه على هذا—C.

والثالث شكل الرأس الذي لا تتواءم له في مقدمه ولا في مؤخره، وإذا كان الرأس كذلك لم يوجد فيه الدرز الإكليلي ولا الدرز الشبيه باللام، ووجد فيه درزان متقاطعان على زوايا قائمة على هذا المثال ×.

١ أـج: والدروز.
٢ أـج: بعداً نتوءاً.
٣ أـج: مشبه.
٤ ب: فيكون.
٥ أـج: في.
٦ ب: فيه.

Kafatası kemiğinin parçalarından bazıları sadece kafatasına özgüdür. Bunlar yukarıda daha önce zikrettiğimiz beş derzdir. Bazıları ise kafatası ile diğer kemiklerde ortaktır. Bunlar, iki tane derzdir: Birincisi kafatası ile üst çene kemiğini birleştiren derzdir. İkincisi kafatası ile direğe benzer olan kemik (sfenoid-temel kemik)¹ arasını birleştiren derzdir.

Başın kemikleri yedi tanedir. Bunlardan altı tanesi başın kendisine özgüdür. Diğer kemik ise başın kendisi ve başkası arasında ortaktır. Başa özgü olan kemiklere gelecek olursak bunlar, başın üst kısmında yer alan iki kemik (el-yafüh)², başın arka kısmındaki kemik, alın kemiği ve kulakların içerisinde yer aldığı başın iki yan tarafında bulunan iki kemiktir. Ortak olan kemiğe gelecek olursak bu, direğe benzeyen (sfenoid) kemiktir.

Başın kemik şekilleri farklılık arz eder. Başın üst kısmındaki iki kemik dörtgen şeklindedir. Kulakların yer aldığı başın iki yan tarafında bulunan kemik, üçgen şeklindedir. Alın kemiği yarım daire, başın arka kısmındaki kemik ve direğe benzeyen (sfenoid) kemiğin her biri pek çok köşeye ve belirsiz (mutefennin) bir şekle sahiptir.

Baş kemiğinin derzlerinden -ki bunlar, başın parçalarıdır- bazıları başa özgüdür. Bazıları ise kendisi ve diğerleri için geneldir. Başa özgü olan derzlere gelecek olursak bunlar daha önce zikrettiğimiz beş derzdir. Yani taşsal, düz, lamda harfine benzer ve iki kabuksal derzdir. Genel derzlere gelecek olursak bunlar iki tanedir. Birincisi kafatası ile üst çene kemiği arasında bulunan derzdir. Bu derz, taşsal derz tarafında bulunan şakaktaki çöküntü yerinden başlar ve iki gözün bulunduğu yere kadar gelir ve oradan taşsal derzin diğer tarafına ulaşana kadar iki kaş arasındaki yerden geçer. Böylece taşsal olan kısmın diğer tarafına ilişir. Diğer kafatası ile direğe benzeyen kemik arasında yer alan derzdir. Bu derz, lamda harfine benzeyen derzin iki ucu, başın kaide kısmına indiğinde birleşip sonrasında iki taraftan yukarıya doğru çıkıp taşsal derzin iki tarafına birleşen derzdir.

Kafatasının kendisinden müellef olduğu kemiklerin her birini diğerinden ayıran sınırlar vardır. Başın üst kısmındaki kemiklerin her ikisinin arakadan sınırı, lamda harfine benzeyen derzlerden birinin kenarı; önden sınırı ise taşsal olan derzdir. Altan sınırı, kabuksal iki derzden biridir. Üstten sınırı ise düz derzdir.

1 Araçça metinde söz konusu kemik "direğe benzer" şeklinde çevrilmiştir.

2 Ön fontanel ve arka fontanel.

دروز عظم الرأس وهي الشؤون، منها ما هو خاص للرأس وحده، وهي تلك الخمسة التي ذكرناها قبل. ومنها ما هو مشترك للرأس وغيره، وهما درزان. أحدهما الدرز الذي يصل ما بين الرأس واللحي الأعلى، والآخر الذي يصل بينه وبين العظم الشبيه بالوتد.

عظام الرأس سبعة، منها ستة هي له خاصة، ومنها واحد مشترك له ولغيره. أما التي هي خاصة فعظم اليافوخ، وعظم مؤخر الرأس، وعظم الجبهة اللذان عن جنبه اللذان فيهما الأذنان. وأما الذي هو مشترك فالعظم الشبيه بالوتد.

وأشكال عظم الرأس مختلفة. فعظم اليافوخ مربعان، وعظم الجنبين اللذان فيهما الأذنان مثلثان، وعظم الجبهة نصف دائرة. وأما عظم مؤخر الرأس والعظم الشبيه بالوتد فكل واحد منهما كثير الأضلاع مُتَفَتِّن الشكل.

دروز عظم الرأس وهي الشؤون، منها خاصة له، ومنها عامية له ولغيره. فأما الخاصة فهي الخمسة التي ذكرناها، أعني الإكليلي والمستقيم والشبيه باللام والاثنان القشريان. وأما العامية فاثنان، أحدهما الدرز الذي بينه وبين اللحي الأعلى، وهو الذي يبتدئ من الموضع الغائر من الصدغ من طرف الدرز الإكليلي، ويصير إلى موضع العينين، فيمر فيه وفي الموضع الوسط بين الحاجتين، حتى ينتهي إلى الطرف الآخر من الدرز الإكليلي فيلتزق به. والآخر الدرز الذي بينه وبين العظم الشبيه بالوتد، الذي يصل بين طرفي الدرز الشبيه باللام عندما ينحدران إلى موضع قاعدة الرأس، ثم يصعد من الجانبين فيتصل بطرفي الدرز الإكليلي.

للعظام التي قحف^١ الرأس مؤلف منها^٢ حدود تفرز كل واحد منها من غيره. فكل واحد من عظمي اليافوخ حدهما من خلف أحد^٣ ضلعي الدرز الشبيه باللام، ومن قدام الدرز الإكليلي، ومن أسفل أحد الدرزين القشريين، ومن فوق الدرز المستقيم.

١ أ ج: تحف.

٢ أ ج: بها.

٣ ب: واحد من، ج: حد.

Kulakların içerisinde yer aldığı başın iki yan tarafında bulunan kemiklerden her birinin üstten sınırı, kabuksal iki derzden biridir. Arkadan sınırı, lamda harfine benzeyen derzin ucudur. Önden sınırı, kafatası ile direğe benzeyen kemik arasındaki lamda harfine benzeyen derzin ucundan taşsal derzin ucuna ulaşan- genel derzin sonudur. Başın arka kısmındaki kemiğin üstten sınırı, lamda harfine benzeyen derzdir. Altan sınırı, baş ile direğe benzeyen kemik arasındaki genel derzin orta kısmıdır ki bu kısım, lamda harfine benzeyen derzin iki tarafını birleştiren kısımdır. Alın kemiğinin üstten sınırı, taşsal derzdir. Altan sınırı, üst çene kemiği ile baş arasında bulunan genel derzdir.

Kafatası kemiklerinin cevheri farklılık arz eder. Başın üst kısmındaki iki kemik, yumuşak ve zayıftır. Başın arka kısmındaki kemik, oldukça dolgun ve güçlüdür. Alın kemiğinin cevheri, yukarıdaki iki kemik arasında bir durumdadır. Direğe benzeyen kemik (sfenoid) oldukça serttir. Başın iki yan tarafında bulunan iki kemiğe gelecek olursak bunlardan her biri üç parçaya ayrılır. Bu üç parçanın birine, taş gibi sert olduğu için taşsal kemik adı verilir. Bu kısım, işitme deliği bulunan parçadır ve oldukça serttir. Bu parçadan sonra olan ikinci parçada meme ucuna benzediği söylenen bir fazlalık vardır. Bu da alt çene kemiğinin dönmesini ve yerinden dışarıya çıkmasını engeller. Çünkü onun eklemi, oynak ve kenarlı (mutarraf) bir eklemdir. Üçüncü parça, şakak yeridir. Söz konusu iki parça yani ikinci ve üçüncü parça yeteri kadar serttir.

Başın üstündeki iki kemik, kafatasının en yumuşak kemiğidir. Bunun [birinci] sebebi, söz konusu yerin, buharın çözülmeye ihtiyaç duyduğu yer olmasıdır. Çünkü nefsanî ruh başlangıçta beynin karınlarından ön iki karıncıkta olgunlaşır. Burada saflaşır ve temizlenen nefsanî ruh, arka karıncığa geçer. Bu sebepten dolayı beynin ön kısmındaki fazlalıklar, daha çoktur. İkinci sebebi, söz konusu iki kemiğin, beyne ağırlık vermemesi için hafif olmasına ihtiyaç duyulmasıdır. Üçüncü sebep, beyni örten zarın, beyindeki buhar ile irtibata geçmesi ve bağlantı yerlerinin olmasıdır. Böylece zar, beynin üzerinden kalkar ve asılı kalır.

وكل^١ واحد من العظمين اللذين عن جنبتي الرأس وهما اللذان عليهما الأذنان، حدّه^٢ من فوق أحد الدرزين القشريين، ومن خلف طرف الدرز الشبيه باللام، من قدام آخر^٣ الدرز العام الذي بين الرأس والعظم الشبيه بالوتد، الذي من طرف الدرز الشبيه باللام إلى طرف الدرز الإكليلي. وعظم مؤخر الرأس حدّه^٤ من فوق الدرز الشبيه باللام، ومن أسفل الجزء الوسط من الدرز العام الذي بين الرأس والعظم الشبيه بالوتد، وهو الجزء الذي يصل بين طرفي الدرز الشبيه باللام. وعظم الجبهة حدّه^٥ من فوق الدرز الإكليلي، ومن أسفل الدرز العام بين^٥ الرأس واللحي الأعلى.

جوهر عظام القحف مختلف، فعظما اليافوخ رخوان ضعيفان، وعظم مؤخر الرأس مكتنز جداً قوي، وعظم الجبهة فيما بين ذلك، والعظم الشبيه بالوتد صلب جداً. وأما عظما الجنبتين فكّل واحد منهما ينقسم إلى ثلاثة أجزاء. وأحد تلك الأجزاء الثلاثة يقال له العظم الحجري، لأنه في صلابة الحجر، وهو الجزء الذي فيه ثقب السمع، وهو صلب جداً. والجزء الآخر بعد هذا فيه زيادة يقال لها الشبيه بحلقة الثدي، وهي التي تمنع اللحي الأسفل من أن يُقلب ويخرج عن موضعه إلى خارج، لأنّ مفصله إنّما هو مفصل سلس مطرّف. والجزء الثالث هو موضع الصدغ. وهذان الجزآن أيضاً أعني الثاني والثالث هما صلبان صلابة كافية. ١٥

عظما اليافوخ أشد عظام^٦ القحف استرخاءً، والسبب في ذلك أنّ هذا الموضع كان يحتاج أن يتحلل منه البخار، إذ كان الروح النفساني إنّما تنضح أولاً في البطنين المقدمين من بطون الدماغ، ويتصفى ويتهدب هناك، ثم تصير إلى البطن المؤخر، وكانت الفضول في هذا الجزء^٧ المقدم من أجزاء الدماغ بهذا السبب أكثر. والثانية أن هذين العظمين كانا يحتاجان إلى^٨ أن يكونا خفيين كيما لا يُثقل على الدماغ. والثالثة ليكون للغشاء المغشي للدماغ مواضع يتعلق ويرتبط بها في بخاريتها ويرتفع^٩ فينشال بذلك عن الدماغ. ٢٠

١ أ ج: ولكل.
٢ ب: وحدّه.
٣ ب: أجزاء.
٤ ب: وحدّه.
٥ ب: من.
٦ أ ج: عظما.
٧ أ ج - الجزء.
٨ أ ج - إلى.
٩ ب - ويرتفع.

Başın iki tarafında bulunan kemik, alın kemiği, başın arka kemiği ve direğe benzeyen kemik, yukarıda zikredilen kemikten oldukça serttir. Çünkü bu kemikler, yukarıda zikrettiğimiz faydalara ihtiyaç duymamaktadır. Yine bu kemikler, fazla yoğunluğa ve sertliğe ihtiyaç duymuştur. Çünkü başın, kendisine vurulan ve özellikle başın kendisi üzerine düştüğü şeylerden dolayı maruz kaldığı darbeleri kabul etmesi, daha kolay ve daha hızlı olur. Zira insan, başın arka kısmı üzerine, yüzünün üzerine ve başın iki yan tarafı üzerine düştüğü kadar tepe üstü kolay kolay düşmez.

Kafanın arka kemiği, alın kemiğinden daha serttir. Çünkü insanın bedeninin ön tarafında kendisini koruyan ve uyaran bir koruyucu vardır ki bu koruyucular gözlerdir. İnsanın kafasının arka kısmında, başına gelen şeyleri görebileceği iki gözü yoktur. Bundan dolayı maruz kalılabilecek afetler kafanın arka kısmında daha çoktur. Bu sebeple söz konusu kemiğin daha sert olmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Taşsal kemiğe gelecek olursak, işitme deliği bu kemikte bulunduğu ve şakak kasına gelen sinir buradan geçtiği için bu kemiğin daha sert olmasına ihtiyaç duyulmuştur. Aynı şekilde söz konusu sinirin sert olmasına da ihtiyaç duyulmuştur. Böylece kemiğin sertliği sayesinde sinir de sert hale gelmiştir.

Direğe benzeyen kemiğe gelecek olursak bu kemik, oldukça yoğun ve serttir. Çünkü bu kemik, beynin kaidesinde bulunur. Beyin kaidesinin kemikleri, oldukça sert olmaya ihtiyaç duyar. Çünkü damağın üstünden ağza nüfuz eden delik, beynin kaidesi olan kemiğin kendisinde bulunur. Bundan dolayı beyinden, çenenin üst tarafına inen fazlalıkların onu bozmaması ve çürütmemesi için kemiğin sert olmasına ihtiyaç duyulmuştur. Yine direğe benzeyen kemik, üst çene kemiği ile baş arasında bir direk makamındadır ve direk işlevini görür. Şöyle ki bir usta farklı şekillere sahip odundan bir şey yaptığında ve odunlar arasında bir boşluk gördüğünde, parçalı olan bu şeyin terkiibini güçlendirecek, sağlamlaştıracak ve boşluğu dolduracak dolgular ve direklerle onu doldurur. Bedenin terkiibindeki işlev de bu şekilde cereyan eder. Nitekim beden, bütün ustaların eserlerinden daha sağlamdır. Kafatası kemiği ve üst çene kemiği, şekilleri farklı birçok kemikten oluştuğu için ve bu sebeple aralarında bir boşluk oluştuğu için söz konusu boşluk tamamlandı, dolduruldu ve bu kemikle (sfenoid ile) sağlamlaştırıldı.

وأما عظم جنبتي الرأس وعظم الجبهة وعظم مؤخر الرأس والعظم الشبيه بالوتد فهي أشد صلابة، وذلك لأنّها كانت مستغنية عن الاسترخاء الذي إنّما احتيج إليه للمنافع التي ذكرناها، ولأنّها احتاجت إلى فضل صلابة وكثافة، إذ كان قبولها لما ينالها من مصاكة ما يلقاها من الأشياء التي يُضرب بها الرأس، ولا سيما التي يقع هو عليها أسهل وأسرع. وذلك أنّه لا يكاد أن يقع الإنسان على يافوخه سريعاً، كما^١ يقع على قفاه وعلى وجهه وعلى جنبيه.

وعظم مؤخر الرأس أصلب من عظم الجبهة، لأنّ الإنسان له في مقدم بدنه حارس ينذره ويدفع عنه وهما العينان، وليس له في قفاه عينان يبصر بهما ما يقع به، فمن أجل ذلك صار ما يناله من قفاه أكثر، فاحتاج لذلك أن يكون هذا العظم أصلب.

وأما العظم الحجري فاحتيج له إلى فضل صلابة، لأنّ ثقب السمع فيه، ولأنّ العصبية التي تأتي عضل^٢ الصدغ ممرها فيه، وكانت تحتاج أن تصلب فصار هذا تصلبها بفضل صلابته.

وأما العظم الشبيه بالوتد فكثيف جداً صلب، وذلك لأنّه في قاعدة الدماغ، وعظام قاعدة الدماغ كانت تحتاج أن تكون صلاباً جداً، ولأنّ الثقب الذي ينفذ من أعلى الحنك إلى الفم هي فيه، فاحتاج لذلك أن يكون صلباً لئلا تعفنه وتفسده الفضول التي تنحدر من الدماغ إلى أعلى الحنك، ولأنّه فيما بين الرأس واللحي الأعلى يقوم مقام الوتد وينفع منفعته. وذلك كما أنّ الصانع إذا عمل شيئاً من خشب مختلف الأشكال، فرأى فيما بين ذلك الخشب خللاً، حشاه^٣ بأوتاد وحشيات تملأ ذلك الخلل، وتشد تركيب ذلك الشيء المركب وتوثقه. كذلك جرى الأمر في تركيب البدن، الذي هو أحكم من فعل جميع الصناعات. ولما كان الرأس واللحي الأعلى مؤلفين من عظام كثيرة مختلفة الأشكال، وصار بينهما بهذا السبب خلل تُؤم ذلك الخلل وحشي واستوثق منه بهذا العظم.

١ أ ج: مصادة.

٢ ب: كيما.

٣ أ ج: عظم.

٤ ب: وذاك.

٥ كتب تحتها في الأصل: ((أي ملاء)).

٦ ب - كثيرة.

Her iki yanda bulunan şakak kaslarının üzerinde yapışık iki kemik vardır ve bunlara çift adı verilir. Söz konusu yapışık iki kemik, kasın ağrısı ile meydana gelen afetlerin korkusunun büyüklüğünden dolayı şakak kasını, dışarıdan gelen darbelere karşı korumak için yapıldı. Bu iki kemikten birisi, baş kemiklerinden yan tarafta olana yapışır. Diğer kemik ise gözün küçük kenarı (el-mâku'l-esğar) tarafındaki kaşın ucuna birleşir. Her ikisi, birbirini ayıran çapraz derzler ile birbirine ilişir.

Üst çene kemiğinin derzlerinden bazıları, yukarıda zikrettiğimiz üzere kendisi ile başka kemikler arasında müşterektir. Bazıları ise sadece üst çene kemiğine özgüdür. Bunlar, çene kemiğini büyük parçalara ayıran derzlerdir ve dört tanedir: Birincisi, direğe benzeyen kemik (sfenoid) ile çene kemiği ve şakakta bulunan yapışık iki kemiğin altındaki müşterek derzden başlar, göz çukurunun alt orta kısmına kadar gider. Burada ise üç parçaya ayrılır. Bunu daha sonra zikredeceğiz. Söz konusu dört derzden iki tanesine gelecek olursak bunlar, kaşların ortasından başlar, burnun olduğu yerden geçer ve köpek dişleri (enyâb) ile yan kesici dişler (er-rubaiyyât) arasındaki yerde son bulur. Dördüncü derze gelecek olursak bu, çenenin üst kısmını dikey bir şekilde keser.

Üst çene kemiğinin birinci derzinin üç parçasına gelecek olursak bunlardan birincisi, gözün çevresini dışarıdan dolaşır ve sonra baş ile üst çenenin ortak olan derzi ile iki kaşın ortasına ulaşır. İkinci parça göz çukuruna girer ve gözün çevresini dolaşır. Sonrasında zikrettiğimiz söz konusu derz ile -ki bu baş ve çene arasında müşterek olan derzdir- birleşir. Üçüncü parça ise göz çukurunu ortadan ikiye keser ve zikrettiğimiz söz konusu derze birleşir.

Üst çene kemiği, direğe benzeyen kemik hariç on dört kemikten oluşur. Bu kemiklerden üçü iki gözün her birinde bulunur. Kemiklerden ikisi elmacıkta bulunur. Ki bu iki kemik, tüm dişlerin -üst kesici dişler ve üst yan kesici dişler hariç- çukurlarını çevreleyen büyük iki kemiktir. Elmacık kemiklerinden her bir dört derz ile kuşatılmıştır. On dört kemikten ikisi, iki burun deliğinden ağza nüfuz eden iki deliğin bulunduğu iki küçük kemiktir. On dört kemikten ikisi çenenin ucunda bulunur. Bu iki kemikte üst kesici ve yan kesici dişler yer alır. On dört kemikten iki tanesi burunda bulunur.

على عضل الصدغ في كل واحد من الجانبين عظمين مطبقين يقال لهما الزوج، جُعلا ليوقيا عضل الصدغ مما يصاك ذلك الموضع من خارج، لعظم ما كان يُخاف من الآفات الحادثة عن وجع ذلك العضل. وأحد هذين العظمين ملتحم بالعظم الجنبّي^١ من عظام الرأس، والآخر يتصل بطرف الحاجب الذي هو عند الماق الأصغر من العين، وكلاهما مقرنان بدرز^٢ مورب يفرق بينهما.

دروز اللحي الأعلى منها ما هو مشترك بينه وبين عظام آخر، وقد ذكرنا ذلك فيما تقدم، ومنها ما هو خاص له وحده، وهي الدرروز التي تقسمه إلى أجزاء كبار، وهي أربعة دروز. أحدها يبتدئ من الصدغ من تحت الزوج من الدرز المشترك للحي والعظم الشبيه بالوتد، ويصير إلى وسط الرتق الأسفل من حاجز العين، وينقسم هناك إلى ثلاثة أجزاء سنذكرها بعد.^٣ وأما الدرزان الآخران من الأربعة فيبتدئان من وسط الحاجبين، ويمران إلى حيث المنخرين، حتى ينتهيا إلى الموضع الذي فيما بين الرباعيات والأنياب. وأما الدرز الرابع فيقطع أعلى الحنك بالطول.

وأما ثلاثة أجزاء الدرز الأوّل فأحدها تستدير حول اللحاظ من خارج، ثم يتصل في وسط الحاجبين بالدرز المشترك للرأس واللحي الأعلى. والجزء الآخر يدخل إلى نقرة العين ويستدير حول اللحاظ، ويتصل بذلك الدرز الذي ذكرناه، وهو المشترك للحي والرأس. والجزء الثالث يقطع وسط نقرة العين، ويتصل بذلك الدرز الذي ذكرناه.

عظام اللحي الأعلى أربعة عشر عظمًا خلا العظم الشبيه بالوتد. منها في كل واحدة من العينين ثلاثة. ومنها في الوجنتين اثنان، وهما كبيران يحيطان بأواري جميع الأسنان خلا الثنايا والرباعيات العليا، وكل واحدة منهما يحده أربع دروز. ومنها اثنان فيهما الثقبتان النافذتان من المنخرين إلى الفم وهذان صغيران. ومنهما اثنان في طرف اللحي، وهما اللذان فيهما^٤ الثنايا والرباعيات العليا. ومنهما اثنان في الأنف.

١ ب: الجنبين.
٢ أ ج: بدروز.
٣ أ - بعد.
٤ ب: منهما.

Gözde bulunan üç kemikten her birinin belirli bir sınırı ve miktarı vardır. Göz yaşı kemiği (el-lihâz-lakrimal), gözde buluna kemiklerin en küçüğüdür. Bu kemiğin yukarıdan sınırı, üst çene ile baş arasında ortak olan derzdir. Söz konusu kemiğin alttan sınırı, şakaktan göz çukuruna gelen derzdir. İki yandan sınırı, kendi iki yan tarafının parçasıdır yani bu-
 5 run tarafındaki gözün iç kısmındaki (el-mâk) ve dış kısmındaki parçadır. Gözde bulunan ikinci kemiğe gelecek olursak -ki bu kemik öncekinden daha büyüktür- bunun sınırı üstten, baş ile çene kemiği arasında ortak olan derzdir, alttan ise göz çukurundan gelen derzdir, unsî taraftan -ki bu
 10 iç taraftır- göz çukuruna gelen derzin orta kısmıdır, vahşî taraftan -ki bu dış taraftır- son derzin üçüncü parçasının kendisidir.

Gözde olan üçüncü kemiğe gelecek olursak bu, ilk iki kemikten daha büyüktür. Bu kemiğin üstten sınırı, üst çene kemiği ile başın ortak der-
 zi, alttan sınırı, göz çukuruna gelen derz, unsî yani iç taraftan sınırı, bir
 15 önceki derzin üçüncü parçası, vahşî [yani dış] taraftan sınırı, direğe benzeyen kemik ile üst çene kemiğinin ortak derzidir. Çünkü yine bu kemik, şakağın bir parçasını, kaşların bir parçasını, gözlerin yerinin bir parçasını ve gözün küçük kenarının (el-mâk) hepsini ihtiva eder.

Gözdeki kemiği kuşatan elmacık kemiklerinin (zigomatik) her biri dört
 20 derzle kuşatılır ve sınırlanır. Elmacık kemiklerinin üstten sınırı, şakaktan göz çukuruna gelen derzler, alttan sınırı çenenin üst tarafını boydan boya kesen düz derz, iç taraftan (unsî) sınırı, alnın ortasından gelen ve köpek dişleri (eniyâb), kesici dişler (senâya) ve yan kesici dişlerin (ribâiyyat) ye-
 25 rine kadar gelen burnun yanından geçen derz, dış taraftan (vahşî) ise o, iki parçalı bir derz ile kuşatılır ve sınırlandırılır. Söz konusu bu derzin birinci parçası, üst çene kemiği ile direğe benzeyen kemik arasında ortak olan derzdir ki bu parça kısa azı dişlerinin etrafında döner. Söz konusu derzin ikinci parçası, son derzin ucu ve çenenin üstünü boydan boya kesen derzin arasını ayıran derzdir.

وكل^١ واحد من الثلاثة العظام^٢ التي في موضع العين له حدّ وقدر معلوم. فالعظم الذي هو^٣ في اللحاظ هو أصغرهما، وحدّه من فوق الدرز المشترك^٤ للرأس واللحي الأعلى، ومن أسفل الدرز الذي يأتي من الصدغ إلى محجر العين، ويحدّه من الجانبين جزئيه أنفسهما، أعني الجزء الذي هو خارج الماق والجزء الذي من داخله. فأما العظم الثاني فهو^٥ أعظم من هذا، ويحدّه من فوق الدرز المشترك للرأس واللحي الأعلى، ومن أسفل الدرز الذي يأتي محجر العين، ومن الجانب الإنسي وهو الداخل الجزء الوسط من الدرز الذي يأتي محجر العين، ومن الجانب الوحشي وهو الخارج الجزء الثالث من هذا بعينه.

وأما العظم الثالث فهو^٦ أعظم من ذينك الأولين، ويحدّه من فوق الدرز المشترك للرأس واللحي الأعلى، ومن أسفل الدرز^٧ الذي يأتي محجر العين، ومن الجانب الإنسي وهو الداخل^٨ الجزء الثالث من هذا الدرز،^٩ ومن الجانب الوحشي الدرز المشترك للحي الأعلى والعظم الشبيه بالوتد، لأنّه يحتوي على جزء من الصدغ أيضاً ومن الحاجب ومن موضع العينين وجميع الماق الأصغر.

وكل واحد من عظام الوجنتين تحيط به وتحده^{١٠} أربعة دروز. أما من فوق فالدروز^{١١} التي تأتي من الصدغ إلى محجر العين، وأما من أسفل فالدرز المستقيم الذي يقطع أعلى الحنك طولاً^{١٢}. وأما من الجانب الإنسي فالدرز الذي يأتي من وسط الجبهة، ويمرّ إلى جانب الأنف، حتى يصير إلى الموضع الذي فيما بين الأنياب والثنايا والرباعيات. وأما من الجانب الوحشي فيحيط به ويحدّه درز ذو جزأين، وأحد جزئي هذا الدرز هو^{١٣} الدرز المشترك للحي الأعلى والعظم الشبيه بالوتد، الذي يستدير حول الأضراس القصار، وجزؤه الآخر هو الدرز الذي يفرق^{١٤} بين طرف هذا وبين الدرز الذي يقطع أعلى الحنك طولاً.

١ ب - و.	٦ أ ج: وهو.	١١ أ: ونجده.
٢ أ ج: عظام.	٧ أ ج: وهو.	١٢ أ: فالدرز، ب: الدروز.
٣ ب - هو.	٨ ب - المشترك للرأس واللحي الأعلى، ومن أسفل الدرز.	١٣ ب - طولاً.
٤ ب: من فوق الدروز والمشارك.	٩ ب - وهو الداخل.	١٤ ب - هذا الدرز هو.
٥ ب - هو خارج الماق والجزء الذي.	١٠ أ ج: الدروز.	١٥ ب: يقرن.

Burundan ağza nüfuz edip iki delik barındıran kemikler, iki derz ile sınırlandırılır. Birincisi kısa dişlerden, çenenin üst kısmı boyunca uzanan derze gelen derzdir. İkincisi ise en arkadaki azı dişlerden, diğer taraftaki arka azı dişlere yatay şekilde giden derzdir.

5 Burun kemiklerinin sınırı ve bunları birbirinden ayıran şey, onları ortadan kesen çizgidir. Burun kemiklerini sınırlandıran ve bunları diğer kemiklerden ayıran şey, kaşların arasından köpek dişlerinin konumuna inen daha önce zikrettiğimiz iki derzdir. Ön kesici ve yan kesici dişlerin bulunduğu kemikleri sınırlandıran ve diğer kemikleri onlardan ayıran, zikrettiğimiz söz
10 konusu derzlerdir. Onları sınırlandıran ve birbirinden ayıran, ortada giden çizgidir.

Üst çene kemiği, iki sebepten dolayı pek çok kemikten oluşmuştur. Birinci sebep, ne zaman ki kemiğin bir parçasına zarar ilerse bu zararın, diğer tüm parçalara yayılmaması içindir. İkinci sebep üst çene kemiğinin parçalarının sertlik ve yumuşaklık bakımından farklı olmasına ihtiyaç duyulduğu için söz konusu kemiğin, pek çok kemikten oluşmasına gerek duyulmuştur. Şöyle ki elmacık kemiklerinin (zigomatik), kendisine nüfuz eden siniri korumak için diğerlerinden daha kalın olmasına ihtiyaç duyulmuştur. Böylece söz konusu sinir, zararlardan korunmuş olur. Burun kemiğinin, eğer ona
15 bir zara isabet ederse, daha büyük bir zarar doğurmadığı için diğerlerinden daha ince olmasına ihtiyaç duyulmuştur. Üst çenenin diğer kemiklerinin ise sağlamlık ve sabitlik için daha sert olmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Farklı bir taksime göre üst çene kemiğinin sayısı sekizdir. Bu kemiklerden ikisi göz kemiği, ikisi elmacık kemiği, ikisi burun kemiği, bir diğeri
25 bunun altında yer alan kemik -ki bu, kendisinde iki delik bulunan kemiktir- ve diğeri de çenenin ucunda bulunan kemiktir -ki bu, ön kesici ve yan kesici dişlerin bulunduğu kemiktir-.

Dişler, otuz iki tanedir. Bunlardan on altı tanesi üst çenededir. Bunların dördü, öndedir ki bunlar ön kesici ve yan kesici dişlerdir. Bu dişler geniştir, bunların ucu keskindir ve bu dişlere kesici adı verilir. Bu dişlerin faydası,
30 tıpkı yiyeceğin sert olanının bıçakla kesilmesi gibi yenilen yumuşak yiyecekleri kesmektir.

والعظام التي فيها الثقبتان النافذان من الأنف إلى الفم، يحدُّها درزان. أحدهما الذي يأتي من الأسنان القصار إلى الدرز الذَّاهِب في طول أعلى الحنك، والآخر الدرز الذَّاهِب عرضاً من أقصى الأضراس إلى أقصى الأضراس الآخر.^١

وعظام الأنف يحدُّها ويفرق بين أحدها والآخر الخطُّ الذي يقطعها في الوسط. ويحدُّها ويفرق بينها وبين العظام الأخر^٢ ذينك اللذين قلنا أنَّهما ينحدران من وسط الحاجبين إلى^٣ موضع الأنياب. والعظام التي فيها الثنايا والرُّباعيَّات يحدُّها ويفرق بينها وبين العظام الأخر تلك الدرور التي ذكرناها، ويحدُّها ويفرق أحدهما من الآخر [الخطُّ]؛ الذَّاهِب في الوسط.

اللحي الأعلى مؤلف من^٤ عظامٍ كثيرة لسبيين. أحدهما ليكون متى نالت جزءاً منه آفة، لم ينتشر ذلك في الجميع. والآخر أنه كان يحتاج أن تكون أجزاؤه مختلفة في الصلابة واللين، فاحتيج لذلك أن يكون من عظام كثيرة، وذلك أن عظام الوجنتين احتاجت إلى أن تكون أثخن من غيرها لتوقي العصب النافذ فيها، فيسلم بذلك من الآفات. وعظام الأنف احتاجت أن تكون أرق من غيرها، لأنَّها لو نالتها آفة لم يكن ذلك ممَّا يعود بضررٍ عظيم. وسائر عظامه احتاجت إلى فضل صلابة للخرز والوثاقة.

مبلغ عظام اللحي الأعلى على نحوٍ آخر من القسمة ثمانية، منها عظما العينين، وعظما الوجنتين، وعظما الأنف، وعظم تحت هذه وهو الذي فيه الثقبان، وعظم في رأس اللحي وهو الذي فيه الثنايات والرُّباعيَّات.

الأسنان اثنان وثلاثون سنًّا، منها في اللحي الأعلى ستَّة عشر سنًّا، من ذلك أربع من قدام، وهي^٥ الثنايا والرُّباعيَّات، وهي عراض حادَّة الرُّوس، ويقال لها القطاعة، ومنفعتها أن يُقطع بها ما يؤكل من الطَّعام اللين، كما يقطع الصلب منه بالسكين.

١ ب: عرضاً الذي يمتد من أقصى الأضراس الأخر.

٢ أ - الأخر.

٣ ج - إلى.

٤ أ ب ج: الخلط.

٥ أ ج: بين.

٦ ب: وهو.

٧ أ - الأسنان اثنان وثلاثون سنًّا منها في اللحي الأعلى ستَّة عشر سنًّا من ذلك أربع من قدام وهي الثنايا والرُّباعيَّات.

Üst çenedeki dişlerin ikisi söz konusu dört dişin iki yanındadır. Bu iki dişin uçları sivri, kökleri geniştir ve bunlara en-nâbân¹ denir. Yine bunlara köpek dişleri ismi verilir. Bu dişlerin faydası, yiyeceğin sert olanını kırmaktır. Üst çenedeki dişlerin beş tanesi, çenenin bir tarafında, diğer beş tanesi de çenenin diğer tarafında bulunur. Bu dişler geniştir, bunların uçları pürüzlüdür. Bunlara azı dişleri adı verilir. Yine bu dişlere öğütücü ismi de verilir. Çünkü bu dişlerin faydası, yiyeceğin, kendileri ile öğütülmesi, dövülmesi ve ezilmesidir. Dişlerin on altı tanesi aynı şekilde alt çenede yer alır.

Dişlerin kökleri farklılık arz eder. Şöyle ki ön kesici, yan kesici ve köpek dişlerinin her birinin tek bir kökü vardır. Azı dişlerine gelecek olursak bunların üstte olanlarının, her birinin üç tane kökü vardır. Çoğu zaman azı dişlerinden en sondaki iki azı dişinin her birinin dört kökü olabilir. Azı dişlerinin altta olanlarından her birinin iki tane kökü vardır. Bazen azı dişlerinden en sonda bulunanların her birinin üç tane kökü vardır.

Alt çene iki kemikten oluşur. Bu kemiklerin her birinin alt taraftaki ucu, diğer çene kemiğinin ucuyla kaynaşma yoluyla alttan birleşir. Bu kemiklerin üstteki ucunun iki kısmı vardır. Birincisi sivri ve keskin uçludur (koronoid). Bu, çift kemiğin altında yer alır ve ağız kapatma işini yapan şakak kasının veterinin kendisine ulaştığı kısımdır. Alt çene kemiğinin diğer kısmı ise kalındır (kondil). Bu da arkadan, başın yan tarafında yer alan kemikteki meme ucuna benzeyen çıkıntının altındaki bir çukura, söz konusu kısım ve çukur ile bir eklem oluşturmaksızın girer.

Omurga kemiğinde beş fayda söz konusudur: Birinci fayda, onun tüm organlara temel olmasıdır. İkinci fayda, onda bulunan boşluktan, omuriliğin geçmesidir. Omuriliğe ihtiyaç iki sebepten dolayı zorunludur: Birinci sebep, his ve hareket için organlara giden bir sinirin olması kaçınılmazdır. Eğer sinir, doğrudan beynin kendisinden gelseydi bu, sağlam bir yapıda olmazdı. Çünkü bu sinir, mesafenin uzunluğundan ve yolun uzaklığından dolayı kesilirdi. İkinci sebep, bacakları ve elleri hareket ettirmeye uygun olan sert bir sinirin beynin kendisinden çıkması mümkün değildir. Çünkü, beynin cevheri, yumuşak ve incedir. Omurga kemiğinin üçüncü faydası, omuriliğin korunması ve muhafaza edilmesi için bir sığınak olmasıdır.

1 Bu kelime, köpek dişleri için kullanılan bir kelimedir.

ومن ذلك اثنتان عن جانبي تلك الأربع، وهما حادًا الرؤوس عريضا الأصول، يقال لهما النَّابان ويُسمَّى أيضًا أسنان الكلاب، ومنفعتها أن يكسر بها ما صلب من الطَّعام. ومن ذلك خمس في أحد الجانبين، وخمس في الجانب الآخر، وهي عراض خُشن^١ الرؤوس، يقال لها الأضراس، وتُسمَّى أيضًا الطَّواحن، لأنَّ الانتفاع بها إنَّما هو أن يُطحن ويُدقَّ ويسحق بها الطَّعام. ومنها في اللحي الأسفل ستة عشر على ذلك المثال.

وأصول الأسنان تختلف، وذلك أنَّ الثنايا والرُّبَاعِيَّات والأنياب إنَّما لكل واحد منها أصل واحد، فأما الأضراس فما كان^٢ من فوق فلكل واحد منها ثلاثة أصول. وقد يكون مرارًا كثيرةً لكل واحد من الضرسين اللذين هما أصول أقصى الأضراس أربعة أصول. وما كان من الأضراس من أسفل، فلكل واحد منها أصلان، وربما كان الضرسان اللذان هما أقصى الأضراس لكل واحد منها ثلاثة أصول.

واللحي الأسفل مؤلَّف من عظمين، وطرف كل واحد من هذين العظمين من أسفل موضع الدَّقن يلتحم بطرف صاحبه التحامًا، وطرفه الآخر من فوق له شعبتان، أحدهما حادَّة رقيقة الرأس، وهنَّ تحت عظام الزوج، وهي التي تأتيها وتر عضلة الصَّدغ التي تقوم بإطباق الفم، والشعبة الأخرى غليظة، وهي^٣ من خلف داخله في نقرة تحت الزائدة الشبيهة بحلمة الثدي في العظم الذي من جانب الرأس دخولًا لا^٤ يلتأم به منها ومن تلك النَّقرة مفصل.

وفي عظم الصلب خمس منافع. إحداهنَّ أنَّه أساس لجميع الأعضاء، والثانية أنَّه بتجويفه صار النخاع يمرُّ فيه. والحاجة إلى النخاع اضطرارية لسببين،^٥ أحدهما أنَّه لم يكن للأعضاء بد من عصب يأتيها للحس والحركة، ولو كان العصب يأتيها كلُّها من نفس الدماغ لكان ذلك غير حريز، لأنَّه كان ينقطع في طول المسافة ويُعد الطَّريق. والآخر أنَّه لم يكن يمكن أن ينبت في نفس الدماغ عصب صلب يصلح لتحريك اليدين والرجلين، إذ كان جوهره لينًا ناعمًا.^٦ والثالثة أنَّه صار جُنةً للنخاع يوقيه ويحفظه.

١ أ ج: حسن.

٢ ب + منها.

٣ أ ج: هنَّ.

٤ أ ج - لا.

٥ ب: اضطرارية من قبل شيئين.

٦ أ ج: نعمًا.

Dördüncü fayda, canlının eğilme ve yayılmayı gerçekleştirebilmesi için omurga, tek bir kemikten değil, pek çok omurdan mürekkep kılınmıştır. Beşinci fayda, içinde bulunan iç organları korumak ve örtmektir.

Omurga dört parçaya ayrılır. Birincisi servikal bölgedir ki bu da yedi omurdan mürekkep olan boyundur. İkinci parça sırttır.¹ Bu, on iki omurdan mürekkep olan göğsün arka kısmıdır. Üçüncü parça beldir.² Buna sırtın alt kısmı denir ki bu, beş omurdan mürekkeptir. Dördüncü parça sağrıdır (acüz). Bu, iki parçadan mürekkep olan geniş kemiktir. Bu parçalardan birincisi kemiğin tümünün adını alır ve buna acüz (sağrı) denir. İkincisi geniş bir kemiktir ve üç kemikten mürekkeptir. Bu parçalardan ikincisine kuyruk sokumu denir. Bu da üç kemikten mürekkeptir.

Omurganın parçaları -ki bunlar omurlardır-, altı açıdan birbirinden farklılık arz eder: Birincisi ittisal, ikincisi miktar, üçüncüsü kalınlık, dördüncüsü boşluğun genişliği ve darlığı, beşincisi çıkıntılar, altıncısı ise deliklerdir.

Birbirine bağlanma bakımından omurların farklılığı, ilk iki omurun, kafaya bağlanmasıdır. Bu omurlardan her biri, diğeri ile bağlanır ve bunların ikisi, diğerlerini kafaya bağlar. Kafanın biri sağında biri de solunda bulunan iki çıkıntı, birinci omurdaki iki oyuğa girer. Böylece ilk omur, başa birleşir ve bağlanır. Bu eklem ile kafa, sağ ve sol yana yapılan hareketlerden çapraz hareketleri yani sağa-sola bakmak hareketini yapar. Kafaya bağlanan ikinci omura gelecek olursak bu, ikinci omurdan çıkarak yükselerek birinci omurun bir parçasından geçip kafa ile güçlü bir bağ yoluyla birleşen dişe benzeyen bir çıkıntı ile kafaya birleşir ve bağlanır. Bu eklemle, başın öne ve arkaya olan hareketi gerçekleşir.

Söz konusu iki omurun birbirine bağlanmasına gelecek olursak bu, eklemel bir bağlantıdır. Bu bağlantıya, iki omurdan birinin, diğeri hareketini engellememesi ve alıkoymaması için ihtiyaç duyulmuştur. Söz konusu ilk iki omur dışındaki diğer omurlara gelecek olursak bunlar, birini diğeri bağlayan bağlarla önden bağlanır. Arkadan ise her birinin, diğeri girecek çıkıntıları vardır.

1 Torakal bölge.

2 Lomber bölge.

والرابعة أن يكون الحيوان يقدر على أن ينحني وينبسط، ومن أجل ذلك جعل الصلب مركبًا من فقار كثيرة، ولم يجعل عظمًا واحدًا. والخامسة أنه يستتر^١ ويدفع عن الأحشاء التي هي موضوعة عليه.

وعظم الصلب يقسم إلى أربعة أجزاء. أحدها العنق، وهو الرقبة التي هي مركبة من سبع فقرات. والجزء الثاني الظهر، وهو فوق الصدر الذي هو مركب من اثنتي عشرة فقارة. والجزء الثالث الحقو، ويقال له القطن، وهو مركب من خمس فقرات. والجزء الرابع العجز، وهو العظم العريض المركب من جزئين، أحدهما يُسمَّى باسم الجميع عجز، وعظم عريض وهو مركب من ثلاثة عظام، والآخر يقال له العصعص، وهو أيضًا مركب من ثلاثة عظام.

١٠ خرز الصلب وهو الفقار يخالف بعضه بعضًا في ستة أشياء^٢. أحدها الاتصال، والآخر المقدار، والثالث الشخ، والرابع سعة التجويف وضيقه، والخامس الزوائد، والسادس الثقب^٣.

واختلاف الفقار في اتصاله بعضًا ببعض، هو أن الفقرتين الأوليتين يتصلان بالرأس وتتصل إحداهما بالأخرى، فالفقارة الأولى تصل بينهما وبين الرأس ويربطها معه زائدتين من الرأس داخلتين في نقرتين من الفقارة الأولى، واحدة عن يمينه والآخر عن شماله، وبهذا المفصل تكون الحركات الموربة من حركات الرأس التي^٤ يتحركها إلى الجانب الأيمن والأيسر أعني الالتفات. وأما الفقرة الثانية فتصل بينها وبين الرأس وتربطها به زائدة شبيهة بالسن تشخص بين الفقارة الثانية مصعدًا، وتمرُّ في جزء من الفقارة الأولى، وتتصل بالرأس برباط قوي، وبهذا المفصل تكون حركة الرأس إلى قدام وإلى خلف.

٢٠ وأما اتصال إحدى الفقرتين بالأخرى فهو اتصال مفصلي، وإنما احتيج إلى هذا الاتصال كيما لا تمنع إحدى الفقرتين صاحبتهما ولا تعوقها عن الحركة، وإما سائر الفقار بعد هاتين الأوليتين، فهو يتصل من قدام برباطات تصل بين الواحدة منه وصاحبتهما، ومن خلف لها^٥ زوائد تدخل من الواحدة في الأخرى.

١ أ ج: يسير.

٢ أ - أشياء.

٣ ب - الثقب.

٤ أ ج: الذي.

٥ ب - ومن خلف لها.

Omurların miktar bakımından farklılığına gelecek olursak aşağıda olanlar, yukarıda olanlardan daha büyüktür. Çünkü aşağıda olan omurlar, üstündekini taşır. Dolayısıyla taşıyanın, taşınandan daha büyük olması evladır. Üstte olan omurlar, daha küçüktür. Bunun sebebi, vasıfladığımız durumun
5 tam tersidir.

Omurların boşluğunun genişlik ve darlık bakımından farklılık arz etmesi şöyledir: Üstteki omurların boşluğu daha geniştir. Bunun sebebi, burada omuriliğin kalın bir şekilde başlamasıdır. Uzaklaştıkça aşağıdaki omurların boşluğu, daralır. Çünkü omuriliğin kalınlığı, sinir şubelerine ayrıldıkça azalır ve incelir. Böylece omurilik, söz konusu şubelerin ayrılmasından dolayı
10 kademeli olarak küçülür.

Kalınlık bakımından omurların farklılık arz etmesi şöyledir: Bedenin üst kısmında bulunan omurların cürmü incedir. Çünkü bu omurlar, küçüktür ve bunların boşluğu geniştir. Bedenin alt kısmında yer alan omurların cürmü kalındır. Çünkü bu omurların cürmü, yukarıdakilerden daha büyüktür ve bunların boşluğu dardır.
15

Omurganın omurlarında üç cins çıkıntı vardır: Birincisi kendisine diken denen çıkıntıdır ki buna çıkıntılar (es-senâsin-diapophysis) adı verilir. Çünkü birinci omur hariç, her bir omurun dikenini vardır. Birinci omurda
20 diken olmamasının nedeni, başı hareket ettiren kasın orada bulunmasından dolayıdır. Zira diken, söz konusu kasa zarar verirdi.

Omurganın omurlarının dikenlerinin -ki bunlar, senâsindir- faydası altında bulunan şeyi örtmek ve korumaktır. Bundan dolayı onun şekli, kendisine gelen afetlerden korunmak için yay gibi bükümlü kılınmıştır. Üstteki
25 dokuz omur aşağıya doğru bükümlüdür. Onuncu omur ise tam düz bir şekilde durur. Bu omurdan sonraki omurlar, yukarı doğru bükümlüdür.

Omurga omurlarındaki çıkıntının ikinci cinsi, yatay çıkıntılar cinsidir. Ki bu omurların her birinde, omurun her iki tarafında iki çıkıntı bulunur. Bunlar da bükümlüdür. Bunların faydası, arkasındakileri yani omurga kemiğinin içindeki kası, atardamarları, atar olmayan damarları ve siniri desteklemek ve göğüsteki kaburgaların kendisine bağlanmasıdır.
30

واختلاف الفقار في المقدار هو أنّ ما^١ كان منه أسفل فهو أعظم ممّا فوق، وذلك لأنّ الأسفل يحمل ما فوقه، والحامل أولى بأن يكون أعظم من المحمول، وما كان منه فوق فهو أصغر، والسبب في ذلك خلاف ما وصفنا.

واختلاف الفقار في سعة التجويف وضيقة هو أنّ الفقار العليا أوسع تجويفاً، وذلك أنّ النخاع يبتدئ من هناك وهو غليظ، والفقار الأسفل كلّما بُعد كان تجويفه أضيق، وذلك لأنّ النخاع يقلّ غلظه ويدقّ كلّما تشعبت منه شعب العصب، ويُمحَقّ^٢ بها أولاً فأولاً.

واختلاف الفقار في الثخن هو أنّ ما^٣ كان من الفقار في أعلى البدن فهو رقيق الجرم، وذلك لأنّه فقار صغار وتجويفه واسع، وما كان منه في أسفل الأبدان فهو ثخين الجرم وذلك لأنّه أعظم مقادير من الفقار الأعلى وتجويفه ضيق.

في فقار الصلب من الزوائد ثلاثة أجناس، أحدها جنس الزوائد التي يقال لها الشوك وهي السناسن، وذلك لأنّ كلّ واحدة من الفقار لها شوكة واحدة خلا الفقارة الأولى، فإنّ هذه لا شوكة لها لموضع العضل المحرّك للرأس، لأنّ الشوكة كانت تضرّ بهذا العضل.

والمنفعة في شوك فقار الصلب وهي السناسن أنّ يوقى ويستمر ما دونها، ولذلك جعل شكل هذه السناسن معقفاً مثل الطاق، ليبعد بذلك عن قبول الآفات، والتسع الفقارات العليا معقفة إلى أسفل، والفقارة العاشرة قائمة قياماً مستويّاً، والفقار الذي بعد ذلك معقف إلى فوق.

والجنس الآخر من الزوائد جنس الزوائد المعترضة، وهي في كل واحدة من الفقار زائدتين من جانبي الفقارة، وهي أيضاً معقفة، ومنفعتها أنّ توقى ما وراها وأن تدغم العضل المستبتن لعظم الصلب والعروق الضوارب وغير الضوارب والعصب، وأن تكون الأضلاع في الصدر مربوطة بها.

١ أ ج: هو إما.
٢ أ ج - و.
٣ أ ج: هو إما.
٤ ب: البدن.
٥ ب: بعظم.

Omurga omurlarındaki çıkıntının üçüncü cinsi, omurların eklemlerinin kendisi ile birleştiği çıkıntı cinsidir. Bunlar genelde her bir omurda dört çıkıntı şeklindedir. Bunların iki tanesi yukarıya doğru çıkar. İki tanesi ise aşağıya doğru iner. Özellikle boyun ve bel omurlarında, diğerlerinden fazla olarak iki çıkıntı vardır. Bu ise sabitlik ve sağlamlık içindir. Sırt omurlarına gelecek olursak, söz konusu iki çıkıntının orada bulunması mümkün değildi. Çünkü sırt omurlarının cürmü, çıkıntılardan (senâsin) dolayı daralabilir. Şöyle ki sırt omurlarının çıkıntıları (senâsin), büyük atardamarın ve kalbin hizasında olması sebebiyle büyüktür.

Delik bakımından omurların durumları farklı arz eder. Beldeki beş omur ve sırt omurlarından son iki omurun, hacimlerinin büyüklüğü sebebiyle, bunların her bir yanında özel olarak delik meydana gelmiştir. Sırt omurlarının üstteki on omuru, diğerlerinden daha küçük olduğu için, bunların her birinde özellikle bir delik kılınmamıştır. Aksine delik, bunlarla ve bunların altındaki omurlar arasında ortak kılınmıştır. Boyun omurlarının altta bulunan altı tanesi, diğerlerinden daha küçük olduğu için, her bir omur, deliğin yarısını ihtiva eder. Boyundaki birinci omurun yanlarındaki eklemlerin konumundan dolayı sinir, özellikle kendisine özgü bir delikten çıkmıştır.

Başın iki tarafa hareketi, baş ile birinci omur arasında yer alan eklemler meydana gelir. Söz konusu omurda dört tane oyuk vardır. Bunlardan iki tanesi üstte, diğer ikisi ise alttadır. Üstte olan iki oyuya gelecek olursak bunlara, kafadan gelen meme ucuna benzeyen iki çıkıntı girer. Altta olan iki oyuya gelecek olursak bunlara, ikinci omurdan çıkan iki şube oturur. Yukarıya doğru yönelen iki çıkıntıya, yukarıya çıkan şey denir. Bu ikisi aşağıya yönelen iki çıkıntıdan daha büyüktür; aşağıya doğru uzanan iki çıkıntı daha küçüktür.

Başın öne ve arkaya doğru hareketine gelecek olursak bu, kendisi ile ikinci omur arasında yer alan eklemler meydana gelir. Bu omurun da diğer omurlara bağlandığı çıkıntıları söz konusudur. Bu çıkıntılardan bazıları yukarı doğru, bazıları ise aşağı doğru uzanır.

والجنس الثالث جنس الزوائد التي بها تلتأم مفاصل الفقار، وهي في كل واحدة من الفقار عامة أربعة زوائد، زائدتان شاخصتان إلى فوق، وزائدتان شاخصتان إلى أسفل. وفي خرز الرقبة وفي خرز القطن خاصة فضل زائدتين، وذلك للخرز والوثاقة. وأما فقار الظهر فلم يمكن فيه أن يكون له هاتان الزائدتان، لأن جرمه قد يُمحق في السناسن، وذلك لأن^١ سناسن فقار الظهر عظيمة بسبب محاذاتها للقلب والعرق الضارب^٢ الأعظم.

حالات الفقار في ثقبه يختلف، وذلك أن الخمس الفقارات التي في القطن والفقارتين الأواخر من فقار الظهر بسبب عظم مقاديرها، صار في كل واحدة منها ثقب لها خاصة في كل واحد من الجانبين. والعشر الفقارات العليا من فقار الظهر، لأنها أصغر من تلك لم يجعل الثقب في كل واحدة منها خاصة، بل جعل^٣ مشتركاً لها وللفقارات التي تحتها. والست الفقارات السفلية من فقار الرقبة لأنها أصغر من تلك، صارت كل فقرة منه تحوي نصف الثقب. والفقرة الأولى صار العصب يخرج من ثقب فيها خاصة لمكان المفاصل التي من^٤ جانبها.

حركة الرأس إلى الجانبين تكون بالمفصل الذي بينه وبين الفقرة الأولى. وفي هذه الفقرة أربع نقر، اثنتان من فوق، واثنتان من أسفل. فأما النقرتان اللتان من فوق فيدخل فيهما^٥ زائدتان من عظم الرأس شبيهتان بحلمتي الثدي، وأما النقرتان اللتان من تحت^٦ فيهما تضام^٧ الشعبتين النابتتين من الفقرة الثانية، ويقال للزائدتين الموجهتين إلى فوق الشاخصة إلى فوق، وهما أعظم من^٨ الزائدتين الموجهتين إلى أسفل، الشاخصة إلى أسفل وهما أصغر.

وأما حركته إلى قدام وإلى خلف، فيكون بالمفصل الذي بينه وبين الفقرة الثانية، ولهذه الفقرة أيضاً زوائد تتصل بغيرها من الفقار، منها شاخصة إلى فوق ومنها شاخصة إلى أسفل.

١ ب: وذلك أن.
٢ أ: العروق الضواريب.
٣ أ: يجعل.
٤ ب: في.
٥ أ: فيها.
٦ ب: أسفل.
٧ أ: نظام.
٨ ب - من.

Omurlardan uzanan çıkıntıların bazıları arkadandır. Bunlara diken ve çıkıntılar (senâsin) denir. Ancak birinci omurun dikenini ve dişleri yoktur. Çıkıntılardan bazıları iki yana doğru olur. Boyun omurlarında bulunan bu çıkıntılar delikliktir. Boynun ilk iki omurundaki söz konusu yan çıkıntılar, iki küçük çıkıntıdan ibarettir. Boynun geri kalan beş omurundaki çıkıntı 5 yarık çıkıntıdır ve bunların her birinin iki çıkıntısı vardır (nabiteyn). Yedinci omurdan sonra gelen omurdaki söz konusu çıkıntı deliksizdir. Omurlarda uzanan çıkıntılardan bazıları aşağı doğrudur.

Boyunda bulunan omurlardaki delik, her bir omurda eşit yarım daire 10 şeklinde; iki omur arasında ise tam daire şeklinde birleşir. Göğsün arka kısmında bulunan üst omurdaki (sırt omuru) delik, yarım daireden daha büyüktür. Alt omurdaki delik ise yarım daireden daha küçüktür. Bunların ikisinden tam bir daire oluşur. Belde bulunan her bir omurdaki delik, tam daire şeklindedir.

Göğsün arka kısmındaki omurun (sırt omuru) kendisinde bulunan onuncu omurun yukarıya ve alt tarafa doğru uzanan çıkıntılarının uçları bükümlüdür. Diğerlerine gelecek olursak onuncu omurun üstünde olanların, yukarı tarafa doğru uzanan çıkıntılarının uçları bükümlüdür. Aşağıya doğru uzanan çıkıntılarının uçları, iç bükeylidir. Onuncu omurun altında bulunan omurların yukarıya doğru uzanan çıkıntılarının uçları, iç bükeyli; 20 aşağıya doğru uzanan çıkıntılarının uçları, dış bükeylidir.

Büyük kemik diye bilinen acüz (sağrı) kemiğinin, -tıpkı omurların çıkıntıları gibi- dikensi, yukarı ve aşağı tarafa doğru uzanan çıkıntıları vardır. Sağrı kemiğinin iki yanında olan çıkıntılara gelecek olursak bunlar, geniştir. Acüz (sağrı) kemiği iki parçadan oluşur. Bu parçalardan birincisi, 25 kemiğin tümünün ismi yani acüz ismi ile adlandırılır. Söz konusu parçalardan büyük kemik, omurlara ve harezeye¹ benzeyen üç kemikten oluşur. Bu kemiklerin her birinden, kendisine özgü bir delikten bir sinir çıkar. Söz konusu delikler, kalça eklem yerinden dolayı iki yanda değil, aksine arka ve önün tam ortasında bulunur. 30

1 *Harez* kelimesi de omur anlamına gelen bir kelimedir.

الزوائد الشاحصة من الفقار بعضها من خلف، ويقال لها الشوك والسناسن، وليس للفقرة الأولى من هذا شيء. وبعضها من الجانبين، وما هو من هذه في فقار الرقبة فهو مثقوب. وهي في الفقارتين الأوليتين زائدتان بسيطتان، وفي الخمس الباقية زوائد مشقوقة، كل واحد منها نابتان. وما هو منها في الفقرة التي تتلو الفقرة السابعة فهو غير مثقوب، وبعضها شاحصة إلى أسفل.

ما كان من الفقار^١ في الرقبة فالثقب في كل فقرة منه نصف دائرة مستوي، وبين^٢ الاثني تلتأم دائرة تامة. وما كان منه في الصدر ففي الفقرة الفوقانية من الثقب أكثر من نصف دائرة وفي الفقرة السفلانية أقل من نصف دائرة، وتلتأم منهما جميعاً أيضاً دائرة تامة، وما كان منه في القطن ففي كل فقارة منه دائرة تامة.

وأما فقار الصدر، فرؤوس ما في الفقارة العاشرة منه من الزوائد الشاحصة إلى فوق والشاحصة إلى أسفل محدّبة. وأما سائر الفقار، فما كان منه فوق الفقرة العاشرة، فزوائد الشاحصة إلى فوق محدّبة الرؤوس، وزوائد الشاحصة إلى أسفل مقعرة الرؤوس. وما كان منه أسفل من الفقرة^٣ العاشرة فزوائد الشاحصة إلى فوق مقعرة الرؤوس، وزوائد الشاحصة إلى أسفل محدّبة الرؤوس.

عظم العجز وهو المعروف بالعظم^٤ الأعظم له زوائد شوكية، وزوائد شاحصة إلى فوق، وشاحصة إلى أسفل، على مثال زوائد الفقار. فأما زوائده التي من الجانبين فهي عراض. وعظم العجز مؤلف من جزئين، أحدهما يُسمّى بالاسم الواقع على الجميع أعني عظم العجز، والعظم الأعظم، وهو مؤلف من ثلاثة عظام شبيهة بالخرز والفقار^٥، ويخرج من كل واحد منها عصبة مخرجها من ثقب فيه خاصّة، وليس ذلك الثقب من الجانبين لمكان مفصل الورك لكن من الوسط من قدام ومن خلف.

١ أ: الفقارة.
٢ ب: ومن.
٣ ب - الفقرة.
٤ أ ج: والعظم.
٥ أ ج: شبيهة بالخرز بالفقار.

Sağrı kemiğinin parçalarından ikicisi kuyruk sokumudur (el-usus). Bu da üç kıkırdaksal (ğuzrufiyye) kemikten mürekkeptir. Söz konusu üç kemikten her ikisi arasında ortak olan bir delikten, üç sinir çiftinden biri çıkar. Sonundan, omurilikten geriye kalan şey çıkar. Böylece söz konusu bu şey, çifti olmayan tek bir sinir haline gelir.

Göğsün yaptığı bir görev ve sağladığı bir fayda vardır. Göğsün yaptığı göreve gelecek olursak bu, [nefes esnasında] göğsün kendisini sıkması ve yayması ile tabiî ısıyı muhafaza etmesidir. Bundan dolayı kasa ihtiyaç duyulmuştur. Göğsün faydasına gelecek olursak, içinde bulunan organları yani kalbi, büyük atardamarları ve akciğeri göğsün koruması ve kuşatmasıdır. Bundan dolayı örtmek ve korumak için kaburgaya, göğüs kemiğine (sternum) ve omuz kemiklerine ihtiyaç duyulmuştur.

Kaburgalar, yirmi dört tanedir. Kaburgalardan on iki tanesi sağ taraftadır. Bunlardan yedi tanesine -ki bunlar üstte olanlardır- halis kaburgalar denir. Bu kaburgaların, her birinin iki tarafında iki eklemi vardır. Arkadaki eklemler, kaburganın ucunda bulunan iki çıkıntı ile omurga kemiğinde bulunan yatay şekildeki çıkıntıların her birinde yer alan iki oyuğa girerek birleşir. Bundan dolayı orada çift katlı bir eklem meydana gelmiştir. Söz konusu kaburgaların önünde yer alan eklem gelecek olursak bu eklemler, kaburganın ucunda bulunan iki çıkıntı ile göğüs kemiklerinin her birinde bulunan iki oyuğa girerek birleşir. Kaburgalardan beş tanesine -ki bunlar alttadır- arka kaburga ve sırt kaburgası (ezla'u-z-zevr) denir. Söz konusu beş kaburganın, sadece arka tarafında bir eklemi vardır. Ön taraftan ise bu kaburgalar, göğüs kemiğine ulaşmaz, aksine diyaframa bitişirler. Sol tarafta bulunan kaburgaların on iki tanesi, sağ taraftakilerle aynı şekildedir.

Kaburgaların meyili ve eğimi vardır. Kaburga arkadan başladığı zaman, karnın genişliğinden bir miktar genişlik kazanmak için aşağıya doğru meyleder. Öne doğru olduğu zaman kaburga, birden göğüs kemiğine doğru dönüş ile bükülür. Göğüs kemiğine ulaşmayan kaburgaların uçları -ki bunlar arka kaburgalardır- hızlı bir şekilde kırılmaması için kıkırdaksı yapıdadır. Göğsün ortasında bulunan kaburgalar, üstte ve altta bulunan kaburgalardan daha uzundur. Akciğer ve kalp orada yer aldığı için göğsün orta kısmı, genişliğe ihtiyaç duyar.

والجزء الآخر يقال له العصعص، وهو أيضاً مركب^١ من ثلاثة عظام غضروفية، ويخرج من هذه الثلاثة من ثقب مشتركة فيما بين كل عظمين منها واحد ثلاثة أزواج^٢ عصب، ويخرج من منتهاه البقية^٣ التي فيما تبقى من النخاع، فتصير عصبه فردة لا أخت لها.

للصدر فعل يفعلُه ومنفعة يقوم بها. فأما فعله فهو أن يحفظ الحرارة الغريزية بانقباضه وانبساطه، ولذلك احتاج إلى العضل. وأما منفعته فهي^٤ أنه يوقي ويحوط الأعضاء التي في جوفه، أعني القلب والعرق الضارب الأعظم والرئة، ولذلك احتاج إلى الأضلاع والقص والكتفين، لتجنّهُ وتستره.

والأضلاع أربع وعشرون ضلعاً. منها في الجانب الأيمن اثنا عشر، سبعة منها وهي الفوقانية يقال لها الأضلاع الخالصة، ولكل ضلع من هذه في كل واحد من طرفيه مفصلان. ومفاصلها من خلف تلتأم بينها وبين الزوائد المعترضة في عظام الصلب برأسين في طرف كل ضلع، يدخلان في نقرتين في كل^٥ واحدة من تلك الزوائد، فتلتأم من ذلك هناك مفصل مضاعف. وأما مفاصلها من قدام، فتلتأم بينها وبين القص برأسين من كل ضلع، يدخلان في نقرتين من واحد من عظام القص. وخمس من الأضلاع، وهي السفلانية يقال لها ضلوع الخلف وأضلاع الزور. وهذه الأضلاع الخمس إنّما لها مفاصل من خلف فقط، فأما من قدام فليس تبلغ إلى القص، بل إنّما تتصل بالحجاب. ومن الأضلاع في الجانب الأيسر اثنا عشرة أخرى على مثال هذه الصفة.

وللأضلاع ميل وعطفة، فهي إذا ابتدأت من خلف مالت إلى أسفل لتأخذ شيئاً من سعة البطن، وإذا صارت إلى قدام، عطفت راجعة إلى ناحية القص دفعة. وما كان من الأضلاع لا يبلغ القص، وهي ضلوع الخلف، فأطرافها غضروفية لتبعد بذلك عن سرعة الانكسار. وما كان منها في وسط الصدر، فهي أطول ممّا في الطرفين، وذلك أنّ الصدر إنّما كان يحتاج إلى السعة^٦ في وسطه، إذ كانت الرئة والقلب هناك.

١ ب: مؤلف.
٢ أ: أزواج.
٣ أ ج: الثقبية.
٤ أ ب: التي يبقى من النخاع.
٥ أ ج: فهو.
٦ ب - كل.
٧ أ ج: المتبعة.

Göğüs kemiği yedi kemikten oluşur. Bu kemiklerden bazıları birbirine bitişir. Bunun sebebi, göğüs kemiğine ulaşan kaburgaların yedi tane olmasıdır. Diğer bir neden ise, bir kemikte hasar meydana geldiği zaman bu hasarın, göğsün tamamına yayılmaması için onun birçok kemikten oluşmasına ihtiyaç duyulmuştur. Göğüs kemiği tarafında kılıca ve hançere benzediği söylenen kıkırdak vardır. Bu kıkırdak da midenin ağzı, diyafram ve kalbi korumak için midenin yukarısında bulunur.

Omuz kemiğine (kürek kemiği-scapula) şu iki durumdan dolayı ihtiyaç duyulmuştur: Birincisi arkadan göğsü korumaktır. Çünkü insan gözü ile gördüğü için ön taraftan kendisine gelen tehlikelerden kaçınır. Kürek kemiği, göremediği için insana arkadan gelen şeyleri defeder. Kürek kemiği arkada, gözün ön tarafta gördüğü işlevi görür. Kürek kemiğinin ikinci faydası -ki bu, faydaların en önemlisidir-, pazu kemiğinin kendisine bağlanmasıdır. Kürek kemiğinin şekli iç taraftan, iç bükeylidir. Bu da üzerinde yerleştiği kaburgaların dışa doğru bükümlü olmasından kaynaklanır. Bundan dolayı kürek kemiğinin dışı, dış bükeyli olmuştur.

Kürek kemiğinin arkasında engele/barikata benzeyen bir çıkıntı vardır. Buna omuzun dışı -ki bu, gözdür (*ayn*)- denir. Kürek kemiğinin faydası, göğsü korumak ve muhafaza etmektir. Kürek kemiğinin ucunda, pazu kemiğinin ucunun kendisine girdiği oyuk bulunan bir boyun vardır. Söz konusu boyunda iki tane çıkıntı vardır. Bunlardan birincisi söz konusu engelin üst tarafındadır. Bu, kendisine akromiyon (*ehrâm*) denilen çıkıntılı kemiktir. Bu çıkıntı, karganın gagasına benzer olarak isimlendirilir. Akromiyonda omuz ile köprücük kemiğini bağlayan bağ bulunur. Söz konusu bağın faydası, kendisine bağlanmasından dolayı pazu kemiğinin yukarıya doğru yerinden çıkmasına engel olmaktadır. Kürek kemiğinin söz konusu boynunda bulunan diğer çıkıntı, iç taraftadır. Bunun faydası, pazu kemiğinin ucunun yerinden çıkmasını engellemektir.

Köprücük kemiğine, pazu kemiğini bağlamak için ihtiyaç duyulmuştur. Böylece köprücük kemiği, kolun hareket etmesi ve çevrilmesini engellemek için pazu kemiği ile göğüs kemiği arasını ayırmaktadır. Köprücük kemiği iç taraftan (*unsî*) göğüs kemiği ile, dış taraftan (*vahşî*) ise akromiyon (*ehrâm*) ile bağlıdır. Köprücük kemiği ile akromiyonu, kendisine omuz ucu denilen kıkırdak cinsinden bir kemik bağlar. Söz konusu kemiğe (kıkırdaksı kemik), buradaki eklem sağlığını ve sabitliğini arttırmak için ihtiyaç duyulmuştur.

القص مؤلف من سبعة عظام بعضها متصل ببعض، والسبب في ذلك أن الأضلاع التي تتصل بالقص سبع، وأنه كان يحتاج أن يكون مؤلفاً من عظام شتى، كيما إذا حدثت بواحد من تلك العظام آفة، لم تنتشر ذلك في الجميع. وفي طرف القص غضروف يقال له الشبيه بالسيف وبالخنجر^١، وهو المشرف على المعدة، ليكون واقية لفم المعدة والحجاب والقلب. ٥

وعظم الكتف احتيج إليه لأمرين، أحدهما ليوقى الصدر من خلف، وذاك أن ما يتوقاه الإنسان ممّا يقع به من قدام إذا رآه بعينه، صار الكتف يدفع عنه ذلك من خلف، إذ كان لا يراه بعينه، فهو^٢ يقوم من خلف مقام العين من قدام. والآخر وهو أشرف الأمرين، ليربط به عظم العضد. وشكل عظم الكتف من^٣ باطنه مقعر، وذلك لمكان تحدّب الأضلاع التي هو موضوع عليها، ولذلك صار ظاهره محدّباً. ١٠

وفيه من خلف نتوء شبيه بالحاجز، يقال له ظاهر الكتف، وهو العين. ^٤ ومنفعته أن يوقى ويدفع عن الصدر. وله عنق في طرفه نقرة فيها يدخل الرأس الذي للعضد، وفيه زائدتان، إحداهما من خلف في الطرف الأعلى من العين، وهو عظم باسر يقال له الأخرم، ويسمى الشبيه بمنقار الغراب، وبه رباط الكتف مع الترقوة. ومنفعته أن يمنع رأس العضد من أن ينخلع إلى فوق، لأنه موصول به. والزائدة الأخرى من داخل، ومنفعتها أن تمنع رأس العضد من أن ينخلع. ١٥

والترقوة احتيج إليها لتربط العضد، فتفرق بينه وبين الصدر حتى لا تمنع اليد من أن تتحرك وتقلب. وهي مربوطة من الجانب الأنسي مع القص، ومن الجانب الوحشي مع الأخرم. ويصل بين الترقوة والأخرم عظم من جنس الغضاريف^٥، يقال له رأس الكتف، واحتيج إلى هذا العظم ليزيد في وثاقه هذا المفصل وخرزه. ٢٠

١ ب - وبالخنجر.
٢ أ ج: وهو.
٣ ب - من.
٤ ب - تحدّب.
٥ أ ج: الغير.
٦ ب: إمّا.
٧ أ: القطاريف.

Pazu kemiği tek bir kemiktir. Çünkü bunun, omuz ile bağlantısı tek bir eklem ile olmaya ihtiyaç duymuştur. Bu kemik, hacim bakımından koldan daha büyüktür. Çünkü tüm kolu hareket ettiren kasın, pazu kemiğinde bulunmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kemik, afetleri kabul etmemek için yuvarlıktır. Pazu kemiği, dış büyüklü cisimleri daha sağlam bir şekilde tutması ve kendisi vasıtasıyla elin tamamına gelen atar olmayan damarlar ve atardamarların geçmesi için uygun bir yol olacak şekilde iç taraftan ve alt taraftan, iç büyüklüdür. Pazu kemiği, iç taraftan iç büyüklü olduğu için, dış taraftan dış büyüklüdür. Pazu kemiğinin üst tarafında, kürek kemiğinin boyun tarafındaki omurgaya giren yuvarlak bir uç vardır. Pazu kemiğinin alttan iki ucu vardır: Birinci uca -ki bu dış taraftakidir- üst kol kemiği girer. İkinci uca ise başka bir kemik birleşmez. Ancak pazu kemiğinde, atardamarlar, atar olmayan damarlar ve ele gelen kas için korunaklı bir yer söz konusudur. Pazu kemiğinin alttaki iki ucu arasında, makaranın oyuğuna benzer bir parça vardır. Söz konusu oyuğun iki tarafında, birisi önde birisi arkada olmak üzere iki çukur vardır.

Ön kol, iki kol kemiği denilen iki kemikten oluşur. İki kemikten birincisi -ki bu, alt büyük kemiktir- buna alt kol kemiği (dirsek kemiği-ulna) denir ve tüm kolun ismi ile kol diye isimlendirilir. İkinci kemik, önceki kemiğin üstünde konumlanan küçük kemiktir. Buna da üst kol kemiği (radius) denir. Küçük olan kemiğin büyük olan kemik üzerinde bulunmasının sebebi, taşıyanın daha güçlü olması gereğidir.

Üst ve aşağı sözümüz, kol içinin ve avuç içinin bedene doğru yöneldiği şekilde dik bir konumda tutulduğu zaman söz konusudur. Üst kol kemiğinin iki kemikten oluşmasının sebebi, -biri kendisi ile ön kolun çekilip yayılması, diğeri, kendisi ile ön kolun ters yönde üst ve alta doğru döndürülmesi ve çevrilmesi için- üst taraftan iki eklemeye ihtiyaç duymasıdır. Ön kolun açılması ve çekilmesi, alt kol kemiği ile pazu kemiğinin birleştiği eklemle olur. Şöyle ki alt kol kemiğinin üst kısmında, aralarında oyuk olan şekli Yunanca alfabesindeki C harfine benzeyen iki uç vardır. Söz konusu parça kendisindeki derzlerle, pazu kemiğinin ön kol tarafındaki ucunda bulunan makaranın oyuğuna benzeyen parçayla birleşir.

وعظم العضد هو عظم واحد، لأنه كان يحتاج أن يكون اتصاله بالكتف بمفصل واحد، وهو أعظم مقداراً من الذراع، لأنّ العضل الذي يحرك الذراع والساعد كانت تحتاج أن تكون في العضد. وهو مستدير ليعبد بذلك عن قبول الآفات. وهو مقعر من الجانب الأنسي ومن أسفل، ليكون أشدّ تمكناً من ضبط ما يمسك به من الأجرام المحدّبة، ويكون لممر العروق الضوارب وغير الضوارب التي تأتي اليد كلها عليه طريق موافق لها. وهو محدّب من الجانب الوحشي، لأنه من الجانب الأنسي مقعر. وله من فوق رأس مستدير داخل في الفقرة التي في طرف عنق الكتف. ومن أسفل رأسان، أحدهما وهو الذي في الجانب الوحشي، يدخل فيه طرف الزند الأعلى، والآخر ليس يرتبط به عظم آخر، لكن فيه حرز^١ للعروق الضوارب وغير الضوارب والعصب^٢ والعضل التي تأتي اليد، فيما بين رأسيه اللذين من أسفل جزء شبيه بحدّ البكرة، وفي طرفي هذا الجزء نقرتان^٣ واحدة من قدام وأخرى من خلف.

الساعد مؤلف من عظيمين، يقال لهما الزندان. أحدهما وهو العظم الكبير الأسفل، يقال له الزند الأسفل، ويُسمّى باسم جملة الساعد ذراعاً، والآخر وهو العظم الصغير الموضوع فوق هذا، يقال له الزند الأعلى، وإنّما صار الأصغر فوق الأكبر لأنّ الحامل ينبغي أن يكون أقوى.

وقولنا فوق وأسفل إنّما هو عندما يكون الساعد منصوباً منصباً يُقبل بها باطنه وباطن الكتف على البدن، والسبب الذي له صار الساعد مؤلفاً من عظيمين، أنّه كان يحتاج أن يكون له من أعلاه مفصلان، أحدهما ينسط وينقبض به، والآخر ينكبّ^٤ وينقلب به على قفاه. فانبساطه وانقباضه يكون بالمفصل الملتأم بين الزند الأسفل والعضد، وذلك أنّ الزند الأسفل له^٥ في أعلاه رأسان، فيما بينهما جزء شكله شبيه بشكل السين في كتاب اليونانيين وهو هذا (C)،^٦ فهذا الجزء لازم^٧ للجزء الشبيه بجزء البكرة، التي في طرف العضد ممّا يلي الساعد بدروز عليه،

١ أ ج: خرز.
٢ أ ج - والعصب.
٣ أ: يقربان.
٤ أ - كان.
٥ ب: ينصب.
٦ ب - له.
٧ ب - (C).
٨ ج: لاحق.

Böylece ön kol, elin tamamı düz olacak şekilde açılır, avuç içi, omuz ucuna gelecek şekilde kol çekilir. İnsan kolunu açmak istediği zaman arkadaki alt kol kemiğinin ucu, pazu kemiğinde kendisine uygun olan makaraya benzeyen parçanın arka tarafındaki oyuğa girer ve orada sabit kalır. Böylece kolun
5 arkaya doğru eğilmesi engellenir. İnsan, kolunu çekmek istediği zaman önde olan alt kol kemiğinin ucu, pazu kemiğindeki parçanın ön tarafındaki oyuğa girer ve orada sabit kalır. Böylece kolun, daha fazla çekilmesi ve eğilmesi mümkün olmaz. Söz konusu iki çukura el-ayn (göz) denir.

Kolun yüz üstü çevrilmesine ve arka tarafa döndürülmesine gelecek olursak bu, üst kol kemiği ile pazu kemiğini birleştiren eklemle meydana gelir. Şöyle ki üst kol kemiği tarafında olan pazu kemiğinin iki tarafının dışta olan kısmı, üst kol kemiğinde bulunan bir çukura girer. Böylece üst kol kemiği o tarafa döner.

El bileği, iki saf şeklinde dizilmiş sekiz kemikten oluşur. Bileğin pek çok
15 kemikten oluşmasına ihtiyaç duyulmasının sebebi, söz konusu yerin, el çekildiğinde elin bükülmesine, el açıldığına elin düzelmesine ve sabit kalmasına ihtiyaç duyulmasıdır. Aynı şekilde bileğin pek çok kemikten oluşmasına, hasarları kabul etmekten uzak durmak için ihtiyaç duyulmuştur.

El bileğinin, iki saf şeklinde dizilmiş kemiklerden oluşmasının, üst safta
20 üç kemik ve alt safta dört kemik oluşturulmasının sebebine gelecek olursak bu, bileğin üst kısmının, ucu dar olan ve el tarafındaki iki kemiğin, arasında boşluk olmayan kemik ile yani kol ile bitişmesidir. Üstteki saf, bu sebepten dolayı üç kemikten müellef kılınmıştır. Bileğin alt tarafı yani avuç içi yönündeki tarafı, burada geniş bir organla yani avuç içi tarağı (miştu'l-keff)
25 ile bitiştiği için dört kemikten müellef kılınmıştır. Bileğin kemiklerinden sekizinci kemiğe gelecek olursak bu kemik, sadece bileğe özgü kılınmamıştır. Ancak onun üstlendiği başka bir fayda vardır ki bu, oradan avuç içine gelen bir siniri korumaktır.

Bilek ve ön kolun iki eklemi vardır. Bunlardan birincisi büyüktür.
30 Bu eklem, bileğin üst safında bulunan üç kemiğin, kolun iki kemiğinin ucunda açılan bir çukura girmesiyle oluşur. Söz konusu bu eklemle, bileğin çekilmesi ve açılması meydana gelir. İkinci eklem ise küçüktür.

فينبسط الساعد بذلك انبساطاً تصير به جملة اليد ممدودة، وينقبض به انقباضاً يلحق به الكف رأس الكتف. فإذا أراد الإنسان بسط ساعده، دخل رأس الزند الأسفل الذي هو من خلف في نقرة له مهيأة في طرف الجزء الشبيهة بالبكرة من العضد من خلف، واستقرّ فيها، فيمنع ذلك الساعد من أن ينثني إلى خلف. وإذا أراد قبض ساعده دخل رأس الزند الأسفل الذي هو من قدام، في نقرة أخرى في طرف ذلك الجزء من قدام، واستقرّ فيها، حتى لا يمكن الساعد أن ينقبض وينثني أكثر من ذلك، ويقال لتينك النقرتين العين^٢.

وأما انكباب الساعد على وجهه وانقلابه على قفاه، فيكون بالمفصل الملتأم بين الزند الأعلى والعضد، وذلك أن الطرف الذي من الجانب^٣ الوحشي من طرفي العضد مما يلي الساعد، يدخل في نقرة في طرف الزند الأعلى، فيدور الزند الأعلى على ذلك الطرف.

ورسغ اليد مؤلف من ثمانية عظام منضودة صفيين، والسبب الذي له احتياج إلى تأليف الرسغ من عظام كثيرة هو أن هذا الموضع يحتاج أن ينقعر عند انقباض اليد، ويلطأ ويستوي عند انبساطها، وليبعد بذلك أيضاً عن قبول الآفات.

وأما السبب الذي له جعلت هذه العظام منضودة في صفيين^٤، وجعل الصف الأعلى منها مؤلفاً من ثلاثة أعظم، والأسفل من أربعة، فهو أن الرسغ من أعلاه موصول بعضو ضيق الطرف، ليس بين عظميه من هذه الناحية فرجة، أعني الساعد، فجعل الصف الأعلى مؤلفاً من ثلاثة أعظم بهذا السبب. وأما طرف الرسغ من أسفل، أعني ممّا يلي الكف، فجعل تأليفه من أربعة عظام، لأنه يتصل ها هنا بعضو عريض، أعني مشط الكف. وأما العظم الثامن من عظام الرسغ، فلم يجعل للرسغ خاصة، بل إنما جعل لمنفعة أخرى يقوم بها، أعني أنه يحفظ عصبه هناك تأتي الكف.

وللرسغ مع الساعد مفصلان، أحدهما كبير، وهو الذي يلتأم بدخول الثلاثة العظام التي في الصف الأعلى من الرسغ، في حفرة في طرف الساعد محفورة في رأس الزندين جميعاً، وبهذا المفصل يكون انقباض الرسغ وانبساطه. وأما المفصل الآخر فهو صغير،

١ أ - من.

٢ ب ج: العنب.

٣ أ ج: جانب.

٤ أ: صفيين.

٥ أ: الصف.

٦ أ ج: ثلاثة عظام.

Bu eklem, serçe parmağı tarafında olan alt kol kemiğinin ucunda bulunan çıkıntının, bilek kemiklerinden bu konumda olan bir kemikteki çukura girmesiyle oluşur. Bilek söz konusu çıkıntının üzerinde döner ve bu eklemlerle bilek, terse ve öne doğru çevrilir.

5 Avuç içi tarak kemiği (miştu'l-keffi) dört kemikten müelleftir. Avuç içi tarak kemiği, iki organ arasında yani oldukça yakın olan bileğin dört kemiği ve oldukça ayırık olan dört parmağın arasında arabuluculuk ve düzeltme görevi görür. Böylece tarak kemiği, söz konusu iki şeye bitişir.

10 Parmaklara gelecek olursak bunların dört tanesi tarağın dört kemiği ile bitişir. Parmaklardan her biri üç kemikten oluşur. Beşinci parmak ise -ki bu başparmaktır- bu da üç boğum bağlantısından (ke'ab) oluşur. Ancak bu boğumlardan birinci boğum, tarağa değil, bileğe bağlanır.

15 Acüz (sağrı) kemiğinin iki yanından iki kemik bitişir. Birincisi acüz kemiğinin sağ tarafında, diğeri ise sol tarafındadır. Her iki kemiğin parçaları vardır. Bu kemiğin yandaki parçasına bel kemiği ve kalça kemiği (ilium) denir. Bu kemiğinin öndeki parçasına kasık kemiği denir. Bu kemiğin arkadaki parçasına kalça kemiği denir. Bu kemiğin iç tarafındaki çukur kısma leğen kemiği (hukku'l-fahz-pelvis) denir. Bu kemiklerin iki faydası vardır: Bunlardan birincisi o kemiklerin uyluk eklemine oluşturmaktır. İkincisi ise
20 üzerinde bulunan organları yani mesaneyi, rahmi, anüsü, düz bağırsağı ve erkeklerde meni kanallarını korumaktır.

Uyluk kemiği (azmu'l-fahz-femur) bedenin tüm kemiklerinden en büyük olanıdır. Çünkü o, üzerindeki tüm bedeni taşır ve büyük bir organı yani bacağı tamamını hareket ettirir. Uyluk kemiğinin en üst parçası dış tarafa doğru dönüktür/büküktür (meftul). Bunun sebebi, kasın, sinirin, atardamarların ve atar olmayan damarların yeri olmasıdır. Çünkü söz konusu organlar leğen kemiğinin dış tarafında olsaydı, bu organlar tehlike altında olurdu. Uyluk kemiğinin alt kısmı, bedenin, onun üzerinde sağlam ve sabit bir şekilde yerleşmesi için iç tarafa doğru büküktür. Bundan dolayı bacağı
30 şekli, bu şeklin aynısı olarak kılınmıştır.

ويلتأم بدخول زائدة في طرف الزند الأسفل^١ ممّا يلي الخنصر، في نقرة في العظم الذي في هذا الموضع من عظام الرسغ، فيدور الرسغ على تلك الزائدة، وبهذا المفصل ينكبّ الرسغ على وجهه وينقلب على قفاه.

ومشط الكف مؤلف من أربعة أعظم، وذلك لأنّه كالمتوسط والمصلح بين عضوين^٢، أعني بين أربعة أعظم الرسغ التي هي متقاربة غاية التقارب، وبين الأربع الأصابع التي هي متفرقة غاية التفرق، فالمشط موصل بهذين.

وأما الأصابع فأربع منهن موصلات بأربعة أعظم مشط الكف، وكل واحدة منهن مؤلفة من ثلاثة عظام. وأما الخامسة وهي الإبهام، فهي أيضًا مؤلفة من ثلاثة كعاب سلاميات، إلا أنّ كعب السلامية الأولى منها إنّما هو مربوط بالرسغ لا بالمشط.

يتصل بعظم العجز من جانبيه عظمان، أحدهما عن جانبه الأيمن والآخر عن جانبه الأيسر، وكلّ واحد من هذين العظمين له أجزاء. فالجزء الذي هو منه في الجانب، يقال له عظم الخاصرة والحرقة^٣، والجزء الذي من قدام يقال له عظم العانة، والجزء الذي من خلف يقال له عظم الورك، والجزء الباطن المجوف يقال له حُقُّ الفخذ. وفي هذه العظام منفعتان، إحداهما أنّ بها يلتأم مفصل الفخذ، والآخرى أنّها تحفظ ما هو عليها موضوع من الأعضاء، أعني المثانة والرحم والمقعدة والمعا المستقيم وأوعية المنى في الذكورة.

عظم الفخذ أعظم عظام البدن كلها، وذلك لأنّه يحمل ما فوقه من جميع البدن، ولأنّه يقوم بتحريك عضوٍ عظيمٍ أعني جملة الرّجل^٤. والجزء الأعلى منه مفتول^٥ إلى الجانب الوحشي، وذلك ليكون [للعضل]^٦ والعصب والعروق الضواري وغير الضواري موضع، لأنّ هذه لو كانت ممّا يلي الجانب الوحشي، لكانت على خطر. والجزء الأسفل منه مفتول^٧ إلى الجانب الأنسي، ليكون البدن متمكّنًا منه بوثاقه وخرز، ولذلك جعل شكل الساق أيضًا هذا الشكل بعينه.

١ ج: الأعلى.

٢ أ: عوضين.

٣ أ: الحرفة.

٤ ج: البدن.

٥ أ: مقبول.

٦ أ ب ج: العضل.

٧ أ: مقبول.

Uyluk kemiği, oturmaya ihtiyaç duyulmasından ve insanın oturarak yaptığı işlerden dolayı arkadan iç bükeyli, önden ise dış bükeylidir. Uyluk kemiğinin iki tane ucu vardır: Birincisi -ki bu üst kısımdır- yuvarlaktır. Bu uç, kalça kemiğinin çukuruna (acetabulum) girer. Diğer uç -ki bu aşağı kısımdadır- iki tanedir. Bunlar, bacak kemiğinin ucunda bulunan iki çukura girer.

Bacak iki kemikten oluşur. Bunlara iki boru¹ (kemik) denir. Bunlardan birincisi -ki bu iç taraftakidir (unsi)- en büyük olanıdır. Bu kemik (tibia-kaval kemiği), bacak olarak tüm organın ismi ile adlandırılır. Ayrıca buna büyük kemik ve bacağın iç kemiği denir. Bunlardan ikincisi, -ki bu dış taraftadır- diğerinden daha küçüktür. Bu kemiğe, bacağın iki kemiğinin dış kemiği ve küçük kemik (fibula - baldır kemiği) denir. Bu kemik, diğerinden daha kısadır. Bundan dolayı uyluk kemiği tarafındaki bacak eklemine ulaşmaz. Bu sebeple üst eklem -ki bu, diz eklemidir- büyük kemiğe özeldir. Söz konusu eklem, şiddetli ve zor hareketler yaptığı, üzerindeki bedeni taşıdığı ve buna rağmen onun terkibi sağlam olmadığı için ona başka bir kemik yani taş (er-rasfa)² olarak isimlendirilen diz kapağı (patella) iliştilirdi.

Bacağın eklemlerinden aşağıda yer alan eklem gelecek olursak -ki bu eklem, aşık kemiği ile bacak arasında oluşur- bu eklemde, iki kemiğin (yani tibia ve fibula kemiğinin) uçları bir araya gelir. Çünkü her iki kemiğin ucunda aşık kemiğinin (talus) ucunun kendisine gireceği çukurları vardır.

Bacağın iki kemiğinden küçük olanının üç faydası vardır: Birinci fayda, bacak ile aşık kemiğinin arasındaki eklem yarısının onunla oluşmasıdır. İkinci fayda, bacakta bulunan atardamarlar, atar olmayan damarlar ve kası örtmesi ve korumasıdır. Üçüncü fayda, bacak kemiğini boylu boyunca desteklemesidir. Nitekim o, bacağın uyluk kemiğini ucunu taşıdığı yeri destekler.

Ayak altı parçadan oluşur. Birincisi topuk, ikincisi aşık (talus), üçüncüsü naviküler (ez-zevrakî-navicula), dördüncüsü bilek, beşincisi ayak tarağı (miştu'l-kadem), altıncısı ise parmaklardır. Topuk, ayağı yere yerleştirmek ve sabitlemek için kılınmıştır. Aşık ve naviküler kemiği hareket için kılınmıştır. Şöyle ki aşık kemiği, ayağın kendisi ile açılıp yayıldığı bir eklemidir. Naviküler kemiği, kendisi ile ayağın iki tarafa döneceği bir eklem oldu.

1 Bacak kemikleri metinde "boru" anlamına gelen "kasaba" kelimesi ile karşılanmıştır. Biz, "boru" kelimesi yerin kemik kelimesini tercih ettik.

2 Güneş veya ateş ile ısıtılan taş verilen isimdir.

وعظم الفخذ مقعر من خلف، محدب من قدام للحاجة كانت إلى ذلك للجلوس، والأعمال التي يعملها الإنسان وهو جالس. وله رأسان، أحدهما وهو الأعلى مدور داخل في حُقِّ الورك، والآخر هو الأسفل، وهو اثنان يدخل في نقرتين في رأس عظم الساق.

والساق مؤلف من عظمين، يقال لهما القصبتان. أحدهما وهو الذي في الجانب الأنسي أعظم، ويُسمى باسم جملة العضو ساقاً، ويقال له أيضاً القصبية العظمى والقصبية الأنسية من الساق. والأخرى وهي التي في الجانب الوحشي أصغر، ويقال لها القصبية الوحشية من قصبتي الساق والقصبية الصغرى، وهذه القصبية أقصر من تلك، فهي بهذا السبب ليس تبلغ إلى موضع مفصل الساق ممّا يلي الفخذ، ولذلك صار المفصل الأعلى وهو مفصل الركبة خاصاً بالقصبية العظمى، ولأنّ هذا المفصل يتحرك حركات صعبة شديدة، ويحمل ما فوقه من البدن، وتركيبه مع هذا ليس بالتركيب الوثيق، أطبق عليه عظم آخر وهو عين الركبة المسمى الرصفة.

وأما المفصل الأسفل من مفصل الساق، وهو الملتأم بين الساق والكعب، فيجتمعان فيه طرف القصبتان جميعاً، وذلك أنّ في طرفيهما حفر محفورة فيها جميعاً يدخل فيها طرف الكعب.

والقصبية الصغرى من قصبتي الساق فيها ثلاث منافع. إحداهنّ أنّ نصف مفصل الساق مع الكعب بها يكون. والأخرى أنّها توقي وتستر ما في الساق من العروق الضوارب وغير الضوارب والعضل. والثالثة أنّها تدعم الساق في طوله، حيث الساق حامل رأس الفخذ.

القدم مؤلفة من ستة أجزاء. أحدها العقب، والآخر الكعب، والثالث العظم الزورقيّ، والرابع الرسغ، والخامس مشط القدم، والسادس الأصابع. فالعقب جعل ليثبت وتمكّن به القدم على الأرض، والكعب والعظم الزورقيّ جعلاً للحركة، وذلك أنّ الكعب به صار للقدم مفصل ينبسط وينقبض به، والعظم الزورقيّ به صار مفصل يدور به إلى الجانبين.

Bileğe gelecek olursak bu, dört kemikten oluşur. Bunlardan birincisi küboide (en-nerde) benzeyen kemiktir. Bu kemik, topuğun ucuna aşık kemiğine yakın yerden bitişir. Diğer üç kemik, naviküler tarafına bitişir.

5 Ayak tarak kemiğine gelecek olursak bu kemik, bilekteki dört kemiğe bitişen beş kemikten oluşur.

Parmaklar ise başparmak hariç -ki bu iki boğumdan oluşur- üç eklem- den/boğumdan meydana gelir.

10 Ayağın parçalarının bazıları, elin parçalarına benzerdir. Ayaklardaki benzeyen parçaların faydası, eldekilerin faydaları gibidir. Benzeyen parçalar, bilek, tarak kemiği ve parmaklardır. Ayaktaki parçalardan bazıları, elde olmayıp ayağa özgüdür. Bunlar, aşık, naviküler ve topuktur. Aşık kemiğine, ayağın hareketi için ihtiyaç duyulmuştur. Aşık kemiği, bacak ve topuk arasında yer alır. Burada ayağın açılması ve kapanmasının kendisi ile gerçekleştiği bir eklem oluşur. Çünkü bacak kemiğinin, topuk kemiğine 15 bağlanmaması gerekirdi. Zira bu durum topuğun sağlamlığını ve yer basmasının kalitesini eksiltirdi. Aşık kemiği, hareket amaçlı yaratıldığı için onun cüzlerinin çoğu olduğu haliyle yuvarlak kılınmıştır.

Naviküler kemiğe gelecek olursak bu, aşık kemiğinin ön kısmına bağlanır. Bunun üç faydası vardır: Birinci fayda, ayağın kendisi ile iki tarafa hareket ettiği eklemi oluşturmaktır. İkinci ve üçüncü fayda ise şudur: Naviküler kemik, topuğun üstündeki iç tarafta bulunduğu için ayağın söz konusu iç tarafı, bu kemik sayesinde yükselmiş ve bu kemiğin altındaki ayak kısmı, iç 20 bükeyli olmuştur. Ayağın bu şekilde iç taraftan yüksek olması, iyi bir şekilde yere basmak ve sağlam durmak için büyük fayda sağlar. Ayağın bu kısmı, 25 kıyaslandığı zaman hakikatte bunun, bedenin tümüne göre ortanın altında olduğunu görürsün. Dolayısıyla bedenin ağırlığının tamamı, özellikle bu organın üzerindedir.

30 Ayağın alttan iç bükeyli olmasında üç fayda söz konusudur: Birinci fayda, ayağın iç kısmının yerden yüksek olmasıdır. İkinci fayda, ayak dış bükeyli veya çıkıntılı bir şeyin üzerine denk geldiği zaman oraya yapışması ve yerleşmesidir. Üçüncü fayda, ayağın tüm hareketinin hafif olması, kolaylaşması ve hızlanmasıdır.

وأما الرسغ فهو مؤلف من أربع عظام. أحدها يقال له الشبيه بالنردة، وهو متصل بطرف العقب ممّا يلي الكعب، والثلاثة الأخر هي ثلاثة أعظم تتصل بطرف العظم الزُّورقيّ. وأما مشط القدم فهو مؤلّف من خمسة عظام، موصولة بتلك الأربعة التي في الرسغ. وأما الأصابع فكل واحد منهنّ مؤلّف من ثلاث كعاب سلاميّات خلا الإبهام، فإنّها مؤلّفه من اثنين. ٥

وأجزاء الرِّجْلِ بعضها هي لليد وللرجل على مثال واحد، فمنفعتها مثل منفعة ما في اليد منها، وهي الرسغ والمشط والأصابع. وبعضها هي خاصيّة للرجل دون اليد، وهي الكعب والعظم الزُّورقيّ والعقب. فالكعب احتيج إليه لحركة الرجل، وهو موضوع فيما بين الساق والعقب، يلتأم به هناك مفصل يكون به انبساط القدم وانقباضه، وذلك لأنّه لم يكن ينبغي أن يكون عظم الساق مربوطاً بعظم العقب، لأنّ ذلك كان ممّا ينقص من تمكّن العقب وجودة ثباته على الأرض، ولأنّ الكعب إنّما خُلِق للحركة جُعِلت أكثر أجزائه الاستدارة ما هي. ١٠

وأما العظم الزُّورقيّ فهو مربوط بالجزء المقدّم من الكعب، وفيه ثلاثة منافع. إحداهنّ أنّ به يلتأم المفصل الذي تدور به القدم إلى الجانبين، والثانية والثالثة أنّه لمّا جُعِل هذا العظم الزُّورقيّ من الجانب الإنسي فوق العقب، صار هذا الجانب الإنسي من القدم بهذا العظم منشألاً مرتفعاً، وصار ما تحته من القدم مقعراً. وفي ارتفاع القدم من هذا الجانب الإنسي منفعة عظيمة في جودة التمكن والثبات على الأرض، وذلك أنّ هذا الجزء من القدم إذا وُزِن وُجِد تحت الوسط من جميع البدن على الحقيقة، فثقل البدن كلّهُ هو على هذا خاصّة. ١٥

وفي تعبير القدم من أسفل ثلاثة منافع. أحدها أنّ أجزاء القدم الأنسية تنشال عن الأرض، والأخرى أنّ القدم إذا صارت على شيء محدّب أو شيء ناتئ لزمه^٢ وتمكنت^٣ منه، والثالثة أنّ جملة القدم تخفّ^٤ وتسهل بذلك حركتها وتسرع. ٢٠

١ أ ج - هذا.
٢ أ ج: تأتي لرمتها.
٣ ب: تمكّن.
٤ ج - والثالثة أنّ جملة القدم يخف.

Topuğa gelecek olursak bu, naviküler kemiğin altında yer alır. Hiçbir şekilde kaymamak, hareket etmemek ve sabit kalmak için topuktan naviküler kemiğe, iki çıkıntı girer. Topuk olarak isimlendirilen bu kemik, yuvarlak ve geniş bir kemiktir. Bu kemiğin yuvarlak olmasının sebebi, afetleri kabul etmemek içindir. Bu kemiğin geniş olmasının sebebi, onun üstünde bulunan bedenin parçasının, ona iyi bir şekilde yerleşmesi içindir. Bundan dolayı topuk kemiği, yuvarlak ve arka tarafından bacak ile sabit kılınmıştır. Topuğun genişliği iç tarafta kesintiye uğrar ve serçe parmağa doğru gider. Topuğun bu şekilde gitmesiyle, ayağın o tarafı iç bükeyli olur ve bununla ayağın hareketi hafifler.

Aşık, yan taraflarından bacağı iki kemiğine, ön tarafından navikülere, arka tarafından ise topuk kemiğine bağlanır. Aşık kemiğinin topukla olan bağlantısı, çakılmış bir bağdır.

Bacak kemiğinin büyük olanı (tibia-kaval kemiği) üstten, uyluk kemiğine bağlanır. Büyük kemiğin bağlantısı, uyluk kemiğinden çıkan iki ucun girdiği iki oyuk ile gerçekleşir. Kaval kemiği aşağıdan, aşık kemiği ile bağlanır. Kaval kemiğinin aşık kemiği ile bağlanması, aşık kemiğinin iç tarafında bulunan çıkıntıyı ihtiva eden kendisinde bulunan bir çukur yoluyladır. Aşık kemiğinin dış tarafında bulunan çıkıntı ise baldır kemiğinde (fibula) bulunan bir çukura girer.

Topuk kemiği alttan, pürüzsüz ve geniştir. Önden ise farklı iki yere komşudur. Baş parmağa tekabül eden parçası, topuğun ucunun altında yer alır. Serçe parmağı tarafında bulunan parçası, küboide (en-nerde) benzeyen kemiğe bitişir. Topuk kemiği arkadan ve kenarlardan, yuvarlaktır, dış taraftan ise uzamsaldır.

Ayakta bulunan tüm kemikler, tarakta bulunan üç kemik, bilekte bulunan beş kemik ve parmaklarda bulunan on dört kemiktir.

Yukarıda tek tek organlarda açıkladığımız üzere bedendeki kemiklerin sayısı iki yüz kırk sekiz tane olup şöyledir: Kafa kemikleri altı tanedir. Çift kemikler dört tanedir. Üst çenenin kemikleri on dört tanedir. Söz konusu çenedeki dişler on altı tanedir. Direğe benzeyen (temel kemik) bir tanedir.

وأما العقب فهو موضوع تحت العظم الزُّورقيّ، يدخل منه في الزُّورقيّ زائدتان، وذلك لأنّ يبقى ثابتًا لا يتحرك ولا يزول أصلًا. وهذا العظم المسمّى عقبًا هو عظم مستدير عريض، والسبب في استدارته ليعبد عن قبول الآفات، والسبب في عرضه ليكون ادغامه لما فوق من البدن جيدًا، ولذلك 'جُعِلَ مستديرًا' وجُعِلَ ثابتًا من خلف الساق، وعرضه هذا ينقطع في الجانب الإنسي، ويأخذ نحو الخنصر، ليكون بذلك هذا الجانب من الرّجل مقعرًا ولتحفّ القدم.

والكعب مربوط من جوانبه مع قصبتي الساق كليهما، ومن قدام مع العظم الزُّورقيّ، ومن خلف مع العقب.^٢ ورباطه مع العقب رباطٌ ركز.

وقصبة الساق العظمى مربوطة من فوق مع الفخذ. ورباطها معه بنقرتين تعمّها، يدخل فيهما رأسان من عظم الفخذ نائتان، وهي مربوطة من أسفل مع الكعب، ورباطها معه بنقرة فيها يحتوي على الزائدة التي هي من الكعب في الجانب الإنسي، وأما الزائدة التي من الجانب الوحشي فتدخل في نقرة من القصبة الصغرى.

وعظم العقب من أسفل أملس عريض، ومن قدام يحاذي موضعين. فجزؤه الذي يقابل الإبهام موضوع تحت رأس الكعب، وجزؤه الذي يلي الخنصر موصول بالعظم الشبيه بالتردة، ومن خلف ومن الجانبين هو مستدير، ومن الجانب الوحشي مطاوع.

وأما سائر عظام القدم التي هي في المشط هي ثلاثة، والتي هي في الرسغ خمسة، والتي في الأصابع أربعة عشر.

فيصير عدد ما في البدن من العظام بحسب ما فصلناه في عضو عضو على هذا النحو: مئتان وثمانية وأربعون عظمًا.^٣ عظام الرأس ستة، عظام الزوج أربعة، عظام اللحي الأعلى أربعة عشر، والأسنان في هذه اللحي ستة عشر، والعظم الشبيه بالوتد واحد.

١ ب: وكذلك.

٢ أ: كثيرًا.

٣ أ: الكعب.

٤ أ: العظام.

٥ أ - مئتان وثمانية وأربعون عظمًا.

Alt çene kemikleri iki tanedir. Bu çenede bulunan dişler on altı tanedir. Omurganın omurları, yirmi dört tanedir. Acüz (sağrı) kemiği üç tanedir. Kuyruk sokumu kemikleri üç tanedir. Kaburgalar yirmi dört tanedir. Göğüs kemiğinde bulunan kemikler yedi tanedir. Omuzların kemiği iki tanedir.

5 Omuzların başları iki tanedir. Köprücük kemiği iki tanedir. Pazu kemiği iki tanedir. İki üst koldaki üst kemik iki tanedir. İki alt koldaki alt kemik, iki tanedir. El bileklerinin kemikleri on altı tanedir. Ellerin tarak kemikleri, sekiz tanedir. Parmakların kemikleri otuz tanedir. Kalça kemikleri iki tanedir. Uyluk kemikleri iki tanedir. Asetabulum (hukku'l-virk) iki tanedir.

10 Büyük bacak kemikleri, iki tanedir. Küçük bacak kemikleri iki tanedir. Aşık kemiği, iki kemiktir. Topuk iki kemiktir. Naviküler kemikler, iki tanedir. İki ayak bilek kemikleri sekiz tanedir. İki ayağın tarak kemikleri on tanedir. İki ayağın parmaklarının kemikleri, yirmi sekiz tanedir. Bunların toplamı, Yunancada lamda harfine benzeyen gırtlaktaki kemik, kalpte yer alan kemik

15 ve parmakların çevresinde bulunan susamsı kemik (os sesamoideum) hariç, iki yüz kırk sekizdir.

Galen'in *Anatomi* kitabının *Kemiklerin Anatomisi Üzerine* adlı birinci makalesinin şerh ve açıklaması tamamlandı.

Allah'a çokça hamd olsun!

وعظام اللحي الأسفل اثنان، والأسنان في هذا اللحي ستة عشر. وفقار الصلب أربع وعشرون.^١ وعظم العجز ثلاثة، وعظام العصعص ثلاثة. والأضلاع أربعة وعشرون.^٢ وعظام القَصّ سبعة. وعظام الكتفين اثنان. ورأسا الكتفين اثنان. والترقوتان اثنان. والعضدان اثنان. والزندان الأعلى من الساعدين اثنان. والزندان الأسفلان من الساعدين اثنان. وعظم رسغ الكفين ستة عشر. وعظام مشطي الكفين ثمانية. وعظام الأصابع ثلاثون. وعظام الوركين اثنان. وعظام الفخذين اثنان. وعظام حَقِّ الفخذ اثنان. وعظام قصبتي الساق^٣ العظيمتين اثنان. وعظام قصبتي الساق الصغيرتين اثنان. والكعبان اثنان. والعقبان اثنان. والعظام الزُّورَقِيَّة اثنان. وعظام رسغي القدمين ثمانية. وعظام مشطي القدمين عشرة. وعظام أصابع القدمين ثمانية وعشرون. فجميع ذلك مائتان وثمانية وأربعون عظمًا، وذلك سوى العظم الذي في الحنجرة الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، وسوى العظم الذي في القلب وسوى العظام السمسمانية التي حول الأصابع.

تَمَّت جوامع المقالة الأولى من كتاب التَّشريح

في تشريح العظام على الشرح والبيان

ولله الحمد كثيرًا.^٤

١ ب + فقارة.

٢ ب + ضلعاً.

٣ ب + من.

٤ ب: تَمَّت جوامع كتاب جالينوس في تشريح العظام للمتعلمين على الشرح والبيان والله الحمد كثيرًا.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla! Rabbim nimet verdin onu arttır!

**Galen'in [Öğrenciler İçin] Kasların Anatomisi Üzerine Adlı
Kitabına Derleme**

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet eylesin.

5 Öğretimin fazileti üçtür: Birincisi nitelik bakımından detaylı olması, ikincisi manayı tamamlaması, üçüncüsü ise kelam bakımından özet olmasıdır. Kasların anatomisi¹ konusunda eser kaleme alanlar, söz konusu bu üç şeyde ihtilaf etmişlerdir. Marinus², niteliklerin detayları konusunda aşırıya gitmiştir. Ancak o, manaları tamamlamamış ve kelam bakımından da onun açıklamaları veciz değildir. Lycos ise manaları tek bir kitapta tamamlamış ancak o, nitelikleri araştırmamış ve kelam bakımından da veciz bir açıklama ortaya koymamıştır. Ailianos ve Pelops³ kelam bakımından veciz bir açıklama ortaya koymuştur, ancak bu ikisi, manaları tamamlamamış ve nitelikleri araştırmamışlardır.

15 Galen'in kasların anatomisini zikrettiği bu kitaba gelecek olursak bu, niteliklerin detaylarının çokluğu bakımından Marinus'un kitabından daha üstündür; manaların açıklanması ve tamamlanması bakımından Lycos'un kitabından daha üstündür; kelamın veciz olması bakımından Ailianos'un ve Pelops'un kitabından daha üstündür.

20 Galen kasların fiilleri konusunu, *Kasların Hareketlerine Dair* ve *Tenef-füse Dair* kitabında açıklamıştır. Galen kasların faydası konusunu *Organların Faydalarına Dair* kitabında, kasların anatomisi konusunu *Anatomi Üzerine* adlı kitapta ve bu kitapta açıklamıştır.

25 Üst çeneyi ve gözleri hareket ettiren kaslar hariç yüzdeki kaslar, dokuz tanedir. Bu kaslardan iki tanesi, çeneyi hareket ettirmeksizin yanakları hareket ettirir. Bu iki kas, dudakları açar ve birini diğerinden uzaklaştırır. Bunlara geniş iki kas denir. Bu kaslardan her biri dört parçadan mürekkeptir.

1 İbn Sinâ, *el-Kanûn Fi'l-Tıb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 52 ve devamı.

2 İkinci yüzyılda İskenderiye'de yaşamış tabip.

3 İkinci yüzyılda İzmir'de yaşamış tabip.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، رَبِّ أَنْعَمْتَ فَرَد
جوامع كتاب جالينوس في تشريح العضل
نقل حنين بن اسحق رحمه الله^١

فضائل التّعليم ثلاثة، أحدها الاستقصاء في الصّفة، والثاني استتمام المعنى، والثالث الإيجاز في الكلام. وقد اختلف أصحاب الكتب في تشريح العضل في هذه الثلاثة^٥ الأشياء. فكان مارينوس أشدّهم استقصاءً،^٢ إلاّ أنّه لم يستتمّ المعاني ولم يوجز في القول، ولوقيس^٣ استتمّ المعاني التي وصفها في كتاب واحد، إلاّ أنّه لم يستقصها ولم يوجز في القول، وإليانيس وباليس قد أوجز كلّ واحد منهما في قوله، إلاّ أنّهما لم يستتمّا المعاني، ولم يستقصيا الصّفة.

وأما هذا الكتاب الذي ذكر فيه جالينوس تشريح العضل، فإنّه في شدّة الاستقصاء يفوق كتاب مارينوس،^٤ وفي استيفاء المعاني واستتمامها يفوق كتاب لوقوس،^٥ وفي إيجاز القول يفوق كتاب إليانيس وكتاب باليس.

وقد بيّن جالينوس أمر أفعال العضل في كتابه «في حركات العضل»، وفي كتابه «في التنفس»، وبيّن أمر منافع العضل في كتاب «منافع الأعضاء»، وبيّن أمر تشريح العضل في كتاب «علاج الشّريح»، وفي هذا الكتاب.^٦

العضل الذي في الوجه تسع عضلات، سوى العضل الذي تحرك اللّحي الأسفل والعينين. منها عضلتان تحركان الخد خلواً من اللّحي، وهما يفرقان الشفتين ويعدان إحداهما من الأخرى، ويقال لهما العضلتان العريضتان، وكلّ واحدة منهما مركبة من أربعة أجزاء.

١ ب: بسم الله الرحمن الرحيم جوامع كتاب جالينوس في تشريح العضل للمتعلمين.
٢ أ: الاستقصاء.
٣ ب: لوقس.
٤ ب: في تشريح.
٥ أ: ماسوس.
٦ ب: لوقس.
٧ ب - في.

Söz konusu dört parçadan birinci parçanın lifi, boyun omurunun dike-
ninden başlar ve yanak tarafına bitişir. Bu parça, yanakları hareket ettirir.
Yine bu parça, bazı insanlarda kulakları hareket ettirebilir. İkinci parçanın
lifi, omuz kemiğinin ortasında yer alan barikattan başlar ve iki dudağın
5 kenarına bitişir. Dolayısıyla bunlardan bir tanesi sağdan, diğeri ise soldan
dudağa birleşir. Söz konusu bu iki parça aynı anda fiilde bulunduğu zaman
kendisinde meyil olmaksızın düz bir şekilde ağzı hareket ettirir. Bu parça-
lardan bir tanesi hareket ederse, ağız onun olduğu tarafa meyleder. Üçüncü
10 parça köprücük kemiğinden doğar ve bu da dudakların kenarına bitişir. Ağzı
çapraz bir şekilde aşağıya doğru çeker. Dördüncü parçanın lifi de köprücük
kemiğinden ve göğüs kemiğinden doğar. Bu, Yunancadaki (Hi) harfi gibi
dudakların kenarına bitişir ki bunun şekli şöyledir: X. Dolayısıyla sağ ta-
rafta olan lif, sol tarafa, sol taraftaki lif, sağ tarafa bağlanır. Bundan dolayı
söz konusu lif, aslına ve kaynağına doğru yayıldığı ve çekildiği zaman, sağ
15 taraftaki lifin, dudağın sol parçasını çektiği zaman ve sol taraftaki lif, duda-
ğın sağ tarafını çektiği zaman dudak daralır, toplanır ve çıkıntılı bir şekilde
dışarıya doğru çıkar. Tıpkı haritanın ağzında ortaya çıkan durum gibi.¹

Yüz kaslarından iki tanesi üst dudağı, yukarıya doğru çeker. İki tanesi de
alt dudağı aşağıya doğru çeker. Yüz kaslarından iki tanesi burnun kenarlarını
20 yayar. Kaslardan bir tanesi alın dersinin altında yayılmıştır. Söz konusu kas,
ihtiyaç duyulduğu zaman gözün sert bir şekilde kapanmasına ve açılmasına
yardım etmesi için oraya konulmuştur.

Gözdeki kaslardan bazıları göz kapağını hareket ettirir. Bu kaslar üç ta-
nedir: Bunlardan birinin ucu, gözü kuşatan kemiğe asılıdır. Bu kasın veteri,
25 göz kapağını oluşturan zar tabakasının ortasından geçer ve göz kapağının
kenarına bitişir ki bu da göz kapağını açar. Gözün diğer iki kası, önceki kas-
tan daha incedir ve bu iki kas, gözün iç tarafında (burun tarafında-el-mâk)
konumlanır ve göz çukurunda gömülüdür. Bu ikisinin veteri, göz kapağının
kenarında ortaya çıkar ve bu iki kas, göz kapağının iki tarafına bitişir. Bu iki
30 kas, aynı anda fiilde bulduklarında göz kapağını örterek gözü kapatırlar.
Bazı anlarda bunlardan herhangi birine bir hasar gelirse göz kapağının bir
kısmı, kapalı olur, bir kısmı açık kalır. Bu da Hippokrates'in *plosis*² olarak
isimlendirdiği hastalıktır.

1 Burada kağıtların rulo şeklinde katlanması neticesinde ortaya çıkan şekil kastediliyor olabilir.

2 Bu hastalık, ptozis (ptosis) olarak anılmaktadır. Arapça yazma nüshalarda kelime (te) harfi ile değil (lam) harfi ile yazılmıştır.

فالجِزء الأول من هذه الأربعة منشأ ليفه من شوك فقار الرقبة، واتصاله بطرف الخد، وهذا الجزء يحرك الخدين، وربّما حرك في الفرد من الناس الأذنين. والجزء الثاني منشأ ليفه من الحاجز الذي في وسط عظم الكتف، واتصاله بطرف الشفتين، فأحد الجزئين عن اليمين والآخر عن اليسار، وإذا فعل هذان الجزآن فعليهما معًا، حركا الفم حركة لا ميل^١ فيها، فإن تحرك إحداهما مال الفم^٢ إلى ذلك الجنب. والجزء الثالث منشأ من الترقوة، واتصاله بطرف الشفتين أيضًا، ويجذب الفم على الورااب إلى أسفل. والجزء الرابع منشأ ليفه أيضًا من الترقوة ومن القص، واتصاله بالشفتين على شكل الحاء في كتاب اليونانيين، وهو هذا (X). فما هو من الليف في الجانب الأيمن فهو يتصل بالجانب الأيسر، وما هو منه في الجانب الأيسر فهو يتصل بالجانب الأيمن. ومن أجل ذلك إذا امتدّ وتقلّص هذا الليف إلى ناحية أصله ومبدئه، وجذب الليف الذي في الجانب الأيمن الجزء الأيسر من الشفة، والليف الذي في الجانب الأيسر الجزء الأيمن من الشفة، ضاقت الشفة واجتمعت وبرزت ناتئة إلى خارج، كما يعرض لفم الخريطة.

ومنها عضلتان تجذبان الشفة العليا إلى فوق، وعضلتان تجذبان الشفة السفلى إلى أسفل، ومنها عضلتان تبسطان طرف الأنف، ومنها عضلة واحدة مفروشة تحت جلدة الجبهة أعدت هناك لتعين في شدّة تغميض العين، وشدّة فتحها إذا احتيج إلى ذلك.

العضل الذي في العين منها ما يحرك الجفن، وهو ثلاث عضل. إحداهنّ رأسها معلّق في العظم الذي يحوي^٣ العين، وتترتّب هذه العضلة يمرّ في وسط طيّ الغشاء الذي يكون منه الجفن، ويتصل بوسط حافة الجفن، وهو يفتحه. والعضلتان الأخريان هما أرقّ من هذه، وهما موضوعتان في ماق العين، مدفونتان في حفرة العين، وترهما نابتان [من] حافة الجفن، ويتصلان به من جانبيه، وهما يغمضان العين بإطباقهما الجفن عندما يفعلان جميعًا فعلهما، فإن نال إحداهما في بعض الأوقات شيء من الآفات، صار بعض الجفن مطبق وبعضه يبقى مفتوحًا، وهذه علة يسمّيها بقراط أبلوسس^٤.

١ ب: مثل.
٢ أ ج: إلى الفم.
٣ أ: نحو.
٤ أ ج - و.
٥ ب: أدق.
٦ أ ب ج - من.
٧ ب: بلوسس.

Gözde yer alan kaslarda insan gözünü dikerek dikkatlice baktığında sinirin yumuşaklığı sebebiyle onun yırtılmaması ve kesilmemesi için görmenin kendisi ile gerçekleştiği siniri, destekleyen ve sabit kılan bir kas vardır. Bir grup, söz konusu siniri destekleyen bu kasın tek bir kas olduğunu söylemiştir. Başka bir grup ise bu kasın iki kas olduğunu söylemiştir. Üçüncü bir grup ise bu kasın, üç kas olduğunu ifade etmiştir.

Gözde yer alan kaslarda, gözü hareket ettiren kaslar vardır. Bunlar altı kastır. Bu kaslardan dört tanesi, gözü düz bir şekilde hareket ettirir. İki tanesi ise gözü, dairesel şekilde hareket ettirir ve döndürür. [Gözü düz bir şekilde hareket ettiren] dört kasa gelecek olursak, bunlardan biri gözü yukarı doğru kaldırır, diğeri gözü aşağı doğru indirir, üçüncüsü gözü sağ tarafa hareket ettirir, dördüncüsü ise gözü sol tarafa hareket ettirir.

Alt çeneyi hareket ettiren kas, dört çifttir. Bunlardan iki çift, çeneyi yukarı doğru çeker. Bu kaslar, iki şakak kası ve ağzın içerisindeki iki kastır. Çiftlerden üçüncü çift, alt çeneyi aşağıya doğru çeker. Bu çift, arka taraftan iki kulağın altından başlar, boyundan geçip yanağın çene tarafına kadar yukarı giden iki kastır. Çene tabii olarak aşağıya doğru meylettüğinden dolayı, çeneyi aşağıya çekmek için bir çift kas yeterli olmuştur. Çiftlerden dördüncüsü ile çenenin iki tarafa meyletmesi söz konusu olur. Bu kaslar, faydasından dolayı çiğneme kasları ve çiğneyen iki kas adı verilen yanaklardaki kaslardır. Çünkü bu kaslar, çiğnemek için kullanılır.

Anatomistler söz konusu iki kas hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bir grup bu kasın, biri sağ tafta diğeri ise sol tarafta olmak üzere iki kas olduğunu düşünmüştür. Bir grup bu kasın, iki sağ yanakta iki sol yanakta olmak üzere dört tane olduğunu zannetmiştir. Başka bir grup bu kasın, altı tane olduğunu düşünmüştür. Bunlardan üçü, sağ tarafta olup üçgen şeklini oluşturur. Diğer üçü sol tarafta olup, diğer taraftaki ile aynı şekildedir.

Omuzu hareket ettiren kas, yedi tanedir. Bu kaslardan iki tanesi çapraz bir şekilde başın arka tarafından iner. Bu iki kastan biri, omuz kemiğindeki göz (el-ayn) diye adlandırılan parçaya bitişir, köprücük kemiğine ve omuz başına ulaşır. Bu kas omuzu, başa doğru kaldırır. İkinci kas, -ki bu kas, diğerrinin aşağısındadır- omuzun köküne bitişir. Bu kas, omuzu başın hizasında yukarıya doğru kaldırır.

ومن العضل الذي في العين ما يدعم العصبية التي بها يكون البصر ويثبتها، حتى لا ينالها سبب لينها عندما يحدق الإنسان بصره تحديقاً شديداً، أن ينهتك أو ينقطع، وهذا العضل الذي يدعم هذه العصبية، قد قال قوم إنه عضلة واحدة، وقال قوم آخر أنه عضلتان، وقال قوم آخر ثلاث عضلات.

ومن العضل الذي في العين ما هو المحرك للعين، وهي^١ ست عضلات. أربع منها يحركها حركة مستقيمة، واثنان يحركانها ويديرانها على الاستدارة. وأما الأربع، فواحدة منهنّ تشيلها إلى فوق، والأخرى تخفضها^٢ إلى أسفل، والثالثة تحركها إلى الجانب الأيمن، والرابعة إلى الجانب الأيسر.

والعضل المحرك للحي الأسفل أربعة أزواج. منها زوجان يجذبانه إلى فوق، وهما عضلتا الصدغين والعضلتان اللتان في داخل الفم، ومنها زوج ثالث يجذب هذا اللحي إلى أسفل، وهما العضلتان اللتان منشأهما من خلف من تحت الأذنين، وممرهما في الرقبة مصعدين حتى يتصلا بالذقن، وفي زوج واحد كفاية في جذب اللحي إلى أسفل إذ كان اللحي يميل إلى هذه الناحية بنقله الطبيعي، ومنها زوج رابع به يكون ميل اللحي إلى الجانبين، وهما العضلتان اللتان في الخدين المسميين من منفعتهما عضلتي المضغ والماضغين، لأنهما إنما ينفعان في المضغ.

وقد اختلف أصحاب التشريح في هاتين العضلتين. فظنّ قوم أنّهما عضلتان، واحدة في الجزء الأيمن وواحدة في الجزء الأيسر، وظنّ قوم أنّها أربع عضلات، عضلتان في الخد الأيمن وعضلتان في الخد الأيسر، وقوم آخر ظنوا أنّها ست عضلات، ثلاث في الجانب الأيمن، مؤلفات على شكل مثلث، وثلاث في الجانب الأيسر على مثال ذلك.

والعضل المحرك للكتف سبع عضلات. منها عضلتان ينحدران من الفقا على التّأرب، إحداهما يتصل من عظم الكتف بالعين ويبلغ إلى رأس الكتف وإلى الترقوة، وهي ترفع الكتف إلى ناحية الرأس، والأخرى وهي أسفل من هذه تتصل بأصل الكتف، وهي تشيل الكتف بحذاء الرأس.

١ أ.ج: وهي.
٢ أ.ج: تحفظها.

Omuzu hareket ettiren kaslardan üçüncüsü, birinci omurun tarafında bulunan çıkıntidan doğar ve omuz kemiğinde göz denilen yerin (el-ayn) ucuna bitişir. Bunun fiili, omuzu boyun tarafına yaklaştırmaktır.

5 Omuzu hareket ettiren kaslardan dördüncüsü, Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemikten doğar ve omuzun üst köşesindeki gagaya benzeyen (akromiyon) çıkıntının köküne ulaşır. Bunun fiili, omuzu, kendi ucuna doğru yaymaktır.

10 Omuzu hareket ettiren kaslardan beşincisi ve altıncısı, omurganın dikenlerinden -ki bunlar omur çıkıntılarıdır- doğar. Bu iki kastan birinin menşei, sırta yer alan on iki omurdur. Bu kasın ulaştığı yer, omuz kemiğinde göz denilen yerin (el-ayn) alt kısmıdır. Diğerinin menşei ise sırt omurunun üst beş omurudur. Bu kas, omuz kökünün ucunda bulunan kıkırdağa tam olarak bağlanır. Söz konusu iki kasın birlikte yaptığı bir fiil vardır ki bu fiil, omuzu geriye doğru çekmektir. Bu kaslardan her birinin, diğeri olmaksızın 15 kendine özgü tek başına yaptığı bir fiil vardır. İki kastan birincisi, omuzu geriye doğru çevirmekle birlikte onu çeker ve aşağıya doğru indirir. Diğer kas ise omuzda bunun aksini yapar. Bu kasların ikisi aynı anda hareket ettiği zaman omuzu, göğsün omurlarından ilk yedi omura doğru götürür.

20 Omuzu hareket ettiren kaslardan yedincisinin menşei, bel omurlarıdır (el-katn - lomber) ve bu kas, yukarıya omuz eklemine doğru çıkar. Öyle ki bu kas, omuz kökünün tümü ile omuzun alt köşesinde bulunan alt parçalarla buluşur ve alttan ve önden omuza temas eder. Söz konusu bu kas, omuzu hem aşağı hem de öne doğru çeker. Yine bu kas, pazuyu geriye götürür ve aşağıya doğru çeker. Yine bu kası, hareket veren pazu kaslarını ele aldığımız zaman zikredeceğiz.

25 Baş hareket ettiren kaslar iki çeşittir: Bunlardan bazıları, başka bir organı hareket ettirmeksizin sadece baş hareket ettirir. Bazıları ise boynu ve baş ortak bir hareketle hareket ettirir. Sadece baş hareket ettiren kaslardan bazıları, başı çeker ve öne doğru eğdirir. Bazıları, başı kaldırır ve arkaya doğru döndürür. Bazıları ise başı, her iki yan tarafa da meylettirir.

30 Baş ile birlikte boynu hareket ettiren kaslara gelecek olursak bunlardan bazıları hem boynu hem de başı arkaya doğru çevirir. Bazıları, başı ve boynu öne doğru eğdirir ve ayrıca başı iki yan tarafa doğru meylettirir.

ومنها عضلة ثالثة، منشؤها من الزيادة التي في جنب الفقارة الأولى، واتصالها برأس العين، وفعلها أن تدني الكتف من جانب الرقبة.

ومنها عضلة رابعة منشؤها من عظم شبيه باللام في كتاب اليونانيين، وتتصل بالضلع الفوق من الكتف عند مبدأ الزيادة الشبيهة بالمنقار، وفعلها أن تمدّ الكتف إلى ناحية رأسها.

ومنها عضلة خامسة وعضلة سادسة منشأهما من شوك الصلب، وهي السناسن، وواحدة من هاتين منشأهما من الاثني عشر فقارة التي في الظهر، واتصالها بالجزء الأسفل من العين، والأخرى منشأها من الخمس الفقار الفوقائية من فقار الظهر، وتتصل بجميع الغضروف الذي في طرف الكتف من أصله. ولهاتين العضلتين فعل يعمهما، وهو أنّهما يردان الكتف إلى خلف. ولكل واحدة منهما على حدة فعل يخصها دون صاحبتها، فالأولى^١ منهما مع ما تردّ الكتف إلى خلف تجذبه وتصير به إلى أسفل، والأخرى تفعل به خلاف ذلك، فإذا تحركتا كلتاهما معًا، ذهبا بالكتف إلى ناحية السبعة فقارات الأولى من فقار الصدر.

ومنها عضلة سابعة منشأها من القطن، وترتفع مصعدةً إلى مفصل الكتف، حتى تلقي جميع أصل الكتف والأجزاء السفلية التي عند ضلعه الأسفل، وتماسه من أسفل ومن قدام، وهذه العضلة تجذب الكتف إلى أسفل وإلى قدام معًا، وتذهب بالعضد أيضًا^٢ إلى خلف، وتجذبه إلى أسفل، وسنذكرها أيضًا عند ذكرنا للعضل المحرك للعضد.

العضل المحرك للرأس صنفان، فمنه ما يحركه خاصّة دون غيره، ومنه ما يحركه حركةً مشتركةً له وللرقبة. والعضل الذي يحرك الرأس خاصّة، منه ما يجذب الرأس وينكسه إلى قدام، ومنه ما يشيله ويقبله إلى خلف، ومنه ما يميله إلى الجانبين.

وأما العضل الذي يحرك الرأس مع الرقبة، فمنه ما يقلب الرأس والرقبة جميعًا إلى خلف، ومنه ما ينكس الرأس والرقبة إلى قدام، ويميل الرأس أيضًا إلى الجانبين.

١ أ ج - و.
٢ أ: والأولى.
٣ ب - أيضا.

Başı öne doğru çeviren kas -ki bu, iki çifttir-, kulakların arka kısmından başlar ve bu iki kas, göğüs kemiğinde ve köprücük kemiğinde son bulur. Söz konusu iki kas, birbirine bitişiktir. Söz konusu kasın üç çift olduğu söylenebilir. Çünkü çiftin her birinin ucu bölünüp iki tane olur. Söz konusu bu kas, tamamen hareket etmeyip sadece bir tarafı ile hareket ederse başı o tarafa doğru meylettirir. Söz konusu kasın hepsi, iki tarafa hareket ederse bununla baş öne doğru gider. İşte bu ilkeyi akılda tutman ve diğer kasların hepsi konusunda uygulaman gerekir.

Başı ve boynu aynı anda arkaya doğru çeviren kaslara gelecek olursak bu kaslar, arkada konumlanan dört çift kastır. Birinci çift üçgen şeklindedir. Bu şeklin alt kenarı (taban kısmı) başın, arka kemiğidir. Diğer üç çiftte gelecek olursak bunlardan biri, omurga kemiğinin yanında, biri yatay çıkıntıların yanında, diğeri ise ortada olmak üzere söz konusu birinci çiftin altında yer alır. Bazı maymunlarda söz konusu üç çiftin yerine iki çift kas görebiliriz.

Sadece başı arkaya doğru çeviren kaslara gelecek olursak bu kaslar, omurlarda zikrettiğimiz çiftler altında yer alan dört çifttir. Söz konusu dört çiftten birinci çift, başın arka kemiğinden ve oradaki eklem biraz üstünden başlar; ikinci omurun dikeninde son bulur.

İkinci çift de aynı yerden başlar ve birinci omurun kenarında bulunan çıkıntıda son bulur. Söz konusu bu iki çift, düz veya oldukça hafif bir meyille başı arkaya doğru çevirir.

Üçüncü çift ise daha önce zikrettiğimiz birinci omurun kenarında bulunan çıkıntıdan başlayan kasın ucuna bitişir ve ikinci omurun dikeninin yan tarafına ilişir. Söz konusu üçüncü çiftin konumu, dördüncü çiftin konumuna ters olup çapraz bir konumda olduğu için üçüncü çift, dördüncü çiftin hareketinin zıddına çapraz bir hareket yapar. Şöyle ki üçüncü çift kas başı, eğik halinden tabîi haline döndürür ve düz şekline getirir.

والعضل الذي ينكس الرأس إلى قدام، وهو زوجان، يتدثان من خلف الأذنين، ويتتهيان إلى القص والترقوة، وهما متصلان واحداً بالآخر، وقد يجوز أن يقال أنها ثلاثة أزواج، لأن طرف أحد الزوجين ينقسم، فيصير اثنين، وهذا العضل إن لم يتحرك كله ويتحرك منه ما هو في جانب واحد فقط، مال به الرأس إلى ذلك الجانب، وإن تحرك كله من الجانبين، صار به الرأس إلى قدام. وهذا شيء ينبغي لك أن تحفظه وتعمل عليه في سائر العضل كله.

فأما العضل الذي يقبل الرأس والرقبة معاً إلى خلف، فهو أربعة أزواج موضوعة من خلف. فالزوج الأول منها شكله مثلث، وقاعدة هذا الشكل عظم مؤخر الرأس، وأما الثلاثة الأزواج الأخر، فهي موضوعة تحت هذا واحد إلى جانب عظم الصلب وواحد إلى جانب الزوائد المعترضة، وواحد في الوسط. وربما وجدنا في بعض القرود مكان هذه الثلاثة الأزواج زوجين.

وأما العضل الذي يقبل الرأس خاصة إلى خلف، فهو أربعة أزواج موضوعة تحت الأزواج التي ذكرناها في الفقار، والزوج الأول من هذه الأربعة يتدئ من عظم القفا فوق المفصل قليلاً، وينتهي إلى شوكة الفقارة الثانية.

والزوج الآخر يتدئ أيضاً من هذا الموضع، وينتهي إلى الزائدة التي في جانب الفقارة الأولى. وهذان الزوجان كلاهما يقبلان الرأس إلى خلف على استقامة، أو مع ميل يسير جداً.

وأما الزوج الثالث، فهو مقترن بطرف العضل التي ذكرناها بتدئ من الزائدة التي في جانب الفقارة الأولى، وتلتحم بجانب شوكة الفقارة الثانية، ولأن وضع هذا الزوج الثالث وضع مورب مخالف لوضع الزوج الرابع، صار يحركه حركة موربة ضد لحركة ذلك، وذلك أنه ٢ يرد الرأس من حال الميل إلى الحال الطبيعية، ويقومه على الاستقامة.

١ ب: واللزوج.
٢ أ ج: لا.
٣ ب: جانب.

Dördüncü çift gelecek olursak bu çift, yukarıda zikrettiğimiz çiftler gibi kafanın arka kemiğinden başlar, birinci omurun tarafında bulunan çıkıntıda son buluncaya kadar dış tarafa doğru çapraz şekilde üçüncü çiftin altından geçer. Söz konusu bu çift başı, çapraz şekilde arkaya doğru çevirir. Bu iki
5 çift yani üçüncü ve dördüncü çiftten biri ne zaman hareket ederse baş, [bir tarafa] meyleder. Ne zaman ki ikisi birlikte hareket ederse baş, meyletmeksizin geriye doğru çevrilir.

Hem başı hem de boynu öne doğru çeviren ve başı meylettiren kasa gelecek olursak bu kas, tek çift olup yemek borusunun altındadır. Bu kasın
10 birinci lifi, birinci ve ikinci omura birleşir ve başı, yan tarafa meylettirmekle birlikte tek başına onu öne doğru eğdirir. Bunu da çapraz lifi ile yapar. Bu çiftin diğer lifleri, boynu öne eğdirir.

Başı sadece yan taraflara doğru hareket ettiren kaslara gelecek olursak bu kaslar, başın eklemi üzerinde konumlanan iki çift kastır. Bu çiftlerden birincisi, öndedir ve bu çift, ikinci omur ile başı birbirine bağlar. Söz konusu bu
15 çift, iki kastır. Bu kaslardan birincisi, sağ taraftadır, ikincisi ise sol taraftadır. Başı yan tarafa hareket ettiren ikinci çift kas, arkadadır ve bu çift, birinci omur ile başı birbirine bağlar. Söz konusu bu çift, iki kastır. Bu kaslardan birincisi başın sağ tarafında, ikincisi ise sol tarafında yer alır. Söz konusu
20 bu dört kas aynı anda hareket ederse, hiçbir şekilde meyletmeksizin baş dik bir şekilde kalır. Bu dört kastan öndeki iki kas hareket ederse baş, düz bir şekilde önde doğru eğilir. Arkada bulunan iki kas hareket ederse baş, düz bir şekilde geriye doğru eğilir. Bu kaslardan sadece bir tanesi hareket ederse baş, hareket eden kasın bulunduğu yöne doğru meyleder.

Boğaza (el-hulkûm) -ki bu soluk borusudur- gelecek olursak bunda iki
25 fayda söz konusudur. Bu faydalardan biri, sesin oluşumunda kendisine ihtiyaç duyulmasıdır. İkincisi ise nefes alma konusunda kendisine ihtiyaç duyulmasıdır. Sesten dolayı boğazın terkibi, kıkırdaklardan oluşmuştur. Nefes almadan dolayı çekilmesi ve açılması için boğazın terkinde kıkırdaklar ile
30 birlikte bağlar da yer almıştır.

وأما الزوج الرابع، فإنّه يبتدئ كمثل ما تبتدئ تلك^١ الأزواج التي ذكرناها من عظم مؤخر الرأس، ويمرّ تحت الزوج الثالث على التّأريب إلى الجانب الوحشيّ، حتى ينتهي إلى الزائدة التي في جانب الفقارة الأولى. وهذا الزوج يقبل الرأس إلى خلف على تأريب. وهذان الزوجان أيضًا أعني الثالث والرابع، متى تحرك أحدهما مال الرأس، ومتى تحركا جميعًا انقلب الرأس إلى خلف من غير ميل.

وأما العضل الذي ينكس الرأس والرقبة معًا، ويميل الرأس^٢، فهو زوج واحد موضوع تحت المري، وليفه الأول يلتحم بالفقارة الأولى والثانية، وينكس الرأس وحده، مع أنّه يميله إلى جانب، ويفعل ذلك بليفه المورب، وسائر ليف هذا الزوج ينكس الرقبة.

وأما العضل الذي يميل الرأس خاصّة إلى الجانبين، فهي^٣ زوجان موضوعان على مفصل الرأس، أحدهما من قدام، وهذا الذي يجمع بين الفقارة الثانية والرأس، وهما عضلتان إحداهما في الجانب الأيمن والأخرى في الجانب الأيسر. والزوج الآخر من خلف، وهو الذي يجمع بين الفقارة الأولى والرأس، وهما عضلتان واحدة عن يمين الرأس وأخرى عن شماله. وهذه الأربع عضلات إنّ تحركت أربعتها معًا، بقي الرأس منتصبًا على استقامته من غير ميل بته، وإنّ تحركت^٤ عضلتان منها اللتين من قدام، انكبّ الرأس إلى قدام على استقامة^٥، وإنّ تحركت العضلتان اللتان من خلف، انقلب الرأس إلى خلف على استقامة، وإنّ تحركت واحدة منها فقط، مال الرأس بها إلى الجانب الذي هي فيه.

الحلقوم وهو قصبه الرئّة، فيه منفعتان. إحداهما الحاجة إليه في كون الصوت، والأخرى الحاجة إليه في التنفس. فلموضع الصّوت جُعِل تركيبه من غضاريف، ولموضوع التنفس جُعِل مع الغضاريف في تركيبه رباطات لينبسط وينقبض.

١ ب: من تلك.

٢ أ - إلى خلف من غير ميل وإما العضل الذي ينكس الرأس والرقبة معًا ويميل الرأس.

٣ ب: فهو.

٤ أ ج - أربعتها معًا بقي الرأس منتصبًا على استقامته من غير ميل بته وإن تحركت.

٥ ج - وإن تحركت عضلتان منها اللتين من قدام انكبّ الرأس إلى قدام على استقامة.

Gırtlak -ki bu, soluk borusunun ucudur- üç kıkırdaktan oluşur. Bu kıkırdaklardan birincisine -ki bu, ön taraftaki ilk olandır- kalkana benzer denilir. İkincisi arkadadır ve buna isimsiz denir. Bu kıkırdak, birinci kıkırdak ile bitişir. Bu ikisi arasında, gırtlakın kendisi ile daraldığı ve genişlediği bir eklem oluşur. Üçüncüsü, ikinci kıkırdak üzerine biner ve buna bardağa benzer olan şey (et-tarcehâre-trake)¹ denir. Bu kıkırdakta, ikinci kıkırdakta bulunan iki ucun girdiği, iki çukur vardır. Böylece ikisi arasında gırtlakın, kendisiyle genişlediği ve daraldığı iki eklem oluşur.

Gırtlakın üzerinde kendisinden çiftlerin çıktığı dört kemik çıkıntısı bulunur. Bunun şekli, Yunanca alfabedeki *hi* harfi gibidir. Bunun şekli şöyledir: X. Bunun çizgisi, düz bir şekilde giden kemiktir. Bu kemik boyunda, uzamsal şekilde yayılır. Yine bu kemikten iki çift çıkar. Bu iki çiftten altta olanı, geniştir. Bu çift, kalkana benzeyen kıkırdağa, bir bağ ile bağlanır. Bu iki çiftten üstte olanı incedir. Bu çift, iki kulağın yanındaki oka benzeyen çıkıntılara bağlanır. Yunanca alfabedeki şekli şöyle olan (λ) lamda harfine benzeyen bu kemiğin faydası, iki omuza, kıkırdağa ve dile gelen kasların kaynağı olmasıdır.

Boğazı (el-hulkûm) hareket ettiren kaslar, başlangıcı göğüs kemiği olan dört kastır. Bu kaslarda ikisi, Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemiğe bağlanır ve bu kemiği aşağıya doğru çekerler. Diğer iki kas ise kalkana benzeyen kıkırdağa bağlanır ve diğer kaslar gibi aynı fiilde bulunurlar. Söz konusu dört kasın faydası, insan bağırarak istediği zaman boğazın çokça genişlememesi ve çıkıntılı olmaması için boğazı tutmak ve daraltmaktır.

Gırtlığa gelecek olacak olursak bunda on altı kas vardır. Bu kaslardan iki tanesi, Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemikten doğar ve kalkana benzeyen kıkırdağın hepsine ön taraftan uzanır. Bu kaslar, kıkırdağı yukarıya ve öne doğru çeker; onu arkadaki iki kıkırdaktan uzaklaştırır. Böylece söz konusu iki kas, gırtlığı genişletirler. Gırtlakın kaslarından diğer ikisi kalkana benzeyen kıkırdaktan doğar, yatay bir şekilde uzanır ve uçları birbirine bitişene kadar yemek borusunun çevresini dolaşırlar. Söz konusu iki kas, ismi olmayan kıkırdak ile kalkana benzeyen kıkırdağı birbirine yaklaştırır ve bir araya getirir. Böylece söz konu iki kas gırtlığı daraltır.

1 Re's-i mizmâr, yemek ve nefes borusu başında yer alan kas, tarcehâriyye. Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fî'l-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 522.

والحنجرة وهي طرف الحلقوم، مؤلفة من ثلاثة غضاريف. أحدها وهو الأوّل من قدام، ويقال له الشبيه بالترس، والثاني من خلف ويقال له الذي لا اسم له، وهو مربوط مع الغضروف الأوّل، ويلتأم بينهما مفصل به يكون اتساع الحنجرة وضيقها، والثالث هو ركب على الغضروف الثاني، ويقال له الشبيه بالطرجهارة، وفيه نقرتان يدخلان فيهما طرفان من الغضروف الثاني، فيلتأم بذلك مفصلان بهما يكون انتفاخ الحنجرة وانطباقها. ٥

وفوق الحنجرة عظم له أربعة أضلاع يخرج منها أزواج، مثالها على شكل الحاء في كتاب اليونانيين، وهو هذا (x). وخط هذا العظم الذاهب على الاستقامة، وهو ممتد في طول الرقبة. ويخرج أيضاً منه زوجان، فالزوج الأسفل منها عريض، وهذا الزوج مربوط إلى الغضروف الشبيه بالدرقة برباط، والزوج الأعلى دقيق، وهو مربوط إلى الزوائد الشبيهة بالسهم التي عند الأذنين. والمنفعة في هذا العظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين وهو هذا (A)،^٢ أنّ منه منشأ عضل تأتي الكتفين والحنجرة واللسان.

العضل المحرك للحلقوم أربع عضلات ابتداءؤها من باطن القص، عضلتان منها تتصل بالعضل الشبيه باللام في كتاب اليونانيين،^٣ ويجذبانه إلى أسفل، وعضلتان تتصلان بالغضروف الشبيه بالترس،^٤ ويفعلان به مثل ذلك. والمنفعة في هذه الأربع عضلات، أنّها تقبض وتضيّق الحلقوم إذا أراد الإنسان أن يصيح، كيما لا ينثني ولا يتسع اتساعاً كثيراً. ١٥

وأما الحنجرة فلها ستة عشر عضلة، منها عضلتان منشأهما من العظم الشبيه باللام، ويمتدان في جميع الغضروف الشبيه بالدرقة من مقدّمه، ويجذبانه إلى فوق وإلى قدام، ويبعدانه من الغضروفين اللذين من خلف، فيوسعان الحنجرة بذلك. ومنها عضلتان منشأهما من أطراف الغضروف الشبيه بالترس،^٥ ويمتدان عرضاً ويستديران حول المري ويلزمانه، حتى يلتقي طرفاهما، وهما يجمعان الغضروف الشبيه بالدرقة، ويضمّانه إلى الغضروف الذي لا اسم له، فيضيّقان بذلك الحنجرة. ٢٠

١ ب: أضلاعه.
٢ ب - وهو هذا (A).
٣ أ ج - في كتاب اليونانيين.
٤ ب: بالدرقة.
٥ ب: بالدرقة.

Gırtlığın kaslarından diğer dördü, birbirine bitişiktir ve bunlara katmanlı kas denilmesi uygundur. Söz konusu kaslar, ismi olmayan kıkırdağın kenarları ile kalkana benzeyen kıkırdağın kenarlarını birleştiren kaslardır. Böylece kıkırdağın alt tarafı oldukça dar hale gelir. Gırtlığın kaslarından
5 diğer dördü, ismi olmayan kıkırdağ ile bardağa benzeyen (tarcehâre) kıkırdağı birleştirir. Böylece gırtlığın üst tarafı açılır. Son dört kastan ikisi, arka tarafta konumlanır ve gırtlığın üst tarafını geriye çekerler. Diğer iki kas ise gırtlığın üst iki tarafını, aşırı şekilde iki yan tarafa çeker.

Gırtlığın kaslarından diğer ikisi, bardağa benzeyen kıkırdağı, gırtlığın iç kısmından kalkana benzeyen kıkırdağa yaklaştırır. Bazen bu iki kas, bardağa benzeyen kıkırdağı, ismi olmayan kıkırdağa yaklaştırırlar ve bardağa benzeyen kıkırdağı, içerdeki oyuk tarafa çekerler. Söz konusu kaslar bu fiil ile sağlam bir şekilde gırtlığın üst kısmını kapatırlar. Bu iki kasın fiili oldukça güçlüdür. Hatta bunların gücü, insan nefesini tutmak istediği zaman, göğsün tüm kaslarına karşı direnç gösterecek seviyeye ulaşır.
15

Gırtlığın kaslarından diğer ikisi, bardağa benzeyen kıkırdağın kökünde konumlanır ve biri diğerine birleşir. Bu ikisi, söz konusu kıkırdağın kökünü destekler ve zikrettiğimiz söz konusu iki kasa gırtlak kapatma konusunda yardım ederler. Söz konusu iki kas maymunların bedenlerinde bulunur.

Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemiğe bitişen kaslardan bazıları, söz konusu kemik ile diğer organlar arasında ortaktır. Kaslardan bazıları, sadece söz konusu kemiğe özgüdür. Ortak olan kaslardan bazıları, dil bölgesi ile, bazıları gırtlak bölgesi ile, bazıları ise boğaz bölgesi ile müşterek olanlardır. Söz konusu kemiğe özgü olan kaslara gelecek olursak
20 bu kaslar, söz konusu kemiğin istikametinden kaymaması ve başka yöne meyletmemesi için onu belirli bir istikamet üzere tutarlar. Bu kaslar altı tanedir. Bu kaslardan iki tanesi, çenenin iki tarafından başlar ve bu kemiğin (lamda (λ) harfine benzeyen kemik) düz çizgisinin tarafına bitişirler. Diğer iki kas, çene kemiğinin ucundan (zakn-chin)¹ başlar ve dilin altında
25 yayılır ve bu kemiğin (lamda harfine benzeyen kemik) üst ucuna bitişir.
30

1 İki çene kemiğinin birleştiği konum.

ومنها أربع عضلات متصلة بعضها ببعض، يجوز أن يقال أنَّهما عضلتان مضاعفتان، وهي التي تضمّ طرف الغضروف الشبيه بالدرقة إلى أطراف الغضروف الذي لا اسم له، فيضيق بذلك الطرف الأسفل من الحنجرة غاية الضيق. ومنها أربع تصل الغضروف الذي لا اسم له بالغضروف الشبيه بالطرجهارة، فيفتح بذلك الطرف الأعلى من الحنجرة. وعضلتان من هذه الأربع موضوعتان من خلف، وتجذبانه إلى خلف. وعضلتان من الجانبيين يبعدهانه إلى الجانبيين ابعادًا كثيرًا.

ومنها عضلتان تضمّان الغضروف الشبيه بالطرجهارة إلى الغضروف الشبيه بالدرقة من باطن الحنجرة، وربّما فعلا ذلك بالغضروف الذي لا اسم له، ويجذبان الغضروف الشبيه بالطرجهارة إلى ناحية التجويف الداخل، فيطبقان بفعلهما ذلك الطرف الأعلى من الحنجرة غاية الإطباق. وفعل هاتين العضلتين فعل قوي، ويبلغ من قوتهما أنَّهما يقاومان جميع عضل الصدر^١ في وقت ما يريد الإنسان أن يحبس نفسه.

ومنها عضلتان موضوعتان في أصل الغضروف الشبيه بالطرجهارة، يتصل إحدهما بالأخرى، وهما يشدان أصل هذا الغضروف، ويعينان العضلتين اللتين ذكرناهما في إطباق الحنجرة، وهاتان العضلتان هما في أبدان القروء.

العضل المتصل بالعظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، منه ما هو مشترك لهذا العظم ولغيره من الأعضاء^٢ ومنه ما هو خاص له^٣ وحده. والعضل المشترك بعضه لمكان اللسان، وبعضه لمكان الحنجرة، وبعضه لمكان الحلقوم. فأما العضل الخاص، فهو الذي يقوم هذا العظم على الاستقامة حتى لا يميل ولا يزول عن الاستقامة. وهو ستّ عضلات، منها عضلتان تبدئان من جانبي اللحي وتتصلان^٤ بجانب الخطّ المستقيم من ذلك العظم، ومنها عضلتان آخرتان منشأهما من الذقن، ويمتدان تحت اللسان، ويتصلان بالطرف الأعلى من هذا العظم.

١ ب: جميع العضل الذي في الصدر.

٢ أ ج - من الأعضاء.

٣ أ ج - له.

٤ أ ج: وإما.

٥ أ: وفضلان، ج: وفضلات.

Söz konusu bu dört kastan iki tanesi, bu kemiği (lamda harfine benzeyen kemik) çenenin iki tarafına doğru çekerler, uzatırlar ve onu çeneye doğru kaldırırlar. Söz konusu kaslardan diğer ikisi oka benzeyen çıkıntıların kökünden doğar, söz konusu kemiğin doğrusal çizgi şeklindeki alt ucuna bitişir.

Dili hareket ettiren kaslar dokuz tanedir. Bu kaslardan iki tanesi, oka benzeyen çıkıntıdan başlar ve dilin iki kenarına ulaşır. Dili hareket ettiren kaslardan beş tanesi, Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemikten doğar. Bu beş kastan dört tanesi dili, görünür bir şekilde hareket ettirir. Beşinci kas ise Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemiği çeker. Dili hareket ettiren kaslardan diğer ikisi, tamamıyla dilin altındadır ve bunların lifi yatay şekilde konumlanır.

Dilin kasları, daha detaylı olarak farklı şekilde de taksim edilmektedir. Bu bağlamda dili hareket ettiren kasların sekiz tane olduğu söylenir. Bunlardan iki tanesi, iki oka benzeyen iki çıkıntıdan başlar, dilin iki tarafına bitişir ve dili iki tarafa doğru hareket ettirirler.

Dili hareket ettiren kaslardan iki tanesi, Yunanca alfabedeki lamda (λ) harfine benzeyen kemiğin üst kısımlarından başlar ve dilin ortasındaki yere birleşir. Bunlar, dili düz bir şekilde hareket ettirir.

Bu iki kastan sonra gelen diğer iki kas, lamda (λ) harfine benzeyen kemiğin alttaki iki köşesinden başlar, dilde bulunan daha önce zikrettiğimiz söz konusu çiftin bitiştiği yerin arasında bir yere bitişir ve dili çapraz bir şekilde hareket ettirir.

Dili hareket ettiren kaslardan diğer ikisi, söz konusu diğer tüm kasların altında yer alır. Bu iki kasta yatay şekilde olan lifler vardır. Bu kaslar, çenenin iki kemiğinin tamamına bitişirler. Söz konusu iki kas, dili şişirir ve çeker.

Boğaz kası, iki tanedir. Bu iki kasa neğâniğ¹ adı verilir. Bunlardan biri boğazın sağ tarafında, diğeri ise sol tarafında yer alır. Bunların faydası, ihtiyaç duyulduğunda yutmaya ve sese yardım etmektir.

1 Boğazın iki yan tarafındaki et parçası.

وهذه الأربع عضلات، منها عضلتان تجذبان هذا العظم إلى جانبي اللحي، وتمدانه وترفعانه إلى ناحية اللحي. ومنها عضلتان منشأهما من أصل الزوائد الشبيهة بالسهم، وتتصلان بالطرف الأسفل من الخط المستقيم.

العضل المحرك للسان تسع عضلات، منها عضلتان تبتدئان من الزوائد الشبيهة بالسهم، وتتصلان بجانبي اللسان. ومنها خمس منشأهنّ من العظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، أربع منها يحرك اللسان حركة ظاهرة، والخامسة يجذب العظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين^١، ومنها عضلتان موضوعتان تحت اللسان كله، وليفهما بالعرض.

وقد يقسم عضل اللسان قسمة أخرى، هي أشدّ استقصاءً من هذه القسمة. فيقال: إنّ العضل المحرك للسان ثماني عضلات، منها عضلتان تبتدئان من الزائدتين الشبهيتين بالسهمين، وتتصلان بجانبي اللسان، وتحركانه إلى الجانبيين.

ومنها عضلتان منشأهما من الأجزاء العالية من العظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، وتتصلان بالموضع الوسط من اللسان، ويحركانه حركةً مستقيمةً.

ومنها عضلتان بعد هاتين، منشأهما من جانبي الضلعين المنخفضين من أضلاع العظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين^٢، وتتصلان بالموضع الذي هو فيما بين موضعي اتصال دينك الزوجين اللذين ذكرناهما من اللسان، ويحركانه حركة مورّبة.

ومنها عضلتان أخريان موضوعتان أسفل من هذا العضل كلّهُ، فيهما^٣ ليف بالعرض، وتتصلان^٤ بجميع اللحي، وهاتان العضلتان ينفخان اللسان ويجذبانه.

وعضل الحلق عضلتان يقال لهما التَّغَانِغُ، وهما واحدة في الجانب الأيمن من الحلق، والأخرى في الجانب الأيسر. والمنفعة فيهما أنّهما يعينان فيما يُحتاج إليه من الازدرد والصوت.

١ أ ج - في كتاب اليونانيين.
٢ أ ج - في كتاب اليونانيين.
٣ ب: لهما.
٤ ب - و.

Özellikle boynu hareket ettiren kaslar dört tanedir. Bu kaslardan iki tanesi sağ tarafta, iki tanesi ise sol taraftadır. Sağda bulunan iki kasa gelecek olursa bu kaslardan biri öndedir, diğeri ise arkadadır. Eğer sadece öndeki kas fiilde bulunursa boyun, sağ-ön tarafa eğilir. Eğer sadece arkadaki kas fiilde bulunursa boyun, sağ-arkaya eğilir. Eğer iki kas aynı anda fiilde bulunursa boyun, öne veya arkaya meyletmeksizin sağ tarafa eğilir.

Solda bulunan iki kasa gelecek olursak aynı şekilde bu kasların biri önde diğeri ise arkadadır. Eğer sadece öndeki kas fiilde bulunursa boyun, sol-öne doğru eğilir. Eğer sadece arkadaki kas fiilde bulunursa boyun, sol-arkaya doğru eğilir. Eğer iki kas aynı anda fiilde bulunursa boyun, öne veya arkaya meyletmeksizin sol tarafa eğilir. Eğer fiil, öndeki iki kas yani sağdaki ve soldaki kas tarafından yapılırsa boyun, iki taraftan birine meyletmeksizin öne doğru eğilir. Aynı şekilde fiil, arkadaki iki kas tarafından yapılırsa, boyun iki yan taraftan birine meyletmeksizin arkaya doğru eğilir. Eğer fiil söz konusu dört kas tarafından aynı anda yapılırsa, hiçbir tarafa meyletmeksizin boyun düz bir şekilde dik durur.

Omuz eklemi hareket ettiren kaslar, on üç tanedir. Bu kaslardan üç tanesinin çıkışı göğüstendir. Bunların fiili, üst kolu (kolun pazu kısmını) iç tarafa getirmektir. Bu üç kastan birinin menşei, memenin altıdır ve bu kas, omuz kemiğinde bulunan çukur eklemin ön parçasının olduğu yerde kolun pazu kısmının önüne birleşir. Bu kasın fiili, kolun pazu kısmını göğse yaklaştırmak ve bununla birlikte onu aşağıya doğru çekmektir.

Söz konusu üç kastan ikincisinin menşei, göğüs kemiğinin üst kısımlarıdır ve bu kas, pazu ucuna iç taraftan birleşir. Bu kas da pazuyu, göğse yaklaştıır ve bununla birlikte onu yukarıya doğru çeker.

Omuz eklemi hareket ettiren üçüncü kas, katmanlı ve büyük bir kastır. Bu kasa, bitişik iki kas demek uygundur. Bu kasın menşei, göğüs kemiğinin hepsidir. Bu kasın birleştiği yer, pazunun ucunun altında göğsün ön tarafına doğru olan kısımdır. Eğer fiil söz konusu iki kas tarafından aynı anda yapılırsa bu iki kas, pazunun tümünü göğse doğru getirir. Eğer fiil,

العَضَلُ الَّذِي يَحْرُكُ الرِّقْبَةَ خَاصَّةً أَرْبَعَ عَضَلَاتٍ، مِنْهَا عَضَلَتَانِ فِي الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ، وَعَضَلَتَانِ فِي الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ. فَإِذَا عَضَلَتَانِ اللَّتَانِ فِي الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ، فَوَاحِدَةٌ مِنْهَا مِنْ قَدَامٍ، وَالْأُخْرَى مِنْ خَلْفٍ. وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلْعَضَلَةِ الَّتِي مِنْ قَدَامٍ وَحْدَهَا، انْكَبَّتِ الرِّقْبَةُ إِلَى الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ وَإِلَى قَدَامٍ، وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلْعَضَلَةِ الَّتِي مِنْ خَلْفٍ وَحْدَهَا، انْكَبَّتِ إِلَى الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ وَإِلَى خَلْفٍ، وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِهَمَا جَمِيعًا، انْكَبَّتِ الرِّقْبَةُ إِلَى الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ، مِنْ غَيْرِ أَنْ تَمِيلَ إِلَى قَدَامٍ وَإِلَى خَلْفٍ.

وَأَمَّا الْعَضَلَتَانِ اللَّتَانِ فِي الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ، فَوَاحِدَةٌ مِنْهَا أَيْضًا مِنْ قَدَامٍ وَوَاحِدَةٌ مِنْ خَلْفٍ. وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلَّتِي مِنْ قَدَامٍ وَحْدَهَا، انْكَبَّتِ الرِّقْبَةُ إِلَى الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ وَإِلَى قَدَامٍ، وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلَّتِي مِنْ خَلْفٍ وَحْدَهَا، انْكَبَّتِ إِلَى الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ وَإِلَى خَلْفٍ، وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِهَمَا جَمِيعًا، انْكَبَّتِ الرِّقْبَةُ إِلَى الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ مِنْ غَيْرِ أَنْ تَمِيلَ إِلَى قَدَامٍ أَوْ إِلَى خَلْفٍ، وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلْعَضَلَتَيْنِ اللَّتَيْنِ مِنْ قَدَامٍ، أَعْنِي الْوَاحِدَةَ الَّتِي فِي الْجَانِبِ الْأَيْمَنِ وَالْأُخْرَى الَّتِي فِي الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ، انْكَبَّتِ الرِّقْبَةُ إِلَى قَدَامٍ مِنْ غَيْرِ أَنْ تَمِيلَ إِلَى أَحَدِ الْجَانِبَيْنِ، وَكَذَلِكَ إِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلَّتَيْنِ مِنْ خَلْفٍ، انْكَبَّتِ الرِّقْبَةُ إِلَى خَلْفٍ مِنْ غَيْرِ أَنْ تَمِيلَ إِلَى أَحَدِ الْجَانِبَيْنِ، وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِلْأَرْبَعِ عَضَلَاتٍ مَعًا، وَقَفَتِ الرِّقْبَةُ وَقُوفًا لَا تَمِيلُ مَعَهُ إِلَى شَيْءٍ^٢ مِنَ النَّوَاحِي.

العَضَلُ الْمَحْرُوكَةُ لِمَفْصَلِ الْكَتْفِ ثَلَاثُ عَشْرَةَ عَضَلَةً. مِنْهَا ثَلَاثُ عَضَلَاتٍ تَصْعَدُهَا مِنَ الصَّدْرِ، وَفَعَلَهَا أَنْ تَأْتِيَ بِالْعَضُدِ إِلَى الْجَانِبِ الْإِنْسَانِيِّ. وَوَاحِدَةٌ مِنْ هَذِهِ الثَّلَاثِ مَنْشَأُهَا مِنْ تَحْتِ الثَّدْيِ، وَاتِّصَالُهَا بِمَقْدَمِ^٣ الْعَضُدِ عِنْدَ الْجِزْءِ الْمَقْدَّمِ مِنْ رَتَقِ النَّقْرَةِ الَّتِي فِي عَظْمِ الْكَتْفِ، وَفَعَلَهَا أَنْ تَدْنِيَ الْعَضُدَ مِنَ الصَّدْرِ وَتَجْذِبَهُ مَعَ ذَلِكَ إِلَى أَسْفَلِ.

وَالثَّانِيَةُ مَنْشَأُهَا مِنَ الْأَجْزَاءِ الْعُلْيَا مِنَ الْقَصِصِ، وَتَتَّصِلُ بِرَأْسِ الْعَضُدِ مِنَ الْجَانِبِ الْإِنْسَانِيِّ، وَهِيَ تَدْنِي الْعَضُدَ مِنَ الصَّدْرِ وَتَجْذِبَهُ مَعَ ذَلِكَ إِلَى فَوْقِ.

وَالثَّلَاثَةُ هِيَ عَضَلَةٌ عَظِيمَةٌ مَضَاعِفَةٌ، يَجُوزُ أَنْ يُقَالَ لَهَا عَضَلَتَانِ مُتَّصِلَتَانِ، وَمَنْشَأُهَا مِنْ جَمِيعِ عَظْمِ الْقَصِصِ، وَاتِّصَالُهَا أَسْفَلَ مِنْ رَأْسِ الْعَضُدِ إِلَى الصَّدْرِ؛ بِالْجِزْءِ الْمَقْدَّمِ مِنْهُ، فَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ لِهَمَا جَمِيعًا، أَقْبَلًا^٤ بِجَمِيعِ الْعَضُدِ إِلَى الصَّدْرِ. وَإِذَا كَانَ الْفِعْلُ

١ أ.ج: وإذا كانت للعضلة.

٢ ب - شيء.

٣ ب: لمقدم.

٤ ب - إلى الصدر.

٥ أ.ج: أميلا.

göğüs kemiğinin alt kısmından başlayan kaslardan biri tarafından meydana getirilirse -ki bu kasta yer alan lif, çaprazdır- bunun işi, göğse yaklaştırmakla birlikte pazuyu aşağıya indirmektir. Göğüs kemiğinin üst kısmından başlayan diğer kas, göğse yaklaştırmakla birlikte pazuyu yukarıya kaldırır.

Omuz eklemine hareket ettiren kaslardan diğer ikisi belden ve arka kaburgalardan yukarıya çıkar. Bu iki kastan biri oldukça kalındır ve bu kas, düz bir şekilde pazuyu çeker, onu arkada bulunan kaburgalara doğru götürür. Söz konusu kasın veteri, göğüsten çıkan büyük kasın bittiği konumun iç kısmında bulunan yerden pazuya bitişir. Diğer kas ise oldukça incedir ve pazu hafif şekilde meyilli iken bu kas, belin tarafına doğru gelir. Çünkü bu kasın menşei, belin yanındaki deridir. Söz konusu kasın veteri, büyük çift katmanlı kasın veterine ve meme altından çıkan kasın veterine bitişir.

Omuz eklemine hareket ettiren kaslardan beş tanesinin menşei, bizzat omuz kemiğinin kendisidir. Bu kasların ulaştığı yer, pazudur. Söz konusu beş kastan biri, omuz kemiğinin ortasında bulunan barikat/engel ile omuz kemiğinin çıkıntılarında en üst çıkıntısı arasında bir yer işgal eder ve pazunun dış ucunun üst tarafına bitişir. Bu kasın fiili, pazuyu uzaklaştırmak ve iç tarafa doğru götürmektir.

Beş kastan iki tanesinin menşei, omuz kemiğinin çıkıntılarında en üst çıkıntıdır. Söz konusu iki kastan biri, büyüktür ve bunun menşei, omuz kemiğinin ortasında bulunan barikatın alt kısımlarıdır. Bu kas, söz konusu çıkıntı ile aşağı çıkıntıda bulunan bir yeri tamamen işgal eder. Bu kasın veteri, pazunun dış tarafının ucuna bitişir. Bu kasın fiili, pazuyu kaldırmak ve dış tarafa meylettirmektir. Söz konusu iki kastan ikincisi, birinci kasın parçasıymış gibi ona bitişir. Bu kasın menşei, omuz kemiğinin çıkıntılarında üst çıkıntının üst kısımlarıdır. Bu kasın veteri, pazunun dış kısmına bitişir ve bu veter, çaprazdır. Bu kasın fiili, pazuyu dış tarafa doğru götürmektir.

لواحد منهما، فالواحدة^١ التي تبتدئ من الأجزاء السفلية من القص، وهي التي ليفها مورب، شأنها أن تدني العضد من الصدر إثناء^٢ معه انخفاض، والأخرى التي تبتدئ من الأجزاء العليا من القص تدنيه إثناء^٣ معه ارتفاع.

ومنها عضلتان أخريان يصعدان من الخاصرة ومن ضلوع الخلف، وواحدة منها غليظة جداً عظيمة^٤، وهي تمدّ العضد وهي على^٥ الاستقامة، وتصير به إلى الضلوع التي خلف، ووتر هذه العضلة يتصل من العضد بالموضع الذي هو داخل من موضع اتصال العضلة العظيمة التي تصعد من الصدر. والأخرى دقيقة جداً، وهي تأتي العضد إلى ناحية الخاصرة وهو مائل قليلاً، وذلك أنّ منشأها من الجلد التي عند الخاصرة، ووترها^٦ يتصل بوتر تلك العضلة العظيمة المضاعفة، وبوتر العضلة التي تصعد من تحت الثدي.

ومنها خمس عضلات منشأهنّ من عظم الكتف نفسه، واتصالهنّ بالعضد^٧. وواحدة من هذه الخمس تشغل الموضع الذي فيما بين الحاجز الذي في وسط عظم الكتف، وبين الضلع العليا من أضلاعه، وتتصل بالجزء الأعلى من الرأس الوحشي من العضد. وفعلها أنّها تبعد^٨ العضد وتميله أيضاً إلى الجانب الإنسي.

وعضلتان منها منشأهما من الضلع العليا من أضلاع عظم الكتف، وواحدة من هاتين هي عظيمة، ومنشأها من الأجزاء السفلية التي عند الحاجز الذي في وسط العظم، وتشغل جميع الموضع الذي فيما بين هذا الضلع وبين الضلع السفلي. ووترها^٩ يتصل برأس العضد من الجانب الوحشي، وفعلها أن تشيل^{١٠} العضد وتميله إلى الجانب الوحشي. والأخرى متصلة بهذه حتى كأنها جزء منها، ومنشأها من الأجزاء العليا من الضلع العليا من أضلاع عظم الكتف، ووترها يتصل بظاهر العضد، وهي موربة، وفعلها أن تأتي بالعضد إلى الجانب الوحشي.

١ أ: والواحدة.

٢ أ: أدنى.

٣ أ - جداً عظيمة.

٤ ب: في.

٥ أ - و.

٦ أ ج: بالعضل.

٧ أ: يتعدى.

٨ أ - و.

٩ أ: يسيل.

Beş kastan geriye kalan iki kas, kolu dış tarafa ve geriye doğru hareket ettirir. Söz konusu iki kastan biri, omuz kemiğinin iç bükeyli kısmını işgal eder. Bu kasın veteri, iç taraftan pazunun ucunun iç kısımlarına bitişir. Bu kasın fiili, pazuyu geriye doğru çevirmektir. Söz konusu iki kastan 5 diğerinin menşei, omuz kemiğinin alt çıkıntısının alt tarafıdır. Bu kasın veteri, omurlardan çıkan büyük kasın, pazunun iç kısımlarına bitiştiği yere bitişir. Bu kasın fiili, bitiştiği yeri dış tarafa doğru çekmektir.

Omuz eklemi hareket ettiren kaslardan biri (onuncu kas), omuz kemiğinin etinin çoğunu işgal eder. Bu kasın menşei, köprücük kemiği, 10 omuzda göz denilen yer (el-ayn) ve omuzun alt çıkıntılarında en alta olanın ötesindeki parçalardır. Söz konusu kasın ulaştığı yer, omuzun ucudur ve bu kas, pazunun ucunu tamamen kuşatır. Bu kasın veteri, göğüsten hafifçe dışarıya doğru meyleden konumdan çıkan büyük kasın bitiştiği yerin yakınana ulaşır. Bunun fiili, pazuyu kaldırmak ve yukarıya doğru 15 yükseltmektir.

Omuz eklemi hareket ettiren kaslardan diğeri, küçüktür ve omuz ekleminde gömülüdür. Bu kasın fiili, pazuyu yukarıya kaldırmakla birlikte 20 çapraz şekilde hareket ettirmektir. Bir grup, söz konusu kasın, kendisinde iki uç bulunan bir kas olduğunu ve dirsek eklemi hareket ettirdiğini zannetmişlerdir.

Anatomistler omuz eklemi hareket ettiren kaslar konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı anatomistler omuz eklemi hareket ettiren kasların on bir tane olduğunu söylemişlerdir. Çünkü anatomistler göğüsten çıkan katmanlı kası, tek bir kas ve omuz ekleminde gömülü olan söz konusu kası da 25 iki ucu olan kasın parçası -ki bu kas, dirsek eklemi hareket ettirir- olarak saymışlardır. Bazı anatomistler göğsü hareket ettiren kasların on iki veya on üç kas olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlar, pazuda bulunan söz konusu iki kastan her birini müstakil bir kas olarak addetmişlerdir.

Pazuda, dirsek eklemi hareket ettiren dört kas vardır. Çapraz şekil üzere 30 kesişen bu kasların durumu, Yunanca alfabedeki (hi) harfi gibidir. Bunun şekli şöyledir: X. Kaslardan iki tanesi öndedir. Bu iki kas önden, ön kolu çeker. Kaslardan iki tanesi arkadadır ve bu iki kas, kolu yayar. Önde olan iki kasa

والعضلتان الباقيتان تحركان اليد إلى الجانب الوحشي وإلى خلف. وواحدة من هاتين تشغل الموضع المقعر من عظم الكتف، وترها يتصل برأس العضد من الجانب الإنسي بأجزائه الداخلة، وفعالها أن تدير العضد إلى خلف. والأخرى منشأها من الطرف الأسفل من الضلع السفلى من عظم الكتف، وترها يتصل فوق موضع اتصال تلك العضلة العظمية التي تصعد من الفقار، بالأجزاء الإنسية من العضد، وفعالها أن تجذب ذلك الجزء الذي تتصل به إلى الجانب الوحشي.

ومنها عضلة أخرى تشغل موضع معظم لحم الكتف، ومنشأها من الترقوة ومن العين ومن أجزائه التي تلي الضلع السفلى ومن أضلاعه، ومصيرها^١ إلى رأس الكتف، وهي تكتنف^٢ رأس العضد كله. وترها يتصل بالقرب من موضع اتصال العضلة العظيمة التي تصعد من الصدر من موضع مائل إلى خارج قليلاً، وفعالها أن تشيل^٣ العضد وترفعه إلى فوق. ومنها عضلة أخرى صغيرة مدفونة في مفصل الكتف. وفعالها أن ترفع العضد رفعاً معه تأريب. وقد ظنّ قوم أن هذه العضلة جزءٌ من العضلة التي لها رأسان، وهي التي تحرك مفصل المرفق.

قد اختلف أصحاب التشريح في العضل المحركة لمفصل الكتف. فقال بعضهم إنها إحدى عشرة عضلة، وذلك؛ أنهم عدّوا العضلة المدفونة المضاعفة التي تصعد من الصدر عضلةً واحدة، وجعلوا العضلة المدفونة في مفصل الكتف جزءاً من العضلة التي لها رأسان، وهي التي تحرك مفصل المرفق. وقال بعضهم: إنها اثنتا عشر عضلة أو ثلاث عشرة، وذلك أنهم عدّوا لكل واحدة من هاتين عضلةً مفردة.

في العضد من العضل أربعة عضل، هنّ يحركن مفصل المرفق، ووضع هذا العضل على التّأريب، في شكل الخاء في كتاب اليونانيين وهو هذا ×. منها عضلتان من قدام، وهما تقبضان الساعد، وعضلتان من خلف وهما تبسطان الساعد. فأما العضلتان اللتان من قدام،

١ أ: مصيره.
٢ أ ج: يكسف
٣ أ ج: يسيل.
٤ ب: وذلك.

gelecek olursak bunlardan biri, -ki bu, büyük olandır- omuz tarafında bulunan pazunun iç kısımlarından başlar. Bu kas katmanlı bir kastır ve bunun iki tane ucu vardır. Bu uçlardan birincisi -ki bu, büyük olandır- omuz kemiğinin en uç kenarından doğar. İkincisi ise -ki bu, küçük olandır- gaga-
 5 gaya benzeyen çıkıntından doğar. Bu kas, pazunun önü kısmına ulaşır ve kolun üst kısmına bitişir. Bu kas tek başına yayıldığında, kolu çeker ve elin uç kısmını, omuzun iç kısmı ile buluşuncaya kadar iç tarafa doğru meylettirir. Bu kas, kolu çeken diğer kas ile birlikte yayıldığında kolu, elin ucu omuz ucuyla buluşuncaya kadar düz bir şekilde çeker.

10 Önde olan diğer kasa gelecek olursak -ki bu, ikisinin en küçüğüdür- bu kas, pazunun dış arka kısmından doğar. Ancak sanki içe doğru gidiyormuş gibi hafif bir şekilde meyleder ve kolun alt kısmına bitişir. Söz konusu kas tek başına hareket ederse kolu çeker ve avuç içini, omuzun dış kısmı ile buluşuncaya kadar dışarıya doğru meylettirir. Bu kas, kolu çeken diğer kas
 15 ile birlikte hareket ederse düz bir şekilde kolu çeker.

Dirseği hareket ettiren arkadaki iki kasa gelecek olursak bu kaslardan birincisi -ki bu, en büyük olandır- pazunun önünden omuz kemiğinin çıkıntılarının alt çıkıntısından başlar. Bu kasın çoğu, dirseğin cüzlerinden iç kısımdaki cüzlere bitişir. Söz konusu kas tek başına hareket ederse kolu
 20 yayar ve iç tarafa meylettirir. Bu kas, yayan diğer kas ile birlikte hareket ederse böylece kol eklemi düz bir şekilde yayılır. Diğer kas -ki bu, iki kasın en küçüğüdür- pazunun çıkıntılarında başlar ve bu kasın büyük bir kısmı, dirseğin dış kısımlarına bitişir. Bu kas tek başına yayılırsa bununla kol, dışarıya doğru meylederek yayılır.

25 Kolda on yedi tane kas vardır. Bu kaslardan on tanesi kolun dış tarafında, yedi tanesi ise iç tarafındadır. Kolun dış tarafında olan on kasa gelecek olursak

فالواحدة منها وهي أعظمهما،^١ تبتدئ من الأجزاء الداخلة من العضد الذي يلي الكتف. وهي مضاعفة ولها رأسان، أحدهما وهو الأكبر،^٢ منشأه من الزيق الأعلى من عظم الكتف، والآخر وهو الأصغر، ومنشأه من الزائدة الشبيهة بالمنقار، وهذه العضلة تصير إلى مقدّم العضد وتتصل بالزند الأعلى. وفعلاها أنّها إنّ امتدّت على حدة، قبضت الساعد ومالت به إلى الجانب الإنسي، حتى يلقى طرف اليد الموضع الداخل من الكتف، وإن امتدّت مع العضلة الأخرى التي تقبض الساعد، قبضت الساعد قبضاً مستويًا، حتى يلقى طرف اليد رأس الكتف.

وأما العضلة الأخرى من العضلتين القدام، وهي أصغرهما، فمنشأهما من ظاهر العضد من الجزء الذي من خلف، إلا أنّها تميل قليلاً كأنّها تأخذ إلى باطنه، وتتصل بالزند الأسفل. وإن^٣ هي تحركت وحدها على الانفراد، قبضت الساعد ومالت به إلى خارج، حتى يلقى الكف الموضع الخارج من الكتف. وإن هي تحركت مع العضلة الأولى، تقبض الساعد قبضاً مستويًا.

وأما العضلتان اللتان من خلف، فالواحدة منها وهي أعظمها، تبتدئ من مقدّم العضد من الضلع السفلى من أضلاع عظم الكتف، وجلّ هذه العضلة يتصل بالأجزاء الداخلة من أجزاء المرفق. وإن تحركت هذه العضلة وحدها، بسطت الساعد ومالت به إلى داخل، وإن تحركت مع العضلة الأخرى التي تبسط، انبسط مفصل الساعد بذلك انبساطاً مستويًا. والأخرى وهي أصغرهما، تبتدئ من فقار^٤ العضد، وجلّها يتصل بالأجزاء الخارجة من المرفق، وإن هي امتدّت وحدها انبسط بها الساعد انبساطاً يميل به معه إلى خارج.

في الساعد سبع عشرة عضلة، منها^٥ عشر في الجانب الوحشي، وسبع^٦ في الجانب الإنسي. فأما العشر العضلات التي في الجانب الوحشي من الساعد،

١ أ: عظيمة.
٢ أ: الأكثر.
٣ ب: فإن.
٤ ج: قفاء.
٥ ب - منها.
٦ أ - ج - و.

bu kaslardan bir tanesi, kolun dış kısmının ortasında yer alır. Bu kasın menşei, pazunun dış ucuna bakan parçadır. Bu kastan, dört parmağın açılımını gerçekleştiren dört veter doğar. Bu kasın yanında kendisine bitişen üç kas vardır. Bu kaslardan birinin menşei, pazunun dış ucunun orta kısmıdır.

5 Bu kastan, iki küçük parmağı yani serçe ve yüzük parmağını aşağıya doğru meylettiren iki tane veter doğar. Diğer iki kas, birbirine bitişiktir. Hatta bu kasları gören kimse, onu tek bir kas zanneder. Bu kaslardan birinin menşei, bilek tarafındaki kolun alt kısmıdır (dirsek kemiği-ulna). Bundan iki tane veter doğar ve bu veterlerden biri, orta parmağı aşağıya doğru eğer. Diğer

10 veter ise işaret parmağını aşağıya doğru meylettirir. Diğer kasın menşei, üst kolun (radius) üst kısmıdır. Bu kastan, kendisiyle baş parmağın aşağıya doğru meylettiği bir veter doğar.

Söz konusu bu kasın iki tarafında başka üç kas daha vardır. Bu kaslardan biri alt kol üzerinde yer alır. Bunun menşei, pazunun ucunun alt parçasıdır.

15 Bu kastan tek bir veter doğar ve yayılır. Bu veter, serçe parmağının ucundan tarak kemiğine ulaşır. Söz konusu veter, tek başına hareket ettiği zaman bileği aşağıya doğru çevirir.

Üç kastan diğer iki kas ise üst kolun üzerinde yer alır. Bu iki kas birbirine bitişiktir ve bunları gören kimse, bunun tek bir kas olduğunu zanneder. Bu

20 kaslardan birinin menşei, alt kolun orta kısmıdır. Bu kastan bir veter çıkar ve bu veter, baş parmağa birleşir. Bu veter, baş parmağı işaret parmağından uzaklaştırır. İkinci kasın menşei, üst kol kemiğidir. Bundan tek bir veter çıkar ve bu veter, baş parmak tarafında olan bilek kemiklerinden ilkinе ulaşır. Söz konusu veter tek başına hareket ettiğinde, bileği arkaya doğru çevirir.

25 Bu veter, serçe parmağına bitişen diğer veter ile birlikte hareket ederse bileği, orta düzeyde eğmekle birlikte çeker.

Söz konusu on kastan biri, üst kol kemiğinin dış kısmı üzerinde yer alır. Bu kasın menşei, pazunun ucunun alt kısımlarıdır. Bu kastan, işaret ve orta parmak tarafından avuç içi tarak kemiğinin ortasına bitişen iki uç doğar. Bu

30 uçlarla bileğin açılması ve orta bir düzeyde eğilmesi gerçekleşir.

فواحدة منهن^١ موضوعة في ظاهره في الوسط، ومنشأها من الجزء المشرف على^٢ الرأس الوحشي من العضد، ويتفرع منها أربعة أوتار، بها يكون انبساط الأصابع الأربع. وإلى جانب هذه العضلة ثلاث عضلات متصلات بها، الواحدة منهن منشأها من الجزء الوسط من الرأس الوحشي^٣ من العضد، ويتفرع منها وتران، بهما يكون ميل الإصبعين الصغيرتين إلى أسفل أعني الخنصر والبنصر. والعضلتان الأخريين^٤ هما متصلتان واحدة بالأخرى، حتى أن^٥ من رآهما يظن أنهما عضلة واحدة. وإحدهن منشأها من الجزء الأسفل من الزند الأسفل ممّا يلي الرسغ، ويتفرع منها وتران أحدهما يُميل الأصبع الوسطى إلى الأسفل، والآخر يُميل السبابة إلى أسفل. والأخرى منشأها من أعالي الزند الأعلى، وينبت منها وتر واحد به يميل الإبهام إلى أسفل.

وعن جانبي هذه العضل ثلاث عضلات آخر، إحدهن موضوعة على الزند الأسفل، ومنشأها من الجزء الأسفل من رأس العضد. وينبت منها وتر فرد ينسبط ويتصل بالمشط قدام الخنصر، وإذا تحرك هذا الوتر وحده، كبّ الرسغ على وجهه. والعضلتان الأخريان موضوعتان على الزند الأعلى، وهما متصلتان^٦ واحدة بالأخرى، حتى يظن من يراها أنهما عضلة واحدة. والواحدة منهما منشأها من الموضع الوسط من الزند الأسفل، وينبت منها وتر متصل بالإبهام ويباعدها عن السبابة. والأخرى منشأها من الزند الأعلى، وينبت منها وتر واحد يتصل بالعظم الأوّل من عظام الرسغ الذي هو^٧ قدام الإبهام. وهذا الوتر إن هو تحرك وحده، قلب الرسغ على^٨ قفاه، وإن هو تحرك مع الوتر الآخر الذي يتصل عند الخنصر، انبسط به الرسغ انبساطاً معه انكباب وسط.

وعلى الزند الأعلى من هذه العشرة العضلات، عضلة أخرى ملقاة عليه من جانبه الوحشي، ومنشأها من الأجزاء السفلية من رأس العضد، ويتفرع منها رأسان متصلان بوسط مشط الكف، في الموضع الذي قدام الوسطى والسبابة، وبهما يكون انبساط الرسغ وانكبابه انكباباً وسطاً.

١	ب: منها.	٥	ثلاث عضلات متصلات بها
٢	ب: من.	٦	الواحدة منهن منشأها من الجزء
٣	أج - ويتفرع منها أربعة أوتار	٧	الوسط من الرأس الوحشي من
	بها يكون انبساط الأصابع		العضد.
	الأربع وإلى جانب هذه العضلة	٨	ب - هو.
		٩	ب: إلى.
		٤	أج: الأخيرتان.

Söz konusu on kastan çapraz olan diğer iki kas, kolu arkaya doğru çevirir. Bu iki kastan biri, üst kol kemiği ile dirsek kemiği arasındaki yerde bulunur. Bu kas, kendisinden hiçbir veter çıkmaksızın üst kol kemiğinin üst kısmına ulaşır. İki kastan diğeri, üst kol kemiğinin üstünde yer alır. Bu kas, ince ve uzundur. Bu kasın menşei, pazunun dış tarafındaki ucunun üst parçasıdır. Bu kastan zar cinsinden bir veter çıkar. Bu veter, üst kol kemiğinin ucunun iç tarafındaki bilek eklemine yakınına ulaşır.

Anatomistler kolun dış tarafındaki kasların sayısı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir grup anatomist, bu kasların sekiz tane olduğunu söylemiştir. Çünkü bu grup, söz konusu iki kasın birbirine bitişik olmasından dolayı orta ve işaret parmağını meylettiren iki kası tek bir kas olarak saymışlardır. Yine bu grup, veteri baş parmağın tarafında olan bilek kemiklerinden ilkinde bitişen kası ve veteri baş parmağa ulaşan kası, tek bir kas olarak saymışlardır. Anatomistlerden diğer bir grup, kolun dış tarafındaki kasların dokuz tane olduğunu söylemiştir. Çünkü bu kimseler, son iki kası birbirinden ayırdılar. Anatomistlerden başka bir grup söz konusu kasların on tane olduğunu söylediler. Çünkü bunlar, bitişik iki kası ayrı ayrı saydılar.

Kolun iç tarafında yedi tane kas vardır. Bu kaslardan iki tanesi, biri diğerinin üstünde olmak üzere ortada yer alır. Söz konusu iki kas parmakları tutar. Bu iki kastan altta olan, en büyük olandır. Bunun menşei hem üst kol kemiğinin (radius) hem de dirsek kemiğinin (ulna) ucudur. Bu kastan beş tane veter doğar. Bu veterler, dört parmaktan her birinin birinci ve üçüncü eklemine, baş parmağın ikinci ve üçüncü eklemine tutar. Bu kasın üstünde bulunan diğer kasın menşei -ki bu, diğerinden daha küçüktür- pazunun iç ucu ve dirsek kemiğinin ucudur. Bu kastan, altta olan kasın veterlerinin üzerine binen dört tane veter çıkar. Söz konusu bu veterlerden her biri, dört parmağın her birinin orta eklemine bitişir. Çünkü baş parmak, sadece tek bir veter ile çekilir. Zira baş parmağın fiillerinin en şereflişi çekilme değil aksine yayılma, onu diğer dört parmağa yakınlaştırma ve uzaklaştırmadır.

من هذه العشرة عضلتان أخريان موربتان يقلبان الساعد على قفاه، والواحدة منهما في الموضع الذي بين الزند الأسفل والزند الأعلى، وتتصل بالزند الأعلى بالجزء الأعلى منه من غير أن ينبت منها وتر. والأخرى موضوعة فوق الزند الأعلى، وهي عضلة رقيقة مطاولة، ومنشأها من الجزء الأعلى من رأس العضد ممّا يلي ظاهره، وينبت منها وتر من جنس الأغشية، وهذا الوتر يتصل بالقرب من مفصل^١ الرسغ بالجزء الباطن من طرف الزند الأعلى.

وقد اختلف أصحاب التشريح في عدد هذه العضل التي في الجانب الوحشي من الساعد. فقال قوم منهم إنها ثمانى عضلات، وذلك أنهم عدّوا العضلتين اللتين تُميلان الأصبع الوسطى والسبابة عضلةً واحدة، لأنّهما متصلتان^٢ واحدة بالأخرى. وعدّوا العضلتين اللتين يتصلان وتراهما بالعظم الأول من عظام الرسغ الذي قدّام الإبهام وبالإبهام عضلةً واحدة، لأنّهما أيضًا متصلتان واحدة بالأخرى^٣. وقال قوم إنها تسع، لأنّهم فرقوا بين كل واحدة من هاتين. وقال قوم إنها عشر، لأنّهم فرقوا العضلتين وفصلوهما^٤ جميعًا.

في الجانب الإنسي من الساعد سبع عضلات، منها عضلتان موضوعتان في الوسط، واحدة فوق الأخرى، وهاتان يقبضان الأصابع. والسفلية من هاتين هي أعظمهما،^٥ ومنشأها من رأس الزند الأسفل والزند الأعلى. وينبت منها خمسة أوتار، وهذه الأوتار تقبض المفصل الأول والمفصل الثالث من كل واحد من الأربع أصابع، والمفصل الثاني والثالث من الإبهام. والعضلة الأخرى التي فوق هذه هي أصغر منها، ومنشأها من الرأس الإنسي من العضد ومن رأس الزند الأسفل. وينبت منها^٦ أربعة أوتار تتركب على أوتار العضلة السفلية، وهذه الأوتار يتصل كل واحد منها بالمفصل الوسط من كل واحدة من الأربع الأصابع، وذلك أنّ الإبهام إنّما يتقبض بوتر واحد فقط، لأنّ أشرف أفعالها ليس هو بانقباضها، بل بانبساطها وتقريبها^٧ من الأربع الأصابع وتباعدها عنها.

١ أ: ج: فضل.
٢ أ: ج: متصلان.
٣ أ: بالآخر.
٤ أ: ج: فصلوهما.
٥ أ: أعظمها.
٦ أ - منها.
٧ أ: يقربها، ب: تقريبها.

Kolun iç tarafında bulunan yedi kastan biri, yukarıda zikredilen iki kasın üzerindedir. Bu, küçük bir kastır. Bu kasın menşei, pazunun iç ucunun orta kısmıdır. Bu kastan tek bir veter doğar. Bu veter, kendisinde bulunan dört faydadan dolayı avuç içi ve parmakların derisinin altında serilerek yayılır ve genişler. Bu faydalardan birincisi, hızlı bir şekilde cisimlerin kaymasını engellemek için avuç içi derisini desteklemek ve sağlamlaştırmaktır. Böylece avuç içi küçük cisimleri tuttuğunda, bunlar parmakların arasında dönüp kaymaz. İkincisi, avuç içinin hissetmesine faydalı olmasıdır. Avuç içinin dokunduğu hiçbir şey, bu histen kaçamaz.¹ Üçüncüsü avuç içinde kıl bitmesine engel olmaktır. Dördüncüsü yapılan işlere uygun olması için avuç içini sertleştirmektir.

Kolun iç tarafında bulunan yedi kastan diğer ikisi, yukarıdaki üç kasın yan taraflarında konumlanır. Bu kaslardan biri pazunun iç tarafının alt kısmından ve dirsek kemiğinin (ulna) ucundan başlar. Bu kasın veteri, serçe parmağı tarafındaki tarak kemiğine ulaşır. Bu kas tek başına hareket ettiği zaman bununla avuç içi hafif bir şekilde arkaya doğru çevrilir. Eğer bu kas, baş parmağın dışında bulunan kas ile birlikte hareket ederse bununla avuç içi tam bir şekilde çevrilir. Söz konusu kaslardan diğeri, pazu ucunun iç köşesinin üst parçasından başlar. Bu kasın veteri, baş parmağın ve işaret parmağın önünden bileğe ulaşır. Bu kas tek başına hareket ettiği zaman bununla avuç içi, hafif bir şekilde avuç içi tarafına eğilir. Bu kas, serçe parmağın dış tarafındaki kas ile birlikte hareket ederse bununla avuç içi tam bir şekilde içe doğru eğilir. Söz konusu bu iki kas birlikte hareket ederse avuç içi kapanır.

Kolun iç tarafında bulunan yedi kastan diğer ikisi, yukarıda geçen beş kasın altında çapraz bir şekilde yer alır. Bu iki kas tüm kolu yüz üstü eğmekle birlikte üst kol kemiğini de eğer. Bu iki kastan birinin menşei, pazunun iç ucunun üst kısmıdır. Bu kas, bileğin yanındaki tarafa ulaşmaksızın üst kol kemiğine ulaşır. Diğer kas, söz konusu öbür kastan çok daha kısadır. Bu kas, dirsek kemiğinden başlar ve üst kol kemiğinin bilek tarafında olan ucuna ulaşır.

Avuçta iki sıra halinde üst üste dizilmiş on sekiz kas vardır. Bu kaslardan üst safta olup avuç içinin dış derisinin arkasında bulunan kaslar, yedi tanedir. Bu yedi kastan beş tanesi, beş parmağı yukarı doğru meylettirir. Bu kaslardan bir tanesi, baş parmağı aşağıya doğru eğer. Bu kaslardan biri de serçe parmağını aşağıya doğru eğer.

1 Yani avuç içi dokunduğu her şeyi bununla hisseder ve anlar.

ومنها عضلة فوق هاتين وهي عضلة صغيرة، منشأها من الجزء الأوسط من الرأس الأنسي من العضد. وينبت منها وتر واحد، وهذا الوتر يعرض وينبسط مفروشاً تحت جلدة باطن الكف والأصابع لمنافع فيه أربع. إحداهنَّ أنه يدغم ويشدُّ جلدة الراحة، ليبعد بذلك عن سرعة الميل، ولا ينزلق ولا يُقلب من بين الأصابع ما يمسك بالكف^١ من الأجسام الصغار. والثانية أنه يفيد باطن الكف حسًا، لا يفوته معه لمس شيء ممَّا يلمسه. والثالث أنه يمنع الشعر من أن ينبت في باطن الكف. والرابعة أنه يصلب ذلك الموضع حتى يصير موافقًا لعلاج ما يُعالج بالكف^٢.

ومنها عضلتان أخريان موضوعتان عن جانبي هذه الثلاث عضلات. إحداهما تبتدئ من الجزء الأسفل من الرأس الإنسي من العضد، ومن رأس الزند الأسفل، ووترها يتصل بالمشط قدام الخنصر. وإذا تحركت هذه العضلة وحدها، انقلب بها الكفُّ على قفاه انقلابًا يسيرًا، وإن تحركت مع العضلة التي عند الإبهام من خارج، انقلب بهما الكفُّ على قفاه^٣ انقلابًا تامًا. والأخرى تبتدئ من الجزء الأعلى من الرأس الإنسي من العضد، ووترها يتصل بالرسغ قدام الإبهام والسبابة. وإذا تحركت هذه العضلة وحدها، انكبَّ بها الكفُّ على وجهه قليلاً، وإن تحركت مع العضلة التي عند الخنصر من الجانب الوحشي، انكبَّ بها الكفُّ انكبابًا تامًا، وإن تحركت هاتان العضلتان كلاهما معًا، انقبض الكفُّ.

ومنها عضلتان أخريان موربتان تحت هذه الخمس، وهما يكتبان الزند الأعلى على وجهه، ويكتبان معه الساعد كله. وإحداهما منشأها من الجزء الأعلى من الرأس الإنسي من العضد، وتتصل بالزند الأعلى من غير أن تبلغ إلى طرفه الذي عند الرسغ. والأخرى أقصر من هذه كثيرًا، وتبتدئ من الزند الأسفل، وتتصل بطرف الزند الأعلى الذي عند الرسغ.

وفي الكف ثمانى عشرة عضلة منضودة في صفتين، منها في الصف الأعلى ممَّا يلي الجلدة الظاهرة من باطن الكف سبع. خمس منهنَّ تُميل الخمس الأصابع إلى فوق، وواحدة تميل الإبهام إلى أسفل، وواحدة تُميل الخنصر إلى أسفل.

١ أ.ج: يالف.
٢ أ.ج: الكف.
٣ ب - على قفاه.
٤ ب: انقبض بهما.
٥ ب: منها.

Avuçtaki kaslardan alt safta olanlar, on bir tanedir. Bu kasların genel ve ortak bir fiili vardır. Bu fiil, kapandığında avucun iç bükeyli şekilde olması için avuç tarak kemiğinin bilek kemikleri ile birleştiği yeri çekmektir. Çünkü bu kasın menşei, bileğin bittiği yerdir. Bu kaslardan bazılarının, diğerleri
5 olmaksızın tek başına yaptığı fiili vardır. Şöyle ki bu kasların iki tanesi, dört parmağın her birine bitişir ve her parmağın birinci eklemine ilişir. Bu iki kas birlikte hareket ederse parmakların birinci eklemine çeker. Bu kaslardan biri tek başına hareket ederse, bu kaslardan biri -ki bu üstte olandır- söz konusu eklemi çeker. Bunun yanı sıra eklemi yukarı doğru meylettirir. Alta
10 bulunan diğer kas ise eklemi çeker ve aşağıya doğru meylettirir.

Avuçtaki kaslardan alt safta olan on bir kasta üç tanesi baş parmağa bitişir. Bu kaslardan biri baş parmağın ilk eklemine ulaşır -ki bu, onu çeker- ve diğer iki tanesi ise baş parmağın ikinci eklemine ulaşır. Bu iki kasın fiili, diğer parmakların her birine bitişen iki kasın fiili gibidir.

15 Köprücük kemiğinin altında iki kas vardır. Bu kaslardan her birinin menşei, omuz ucu olarak isimlendirilen kemiğe uzanan köprücük kemiğinin parçasıdır. Bu kas, birinci kaburgaya ulaşır ve göğsü yaymaya yardım etmek için kaburgayı yukarı doğru çeker.

Göğsü hareket ettiren kaslardan bazısı, göğsü genişletir, bazıları daraltır ve bazıları ise göğsü hem genişletir hem de daraltır. Göğsü genişleten kaslara gelecek olursak bunlar, diyafram, köprücük kemiğinin altında bulunan iki kas -ki bu iki kas, ilk kaburgayı çeker-, boyundan inen üç çift kastır -öyle ki bu üç çiftten biri, göğüs kaburgalarından beşinci ve altıncı kaburgalara
20 indiğini söylediğimiz menşei ikinci omur olan çifti kapsar (muzammun)-. Eğer sen göğsü hareket ettiren kasların durumunu iyi bir şekilde inceler ve araştırırsan göğsü hareket ettiren iki kasın her birinin katmanlı olduğunu görürsün. Şöyle ki bu kas, boyunda yer alan üst kısmı ile boynu hareket ettirir. Göğüste bulunan alt kısmı ile göğsü hareket ettirir. Omuz kemiğinin iç bükeyli yerinde olan diğer çift, arka kaburgalara uzanır. Bu kasların her
25 birine birinci omurdan omuza inen diğer bir kas bitişir. Öyle ki bu kasların ikisi, tek bir kas sayılır. Üçüncü çiftin menşei, boyunun yedinci omuru ve sırtın birinci ve ikinci omurudur. Bu kasın bittiği yer, *halis* omurlardır ki bu omurlar, göğüs kemiğine bitişen omurlardır.

ومنها في الصف الأسفل إحدى عشرة عضلة. ولهذا العضل فعل عام مشترك، وهو أنه يقبض مواضع تأليف عظام مشط الكف مع عظام الرسغ، لينقعر بذلك الراحة عند انقباضها، لأن منشأ هذا العضل من منتهى الرسغ. ولبعضه دون بعض فعل على حدة، وذلك أنه تتصل بكل واحدة من الأربع أصابع من هذا العضل، عضلتان تلتحمان بالمفصل الأول من كل واحدة منهما. وهاتان العضلتان إن هما^١ تحركتا معًا، قبضتا المفصل الأول، وإن تحركت واحدة منهما على حدة، فالواحدة منهما وهي التي من فوق، تقبض ذلك المفصل وتُميله مع ذلك إلى فوق، والأخرى التي من أسفل تقبضه وتُميله إلى أسفل.

وتتصل بالإبهام منه ثلاث عضلات، إحداهن^٢ تتصل بالمفصل الأول، وهي تقبضه، والاثنتان الأخريان تتصلان بالمفصل الثاني. وفعل هاتين مثل فعل العضلتين اللتين تتصلان بكل واحدة من سائر الأصابع.

تحت^٣ الترقوة عضلتان، كل واحدة منهما منشأها من الجزء الذي هو من الترقوة ممدود إلى العظم المسمى رأس الكتف، وتتصل بالضلع الأول وتجذبه^٤ إلى فوق، كيما تعين في انبساط الصدر.

والعضل المحرك؛ للصدر بعضه يبسط الصدر، وبعضه يقبضه، وبعضه يبسطه ويقبضه معًا. فأما العضل الذي يبسط الصدر فهو الحجاب،^٥ والعضلتان اللتان تحت الترقوة، وهي التي تجذب الضلع الأول، والثلاثة أزواج المنحدرة من الرقبة، التي أحدها مضام للزوج الذي منشأه من الفقارة الثانية، الذي قلنا إنه ينحدر إلى الضلع الخامس والسادس من أضلاع الصدر. وإن أنت نظرت حسنًا واستقصيت أمره، وجدت كل واحدة من عضلتيه مضاعفة، فهي بجزئها الأعلى الذي في الرقبة تحرك الرقبة، وبجزئها الأسفل الذي في الصدر تحرك الصدر. والزوج الآخر هو الذي عضلته في الموضع المقعر من عظم الكتف يمتدان إلى ضلوع الخلف، وتتصل بكل واحدة من هاتين عضلة أخرى تنحدر إلى الكتف من الفقارة الأولى، حتى يُعدّا كليهما عضلة واحدة. والزوج الثالث منشأه من الفقارة السابعة من الرقبة، والفقارة الأولى والثانية من فقار الصدر، واتصاله بالأضلاع الخُلص وهي الأضلاع^٦ الموصولة بالقصص.

١ أ ج: إنهما.

٢ ب: وتحت.

٣ أ ج: يحد بها.

٤ أ ج: المحركة.

٥ أ ج: فأما العضل التي تبسط الصدر فهي الحجاب.

٦ ب - الأضلاع.

Göğsü daraltan kaslara gelecek olursak bu kaslardan bazısı, kaburgaların köklerinin olduğu yerde uzanan iki kastır. Bu iki kasın fiili, kaburgaları bir araya getirmek ve desteklemektir. Göğsü daraltan kaslardan bazısı, uzaktaki üç kaburgayı yukarı doğru çeken üç çift kas kastır. Göğsü daraltan kaslardan bazısı, midenin ağzına bakan kıkırdaktan başlayıp göğüs kemiği boyunca uzanıp köprücük kemiğine kadar giden iki kastır. Söz konusu bu kas, karın üzerinde düz bir şekilde yer alan kasa bitişir. Hareketsiz kaldığı zaman diyafram, arazî şekilde göğsün çekilmesi konusunda fiilde bulunur. Aynı şekilde karın kası da böyledir.

Göğsü hem genişletip hem de daraltan kaslara gelecek olursak bunlar, kaburgalar arasında yer alan kaslardır. Çünkü göğüs kaburgalarının her ikisi arasında fiil ve konum bakımından farklı olan iki lif vardır. Bu kasların, kaburgaların kemik parçalarında bulunan kısmı göğsü, dışında bulunan liflerle yayar, iç tarafında bulunan lif ile daraltır. Bu kasların kaburgaların kıkırdak kısmında bulunan parçaları göğsü, dış tarafındaki lifleri ile sıkar, iç tarafındaki lifleri ile genişletir. Bundan dolayı kaburgalar arasındaki her kasın dört tane olduğunu söylememiz mümkündür. Bu hesaplama göre kasların tümü, seksen sekiz olur.

Omurga kemiğini hareket ettiren kaslardan bazısı onu arkaya doğru eğer, bazısı öne doğru eğer. Arkaya doğru eğen kaslar, özel olarak omurga kası şeklinde isimlendirilir. Bunlar iki kastır. Fiillerinden hareketle sezgisel olarak (hads) vaki olan bu iki kastan her biri, yirmi üç kastan müelleftir. Çünkü birinci omur hariç, omurlardan her birine bir kas bitişir. Bu kasın lifi, çapraz şekilde gider. Ne zaman ki tek tarafta bulunan kaslar hareket ederse, omurga yana doğru meyleder. Ne zaman ki iki tarafta bulunan kaslar hareket ederse, omurga düz bir şekilde arkaya doğru meyleder. Ancak söz konusu bu kaslar mutedil bir şekilde yayılırsa omurga, arkaya eğilmeksizin yayılır. Eğer kaslar sert bir şekilde yayılırsa omurga arkaya doğru eğilir.

وأما العضل الذي يقبض الصدر، فمنه^١ العضلتان الممدودتان عند أصول الأضلاع، وفعلهما أن يجمعا ويشدًا. ومنه^٢ الثلاثة الأزواج التي تجذب الثلاثة الأضلاع الأفاصي إلى فوق. ومنه^٣ العضلتان الممدودتان في الطول إلى جانب^٤ القص من الغضروف المشرف على فم المعدة إلى الترقوة، وهذا^٥ العضل يتصل بالعضل المستقيم الذي^٦ على البطن. والحجاب أيضًا في قبض الصدر شيء يفعل بطريق العرض، إذا هو سكن، وكذلك العضل التي على البطن.

وأما العضل الذي^٧ يسط الصدر ويقبضه معًا، فهو^٨ العضل التي فيما بين الأضلاع، وذلك أن فيما بين كل ضلعين من أضلاع الصدر عضلة لها ليفان مختلفان في الوضع^٩ وفي الفعل. مما هو من هذه العضلة في الأجزاء العظيمة من الأضلاع فهو بليفه الذي في ظاهره يبسط، وليفه الذي^{١٠} في باطنه يقبض. وما هو منها في الأجزاء الغضروفية، فهو بليفه الذي في ظاهره يقبض، وليفه الذي في باطنه يبسط.^{١١} ومن أجل ذلك قد يجوز لنا أن نقول: إن كل واحدة من العضل الذي فيما بين الأضلاع هي أربع عضلات، فتصير على هذا الحساب جملة هذا^{١٢} العضل كله^{١٣} ثماني وثمانين عضلة.

والعضل الذي يحرك^{١٤} عظم الصلب، بعضه يثنيه إلى خلف، وبعضه يحنيه إلى قدام. والعضل الذي يثنيه إلى خلف، يُخَصُّ بأن يُسمَّى عضل الصلب. وهما عضلتان، وكل واحدة منهما بحسب ما يقع عليهما الحدس من فعلهما، مؤلفة من ثلاث وعشرين عضلة، وذلك أنه يتصل بكل واحدة من الفقارة خلا الفقارة الأولى عضلة واحدة. وليف هذا ذاهب على الوارب، فمتى تحرك العضل الذي في جانب واحد، مال عظم الصلب إلى جانب، ومتى^{١٥} تحرك^{١٦} العضل الذي^{١٧} في الجانبين معًا، مال الصلب إلى خلف على الاستقامة، إلا أنه إن تمدد هذا العضل تمددًا معتدلاً، امتد الصلب تمددًا لا ثني معه إلى خلف، وإن تمدد^{١٨} العضل تمددًا عنيفًا، انثنى الصلب إلى خلف.

١٥ أ ج - فمتى تحرك العضل الذي في جانب واحد مال عظم الصلب إلى جانب و.
١٦ أ ج: تحركت.
١٧ أ ج: التي.
١٨ أ ج: تمددت.

٨ أ ج: فهي.
٩ ب: الموضع.
١٠ ح - الذي.
١١ أ: يبسطه.
١٢ ب - هذا.
١٣ أ ج: كلها.
١٤ أ ج: التي تحرك.

١ أ ج: فمنها.
٢ أ ج: ومنها.
٣ أ ج: ومنها.
٤ أ ج: الجانب.
٥ أ ج: وهذه.
٦ أ ج: المستقيمة التي.
٧ أ ج: التي.

Omurgayı öne doğru eğen kaslara gelecek olursak bu kaslar dört tanedir. Bu kaslardan iki tanesini, başı hareket ettiren kasları zikrettiğimiz yerde zikretmiştik. Nitekim orada şunu dile getirmiştik: Söz konusu kaslardan iki tanesi, yemek borusunun altındadır. Bu iki kas ilk kısımlarıyla sadece başı hareket ettirirler. Orta kısımları ile boynu hareket ettirirler. Alt kısımları ile göğsün omurlarının üstteki dört omurunu, bazen de beş omurunu hareket ettirirler.

Omurgayı öne doğru eğen dört kastan diğer ikisine gelecek olursak bu ikisi, omurgayı alt kısmından eğerler. Bunlara eğdiren iki kas (el-metnân) denir. Bu iki kas, göğüs/sırt omurlarının onuncu ve on birinci omurundan başlar ve aşağıya inerek giderler.

Göğsün orta kısmına gelecek olursak¹ bunları eğen bir kas yoktur. Ancak göğsün iki tarafı eğildiğinde, göğsün ortası, diğerleri ile birlikte eğilir.

Karın üzerindeki kaslara gelecek olursak bunlar sekiz tanedir. Bu kaslardan iki tanesi bedenün tümü boyunca yayılır. Bu iki kasın menşei, gırtlığa benzeyen kıkırdağın iki tarafıdır. Bu kıkırdağın, midenin üst tarafındadır. Sonra bu iki kas, kasık kemiğine ulaşana kadar karın ortasından inerler. Bu iki kasın lifleri, uzamsal şekilde gider.

Karın üzerindeki sekiz kastan diğer ikisine gelecek olursak bu iki kas, bedende yatay şekilde gider ve karın zarı diye bilinen zarı örtüp onun gibi yuvarlak bir şekil alır. Bu iki kasın lifi, yatay şekilde gider. Bu iki kastan biri, karın zarının sağ tarafının hepsini kaplar. Diğer kas, karın zarının sol tarafının hepsini kaplar.

Karın üzerindeki sekiz kastan diğer dördü ise çapraz şekildedir. Bunlar, bedende yatay şekilde giden iki kasın et parçalarının üzerinde konumlanır. Bu dört kasın lifleri, çapraz şekilde gider. Bu dört kasın iki tanesi, sağ tarafta yer alır ve Yunanca alfabedeki (hi) harfi gibi kesişirler. Bunun şekli şöyledir: X. Söz konusu dört kastan diğer ikisi bu şekil üzere sol tarafta konumlanır.

1 Yani omurganın göğse tekabül eden orta kısmı. Metinde "göğüs (sadr)" ifadesi geçtiği için bu şekilde çevirmeyi uygun bulduk.

وأما العضل الذي يحني الصلب إلى قدام، فهو^١ أربع عضلات، عضلتان منها قد ذكرناهما^٢ حيث ذكرنا العضل الذي يحرك الرأس. وذاك أننا قلنا هناك: إن من ذلك العضل عضلتان موضوعتان تحت المري، وأنهما بجزئهما الأول يحركان الرأس وحده، وبجزئهما الأوسط يحركان الرقبة، وبجزئهما الأسفل يحركان الأربع الفقارات العليا من فقار الصدر، وربما فعلتا ذلك بخمس فقارات.

وأما العضلتان الأخريان فهما^٣ يحنيانه من أسفل، ويقال لهما المتنان، وهما يتدان من الفقارة العاشرة ومن^٤ الحادية عشرة من فقار الصدر، ويذهبان منحدرين إلى أسفل. وأما وسط الصدر فليس له عضله تحنيه^٥، لكنه إذا انحنى طرفاه انحنى وسطه أيضاً معهما.

والعضل الذي^٦ على البطن ثماني عضلات. منها عضلتان ممدودتان في طول البدن، منشأهما من جانبي الغضروف الشبيه بالحنجرة، وهو المشرف على المعدة، ثم ينحدران على وسط البطن حتى يبلغا إلى عظم العانة، وليفهما ذاهب طولاً.

ومنها عضلتان أخريان موضوعتان في عرض البدن، يغطيان الغشاء المعروف بالصفاق كما يدور، وليفهما ذاهب عرضاً. وإحدى هاتين تشغل الجانب الأيمن من الصفاق كله، والأخرى يشغل الجانب الأيسر كله.

ومنها أربع عضلات موربة، موضوعة على الأجزاء اللحمية من العضلتين الذاهبتين عرضاً، وليفهما يذهب على الوارب. وعضلتان من هذه الأربع موضوعتان في الجانب الأيمن، يتقاطعان على مثال الخاء في كتاب اليونانيين وهو هذا (×). وعضلتان^٧ في الجانب الأيسر على ذلك المثال.

١ أ ج: فهي.
٢ أ ج: ذكرناها.
٣ أ ج: فيهما.
٤ أ ج: لها.
٥ ب - من.
٦ أ: بجنه.
٧ أ ج: التي.
٨ أ - و.

Karın üzerinde bulunan kasların faydası, dışkı yapma ve doğum esnasında kasların karın üzerinde çekilmesiyle dışarıya çıkarılmaya ihtiyaç duyulan şeyin çıkarılmasına yardım etmektir. Böylece idrar, dışkı yapma ve doğum kolaylaşır. Söz konusu kasların diğer faydası, göğüs çekildiğinde diyaframı desteklemek ve eğmektir. Böylece söz konusu kaslar, sesin oluşumunda ve üfleme konusunda yardımcı olur. Kasların diğer bir faydası karnı ve mideyi ısıtmaktır. Böylece gıdanın hazmedilmesine yardım ederler.

Üreme organlarına inen kaslar erkeklerde dört tanedir. Bu kaslardan iki tanesi sağ tarafta, iki tanesi ise sol taraftadır. Kadınlarda ise biri sağ tarafta diğeri sol tarafta olmak üzere iki kas vardır. Bu kasların faydası, gevşememesi, sarkmaması ve inmemesi için üreme organlarını yukarı doğru çekmektir. Bundan dolayı erkeklerde dört kas meydana gelmiştir. Çünkü erkeğin yumurtaları asılıdır. Kadınlarda ise iki kas meydana gelmiştir. Çünkü kadının yumurtaları içeride yer alır. Bundan dolayı iki kas ile yetinilmiştir.

Mesane ağzının, yuvarlak şekilde içine almak için kendisini ihata eden tek bir kası vardır. Bu kasın lifi yatay şekilde gider ve kasın iki faydası vardır: Faydalardan biri, idrarın çıkması için mesanenin ağzının ucunu sıkmaktır. Şöyle ki mesaneye bitişen söz konusu ağzın ucu (mesane çıkışı) gevşediğinde ve mesanenin geri kalan kitlesi daraldığında, söz konusu ucun gevşemesi, bir engel olmaksızın idrarı mesaneden mesane ağzına (idrar yollarına) gitmeye sevk eder. Mesanenin tamamı daraldığında bu kas, idrarı hızlı bir şekilde çıkmaya sevk eder ve mesanede hiçbir şey kalmayınca kadar idrarın hepsini tüketir. Mesanenin ağzındaki kasın diğer faydası, idrarın çıkması istenmediği zaman söz konusu kas, mesanenin tarafındaki ağzın ucunu sıkarak ve bağlar. Böylece söz konusu kas, insanın idrar yapmak istediği zaman dışında idrarın dışarı çıkmasını engeller.

Erkek üreme organını hareket ettiren kaslar dört tanedir. Bu kaslardan iki tanesi, üreme organının içerisinde yer alan kanalın iki yanında uzanır. Cima (cinsel ilişki) için harekete geçildiği esnada söz konusu iki kas yayıldığında bu kaslar, üreme organının içinde bulunan kanalı iki tarafa doğru yatay şekilde yayar. Böylece söz konusu kanal genişler ve meni kendisinden gerektiği şekilde çıkması ve nüfuz etmesi için düz bir hale gelir.

والمنفعة في هذا العضل الذي^١ على البطن، أنه بانقباضه على البطن في وقت خروج الأثقال، ووقت الولاد، يعين في خروج ما يحتاج إلى خروجه، فيسهل بذلك الولاد ونفص الرجيع والبول، وأنه يدعم الحجاب ويثبتته عند انقباض الصدر، فيعين بذلك في كون الصوت وفي النفخة، وأنه يسخن المعدة والبطن، فيعين بذلك في استمرار الغذاء.

٥ العضل^٢ المنحدر إلى الأثنيين هو في الذكور^٣ أربع عضلات. عضلتان منها في الجانب الأيمن، وعضلتان في الجانب الأيسر.^٤ وهو^٥ في الإناث عضلتان، واحدة عن اليمين، وأخرى عن الشمال. والمنفعة في هذا العضل أنه^٦ يمد الأثنيين إلى فوق كيما لا^٧ يبينا ولا يسترخيا ويتدلينا،^٨ ولذلك صارت في الذكورة أربع عضلات، لأن بيضتي الذكر معلقتين، وفي الإناث عضلتين، لأن بيضتي الإناث موضوعتان داخل، فاكتفيا بعضلتين.

١٠ ولعق المثانة عضلة واحدة تحيط بها كما^٩ يدور، وليفها ذاهب عرضاً. ولها منفعتان إحداها أنها تعصر عنق المثانة حتى يخرج منه البول، وذلك أنه إذا ما استرخى الرأس المتصل بالمثانة من هذا العنق، وانقبض سائر جرمه،^{١٠} كان في^{١١} استرخاء الرأس، ما يدعو إلى دخول البول من المثانة إلى العنق بلا مانع، وفي انقباض سائر جرم العنق، ما يدعو إلى سرعة خروج البول ونفوده كله، حتى لا يبقى منه في عنق المثانة شيء. والمنفعة الأخرى في هذه العضلة، أنها في وقت الاستغناء عن خروج البول، تقبض على رأس العنق مما يلي ١٥ المثانة وتشدّه، حتى تمنع بذلك من أن يخرج منه شيء، إلا في الوقت الذي يريد الإنسان البول.

والعضل المحرك^{١٢} للذكر أربع، منها عضلتان ممدودتان عن جانبي المجرى النافذ في القضيب، وإذا^{١٣} تمددت هاتان في وقت الحركة إلى^{١٤} الجماع، مدّت المجرى النافذ في القضيب إلى الجانبين، فيتسع المجرى بذلك ويقوم على الاستقامة، حتى ينفذ فيه المنى ٢٠ ويخرج منه على ما ينبغي.

١ أ: والمنفعة في هذه العضل التي.	٥ أ: وهي.	١١ أ- في.
٢ ب: والعضل.	٦ أ: إنما.	١٢ أ: المحركة.
٣ أ: هي الذكور، ج: هي في الذكور.	٧ ب- لا.	١٣ ب: وإنما.
٤ ب: في اليسار.	٨ أ: يبدلنا.	١٤ أ- إلى.
	٩ أ: كيما.	
	١٠ أ: جرمها.	

Erkek üreme organını hareket ettiren kaslardan diğer ikisinin menşei kasık kemiğidir. Bunlar çapraz şekilde üreme organının kökünde son bulurlar. Söz konusu iki kas mutedil şekilde hareket ettiği zaman üreme organını, iki yana meylettirmeksizin düz bir hale getiriler. Böylece içerideki kanal, düz bir şekilde kalır. Söz konusu iki kas mutedil olmayan şekilde yayıldığı zaman, üreme organı yukarı doğru kalkar. Söz konusu iki kastan biri münferit şekilde hareket ettiği zaman, üreme organı söz konusu kasın bulunduğu tarafa doğru hareket eder.

Makatı (anüs) çevreleyen kaslar dört tanedir. Bu kaslardan biri, düz bağırsağın ucunda yer alır ki bu kas, dudak kası gibi deri ile birleşiktir. Bu kasın fiili, anüsü tutmak, zapt etmek ve hacet giderdikten sonra orada kalan dışkıyı temizlemektir. Anüs kaslarından ikincisi, bir önceki kasın üstünde yer alır ve düz bağırsağı sağlam bir şekilde tutmak için bu bağırsağın ucunu kuşatır. Bu kasın iki ucu, erkek üreme organının köküne kadar ulaşır. Anüs kaslarından diğer iki kas, çapraz şekildedir ve her tarafında kas olacak şekilde ikinci kasın üzerinde konumlanırlar. Bu iki kas, şiddetli dizanteri (şiddetli ishal-ez-zahîr) anında dışkı çıktığında anüsü yukarı doğru kaldırır ve yükseltir. Söz konusu iki kas gevşediği zaman bu durumda anüsün, elle müdahale ederek içeriye itilmesine ihtiyaç duyulur.

Kalça eklemine hareket ettiren kaslara gelecek olursak bunlar, on tanedir. Bu kaslardan iki tanesi, uyluğu tutar ve onu iki tarafa meylettirir. Bu kaslardan birinin iki ucu vardır. Bu uçlardan biri *metn* diye isimlendirilen bir kasa bağlanır. Diğer ucun menşei ise bel kemiğidir ve bunun veteri, uyluk kemiğinin iki çıkıntısının ucuna bitişir. Böylece söz konusu veter iç tarafa hafif bir şekilde meylettirmekle uyluğu çeker.

Kalça kemiğini tutan ve iki tarafa meylettiren ikinci kasın menşei, kalça kemiğinin oturduğu yerdir ki bu kasın rengi yeşile çalar. Bu kas, kalça kemiğinin küçük çıkıntısının al kısmına bitişir. Böylece hafif bir şekilde kalçayı tutar ve onu iç tarafa doğru çokça meylettirir. Bu kasın, gerçekte diğer kaslara birleştiğini görebiliriz. Bu kasa, bazen bir kasın, bazen iki kasın bazen de üç kasın birleştiğini görebiliriz. Bundan dolayı “Kalçayı hareket ettiren kaslar, on bir, on iki ve on üç tanedir” dememiz mümkündür.

ومنها عضلتان أخريان منشأهما من عظم العانة، واتصالهما بأصل^١ القضيبي على الوارب، وإذا تحركت كلتاها باعتدال، امتدّ القضيبي على استقامة من غير أن يميل إلى جانب، فيبقى مجراه على استقامة، وإذا تمدّدت كلتاها تمدد خارجاً عن الاعتدال، ارتفع القضيبي بذلك إلى فوق، وإذا تحركت واحدة منهما^٢ على الانفراد، تحرك القضيبي إلى الجانب الذي فيه تلك العضلة.^٤

والعضل الذي يحيط بالدبر أربع عضلات. إحداهنّ موضوعة في طرف المعامستقيم، وهي مخالطة للجلد، بمنزلة^٥ الشفة. وفعلاها أن تمسك الشرح وتضبطه وتنظفه ممّا يبقى فيه من الثقل بعد البراز، والأخرى موضوعة فوق هذه، ممدودة محيطة بطرف المعامستقيم لتضبطه ضبطاً محكماً، وطرفاها يبلغان إلى أصل القضيبي. والعضلتان الأخريان موربتان، ووضعهما فوق هذه العضلة، في كل جانب منها عضلة، وهاتان هما ترفعان المقعدة ويشيلانها إلى فوق، عندما يعرض للثقل أن يخرج في وقت الزحير الشديد، وإن استرخت هاتان العضلتان، احتاجت المقعدة إلى أن يُستعان في ادخالها باليد.

والعضل المحرك لمفصل الورك عشر عضلات، منها عضلتان تقبضان الفخذ وتميلانه إلى الجانبين. والواحدة منهما ذات رأسين، أحدهما متصل بأخر العضلة التي تُسمّى المتن، والآخر منشأه من عظم الخاصرة، ووترها^٦ ملتحم برأس الزوائد الصغرى من زائدتى عظم الفخذ، فيقبض الفخذ قبضاً معه ميل يسير إلى الجانب الإنسي.

والعضلة الثانية منشؤها من قاعدة^٧ عظم الورك، وهي عضلة لونها إلى الخضرة، وتتصل بالجزء الأسفل من الزائدة الصغرى، فتقبض الفخذ قليلاً وتميله ميلاً كثيراً إلى الجانب الإنسي. وقد نجد هذه العضلة متصلة بعضلات آخر خفية^٨، ومرة تتصل بها عضلة واحدة، ومرة عضلتان، ومرة ثلاث. ومن أجل ذلك قد يجوز أن يقال: إنّ العضل المحرك للورك إحدى عشرة واثنتا عشرة وثلاث عشرة عضلة.

١ أ ج: وأيضاً لهما بل بأصل.
٢ ب: وإذا ما.
٣ أ ج: منها.
٤ ب - العضلة.
٥ أ: بمنزلة.
٦ أ ج - و.
٧ أ ج: منشأها والقاعدة.
٨ ب: حقيقة.

Kalça eklemi hareket ettiren kaslardan iki tanesi uyluğu döndürür ve yayar. Bu iki kasın menşei, kasık kemiğidir. Bu kaslardan biri kasık kemiğinin iç tarafından, diğeri ise dış tarafından doğar. Bu iki kas uyluğu döndürür ve uyluğun etrafında dolaşırlar. Bu kaslardan biri, diğeri-
5 bitişir ve her iki kas, uyluk kemiğinin büyük çıkıntısının yanındaki oyuk yere ilişir. Bu kaslardan her biri uyluğu kendisine çeker, böylece onu döndürür ve çevirir. Ancak menşei iç tarafta olan kas, uyluğu öne ve dış tarafa doğru çevirir. Menşei dış tarafta olan kas ise, uyluğu arkaya ve iç tarafa doğru çevirir.

10 Kalça eklemi hareket ettiren kaslardan altı tanesi uyluk kemiğini yayar/açar. Bu kaslardan biri, bedeninin en büyük kasıdır. Bu kas, etsiz yere¹ ulaşana kadar kasık kemiğini ve kalça kemiğini iç ve alt taraftan örter. Söz konusu bu kas, uyluk kemiğinin tümünün arka ve iç tarafından dairesel şekilde aşağıya iner ve dize bitişir. Bu kasın lifi, menşei farklı yerler ol-
15 duğu için farklılık arz eder. Arkada olan lifin işi, -ki bunun menşei kalça kemiğidir- uyluğu sağlam ve sabit bir şekilde yaymak ve açmaktır. Kasık kemiğinin alt kısımlarından doğan lif ise uyluğu içe doğru hafif bir şekilde meylettirmekle birlikte diğeri ile aynı işi yapar. Söz konusu bu lifin üstünde yer alan lif, uyluğu sadece yukarıya doğru çeker. Öncekinden
20 daha yukarıda olan lif, uyluğu iç tarafa meylettirir ve yukarı doğru çeker.

Kalça eklemi hareket ettiren altı kastan ikinci kasa gelecek olursak bu kas, kalça eklemi arkadan bütünüyle kaplar. Bu kasın konumu ve fiili, omuz etinin çoğunda bulunan kasların konumuna ve fiiline benzer. Menşei bel kemiği, kalça kemiği ve kuyruk sokumu olan bu kasın üç tane
25 ucu vardır. Bu uçlardan ikisi et cinsindedir. Diğeri ise ortada olup zar cinsindedir. Söz konusu kasın, uyluğun ucunun arkasındaki parçasına birleşen iki tane ucu vardır. Bu kasın söz konusu iki ucu ile uyluğu çekerse, bir tarafa meyletmeksizin uyluk, şiddetli bir şekilde açılır. Eğer kas tek ucu ile çekerse uyluk, yana doğru meylederek açılır.

1 Rectus femoris.

ومنها عضلتان تديران الفخذ وتبسطانه، ومنشأهما من عظم العانة، واحدة من الجانب الإنسي، وواحدة من الجانب الوحشي، وكلتاها تستديران حول الفخذ، وتتصلان واحدة بالأخرى، وتلتحمان بالموضع الغائر الذي عند الزائدة العظمية. وكل واحدة منهما تجذب إليها الفخذ، فتقلبه وتديره، إلا أن التي منشأها من الجانب الإنسي تديره إلى قدام وإلى الجانب الوحشي، والتي منشأها من الجانب الوحشي تديره إلى خلف وإلى الجانب الإنسي.

ومنها ست عضلات تبسط عظم الفخذ، إحداهن هي أعظم عضلة في البدن، وهي مُجللة لعظم العانة وعظم الورك من جانبه الأنسي،^٢ ومن أسفل إلى الموضع العاري المعرق من اللحم. وهذه العضلة تنحدر وتتصل على^٣ الاستدارة من الجانب الإنسي، ومن خلف بجميع عظم الفخذ إلى الركبة. وليفها ليف مختلف، منشأه من مواضع مختلفة. فما هو منه من خلف، وهو الذي منشأه من عظم الورك، شأنه أن يسط ويمد الفخذ بتمكن وثبات، وما هو منه من الأجزاء السفلية من عظم العانة، فهو أيضاً يفعل ذلك بعينه، مع ميل يسير إلى الجانب الإنسي، وما هو منه أرفع من هذا، فهو يميل^٤ الفخذ إلى فوق فقط، وما هو منه أكثر ارتفاعاً من هذا، فهو يميل^٥ الفخذ إلى الجانب الإنسي ويجذبها إلى فوق.

وأما العضلة الثانية من الست، فهي تغطي^٦ مفصل الورك كله من خلف، ووضعها وفعلها شبيه بوضع العضلة التي هي معظم^٨ لحم الكتف وفعلها. ولها ثلاثة رؤوس منشأها من عظام الخاصرة، وفي^٩ الورك والعصعص. منها اثنان من جنس اللحم، وواحدة من جنس الأغشية في الوسط، ولها طرفان متصلان بالجزء الخلف من رأس الفخذ. فإن هي جذبت^{١٠} الفخذ برأسها، انبسط الفخذ انبساطاً شديداً من غير ميل، وإن^{١١} جذبته بطرف واحد، انبسط الفخذ انبساطاً شديداً من غير ميل، فإن^{١٢} جذبته بطرف واحد انبسط الفخذ انبساطاً معه ميل إلى جانب.

١	ب ج: محللة.	٦	ب - الفخذ إلى فوق فقط وما
٢	أ ج - الأنسي.	٧	هو منه أكثر ارتفاعاً من هذا
٣	أ ج: عن.	٨	فهو يميل.
٤	أ: يسيل، ج: يشيل.	٩	أ ب: تعطي.
٥	أ: فوق قدام.	١٠	ب: ب - وفي.
		١١	أ ج: فإن.
		١٢	ب: وإن.

Kalça eklemine hareket ettiren altı kastan üçüncü kasa gelecek olursak bunun menşei, bel kemiğinden kuyruk sokumuna kadar olan dış parçaların tümüdür. Bu kas, uyluk kemiğinin büyük çıkıntısına bitişir. Bu kasın işi, uyluğun ucunu yaymak ve dışa doğru çekmektir.

5 Kalça eklemine hareket ettiren altı kastan dördüncü kasa gelecek olursak bu kasın menşei, acüz (sağrı) kemiğidir. Bu kasın bağlantısı, uyluk kemiğinin büyük çıkıntısının arka tarafının hepsidir. Bu kasın işi, uyluğu yaymak, az bir şekilde açmak ve onu iç tarafa doğru fazlaca döndürmektir.

10 Kalça eklemine hareket ettiren altı kastan beşinci kasa gelecek olursak bu kasın menşei, bel kemiğinin alt dış kısımlarıdır. Bu kasın bağlantısı, uyluk kemiğinin büyük çıkıntısının alt kısmıdır. Bu kasın işi, uyluğu az bir şekilde yaymak ve açmak, onu dış tarafa doğru fazlaca meylettirmektir.

15 Kalça eklemine hareket ettiren altı kastan altıncısı, iki fiilde bulunur. Söz konusu kas, bu fiillerden birini birincil şekilde yapar. Bu da uyluğu yaymak ve onu iç tarafa doğru meylettirmektir. Söz konusu kas, bu fiillerden ikincisini arazî şekilde yapar. Bu da bacağı, iç tarafa doğru meylettirmektir. Çünkü bu kasın sonu, baldır kasının içine gelen kasa birleşir. Bu sebeple söz konusu kas, bacağı iç tarafa doğru az bir şekilde çeker.

20 Uyluk kemiğinin alt ucunda iki tane çıkıntı vardır. Bunlardan biri dış taraftadır ve buna büyük çıkıntı denir. Yunancada bu, *büyük trochanter* ve *gluteus* olarak isimlendirilir. Bunlardan diğeri iç taraftadır ve bu, küçük çıkıntı olarak isimlendirilir.

25 Diz eklemine hareket ettiren kaslar dokuz tanedir. Bunlardan beş tanesi arka kısımda uyluğun iç tarafında; üç tanesi, ön tarafında ve bir tanesi ise diz eklemi içerisinde gömülmüştür. Arka tarafta olan beş kasa gelecek olursak bu kaslardan biri, dardır. Bu kasın menşei, bel kemiğinde bulunan düz barikattır. Bundan sonra söz konusu kas, uyluğun iç kısımlarından geçerek bacak kemiğinin (boru) etsiz kısmına -ki buna Yunancada *antiknemion* adı verilir-¹ birleşinceye kadar aşağıya iner. Bu kasın fiili, bacağı çekmek ve yukarıya çekmekle birlikte bacağı kaldırmaktır. Yine bu kas, diğer bacağın kasık tarafına doğru çapraz şekilde gider.

1 Galen, "On the Anatomy of Muscles for Beginners". Çev. Charles Mayo Goss. *The Anatomical Record* Volume 145, 1963. 496.

وأما العضلة الثالثة من الست، فمنشأها من جميع الأجزاء الوحشية من عظم الخاصرة إلى العصعص، وتتصل بالزيادة العظمى، وشأنها أن تبسط رأس الفخذ، ويجذبه إلى الجانب الوحشي.

وأما العضلة الرابعة من الست، فمنشأها من عظم العجز، واتصالها بالزائدة العظمى من جميع أجزائها التي من خلف، وشأنها أن تمدّ الفخذ وتبسطه شيئاً يسيراً، وتديره كثيراً إلى الجانب الإنسي.

فأما العضلة الخامسة من الست، فمنشأها من الأجزاء الوحشية السفلية من عظم الخاصرة، واتصالها بالجزء الأسفل من الزائدة العظمى، وشأنها أن تبسط وتمدّ الفخذ شيئاً يسيراً، وتُميله إلى الجانب الوحشي كثيراً.

والعضلة السادسة تفعل فعلين. أحدهما بقصدٍ أوّلٍ، وهو أنّها تمدّ الفخذ وتُميله إلى الجانب الإنسي. والآخر بطريق العَرَض، وهو أنّها تُميل الساق إلى الجانب الإنسي، وذلك لأنّ آخرها يتصل بالعضلة التي تأتي بطن الساق، فهي بهذا السبب تجذب أيضاً الساق قليلاً إلى الجانب الإنسي.

لعظمّ الفخذ أسفل من رأسه زائدتان. الواحدة في الجانب الوحشي، ويقال لها الزائدة العظمى، وتُسمّى باليونانية طروحاطير الأعظم وعلوطيس، والأخرى في الجانب الأنسي ويقال لها الزائدة الصغرى.

العضل المحركة لمفصل الركبة تسع عضلات. منها خمس من خلف وفي الجانب الإنسي من الفخذ، ومنها ثلاث من قدام، ومنها واحدة مدفونة في مفصل الركبة. فأما الخمس التي من خلف، فواحدة منها هي ضيقة، ومنشأها من الحاجز المستقيم الذي في عظم الخاصرة، ثم إنّها تنحدر مارةً في الأجزاء الأنسية من الفخذ، حتى تلتحم بالجزء المعرق من قصبه الساق، وهو الذي يقال له باليونانية أنطقنميون. وفعل هذه العضلة أن تقبض الساق وتشيلها مع قبضها إلى فوق، وهي موروثة إلى ناحية الحالب من الرجل الأخرى.

١ أ ج: منشأها.
٢ أ ج: وأيضاً لها.
٣ أ - إلى.

Arka tarafta olan beş kastan ikincisinin menşei, kasığın iki kemiğinin buluştuğu yerdir. Sonrasında bu kas, çapraz bir şekilde uyluğun iç kısmından geçerek *antiknemion* diye bilinen yere bitişir. Bu kasın fiili, bacağı düz bir şekilde açmakla birlikte iç tarafa doğru meylettirmektir.

5 Arka tarafta olan beş kastan üçüncüsünün menşei, kalça kemiğinin kaidesinin iç kısımlarıdır. Sonra bu kas, çapraz bir şekilde uyluk kemiğinin arka kısmından geçerek bacağı gelir ve iç taraftan bacağın etsiz kısmına ulaşır. Bu kasın fiili, bacağı çekmekle birlikte dış tarafa meylettirmektir.

10 Beş kastan dördüncüsü ve beşinci arkada olup daha önce zikrettiğimiz iki kasın (ikinci ve üçüncü kasın) arasında yer alır. Bu kasların menşei de kalça kemiğinin kaidesidir. Bu kaslardan birinci kasın (dördüncü kas) konumu ve birleşimi iç taraftandır. Bu kasın işi, bacağı çekmekle birlikte onu dış tarafa meylettirmektir. Diğer kasın (beşinci kas) konumu ve birleşimi iç taraftandır. Bu kasın rengi yeşile çalar ve bunun işi, dizi çekmek ve bacağı iç tarafa meylettirmektir.

15 Diz eklemine hareket ettiren dokuz kastan önde olan üç kasa gelecek olursak bunlar diz eklemine açar/yayar. Bu kaslardan bir tanesi katmanlıdır ve bunun, iki kas olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu kasın iki tane başlangıcı (mebdei) vardır. Bu başlangıçlardan biri [uyluk kemiğinin] büyük çıkıntısıdır; diğer başlangıç ise alttan uyluk kemiğinin ön tarafıdır. 20 Yine bu kasın, iki sonu vardır: Bunlardan biri et cinsinden olup *asetabulum* (hukku'l-virk-acetabulum) ulaşır. Diğer son, zar cinsinden olup uyluk kemiğinin iç ucuna ulaşır.

25 Diz eklemine hareket ettiren önde olan üç kastan diğer iki kas, birinci kastan daha büyüktür. Bu kaslardan birincisinin menşei, uyluk kemiğinin dış çıkıntısıdır. Diğer kasın menşei, bel kemiğinin oturduğu yerin (kaime) barikatıdır. Bundan dolayı bu kas, arazi şekilde uyluğu çeker. Söz konusu bu iki kastan biri, diğeri ile birleşir ve bunlardan tek bir veter doğar. Söz konusu bu veter genişler ve sonrasında asetabulumun (hukku'l-virk) hepsine 30 ulaşır onu sağlam bir şekilde sıkar ve destekler. Bu veter, asetabulum ile onun altındaki organlar arasında bağ kurar. Söz konusu veter diz eklemine geçtiği zaman bacağın önünde yer alana kısımlara bağlanır. Bu veterin işi, meylettirmeksizin bacağı açmaktır.

والثانية منشأها من ملتقى عظم العانة، ثم إنها تنحدر مرةً في الجانب الإنسي من الفخذ على الوارب، وتلتحم هي بالجزء المسمّى أنطقنميون، وفعلاً أن تميل الساق إلى الجانب الإنسي، مع أنها تبسطها إلى الاستقامة.

والثالثة منشأها من الأجزاء الأنسية من قاعدة عظم الورك، ثم إنها تأتي الساق مرةً بالجزء الذي خلف من عظم الفخذ على الوارب، وتتصل بالجزء المعرق من الساق من الجانب الإنسي. وفعلاً أنها تميل الساق إلى الجانب الوحشي مع أنها تقبضها.

والرابعة والخامسة هما عضلتان من خلف، موضوعتان فيما بين العضلتين اللتين ذكرناهما، ومنشأهما أيضاً من قاعدة عظم الورك. والواحدة منها وضعها واتصالها من الجانب الأنسي، وشأنها أن تميل الساق إلى الجانب الوحشي مع أنها تقبضها، والأخرى وضعها واتصالها من الجانب الإنسي، ولونها إلى الخضرة. وشأنها أن تقبض الركبة وتميل الساق إلى الجانب الإنسي.

وأما الثلاث التي من قدام، فهي التي تبسط مفصل الركبة. واحدة منها مضاعفة،^٢ ويجوز أن يُقال^١ إنها عضلتان، لأن لها مبدئين، أحدهما من الزائدة العظمية، والأخرى من أسفل من مقدّم الفخذ. ولها أيضاً منتهيان، أحدهما من جنس اللحم يتصل بحق الورك، والآخر من جنس الأعشبية يتصل بالرأس الإنسي من الفخذ.

والعضلتان الأخريان من الثلاث، هما أعظم من هذه، ومنشأ الواحدة منهما من الزائدة الوحشية من الفخذ، والأخرى منشأها من الحاجز القائم من عظم الخاصرة، فهي لذلك تقبض الفخذ أيضاً بطريق العرض. وهاتان العضلتان تتصل إحداهما بالأخرى، ويتولد منهما وتر واحد، وهذا الوتر يصير عريضاً ثم يتصل بجميع حق الورك، ويضبطه ويشده شداً محكماً، ويصل بينه وبين الأعضاء التي هي أسفل منه. وإذا هو جاوز مفصل الركبة، اتّصل بالأجزاء التي في مقدّم الساق، وشأنه أن يبسط الساق بسطاً لا ميل معه.

١ - أ - إلى.

٢ - أ - أنها.

٣ - ب: هي مضاعفة.

٤ - أ ب ج: يقول.

٥ - أ ج: الزائدي.

Diz eklemi içerisinde gizlenmiş olan kasa gelecek olursak bu kasın işi, dizi çekmekle birlikte bacağı dışa doğru meylettirmektir.

Alt bacakta, bacağı çevresini saran on dört tane kas vardır. Bu kasların yedi tanesi arkada, yedi tanesi ise öndedir. Arkada bulunan yedi kasa gelecek olursak bunlardan üç tanesi topuğa ulaşır. Söz konusu üç kastan ikisinin menşei, uyluk kemiğinin ucudur. Daha sonra bu kaslar birleşir ve bundan bacağı iç kısmında yer alan et oluşur. Bu iki kastan, büyük ve güçlü bir veter doğar. Bu veter, topuk tarafına ulaşır ve topuğu geriye ve dış tarafa doğru çekmekle birlikte bütün ayağı çeker. Böylece söz konusu veter, topuğu yere sabitleştirir ve onun meyletmesini engeller.

Söz konusu üç kastan üçüncüsünün menşei, bacak kemiklerinden dışta olanın (kaval kemiği-tibia) ucudur. Bunun rengi patlıcanın yeşilimsi rengine çalar. Bu kastan herhangi bir veter doğmaz. Aksine bu kas et olarak kalır. Bu kas, yukarıda zikredilen veterin birleştiği yerin üzerinde topuğa arkadan birleşir. Bu kasın fiili, bir önceki kasın filinin aynısıdır.

Bacağı arkasında bulunan yedi kastan diğer üçü, parmakları ve ayağın tüm eklemlerini çeker. Bu üç kastan birincisinin menşei, dışta olan kemiğin (kaval kemiği-tibia) ucudur. Sonrasında bu kas, söz konusu kemiğin üzerinde yayılır. Bu kastan ikiye ayrılan bir veter doğar. Bu veter, orta parmağı ve yanındaki parmağı çeker. Söz konusu üç kastan ikincisi, birincisinden daha küçüktür ve bunun menşei, bacağı arkasıdır. Bu kastan, birinci kasın veterinin yanında uzanan bir veter doğar. Bu veter de ikiye ayrılır ve bunlar, ayak serçe parmağı ve işaret parmağını¹ çeker. Bu veterden ve daha önce zikredilen veterin her birinden bir parça çıkar ve bunlar birbirine bağlanır. Böylece bunlardan, baş parmağı çeken tek bir veter oluşur. Söz konusu üç kastan üçüncüsünün menşei, kemiklerden iç tarafta olanın (baldır kemiği-fibula), dış tarafta olan kemiğe birleştiği yerden doğar. Sonrasında bu kas, iki kemik arasında uzanır. Bu kastan, baş parmağın tarafındaki bileğe alttan bitişen bir veter doğar. Bu veter, ayağın hepsini arkaya doğru çeker ve onu iç tarafa meylettirir. Bu veterden bir parça ayrılır. Bu parça, baş parmağın ilk kemiğine bitişir ve ayağı çapraz bir şekilde iç tarafa doğru yayar.

1 Söz konusu ayak parmağı, metinde işaret parmağı olarak zikredilmiştir.

وأما العضلة المدفونة في مفصل الركبة، فشانها أن تقبض الركبة، وتُميل الساق مع قبضه إلى الجانب الوحشي.

وفي الساق أربع عشرة عضلة تحيط بها كما تدور. سبع من خلف، وسبع من قدام. وأما السبع التي من خلف، فمنها ثلاث يتصل بالعقب، وعضلتان من هذه الثلاث منشأها من رأس الفخذ، ثم إنهما تجتمعان فيصير منها اللحم الذي في بطن الساق. وينبت منهما وتر عظيم قوي، يتصل بطرف العقب، ويجذبه إلى خلف إلى الجانب الوحشي، ويجذب معه جميع القدم، وهو لذلك يثبت العقب على الأرض، ويمنعه عن أن يميل.

والثالثة منشأها من رأس القصبية الوحشية من قصبيتي الساق، ولونها يضرب إلى الخضرة الباذنجانية، وليس ينبت منها وتر، لكنّها تبقى لحمية. وتتصل بالعقب من خلفه، فوق موضع اتصال الوتر الذي تقدّم ذكره. وفعلها ذلك الفعل بعينه.

ومنها ثلاث عضلات آخر تقبض الأصابع وتقبض مفصل جملة القدم. والواحدة من هذه الثلاث منشأها من رأس القصبية الوحشية، ثم إنّها تمتدّ على تلك وينبت منها وتر ينقسم باثنين، ويقبض الأصبع الوسطى والتي تليها. والأخرى هي أصغر من هذه، ومنشأها من خلف الساق، وينبت منها وتر يمتدّ إلى جانب ذلك الوتر الأوّل، وينقسم هو أيضاً باثنين، ويقبض الخنصر والسبابة. وينشعب من كل واحد من هذا الوتر ومن ذلك الوتر الذي ذكرناه قبل جزء، يتصل الجزئين واحد بالآخر، ويصير منها وتر واحد يقبض الإبهام. والثالثة منشأها من رأس القصبية الإنسية، حيث تضامها^٢ القصبية الوحشية، ثم إنّها تمتدّ فيما بين القصبتين^٤، وينبت منها وتر يتصل بالرسغ من أسفل قدام الإبهام، ويقبض جملة القدم إلى خلف، ويميلها إلى الجانب الإنسي، وينفرد منه^٥ جزء يتصل بالكعب الأوّل من الإبهام، ويبسطها^٦ بسطاً مورباً إلى الجانب الإنسي.

١ ب: فهو.
٢ أ: هذه.
٣ أ: نظامها.
٤ أ: العصبتين.
٥ أ: منها.
٦ أ: - و.

Bacağın arkasında bulunan yedi kastan yedincisinin menşei, uyluk kemiğinin dış ucudur. Bu kas, topuğa ilişen iki kastan birine bitişir ve bacağıın iç kısmında (baldır) ayrılır. Bu kastan, el avuç içinde bulunan veter gibi ayağın alt kısmının tamamını kapsayan bir veter doğar. Söz konusu veterin faydaları, avuç içinde bulunan veterin faydaları gibidir. Şöyle ki bu veter, ayağın altını, yayılmaktan ve meyletmekten uzak tutar; sertlik, pürüzsüzlük ve kaliteli dokunuş sağlar.

Bacağıın ön kısmında bulunan yedi kasa gelecek olursak bu kaslardan birincisi büyüktür. Bu kas, bacağıın iki kemiğinden iç kemiğın (baldır kemiği-fibula) ucunun dış taraflarından başlar. Sonrasında bu kas, bacağıın üzerinde yayılır. Bu kastan, baş parmağın üzerindeki kısımlara bitişen güçlü bir veter doğar. Bu veter, ayağın tamamını yukarıya doğru çeker.

Yedi kastan ikinci kasın menşei, önceki kasın çıktığı yerin aynısıdır ve daha önce zikrettiğimiz söz konusu kasın yanında bulunur. Bu kas, baş parmağın ilk kemiğine bitişir ve kemiği yukarı doğru çeker ki bu kemik, az bir şekilde meyillidir. Üçüncü kas, bacağıın iki kemiğinin arasında yer alır. Bu kastan, baş parmağa boylu boyunca uzanan ve onları yayan bir veter doğar. Bundan sonra gelen dördüncü kas, dış kemiğın (kaval kemiği-tibia), iç tarafta olan kemiğe (baldır kemiği-fibula) birleştiği yerde dış kemiğın ucundan başlar. Bu kas, parmakların hizasında bütün kasların ortasında yer alır. Bu kastan, kendisi ile dört parmağın yayılmasının gerçekleştiği dört veter doğar. Yedi kastan beşincisinin menşei, dış tarafta olan kemiktir (kaval kemiği-tibia). Bu kasın veteri, baş parmağı çeker. Söz konusu kaslardan altıncısının da menşei, dış tarafta olan kemiktir ve bu kas, ince bir kastır. Bu kasın işi, kendisinden doğan bir veter ile serçe parmağı dış tarafa doğru meylettirmektir. Söz konusu kaslardan yedincisinin de menşei, dış tarafta olan kemiktir. Bu kasın işi, ayağın tamamını yukarıya doğru yaymaktır. Çünkü bu kastan, serçe parmağın üzerindeki kısımlara bitişen bir veter doğar. Bu kas, yedi kastan birincisi ile birlikte hareket ettiği zaman ayak yukarıya doğru çekilir. Söz konusu iki kastan biri hareket ettiği zaman, ayak yana doğru hareket eder.

Ayaktaki kaslar yirmi altı tanedir. Bu kaslardan beş tanesi üstte olup bunların görevi, parmakları dışa doğru meylettirmektedir. Bu kaslardan yirmi bir tanesi alttadır. Yirmi bir kastan yedi tanesi, avuçtaki yedi kasa tekabül eder ve ayak tarak kemiğinde yer alır. Bu yedi kastan beş tanesinin her biri, beş parmağın her birini içe doğru meylettirir. Yedi kastan iki tanesi, başparmak ve serçe parmağı aşağıya doğru meylettirir.

ومنها عضلة سابعة منشأها من الرأس الوحشي من الفخذ، وتتصل بواحدة من العضلتين اللتين تتصلان بالعقب، وتفارقها في بطن الساق، وينبت منها وتر يستبطن أسفل القدم كلها، على مثال الوتر المستبطن للراحة، وينفع مثل منافع ذلك^١، وهو أنه يفيد باطن القدم البعد عن الميل والتمدد والصلابة والملاسة وجودة للمس.

وأما السبع عضلات التي من قدام، فالواحدة منها عظيمة، وتبتدئ من الأجزاء الوحشية من رأس القصبية الإنسية من قصبتي الساق، ثم إنها يمتد على الساق، وينبت منها وتر قوي يتصل بالأجزاء التي من^٢ فوق الإبهام، ويمد جملة القدم إلى فوق.

والثانية^٣ منشأها من ذلك الموضع الذي فيه منشأ تلك بعينه، وهي موضوعة إلى جانب تلك التي ذكرناها، وتتصل بالعظم الأول من الإبهام وتجذبه إلى فوق، وهو مائل قليلاً. والثالثة موضوعة فيما بين قصبتي الساق، وينبت منها وتر يتصل بالإبهام في طولها ويسطها. والرابعة بعد هذه تبتدئ من رأس القصبية الوحشية حيث تضام^٤ هذه القصبية تلك القصبية الإنسية، وهي موضوعة في وسط جميع العضل بحذاء الأصابع، وينبت منها أربعة أوتار، بها يكون انبساط الأربع الأصابع. والخامسة منشأها من القصبية الوحشية، ووترها^٥ يقبض الإبهام. والسادسة منشأها أيضاً من القصبية الوحشية، وهي عضلة دقيقة، وشأنها أن تُميل الخنصر إلى الجانب الوحشي بوتر ينبت منها. والسابعة منشأها أيضاً من القصبية الوحشية، وشأنها أن تمد جملة القدم إلى فوق، وذلك أنه ينبت منها وتر يتصل بالأجزاء التي فوق الخنصر. وإذا تحركت هذه العضلة مع العضلة الأولى من هذه السبع، انجذبت بها القدم إلى فوق، وإذا تحركت واحدة منها^٦، تحركت القدم إلى جانب.

العضل التي في القدم ست وعشرون عضلة، منها خمس عضلات من فوق، شأنها أن تُميل الأصابع إلى الجانب الوحشي. ومنها إحدى وعشرون من أسفل، سبع منها في قياس السبع التي في الكف، موضوعة في مشط القدم. ومن هذه السبع خمس تميل كل واحدة من الخمس الأصابع بواحدة منها إلى الجانب الإنسي، واثنتان يميل بهما الإبهام والخنصر إلى أسفل.

١ ب: ذلك.

٢ ب - من.

٣ ب: الثالثة.

٤ أ ج: نظامها.

٥ ب - و.

٦ ب: منهما.

Yirmi bir kasın dört tanesinden her biri, her parmağın ilk eklemine çeker ki bu kaslar, bilekte bulunur. Ayaktaki geriye kalan on kas, avuçta bulunan küçük kaslara benzer şekildedir. Öyle ki anatomistlerin tümü bunu gözden kaçırmıştır. Çünkü bu kasların, her bir parmağın ilk eklemine önünde yer alan iki tane kası vardır. Bu kasların hepsi aynı anda harekete geçerse böylece, meyletmeksizin parmağın ilk eklemi çekilir. Bu kaslardan bir tanesi harekete geçerse, söz konusu eklem yan tarafa meyletmekle birlikte çekilir.

Böylece açıkladığımız üzere kasların hepsinin toplamı şu şekildedir: Yüz bölgesinde dokuz; iki gözde yirmi dört; çeneyi aşağıya doğru hareket ettiren on iki; başı hareket ettiren yirmi üç; iki omuzu hareket ettiren on dört; göğüs kafesini hareket ettiren dört; lamda harfine (λ) benzeyen kemiği hareket ettiren altı; dili hareket ettiren dokuz; gırtlığı hareket ettiren yirmi altı; boğazı hareket ettiren iki; boynu hareket ettiren dört; iki omuz eklemine hareket ettiren yirmi altı; iki kolda otuz dört; iki avuçta otuz altı; dirsek eklemine hareket ettiren sekiz; göğsü hareket ettiren yüz yedi; omurgayı hareket ettiren kırk sekiz; karın üzerinde sekiz; testislerde dört; mesanede bir; erkeklik organında dört; anüsü tutan dört; kalça eklemine yirmi altı; diz eklemine hareket ettiren on sekiz; iki bacakta yirmi sekiz; iki ayakta elli iki kas vardır. Bu kaslar, beş yüz yirmi yedi tanedir.

Galen'in *Anatomi Üzerine* adlı kitabının ikinci makalesi tamamlandı.

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.
Allah'a çokça hamd olsun.

وأربع من الإحدى والعشرين تقبض كل واحدة منهنّ المفصل الأول من كل واحدة من الأصابع، وهنّ موضوعات في الرسغ. والعشر الباقية منها، قياسها في القدم قياس العضل الصغار الذي في الكفّ،^١ الذي ذهب أمره عن^٢ جميع أصحاب التشريح، وذلك أنّ منها قدام كل واحدة من المفاصل الأولى من الأصابع عضلتين. وإذا ما كان الفعل لهما جميعاً، انقبض المفصل الأول من الأصبع من غير ميل، وإذا كان الفعل لواحدة منها، انقبض ذلك المفصل مع ميل إلى الجانب.^٣

فيصير مبلغ جميع العضل على ما فضلناه على ما أصف؛ منها^٤ في الوجه تسع، وفي العينين أربع وعشرون، والتي تحرك اللحي إلى^٥ أسفل اثنتا عشرة، والتي تحرك الرأس ثلاث وعشرون، والتي تحرك الكتفين أربع عشرة،^٦ والتي تحرك قصبه الرئة أربع، والتي تحرك العظم الشبيه باللام ست، والتي تحرك اللسان تسع، والتي تحرك الحنجرة ست عشرة، والتي تحرك الحلق اثنتان،^٧ والتي تحرك الرقبة أربع،^٨ والتي تحرك مفصل الكتفين ست وعشرون، والتي في الساعدين أربع وثلاثون، والتي في الكفين ست وثلاثون،^٩ والتي تحرك مفصل المرفقين ثمانين، والتي تحرك الصدر مائة وسبع، والتي تحرك الصلب ثمان وأربعون، والتي على البطن ثمان، والتي في الأثني عشر أربع، والتي في المثانة واحدة، والتي في القضيب أربع، والتي تضبط الشرج أربع، والتي في مفصل الورك ست وعشرون، والتي تحرك مفصل الركبة ثمانين عشرة،^{١٠} والتي في الساقين ثمانين وعشرون، والتي في القدمين اثنتان وخمسون،^{١١} فذلك خمس مئة وسبع وعشرون عضلة.^{١٢}

تمت المقالة الثانية من كتاب جالينوس في التشريح،

نقل حنين بن اسحق رحمه الله والحمد لله كثيراً.^{١٣}

١ أ: الصغار التي في.	٦ أ: أربع وعشرة.	١٢ ب - عضلة.
٢ أ: على.	٧ ب: عضلتان.	١٣ ب: تمت جوامع كتاب
٣ أ: ميل الجانب، ب: ميل إلى	٨ أ ج - والتي يحرك الرقبة أربع.	جالينوس في تشريح العضل،
جانب.	٩ ب: ست وعشرون.	والحمد لله رب العالمين، ج +
٤ ب - على ما أصف منها.	١٠ ب: عشرون.	وصلى على سيدنا المصطفى
٥ ب - إلى.	١١ ب: اثنتان وعشرون.	وأله الكرام.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

Galen'in Öğrenciler İçin Sinirlerin Anatomisi Adlı Kitabına Derleme

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.

5 Menşei beyin olan sinirler¹, yedi çifttir. Bu çiftlerden birinci çift, gözlere gelen sinirdir. Bu sinir, gözlere görme duyusu getirir. Gözlere gelen ikinci çift, gözlerin kaslarına hareket kuvveti ulaştırır. Üçüncü çiftin bir kısmı dile tatma duyusu, diş etine ve dişlere dokunma duyusu getirir. Üçüncü çiftin bir kısmı, şakakların kaslarına, çiğneyen iki kasa, burnun ucundaki kaslara
10 ve dudakların kaslarına hareket kuvveti getirir. Dördüncü çift üst çenede bölünür ve ona tatma duyusu getirir. Beşinci çiftin bir kısmı, kulaklara duyma hissi, bir kısmı geniş kasa hareket kuvvesi getirir. Altıncısının bir kısmı iç organlara ulaşır onlara duyum kabiliyeti getirir. Bir kısmı ise gırtlakın kaslarına gelir ve ona hareket kuvveti getirir. Yedinci çift, dile ve gırtlak
15 kaslarına gelir ve onlara hareket kuvveti getirir.

Birinci çift sinirlerin menşei -ki bunlar, içi boş olan iki sinirdir- beynin, meme ucuna benzeyen iki yan tarafı yani beynin karıncıklarındır. Bu çiftin sonu, buruna gelen beynin iki karıncığıdır. Bunlarla koklama duyusu gerçekleşir. Bu sinirler biraz ileri gittikleri zaman birbirine birleşir ve bağlanırlar.
20 Sonra Yunanca alfabedeki (hi) harfi -yani X- gibi tekrar ayrılırlar. Söz konusu sinirler gözlere ulaştıklarında menşei beynin sağ tarafı olan sinir sağ göze gider. Menşei beynin sol tarafı olan sinir ise sol göze gider. Sonrasında söz konusu sinirlerin her biri genişledikten sonra, gözde erimiş cama benzeyen sıvının (er-rutubetu eş-şebihetü bi'z-zücai)² etrafını çevreler ve söz konusu rutubeti
25 ihata eder. Bu sinirler, görme duyusunu göze ulaştırır.

İkinci çiftin iki sinirine gelecek olursak bu sinirlerin menşei, birinci çift sinirin arkasıdır. Bu iki sinir, kafatasında iki göz deliğinde bulunan çukurdan çıkar. Söz konusu sinirler iki göze ulaştığı zaman her biri, geldiği gözün kasında ayrışır ve göze hareket kuvveti ulaştırır.

1 Bk. İbn Sinâ, *el-Kânûn Fi't-Tıb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 73 ve devamı.

2 Vitröz camı sıvı, vitreous humor. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathbûn: el-Kânûn fi't-Tıb Tercümesi*, C.6, s. 526.

بسم الله الرحمن الرحيم^١
جوامع كتاب جالينوس في تشريح العصب للمتعلمين
إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله^٢

العصب الذي منشؤه^٣ من الدماغ سبعة أزواج. الأول منها، الذي يأتي العين، ويأتيهما بحاسة البصر. والثاني الذي يأتي العينين، ويوصل إلى عضلهما قوة الحركة. والثالث بعضه يأتي اللسان بحاسة المذاق، ويأتي اللثة والأسنان بحاسة اللمس، وبعضه يأتي عضل الصدغين وعضل الماضغين، والعضل الذي في طرف الأنف، وعضل الشفتين بقوة الحركة. والرابع ينقسم في أعلى الحنك، ويأتيه بحاسة المذاق. والخامس بعضه يأتي الأذنين بحس السمع، وبعضه يأتي العضلة العريضة بقوة الحركة. والسادس بعضه يأتي الأحشاء، ويأتيها^٤ بالحس، وبعضه يأتي عضل الحنجرة، ويأتيها بقوة الحركة. والسابع يأتي اللسان وعضل الحنجرة، ويأتيها بقوة الحركة.

وعصب الزوج الأول وهما عصبتان جوفوان^٥ منشؤهما من جانبي طرفي الدماغ الشبيهتين بحلمتي الثدي، أعني منتهى البطنين المقدمين من بطون الدماغ، وانقضاؤهما اللذان يصيران إلى المنخرين، وبهما تكون حاسة الشم. وإذا أمعنت هاتان العصبتان قليلاً اجتمعتا، واتصلت إحداهما بالأخرى، ثم تعودان فيفترقان^٦، حتى يصير شكلها شبيهاً بشكل الخاء في كتاب اليونانيين وهو هذا^٧. وإذا صارتا إلى العينين، قصدت العصب التي منشؤها من الجانب الأيمن من الدماغ إلى العين اليمنى، والعصب التي منشؤها من الجانب الأيسر، إلى العين اليسرى، ثم استدارت كل واحدة منهما حول الرطوبة الشبيهة بالزجاج الذائب في العين، بعد أن تعرض العصب، وتحتوي على تلك الرطوبة، وتوصل إلى العينين حاسة البصر.

وأما عصبتا الزوج الثاني، فمنشؤهما من خلف منشأ عصبتي الزوج الأول، وخروجهما من القحف في الثقبين اللذين في العينين. وإذا صارت إلى العينين، تفرقت كل عصب منها في عضلة العين التي تأتيها، وأوصلت إليها قوة الحركة.

١ ج + وبه نستعين.
٢ ب - إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله.
٣ أ ج: العصب التي منشؤها.
٤ ب - الأذنين بحس السمع، وبعضه.
٥ ب - و.
٦ أ: جوفان.
٧ أ: ثم يعودان يفترقان فيفتقان.

Üçüncü çiftin iki sinirine gelecek olursak bu sinirlerin menşei, bey-
nin ön ve arka kısımlarının bulunduğu beyin kaidesinin olduğu yerdir.
Üçüncü çift, dördüncü çift sinir ile karışır ve sonrasında ondan tekrar
ayrılır. Söz konusu bu çift kafatasından çıktığında dört parçaya ayrılır:
5 [a] Bunlardan birincisi, sübât damarı (ana karotis arter) olarak bilinen
atardamarın deliğinin girdiği delikten doğar. Diyaframın altında yer alan
iç organlara ulaşınca kadar boyundan aşağıya doğru devam eder ve
orada bölünür. Söz konusu sinirin [b] ikinci parçası şakak kemiğinde
bulunan delikten çıkar ve daha sonra zikredeceğimiz beşinci çiftten gelen
10 sinire birleşir. [c] Üçüncü parça, kendisinden ikinci çiftin çıktığı gözdeki
delikten çıkar. Söz konusu bu parça üç parçaya ayrılır. Bunlardan birin-
cisi gözün küçük kenarı tarafına (el-mâk) ulaşır ve şakakların kaslarında,
çiğneyen iki kasta, kaşlarda ve göz kapağında dağılır. İkinci parça gözün
büyük kenar tarafına ulaşır ve burna nüfuz eden deliğe girer. Bu parça,
15 burnun içinde bulunan tabakada dağılır. Üçüncü parça elmacık kemiği
konumundan kendisi için hazırlanmış bir kanaldan iner ve ikiye bölünür.
Bu parçalardan birincisi ağzın içine girer ve ağzın üst tarafına gider. Böy-
lece üst çenede yer alan dişlerde ve diş etinde dağılır. İkinci parça dışarıya
doğru gider ve burnun ucunda, üst dudakta ve yüzün üzerindeki deride
20 dağılır. [d] İlk dört parçanın dördüncü parçası üst çene içinden iner ve
bu sinirin çoğu, dil tabakasında dağılır ve ona tatma duyusu getirir. Bu
sinirin bir kısmı, alt dudakta, alt çenede bulunan diş etlerinde ve diş
köklerinde dağılır.

Dördüncü çift sinire gelecek olursak bu çiftin iki sinirinin menşei,
25 üçüncü sinir çiftinin menşeinin arkasıdır. Bu sinir üçüncü sinire karışır ve
sonrasında ise ondan ayrılır. Bu çiftin siniri, üst çeneyi kaplayan tabakada
dağılır ve ona, saf bir his verir.

Beşinci çiftin iki sinirine gelecek olursak bu sinirlerin her biri kat-
manlıdır. Bundan dolayı bu çiftte, iki çift muamelesi yapılması gerekir.
30 Bu çiftlerden biri, kendisi ile işitme gerçekleşen sinir çiftidir. Diğeri ise
kör (e'ma) olarak bilinen delikten çıkan sinir çiftidir.

وأما عصبتا الزوج الثالث، فمنشؤهما من موضع ملتقى الجزء المقدم والجزء المؤخر من جزأي الدماغ، من قاعدة الدماغ. وهذا الزوج مخالط الزوج الرابع ثم إنه يفارقه. وهذا الزوج ينقسم عند طلوعه من القحف إلى أربعة أجزاء، أحدهما يطلع من الثقب الذي فيه تدخل ثقبه العرق الضارب المعروف بعرق السبات، ويمضي منحدرًا في الرقبة، حتى يصل إلى الأحشاء إلى أسفل من الحجاب، فينقسم فيها. والجزء الثاني يخرج من الثقب الذي في عظم الصدغ، ويتصل بالعصب الذي يأتي من الزوج الخامس الذي سنذكره فيما بعد. والجزء الثالث يخرج من الثقب الذي في العين الذي يخرج منها الزوج الثاني، وهذا الجزء ينقسم إلى ثلاثة أقسام. أحدها يصير إلى ناحية الماق الأصغر، وينقسم في عضل الصدغين، وفي عضل الماضغين، وفي الحاجبين وفي الجفن. والآخر يصير إلى ناحية الماق الأكبر، ويدخل في الثقب النافذ منه^١ الأنف، وينقسم في الطبقة التي في باطن الأنف. والثالث ينحدر في مجرى مهياً له في موضع الوجنة، وينقسم بقسمين. أحدهما يدخل إلى جوف الفم، ويأخذ إلى ناحية أعلى الفم، فيتفرق في الأسنان واللثة التي في اللحي الأعلى. والآخر يمضي إلى خارج، فيتفرق في طرف الأنف والشفة^٢ العليا وفي الجلد التي على الوجه. والجزء الرابع من تلك الأربعة الأول ينحدر في اللحي الأعلى، فيتفرق أكثره في طبقة اللسان، ويوصل إليها حاسة المذاق، وبقيته تتفرق في أصول الأسنان واللثة التي في اللحي الأسفل وفي الشفة السفلى.

وأما عصبتي الزوج الرابع، فمنشؤهما من خلف منشأ عصبتي الزوج الثالث، ويخالط هذا الزوج ذلك ثم يفارقه. وعصبه يتفرق في الطبقة المغشية لأعلى الحنك، ويوصل إليها حسًا خالصًا^٥.

وأما عصبتا الزوج الخامس، فكل واحدة منهما مضاعفة، ولذلك ينبغي أن يُعمل على آتة زوجان، أحدهما زوج العصب الذي به يكون السمع، والآخر زوج العصب الذي يخرج من الثقب المعروف بالأعمى^٦.

١ ب: اللحاظ.

٢ ب: من اللحاظ.

٣ ب: الأنف في الشفة.

٤ أ ج: منشؤهما.

٥ أ: خالط.

٦ أ ج: بالأعم.

Kendisi ile işitmenin gerçekleştiği sinir çiftine gelecek olursak bu sinirin menşei, özellikle beynin ön kısmıdır; girişi ise kulak/işitme deliğidir. Söz konusu sinir çifti bu deliğe ulaştığı zaman onu örter ve kendisi ile işitme duyumu gerçekleşir. Bu sinir çiftinin menşei, üçüncü ve dördüncü sinir çiftinin menşeinin arkasıdır. Diğer sinir çiftinin menşei ise söz konusu sinir çiftinin arkasıdır ve onun çıkışı *kör* olarak bilinen taşsal kemikte (el-azmu'l-hacerî) yer alan deliktir. Bu delik, aslında kapalı değil, açıktır. Söz konusu bu çiftin siniri, üçüncü çiftin sinirine ulaştığında hepsi birleşir ve bu ikisinin çoğu, çeneyi hareket ettirmeksizin yanağı hareket ettiren geniş kasa ulaşır. Bu ikisinin geri kalan kısmı, üçüncü çiftten şakak kaslarına gelen sinire yardımcı olur.

Altıncı çifte gelecek olursak bunun çıkışı, Yunanca alfabedeki lamda harfine benzeyen derzin -ki bunun şekli şöyledir: (λ)- sonunda bulunan iki deliktir. Söz konusu iki deliğin her birinden üç sinir çıkar. Bu sinirlerden biri boğaz kaslarına ve dili hareket ettirme konusunda yedinci çifte yardım etmek için dilin köküne ulaşır. İkinci sinir, omuzun geniş kasına ve orada bulunan diğer kaslara gelir. Üçüncü sinir -ki bu sinir, diğerlerinin en büyüğüdür- iç organlara inen sübât (ana karotis arter) olarak bilinen atardamarın yanında yer alır. Söz konusu sinir, boyundan geçtiği esnada uçları yukarıya giden gırtlığa özgü kaslarda dağılan şubelere ayrılır. Söz konusu sinir, boyundan geçerek göğse indiği zaman uçları aşağıya doğru giden gırtlığın kaslarına doğru yukarıya dağılan şubelere ayrılır. Buna yukarıya dönen sinir adı verilir. Söz konusu sinirden, kalbe, akciğere, yemek borusuna, göğüsteki atar ve atar olmayan damarlara ve soluk borusuna giden şubeler ayrılır. Söz konusu sinir, diyaframı geçtiği zaman, bu şubelerin çoğu midenin ağzına ulaşır. Şubelerin geri kalan kısmı ise diğer iç organlara ve karın zarının ihtiva ettiği diğer tüm organlara ulaşır. Burada ise zikrettiğimiz üçüncü çiftten inen sinire birleşir.

Yedinci çift sinire gelecek olursak bunun menşei, beynin sona erdiği ve omuriliğin başladığı yerdir. Bu sinir bölünür ve bu sinirin çoğu dil kaslarında dağılır. Bu sinirin az bir kısmı, çoğu durumda gırtlığın kıkırdaklarından kalkana benzeyen kıkırdakla ve Yunan alfabesindeki lamda harfine benzeyen (λ) kemiğin köşelerinin alt iki köşesiyle ortak olan kaslara her zaman ulaşır. Bazen de bu sinirin bir kısmı, başka kaslara ulaşır. Fakat bu durum, her zaman böyle değildir.

فأما العصب الذي يكون به السمع، فمنشؤه خاصّة من مقدّم الدماغ، ومدخله في ثقب المسامع. وإذا صار في هذا الثقب غشاه، وبه تكون حاسة السمع. والموضع الذي منه منشؤه هو خلف موضع منشأ الزوج الثالث والرابع. والزوج الآخر منشؤه من خلف هذا الزوج، ومخرجه من الثقب الذي في العظم الحجري المعروف بالأعمى، من غير أن يكون أعمى، بل مفتوحًا. وإذا صار عصب هذا الزوج إلى عصب الزوج الثالث، اختلطا جميعًا، واتصل أكثرهما بالعضلة العريضة التي تحرك الخد من غير أن يتحرك معه اللحي، وصارت الثقبه التي يبقى منها عونًا للعصب الذي يأتي من الزوج الثالث إلى عضل الصدغين.

وأما الزوج السادس، فمخرجه من الثقبين اللذين في منتهى الدرز الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، وهو هذا ^١. ويخرج من كل واحدة من الثقبتين ثلاثة أعصاب، أحدها يصير إلى عضل الحلق وإلى أصل اللسان، ليعين الزوج السابع في تحريك اللسان، والعضبة الأخرى تأتي العضلة العريضة التي للكتف وغيرها من العضل الذي هناك. والثالثة وهي أعظم الثلاث، هي الموضوعه إلى جانب العرق الضارب المعروف بعرق السبات، الذي ينحدر إلى الأحشاء. وهذه العضبة إذا هي مرت بالرقبة، تشعبت منها شعب تتفرق ^٢ في العضل الخاص بالحنجرة، الذي رؤوسه إلى فوق، وإذا هي انحدرت إلى الصدر، تشعب منها شعب تذهب إلى فوق إلى عضل الحنجرة، الذي رؤوسه إلى أسفل، وهذا هو العصب الذي يقال له الراجع إلى فوق. ويتفرق منها أيضًا شعب آخر في القلب والرئة والمريء والعروق الضوارب وغير الضوارب، التي في الصدر وقصبة الرئة. وإذا جاوزت الحجاب، اتصل أكثرها بقم المعدة، واتصل باقيها بسائر الأحشاء، وبجميع الأعضاء التي يحتوي عليها الصفاق، وتخالطها هناك العصبه التي قلنا إنها تنحدر من الزوج الثالث.

وأما الزوج السابع فمنشؤه من حيث ينقضي الدماغ وابتدئ النخاع، وينقسم ويتفرق أكثره في عضل اللسان. ومنه جزء يسير لا يزال يتصل دائمًا بالعضل المشترك للغضروف الشبيه بالترس من غضاريف الحنجرة، والضلعين المنخفضين من أضلاع العظم الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، وربما اتصل منه شيء بعضلات آخر، إلا أن ذلك ليس دائمًا ^٣.

١ ب: من هذا.
٢ ب - وهو هذا >.
٣ أ ج: وتتفرق.
٤ أ ج: المشتركة.
٥ ب: ليس بدائم.

Menşei omurilik olan sinir çiftleri otuz bir tanedir ve bir tane de çifti olmayan tekli sinir vardır. Bu çiftlerden sekiz çift boyundan; on iki çift göğüsten;¹ beş çift lumbardan (el-katn); üç çift sağrıdan (acüz), üç çift ve çifti olmayan tek sinir ise kuyruk sokumundan (us'us) çıkar.

5 Menşei boyun olan sekiz çift sinire gelecek olursak bunların birinci çiftinin çıkışı, ilk omurda bulunan deliktir ve bu sinir çifti, sadece baş kaslarında dağılır. İkinci çiftin menşei, birinci ve ikinci omurlar arasındaki yerdir. Bu çift, baş derisine dokunma duyusu, boyun arka kaslarına ve geniş kaslara hareket kuvveti verir. Üçüncü çifte gelecek olursak bu çiftin menşei, ikinci
10 omur ile üçüncü omur arasındaki deliktir. Bu çift, ikiye ayrılır. Bunun bir kısmı arkaya gider ve orada bulunan kasın derinlerinden geçer ve söz konusu kasta şubelere ayrılır. Bu parça, omurun dikenlerine -ki bunlar çıkıntılardır (senâsin)- ulaşınca kadar yukarı çıktığı zaman öne doğru döner ve kulakların arkasındaki kaslarda dağılır. Bu durum, konuşmayan canlılarda
15 böyledir. Söz konusu kastan ayrılan diğer parça, öne doğru gider. Bu parça, yanakları hareket ettiren geniş kasların önünde bulunan cisimlerde, hayvanlarda kulakların önündeki kaslarda ve şakak kaslarında şubelere ayrılır.

[Menşei boyun olan sekiz çiftten] dördüncüsüne gelecek olursak bunun menşei, ikinci omur ile dördüncü omur arasındaki deliktir. Bu çift, bir önceki sinirin bölündüğü gibi bölünür. Bu çiftin bir parçası -ki bu, en büyük
20 olanıdır- omurların dikenleri tarafına giderek arkaya doğru derinlere uzanır. Bu parça, baş ile boyun arasında ortak olan kaslarda dağılan şubelere ayrılır. Sonrasında omurun dikenlerinden dönerek öne doğru gelir. Burada ise omurga kaslarında dağılan şubelere ayrılır. Söz konusu çiftin diğer parçası
25 -ki bu, en küçük olanıdır- öne doğru gider ve bundan, beşinci çifte bitişen bir sinir çıkar.

[Menşei boyun olan sekiz çiftten] beşincisine gelecek olursak bunun menşei, dördüncü omur ile beşinci omur arasındaki yerdir. Bu çiftin ayrışması ve gidişi, bir önceki sinir çiftinin ayrışması ve gidişi gibidir. Çünkü bu durum, menşei boyun olan tüm sinir çiftleri için genel bir şeydir.
30 Beşinci çift, öncelikle ikiye ayrılır. Bu parçalardan birincisi küçüktür.

1 Göğse tekabül eden omurilik tarafı.

أزواج العصب الذي منشؤه من النخاع، أحد وثلاثون زوجًا وفرد لا أخ له. منها من الرقبة ثمانية أزواج، ومن الصدر اثنا عشر زوجًا، ومن القطن خمسة، ومن عظم العجز ثلاثة، ومن العصعص ثلاثة أزواج، وفرد لا أخ له.

وأما الثمانية الأزواج التي منشؤها من الرقبة، فالأول منها مخرجة من الثقب الذي في الفقارة الأولى، ويتفرق في عضل الرأس وحده. والثاني منشؤه من الموضع الذي فيما بين الفقرة الأولى والثانية، ويوصل إلى جلدة الرأس حسّ اللمس، وإلى العضل الذي من خلف الرقبة وإلى العضلة العريضة قوة الحركة. وأما الزوج الثالث، فمنشؤه من الثقب الذي فيما بين الفقار الثانية والثالثة. وينقسم باثنين، فيصير أحد جزأيه^١ إلى خلف، ويمرّ في عمق العضل الذي هناك، وتتفرق منه في ذلك العضل شعب، وإذا سعد هذا الجزء حتى يبلغ شوك الفقار وهي السنانس، عاد راجعًا إلى قدام، ويتفرق في العضل الذي خلف الأذنين، وذلك في الحيوان الذي لا نطق له. وأما جزؤه الآخر فيصير إلى قدام، وتتفرق منه شعب تتفرق في الأجسام الموضوعة من قدام في العضل العراض التي تحرك الخدين، وفي العضل الذي من قدام الأذنين في البهائم وفي عضل الصدغين.

وأما الزوج الرابع، فمنشؤه من الثقب الذي فيما بين الفقارة الثالثة والرابعة، وينقسم مثل تقسم الزوج الذي قبله، فيمرّ^٢ أحد جزأيه - وهو الأكبر - إلى خلف في العمق آخذًا نحو شوك الفقار، وتتشعب منه شعب تتفرق في العضل المشترك للرأس والرقبة، ثم يعود راجعًا من شوك الفقار إلى قدام، وتتشعب منه هناك شعب تتفرق في عضل الصلب. والجزء الآخر - وهو الأصغر - يصير إلى قدام، وتخرج من هذا عصبة تخالط الزوج الخامس.

وأما الزوج الخامس، فمنشؤه من الموضع الذي فيما بين الفقارة الرابعة والخامسة. وتقسم هذا الزوج وذهابه مثل تقسم الزوج الذي قبله وذهابه، لأنّ هذا أمر عام لجميع الأزواج التي منشؤها من الرقبة. فهذا الزوج ينقسم أولًا باثنين. والواحد من جزأيه صغير،

١ أ ج: العضل.
٢ أ ج: لجزأيه.
٣ أ: فيمن.
٤ أ ج: الذي.

Bu parça, omuzun üst kısımlarına doğru çıkan parçadır. Bu parçalardan ikincisi büyüktür. Bu parça da iki parçaya ayrılır. Bu iki parçanın birincisi, omurga kaslarına, geniş kaslara ve baş ile boyun arasında ortak olan kaslara doğru çıkar. Bu iki parçadan ikinci parça, çıkışı boyunda olan beşinci, altıncı ve yedinci çiftlerin parçalarına bitişir. Yine bu parça, diyaframın ortasına ulaşır.

[Menşei boyun olan sekiz çiftten] altıncısına gelecek olursak bunun menşei, boynun beşinci omurundan sonrası; yedinci çiftin menşei, altıncı omurdan sonrası; sekizinci çiftin menşei yedinci omurdan sonrasıdır. Bu üç çiftten (altıncı, yedinci ve sekizinci) açıkladığımız üzere genelde baş ve boyun kaslarında, omurga kaslarında ve diyaframda -sekizinci çift hariç- şubeler ayrılır. Söz konusu bu üç çiftten özel olarak her birinden bir sinir ve sırt omurlarının birincisinden bir sinir çıkar. Söz konusu bu dört sinir birleşir ve koltuk altından geçerek omuz kemiğinin iç bükeyli tarafına, pazu kemiğine, kol kemiğine ve avuca ulaşır. Avuca ulaşan ve orada bölünen birleşmiş söz konusu sinir, sırtın ilk omurundan çıkan sinirdir. Kola ulaşan sinir, boyundan gelen sekizinci çiftten ayrılan sinirdir. Pazuya ulaşan sinir, yedinci çiftten çıkan sinirdir. Omuz kemiğine ulaşan sinir, altıncı çiftten gelen sinirdir.

Menşei sırt omurları olan on iki çift sinire gelecek olursak bunların birinci çifti, sırtın on iki omurundan birinci omur ile ikinci omur arasındaki yerden çıkar. Bu çiftin bir parçası büyüktür. Bu parça, kaburgalar arasındaki ilk konumda ve omurga kasında bölünür. Bu parçanın kalan kısmı, ilk kaburgalara yayılır. Sonrasında bu parça, boyundan çıkan sekizinci çiftle birleşir ve daha önce açıkladığımız üzere ele ulaşır.

وهو الذي يصعد إلى الأجزاء العالية من عظم الكتف. والجزء الآخر كبير،^١ وهذا الجزء ينقسم إلى جزأين. والواحد من هذين الجزأين يصعد إلى عضل الصلب، وإلى العضل^٢ العراض،^٣ وإلى العضل المشترك للرأس والرقبة. والجزء الآخر يتصل بالأجزاء التي من الزوج الخامس والسادس والسابع من الأزواج التي مخرجها من الرقبة، وتصير إلى وسط الحجاب. ٥

وأما الزوج السادس، فمنشؤه من بعد الفقارة الخامسة من الرقبة، والسابع من بعد الفقارة السادسة، والثامن من بعد الفقارة السابعة. وهذه الثلاثة الأزواج تتشعب منها عامة شعب تتفرق على ما وصفنا في عضل الرأس والرقبة وفي^٤ عضل الصلب وفي الحجاب، خلا الزوج الثامن. ويخرج من كل واحد من الثلاثة خاصة عصبه واحدة، ومن الفقارة الأولى من فقار الصدر واحدة، وتختلط أربعتها، وتمرّ في الإبط حتى تصير إلى الجانب المقعر من عظم الكف وإلى العضد وإلى الساعد وإلى الكف. والذي يصير من هذا العصب المختلط إلى الكف، وينقسم فيها هو من^٥ العصب الخارج من الفقارة الأولى من الصدر. والذي يصير إلى الساعد هو الذي ينقسم من الزوج الثامن من الرقبة. والذي يتصل بالعضد هو الذي يجيء من الزوج السابع. والذي يتصل بعظم الكتف، هو الذي يأتي من الزوج السادس. ١٥

وأما الاثنا عشر الزوج التي منشؤها من فقار الصدر، فالأول منها يخرج من الموضع الذي بين الفقارة الأولى من الاثنا عشر فقارة للصدر، وبين الفقارة الثانية منها. وجزء من هذا الزوج عظيم ينقسم في الموضع الأول من المواضع التي بين الأضلاع، وفي^٦ عضل الصلب، وباقيه يمتد على الأضلاع الأول، ثم يتصل بالزوج الثامن من الرقبة، ويصير إلى اليد على ما وصفنا قبل. ٢٠

١ أ: كثير.

٢ أ: عضل.

٣ ب: العوارض.

٤ أ - و.

٥ ب - هو من.

٦ ب - و.

Menşei sırt omurları olan ikinci çift, sırt omurlarının ikinci omuru ile üçüncü omuru arasındaki yerden çıkar. Bu çiftin bir parçası pazu derisine ulaşır ve ona his kabiliyeti verir. Bu çiftin kalan kısmı [menşei sırt omurları olan] diğer on çift ile birlikte çıkar çıkmaz arkada, omurga kaslarına, iki omuzda bulunan kaslara yani iki omuzu hareket ettiren kaslara ve omuz eklemine doğru çıkan kaslara bağlanan şubelere ayrılır. Bedenin ön kısmına ulaştığında ise göğüs kemiğine ulaşan halis kaburgalarda (*bullas*)¹, kalan çiftlerin her biri kaburgalar arasındaki kaslarda ve göğüs dışında yer alan kaslarda ayrılır. Göğüs kemiğine ulaşamayan yarım kalmış kaburgalarda (*hullâf*) kalan çiftlerin her biri, kaburgalar arasındaki ve karın üzerindeki kaslarda bölünür.

[Menşei sırt omurları olan] üçüncü çifte gelecek olursak bu çift, üçüncü ve dördüncü omur arasından; dördüncü çift, dördüncü ve beşinci omur arasından; beşinci çift, beşinci ve altıncı omur arasından; altıncı çift, altıncı ve yedinci omur arasından; yedinci çift, yedinci ve sekizinci omur arasından; sekizinci çift, sekizinci ve dokuzuncu omur arasından; dokuzuncu çift, dokuzuncu ve onuncu omur arasından; onuncu çift, onuncu ve on birinci omur arasından; on birinci çift, on birinci ve on ikinci omur arasından; on ikinci çift, bizzat on ikinci omurun kendisinden çıkar.

Menşei bel omuru (el-katn-lomber) olan beş çift sinire gelecek olursak bunlardan birinci çift, bel omurlarının birincisinden; ikinci çift, ikinci omurdan; üçüncü çift, üçüncü omurdan; dördüncü çift, dördüncü omurdan; beşinci çift, beşinci omurdan çıkar. Söz konusu beş çiftin hepsi için geçerli olan bir özellik vardır ki o da şudur: Bu çiftlerin arka kısmından omurga kaslarında dağılan bir sinir çıkar. Ön taraflarından ise karın kaslarında ve *metn* diye bilinen omurganın alt kısmının içinde dağılan bir sinir çıkar.

1 Göğüs kemiğine bağlanan kaburgalara verilen isim.

والزوج الثاني يخرج من الموضع الذي بين الفقارة الثانية والثالثة. وجزء من هذا الزوج يصير إلى جلدة العضد، ويوصل إليها الحس، وباقي هذا الزوج من كل واحد من سائر الأزواج العشرة الباقية، تتفرع منه في الناحية التي خلف ساعة يخرج شعبٌ تأتي عضل الصلب والعضل الذي عند الكتفين، أعني العضل التي تحرك الكتفين، والعضل التي تصعد إلى مفصل الكتف. وأما في^١ مقدم البدن، فبقية كل واحد من الأزواج التي عند الأضلاع الخُلص التي تبلغ إلى القص، تنقسم في العضل الذي بين الأضلاع، وفي العضل الموضوع خارج الصدر. وبقية كل واحد من الأزواج التي عند الضلوع الخلف^٢ التي لا تبلغ إلى القص، تنقسم في العضل الذي بين الأضلاع، وفي العضل التي على البطن.

وأما الزوج الثالث، فيخرج من بين الفقارة الثالثة والرابعة، والرابع من بين الرابعة والخامسة، والخامس من بين الخامسة والسادسة، والسادس من بين السادسة والسابعة، والسابع من بين السابعة والثامنة، والثامن من بين الثامنة والتاسعة، والتاسع من بين التاسعة والعاشر، والعاشر من بين العاشرة والحادية عشر، والحادي عشر من بين الحادية عشرة والثانية عشرة، والثاني عشر من نفس الفقرة الثانية عشرة.

وأما الخمسة الأزواج التي منشؤها من القطن، فالأول منها مخرجه من الفقارة الأولى من فقار القطن، والثاني من الفقارة الثانية، والثالث من الفقارة الثالثة، والرابع من الرابعة، والخامس من الخامسة. ولهذه الأزواج شيء يعم جميعها، وهو أنه يتفرع منها من خلف عصب يتفرق في عضل الصلب، ويتفرع منها من قدام عصب يتفرق في العضل التي على البطن، وفي^٢ العضل المستبطن للصلب من أسفل المعروف بالمتن.

١ ب - في.

٢ ب: من خلف.

٣ ب - و.

Menşei bel omuru olan beş çift sinirden yukarıda olan üç çiftin kendisine özgü bir durumu vardır ki o da şudur: Bu çiftlerden, beyinden gelen sinire birleşen bir sinir çıkar. Diğer iki çifte özgü olan bir durum vardır ki o da şudur: Bu sinirlerden inerek bacağına gelen büyük sinir kolları vardır. Bu kollar, diğer iki küçük sinir koluna birleşir. Söz konusu iki küçük sinir kolunun birincisinin menşei, bel omurlarından üçüncü omurdur. Diğerinin menşei, sağrı (acüz) kemiğinin birinci deliğidir. Ancak her iki sinir kolu, söz konusu büyük kollardan ayrılıp kalça eklemine hareket ettiren ilk kasta dağılırlar.

Daha önce zikrettiğimiz [menşei bel omuru olan] iki çifte gelecek olursak bunlar bacağına inerler ve ayak ucuna ulaşınca kadar orada yer alan kasta bölünürler.

Menşei sağrı ve kuyruk sokumu olan sinir çiftlerine gelecek olursak bunlar altı çift sinir ve eşi olmayan münferit bir sinirdir. Bu çiftlerden üç tanesi, üç kemikten oluştuğu için sağrı (acüz) kemiğinden çıkar. Birinci çiftin çıkışı, sağrı kemiklerinden birinci kemiktir. Söz konusu bu sinir çifti, daha önce vasıfladığımız üzere iki bacağına gelen çiftlerle birleşir. İkinci çift, ikinci kemikten; üçüncü çift ise üçüncü kemikten çıkar.

Altı çift sinirden üçü ve eşi olmayan münferit sinir, kuyruk sokumundan çıkar. Bu üç çiftten birincisinin menşei, sağrı kemiklerinden üçüncüsü ile kuyruk sokumu kemiklerinden birinci kemiğin arasındadır. Üç çift sinirden ikinci çiftin menşei, kuyruk sokumunun kemiklerinden birinci ve ikinci kemik arasındadır. Üçüncü çiftin menşei, kuyruk sokumunun kemiklerinden birinci ve üçüncü kemik arasındadır.

Eşi olmayan münferit sinire gelecek olursak bunun menşei, kuyruk sokumunun sonundaki parçalardır. Söz konusu üç çift, kuyruk sokumundan eşi olmayan münferit sinir ve sağrı kemiğinden çıkan ikinci ve üçüncü çiftlerin hepsi, anüs kaslarında, erkeklik organı kaslarında, mesane kaslarında, erkeklik organının kendisinde, menşei sağrı kemiği olan kaslarda, iç parçalarda yani kasık kemiğinin iç tarafında ve dış parçalarda dağılır.

وللثلاثة أزواج العليا من هذه الخمسة شيء يخصها، وهو أنه يتفرع منها عصب يخالطها من العصب المنحدر من الدماغ. وللزوجين الآخرين شيء يخصهما، وهو أنه تنحدر منهما شعب كبار تأتي للساق، وتخالط هذه الشعب شعبتان أخريان صغيرتان، الواحدة منها منشؤها من الفقارة الثالثة من فقار القطن، والأخرى من الثقب الأول من عظم العجز، إلا أن هاتين الشعبتين تفارقان تلك الشعب، وتفرقان في العضل الأول المحرك لمفصل الورك.

وأما ذينك الزوجين اللذين ذكرناهما، فينحدران إلى الساق، وينقسمان فيما هناك من العضل، حتى يبلغا إلى طرف القدم.

وأما الأزواج التي منشؤها من عظم العجز ومن العصعص، فهي ستة أزواج، وفرد^٢ لا أخ له. منها من عظم العجز ثلاثة أزواج، لأنه مؤلف من ثلاثة عظام، فالزوج الأول مخرجه من العظم الأول من عظام العجز، وهذا الزوج يخالط تلك الأزواج التي تأتي الساقين على ما وصفنا، والزوج الثاني يخرج من العظم الثاني، والثالث من الثالث.

ومنها من العصعص ثلاثة أزواج وفرد لا أخ له. والأول من هذه الثلاثة منشؤه من بين العظم الثالث من عظم العجز، والعظم الأول من عظام العصعص. والزوج الثاني، من بين العظم الأول والثاني من عظام العصعص. والزوج الثالث، من بين العظم الثاني والثالث من عظام العصعص.

وأما الفرد الذي لا أخ له، فمنشؤه من أجزاء العصعص عند متنهاه. وهذه الثلاثة الأزواج والفرد الذي يخرج من العصعص، والزوج الثاني والثالث من الأزواج التي تخرج من عظم العجز، تنقسم كلها في عضل المقعدة، وعضل القضيب، وعضل المثانة، وفي نفس القضيب، وفي العضل الذي منشؤه من عظم العجز، وفي^٧ الأجزاء^٨ الداخلة، أعني التي في الجانب الإنسي من عظم العانة، وفي^٩ الأجسام الخارجة.^{١٠}

١	ب: يخالطه العصب.	٥	أج - الزوج.	٩	ب - في.
٢	ب: وما.	٦	أج: منشؤه.	١٠	ج - الخارجة.
٣	أج - و.	٧	ب: ومن.		
٤	أج: والزوج.	٨	أج: أجزاء.		

Böylece açıkladığımız üzere sinirlerin toplamı yetmiş yedi tanedir. Bunlar otuz sekiz çift ve eşi olmayan münferit sinirdir. Bunlardan yedi çift, kafadan; sekiz çift, boyundan; on iki çift, sırt omurlarından; beş çift, bel omurlarından; üç çift, sağrı kemiğinden; üç çift, kuyruk sokumu kemiğinden; eşi olmayan münferit sinir ise kuyruk sokumunun ucundan çıkar.

Galen'in *Öğrenciler için Sinirlerin Anatomisi Üzerine* adlı kitabının derlemesi tamamlandı.

Allah'a çokça hamd olsun.

فيصير مبلغ جميع العصب على ما فصلناه سبعة وسبعين عصبه، وهي ثمانية وثلاثون زوجاً وفرد لا أخ له. منها سبعة أزواج من الرأس، وثمانية أزواج^١ من الرقبة، واثنان عشر زوجاً من الصدر، وخمسة أزواج من القطن، وثلاثة أزواج من عظم العجز، وثلاثة أزواج من عظم العصعص، وفرد لا أخ له من طرف العصعص.^٢

تمت جوامع كتاب جالينوس في تشريح العصب للمتعلّمين.^٣

والحمد لله كثيراً.^٤

١ ج - أزواج.
٢ ب - فيصير مبلغ جميع العصب على ما فصلناه سبعة وسبعين عصبه وهي ثمانية وثلاثون زوجاً وفرد لا أخ له منها سبعة أزواج من الرأس، وثمانية أزواج من الرقبة واثنان عشر زوجاً من الصدر وخمسة أزواج من القطن وثلاثة أزواج من عظم العجز وثلاثة أزواج من عظم العصعص وفرد لا أخ له من طرف العصعص.
٣ أ ج - للمتعلّمين.
٤ ب: والحمد لله رب العالمين كثيراً كما هو أهله ومستحقّه.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

Galen'in Öğrenciler İçin Atmayan Damarların (Venler) Anatomisi Adlı Kitabına Derleme

Menşei karaciğer olan damarlar -ki bunlar atar olmayan damarlardır (venler)⁻¹ iki tanedir. Bu damarlardan birincisinin menşei, karaciğerin iç bükeyli tarafıdır ve buna kapısal damar (portal vein) adı verilir. Diğer damarın menşei, karaciğerin dış bükeyli tarafıdır ve buna iç damar (toplar) denir.

Kapı adı verilen damara gelecek olursak bu damar, karaciğerin içerisinde beş kısma ayrılır. Bu kısımlar, kenarlarına ulaşıncaya kadar karaciğerin iç bükeyli yüzeyinden geçer. Bu beş kısımdan her biri başka bölümlere ayrılır ki bunlar, önceki kısımlardan daha küçüktür. Küçük olan bölümler, karaciğerin iç bükeyli tarafında dağılır ve oradan çıkar.

Karaciğerin dışına gelecek olursak kapı olarak bilinen damar on iki parmak bağırsağı olarak bilinen bağırsakların orta kısmına kadar iner. Söz konusu damalar burada açık olan sekiz damara ayrılır. Bu damalardan iki tanesi küçüktür. Küçük olanlardan birincisi, on iki parmak bağırsağının kendisine bağlanır ve kendisine gelen gıdalardan bir kısmını ondan alır. Çoğu durumda, incelik bakımından kıla benzeyen başka şubelerin bu damarla birlikte on iki parmak bağırsağına ve Yunancada kendisine *pankreas* denilen cisme bağlandığını görebiliriz. Küçük damarlardan ikincisi, mideden bağırsaklara nüfuz eden, kapıcı olarak bilinen bağırsakta ve midenin alt kısımlarında dağılır. Söz konusu damar, bulduğu gıdayı oradan alır ve onu karaciğere ulaştırır.

Diğer altı damara gelecek olursak bunlar, söz konusu iki damardan daha büyüktür. Bu damarlardan biri, midenin düz tarafına ulaşır ve midenin düz yerinin sağ tarafının dışında, bu kısmın ihtiyaç duyduğu gıdayı ulaştırmak için bölünür. Çünkü midenin iç kısımları, gıda hazmedildiği zaman kendisine yakın olan gıdanın özünden beslenebilir. Zira söz konusu öz bol miktardadır.

1 Bk. İbn Sinâ, *el-Kanûn Fi'l-Tıbb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 84 ve devamı.

بسم الله الرحمن الرحيم^١

جوامع كتاب جالينوس في تشريح العروق غير الضواري للمتعلمين

العروق التي منشأها من الكبد، وهي غير الضواري عرقان. أحدهما منشأه من الجانب المقعر، ويقال له الباب، والآخر منشأه من الجانب المحدّب ويقال له الأجوّف.

وأما^٢ العرق الذي يقال له الباب، فهو ينقسم في جوف الكبد بخمسة أقسام، تمر في الجانب المقعر حتى تصير إلى أطراف الكبد، وكل واحد من هذه الخمسة أيضًا ينقسم بأقسام آخر، وهي أصغر من الأقسام الأول. وهذه الأقسام تفرق وتنبت في الجانب المقعر من الكبد.

وأما خارج الكبد، فإنّ هذا العرق المعروف بالباب، ينحدر إلى الموضع الوسط من المعاء المعروف بالإثني عشر أصبع، وينقسم هناك إلى ثمانية عروق بيّنة. منها عرقان صغيران أحدهما يتصل بالمعاء المعروف بالإثني عشر إصبعًا نفسه،^٣ ويأخذ منه ما^٤ يردّه من الغذاء. وربما رأينا مرارًا كثيرةً مع هذا العرق شعبًا آخر شبيهة بالشعر في دقتها، تتصل بهذا المعاء المعروف بالإثني عشر إصبعًا، وفي الجسم الذي يقال له باليونانية بانقراس.^٥ والعرق الآخر، يتفرق في الطرف النافذ من المعدة إلى المعاء المعروف بالبواب، وفي أسافل المعدة، ويأخذ من هناك ما يجده من الغذاء ويوصله إلى الكبد.

وأما^٦ الستة العروق الأخر، فهي أعظم من ذينك العرقين. وواحد منها^٧ يصير إلى الجانب المسطوح من المعدة، وينقسم في ظاهر^٨ الجانب الأيمن من الموضع المسطوح من المعدة، ليوصل إلى هذا الجزء ما يحتاج إليه من الغذاء، وذلك أنّ الأجزاء الباطنة من المعدة قد يمكنها أن تغتذي مما يقرب منها من عصارة الغذاء إذا انهضم، إذ كان ذلك عندها غزيرًا.

١ ج: بسم الله الرّحيم وبه نستعين.
٢ ب: فأما.
٣ أ ج: إصبعاً بأصابع نفسه مضمومة.
٤ ب: ممّا.
٥ أ ج: أنقراس.
٦ ج - إ: إما.
٧ ب: منهما.
٨ أ ج: ينقسم ظاهره.

Altı damardan diğeri -ki bu ikincisidir- kara hıltan istediği miktarı çekmek için dalağın kendisine ulaşır. Dalağa gelen söz konusu damardan, dalağa gelmeden önce kollar çıkabilir ve bu kollar, Yunancada kendisine pankreas denilen cisimde dağılırlar. Çünkü böylece dalağın saf şeyden çektiği hıltadaki şeylerle bu cisim beslenir. Söz konusu bu damar, dalağa ulaştığı zaman bundan midenin sol tarafının dışına ulaşan bir damar ayrılır. Söz konusu damar, bu tarafta bölünür ve o tarafı besler. Bu damar, dalağın ortasına ulaştığı zaman ikiye ayrılır. Bu parçalardan birincisi dalağın ucuna doğru yükselir ve bundan, dalağın üst yarısında şubeler ayrılır. Sonrasında ondan kalan kısım, dalağın ucundan çıkar, böylece midenin dış bükeyli tarafına ulaşır ve burada ikiye ayrılır. Ayrılan parçalardan birincisi, midenin ağzında genişler ve midenin ağzına girer. Böylece bu damar, dalağın değiştiremediği kabzeden acı fazlalığı mideye akıtır. Diğeri -ki bu, kalan diğer parçadır- karaciğerin dış bükeyli tarafının sol yanının dışında dağılır ve oraya gıda ulaştırır.

Dalağın aşağısına inen damara gelecek olursak bundan dalağın alt yarısında ayrılan kollar çıkar. Bu damarın geri kalanı, dalağın sonundan çıkar ve bağırsaklar ile karnı örten iç yağa (es-serbu) ulaşır ve ona gıda getirir.

Altı damardan üçüncü damara gelecek olursak bu damar, sol tarafa gelir ve dışkıda kalan gıdayı almak ve karaciğere ulaştırmak için düz bağırsakları (rectum) ihata eden damar ağlarına bölünür.

Altı damardan dördüncüsüne gelecek olursak bu damar, midenin dış bükeyli konumunun sağ tarafının dışına ulaşır. Burada o, sol taraftaki damarların bölünmesi gibi bölünür ve kendisinden bağırsaklar ile karnı örten iç yağa giden bir kol çıkar. Sağ tarafta ise bu damar, sol taraftaki diğer kolun bölündüğü gibi bölünür. Bu kısım, “menşei dalağın sonundadır” dediğimiz şubedir. Bu damar, zikrettiğimiz parçalara ihtiyaç duyduğu gıdayı getirir.

Altı damardan beşincisine gelecek olursak bu damar, dışkıda kalan gıdayı almak için kolon diye isimlendirilen bağırsağın etrafında damar ağlarına ayrışır.

والعرق الآخر وهو الثاني، يصير إلى الطحال، ليجتذب به الطحال^١ ما شأنه اجتذابه من الخلط الأسود. وهذا العرق الذي يأتي من الطحال، قد تنشعب منه قبل وصوله إلى الطحال عروق تتفرق في الجسم الذي يقال له باليونانية بانقراس^٢، ليجتذي هذا الجسم بما في ذلك الخلط الذي يجتذبه الطحال من الشيء الصافي. فإذا صار هذا العرق إلى الطحال، انفصل منه عرق يصير إلى ظاهر الجانب الأيسر من المعدة، فينقسم في ذلك الجانب ويغذوه. وإذا صار إلى وسط الطحال انقسم باثنين، أحدهما^٣ يصعد إلى رأس الطحال، وتنشعب منه شعب تتفرق في النصف الأعلى من الطحال، ثم إن^٤ باقيه يخرج من رأس الطحال، فيصير إلى حدة المعدة، وينقسم هناك إلى جزئين. الواحد منهما يعرض ويدخل فم المعدة، فيصب إليه تلك^٥ [الفضلة]^٦ القابضة العفصة التي يفوت الطحال تغييرها. والآخر وهو الباقي، يتفرق في ظاهر الجانب الأيسر من حدة الكبد، ويوصل إليه الغذاء.

وأما العرق الذي ينحدر إلى أسفل الطحال، فتنشعب منه شعب تتفرق في النصف الأسفل من الطحال، وباقيه يخرج من آخر الطحال، ويتصل بالثرب ويأتيه بالغذاء.

وأما العرق الثالث من الستة، فيأتي الجانب الأيسر، وينقسم في جداول العروق التي حول المعاء المعروف بالمستقيم^٧، ليأخذ منه ما يبقى في الثفل من الغذاء، ويوصله إلى الكبد.

وأما العرق الرابع، فيصير إلى ظاهر الجانب الأيمن من الموضع^٨ المحدد من المعدة، وينقسم هناك بتقسيم العرق الذي في الجانب الأيسر، وتصعد منه شعبة إلى الثرب تنقسم^٩ في الجانب الأيمن منه، مثل تقسيم تلك الشعبة الأخرى التي في الجانب الأيسر، وهي التي قلنا إن منشأها من منتهى الطحال. وهذه العروق تأتي هذه الأجزاء التي ذكرناها بحاجتها من الغذاء.

وأما العرق الخامس، فينقسم في جداول العروق التي حول المعاء المسمى قولن، ليأخذ منه ما يبقى في الثفل من الغذاء.

٩ أ ج: الجانب.
١٠ أ ج: فيقسم.

٥ أ ج - إن.
٦ أ ج: ذلك.
٧ أ ب ج: العضلة.
٨ ب ج: حول المعاء المستقيم.

١ أ - ليجتذب به الطحال.
٢ أ: بانقراس، ج: بانقراس.
٣ أ ج: وأحدهما.
٤ أ: الصنف.

Altıncı damara gelecek olursak bu damar, ince bağırsağın etrafında bulunan damar ağlarında pek çok damara bölünür. Bu damarların çoğu, es-saim (jejunum)¹ olarak bilinen ince bağırsağa gelir. Geri kalanları ise ince bağırsakta, apandistte (el-mai'l-e'var) ve kolon diye isimlendirilen 5 bağırsağın ince bağırsağa birleştiği ilk kısımda bölünür. Gıdanın mide ve bağırsaklardan çıkması ve kara ciğere ulaşması söz konusu damarlarla gerçekleşir.

Toplar (ecvef) olarak bilinen damara gelecek olursak bu damar, karaciğerde pek çok damara ayrılır ve karaciğerin dış bükeyli tarafında do- 10 ğar. Bu damarlar, kapısal diye bilinen damardan ayrılan ve karaciğerin iç bükeyli tarafında bölünen damarlardan gıdayı çeker ve toplardamara ulaştırır.

Toplardamar, karaciğerden çıktığı zaman ikiye ayrılır. Bu parçalardan birincisi yukarı doğru çıkar. Öncelikle biz, şerh ve beyana ihtiyaç duydu- 15 ğu için yukarı doğru çıkan bu parçayı, dört parçaya ayırdıktan sonra bu- nun takip ettiği yolu zikredeceğiz. Böylece söz konusu yolları şu şekilde belirleriz: Birinci parçanın takip ettiği yol, kara ciğerden başlayıp kalpte sona erer. İkinci parçanın yolu, kalpten başlar ve köprücük kemiğinde son bulur. Üçüncü parçanın yolu, köprücük kemiğinden başlar ve omuz 20 ile koltuk altında sona erer. Dördüncü parçanın yolu, omuzlardan ve koltuk altlarından başlar ve el parmaklarının ucunda sona erer.

Söz konusu toplardamarın diğer parçası, karaciğerden çıktığı zaman aşağıya doğru iner. Biz bu parçayı daha sonra zikredeceğiz. Bu parçanın takip ettiği yol üç aşamaya ayrılır ki bu da şöyledir: Birinci parçanın yolu, 25 karaciğerden başlar, omurların sonuna ulaşır. İkinci parçanın yolu, son omurdan başlar ve kalça kemiklerinde son bulur. Üçüncü parçanın yolu, kalça kemiklerinden başlar ve ayakta son bulur.

1 İnce bağırsağın orta kısımları.

وأما العرق السادس، فينقسم في جداول العروق التي حول المعاء الدقاق إلى عروق كثيرة، وأكثر هذه العروق تأتي المعاء المعروف بالصائم، وسائرهما ينقسم في المعاء الدقاق، وفي المعاء المعروف بالأعور، وفي الجزء الأول^١ الذي^٢ يتصل بالمعاء الدقاق من المعاء المسمى قولون. وهذه العروق هي التي بها يكون نفوذ^٣ عصارة الغذاء من المعدة والأمعاء، ووصولها إلى الكبد.

وأما العرق المعروف بالأجوف، فينقسم في الكبد تقسيماً إلى عروق كثيرة، تفرق وتنبث في جانبها المحدّب، وهي العروق التي تجتذب الغذاء من العروق المنقسمة في جانب الكبد المقعر، من العرق المعروف بالباب، وتوصله إلى العرق الأجوف.

فإذا طلع من الكبد انقسم باثنين، فواحد من جزئيه يأخذ مصعداً إلى فوق، ونحن نذكر أولاً هذا الجزء بعد^٤ أن نُقسّم طريقه التي يسلكها إلى أربع حصص؛ لِمَا في ذلك من الشرح والبيان. فنجعل الحصة الأولى التي يسلكها^٥ من الكبد إلى أن تنتهي إلى القلب، والحصة الثانية مسلكها^٦ من القلب إلى أن تنتهي إلى الترقوة، والحصة الثالثة مسلكها^٧ من الترقوة إلى أن تنتهي إلى الكتف والإبط، والحصة الرابعة مسلكها^٨ من الكتفين والإبطين إلى أن تنتهي إلى الأصابع من اليدين^٩.

والجزء من هذا العرق الأجوف إذا طلع من الكبد، يأخذ منحدرًا إلى أسفل، ونحن نذكر هذا الجزء فيما يستأنف. ويقسم الطريق الذي يسلكها هذا الجزء إلى^{١٠} ثلاث حصص، فتجعل الحصة الأولى مسلكها^{١١} من الكبد إلى أن تنتهي إلى آخر الفقار. والحصة الثانية مسلكها^{١٢} من الفقارة الأخيرة إلى أن تنتهي إلى الوركين، والحصة الثالثة مسلكها^{١٣} من الورك إلى أن تنتهي إلى القدمين.

١٠ أ: وإلى، ب: وأيضاً إلى.

١١ ب: مسلكه.

١٢ ب: مسلكه.

١٣ ب: مسلكه.

٩ أ ج: إلى منتهى الأصابع اليدين.

٦ ب: مسلكه.

٧ ب: مسلكه.

٨ ب: مسلكه.

١ ب - الأول.

٢ أ ج: التي.

٣ أ: نفوذه.

٤ ب: وبعد.

٥ ب: الأولى مسلكه.

Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan Birinci Parçanın Yolunun Açıklaması

Yukarıya giden toplardamarın parçası, diyaframdan geçtiği zaman diyaframda kendisinden ayrılan iki damar bırakır. Bundan sonra o, göğsü ayıran zarların alt kısmında ve kalbin zarında kıla benzeyen ince damarların ayrıldığı başka damarlar bırakır. Bundan sonra ondan, kalbin artiyumlarından sağ artiyuma (kalbin sağ kulakçığı) gelen bir damar ayrılır. Söz konusu bu damar, üç parçaya ayrılır. Bu parçalardan birincisi kalbin odacıklarından sağ odacığa girer ve buradan akciğere ulaşır. Bundan, yapısı atar olduğu için *şiryani* damarı olarak bilinen damar oluşur. İkinci parça kalbin etrafını dışardan dolaşır. Kalbin bütününde dağılır, orada durur ve onu besler. Üçüncü parça, özellikle insan bedeninde sol tarafa gider, sırt omurlarından beşinci omura ulaşınca kadar devam eder. Sonrasında omurga kemiğine dayanır ve orya yerleşir. Göğüs kaburgalarının alttaki sekiz kaburgasında, kaslarda ve bu kaburgalar arasındaki diğer cisimlerde dağılır.

Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan İkinci Parçanın Yolunun Açıklaması

Toplardamar kalbi geçtiği zaman kendisinden, örümceğin ağına ve kıla benzeyen küçük ve ince damarlar ayrılır. Göğsü bölen zarın üst kısımlarında, kalbin örtüsünün üst kısımlarında ve Yunancada *tomos* denilen yumuşak ette dağılır. Köprücük kemiğine yaklaştığında bu parça ikiye ayrılır. Parçalar, köprücük kemiğine doğru çıkar ve birbirinden çapraz şekilde uzaklaşırlar. Bu parçaların her biri, kendi yolunda giderken bunlardan bir çift damar ayrılır. [a] Bu çiftlerden birincisi göğsün ön kısmına ulaşır. Bu çiftin iki damarı, biri sağda biri solda olmak üzere göğüs kemiğinin üzerinden aşağıya inerek geçerler. Öyle ki bu damarlar, gırtlığa benzeyen kıkırdağın köküne -ki bu, midenin üzerinde yer alır- ulaşır. Bu iki damar kendi yollarında giderken bunlardan, kaburgalar arasındaki yerlerde dağılan şubeler ayrılır. Bu şubeler, kaburgalar arasındaki yerlerde bulunan damarların uçlarına bitişirler. Söz konusu şubelerden bir grup (taife) göğsün dışına çıkar

ذكر الحصة الأولى من مسلك العرق الأجوف في^١ مصعده^٢ إلى أعلى البدن

جزء^٣ العرق الأجوف الذاهب إلى فوق، إذا هو^٤ مرّ في الحجاب خُلف فيه عرقان ينشعبان منه، ثم إنّه يُخلف بعد ذلك عروقاً أخرى، تنشعب منه عروق دقاق شبيهة بالشعر في الجزء الأسفل من الأغشية التي تقسم الصدر، وفي غلاف القلب. ثم إنّه بعد ذلك ينشعب منه عرق يأتي الأذن اليمنى من أذن القلب. وهذا العرق ينقسم إلى ثلاثة أجزاء. الواحدة منها يدخل إلى التجويف الأيمن من تجويفي القلب ويصير من هناك إلى الرئة ويكون منه العرق المعروف بالعرق الشرياني، لأنّ خلقته حلقة عرق ضارب. والجزء الثاني يستدير حول القلب من ظاهره، ويتفرق ويثبت في القلب كلّه ويغذوه. والثالث يصير في بدن الإنسان خاصّة إلى الجانب الأيسر، ويمرّ حتى يبلغ الفقارة الخامسة من الصدر، ثم يتوكأ ويستقر على عظم الصلب، ويتفرق في الثمانية الأضلاع السفلى من الصدر، وفي العضل وغيره من الأجسام التي بين هذ الأضلاع.

ذكر الحصة الثانية من مسلك العرق الأجوف في^٥ مصعده إلى أعلى البدن

إذا جاوز العرق الأجوف القلب، تشعبت منه عروق صغار دقاق شبيهة بنسج العنكبوت وبالشعر، ففترقت في الأجزاء العليا من الأغشية التي تقسم الصدر ومن غلاف القلب، وفي اللحم الرخو الذي يقال له باليونانية ثوموس. فإذا قارب الترقوة انقسم باثنين، وصعدت أقسامه إلى ناحية التراقي، وتباعد كل واحد منهما عن الآخر على تأريب، ويتشعب من كل واحد منهما في طريقه زوج عروق، أحدهما يصير إلى مقدم الصدر. وعرقا هذا الزوج ينحدران مازّين على القص واحد عن يمينه^٦ والآخر عن شماله، حتى يتهياً إلى أصل الغضروف الشبيه بالحنجرة، وهو المشرف على رأس المعدة. وتشعب من هذين العريقين في طريقهما شعب تتفرق في كل واحد من المواضع التي بين الأضلاع، وتتصل بأطراف تلك العروق التي في المواضع التي بين الأضلاع. ويخرج من هذه الشعب طائفة إلى خارج الصدر،

١ ب ج: من.

٢ ج: منشؤه.

٣ أ ج: جزء العرق الأجوف من الجزء الأول.

٤ ج - إذا هو.

٥ أ ج: في.

٦ ب: يمين القص.

ve göğüs üzerindeki kaslarda dağılır. Söz konusu inen iki damar gırtlığa benzeyen kıkırdağa ulaştığı zaman tekrar yukarı doğru çıkarlar. Sonrasında ise iki çeşide ayrılırlar. Bu ikisinden bir grup yukarıya doğru çıkarak devam eder ve bu grup, bazısı basısının üstünde olan kaslarda ve memelerde 5 dağılır. Diğer grup ise aşağıya doğru iner ve düz kasın altından geçer. Bu gruptan, düz olan kasta pek çok damar ayrılır. Bu damarların uçları, daha sonra zikredeceğimiz sağrı (acüz) kemiğinden çıkan damarların uçlarına bitişir.

[b] Çıkan çiftlerden ikincisi beş kısma ayrılır. Bu kısımlardan birincisi 10 göğüste ortaya çıkar ve göğsün üst dört kaburgasını besler. İkinci kısım, omuzların konumlarını besler. Üçüncü kısım boyna doğru çıkar ve oradan, bedenin derinlerinde aşağıda yer alan kaslarda dağılır. Dördüncü kısım, boynun üst altı omurunun deliklerine nüfuz eder ve başa ulaşınca 15 kadar yukarı çıkar. Beşini kısım -ki bu, söz konusu kısımların en büyüğüdür- koltuk altına ulaşır ve kendisinden dört damar ayrılır. Bu damarlardan birincisi göğüsten omuza çıkan kaslarda dağılır. İkincisi yumuşak/gevşek ette ve koltuk altındaki zarlarda dağılır. Üçüncüsü göğüsün yanından geçerek karnın ince kısmına (miraku'l-batn) ve onun dışına ulaşınca 20 kadar iner. Dördüncü damar ise üçe ayrılır. Bu damarlardan birincisi omuz kemiğinin iç bükeyli tarafındaki kaslarda dağılır. İkinci parça koltuk altında bulunan büyük kasta dağılır. Üçüncü parça -ki bu, üç parçanın en büyüğüdür- ele ulaşınca kadar pazu üzerinde devam eder. Buna koltuk altı damarı denir.

Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan Üçüncü Parçanın Yolunun Açıklaması

25 Toplardamar, köprücük kemiğinden başa doğru giden yola başladığı zaman, öncelikle yukarıda açıkladığımız üzere, iki kısma ayrılır. Bu kısımlardan birincisi, dış boyun damarı (external jugular vein- el-vidâc ez-zâhir), ikincisi ise iç boyun damarıdır (internal jugular vein-el-vidâc el-ğâir).

30 Dış boyun damarı köprücük kemiğinden çıkar çıkmaz iki büyük parçaya ayrılır. Bu parçalardan birincisi boyundan geçer ve bedenin derinlerinde kademeli olarak öne ve yan tarafa doğru gider. Diğer kısım ise öne ve aşağıya doğru uzar, sonrasında çıkar ve köprücük kemiği üzerinde döner. Bu damar, dışarıdan ilk parçaya doğru yükselir. Sonrasında

فتتفرق في العضل الموضوع عليه، فإذا انتهى هذان العرقان إلى الغضروف الحنجري، صعدا عنه، ثم انقسما على ضربين. وطائفة من أقسامهما تمضي مصعدةً إلى فوق، وتتفرق في العضل الموضوع بعضه على بعض وفي الثديين. وطائفة أخرى تنحدر إلى أسفل، وتمر تحت العضل المستقيم،^١ وتتفرق من هذه الطائفة عروق كثيرة في العضل المستقيم. وأطراف هذه العروق تتصل بأطراف العروق التي يصعد من عظم العجز، التي سنذكرها فيما بعد.

وأما الزوج الآخر، فينقسم بخمسة أقسام. أحدها ينبت في الصدر، ويغذو الأربعة الأضلاع العليا من الصدر. والقسم الثاني يغذو مواضع الكتفين. والقسم الثالث يصعد نحو الرقبة، ويتفرق في العضل الموضوع تحت في عمق البدن هناك. والقسم الرابع ينفذ في ثقب الست الفقارات العليا من الرقبة، ويصعد حتى يبلغ إلى الرأس. والقسم الخامس، وهو^٢ أعظم هذه الأقسام، يصير إلى الإبط ويتفرع منه أربعة عروق. أحدهما يتفرق في العضل الصاعد من القص^٣ إلى الكتف، والآخر يتفرق في اللحم الرخو والأغشية التي في الإبط، والثالث ينحدر مازاً في جانب الصدر حتى يصير إلى مرق البطن في ظاهره، والرابع ينقسم إلى ثلاثة أجزاء. أحدها يتفرق في العضل في الجانب المقعر من عظم الكتف، والجزء الآخر يتفرق في العضلة الكبيرة التي في الإبط، والجزء الثالث، وهو أعظم الثلاثة، يمر على العضد حتى يصير إلى اليد، وهذا هو العرق الذي يقال الإبطي.

ذكر الحصة الثالثة من مسلك العرق الأجوف في مصعده إلى أعلى البدن

إذا أخذ العرق الأجوف في مسلكه من الترقوة إلى الرأس، انقسم أولاً على ما وصفنا إلى قسمين. أحدهما الوداج الظاهر، والآخر الوداج الغائر.

والوداج الظاهر ساعة يصعد من الترقوة، ينقسم بقسمين عظيمين. أحدهما في الرقبة، وينحاً قليلاً قليلاً من عمق البدن إلى قدام وإلى جانب. والقسم الآخر يمر إلى قدام وإلى أسفل، ثم يصعد ويستدير على الترقوة، ويرتفع من خارج إلى ذلك القسم الأول. ثم

١ أ ج: المستقيمة.

٢ ب - و.

٣ ب: يتفرق في القص الصاعد عن القص.

٤ أ ج: الكثيرة.

bu iki parça birleşir ve bunlardan, *dış* diye bilinen boyun damarı oluşur. Fakat ikinci parça ilk parça ile birleşmeden önce ondan birçok damar çıkar. Bu damarlardan bazıları her zaman gözle idrak edilmez. Çünkü bu damarlar, kıla ve örümcek ağına benzerler. Söz konusu bu damarlar, çift olarak bir araya gelirler. Bu çiftlerden birincisi, yatay şekilde gider ve bu çiftin iki damarı, iki köprücük kemiğinin birleştiği derin yerde birbiri ile birleşirler. Diğer çiftin iki damarı birbiri ile birleşmez, ancak onlar, boynun görünen dış tarafına doğru çapraz şekilde meylederler.

İkinci parçadan çıkan bazı damarlar, her zaman gözle idrak edilir. Bu damarlardan biri omuz üzerinde uzanarak ele ulaşır. Bu damar, omuz damarı olarak bilinir. İkinci parçadan çıkan iki damar, söz konusu omuz damarının kök tarafının iki yanına yapışık durumdadır. Bu iki damardan birincisi omuzun ucuna çıkar ve orada bulunan organlarda (cisim) kollara ayrılır. İkinci damar ise pazunun ucuna ulaşır.

Yukarıda zikredilen iki parça birleşip dış boyun damarını oluşturduktan sonraki duruma gelecek olursak, söz konusu dış boyun damarı ikiye ayrılır. Bu damarlarda birinci parça içeriye doğru gider, diğer parça ise dışarıya doğru gider. İçeriye doğru giden parçaya gelecek olursak bu parçadan üst çenede dağılan küçük şubeler ve alt çenenin hepsinde dağılan büyük şubeler ayrılır. Söz konusu damarın bazı parçaları, dilin etrafında yer alan cisimlerde ve orada bulunan kasların dış taraflarında dağılır. Görünen parçaya (dışarıya doğru giden parça) gelecek olursak bu parça, kulakların arkasında, kulaklarda ve kafada dağılır.

İç boyun damarına gelecek olursak bu damar, yemek borusu üzerinde yukarıya çıkarak düz bir şekilde gider. Bu damardan, dış boyun damarından ayrılan kollarla birleşen şubeler ayrılır. Bunların hepsi gırtlakta, yemek borusunda, derindeki kasların parçalarının hepsinde kısımlara ayrılır. Sonrasında iç boyun damarının kalan parçası, Yunanca alfabedeki lamda harfine (λ) benzeyen derzin sonuna kadar ulaşır. Söz konusu parça burada, parçalara ayrılır ve bu parçalardan küçük bir damar, birinci ve ikinci omur arasındaki yere gider. Kıla benzeyen diğer bir damar, baş ile birinci omur arasındaki yere gider. İç boyun damarının kalan parçası, Yunanca alfabedeki lamda harfine (λ) benzeyen derzin sonundaki delikten kafatasının içine girer.

إنّ هذين القسمين يختلطان، ويصير منهما الوداج الذي يُعرَف بالظاهر. ولكن قبل أن يخالط هذا القسم ذلك القسم الأول، تتفرع منه عروق كثيرة، بعضها ليس يقع عليها البصر في كل وقت، لأنها شبيهة بنسج العنكبوت وبالشعر. وهذه العروق يجمعها زوجان، أحدهما يأخذ عرضاً، وعرقاه يتصل أحدهما بالآخر^١ في الموضع الغائر الذي عند ملتقى الترقوتين. والزوج الآخر ليس يتصل عرقاه واحد بالآخر، لكنهما يميلان نحو الموضع الظاهر من الرقبة موربين.

وبعض العروق المتفرعة من ذلك القسم، يقع عليه البصر دائماً، ومن هذه العروق واحد يمتد على الكتف، ويصير إلى اليد، ويُعرَف بالعرق الكتفي. ومنها عرقان لآزمان لأصل هذا^٢ العرق الكتفي من جانبيه، أحدهما يصعد إلى رأس الكتف، ويتفرق فيما هناك من الأجسام، والآخر يبلغ إلى رأس العضد.

وأما من بعد ما يختلط هذان القسمان، ويصير منهما الوداج الظاهر، فإنّ هذا الوداج الظاهر ينقسم اثنين. فجزء منه يصير إلى داخل، والآخر إلى خارج. فأما الجزء الذي يصير إلى داخل، فتتفرع منه شعبٌ صغار، تتفرق في اللحي الأعلى، وشعبٌ آخر عظام تتفرع في^٣ اللحي الأسفل كله، وأجزاء من هذه العروق تتفرق فيما حول اللسان من الأجسام، وفي الأجزاء الظاهرة من العضل هناك. وأما الجزء الظاهر، فينقسم إلى المواضع التي تلي الأذنين، وفي الأذنين وفي الرأس.

فأما الوداج الغائر، فإنّه يأخذ مصعداً إلى جانب المري على الاستقامة، فتتفرع منه شعبٌ تخالط الشعب المتفرعة من الوداج الظاهر، وينقسم جميعها في الحنجرة، وفي المري، وفي جميع أجزاء العضل الغائر. ثم إنّ جميع ما يبقى منه، يصير إلى منتهى الدرز الشبيه باللام في كتاب اليونانيين، وينقسم في ذلك الموضع، فيأخذ عرقاً منه صغير إلى الموضع الذي بين الفقارة الأولى والثانية، وعرقٌ آخر شبيه بالشعرة يأخذ إلى الموضع الذي بين الرأس والفقارة الأولى، والباقي منه يدخل إلى جوف القحف، من الثقب الذي في منتهى الدرز الشبيه باللام في كتاب اليونانيين.

١ أ - بالآخر.
٢ أ ج: هذه.
٣ أ ج: وفي.

Toplardamardan, Bedenin Yukarısına Doğru Çıkan Dördüncü Parçanın Yolunun Açıklaması

Toplardamar omuz ve koltuk altındaki konumdan geçtiği zaman bu damar, parmaklara ulaşana kadar aynı şekilde bölünmeye devam eder. Der
5 ki: Açıkladığımız üzere ele gelen damarlar, iki tanedir. Bu damarlardan birincisi omuzdan gelir. Bu damar, omuz damarı olarak bilinir ki bu, kifaldir (vena cephalica). Diğeri ise ele koltuk altından gelir. Bu da koltuk altı damarı olarak bilinir ki bu damar, basiliktir (vena basilica).¹ Söz konusu iki damarın her birinin parçası bir araya gelir ve cüzler birbiri ile
10 birleşir. Böylece orta olarak bilinen diğer üçüncü damar meydana gelir ki bu damar, ekhaldır (vena mediana).²

Omuz damarı, pazudan geçtiği zaman ondan, ciltte ve kasların dış kısımlarında dağılan ince kollar ayrılır. Omuz damarı, dirsek eklemine yaklaştığı zaman üç parçaya ayrılır. Bu parçalardan birincisi kolun dış
15 tarafında üst ön kol üzerinde uzanır ki bu da hablu'z-zira'dır (kol halatı).³ Sonrasında ilk parça, dış tarafa dirsek kemiğinin dış bükeyli tarafına doğru meyleder ve bileğe ulaşır. Burada söz konusu damar, bileğin dış tarafının alt parçalarında kısımlara ayrılır.

Omuz damarının dirsek eklemesindeki ikinci parçası, kolun dış tarafında dirsek konumundan geçer. Bu parça, kolun dış tarafında bulunan koltuk altı damarının parçalarından bir parçaya birleşir. Öyle ki bunlardan orta damar -ki bu ekhaldır- oluşur.

Omuz damarının dirsek eklemesindeki üçüncü parçası, derinlere dalar ve koltuk altı damarının parçalarının bir parçası -ki bu parça da derinler-
25 dedir- ile birleşir.

Koltuk altı damarına (basilik) gelecek olursak, pazudan geçerken bu damardan, söz konusu yerin derinlerinde pazuda bulunan kaslar-
da dağılan şubeler ayrılır. Bu şubelerden birinin geriye kalanı, ön kola ulaşır. Bu şube, dirsek eklemi üzerinde olduğu zaman, iki parçaya bölünür. [a] Bu parçalardan biri, söz konusu yerin derinlerinden geçer
30

1 Elin şah damarı.

2 Halk arasında bu damara yürek damarı adı verilir. Bk. Elif Güntekin, "Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Cerrahiye-i İlhaniye Adlı Eserinde Fasd, Hacamat ve Sülük Tedavisi" *Darulfunun İlahiyat Dergisi*, 2019: 136.

3 Vena mediana cephalica ve Vena mediana basilica. Elif Güntekin, "Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Cerrahiye-i İlhaniye Adlı Eserinde Fasd, Hacamat ve Sülük Tedavisi" *Darulfunun İlahiyat Dergisi*, 2019: 137.

ذكر الحصة الرابعة من مسالك العرق الأجوف في مصعده إلى أعلى البدن

وإذا جاوز العرق الأجوف موضع الكتف والإبط، فإنه لا يزال ينقسم إلى أن يبلغ إلى الأصابع على هذه الصفة. يقول: إن العروق التي يأتي اليد على ما وصفنا هما عرقان. أحدهما يأتيها من الكتف، ويُعرف بالكتفي وهو القيفال، والآخر يأتيها من الإبط، ويُعرف بالإبطي، وهو الباسليق. ويجتمع من جزء كل^١ واحد من هذين العرقين يتصل بجزء من الأخرى،^٢ فيصير^٣ عرق آخر ثالث يُعرف بالوسط، وهو الأكحل.

فالعرق الكتفي إذا هو مَرَّ في العضد تفرعت منه شعب دقاق، تتفرق في الجلد وفي الأجزاء الظاهرة من العضل، وإذا^٤ هو قارب مفصل المرفق انقسم ثلاثة أقسام. أحدها يمتد في ظاهر الساعد على الزند الأعلى، وهو حبل الذراع، ثم إنه يميل إلى الجانب الوحشي إلى ناحية الطرف المحدّب من الزند الأسفل، ويصير إلى الرسغ، وينقسم من ذلك الموضع في الأجزاء السفلية من الجانب الوحشي من الرسغ.

والقسم الثاني يمرّ في ظاهر الساعد إلى موضع المرفق،^٥ وهذا القسم هو الذي يخالط واحد من أقسام العرق الإبطي الذي في ظاهر الساعد، حتى يصير منهما العرق^٦ الوسط وهو الأكحل.

والقسم الثالث يغوص إلى العمق، ويتصل بقسم من أقسام العرق الإبطي، هو أيضاً في العمق.^٧

وأما العرق الإبطي، فإنه في ممرّه بالعضد تتفرع منه شعب^٨ في عمق ذلك الموضع، تتفرق في العضل التي في العضد.^٩ ومن هذه الشعب واحدة يبلغ باقيها إلى الساعد، فإذا صار فوق موضع مفصل المرفق، انقسم باثنين. فيمرّ أحد قسميه في عمق ذلك الموضع،

١ ب: من كل.

٢ أ: من الأجزاء.

٣ ب - فيصير.

٤ ب - و.

٥ ب: متن المرفق.

٦ أ ج: إلى العرق.

٧ أ - ويتصل بقسم من أقسام العرق الإبطي هو أيضاً في العمق.

٨ أ ج: يتفرع في ممره منه شعب.

٩ أ: العصب.

ve açıkladığımız üzere omuz damarından ayrılan damara birleşir. Sonrasında bunlar ayrılırlar ve altta olan damar, kolun iç tarafına ulaşınca kadar devam eder ve küçük iki parmağa yani serçe parmağına, yüzük parmağına ve orta parmağın ortasına ulaşır. Bu iki parçadan üstte olan damar ise elin parçalarından dıştaki parçalarda yani kemiklere temas eden parçalarda ayrılır.

[b] Bu parçalardan diğeri -ki bu, koltuk altı damarının hepsinden geri kalan kısmıdır- ön kolun dış kısmında dört damara ayrılır. Bu damarlardan birincisi bileğe ulaşana kadar ön kolun alt tarafında ayrılır. İkincisi, birincisinin en üst noktasında aynı şekilde ayrılır. Üçüncüsü ön kolun ortasında ayrılır. Dördüncüsü -ki bu, diğerlerinin en üstte ve en büyük olanıdır-, açıkladığımız üzere omuz damarından gelen damarla birleşir. Böylece bunlardan orta damar meydana gelir.

Söz konusu bu orta damar, ön kolun iç tarafından başlar, öncelikle üst kola çıkar, sonrasında dış tarafa yaklaşır ve Yunanca alfabedeki lamda harfine (λ) benzer şekilde bölünür. Bundan sonra bu damarın iki parçasından [a] biri, bilek tarafındaki üst kolun ucuna ulaşır. Burada damar, baş parmağın arkasındaki yerde, işaret parmağı ve baş parmak arasındaki yerde ve işaret parmağında bölünür. Bu damarın parçasının [b] ikincisi ise alt kolun ucuna ulaşır ve burada üç damara ayrılır. 1) Birinci damar, orta parmak ile işaret parmağı arasına ulaşır ve lamda harfine (λ) benzeyen parçaların diğer parçasının bir parçasına birleşir. Böylece bunlardan tek bir damar meydana gelir. 2) İkincisi, orta parmak ile yüzük parmağı arasındaki yere ulaşır. Bu damar, dalak hastalıklarından dolayı bazı tabiplerin kan aldığı sol eldeki damardır. Öyle ki söz konusu tabipler, kan kendiliğinden kesilene kadar kanın akmasına izin verirler. 3) Üçüncü damar serçe parmağı ile işaret parmağı arasındaki yere ulaşır.

Toplardamarın, karaciğerden çıktığı zaman biri yukarıya diğer aşağıya doğru giden iki parçaya ayrıldığını söylemiştik ve yukarı giden parçanın yolunu dört kısma, aşağı giden parçanın yolunu ise üç kısma ayırmıştık. Yukarıya doğru giden damarın yolunu dört parçayı ayıranların taksimini detaylı şekilde anlattık. Ancak yolu aşağıya giden üç parçanın açıklanması kaldı.

ويتصل على ما وصفناه مع العرق الذي من الكتفي، ثم انفصالان فيمَرّ الأخفض منهما حتى يصير إلى الجانب الإنسي، ويبلغ إلى الأصبعين الصغيرين، أعني الخنصر والبنصر، وإلى نصف الوسطى. وأما الأرفع منهما، فينقسم في الأجزاء الخارجة من أجزاء اليد، أعني الأجزاء التي تماس العظم.

٥ وأما القسم الآخر، وهو الباقي من جميع الإبطي، فينقسم في ظاهر الساعد إلى أربعة عروق. أحدها ينقسم في الجانب الأسفل من الساعد، حتى يبلغ إلى الرسغ، والآخر ينقسم فوق هذا على المثال بعينه، والثالث ينقسم في وسط الساعد، والرابع هو أعلى هذه وأعظمها، وهو الذي يتصل على ما وصفنا بالعرق الذي من العرق الكتفي، فيجتمع منهما العرق الوسط.

١٠ وهذا العرق الوسط يتدئ من الجانب الأنسي من الساعد، ويصعد أولاً على الزند الأعلى، ثم إنه يُقبل إلى نحو الجانب الوحشي، وينقسم بقسمين على مثال اللام في كتاب اليونانيين. ثم إن الواحد من قسميه يصير إلى طرف الزند الأعلى الذي عند الرسغ، وينقسم في الموضع الذي خلف الإبهام، وفي الموضع الذي بين الإبهام والسبابة وفي السبابة. وأما القسم الآخر، فيصير إلى طرف الزند الأسفل، وينقسم إلى ثلاثة عروق. أحدها يصير إلى الموضع الذي بين الوسطى والسبابة، ويتصل بجزء من القسم الآخر، الذي هو أحد قسَمَي العرق الذي ينقسم على مثال اللام، فيصير منهما عرق واحد. والعرق الثاني يصير إلى الموضع الذي بين الوسطى والبنصر، وهو العرق الذي يفصده بعض الناس لعل الطحال من اليد اليسرى، ويدعون الدم يجري، حتى ينقطع من نفسه. والعرق الثالث يصير إلى الموضع الذي بين الخنصر والبنصر.^٢

٢٠ وقد كنا قلنا إن العرق الأجوف إذا صعد من الكبد، انقسم إلى جزئين. أحدهما يمضي إلى فوق، والآخر يمضي إلى أسفل، وقسمنا الطريق الذي يسلكه الجزء الذاهب إلى فوق أربع حصص، والطريق الذي يسلكه إلى أسفل ثلاث حصص، وفرعنا من ينقسم هذا العرق في الأربع حصص التي في مسلكه إلى فوق، وبقي علينا الثلاث الحصص التي مسلكها إلى أسفل، فنحن ذاكرون ذلك ها هنا.

١ ب: الذي.

٢ ب: النبض.

Toplardamardan Aşağıya Doğru İnen Birinci Parçanın Yolunun Açıklaması

Toplardamardan aşağıya doğru inen parça, karaciğerden çıktığı esnada, omurga kemiğine dayanmadan ve yerleşmeden önce ondan, sağ böbreğe giden, böbreğin kıvrımlarında ve buna yakın organlarda (ecsâm) dağılan ve buralara gıda ulaştıran kıla benzeyen damarlar ayrılır. Yine bu parçadan, sol böbreğe giden büyük bir damar ayrılır. Bu büyük damardan, sol böbreğin kıvrımlarında ve böbreğe yakın organlarda (ecsâm) dağılan ve buralara gıda ulaştıran kıla benzeyen damarlar ayrılır.

Ayrılan bu iki damardan sonra alt toplardamardan, böbreklere giden oldukça büyük iki damar ayrılır. Böbrekler, bu damarlar sayesinde kandaki suyu çeker. Bundan sonra alt toplardamardan, üreme organlarına ulaşan başka iki damar ayrılır. Sonrasında bel omurlarının her birinin yanından iki böğre (karnın yan tarafları) ve böbreklerin kenarlarına giden ve karın üzerindeki kaslarda son bulan başka damarlar ayrılır. Yine alt toplardamardan, omur iliği beslemek için omurların her birinin deliğine giren başka damarlar ayrılır. Bu damar (alt toplardamar), son omura ulaştığında Yunanca alfabedeki lamda harfine benzer şekilde iki kısma ayrılır ki bunun şekli şöyledir: (λ).

Toplardamardan, Bedenin Aşağısına Doğru İnen İkinci Parçanın Yolunun Açıklaması

Aşağıya doğru giden toplardamar son omura ulaştığı zaman Yunanca alfabedeki lamda harfine benzer şekilde iki kısma ayrılır ki bunun şekli şöyledir: (λ). Bu parçalardan biri sağ uyluk tarafına, diğer parça ise sol uyluk tarafına gider. Burada söz konusu damar, on çift veya on grup damara ayrılır. Birinci grup damar, kalçayı hareket ettiren kaslara (metn) gider. İkinci grup damar, kıla benzeyen ince damar grubudur. Bu damarlar, karın zarının bir kısmına gider. Üçüncü grup damar, sağrı kemiğinin yanındaki kaslara gider. Dördüncü grup damar, anüsteki kaslara ve sağrı (acüz) kemiğinin dışına gider.

ذكر الحصة الأولى من مسلك العرق الأجوف إلى أسفل

القسم الذي ينحدر من العرق الأجوف إلى أسفل، ساعةً ينفصل، وقبل أن يتوكأ ويستقرّ على عظم الصلب، تتفرع منه عروق شبيهة بالشعر تصير إلى الكلية اليمنى، وتتفرق في لفائفها وفي الأجسام القريبة منها، توصل إليها الغذاء. وينشعب منه عرق عظيم يأتي الكلية اليسرى، وهذا العرق ينقسم أيضًا إلى عروق شبيهة بالشعر، تتفرق في لفافة الكلية اليسرى، وفي الأجسام القريبة منها، ويوصل الغذاء إليها.

ثم يتفرع منه بعد هذين عرقان عظيمان جدًّا يصيران إلى الكليتين، بهما تجتذب الكليتان^١ مائة الدم، ثم من بعد هذا يتفرع منه عرقان آخران يصيران إلى الأثنين^٢. ثم تتفرع منه عروق أخر عند كل واحدة من فقار القطن تأتي الخاصرتين، وأطرافها تنتهي إلى العضل الذي على البطن. وتتفرع منه أيضًا عروق أخر تدخل في كل واحد من الثقب التي في الفقار لتغذو النخاع، فإذا صار هذا العرق إلى آخر الفقار، انقسم بقسمين على مثال اللام كتاب اليونانيين، وهو هذا (ل).^٤

ذكر الحصة الثانية من مسلك العرق الأجوف إلى أسفل البدن

إذا بلغ العرق^٥ الأجوف الذي يمضي إلى أسفل الفقارة الأخيرة، انقسم^٦ هناك باثنين على مثال اللام من كتاب اليونانيين، وهو^٧ هذا (ل)،^٨ ومضى أحد القسمين إلى ناحية الفخذ اليمنى، والقسم الآخر إلى ناحية الفخذ اليسرى. تقسمت منها عشرة أزواج، أو عشر طوائف عروق، ومضت الطائفة الأولى نحو المتنين. والثانية وهي طائفة عروق دقاق شبيهة بالشعر، تمضي إلى جزء من الصفاق. والثالثة إلى العضل الذي عند عظم العجز. والرابعة إلى العضل الذي في المقعدة، وخارج من عظم العجز.

١ أ ج: وهي.
٢ ب: يجتذبان الكليتين.
٣ أ ج: اثنين.
٤ أ: وهو هذا (ل).
٥ ب: قسمة العرق.
٦ ب: والقسم.
٧ ب - هو.
٨ أ ج - (ل).

Beşinci grup, kadınlarda rahim ağzına, rahimlerin alt kısmına ve mesaneye gider. Altıncı grup, kasık kemiğinin üzerindeki kaslara gider. Yedinci grup, bedene paralel dik şekilde karın üzerindeki kaslara çıkar. Bu damarlar, göğüsten karnın ince kısımlarına indiğini söylediğimiz damarların uçlarına birleşir. Kadınlarda bu damarların köklerinden rahme gelen başka bir damar çıkar. Kadınlardaki bu damarlarla rahim ve göğüsler birbirine bağlanır. Bu damara Yunancada *emkisânâ*¹ denir ki bu kelime, iki uçlu anlamına gelir. Sekizinci grup, erkekler ve kadınlarda üreme organına gelir. Dokuzuncu grup, uyluğun iç kaslarına gelir. Bundan sonraki onuncu grup kasıktan başlar ve bedenin dışından böğür konumuna çıkar. Bu grup, oluşumu özellikle iki memenin yanındaki damarlar olup üstten inen damarların uçlarına birleşir. Bu grubun büyük bir kısmı, üreme organlarındaki kaslara ulaşır.

Toplardamardan, Bedenin Aşağısına Doğru İnen Üçüncü Parçanın Yolunun Açıklaması

Grup olarak isimlendirdiğimiz bu on çiftten sonra Yunanca alfabedeki lamda harfine (λ) benzer şekilde bölünen damarın her bir parçası, uylukta ve bacakta bölünür. Uylukta bölünen parçaya gelecek olursak, uyluktaki şubelerin ilk şubesi uyluğun ön kısmında bulunan kaslarda bölünür. İkinci şubesi, derinlere ulaşana kadar uyluğun alt kısımlarında ve bedenin görünen yerinin arka iç kısmında bölünür. Sonrasında bu şube, uyluk kaslarının beden derinliklerindeki yerlerinde dağılan başka büyük şubelere ayrılır. Bundan sonra söz konusu damar, diz eklemine üst tarafına yaklaştığında üç damara bölünür. [a] Bunlardan birincisi -ki bu, ortada olandır- dizin büküldüğü yerden geçerek iner. Bacağın içinden geçerken orada bulunan kaslarda bundan damarlar ayrılır. Sonrasında ondan geriye iki uç kalır. Bu uçlardan biri, bacağın iç taraflarına doğru gider, diğeri ise ayağın ön kısmının yanındaki bacak kemiklerinin (tibia-fibula) ikisi arasındaki yere ulaşır ve baldır kemiğinin üzerindeki damardan çıkan başka bir damara birleşir.

1 Söz konusu kelime, yazma nüshalarda farklı şekillerde yazılmıştır. Dolayısıyla kelime tespit edilememiştir.

والخامسة إلى عنق الرحم في الإناث، والجزء الأسفل من الأرحام وإلى المثانة. والسادسة إلى العضل الموضوع على عظم العانة. والسابعة تصعد إلى العضل الذاهبة في استقامة البدن على البطن، وهذه العروق تتصل بأطراف العروق التي قلنا إنها تنحدر في الصدر إلى مرقا البطن. ويخرج من أصل هذه العروق في الإناث عرق آخر يأتي الرحم، وبهذه العروق يشارك الرحم الثديين، ويقال لها باليونانية أمقيسانا^١، وتفسيرها^٢ ذات الرأسين. والطائفة الثامنة تأتي القبل من الذكر والأنثى. والتاسعة تأتي العضل الباطنة من عضل الفخذ. والعاشرة بعد هذه تبتدئ من الحالب وتصعد مما يلي ظاهر البدن إلى موضع الخاصرة، وتتصل بأطراف هذه العروق التي تنحدر من فوق، التي كونها^٣ خاصة من العروق التي إلى جانب الثديين. ومن هذه الطائفة جزء عظيم يصير إلى العضل التي في الأنثيين.

١٠ ذكر الحصة الثالثة من مسلك العرق الأجوف في منحدره إلى أسافل البدن

ومن بعد هذه العشرة الأزواج التي سميناها طوائف، ينقسم كل واحد من قسمي العرق^٤ الذي ينقسم على مثال اللام في كتاب اليونانيين في الفخذ والساق. أما في^٥ الفخذ، فالشعبة الأولى من شعبه تنقسم في العضل التي في مقدم الفخذ. والثانية من أسفل الفخذ، ومن الجانب الأنسي مما يلي ظاهر البدن حتى تبلغ العمق^٦. ثم تتشعب منه شعب آخر كبيرة، تتفرق في عمق البدن في عضل الفخذ. ثم إن هذا العرق إذا صار فوق مفصل الركبة بقليل^٧، انقسم إلى ثلاثة عروق. أحدها، وهو الوسط، ينحدر ماراً في مثنى الركبة، وتتفرق منه عند ممّره في باطن الساق عروق^٨ تنبت في العضل الذي هناك. ثم يبقى منه طرفان، أحدهما يصير إلى الأجزاء الداخلة من الساق، والآخر يصير إلى الموضع الذي بين قصبتي الساق إلى ما يلي مقدم الرجل، ويختلط^٩ بعرق آخر، يخرج من العرق الخارج الذي على القصبة الصغرى.

١ أ: مسماتا، ج: مسمياسه.
٢ أ ج - و.
٣ أ ج: لونها.
٤ ب: الرق.
٥ أ ج - في.
٦ ب: إلى العمق.
٧ ب: تقليل.
٨ ب: يخلط.

[b] İkinci damar -ki bu, dışta olandır- bedeninin dış tarafının arkasında aşık eklemine ulaşınca kadar bacağıın iki kemiğinin küçük olanı (baldır kemiği) üzerinde iner. [c] Üçüncü damar -ki bu, içeride olandır- bacağıın et-siz yerine ulaşır ve oradan aşık tarafına yani aşık kısmını ihtiva eden bacağıın büyük kemiğinin dış büyüklü tarafına ulaşır. Bu da karaciğerin altında bulunan organlarda meydana gelen hastalık esnasında kan alınan aşık damarı yani *es-safin* damardır (vena saphena magna).

İki bacağıın inen damarların durumu açıkladığımız şekilde olduğu zaman bunlardan ayak tarafına gelen damarın dört olduğu ortaya çıkmıştır. Bu damarlardan ikisi bacakların kemiklerinden küçük olan kemiğın etrafında döner. Diğer ikisi büyük kemik etrafında döner. Küçük kemiğın etrafında bulunan iki damara gelecek olursak bu damarlardan biri, dış tarafta, diğeri ise iç taraftadır. Dış tarafta olan damar, iki parçaya ayrılır. Bu parçalardan birincisi ayak serçe parmağı tarafında ayağın üst kısımlarında dağılır. İkinci parça, büyük kemiğın ucunu çevreleyen iki damarın biri ile yani iç tarafta olan damar ile birleşir. Sonrasında ayağın alt kısımlarının tamamında dağılır.

Büyük kemiği (baldır kemiği) çevreleyen iki damara gelecek olursak bu damarlardan biri öndedir, diğeri ise içtedir. Önde olan damara gelecek olursak bu, küçük kemiğın (baldır kemiği) iç tarafının ucunun çevresinde bulunan damar ile birleşir ve bu ikisi, ayağın üst kısımlarında ayrılırlar. İç tarafta olan damarı ise daha önce zikretmiştik.

Galen'in *Öğrenciler İçin Atmayan Damarların (Venler) Anatomisi* adlı kitabının derlemesi tamamlandı.

Allah'a çokça hamd olsun.

والعرق الثاني، وهو الخارج، ينحدر على القصبة الصغرى من قصبتي الساق مما يلي ظاهر البدن، حتى يبلغ إلى مفصل الكعب. والعرق الثالث، وهو الداخل، يصير إلى الموضع العاري المعرَّق من الساق، ويمضي هناك إلى الكعب، أعني إلى^١ الطرف المحدَّب من القصبة العظمى من الساق، التي^٢ تحتوي على الكعب، وهذا هو العرق الكعبي، الذي يُفصد في العلل التي يكون في الأعضاء التي أسفل من الكبد، أعني الصافن.

وإذا كان الأمر في العروق المنحدرة إلى الرِّجلين على ما وصفنا، فقد بان أنَّ الذي يصير منها إلى القدم أربعة؛ اثنان منها يستديران حول طرف القصبة الصغرى من قصبتي الساق، واثنان حول طرف القصبة العظمى. فأما الاثنان اللذان حول طرف القصبة الصغرى، فأحدهما من الجانب الوحشي، والآخر من الجانب الأنسي. والعرق الذي من الجانب الوحشي ينقسم^٣ إلى جزئين، أحدهما يتفرق في الأجزاء العليا من الرِّجل ممَّا يلي الخنصر، والجزء الآخر يخالط أحد العرقين المحيطين بطرف القصبة العظمى، أعني العرق الذي في الجانب الأنسي منها، ثم يتفرقان في جميع الأجزاء السفلية من القدم.

وأما العرقان المحيطان بطرف القصبة العظمى، فأحدهما من قدام، والآخر من الجانب الأنسي. فإما الذي من قدام، فيخالط العرق الذي حول طرف القصبة الصغرى من الجانب الأنسي، ويتفرقان جميعًا في الأجزاء العليا من القدم. وأما الذي في الجانب الأنسي، فقد ذكرنا أمره.

تمت جوامع كتاب جالينوس في تشريح العروق غير الضوارب للمتعلِّمين^٥

الحمد لله كثيرًا.

١ ب - إلى.

٢ أ - التي.

٣ ب - ينقسم.

٤ ب: من.

٥ أ ج - للمتعلِّمين.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!**Galen'in Öğrenciler İçin Atan Damarların (Arterler) Anatomisi Adlı Kitabının Derlemesi****Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.**

5 Atardamarların¹ menşei, kalbin odacıklarından sol odacıktır. Bu damarlar iki tanedir: Bu damarlardan [a] birincisi küçüktür ve bu damar, tek bir tabakaya sahiptir. Bundan dolayı söz konusu damar, yapısı atar olmayan atardamar olarak isimlendirilir. Bu damar, akciğere girer ve orada kaybolacak şekilde parçalara ayrılır. Bu damar, akciğerden hava alır ve
10 akciğere besleyeceği kanı ulaştırır.

[b] İkinci damar büyüktür ve Aristoteles bu damarı, *aort* olarak isimlendirir. Kalpten çıkar çıkmaz bu damardan, kalbin şekline göre kalbin cürmünün etrafında dönen iki şube çıkar. Bu şubelerden biri -ki bu, onların en büyüğüdür- kalbin parçalarının çoğunda dağılır. Bu şubelerden
15 diğeri -ki bu, onların en küçüğüdür- kalbin odacıklarından sağ odacığın bir kısmında dağılır. Sonrasında aort damarının geri kalan kısmı, iki parçaya ayrılır. Bu parçalardan birincisi yukarıya doğru çıkarak devam eder, ikincisi ise aşağıya doğru iner. Aşağıya inen parça, -kalbin aşağısında yer alan organların sayısı, kalbin yukarısında bulunan organların sayısından daha fazla olduğu için- yukarıya doğru giden parçadan oldukça
20 büyüktür.

Aort olarak isimlendirilen damardan yukarı doğru çıkan parça, iki parçaya ayrılır. Bu parçalardan [1] birincisi -ki bu, en büyük olandır- boğaza (el-lebbe-gerdan) doğru çıkmaya başlar, göğsün sol yanından sağ yanına
25 doğru çapraz şekilde geçer. Bu parça *tomos* diye isimlendirilen yumuşak ete yaklaştığında üç parçaya bölünür. [a] Bu üç parçadan ikisi -ki bunlar, iki büyük atardamardır- iki iç boyun damarı yanında uzanır. Bu iki damardan biri, boynun sol damarı tarafında, diğeri ise boynun sağ damarı tarafındadır

1 Bk. İbn Sinâ, *el-Kanûn Fi'l-Tıb*, I. Kitap, Çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 80 ve devamı.

بسم الله الرحمن الرحيم
جوامع كتاب جالينوس في تشريح العروق الضواري للمتعلّمين^١
إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله.^٢

العروق الضواري منشأها من التجويف الأيسر من تجويفي القلب، وهما عرقان. أحدهما صغير، وهو ذو طبقة واحدة، ولذلك يُسمّى العرق الضارب الذي خلّفته خلقة عرق غير ضارب. وهذه العرق يدخل في الرئة، وينقسم فيها أقسامًا يفنى بها، ويأخذ من الرئة هواءً، ويوصل إليها دمًا تغتذى به.

والآخر كبير،^٣ وهو الذي يسميه أرسطاطاليس أورطي.^٤ وهذا العرق ساعة يطلع من القلب، تنشعب منه شعبتان تستديران حول جرم القلب كما يدور. والواحدة^٥ منهما، وهي^٦ أعظهما، تتفرق في جلّ أجزاء^٧ القلب، والأخرى، وهي أصغرهما، تتفرق في آخر التجويف الأيمن من تجويفي القلب، ثم إنّ الباقي من هذا العرق ينقسم إلى جزئين. أحدهما يمضي مصعدًا إلى فوق، والآخر يأخذ منحدرًا إلى أسفل. وهذا الجزء الذي^٨ ينحدر إلى أسفل، أعظم كثيرًا من الجزء الذي يصعد إلى فوق، بحسب زيادة عدد الأعضاء التي هي أسفل من القلب، على عدد الأعضاء التي هي أرفع موضعًا من موضع القلب.

وأما الجزء الذي يصعد من العرق المسمى أورطي،^٩ إلى فوق فإنّه ينقسم إلى جزئين. أحدهما، وهو الأكبر، يأخذ مصعدًا نحو اللبّة، ويمرّ على الوراب من الجانب الأيسر من الصدر إلى الجانب الأيمن، حتى إذا هو قرب من اللحم الرخو المسمى توموس،^{١٠} انقسم ثلاثة أقسام. قسمان منها، وهما عرقان ضاربان عظيمان، يمتدان إلى جانب الوداجين الغائرين، أحدهما إلى جانب الوداج الأيمن، والآخر إلى جانب الوداج الأيسر.

١ أ ج - للمتعلّمين.

٢ ب - إخراج حنين بن إسحاق رحمه الله.

٣ أ ج: كثير.

٤ أ ج: الأورطي.

٥ أ ج: الواحد، ب - و.

٦ أ ج: وهو.

٧ أ ج: في حل آخر.

٨ ب - الذي.

٩ أ ج: أورطي، ب: أورططي.

١٠ أ ج: يومرس.

ki bunlar karotis olarak isimlendirilen iki atardamardır. Bu damarlar, es-sübât olarak bilinir. Bu iki damar, iki boyun damarının bölünmesi gibi bölünür. Bundan sonra söz konusu iki damarın tümünden geri kalan kısmı, taşsal kemikte bulunan delikten kafatasının içine girer. Burada çeşitli parçalara ayrılır ve bu parçalar, birbirine dâhil olur. Bu damarlardan beynin altında serilmiş şekilde ağa benzeyen örgü ortaya çıkar. Sonrasında söz konusu bu parçalar, iki atardamarda birleşirler. Bu iki damar, beyne girer ve beyin kitlesi içerisinde dağılırlar. [b] Söz konusu parçalardan üçüncüsü, göğüs kemiğinde, göğüs kaburgalarının ilk kaburgalarında, boynun üstte bulunan altı omurunda, omuz ucuna ulaşana kadar köprücük kemiğinin arkasında bulunan yerlerde, iki omuzda ve ellerde dağılır.

Aort olarak isimlendirilen damardan yukarı doğru çıkan [2] ikinci parça, yukarıya giden atardamarın bölündüğü iki kısımdan en küçük olanıdır. Bu parça, çapraz şekilde sol koltuk altı tarafına gider. Sol tarafta bu parça, kendisinin kardeşi olan büyük atardamarın parçalarından üçüncü parçanın bölündüğü organlarda bölünür.

Aort olarak isimlendirilen damardan kalbin aşağısındaki organlara doğru giden parçaya gelecek olursak bu parça, beşinci omurun üzerine yerleştiğinde sağrı kemiğine ulaşınca kadar omurga üzerinde uzanır. Bu parça göğüsten geçerken bundan ilk olarak küçük bir damar ayrılır. Bu damar, akciğerin bulunduğu yerde kısımlara ayrılır ve bunun uçları, soluk borusuna kadar ulaşır. Bundan sonra ondan [kalbin aşağısına doğru giden damardan], omurların her birinin olduğu yerde kaburgalar arasındaki yere ve omuriliğe giden başka şubeler ayrılır. Göğsü geçtikten sonra aşağıya doğru inen damardan, [a] ilk olarak diyaframa giden iki damar; [b] karaciğerin ve dalağın olduğu yerde bölünen başka bir damar; [c] kolon olarak isimlendirilen bağırsağın ve ince bağırsağın etrafındaki damar ağına giden başka bir damar ve [d] böbreklere giden üç damar ayrılır. Bu üç damardan birincisi küçüktür, sol böbreğe gelir ve böbreğin kıvrımlı bölgesine ve onun etrafındaki şeylere/cisimlere can verir.

وهذان هما العرقان الضاربان المسميان الفاروطيدس^١، وتفسيرهما عرقا السبات، وهما ينقسمان كقسمة^٢ الوداجين، ثم إن^٣ الذي يبقى منهما جميعاً، يدخل إلى جوف القحف من الثقب الذي في العظم الحجري، وينقسم هناك تقسماً مختلفاً، وتشتبك أقسامها، وتصير منهما النسيجة الشبيهة بالشبكة المفروشة تحت الدماغ. ثم إن تلك الأقسام تجتمع إلى عرقين ضاربيين، وهذان العرقان يدخلان إلى الدماغ، ويتفرقان في جرم الدماغ. والقسم الثالث من هذه الثلاثة، يتفرق في القص^٤، وفي الأضلاع الأولى من أضلاع الصدر، وفي الست الفقرات العليا من الرقبة، وفي المواضع التي تلي الترقوة، حتى يبلغ إلى رأس الكتف، وفي الكتفين وفي اليدين.

وأما الجزء الثاني، وهو أصغر الجزئين اللذين انقسم^٥ إليهما العرق الضارب الذاهب إلى فوق، فإنه يذهب على الوراب إلى ناحية الإبط الأيسر، وينقسم في الجانب الأيسر في الأعضاء التي فيها ينقسم الجزء الثالث من أجزاء العرق الضارب العظيم الذي هو أخ لهذا.

وأما القسم الذي ينحدر من العرق الضارب، المسمى الورطي إلى ما أسفل القلب من الأعضاء، فإنه إذا استقر على الفقرة الخامسة، امتد على الصلب حتى يبلغ إلى عظم العجز. وفي ممره بالصدر ينشعب منه أولاً عرق صغير ينقسم في الموضع الذي فيه الرئة، وتبلغ أطرافه إلى قسبة الرئة، ثم ينشعب منه عند كل واحد من الفقار شعب آخر، تصير إلى المواضع^٦ التي بين الأضلاع، وإلى النخاع. حتى أنه إذا انحط وجاوز^٧ الصدر، تفرع منه أولاً عرقان يأتيان الحجاب، وعرق^٨ آخر ينقسم في الموضع الذي في الكبد والطحال.^٩ ومن بعد هذا عرق آخر، ينقسم في جداول العروق التي حول المعى المسمى قولن، وفي الجداول الذي حول المعى الدقيق. ومن^{١٠} بعد هذا تتفرع منه ثلاثة عروق يأتي الكليتين، أحدهما صغير يأتي الكلية اليسرى، ويوصل إلى لفائفها الحياة وإلى الأجسام التي حولها،

١ ب: فاروطوس. ٢ أ: ينقسم. ٣ أ: إن. ٤ أ: القص. ٥ ب: انقسم. ٦ أ: ج: ينقسم في المعدة والكبد والطحال. ٧ أ: ج: إن. ٨ ب: حتى إذا هو جاوز. ٩ ب: ثم عرق. ١٠ ب: ينقسم في المعدة والكبد والطحال. ١١ أ: ج: الذي من.

Diğer iki parça büyüktür ve bu ikisi böbreklere gider. Böylece böbrekler, kan suyunu onlardan çeker. Çünkü bunlar, ihtiyaç anında mide ve bağırsaklardan saf olmayan gıda almak zorunda kalabilirler. Aşağıya doğru inen söz konusu damardan [e] düz bağırsağın etrafındaki damar ağında dağılan büyük damarlar ve [f] yine ondan, küçük atardamarlar ayrılır. Bu damarlardan, omurların her birine ulaşıp omuriliğe bitişen çift damar gider. Aşağıya doğru inen söz konusu damardan [g] iki böğre giden atar olmayan damarlarla birlikte iki böğre giden küçük atardamarlar ve [h] üreme organlarına giden atar olmayan damarlarla birlikte üreme organlarına giden diğer atardamarlar ayrılır.

Söz konusu damar, son omura ulaştığı zaman, bu damarın geride kalanı, tıpkı altında bulunan atar olmayan damarların Yunanca alfabedeki lamda harfine (λ) benzer şekilde ikiye ayrılması gibi ikiye ayrılır. Bu damarın birinci kısmı, sağ uyluğa doğru sağrı kemiğinin üzerinden geçer. Diğer kısım, sol uyluğu doğru gider. Bu iki atardamar, uyluğa ulaşmadan önce bunların her birinden bir atardamar ayrılır ve bunların hepsi, göbek deliğine ulaşan kadar mesanenin yanında uzanırlar. Bu durum, cenin bedenlerinde gerçekleşir. Olgun bedenlere gelecek olursak burada, göbek deliğine giden parça küçülür ve iki damarın menşesinde bulunan parça kalmaya devam eder. Bu iki parçadan atardamarlar çıkarak sağrı kemiği üzerindeki kaslarda dağılır. Aort damarı uyluğa ulaştığı zaman uyluğun içine girer ve bölünmüş bu iki damar, daha önce atmayan damarlar konusunda açıkladığımız gibi, tekrar uylukta ve bacakta bir araya gelirler.

Bedende atardamarlar olmaksızın tek başına atar olmayan damarlar vardır. Aynı şekilde bedende, atar olmayan damarlar olmadan tek başına atardamarlar vardır. Bedende atardamarlar olmadan tek başına atar olmayan damarlara gelecek olursak bunlar, cenin bedenlerinde göbek deliğinden karaciğere gelen damar, göğüste bulunan toplardamar, diyafram damarları, şubeleri ile birlikte omuz damarı, koltuk altından geçen damarlar, dış boyun damarı, karnın ince kısımlarından inen damarlar, kasta bulunmaksızın sağrı kemiğinde yer alan damarlar ve uyluğun dış kısmında bulunan damarlardır.

والعرقان الآخران عظيمان، وهما يصيران إلى الكليتين لتجذب الكليتان^١ منهما مائة الدم. وذلك لأنهما في وقت الحاجة قد يأخذان من المعدة والأمعاء، في وقت ما يضطرهما الحاجة إلى غذاء غير نقي. ثم تتفرع منه بعد هذا عروق أخرى كثيرة^٢ يتفرق في جداول العروق التي حول المعاء المستقيم، وتتفرع منه أيضاً عروق ضوارب صغار، يدخل منها^٣ في كل واحدة من الفقار زوج يصير إلى النخاع. وعروق صغار ضوارب تصير إلى الخاصرتين، مع العروق الغير الضوارب التي تصير إلى هناك. وعروق أخرى ضوارب تأتي الانثيين مع العروق غير الضوارب التي تأتيها.

وإذا بلغ إلى آخر الفقار، انقسم باقيه اثنتين^٤، كما ينقسم العرق غير الضوارب الذي تحته على مثال اللام في كتاب اليونانية، وهو هذا (>). فيمر أحد قسميه على عظم العجز نحو الفخذ اليمين، والآخر نحو الفخذ الأيسر. وقبل أن يبلغ هذان العرقان الضاربان إلى الفخذ، ينشعب من كل واحد منهما عرق ضارب، ويمتدان جميعاً إلى جانب المثانة، حتى يبلغا السرة. وذلك يوجد في أبدان الأجنة، فأما أبدان المستكملين، فيخف فيها الجزء الذي يبلغ إلى السرة، ويبقى الجزء الذي عند منشأ كل واحد من العرقين، فيتوزع من ذينك الجزئين عروق ضوارب، تتفرق في العضل الذي على عظم العجز. فإذا بلغ العرق إلى الفخذ، غار وعاد^٥ العرقان المنقسمان^٦ والتقيا^٧ في الفخذ، وفي الساق على ما وصفناه في تقسيم العروق غير الضوارب.

في البدن عروق غير ضوارب مفردة بأنفسها خلواً من العروق الضوارب، وعروق ضوارب مفردة بأنفسها خلواً من العروق^٨ غير الضوارب. فأما العروق غير الضوارب التي هي^٩ خلواً من العروق الضوارب، فالعرق الذي يأتي باب الكبد من السرة في أبدان الأجنة، والعرق الأجوف الذي في الصدر^{١٠}، وعروق الحجاب، والعرق الكتفي مع شعبه^{١١}، والعروق التي تمر^{١٢} في الإبط، والوداج الظاهر، والعروق التي تنحدر من مرق البطن، والعروق التي في عظم العجز خلا العضل، والعروق التي في ظاهر الفخذ.

١ أ ج: فيجذب الكليتين.	٧ ب: المنقسمان منه.	١١ ب: والعرق الأجوف وعرق الصدر.
٢ ب - كثيرة.	٨ ب: ويقسما.	١٢ أ ج - مع شعبه.
٣ أ ج - منها.	٩ أ ج - الضوارب، وعروق ضوارب مفردة بأنفسها خلواً من العروق.	١٣ أ ج - تمر.
٤ ب: باثنتين.	١٠ أ ج - هي.	
٥ ج - (>).		
٦ ب - وعاد.		

Bedende, atar olmayan damarlar olmaksızın tek başına atar olan damarlara gelecek olursak bunlar, cenin bedenlerinde mesane etrafında dolaşan damar, büyük atardamardan atar olmayan damara benzeyen atardamara gelen damar, beşinci omura gelen damar, boğaza/gerdana doğru yükselen damar, koltuk altına doğru çıkan damar, súbât diye bilinen iki damar (karotis arter), diyaframa gelen damarlar ve karaciğere, dalağa, mideye ve bağırsaklara gelen ilk damar şubeleridir.

Galen'in *Atan Damarların (Arterler) Anatomisi* adlı kitabının beşinci makalesine derleme tamamlandı.

10 Allah'a çokça hamd ve minnet olsun.

Bu nüshayı Cüneyd b. Kunc b. Cüneyd Rebiulevvel ayı başlarında Cuma gününde sabah saatinde Konya çölünde [hicri] 913 yılında¹ tamamlamıştır.

1 Miladi 1507.

وأما العروق^١ الضوارب التي هي خلو من العروق غير الضوارب، فالعرق الذي يستدير حول المثانة في أبدان الأجنة، والعروق التي^٢ تأتي من العرق^٣ الضارب العظيم إلى العرق الضارب الشبيه بغير الضارب، والعرق الذي^٤ يصير إلى الفقارة الخامسة، والعرق الذي يصعد إلى اللبّة، والعرق الذي يصعد إلى الإبط، والعرقان المعروفان بعرق السبات، والعروق التي تأتي الحجاب، والشعب الأول التي يأتي الكبد والطحال والمعدة والأمعاء.

تمت جوامع الإسكندرانيين لكتاب جالينوس للمقالة الخامسة في

تشريح العروق الضوارب،

ولله الحمد والمنة كثيرًا.

قد فرغ من تحريره جنيد بن كونج بن جنيد، في أوائل ربيع الأول من يوم الجمعة، في وقت الصباح في صحراء قونية، من شهور سنة ثلاث عشر وتسع مائة.

١٠

١: فإما العرق الضوارب، ج: فإما العروق الضوارب.

٢: أ ج: والعرق الذي.

٣: أ ج - العرق.

٤: ج - من العرق الضارب العظيم إلى العرق الضارب الشبيه بغير الضارب والعرق الذي.

٥: ب: تمت جوامع جالينوس في تشريح العروق الضوارب وهو آخر كتاب التشريح للمتعلمين والحمد لله رب العالمين، ج: تمت جوامع الإسكندرانيين للمقالة الخامسة من كتاب جالينوس في تشريح العروق الضوارب، لله الحمد والمنة كثيرا، كاتبه ومالكه بعون الله الملك الأحد فقير حقير حكيم خليل الزحمن.

IX. GALEN'İN "ATEŞLERİN SINIFLARI ÜZERİNE" ADLI KİTABINA DERLEME

Rahman ve Rahîm Allah adıyla! Rabbim rahmetinle yardım et!

**Galen'in Ateşlerin Sınıfları Üzerine Adlı Kitabının Birinci
Makalesine Derleme**

5

Tercüme: Huneyn b. İshak

Ateşlerin sınıfları, biri cevherî diğeri arazî olmak üzere iki kısımdır. Cevherî sınıflar, hararetin kendisi itibara alınarak yapılan tasniftir ki bunlar üç tanedir: Birincisi hararetin artması ve eksilmesinden; ikincisi hararetin maddesinden; üçüncüsü ise hararetin hareketinin cihetinden hareketle olur. Arazî olan sınıflara gelecek olursak bunlar, hararetin gereği olan ve hararete ilişkin şeylerden hareketle bilinen ateşlerdir. Bu da birincisi yakın şeylerden, ikincisi uzak şeylerden dolayı olmak üzere iki türdür. Yakın şeylerden olanlara gelecek olursak bunun örneği, renkten alınan ve yumuşaklık ile sertlik gibi dokunuş keyfiyetinden olan fasıllardır. Uzak şeylerden olanlara gelecek olursak zamandan, organdan, nöbetlerin, devirlerindeki düzene uygun olmasından veya bu düzenin dışına çıkmasından alınan fasıllardır.

Her bir ateş (humma) belirli bir maddede meydana gelir. Bedendeki madde, ruhlar, hıltlar ve aslî organlar olmak üzere üç tanedir. Ruhlara, günlük ateş ilişir ve bu, ya tek bir gün sürer ya da pek çok gün devam eder. Hıltlara ise çürümeden kaynaklanan ateş ilişir ve bu, ya sürekli olur ya da fetretli (belli aralıklara gelir) olur. Sürekli olanlardan bazıları, başından sonuna kadar aynı düzeyde olur ve Yunancada *sýyochos*¹ olarak isimlendirilir ki bu kandan kaynaklanan ateştir. Sürekli olan ateşlerden bazıları, bazı anlarda yükselirken bazı anlarda hafifler. Bu ateş ya her günde olur ya bir gün olur bir gün olmaz ya da bir gün olur iki gün olmaz. Fetretli olanlara gelecek olursak bu, ya her gün gelen nöbetlerle olur ya bir gün olur bir gün olmaz ya da bir gün olur iki gün olmaz. Aslî organlara ise hektik (humma ed-dik-zehrfieber)² ateşi ilişir ki bu, üç sınıftır: Ya başlangıçta olup saf olur ya zubûliyye³ olur ya da karışık olur.

1 سُونُوحِس - σύνοχος. Sünûhus. Inflammatory fever, hummâ-ı mutbika. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 555.

2 Aslı organlardan kaynaklanan ateşe verilen isimdir.

3 Bu kelime, erime, solgunluk manasına gelmektedir. Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi't-Tib Tercümesi*, C.6, s. 627.

جوامع كتاب جالينوس في أصناف الحميات

بسم الله الرحمن الرحيم، ربِّ أعنِّ برحمتك^١
جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في أصناف الحميات
ترجمة حنين بن إسحق^٢

٥ أصناف الحميات صنفان، فمنها جوهرية، ومنها عرضية. والأصناف الجوهرية هي التي تُؤخذ من نفس الحرارة. وهي ثلاثة، واحد من زيادة الحرارة ونقصانها، والآخر من مادتها، والثالث من جهة حركتها. وأما العرضية، فهي التي تُؤخذ ممَّا يلزم الحرارة ويلحقها، وهي نوعان، واحد من الأشياء القريبة والآخر من الأشياء البعيدة. أما من الأشياء القريبة، فبمنزلة الفصول^٣ المأخوذة من اللون ومن الكيفيات الملموسة بمنزلة الصلابة واللين. وأما البعيدة، فبمنزلة الفصول المأخوذة من الزمان أو من العضو أو من لزوم النظام في أدوار النوائب والخروج عنه.

١٥ كلِّ حمى فهي تكون في مادة ما، والمواد في البدن ثلاث، وهي الأرواح والأخلاق والأعضاء الأصلية. فالأرواح تتشبتُّ بها حمى يوم، وتكون إما يومًا واحدًا، وإما أيامًا كثيرة. والأخلاق تتشبتُّ بها حمى العفونة، وتكون إما دائمة، وإما ذات فترات. والدائمة منها ما تكون مُطبَّقةً من أولها إلى آخرها، ويسمِّيها اليونانيون سونوخس، وهي حمى الدم، ومنها ما تكون لها أوقات تهيج فيها، وأوقات تخف. وذلك يكون إما في كلِّ يوم، وإما يومًا ويومًا لا، وإما يومًا ويومين لا. وأما التي لها فترات فتكون بنوائب، إما في كلِّ يوم، وإما يومًا ويومًا لا، وإما يومًا ويومين لا. والأعضاء الأصلية تتشبتُّ بها حمى الدق، وهي ثلاثة أصناف، وذلك أنها إما أن تكون مبتدئة ساذجة، وإما ذبولية، وإما مفتنة.

١ ب - ربِّ أعنِّ برحمتك.

٢ ب - .

٣ ب: الفصول.

٤ ب: والأرواح.

Hippokrates'ten sonra ve Galen'den önce gelen tabiplerin hepsi ateşlerin sınıflandırılması konusunda hata yapmışlardır. Çünkü Erasistratus'un¹ ve Asclepiades'in² takipçileri gibi tabiplerden bazıları, cevherî fasılları eksik saydılar. Zira bu kimseler, ateş cevherinin, tabiî mecranın dışına çıkan bir hararet olduğunu bilmiyorlardı. Bundan dolayı onlar, cevherî sınıfları bilemediler. Archigenes'in³ takipçileri gibi tabiplerden bazıları cevherî fasıllara, bazı arazî fasıllar karıştırdılar. Çünkü bu tabipler, söz konusu ateşlerin sınıflarının sayısına, hastalıklı organlardaki fasılları dâhil ettiler ve karıştırdılar. Athenaeus'un⁴ takipçileri gibi tabiplerden bazıları, ateşin cinslerinden bazılarını hazfedip eksik bırakmışlardır. Çünkü bu kimseler, ateşlerin hepsinin çürümeden oluştuğunu iddia ettiler. Praxagoras'ın⁵ takipçileri gibi tabiplerden bazıları, ateşin cinslerini arttırmışlardır. Çünkü bu kimseler, ateşlerin cinslerinin sayısına başka cinsler dâhil ettiler [ve şunu dile getirdiler:] “Ateşlerin bazılarına yumuşak şişlik eşlik eder, bazılarına sert şişlikler eşlik eder.” Halbuki bunlar cins değil, aksine uzak fasıllardır.

Hippokrates ise cevherî fasılları ayrı ve yakın arazlardan olan fasılları ise ayrı zikretmiştir. O, cevherî fasıllar konusunda şunu dile getirmiştir: “Ateşlerin bazıları yakıcı iken bazıları ise yumuşak ve sakindir. Bu iki fasıl, hararetin keyfiyetindedir. Ateşlerin bazıları yükselen ateştir. Bu fasıl, hararetin niceliğindedir. Ateşlerin bazıları sıcaktır ancak el, bedenine üzerine konulduğu zaman o sıcaklığa baskın gelir. Ateşlerin bazıları işin başından itibaren yakıcıdır. Ateşlerin bazıları her zaman ince halini devam ettirir. Ateşlerin bazıları imtila verir.” Bunların hepsi, hararetin hareketi açısından oluşan fasıllardır/ayrımılarıdır. Hippokrates yakın arazlar cihetinden olan fasıllar konusunda şunu ifade etti: “Ateşlerin bazıları kızarıklıkta zirvesinde, bazıları sarılığın zirvesinde olur, bazıları yeşile çalar veya bunlara benzeyen diğer şeylerdir.”

Hektik (ed-dik) ateşi⁶ konusunda senin örneğin, içinde soğuk su bulunan sıcak bir leğen olsun. Çürümeden kaynaklanan ateş konusunda senin örneğin, içinde sıcak su bulunan soğuk leğen olsun. Günlük ateş konusunda ise senin örneğin, içinde rutubetle birlikte sıcak hava bulunan demirci körüğü olsun.

1 M.Ö. 304-250 yılları arasında yaşamış anatomist.

2 MÖ. 124-40 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen tabip ve filozof.

3 Archigenes, M.S. birinci yüzyılın sonlarında ve ikinci yüzyılın başlarında yaşamış hekim.

4 Birinci yüzyılda yaşamış tabip.

5 MÖ. 4. Yüzyılda yaşamış tabip.

6 Humma ed-dik: Aslı organlardan kaynaklanan ateşe verilen isimdir.

جميع من^١ كان من الأطباء بعد أبقراط وقبل جالينوس، أخطأ في تقسيم الحمّيات، وذلك أنّ منهم من نقص من فصولها الجوهرية بمنزلة أصحاب أرسطراطس^٢ وأسقليبيادس. فإنّ هؤلاء لم يعلموا أنّ جوهر الحمّى إنّما هو حرارة خارجة عن المجرى الطبيعي، ومن أجل ذلك لم يعرفوا أصنافها الجوهرية. ومنهم من خلط بالفصول الجوهرية فصولاً عرضية بمنزلة أصحاب أرخيغانس. فإنّ هؤلاء أدخلوا في عداد فصول الحمّيات، وأخلطوا بها الفصول التي من الأعضاء العلية. ومنهم من نقص وحذف من أجناسها بمنزلة أصحاب أثيناؤس. فإنّ هؤلاء زعموا أنّ الحمّيات كلّها إنّما تكون من العفونة، ومنهم من زاد في الأجناس بمنزلة أصحاب فركساغورس. فإنّ هؤلاء أدخلوا في عداد أجناس الحمّيات [وقالوا] إنّ منها ما تكون معه أورام رخوة، ومنها ما تكون معه أورام صلبة. وهذه ليست أجناساً، لكن فصولاً بعيدة.

وأما أبقراط، فإنّه ذكر الفصول الجوهرية على حدة، والفصول التي من الأعراض القريبة على حدة. فقال في الفصول الجوهرية: إنّ من الحمّيات ما هي لذّاعة، ومنها ليّنة ساكنة، وهذان الفصلان من كَيْفِيّة الحرارة، ومنها متريّدة، وهذا فصل من كَمِيّة الحرارة، ومنها ما هي حارّة، إلّا أنّ اليد تقهرها إذا وُضعت على البدن، ومنها ما هي منذ أوّل أمرها مُحْرِقة، ومنها ما لا تزال دقيقة أبداً، ومنها ذات نُفّاخات، وهذه كلّها فصول من جهة حركة الحرارة. وقال في الفصول التي من [جهة] الأعراض القريبة: إنّ من الحمّيات ما هي في غاية الحمرة، ومنها في غاية الصفرة، ومنها إلى الخضرة، وغير ذلك من أشباه هذه.

اجعل مثالك في حمّى الدِّقِّ قَدَسًا حارًّا، وفيه ماء بارد، وفي حمّيات العفونة قَدَسًا باردًا، وفيه ماء حارّ، وفي حمّى يوم زَقِّ حدّاد، وفيه هواء حارّ مع رطوبة.

١ ب: ما.
٢ ب: أرسطاطوليس.

Ateşin hangi cinsten olduğu konusunda, onun başladığı şeye dayanarak hüküm verilir. Şöyle ki ateşin kaynağı aslı organlar olursa sonrasında bu, diğer iki cinse (ruhlara ve organlara) kayar. Biz buna *hektik ateşi* adını veririz. Ateşin kaynağı hıltlar olursa sonrasında bu, aslı organları ve ruhları ısıtmaya başlarsa buna *çürümeden kaynaklanan ateş* adını veririz. Ateşin kaynağı ruhlar olursa, sonrasında bu, diğer iki cinse kayarsa buna *günlük ateş* ismini veririz. Zikredilen üç maddeden aslı organlar yoğun/kalın, ruhlar latif, hıltlar ise bu ikisi arasında bir yeredir. Hippokrates aslı organlara “kaplayan”, hıltlara “kaplanan” ve ruhlara ise “yayılmış” adını vermiştir.

Hastalıkların unsurları dört tanedir: Sıcak, soğuk, rutubet ve kuruluk. Sıcaklık ya aslı organlara ya rutubetlere -ki bunlar hıltlardır- ya da ruhlara ilişir.

Ateşlerin, oluştuğu sebeplerin yönleri beştir: Bunlardan birincisi aşırı harekettir ki bu, ya beden hareketinde aşırı yorgunluk ile ya da nefsin hareketindeki gazap ile olur. İkincisi ise beden, sıcak güneş gibi bilfiil sıcak şeylerle karşılaşmasıdır. Üçüncüsü hıltların çürümesidir. Bunun örneği, şişliklerde ve çürüklükten kaynaklanan ateşlerde ortaya çıkan şeydir. Dördüncüsü derinin tabakalaşmasıdır. Bunun örneği, kendisine soğuk isabet eden ve kendisinde şap kuvvesi bulunan su ile banyo yapan kişi de ortaya çıkan durumdur. Beşincisi bedene giren maddenin uygunluğudur. Bunun örneği, pırasa, sarımsak, soğan ve benzeri gibi bilkuvve sıcak olan yiyecekleri yiyen kimsede ortaya çıkan durumdur.

Derinin gözeneklerinin daralması, ya yoğunlaşmasından dolayı ya da tıkanıklıklardan dolayı olur. Yoğunlaşma, ya soğuktan dolayı ya kabız edici şeylerden dolayı ya da kuruluktan dolayı olur. Tıkanıklıklar ya hıltların çok olmasından ya hıltların yoğunluğundan ya da hıltların yapışkanlığından dolayı olur.

Bedende çözülen şeyler [a] ya buhar cinsindedir. Bunun örneği, kendisinde fazla kanın galip geldiği bedenlerde çözülen şeydir. Bu buhar tıkanığı zaman bedende bir imtila' meydana getirir. Buhar çürüdüğü zaman ise sürekli devam eden (el-mutbika) ateş meydana getirir. Bedende çözülen şeyler [b] ya latif duman cinsindedir. Bunun örneği, kendisinde safranın galip geldiği bedenlerde çözülen şeydir. Söz konusu çözülen şey tıkanığı zaman gün aşırı gelen ateş meydana getirir.

إنّما يُحكّم على الحمّى من أيّ جنس هي من الشيء الذي منه تبتدئ، وذلك أنّها إن كان مبدؤها من الأعضاء الأصلية، ثم أخذت بعد ذلك في الجنسَيْن الآخرَيْن، سمّيناها حمّى الدّق، وإن كان مبدؤها من الأخلاط، ثم أخذت بعد ذلك في إسخان الأعضاء الأصليّة والأرواح، سمّيناها حمّى العفونة، وإن كان مبدؤها من الأرواح، ثم أخذت بعد ذلك في الجنسَيْن الآخرَيْن، سمّيناها حمّى يوم. والأعضاء الأصليّة من هذه الثلاثة الأجناس غليظة، والأرواح لطيفة، والأخلاط فيما بينهما. أبقراط يسمّي الأعضاء الأصليّة حاوية، والأخلاط محويّة، والأرواح منتشرة.

أسقطت الأمراض أربعة، وهي الحارّ والبارد والرطب واليابس. والحارّ يتشبّه إما بالأعضاء الأصليّة، وإما بالرطوبات وهي الأخلاط، وإما بالأرواح.

وجوه الأسباب التي منها تكون الحمّى خمسة، أحدها الحركة المُفرِطة، إما بالتعب الشديد في حركات البدن، وإما بالغضب في حركات النفس. وأما الثاني، فملاقاة الأشياء الحارّة بالفعل مثل الشمس الحارّة، والثالث العفونة بمنزلة ما يعرض في الحمّيات الحادثة عن العفن وفي الأورام، والرابع استحفاف الجلد، بمنزلة ما يعرض لمن يُصيبه البرد أو يستحمّ بماء فيه قوّة الشبّ، والخامس ملاءمة المادّة الواردة على البدن، بمنزلة ما يعرض لمن يأكل الأطعمّة التي هي حارّة بالقوّة كالبصل والثوم والكراث وما شاكله. ضيق مسامّ الجلد يكون إما لتكاثفها، وإما لانسداده. والتكاثف يكون إما من البرد، وإما من أشياء قابضة، وإما من اليبس، والسدد تكون إما من كثرة الأخلاط، وإما من غلظها، وإما من لزوجتها.

الشيء الذي يتحلّل من البدن إما أن يكون من جنس البخار بمنزلة ما يتحلّل من الأبدان التي الغالب عليها الدم الكثير، وهذا البخار إذا احتقن أحدث في البدن امتلاء، وإذا عفن أحدث حمّى مُطبّقة. وإما أن يكون من جنس الدخان اللطيف بمنزلة ما يتحلّل من الأبدان التي الغالب عليها المرار، وهذا إذا احتقن أحدث حمّى غبّ.

Bedende çözülen şeyler [c] ya kalın/yoğun duman cinsindedir. Bunun örneği, kendisinde balgamın galip geldiği bedenlerde çözülen şeydir. Söz konusu şey tıkandığı zaman bu, balgamdan kaynaklanan ateşi meydana getirir. Bedende çözülen şeyler [d] ya da duman cinsindedir. Bunun örneği, kendisinde kara safranın galip geldiği bedenlerde çözülen şeydir. Söz konusu şey tıkandığı zaman, dört günde bir gelen ateş meydana gelir.

Kötü hıtlı olduğu zaman fazlalıkları iyi bir şekilde çözülen ve kendisinde tıkanıklık olmayan bedenler, sağlıklı bedendir. Ancak bu bedenin sağlığı, güvenilir değildir. Söz konusu fazlalıkları kötü bir şekilde çözülen ve önemi büyük organlarda tıkanıklık meydana gelen bu bedende ateşler hızlı bir şekilde ortaya çıkar. Bunun sonucunda beden, günlük ateşe ve çürümeden kaynaklanan ateşlere yakalanır.

Keskin fazlalıkları celbeden sevk edici sebepler (el-esbâbu'd-dâiyye) dört tanedir: Bunlardan birincisi sevdâ (kara safra), sarı safra veya balgamın galip geldiği insan bedeninin tabiatıdır. İkincisi soğan, sarımsak ve benzerleri gibi tabiatları bakımından kötü olan yiyeceklerdir veya kendisine sonradan arız olan afetler sebebiyle kötü olan yiyeceklerdir. Bu, ya solma ve sararma gibi yiyeceğin oluşumunun başlangıcında olur ya çürüdüğü için daha sonra olur ya da kötü bir yerde saklandığı zaman saklama sebebiyle kendisinde oluşan bir bozulmadan dolayı olur.

Hazımsızlığa (et-tuhamu) maruz kalan kimselerden, bedenlerinde kötü hıtlar olan kişiler, vaktinde egzersiz yapmayan ve gerektiği zamanda banyo yapmayan kimseler ateşlenir. Hazımsızlığa maruz kalan kimselerden, bedenlerinde iyi hıtlar olan kişilerin, hazımsızlıktan sonra istirahat eden ve hareketsiz ve sakin kalan kişilerin, ateşlenmesi zorunlu değildir. Hazımsızlığa maruz kalan ve bedeninde bozulmuş olan şeyin tahliye edildiği kimse kesinlikle ya yorgunluk sebebiyle ya da bir şişlik sebebiyle ateşe maruz kalır. Şişlik ve yorgunluk, çok fazla ayakta durmak ve değişkenlikten dolayı olur.

Tıkanıklıklar üç şekilde olur: Ya hıtlar çoğaldığı zaman imtila'dan dolayı olur. Ya hıtların yoğunluğunun çok olmasından dolayı olur. Ya da hıtların yapışkanlığından dolayı olur. İmtila' ya kuvvete göre olur.

وإما من جنس الدخان الغليظ بمنزلة ما يتحلل من الأبدان التي الغالب عليها البلغم، وهذا إذا احتقن أحدث حمى بلغم. وإما من جنس الدخان بمنزلة ما يتحلل من الأبدان التي الغالب عليها المُرّة السوداء، وهذا إذا احتقن أحدث حمى ربع.

إذا كانت الأبدان رديئة الأخلاط، فما كان منها تتحلل فضولُه [تحللاً] حسناً، ولم تكن فيه سدّدٌ، فهو صحيح، إلا أنّ صحته غير موشوق بها، وما كان منها تتحلل فضولُه تحللاً رديئاً، وكانت فيه سدّد في الأعضاء الشريفة، فالحميات تسرع إليه، فتُصيبه حمى يوم وحميات العفونة.

الأسباب الداعية التي تجلب الفضول الحادّة هي أربعة، أحدها طبيعة بدن الإنسان إذا كان يغلب عليه السوداء أو الصفراء أو البلغم، والأخر الأطعمة الرديئة في طبائعها بمنزلة البصل وما شاكله، أو الرديئة بسبب آفة مكتسبة عرضت لها إما في أوّل كونها بمنزلة الشوب واليرقان، وإما من بعد ذلك لأنّها عفنت، وإما لآفة نالتها حين خُزنت، إذا كان خزنها في موضع رديء.

الذين تعرض لهم التخّم، من كان منهم^١ في بدنه أخلاط رديئة، وكان مع ذلك لا يروض بدنه رياضة في وقتها أو يستحمّ في غير وقته فهو يُحَمّ. ومن كان في بدنه أخلاط جياذ، وكان من بعد التخمة يستريح ويلزم القرار والسكون فليس بواجب أن يُحَمّ. لا محالة من أصابته تخمة، واستفرغ من بدنه الشيء الفاسد، فالحمى تعرض له إما بسبب التعب، وإما بسبب ورم، وهذان كلاهما يكونان من كثرة القيام والاختلاف.

السدّد تكون على ثلاثة ضروب، إما من قبل الامتلاء عندما تكثر الأخلاط، وإما من قبل كثرة غلظها، وإما من قبل لزوجتها. والامتلاء يكون إما بحسب القوّة،

١ ب - منهم.

Ne zaman ki tabiat maddeyi olgunlaştırılmazsa madde çürür ve bu, ateşi meydana getirir. İmtıla' ya da [maddenin] konumlarına göre yani damarların genişliğine göre olur. Böylece bundan, fazlalığın çoğalması ve gitmesini engelleyen tıkanıklığın konumundan dolayı fazlalığın orada kalması sebebiyle

5

ateş meydana gelir. Yiyeceklerden bazıları kalın/yoğun ve yapışkandır. Bazıları yumuşak ve keskindir. Kalın/yoğun ve yapışkan olan yiyeceklerden dolayı, tıkanıklıklar ve yiyeceklerin orada kalması sebebiyle ateş meydana gelir. İnce ve keskin olan yiyeceklerden dolayı, kendilerinden doğan kötü hıtlar sebebiyle ve kalpte meydana getirdiği ruhun hiddeti nedeniyle ateş meydana gelir.

10

Şişmiş olan organa akan madde ya kan cinsinden olur ki böylece organda basit sıcak şişlik meydana gelir. Ya safra cinsinden olur ki böylece organda yılancık (humra-erizipel) olarak bilinen şişlik meydana gelir. Akan şey ya da her ikisinden (kan ve safra) mürekkeptir ki böylece ya yılancığa çalan sıcak

15

şişlik ya da sıcak şişliğe çalan yılancık meydana gelir. Bedende imtila' olduğu zaman bundan, tıkanıklık ve solunum sıkıntısı meydana gelir.

Sıcak hava teneffüs edildiğinde kalbi ısıtır. Atardamarların çekmesiyle sıcak hava bedene girdiği zaman kalple birlikte tüm bedeni ısıtır.

20

Vebadan kaynaklanan ateşler iki sebepten dolayı meydana gelir: Bunlardan birincisi beden, ateşi kabul etmeye yatkın olmasıdır. İkincisi ise havanın mizacının değişmesi veya havanın mizacının kötülüğüdür. Şöyle ki havanın mizacı, ya sıcak olur. Böylece bundan bedende çürüklük meydana gelir. Ya hava, kendinde mutedil mizaçlı olur; ancak kendisine çürümüş

25

kötü buharlar karışmıştır. Söz konusu kötü buharlar havaya, ya bataklık ve durgun sudan veya yakılmamış leşlerden çıkan şeylerle karışır. Dolayısıyla bunlar, havayı çürütür ve bozar. Bunun örneği, Atina halkının maruz kaldığı durumdur. Şöyle ki Atina halkı, iki açıdan bozukluğa ve vebaya maruz kaldılar. Birincisi onların tedbirlerinin¹ kötü olması sebebiyle hıtların kötülüğüdür. İkincisi hararete meyletmesiyle havanın mizacının değişmesi ve Habeş bölgesinde meydana gelen ölümlerden dolayı havaya dâhil olan çürümüş buharların karışması ile havanın cevherinin değişmesidir.

30

1 Bedendeki kötü hıtları temizleme konusunda onların yapmış olduğu düzenlemeler.

وتحدث الحمى لأنّ الطبيعة متى لم تُنضج المادّة، عفنت المادّة، وأحدثت حمى. وإما بحسب المواضع، أعني بحسب سعة العروق، فتحدث عنه الحمى من طريق ارتبال الفضل وعدمه للترّوح لموضع السدّة المانعة له من ذلك.

الأطعمة منها غليظة لزجة، ومنها لطيفة حادّة. والغليظة اللزجة تحدث عنها الحمى بسبب الأخلاط الرديئة المتولّدة منها، ولما تُحدّثه من الحدّة للروح الذي في القلب. ٥

المادّة التي تنصبّ إلى العضو الذي يرم، إما أن تكون من جنس الدم، فيحدث فيه ورم حارّ بسيط، وإما من جنس المرار، فيحدث الورم الذي يُعرف بالحمرة، وإما مركبة منهما جميعاً، فيحدث إما ورم حارّ يضرب إلى ورم الحمرة، وإما ورم حمرة يضرب إلى الورم الحارّ.

١٠ إذا حدث في البدن امتلاءٌ حدث عنه سدود وعدم التنفّس.

الهواء الحارّ إذا استنشق، أسخن القلب، وإذا ورد البدنَ باجتذاب العروق الضواريب إيّاه،^٢ أسخن البدن كلّهُ مع القلب.

الحميات الحادثة عن الوباء تحدث عن سببين، أحدهما ملائمة البدن لقبول الحمى، والآخر تغيير مزاج الهواء أو رداءه. وذلك أنّه إما أن يكون مزاج الهواء حارّاً، فتحدث عنه^٣ في البدن عفونة، وإما أن يكون الهواء في نفسه معتدلاً المزاج، إلا أنّ بخارات رديئة عفنة تخالطه، إما من شيء يتصاعد من مستنقعات الماء والآجام، وإما من جيف لا تُحرق، فتتن وتفسد الهواء بمنزلة ما عرض لأهل أثينة. وذلك أنّ أولئك عرض لهم الفساد والوباء من جهتين، أحدهما رداءة الأخلاط، لأنّ تدبيرهم كان تديراً رديئاً، والآخر تغيير مزاج الهواء بميله إلى الحرارة، وتغير جوهره بما خالطه من البخارات العفنة التي اتّصلت به من الموتى الذين كانوا ببلاد الحبشة. ٢٠

١ - د: - جنس.
٢ - ب: - إيّاه.
٣ - د: - عنه.

Bedende bir şey meydana getiren her sebep, üç şeye ihtiyaç duyar. Birincisi sebebin miktarının büyük olmasıdır. İkincisi bedenın, sebebin fiiline uygun ve yatkın olmasıdır. Üçüncüsü sebebin, fiilini gerçekleştirecek kadar yeterli süreye sahip olmasıdır.

5 Bedenler iki sınıftır: Veba meydana geldiğinde bedenlerden bazılarının de-
ğişimi ve dönüşümü hızlı bir şekilde olur ki bunlar, kötü hıltlarla dolu olan
bedenlerdir. Bunlar, refah ve rahatlığın çokluğu sebebiyle kendisinde bulunan
fazlalıklar kötü bir şekilde çözülen bedenler ve cima ve banyo konusunda aşırıya
giden bedenlerdir. Bedenlerden bazılarının değişimi ve dönüşümü zordur ki
10 bunlar, kendilerinde fazlalık bulunmayan bedenler olup sürekli spor yapan ve
kendisinde tıkanıklık bulunmayan bedenlerdir.

Hava, bedenleri ya ısıtmasından ya soğutmasından ya rutubetlendirmesinden dolayı ya kurutmasından ya da çürütmesinden dolayı hasta eder. Veba meydana geldiği zaman sıcak-rutubetli bedenler, vebaya boyun eğer, ona uyar ve onu kabul eder. İşte bu durumda söz konusu bedenleri kurutmamız gerekir. Soğuk-kuru bedenler, vebaya direnç gösterir, ona karşı koyar ve onu defeder. İşte bu durumda söz konusu bedenlerin olduğu hal üzere muhafaza edilmesi gerekir.

Diğer bedenlere gelecek olursak bunlardan mümteli olan bedenler damarlardan kan almak suretiyle boşaltılmalıdır. Diğer bedenlerden kendisinde kötü hıltlar bulunanların, ishal yoluyla tahliye edilmesi gerekir. Diğer bedenlerden kendilerinde tıkanıklıklar olan bedenlerin, söz konusu tıkanıklıkları açan şeylerle tedavi edilmesi gerekir.

Tıbbın bir cüzü/kısmı, hastaları tedavi etmektir ki bu tedavi, zıtlarla yapılır. Tıbbın bir cüzü/kısmı, bedenleri öncesinde hastalıktan korumaktır. [a] Söz konusu bedenler ya sağlık düzeyi bakımından en üst noktada yer alır. Dolayısıyla bunun korunması, bedenlerin mizacına uygun ve benzer olan şeylerle olur. [b] Söz konusu bedenler ya hastalığa yatkındır. Dolayısıyla bunların korunması, kendilerinin mizacına muhalif olan şeylerle olur. [c] Söz konusu bedenler sağlık düzeyi bakımından ne üst düzeyde ne de hastalığa yatkındır. Dolayısıyla söz konusu bedenleri buldukları durumdan tam sağlıklı hale nakletmek istediğimiz zaman bazen bu bedenleri kendi mizacına zıt olan şeylerle tedavi ederiz. Bazen de bedenlerin mizacına uygun ve benzer olan şeylerle onları tedavi ederiz. Bu uygulama, değiştirme ve nakletmeye devam etmeyi engelleyen bir durumdan dolayı bedenleri olduğu hal üzere muhafaza etmek istediğimiz zaman yapılır.

كل سبب يُحدث في البدن حادثاً ما فهو يحتاج إلى ثلاثة أشياء، أحدها أن يكون مقداره عظيمًا، والآخر أن يكون البدن القابل لفعله ملائمًا لذلك، والثالث أن تكون له من الزمان مدة يفعل فيها فعله.

الأبدان صنفان، فمنها ما يتغير ويستحيل عند حدوث الوباء سريعًا، وهي الأبدان التي تكون مملوءةً أخلاطاً رديئةً، والتي تتحلل فضولها تحللًا رديئًا لكثرة الراحة والدعة، والتي تسرف في الجماع وفي دخول الحمام، ومنها ما يعسر تغيره واستحالتة، وهي الأبدان التي لا فضول فيها، واستعمالها للرياضة دائم وليست فيها سدد.

الهواء يُمرض الأبدان، إما لأنه يسخنها، وإما لأنه يبردها، وإما لأنه يرطبها، وإما لأنه يجففها، وإما لأنه يعفنها. إذا حدث الوباء، فإن الأبدان الحارة الرطبة تدعن له وتواتيه وتوافقه، وينبغي حينئذ أن تجففها. والأبدان الباردة اليابسة تمانعه وتخالفه وتدافعه، وينبغي حينئذ أن تحفظ على ما هي عليه.

وأما سائر الأبدان الأخر، فما كان منها ممتلئًا، فينبغي أن يستفرغ بفصد العرق، وما كان منها فيه أخلاط رديئة، فينبغي أن يستفرغ بالإسهال، وما كان منها فيه سدد، فينبغي أن يُداوى بالأشياء الفتاحة للسدد.

الطب منه ما هو مداواة المرضى^١، وذلك يكون بالأضداد، ومنه التقدّم في حفظ الأبدان من المرض. وهذه الأبدان، إما أن تكون في غاية الصحة، ويكون حفظها بما يشاكلها ويُشبه مزاجها، وإما متهيئة للمرض، ويكون حفظها بما يخالف مزاجها، وإما ليست في غاية الصحة ولا متهيئة للمرض، ويكون حفظها في بعض الأوقات بما هو مضادّ لمزاجها، وذلك إذا نحن أردنا أن نقلها عن تلك الحال إلى الصحة الكاملة، وفي بعض الأوقات بما هو مشاكل لها شبيه بمزاجها، وذلك عندما نريد أن نحفظها على حالها لموضع شغل اضطراريّ يمنع من المداومة على نقلها وتغيرها.

Hıltların çürümesinden dolayı meydana gelen ateşleri kabul ederken Athenaeus, ruhun ısısından dolayı meydana gelen ateşleri -ki bu günlük ateştir- inkâr ederdi. Çünkü günlük ateş çürüklükten dolayı meydana gelen bir ateş değildir, aksine yanmadan dolayı ortaya çıkan günlük ateş, beden bilfiil sıcak olan bir şeyle karşılaşmasından dolayı olur. Gazap ve uykusuzluktan dolayı meydana gelen günlük ateşin ortaya çıkması, aşırı hareketten dolayı olur. Bedenin tabakalaşmasından¹ dolayı meydana gelen günlük ateşin ortaya çıkması, dumansal fazlalığın tıkanmasından dolayı olur. Hazımsızlıktan dolayı meydana gelen günlük ateşin ortaya çıkması, bedende oluşan sıcak olan fazlalıktan dolayı olur.

Yumuşak ette meydana gelen şişlikten dolayı ortaya çıkan ateşlerden bazıları, günlük ateş cinsindedir. Bu, dışarıdan gelen bir sebepten dolayı meydana gelen şişlik nedeniyle olur. Sözgelimi düşmeden dolayı bacakta bir yara meydana geldiği zaman, kasıklar şişkin hale gelir ve bundan, ateş ortaya çıkar. Söz konusu ateşlerdeki şişlik, ateşin sebebidir. Yumuşak ette meydana gelen şişlikten dolayı ortaya çıkan ateşlerden bazıları çürümeden kaynaklanan ateş cinsinden olur. Bu, içeriden gelen bir sebepten dolayı meydana gelen şişlik nedeniyle olur. Şişlik, karaciğer gibi önemi büyük organlardan birinde meydana geldiğinde veya bedende imtila' arttuğunda olur. Bu tür ateşlerde şişlik, ateşe ve ateşin fail sebebine delalet eder.

Kendisinde şişlik meydana gelen bedende ortaya çıkan ateş, söz konusu şişlikte tıkanan hıltta meydana gelen çürüklükten dolayı olur. Ancak ne zaman ki söz konusu şişlikten kalbe nüfuz eden ve gelen şey, çürüklüğün kendisinin bir kısmı olmayıp sadece çürüklükten kaynaklanan hararet ise o zaman bu ateş, günlük ateş olur. Ne zaman ki kalbe ulaşan ve nüfuz eden şey sadece hararet olmayıp, aksine hararetle birlikte çürüklük ise o zaman bu ateş, çürümeden kaynaklanan ateş olur.

Hararete maruz kalan cisimlerden bazılarında bir çürüklük meydana gelmesi mümkün değildir. Ne zaman ki söz konusu cisimlerin harareti soğursa, o cisimde harareten bir eser kalmaz. Bunun örneği, taştır. Hararete maruz kalan cisimlerden bazıları kendisinde çürüklüğün meydana gelmesine uygundur. Bu cisimler soğuduğunda, bunların harareti sönmez, aksine çürüklük orada kalır ve çürüklük onun parçalarında yavaşça yayılır. Bunun örneği, kademeli şekilde çürüyen tezektir.

¹ Tabakalaşma bedenın gözeneklerinin tıkanmasıdır.

أثيناؤس كان يقرّ بالحمّيات الحادثة عن عفونة الأخلاط ويجحد الحمّيات الحادثة عن سخونة الروح، وهي حمّى يوم، لأنّ هذه ليست ممّا يحدث عن العفونة، بل ما كان منها يحدث عن الاحتراق، فحدوثه إنّما يكون عن طريق ملاقة البدن لشيء حارّ بالفعل. وما كان يحدث عن الغضب والسهر، فحدوثه يكون من طريق الحركة المُفْرِطة. وما كان يحدث عن استحصاف البدن، فحدوثه يكون من طريق احتقان الفضل الدخاني. وما كان يحدث عن التخّم، فحدوثه يكون من طريق ما يتولّد في البدن من الفضل الحارّ.

الحمّيات الحادثة عن الورم الحادث في اللحم الرخو، منها ما هي من جنس حمّى يوم، وهي التي تكون من قبل ورم يحدث من سبب من خارج بمنزلة ما يعرض، إذا حدثت في الرجل قرحة من عثرة، فتورمت الأربية، وحدثت عن ذلك حمّى. فإنّ الورم في هذه الحمّيات هو سبب الحمّى، ومنها ما هي من جنس حمّيات العفونة، وهي التي تكون من قبل ورم حدث عن سبب من داخل، وذلك يكون عندما يحدث في عضو من الأعضاء الشريفة ورم بمنزلة الكبد، أو عندما يكثر الامتلاء في البدن. وفي مثل هذه الحمّى الورم يكون دليلاً على الحمّى وعلى السبب الفاعل لها^١.

الحمّى الحادثة في البدن الذي يحدث فيه الورم، إنّما تحدث لمكان العفونة الحادثة في الخلط المحتقن في ذلك الورم، إلّا أنّه متى كان ما يتأدّى وينفذ من ذلك الورم إلى القلب، إنّما هو الحرارة المتولّدة من العفونة فقط، لا شيء من العفونة نفسها، فالحمّى حمّى يوم، ومتى كان ما ينفذ ويصل إلى القلب ليس هو حرارة فقط، لكن عفونة أيضاً، فالحمّى حمّى عفونة.

الأجسام التي تنالها الحرارة، منها ما لا يجوز أن تحدث فيه عفونة، ومتى بردت حرارتها، لم يبق فيها أثر للحرارة بمنزلة الحجارة، ومنها ما هي ملائمة لحدوث العفونة فيها، وإذا بردت، لم تطفأ حرارتها، بل تبقى العفونة تدبّ في أجزائها بمنزلة الزبل الذي يعفن أولاً فأولاً.

١ د: على.

٢ د + لا سبب لها.

Hıltların değişimi ve dönüşümü ya damarların içinde veya dışında meydana gelir. Eğer dönüşüm damarların içinde olursa bu, üç şekilde olur: Birincisi iyi bir dönüşümdür ki bu, sıhhatin kuvveti ve maddenin iyiliği veya maddenin kötülüğünün azlığı durumunda olur. Buna sindirme ve olgunlaşma denir. Bu duruma, kendisinde düz, pürüzsüz ve beyaz çökeltinin dibinde kaldığı idrardan hareketle delil getirilir. İkincisi kötü dönüşümdür ki buna çürüme denir. Çürüme ya kuvvetin zayıflığından dolayı ya hıltların kötülüğünden dolayı ya da her ikisinin bir araya gelmesinden dolayı olur. Bu duruma, kokmuş siyah idrardan hareketle delil getirilir. Üçüncüsü mürekkep dönüşümdür ki bu da tabiatın bazı fiilleri yerine getirdiği ve bazılarını ıskaladığı zamanda olan şeydir. Bu duruma, olgunlaşması yarım olan idrardan hareketle delil getirilir. Bunun örneği, kendisinde dağılmış çökelti olan idrardır.

Dönüşümün, damarların dışında olması durumuna gelecek olursak bu, ya çıbandan (hurrâc) ya da şişlikten kaynaklanır. Bu da üç çeşittir: Birincisi iyi dönüşümdür ve buna olgunlaşma denir. Bu duruma, iyi beyaz irinden hareketle delil getirilir. İkincisi kötü dönüşümdür ve buna çürüme denir. Bu duruma, kokuşmuş kötü irinden hareketle delil getirilir. Üçüncüsü mürekkep dönüşümdür. Bu duruma, olgunluğu yarı olgunlaşmış olan irinden hareketle delil getirilir.

Dönüşümün sınıfları iki tanedir: Bunlardan birincisi iyi dönüşüm, diğeri ise kötü dönüşümdür. İyi dönüşüm, tek bir türdür, tek bir kıvamdır, tek bir renktir ve tek bir kokudur. Kötü dönüşümün ise kıvam, renk ve koku bakımından pek çok muhtelif sınıfı vardır. Şöyle ki idrar ve irin, her ikisi, olgunluğu yarı olgunlaşmış olduğu zaman, bunun olgunlaşması ya kıvam bakımından ya renk bakımında ya da kokusu bakımından olur.

Günlük ateş, genellikle, ateşin başlatıcı fail sebebinden hareketle, olgunlaşmış olan idrar türünden, damarların nabzının dengeli (müstevî) olmasından, sakın ve yumuşak olan hararetin keyfiyetinden ve ateşin kendisiyle iyileştiği vecihten hareketle bilinir. Çünkü ateşin iyileşmesi ya terleme ile ya da bedende ortaya çıkan rutubet ile olur.

Ateşlerden bazılarının süresi, bir gündür. Bazılarının süresi, daha uzundur. Pek çok gün devam eden ateşlerden bazıları çürümeden kaynaklanan ateş cinsindedir. Bazıları ise hektik (ed-dik) ateşi cinsindedir.

تغيّر الأخلاط واستحالتها يكون إما في داخل العروق، وإما خارجاً منها. فإن كانت الاستحالة في داخل العروق، فتكون على ثلاثة ضروب. أحدها استحالة جيّدة، وهي التي تكون عند صحّة القوّة وجودة المادّة، أو قلة رداءتها، ويُقال لها نضج وهضم، ويُستدلّ عليها بالبول الذي يرسب فيه ثقل أبيض مستوٍ أملس. والآخر استحالة رديئة، ويُقال لها عفونة، وتكون إما من ضعف القوّة، وإما من رداءة الأخلاط، وإما منهما جميعاً، ويُستدلّ عليها بالبول الأسود المُتّين. والثالث استحالة مركبة، وهي التي تكون، إذا ما كانت الطبيعة تفعل بعض الفعل ويفوتها بعضه، ويُستدلّ على ذلك بالبول الذي قد نضج نصف نضجه بمنزلة البول الذي يكون فيه ثقل متشّتت.

وأما إن كانت الاستحالة خارجاً من العروق، فإنّها تكون إما في خارج، وإما في ورم، وهذه أيضاً ثلاثة ضروب. أحدها الاستحالة الجيّدة، ويُقال لها النضج، ويُستدلّ عليها بالمِدّة البيضاء الجيّدة. والآخر استحالة رديئة، ويُقال لها العفونة، ويُستدلّ عليها بالمِدّة الرديئة المُتّينة. والثالث الاستحالة المركبة، ويُستدلّ عليها بالمِدّة التي قد نضجت نصف نضجها.

أصناف الاستحالة صنفان، أحدهما الاستحالة الجيّدة، والآخر الرديئة. فالاستحالة الجيّدة هي نوع واحد وقوام واحد ولون واحد ورائحة واحدة. والاستحالة الرديئة أصناف كثيرة مختلفة في القوام واللون والرائحة. وذلك أنّ البول والمِدّة، إذا كان كلّ واحد منهما قد نضج نصف نضجه، فإنّ نضجه يكون إما في قوامه، وإما في لونه، وإما في رائحته.

حمّى يوم تُعرف بالجملة من السبب البادئ الفاعل للحمّى، ومن نوع البول أنّه يكون نضيجاً، ومن نبض العروق أنّه يكون مستوياً، ومن كيميّة الحرارة، أنّها تكون ساكنة ليّنة، ومن الوجه الذي به تُقلع الحمّى. فإنّها تُقلع إما بعرق، وإما بندى يظهر في البدن.

الحمّيات منها ما تكون مدّتها يوماً واحداً، ومنها ما تدوم مدّتها أيّاماً كثيرة، والتي تكون أيّاماً كثيرة، منها ما هي من جنس حمّيات العفونة، ومنها من جنس حمّى الدّق.

Çürümeden kaynaklanan ateşe delalet eden alametler (belirtiler) sekiz tanedir: Birincisi çürümeden kaynaklanan ateşin fail sebebinden hareketledir ki bu da söz konusu ateşlerin önceki/geçmiş sebeplerden dolayı olmasıdır. İkincisi ateşin nöbetlerinin girişinden hareketledir. Şöyle ki söz konusu ateşler titreme, üşüme, irkilme veya nabzın bastırılmasıyla birlikte hararetin çekilmesi ve bedenin derinlerine kaçması ile başlar Üçüncüsü damarların nabzının hareketinden hareketledir. Şöyle ki çürümeden kaynaklanan ateşlerde nabız değişken olur. Dördüncüsü hararetin keyfiyetinden hareketledir. Şöyle ki söz konusu ateşlerde hararet yakıcıdır. Beşincisi söz konusu ateşin nöbetlerinin tekrarından hareketledir. Şöyle ki söz konusu ateşler, pek çok nöbetle gelir. Altıncısı idrardan hareketledir. Şöyle ki söz konusu ateşlerde idrar, ateşin başlarında, ateşin başlangıç aşaması devam ettiği sürece olgunlaşmamış olur. Yedincisi ateşin zirvesinden hareketledir. Çünkü söz konusu ateşlerin zirvesinde güçlü ve şiddetli semptomlar olur. Sekizincisi ateşin düşüş aşamasından hareketledir. Şöyle ki söz konusu ateşler, başlangıç aşamasında devam ettiği sürece nöbetlerin düşüşünde terleme söz konusu olmaz.

Titreme ya söz konusu ateşin nöbetinin girmesi sebebiyle ya soğukluk sebebiyle ya ateşin şiddetli yakması sebebiyle ya da kendisine eşlik eden semptom sebebiyle yani yakma veya soğutma sebebiyle olur.

Damarların inkıbaz hızı¹, ateşin artması esnasında açık olup, ateşin nöbetinin girişi ve zirvesi anında açık değildir.

İdrar çürümeden kaynaklanan ateşin başlangıcında ya olgunlaşmadan oldukça uzaktır ya da olgunlaşmıştır ancak bu olgunluk zayıf ve gizlidir.

Çürümeden kaynaklanan ateş, zirvesine ulaştığı zaman bu aşamada şu alametler ortaya çıkar: [a] ya yakıcı ateş alameti -ki bu iltihabın şiddetidir-. [b] Ya balgam ve gün aşırı ateşten mürekkep olan ateş alameti -ki bu, ateşin nöbetinin her iki günde olmasıdır-. [c] Ya Yunanlıların *leipiria* (aralıklı ateş) olarak isimlendirdikleri ateşin alameti -ki bu, ateşli kişinin bedenini dışarıdan sıcak, içeriden ise soğuk hissetmesidir-. [d] Ya Yunanlıların *tifos* (tifüs) olarak isimlendirdiği ateşin alameti -ki bu, ateşli kişinin bedeninin içinde hararet, dışında ise soğukluk bulmasıdır-.

1 İnkıbaz, nabızda nabzın batına doğru hareketi.

العلامات الدالة على حميات العفن ثمان، الواحدة من السبب الفاعل لها، وهي أن هذه الحميات إنما تكون من أسباب متقدمة. والثانية من مدخل نوائب الحمى، وذلك أن هذه الحميات تبتدى بنافض أو بيرد أو باقشعرار أو بانقباض الحرارة وانهزامها إلى باطن البدن مع انضغاط من النبض. والثالثة من حركة نبض العروق، وذلك أن النبض يكون في هذه الحميات مختلفاً. والرابعة من كيفية الحرارة، وذلك أن الحرارة تكون للداعة. والخامسة من كرات نوائبها، وذلك أن هذه الحميات تنوب نوائب كثيرة. والسادسة من البول، وذلك أن البول في هذه الحميات يكون غير نضيج في أوائل الحمى، ما دامت في الابتداء. والسابعة من منتهاها، فإن في منتهى هذه الحميات تكون أعراض قوية شديدة. والثامنة من انحطاطها، وذلك أن هذه الحميات ما دامت في ابتدائها، ليس يكون في انحطاط نوائبها عرق.

النافض يكون إما بسبب دخول نوبة الحمى، وإما بسبب البرودة، وإما بسبب شدة إحراق الحمى، وإما بسبب عرض يحدث معها، أعني إما تليذعاً وإما برداً.^١
سرعة انقباض العرق تكون في وقت تزيد الحمى بينة، وتكون في وقت دخول نوبة الحمى ووقت منتهاها غير بينة.

البول يكون في ابتداء حميات العفونة إما في غاية البعد من النضج، وإما قد نضج، إلا أن نضجه نضج ضعيف خفي.

إذا بلغت حمى العفن منتهاها، تبيّن فيها إما علامة الحمى المحرقة، وهي شدة الالتهاب. وإما علامة الحمى المركبة من الغبّ والبلغميّة، وهي^٢ أن نوبة الحمى تكون في اليوميّن جميعاً. وإما علامة الحمى التي يسمّيها اليونانيون ليفورياس، وهي أن يكون المحموم يُحسّ بحرارة من خارج بدنه وبرودة من داخل. وإما علامة الحمى التي يسمّيها اليونانيون طيفوذيس، وهي أن يكون المحموم يجد حرارة في باطن البدن، وبرودة في ظاهره.

١ . ب: مجرى
٢ . ب: تليذع أو تبريد
٣ . ب د: هو
٤ . د: فتور.

[e] Ya da Yunanlıların *ibiyalus* (epiala) olarak isimlendirdikleri ateşin alameti -ki bu, ateşli kişinin, bedeninin hem içinde hem de dışında sıcak ve soğukluğu birlikte hissetmesidir-

Günlük ateşlerin başka ateşlerin cinsine intikal ettiğine delalet eden göstergeler şunlardır: Ateş düştüğü zaman kişi, tam olarak ateşten iyileşmez, ateş kişiden tam olarak kalkmaz, ateşin zirvesinde ateşli kişi zorluk çeker ve beden terlemeksizin ateş geriler.

Sert nabız günlük ateşte ya soğuk sebebiyle ya tahliye sebebiyle ya da yayılma sebebiyle meydana gelir. Çürümeden kaynaklanan ateş ise ya sıcak şişlik sebebiyle ya da sert şişlik sebebiyle meydana gelir. Hektik (ed-dik) ateşte ise kuruluk sebebiyle meydana gelir. Nabzın sertliği ya maruz kaldığı bir soğukluk sebebiyle olur. Bunun örneği, soğuk su içen veya meyve yiyen veya soğuk suda banyo yapan kişide ortaya çıkan durumdur. Sert nabız, ya kasılmadan, sıcak şişlikten veya sert şişlikten kaynaklanan yayılma sebebiyle olur. Ya da uykusuzluktan, aşırı kederden veya kanın değişkenliğinden kaynaklanan bir kuruluk sebebiyle olur.

Hektik ateşlerinden¹ bazıları mutlak hektik ateşidir. Bu, hastalığın başlarında olur. Hektik ateşlerinden bazıları hektik zubûl (dikun zubûliyyetun)² ateşidir. Bu, ateşin artmasından sonra olur. Bu iki sınıf, [a] ya çürümeden kaynaklanan ateşin, hektik ateşe intikal etmesinden dolayı olur ki çürümeden kaynaklanan ateşler oldukça keskin olduğunda veya süresi çok uzadığında hektik ateşe dönüşür. Söz konusu çürümeden kaynaklanan ateşten meydana gelen hektik ateşi, zubûl (erime) olarak bilinen ateş sınıfıdır. [b] Bu iki sınıf, ya da güçlü esbâb-ı bâdiyeden dolayı olur. Bunun örneği, gam, gazap, keder ve yorgunluktur. Bunlar olduğu zaman durumun başlangıcında ortaya çıkan ateş, hektik ateşidir. Söz konusu durumlar arttığı zaman, zubûl cinsine döner.

Zubûl, aslî organların kuruluşundan dolayı olur. Ancak bu ya soğuklukla birlikte olur ya da sıcaklıkla birlikte olur. Sıcaklık ile birlikte olursa bundan, zubûl olarak bilinen ateş meydana gelir ki bu, hektik ateşinin sınıflarından ikinci sınıftır. Eğer soğuklukla birlikte olursa söz konusu bu soğukluk

1 “Her gün bilhassa öğleden sonra ve akşamları tekrarlayan ateş, hektik ateş: “Ve eger harâret-i ğaribe evvelâ a’za-i asliyyeye teşebbüs eder ise ona hummâ-ı dikk derler.” Bk. Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzül-Mathûn: el-Kânûn fi’l-Tıb Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 364.

2 *Zubûl* kelimesi solgun anlamına gelmektedir. İnsanın kaslarının ve etinin erimesi anlamında da kullanılmaktadır.

وإما علامة الحمى التي يسميها اليونانيون إيبيلس، وهي أن يكون المحموم يُحسّ بالحرّ والبرد معًا في باطن بدنه وفي ظاهره.

الدلائل التي تدلّ على أنّ حمى يوم قد انتقلت إلى جنس آخر من الحميات، هي أن تكون الحمى إذا انحطّت لا ينقى منها المحموم ولا تُقلع عنه إقلاعا تامًا، وأن يصعب عليه منتهى حمّاه، وأن تنحطّ الحمى من غير أن يعرق البدن.

النبض الصلب يكون في حميات يوم إما بسبب البرد، وإما بسبب الاستفراغ، وإما بسبب التمدّد، ويكون في حميات العفونة إما بسبب ورم حارّ، وإما بسبب ورم صلب، وفي حميات الدّق بسبب اليبس. صلابة النبض تكون أيضًا إما بسبب برودة تنال البدن بمنزلة ما يعرض لمن شرب الماء البارد، أو يأكل الفاكهة، أو يستحمّ بالماء البارد، وإما بسبب تمدّد يكون من تشجّج أو من ورم حارّ أو من ورم صلب، وإما بسبب يُبسّ يكون من سهر أو من شدّة الهَمّ أو من اختلاف الدم.

حميات الدّق منها ما هي حمى دقّ بالإطلاق، وهي التي تكون في أوائل الأمر، ومنها دقّ ذبوليّة، وهي التي تكون من بعد تزيّد الحمى. وهذان الصنفان كلاهما يكونان إما من انتقال حمى العفونة إلى حمى الدّق، إذا كانت حميات العفونة حادّة جدًّا أو طال مدّتها جدًّا، والذي يحدث من الدّق بعقب هذه، هو الصنف المعروف بالذبول، وإما من أسباب بادئة قويّة بمنزلة الغمّ والغضب والهَمّ والتعب. وإذا كان ذلك، فالذي يحدث في ابتداء الأمر إنّما هو الدّق، فإذا تزيّد ذلك، وقع إلى الذبول.

الذبول يكون من يبس الأعضاء الأصليّة، إلّا أنّ هذه تكون إما مع برودة، وإما مع حرارة. فإن كانت مع حرارة، حدثت عنها الحمى المعروفة بالذبوليّة، وهي الصنف الثاني من أصناف حمى الدّق. وإن كانت مع برودة، فإنّ تلك البرودة،

١ د: منها دقّ مرسلّة.

٢ ب + مقدار.

ya ihtiyarların soğukluğu gibi uzun zaman içerisinde meydana gelir. Ya da tabii ısıyı söndüren ve boğan bir sebepten dolayı olur. Bu sebep söz konusu şeyi ya kendi başına yapar. Bunun örneği, gereğinden fazla içildiği zaman soğuk sudur. Ya da bunu arazi şekilde yapar. Bunun örneği, aşırı hararet ve uzun süre beslenmemektir.

Zubûl ateşine delalet eden alametler, gözlerin çökmesi, kuru çapak, yüz kuruluğu, yüz kuruluğu ile birlikte gözlerdeki kuruluk, bedenin tümünde hayat tazeliğinin kaybolması, tıpkı uyuklama anında ortaya çıkan durum gibi göz kapaklarının sürekli aşağıya doğru iniyor olması, şakakların çökük ve kemiğe yapışık olması, belin ince kısmının (abdominal) solgun ve cılız olmasıdır.

Söz konusu zubûl ateşine delalet eden en büyük deliller iki tanedir: Birincisi nabzın ince, sert, kesintisiz ve zayıf olmasıdır. İkincisi ise hararetin zayıf olmasıdır. Ancak bir kişi, bedenin üzerine elini uzun süre koyduğu zaman, bunun hiddetini/keskinliğini hisseder. Aslî organlarda, onların cüzlerini birbirine bağlayan bir rutubet vardır. Ne zaman ki bu rutubet sadece ısınır ve hiçbir şey kaybetmezse bu ateş, mutlak/genel hektik ateş olarak isimlendirilir. Ne zaman ki söz konusu rutubet sadece ısınmakla kalmayıp yok olmaya başlarsa bu ateş, hektik ateşinin türlerinden ikinci tür olur ve buna zubûl ateşi denir. Ateş başlangıcında olduğu sürece ve söz konusu rutubetin bir kısmı çözümlenerek buhara dönüşürse, ancak çok miktarda kaybolmazsa, bu ateş, henüz orta derecededir (tabakadadır). Bunun tedavisi ortada düzeydedir. Eğer ateş, birinci türe daha yakın olursa bunun tedavisi daha kolaydır. Eğer ateş üçüncü türe daha yakın olursa bunun tedavisi daha zordur. Eğer ateş, iki tür arasında orta bir yerde olursa bunun tedavisi de orta düzeyde olur. Söz konusu rutubet ne zaman ki tamamen tükenirse, bu ateş, hektik ateşinin üçüncü türüdür. Buna öldüren zubûl (erime) denir. Bu ateş iyileşmez ve uygulanan tedaviler fayda vermez.

Ateşin başlangıcı, bir günlük ateşteki saatlerin sayılmasıyla belirlenir. Şöyle ki bunun artması, iki veya üç saat kadar olur. Çürümeden kaynaklanan ateşte başlangıç, olgunlaşmanın olmaması ile belirlenir. Kendisinde olgunlaşma alametleri olmadığı sürece bu ateşler, başlangıç aşamasındadır. Hektik ateşin başlangıcı, hastalığın keyfiyeti ile belirlenir.

إما أن تكون حدثت على طول الزمان بمنزلة برودة الشيوخ، وإما أن تكون حدثت من سبب يُطْفِئ الحرارة الغريزية ويُخَمِّدُها. وهذا السبب إما أن يفعل ذلك بنفسه بمنزلة الماء البارد إذا شُرب على غير ما ينبغي، وإما بالعرض بمنزلة الحرارة المُفْرِطَة وطول الإمساك عن الغذاء.

٥ العلامات الدالة على الحمى الذبولية هي غوران العينين والرمص اليابس ويبس الوجه وجفافه مع العينين والبدن كله وذهاب نضارة الحياة، وأن تكون الأجفان تنحدر دائماً إلى أسفل، كما يعرض لها في وقت النعاس، ويكون الصدغان غائرَيْن لاطئَيْن، ومراق البطن مهزولاً ذابلاً.

وأعظم الدلائل على هذه الحمى دليلان، أحدهما أن يكون النبض دقيقاً صلماً متواتراً ضعيفاً، والآخر أن تكون الحرارة ضعيفة، إلا أنها، إذا طال لبث اليد على البدن، أحس الإنسان منها بحدّة. في الأعضاء الأصلية رطوبة، هي التي تصل أجزاءها بعضها ببعض. فمتى سخنت هذه الرطوبة فقط، ولم يفنى منها شيء، فالحمى هي النوع الأول من أنواع الدّق، وتسمّى حمى دقّ مرسلة. ومتى كانت هذه الرطوبة لم تسخن فقط، لكن قد ابتدأ بها الفناء، فالحمى هي النوع الثاني من أنواع الدّق، ويقال لها الحمى الذبولية. وما دامت في أوائلها، وكان قد انحلّ من تلك الرطوبة شيء صار بخاراً غير أنها لم تفنى كثيراً، فالحمى بعد في الطبقة الوسطى، ومداواتها أيضاً وسطى. وإن كانت إلى النوع الأول أقرب، كانت مداواتها أسهل. وإن كانت إلى النوع الثالث أقرب، كانت مداواتها أصعب. وإن كانت متوسطة بين النوعين، كانت مداواتها متوسطة. ومتى كانت هذه الرطوبة قد فُتت كلها، فالحمى هي النوع الثالث من الدّق، ويُقال لها الذبول المُميت، وليس لها برء، ولا تنجح فيها المداواة.

٢٠ ابتداء الحمى يُحدّ في حمى يوم بعدد الساعات، وذلك أن تزيدها يكون في مقدار ساعتين أو ثلاث، وفي الحمى الحادثة عن العفونة يُحدّ بفقد النضج. فإن هذه الحميات، ما دامت علامات النضج فيها مفقودة، فهي في ابتدائها. وفي حمى الدّق يُحدّ بكيفية العلة،

Şöyle ki söz konusu rutubet sadece ısınır ve galip gelirse ve bundan hiçbir şey çözülmezse hastalık başlangıç aşamasındadır. Bu ateş, mutlak hektik ateşidir. Eğer söz konusu rutubet ısınır ve yok olmaya başlarsa hastalık, artış aşamasındadır. Bu ateş, zubûl hektik ateşidir.

5 Hektik ateşin alametleri, onun sebebin badi'inden kaynaklanması, iyileşmeksizin devam etmesi, artması, beden kuru olması, hararetin keskin olması ve yemek yenildikten sonra hararetin daha da artıyor olmasıdır.

Hektik ateşinin alametlerinden bazıları, onun tüm türlerini kapsayan genel alametlerdir. Bunlar hararetin, onda zorunlu olarak ince olması ve onun hareketinin her zaman denk olmasıdır. Hektik ateşinin alametlerinden bazıları zubûl ateşi türüne özgüdür. Bunlar, beden kuruması, nabzın zayıflaması ve sertleşmesidir.

Günlük ateşin, hektik ateşe doğru gitmesine delalet eden alametler, [1] on iki saat sonra bir zorluk olması, düşüşün şiddetlenmesi, terleme bir tarafta rutubet yoluyla bile bedenden herhangi bir şeyin tahliye edilmemesidir. Bunlar meydana gelirse bu, hektik ateşin başlangıcıdır. [2] Üçüncü günde yayılma, kuruluk ve güçlük olur. Durum böyle olduğu zaman bu, hektik ateşinin artmasıdır. Hektik ateşinin ikinci türünün başlangıcına delalet eden alamete gelecek olursak nabzın sert olması ve şiddetli şekilde zayıflamasıdır.

20 Hektik ateşlerinden bazıları esbâb-ı bâdiyeden dolayı olur, bazıları ise yakıcı ateşin intikal etmesinden dolayı olur. Hektik ateşinin türlerinden ikincisi, önemi büyük organlardan bazısında -yani ya midede ya mide ağzında ya karaciğerde ya böbrekte ya mesanede ya kolon olarak isimlendirilen bağırsakta ya da diğer bağırsaklardan herhangi birinde- meydana gelen sıcak

25 şişlikten dolayı olur.

Hektik ateşlerinden bazıları basit ve müfrettir, bazıları ise mürekkeptir ki bu, çürümeden kaynaklanan ateşlerden birine eşlik eden ateştir. Durum bu şekilde olduğunda bu tür ateşlere delalet eden alametler, ateşin nöbetlerinin olması, nöbetlerin ondan ayrılmaması, ateş nöbetinin terleme ve rutubet ile sona ermesinden sonra ayrılmayan ve ince olan bir ateş kalması ve dokunulduğunda atar damaların sıcak olmasıdır.

وذلك أنه إن كانت الرطوبة إنمّا سخنت وغلبت فقط، ولم يتحلّل منها شيء، فالعلة في ابتدائها، والحمّى حمّى دقّ مطلّقة. وإن كانت قد سخنت وأخذت تفنى، فالعلة في تزيدها، والحمّى حمّى دقّ ذبوليّة.

علامات حمّى الدّق هي أن تكون الحمّى من سبب بادئ، وأن تبقى الحمّى مقيمة لا تُقلع، وأن تزيّد، وأن يكون البدن جافاً، والحرارة حادّة، وأن تكون الحرارة من بعد تناول الطعام أزيد.

علامات حمّى الدّق، منها ما هي عامية لجميع أنواعها، وهي أن تكون الحرارة فيها دقيقة لازمة، وتكون حرّكتها أبداً متساوية، ومنها ما هي خاصيّة للنوع الذبوليّ، وهي جفاف البدن وضعف النبض وصلابته.

العلامات الدالّة على وقوع حمّى يوم إلى حمّى الدّق هي أن تكون بعد اثنتي عشرة ساعة صعوبة، وتشدّد في الانحطاط، ولا يستفرغ من البدن شيء بالعرّق ولا بئدى فضلاً عن أن يعرق، وإذا كان ذلك، فهو ابتداء حمّى الدّق، وأن يكون في اليوم الثالث تمدّد ويبس وصعوبة، وإذا كان ذلك، فهو تزيّد حمّى الدّق. وأما العلامة الدالّة على ابتداء النوع الثاني، فهي صلابة النبض وشدّة ضعفه.

حمّيات الدّق، منها ما يكون من أسباب بادئة، ومنها ما يكون من انتقال الحمّى المُحرّقة. النوع الثاني من أنواع حمّى الدّق يكون من ورم حارّ يحدث في بعض الأعضاء الشريفة، أعني إما في المعدة، وإما في فم المعدة، وإما في الكبد، وإما في الكلى، وإما في المثانة، وإما في المعى المسمّى قولون، وإما في واحد من سائر الأمعاء الأخر.

حمّيات الدّق منها بسيطة ساذجة، ومنها مركبة، وهي التي تكون معها واحدة من حمّيات العفونة، والعلامات الدالّة عليها، إذا كانت كذلك، هي أن تكون للحمّى نواب، وتكون لازمة، وأن تكون بعد انقضاء نوبة الحمّى بالعرّق أو بالئدى تبقى حمّى دقيقة^٢ لازمة، وأن تكون العروق الضوارب في ملمسها حارّة.

Güneşin hararetinden dolayı meydana gelen ateşin göstergeleri, gözlerin kızarıp sıcak olması ve başta yanma olmasıdır. Eli bedenine koyduğundan zaman zaman hararet ve yüzün kuruduğunu hissedersin. Havanın soğukluğundan veya bunun dışında dışarıdan bedene işlen başlatıcı soğuk sebeplerden 5 kaynaklanan ateşin göstergeleri, soğuk algınlığı, nezle, hafif hararet ve yüzde kabarma/şişlik meydana gelmesidir.

Galen'in *Ateşlerin Sınıfları Üzerine* adlı kitabının birinci makalesinin derlemesi tamamlandı.

دلائل الحمى الحادثة عن حرارة الشمس هي أن تكون العينان حمراوين حارّتين، والرأس يتوقّد، وإذا وضعت اليد على البدن أحسست منها على المكان بحرارة وجفاف الوجه. ودلائل الحمى الحادثة عن برد الهواء أو غيره من الأسباب الباردة الباردة التي تلتقي البدن من خارج، هي الزكام والنوازل والحرارة اليسيرة وانتفاخ الوجه

تمت جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في أصناف الحميات. ٥

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

Galen'in Ateşlerin Sınıfları Üzerine Adlı Kitabının İkinci Makalesine Derleme

Hıltların çürümesinden kaynaklanan ateşlerden bazılarının, nöbetleri ve fetretleri vardır. Bunlar, üç ateştir: Bunlardan birincisinin nöbeti, her gün gelir ve bu, balgamdan dolayı olur. İkincisinin nöbeti, bir gün gelir bir gün gelmez ve bu, sarı safradan dolayı olur ki buna gün aşırı ateş (tertian) denir. Üçüncüsünün nöbeti, bir gün gelir iki gün gelmez ve buna dört günde bir gelen ateş (kuarten) denir. Hıltların çürümesinden kaynaklanan ateşlerden bazılarının nöbeti olmayıp bunlar devamlıdır. Bu tür, iki kısımdır. Şöyle ki [a] bu ateşlerden bazısı, başından sonuna kadar aynı düzeyde olur. Bu, kandan dolayı olur ve bunun halleri farklılık arz eder. [b] Söz konusu ateşlerden bazısı, başında da sonunda da tek bir hal üzere olur ve buna, kuvvet bakımından eşit adı verilir. [c] Söz konusu ateşlerden bazısı başlangıcında sakın ve yumuşak, sonunda ise zor ve şiddetli olur. Bu, artan olarak isimlendirilir. [d] Söz konusu ateşlerden bazıları, başlangıçta güçlü ve zor olur, sonrasında düşer ve sonunda yumuşar. Bu, eksilen olarak isimlendirilir.

İkinci sınıf, şiddetlenme ve zorlanma vakitleri belli olan devam eden ateşler sınıfıdır. Bu, ya her gün olur ki bu, balgam, damarların içerisinde çürüdüğü zaman onun çürümesinden dolayı meydana gelen ateştir. Ya bir gün gelen bir gün gelmeyen ateştir ki bu, safra, damarların içerisinde çürüdüğü zaman sarı safradan dolayı olur. Ya da bir gün gelen iki gün gelmeyen ateştir ki bu, kara safra damarların içerisinde çürüdüğü zaman kara safranın çürümesinden dolayı olur.

Çürümeden kaynaklanan ateşlerden bazıları cins bakımından denktir ki bunlar, tek ve aynı maddeden dolayı meydana gelen ateşlerdir. Bazıları ise cins bakımından farklılık arz eder ki bunlar, muhtelif maddelerden dolayı oluşur.

Gün aşırı gelen ateş, belirli şeylerin, sıcak-kuru olarak bir araya geldiğinde meydana gelir. Yani gün aşırı gelen ateş, beden mizacının sıcak-kuru, yaşın gençlik yaşı, mevsimin yaz mevsimi, havanın durumunun sıcak-kuru, bölgenin sıcak kuru ve önceki tedbirin safrayı üreten bir tedbir olmasına bağlı olarak meydana gelir. Bu ateşin geçmesi ise ya safra kusma ya safra ishali, ya terleme ya da kendisinde safra galip olan bir idrarın oluşmasıyla olur.

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيمِ جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في أصناف الحمّيات

الحمّيات الحادثة عن عفونة الأخلاط منها ما لها نوائب وفترات، وهي ثلاث حمّيات، واحدة تنوب في كلّ يوم وتكون من البلغم، والثانية تنوب يوماً ويوماً، لا وتكون من الصفراء، ويُقال لها حمّى الغبّ، والثالثة تنوب يوماً ويومين لا، ويُقال لها حمّى الربع. ومنها ما هي لازمة لا نوائب لها، وهذه صنفان، وذلك أنّ منها ما تكون مُطبّقة منذ أولها إلى آخرها، وتكون من الدم، وأحوالها مختلفة. فمنها ما تكون في أولها وآخرها على حال واحدة وتسمّى المتساوية في القوّة، ومنها ما تكون في أوائلها ساكنة ليّنة، وفي آخرها صعبة شديدة، وتسمّى المتزيدة، ومنها ما تكون في ابتدائها قوّة صعبة، ثم تنحطّ وتلين في آخرها، وتسمّى المنتقصّة. ١٠

والصنف الثاني صنف الحمّيات الدائمة التي لها أوقات معلومة تشتدّ فيها وتضعف، إما في كلّ يوم، وهي الحمّى التي تكون من عفونة البلغم، إذا عفّن في داخل العروق، وإما يوماً ويوماً لا، وتكون من المُرّة الصفراء، إذا عفنت في داخل العروق، وإما يوماً ويومين لا، وتكون من المُرّة السوداء، إذا عفنت في داخل العروق.

حمّيات العفونة منها ما هي متساوية في الجنس، وهي الحمّيات التي تكون من مادّة واحدة بعينها، ومنها ما هي مختلفة في الجنس، وهي التي تكون من موادّ مختلفة. ١٥

حمّى الغبّ يكون حدوثها عندما تتفق الأشياء المعيّنة بالتأمامها حارّة يابسة، أعني أن يكون مزاج البدن حارّاً يابساً، والسن سن الشباب الوقت صيف، وحال الهواء حارّة يابسة، والبلد حارّاً يابساً، والتدبير المتقدّم تدبيراً يولّد المرار، ويكون انقضاؤها إما بقيء مرار وإما بإسهال مرار وإما بعرق وإما ببول يتولّد يغلب عليه المرار. ٢٠

Gün aşırı gelen ateşin nöbetinin uzunluğunun miktarı bazen on iki saat olur ve bu, olabilecek en uzun nöbetdir. Bazen sekiz saat, bazen altı saat ve bazen de yedi saat olur. Söz konusu ateşin nöbeti ya kuvvet ya bedeninin heyeti ya maddenin keyfiyeti ya da maddenin kemiyeti sebebiyle uzar ve kısalır. Çünkü eğer kuvvet güçlü olursa, söz konusu ateşin nöbeti kısalır. Eğer kuvvet zayıf olursa, ateşin nöbeti uzar. Bedenin yapısı zayıf ve çözülmüşlüğe daha yakınsa ateşin nöbeti kısalır. Eğer bedeninin keyfiyeti sıkı/sağlam ise nöbet uzar. Eğer maddenin keyfiyeti ince ve latif ise nöbet kısalır. Eğer madde yoğun ise nöbet uzar. Eğer maddenin miktarı az ise nöbet kısalır, eğer madde çok ise nöbet uzar.

Ateşin nöbetinde, fetretinde ve bitişinde çürümeye delalet eden alamet, açık değildir ve bilinmez. Bu alamet, nöbetin başlangıç anında zayıf ve gizli bir şekilde ortaya çıkar. Artış anında ise daha açıktır. Zirvesinde daha az açıktır. Düşüş anında öncekinden daha az olur.

Her gün nöbeti olan ateşte ve dört günde gelen ateşte titreme, soğuk hıltın hassas organlara yakın olması sebebiyledir. Çünkü söz konusu hılt, yayıldığı ve söz konusu organlara aktığında, soğukluğu ile bir titreme meydana getirir. Gün aşırı gelen ateşe gelecek olursak bu ateşte titreme, hararetin uzaklaşması sebebiyledir. Çünkü tabii ısı, dışarıdan bir zarara maruz kaldığı zaman, maruz kaldığı zarar dolayısıyla bedeninin derinlerine kaçır ve çürüklükten doğan hararet, tabii ısıyı iter ve bundan dolayı bedeninin dışı soğur. Meydana gelen soğukluk sebebiyle ve hiddeti ile safranın onu yakmasından dolayı maruz kalınan acı sebebiyle sarsılma/irkilme meydana gelir.

Balgamdan kaynaklanan ateşin harareti, dumanlı olur. Gün aşırı gelen ateşte ise hararet, saf olur.

Damarların nabzının küçüklüğü ve zayıflığı ateşin nöbetinin başında olur. Ancak damarların nabzının küçüklüğü ve zayıflığı, balgamın çürüklüğünden dolayı meydana gelen ateşin nöbetinde ise daha uzun süre kalır. Gün aşırı gelen ateşte, diğerinden daha az kalır ve daha hızlı geri döner.

Balgamın çürümesinden kaynaklanan ateş, balgamlı bedenlerde, çocukluk ve ihtiyarlık yaşında, kış mevsiminde, soğuk-rutubetli olan hava durumlarında ve balgamı doğuran tedbirde olur.

مقدار طول نوبة حمى الغب مرة يكون اثنتي عشرة ساعة، وهذا أطول ما يكون، ومرة يكون ثماني ساعات، ومرة يكون ست ساعات، ونوبة هذه الحمى تطول وتقصّر إما بسبب القوة، وإما بسبب هيئة البدن، وإما بسبب كيفية المادة، وإما بكميتها. وذلك لأن القوة إن كانت قوية فنوبة الحمى تقصر، وإن كانت ضعيفة طالت، وهيئة البدن إن كانت إلى السخافة والتخلخل فالنوبة تقصر، وإن كانت كيفيته ملززة طالت، وكيفية المادة إن كانت رقيقة لطيفة فالنوبة تقصر، وإن كانت غليظة طالت، وكميتها إن كانت يسيرة فالنوبة تقصر، وإن كانت كثيرة، طالت.

العلامات الدالة على العفونة في وقت فترة الحمى وتركها لا تتبين ولا تُعرف، وفي وقت ابتداء النوبة تتبين ضعيفة خفية، وفي وقت تزيدها تكون أبيض، وعند منتهائها تكون أقل بياناً، وفي وقت الانحطاط أقل من ذلك.

النافض يكون في الحمى النائية في كل يوم، وفي حمى الربع بسبب قرب الخلط البارد من الأعضاء الحساسة. وذلك أن هذا الخلط، إذا انتشر وانصب على هذه الأعضاء، أحدث ببرودته انقفاً. وأما في حمى الغب فالنافض يكون بسبب تباعد الحرارة، وذلك أن الحرارة الغريزية إذا نالها الأذى من خارج، هربت إلى باطن البدن لما ينالها من الأذى، ولأن الحرارة التي داخل تجتذبها، أعني الحرارة المتولدة من العفونة، فيبرد لذلك ظاهر البدن وتحدث له الرعدة بسبب البرودة التي تحدث له وبسبب الأذى الذي يناله من تلذيع الممرار إياه بحدته.

حرارة الحمى تكون في الحمى الحادثة عن البلغم دخانية، وفي حمى الغب نقيّة. صغر نبض العرق وضعفه يكون في ابتداء نوبة الحمى، إلا أنه في نوبة الحمى الحادثة عن عفونة البلغم يكون أطول لبثاً، وفي حمى الغب أقل مكثاً وأسرع رجوعاً.

الحمى الحادثة عن عفونة البلغم تكون في الأبدان البلغمية وفي سن الصبيان والشيوخ وفي وقت الشتاء وفي حالات الهواء الباردة الرطبة، وفي التدبير المولد للبلغم.

د - بالندى تبقى حمى دقيقة لازمة، وأن تكون... ونوبة هذه الحمى تطول وتقصّر إما بسبب القوة.

Balgamdan kaynaklanan ateşin, her gün nöbeti olur. Bunun sebebi, ateşin nöbeti anında yanan hıltın, bütünüyle çözülmemiş olması ve bedenin tamamıyla ondan temizlenmemiş olmayıp aksine onun bir kısmının orada kalmasıdır. Bunu sana gösteren şey, balgamın yapışkanlığı ve onun miktarının bedende çok olmasıdır.

Gün aşırı gelen ateşin nöbeti, bir gün gelir, bir gün gelmez. Çünkü yanan şeyin tamamı çözülür ve beden tam olarak ondan temizlenir. Bunu sana gösteren şey, safranın inceliği, letafeti ve onun bedendeki miktarının azlığıdır. Bundan dolayı söz konusu ateşin fetretleri, katışıksız halis olur.

Dört günde bir gelen ateşin nöbeti, bir gün gelir, iki gün gelmez. Çünkü onu meydana getiren fail hılt yandığı zaman hıltın tamamı çözülür. Bunu sana gösteren şey, kara safra hıltının yapışkanlığının olmaması ve bunun miktarının bedende az olmasıdır.

Titreme, gün aşırı gelen ateşte batma/iğnelenme ile; balgamdan kaynaklanan ateşte ayaklar ve ellerde (etrâf) soğukluk ile; dört günde bir gelen ateşte bedenin tamamında soğukluk ve kırgınlık ile olur.

Dört günde bir gelen ateş, kendisinde kara safranın galip geldiği bedenlerde, yetişkin yaşlarda, sonbahar mevsiminde, soğuk-kuru olan bölgelerde ve hava durumlarında ve kara safra doğuran tedbirde/rejimde meydana gelir. Halis olan dört günde bir gelen ateşin nöbeti, daha uzun olur; gayri halis olanda ise nöbet, daha kısa olur.

Bedendeki hıltlar dört tanedir. Bunlardan her biri baskın hale geldiği zaman bu hılt ya tüm bedende baskın olur ya da tek bir organda baskın olur. Sarı safra, bedenin tümünde baskın hale geldiği zaman eğer çürürse, devamlı olan gün aşırı ateş meydana gelir. Eğer sarı safra çürümmezse bu, sarılık meydana getirir. Eğer safra tek bir organda baskın olursa çürüdüğü zaman bu, devreden nöbetleri olan gün aşırı ateş meydana getirir. Eğer çürümmezse yılcık (humra-erizipel) olarak bilinen şişliği ve uçuk (en-nemle-herpes) olarak bilinen şişliği meydana getirir.

حمى البلغم تنوب في كل يوم، والسبب في ذلك أنّ الخلط الذي يحترق في وقت نوبتها لا يتحلل كلّهُ، ولا ينقى منه البدن نقاء تامًّا، لكن تبقى منه بقيّة. وممّا يدلّك على ذلك لزوجة البلغم وكثرة مقداره في البدن.

حمى الغبّ تنوب يوميًّا ويومًا لا، وذلك أنّ الشيء الذي يحترق يتحلل كلّهُ، وينقى منه البدن نقاء تامًّا. وممّا يدلّك على ذلك لطافة المُرّة ورقّتها وقلة مقدارها. ومن أجل ذلك تكون فترات هذه الحمى نقيّة خالصة.

وحمى الربع تنوب يوميًّا ويومين لا، وذلك أنّ الخلط الفاعل لها، إذا احترق يتحلل كلّهُ، وممّا يدلّك على ذلك أنّ خلط المُرّة السوداء لا لزوجة له، ومقداره في البدن قليل.

النافض يكون في حمى الغبّ مع نخس، وفي حمى البلغم مع برودة في الأطراف، وفي حمى الربع مع برودة في جميع البدن وتكسّر.

وحمى الربع تحدث في الأبدان التي تغلب عليها المُرّة السوداء، وفي سن الكهول، وفي وقت الخريف، وفي حالات الهواء والبلدان الباردة اليابسة، وفي التدبير المولّد للسوداء. ونوبة الحمى تكون في الربع الخالصة أطول مدّة، وفي غير الخالصة أقصر مدّة.

الأخلاط أربعة، وكلّ واحد منها، إذا غلب، فإنّه يغلب إما في جميع البدن، وإما في عضو واحد. والمُرّة الصفراء إذا غلبت في جميع البدن، فهي إنّ عفت أحدثت حمى غبّ دائمة، وإنّ لم تعفن أحدثت يرقانًا. وإذا غلبت في عضو واحد، فإنّها إنّ عفت أحدثت حمى غبّ تنوب بأدوار، وإنّ لم تعفن أحدثت الورم المعروف بالحمرة والورم المعروف بالنملة.

١ د: لأن.

٢ د: لأن.

Kara safra bedenın tümünde aşırı miktarda meydana geldiği zaman eğer çürürse bu, devamlı olan dört günde gelen ateşi meydana getirir. Eğer çürümezse cüzzamı meydana getirir. Eğer kara safra tek bir organda aşırı miktarda olursa ve eğer çürük olursa bu, devirli nöbetleri olan dört günde gelen bir ateş meydana getirir. Eğer çürümezse bu, kanser¹ meydana getirir.

Balgam, bedenın tümünde aşırı miktarda olup çürüdüğu zaman bu, devamlı olan balgamdan kaynaklanan ateşi meydana getirir. Eğer balgam çürümezse bu, ete benzer madde toplanmasını (el-istiskau'l-lahmiyyu) meydana getirir. Eğer balgam tek bir organda aşırı miktarda olursa eğer çürümüşse bu, devirli nöbetleri olan balgamdan kaynaklanan ateşi meydana getirir. Eğer balgam çürümediyse bu, yumuşak şişliği meydana getirir.

Tabiat dışı olan kanın ya damarların içerisinde hapsedilmiş olması ya da damarların dışında olması kaçınılmazdır. Eğer damarların içerisinde olursa ve damarlar içerisinde olduğu esnada miktarı çokluk bakımından tabiat dışı olup keyfiyet bakımından tabiî durum üzere kalırsa bu, damarların boşluğuna göre imtila' meydana getirir. Eğer söz konusu kan keyfiyet bakımından tabiat dışı olursa ve ısınırsa bu, gün aşırı gelen ateş cinsinden olan sürekli olan bir ateş meydana getirir. Eğer çürürse bu, çürümeden kaynaklanan ateş cinsinden sürekli olan bir ateş meydana getirir. Eğer kan damarların dışında olursa ve kan yoğun olursa bu, sıcak bir şişlik meydana getirir. Eğer kan ince olursa bu, yılcık olarak bilinen şişliği meydana getirir. Eğer kan çürümüşse, çıban (hurrâc) meydana getirir.

Bedenden tahliye edilen şey, şu üç şeyin bir araya gelmesine ihtiyaç duyar: Bunlardan birincisi defedici kuvvenin güçlü olması, ikincisi söz konusu maddenin donmuş ve katı olmaması, üçüncüsü ise kanalların, tahliye için hazır ve açık olmasıdır. Bu sebeplerden dolayı tahliye yapılmaması şunlardan dolayı zorunludur: Ya defedici kuvvenin zayıf olması ya da yoğunluğu, yapışkanlığı ve miktarının çok olmasından dolayı söz konusu maddenin zor/dirençli olmasıdır. Tahliye yapmamayı gerektiren üçüncü sebep, kanalların tıkanmış olmasıdır.

1 Badem kadar olan şişlik (verem), kademeli olarak büyüyüp şekli dairesel olur. Onda yeşil, kırmızı ve sarı renkte yengeç ayağına benzeyen damarlar ortaya çıktığı zaman buna *seretân* (yengeç-kanser) adı verilir.

المُزّة السوداء إذا أفرطت في جميع البدن، فإنّها إن عفت أحدثت حمّى ربع دائمة، وإن لم تعفن أحدثت الجذام. وإذا أفرطت في عضو واحد، فإنّها إن كانت عفنة أحدثت حمّى ربع تنوب بأدوار، وإن لم تعفن أحدثت السرطان.

والبلمغ إذا أفرط في جميع البدن وعفن أحدثت حمّى بلغميّة دائمة، وإن لم يعفن أحدثت الاستسقاء اللحمي. وإذا أفرط في عضو واحد، فإنّه إن كان قد عفن أحدثت حمّى بلغم تنوب بأدوار، وإن كان لم يعفن أحدثت ورمًا رخوًا.

والدم الخارج عن المجرى الطبيعي لا يخلو من أن يكون محتبّسًا في جوف العروق أو خارجًا عنها. فإن كان في داخل العروق، فإنّه إن كان في داخل العروق ومقداره خارجًا عن المجرى الطبيعي في كثرته، وفي كميّته باقيًا على الحال الطبيعيّة، أحدث امتلاءً بحسب تجويف العروق. وإن كان في كميّته خارجًا عن الطبيعة وقد سخن، أحدثت حمّى مُطبّقة من جنس حمّى عفونة. وإن كان الدم خارجًا من العروق، فإنّه إن كان غليظًا، أحدثت ورمًا حارًا، وإن كان لطيفًا، أحدثت الورم المعروف بالحمرة، وإن كان قد عفن، أحدثت خزاجًا.

الشيء الذي يستفرغ من البدن يحتاج إلى أن تجتمع له ثلاثة أشياء، أحدها أن تكون القوّة الدافعة قويّة، والآخر أن تكون المادّة غير جامدة ولا متعقّدة، والثالث أن تكون المجاري مفتوحة مهَيّأة له. ويجب لهذا بعينه أن يكون امتناع استفراغه إما لضعف من القوّة الدافعة، وإما لأنّ المادّة مستصعبة. وذلك يكون إما لغلظها، وإما للزوجتها، وإما لكثرة مقدارها. والسبب الثالث في الامتناع أن تكون المجاري مسدودة.

Organlardan birine ulaşan her madde ya organın onu sindirmesi ile olgunlaşır ve böylece organa benzer hale gelir veya organdan tahliye edilir ve organdan tüm bedene veya tek bir organa defedilir (dağılır) veya organda yerleşmiş şekilde kalır. Böylece çürüdüğü zaman uzun süre kalmasıyla bu, ateş meydana getirir. Bu şey, çürümeksizin ateş meydana getirmez. Söz konusu madde, bedenin tümüne defedildiği zaman sarılık ve cüzzamda ortaya çıkan durum meydana gelir. Madde, tek bir organa defedilirse şişlikte ve yılancıkta ortaya çıkan durum meydana gelir.

Titreme ya ateş olmaksızın olur yani bu, kişinin harareti yükselmeden olan titremedir. Ateş olmaksızın meydana gelen titreme ya camsı balgamdan dolayı olur ya da ateşten önce gelir. Kişinin harareti yükselmeden olan titreme ya bir gün olur ya malum devirlerle olur ya da durumun başından sonuna kadar sürekli kesintisiz olur. Titremenin sürekli kesintisiz olması ya bedenin hareketi ile birlikte olur ya da beden hareket etmeksizin olur.

Archigenes,¹ ibiliyaus (epiale) olarak isimlendirilen hastalığın balgamdan² meydana geldiğini iddia etti. Balgamın bir kısmı çürüdüğü zaman bundan, ateş; balgamın bir kısmı çürümezse bundan, titreme meydana gelir. Antik Yunanca lüगत ehlinden olanlardan biri -ki bu, kendisine Eflatun denilen ve övülen kişilerden biridir- söz konusu ismin, ateşten dolayı meydana gelen titremeye verildiğini iddia etti.

Tabipler hıltların hükmü konusunda ihtilaf etmişlerdir. Praxagoras³ hıltlar hakkında onların renklerinden dolayı hüküm verildiğini iddia etti. Balgam, beyaz olduğu için soğuktur. Priskos⁴ Yunancadaki isimlerinden hareketle hıltlar hakkında hüküm verdi. Balgamın Yunancadaki ismi iltihaptan türediği için bu, sıcaktır. Hippokrates der ki: “Hıltlar hakkında hüküm vermek, onların fiillerinden hareketle olur. Balgama, insanların bedenlerini soğuttuğu için soğuk denir.”

1 MS. İkinci yüzyılda yaşamış tabip.

2 Burada balgam ile kastedilen şey bedendeki hıltlardan biridir. Yoksa kültürümüzde tükürmek suretiyle dışarı atılan sümüksü şey değildir.

3 MÖ. 340 yılında doğmuş tabip.

4 MÖ. 616-579 yılları arasında yaşamış tabip.

كل مادة تصل إلى عضو من الأعضاء، فإنها إما أن تنضج فيه بهضمه لها، فتصير شبيهة به، وإما أن تُستفرغ منه وتندفع عنه إلى جميع البدن أو^١ إلى عضو واحد، وإما أن تبقى لابثة فيه، فتحدث في طول مدتها حمى. إذا عفنت فإنها دون أن تعفن لا تحدث حمى^٢، وإذا اندفعت إلى جميع البدن صارت^٣ كما يعرض في اليرقان، وفي الجذام. وإن اندفعت إلى عضو واحد، صارت كما يعرض في الورم وفي الحمرة.

النافض يكون إما من غير حمى، أعني النافض الذي لا يسخن صاحبه، وحدوثه يكون من البلغم الزجاجي، وإما متقدماً للحمى. والنافض الذي لا يسخن صاحبه يكون إما يومًا واحدًا، وإما بأدوار معلومة، وإما متصلاً دائماً منذ أول الأمر إلى آخره، وهذا يكون إما مع حركة من البدن، وإما من غير أن يتحرك البدن.

العلة المسماة إيبيلس زعم أرخيغانس أنها حمى^٤ تكون من البلغم، إذا كان بعضه قد عفنت، فصارت منه حمى، وبعضه لم يعفنت، فيحدث منه نافض. وزعم أصحاب اللغة المسماة من لغة اليونانيين أطيقي، وأحدهم رجل من أصحاب المديح يُقال له أفلاطون، أن هذا الاسم، أعني إيبيلس، إنما يصرف على النافض الذي يكون من قبل الحمى.

قد اختلف الأطباء في الحكم على الأخلاط. فزعم فركساغورس أنه إنما يُحكم عليها من ألوانها، وأنّ البلغم إنما هو بارد لأنه أبيض، وزعم فروذيقس أنه يُحكم عليها من أسمائها في لغة اليونانيين، وأنّ البلغم حارٌّ لأنّ اسمه باليونانية مشتق من اسم الالتهاب. وأما أبقراط فيقول: إنّ الحكم عليها إنما يكون من أفعالها، وإنّ البلغم إنما يُقال إنه بارد لأنه يبرّد أبدان الناس.

١ ب: و

٢ ب - إذا عفنت فإنها دون أن تعفن لا تحدث حمى.

٣ ب -

٤ ب: الترياق

٥ ب -

Balgamın sınıfları vardır. Balgamın bazısı tatlıdır. Bu, bazı zamanlarda gıda olabilen tabii balgamdır. Balgamın bazısı tuzludur ve bunun tuzluluğu ya maruz kaldığı çürümeden ya da kendisine karışan sulu rutubetten dolayıdır. Balgamın bazısı, ekşidir. Bazısı cam rengindedir. Camsı olanlardan bazısı ekşidir, bazısı ise tatsızdır.

Balgamın çürümesinden kaynaklanan ateşlerden bazıları camsı balgamdan dolayı olur ve bunun öncesinde sürekli titreme söz konusudur. Ateşlerden bazıları tuzlu balgamdan dolayı olur ve bunun öncesinde ürperme söz konusudur. Ateşlerden bazıları ekşi balgamdan dolayı olur ve bunun öncesinde üşüme söz konusudur. Ateşlerden bazıları ise tatlı balgamdan dolayı olur ve bunun öncesinde yukarıdaki semptomların hiçbirisi yoktur.

Ateşlerden bazıları basit, bazıları mürekkeptir. Mürekkep olan ateşlerden bazılarının tabiatı, açık olmayan bir tabiattır. Bunun örneği, epiala (ibilyaus) olarak isimlendirilen ateştir. Mürekkep ateşlerden bazılarının tabiatı, açık ve seçik bir tabiattır. Bunun örneği, gün aşırı gelen ateş ile balgamdan kaynaklanan ateşten mürekkep olan ateştir.

Balgamdan kaynaklanan ateş ve gün aşırı gelen ateşin terkibi, çeşitli şekillerde olur: Bunlardan biri hakikatte imitritous¹ olarak isimlendirilen terkiptir. Diğer terkiplere gelecek olursak bundan, gayri halis imitritous ortaya çıkar.

Balgamdan kaynaklanan devamlı ateş ile devamlı olan gün aşırı ateş bir araya geldiği zaman bu ikisinden gayri halis imitritous meydana gelir. Balgamdan kaynaklanan nöbetli ateş ve nöbetli gün aşırı gelen ateşin ikisi bir araya geldiği zaman bu ikisinden de gayri halis imitritous meydana gelir. Balgamdan kaynaklanan nöbetli ateş ve devamlı olan gün aşırı ateş bir araya geldiği zaman bu ikisinden gayri halis imitritous meydana gelir. Balgamdan kaynaklanan devamlı ateş ile devamlı olmayan gün aşırı ateş bir araya geldiği zaman bu ikisinden halis imitritous meydana gelir. Balgamdan kaynaklanan devamlı ateş ile nöbetli balgamdan kaynaklanan ateş veya devamlı gün aşırı ateş ile nöbetli gün aşırı ateş bir araya geldiği zaman bu terkibe, imitritous denilmez.

1 Söz konusu kelime eserin Almanca çevirisinde de tespit edilememiş ve Yunanca harflerle verilmiştir. Bunun nedeni, ya kelime yanlış yazılmıştır. Ya da o dönemlerde kullanılan bu kelime zamanla kaybolmuştur. Bu sebeplerden dolayı tespit edilmemiş olabilir. Kelime için bk. Galen, *Über die Arten der Fieber* II,7, ed. Matthias Wernhard. München: Ludwig-Maximilians-Universität 2004. 87, 193.

البلغم أصناف، فمنه حلو، وهو البلغم الطبيعي الذي يمكن فيه أن يصير في بعض الأوقات غذاء، ومنه مالح، وملوحته تكون إما من عفونة تعرض له، وإما من رطوبة مائية تخالطه، ومنه حامض، ومنه زجاجي، وهذا الزجاجي منه ما هو حامض، ومنه ما لا طعم له.

٥ الحميات الحادثة عن عفونة البلغم، منها ما يكون من البلغم الزجاجي، ويتقدمها أبداً النافض، ومنها ما يكون من البلغم المالح، ويتقدمها اقشعرار، ومنها ما يكون من البلغم الحامض، ويتقدمها برد، ومنها ما يكون من البلغم الحلو، وليس يتقدمها من هذه الأعراض شيء.

١٠ الحميات منها بسيطة، ومنها مركبة. والمركبة منها ما طبيعتها طبيعة ليست بظاهرة بمنزلة الحمى المسماة إيبالس، ومنها ما طبيعتها طبيعة بيّنة ظاهرة بمنزلة الحمى المركبة من حمى الغبّ والحمى البلغميّة.

تركيب حمى البلغم وحمى الغبّ يكون على ضروب، إما^١ على التركيب المسمى إيميطراطوس على الحقيقة، وإما على^٢ التركيبات الأخر يكون منها إيميطراطوس غير خالصة.

١٥ فإذا اجتمعتا حمى بلغم دائمة وحمى غبّ دائمة، صارت منهما إيميطراطوس غير خالصة. وإذا اجتمعتا حمى بلغم تنوب وحمى غبّ تنوب، صارت منهما أيضاً إيميطراطوس غير خالصة. وإذا اجتمعتا حمى بلغم تنوب وحمى غبّ دائمة، صارت منهما إيميطراطوس غير خالصة. وإذا اجتمعتا حمى بلغم دائمة وحمى غبّ غير دائمة، صارت منهما إيميطراطوس خالصة. وإذا اجتمعتا حمى بلغم دائمة وحمى بلغم تنوب، أو حمى غبّ دائمة وحمى غبّ تنوب، فليس يُقال لهذا التركيب إيميطراطوس.

١ د: منها واحدة هو التركيب المسمى.

٢ د- إما على.

Terkibin bu yönü üzere terkibi olan her iki ateşin terkibi, iki şekilde olur. Ya bu terkip, söz konusu iki ateşin nöbetleri saat bakımından yakın olmadığına mücâvere ciheti üzere olur. Ya da her ikisi birbirine yakın olduğu zaman birbirine karışma (mümazece) yoluyla olur. Birinci çeşit üzere mürekkep olan ateşleri bilmek kolaydır. İkinci çeşit üzere mürekkep olan ateşleri bilmek ise zor ve meşakkatlidir.

Çift günlerde zayıflayan ve artan devamlı balgamdan kaynaklanan ateş ile tekil günlerde nöbeti olan gün aşırı ateş bir araya geldiği zaman, devamlı olan ateşin yükseliş devirleri, ikinci, dördüncü, altıncı, sekizinci, onuncu, on ikinci, on dördüncü, on altıncı, on sekizinci günde gerçekleşir. Nöbeti söz konusu ateşin devirleri, birinci, üçüncü, beşinci, yedinci, dokuzuncu, on birinci, on üçüncü, on beşinci, on yedinci ve on dokuzuncu günde olur. Bu iki ateşin hangisinin daha önce kalkacağına kendisi ile bilindiği göstergeler, nöbetlerin uzunluğu, büyüklüğü, şiddeti ve hareketidir.

Gün aşırı ateş ve her gün nöbeti olan ateşten mürekkep olan ateşin terkibi, nöbetler esnasında söz konusu iki ateşin karışımı (temâzüç) bakımından gerçekleşmişse bu, iki şekilde cereyan eder: Birincisi ateşin, başından beri bu hal üzere olmasıdır. Böylece ateşin nöbetlerine tamamıyla titreme eşlik eder. İkincisi ateşin böyle olması nöbetlerin ya öne geçmesi veya sonraya kalmasıdır. Böylece ateşte titreme ile birlikte tek nöbet olur.

Halis/saf olduğu zaman, gün aşırı gelen ateşten ve her günde nöbeti olan ateşten mürekkep olan ateşin alametleri, dört tanedir: Birincisi titreme, ikincisi süreklilik, üçüncüsü nöbetlerinin iki günden birincisinde hafif ve kolay olması, ikinci günde ise şiddetli ve zor olması, dördüncüsü nöbetlerinin ve devirlerinin kuvvetinin eşit olmasıdır.

Ateşlerin terkibinden olan diğer üçüncü sınıfa gelecek olursak, bunlardan birincisi ateşlerin ikisinde, fetretlerle birlikte nöbetler söz konusudur ve ateş, devamlı değildir. İkinci sınıfa gelecek olursak bunda her iki ateş devamlıdır, fetretleri yoktur ve bunlara titreme eşlik etmez. Üçüncüsü balgamdan kaynaklanan fetretli ateş, safradan kaynaklanan ateşin devamlı hâli olup nöbetleri ve devirleri kuvvet bakımından eşit olmayan ateştir.

وكلّ حمّيين تتركبان على هذا الوجه من التركيب، فتركيههما يكون على ضربين، إما على جهة المجاورة، إذا كانت نوبتا الحمّيين ليستا بمتقاربتين في الساعات، وإما على جهة الممازجة، إذا كانتا متقاربتين. وتعرّف ما كان من الحمّيات مركبًا على الضرب الأوّل منها سهلٌ، وتعرّف ما كان منها مركبًا على الضرب الثاني عسرٌ شاقٌ.

وإذا اجتمعتا حمّى بلغم دائمة تهيج وتضعف في أيام أزواج، وحمّى غبّ تنوب في أيام أفراد، وقعت أدوار هيجان الدائمة في اليوم الثاني والرابع والسادس والثامن والعاشر والثاني عشر والرابع عشر والسادس عشر والثامن عشر، ووقعت أدوار الحمّى التي تنوب في اليوم الأوّل والثالث والخامس والسابع والتاسع والحادي عشر والثالث عشر والخامس عشر والسابع عشر. والدلائل التي بها تعلم أيّ الحمّيين تُقلع أو لا هي طول النوائب وعظمتها وشدّتها وحركتها.

إذا كانت الحمّى المركبة من حمّى الغبّ والحمّى النائبة في كلّ يوم قد وقع تركيبهما على تمازج من هاتين الحمّيين في النوائب، جرى ذلك على ضربين، أحدهما أن تكون على هذا منذ أوّل أمرها، فتكون نوائبها كلّها مع نافض، والثاني أن تكون كذلك، لأنّ النوائب إما أن تتقدّم أو وقائتها أو تتأخّر عنها، فتكون فيها نوبة واحدة بنافض.

علامات الحمّى المركبة من الغبّ والنائبة في كلّ يوم إذا كانت خالصة أربع، الواحدة النافض، والثانية الدوام، والثالثة أن نوائبها تكون في أحد اليوميّن خفيفة سهلة وفي الآخر شديدة صعبة، والرابعة أن نوائبها وأدوارها تكون قوتها متساوية.

وأما الثلاثة الأصناف الأخر من تركيباتها، فأحدها أن تكون الحمّيان كلاتهما فيه نوائب معها فترات، وليس يكون لحمّاه دوام، والآخر أن تكون الحمّيان فيه دائمتين لا فترات لها وليس يكون معها نافض، والثالث الذي تكون حمّى البلغم فيه ذات فترات وحمّى الصفراء دائمة ليست تكون نوائبها وأدوارها متساوية في القوّة.

١ د: والآخر.
٢ ب: أن.
٣ د - إما.
٤ د +.
٥ د: فالواحد الذي.
٦ د: الذي.

Archigenes, Yunancada, balgamdan kaynaklanan ateş ve safradan kaynaklanan ateşten mürekkep olan ateşe verilen imitritous ismini genelde, fetretlerle birlikte nöbeti iki ateşten mürekkep olan ateşe verirken, Agathinus¹ ise bu ismi, nöbeti uzun süre kaldığı ve uzun süre devam ettiği zaman gün aşırı gelen ateşe vermiştir.

Ateşlerin sınıflarından bazıları basittir. Bunlara ilişkin açıklama, bu kitaba özgüdür. Ateşlerin sınıflarından bazıları ise mürekkeptir. Bunlara ilişkin açıklama, *Ateşlerin Devirleri* adlı kitaba özgüdür.

Hıltların çürümesinden doğan ateşlerin terkibi, çeşitli şekillerde cereyan eder. Galen bu terkibe, gün aşırı gelen ateş ve her günde nöbeti olan ateşin terkibi örneğini verdi. Biz de bu konuda onun yaptığı şeyi kabul ederiz. Biz, cins bakımından farklı ve denk olan, tür bakımından farklı ve denk olan ateşleri ikişer veya üçer olarak doğru ve sağlam bir şekilde nasıl terkip ettiğini örnek vererek açıklayacağız.

Biz deriz ki: Ne zaman ki fetretleri olan gün aşırı ateş ve fetretleri olan her gün gelen nöbetli ateşle terkip ederse her ikisi tür bakımından eşit, cins bakımından ise muhtelif olur. Ne zaman ki fetretleri olan gün aşırı gelen ateş ile devamlı olan gün aşırı ateş terkip ederse bu ikisi, cins bakımından eşit, tür bakımından muhtelif olur. Ne zaman ki fetretleri olan gün aşırı gelen ateş ile balgamdan kaynaklanan devamlı ateş terkip ederse her ikisi, hem cins bakımından hem de tür bakımından muhtelif olur. Ne zaman ki devamlı olan gün aşırı ateş ile balgamdan kaynaklanan fetretleri olan ateş terkip ederse her ikisi hem cins bakımından hem de tür bakımından muhtelif olur. Ne zaman ki devamlı olan gün aşırı ateş ile balgamdan kaynaklanan devamlı ateş terkip ederse her ikisi tür bakımından eşit, cins bakımından ise muhtelif olur. Ne zaman ki balgamdan kaynaklanan fetretleri olan ateş ile balgamdan kaynaklanan devamlı ateş terkip ederse her ikisi cins bakımından eşit, tür bakımından ise muhtelif olur. Böylece ister iki isterse üç ateş olsun, cins veya tür bakımından uyumlu ve muhtelif olan ateşlerin terkibi bu durum üzere cereyan eder.

Ateşlerin terkinin sabit ve sahih olanına gelecek olursak bu, şu şekilde cereyan eder: İkişer ateş bir araya geldiği zaman gün aşırı ateş ve balgamdan kaynaklanan ateş açıkladığımız üzere cereyan eder. Gün aşırı ateş ve dört günde bir gelen ateş açıklayacağımız üzere olur. Fetretleri olan gün aşırı ateş ve fetretleri olan dört günde bir gelen ateş olduğu zaman bunların terkibi, sahih olur.

1 Birinci yüzyılda yaşamış tabip.

الاسم الذي تسمى به الحمى المركبة من حمى البلغم وحمى الصفراء، وهو باليونانية إيميطريطاؤس، من عادة أرخيغانس أن يصرفه على الحمى المركبة من حمىين نائبتين مع فترات، وأغائيس يصرفه على حمى الغب، إذا امتدت وطال مكث نوبتها.

٥ أصناف الحميات منها ما هي بسيطة، والكلام فيها خاص بهذا الكتاب، ومنها ما هي مركبة، والكلام فيها خاص بكتاب «أدوار الحميات».

وتركيب الحميات المتولدة عن عفونة الأخلاط يجري على ضروب، وقد جعل جالينوس لها مثلاً من تركيب حمى الغب والحمى النائبة في كل يوم، ونحن نتمثل ما فعله في ذلك ونبين كيف تتركب هذه الحميات، حمىين أو ثلاثاً، مختلفة الجنس ومتساوية الجنس، ومختلفة النوع ومتساوية النوع، تركيبات صحيحة قائمة.

١٠ فنقول إنه متى تركبت حمى الغب ذات الفترات والحمى النائبة في كل يوم ذات الفترات، كانتا هاتان متساويتين في النوع مختلفتين في الجنس، ومتى تركبت حمى ذات فترات مع حمى غب دائمة، كانتا متساويتين في الجنس مختلفتين في النوع، ومتى تركبت حمى غب ذات فترات مع حمى بلغمية دائمة، كانتا مختلفتين في الجنس والنوع معاً، ومتى تركبت حمى غب دائمة مع بلغمية ذات فترات، كانتا مختلفتين في الجنس والنوع معاً أيضاً، ومتى تركبت حمى غب دائمة مع بلغمية دائمة، كانتا متساويتين في النوع مختلفتين في الجنس، ومتى تركبت بلغمية ذات فترات مع بلغمية دائمة، كانتا متساويتين في الجنس مختلفتين في النوع. فعلى هذا يجري أمر تركيب الحميات المختلفة والمتفقة في الجنس أو في النوع، حمىين كانتا أو ثلاثاً.

٢٠ فأما ما يصح ويثبت من تركيباتها، فيجري على هذا المثال: إما إذا كانتا حمىين حمىين، فالغب والبلغمية تكونان على ما وصفنا، والغب والرابع تكونان على ما نصف. إذا كانت حمى ذات فترات ورابع ذات فترات، فالتركيب يصح،

Aynı şekilde fetretleri olan gün aşırı ateş ve devamlı olan gün aşırı ateş, fetretleri olan gün aşırı ateş ve devamlı olan dört günde bir gelen ateş, devamlı olan gün aşırı ateş ve devamlı olan dört günde bir gelen ateş, fetretleri olan dört günde bir gelen ateş ve devamlı olan dört günde bir gelen ateş sahih olur.

5 Terkibin üç ateşten meydana geldiği duruma gelecek olursak, fetretleri olan gün aşırı ateş, fetretleri olan balgamsı ateş ve fetretleri olan dört günde bir gelen ateşin terkibi doğrudur. Aynı şekilde devamlı olan gün aşırı ateş, devamlı olan balgamsı ateşi ve devamlı olan dört günde bir gelen ateşin terkibi; fetretleri olan gün aşırı ateş, devamlı olan gün aşırı ateş ve fetretleri olan
10 balgamsı ateşin terkibi; devamlı olan gün aşırı ateş, fetretleri olan gün aşırı ateş ve fetretleri olan dört günde bir gelen ateşin terkibi; fetretleri olan dört günde bir gelen ateş, fetretleri olan balgamsı ateş ve devamlı dört günde bir gelen ateşin terkibi; devamlı dört günde bir gelen ateş, fetretleri olan dört günde bir gelen ateş ve devamlı olan balgamsı ateşin terkibi; devamlı olan balgamsı ateş,
15 devamlı olan gün aşırı ateş ve fetretleri olan dört günde bir gelen ateşin terkibi; devamlı olan balgamsı ateş, devamlı dört günde bir gelen ateş ve fetretleri olan gün aşırı ateşin terkibi doğru olur.

Çürüklükten kaynaklanan ateşlerin sınıflarından bazıları hakikidir, bazıları ise hakiki değildir. Hakiki olana gelecek olursak bunlar, altı tanedir. Hakiki olmayana gelecek olursak bunlar, beş tanedir. Bunlardan birincisi kendisinde hıltların çürüdüğü organlardan dolayı ateşe ilişen şeydir. Bunun örneği, tifüsis olarak isimlendirilen ateşlerdir. İkincisi hıltların çokluğundan dolayıdır. Bunun örneği, iluzis¹ olarak isimlendirilen ateşlerdir. Üçüncüsü çürüklüğün miktarından dolayıdır. Bunun örneği, sürekli devam eden (mutbika) ateşlerdir.
20 Dördüncüsü çürümenin keyfiyetinden dolayıdır. Bunun örneği, yakıcı ateştir. Beşincisi hıltların hareketinden dolayıdır. Bunun örneği, eksilen ateştir.

Gün aşırı gelen ateşin nöbetinin uzunluğu, farklılık arz eder. Nöbetin süresi on iki saate uzadığı zaman bu, halis gün aşırı olarak isimlendirilir. Nöbetin süresi, yirmi dört saate uzadığı zaman yayılmış gün aşırı ismi verilir. Nöbetin süresi, otuz saat uzadığı zaman diğerinden çok yayılmış gün aşırı olarak isimlendirilir. Nöbetin süresi, otuz altı saate uzadığı zaman buna, diğerinden daha çok yayılmış gün aşırı adı verilir. Nöbetin süresi, kırk saate uzadığı zaman buna olabildiğince yayılmış gün aşırı adı verilir.

1 Yakıcı ve aynı düzeyde devam eden ateş olarak zikredilmektedir. Bk. Matthias Wernhard, *Summarien Von Galens Buch Über Die Arten Der Fieber*, 331.

وكذلك الغبّ ذات الفترات والغبّ الدائمة، والغبّ ذات الفترات والربع الدائمة،
والغبّ الدائمة والربع الدائمة، والربع ذات الفترات والربع الدائمة.

وأما إذا كانت ثلاث حمّيات، فتركيب الغبّ ذات الفترات والبلغميّة ذات الفترات
والربع ذات الفترات يصحّ، وكذلك تركيب الغبّ الدائمة والبلغميّة الدائمة والربع
الدائمة، وتركيب الغبّ ذات الفترات والغبّ الدائمة والبلغميّة ذات الفترات، وتركيب
الغبّ الدائمة والغبّ ذات الفترات والربع ذات الفترات، وتركيب الربع ذات الفترات
والبلغميّة ذات الفترات والربع الدائمة، وتركيب الربع الدائمة مع الربع ذات الفترات
والبلغميّة الدائمة، وتركيب البلغميّة الدائمة مع الغبّ الدائمة والربع ذات الفترات،
وتركيب البلغميّة الدائمة مع الربع الدائمة والغبّ ذات الفترات.

أصناف الحمّيات الحادثة عن العفونة منها حقيقيّة، ومنها غير حقيقيّة. أما الحقيقيّة،
فستّة، وأما غير الحقيقيّة، فخمسة. أحدها ما يلزمها من قبيل العضو الذي فيه تعفن
الأخلاق بمنزلة الحمّيات المسماة طيفوذيس، والآخر من قبيل كثرة الأخلاق بمنزلة
الحمّيات المسماة إلوديس، والثالث من قبيل مقدار العفونة بمنزلة الحمّيات المُطبّقة،
والرابع من كميّة العفونة بمنزلة الحمّي المُحرّقة، والخامس من قبيل حركتها بمنزلة
الحمّي المنتقصة.

نوبة حمّي الغبّ يختلف طولها. فإذا كان أخذها اثنتي عشرة ساعة، سُمّيت غبًّا
خالصة، وإذا كانت أربعًا وعشرين ساعة، سُمّيت غبًّا ممتدّة، وإذا كانت ثلاثين ساعة،
سُمّيت غبًّا ممتدّة كثيرًا، وإذا كانت ستًّا وثلاثين ساعة، سُمّيت غبًّا ممتدّة أكثر من
ذلك، وإذا كانت أربعين ساعة، سُمّيت غبًّا ممتدّة غاية ما تكون.

Hıltlar dört tanedir. Sarı safra, çürüdüğü zaman gün aşırı ateşi meydana getirir. Balgam, çürüdüğü zaman bundan, her günde nöbetleri olan ateş meydana gelir. Kara safra, çürüdüğü zaman bundan, dört günde bir gelen ateş meydana gelir. Kana gelecek olursak, yandığı zaman kendisinde bulunun latif kısım safraya dönüşür ve bu da gün aşırı ateşi meydana getirir. 5 Kandaki yoğun olan kısım kara safraya dönüşür ve bu, dört günde bir gelen ateşi meydana getirir.

Kanın bozulmaya maruz kalması ya onun keyfiyeti bakımındandır. Şöyle ki kan ısınabilir. Ya kanın cevheri bakımındandır. Çünkü kan çürüyebilir. 10 Kan, maruz kaldığı ısı sebebiyle çürüyebilir. Bu, güneşin yakması durumundan dolayı, vebadan dolayı bozulan hava durumundan dolayı, art arda gelen ateşlerden dolayı, sıcak bir şişlik sebebiyle meydana gelen tıkanıklıklar dolayısıyla ve yumuşak ette meydana gelen şişlik veya çıban dolayısıyla olur.

Eğer kan ince ve latif olursa sonrasında yanarsa safraya dönüşür. Eğer kan siyah ve yoğun olursa, yandığı zaman kara safraya dönüşür. Kandan dolayı 15 bedende ortaya çıkan hararet, çok olur, ancak bu hararet, sakindir. Safradan kaynaklanan hararet az olur, ancak bu hararet keskindir. Balgamdan doğan hararet elin bedene ilk dokunuşunda yumuşak ve sakindir. Sonrasında ise hararet keskin olur.

Belirli devirler bakımından nöbetleşen hastalıkların bazıları şunlardır: 20 Göz ağrısı, kulak ağrısı, baş ağrısı, eklemlerin ağrısı, bacakların ağrısı, akciğerde veya iki yanda (cenbeyn) meydana gelen şişlik gibi iç organların ağrısıdır.

Tabii kuvveler dört tanedir: Cazibe kuvvesi, belirli bir organa özgün ve 25 uygun olan şeyi çeker. Mâsike (tutucu) kuvve, cazibe kuvvesinin çektiği şeyi tutar. Hâzime (sindirim) kuvvesi tutulan söz konusu şeyi sindirir. Defedici (itici) kuvve ise organa yabancı ve zıt olan her şeyi defeder. Söz konusu yabancı ve zıt olan şey, iki çeşittir. Şöyle ki bunlardan bazısı, miktarı ve niceliği bakımından yabancı ve zıt olandır. Bazısı ise keyfiyeti bakımından 30 yabancı ve zıttır.

Fazlalık (atık), belirli bir organda, maddenin çokluğu, hazmedici kuvvenin zayıflığı, def edici kuvvenin fazlalığı def eden organlarda sağlıklı ve fazlalığı kabul eden organlarda zayıf olması sebebiyledir.

الأخلاق أربعة، فالمُرّة الصفراء إذا عفنت أحدثت الغبّ، والبلغم تحدث عنه إذا عفن الحمى النابتة في كلّ يوم، والمُرّة السوداء تحدث عنها إذا عفنت الربع. وأما الدم فإنّه إذا احترق تغير ما هو منه لطيف إلى المرار وأحدث حمى غبّ، وتغير ما هو منه غليظ إلى السوداء وأحدث حمى ربع.

والم دم تناله الآفة إما في كفيته فإنّه قد يسخن، وإما في جوهه فإنّه قد يعفن. والعفونة تعرض له إما بسبب حرارة تناله بمنزلة ما يعرض من إحراق الشمس، أو من حال الهواء إذا فسد من الوباء، أو من الحميات إذا توالى، وإما بسبب سد تعرض من قبل ورم حارّ، أو من قبل ورم يكون في اللحم الرخو أو خراج.

والم دم إن كان لطيفاً رقيقاً، ثم احترق، استحال إلى الصفراء، وإن كان أسود غليظاً، استحال عند احتراقه إلى السوداء. والحرارة المتولدة في البدن عن الدم تكون كثيرة، إلاّ أنّها ساكنة، والمتولدة عن المرار تكون يسيرة، إلاّ أنّها حادة، والمتولدة عن البلغم تكون في أول ما تلمس اليد البدن ليّنة ساكنة، وتكون في آخر الأمر حادة.

من العلل النابتة بأدوار معلومة وجع العين والأذن والرأس والمفاصل والرجلين والأعضاء الباطنة بمنزلة الورم الحادث في الجنين أو في الرثة.

القوى الطبيعية أربع، فالجاذبة تجذب الشيء المشاكل الخاص بالعضو، والماسكة تمسك ما تجذبه تلك، والهاضمة تهضم ما أمسكته هذه، والدافعة تدفع كلّ ما كان منافراً للعضو غريباً منه. وهذا الغريب المنافر هو صنفان، وذلك أنّ منه ما هو غريب منافر في مقداره وكميته، ومنه ما هو كذلك في كفيته.

الفضل يجتمع في العضو بسبب كثرة المادة، وضعف القوة الهاضمة، وصحة القوة الدافعة في الأعضاء التي تبعث بالفضل وضعفها في الأعضاء القابلة له.

Kendisinden dolayı maddenin, organların birine akmasının sebebi üçtür: Birincisi güçlü olan organların kendilerinde bulunan fazlalığı zayıf olan organlara itmesidir. İkincisi hacamat aletinin kan çekmesi gibi, fazlalığı çekene kadar hararetin artmasıdır. Üçüncüsü söz konusu yerde bir ağrı olmasıdır. 5 Zarar veren şeyi defetmek, ona karşılık vermek ve direnç göstermek için hararet uyandıığında ve hazırlandığında defedici kuvvenin hareketinin şiddetinden kaynaklanan hararet sebebiyle ağrı da söz konusu organa bir madde çeker. Akan maddenin iyi ya da kötü olmasının sebebi, maddeyi gönderen organdan dolayısıdır. Maddenin çok ya da az olmasının sebebi, gönderen 10 organ ile kabul eden organın her ikisine bağlıdır.

Kandan kaynaklanan sıcak şişliğin ateşi celp etmesi ya bunun miktarının büyüklüğü ya da bunun konumunun kalbe yakın olmasından dolayısıdır. Belirli bir organda toplanan hılt, zararlı olduğu zaman bazen söz konusu organın kuvvetini boğar, bazen de boğmaz. Her iki durumda da ateş meydana gelir. 15

Ateşin nöbeti, gönderen organın kuvvetinin sıhhati, kabul eden organın kuvvetinin zayıflığı ve fazlalık, kemiyet ve keyfiyet bakımından olduğu hal üzere kaldığı sürece belirli bir vakitte olup ne önce gelir ne de geç kalır. Nöbetin vakti, gönderen veya kabul eden organın kuvveti ya da fazlalığın 20 kemiyeti ve keyfiyeti değiştiğinde farklılık arz eder. Ateşin nöbeti, bazen uzar, bazen de kısalır. Nöbetin uzaması ya söz konusu maddenin miktarının artması ya maddenin yoğunluğu, ya derinin tabakalaşması ya da kuvvetin zayıflaması nedeniyle olur. Nöbetin kısalığı ise ya söz konusu maddenin azlığı ya maddenin latifliği ve inceliği ya kuvvetin sıhhati ya da bedenin 25 zayıflığı dolayısıyla olur. Ateşin nöbeti ya gönderen organ sebebiyle ya da kabul eden organ sebebiyle olur. Çünkü bir organdan başka bir organa akan şey, diğerini ifsat eder. Zira organ, kuvvetinin zayıflığı sebebiyle kendine akan şeyi sindiremez. Madde çürüdüğü zaman bozulur ve böylece iyi olan, çürümüş olanla bozulur.

Bir organdan başka bir organa fazlalığın akmasını engelleyen sebep ya kendisinde fazlalık bulunan organın defedici kuvvesinin zayıflığıdır ya da yollarda ve kanallarda meydana gelen tıkanıklıklardır. Söz konusu bu tıkanıklıklar ya hıltların çokluğu ya hıltların yoğunluğu ya da yapışkanlığı 30 dolayısıyla olur.

الأسباب التي من أجلها تنصب مادة إلى عضو من الأعضاء هي ثلاثة، أحدها أن تدفع الأعضاء القوية بالفضل عن أنفسها إلى الأعضاء الضعيفة. والثاني أن تكثر الحرارة حتى تجتذب الفضل كما تجتذب المحجمة الدم. والثالث أن يكون هناك وجع، فإنَّ الوجد أيضًا بسبب الحرارة الحادثة عن شدة حركة القوة الدافعة إذا انتبهت وتحفزت لدفع الشيء المؤذي ومناعته وقاومته، يجذب إلى العضو مادة. السبب في أن يكون ما ينصب من المادة جيدًا أو رديئًا هو من قبل العضو الباعث، والسبب في أن يكون ذلك كثيرًا أم قليلًا، هو الباعث والقابل جميعًا.

الورم الحار الحادث عن الدم يجلب الحمى إما لعظم مقداره، وإما لقرب موضعه من القلب. الخلط يجتمع في العضو، إذا كان مؤذيًا، فإنه ربما خنق قوة العضو، وربما لم يخنقها، وفي الأمرين كليهما تحدث حمى.

نوبة الحمى تكون في وقت معلوم لا تتقدم ولا تتأخر عنه، عندما تدوم قوة العضو الباعث على صحتها، وقوة العضو القابل على ضعفها، ويبقى الفضل على حاله في كميتها وفي كفيته. ويختلف وقت النوبة عندما يتغير شيء من قوة العضو الدافع أو من قوة العضو القابل أو من كمية الفضل أو من كفيته. ونوبة الحمى ربما طالت، وربما قصرت. وطولها يكون إما لكثرة مقدار المادة، وإما لغلظها، وإما لاستحفاف الجلد، وإما لضعف القوة. وقصرها يكون إما لقلّة المادة، وإما للطافتها ورقتها، وإما لصحة القوة، وإما لسخافة البدن. نوبة الحمى تحدث إما بسبب الباعث، وإما بسبب القابل، وذلك لأن الشيء الذي ينصب من عضو إلى عضو يفسد، لأنه لا ينهضم بسبب ضعف القوة، ولأنه، إذا عفن، فسد، وعفن معه ما هو جيد.

والسبب المانع من أن ينصب فضل من عضو إلى عضو آخر هو إما ضعف من القوة الدافعة التي في العضو الذي فيه الفضل، وإما سدّد تحدث في المجاري والطرق. وهذه السدّد تكون إما لكثرة الأخلاط، وإما لغلظها، وإما للزوجتها.

Ateşin nöbet vakti dört aşamaya ayrılır: Birincisi nöbetin başlangıç aşamasıdır. Bu, kendisini boğan maddeden dolayı söz konusu organdaki hararetin boğulma vaktidir. İkincisi artma aşamasıdır. Bu, hararetin söz konusu maddeye baskın olmaya başlama vaktidir. Üçüncüsü zirve aşamasıdır. Bu, söz konusu sıcak maddenin baskın olma vaktidir. Dördüncüsü düşüş aşamasıdır. Bu, kendisinde hararetin yandığı hıltların çözülme vaktidir. Söz konusu bu çözülme iki şekilde olur: Birincisi hisle idrak edilmez ki bu, buhar ile olan çözülmedir. İkincisi ise hisle idrak edilir ki bu, terleme ile olan çözülmedir.

Çürüklük ya tıkanıklıklar sebebiyle ya da yoğunlaşma sebebiyle meydana gelir. Tıkanıklıklar ya hıltların yoğunluğundan ya hıltların yapışkanlığından ya da hıltların çokluğundan dolayı olur. Hıltların çokluğu ya damarların kapasitesine göre olur ya kuvvetin kapasitesine göre olur. Yoğunlaşma ise ya soğukluk sebebiyle ya tabakalaşma sebebiyle ya da kuruluk sebebiyle olur. Tabakalaşma¹ ya küçük menfezlerde olur ya hisse açık olan büyük menfezlerde olur.

Belirli bir düzende devam etmeyen ateşlerin nöbetlerindeki sebep, hıltların farklılığı, hıltların dönüşümleri, hıltların konumlarının değişmesi ve hastanın tedbirinin kötülüğüdür.

Nöbetleşe devreden hastalıklar, organlardan birinin kendisindeki fazlalığı defedip başka bir organ da bunu kabul ettiği zaman organlarda meydana gelir. Böylece bazı organlar, fazlalıkları cezbeder, bazıları da fazlalık üretir.

Sürekli olan ateş (mutbika) ya hıltlar olgunlaştığında ya tahliye edildiğinde ya da her iki durum aynı anda gerçekleştiğinde sona erer.

Galen'in *Ateşlerin Sınıfları Üzerine* adlı kitabının ikinci makalesine derleme tamamlandı.

Kitabın hepsi bitti. Akli bahşeden Allah'a hamd olsun.
Salavat O'nun Muhammed peygamberine ve onun ailesine olsun!

1 Tabakalaşma bedenın gözeneklerinin tıkanmasıdır.

وقت نوبة الحمى ينقسم إلى أربعة أوقات، أحدها ابتداء النوبة، وهو وقت ما تختنق الحرارة التي في العضو من المادة التي تغمرها، والثاني تزيدها، وهو وقت ما تبتدئ الحرارة تقهر المادة، والثالث منتهها، وهو وقت ما تقهر الحرارة المادة، والرابع انحطاطها، وهو وقت تحلل الأخلاط التي اشتعلت فيها الحرارة. وهذا التحلل يكون على ضربين، أحدهما غير محسوس، وهو الذي يكون بالبخار، والآخر محسوس، وهو الذي يكون بالعرق.

العفونة تعرض إما بسبب السدد، وإما بسبب التكاثر، والسدد تكون إما لغلظ الأخلاط، وإما للزوجتها، وإما لكثرتها، وكثرتها تكون إما بحسب احتمال العروق، وإما بحسب احتمال القوة. وأما التكاثر، فيكون إما بسبب البرودة، وإما بسبب الاستحفاف، وإما بسبب اليبس. والاستحفاف يكون إما في المنافذ الصغار، وإما في المنافذ الكبار البيئية للحس.

السبب في نوائب الحميات التي لا تلزم نظاماً واحداً، هو اختلاف الأخلاط واستحالتها وإبدالها لمواضعها وسوء تدبير المريض.

العلل التي تدور بنوائب تحدث في الأعضاء عندما يدفع بعض الأعضاء عن نفسه الفضل ويقبله بعضها، فيكون بعضها يجتذب الفضل إليه وبعضها يولده.

الحمى المطبقة تنقضي إما عندما تنضج الأخلاط، وإما عندما تُستفرغ، وإما عندما يعرض لها الأمران كلاهما معاً.

تمت جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في أصناف الحميات،

وتم الكتاب بأسره^١ والحمد لله^٢ واهب العقل

وصلواته على نبيه محمد وآله^٣.

١ - ب -

٢ - ب + والحمد لله رب العالمين.

٣ - ب - واهب العقل وصلواته على نبيه محمد وآله.

X. GALEN'İN “BUHRAN ÜZERİNE” ADLI KİTABINA DERLEME

**Rahman ve Rahîm Allah adıyla! O'ndan yardım dileriz.
Rabbim nimet verdin. Onu arttır.**

5

**Galen'in *Buhran Üzerine* Adlı Kitabının
Birinci Makalesine Derleme**

Tercüme: Huneyn b. İshak. Allah ona rahmet etsin.

Buhranın¹ sınıfları, altıdır. Birincisi iyileşmeye doğru olan ani değişimdir ve buna iyi buhran adı verilir. İkincisi ölüme doğru olan ani değişimdir ve
10 buna kötü buhran adı verilir. Üçüncüsü uzun süre boyunca iyileşmeye doğru olan değişimdir ve buna çözüme denir. Dördüncüsü uzun süre boyunca ölüme doğru olan değişimdir ve buna zübûl (erime) denir. Beşincisi mürekkep (bileşik) ve iyileşmeye giden değişimdir. Yani başlangıçta bu, aniden iyileşmeye doğru olan değişim iken sonrasında uzun müddet boyunca iyi-
15 leşmeye doğru olan değişime evrilir ve bu ikisinden mürekkep olur. Altıncısı aniden helak olmaya/ölüme götüren değişimdir. Yani başlangıçta bu, aniden ölüme doğru değişim iken sonrasında uzun süre boyunca ölüme sevk eden değişime evrilir ve bu, iki değişimden mürekkep olur.

Sayılan söz konusu sınıfların altı tane olmasının sebebi, her hastalığın ya
20 azar azar ya aniden ya da terkip yönünden olmak üzere üç yönden birinden dolayı çözümlenmesi ve geçmesidir. Eğer hastalığın geçmesi ve çözümlenmesi azar azar olursa bu ya iyileşmeye doğru ya da ölüme doğru olur. Buhranlardan bu mecra üzere gerçekleşenlere bir zorluk öncülük etmez. Hastalığın çözümlenmesi ve sona ermesi aniden olursa aynı şekilde bu da ya iyileşmeye doğru
25 ya da ölüme doğru olur. Gidişatı böyle olan buhranlara bir zorluk öncülük eder. Eğer hastalığın sona ermesi ve çözümlenmesi mürekkep olursa bu da ya iyileşmeye ya da ölüme yönelik olur. Durumu bu şekilde olan buhranlara bir düzensizlik öncülük eder.

1 Ateşli hastalığın vücutta yol açtığı şiddetli hâl, kriz; sayıklama ve halüsinasyon; hastada gerçekleşen ani değişim: “Ve “buhrân”ın örf-i etubbâda ma'nâ-yı meşhuru marîdin def'aten sıhhat ve marad câniblerden birine tağyiridir.” Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tabbîzu'l-Mathbûn: el-Kânûn fi'r-Tib Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 256.

جوامع كتاب جالينوس في البحران

بسم الله الرحمن الرحيم^١ وبه نستعين ربّ أنعمت فزدا^٢

جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في البحران^٣

ترجمة حنين بن إسحق رحمه الله

٥ أصناف البحران ستة. أحدها التغيّر الذي يكون دفعة إلى البرء، ويقال له بحران جيد. والثاني التغيّر الذي يكون دفعة إلى الموت، ويقال له بحران رديء. والثالث التغيّر الذي يكون في مدّة طويلة إلى البرء، ويقال له تحلّل. والرابع التغيّر الذي يكون في مدّة طويلة إلى الموت، ويقال له ذبول. والخامس الذي يكون مركباً ويؤول أمره إلى السلامة، أعني الذي يكون في أوّله تغيّر إلى البرء دفعةً، ثم ينقلب إلى التغيّر الذي يكون إلى البرء على طول مدّة، ويكون مركباً منهما جميعاً. والسادس التغيّر المركب الذي يؤول إلى العطب دفعةً،^٤ أعني أن يكون في أوّله تغيّر يسوق إلى الموت دفعةً، ثم ينقلب إلى التغيّر الذي يسوق إلى الموت في مدّة طويلة، ويكون مركباً من التغيّرين جميعاً.

١٥ والسبب في أنّ هذه الأصناف عددها ستة^٥، هو أنّ كلّ مرض إنّما ينحلّ وينقضي إلى إحدى ثلاث جهات، إما قليلاً قليلاً،^٦ وإما دفعةً، وإما على جهة التركيب. فإن كان انقضاؤه وانحلاله^٧ قليلاً قليلاً، فهو يكون إما إلى السلامة وإما إلى العطب. وما يجري من البحرانات هذا المجرى، فليس تتقدّمه صعوبة. وإن كان انحلاله وانقضاؤه دفعةً، فهو أيضًا يكون، إما إلى السلامة وإما إلى الموت.^٨ وما كان هذا سبيله من البحرانات، فالصعوبة تتقدّمه. وإن كان انقضاؤه وانحلاله مركباً، فهو أيضًا يكون إما إلى السلامة، وإما إلى الموت. وما كان من البحرانات كذلك فإنه^٩ يتقدّمه الاضطراب.^{١٠}

١ د: بسم الله الرحمن الرحيم ربّ
٢ ب - وبه نستعين ربّ أنعمت فزدا.
٣ ب: من كتاب البحران لجالينوس.
٤ ب: في.
٥ أ: فيكون.
٦ ب - دفعةً.
٧ أ: الذي عددها.
٨ ب: والسبب في ذلك أنّ هذه الأصناف ستة د: والسبب في
٩ ب - قليلاً. ٩ ب - قليلاً.
١٠ ب: انقضاء من انحلاله.
١١ ب د: العطب.
١٢ ب: فقد، د: فهو.
١٣ ب: النيات، د: البيات.

Hastalıkların aşamalarından bazıları küllîdir yani hastalığın tümünün aşamalarıdır. Bunlar, başlangıç, yükseliş/artış, zirve ve düşüştür. Bazıları cüzidir yani hastalığın nöbetlerinin her birinin aşamalarıdır. Çünkü nöbetlerin kendisinde de başlangıç, yükseliş, zirve ve düşüş söz konusudur.

5 Hastalıklar iki sınıftır. Bunlardan biri aşamaları uzun süre devam eden müzmin (kronik) hastalıktır. Diğeri ise süresi kısa kalan keskin (akut) hastalıktır. Hastalığın dört aşamasını yerine getiren hastalıklar tehlikeli değildir. Hastalığın dört aşamasının tamamlanmadığı hastalık, öldürücüdür. Çünkü söz konusu bu hastalık ya başlangıç ya yükseliş ya da zirve aşamasında öl-
10 dürür.

Hastalığın küllî aşamaları, dört şeyden hareketle bilinir: Birincisi hastalığın türü, ikincisi uygun şeylerin bir araya gelmesi, üçüncüsü nöbetlerin durumları ve dördüncüsü daha sonra ortaya çıkan şeylerin belirginleşmesidir. Hastalığın cüzi aşamalarına gelecek olursak bunlar, iki şeyden hareketle bil-
15 nir: Birincisi kuvvetin keyfiyeti, ikincisi ise damarların nabzının hareketidir.

Ateşin nöbeti, hastalığın aşamasına şu dört şey yoluyla delalet eder: Birincisi ateşin nöbetinin tekaddümü (erken gelmesi) veya teahhürü (geç kalması), ikincisi nöbetlerin miktarı, üçüncüsü nöbetlerin uzunluğu ve dördüncüsü nöbetlerin durumudur.

20 Nöbetlerin erken gelmesi ve geç kalmasına gelecek olursak bu durum, hastalığın aşamasına şu şekilde delalet eder: Eğer nöbet öne geçerse bu, hastalığın yükselişine delalet eder. Eğer nöbet geç kalırsa bu, hastalığın düşüşüne delalet eder. Eğer nöbet belirli tek bir vakitte gelirse bu durum, ya semptomların artmasından önce olduğu zaman başlangıç aşamasına ya da semptomların
25 artmasından sonra olduğu zaman hastalığın zirvesine delalet eder.

Ateşin nöbetinin miktarına gelecek olursak bu, hastalığın aşamasına şu şekilde delalet eder: İkinci nöbet, birinci nöbetten daha büyük olursa bu, yükseliş aşamasına delalet eder. Eğer ikinci nöbet, birinciden daha az ve daha kolay olursa bu, düşüşe delalet eder. Eğer geçmiş nöbetlerin miktarları büyüklük bakımından eşit ölçüde ise bu, ya başlangıç aşamasına -eğer
30 olgunlaşma belirtileri ortaya çıkmamışsa -ya da zirve aşamasına -eğer olgunlaşma alametleri ortaya çıkmışsa- delalet eder.

أوقات المرض^١ منها كلية، أعني أوقات جملة المرض، وهي الابتداء، والتزيد، والمنتهى، والانحطاط. ومنها جزئية، أعني أوقات كل واحد من نواب المرض. لأنّ التوبة أيضاً لها ابتداء وتزيد ومنتهى وانحطاط.

والأمراض صنفان. منها مزمنة طويلة المكث أوقاتها طويلة، ومنها حادة قليلة المكث وأوقاتها تكون قصيرة المدّة. وما كان من الأمراض يستوفي أربعة أوقات المرض فهو سليم. وما كان منها لا يستوفيها فهو قتال. لأنّه يقتل إما في الابتداء، وإما في التزيد، وإما في المنتهى.

والأوقات الكلية تُعرف من أربعة أشياء. أحدها نوع المرض، والثاني اتّفاق الأمور الملتأمة، والثالث حالات النّواب، والرّابع ظهور الأشياء التي تظهر من بعد. فأما الأوقات الجزئية فتعرف من شيئين. أحدهما كيفية القوّة، والآخر حركة نبض العروق.

ونوبة الحمى تدلّ على وقت المرض بأربعة أشياء. أحدها أن تكون التوبة تتقدّم^٢ أو تتأخر،^٣ والثاني مقدار التوبة، والثالث طولها، والرّابع حالها.

أما تتقدّم التوبة وتأخرها، فيدلّ على وقت المرض، بأنّ التوبة إن كانت تتقدّم، تدلّ على وقت التزيد، وإن كانت تتأخر، فهي تدلّ على وقت الانحطاط. وإن كانت تأتي في وقت واحدٍ بعينه،^٤ فهي تدلّ إما على الابتداء، إذا كان ذلك قبل تزايد الأعراض، وإما على المنتهى، إذا كان ذلك بعد تزايد الأعراض.^٥

وأما مقدار نوبة الحمى فيدلّ على وقت المرض، بأنّ التوبة الثانية إن كانت أعظم من الأولى، فذلك يدلّ على وقت التزيد، وإن كانت الثانية أقلّ وأهون من الأولى، فذلك يدلّ على الانحطاط، وإن كانت على مقدار من العظم مساوٍ لمقدار النّواب الماضية، فهي تدلّ إما على الابتداء ما دامت آثار النضج لم تستتب، وإما على المنتهى إذا كانت علامات النضج قد تبينّت.

١ ب د: الأمراض.
٢ ب د: أن تتقدّم التوبة.
٣ د: أو لا.
٤ د - بعينه.
٥ ب - وإما على المنتهى إذا كان ذلك بعد تزايد الأعراض.
٦ ب د: فهي.

Nöbetin uzunluğuna gelecek olursak bu, hastalığın aşamasına şu şekilde delalet eder: Söz konusu nöbetin süresi ne kadar uzun olursa bu, yükseliş aşamasına delalet eder. Nöbetin süresi ne kadar az olursa bu, düşüşe delalet eder. Nöbet, aynı durum üzere devam ettiği sürece bu, zirve aşamasına delalet eder.

Nöbetin durumuna gelecek olursak bu, hastalığın aşamasına şu şekilde delalet eder: Nöbet ne kadar şiddetli ve zor olursa bu, hastalığın yükselişine delalet eder. Nöbet ne kadar hafif olursa bu, düşüş aşamasına delalet eder. Nöbet aynı durum üzere devam ettiği sürece bu, zirve aşamasına delalet eder.

Hastalığın aşamalarının bilinmesi konusunda müracaat edilen usuller (ilkeler) dört tanedir: Birincisi hastalığın türü, ikincisi delalet eden şeylerin uygunluğu ve farklılığı, üçüncüsü daha sonra ortaya çıkan semptomlar, dördüncüsü ise nöbetlerin birinin diğerine göre erken gelmesi veya diğerinden sonraya kalması, nöbetlerin uzun ve kısa kalması, zorluğun şiddeti ve azlığı, kendisine eşlik eden semptomların kötülüğü ve iyiliği bakımından nöbetlerin durumudur.

Bazı insanlar bu dört şey konusunda ateşin nöbetini dikkate almaz, aksine onlar, ateşin olmadığı zamanlara (fetretlere) bakarlar. Böylece söz konusu kimseler, ateşin dinmesinin erken gelmesini ve geç kalmasını, ateşin fetretlerinin süresinin uzunluğunu ve kısalığını, fetretlerin büyüklüğünün miktarını ve iyiden kötüye doğru olan fetretin durumunu araştırırlar. Vaktinden önce gelen her fetret, hastalığın düşüşüne delalet eder. Vakti geciken her fetret, hastalığın yükselişine delalet eder. Kalma süresi az olan her fetret, hastalığın yükselişine delalet eder. Kalma süresi uzun olan her fetret, düşüş aşamasına delalet eder. Hastanın durumunda zorluğa doğru giden her fetret, hastalığın yükselişine delalet eder. Hastanın durumunda hafifliğe ve gevşemeye doğru giden her fetret düşüşe delalet eder. Kendisinde nöbet anında meydana gelen ateşin bazı semptomlarının kaldığı her fetret, hastalığın yükselişine delalet eder. Semptomların hepsinin kendisinde sakın olduğu her fetret, hastalığın düşüşüne delalet eder.

وأما طول التوبة فيدلّ على وقت المرض، بأنّ التوبة كلّما كان طولها أكثر فهي تدلّ على وقت التزيّد، وكلّما كان أقلّ، فهي تدلّ على الانحطاط، وكلّما دامت على حال واحدة، فهي تدلّ على المنتهى.

وأما حالّ التوبة فيدلّ على وقت المرض بأنّ التوبة كلّما كانت أشدّ وأصعب، فذلك يدلّ على تزيّد المرض، وكلّما كان أخفّ فذلك يدلّ على الانحطاط، وكلّما دامت على حال واحدة دلّ ذلك^١ على وقت المنتهى.

الأصول التي يُرجع إليها في تعرّف أوقات المرض^٢ أربعة. أحدها نوع المرض، والآخر اتّفاق الأمور الدالة واختلافها، والثالث الأعراض التي تحدث من بعد، والرابع حال التوائب بعضها عند بعض في تقدّمها وتأخرها، وطول مكثها وقلّته، وشدّة صعوبتها وخفّتها، ورداءة الأعراض^٣ معها وصلاحها.

وبعض النَّاس لا يلتفت في هذه الأربعة إلى نوبة الحمى، ولكن يتفقدها في الفترات. فينظر في تقدّم سكون الحمى وتأخره، وفي طول مدّة فتراتها وقصرها، وفي مقدار عظم الفترة، وفي حال الفترة من الرّداءة والصلاح. وكلّ فترة تتقدّم وقتها فهي تدلّ على انحطاط المرض. وكلّ فترة يتأخر وقتها فهي تدلّ على تزيّده. وكلّ فترة يقلّ مكثها فهي تدلّ على تزيّد المرض. وكلّ فترة يطول مكثها، فهي تدلّ على الانحطاط.^٤ وكلّ فترة يكون حال المريض فيها إلى الصّعوبة، فهي تدلّ على تزيّد المرض. وكلّ فترة يكون حال المريض فيها إلى الخفّة والرّاحة فهي تدلّ على الانحطاط. وكلّ فترة يبقى فيها شيء من أعراض الحمى التي حدثت في وقت نوبتها، فهي تدلّ على تزيّد المرض. وكلّ فترة تسكن فيها الأعراض كلّها فهي تدلّ على انحطاط المرض.^٥

١ ب - ذلك.
٢ ب د: المرض هي أربعة.
٣ ب: الأعراض بعضها معها.
٤ ب: العين.
٥ ب د: انحطاط المرض.
٦ أ - فيها.
٧ أ: من المرض.

Ateşler iki sınıftır: Bunlardan bazıları, devamlı olup kendisinde fetretler bulunmayan ateştir. Bazıları ise fetretleri olan ateştir. Devamlı olan ateşin, düşüş aşamalarına bakılması gerekir. Kendisinde fetretler bulunan ateşin, fetret anlarına bakılması gerekir.

5 Ateşin nöbetinin erken gelmesine neden olan sebepler, maddenin çok olması, hıltların ince olması, kuvvetin zayıf olması ve hastanın bedenindeki hissin güçlü olmasıdır. Ateşin nöbetinin geç kalmasına neden olan sebepler, maddenin azlığı, hıltların yoğunluğu, kuvvetin yerinde olması ve hastanın bedensel hissinde zayıflıktır.

10 Ateşin nöbetleri konusunda bakılacak şeyler dört tanedir: Bunlar, nöbetin başlangıç anı, nöbetin kalma miktarı, nöbetlerdeki ateşin büyüklüğünün miktarı ve buna eşlik eden semptomların durumudur. Bunlardan ilk iki tanesinin -yani nöbetin başlangıç vaktinin ve nöbetin süresinin miktarının- bilinmesi kolaydır. Diğer ikisinin -yani ateşin büyüklüğünün miktarının ve
15 ondaki semptomların durumunun- bilinmesi zordur.

Ateşin nöbetleri esnasında ateşin yüksekliğinin miktarı, hastalığın türüne delalet eden semptomların artışından hareketle bilinir. Bunun örneği, zatül-
20 cenb hastalığının semptomlarında gördüğümüz durumdur. Bu semptomlar, keskin ateş, öksürük, nefes darlığı ve batan ağrıdır. Söz konusu semptomların hepsi çok fazla artarsa bu, zatülcenb hastalığının daha büyük olduğuna delalet eder.

Semptomların durumu, hastalığa yakın semptomların ortaya çıkmasından hareketle bilinir. Bunun örneği, zatülcenb hastalığında ortaya çıkan, uykusuzluk, çok miktarda uyanık kalma, zihin karışıklığı, iştahın gitmesi
25 ve şiddetli susuzluk semptomlarıdır. Zatülcenb hastalığında bunların hepsi arttığı zaman bu durum, zatülcenb hastalığının miktarının daha büyük olduğuna delalet eder. Söz konusu semptomlar ne kadar azalır ve hafiflerse bu, zatülcenb hastalığının miktarının hafif olduğuna delalet eder.

Hastalığın artışına delalet eden alametler şunlardır: Ateşin nöbetinin önce
30 gelmesi, nöbetin uzun süre kalması, nöbetin miktarının büyük olması, yakın semptomların nöbette ortaya çıkması, nöbetin dinmesinin gecikmesi, fetret anının kısılması ve zorlaşması ve fetret vaktinin semptomlu olmasıdır.

الحميات صنفان. منها دائمة لا فترات فيها، ومنها ذوات فترات. فالحمى الدائمة ينبغي أن تُتفقد منها أوقات الانحطاط. والحمى التي لها فترات ينبغي أن تُتفقد منها أوقات الفترات.

والأسباب التي من أجلها تتقدم نوبة الحمى، هي أن تكون المادة كثيرة، والأخلاق رقيقة، والقوة ضعيفة، وبدن العليل كثير الحس. والأسباب التي من أجلها تتأخر نوبة الحمى، هي قلة المادة، وغلظ الأخلاق، وصحة القوة، وقلة حس بدن العليل.

الأشياء التي تُتفقد من أمر نواب الحمى أربعة. هي^١ وقت ابتداء النوبة، ومقدار مكنتها، ومقدار عظم الحمى فيها، وحال الأعراض معها. فالاثان الأولان من هذه يسهل تعرّفهما، أعني وقت دخول النوبة ومقدار مدتها. والاثان الآخران يعسر تعرّفهما، أعني مقدار عظم الحمى وحال الأعراض فيها.

ومقدار عظم الحمى في نوابها يُعرف من تزيد الأعراض المثبتة لنوع المرض، بمنزلة ما نجد ذلك في أعراض^٢ ذات الجنب، وهي الحمى الحادة والسعال وضيق التنفس والوجع الناحس. فإن هذه كلها إن تزايدت أكثر، دلّت على أن ذات الجنب أعظم.

وحال^٣ الأعراض يُعرف^٤ من حدوث الأعراض القريبة من المرض، بمنزلة ما يعرض في ذات الجنب من الأرق والسهر الشديد واختلاط الدهن وذهاب الشهوة وشدة العطش. فإن هذه كلها إذا كثرت في ذات الجنب، دلّت على أن مقدارها أعظم، وكلما قلت وخفت دلّت على أن مقدارها يسير^٥.

العلامات الدالة على تزيد المرض هي^٦ تقدم نوبة الحمى، وطول مكنتها، وعظم مقدارها، وحدث الأعراض القريبة فيها، وتأخر سكونها، وقصر وقت الفترة وصعوبته، وألاً^٧ يكون نقياً.

١ أ - هي.
٢ ب - عظم.
٣ ب: الأعراض.
٤ ب - و.
٥ ب: فيعرف.
٦ ب - د - وكلما قلت وخفت دلّت على أن مقدارها يسير.
٧ ب - هي.
٨ أ: ولا يكون، د: وأن لا يكون.

Hastalığın düşüş aşamasına delalet eden alametler şunlardır: Ateşin nöbetinin gecikmesi, kalma süresinin kısılması, hafif olması, yumuşak olması, sakinleşmesinin erken gelmesi, fetret anının biraz uzaması, kolay olması ve garip semptomlardan hali olmasıdır.

5 Hastalığın zirvesine delalet eden alametler şunlardır: Hastalığın nöbetinin başlangıcı, hastalığın nöbetinin miktarı, hastalığın büyüklüğünün miktarı ve kendisine eşlik eden semptomların ortaya çıkması bakımından tek bir hal üzere devam etmesidir.

10 Zatülcenb hastalığında ortaya çıkan semptomlardan bazıları, zorunlu olarak meydana gelirler. Bunlar, keskin ateş, iğnelenme acısı, öksürük ve nefes darlığıdır. Semptomlardan bazıları, durumun sonunda ortaya çıkarlar ki bunların meydana gelmesi zorunlu değildir. Ki zatülcenbe bazen koma (sübât)¹, bazen uykusuzluk, bazen de zihin karışıklığı eşlik eder.

15 Hastalıkların hareketleri iki tanedir: Bunlardan biri küllidir ve bu, hastalığın tabiatı ile bilinir. Söz konusu bu hareket, hastalığın başlangıcından, yükselişinden, zirvesinden ve düşüşünden mürekkeptir. Hareketlerden diğeri ise cüzidir ve bu, hastalığın nöbeti ile bilinir. Bu da hastalığın nöbetinin başlangıcından, yükselişinden ve düşüşünden mürekkeptir.

20 Hastalığın küllî aşamalarının, eşit ve keskin bir şekilde hareket etmesi veya eşit olmayan yavaş bir şekilde hareket etmesi kaçınılmazdır. Yine hastalığın küllî aşamalarının ya büyük ya da küçük olması kaçınılmazdır. Hastalığın iki hareketine yani hastalığın tabiatı ve hastalığın nöbetine delalet eden şeyler, hastalığın türü, cinsi, bir araya gelerek bir şeye delalet eden şeyler, nöbetlerin ve devirlerin arka arkaya gelmesi ve daha sonra ortaya çıkan durumlardır.

30 Hastalığın türünden kastım, hastalıklardan bazılarının süresinin kısa, bazılarının süresinin ise uzun olmasıdır. Süresi kısa olan hastalıkların bazılarının geçmesi yedi gün içinde olur. Bazılarının geçme süresi ise dört günde olur. Süresi uzun olan hastalıklardan bazıları, kırk günde sonra erer, bazıları ise altı ayda sonra erer.

1 Koma: "Sübât bir nevm-i sakıldir ki müddet-i tabîden o sübâtın müddeti uzun olur ve o uykudan uyandırmak sa'b ve müşkil olur, her ne kadar 'unf olunsa değme hâl ile uyanmaz." Bk. Tokadı Mustafa Efendi, *Tahbîzu'l-Mathûn: el-Kânûn fi'r-Tib Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2018. C.6, s. 552.

العلامات الدالة على انحطاط المرض هي، تأخر نوبة الحمى، وقصر مكثها، وخفتها، ولينها، وتقدم سكونها، وطول وقت الفترة قليلاً وسهولته وبرأته من الأعراض الغريبة.^١

العلامات الدالة على منتهى المرض هي، أن يدوم على حال واحدة في وقت دخول النوبة، وفي مقدار مدتها،^٢ ومقدار عظمها، وحدث ما يحدث معها من الأعراض.

الأعراض الحادثة في ذات الجنب، منها ما حدوثه اضطراري، وهي الحمى الحادة والوجع الناحس والسعال وضيق التنفس. ومنها ما يحدث في آخر الأمر، وليس حدوثه مما لا بد منه ضرورة، وهي أنه ربما حدث معها^٣ سبات وربما حدث معها سهر وربما حدث معها اختلاط الذهن.

حركات الأمراض حركتان. واحدة كلية وتُعرف بطبيعة المرض، وهذه الحركة مركبة من ابتداء المرض وتزيده ومنتهاه وانحطاطه. والأخرى جزئية وتُعرف بنوبة المرض، وهي أيضاً مركبة من ابتداء نوبة المرض وتزيدها وانحطاطها.

أوقات المرض الكلية لا تخلو من أن تكون تتحرك حركة حادة متساوية، أو حركة بطيئة غير متساوية. ولا تخلو أيضاً من أن تكون إما عظيمة وإما يسيرة. والذي يدل على حركتي المرض، أعني طبيعة المرض ونوبته، هو نوع المرض، وجنسه، والأمور الدالة التامها، وتعاقب الأدوار والتوائب، والأشياء التي تظهر بعد.

أعني بنوع المرض أن من الأمراض ما هي يسيرة المدة ومنها ما هي طويلة المدة. والأمراض اليسيرة المدة منها ما يكون انقضاؤه في سبعة أيام، ومنها ما ينقضي في أربعة أيام.^٤ والأمراض الطويلة المدة منها ما ينقضي في أربعين يوماً، ومنها ما ينقضي في ستة أشهر.

١ - الغريبة.

٢: نوبتها، ب: منها.

٣: ربما حدث منهن وربما حدث منها اختلاط....

٤: ب - غير.

٥: أ - أيام.

Hastalıklardan bazılarının süresi kısa, bazılarının süresi ise uzundur. Süresi kısa olan hastalıklara gelecek olursak bunun örneği, zatülcenb, zatürre, plerözü (bürsâm), yakıcı humma ve gün aşırı gelen ateştir. Süresi uzun olan hastalıklara gelecek olursak bunun örneği, balgamdan kaynaklanan ateş, dört günde bir gelen ateş, sara ve siyatiktir (ırku'n-nesâ-sciatic). Süresi kısa olan hastalıklardan bazısı yedi günde sonra erer, bazısı ise on dört günde sonra erer. Çoğunlukla bunun hareketi/değişkenliği, bir gün olup bir gün olmaz. Süresi uzun olan hastalıklardan bazısı kırk günde sonra erer, bazısı ise altı ayda sona erer. Bunun hareketi bazen, her gün olur bazen de bir gün olur bir gün olmaz.

Yaz mevsiminde ortaya çıkan hastalıklardan bazısı, dört günde bir gelen ateş cinsinden olsa bile kısa süreli olur. Şöyle ki yaz mevsiminin kuvveti, yoğun olan hıltıları latif (ince) hale getirir. Sonbahar mevsiminde meydana gelen hastalıklardan bazıları, süre olarak yaz mevsimindekilerden daha uzun sürer. Kış mevsiminde olan hastalıkların süresi ise sonbahar mevsimindekilerden daha uzundur.

Ateşin nöbetlerinden bazıları, durumun en başından beri hızlı şekilde hareket eder ve vaktinden önce geçer. Bununla birlikte nöbetin miktarı daha büyük olur, daha uzun kalır ve yükselişe doğru hızlanması daha şiddetlidir. Böylece bu, hastalığın süresinin kısa olacağına ve aynı şekilde onun cüzlerinin de yani başlangıcının, yükselişinin, zirvesinin ve düşüşünün de kısa olacağına delalet eder. Ateşin nöbetlerinden bazıları yavaş şekilde hareket eder ve bunun, miktarı, kalma süresi ve semptomları daha azdır. Bu durumlar nöbetin başında değil, aksine uzun süre sonra olur. Böylece bu, hastalığın uzun süreli ve aynı şekilde hastalığın dört cüzünün de uzun süreli olacağına delalet eder.

Daha sonra ortaya çıkan semptomlardan bazıları, olgunlaşmaya ve olgunlaşmanın aksine delalet eden alametlerdir. Alametlerden bazıları idrarda, bazıları dışkıda, bazıları ise kanlı balgamda (en-nefsetü)¹ ortaya çıkar. Semptomlardan bazıları, iyileşmeye ve ölüme delalet eder. Semptomlardan bazıları ise buhrana delalet eder. Yine hastalıktan sonra ortaya çıkan semptomlardan bazıları şu üç şeye delalet eder: Birincisi hastalığın aşamasına, ikincisi kendisi ile buhranın meydana geldiği veçheye, üçüncüsü de sona erme vaktine.

1 Göğüs hastalıklarına yakalanmış olan kişilerin çıkardığı madde. Söz konusu maddeye verilen balgam ismi ile hıltardan olan balgamın birbirine karıştırılmaması gerekir.

الأمراض منها ما مدّتها قصيرة، ومنها ما مدّتها طويلة. أما اليسيرة المدّة، فمثل ذات الجنب، وذات الرّئة، والبرسام،^١ والحمّى المحرقة، وحمّى الغب. وأما الطويلة المدّة، فمثل حمّى البلغم، وحمّى الربيع، والصّرع، وعرق النّساء. والأمراض القصيرة المدّة بعضاً ينقضي في سبعة أيّام، وبعضها في أربعة أيّام. وحركتها تكون على الأمر الأكثر يوماً ويوماً لا. الأمراض الطويلة المدّة ينقضي بعضها في أربعين يوماً، وبعضها في ستّة أشهر. وحركتها تكون^٢ في البعض كلّ يوم وفي البعض يوماً ويوماً لا.

ما كان من الأمراض حدوثه في الصّيف، فهو يكون قصير المدّة ولو كان من جنس الربيع. وذلك لأنّ قوّة الزّمان الصيفي تلطّف الأخلاط الغليظة. وما كان منها في الخريف فهي أطول مدّة من الصّيفيّة. وما كان في الشّتاء فمدّته أطول من الخريفيّة.

نوائب الحمّى، منها ما يتحرك منذ أوّل أمرها حركة مبادرة ويقدم في^٤ الوقت، ويكون مع^٥ هذا أعظم مقداراً وأطول لبثاً وأشدّ مبادرة إلى التّزيّد. فيدلّ بذلك على أنّ المرض قصير المدّة وكذلك أجزاءه، أعني ابتداءه^٦ وتزيّده ومنتهاه وانحطاطه. ومنها ما يتحرك حركة بطيئة، ويكون أيسر مقداراً وأقلّ لبثاً وأقلّ أعراضاً. وهذا شيء لا يكون منها في الابتداء لكن بعد مدّة طويلة. فيدلّ بذلك على أنّ المرض طويل المدّة وكذلك أجزاءه الأربعة.

الأعراض التي تظهر من بعد^٧، منها ما هي علامات تدلّ على النضج وخلاف النضج. ويكون بعضها يتبيّن في البول، وبعضها في الرّجيع وبعضها في النّفث. ومنها ما يدلّ على السلامة والعطب. ومنها ما يدلّ على البحران. وأيضاً الأعراض التي تظهر بعد^٨ تدلّ على ثلاثة أشياء، أحدها وقت المرض، والآخر الوجه الذي يكون به البحران، والثالث وقت الانقضاء.

١ د: السراسم.
٢ ب د: اليسيرة.
٣ أ - تكون.
٤ ب د - في.
٥ ب - مع.
٦ أ: مبداء.
٧ أ: بعد حدوث الأمراض.
٨ أ: بعد ذلك.

Semptomlardan bazıları hastalığın ortaya çıkması ile meydana gelir. Bunun örneği, keskin ateş, batan ağrı, nefes darlığı ve öksürük eşlik eden zatülcenb hastalığında ortaya çıkan durumdur.

Semptomlardan bazıları, hastalık ortaya çıktıktan sonra meydana gelir ki bu semptomların sınıfları vardır: Bunlardan bazıları, hastalığın olgunlaşmasına ve olgunlaşmanın aksine delalet eder. Bunlar, sadece bedenden çıkan şeylerde görülebilir. Semptomlardan bazıları, buhrana delalet eder. Bu, bedenden çıkan şeylerde, beden hallerinde, fiillere dâhil olan zararlılarda ortaya çıkar. Bedenden dışarı çıkan şeylere gelecek olursak bunun örneği, ter, idrar ve dışkıdır. Bedenlerin hallerinden olan şeylere gelecek olursak bunun örneği, yüz kızarıklığı ve kızarmış gözlerdir. Fiillere dâhil olan zararlılara gelecek olursak bunun örneği, nefes darlığı ve zihin karışıklığıdır. Semptomlardan bazıları, iyileşmeye ve ölüme delalet eder ve bu da bedenden dışarı çıkan şeylerde, beden durumlarında ve fiillere dâhil olan zararlılarda ortaya çıkar. Bedenden dışarı çıkan şeylere gelecek olursak bunun örneği, tüm özellikleriyle iyi idrar ve siyah idrardır. Bedenlerin hallerine gelecek olursak bunun örneği, durumu iyi olan parıltılı yüz, kendisinde bulunan burnun ince olduğu ince yüz ve buna uygun olan diğer alametleri kendisinde toplayan yüzdür. Fiillere dâhil olanlara gelecek olursak nefes almanın iyi ve kötü olmasıdır.

Yine hastalık ortaya çıktıktan sonra meydana gelen şeylerden bazılarının meydana gelmesi, ortaya çıktığı hastalığa özgüdür. Bunun örneği, zatülcenb hastalığındaki kanlı balgamdır. Hastalıktan sonra ortaya çıkan şeylerden bazıları, hastalıkların tümü için geneldir. Söz konusu genel semptomlardan bazıları, hayra delalet eder. Bunun örneği, gerektiği şekilde olduğu zaman olgunlaşma ve hastalığın tüm aşamalarında sürekli olduğu zaman iyi nefes almaktır. Söz konusu genel semptomlardan bazıları, şerre (kötülüğe) delalet eder ki bunlar, yukarıdakilerin zıddı olanlardır.

Hastanın çıkardığı kanlı balgam bazen olgunlaşmış, bazen de olgunlaşmamış olur. Olgunlaşmış olduğu zaman Yunancada bu, *ptjelo* olarak isimlendirilir ki bunun manası balgamdır. Eğer olgunlaşmamış ise Yunancada bu, *ptisma* diye isimlendirilir ki bunun manası, tükürüktür.

الأعراض منها ما يحدث مع حدوث المرض، بمنزلة ما يحدث مع ذات الجنب، حمى حادة ووجع ناخس وضيق النفس والسعال.

ومنها ما يحدث من بعد حدوث المرض، وهذه أصناف، فمنها^١ ما هي علامات تدلّ على نضج المرض وعلى خلاف نضجه، وتبين في الأشياء التي تبرز من البدن فقط. ومنها علامات تدلّ على البهران، وتبين في الأشياء التي تبرز من البدن، وفي حالات البدن، وفي الآفات الداخلة على الأفعال. أما التي تبرز من البدن، فبمنزلة الرعاف والبول والخلفة. وأما التي في حالات الأبدان، فبمنزلة الوجه الأحمر والعينين الحمراوين^٢. وأما التي فيما تدخل على الأفعال من الآفات، فبمنزلة ضيق النفس واختلاط الدهن. ومنها علامات تدلّ على السلامة والعطب، وتبين أيضًا فيما يبرز من البدن، وفي حالات الأبدان، وفي الآفات الداخلة على الأفعال. أما الأشياء التي تبرز من البدن، فمثل البول المحمود في جميع خصاله والبول الأسود. أما في حالات الأبدان فمثل الوجه النضر الحسن الحال^٣ والوجه الذي يكون الأنف منه^٤ دقيقًا وتجتمع فيه سائر العلامات المشاكلة لهذا. وأما في الآفات الداخلة على الأفعال، جودة النفس ورداءته^٥.

وأيضًا الأشياء التي تحدث من بعد حدوث المرض، منها ما حدوثها خاص بالمرض الذي يحدث فيه، بمنزلة النفث في ذات الجنب. ومنها ما حدوثها عام لجميع الأمراض. وهذه العامية منها علامات تدلّ على خير بمنزلة النضج إذا كان على ما ينبغي، وجودة التنفس إذا كان دائمًا في جميع أوقات المرض^٦. ومنها علامات تدلّ على شرّ وهي الأشياء المخالفة لهذه.

الشيء الذي ينفثه المريض ربّما كان نضيجًا، وربّما كان غير نضيج. وإذا كان نضيجًا سمّاه اليونانيون بطولوس وتفسيره^٧ النفث. وإن كان غير نضيج سمّوه بطسمًا وتفسيره البصاق.

١ ب: منها.
٢ أ: العينين إذا احمرّا.
٣ ب - الحال.
٤ ب - منه.
٥ ب - المشاكلة لهذا. وإما في الآفات الداخلة على الأفعال جودة النفس ورداءته وأيضًا.
٦ ب د - في جميع أوقات المرض.
٧ ب - وربّما كان غير نضيج. وإذا كان نضيجًا سمّاه اليونانيون "بطولوس" وتفسيره.

Çıkarılan şeylerden bazıları, olgunlaşmanın alametleridir. Bunun örneği, olgunlaşmış balgamdır. Bazıları olgunlaşmanın zıddına delalet eden alametlerdir. Bunun örneği, yapışkan beyaz tükürük, sarıya çalan tükürük, kendisine safra karışan tükürük ve kendisine kan karışan tükürüktür. Bazıları tehlikeli bir duruma delalet eden alametlerdir. Bunun örneği, koyu kırmızı tükürük, sarı tükürük ve rengi ateş rengi olan tükürüktür.

Kara balgamdan bazısı en üst düzeyde helak olmaya delalet eder ki bu, karalığı çürümüş balgamdır. Kara balgamdan bazısı diğerinden daha alt düzeyde helak durumuna delalet eder ki bu, çürümüş olmayıp sadece siyahtır.

Dışarı atılan kanlı balgamın, kemiyetine, keyfiyetine, dışarı çıkış anına ve kendisinin dışarı çıktığı şekle bakılması gerekir. Dışarı atılan şeyin kemiyetine gelecek olursak bu, bazısının miktarının çok ve bazısının miktarının az olmasından dolayıdır. Keyfiyetine gelecek olursak bu dört şeye taksim edilir: Birincisi kıvamdır. Bu, onun ya yoğun ya da ince olmasıdır. İkincisi renktir. Bu, onun renginin beyaz, ateş renginde, koyu kırmızı veya siyah olmasıdır. Üçüncüsü kokudur. Bu, onun kokusunun pis olması veya pis olmamasıdır. Dördüncüsü şekildir. Bu da çıkarılan şeyin, yuvarlak olması veya yuvarlak olmamasıdır. Balgamın çıkma anına gelecek olursak bunun bir kısmı işin başlangıcında, bir kısmı ise işin sonunda çıktığı için farklılık arz eder. Balgamın çıktığı şekle gelecek olursak, balgam ya öksürük olmasızın kolay şekilde çıktığı için ya da öksürükle beraber çıkması zor olduğu için farklılık arz eder.

Semptomlardan bazılarının başlangıcı hastalıklarla birlikte olur. Bunun örneği, zatülcenb hastalığında ortaya çıkan keskin ateş, batan ağrı, öksürük ve nefes darlığıdır. Semptomlardan bazıları hastalığı takip eder ve hastalığın ortaya çıkmasından sonra ortaya çıkar ki bu iki sınıftır: Bunlardan biri, hastalığa özgüdür, diğeri ise onu ve diğerlerini kapsayan genel bir şeydir. Hastalığa özgü olan semptomlara gelecek olursak bunun örneği, kanlı balgamın zatülcenb hastalığında olması ya da olmaması, bunun öksürük ile çıkışının kolay olması ve zor olması, çıkışının zorluğu ve iyiliği-kötülüğü bakımından çıkan şeyin durumudur. Hastalığın kendisi ve diğerleri için genel olan semptomlara gelecek olursak bunun örneği, rahatlık (gevşeme), iyi nefes almak ve ağrı olmamasıdır.

الأشياء التي تُنْفَث، منها ما هي علامات النضج، بمنزلة التَّفَث التَّضْيِج. ومنها علامات تدلُّ على خلاف النضج، بمنزلة البصاق^٢ الأبيض اللُّزج، والبصاق الذي يضرب إلى الصَّفرة، والبصاق الذي يُخالطه المرار، والبصاق الذي يخالطه الدَّم. ومنها علامات تدلُّ على الخطر، بمنزلة البصاق المشبع الحمرة، والبصاق الأصفر، والبصاق الذي لونه لون التَّار.

التَّفَث الأسود، منه شيء هو^٣ في غاية الدَّلالة على الهلاك، وهو الذي يكون سواده منتنًا. ومنه شيء هو^٤ أقلُّ دلالة على الهلاك من ذلك، وهو الذي لا يكون منتنًا غير أنه أسود فقط.

والأشياء التي تُنْفَث، ينبغي أن تُتَفَقَّد منها كميتها وكيفيتها ووقت خروجها والوجه^٥ الذي به تخرج. أما^٦ كميتها، فلأنَّ منها ما هو كثير المقدار، ومنها ما هو قليل المقدار. وأما كيفيتها فتُصَرَّف على أربعة أشياء، أحدها القوام، وهو أن يكون إما غليظًا وإما رقيقًا. والأخر اللون، وهو أن يكون لونه أبيض، أو نارِي، أو أحمر، مشبع، أو أسود. والثالث الرَّائحة، وهي أن تكون رائحتها منتنة أو غير منتنة. والرابع الشكل، وهو أن يكون ما يُنْفَث مدورًا أو غير مدور. وأما وقت خروج التَّفَث، فإنه يختلف لأنَّ منه ما يُنْفَث في أول الأمر ومنه ما يُنْفَث في آخر الأمر.^٧ أما الوجه الذي به يخرج ما يُنْفَث، فإنه يختلف لأنَّ التَّفَث إما أن يكون سهل الخروج بغير سعال، وإما عسير الخروج مع السعال.

الأعراض منها ما يكون بدوّه مع المرض، مثل ما يحدث في ذات الجنب، كالحمى الحادة والوجع النَّاحس^٨ والسعال وضيق النَّفس. ومنها ما يتبع المرض ويحدث بعد حدوثة وهذه صنفان. فمنها ما هو^٩ خاص بالمرض، ومنها عامية له ولغيره.^{١٠} أما الخاصية، فكالتَّفَث في ذات الجنب إذا كان أو لم يكن، وسهولة صعوده بالسعال، وعسر صعوده بالسعال، وعسر صعوده،^{١١} وحال ما يصعد في جودته ورداءته. أما العامية له ولغيره، فبمنزلة الرَّاحة وحسن التنفس والسلامة من الوجع.

١٠ ب د - هو.
١١ أ: ومنها ما يعتمه ويعم غيره.
١٢ ب د - وعسر صعوده بالسعال، وعسر صعوده.

٦ ب د: الوقت.
٧ ب - إما.
٨ أ: أول الأمر ومنه آخر الأمر،
ب: أول الأمر ومنه ما يتأخر.
٩ أ: والتَّخس.

١ ب د - تدلُّ.
٢ ب: البزاق.
٣ ب - هو.
٤ ب - هو.
٥ أ د - من ذلك.

Hastalıklardaki genel alametlerden bazıları iyi alametlerdir. Bazıları ise kötü alametlerdir. İyi olan alametlere gelecek olursak bunun örneği, rahatlık (gevşeme), hafiflik, iyi nefes almak, ağrının yokluğu, şiddetli susuzluğun olmaması ve bedendeki hararetin dengeli olmasıdır. Kötü alametler ise zorluk, endişe (kalak), nefes darlığı, ağrı, susuzluk ve bedendeki hararetin değişkenliğidir.

İdrar ve dışkı ya hastalığın olgunlaşmasına ya olgunlaşmadığına ya da helak/ölüm durumuna delalet eder.

“Mevcut zaman” sözümüz iki manaya gelir: Bunlardan birincisi bir süresi olan zamandır ve buna “bir semptomu olan hastalık” denir. Diğeri ise süresi olmayan zamandır ve buna “hiçbir semptomu olmayan hastalık” denir. Aynı şekilde “başlangıç” sözümüz iki manaya gelir: Bunlardan birincisi kendisinde semptom olmayan başlangıçtır. İkincisi kendisinde bir semptom olan zamandır. “Hastalığın başlangıcı” ile üç mana kastedilir: Bunlardan birincisi bir semptomu ve süresi olmayandır. Dolayısıyla bu, duyumla (duyularla) idrak edilemez. İkincisi sınırı ve süresi üç gün olan genel başlangıçtır. Bu başlangıç, teknik (sinaiyyun) değildir ve kıyas yöntemi üzere gerçekleşmez. Üçüncüsü olgunlaşma alametleri ile meydana gelen başlangıçtır ve bu, teknik bir başlangıç olup bunun durumu, kıyas yöntemi üzere gerçekleşir.

Kanlı balgamın çeşitleri üçtür: [a] Bunlardan bazısı, olgunlaşmış olandır ve bu balgamın türü tek bir türdür. [b] Bazısı olgunlaşmamış olandır ve bunun türleri kıvam ve renk bakımından muhtelifdir. Kıvama gelecek olursak bunun bazısı ince, bazısı ise yoğun olur. Bu iki sınıfın her ikisi hafif bir hasara (hastalığa) delalet eder. Renge gelecek olursak bunun bazısı açık kırmızı, bazısı ise ateş rengi bakımından en üst sınırdadır. Bu iki şey, büyük bir kötülüğe delalet eder. [c] Balgamın bazıları, bizatihi ölüme delalet eder. Bunlar, hastalığın büyüklük miktarına delalet eden balgam türüdür.

İdrar çeşitleri de üçtür. Bunlardan bazısı olgunlaşmışlığa, bazısı olgunlaşmamışlığa ve bazısı da ölüme delalet eder. Olgunlaşmamış olan idrarın bazısı, hafif bir hastalığa delalet eder. Bunun örneği, beyaz idrar ve genelde renk bakımından olgunlaşmamışlığa delalet eden alametlerin tamamıdır. Olgunlaşmamış idrarın bazısı büyük bir hastalığa delalet eder. Bunun örneği,

العلامات العامية في الأمراض منها علامات جياذ، ومنها علامات رديئة. أما الجياذ فكالراحة^١ والخفة، وجودة النفس، وعدم الوجع، والسلامة من العطش الشديد، واستواء الحرارة في البدن. وأما الرديئة فالصعوبة والقلق وضيق التنفس والوجع والعطش واختلاف الحرارة في البدن.

٥ البول والبراز يدلان إما على نضج المرض، وإما على أنه لم ينضج وإما على العطب. قولنا "وقت حاضر" ينصرف على معنيين. أحدهما له مدة من الزمان فيقال أن له عرضاً. والآخر وقت لا مدة له ويقال أنه لا عرض له. وكذلك قولنا "ابتداء" ينصرف على معنيين.^٢ أحدهما على المبدأ الذي لا عرض له، والآخر المبدأ الذي له عرض. مبدأ المرض يُراد به ثلاثة معانٍ: أحدها على المبدأ الذي لا عرض له ولا مدة من الزمان، فهو لا يُدرَك حسّاً. والآخر المبدأ العام الذي حدّه ومدّته ثلاثة أيام، وهذا مبدأ غير صناعي ولا جاري على سبيل القياس. والثالث المبدأ الذي يحدّ بعلامات النضج، وهذا مبدأ صناعي يجري أمره على قياس.

١٥ أصناف النفث ثلاثة. منه^٥ ما هو نضيج، ونوع هذا النفث نوع واحد. ومنه غير نضيج، وأنواعه مختلفة في القوام وفي اللون. أما في القوام، فلأنّ منها ما هو رقيق ومنها ما هو ثخين. وهذان الصنفان جميعاً يدلان على آفة يسيرة. وأما في اللون فلأنّ منها ما هو أحمر ناصع ومنها ما هو في الغاية من اللون الناري، وهذان يدلان على شرّ عظيم. ومنها ما هو في نفسه دالّ على العطب وهي أنواع النفث الدال على مقدار عظم المرض.

٢٠ أصناف البول أيضاً^٦ ثلاثة. منه^٧ نضيج وغير نضيج ومنه دالّ على العطب. والبول الذي ليس بنضيج منه ما يدلّ على آفة يسيرة، بمنزلة البول الأبيض، وبالجملة العلامات الدالة^٨ على خلاف النضج باللون فقط. ومنه ما يدلّ على آفة عظيمة، بمنزلة

١: كالراحة.

٢ أ - أحدهما له مدة من الزمان فيقال أنّ له عرضاً، والآخر وقت لا مدة له ويقال أنه لا عرض له. وكذلك قولنا ابتداء ينصرف على معنيين.

٣ ب د: ابتداء.

٤ ب: أشياء.

٥ ب د: وذلك أنّ منه.

٦ أ - أيضاً.

٧ د ب: وذلك أنّ منه.

٨ ب د: التي تدل.

suya benzeyen ince idrardır. Söz konusu idrar [a] ya damarlar cinsinden yani atar ve atar olmayan damarlar cinsinden bir hastalığa delalet eder [b] ya idrar vasıtalarındaki bir hastalığa, yani kendisinde pulcuklar (safaih) bulunan idrar gibi mesanedeki bir hastalık olduğuna delalet eder [c] ya da kendisinde kıla benzer bir şey veya et parçaları bulunan idrar gibi böbreklerde bir hastalık olduğun delalet eder.

Olgunlaşmaya ve olgunlaşmamışlığa veya ölüm durumuna delalet eden fazlalıklar (vücut atıkları) üç tanedir. Bunlar, dışarı atılan balgam, idrar ve dışkıdır. Dışarı atılan balgam nefes alma araçlarındaki bir hastalığa delalet eder. İdrar, idrar yapma vasıtalarındaki ve damarlar cinsinde yani atardamarlar ve atar olmayan damarlar cinsinde bir hastalığa delalet eder. Dışkı, beslenme organlarındaki bir hastalığa delalet eder.

Hastalık ortaya çıktıktan sonra meydana gelen semptomlardan bazıları olgunlaşma ve olgunlaşmama alametlerdir ki bu alametlere güvenilir. Bu alametlerle elde edilen bilgi, belirli (sınırlı) bir bilgidir. Semptomlardan bazıları, buhran alametleridir. Bu ise iki çeşittir. Şöyle ki bu çeşidin biri, alametler ve bunlara eşlik eden sebeplerdir. Diğer ise sadece alametlerdir.

Buhrana ait olan semptomlar yani buhran alametlerinden bazıları, alametler ve bunlara eşlik eden sebeplerdir. Bunun örneği, terleme, kan boşalımı, ishal (istitlâku'l-batn) ve çok idrardır. Buhran alametlerinden bazıları sadece göstergedir. Bunun örneği, nefes darlığı, zihin karışıklığı, baş ağrısı ve görme duygusunu perdeleyen karanlıktır.

Buhran alametleri, olgunlaşma alametlerinden farklıdır. Çünkü buhran alametleri her zaman iyi veya kötü olan buhrana delalet eder. Olgunlaşma alametleri sürekli olarak buhrana delalet etmez. Çünkü hastalık, -biz ister buhrana, hastalığın aniden değişmesi ve dönüşmesi adını verelim isterse hastalığın düzensizliği ve kararsızlığı adını verelim- bir buhran ile sona ermezsiniz kademeli olarak bir çözülme ve olgunlaşmayla sona erebilir ve çözülebilir.

البول الرقيق الشبيه بالماء. البول يدلّ إما على علّة في جنس العروق، أعني العروق^١ الضواريب وغير الضواريب، وإما على علّة في آلات البول، أعني إما في المثانة، بمنزلة البول الذي فيه مثل الصّفائح، وإما في الكليتين بمنزلة البول الذي فيه فتات اللحم أو شيء شبيه بالشعر.

٥ الفضول التي تدلّ على النضج وخلافه أو على العطب هي ثلاثة، أعني النفث والبول والبراز. فالنفث يدلّ على علل آلات التنفس. والبول يدلّ على علل آلات البول، وعلى علل جنس العروق أعني الضواريب وغير الضواريب^٢. والبراز يدلّ^٣ على علل أعضاء الغذاء.

الأعراض التي تحدث بعد حدوث المرض، منها ما هي علامات النضج وخلاف النضج، وهي علامات يُوثقُ بها^٤ والمعرفة بها معرفة محدودة. ومنها ما هي علامات البحران، وهذه صنفان، وذلك أنّ منها علامات وأسباب معها^٥، ومنها ما هي علامات فقط.

١٠ الأعراض الباحورية أعني علامات البحران، منها ما هي علامات وأسباب معاً، بمنزلة العرق وانبعث الدّم واستطلاق البطن وكثرة البول. ومنها ما هي علامات فقط، بمنزلة^٦ ضيق النّفس واختلاط الدّهن والصداع والظلمة التي تغشى البصر^٧.

علامات البحران تخالف علامات النضج، لأنّ علامات البحران لا تزال أبداً تدلّ على البحران، جيّداً كان أو رديئاً. وعلامات النضج ليست تدلّ دائماً على البحران، لأنّه يمكن^٨ أن ينحلّ المرض وينقضي بالنّضج والتّحليل قليلاً قليلاً من غير أن ينقضي ببحران^٩، إنّ نحن سمّينا البحران تغيّر المرض وانقلابه دفعة^{١٠}، وإنّ نحن سمّيناه التياث المرض واضطرابه.

١ أ - العروق.
٢ أ: وعلى الأخطاط التي في جنس العروق، ب: وعلى جنس العروق الضوّاريب وغير الضوّاريب.
٣ ب - البراز يدلّ.
٤ ب د: آلات.
٥ ب: ثبوتها.
٦ ب: مع فقط.
٧ ب د: مثل.
٨ ب: ظلمة البصر.
٩ ب د: قد يمكن.
١٠ ب - ببحران.
١١ ب - إنّ نحن سمّينا البحران تغيّر المرض وانقلابه دفعة.

Hastalığın vaktinin, şu dört şeyden yani hastalığın türünden, bir araya gelmekle bir şeye delalet eden şeylerin toplamından, nöbetlerinden birinin diğerine kıyaslanmasından ve daha sonra ortaya çıkan semptomlardan hareketle bilinmesi gerekir. Söz konusu semptomlardan bazıları iyileşmeye veya ölümüne delalet eder. Bazıları buhrana delalet eder, bazıları ise olgunlaşmaya delalet eder.

Olgunlaşma üç çeşittir: Bunlardan birincisi gizli olan zayıf olgunlaşma, ikincisi kendisi ile hastalığın başlangıcının tespit edildiği tam ve açık olan olgunlaşma, üçüncüsü ise kendisi ile artışın tespit edildiği tam olgunlaşmadır.

Sezginin (hads) çeşitleri üçtür: Bunlardan birincisi kendisinde hata ve yanılma payı olmayan bilgi yoluyla olan ilmi sezgidir. İkincisi kendisinde doğruluğun galip geldiği teknik (sınai) sezgidir. Üçüncüsü kendisinde hatanın galip geldiği ahmakların sezgisidir.

Hastalıklardan bazıları, aniden değişir. Bunun gibi durumlarda bize gereken şey, hastalığın artışından hareketle başlangıç anını tespit etmektir. Hastalıklardan bazıları kademeli şekilde sona erer ve çözülür. Bunun gibi durumlarda bize gereken şey, ateşin nöbetlerinin hareketlerinden yola çıkarak hastalığın artışını tespit etmektir. Nöbetler, her gelişinde daha büyük ve daha uzun olursa bu, hastalığın yükselişine delalet eder. Eğer nöbetler tüm durumlarda eşit seviyede olursa bu, hastalığın zirvesine delalet eder. Eğer nöbetler sonlu olursa bu, hastalığın düşüşüne delalet eder. Hastalığın zirvesine delalet eden nöbetler bazen eşit seviyede iki nöbet olur; bazen eşit seviyede tek nöbet olur; bazen de nadir şekilde üç nöbet olur ve müzmin (kronik) hastalıklarda söz konusu nöbetler çoktur.

Hastalık henüz oluşmaya başladığı anda hastalığın aşamalarını (vakitlerini), vasıfladığımız şekilde hastalığın bir nöbeti ile diğer nöbeti arasında yaptığımız mukayese ile biliriz. Ancak hastalığın aşamaları tamamlandıktan sonra biz onları şu yolla biliriz: Hastalığın aşaması şimdiki zamanda ve yükseliş aşamasında olduğunda başlangıcın, tamamlandığını ve geçtiğini biliriz. Açık olan hastalığın şimdiki aşaması zirve aşaması ise hastalığın yükseliş aşamasının tamamlandığını ve geçtiğini biliriz. Düşüş aşamasını gördüğümüz zaman zirvenin geçtiğini biliriz.

وقت المرض ينبغي أن يُعرَف من هذه الأربعة، أعني من نوع المرض، ومن اجتماع الأشياء التي تدلّ بالثامها، ومن قياس التّوائب واحدة إلى الأخرى، ومن الأعراض التي تظهر بعد. وهذه الأعراض منها ما تدلّ على السلامة أو العطب، ومنها ما يدلّ على البخران، ومنها ما يدلّ على النضج.

٥ النضج ثلاثة أصناف. أحدها النضج الضّعيف الخفيّ، والآخر النضج البيّن التّام الذي به تجد مبدأ المرض، والثالث النضج التّام الذي به تجد التزيد.

أصناف الحدس ثلاثة. أحدها الحدس العلميّ الذي يكون^١ بمعرفة لا يقع معها غلط ولا خطأ. والثاني الحدس الصناعي الذي الأغلب عليه الإصابة. والثالث حدس^٢ الأغبياء الذي الأغلب عليه الخطأ.

١٠ الأمراض منها ما يتغيّر دفعةً، وفي مثل هذا ينبغي لنا أن نجد مبدأ^٣ المرض من تزيده. ومنها ما ينقضي ويتحلّل أوّلاً فأوّل، وفي مثل هذا ينبغي لنا أن نتعرّف تزيّد المرض من حركات نوائب الحمى. فإنّ التّوائب إن كانت كلّما جاءت كانت أعظم وأطول، فهي تدلّ على تزيّد المرض. وإن كانت متساوية في جميع أحوالها، فهي تدلّ على منتهى المرض. وإن كانت منقضيةً، فهي تدلّ على انحطاط المرض. والتّوائب التي تدلّ على منتهى المرض ربّما^٤ كانت نوبتين متساويتين، وربّما كانت نوبة واحدة متساوية، وربّما كانت في التّدرة ثلاث نوائب، وفي الأمراض المزمنة^٥ تكون نوائب كثيرة.

٢٠ تعرّفنا أوقات المرض ما دامت في الكون بعد، إنّما يكون على ما وصفنا من المقايسة بين النّوبة والنّوبة. فإما إذا هي كانت فإنّنا نعرفها بهذا الطّريق: إذا كان الحاضر وقت التزيّد^٦ علّمنا أنّ المبدأ قد كان وجزا، فإذا كان الحاضر الطّاهر وقت المنتهى، علّمنا أنّ وقت التزيّد قد كان وجزا، وإذا رأينا وقت الانحطاط علّمنا أنّ المنتهى قد مضى.

١ ب - يكون.

٢ أ: الحدس.

٣ د: ابتداء.

٤ ب: فرّما.

٥ ب: من المزمنة.

٦ ب: المنتهى.

٧ ب - إذا كان الحاضر وقت التزيّد علّمنا أنّ المبدأ قد كان وجزا.

Dışkı hakkında şu dört şeyden hareketle hüküm verilir: Birincisi dışkının kemiyetinden (miktarı), ikincisi onun keyfiyetinden, üçüncüsü onun çıkış zamanından, dördüncüsü ise onun çıkış şeklindedir.

5 Dışkının miktarına gelecek olursak bu ya çok olur ya da az olur. Dışkının çokluğuna ve azlığına bina edilen hüküm ya yiyeceğin miktarına ya da yiyeceğin tabiatına -yani yiyeceğin fazlalığı çok veya az olursa- kıyasla olur.

Dışkının keyfiyetine gelecek olursak bu, üç şeye taksim edilir: Birincisi kıvam, ikincisi renk, üçüncüsü ise kokudur. Kıvama gelecek olursak bu, dışkının ya rutubetli ya da kuru olmasıdır. Rutubet ya gıdanın nüfuz etmeye hazır olmamasından ya da karna akan hıtların sindirilmenden önce gıdayı defetmesinden ve dışkının renginden hareketle bilinir. Kuruluk sindirim organlarında bulunan alevli bir ateşe delalet eder. Dışkının rengine gelecek olursak bu ya hafif ateş renginde olur ya ateş renginin en üst sınırında olur ya tamamıyla ateş renginden uzak olur ya sarı olur ya siyah 15 olur ya da yeşil olur. Hafif ateş rengi yani ateş rengine meyleden renk, tabii olandır. Ateş renginin en üst sınırında olan renk, hastalığın başlangıcında ortaya çıktığı zaman, sarı safranın çokluğuna delalet eder. Söz konusu renk, hastalığın düşüş aşamasında ortaya çıktığı zaman, bedenin temizlendiğine delalet eder. Hiçbir şekilde ateş renginde olmayan dışkı, 20 sarı safranın bağırsaklara hiçbir şekilde inmediğine delalet eder. Bu ya engelleyen bir tıkanıklık sebebiyledir ya da bu, sarı safranın başka bir yere akması ve gitmesi sebebiyledir. Sarı renkli dışkı, buharsal safraya ve aşırı hararete delalet eder. Siyah renkli dışkı, kara safranın aşırılığına delalet eder. Yeşil renkli dışkı, Tabii ısının söndüğüne delalet eder.

25 Dışkının çıktığı vakte gelecek olursak bu, dışkının ya hızlı çıkmasından ya yavaş çıkmasından ya da normal bir sürede çıkmasından -ki bu, tabii kuvvenin sıhhatine delalet eder- dolayı farklılık arz eder. Yavaş çıkan dışkıya gelecek olursak bu ya defedici kuvvenin zayıflığına ya dışkının bağırsaklara gelmediğine ya da sindirimin yavaş olduğuna delalet eder. Hızlı 30 çıkan dışkıya gelecek olursak bu ya tutucu kuvvenin zayıf olduğuna ya da bağırsaklara indiği zaman yakıcılığı ile defedici kuvveyi hareket ettiren şeye delalet eder.

البراز يُحكّم عليه من أربعة أشياء. أحدها كميّته، والآخر كميّته، والثالث وقت خروجه، والرّابع الوجه الذي يكون خروجه عليه.

أما كميّته فإنّها تكون إما كثيرةً وإما قليلةً، والحكم يقع على كثرته وقلّته بالمقايسة إما^١ إلى مقدار الطّعام وإما إلى طبيعته، أعني إنّ كان طعامًا كثير الفضول أو قليله.

وأما كميّته فتقسم إلى ثلاثة أشياء. أحدها القوام، والثاني اللون، والثالث الرّائحة. ٥

أما القوام فلايّ البراز يكون إما رطبًا وإما يابسًا. والرّطب يكون إما لأنّ نفوذ الغذاء لم يتهيأ، وإما لأنّ الأخلاط انصبّت إلى البطن فدفعت الغذاء قبل نفوذه، وهذا يُعرف من لون البراز. واليابس يدلّ على حرارة ملتهبة في أعضاء الغذاء. فأما اللون فيكون إما نارياً خفيفاً، وإما في غاية ما يكون من الناريّة، وإما بعيداً عن الناريّة أصلاً، وإما أصفر، وإما ١٠

أسود، وإما أخضر. والتّاريّ الخفيف أعني المائل إلى لون النّار فهو الطبيعي. والذي هو في غاية الناريّ، إذا ظهر في أوّل المرض فهو يدلّ على كثرة المُرّة الصّفراء. وإذا ظهر في انحطاط المرض، فهو يدلّ على نقاء البدن. والذي ليس بناريّ أصلاً، يدلّ على أنّه ليس ينحدر إلى المعارر أصفر^٢ أصلاً، إما لمكان سُدّة^٣ تمنع، وإما لأنّ المرار ينصرف وينصبّ إلى موضع آخر. والأصفر يدلّ على مرار بخاريّ وحرارة مفرطة. والأسود ١٥

يدلّ على إفراط المُرّة السّوداء. والأخضر يدلّ على انطفاء الحرارة الغريزية.

وأما وقت خروج البراز فيختلف، لأنّ البراز إما أن يسرع في الخروج، وإما أن

يبطئ، وإما أن يخرج في وقت العادة، وهذا يدلّ على صحّة من القوى الطبيعية. وأما

البراز الذي يبطئ، فيدلّ إما على ضعف من القوّة الدّافعة، وإما على أنّ البراز لا

يصير إلى الأمعاء، وإما على إبطاء الانهضام. وأما الذي يسرع، فيدلّ إما على ضعف

من القوّة الماسكة، وإما على شيء يحرك القوّة الدّافعة، إذا كان ينحدر إلى الأمعاء ٢٠

شيء يلدعها.

١ ب - إما.

٢ ب - د - أصفر.

٣ ب: شدّة.

٤ ب - د - البراز.

Dışkının çıkış şekline gelecek olursak bu, dışkının sesle birlikte çıkmasından veya ses olmaksızın çıkmasından dolayı farklılık arz eder. Eğer dışkı sesle birlikte olursa bu, şişiren gazla birlikte rutubetin dışkıya karıştığına ve kendisinde soğukluk baskın gelmesi sebebiyle bağırsakların yoğunlaştığına delalet eder.

Dışkıdan hareketle bedenin erimesine delalet eden alametlerden bazısı, dışkının yağlı olması -ki bu, iç yağın erimesine delalet eder- bazısı ise yapışkan olmasıdır. Bu da aslî organların eridiğine delildir.

Dışkının köpüklü (ez-zebedî) olması ya -tıpkı tencere kaynadığında ortaya çıkan köpükte gördüğümüz gibi- kuvvetli hararet sebebiyle olur ya da -tıpkı rüzgârın suya karışmasıyla denizde ortaya çıkan köpükte gördüğümüz gibi- dışkıya karışan bir gaz sebebiyle olur.

Değişen dışkının değişmesi ya rengi bakımından ya da vaktinin farklılığı bakımından olur.

İdrarda bizzat idrarın suyunun ve idrara karışan şeyin durumuna bakılması gerekir. İdrardaki suya gelecek olursak bunun, miktarına ve keyfiyetine bakılmalıdır. Suyun miktarına gelecek olursak bu, ya çok olur ya da az olur. Suyun keyfiyetine gelecek olursak bu durumda onun kıvamına, rengine ve kokusuna bakılmalıdır. Kıvam ise idrarın ya ince olması ya pürüzlü olması ya da orta düzeyde olmasıdır. Renk ise idrarın ya beyaz olması ya siyah olması ya da siyah ile beyaz arasında bulunan diğer renklerden biri ile renklenmesidir. Koku ise ya çok pis ya da az olur. İdrardaki suya karışan şeye gelecek olursak buna, karışan şeyin kemiyetinden, keyfiyetinden, bitişikliğinden ve konumundan hareketle hüküm verilir. Karışan şeyin kemiyetinden hareketle yapılan incelemeye gelecek olursak bu, onun çok veya az olmasıdır. Karışan şeyin keyfiyetinden hareketle yapılan incelemeye gelecek olursak bu, onun kıvamının ya ince ve latif ya da kalın ve yoğun olmasıdır. Karışan şeyin rengi ise ya beyaz ya siyah ya da bu iki renk arasında bir şey olur. Karışan şeyin kokusu ya çürümüş (pis) ya da çürümemiş olur. Karışan şeyin bitişikliğinden hareketle yapılan incelemeye gelecek olursak bu, onun ya parçaları bitişik ya da dağılmış şekilde olmasıdır. Karışan şeyin konumundan hareketle yapılan incelemeye gelecek olursak bu, onun ya şişenin üstünde su üzerinde kalması ya onun suyun ortasında asılı kalması ya da şişenin altına çökmüş olmasıdır.

وأما الوجه الذي يكون عليه خروج البراز فإنه يختلف، لأن من البراز ما يخرج مع صوت ومنه ما يخرج لا صوت له.^١ وإذا كان بصوت فإنه يدل على أن البراز خالطه رطوبة معها رياح نافخة، وأن الأمعاء قد تكاثفت بسبب برودة غلبت عليها.

من العلامات الدالة من البراز^٢ على ذوبان البدن، أن يكون البراز دهنيًا دسمًا، فإن ذلك يدل على أن الشحم والدسم يذوب، وأن يكون البراز لزجًا، فذلك دليل على أن الأعضاء الأصلية تذوب.

البراز الرّبيدي يكون إما بسبب حرارة قويّة، كما نجد ذلك يتولّد في القدرور إذا غلت،^٣ وإما بسبب ريح يخالط البراز كما نجد البحر^٤ يتولّد فيه الرّيد بمخالطة الرّيح للماء. البراز المتغيّر يكون تغيّره إما في لونه إما في اختلاف أوقاته.

ينبغي أن يتفقد من أمر البول حال المائية نفسها^٥ وحال ما يخالطها. أما المائية فتحتاج أن يتفقد منها مقدارها وكيفيتها. أما مقدارها فإنها تكون إما كثيرة وإما يسيرة.^٦ أما كيفيتها فينبغي أن يتفقد منها القوام واللّون والرّائحة. أما القوام فلاّن البول يكون إما رقيقًا، وإما خشنًا، وإما وسطًا. وأما اللّون فلاّن البول يكون إما أبيض، وإما أسود، وإما ملوّنًا بواحد من سائر الألوان الأخر التي فيما^٧ بين الأبيض والأسود. وأما الرّائحة فإن^٨ رائحته تكون إما منتنة جدًّا أو قليلة التّن. وأما ما يخالط المائية في البول، فيحكّم عليه من كمّيته ومن كيفيته ومن اتصاله ومن موضعه. أما من كمّيته فلاّن^٩ يكون إما شيئًا كثيرًا وإما قليلًا. وأما من كيفيته فلاّن^{١٠} قوامه يكون إما رقيقًا لطيفًا وإما غليظًا ثخينًا. ولونه يكون إما أبيض وإما أسود وإما بين اللّونين. ورائحته تكون إما منتنة وإما غير منتنة. وأما من اتصاله فلاّن^{١١} يكون إما متّصل الأجزاء وإما متشّتًا.^{١٢} وأما من موضعه فلاّن^{١٣} يكون إما طافيًا فوق المائية في أعلى القارورة وإما متعلّقًا في

وسطها وإما راسبًا في أسفلها.

١	ب د: بلا صوت.	٦	ب: إما مقدارها فيكون إما قليلة	٩	أ: كثيرة.
٢	ب د - من البراز.		إما كثيرة، د: إما كثيرة وإما	١٠	ب: ولان.
٣	أ - إذا غلت.		قليلة.	١١	ب: ولان.
٤	ب: كما قد نجد ما في البحر،	٧	ب: فيها بين البياض والسود،	١٢	د + متبدأ.
	د: كما قد نجد ماء البحر.		د: فيما بين السواد والبياض.		
٥	ب: بعينها.	٨	أ د: فلان.		

İdrardan bazıları olgunlaşmaya, bazıları olgunlaşmamışlığa, bazıları ise ölüme delalet eder. Olgunlaşmış idrara gelecek olursak bunun bir kısmı, tam olgunlaşmaya delalet eder ki bu, sağlıklı olan kimselerin idrarına benzer. Söz konusu bu idrarın rengi, ateş rengine çalar ve bunun kıvamı mutedildir. Mutedil olan bu idrardan daha ince ve daha kalın olanlar ise olgunlaşmamış idrardır. Olgunlaşmamış idrara gelecek olursak bunun bir kısmı, olgunlaşma durumundan çok uzaktır ki bu, suya benzeyen idrardır. Bir kısmı ise olgunlaşma durumundan daha az uzaktır ki bu, bulanık çıkan, sonrasında saflaşan ve ayrışan idrardır. Ölüme delalet eden idrara gelecek olursak bunun bazısı, siyah idrar gibi kötülük bakımından en üst seviyededir. Bazısı ise yeşile dönen idrar gibi kötülüğün üst sınırının altında olan idrardır.

Tabii mutedil idrardan daha kalın ve daha ince olan idrarın çeşitleri üçtür. [a] Şöyle ki bu, bulanık çıkan, sonrasında dışarıda ayrışan ve saflaşan idrardır. Bu, diğerinden daha az kötüdür. Çünkü bu, [idrarin] düzensizliği ve kararsızlığından geri kalan şeyin daha az olmasına delalet eder. [b] Bulanık olarak çıkan idrarın, çıktıktan sonra bulanıklığı ve kapalılığı (karışıklığı) devam eder. Ki bu, kötülük bakımından orta tabakadadır. Çünkü bu idrar, en üst seviye bakımından kanda bulanık düzensizlik ve karışıklığa delalet eder. [c] Saf olarak çıkan idrar sonrasında dışarıda karışır ve bulanır ki bu da kötülük bakımından en üst seviyededir. Çünkü bu, ileride meydana gelecek deliliğe ve dengesizliğe delalet eder. Bu sebeple hastalığın süresi uzar.

İdrarın çeşitleri kıvam bakımından farklılık arz eder. Bunun bazısı, hızlı ve çabuk bir şekilde çıkan ince ve sulu idrardır ki bu oldukça kötüdür. Bazı tabipler idrarın bu şekilde olduğu hastalığı *tanitus*¹ olarak isimlendirir ki bu, el-burkârdır. Bazıları bunu idrarın bozulması olarak, bazıları ise mesanede idrar toplanması olarak isimlendirir. İdrarın bazısı hızlı ve çabuk bir şekilde çıkmayan suya benzer idrardır. İdrarın bazısı çıkarken yoğunlaşan idrardır. Bazısı ya bulut gibi üste çıkan ya da duman gibi asılan veya aşağıya çökmüş bir çökeltiye benzer bir tortu (tiflun) karışan idrardır.

1 Bu kelime ile kasıt, mesane atonisi olarak isimlendirilen hastalık olabilir.

البول منه نضيج ومنه غير نضيج ومنه دالّ على العطب. فأما النّضيج، فمنه ما يدلّ على النضج التامّ وهو الشبيه ببول الأصحاء. وهذا بول يكون لونه يضرب^١ إلى لون التّار وقوامه معتدل.^٢ وكلّ بول يكون^٣ أرقّ أو^٤ أغلظ من هذا المعتدل، فهو غير نضيج. وأما البول الذي ليس بنضيج، فمنه ما هو في غاية البعد عن النضج، وهو البول الشبيه بالماء، ومنه ما هو أقلّ بعداً عن النضج، وهو البول الذي يُبال كدرًا ثم يصفو ويتميّز. ٥ وأما البول الذي يدلّ على العطب، فمنه ما هو في الغاية من الرّداءة^٥ بمنزلة البول الأسود، ومنه ما هو دون الغاية بمنزلة البول الذي يضرب إلى الخضرة.^٦

أصناف البول الذي هو أرقّ وأثخن من البول المعتدل الطبيعي ثلاثة. وذلك أنّه إما أن يُبال متكدّرًا ثم يتميّز خارجًا ويصفو. وهذا أقلّ رداءةً من غيره، لأنّه يدلّ على أنّ الذي بقي من الالتياث والاضطراب أقلّ. وإما أن يُبال متكدّرًا مُثوّرًا ويبقى على تكدره وتثوّر، وهذا في الطبقة الوسطى في الرّداءة، لأنّه يدلّ على اضطراب الدّم وتشوّشه في الغاية وعند المنتهى. وإما أن يُبال صافيًا ثم يثور ويتكدّر خارجًا، وهذا في غاية الرّداءة، لأنّه يدلّ على التياث وجنون سيحدث، والمرض بسبب ذلك طويل المدّة.

أصناف البول تختلف في القوام. فمنها البول المائيّ الرقيق الذي يُبال بسرعة ومبادرة، وهذا رديء جدًّا. وبعض النّاس يسمّون هذه العلة التي يكون البول فيها على هذا تانيطس،^٨ وهو البركار،^٩ وبعضهم يسمّونها خلفه البول،^{١٠} وبعضهم يسمّونها اجتماع البول في المثانة. ومنها البول الشبيه بالماء الذي ليس يخرج بسرعة ومبادرة. ومنها البول الذي يخثر وهو خارج.^{١١} ومنها البول الذي^{١٢} يخالطه ثفل إما طافيًا مثل الغمام، وإما متعلّقًا مثل الدّخان، وإما راسبًا مثل الثفل^{١٣} المستقرّ.

١ ب - يضرب.
٢ د + ومنه ما يدلّ على النّضيج الضّعيف.
٣ أ = يكون.
٤ أ: و.
٥ د - من الرّداءة.
٦ ب: فمنه ما هو في الغاية بمنزلة البول الذي يضرب إلى الخضرة.
٧ ب: وهو.
٨ أ: د: تانيطس.
٩ أ ب - وهو البركار.
١٠ ب د: ذرب البول.
١١ ب د: يخثر ويثور خارجًا.
١٢ ب + الذي يميز ويصفو خارجًا ومنها...
١٣ ب - الثفل.

İdrarın çeşitleri, renk bakımından da farklılık arz eder. İdrarın bazısının rengi, şarap rengine benzer ki bu beyaza çalan sarı renktir. Bazısı ateş rengine çalan idrardır. Bazısı safranın sapçıklarınının (şaru'z-ze'feran) rengine çalan idrardır. İdrarın bazısı kırmızıya çalan idrardır. Bazısı kırmızı idrardır. Bazısı siyah idrardır. Bazısı ise bakır oksidi (zincârî) rengine 5 olan idrardır.

İdrarda bulunan çökeltili tortu, maddeleri çok şişkin bedenli kişilerin idrarında çok olurken, sıska bedenli olan kişilerin idrarında, özellikle fazla yorulan ve az yiyen kişilerin idrarında ise çok az olur. Bedenleri mutedil 10 olanların idrarında ise çökeltili tortu, mutedil olur.

İdrarda çökmüş olup tahliye edilen ham durumdaki hılt, özellikle çocukların bedenlerinde bol miktarda bulunur. Çünkü çocuklar, beslenme konusunda iştahlıdır ve onlar, pek çok yiyeceği karıştırıyorlar. Yine onlar çok miktarda gıda tüketiyorlar. Şöyle ki onların beslenmesi, iki fayda sağ- 15 lar: Birincisi büyümedir, diğeri ise bedende çözülen şeyi telafi etmektir.

Siyah idrarın bir çeşidi, en üst seviyede helak durumuna (ölüme) delalet eden bir şeydir. Bu, idrarın bütünüyle yani onun suyunun ve içinde çöken tortunun siyah olmasıdır. Siyah idrarın diğeri çeşidi mutlak bir şekilde ölüme delalet eder ki bu, sadece içinde çöken tortunun siyah 20 olmasıdır. Siyah idrarın diğeri bir çeşidinin ölüm durumuna delaleti azdır. Bu, içinde siyah bir şeyin asılı şekilde olduğu idrardır. Siyah idrarın başka bir çeşidinin ölüme delaleti diğeriinden daha azdır. Bu, içinde siyah bir bulut (dumanımsı) olan idrardır.

Ölüm durumuna delalet eden çökmüş tortunun türleri, bulgura benzeyen pürüzlü tortudur ve bu tortunun bazısı beyaz olur ki bu, asli organlarda bir erime olduğuna delalet eder. Bazısı siyah olur ki bu, kanın yanmasına delalet eder. Pulcuklara (safaih) benzeyen tortu ise organlarda eriyen kısmın dış yüzey olduğuna delalet eder. Kepeğe benzeyen tortu, güçlü bir hararete delalet eder. Pulcuklara gelecek olursak bunlar, damarlar eriyip çözüldüğünde onların dışından dökülen parçalardır. Tortunun 30 parçaları ne kadar kalın ve güçlü olursa bu, hararetin daha güçlü olduğuna delalet eder.

أصناف البول تختلف أيضاً في اللون. فمنها البول الذي لونه شبيه بلون الخمر، وهو الأصفر الذي يضرب إلى البياض، ومنها البول الذي يضرب إلى لون التار، ومنها البول الذي يضرب إلى لون شعر^١ الزعفران،^٢ ومنها البول الذي يضرب إلى الحمرة، ومنها البول الأحمر^٣، ومنها البول الأسود، ومنها البول الزنجاري.

٥ الثفل الراسب في البول، يكون في بول أصحاب الأبدان الممتلئة الكثيرة المواد كثيراً، وفي بول أصحاب الأبدان المهزولة قليلاً وتَحًا، وخاصة في أصحاب التعب الكثير والغذاء اليسير، وفي بول أصحاب الأبدان المعتدلة معتدلاً.

الخلط الخام^٤ الذي يستفرغ مما يُثفل في البول يكثر في أبدان الصبيان خاصة،^٥ لأنهم يستعملون في تديدهم النهيم والتخليط، ولأن ما يتناولونه من الغذاء مقدار كثير، وذلك أن أغذيتهم تقوم في أبدانهم بمنفعتين، أحدهما النمو والأخرى أنه يخلف^٦ ما يتحلل في البدن.

١٠ البول الأسود منه شيء في غاية الدلالة على العطب، وهو الذي كله أسود أعني ما يثقله^٧ والثفل الراسب فيه. ومنه شيء يدل على العطب دلالة مطلقة، وهو الذي يكون ثقله^٨ الراسب فيه فقط أسود. ومنه شيء دلالته على العطب يسيرة، وهو الذي يكون فيه شيء متعلق أسود. ومنه^٩ أقل من هذا دلالة على العطب وهو الذي تكون فيه غمامة سوداء.

١٥ أنواع الثفل الراسب الدالة على العطب هي هذه الثفل الحريش الشبيه بالدشيش. وهذا الثفل منه ما يكون أبيض ويدل على ذوبان الأعضاء الأصلية، ومنه ما يكون أسود ويدل على احتراق الدم. والثفل الشبيه بالصفائح يدل على أن الذي يذوب من الأعضاء صفيحتها الظاهرة. والثفل الشبيه بالنخالة يدل على حرارة قوية. فأما الصفائح فهي أجزاء تنقشر من ظاهر العروق عندما يعرض أن تذوب وتنحل^{١٠}، وكلما كانت أجزاؤه أثخن وأقوى دل على أن الحرارة أقوى.

١ ب - شعر. ٥ ب: الحازر.
٢ د + المصبوغ به ومنها البول ٦ ب - خاصة.
الذي لونه لون الزعفران. ٧ أ: والأخرى أنه خلف عوض.
٣ ب - ومنها البول الأحمر. ٨ أ: عكوه.
٤ أ - أصحاب. ٩ أ: عكوه.
١٠ ب: ومنه شيء.
١١ أ ب - فإما الصفائح فهي أجزاء تنقشر من ظاهر العروق عندما يعرض أن تذوب وتنحل.

Siyah tortu, hararetin çok olduğuna veya soğukluğun baskın olduğuna delalet eder. Koyuluğa (kumude) ve yeşile çalan tortu, soğukluğun aşırılığına delalet eder. Kötü kokan tortu çürüklüğe delalet eder. Yağlı olan tortu, erimeye delalet eder. Eğer idrar iyileşmeye veya ölüm durumuna
5 delalet ederse bunun delaleti en çok çökmüş tortu ile ve bundan daha az asılı olan tortu ile ve bundan daha az şekilde de yüzeye çıkmış bulutsu tortu ile tekit edilir.

İdrarların bazıları olgunlaşma alametidir ki bu, üç çeşittir: Bunlardan birincisi tam olgunlaşmaya delalet eder. Bunun örneği, altına pürüzsüz,
10 düz ve beyaz tortu çöken idrardır. İkincisi açık olmayan olgunlaşmaya delalet eder. Bunun örneği, ortasında pürüzsüz, düz ve beyaz bir şey asılı olan idrardır. Üçüncüsü zayıf olgunlaşmaya delalet eder. Bunun örneği, içinde düz, beyaz ve bulutsu şey olan idrardır.

İdrarların bazıları ise olgunlaşmanın zıddının alametidir ki bu da üç
15 çeşittir: Bunlardan birincisi olgunlaşmaya aykırı olması en üst düzeyde olandır. Bunun örneği, suya benzeyen beyaz idrardır. İkincisi, olgunlaşmaya ilkinden daha az aykırı olan idrardır. Bunun örneği, yoğunluğu üzere kalan yoğun idrardır. Üçüncüsü olgunlaşmaya ikinciden daha az aykırı olan idrardır. Bunun örneği, dışarıda ayrışan idrardır.

İdrardan bazısı, hastalığın olgunlaşmamış olduğuna delalet eder. Bu-
20 nun örneği, ateş renginde olan ve kıvamı ince olan idrar, parçalanmış şekilde kendisinde asılı olarak beyaz bir şey bulunan idrar ve kendisinde kırmızı renge çalan çökmüş tortu bulunan idrardır. İdrardan bazısı hastalığın öldürücü olduğuna delalet eder. Bunun örneği, dibinde bulgura
25 benzeyen tortu bulunan idrar, kendisinden pulcuklara benzeyen tortu bulunan idrar ve dibinde kepeğe benzeyen tortu bulunan idrar, siyah idrar, yeşile çalan koyu (kumude) idrar ve yağlı idrardır.

Alametlerden bazısı, olgunlaşmaya ve olgunlaşmamışlığa delalet eder. Bu, [hastalık esnasında dışarı atılan] balgam, idrar, dışkı gibi
30 bedenden dışarı çıkan şeylerde ortaya çıkar. Bu üç şeyden her birinin, olgunlaşmış veya olgunlaşmamış olması kaçınılmazdır. Alametlerden bazısı, iyileşmeye veya ölüme delalet eder ki bu üç çeşittir: Birincisi

الثفل الأسود يدلّ على أنّ الحرارة كثيرةٌ أو^١ على أنّ البرودة غالبية. والثفل الذي يضرب إلى الكمودة والخضرة يدلّ على إفراط البرودة. والثفل المتنن يدلّ على العفونة. والثفل الدهنيّ الدسمي يدلّ على الذوبان. إن كان البول ممّا يدلّ على السلامة أو كان ممّا يدلّ على العطب فأؤكد ما تكون دلالاته بالثفل الراسب، وأقلّ من ذلك المتعلّق، وأقلّ من هذا^٢ بالغمامة الطافية.

البول منه ما هو علامة النضج، ويكون ثلاثة أصناف. أحدها يدلّ على نضج تامّ، بمنزلة البول الذي يرسب في أسفله ثفل أبيض مستوٍ أملس. والثاني يدلّ على نضج غير بينّ، بمنزلة البول الذي في وسطه شيء متعلّق أبيض مستوٍ أملس.^٣ والثالث يدلّ على نضج ضعيف، بمنزلة البول الذي فيه غمامة بيضاء مستوية ملساء.

ومنه ما هو علامة خلاف النضج، ويكون أيضًا ثلاثة أصناف. أحدها في غاية المخالفة للنضج، بمنزلة البول الأبيض الشبيه بالماء. والثاني أقلّ مخالفة للنضج من الأول، بمنزلة البول الخاثر الذي يبقى على خثورته. والثالث أقلّ مخالفة للثاني في النضج، بمنزلة البول الذي يتميّز خارجًا.

ومنه ما يدلّ على أنّ المرض غير نضيج،^٤ بمنزلة البول الذي لونه لون النّار وقوامه رقيق، والبول الذي فيه شيء متعلّق أبيض غير متّصل، والبول الذي فيه ثفل راسب يضرب إلى الحمرة. ومنه ما يدلّ على أنّ المرض قتال، بمنزلة البول الذي في أسفله ثفل شبيه بالدشيش،^٥ والبول الذي في أسفله ثفل شبيه بالصفائح،^٦ والبول الذي في أسفله ثفل شبيه بالنخالة، والبول الأسود، والبول الكمد الذي يضرب إلى الخضرة، والبول الدهنيّ الدسم.

العلامات منها ما تدلّ على النضج وعدم النضج. وهذه تظهر في الأشياء التي تبرز من البدن، بمنزلة التّفث والبول والبراز، وكلّ واحد^٧ من هذه الثلاثة لا تخلو من أن يكون نضيجًا أو غير نضيج. ومنها ما يدلّ على السلامة والعطب، وهذه ثلاثة أصناف. منها

١ ب: و.

٢ أ: ذلك.

٣ ب - والثاني يدلّ على نضج غير بينّ بمنزلة البول الذي في وسطه شيء متعلّق أبيض مستوٍ أملس.

٤ د - بمنزلة البول الذي يتميّز خارجًا، ومنه ما يدلّ على أنّ المرض غير نضيج.

٥ د: الجشيش.

٦ ب - والبول الذي في أسفله ثفل شبيه بالصفائح.

٧ أ: وإن كان واحد، د: فإن كلّ واحد.

fiillerde meydana gelen hasarlardır. Bunun örneği, iştahın kaybolması, nefes darlığı ve zihin karışıklığıdır. İkincisi bedenden çıkan şeylerdir. Üçüncüsü ise bedenlerin durumlarında olan alametlerdir.

5 Buhrana delalet eden alametler vardır ki bunlar iki çeşittir: Birincisi alametlerin ve sebeplerin birlikte olmasıdır. İkincisi ise sadece alametlerin olmasıdır. Bunların hepsine de güvenilmez.

İyileşmeye delalet eden alametler, kuvvet sağlığı, zihin sağlığı, gıdaların insana güzel bir şekilde uygunluğu ve insanın bunları kabul etmesi, sindirimin iyiliği ve insana kolay gelmesi, nefes almada kolaylık, hastalığın hastaya ağır gelmemesi ve hastanın hastalığa kolay bir şekilde katlanması, nabzın iyi olması, bedendeki hararetin dengeli olması, hastanın iyi bir şekilde sırt üstü uzanabilmesi, hastanın yüzünün, tıpkı sağlıklı zamanlarda olduğu gibi sağlıklı insanların yüzlerine benzer olmasıdır.

15 Ölüm durumuna delalet eden alametler, nefes almada güçlük, hastalığın hastaya ağır gelmesi, hastanın hastalık esnasında az dinlenmesi, nabzın kötülüğü, bedendeki hararetin değişkenliği, burnun inceliği, hastanın yüzünün, Hippokrates'in *Prognosis (Fî Takdimeti'l-ma'rife)* adlı kitabında anlattığı şekilde olması ve bunu takip eden diğer ölüm belirtileridir.

Hastalığın başlangıç zamanı, balgamdan kaynaklanan ateşte olduğu gibi 20 uzun kronik/müzmin hastalıklarda on sekiz gündür. Oldukça kısa süreli hastalıklarda ise bu zaman, bir günü tamamlamayacak şekilde kısadır. Bu tür hastalıklarda küllî aşamalar (başlangıç, yükseliş, zirve ve düşüş), cüzi aşamalara bitişir. Bu şekilde olan hastalığın başlangıcı, kendisi hakkında önceden bilgi olmayıp aksine sadece tahmini bir bilgidir.

25 İdrardaki olgunlaşma sınıfları üçtür: Bunlardan birincisi olgunlaşması zayıf olandır. Bunun örneği, sarı renge çalan idrar, [çıktıktan sonra] yoğun olarak kalan idrar ve ateş renginde ince olan idrardır. İkincisi olgunlaşması açık olmayan idrardır. Bunun örneği, kendisinde beyaz bulutsu tortu bulunan veya düz, pürüzsüz ve asılı beyaz şey bulunan veya kırmızımsı bulut veya kırmızı tortu olan ve yoğun olup ateş renginde olan idrardır. Üçüncüsü 30 olgunlaşması tam olan idrardır. Bunun örneği, kendisinde beyaz ve pürüzsüz çökmüş tortu bulunan idrardır.

ما هو في الآفات الحادثة في الأفعال، بمنزلة ذهاب الشهوة وضيق النفس واختلاط الدهن. ومنها في الأشياء التي تبرز من البدن، ومنها في حالات الأبدان. ومن العلامات ما يدل على البحران وهذه صنفان. فمنها ما هي علامات وأسباب معاً، ومنها ما هي علامات فقط. وجميعها غير موثوق به.

٥ العلامات الدالة على السلامة، هي صحّة القوّة، وصحّة الدّهْن، وحسن موقع الغذاء من الإنسان وقبوله له، وجودة الهضم وسهولته عليه، وسهولة التنفّس، وأن يكون المريض لا يتقل عليه مرضه ويكون محتملاً له بسهولة،^١ وأن يكون النبض حسناً، وتكون الحرارة في البدن متساوية، ويكون الاضطجاع حسناً محموداً، ويكون الوجه شبيهاً بوجوه الأصحاء كما لم يزل عليه في وقت الصحّة.^٢

١٠ العلامات الدالة على العطب هي عسر التنفّس، وثقل المرض على المريض وقلة راحته فيه، وسوء النبض، واختلاف الحرارة في البدن، ودقّة الأنف، وأن يكون وجه المريض على الحال التي وصفها أبقراط في كتابه «في مقدمة المعرفة»،^٣ وسائر ما يتلو ذلك من علامات الموت.

١٥ وقت ابتداء المرض، هو في الأمراض المزمنة الطويلة^٤ بمنزلة ما يكون في حمى البلغم ثمانية عشر يوماً. وفي الأمراض الحادة جدّاً، هو ضيق لا يستتم يوماً واحداً. وفي مثل هذه الأمراض تتصل الأوقات الكلّية بالأوقات الجزئية. وما كان من مبدأ المرض على هذا السبيل، فليس يكون فيه سابق علم لكن تقريباً فقط.^٥

٢٠ أصناف النضج في البول ثلاثة. أحدها الضعيف، بمنزلة البول الذي يضرب إلى الصّفرة، والبول الذي يبقى خائراً، والبول الناري^٦ الرقيق. والثاني الذي ليس بيّن، بمنزلة الذي فيه غمامة بيضاء، أو شيء متعلّق أبيض أملس مستو، أو غمامة حمراء، أو ثقل أحمر، والبول الناري الثخين. والثالث الذي هو تامّ، بمنزلة الذي فيه ثقل راسب أبيض أملس.

١ ب - ومنها.

٢ د: خفة المرض وقلة صعوبته على المريض وراحته.

٣ د: بما.

٤ ب: هي صحّة الدّهْن، وحسن موقع الغذاء من الإنسان وقبوله وسهولته التنفّس، وأن يكون النبض حسناً، ويكون الاضطجاع حسناً محموداً، وتكون الحرارة في البدن متساوية، ويكون الوجه شبيهاً بوجوه الأصحاء بما لم يزل عليه في وقت الصحّة.

٥ ب د - وأن يكون وجه المريض على الحال التي وصفها أبقراط في كتابه في مقدمة المعرفة.

٦ ب د: طويل

٧ ب: فليس يكون سابق علم يعرف فقط، د: فليس يكون فيه سابق علم لكن يعرف فقط.

٨ أ: المائي.

[Hastalık esnasında dışarı atılan] kanlı balgam ile çıkan tükürük az ve olgunlaşmış ise -eğer hastalığın semptomları bununla birlikte devam ediyorsa- bu durum, hastalığın yükselişine delalet eder. Eğer semptomlar dindiye bu, hastalığın düşüş aşamasına delalet eder.

5 Hastalığın dördüncü günü, yedinci günün habercisidir. Çünkü dördüncü günde olgunlaşma alametleri ortaya çıkar. Hastalığın on birinci günü, on dördüncü gününün habercisidir. Hastalığın on yedinci günü, yirminci günün habercisidir.

10 Göğüs hastalığı olan kimselerdeki dışarı atılan kanlı balgamın durumları, ateşli olan kişilerin idrar durumlarına tekabül eder. Ne zaman ki zatülcenb ve zatürre hastalıkları esnasında göğüsten atılan bir şey çıkmazsa bu, ateşli kişilerdeki suya benzeyen idrarın durumuna tekabül eder. Ne zaman ki balgam ile atılan bir şey çıkarsa, ancak bu şey ince ve olgunlaşmamış ise bu, çıktıktan sonra yoğunlaşan ve yoğun olarak çıkıp bu durum üzere devam eden idrara tekabül eder. Hasta beyaz olgunlaşmış bir tükürük çıkardığında -ancak bu, az ve parçalı olursa- bu durum, hastalığın başlangıç aşamasının geçtiğine ve yükseliş aşamasının başladığına delalet eder. Bu da kendisinde kırmızı tortu bulunan veya asılı kırmızı şey olan veya kırmızı çökmüş tortu bulunan idrara tekabül eder. Ne zaman ki çıkarılan balgam, beyaz, olgunlaşmış, çok, bitişik ve çıkışı kolay olursa bu, hastalığın yükseliş aşamasının sona ermiş olduğuna ve zirve aşamasının geldiğine delalet eder. Bu da kendisinde düz ve pürüzsüz çökmüş tortu olan idrara tekabül eder. İlk iki kısma gelecek olursak -yani hastadan balgamsı bir şey çıkmaması veya olgunlaşmamış ince balgamsı bir şey çıkması- bu iki durum, hastalığın, başlangıç aşamasında olduğuna delalet eder.

30 Galen'in örnek verdiği hastada -ki bu Oxtor'dur- on birinci günde açık olmayan olgunlaşmaya delalet eden alametler ortaya çıkmıştır. Yani hasta rutubetli, ince ve olgunlaşmamış balgamsı bir şey çıkarıyor. On yedinci günde açık olgunlaşmaya delalet eden alametler ortaya çıkmıştır. Yani o, az olgunlaşmış balgamsı bir şey çıkarıyor. Bugüne kadar hastalık başlangıç aşamasındaydı. Yirminci günde onun çıkardığı balgam az miktardaydı. Yirmi yedinci günde ise ona tekrar ateş geldi ve tam olgunlaşmaya delalet eden alametler ortaya çıktı. Şöyle ki onun çıkardığı balgam beyaz, çok miktarda,

إذا كان البزاق الذي يخرج بالنفث يسيراً نضيجاً، فإنه وإن كانت أعراض المرض قائمة معه يدلّ على تزيّد المرض، وإن كانت الأعراض قد سكنت يدلّ على الانحطاط. اليوم الرابع يُنذِر باليوم السابع لأنّ فيه تظهر علامات النضج. واليوم الحادي عشر يُنذِر باليوم السابع عشر. واليوم السابع عشر يُنذِر باليوم العشرين.

٥ أحوال النفث في أصحاب علل الصدر نظيرة لأحوال البول في المحمومين. فمتى لم يصعد في علل ذات الجنب وذات الرئة من الصدر شيء يُنفث فهو نظير البول الشبيه بالماء في المحمومين. ومتى صعد شيء يُنفث لكثته رقيق غير نضيج، فهو نظير البول الذي يتخثّر من بعد ما يُبال أو يُبال خائراً ويبقى على حاله. ومتى نفث المريض بزاقاً أبيض نضيجاً لكثته يسير غير متّصل، فذلك يدلّ على أنّ المريض قد جاوز حدّ الابتداء وأخذ في التزيّد، وهو نظير البول الذي فيه غمامة حمراء أو شيء معلق أحمر^١ أو ثقل راسب أحمر. ومتى كان الثّفت أبيض، نضيجاً، كثيراً^٢، متّصلاً، سهّل الصّعود، فذلك دليل على أنّ التزيّد قد انقضى، وأنّ المنتهى قد حضر، وهو نظير البول الذي فيه ثقل راسب أملس مستوٍ. أما البابان الأوّلان أعني أنّ لا ينفث المريض شيئاً أو ينفث شيئاً رقيقاً غير نضيجاً يدلّان على أنّ المرض في ابتدائه.

١٥ المريض الذي يتمثّل به جالينوس وهو أوكتور^٣، ظهرت فيه في اليوم الحادي عشر علامات تدلّ على نضج غير بيّن، أعني أنّه ينفث شيئاً رطباً رقيقاً غير نضيج. وفي اليوم السابع عشر علامات تدلّ على نضج بيّن، أعني نفثاً يسيراً نضيجاً^٤، وإلى هذا اليوم كان المرض في ابتدائه. وفي اليوم العشرين كان ما ينفثه يسيراً. وفي اليوم السابع والعشرين عاودته الحمّى، وظهرت علامات تدلّ على نضج تامّ. وذلك أنّ نفثه كان أبيض، كثيراً،

١ - ب - أحمر.

٢ - ب - كثيراً.

٣ - د: أناكسيون.

٤ - د: أعني أنّه نفث شيئاً يسيراً نضيجاً.

olgunlaşmıştı ve onun çıkışı kolaydı. Kişinin idrarında iyice olgunlaşmış (müstevin) çökeltili tortu vardı. Bugüne kadar hastalık yükseliş aşamasındaydı. Otuzuncu günde hastaya tam bir buhran geldi, hastalığın zirvesi sona erdi ve hastalığın düşüş aşaması başladı.

5 Hastalıklar iki sınıftır. Bunlardan biri sona ermesi buhran ile olandır. Bunlar, hareketi hızlı olan hastalıklardır. Hastalıkların diğer sınıfı, sona ermesi azar azar çözülme ile olandır. Bunların hareketlerinde hızlı hareketler söz konusu olmayıp, aksine yumuşak hareketler söz konusudur. Bu hastalıkların sona ermesine buhran denilmez, aksine olgunlaşma ve çözülme denir.

10 İdrarlar, olgunlaşma bakımından farklılık arz eder. Bunlardan bazıları olgunlaşmış, bazıları ise olgunlaşmamıştır. Olgunlaşmamış olan idrarlar, suya benzer olan idrarlardır. Bu idrar, olgunlaşmadan en uzak olandır. Çıktıktan sonra bulanıklaşan ve yoğunlaşan idrar, olgunlaşmaya öncekinden daha yakındır. Yine yoğunluğu üzere kalan ve ayrışmayan idrar, olgunlaşmaya öncekinden daha yakındır. Dışarıda ayrışan idrar, olgunlaşmaya ilk ikisinden
15 daha yakındır. Kırmızı idrar, olgunlaşmaya daha uzaktır. Olgunlaşmış idrarlar arasında içinde çökmüş tortu bulunan idrar, en çok olgunlaşmış olandır. Söz konusu idrarlar arasında içinde asılı bir şey bulunan idrar, öncekinden daha az olgunlaşmıştır. İçinde bulutsu bir şey bulunan idrar, hepsinden daha
20 az olgunlaşmıştır.

Buhran, hastalığın başında olduğu zaman, öldürücüdür. Buhran hastalığın yükseliş aşamasında olduğu zaman eksik buhran olur. Buhran hastalığın zirve aşamasında olduğu zaman, tam buhran olur. Hastalığın düşüş aşamasında olan şey ise hiçbir şekilde buhran değildir.

25 Galen'in *Buhran Üzerine* adlı kitabının birinci makalesine derleme tamamlandı.

نضيجًا، سهّل الصّعود، وبوله كان فيه ثفل راسب مستوٍ كثيرًا. وإلى هذا اليوم كان المرض في تزيده. وفي اليوم الثلاثين أتاه بحران تامّ، وانقضى منتهى المرض، وابتدأ انحطاطه.

الأمراض صنفان. منها ما يكون انقضاؤه ببحران، وهي الأمراض التي تكون سريعة الحركة. ومنها ما يكون انقضاؤه بالتحليل قليلاً قليلاً^١، وهي التي لا تكون حركتها حركة حثيثة لكن تكون^٢ لينة، وانقضاء هذا لا يُقال له بحران، لكن نضج وتحلّل.

الأبوال أصناف مختلفة النضج، منها نضيج^٣ وغير النضيج. فمن الأبوال التي هي غير نضيحة البول الشبيه بالماء، فإنه أبعد من النضج. والبول الذي يثور ويخثر بعدما يُبال، أقل بعداً عن النضج^٤، والبول الذي يبقى على خثورته لا يتميز، هو أيضاً أقل من ذلك بعداً عن النضج. والبول الذي يتميز خارجاً، هو أقل بعداً عن النضج من الأولين. والبول الأحمر أكثر بعداً عن النضج. ومن البول النضيج ما كان^٥ فيه ثفل راسب فهو أكثر نضجاً، وما كان فيه شيء متعلق فهو أقل نضجاً^٦، وما كان فيه غمامة فهو أقل نضجاً منها جميعاً^٧.

البحران إذا كان في أول المرض، فهو قتال. وإذا كان في وقت تزيّد المرض، فهو يكون ناقصاً. وإذا كان في وقت منتهى المرض، فهو يكون تاماً. وأما في وقت انحطاط المرض، فليس يكون بحراناً أصلاً.

تمت جوامع المقالة الأولى من كتاب جالينوس في البحران.^٩

١ - قليلاً.

٢ - تكون.

٣ - نضيج.

٤ - فإنه.

٥ - والبول الذي يثور ويخثر بعدما يُبال أقل بعداً عن النضج.

٦ - كان.

٧ - منها جميعاً، د - وما كان فيه شيء متعلق فهو أقل نضجاً.

٨ - وما كان فيه غمامة فهو أقل نضجاً منها جميعاً.

٩ - تمّت المقالة الأولى من كتاب جالينوس في البحران والله الحمد والشكر كثيراً، د: تمّت جوامع الاسكندرانيين للمقالة الأولى من كتاب جالينوس في البحران والحمد لله رب العالمين وصلى الله على نبيه محمّد وآله وسلّم تسليمًا كثيراً.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla! Rabbim rahmetinle kolaylaştırdı!
Galen'in *Buhran Üzerine* Adlı Kitabının
İkinci Makalesine Derleme

Hastalıkların küllî aşamalarına delalet eden alametlerden bazıları, açık
 5 alametlerdir. Bunlar, aşamaların oluşmasıyla delalet eden şeyler ve devirler
 ile nöbetlerin art arda gelmesiyle delalet eden şeylerdir. Alametlerden ba-
 zıları, açık değildir ki bunlar, hastalık meydana geldikten sonra ortaya çıkan
 şeylerdir.

Hastalığın türü ya müfret olur ki bu, ilk günde bilinir. Ya iki hastalık-
 10 tan mürekkep olur ki bunun bilinmesi için iki güne ihtiyaç vardır. Ya da
 üç hastalıktan mürekkeptir ki bunun bilinmesi için üç güne ihtiyaç vardır.

Gün aşırı gelen ateş, maddesi ve türü ile sabit olur. Gün aşırı ateşin
 maddesi, yaz mevsiminde, sıcak bölgelerde, kendisinde hararetin baskın
 geldiği hava durumunda, gençlik yaşında, safra meydana getiren tedbirde
 15 ve meşakkatli-yorucu işler gibi safra meydana getiren mesleklerde ortaya
 çıkar. Gün aşırı ateşin türü, titreme, tahliye ve fetretler esnasında ateşin
 geçmesi ve nabızdaki değişkenliğin az olmasından hareketle bilinir.

Gün aşırı gelen ateşte titreme batma ile birlikte olur. Ateşli kişideki
 batma iğne batması gibidir. Dört günde gelen ateşte titreme ağırlık ve
 20 eziğe (er-radda) benzeyen bir kırılma ile birlikte olur.

Gün aşırı gelen ateşlerden bazılarında fetretler vardır. Bu fetretlerde,
 titreme, tahliye ve her iki nöbet arasında başka bir fetret de söz konusudur.
 Titreme ya içeriden veya dışarıdan bir sebep dolayısıyla olur. İçeriden olan
 sebebe sarı safra; dışarıdan olan sebebe ise sıcak su örnektir. Ya da titreme
 25 soğuk bir sebepten dolayı olur. Dışarıdan olan sebebe soğuk hava; içeriden
 olan sebebe balgam hıltı örnektir. Tahliye ise ya dışkı ile ya kusma ile ya da
 terleme ile olur. Gün aşırı gelen ateşlerden bazıları sürekli ve aynı düzeyde
 olur. Bu şekilde ateşli olan kişi titremeye yakalanmaz, bu kişi tahliyeye
 maruz kalmaz ve onun ateşinde fetretler söz konusu olmaz.

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر برحمتك جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في البحران^١

العلامات الدالة على الأوقات الكلية من الأمراض، منها علامات بيّنة، وهي الأشياء الدالة بالتثامها، وتعاقب الأدوار والتّوائب. ومنها غير بيّنة، وهي^٢ الأشياء التي تحدث بعد حدوث المرض.

ونوع المرض، إما أن يكون مفردًا فيُعَرَف في اليوم الأول. وإما أن يكون مركبًا من مرضين، ويحتاج في تعرّفه إلى يومين. وإما أن يكون مركبًا من ثلاثة أمراض، ويحتاج في تعرّفه إلى ثلاثة أيّام.

حمى الغبّ يكون ثباتها بمادّتها ونوعها. وتولّد مادّتها يكون في^٣ زمان الصيف، والبلد الحارّ، وحال الهواء إذا غلبت عليه الحرارة، وسن الشباب، والتدبير المولّد للمرارة، والأعمال المولّدة للمرارة مثل الأعمال الشاقة المتعبة. وتعرّف^٤ نوع هذه الحمى يكون من النافض، والاستفراغ، والنقاء من الحمى في وقت فتراتهما، وقلة اختلاف النبض.

النافض يكون في حمى الغبّ مع نخس. نخسة المحموم مثل نخس الإبر. وفي حمى الربع يكون^٥ مع ثقل وتكسير شبيه بالرض.

حميات الغب منها ما يكون لها فترات، ويكون فيها نافض واستفراغ وفترة بين كلّ نوبتين. والنافض يكون إما بسبب^٦ [داخل أو] خارج، بمنزلة المُرّة الصّفراء من داخل والماء الحارّ من خارج. وإما من سبب بارد^٧، بمنزلة برد الهواء من خارج، والخلط البلغمي من داخل. وأما الاستفراغ يكون إما بالبراز، وإما بالقيء، وإما بالعرق. ومنها ما تكون مطبقة دائمة، وصاحبها لا يصيبه النافض ولا يعرض له الاستفراغ، ولا يكون لحمّاه فترات.

١: بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين، جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في البحران، ب: بسم الله الرحمن الرحيم جوامع المقالة الثانية من كتاب البحران.

٢: ب: من.

٣: أ: من.

٤: أ: تولّد.

٥: د - نوع.

٦: ب - يكون.

٧: د: من سبب.

٨: أ: إما بسبب خلط بارد، ب - بارد، د: بادئ.

Gün aşırı gelen ateş başlı başına (hâlis) olduğu zaman bunun nöbetleri, bazı anlarda on iki saat sürer. Bazı anlarda yedi veya sekiz saat sürer. Söz konusu ateşin nöbeti, sarı safranın miktarı, sarı safranın keyfiyeti, sarı safranın hareketi, hastanın kuvveti ve onun hissinin miktarı sebebiyle uzar ve kısalır.

İlk günde tam olgunlaşma alametlerinin ortaya çıktığı gün aşırı gelen her ateş, üçüncü devirde sona erer. Eğer ilk günde açık olan ancak tam olmayan bir olgunlaşmaya delalet eden alametler ortaya çıkarsa bu ateş, dördüncü devirde sona erer. İlk günde zayıf bir olgunlaşmaya delalet eden alametler ortaya çıkarsa bu ateş, yedinci devirde sona erer.

Dört günde bir gelen ateşte, maddesini bir araya getiren sebepler ve onun türüne delalet eden alametler vardır. Onun maddesini bir araya getiren sebepler, sonbahar mevsimi, kuru ve soğuk bölgeler, kuruluk ve soğukluğun baskın geldiği hava durumu, orta yaş (el-kuhûl) dönemi, kara safra doğuran tedbir, kara safranın galip geldiği mizaç ve dalağın zayıflığıdır.

Dört günde bir gelen ateşin türünü tespit eden alametler, ezilme ve kırılma ile birlikte titreme, oldukça düzensiz olan nabız, hastalığın düşüş aşamasında açık olan tahliye işlemi, nöbetler arasındaki fetretler, dalağın büyüklüğü ve kendisinden önce olan karışık ateşlerdir.

Gün aşırı gelen ateşte damarların nabızı, büyük, hızlı, kesintisiz güçlü ve dengeli olur. Dört günde bir gelen ateşin nöbetinin başlangıcında damarların nabızı, küçük, yavaş, düzensiz, zayıf ve değişken olur. Sonrasında bu hal üzere devam eder. Bunun gibi bir nabız, gün aşırı gelen ateşin başlangıcında da ortaya çıkabilir. Ancak bu tür nabız, gün aşırı gelen ateşte hızlı bir şekilde sakinleşir, dört günde bir gelen ateşte ise uzun kalır.

Aynı şekilde her gün olan nöbetli ateşin -ki bu, balgamın çürümesinden kaynaklanır- kendisinin maddesini bir araya getiren sebepleri ve onun türünü tespit eden alametleri vardır. Onun maddesini bir araya getiren sebepler, kış mevsimi, rutubetli-soğuk bölge, aynı şekilde (rutubetli-soğuk) olduğunda hava durumu, çocukluk yaşı, balgamın baskın olduğu mizaç, oburluk ve aşırı yemenin üzerinde cereyan ettiği tedbir, yemekten sonra sıkça banyo yapmak ve mide ağzının zayıflığıdır.

إذا كانت حمى الغب خالصة، فنوائبها تكون في بعض الأوقات اثنتي عشرة ساعة، وفي بعضها سبع ساعات أو ثماني. ونوبة هذه الحمى تطول أو تقصر بسبب مقدار المُرّة الصّفاء،^١ وبسبب كميّتها وبسبب حركتها، وبسبب قوّة المريض، ومقدار حسّه.

كلّ حمى غبّ تبيّن فيها في اليوم الأوّل علامات النضج التّام، فهي تنقضي في الدّور الثالث. وإذا تبيّنت فيها في اليوم الأوّل علامات تدلّ على نضج بيّن، إلّا أنّه ليس بتام، فهي تنقضي في الدّور الرابع. وإذا تبيّنت فيها في اليوم الأوّل علامات تدلّ على نضج ضعيف، فهي تنقضي في الدّور^٢ السابع.

حمى الربع لها أسباب تجمع مادّتها وعلامات تدلّ على نوعها. والأسباب التي تجمع مادّتها، وقت الخريف، والبلد البارد واليابس،^٣ وحال الهواء إذا كانت الغالب عليه البرد واليبس، وسن الكهول، والتّدبير المولّد للمرّة السّوداء، والمزاج الذي يغلب عليه المرار الأسود، وضعف الطّحال.

العلامات المثبّته لنوعها، هي^٤ النافض مع الرض والتكسير، والنبض المتفاوت جدًّا، والاستفراغ البيّن في وقت الانحطاط، والفترات بين النوائب، وعظّم الطحال، والحمّيات المختلطة المتقدّمة لها.^٥

نبض العروق يكون في حمّيات الغبّ عظيمًا سريعًا متواترًا قويًّا متساويًا. وفي حمّيات الربع صغيرًا بطيئًا متفاوتًا ضعيفًا مختلفًا في ابتداء نوبة الحمى، ثم يبقى على هذه مدّة طويلة. وقد يعرض مثل هذا النبض في ابتداء نوبة حمى الغبّ، إلّا أنّ ذلك في حمى الغبّ يسكن سريعًا، وفي الربع يلبث إلى وقت كبير.

كذلك الحمى النّائبة في كلّ يوم، وهي الحادثة عن عفونة البلغم، لها أسباب تجمع مادّتها وعلامات تثبت نوعها. فالأسباب التي تجمع مادّتها، هي وقت الشّتاء، والبلد البارد الرّطب، وحال الهواء إذا كان كذلك، وسن الصّبيان، والمزاج الذي يغلب عليه البلغم، والتّدبير الذي يجري على الشّره والنّهّم، وكثرة استعمال الحّمّام بعد الطّعام، وضعف فم المعدة.

١ ب: أو.

٢ ب - الرابع. وإذا تبيّنت فيها في اليوم الأوّل علامات تدلّ على نضج ضعيف فهي تنقضي في الدّور.

٣ ب - واليابس.

٤ أ - هي.

٥ ب د - المتقدّمة لها.

Her gün olan nöbetli ateşin türüne delalet eden alametler, soğuk, nabzın değişkenliği ve düzeninden çıkması, yanların şişmesi, sarıya ve beyaza meyleden idrar, söz konusu ateşin nöbetlerinin akşam vakitlerinde şiddetlenmesidir.

5 Devamlı olan ateş üç çeşittir. Bunlardan birincisi devamlı gün aşırı ateştir ve buna *yakan* denir ki bu, kendisinde fetretler bulunan gün aşırı ateş cinsindedir. İkincisi devamlı olan dört günde bir gelen ateştir ki bu, fetretleri olan dört günde bir gelen ateş cinsindedir. Üçüncüsü balgamdan kaynaklanan devamlı ateştir ki bu, fetretleri olan balgamdan
10 kaynaklanan ateş cinsindedir. Söz konusu ateşlerin kendileri ile bilindiği şeyler şunlardır: [1] Kendisinde fetretler olduğu zaman her birinin türüne delalet eden şeylerin söz konusu olmamasıdır. [2] Onların maddesini bir araya getiren şeyler, kendisinde fetretler bulunan ateşlerdeki şeyler gibi olur -yani bunlar, senenin dönemi, bölge, havanın durumu, yaş ve tedbirdir-. [3] Söz konusu ateşlere özellikle delalet eden alametler vardır. Bu
15 alametler şunlardır: Kendisinin nöbetlerine titreme eşlik etmeksizin ateşin nöbetlerinin hareket etmesi, ateşin devamlı olması ve duyulara açık olan tahliye işlemi ile sakinleşmemesidir.

Kendisinde fetretler bulunan ateşler, çürümüş hıltlar damarların dışında olduğunda meydana gelir. Devamlı olan ateşler, çürümüş hıltlar damarların içerisinde olduğu zaman meydana gelir.

Yakıcı ateş türleri, dörttür. Şöyle ki bunlardan biri damarların içerisinde çürüyen safradan kaynaklanan ateştir. İkincisi akciğerde olan sıcak şişlikten dolayı meydana gelen ateştir. Üçüncüsü karaciğerde olan şişlikten
25 dolayı meydana gelen ateştir. Dördüncüsü ise midenin ağzında oluşan sıcak şişlikten dolayı meydana gelen ateştir.

Sürekli olan ateşler üç sınıftır. Bunlardan birincisi sonu olan ateş sınıfıdır ki bu, ateşin başlangıcından itibaren, son bulana kadar tek bir hal üzere devam edendir. İkincisi yükselen ateş sınıfıdır ki bu, sürekli artışta
30 olan ateştir. Üçüncüsü ise düşen ateş sınıfıdır ki bu, sona erene kadar azalan ateştir.

والعلامات الدالة على نوعها، البرد، واختلاف النبض وخروجه عن النّظام، وانتفاخ الجنين^١، والبول الحائل إلى الصّفرة والبياض، واشتداد نوابس الحمى بالعشّيات.

الحمّيات الدائمة ثلاثة. أحدها حمى الغب الدائمة، ويقال لها المحرقة، وهي من جنس حمى^٢ الغبّ التي لها فترات. والثانية حمى الربيع الدائمة، وهي من جنس الربيع التي لها فترات. والثالثة حمى البلغم الدائمة، وهي من جنس البلغمية التي لها فترات.

والذي به تعرف هذه الحمّيات، أنّه لا يكون فيها الأشياء التي تدلّ على نوع كلّ واحد منها إذا كانت لها فترات، وأنّ الأشياء التي تجمع مادّتها تكون فيها على مثل ما هي في الحمّيات التي لها فترات، أعني وقت السنة، والبلد، وحال الهواء، والسن، والتدبير. وأنّ^٣ علاماتها الدالة عليها خاصّة^٤ تكون موجودة، وهي أنّ نوابسها تتحرك من غير أن يكون معها نافض،^٥ وأنّ الحمى تكون دائمة، وأنّها لا تسكن باستفراغ ظاهر محسوس.

والحمّيات التي لها فترات، تكون إذا كانت الأخلاط المتعقّنة خارجاً من العروق. والحمّيات الدائمة، تكون إذا كانت الأخلاط تتعقّن في جوف العروق.^٦

أنواع الحمى المحرقة هي أربعة. وذلك أنّ منها ما يحدث من مرار^٧ يتعقّن في داخل العروق. ومنها ما يحدث^٨ من ورم حارّ يكون في الرّئة. ومنها ما يكون يحدث من ورم حار في الكبد.^٩ ومنها ما يكون من ورم حارّ في فم المعدة.

الحمّيات المطبقة ثلاثة أصناف. أحدها صنف الحمى المتناهية، وهي التي تكون منذ ابتدائها إلى وقت انقضائها على حال واحدة. والآخر صنف^{١٠} الحمى المتزيّدة، وهي التي لا تزال في زيادة. والثالث صنف الحمى المنحطّة، وهي التي لا تزال تنقص حتى تنقضي.

١ ب: الجسم.
٢ أ ب - حمى.
٣ ب: فإنّ.
٤ ب: الخاصّة، د: الخاصّة بها.
٥ أ+ وعلامتها أنّ يكون معها نافض.
٦ ب - تكون.
٧ أ + والحمّيات الدائمة تكون إذا كانت الأخلاط تتعقّن.
٨ ب: غير.
٩ د: يكون.
١٠ ب - ومنها ما يحدث من ورم حارّ يكون في الرّئة. ومنها ما يكون يحدث من ورم حار في الكبد.
١١ ب - الحمى المتناهية وهي التي تكون منذ ابتدائها إلى وقت انقضائها على حال واحدة. والآخر صنف.

Ateşlerin sona ermesi farklı vakitlerde olur. Gün aşırı gelen ateş on dördüncü günde sona erer. Sürekli olan ateş -ki bu, kandan kaynaklanan ateştir- ve yakıcı ateş -ki bu, damarların içinde çürüdüğü zaman safradan kaynaklanan ateştir- birinci haftada sona erer. Devamlı ve fetretleri olan
5 balgamdan kaynaklanan ateş ile devamlı ve fetretleri olan dört günde gelen ateşin müddeti ise uzar.

Hıltların çürümesinden dolayı meydana gelen müfret ateşler yedi tanedir. Bunlardan üç tanesi, sarı safranın ve kanın çürümesinden dolayı olur. Bunlar, bir gün nöbeti olup bir gün olmayan gün aşırı ateş ve
10 Yunanca'da *sýyochos*¹ olarak isimlendirilen devamlı-sürekli ateş ve nöbeti olmayıp ancak ayrılmayan gün aşırı gelen ateştir. Müfret ateşlerden iki tanesi, balgamın çürümesinden dolayı olur ki bunlar, her gün nöbeti olan ve devamlı olan balgamdan kaynaklanan ateştir. Müfret ateşlerden diğer iki tanesi ise kara safranın çürümesinden dolayı olur ki bunlar, bir gün
15 nöbeti olup iki gün nöbeti olmayan dört günde bir gelen ateş ve devamlı olan dört günden bir gelen ateştir.

Mürekkap ateşler iki sınıftır. Şöyle ki mürekkep ateşlerden biri, ateşin ortaya çıkmasına sebep olan hastalıklı organ olmaksızın, diğeri ise hastalıklı organ sebebiyle meydana gelen ateştir.

Hastalıklı bir organ olmaksızın meydana gelen ateşin örneği, balgamdan kaynaklanan ateş ile gün aşırı gelen ateşin terkibinden meydana gelen ateştir. Söz konusu bu ateşlerin terkiibi ya karışma yoluyla ya komşuluk yoluyla ya da bağlanma (müşabeke) yoluyla olmak üzere üç şekilde olur.

Organın hastalıklı olması ile meydana gelen ateşin terkiibi de aynı şekilde ya karışma ya komşuluk ya da bağlanma yoluyla olur. Organın
25 hastalıklı olması ile meydana gelen ateşlerden bazısı, hastalığı mürekkep bir organın hastalığından dolayı olur. Bazısı ise farklı hastalıkları kabul eden muhtelif organlardan dolayı meydana gelir. Bunun örneği, yilancık (humra-erizipel) olarak bilinen şişlik (verem) ve sert şişliktir.

1 سُونُوخَس - σύνοχος: Kanın kaynamasından dolayı oluşan ateş türüdür.

انقضاء الحمّيات يكون في أوقات مختلفة. فحمّى الغبّ تنقضي في اليوم الرابع عشر. والحمّى المطبقة وهي حمّى الدم، والحمّى المحرقة وهي حمّى الصفراء إذا عفت داخل العروق، تنقضان في الأسبوع الأول. وحمّى البلغم التي لها فترات والدائمة، والرّبع التي لها فترات والدائمة، تطول مدّتها.

الحمّيات المفردة الحادثة عن عفونة الأخلط سيع. منها ثلاث تكون عن عفونة المُرّة الصفراء والدم،^٢ وهي حمّى الغبّ التي تنوب^٣ يومًا ويومًا لا، والحمّى المطبقة الدائمة التي تُسمّى باليونانية^٤ سونوخس، والحمّى الغبّ التي لا نواب لها لكتّها لازمة. ومنها اثنتان تحدثان عن عفونة البلغم، وهما الحمّى البلغميّة التي تنوب كلّ يوم، والحمّى البلغميّة الدائمة. ومنها اثنتان تحدثان عن عفونة المُرّة السوداء، وهما الربع^٥ التي تنوب يومًا ويومين لا، والرّبع الدائمة.

والحمّيات المركبة صنفان. وذلك أنّ منها ما يكون من غير عضو عليل تحدث الحمّى بسببه، ومنها ما يحدث بسبب عضو عليل.^٦

والحمّى التي تكون^٧ من غير عضو عليل،^٨ هي^٩ بمنزلة الحمّى المركبة^{١٠} من حمّى الغبّ وحمّى البلغم. وهذه الحمّيات يجري تركيبها على ثلاثة ضروب، إما تركيب ممازجة، وإما تركيب مجاورة، وإما تركيب مشابهة.

والحمّى التي تكون مع عضو عليل، يكون تركيبها أيضًا إما على الممازجة، وإما على المجاورة، وإما على المشابهة. الحمّيات التي^{١١} تكون مع عضو عليل، منها ما يكون حدوثه من عضو واحد علته علّة مركّبة. ومنها ما يكون من أعضاء مختلفة قابلة للعلل المختلفة،^{١٢} بمنزلة الورم المعروف بالحمرة والورم الصّلب.

١ ب - الحمّى.
٢ ب - والدم.
٣ ب: تكون.
٤ أب - باليونانية.
٥ ب: وهي حمّى للبلغم، د: وهما حمّى الربع.
٦ د - تحدث الحمّى بسببه.
٧ د: فالحمّى التي تنوب.
٨ ب - والحمّى التي تكون من غير عضو عليل.
٩ ب: وهي.
١٠ ب: المطبقة.
١١ ب - التي.
١٢ أ: أعضاء مختلفة فعلته عللاً مختلفة، د: أعضاء مختلفة معتلة عللاً مختلفة.

Ateşlerin terkibi dört vecih üzere olur. Şöyle ki ateşler terkip ettiği zaman mürekkep olan iki ateş şu durumlardan uzak (hâli) değildir: [a] Ya cins bakımından eşit olur. Bunun örneği, nöbeti olan gün aşırı ateş ve nöbeti olmayan gün aşırı ateştir. [b] Ya hem cins hem de tür bakımından eşit olur. Bunun örneği, nöbeti olan gün aşırı ateş ve nöbeti olan diğer gün aşırı ateştir. [c] Ya cins bakımından muhtelif, tür bakımından ise eşit olur. Bunun örneği, nöbeti olan gün aşırı ateş ve nöbeti olan balgamdan kaynaklanan ateştir. [d] Hem cins hem de tür bakımından muhtelif olur. Bunun örneği, balgamdan kaynaklanan devamlı ateş ve nöbeti olan gün aşırı ateştir.

Yakıcı kötü ateş ya yılanlık olarak bilinen şişlikler cinsinden olan midedeki sıcak şişlikten ya bu şişlik cinsinin karaciğerde olmasından -ki bu, Yunancada *ipatitida* olarak isimlendirilir ve bunun tercümesi *karaciğersel-*dir- ya da bu şişlik cinsinin akciğerde olmasından dolayıdır ve bu, *pneumonia* olarak isimlendirilir ki bu, zatürredir.

Yunancada *imitritous*¹ olarak isimlendirilen ateş -ki bu, balgamdan kaynaklanan ateşten ve safradan kaynaklanan ateşten mürekkeptir- balgamdan kaynaklanan devamlı ateş ve bir gün nöbeti olup iki gün nöbeti olmayan safradan kaynaklanan ateş terkip ettiği zaman halis (başlı başına) olur. İmitritous olarak isimlendirilen bu ateşe titreme eşlik eder, bu ateş düzensizdir ve devamlı olur. Söz konusu ateşin terkibi [a] ya komşuluk cihetiyle olur. Eğer durum bu şekilde olursa bunun bilinmesi açıktır. Söz konusu ateşin terkibi [b] ya bağlantı ciheti ile olur. Durum bu şekilde olduğu zaman bunun bilinmesi açıktır. [c] Ya da karışma ciheti üzere olur. Durum bu şekilde olduğu zaman bunun bilinmesi, zor ve meşakkatlidir. Çünkü semptomlar, birbirinin ardından gelir. Söz konusu bu semptom iki şekil üzere ortaya çıkar: Ya her iki ateşin nöbetleri başlangıçta birlikte başlar. Ya da her iki ateşin nöbetleri başlangıçta komşuluk cihetiyle mürekkep olur, bundan sonra işin sonunda ise bir araya gelir ve böylece karışma ciheti ile mürekkep olur. Çünkü her iki nöbetten biri devamlı öne geçer, diğeri ise geç kalır.

1 Söz konusu kelime eserin Almanca çevirisinde de tespit edilememiş ve Yunanca harflerle verilmiştir. Bunun nedeni, ya kelime yanlış yazılmıştır. Ya da o dönemlerde kullanılan bu kelime zamanla kaybolmuştur. Bu sebeplerden dolayı tespit edilememiş olabilir. Kelime için bk. Galen, *Über die Arten der Fieber* II,7, ed. Matthias Wernhard. München: Ludwig-Maximilians-Universität 2004. 87, 193.

تركيب الحميات يكون على أربعة أوجه.^١ وذاك أنها إذا تركبت فليس تخلو من أن تكون الحماتان المركبتان، إما متساويتين في الجنس، بمنزلة حمى الغب التي تنوب، وحمى غب لا تنوب. وإما متساويتين في الجنس والنوع معاً، بمنزلة حمى الغب التي تنوب، وحمى غب أخرى تنوب.^٢ وإما مختلفتين في الجنس متساويتين في النوع، بمنزلة حمى الغب التي تنوب، وحمى بلغم تنوب.^٣ وإما مختلفتين في الجنس والنوع معاً، بمنزلة حمى بلغم دائمة وحمى الغب التي تنوب.^٤

الحمى المحرقة الخبيثة، تكون إما من ورم حارّ في المعدة من جنس الأورام المعروفة بالحمرة. وإما من ورم من هذا الجنس يحدث في الكبد، وتسمى حمّاه باليونانية^٥ إباطيطس وتفسيرها الكبدية. وإما من ورم من هذا الجنس يحدث في الرئة، وتسمى حمّاه بينومونيا،^٦ وهي ذات الرئة.

الحمى المسماة باليونانية^٧ إيمطريطاوس، وهي المركبة من حمى بلغم وحمى صفراء، تكون خالصة إذا تركبت من حمى البلغم الدائمة وحمى الصفراء التي تنوب يوماً ويوماً لا. وهذه الحمى المسماة إيمطريطاوس يكون معها نافض، وتكون على غير استواء، وتكون دائمة. وتركيب هذه الحمى يكون إما^٨ على جهة المجاورة^٩، وإن^{١٠} كانت كذلك فإنّ تعرفها بين. وإما على جهة المشابكة، وإذا كانت كذلك كان تعرفها بيتاً. وإما على جهة الممازجة، وإذا كان كذلك كان تعرفها عسراً شاقاً، وذلك لأنّ الأعراض تردف بعضها بعضاً. وهذا العرض يعرض^{١١} على ضربين. إما أن تكون نواب الحماتين كليهما من أول الأمر تبتدئ معاً. وإما أن تكون النواب في أول الأمر مركبة على جهة المجاورة، ثم إنّها في آخر الأمر تلتقي فتصير على جهة^{١٢} الممازجة، لأنّ إحدى النوبتين لا تزال تتقدّم والأخرى تتأخّر.

١ د: ضروب.
٢ أ: وحمى بلغم تنوب.
٣ أ: إما مختلفتين في الجنس والنوع بمنزلة حمى البلغم الدائمة وحمى الغب التي تنوب، ب: وإما مختلفتين في الجنس وفي النوع معاً بمنزلة حمى البلغم الدائمة، وحمى الغب التي تنوب.
٤ أ ب - وإما مختلفتين في الجنس والنوع معاً، بمنزلة حمى بلغم دائمة وحمى الغب التي تنوب.
٥ ب د - حاز.
٦ ب د: التي يسميها اليونانيون.
٧ أ ب: فلورينا.
٨ ب د: التي يسميها اليونانيون.
٩ أ - إما.
١٠ ب: إما على غير جهة المجاورة.
١١ ب د: وإذا.
١٢ ب د - يعرض.
١٣ ب - المجاورة، ثم إنّها في آخر الأمر تلتقي فتصير على جهة.

Tıbbın iki maddesi -eğer dilersen buna iki araç diyebilirsin- vardır. Bunlardan birincisi, tıbbın uygulamalarının kendisi üzerinde gerçekleştiği araç ve maddedir ki bu insanların bedenleridir. Diğeri ise bedenlerde etki eden araç ve maddedir ki bu, ilaçlar, yiyecekler ve buna benzer olan şeylerdir.

Ateşler üç cinstir. Bunlardan birincisi, hıltların çürümesinden dolayı meydana gelen ateş cinsidir. İkincisi ruhun ısınmasından dolayı meydana gelen ateş cinsidir. Üçüncü cins ateşte ısı, aslî organlara yapışmıştır ki buna sabit ateş ve hektik ateş denir.

Ruhun (can) ısınmasından dolayı meydana gelen ateşe günlük ateş denir. Hıltların çürümesinden dolayı meydana gelen ateşe gelecek olursak bu, iki sınıftır. Şöyle ki bunlardan biri, hastalıklı organla birlikte olur, diğeri ise hastalıklı bir organ olmaksızın meydana gelir. Hastalıklı organla birlikte olan ateşe, üç cins semptom eşlik eder: Bunlar, hastalığın semptomları, hastalıklı organın semptomları ve hastalığın fail hıltların semptomlarıdır. Bunun örneği, zatülcenb hastalığında gördüğümüz durumdur. Çünkü bu hastalığa, hastalık semptomlarından şunlar eşlik eder: Ateşin bir gün gelip iki gün gelmemesi ve sıcak olmasıdır. Söz konusu hastalığa hastalıklı organ semptomlarından şunlar eşlik eder: Hastalıklı yerde iç-nelenme acısı, nefes darlığı ve öksürük. Söz konusu hastalığa fail hıltın semptomlarından hastanın çıkardığı kanlı balgamın türleri eşlik eder.

Hastalıklı olmayan organa gelecek olursak bunun bazısı, sarı safradan ve kandan meydana gelir ki bu üç ateştir. Bu ateşlerden biri, nöbeti olan gün aşırı gelen ateş, ikincisi devamlı olan ateş, üçüncüsü ise aynı düzeyde (mutbika) olan ateştir. Bazısı ise balgamdan dolayı meydana gelir ki bu, iki ateştir. Birincisi nöbeti olan balgamdan kaynaklanan ateş, diğeri ise devamlı olan balgamdan kaynaklanan ateştir. Bazısı ise kara safradan dolayı olur ki bu, iki ateştir: Birincisi nöbetleşe dört günde bir gelen ateş ve diğeri devamlı olan dört günde bir gelen ateştir.

للطَّب مادّتان وإن شئت قلت آلتان. أحدهما الآلة والمادّة التي فيها عمل الطَّب، وهي أبدان النَّاس. والأخرى المادّة والآلة التي بها تفعل ما تفعله في الأبدان، وهي الأدوية والأطعمة^١ وما يجري مجراها.

الحمّيات هي^٢ ثلاثة أجناس. أحدها جنس الحمّى التي تكون من عفونة الأخلاط. والثاني جنس الحمّى التي تكون من سخونة الرّوح. والثالث جنس الحمّى التي تكون فيها^٣ الحرارة متشبّثة بالأعضاء الأصليّة، وهذه يقال لها الحمّى الثابتة وحمّى الدِّق.

والتي تكون من سخونة الرّوح يقال لها حمّى يوم. وأما التي تكون من عفونة الأخلاط فصنفان. وذلك أنّ منها ما يكون مع عضو عليل، ومنها ما يكون خلواً من عضو عليل. والتي تكون مع عضو عليل، يكون معها ثلاثة أجناس من الأعراض. وهي أعراض العلة، وأعراض العضو العليل، وأعراض الخلط الفاعل للعلّة، بمنزلة ما نجد ذلك في ذات الجنب. فإنّ هذه^٤ يكون معها من أعراض العلة أنّ الحمّى تكون يوماً ويوماً لا، وتكون حارّةً. ومن^٥ أعراض الموضع العليل، الوجع التّآخس، وضيق النفس، والسّعال. ومن أعراض الخلط الفاعل للعلّة، نوع الأشياء التي ينفثها العليل.

أما التي هي خلو من عضو عليل، فمنها ما يكون من المُرّة الصّفراء والدّم، وهي ثلاث حمّيات. أحدها^٦ هي الغبّ التي تنوب، والأخرى الغبّ الدائمة، والثالثة الحمّى المطبّقة. ومنها ما يكون من البلغم، وهما حمّاتان. أحدها حمّى البلغم التي تنوب، والأخرى البلغميّة الدائمة. ومنها ما يكون من المُرّة السّوداء، وهما حمّاتان. أحدهما حمّى الربع التي تنوب، والأخرى الربع الدائمة.

١ ب د: الأغذية.

٢ ب د - هي.

٣ ب: فمنها.

٤ أ: يحدث.

٥ أ: هذا.

٦ ب: وإما.

٧ أ: إحداهنّ.

Devamlı ve kesintisiz olan ateşlerden bazıları bizatihi süreklidir. Bazıları nöbetleri olan ateşlerdir. Ancak nöbetleri peş peşe geldiği için, birinci ateş sona ermeden ve buna yakalanan kişi ondan kurtulmadan önce başka bir ateşin nöbeti başlar. Böylece nöbetlerin ve devirlerin peş peşe gelmesi, ateşin devamlılığına ve kesintisiz olmasına sebep olur. Tıpkı Galen'in bunu, gün aşırı gelen üç ateş ile açıkladığı gibi. Bu ateşlerin birincisi, birinci günün beşinci saatinde başladı, sonra bunun ikinci nöbeti, gündüz vaktinin ikinci saatinde başladı ve böylece üç saat öne geçti. Bu ateşin sona ermesi, diğer iki ateşten önce oldu. İkinci ateş, birinci günün gecesinin yedinci saatinde harekete geçmeye başladı ve bunun geçmesi, birinci ateşin geçmesinden daha sonra oldu. Üçüncüsü ikinci günün onuncu saatinde başladı ve bunun sona ermesi gecenin sonunda gerçekleşti.

Ateş [a] ya ruha (can) yapışır ve böylece günlük ateş olur. Bu, bazen bir gün kalır, bazen de pek çok gün kalır. [b] Ya asli organlara yapışır ki bu üç çeşittir: Birincisi mutlak hektik ateş, olarak isimlendirilir. İkincisi solgun hektik ateş olarak isimlendirilir. Üçüncüsü ise fasılalı hektik ateş (humma ed-dik el-mufettet) olarak isimlendirilir. [c] Ya da çürüdüğü zaman hıtlara yapışır ki bu ateş ya fetretli olur ya da devamlı olur. Fetretli olduğu zaman bunun nöbetleri, ya her günde olur ya bir gün olur bir gün olmaz ya da bir gün olur iki gün olmaz. Devamlı olduğu zaman bu, ya kendisinin zorlaştığı ve arttığı anları olur veya söz konusu durum olmaz. Eğer kendisinde artma ve güçlük (zorluk) vakitleri olursa bunlardan bazısı ya her günde olur ya bir gün olur bir gün olmaz ya da bir gün olur iki gün olmaz. Eğer kendisinde artma ve zorluk vakitleri olmazsa bunun bazısı ya devamlı şekilde tek bir hal üzere olur ya kolay ve yumuşak başlayıp zor ve şiddetli sona erer ya da oldukça zor ve şiddetli başlayıp yumuşak ve kolay biter.

Buhran, hastalığın başlangıcından, yükselişinden ve zirvesinden hareketle bilinir. Hastalığın söz konusu bu aşamaları, hastalığın türünden, bir araya gelmekle delalet eden şeylerden, nöbetlerin peş peşe gelmesinden ve daha sonra ona ilişkin semptomlardan hareketle bilinir. Hastalığın türünün ya devamlı ya da fetretli olması kaçınılmazdır. Bunlardan her birinin ya müfret olması ya da mürekkep olması kaçınılmazdır.

الحميات التي تكون متصلة دائمة، منها ما هي في الأصل^١ دائمة، ومنها ما هي من الحميات التي تنوب. ولكن لأن^٢ نوباتها تتلاحق، وقبل أن تنقضي الحمى الأولى وينقضي منها صاحبها، تبتدئ نوبة حمى^٣ أخرى ثانية، فيصير^٤ تلاحق الأدوار والتوائب سبباً لدوام الحمى واتصالها. كما بين جالينوس ذلك في ثلاث حميات غب، أخذت^٥ الأولى منها في الساعة الخامسة من اليوم الأول، ثم أخذت النوبة الثانية في الساعة الثانية من النهار، فتقدمت ثلاث ساعات، وكان انقضاؤها قبل الحماتين الآخرين. والحمى الثانية ابتدأت تتحرك في الساعة السابعة من الليل في اليوم الأول^٦، وكان انقضاؤها بعد انقضاء الأولى. والثالثة أخذت في الساعة العاشرة من اليوم الثاني، وكان انقضاؤها آخر الليل^٧.

الحمى تشبث إما بالروح، فتكون حمى يوم، وربما مكثت يوماً واحداً، وربما مكثت أياماً كثيرة. وإما بالأعضاء الأصلية، فتكون^٨ ثلاثة أصناف. أحدها يُسمى حمى الدق مطلقاً، والآخر يُسمى حمى الدق والذبول، والثالث يُسمى حمى الدق^٩ المفتت. وإما بالأخلاق^{١٠} إذا عفنت، فهذه تكون إما ذات فترات وإما دائمة. وإذا كانت ذات فترات، فنوابها تكون إما في كل يوم، وإما يوماً ويوماً لا، وإما يوماً ويومين لا. وإذا كانت دائمة، فإما أن تكون لها أوقات تهيج وتصعب فيها، وإما أن لا يكون لها ذلك. فإن كانت لها أوقات هيجان وصعوبة، فإن ذلك منها يكون إما في كل يوم، وإما يوماً ويوماً لا، وإما يوماً ويومين لا. وإن لم تكن لها أوقات تهيج وتصعب فيها، فإنها إما أن تكون على حال واحدة دائماً، وإما أن تبتدئ هيئة ليئة وتنتهي صعبة شديدة، وإما أن تبتدئ^{١١} صعبة شديدة وتنتهي ليئة هيئة^{١٢}.

البحران يُعرف من أول المرض ومن تزيده ومن منتهاه. وهذه الأوقات من المرض تُعرف^{١٣} من نوع المرض، ومن الأشياء التي تدل بالتثامها، ومن تعاقب التوائب، ومن الأعراض اللاحقة. ونوع المرض لا يخلو إما أن يكون دائماً أو ذا فترات. وكل واحد من هذين لا يخلو إما أن يكون مفرداً وإما مركباً.

١ ب: الامتلاء.	٦ ب - في اليوم الأول.	١١ ب: تنتهي.
٢ ب - لأن.	٧ أ: الثانية، ب: الثالثة.	١٢ ب - هيئة.
٣ ب د - حمى.	٨ د: وتكون.	١٣ ب د: الذي يعرف.
٤ ب - يصير.	٩ أ - حمى الدق.	
٥ ب: أحدث.	١٠ أ ب: وإما الأخلاق.	

Organlardan birinde yerleşen hilt eğer kan olursa bu, söz konusu organ-
da flegmon diye isimlendirilen sıcak şişliği meydana getirir. Eğer sarı safra
olursa bu, yilancık (erizepel) diye bilinen ve uçuk (herpes) diye bilinen şişliği
meydana getirir. Eğer balgam olursa bu, ödem (teheyyüc) cinsinden olan
5 yumuşak şişliği veya gaz cinsinden olmayan yumuşak şişliği meydana getirir.
Eğer kara safra olursa bu, kanseri¹, fajedenik ülser (phagedenic ulcer-ekle-
ten) hastalığını veya cüzzamı meydana getirir.

Kan mutedil harareten doğar. Sarı safra, kanın yağını ısıtan sıcaklıktan
doğar. Kara safra ya sarı safra yandığında ya da kan tortusu yandığında aşırı
10 rı harareten doğar. Balgam hararetin azlığından ve sindirim eksikliğinden
doğar.

Günlük ateşe delalet eden genel alametler nabzın dengeli olması, idrarın
olgunluğu ve ateşin, kötü ve pis semptomlardan beri olmasıdır.

Galen'in *Buhran Üzerine* adlı kitabının ikinci
makalesine derleme tamamlandı.

15

Tercüme: Huneyn b. İshak.

1 Badem kadar olan şişlik, kademeli olarak büyüyüp şekli dairesel olur. Onda yeşil, kırmızı ve sarı renkte
yengeç ayağına benzeyen damarlar ortaya çıktığı zaman buna *seretân* (yengeç-kanser) adı verilir.

الخلط المتحيز في عضو^١ واحد من الأعضاء، إن كان دمًا، أحدث فيه وربما حارًا يُسمى فلغمونوي. وإن كان مرّة^٢ صفراء، أحدث وربما يُعرف بالحمرة، وربما يُعرف بالنملة. وإن كان بلغمًا، أحدث وربما رخوًا من جنس التّهيج، أو وربما لينا ليس من جنس الرّيح.^٣ وإن كان مرّة^٤ سوداء، أحدث سرطانًا أو^٥ أكلةً أو^٦ جذامًا.^٧

الدم يتولّد من حرارة معتدلة، والمرّة الصفراء تتولّد من حرارة تُسخّن دهنيّة الدّم،^٨ والمرّة السوداء تتولّد من حرارة مفرطة، إما عند احتراق الصّفراء، وإما عند احتراق عكر الدّم. والبلغم يتولّد من قلة الحرارة، وعدم الانهضام.

العلامات العاميّة الدالة على حمّى يوم، هي استواء النبض، ونضح البول، وأنّ الحمّى تكون بريئة من الأعراض الخبيثة الرديئة.

تمت جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في البحران

نقل حنين بن إسحق.^٩

١ ب د - عضو.

٢ ب: من مرّة.

٣ ب: من جنس الانتفاخ، د: من جنس الانتفاخ والريح.

٤ ب د: من مرّة.

٥ د: و.

٦ د: و.

٧ ب: إبرامًا.

٨ ب - الدّم يتولّد من حرارة معتدلة والمرّة الصفراء تتولّد من حرارة تُسخّن دهنيّة الدّم.

٩ أ: تمّت المقالة الثانية من كتاب البحران والحمد لله دائماً، د: تمّت جوامع المقالة الثانية من كتاب جالينوس في البحران ولواهب العقل الحمد والمئة وصلواتها على نبيه محمّد الطاهر نبي الرّحمة وعلى آله الطّيبين وسلّم وكرم وشرف وعظم.

Rahman ve Rahîm Allah adıyla!

Galen'in *Buhran* Adlı Kitabının

Üçüncü Makalesine Derleme

Buhrana özgü semptomlardan bazıları maddeyi gönderen şey sebebiyle olur. Bunun örneği, yanların yukarı çekilmesidir. Bazıları nefes darlığı gibi kendisine yol açan sebep dolayısıyla olur. Bazısı kendisinin fail sebebi dolayısıyla olur. Bunun örneği, duyum zorluğu, zihin karışıklığı, ağrı, çınılama, baş dönmesi ve görmeyi örten karanlıktır. Bazısı gönderilen şey sebebiyledir. Bunun örneği, insanın gözlerinin önünde gördüğü hayaller ve gözdeki parıltılardır.

Övülen iyi buhranın alametleri, karışma, olgunlaşma, hastalığın türü ve seyri, buhran günü, uygun tahliye, damarların nabzının iyiliği ve hareket iyiliğidir. Olgunlaşmaya gelecek olursak bu, ateşler anında idrarda; mide ve karın hastalıklarında dışkıda; göğüs hastalıklarında ise çıkarılan balgamda ortaya çıkar.

Yakıcı ateş ve gün aşırı gelen ateş ya terleme ile ya kusma ile ya da ishal ile sona erer. Özellikle yakıcı ateş, bazen burun kanaması ile sona erer. Karnın ince kısmında meydana gelen sıcak şişlik ya terleme ile ya da burun kanaması ile sona erer. Balgamdan kaynaklanan ateş ve dört günde bir gelen ateş ya terleme ile ya ishal ile ya da kusma ile sona erer. Karaciğer şişliği, karaciğerin dış bükey iki tarafında olduğu zaman bunun buhranı ya terleme ya idrar çıkarma ya da burun kanaması ile gelir ve hastalık böylece sona erer. Karaciğer şişliği karaciğerin iç bükey iki tarafında olduğu zaman bunun buhranı ya terleme ya kusma ya da ikisinin karışımı ile gelir.

Buhranın vakti ile ilgili ön (erken) bilgi, hastalığın türünden, bir araya gelmekle delalet eden şeylerin cinsinden, nöbetlerin hareketlerinden ve daha sonra ortaya çıkan semptomlardan hareketle elde edilir. Buhranla mücadele ile ilgili ön bilgi, hastalığın türünden, hastalığın büyüklüğünün miktarından ve hastalığın hareketinden yola çıkılarak bilinir. Buhranın sonucu ile ilgili ön bilgi, hastalığın türünden, hastalığın büyüklüğünden ve hastalığın seyrinden hareketle bilinir.

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيمِ جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في البحران

الأعراض الباحورية، منها ما يكون بسبب الباعث للمادة، مثل انجذاب الجنين إلى فوق. ومنها ما يكون بسبب المؤذي لها،^١ مثل ضيق النفس. ومنها ما يكون بسبب الفاعل لها، مثل عسر الحس، واختلاط الذهن، والوجع، والطين، والدوار، والظلمة التي تغشى البصر.^٢ ومنها ما يكون بسبب الشيء المبعوث، مثل الخيالات التي يراها الإنسان قدام عينيه، واللمع في البصر.

علامات البحران الجيد المحمود، هي الامتزاج والنضج، ونوع المرض وعادته، ويوم البحران، والاستفراغ الموافق، وجودة نبض العروق، وجودة الحركة. أما النضج، فيتبين في الحميات في البول، وفي علل المعدة والبطن في الرجيع، وفي علل الصدر في النفث.

الحمى المحرقة وحمى الغب، تنقضيان إما بعرق، وإما بقيء، وإما باستطلاق. والحمى المحرقة^٣ خاصة ربما انقضت بالرعاف.^٤ والورم الحار الذي يحدث في مرق البطن، ينقضي إما بعرق، وإما برعاف. وحمى البلغم وحمى الربع، ينقضيان إما بعرق،^٥ وإما باستطلاق البطن، وإما بقيء. وورم الكبد إذا كان في جانبها المحذب، فهو ينقضي ويأتيه البحران إما بعرق، وإما بدرور البول، وإما برعاف. وإذا كان في جانبها المقعر، فالبحران يأتيه إما بعرق، وإما بقيء، وإما باختلافهما.^٦

سابق العلم بوقت البحران، يكون من نوع المرض، ومن جنس الأشياء التي تدل بالتأمامها، ومن حركات التوائب، ومن الأعراض التي تظهر من بعد. وسابق العلم بجهاد^٧ البحران يكون من نوع المرض، ومن مقدار عظمته، ومن حركاته. وسابق العلم بما يؤول إليه البحران، يكون^٨ من نوع المرض ومن عظمته ومن عادته.

١ ب: إليها.

٢ ب د: وظلمة البصر.

٣ ب: الحادة.

٤ ب + العلة التي تسمى فرانطش تنقضي إما بعرق وإما برعاف.

٥ د - وإما برعاف وحمى البلغم وحمى الربع ينقضيان إما بعرق.

٦ ب د: باختلاف.

٧ د: بجهاث.

٨ أ - يكون.

Hastalığın türü, hastalığın kendisine özgü semptomlardan hareketle bilinir. Hastalığın miktarının büyüklüğü, semptomların artışından hareketle bilinir. Hastalığın seyri, kendisine ilişen yabancı semptomlardan hareketle bilinir. Hastalığın hareketi, kendisinin üzerinde hareket ettiği cihetten hareketle bilinir.

Ateşlerden bazıları miktar bakımından oldukça büyüktür, ancak gün aşırı gelen ateş gibi bu türden olanlar, tehlikeli değildir. Ateşlerden bazıları miktar bakımından azdır, ancak balgamdan kaynaklanan ateş gibi bu türden olanlar, pis ve kötüdür.

Devamlı hastalıklardan uzun süreli olanların buhranı, dördüncü gün olur. Söz konusu hastalıklardan bir gün hareket edip bir gün hareket etmeyen hastalığın buhranı ya üçüncü gün ya yedinci gün ya dokuzuncu gün ya da on birinci gün meydana gelir.

Hastalığın nöbetinin cüzleri ateşlerde farklılık arz eder. Böylece, gün aşırı gelen ateşte başlangıç, sürekli devam eden ateşte zirve; yakıcı ateşte düşüş, balgamdan kaynaklanan ateşte, ateşin kalma süresi uzun olur.

Erken davranıp hastalığın zirvesini bildiğimiz zaman şu üç şeyi elde ederiz: Birincisi hastalığın en üst aşamasını biliriz. İkincisi gıdayı takdir ederiz ve sınırlarız. Üçüncüsü ise hastalığın sona erme zamanını biliriz. Buhranın zirveden önce olması ya hastalığın miktarı dolayısıyla ya onun hiddeti dolayısıyla ya da dışardan gelen, buna sevk ve teşvik eden bir şey dolayısıyla.

Hastalığın zirvesi ile ilgili bilgiden hareketle şu üç şeyin durumu doğru olur: Bunlardan birincisi hastalığın zirvesi ve en üst noktası erken bilgi ile bilinir. İkincisi buhranın vakti, erken bilgi ile bilinir. Üçüncüsü gıdanın durumu, gerektiği şekilde takdir edilir.

Hastalığın sona ermesine dair erken bilgi, şu üç şeyden hareketle bilinir. Bunlardan birincisi, hastalığın büyüklüğü, ikincisi kuvvetin miktarı ve üçüncüsü zirvenin vaktidir. Buhranın vakti belirlidir ki bu da hastalığın zirvesidir. Ölüm anı, belirli olmayıp aksine bu ya başlangıç ya artış ya da zirve aşamasında olmak üzere hastalığın aşamalarından üç aşamada ortaya çıkabilir.

ونوع المرض يُتعرّف من أعراضه الخاصية به.^١ ومقدار عظمته يُعرّف من تزيّد^٢ الأعراض. وعادةً المرض تُعرف من أعراضه الغريبة التي تلحقها. وحركاته تُعرف من الجهة التي يتحرك عليها.

٥ الحميات منها عظيمة جداً، إلا أنها سليمة، بمنزلة حمى الغب. ومنها ما هي يسيرة المقدار، إلا أنها خبيثة رديئة، بمنزلة حمى البلغم.

ما كان من الأمراض الدائمة دائم اللبث، فبحرانه يكون في اليوم الرابع. وما كان منها يتحرك يوماً ويوماً لا، فبحرانه يكون إما^٣ في الثالث، وإما في السابع، وإما في التاسع، وإما في الحادي عشر.

١٠ أجزاء نوبة المرض تختلف في الحميات. فالابتداء يطول في حمى الغب، والمنتهى يطول في الحمى المطبقة، والانحطاط يطول في الحمى المحرقة. ولبثها يطول في حمى البلغم. إذا تقدّمنا فعرّفنا منتهى المرض ربحنا^٤ ثلاثة أشياء. أحدها أننا نعرف غاية المرض، والثاني أننا نقدرّ الغذاء ونحدّه^٥، والثالث أننا نعرف وقت الانقضاء. البحران يكون قبل المنتهى، إما لعظم مقدار المرض، وإما لحدّته، وإما لشيء يدعو إلى ذلك ويستحثّه^٦ من خارج.

١٥ من العلم بمنتهى المرض، يصلح أمر^٧ ثلاثة أشياء. أحدها غاية المرض وأقصاه^٨ يعرف بسابق العلم. والثاني وقت البحران يُتعرّف بسابق العلم. والثالث أن أمر الغذاء يُقدّر على ما ينبغي.

٢٠ وسابق العلم بانقضاء^٩ المرض يُعرّف من ثلاثة أشياء. أحدها عظم المرض، والثاني مقدار القوّة، والثالث وقت المنتهى. ووقت البحران^{١٠} واحد، وهو وقت منتهى المرض. ووقت الموت ليس بواحد، بل قد يعرض في ثلاثة أوقات من أوقات المرض، إما في الابتداء، وإما في التزيّد، وإما في المنتهى.

١١ ب: العلق نافعاً.
١٢ أ: وقت المنتهى ووقت البحران.

٦ ب: بحثنا عن.
٧ ب: د: نجده.
٨ ب: يستجيب به.
٩ أ: تصح.
١٠ ب: انقضاؤه.

١ ب - د - به.
٢ ب - تزيّد.
٣ أ: عودة.
٤ ب - وعادة المرض تُعرف.
٥ ب - إما.

Buhran yedi şekilde olur: Bunlardan üç tanesi, iyileşmeye götürür, dört tanesi ise ölüme veya helak olmaya götürür. İyileşmeye götüren şekillere gelecek olursak bunlardan birincisi, çıban çıkması (hurâc) veya tahliye ile birlikte aniden olan buhrandır ki bu, hakiki buhran olarak isimlendirilir. İkincisi iyi duruma aniden götüren buhrandır ki bu, nakıs buhran olarak isimlendirilir. Üçüncüsü kademeli olan buhrandır ki bu, çözülme ve sona erme olarak isimlendirilir.

Helak durumuna götüren buhranın çeşitlerine gelecek olursak bunlardan birincisi, tahliye ve çıban çıkması (hurâc) ile aniden olan buhrandır ki bu, kötü buhran olarak isimlendirilir. İkincisi karışık olan buhrandır ki bu, eksik olan kötü buhran olarak isimlendirilir. Üçüncüsü sahibini kademeli olarak helak durumuna götüren buhrandır ki bu, erime olarak isimlendirilir. Dördüncüsü ise çıban çıkması (hurâc) ve tahliye olmaksızın aniden olan buhrandır.

Tahliye ya burun kanaması ya kusma ya terleme ya ishal (istitlâ-ku'l-batn) ya makattan kan çıkması ya da adet kanının akması ile olur. Çıban çıkması (hurâc) ya bedenün üst kısmında kulaklar tarafında ya da bedenün aşağı tarafında ya kasıklarda ya da dizlerde olur.

Şu üç şeyi birbirine kıyaslamam gerekir: Bunlardan birincisi hastanın kuvveti, ikincisi hastanın hastalığının miktarı, üçüncüsü ise hastalığın zirvesinin zamanıdır.

Ölüm, şu durumlarda bir tahliye olmaksızın aniden meydana gelir: Ya ateşin nöbetinin başlangıcında olur ki bu, hararetin boğulması sebebiyledir. Ya ateşin nöbetinin yükselişi anında ya da ateşin nöbetinin zirvesinde olur. Ölüm söz konusu son iki aşamada semptomların şiddeti ve zorluğu sebebiyle meydana gelir. Düşüş aşamasında ise ölüm, çözülme sebebiyle olur.

Hastalığın düşüşü iki şekilde olur: Bunlardan birincisi kuvvetin sağlığı sebebiyledir. İkincisi ise kuvvetin zayıflığı sebebiyledir. Şöyle ki düşüşün ya hakiki bir düşüş olması ya da çözülme anında bir düşüş olması -ki bu, hakiki olmayandır- kaçınılmazdır. Eğer düşüş hakiki olursa bu,

البحران يكون على سبعة ضروب. ثلاثة منها تؤدّي إلى السلامة، وأربعة تؤدّي إلى العطب والموت. أما الضروب المؤدّية إلى السلامة، فأحدها البرحان الذي يكون دفعة مع استفراغ أو مع^١ خراج، وهو الذي يُسمّى بحرأنا على الحقيقة.^٢ والثاني البرحان الذي يكون دفعة إلى الحال الأجود، ويُسمّى بحرأنا ناقصاً. والثالث البرحان الذي يكون قليلاً قليلاً، ويُسمّى التحليل والانقضاء.

وأما الضروب المؤدّية إلى العطب. فأحدها البرحان الذي يكون دفعة مع خراج أو مع استفراغ، يُسمّى بحران سوء.^٣ والثاني البرحان الذي يكون مخلوطاً، ويُسمّى بحران سوء ناقص. والثالث البرحان الذي يعطب صاحبه قليلاً قليلاً، ويُسمّى الذبول. والرابع البرحان^٤ الذي يكون دفعة بغير استفراغ ولا خراج.

الاستفراغ يكون إما برعاف، وإما بقيء، وإما بعرق، وإما باستطلاق، وإما بخروج الدّم من المقعدة،^٥ وإما بدورور الطمث. والخراج يكون إما في أعلى البدن من ناحية الأذنين، وإما في أسفله،^٦ إما في الحالين، وإما في الرّكبتين.

ينبغي أن تُقاس ثلاثة أشياء واحدٌ بالآخر. أحدها هو قوّة المريض،^٧ والآخر مقدار مرضه، والثالث وقت منتهى المرض.^٨

الموت يعرض دفعة من غير استفراغ، إما في مبدأ نوبة الحمّى، ويكون بسبب اختناق الحرارة، وإما في تزّيدها، وإما في منتهائها، ويكون في هذين الوقتين بسبب صعوبة^٩ الأعراض وشدّتها، وإما^{١٠} في الانحطاط فيكون^{١١} بسبب التحليل.

انحطاط المرض يكون على ضربين. أحدهما بسبب صحّة القوّة، والآخر بسبب ضعفها. وذلك لأنّ^{١٢} الانحطاط لا يخلو من أن يكون انحطاطاً بالحقيقة، وإما انحطاطاً عند التحليل وهو ليس بالحقيقة. فإن كان الانحطاط بالحقيقة،^{١٣} فهو

١	ب: من.	١١	أ - إما.
٢	أ: بالحقيقة.	١٢	ب د: انحطاطها ويكون.
٣	د: رديثاً.	١٣	ب د: وذلك أنّ.
٤	ب - يكون دفعة مع خراج أو مع استفراغ، يُسمّى بحران سوء. والثاني البرحان الذي يكون مخلوطاً، ويسمّى بحران	١٤	ب - فإن كان الانحطاط بالحقيقة .
			ب: نوبة المرض.
			ب د: وقت المنتهى.
			ب: معونة.
			ب: أسفله، د: سفله.
			ب: وإما.
			سوء ناقص. والثالث البرحان.
			ب - البحران.

kuvvetin sağlığından, nabzın şiddetinden ve nabzın kuvvetinden hareketle bilinir. Eğer düşüş hakiki olmayıp çözüme ile olursa buna kuvvetin zayıflığından, nabzın zayıflığından ve nabzın değişkenliğinden hareketle delil getirilir.

5 Tam olan buhran hastalığın zirve vaktinde olur. Yine tam olmayan buhran, sevk eden ve hareket ettiren şey sebebiyle hastalığın yükseliş aşamasında olabilir. Söz konusu bu şeyin, ya hastalık hızlı bir şekilde hareket ettiği zaman hastalık dolayısıyla olması ya da hastalığın olgunlaşmadığı vakitte lavman ve yakı (sargı) kullandığı zaman tabipten dolayı olması kaçınılmazdır.

10 Tabipler, açık olan iyi buhranı hakikatin bilgisine vakıf olacak şekilde bilirler. Kötü buhranlara gelecek olursak bunları tabipler, sezgi ve kendisinde kesinlik (hakikat) olmayan tahmin yoluyla bilirler.

Her ne zaman ki kuvvet oldukça zayıf ve düşük olursa bu, hastalık ile mücadele etme ve hastalığa karşı gelme konusunda hiçbir şekilde başarı 15 sağlayamaz. Eğer kuvvet mutedil bir şekilde zayıf olursa kuvvet, hastalıkla mücadele etmek ister, ancak buna gücü yetmez ve kötü bir şekilde hezimete uğrar.

Hastalardan iyileşme yolunda olanlar hastalığın dört aşamasını geçer. Hastalardan ölüm yolunda olanlar ya hastalığının başlangıcında ya yükselişinde ya zirvesinde ya da düşüş aşamasında ölürlür. 20

Düşüş iki şekilde olur: Birincisi hakiki düşüştür ki bu, kuvvetin sıhhati ve hastalığın kaybolması sebebiyle olur. İkincisi hakiki olmayan düşüştür ki bu, kuvvetin zayıflığı sebebiyle olur.

Tam buhran üzere cereyan eden buhranlar, hastalığın zirve vaktinde olur. 25 Tam olmayan şekilde cereyan eden buhranlar ise zirveden önce olur.

Hastalıkları kendilerini ölüme doğru götüren hastaların bazılarında buhran gelirken bazılarında buhran gelmez. Kendilerine buhran gelen hastalarda, ölüme delalet eden buhranın habercisi olan gün, buhrandan önce ya idrarda ya çıkarılan balgamda ya dışkıda alametler ortaya çıkar. Kendilerine buhran gelmeyenlerde ölüme delalet eden alametler ortaya çıkar. 30

يُعرَف بصحة القوّة وشدّة النبض وقوّته. وإن كان انحطاطاً بتحلّل وليس له حقيقة، فيستدلّ عليه بضعف القوّة وضعف النبض واختلافه.

البحران التامّ يكون في وقت منتهى المرض. والبحران الذي ليس بتامّ قد يكون في وقت تزيّد المرض، بسبب شيء يحدث ويتحرك. وهذا الشيء لا يخلو من أن يكون إما من قبل المرض، إذا كان مرضاً حثيثاً سريع الحركة، وإما من قبل الطّيب، إذا استعمل الحُقن والأضمدّة في وقت لم ينضج فيه المرض.

والبحران الجيّد المحمود، يتعرّفه^١ الأطباء تعرّفًا يقفون به على علم حقيقته. فأما البحرانات الرديئة، فإنّما يعرفونها معرفة حدس وتخمين لا حقيقة معه.

القوّة متى خارت وضعفت غاية الضّعف، لم ترم مجاهدة المرض أصلاً ولم تنازعه. وإن كانت من الضّعف في حدّ اعتدال،^٢ فهي تروم مجاهدته إلا أنّها لا تنفي بذلك وتنهزم هزيمة سوء.

من كان من المرضى على سبيل سلامة، فهو يجوز الأربعة الأوقات التي للمرض. ومن كان منهم على سبيل موت فهو يموت، إما في مبدأ مرضه، وإما في تزيّده، وإما في منتهاه،^٣ وإما في انحطاطه.

الانحطاط يكون على ضربين. أحدهما الانحطاط الحقّ، هو الذي يكون بسبب صحّة القوّة وذهاب المرض.^٤ والآخر الذي لا حقيقة له، وهو الذي يكون بسبب ضعف القوّة.

ما كان من البحرانات يجري^٥ أمره على التّمام، فهو يكون في وقت منتهى المرض. وما كان منها على غير تمام، فهو يكون قبل المنتهى.

المرضى الذين يؤول بهم مرضهم إلى الموت، منهم من يأتيه البهران، ومنهم من لا يأتيه البهران. والذين يأتيهم البهران، تتقدّم قبله علامات في اليوم المنذر به تدلّ عليه إما في البول وإما في النفث، وإما في البراز. والذين لا يأتيهم البهران^٦ تظهر^٧ فيهم علامات تدلّ على ذلك،

١ ب: قد يتعرّفه، د: يعرفونه.
٢ ب: اعتزال.
٣ ب - وإما في منتهاه.
٤ ب د - وذهاب المرض.
٥ ب - يجري.
٦ ب د - البهران.
٧ أ: وتظهر.

Bunlar, kuvvetin oldukça zayıf olması, olgunlaşmanın zirvede olması, hastalığın miktarının büyüklüğü, hastalığın hareketinin yavaşlığı ve keskinlikten uzaklıktır.

Hastanın ölüm günü, hastalığın kuvvetinin şiddetinden, hastalığın kuvvetinin artmasından ve hastalığın nöbetlerinin ağırlığının artışının çokluğundan hareketle bilinir. Çünkü ağır nöbetler ya üçüncü ya dördüncü ya da beşinci gün olur. Hastanın öleceği saate gelecek olursak bu, hastalığın türünden ve hastalığın nöbetlerinin cüzlerinden hareketle bilinir. Hastalığın türüne gelecek olursak balgamdan kaynaklanan ateş, başlangıcında ölümü celp eder. Yakıcı ateş ölümü, zirvesinde celp eder. Nöbetlerin cüzlerinden hareketle ölümün saatinin nasıl bilineceğine gelecek olursak bu, ölümün kendisinde gerçekleştiği şiddet ve zorluğun bazen nöbetin başlangıcında, bazen yükselişinde, bazen de zirvesinde olmasından dolayıdır.

Buhran, hastalığın zirvesinde meydana geldiği zaman bu, en iyisidir. Buhran hastalığın artışında meydana geldiği zaman eğer hasta iyileşme yolunda olursa hastaya, nakis buhran gelir. Eğer hasta ölüm yolunda ise bu kişinin buhranı, en kötü ve en öldürücü şekilde olur. İyi ve övülen buhranlar, kesin (yakîn) bir bilgi ile bilinir. Yerilen kötü şekilde olan buhranlar sezgi (hads) ve tahmin ile bilinir. Buhran ya akan bir şey ile ya da intikal eden bir şey ile olur.

Hastanın hastalığından kurtuluşu, şu üç şekilde olur: Ya olgunlaşma ve bir şeyden sonra bir şeyin çözülmesi yoluyla ya tahliye yoluyla ya da intikal yoluyla. Tahliye ise ya burun kanaması yoluyla ya kan çıkması yoluyla ya kusma ile ya ishal ile veya bu tahliyelerin dışındaki başka tahliyelerle olur. Burun kanamasına delalet eden alametler baş ağrısı, nefes darlığı, iki yanın yukarı doğru yayılması, hastanın gözlerinin önünde şimşek parıltısına benzeyen bir şey görmesi veya görüşünün kararmasıdır.

Kusmaya delalet eden alametler, baş ağrısı, midede bulantı, karanlık hayaller ve alt dudakta seğirmedir (ihtilâc).

وهي غاية ضعف القوة، وغاية عدم النضج، وعظم مقدار المرض، وإبطاء حركاته^٢ وبعدها عن الحدة^٣.

يوم موت العليل يُعرف من شدة صعوبة المرض، وزيادة قوته، ومن فضل زيادة ثقل نوابه. فإنّ النواب الثقيلة تكون إما في اليوم الثالث، وإما في اليوم الرابع، وإما في اليوم الخامس. وأما الساعة^٤ التي يموت فيها المريض، فتُعرف من نوع المرض، ومن أجزاء نوابه. أما من نوعه فإنّ حمى البلغم تجلب الموت في أولها. والحمى المحرقة تفعل ذلك في منتهها. وأما من أجزاء نوابه، فلأنّ الصعوبة والشدة التي فيها يكون الموت، ربّما كانت في مبدأ^٥ النوبة، وربّما كانت في تزديدها، وربّما كانت في منتهها.

إذا وقع البحران في منتهى المرض، فهو^٦ يكون على أفضل الوجوه. وإذا^٧ وقع في تزيد المرض، فإنّه إن كان المريض على سبيل سلامة، أتاها بحران ناقص. وإن كان على سبيل تلف، فبحرانه يكون على أردأ الوجوه وأتلفها. وما كان من البحرانات على الوجوه الفاضلة المحمودة، فهو يُعرف معرفة يقين. وما كان منها^٨ على الوجوه الرديئة المذمومة، فإنّما يُعرف معرفة حدس وتخمين. والبحران يكون بشيء يجري وإما بشيء ينتقل^٩.

خروج المريض من مرضه يكون بثلاثة أشياء. إما بطريق النضج وتحليل شيء بعد شيء، وإما بطريق الاستفراغ، وإما بطريق الانتقال. فأما الاستفراغ فيكون إما بانبعث الدم بالرعاف، وإما بالقيء، وإما باستطلاق، أو غيره من الاستفراغات. والعلامات الدالة على الرعاف، هي^{١٠} الصداع، وضيق النفس، وتمدد الجنبين إلى فوق، وأن يرى المريض قدّام عينه شبيهًا بلمع البرق، أو يظلم عليه بصره.

العلامات الدالة على القيء، الصداع، والخفقان في المعدة، والخيلات المظلمة، واختلاج الشفة السفلى^{١١}.

١١ أ: والبحران يكون لشيء يجري وإما لشيء ينتقل.
١٢ أ: فهى.
١٣ ب: السفلى.

٦ ب د: فلأنّ.
٧ ب د: ابتداء.
٨ ب - ب: فهو.
٩ ب د: فإنّ.
١٠ أ: منه.

١ أ ب: عدم.
٢ د: حركات المرض.
٣ ب: الجهة.
٤ ب د: المريض.
٥ أ: في الساعة.

Başta ağırlık ve baş ağrısı, beyninin yanında sıcak şişlik olan kişide ortaya çıktığı zaman bu ikisi, kasılmaya (teşennüc) delalet eder. Bu ikisi (başta ağırlık ve baş dönmesi) kendisinde yakıcı ateş olan kimsede ortaya çıktığı zaman ya burun kanamasına ya kusmaya delalet eder.

5 Burun kanaması ile olan buhranın alametleri, iki yanın yayılması ve bunların yukarı doğru çekilmesi, nefes darlığı, görme duyusunda karar ve insanın şimşeğe benzer parıltı görmesidir.

Kusma ile olan buhranın alametleri, baş ağrısı, mide bulantısı, karanlık hayaller, alt dudakta seğirmedir. Kusma meydana geldiği zaman nabız 10 ya midenin ağırlaşmasından dolayı ya da midenin yanmasından dolayı değişken olur.

İntikal etmek yoluyla meydana gelen buhranın alametleri, kuvvetli ateş, kalıcı ağrı, idrar tıkanıklığı, karın sıkışıklığı (kabız), balgamın çıkmaması ve kuvvetin sıhhatidir. İntikal ya bedenin yukarisına doğru ya da 15 aşağısına doğru olur.

Bedenin yukarisına doğru olan intikale delalet eden alametler, aniden otaya çıkan nefes darlığı, başta ağırlık, işitme güçlüğü veya işitme kaybıdır.

Bedenin aşağısına doğru olan intikale delalet eden alametler, ağrının o yöne doğru meyletmesi, iltihap, kasıklarda ve kalçada meydana gelen 20 şişkinliktir.

Keskinlik (hiddet) bakımından en üst seviyede olan hastalıkların sona ermesi, buhran ile olur. Bu hastalıkların buhranı ya tahliye yoluyla ya da intikal yoluyla olur. Hiddet bakımından az ve yumuşak olan hastalıklar, bir buhran ile değil, aksine kademeli olarak gerçekleşen bir çözülme ile 25 sona erer.

Buhranın terleme ile olacağına delalet eden alametler, titreme, bedenden çıktığı zaman yakıcı olan sıcak buhar, derinin harareti ve kızarıklığı, ciltte nemlilik ve dalgalı nabızdır.

الثقل في الرأس والصداع، إذا عرضا لمن به ورم حارّ في ناحية دماغه، فهما يدلّان على التشنج. وإذا عرضا لمن به حمّى محرقة، فهما يدلّان إما على رعاف، وإما على قيء. علامات البحران الذي يكون بالرعاف، هي تمدّد الجنبين وانجذابهما إلى فوق، وضيق النفس، وظلمة البصر، وأن يرى الإنسان شبيهاً بلمع البرق.

وعلامات البحران الذي يكون بالقيء، هي الصداع، وخفقان المعدة، والخيالات المظلمة، واختلاج الشفة السفلى. إذا عرض القيء صار النبض مختلفاً، إما لأنّ المعدة تثقل وإما لأنّها تلذع.

علامات البحران الذي يكون بالانتقال، هي الحمّى القويّة، والوجع اللابث، وحصر البول، وحصر البطن، واحتباس النفث، وصحّة القوّة. والانتقال يكون إما إلى أعلى البدن وإما إلى أسفله.

العلامات الدالة على النقلة إلى أعلى البدن، هي^١ ضيق النفس الحادث بغتة، وثقل الرأس، وثقل السمع أو طرشه.

والعلامات الدالة على النقلة إلى أسفل، هي الوجع^٢ إلى تلك الناحية، والالتهاب، والانتفاخ الحادث في الحالبين والوركين.

ما كان من الأمراض في غاية الحدة، فإنّ انقضاءه يكون ببحران. وبحرانها يكون إما باستفراغ، وإما بانتقال. وما كان منها يسير الحدة ليّنها، فهو^٣ لا ينقضي ببحران، لكن بتحلل أوّلاً فأوّلاً.

العلامات الدالة على أنّ البحران يكون بعرق، هي النافض، والبخار الحارّ اللاذع إذا تصاعد من البدن، وحرارة الجلد وحمّته، ونداوة الجلد، والنبض الموجي.

١ ب - الذي.

٢ ب - هي.

٣ د ب: صممه.

٤ أ: مثل الوجع.

٥ ب د: الركبتين.

٦ ب: هو.

Tahliye iki şekildedir. Bunlardan biri bedenın dışına doğru, diğeri ise bedenın içine doğru olandır. Bedenin dışına doğru olan tahliyeden bazıı burun kanaması, bazıı terleme, bazıı kusma, bazıı ishal ile olur. Bedenin içine doğru olan tahliyeye gelecek olursak bu, maddenin konumundan başka bir konuma intikal etmesi ile olur ki bu da ya bedenın yukarısına doğru ya da aşağısına doğru olur.

Buhran anında damarların nabzı eğer dalgalı olursa bu, terlemenin habercisidir. Eğer nabız sert olursa bu, kusmanın habercisidir. Eğer nabız büyük olursa bu, burun kanamasının habercisidir.

İshal (istitlâku'l-batn) ile olan buhrana delalet eden alametler, idrar sıkışıklığı, burun kanamasına, kusmaya ve terlemeye delalet eden sebeplerin yokluğudur.

Hatırı sayılır miktarda olan tahliye, dışkı ile olduğu zaman meydana gelen ağırlık, karnın ince kısmında olur.

İdrar ile olan buhrana delalet eden alametler, karın sıkışması (kabızlık), burun kanamasına, kusmaya ve terlemeye delalet eden şeylerin yokluğu, hatırı sayılır miktarda idrar çıkarma ve kasık mevkiinde meydana gelen ağırlıktır.

Makatta bulunan damarlardan çıkan kan ile meydana gelen buhrana delalet eden alametler diğer alametlerin hepsinin yokluğudur, hasta bu tür şeylere maruz kalan kimselerden olursa onun alışkanlığı, buna uygun olursa hastanın tabiatı, söz konusu tarafta meydana gelen ağırlık ve bel konumunda meydana gelen ağırdır.

Adet kanı ile olan buhrana delalet eden alametler, -özellikle hasta kadın olduğu zaman- diğer alametlerin hiçbirinin olmamasıdır, bel bölgesinde meydana gelen ağırlık ve ağırlığın olmasıdır.

İntikal ile olan buhrana delalet eden alametler, kuvvetin sıhhati, olgunlaşmamış idrardır ki bu, ince ve beyazdır.

الاستفراغ ضربان. منه ما يكون إلى خارج البدن، ومنه ما يكون إلى داخله. والذي يكون إلى خارج البدن، منه ما يكون بالرعاف، ومنه ما يكون بالعرق، ومنه بالقيء، ومنه باستطلاق. وأما الذي يكون إلى داخل، فيكون بانتقال المادّة عن موضعها إلى موضع آخر، إما في أعلى البدن، وإما في أسفله.

٥ نبض العروق في وقت البحران إن كان موجياً، فهو ينذر^١ بعرق، وإن كان صلباً يبشّر بقيء، وإن كان عظيمًا يبشّر برعاف.

العلامات الدالة على البحران باستطلاق^٢، هي حصر^٣ البول، وفقد الأسباب الدالة على الرعاف وعلى القيء وعلى العرق.

الاستفراغ الذي له مقدار يعتدّ به، إذا كان بالبراز فالثقل^٤ الحادث في مرق البطن. والعلامات الدالة على البحران الذي يكون^٥ بالبول هي احتباس البطن، وفقد الأشياء الدالة على الرعاف والقيء والعرق، ودرور البول بمقدار يُعتدّ به، والثقل الحادث في موضع العانة.

١٥ والعلامات الدالة على البحران بالدم الذي يخرج من العروق التي في المقعدة، هي فقد سائر العلامات الأخر، وعادة المريض إن كان ممّن يعرض له ذلك، وطبيعته إن كانت ملائمة له، والثقل الحادث في تلك الناحية، والوجع الحادث في موضع القطن.

والعلامات الدالة على البحران بالطمث، هي^٦ فقد جميع العلامات الأخر، وخاصّة إن كان المريض امرأة،^٧ والوجع والثقل الحادثين في القطن.

والعلامات الدالة على البحران بالانتقال، هي صحّة القوّة، والبول الذي لم ينضح وهو الرقيق الأبيض.

١ ب: بيّن؛ د: يبشّر.
٢ ب: بالاستفراغ.
٣ د: أسر.
٤ ب د: والثقل.
٥ ب د - الذي يكون.
٦ أ: فهي.
٧ د: الأخر والجنس أعني أن يكون المرض بامرأة.

Bedenin yukarısına doğru olan intikale delalet eden alametler, idrar yapmada güçlük, başta ağırlık, koma (subât) ve geçici işitme kaybıdır. Bedenin aşağısına doğru olan intikale delalet eden alametler, ağırlık, ağrı, iltihap, dizlerde veya kalçada veya kasıklarda meydana geldiği zaman çıban cinsinden olan yumuşak şişliktir.

Galen'in *Buhran Üzerine* adlı kitabının üçüncü makalesine derleme tamamlandı.

Kitap da bütünüyle tamamlandı.

Sadece Allah'a hamd olsun.

Salavat O'nun nebisi Muhammed ve âline olsun!

العلامات الدالة على أنّ الانتقال يكون إلى أعلى البدن، هي عسر البول، وثقل الرأس، والسبات، والطرش^٢ الحاد. والعلامات الدالة على أنّ الانتقال يكون إلى أسفل البدن،^٣ هي الثقل، والوجع، والالتهاب، والورم الرخو من جنس التهيّج^٤ إذا حدث في الأربتين، أو في الوركين^٥ أو في الركبتين.

تمت جوامع المقالة الثالثة من كتاب جالينوس في البحران

وتّم الكتاب بأسره

والحمد لله وحمده

وصلواته على نبيّه محمّد آله.^٦

١ ب - أنّ.

٢ ب د: الصمم.

٣ ب د - البدن.

٤ ب: الذي جنسه التهيّج.

٥ ب د - أو في الوركين.

٦ ب: تمّت جوامع المقالة الثالثة من كتاب الفاضل جالينوس في البحران نقل حنين بن اسحق وتمّ بها الجزء الأوّل من الجوامع للإسكندرانيين.

EKLER

Cevâmi' u'l-İskenderâniyyîn li-Kütübi Câlînûs fi't-Tıbb' in Süleymaniye Yazma Eser Ktp, Fatih, nr. 3538'de kayıtlı bulunan yazma nüshasının başından ve sonundan görüntüler

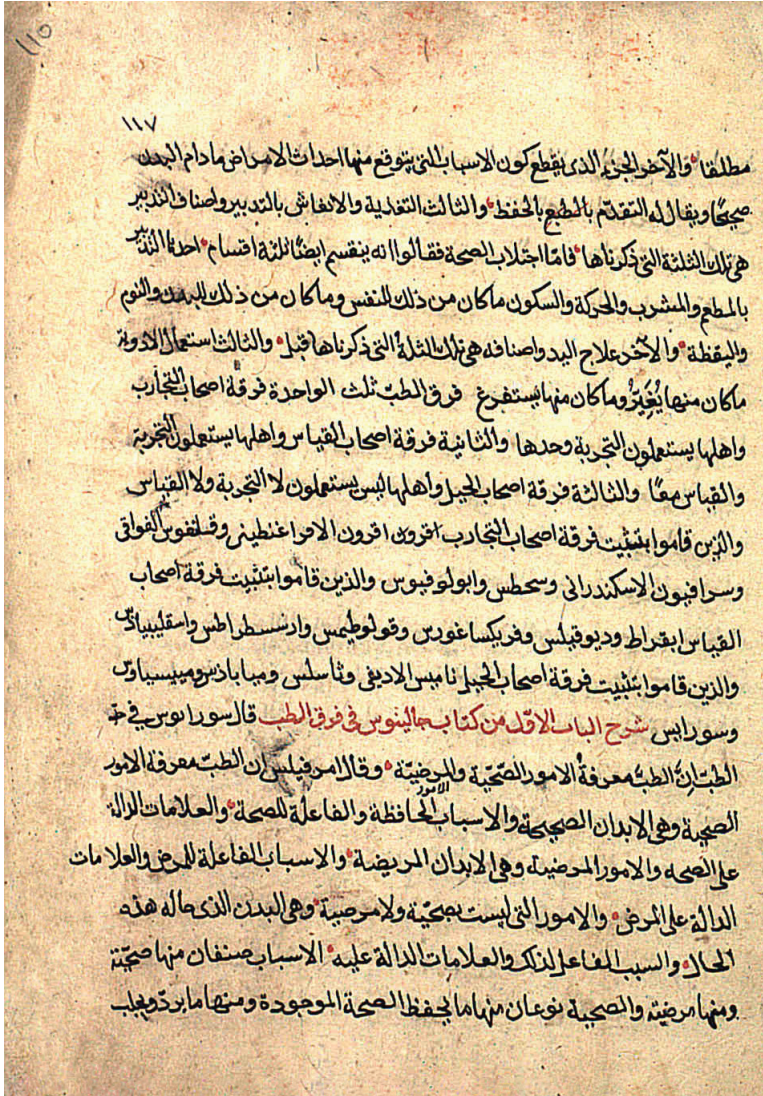
12
العظام مثل خراج العظم المكسور واصلاح العظم المخلوع فاما الذين قسموا
الطب خمسة اقسام فقت لو ان اسما به العلم بالاشياء الطبيعه وهي
تلك السنه التي ذكرناها والعلم بالاسباب هي تلك الثلثة التي تقدم ذكرها
والعلم بالاداءه وهي تلك الثلثة التي سبقناها قبل وحفظ الصحة واختلف
الصحة وقالوا ان حفظ الصحة تنقسم ثلثه اقسام احدها الجز الذي يحفظ
المرجع الصحيح على ما هو عليه ونقال له حفظ الصحة المطلق والاخر
الجز الذي يقطع كون الاسباب التي تقع في منها احداث الامراض مادام
البدن صحيحا ويقال له التقدم بالحفظ والثالث التعديه والافعاش
بالتدبير واصناف هذا التدبير تلك الثلثة التي ذكرناها واما اختلاف
الصحة فقت لو اننا ايضا تنقسم ثلثه اقسام احدها التدبير بالمطعم والمشرب
والحرمة والسلون ما كان في ذلك للنفس وما كان منه للبدن والنوم واليقظة
والاخر علاج البدن واصنافه وهي تلك التي ذكرناها قبل والثالث الاستعمال
للادويه ما كان منها يغير وما كان منها يستفزع في فرق الطب ثلثه
الواحد فرقة اصحاب التجارب واهلها يستعملون التجربه فقط والاخرى
فرقة اصحاب لقياس واهلها يستعملون التجربه والقياس معا والثالثة
فرقة اصحاب الجليل واهلها ليس يستعملون لا التجربه ولا القياس والدين
فاما بفرقة اصحاب التجارب اقرن الاقران طيني وفيلس القوازي وسراويل
الاسكندراني وسحطس وابوليموس والدين فاقوا بثلث فرقة اصحاب
القياس انقراط وديوقلس وفرسكس غورسن وفولوطيمس

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر برحمتك
 جوامع كتاب حاليون في فرق الطب على الشرح والتلخيص للاستند
 ان بعض الناس قسم الطب قسمين وبعضهم قسمه خمسة اقسام والذين قسموه قسمين
 قالوا ان منه علم ومنه عمل والعلم ينقسم ثلثة اقسام احدهم علم الطبايع والثاني
 علم الاسباب والثالث علم العلامات والدلائل وعلم الطبايع لحوي على سببه
 اثنا احدها العلم بامر الاستقصاء والثاني العلم بامر الامرجه والثالث
 العلم بامر الاخلاط والرابع العلم بامر الاعضاء والخامس العلم بامر
 القوى والسادس العلم بامر الافعال فاما العلم بامر الاسباب
 فمنه العلم بامر الاسباب المادية ومنه العلم بالاسباب لسابقه
 ومنه العلم بالاسباب الواضحة واما علم العلامات والدلائل فمنه العلم
 بما هو حاضر ويقال هذه العلامات خاصه دلائل ومنه العلم بما سيكون
 ويقال هذا سابق النظر وتسمى منذرة ومنه العلم بما قد سلف ويقال
 لها مذكرة فاما العمل وينقسم قسمين احدها حفظ الصحة والاخر اختلاف
 الصحة وحفظ الصحة ينقسم ثلثة اقسام احدها الحفظ المطلق والاخر
 المقدم للحفظ والثالث التقيده والاغراض والتدبير وهذا التدبير ينقسم
 فمنه تدبير ابدان الشيوخ ومنه تدبير ابدان الصبيان ومنه تدبير ابدان
 الناقصين من الامراض فاما اختلاف الصحة فمنه ما يكون للتدبير ومنه
 ما يكون لعلاج البدن ومنه ما يكون باستعمال الادوية والعلاج باليد
 منه ما يكون في اللحم مثل البط والجياطة والقطع والكي ومنه ما هو

٢٩١ ٤٩١
على الاستعمال يكون الاسفل هو العلوي الوجه والالتهاب
والوزم الرخو الذي حنه التبيخ ادخلت في الارسس
وفي الوكيتين
هم جواهر المطال الثالثة من كتاب
العاصل في الوتر في الحضان يصلح في
استحقاقه في الاول من الجوارح
الاصغر وايضا
ملوه في الحنود الثانية في اول امام الحضان الاحمر السبعة عشر
واحد لله وصد وصلواته على سيدنا محمد وآله
وسلم تسليماً

بالعرق ومنه بالقي ومنه باستطلاق وأما الذي يكون له داخل فيكون يقال
 المادة عن موضعها إلى موضع آخر إما في أصل البدن وإما في أسفله بنصف
 العروق في وقت الحران إن كان موخا فهو من عرق وإن كان صلبا فهو
 تن يعرف العلامات الدالة على الحران بالاستفراغ هي حصر البول
 وفقد الأشياء الدالة على الرعاف وعلى القي والغرغرة والاستفراغ الذي له
 مقدار يعده إذا كان بالبراز وبالقيل الحادث من عرق الرطل
 والعلامات الدالة على الحران بالبول هي احتباس الرطل وفقد الأشياء
 الدالة على الرعاف وعلى القي وعلى العرق وكذلك عدد البول مقدار يعده
 والقيل الحادث في موضع العانة والعلامات الدالة على الحران
 بالدم التي يجبري من العروق التي في المقعد هي فق تسابير العلامات
 للأخر وعاده المرص إن كان يمزج بعض له ذلك وطبيعته إن كانت
 منه لسقل الحادث في تلك المناحيه والوجع الحادث في موضع العطن
 والعلامات الدالة على الحران بالبطه هي فق جميع العلامات الأخر
 والحسن يعني إن يكون المرص تام له والوجع والقيل الحادث في العطن
 والعلامات الدالة على الحران بالاسعال هي صحه الغوره والبول الذي لم ينصح
 وهو الرقتي الأبيض والعلامات الدالة على الإسقال يكون له علام البدن
 في عشر البول وعلى الرأس والنبات والضمم الحادث والعلامات الدالة

Cevâmi'ul-İskenderâniyyîn li-Kütübi Câlînûs fi't-Tıbb' in Süleymaniye Yazma Eser Ktp, Yeni Cami, nr. 1179'da kayıtlı bulunan yazma nüshasının başından ve sonundan görüntüler

من اقل الى ازيد
جميع الطب في البيهقي ديدج
وحسن القول في قصر الكلام
تقليل ان اكلت وبعد اكل
تجنب فالشفق في الانضمام
وليس على النفوس استدخال
من ادخال الطعام على الطعام

بسم الله الرحمن الرحيم
رَبِّ انْفَعْت زِيَدَه
جوامع الاسكندرانيين ككتاب جالينوس
في فرق الطب اتمسمى امراسيس

ان بعض الناس قسم الطب قسمين. وبعضهم خمسة اقسام والذين قسموه قسمين قالوا ان منه
علم ومنه عملاء. والعلم ينقسم ثلثة اقسام احدها علم الطبيع والثاني علم الاسباب والثالث علم
العلامات والدليل. اما علم الطبيع يحوي ستة اشياء احدها العلم بامر الاستطقات والثاني
العلم بامر المزاج والثالث العلم بامر الاخلاط والرابع العلم بامر الاعضاء والخامس العلم بامر القوى
والسادس العلم بامر الاسباب البادية ومنه العلم بامر الاسباب السابقة ومنه العلم بامر الاسباب اللاحقة
واما علم العلامات والتدليل فمنه العلم بما هو حاضر ويقال لهذا العلامات خاصة لدليل ومنه العلم
بما سيكون ويقال لهذا سابق العلم بما سيكون. ومنه العلم بما قد سلف ويقال لها مذكر بما
قد سلف ومضى. واما العلم فينقسم قسمين احدهما حفظ الصحة والاخر اجتناب الصحة وحفظ الصحة
ينقسم الى ثلثة اقسام احدها الحفظ المطلق والاخر التقدم بالحفظ والثالث التغذية والاعتاش
بالتدبير وهذا التدبير منه تدبير ابدان الشيوخ ومنه تدبير ابدان الصبيان ومنه تدبير ابدان الشابين
من الامراض. واما اجتناب الصحة فنه ما يكون بالتدبير ومنه ما يكون بعلاج اليد ومنه ما يكون باستعمال
الادوية والعلاج باليد منه ما هو في اللحم مثل النبط والخبثات والقطع والكي. ومنه ما هو في العظم مثل حجر
العظم المكسور واصلاح العظم الخلع. واما الذين سمو الطب خمسة اقسام فقالوا ان احدا اقسامه العلم
بالاشياء الطبيعية وهي تلك الستة التي ذكرناها. والعلم بالاسباب وهي تلك الثلثة التي تقدم ذكرها والعلم
بالدليل وهي تلك الثلثة التي وصفناها قبل وحفظ الصحة واجتناب الصحة وقالوا ان حفظ الصحة
ينقسم ثلثة اقسام احدها الجزء الذي يحفظ المزاج الصفي على ما هو عليه ويقال له حفظ الصحة

والعلم بالاشياء الطبيعية وقسمه العلم بالاشياء الطبيعية

٤٤٦
 لكتاب جالينوس للمقالة الخامسة من كتاب
 في تشريح العروق والصفار وبالله الحمد والمثنة كثيرا
 قد فرغ من تحرير جنيد بن كوح بن جنيد في ايلول
 ربيع الاول من يوم الجمعة في وقت الصباح
 في حجاز قونية من شهر سنة ثلاث عشر
 وتسع مائة

تدقيقه راجح
 درن تاله
 درن كره زيت ياغنه درن كره
 بربره ياغنه درن كره بمورده اغنه درن كره
 سحر ايل بلش بمورده اغنه نغوروتيا بوره ايا عقاب اله
 جوره ايا يش درم زبق بنار غ ايلس اوستون بر مقدار صا يون فطر على اليسا عن الذي يكون في العين اذهبه
 زيت ياغنه استنزال ايدر س نكر اريد بر اجزا الربي
 استنزال ايا اوج دغه استنزال ايا اندك كره بر مقدار يسوه
 بر مقدار شرب درن كره ايلس انصك بر يچ دغه قيه قورن
 صويه تنقيه ايا و برير استنزال لذن درن درم علم بيل استنزال
 ايا

مخرطه
 لجه اذا طبع بماء وشئت وسق من ماير والطيم من طبعه
 ينفع من الفوج عينه ان علققت على صاحب
 الشبان ذكر يا بنسبه وان علققت على من
 سخا ف عليه الوقوق هذا الجذام من ما دام عليه وان كان
 جديا اذ فقه وان يحجر برينه بيت طرد الطوام
 وان حله الانسان معه ان طام انسانا هر حقه
 وخصيت حواججه وظهره بر ابريد ودمه اذا
 وان تحرقه من تمام ابقه من يوزبه وان علق
 مدد بركانه ودمه مزوج على باب بيت امرى كل
 من فيه من السحر وعين عاين وان اطمع اللصاب
 من علق عليه دماغه برهن الخال البراه
 اذا حكر به سحر اذ معقود عن النار ابراهم الناس

الكبريت
 الكبريت
 الكبريت

الى اخر الفتق وانقسم باقيه اثنين كما ينقسم العروق غير الضوارب الذي تحته على مثال
 اللام في كتابه اليونانية وهو هذا > فبمراحد قسيده على عظم العجز نحو الفخذ اليمنى
 والاخر نحو الفخذ الايسر وقلبان يبلغ هذان العرقان الضاربان الى الفخذين تسعين
 كل واحد منهما عروق ضارب ويمتدان جميعا الى جانب المشانة حتى يبلغا السنة وذلك
 يوجد في ابدان الاجنة فاما ابدان المستكملين فيخفف فيها الجزء الذي يبلغ الى السنة
 ويبقى الجزء الذي عند منشا كل واحد من العرقين فيتوزع من ذلك الجزء عروق
 ضوارب يتفرق في العضل الذي على عظم العجز فاذا بلغ العروق الى الفخذ عار وعا
 العرقان النقسبان والتقيان في الفخذ وفي الساق على ما وصفناه في تقسيم العروق
 غير الضوارب في البدن عروق غير ضوارب مفردة بانفسها خلوا من العروق
 غير الضوارب فاما العروق غير الضوارب التي خلوا من العروق الضوارب في
 الذي باقى باب الكبد من السرة في ابدان الاجنة والعروق الاجوف الذي في الصدر
 وعروق الحجاب والعروق الكنتفي والعروق التي في الابطر والوداج الظاهر والعروق
 تتخذ من سراق البطن والعروق التي في عظم العجز خلا العضل والعروق التي
 في ظاهر الفخذ فاما العروق الضوارب التي هي خلوا من العروق غير الضوارب
 فالعروق الذي يستدير حول المشانة في ابدان الاجنة والعروق الذي باقى من
 الضارب العظيم الى العرق الضارب الشبيه بغير الضارب والعروق الذي
 بصير الى لفقارة الخامسة والعروق الذي يصعد الى اللبة والعروق الذي يصعد
 الى الابطر والعرقان المعروفان يعرفان في السمات والعروق التي تاتي الى الحجاب والشعب
 الاول التي باقى الكبد والطحال والمعدة والامعاء تمت جوامع الاسكندرانيين

DİZİN

A

- acüz 872, 878, 888, 942, 958, 964,
976, 984
Agathinus 1038
Ailianos 898
akromiyon 882, 904
albinizm 664
amnionis 712
analoji 104
Anaxagoras 19, 55, 586, 590, 596, 618,
652
Anchilles Tatius 45
Anchillus 45, 46
Andron 522
Aneximenes 52, 53, 586, 606, 608
antiknemion 942, 944
Aort 990, 992, 994
Aphrodisiaslı İskender 17
aporoma 580
Archigenes 34, 59, 264, 278, 1000,
1032, 1038
Aristoteles 19, 31, 33, 40, 42, 55, 588,
598, 628, 630, 652, 656, 666,
742, 990
arpa keşki 400, 410, 414, 416, 616,
832
artemisia absinthium 396, 414
artipleks 404
el-âşâru'l-ulviyye 656
Asclepiades 39, 49, 55, 72, 98, 124,
588, 590, 628, 666, 668, 670,
672, 678, 682
ateşu'l-gibbî 300
Athenaeus 59, 100, 1000
atom 586, 652
atrofia 664

B

- balgamdan kaynaklanan ateş 1034,
1036, 1038, 1058, 1090, 1092,
1096, 1104, 1110
basilik 532, 980

- beras 664, 666
Bergama 15, 17
Beyhakî 18
Beytülhikme 20, 22
birbârîs 568
blumia 252
Buhtîşû 18, 23, 40
burçak 522, 554, 566, 572, 574

C-Ç

- Câlinûs 13, 15, 20, 21, 43
Carystus 55, 652
Cassius 45
Çavdar 554
el-câvers 86
çavşır ağacı 566
cenin 61, 440, 636, 690, 712, 732,
734, 994, 996
cephalica 532, 980
Chrysippus 628
çıban 496, 506, 516, 550, 552, 580,
638, 1030, 1042, 1106, 1116
çoban değneği otu 478
Commodus 17
corona 856
Coslu İon 52
Cremonalı Gerhard 22
el-cumûd 250, 282, 286, 288
çürüklükten kaynaklanan ateş 51, 58,
59, 300, 316, 326, 328
cüzzam 21, 51, 254, 576, 580, 638

D

- dağ nanesi 426, 464, 474, 484, 552
dalgalı nabız 51, 228
demir oksit 17, 462, 520, 562
Demokritos 54, 55, 588, 590, 594,
596, 604, 618, 652, 686
dere otu 394, 400, 474, 484, 548
Derz 852
diarthrosis 852
dicrotic 226

Diogenes 52, 586, 606, 618
dirsek kemiği 850, 884, 924, 926

E

ebegümeci 404
Ebu'l-Vefa Mübaşir b. Fatık 16
Ebü'l-Kasım en-Nisâbü'rî 24
el-efsentîn 396, 414, 468, 544
el-esbâbu's-sâbika 68
Endülüs 15
eniyâb 866
Epigonos 568
Epikür 53
Epiküros 55, 588, 590, 666, 672, 674
Erasistratus 28, 29, 35, 43, 49, 55, 59,
72, 100, 678, 682, 684, 686,
688, 690, 692, 694, 696, 698,
714, 732, 1000
Erytherianlı Heraclides 50, 130
esbâb-ı bâdiye 68, 94, 102, 112, 506
esbâb-ı vâsıla 68, 94, 112
euphorbia 828, 830, 832
external jugular vein 976

F

felç 51, 280, 282, 288, 438, 450, 788
fetran 568
fibula 890, 894, 946, 948, 986
el-firbiyun 828, 830, 832
flegmon 90, 188, 244, 246, 492, 494,
496, 498, 500, 504, 506, 512,
514, 516, 550, 572, 582, 1100

G

gazelle pulse 51, 226
Gesius 45
geven otu 204
gluteus 942
göz iltihabı 356, 490, 506
günlük ateş 51, 58, 59, 316, 326, 328,
332, 334, 336, 342, 344, 998,
1002, 1010, 1096, 1098

H

Habeş 116, 348, 1006
Habeşistan 94, 310, 434
Hadrian 17
hads 932, 1068, 1110
hamilelik 30, 51, 266, 440, 710
el-handerûs 404, 410, 474
el-handikûn 86, 196
el-harâretu'l-garziye 238
el-harbak 210, 418, 424
el-harbaku 256
havaç tohumu 474
hektik ateş 51, 59, 316, 326, 332,
1016, 1018, 1096, 1098
Heraklitos 52, 586, 606, 608, 618
Herophilus 43, 50, 130
herpes 76, 78, 90, 496, 518, 1028,
1100
hindiba 478
Hippasus 52, 586
Hippokrates 18, 19, 20, 22, 26, 29, 31,
34, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 46,
47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55,
59, 72, 296, 330, 358, 400, 430,
584, 586, 590, 594, 596, 602,
604, 614, 618, 620, 628, 634,
644, 652, 666, 670, 690, 760,
794, 900, 1000, 1002, 1032,
1080
Hippon 52, 586
Hristiyan 18, 20, 22
el-humma el-ufüne 316
humma'd-dik 316, 326
humma yevmin 316, 326
humra 76, 90, 100, 188, 494, 496,
498, 550, 1006, 1028, 1092
Huneyn b. İshak 2, 20, 22, 23, 24, 30,
34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
43, 45, 48, 49, 61, 63, 124, 494,
584, 646, 648, 708, 744, 746,
782, 822, 846, 848, 898, 950,
952, 990, 998, 1048, 1100
Huneyn b. İshak 13, 20, 22, 23, 24,
30, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42,
43, 45

hurrâc 496, 1012, 1030
Hz. İsa 18, 45

I-İ

el-ırku'l-ecvef 530, 662, 676, 738, 742
ibiyalus 1016

İbn Cülcül 15, 19, 20, 45, 63

İbn Fâtik 15, 16

İbn Mâseveyh 23

İbnü'n-Nefis 21, 24

İbn Rüşd 20, 22, 738

İbn Sînâ 20, 22, 24, 68, 226, 228, 244,
258, 266, 278, 746, 848, 898,
952, 968, 990

ileum 120

ileus 450, 476, 734

ilium 888

imitritous 370, 1034, 1038, 1094

İmtılâ' 33, 96, 450, 452, 462, 474,
1004, 1006

internal jugular vein 976

ishal 31, 74, 76, 106, 120, 204, 308,
394, 396, 398, 416, 424, 428,
432, 440, 448, 452, 516, 530,
534, 578, 580, 640, 642, 644,
646, 670, 672, 734, 844, 938,
1008, 1066, 1102, 1106, 1110,
1114

isilik 500, 502, 518

İsis 568, 574

İskenderiye 13, 16, 17, 40, 42, 43, 44,
45, 46

İstanbul 2, 5

istiskâ 692

it üzümü 90, 478, 520

İzmir 15, 16, 17, 30

J

jejunum 120, 816, 972

K

kanser 51, 494, 496, 576, 578, 638,
1030, 1100

kapısal damar 968

kara çöpleme 210, 256, 418, 424, 670

karıncalı nabız 51, 228, 240, 270

Kelbiyyûn 124

kendir 566, 572, 574

kesici dişler 864, 866

kifal 532

Kindî 22

Kînikler 124

Kitâbüş-şükûk alâ Cälînûs 21

kıkırdaksal 880

Kıyasçılar 24, 48, 49, 72, 90, 94, 98,
102, 108, 112

Kleopatra 17

kolera 448, 452

koma 51, 250, 276, 280, 282, 286,
288, 1056, 1116

köpek dişleri 864, 866, 870

koruk üzüm 478

kramp 288

Kur'ân 2

kurtsu nabız 51, 228, 244

Kıbrıs 17

L

leipiria 1014

Leucippus 588

loğusa otu 566, 574

Lucus 29, 55, 680

M

Makhairion 568, 574

Marinos 898

Marinus 29, 45

marul 400, 404, 478, 516, 616, 832,
834, 838

Medine 5

melifera 580

Melissus 586, 588, 606, 628

Me'mun 22, 23

menenjit 250, 506

el-mesâil 656

el-Mesûdî 18

meşîme 712

Methodistler 48, 49, 106, 108, 110, 122

meyan kökü 204
 miliaria 500, 502, 518
 mısır anasonu 474
 Mnasaeus 49, 72, 308
 mücâvere 592, 594, 596, 600, 628,
 630, 686, 1036
 muharrik kuvve 312

N

en-nabzu'l-minşârî 244
 natrûn 484, 536
 nefes daralması 292
 nefşânî 54, 88, 92, 94, 162, 280, 282,
 312, 326, 334, 452, 466, 598,
 648, 666, 684, 686, 786, 788,
 790, 860
 nefşânî kuvve 92
 nemle 76, 78, 90, 496, 500, 502, 518,
 1028
 nohut 554

O

oluş ve bozuluş 650
 opopanax 566
 Oxtor 1082

P

Paison 520, 574
 Palladius 45
 panzehir 37, 98, 114, 580
 Parmenides 586, 588, 628
 patella 890
 pazu kemiği 57, 882
 Pelops 16, 17, 898
 Platon 18, 31, 41, 61
 plesenta 170, 712
 Polydes 520
 portal vein 968
 potasyum nitrat 484, 536
 Praxagoras 49, 59, 72, 706, 1000, 1032
 Priskos 1032
 Prognosis 35, 38, 330, 1080
 ptisma 1060
 ptýelo 1060

Q

Quintus 16, 17, 39

R

radius 884, 924, 926
 rahim boğulması 51, 442, 464
 Râzî 20, 21
 rectum 120, 970
 rezene 474, 548
 Roma 13, 15, 16, 17, 19, 25, 30, 35,
 41, 43

S

Sakalibe 94, 116, 310, 348, 362, 434,
 810
 sakamonya 210, 534
 sara 51, 250, 280, 290, 438, 1058
 sarılık 42, 51, 190, 256, 336, 504, 638,
 670, 1028, 1032
 sedef otu 474, 548
 sekencebîn 202, 428, 462, 464, 474,
 522, 542, 570, 574, 592
 semiz otu 100, 478
 semptom 208, 280, 340, 352, 354,
 432, 436, 478, 518, 1014, 1064,
 1094, 1096
 senâsin 874, 876, 878, 958
 senâya 866
 seretân 494, 576, 578, 1030, 1100
 Sergius Bulus 17
 serrate pulse 244
 sersâm 274, 276, 280, 282, 284, 286,
 288, 506
 sersâmun bâridun 276
 sersâmun hârrun 274
 sfenoid 858, 860, 862, 864
 şiryânî 974
 sıracı hastalığı 206, 340, 516
 skirus 90, 538, 544
 Sokrates 124, 588, 766, 826
 sperm 690
 statoma 582
 Stephanus 45
 sübât 51, 248, 276, 280, 282, 288,
 476, 954, 956, 992, 1056

es-sübâtu'l-erâki 250, 280, 286
 sükûstus 556
 sülfür 86, 544, 762
 sümbül 474
 es-sükât 438, 788

T

tabîi kuvve 27, 54, 92, 312, 676, 688,
 740
 talus 890
 Tanrı 18, 20, 31, 104, 588
 Tecrübeciler 24, 48, 49, 74, 100, 102,
 104, 108, 110, 112
 temel 4
 temel kemik 56, 858, 894
 tendon 854
 tertian fever 300, 318
 Thales 52, 53, 586, 606, 608, 618
 Theodosius 45
 Thersites 142
 Timaeus 41
 tomos 974, 990
 toplardamar 662, 984, 994
 Trayinus 15
 trochanter 942
 tüberküloz 51, 248, 274, 536
 týfos 1014

U

uçuk 76, 78, 90, 496, 498, 500, 502,
 504, 518, 520, 1028, 1100
 ulna 850, 884, 924, 926, 928

V

veba 82, 340, 506, 516

vena mediana 980
 vena saphena magn 532
 vena saphena magna 988
 veremu'l-hâlib 340
 el-veremu'l-câsi 692, 694
 el-vesavisu's-sevdavî 280
 veter 778, 780, 854, 918, 924, 926,
 928, 938, 944, 946, 948
 el-vidâc ez-zâhir 976

X

Xenophanes 52, 586, 606, 610

Y

yabani nane 426, 464, 474
 Yahudiler 18
 Yahyâ b. Saïd el-Antâki 24
 Yahyâ en-Nahvî 45
 yemen baklası 404
 yilancık 76, 78, 90, 100, 188, 494,
 496, 498, 500, 504, 506, 514,
 516, 522, 550, 1006, 1028,
 1030, 1092, 1094, 1100

Z

zatülcenb 51, 274, 276, 354, 356, 506,
 1054, 1058, 1060, 1062, 1082,
 1096
 zatürre 51, 274, 276, 282, 290, 506,
 1058, 1082
 zehrfieber 58, 998
 Zenon 55, 652
 ez-zerâvend 566, 574
 Zübül 276, 278
 zufa otu 426, 474, 552

